

Cser Ferenc és Darai Lajos

Ember — Társadalom — Emberiség

Eszme — Hit — Vallás

Atya — Anya — Élet

(Queanbeyan – Kápolnásnyék, 2005-2006.)

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék.....	3
Ábrajegyzék.....	6
Bevezetés.....	7
A XIX. és XX. század bölcseleti rendszerei.....	10
A hegeli bölcseleti rendszert bíráló és folytató gondolkodók.....	13
Alárendelő és mellérendelő szemléleti mód a filozófiában.....	23
1. Az Ember.....	28
1.1. A Lélek.....	28
1.1.1. Az Élet.....	29
1.1.2. Az Anyag.....	36
1.1.3. Az Egyed.....	48
A vírus.....	56
Darwini fajelmélet.....	57
1.2. A Test.....	61
1.2.1. A tudat.....	62
1.2.2. Az Agy.....	65
1.2.3. Az Egyén.....	70
1.3. A Személy.....	73
1.3.1. A Személyiség.....	73
1.3.2. Az Egyéniség.....	77
1.3.3. A cselekvő személy.....	78
2. A Társadalom.....	87
2.1. A Műveltség.....	87
2.1.1. Az Eszme.....	88
2.1.2. A Hit.....	90
2.1.3. A Vallás.....	93
2.1.3.1. Természetvallások.....	94
Ausztrál bennszülöttek vallása.....	94
Eszkimók vallása.....	96
Shinto.....	96
Asztrológia.....	97
2.1.3.2. Lélekvallások.....	101
Buddhizmus.....	101
Dzsainizmus.....	102
Magyar ősvallás.....	103
2.1.3.3. Lélek- és istenhívő vallások.....	104
Hinduizmus.....	104
Kereszténység.....	105
Gnoszticizmus.....	107
2.1.3.4. Istenhívő vallások.....	110
Északi (nordikus) hitvilág.....	111
Görög hitvilág.....	112
Sumér hitvilág.....	112
Egyiptomi hitvilág.....	113
Aténizmus.....	114
Zoroaszter.....	115
Júdaizmus.....	116
Mohamedanizmus.....	118
Szabadkőművesség.....	120
Jehova tanúi.....	121
2.1.3.5. Nem istenhívő vallások.....	123
Tao.....	123
Tudományos szocializmus.....	124
Nácizmus.....	128
Liberalizmus.....	132
Szcientológia.....	133

2.2. A Társadalmi lét	134
2.2.1. Az Erkölc	134
Az Emberi Jogok	140
Szabadság	142
Egyenlőség	143
Testvériség	146
2.2.2. A Társadalmi egységek	150
2.2.3. A Társadalmi élet	154
2.3. Az Élő társadalom	156
2.3.1. Az Értelmiség	156
2.3.2. A Gazdaság	159
Kereskedelem	161
Pénzforgalom - banktőke	161
A Nemzeti Bank	163
Ipar	164
2.3.3. A Politika	169
3. Az Emberiség	174
3.1. Társadalmi elméletek	174
3.2. Társadalmi alakzatok	180
Ősközösségi társadalmi rend	180
Rabszolgatartó társadalmi rend	181
Hűbéri társadalmi rend	182
Tőkés társadalmi rend	182
Szocialista társadalmi rend	184
3.3. Történelem	187
Az ipari társadalom – társadalmi forradalom	189
Illuminátusok	190
Záró gondolatok	194
Szellemi Önkormányzatok	197
A szellemi önkormányzatok feladata	198
A szellemi önkormányzatok fölépítése és működtetése	198
Tennivalók	199
Esetleges következmények	199
Kevésbé ismert, vagy új szavak és fogalmak magyarázata	201
Tárgymutató	24646
Irodalomjegyzék	299
Idézett irodalom	299
Felhasznált de nem idézett irodalom	306
Függelék	309
1) Ugyanolyan-e a társadalom és az ember természete?	309
2) Földi egyenrangúság és/vagy égi alárendelés?	312
A mellérendelő és az alárendelő szemlélet jellegzetességei és következményei:	312
A gondolkodó ember korszaka:	313
Az öntözéses kultúrájú, szervezett társadalom létrejötte:	315
A 'vízözön' és következményei:	315
Termékenység tisztelet és lélekismeret:	316
Teremtő égi istenek:	316
Isteni földi királyok:	317
Adott világ, örök lélek:	318
Tanulságok:	319
3) Van-e a megismerés módszertanának stratégiája?	319
Szubsztancia: lét és nemlét határán:	319
A megismerés módszertanának stratégiája:	321
4) Van-e híd természet és értelem között?	322
5) Morális technika vagy liberális evolúció?	326
Az emberi megkülönböztetések:	326
Az embervilág:	327
Erkölc és szabadság:	327
Összefoglalás:	329
6) Áthághatók-e a tudományos divatok, módszertani karámok?	329

7) Melyek az előttünk álló tudományos kihívások?	332
8) Társasélettan: az emberi magatartás a biológiai tudomány szempontjából	336
A modern tudományok egyetemes érvénye:	336
Az állati tanulás meghosszabbítása, a tudomány:	337
Naturalizált és szocializált ismeretelmélet:	337
A szociobiológia, vagy a társasélettan aktualitása:	338
A szociobiológia felé:	338
Evolúció és társasélettan:	339
A szociobiológia módszere:	339
Az adaptív hajlamok szerepe:	340
A személyes elégedettség szerepe:	340
Etológiai megalapozás:	341
Alrendszeri mechanizmusok integrációja, a gondolkodás:	341
Önfelderítő tanulás:	342
Közvetlen információ-felhasználás:	343
Belátás:	343
Szerzett tulajdonságok átörökítése:	344
Közös tudás és cselekvés: kultúra:	344
Az agystruktúrák szerepe:	344
Agy és történelem:	345
Technikai kultúra:	345
Etológiai magyarázat és predikció:	345
Párválasztási stratégiák:	346
Vérfertőzés:	346
Hipergámia:	346
Válaszok a partner viselkedésére:	347
Szülői stratégiák:	347
Szociális stratégiák:	348
Önzés, önzetlenség:	348
Kölcsönösség:	349
Tanulságok:	350
9) Logika és érték: René Descartes eszméje az élet értelméről	350
Az élet értelme: az igazság megismerése – a megismerés igazsága:	350
Lélek és ismeret, logika és érték párhuzamai:	351
Az élet célja: megismerés és etika:	350
Az élet célja: a bölcsesség:	350
Test és lélek, metafizika és etika paradoxonai:	352
Az élet értelme: a boldogság:	354
10) A modern eszmék	354
Korszakhatár a tudományban:	354
A nyelvi fordulat:	355
Világlátás váltás:	356
Modern szociológia:	357
Modern művészeti eszmék:	357
Elavult, százéves eszmék irányítanak bennünket	360
Kognitív pszichológia	363
Kognitív tudomány	363

Ábrajegyzék

1. ábra A chemoton Gánti féle modellje	31
2. ábra Vegyi körfolyamat	32
3. ábra Az állóhullám körül kialakult sűrűség a térdimenzió függvényében.	46
4. ábra Két részecske gravitációs kölcsönhatása.....	46
5. ábra A sejtlégzés vegyi körfolyamata	49
6. ábra A sejtmagot alkotó makromolekula és az azt kiolvasó hírvivő makromolekula vegyi alapegységei.....	50
7. ábra A DNS négy bázisa	51
8. ábra A hidrogén híd	51
9. ábra A keto-enol izomerizáció	51
10. ábra A növényi fotoszintézis első lépése	53
11. ábra A szénhidrát ciklus.....	53
12. ábra A cellulóz makromolekula része.....	53
13. ábra A peroxid képződése oxigén jelenlétében.....	54
14. ábra A kromoszómák változása a törzsfejlődés ága mentén.....	58
15. ábra Az egér, a macska és az ember X kromoszóma egymásnak megfelelő helyeinek az összehasonlítása. ...	59
16. ábra Állati osztályok kialakulása a föld geológiai korszakai szerint.....	59
17. ábra Az ember személyisége.....	73
18. ábra Beteg személyiségek.....	74
19. ábra Párhuzamos kölcsönhatás	75
20. ábra Párhuzamos kölcsönhatás csökkent összetevő részvétellel.....	75
21. ábra Keresztező személyiség kölcsönhatás.....	75
22. ábra A lélek testbe költözése	88
23. ábra Siva a Sri Mariamman templomban Szingapúrban.....	91
24. ábra Melacka mecset, Szingapúrban.....	91
25. ábra Horoszkóp	98
26. ábra A dzsainizmus világképe	103
27. ábra A gnosztikus eszmerendszer általános fölépítése.....	107
28. ábra Zoroaszter világképe.....	116
29. ábra A jing és jang a taóban	123
30. ábra A javak eloszlása a lakosság szerint.....	144
31. ábra Az egy főre eső teljes nemzeti termék eloszlása a lakosság sorszáma függvényében.	145
32. ábra A termelés és fogyasztás viszonya az újkőkori (1) és a rézkorszaki társadalomban (2).	160
33. ábra A termelés és fogyasztás viszonya a hűbéri (3) és az ipari (4) társadalmakban.....	165
34. ábra A termelés és fogyasztás viszonya a neoliberais gazdasági modellben	167
35. ábra Oroszország ipari termelésének az alakulása 1900 és 1970 között.....	168

Bevezetés

A valóságot tudatos és nem tudatos képzeink, elképzeléseink, azaz elméleteink alakítják ki, s a tudatos valóság világként jelenik meg számunkra. A mindennapok valóságától eltér a filozófia és a tudomány által felfedezett magánvaló valóság, amelyet az emberi agy érzékelésétől függetlenül létezetten csak hasonlítás alapján ragadhatunk meg. Akár a felnagyított fényalakzatokat, akár a részecskegyorsítók érzékelhető eredményeit, akár az egyéb mérőeszközök kijelzéseit tekintve, ezek világa csak a hasonlítások révén válik számunkra valóságossá, s ezek a metaforák teszik lehetővé, illetve alkotják a tudományos megközelítést. E két valóság tehát ugyanannak a világnak a tagja, s elvileg a világ végtelensége végtelen számú eltérő valóságnak adhat otthont.

A szüntelen jelenné váló jövő s múlttá váló jelen természetét az ember hasonlóan dolgozza fel, mint az érzékelhetetlen magánvaló valóságot. Így jövőndőlés—emlékezet—képzelet hármassága egybeesik, azonosnak látszik, amint a negyedik szereplővel, a világgal. Bár utóbbi, mint láttuk, ezen kívül még számtalan valósággal bírhat. A jóslási, a tudományos és az emlékezeti tudatosság valóság-eredményeiről rögzített beszámolók szintén könnyen összemosódtak az elmúlt korokban, különösen, ha sok idő elteltével elkallódtak, elfelejtődtek létrehozó eszközeik és gondolkodási eljárásaik. Így a mítoszok, mesék, mondák ezeknek a keveredett valóságoknak az felidézői, és ma már nehéz elválasztani bennük a különböző valóságtartalmakat.

Ugyancsak eltérő valósági természetű a hipnotikus (vagy hipnotikusan megváltozott) tudattartalom, aminek világáról valószínűleg az egyes mesék, mondák és mítoszok szintén tudósítanak. Mindenesetre e többretegű világ valóságtartalmai előhozhatók a jelen tudományos megközelítései révén, a múltbeli emlékezet feldolgozása által és a hipnózisból származó információk megfejtsége segítségével. Az így kapott eredmény viszont azért nem csupán a világ három arcát fogja mutatni, hanem elvileg sokkal többet, mert ha a részecskevilág, a róla alkotott képet, a mérőeszközök természetének megfelelő valósággal válaszolva, maga is elbizonytalanítja, azaz megsokszorozza, akkor ugyanez elmondható a mesék és mítoszok képviselte valóságokról és a hipnotikus valóságokról is. Mintha a részecskék, ill. a hipnotikusan felidézett események a tudatosság, a mérés, a képzelet számára adott valóságon felül máshol is érdekeltek lennének, a miénktől különböző téridőkben.

Az eddigiek fényében remélhetően csak múltó állapot, amit a 'felvilágosodás' félresiklása óta tapasztalhatunk, hogy a mitikus emlékezet és a hipnotikus álom beszámolóit kiiktatták a tudomány vizsgálandó tárgyai közül. Ugyanezt nem sikerült megtenni a magánvaló valóságot az érzékelhető jelenségvalóságtól egyértelműen elkülönítő kanti filozófiával, de azt mégis sikerült elérni, hogy a kantianizmus elméleti eredményei csupán a természettudományos gondolkodásba mentek át, a társadalomtudományiba nem, előbbit a 20. századi eredményekkel, különösen a részecskefizikával rég nem látott magas színvonalra emelve. Ugyanakkor a társadalomtudományok vesztés hiányosságai és végzetes hibái, és egyáltalán a tudománynak a társadalom irányítása terén történt háttérbe szorítása a legjobban a kanti tanítás feldolgozásának leállításával magyarázható. Megfigyelhető tényei ugyanis nincsenek a társadalomtudományoknak sem, hanem csupán a társadalmi folyamat attitűdjei, vélekedések, hiedelmek léteznek. Ezért a társadalomtudományi tudás önelemzésen (introspekción) alapul és szubjektív jellegű. A társadalmi jelenségek összetettek, megfigyelésük nehéz, elemzésük elméletei kevésbé előremutatók. Az a tudás, amittől a társadalom élete függ, nagyrészt gyakorlati jellegű és nem koncentrálódhat egyetlen fejben, mert igen komplex, s mert 'habitusokban' és 'diszpozíciókban' ölt testet, s ilyenformán többnyire olyan tagolhatatlan szabályozások és szabályok irányítanak mindannyiunkat, amikről nincs tudomásunk.

A kantianizmus társadalomtudományi jelenlétén kívül ugyancsak nagyon hiányzik a mai tudományból a másik két terület, a mítoszos emlékezet és a hipnotikus látás lehetséges és elvárható eredményeinek a feldolgozása, beépülése. A mítoszok úgynevezett nem hivatalos feldolgozása renegát kutatók, újságírók, természettudósok, látnokok, sámánok, törzsi varázslók és gyanús megszállottak részéről, nélküli a rendszeres megközelítés, a tudományos célkitűzés és nyilvánosság eszközeinek segítségével. Így bármilyen szenzációs részeredmény sem képes igazi áttörést megvalósítani és kétségtelen bizonyítékokat szolgáltatni a csillagmítoszok közvetítette valóság tudományos értékeiről, hasznosságáról, a mában való kiváló alkalmazhatóságáról. Viszont az már kezd nyilvánvalóvá válni, hogy a földi katasztrófák és elkerülésük, túlélésük témakörében ezeknek a mítoszoknak a feldolgozása és felhasználása sok mindennel tudná kiegészíteni a jelenben érvényes tudományt. És a mítoszok által közvetített ismeretek hézagait ugyancsak kiegészíthetik a hipnózisban szolgáltatott információk. A hipnózisnak az orvosi hipnózis esetein kívül olyan formái is figyelemre méltóak itt, mint a különböző látnoki közlések, múltba és jövőbe tekintések, vagy a különböző korábbi vallási események újra átélése, a vallásalapítók régi cselekedeteinek vagy mai üzeneteinek közvetítése.

Másik kérdés, hogy ma a redukcionizmus uralkodik a tudományosságon, ami elvileg nem engedi meg valamiféle szellemi valóság közvetíthetőségét felénk. Helyette az elvi szintre csökkentett, vagyis igazából a tudományos magyarázatokban kiinduló alapként nem is létező, elvont anyag uralma érvényesül. Ennek az anyagnak ekkor viszont olyan feltételezett tulajdonságai kapnak főszerepet, amik nagyban eltérnek a pusztán anyagi szinttől, azaz mégsem az anyag maga a kiindulás, és a monizmusból nem szándékolt dualizmus, pluralizmus lesz. Pedig minden tapasztalatunk a világegyetem egységére mutat. És ez az egység viszont nem lehet pusztán anyagi egység, mert az anyag hatásaként a mutatkozó jelenségek megragadhatatlanok. Inkább fordított a tapasztalat, azaz bizo-

nyos, logikai alapozású szellemi jelenségek hatása, egyfajta rendezettség és rendszerszerűség ragadható meg konkrét anyagi jellegű élettelen és élő jelenségek esetében. S mivel a világ egységes, a társadalom és az ember természete is ugyanolyan kell, hogy legyen. A társadalom és az ember egysége persze a világegyetemmel is fennáll, hiszen annak részeként és azt valamennyire felfogóként, megragadóként szerepel mindkettő. Ez a világ—ember—társadalom hármasság csak akkor magától értetődően természetes, ha mind a három, azaz minden a világon logikai–szellemi jellegű, még az anyag is.

E szellemi ‘szentháromságban’ tehát a világegyetem a szellemi teremtmény ‘atya’, az ember a szellemi megváltó ‘fiú’, és a társadalom a szellemi megszentelő ‘lélek’.¹ Ahogy a társadalom emberekből áll, az ember természetből, azaz világból épül fel. A természet–kigyó pedig úgy harap a társadalom kigyó farkába, hogy mindkettő feloldódik a lét hordozójában, az emberiséget alkotó emberben. Azaz a természet atom alatti építőkövei energikus szellemként eltűnnek a boncoló ész elől, míg a társadalom annyiban állhat fenn, amennyiben az emberi agyak szellem formában összekapcsolódnak. Ezért helyes egységes módszerrel közelíteni az élő és élettelen külső természethez, valamint az emberi és társadalmi belső természethez. És ez a módszer azért nem lehet a fizikai természet vizsgálati módszerének a pusztán kiterjesztése, mert az képtelen megragadni a szellemi folyamatokat, mialatt a szellem irányából az élet és az élettelen természet mind jobban megközelíthető.

Minthogy mindennek felfogása elérhetetlen lenne az emberi értelem nélkül, elsőrendűen fontos az értelem természetének a vizsgálata. Mialatt remélhető, hogy többet tudunk meg a világról és saját magunkról, valamint a társadalomról. A vizsgálat végeredményeként előálló kép azonban, érthető módon, nem sokban különbözik azután attól, ahogyan a külső természetet, magunkat és a társadalmat amúgy is látjuk. Különösen a kozmogónia, a földtörténet, ill. világtörténet, az organikus egyedfejlődés és a társadalomtörténet elméletei által láttatottaktól tér el igen kis mértékben. Azaz kizárhatatlan befolyással bírnak mindezen elméletek megszületésében és érvényesnek tekintésében az évezredek, évmilliók tapasztalatai, illetve tapasztalat-vesztései, valamint az utóbbi elleni emberi küzdelem eszközei, eredményei. Például ilyen a vallás, amely az egyik olvasat szerint az ember számára a szentség formájában a legfontosabbra figyelmeztet. Jobb olvasat természetesen – de nem áll ellentmondásban az előzővel –, hogy a mítosz az eltűnt tudás elromlott hírnöke, amikor és amiben már nem értették, miről is van szó, hogy miről szól a mese. Azaz a mese a legpitiánerebből a legfontosabbá válik ebben az olvasatban.

A mítoszok hatalmas területeit elemezve, pedig kimutathatók a magas civilizációk övezetében az összefüggő, kódolt nyelvi univerzum maradványai. Ez az egész földre kiterjedő közös nyelv² figyelmen kívül hagyva a helyi ismereteket, az általános kereteket, szerkezeteket, a mozgásokra, a mértékekre, a számokra, a képletekre, a számtanra, a mértanra és a logikára figyel. Ez a közlésre szolgáló képnyelv a természet törvényszerűségeinek megfigyeléseinek és a napi élet eseményeinek megosztható tapasztalatán alapult. A mítosztörténet törvényekkel vagy szabályokkal összhangban álló rendezetten kifejezett rendszerként pedig a rendezett gondolkodás alapjául szolgált. A csillagászat csillagfejtő jelkódja nyújtotta az írásos nyomokat megelőző közös nyelv és tudás állandó elemeit, amint például bizonyos meghatározott helyen lévő égi fénypontok összekötésével adta a csillagképeket, amilyen a Kis Medve és a Nagy Medve és más ilyen égi ‘állatok’. Ma még ismeretlen előttünk, hogy az összefüggő egészet alkotó mítikus állatmesék ‘állatrendszertanát’ miért nem ismerjük. Talán azért nem ismerjük, mert a rendszernek az egész világon szétszóródó maradványai különböző nyelvek és kultúrák közötti átadás–átvétel révén nagyarányú, alárendelő jellegű változáson mentek keresztül és váltak rendkívül nehezen azonosíthatókká. Vagy pedig azért nem ismerjük, mert a különböző korokban bekövetkezett átfogó hatású földi katasztrófákból csak ennyire töredékes formájú ősi tudás menekülhetett meg számunkra.

A filozófia kultúrtörténete képes bemutatni azt a rekonstrukciós kísérletet, amelyet a különböző korok filozófusai és filozófiai iskolái hajtottak végre az ősi emberi tudás jellegzetességei, illetve szükséges és lehetséges aktuális megjelenései elérésére. Akkor is, ha a filozófia módszere az első, eredeti feltalálás módosítását, s akkor is, ha az ősi tudás maradványainak megőrzését és egészszé tevését segítette elő. Ugyanígy nem lehet az újkőkor szinte forradalmi hirtelenséggel megjelenő és hatékony vívmányait se az ősi tudás egy-egy meghatározó központból való szétterjedési folyamatának, se teljesen új találmánynak tekinteni. Ez a kettősség még az ókori világ csodáira is áll: ezek modern értelmezése nem megoldott, mert utánazhatatlanságuk nem egyértelmű. Ahogy a világpusztulások, özönvizek, tűzőzönök mondai hagyománya sincs még tudományos időrendbe elrendezve. S az írott hagyomány ókorra utaló részei szinte teljes mértékben ideológiai szempontok szerint lettek csoportosítva és megőrizve, s a tudományos feldolgozásuk hiányzik. S ennek hatása napjainkban még uralkodó a tömegképzésben és a tömegközlésben. Ugyancsak hiányos a mítoszok feldolgozása, értékelése, az átadás–átvétel megértési zavarainak, roncsolásainak kiküszöbölése, s a rekonstrukció. A régészeti és kultúrtörténeti tudományos igényességgel kikutatott mítoszanyag rendszerezése, általános érvényű kiértékelése még csak a kezdeteknél tart, s alig megy túl a tudós körökön. Például akár a görög, akár az indiai mítoszok jelentéseinek megadása számunkra hiányokat, torzításokat mutat. A mítoszmagyarázat hiányosságainak pótlása azonban csak az egész emberiség már

¹ Ebben a megfogalmazásban a keresztény Szentháromság fogalomkörét idéztük. Más megfogalmazásban, pl. a szentlélek az anyának felel meg. Hajlító nyelvekben, ahol nyelvtani nemek léteznek, az őslétező hímnemű személyként jelenik meg, majd annak gondolata nőnemű, a kettő viszonyából eredő tudat ismételt hímnemű, míg annak párja, a bölcslet pedig nőnemű. Ez utóbbit, a negyediket nem vonják be, valójában ejtik a Szentháromság fogalomköréből.

² Ez a fogalom nem föltétlenül a beszélt nyelvet jelenti, a nyelv értelmezése ebben az esetben sokkal általánosabb.

feljegyzett mítoszai és a ma is élő mítoszok, mitikus hagyomány teljes körű összegyűjtésével és annak rendszerét, egyéb tudományos vonatkozásait feltáró megfelelő feldolgozásával vihető végbe. Az őshagyományi mel-
lérendelő világszemlélet nyomai tehát megtalálhatók a filozófiát megelőző vallási és bölcséleti rendszerekben, amelyek nem világmagyarázatok, hanem az élet célszerű és bölcs felhasználásának útmutatói. Így a filozófia termőföldje volt és a tudományunkhoz vezetett végül az a vallás, amely lehetővé tette az ókori civilizációk csodáit.

Azért nem lehet mindezt kézlegyintéssel elintézni, mert a metaforikus, azaz hasonlító eszünk alacsony szinten is működik. Így a mai legmagasabb tudást is a tegnapi legalacsonyabb képeihez, összefüggéseikhez hasonlítja, azaz a józanészhez; és viszont: a legalacsonyabb rendűnek tekintett mesék is hordozhatják a mainál sokszorosan fejlettebb tudás és civilizáció hasonlított-konzervált elemeit, információit. Mindeme bonyolultságokhoz méltón az ember agy-szellem elméje ugyancsak összetett, mint a letűnt magas, és ma még inkább alacsony, ám nagyra törő civilizáció és tudomány: a legkonkrétabb dolgai a legelvontabbak és fordítva. Gondoljunk csak a nyelv és a világ viszonyára, akár a leképező nyelv, akár a nyelvből teremtett világok oldaláról. Ez a nyelv csak az agytevékenység perifériáinak megfelelő kialakulása után működik a gyermekekben, akik egyébként már előtte is megcsillogtatják lenyűgöző értelmességüket. S a gyerekek mindig sokkal többet mutatnak, sokkal többet adnak vissza, mint amennyit megtanítottunk nekik. Mintha az értelem belülről működne bennük, s aminek mind kiválóbb megnyilvánulásait a külső, testi gátlások fokozatos megszüntetése tenné lehetővé.

Érdekes párhuzam merült itt fel a biológiai rendszerek szuperorganizmusnak nevezett állapot együtteseivel, amelyek bizonyos létszám fölött – biológiai mérésekkel igazoltan – eluralkodnak az egyes organizmusok fölött. Vagyis ekkor az együttes biológiai erőter, amely az egyedeket összeköti, erősebb, mint a szervezet saját biológiai vezérlő tere. A különálló sugárforrások mind tudnak egymásról, és van saját belső irányításuk, amely bekapcsolódik a globális hatásba. Az egész szervezet egységes szabályozására a szervezet sejtjei között információs és irányító hálózat működik. Ezt az egész szervezetre kiterjedő sugárzási tér hozza létre, ami azonnali távolba hatásra képes folytonos biológiai erőter. E tudati erőterek képesek a szervezetek közti kapcsolatteremtésre, és egymás hatását erősítve, módosítva, túlsúlyra jutnak az egyes élőlény saját szervezetével szemben. Ez lenne a természetes biológiai távhípnózis, amiről tudjuk, hogy a vízibolhánál, a patkányoknál és a japáni majmoknál működik. Lehet, hogy az emberi társadalom esetében is működik ilyesmi, de mi úgy érezzük, hogy nincs ilyen működés. Ám lehet, hogy önálló lénynek érezve magunkat, azért nem érzünk semmiféle biológiai úton fogadott távhípnózisos működést, mert a külső hatások eleve személyiségünk legmélyére érkeznek és épülnek be. Mindezenre az emberi társadalmat nehéz lesz ilyen célból megmérni.

Egyértelmű, hogy az esetleges közös tudatmező működésének megismeréséhez az egyéni tudatot is ismerni kell. Annak mélyén alapelvek vannak, melyek többnyire velünk születettek, s részben tudatosítottak, esetleg a biológiai erőterek hatásai. Az értelem eme építőkövei az egyedben eszméket alkotnak, a személyiség legmélyebb indítatásainak természetes teremtő erejét, mely egyre újabb és alapvetőbb megvalósulást keres. Az ész tehát a fizikai univerzum sajátos részén uralkodó rend, ama részén, ami mi magunk vagyunk. Bár elménkben az alapkategóriák, ill. alapstruktúrák nem a világ természeti szükségszerűségeinek kartézianus univerzális és szükségszerű axiómái, hanem az emberi szervezet világbeli alkalmazkodását megvalósító elvek, mégsem zárható ki, hogy az egész univerzumon is ugyanúgy 'uralkodik'³ ész, mint magunkon. S ha az általunk felismert minőségek nem tárgyak tulajdonságai, hanem olyan utak-módok, melyeken egyénileg vagy fajként a külső ingereket csoportosítani vagy osztályozni megtanultuk. A világ és főszereplői harmonikus egysége megköveteli e minőségi osztályozás tőlünk tágabb eredetét.

Így az a tanulság adódik, hogy igen elavult dolog akármely eszme ölése, akárcsak bármely emberé, népé, ill. a növény- és állatfajok kipusztítása stb. Hiszen egyrészt a másik, szembeállított álláspont mindig csak esetleges lehet, és sohasem felsőbb rendű, másrészt minden tudás hasonló eredetű és egyedülállóan értékes, amint ugyanannak kristályi, növényi, állati, emberi, társadalmi vagy isteni megnyilvánulása is. Vagyis butaság és okosság ugyanannak eleje és fonákja. Semmit nem lerombolni kell, hanem megérteni. Sem a konstrukciót nem kell leépíteni, sem a megértést ellehetetleníteni, hanem ugyanúgy elválasztani az ocsút a búzától, mint eddig.⁴ A sajátunk a többi valósággal egymásba fűződve alkotja a világ egyetemet. A világ folyása nem lineáris időbeli folyamat, hanem részecske szintű, fénysebességgel száguldó jelen. Az ebből létrejött valóságok a fénysebességnél gyorsabb folyamatokban épülnek, az annál lassabbakban leépülnek. A világegyetemet fenntartó energia vagy szellemháló alkotó eszközei közül nagy valószínűséggel a legjobban a legközelebbi csillag, a Nap, és a Föld hat ránk. A legnagyobb hatással azonban bizonyára egymásra vagyunk.

Mindezek a képzetek, elképzelések, gondolatok Európa középkori újjászületésekor már megjelentek a bölcséleti rendszerekben. A Krisztus utáni 2. évezred utolsó évszázadának bölcséleti rendszereire rányomta bélyegét a lételméletet és ismeretelméletet egyesítő hegeli rendszer.⁵ Annak is elsősorban a sajátos módszere, a hegeli dialektika. Ennek hármas tagozódása, azaz a *tézis*—*antitézis*—*szintézis* – pontosabban az *állítás*, annak *ta-*

³ Az uralom alatt itt nem a társadalmon belül megszokott fizikai, vagy szellemi elnyomó uralmat értjük, hanem azt, hogy a jelenléte uralkodó mértékű. Ez passzív jelenlétet és nem aktív, beavatkozó cselekvést jelent.

⁴ Ez már célkitűzést jelent, azaz nem létezik általában búza, vagy ocsú, mert más célra esetleg a kettő értékviszonya akár meg is fordulhat.

⁵ Sőt már a 19 század második felére is nagy hatással volt, már akkor is sokan követték, illetve küzdöttek vele

gadása és ezt követően a *tagadás tagadása* – teremti meg a *tézis* és az *antitézis* szakadatlan párharca⁶ eredményeként létrejövő új tézist, a *szintézist*. Ez a ‘dialektikus’ folyamat a *szintézis*, az új minőség létrejöttének a záloga.⁷ Ebben a felfogásban a szintézis a tétel és annak tagadása eredményeként kíméletlen harc során jön létre úgy, hogy ebben mind a tézis, mind az antitézis felörlődik, megsemmisül.⁸ Bár Hegel annyiban próbálja enyhíteni ezt, hogy feloldódásnak, megőrizve megszüntetésnek nevezi a megsemmisülést. Az erre az elvre épülő állammodell szigorúan hierarchikus társadalmat tételez fel (mint Platón felfogása), és a hagyományos társadalmi rendeket meghaladó új társadalmi minőségben láttatja az emberi társadalom jövőjét.⁹

A XIX. századi szellemi és politikai mozgalmakban a hegeli felfogás meghatározó elemmé vált. A hármas tagozódást úgy is tekinthetjük, mint a három filozófiájának alapkifejtését és ez az *egy* és a *kettő* filozófiájával szemben sokkal összetettebb megfogalmazást jelentett. Az *egy* filozófiája már a görög bölcslethez is ismert és az egyetlen öslétezőre, eredendő lényegre alapszik, abból vezet le mindent úgy, hogy a felsőbb szint meghatározza az alsóbbat, de az alsóbb szint nem hat vissza az eredendő lényegre. Ez a filozófiai elemző módszer a *metafizikát* jelenti. Ezzel szemben áll a *dialektika*, mint filozófiai elemző módszer, amely ugyancsak már a görög bölcsleti rendszerekben is fölismerhető, és két öslétezőből indul el, és azok kölcsönhatását elfogadva az állandó változás elvét képviseli, azaz tulajdonképpen a *kettő* filozófiáját jelentette. Hegel rendszere azonban a *három* filozófiájának a kifejtését jelenti, ahol az alap az *egy*, amivel szemben lép föl a *második* és a kölcsönhatásuk eredménye a *harmadik*. Ez valójában nem merev szemléletet jelent, hanem az állandó változáson keresztül az egyre tovább lépő gondolatot, amely végső soron *alárendelő dialektika* és amely ‘eredményeire’ aztán a jelenkor számos eseménye visszavezethető. Ezért bevezetésként nem kerülhetjük meg, hogy a hegeli bölcslet alapjaival megismerkedjünk. Ugyancsak nem kerülhetjük meg, hogy a hegeli bölcslet tételeit korának bölcsleti áramlataival összehasonlítsuk.

A XIX. és XX. század bölcsleti rendszerei

Az idealizmus, a szellem elsődlegességének mindent meghatározó elképzelése a filozófiatörténetben a legkövetkezetesebben Hegel¹⁰ abszolút idealista filozófiájában (pánlogizmusában) valósult meg. Hegel a *dogmatizmus* (eszmei alapon meghatározott tételek), az *empirizmus* (tapasztalatra épülő tudás), a *kritícizmus* (az ismeretek kétkedő vizsgálata) és az *intuición* (közvetlen tudás) filozófiai nézeteivel egyaránt szembeszállt, és az abszolút tudás filozófiai álláspontját igyekezett megalapozni. A tudatot az abszolút megismerés fokára akarta emelni és a megismerés egész tartalmát szigorúan dialektikus módszer szerint kifejtetni.

Hegel szerint a ‘tudatélet’ igazolja, hogy a dolgok és a gondolkodás, a tárgy és az alany nem egymástól elválasztott lények. Hiszen a tudat csak akkor teheti meg, hogy megkülönböztet és elvonatkoztat, tárgyat egybeveti a fogalommal, ha a dolgok (a lét, a tárgyak) és a gondolkodás azonosak. Ez alapvetően a *kettő* filozófiáját jelenti, hiszen két alapfeltevést fogad el egyidejűleg. Ennek eredményeként létezik az ‘ésszerű’, és minden való-

⁶ Habár ez inkább egyoldalú küzdelem, hiszen az antitézis lehetőségét csak az eredeti abszolút tézis ellentéte, az szellem-ellentét anyagvilág létrejötte teremti meg, amely az abszolút szellem mintájára, attól függve születik meg, s emiatt ellentmondása csak felszínes, hiszen végül mindig beáll - ugyan az ész csele mögé bújtatottan - a az abszolút szándék végrehajtójának.

⁷ Ami tehát annyiban nem új, hogy nem emergens (evolutív), mert van szellemi háttere.

⁸ Leginkább azonban az individuális egységek húzzák a rövidebbet, mert az általuk összerakott együttes olyan totalitás, amely annyira meghaladja alkotóit, hogy azok még felfogni sem tudják, nemhogy előrelátni. Ennyiben ez a dialektika visszalép a descartes-i racionalizmus elé, egészen a platóni nem evilági tökéletességig.

⁹ Hegeltől tehát nagy származnak, mert korábban Istennek tulajdonított forrásként állítja be a saját filozófiáját. Ezt a pozitivizmus (újplatonizmusa) felkarolja, és az isteni minőséggel szükségszerűen és ésszerűen létrejött (kiáradt) világról csupán leíró jellegűnek nyilvánítja (követeli meg) a tudományt. Eközben a háttérben tehát ott áll a hegeli és August Comte-féle kinyilatkoztatás a fennálló (leibnizi) világról, mint minden világok szükségszerűen legjobbjáról. S ha e két filozófus nem is azonos Platónnal, a leíró jelleg, a pozitivizmus miatt abban közös vele, hogy a (Platónnál nyíltan hirdetett) ezotéria itt rejtetten továbbra is megmarad, de bizonyos elhazudják. Így aztán a hegeli bölcsleti rendszer alkalmassá vált a fennálló hatalmi helyzet igazolására, megerősítésére, sőt bizonyos politikai törekvéseknek a szükségszerű történelmi fejlődéssel való szoros megfelelése látványos bemutatására. Nem véletlen hát, hogy már a 19. század második felében sokan felvették ez ellen a – marxizmus képében egyre sikeresebb – ideológia ellen a harcot, különösen az újkantianusok. A huszadik század első felében pedig például Karl Popper és Friedrich von Hayek foglalkozott e gondolatrendszer és következményei elítélésével és bölcsleti cáfolatával. Popper egyik könyvének (*The Open Society and Its Enemies*) fejezete címe: *Hamis próféták: Platón, Hegel, Marx*. A közelmúltban a francia új filozófusok is támadták e triót és minden 20. századi rosszért őket tették felelőssé. Am maga Hegel még mindig nagy kihívás maradt, és sok követője, továbbgondolója van még ma is, nemcsak a marxisták között, hanem Amerikában is. Ez persze nem gátolta meg a marxistákat, hogy Hegel társadalom elméletét magukévá tegyék, és gyakorlatban alkalmazzák.

¹⁰ Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831) Stuttgartban született, Tübingenben teológiát és filozófiát tanult, barátságot ápolt Schellinggel és Hölderlinnel, a görög klasszikusokat tanulmányozta. Tanulmányai befejezése után Svájcban és Majna-Frankfurtban lesz házitánító, majd Jénába költözik és 1801-től a jénai egyetem magántanára. Filozófiai folyóiratot szerkeszt Schellinggel együtt. Itt írja a jénai csata évében (1806) A szellem fenomenológiája c. 1807-ben megjelent módszertani művét, amelyben viszont kritikát gyakorolva Schelling filozófiája fölött, elvált szellemi barátjától. 1808-tól 1816-ig a nürnbergi gimnázium igazgatója. 1812 és 1816 között jelent meg az itt írt A logika tudománya c. műve. 1816-tól a heidelbergi egyetem professzora. Heidelbergben írta *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai* c. 1817-ben megjelent művét. 1818-tól a berlini egyetem tanára. Eszméinek nagy hatása volt egyetemi hallgatóságára, de az egyetem falain kívül is. Előadásai alkalmával mindig zsúfolásig telt az előadóterem. Berlinben írta az 1821-ben megjelent A jog filozófiájának alapvonala. Népszerűsége csúcán, 1931-ben kolerajárvány áldozata lett. Halála után tanítványai adják ki jegyzeteik alapján történelemfilozófiai, filozófiatörténeti, esztétikai, vallásfilozófiai és filozófiatörténeti műveit. Összes műve 19 kötet.

ság ésszerű, s ami ésszerű az valóságos.¹¹ Az egyedül létező fogalom ésszerű, s ezért igazi valóság. A fogalomnak és a fogalom valóságának szintetikus egysége az idea (vagy eszme, szellem, ész, Logosz, illetve Abszolútum).¹² Az Abszolútum megnyilvánulási módja a gondolkodás, mely egybeesik a léttel. A világ pedig az idea megvalósulása, amit a filozófia sajátos módszerével, a dialektikával érthetünk meg. Ez a rendszer tehát az abszolút idealizmus, mivel csak az ideák a valóságosak, a létezők, amivel az egy filozófiájának a talajára áll. De egyben pánlogizmus is, mert nála a valóság minden eleme, jelensége észjellegű.

Hegel bölcséleti rendszerében az egyén tapasztalati, mindennapi tudata a kiindulási alap, amely ellentétben tudja magát az objektív valósággal. S míg Fichte tudománytanában az *Én* egyből önmagával kezd foglalkozni, Hegelnél a szellem legalsó fokán nem a tett, hanem az önadottság tudata a lényeges. A tárgyi adottság legalsó fokáról emelkedik fel a szellem az önmagáról való tudat legmagasabb fokára. Kifejlődésének fokozatai elvezetnek az átlagember tudatától a filozófiai tudatig, s e fokokon megnyilvánulnak a szellem szükségszerűen bekövetkező, egymásra épülő, a végső célhoz vezető jelenségei. Az így fölépített és kinyilvánított fejlődésben, amin a szellem keresztülmegy, az ellentmondás elve uralkodik, mert az egyes fokozatokon megszületett fogalom nem kellőképpen fedi le a tárgyát, s így kényszerűen tovább kell haladni a következő fokozathoz, ahol új, de még a tárgyával mindig nem elegendően megegyező fogalom születik. És ezen ellentmondások szakadatlan egymásutánban hajtának a kezdeti érzéki tudattól, közvetlen szellemtől (szellemtelentől) az egyre magasabb fokozatig, végül az öntudatig, a fejlődés legmagasabb fokán álló igazi valóságig. Azaz itt nemcsak a szellem kifejlődéséről szóló tudásról van szó, hanem az e tudás megjelenése közben önmagát kifejlesztő szellemről is. (Ezen bonyolultságai miatt mondotta Hegel egyszer keserűen, hogy csak egy tanítványa értette meg, de az is félreértette.) Nemcsak filozófiát teremtő ismeretelméleti szükségszerűségről van szó tehát, hanem az egyén és szelleme fejlődésének a filozófia magaslatára emelő lélektani kényszerűségéről. Továbbá az egyén és az emberi nem fejlődésének azonossága miatt e szellemfejlődés – a szellem ugyanazon kategóriáinak érvényesülése miatt – az egyes ember és az emberiség számára egyaránt áthatja az egész világtörténetet és kultúrtörténetet. Az egy filozófiájának az alárendelés következtében beálló uralma vezérli Hegel bölcséleti rendszerében a három filozófiáját. S minthogy a szellem az abszolút létező, innen ered, hogy Hegel filozófiája végső soron az abszolút idealizmus bölcséleti rendszere.

A hegei Abszolútum, a tiszta fogalom az egyéni tudatban hat fejlődési fokon át bontakozik ki, és ezeken a fokozatokon keresztül lehet eljutni hozzá:

1. *A tudat*: az érzéki bizonyossággal egyetemben először ez a primitív tudat állapota, majd az észrevétel és az értelem állapotain keresztül vezet a következő fokozathoz.
2. *Az öntudat*: A második fokon az egyéni öntudat jelentkezik és vezet a következő fokozathoz.
3. *Az ész*: Ez a törvények, összefüggések tudatának fokozata, amelyen az ész önmagát és a természetet vizsgálja, önmagát megvalósítja és egyéniség lesz, s törekszik az egész világ fölé emelkedni.
4. *A szellem*: Az ész, világ fölé emelkedése során, e negyedik fokon észreveszi, hogy mindennek fölött a legmagasabb szellem uralkodik, s ennek alávetvén magát erkölcsi tudattá, azaz szellemmé lesz.
5. *A vallásos tudat*: E szellem ezen a fokozaton a vallásos tudat által, a vallásban beteljesül.
6. *Az abszolút tudat*: E végső fokozaton a szellem az abszolút tudásban beteljesül, és ez a filozófia rendszerében az abszolút tudásról szóló rész, a logika.

Így tehát a szellem kifejlődésében az érzéki tudat öntudattá lesz, az öntudat ésszé, az ész szellemmé, s végül a legmagasabb fokon a szellem rájön, hogy nem más, mint önmaga megértése. A Hegel által elmélyített dialektikus módszer szerint az Abszolútum csak ellentéteken keresztül fejtheti ki lényé egész gazdagságát. A dialektikus fejlődés három foka határozza meg az Abszolútum fejlődésének fokozatait is:

1. Az Abszolútum először állítja önmagát (*tézis* a lét [*Sein*]: a megnyilvánult *eszme*),
2. azután önmagával szemben foglal állást (*antitézis* a mássálétel¹³ [*Anderssein*]: a megnyilvánult *természet*),
3. s végül létartalomban meggazdagodva önmagába tér vissza (*szintézis* az önmaga számára létezés [*Fürsichsein*]: a megnyilvánult *szellem*).

Az Abszolútum mindegyik fokon e hármas fejlődések (triászok) hosszú során keresztülhaladva, fejlődésének minden mozzanatában új létadottságot hoz létre. E fejlődést a filozófia írja le, és ezzel egyetemes átfogó rendszert nyújt. A filozófia számára a tapasztalati tudományok szolgáltatják az anyagot, melyek számára a filozófia egyetemes törvényeket állapít meg. Az e fejlődést leíró filozófia három fő része – az Abszolútum három fejlődési foka szerint tagolva – a *logika*, a *természetbölcsélet*, és a *szellem bölcsellete*.

A logika feladata a kategóriák, a legegyetemesebb határozmányok megállapítása. Mivel a formális logika – a lét és a gondolat azonossága miatt – reális jellegű, egyúttal ontológia (a létezőkről szóló legáltalánosabb tudomány) is. A logika a tiszta ész rendszere, a tiszta gondolkodás, az önmagában lévő igazságról szóló tan. A logika Isten örök lényegének ábrázolása, a világ és a véges szellemek létrehozása előtti állapotában, ezért a kategó-

¹¹ "Was vernünftig ist, ist wirklich und was wirklich ist, vernünftig ist" - állítja Hegel.

¹² "Die Idee ist der Begriff, die Realität des Begriffs und die Einheit beider."

¹³ Az itt megalkotott szó a *lesz* igéből a *vesz* - *vétel*, *esz* - *étel*, ill. *tesz* - *tétel* hasonlóságára képzett, ami a valamivé válás fogalmát, ebben az összetételében a mássá válás eredményét jelenti.

riák Hegel szerint Isten meghatározásainak tekinthetők. Az eszme dialektikus fejlődésének a logika három része felel meg, mindegyik a kategóriák hosszú sorát foglalja magában. Ezek:

- *A lét tana:* A logika kiindulása a teljesen elvont, a semmivel azonos *tiszta lét* (*das reine Sein*) fogalma. Ez tartalmatlanságában a *semmivel* (*Nichts*) azonos. A lét és a semmi ellentétéből létrejön a *levés* (*Werden*), ami a lét és nem-lét azonossága.
- *A lényeg tana:* Témája a változásokban megmaradó igazi lét, melynek része a *lényegen* kívül a *jelenség* és a *valóság*.
- *A fogalom tana:* Lét és lényeg magasabb egysége a *fogalom*. A fogalom először *alanyi*, majd *tárgyi*, végül a kettő egysége az *eszme*. A logikai fejlődés végső tagja, az *abszolút eszme* (idea), legfőbb kategóriaként a legteljesebb s így a legkonkrétabb fogalom (benne a dialektikus fejlődés összes feloldott mozzanata, kategóriája megvan, belőle levezethető). A kategóriák rendszere összefüggő organikus egész, ahol minden kategóriának – vonatkozásban állva az egésszel – megvan a saját helye.

Természetbölcselet: Mivel a természet tulajdonképpen az eszme a mássátlétel alakjában, a természetbölcselet feladata a természetben lévő értelem felismerése. S mivel a természet egyedei esetlegesek, ezért pontos fogalmak alá nem vonhatók (mert a természet az eszme önmagán kívüli léte s hiányzik belőle a fogalom és a lét teljes megegyezése). A természetet ugyancsak három fő fokozatra osztotta:

- *A mechanikai világ:* Anyaga alakatlan, formátlan. Itt még az anyag egyik része független a másiktól. Egyedüli egyesítő erő a *nehézkedés*, és ez az alanyiség első nyoma.
- *A fizikai világ:* Benne az anyag már formát ölt, egyedivé válik. Ez az alanyiség kezdete.
- *A szerves világ:* Ez a természet ténylegesen elért alanyiséga, az ásványok, növények, állatok alkotta *organikus világ*. Az ásvány az elenyészett élet maradványa, az élet a növényvilágban nyilvánul meg először. Fokozottabb alanyi egység az állatban, amely már érzi önmagát, de egyede kizárólag a fajért van. Csak az emberben fogja fel a természetet átható eszme önmagát *tudatos lényként*, azaz szellemmé válik.

A szellem bölcselete: A szellem a természetből, a mássátlétel állapotából visszatérő eszme (idea). Az Abszolútum lényege a fejlődés, melynek célja a szabadság, a korlátoktól mentesülés. A dialektikus fejlődés fokozatai a szellem életében is megtalálhatók. Ezért a szellem bölcseletének feladata, hogy bemutassa a szellem életének dialektikus fejlődési fokait: A szellem önmagában a

- *szubjektív szellem*, mellyel az antropológia foglalkozik. Objektív valóságot létrehozva pedig az
- *objektív szellem*, mellyel a fenomenológia foglalkozik. És végül tökéletesen önmagába visszatérként
- *abszolút szellem*, mellyel a pszichológia foglalkozik.

A szubjektív szellem fokozatai:

- Első fok: a természetből önmagába visszatérő szellem eredetileg emberi testben megjelelő természeti szellem vagy *lélek*.
- Második fok: amikor megkülönbözteti magát testétől és a külvilágtól, ez a *tudat*.
- Harmadik fok: mikor értelmével és akaratával a világot magába fogadva s arra kihatva megszünteti a világnak önmagával szembenálló ellentétét, s ezáltal mint *tökéletes szellem* nyilvánul meg.

Az objektív szellem fokozatai:

- Első fok: a *jog*, melyben a szabad akarat kifelé valósul meg. A jog általános elve, hogy: Légy személy és tiszteld másokban is a személyt!
- Második fok: a *moralitás*, melyben az akarat önmagára reflektál s a lelkiismeretben önelhatározásként nyilvánul meg.
- Harmadik fok: az *erkölcsiség*, mely a jogot és a moralitást egyenlíti ki. Ebben az egyén egynek érzi magát az egyetemes akaratot kifejező hármass erkölcsi szubsztanciával, azaz a természetes erkölcsi egység *családdal*, a családok társulásából létrejövő, a közös jólétet szolgáló *polgári társadalommal* és *állammal*.

Ezen intézményekben válik valósággá az ésszerű akarat. Ebből eredően az állam nem szerződés eredménye, hanem az Abszolútum ésszerű megvalósulása, amivel összeegyeztethetetlen minden forradalmi radikalizmus. Hegel államtana így konzervatív, ő az államszocializmus teoretikusa. *Történefilozófiája* szerint az állam ideájának egyetlen valóságos állam se felel meg tökéletesen. Ugyanez jellemezte Platón államfelfogását is. Az objektív szellem megvalósulása a világtörténelem, ahol minden nép megtalálja saját feladatát. A történelmet mindig egy nép vezeti, amely hivatását betöltve letűnik a színről, végcélja az *emberi szabadság* megvalósítása. A világtörténelem a szabadság tudatának előrehaladása (*Die Weltgeschichte ist der Fortschritt im Bewusstsein der Freiheit*). A keleti népek Hegel szerint csak egyetlen szabad embert ismernek, a zsarnokot; a görögöknél és rómaiaknál már néhány szabad ember ismert, s a germán népek az elsők csupán, akik úgy tudták, hogy minden ember szabad.

Az abszolút szellem a szubjektív és objektív szellem egysége. Ennek fokozatain fogja fel a szellem önmaga lényegét, szabad, végtelen, abszolút voltát.

- Első fok: az *érzéki szemlélet*, melynek megfelel a *művészet*. A *művészi szép* vagy ideál az abszolút szellem szemléletes érzéki megjelenése, az eszme átragyogása az érzéki anyagon. Az eszme a művészet *tartalma* (*Gehalt*), az eszme érzéki ábrázolása a *forma* (*Gestalt*). A tartalom küzd a formával a *szimbolikus művészetben*, a tartalom egyensúlyban van a formával a *klasszikus művészetben*, és a tartalom a formával szemben túlsúlyra jut a *romantikus művészetben*.
- Második fok: az *érzelem és képzelet*, melynek megfelel a *vallás*. Ennek tárgya Isten vagy az igazság, ami a filozófia tárgya is. A különbség a megismerési módban, hogy a vallásos tudat átéli az istent, a filozófia pedig megérti az Abszolútumot: fogalmi ismeret.
- Harmadik fok: az *abszolút fogalmi ismeret*, melynek megfelel a *filozófia*. A filozófia a művészet és a vallás egysége, benne az Abszolútum az öntudatos gondolkodás formájába emelkedik, az igazság önmagát ismeri meg, az eszme saját magát gondolja.

A filozófia fejlődése ezért Hegel szerint megfelel a kategóriák összefüggésének. Ilyen alapon feldolgozva a filozófiatörténetet megállapította, hogy a szellem tökéletes önismerethez a saját művében, azaz a hegeli filozófiai rendszerben jut. Az abszolút szellem gondolatának, világ-tervrajzának, és egyben akaratának teljesülése a történelemben nem zökkenőmentes, hanem az emberek sokszor nem is tudják, hogy éppen az abszolút szellem szándékai szerint cselekednek. Ez a hegeli eszmerendszerben az *ész csele*.¹⁴

A hegeli bölcséleti rendszert bíráló és folytató gondolkodók

A megismerő alany és a megismert tárgy kapcsolata már Hegelt megelőzően is a klasszikus alakot öltött német idealizmus fő problémája volt. *Kant* szerint a tudat határozza meg a tárgyat abban a formában, ahogyan az a tudatban megjelenik. *Fichte* szerint az alany közvetlenül jut abszolút tudásra, feltétlen érvényes alapelvre, amelyből aztán a valóság levezethető. S nála az abszolútum szubjektív, és nincs objektum, azaz a valóság a vizsgáló személy tudatában képződik csupán. *Schelling* kiindulása az abszolút kezdet, a szubjektum és objektum, azaz a gondolkodó elme és gondolatai tárgyának az azonossága volt. Hegel szerint pedig a sokaság és a különbözőség nem pusztán szubjektum–objektum azonosságot jelent, hanem mint kiindulás az azonosság és nemazonosság dialektikus – önmagában különböző és különbözőségében azonos – azonosságát is.¹⁵ Hegelnél az intellektuális szemlélet helyére a *közvetítés* lép, azaz a tudat a szubjektum és objektum szembenállásában képződik (konstituálódik), a szellemet mindig valami más kell közvetítse önmagának. Az abszolút alapelv megismerését közvetíti a tapasztalás teljessége – aminek van kezdete és van vége (nem lóg a levegőben), mozzanatai feltételezik a közvetlenséget, amihez visszatér.

Hegelnél a tudományos megismerés lehetőség-feltételeihez való módszere transzcendentális. A megismerést redukcióval visszavezeti alapvetően létező (apriori) feltételeire, hogy ebből az alaptól következtetésekkel (dedukcióval) levezesse az ismeretek rendszerét. De túlmenve Kanton, nála nemcsak a jelenség ismerhető meg, hanem a dolog lényege, belső természete is. A szellem fenomenológiája éppen az a fáradságos út, melyen az emberi szellem eljut a közvetlen-érzéki szemlélettől a dolgok eleven lényegéhez, és szerinte ez az ez egyedül tudományos megközelítés. Míg Kantnál az alany maga alkotja a megismerés tárgyát (a magánvaló idegen marad), addig Hegel az *Aquinói Szent Tamás* szerinti megismerés előtti létazonosságból indul ki, s az egyéni megismerés tudati, öntudati és észbeli fokozatain keresztül bontakoztatja ki az abszolútumban, Istenben a lét alapvető azonosságát a tudattal, amely azonosság dialektikus (nem különbözőség nélküli) és egyben a megismerés feltétele.

Az egyéni tudat bejárja az emberiség történetét – az egyén fejlődése a törzsféjlődés megismétlése –, s társadalmi–történelmi tevékenysége által világos lesz számára, hogy a tárgyi világ vele szemben nem teljesen idegen, hanem rokon vele; nemcsak más, hanem az ő saját mása, máslete is. A tudat önmegismerésén keresztül a világ idegensége, elidegenedettsége fokozatosan megszűnik, s a tudat a természeti, művészeti és a kinyilatkoztatott valláson keresztül a filozófiában jut el a rokonság, az azonosság ősforrásához, azaz az abszolútumhoz. Ő is abszolút tudás birtokosa, s nemcsak a dolgok, hanem Isten is feltárul előtte. Így lesz a szellem fenomenológiája a tudat tapasztalata és az abszolút szellem megjelenésének tudománya.

Hegel tehát a fogalmi bölcséletet ismét visszahelyezte jogaiba, miután módszertani szempontból az intuíciót ejtette, s ezzel az idealizmus rendszerei közül az övé érte el a legnagyobb hatást. Ám Hegelnél a fogalom nem elvont, nem absztrakció, mint a korábbi racionalizmus filozófiájában, hanem a jelenségekben megnyilvánuló valóság belső lényege. A filozófia pedig nála a fogalmi lényeg önmozgásának ábrázolása. Hegel indította el az olyan szellemtudományok, mint a bölcsélet, a vallás, a jog és a művészet, történeti szemléletű kifejtését. Mindezt azzal, hogy a fejlődés eszméjét bevezette e tudományokba, s ide kapcsoltan azt a totalitás elméletét, vagy módszert is, amely minden egyes részjelenséget a szellem egész struktúrájából magyarázza.

Dialektikus totalitás-felfogása azonban – például az államra kiterjesztve – azt jelentette számára, hogy az egyén semmi a mindent jelentő állammal szemben. Ezért és minden fennálló ésszerű és szükségszerű felfogásáért és hirdetéséért¹⁶ Hegelt utóbb¹⁷ hamis prófétának kiáltották ki. Szemére vetették azt is, hogy a francia pozití-

¹⁴ „Der List der Vernunft.”

¹⁵ „Die Identität der Identität und Non-Identität.”

¹⁶ Ez főként az akkor már reakciónak tekintett porosz államra vonatkozott, amit már Marx és Engels is bírált nála.

vizmus hatására a történetiségben a szellem fejlődésének pusztja leírása helyett a valóban megvalósult folyamat apológiáját adta, illetve – a jövő mint szükségszerűség elfogadtatásával, elvárásával – helyet hagyott a jövő előírásának, diktátumának. Főként azonban a későbbi marxizmust meghatározó ideológiai szerepe képezi vita tárgyát.

Jobboldali bírálatot a történeti iskola képviselői, fogalmaztak meg Hegellel szemben.

Friedrich Karl von Savigny (1779–1861) német jogtudós, a történeti jogi iskola megalapítója a jelenbeli jog jelentéseit történeti létrejöttükben és átalakulásukban kereste. A nemzeti jogot a nép lelkületéből vezette le, mivel az a szokásokból és a néphitből származik. A jogalkotás csak a történetileg kialakult, már létező jogot foglalja utólag írásba, és nem általános emberi alapelvekből vezeti le.

Leopold von Ranke (1795–1886) német történész filológiai és történelmi szövegkritikai tudományos és oktatási módszertana óriási hatással volt a jövőben történész nemzedékekre és a történettudományra. A történetírás alapvető feladatának a hagyomány kritikai elemzését tartotta. Ranke a történelemből Isten tetteit vélte kiértekezhetőnek, s a nagy történelmi események összefüggéseiben Isten jelenlétét kimutathatónak tartotta.

Baloldaltól pedig – többek között – *Ludwig Feuerbach*, *David Friedrich Strauss* és *Bruno Bauer* bírálták Hegelt.

Ludwig Andreas Feuerbach (1804–1872) – német filozófus a vallás humanista értelmezője, aki nagy hatással volt *David Friedrich Strauss*ra, *Bruno Bauerra* és *Marx Károlyra* – a keresztény vallást értelmetlennek és embertelennek látta, a kereszténység Istenét illúzióknak nevezte. A vallást a végtelenség tudatának, helyesebben a tudat végtelensége tudatának tekintette. Amikor a végtelenség tudatában a vallásos, tudatos ember számára önmaga saját lényegének végtelensége a tárgy. Így számára Isten az ember belső lényegi természetének a külső kivetítése. Az istenhívő vallás igazi antropológiai lényege, hogy a hívők számára Isten különböző tekintetekben megfelel az emberi természet különböző igényeinek. Ilyen aspektus, hogy Isten az erkölcsi törvény, Isten a szeretet, Isten végtelen és mindenható. A vallás hamis teológiai lényege, hogy az istennek az emberi létezésről független létet tulajdonít, kinyilatkoztatásba és szentségekbe vetett hittel, s a nem kívánatos vallási materializmus illúzióival és külsőségeivel. Feuerbach mivel Hegel eszméit vallási jellegűeknek találta, magát antropológiai materialistának, de nem ateistának tartotta.

David Friedrich Strauss (1808–1874) német filozófus, teológus a történetkritikai bibliakutatás megalapozója. Az Újszövetségben mitológikus Krisztus-elbeszéléseket látott és magyarázott. Megalkotta a kereszténység evolúciós elméletét a belső ellentétes erők küzdelméből létrejövő magasabb vallási egységgel. Tagadta az evangéliumok történeti hitelességét, természetfelettségét, a 2. századi primitív közösségi remények legendáinak tartva őket. Később a kereszténység helyett a tudományos materializmust javasolta.

Bruno Bauer (1809–1882) német kritikus, filozófus, aki kutatta az őskereszténységet és bibliakritikájában a hegeli történelemfilozófiára támaszkodott. Politikai és történelmi nézetei ellen Marx és Engels igen élesen kikelt. Később a német egyesülés támogatója volt.

A hegeli elméletre épült a XIX. és XX. század társadalmi mozgásának több változata is, elsősorban a náciizmus és a bolsevizmus. A hegeli tanok 'tudományossá' nyilvánításából fölépített társadalmi 'fejlődési' helix – és nem spirál¹⁷ – új minőségét immár tudományosan kívánták megvalósítani, ami az ellentétek kíméletlen és szakadatlan párharcát bemutatóan emberek tízmillióinak életébe került.

A XIX. század további filozófiájának jellemzője először a német idealista rendszerek fogalmi túlzásai vagy légvárai elleni realizisztikus ellenhatás. Az ilyen irányú változást elsősorban a természettudományok nagyarányú fellendülése siettetette. A gazdasági jellegű vagy a szabadságjogokért folytatott osztályharcok is a reális életproblémákat állították az előtérbe. A természettudományok mellett fellendült a történettudomány is, s a fejlődés létét mindkettő elfogadta. A kultúrtörténet és az értékutatás hatása is megmutatkozott. Ez a legújabb kori filozófia így nagy mértékben tagolt volt, különböző valóság-megismerési eszközökkel élt, különböző múltbeli filozófiai irányzatokra támaszkodott, és különböző előfeltevésekből indult ki. Tovább folyt az empirizmus és racionalizmus régi harca, mert a tapasztalat értékét a természettudományok garantálták, mialatt e tapasztalat logikai igazolása is nagyot lépett előre.

A **pozitivizmus** a metafizikával szemben foglal állást, gyökerei az angol empirizmusba, a francia szkeptizmusba és materializmusba, valamint a kanti fenomenalizmusba nyúlnak vissza. A materializmussal ugyan rokon, de abban a lényeges pontban eltér tőle, hogy megoldhatatlan problémának tartja a valóság létalapjának a meghatározását. Ezért nem foglalkozik az abszolútum, a szubsztancia és a dolgok lényege, végoka, végcélja kérdéseivel. Megismerésünk kizárólagos tárgyainak a tapasztalat tényeit, a közvetlenül adott jelenségeket és ezek egymáshoz való viszonyát (egymásutánját, hasonlóságát) tarja. A jelenségekről szóló minden tudásunk viszonylagos, relatív, az emberi tudásnak ilyen módon korlátjai vannak. A filozófia alapjainak a tapasztalati tudományokat (fizika, biológia történettudomány) tekinti. A filozófia feladata a szaktudományos eredmények összegzése, amely irányt mutat az ember gyakorlati magatartásának is.

¹⁷ A 20. században, pl. Karl Popper, a francia új filozófusok.

¹⁸ Tehát helytelenül lett spirál, mert az nem emelkedik, mint amit feltételeztek a társadalmi fejlődésben, hiszen a spirál síkban képződő csigavonalt. A helix hengerpaláston feltekeredő fonál, amely jobban ábrázolható modelljüket.

A francia pozitivizmus képviselője maga a pozitivizmus létrehozó atyja, *August Comte* (1798–1857)¹⁹ szerint a tapasztalat és megfigyelés tényei, a tudományos vizsgálat eredményei elvezetnek a jelenségek közötti szükségképpen összefüggések egyetemes törvényei megismeréséhez. Ezáltal befolyásolni tudjuk a jelenségeket, illetve előrelátni következményeiket. Ezért a helyes attitűd a metafizikáról való lemondás s kiindulás az adottból, a tényszerűből, a jelenségből.

A filozófia és a szaktudományok tehát a jelenségek világára, azaz a jelenség formájú tények tényekként elfogadására s ezeknek bizonyos törvények szerinti rendezésére, majd a megismert törvényekből a jövő várható jelenségeinek előrelátására korlátozandók.²⁰ A tény 'lényege', 'valóságos oka' helyett a tények egyszerű elfogadása, a ténykapcsolatoknak lehetőséget adó viszonyok vizsgálata a cél. Azaz a cél bizonyos tények fellépése feltételeinek a tisztázása, ill. a hasonlóság (fogalom) és az egymásra következés (törvények) elve alapján való konstans összekapcsolásuk. A magyarázat csak csekély mértékű lehet:

„Mi a gravitáció (a vonzóerő a világmindenségben) és a nehézkedés (a földi nehézségi erő)? Ezt még a legnagyobb koponyák is csak úgy tudták meghatározni, hogy az egyiket a másiktól magyarázták; vagy azt mondták, hogy a vonzás általános nehézkedés, vagy azt, hogy a nehézkedés a föld vonzása. Mi csak ilyen megfontolásokra vagyunk képesek ... Senki sem kívánhatja, hogy ennél többre vigyük.”

A pozitív szó jelentése *valóságos*, ellentétben a negatívval, a *nem-valóságossal*, míg a hasznos jelentése *értelemmel teli*, ellentétben az értelmetlennel, haszontalannal, pl. ha valaki pozitív szerepet játszik. A bizonyos jelentése, hogy *tökéletesen meghatározható* (pl. a pozitívan meghatározható érvényes jog valamely országban, ellentétben a természetjoggal). Comte szerint a pozitivizmus tehát a csak a valóságoshoz, csak az adott tényhez, csak a társadalmilag hasznoshoz, csak a biztosan meghatározhatóhoz igazodást jelenti (ellentétben a korábbi metafizikák végtelen vitáival).

Az ismeret és az emberi társadalom három fejlődési fokon megy keresztül. Ez a *három stádium törvénye*, s eszerint az ember és az emberiség gondolkodásának fejlődése szükségképpen e szakaszokban megy végbe:

„Ismereteink minden fajtája szükségképpen három különböző elméleti stádiumon halad keresztül fejlődése során. Ezek: a teológiai vagy fiktív stádium, a metafizikai vagy absztrakt stádium, s végül a tudományos vagy pozitív stádium.”

1. *Teológiai állapot*: Az emberi szellem kutatja a dolgok 'belső természetét', az 'első okokat és végső célokat'. Az ember hisz az abszolút megismerésben, a folyamatokat saját cselekvésének analógiájára magyarázza, s eleven akaratot lát mögöttük meghúzódni. Teológiai fokon tehát a kezdetleges világ-szemlélet a világjelenségeket természetfeletti lények művének tulajdonítja. A teológiai állapot három további stádiuma:
 - az *animizmus* elevennek, átlelkesültnek tartja az egyes dolgokat, a
 - *politeizmus* a dolgok, események osztályai mögött s egyes jelenségcsoportokban természetfeletti erőket lát, a tenger, a tűz, a szelek, az aratás stb. istenéről beszél, a
 - *monoteizmus* egyetlen legfőbb lény tevékenysége, gondviselése (a sokféle egyedi istenség helyett).
2. *Metafizikai állapot*: A teológia egyik változata: a természetfeletti erők, istenségek helyére absztrakt erők, fogalmak, entitások, lényegiségek kerülnek. Metafizikai fokon az ember figyelmes lesz a természeti jelenségek állandóságára, s absztrakt fogalmaknak (szubsztancia, erő, ok, képesség) adja át a természetfeletti lények szerepét. A monoteizmusnak megfelelő legfelsőbb fokon az egyedi jelenségek forrása a 'természet', az összes egyedi lényeg összevont, egyetlen általános lényegi formája.
3. *Pozitív állapot*: Az ember felismeri az abszolút (a teológiai, a metafizikai) megismerésre törekvés lehetetlenségét. Az ember lemond a világmindenség eredetének, végokának vagy a dolgok jelenségek mögötti „igazi lényegének” kutatásáról. Megfigyelés és saját észhasználat alapján törekszik az adott tényekben felismerni a hasonlóság és egymásutánosság törvényét. Úgy ad magyarázatot, hogy általános tényekhez kapcsolja az egyes tényeket. A monoteizmusnak vagy a mindent átfogó természetmetafizikának megfelelő legmagasabb pozitív cél megvalósul, ha minden egyedi jelenség alárendelhető egyetlen általános ténynek, pl. a gravitációnak. Pozitív fokon tehát megfigyelés és kísérlet alapján állapítjuk meg az egyetemes törvényeket, melyek az absztrakt fogalmak helyébe lépnek.

A három stádium törvénye érvényes az egész emberiségre és az egyes emberekre egyaránt,²¹ s érvényes az egyes tudományokra is, ahol először teológiai fogalmak, majd metafizikai spekulációk uralkodtak, végül minden tudomány pozitívvá érik.

A *tudományok hierarchiája*: A jelenségek egymástól való függésének folytatódólagos rendje, a tárgy egyetemességének fokozatos csökkenése és ezzel arányosan növekvő differenciáltsága meghatározza az összefüggő tudományok rangsorát, ahol a megelőző tudomány képezi a következő alapját. Az elvont tudományok e rangso-

¹⁹ Sokáig Saint-Simon herceg titkára, így az utópista szocializmus jó ismerője volt, Diderot szellemi örökösének tartotta magát. Ő volt az első pozitívista rendszer kidolgozója (bár pozitivizmussal már találkozunk a szofisták, epikureusok, szkeptikusok és a 18. századi angol szenzualisták esetében), akitől az irányzat elnevezése származik. Fő műve: *Cours de la Philosophie positive I-VI* (1830–42).

²⁰ „*Savoir pour prévoir!*” = „*Tudni, hogy előre lássunk!*”.

²¹ „*Ki ne emlékezne arra, hogy gyermekkorában teológus volt, ifjúkorában metafizikus lett, férfikorában pedig fizikus?*”

ra: 1. matematika, 2. asztronómia, 3. fizika, 4. kémia, 5. biológia, 6. szociológia. Nem tudomány a logika, mert tartalomtól elvonatkoztatott s így nincs értelme. A pszichológia sem az, mert a belső megfigyelésre hivatkozik, ami lehetetlen. A biológiától önállósított fontos társadalomtudománynak, a szociológiának két része van: *szociális statika*, mely a közösségi élet egyetemes feltételeit vizsgálja az egyénre, a családra és a társadalomra vonatkozólag; és *szociális dinamika*, mely az emberiség szellemi fejlődésének a törvényeit vizsgálja. A tudományok Comte szerint specializálódással fejlődnek, s szükséges és hasznos munkamegosztás érvényesül köztük a tiszta ténytudomány stádiumában. E munkamegosztás tökéletesítése a szétforgácsolódást, az egységes rendszer hiányát orvosolja, amikor pozitív filozófiaként különös tudásterületté teszi az általános tételek tanulmányozását: a speciális területeken elért új felfedezéseket beépíti egy általános elméletbe.

A pozitív filozófia tisztázza a gondolkodás logikai törvényeit, megalapozza a nevelésügy átalakítását, hogy ne csak szaktudományos tudás érvényesüljön, ha-nem az egyes tudományok általános elveinek összegzése. Ezzel az összefoglalással ösztönzi az egyes tudományokat, helyt ad több diszciplína együtt kidolgozott kérdéseinek, megszünteti a különböző vélemények szellemi anarchiáját, biztos alapot nyújt a társadalom ésszerű átalakításához.

A tudományok osztályozási sorrendje tehát: matematika, asztronómia, fizika, kémia, biológia, szociológia. Minden folyamat kisszámú főfogalom alatt áll, s valamely osztály egyben másoknak magasabb osztálya. Egyszerűségi fokú, általánossági fokú osztályozás, s az általános egyben egyszerű, mert nem különös (a nem tudományos gondolkodástól idegen az általánosság). Szervetlen–szerves tudományos tanulmányozási sorrend:

- *asztronómia*: általános folyamatok a világmindenségben,
- *fizika és kémia*: földi szervetlen folyamatok vizsgálata, ahol az utóbbi bonyolultabb és fizika-függő.
- *biológia*: az egyén szerves folyamatai. S ettől bonyolultabb a
- *szociológia*: az emberi nemben, a társadalmi életben lejátszódó folyamatok tudománya. A szociológia a tudományépület koronája, amely csak az öt megelőző tudományok érettsége után jöhet létre.
- A matematika az egész filozófia alapja, a tudományépület kerete: elvont matematika vagy analízis, és konkrét matematika, valamint geometriai s mechanikai ágai: Tételei a legáltalánosabbak, a legegyszerűbbek és a legelvontabbak s minden más tételtől függetlenek. A
- *pszichológia* tudománya nem létezik, és nem létezhet, mert az emberi szellem minden folyamatot megfigyelhet, önmagát kivéve, hiszen a megfigyelő orgánus azonos a megfigyelttel: ez nem megfigyelés (a szenvedélyé lehet, nem a gondolkodás szervéhez kötődik). Így a gondolkodás formái és módszerei gyakorlati használatukból és az egyes tudományokban való alkalmazásukból ismerhetők meg.

Társadalom, állam, etika: A szociológiát Comte teremtette meg (lásd fő-műve IV–VI. kötetét). Nála a szociológia két része:

1. *szociális statika*: a közösség természetes rendjének elmélete,
2. *szociális dinamika*: a haladás tana. Comte társadalomelmélete történelemfilozófia is, a történeti tények rendszere.

A jog és a társadalom, valamint a művészet, a vallás, a tudomány és a filozófia fejlődésének feldolgozása és rendszerbe foglalása. *Gondolkodási stádium – társadalmi forma megfelelése*: A teológiai állapot az isteni jogba vetett hit (uralkodó forma a *feudalizmus*). A metafizikai (vallásfelbomlási) korszak: *forradalmi átalakulások* kora (kezdett a francia forradalom, amikor a metafizikai elv győz a teológiai fölött), amelyben az egyedi iránti érzék erősebb, mint az általános iránti. A pozitív stádium új, szilárd renddel váltja fel a forradalmi széthullást, azaz a szakemberek józan tudományos belátása válik a társadalmi élet meghatározó elemévé (a természetfeletti lényekben, elvont metafizikai elvekbe vetett hit helyett), s az egész iránti érzék túlsúlyba kerül. A szellemi élet legfőbb fóruma a pozitív filozófusok és szociológusok tanácsa. Azonban bankár, kereskedő, gyáros és mezőgazda szakemberek grémiuma kormányoz. Társadalmi forma alapja a munka ipari szervezettsége, a jövő társadalmának meghatározó hatalma pedig tudomány és gazdaság.

Etikai normák: A társadalom és a történelem tudományos felfogása szerint az individuumot alá kell rendelni az egyének fölötti, társadalmi és történeti összefüggéseknek. A pozitív filozófia ésszerű társadalma csak a felismerés általánossá válásával valósulhat meg, úgy ha az emberi tevékenység vezérelve az Egész szolgálata, a Comte-féle altruizmus (az egoizmus ellentéte) lesz. Szolgálni kell egy-egy államon, csoporton kívül az egész emberiséget, a szinte vallásos tisztelet tárgyát képező a 'Nagy Lényt'. Az új emberiség–vallás külső formája az emberiség kultuszának rituáléja a megfelelő szertartásokkal, papokkal, szentekkel, ünnepekkel – akár a vallási kultuszokban. Valójában ez kereszténység nélküli tiszta katolicizmus, ahol a szeretet, mint életelv, a rend, mint alap és a haladás, mint cél jelentkezik.

Élete végén Comte arra a meggyőződésre jutott, hogy az ember vallási irányítására van szükség. A vallás az embereket a szeretet által egymással, a hit által a külvilággal hozza harmonikus egységbe. A pozitivisták vallás tárgya az emberiség (*humanité*) lett, s mellette később a Föld, a Világúr, a Nagy Tér is vallásos tisztelet tárgyává emelkedett. Erkölcsi főszabálya pedig az ember társas kötelességeinek a teljesítése. Comte szerint tehát az emberi faj kollektív fejlődésének új tudományát a társadalomfizika jelenti. Ezért a civilizáció története az ember természetétörténetének nélkülözhetetlen eredménye és kiegészítése. A politika pozitív tudománnyá válik, mert a tár-

sadalomfizikának a civilizáció előrehaladása, azaz az ember természet fölötti hatalmának a növekedése a tárgya. A jelen fejlődés menetét viszont a múlt társadalmi determinációja mutatja meg.

Comte hatása érvényesült a szociológiában, a francia történetírásban, az angol filozófiában, s nem utolsósorban a szocialista elméletben. Közvetlen Comte-hatást figyelhetünk meg Millnél, Spencernél, ugyanakkor Durkheim pedig lényegében a Comte-hagyományt folytatta. A legerőteljesebb kapcsolat azonban a Comte és Hegel közötti, mert egészében mindketten ugyanazzal foglalkoztak, az empirikus tudományt határozták meg. Szerintük az legyen tisztán leíró, korlátozza magát a megfigyelt jelenségek szabályszerűségeinek megalapozására, és a leírás ne legyen magyarázó. Követelték, hogy az empirikus tudomány ne mondja ki létezőnek azt, ami nem adott az érzéki észlelés (*percepció*) számára. E fenomenalista felfogásuk Descartes-tól származik. Közös racionalizmusuk a fizikai tudomány szenzualizmusát egyesíti az emberi funkció racionális eszméjével. Közvetlenül Comte és Hegel hatására alakult ki aztán Marx, Schmoller és Sombart historizizmusa, s mindketten hatottak a gazdaságtanon kívül a művészetben, antropológiában és filozófiában, például Mazzinire, Crocera és Deweyra.

Az **angol pozitivizmus** képviselője *John Stuart Mill* (1806–1873) szerint minden ismeret (a matematikai és logikai igazságoké is) *indukción*, azaz a tapasztalat ismétlődésén alapul. Így *a priori* egyetemes törvények nincsenek. Az indukció érvényességét a természet feltételezett állandósága adja, ami eddig még megdöntetlen valószínűség. A két egymás utáni jelenség összetartozásának, változhatatlanságának, az oksági törvénynek az elfogadása is a természet állandóságán nyugszik. Az emberi lelket a pszichikai folyamatok összességének tartja. Utilitarista etikát fejleszt tovább. Az istenhitet fontosnak tartja, de az istent hatalmában korlátoznak állítja, aki a már meglévő anyagot az ember közreműködésével alakítja.

Az angol pozitivizmus másik kiváló képviselője *Herbert Spencer* (1820–1903), aki szerint gondolkodásunk viszonyok felfogására van berendezve. Az abszolútum számunkra megismerhetetlen, mert fogalma minden viszonyt kizár. Megismerhetetlenek a tudományos alapfogalmak (tér, idő, erő, én, stb.) is. Jelenségekre korlátozott tudásunk, mint relativum valamilyen abszolútumra utal. A filozófia elsősorban a világfolyamat legegységesebb tényét, a fejlődés és visszafejlődés jelenségét magyarázza. A fejlődés során az anyag a határozatlan, összefüggéstelen egyneműségből a határozott, összefüggő különeműségbe megy át. Az anyag egységesülése során a mozgás átalakul, szétszóródik. Fejlődésmélete szerint az utódok öröklik az elődök által szerzett szellemi és erkölcsi tulajdonságokat. A társadalom is élő szervezet, melyben az egyedeknek is van öntudatuk, míg az élőlényeknek csak a központi része rendelkezik vele. Ezért a társadalom, az állam van az egyedekért és nem fordítva. A házasság kulturális jelensége a nemek teljesen szabad viszonyából fejlődött ki. A politikai hatalom az ipari korszak megelőző háborús korszak hadvezéri intézményének következménye. A vallás a holtak tisztelésének eredménye. Biológiai utilitarista etikája szerint jó az, ami gyönyört okoz, mert az fejleszti az életet. Az egyén tökéletes alkalmazkodása a közhöz megszünteti az egoizmus vetélkedését.

A **német pozitivizmus** főként ismeretelméleti jellegű. *Richard Avenarius* (1843–1896), az *empíriokritizmus* rendszerének kidolgozója szerint csak érzetek és a kellemest vagy kellemetlent kifejező mozzanatok vannak. A filozófiát a tények értékelésétől mentes *leírás* adja. *Ernst Mach* (1838–1916) az *érzetmonizmus* álláspontján úgy vélte, hogy a világ egyféle elemekből áll, amik kölcsönös függő viszonyban vannak egymással. Ezek az elemek az érzetek, melyek az éntől függetlenül gondoltan pszichikai elemek. Vagyis jelenség és magánvaló, anyag és szellem, alany és tárgy csak gyakorlati jellegű megkülönböztetések. Ezért nincs különbség a fizika és a pszichológia között sem. Az én az érzetek komplexuma. Az ítéletek helyességét gyakorlati alkalmazhatóságuk igazolja (ökonomizmus). Mindezek miatt a jelenségek összefüggései kutatandók.

A **szocializmus** eszméjében a XVIII–XIX. században, a természettudományok minden ágában vezető szerepet betöltő Franciaországban összesereglett tudósok a természettudományok mindenhatóságát képviselték. A tudományos szellem fellegvárában, az *École polytechnique*-ben a hivatásos tudósok és mérnökök nemzedékei nőttek fel. Tőlük ered mindkét irányzat, amely a 19. század folyamán átalakította a társadalmi gondolkodást. Ezek a szcientista pozitivizmus és a modern szocializmus. A francia pozitivizmus vezető eszméit már *d'Alambert* és *Turgot* megfogalmazta, *Hume* pozitivizmusától azonban – a francia racionalizmus hatására – eltértek. A francia forradalom liberalizmusa éppen a társadalmi jelenségek racionalista–pragmatista interpretálásán s a természetjogon alapozódott, és nem az utilitarianizmuson vagy az Adam Smith-féle piaci mechanizmuson. Ez Smith felfogását megelőző álláspont volt, aminek prototípusa volt Rousseau társadalmi szerződése. *Saint-Simon* és Comte gazdaságellenessége pedig visszamegy a *Montesquieu* és *Hume*, a *Quesnay* és *Smith*, vagy a *Condorcet* és *Bentham* közötti különbségekre.

A régebbi nézetek a társadalmat tudatos emberi alkotásnak tartották, az újabbak pedig tudományos elvek szerint újra akarták azt alkotni. Hiányzott Franciaországban egy közbülső szakasz, melynek során általában megértették volna a társadalom spontán erőinek működését. Így a forradalom észkultusza a társadalom intézményeinek általánosan elfogadott pragmatista felfogásának volt a tünete. Az *Ész* mint egyetemes teremtmény előtti hódolat vezetett a tudományos diadalokhoz is, ami a társadalmi problémák iránti új attitűdöt hozta létre, a tudomány és technika teremtette megdicsőült gondolkodásmódot. S ha a szocializmus nem is édes gyereke a francia forradalomnak, végső soron abból a racionalizmusból ered, mely a korszak francia politikai gondolkodását elkülönítette Hume és Smith kortárs angol liberalizmusától.

Claude-Henri de Rouvroy de Saint-Simon herceg (1760–1825), válaszul a forradalmi és napóleoni vérontásra, az emberek testvériségének, új kereszténységének jegyében tudományosan megszervezett ipar és társadalom hirdetője volt. Azért akarta, hogy a társadalomban a tudósok vegyék át a papok szerepét, hogy a nincstelenek számára nyújtott ismeretterjesztés révén a vagyonosok megőrizhessék vagyonukat és társadalmi státuszukat. Társadalmi elgondolásai a tudomány és a technika haladására épülő új korszakról szólnak, ahol üzletemberek és ipari vezetők az irányítók, a tudósok és mérnökök pedig a szellemi vezetők. Mert szerinte a társadalom célja a létfenntartási eszközök előállítása, biztosítása. A vallás feladata, hogy a társadalmat a legszegényebbek életfeltételeinek leggyorsabb megjavítására ösztönözze. Az európai államoknak pedig szövetséget kell létrehozniuk a háború megakadályozására. Saint-Simon halála után tanítványai sikeres mozgalmat indítottak tanai elterjesztésére a világban. A saint-simonisták követelték a javak köztulajdonát, az örökösödés megszüntetését és a nők választójogát.

Saint-Simonnak korai, a társadalom újjászervezésére vonatkozó néhány fantasztikus terve az *École polytechnique* légkörében fogant. Saint-Simon és Comte érzékeli a történelem materialista értelmezését. Saint-Simon hatása igen nagy volt, nem csak hazájában, hanem külföldön is, így Angliában is, nem csak a természet kutatóira, hanem még az irodalmároknak is. Franciaországban Balsac, Hugo és Sue is hívei voltak, Németországban Goethe, Heine, az ifjú-hegelianusok, a fiatal Németország tagjai követték nézeteit. Legjelentősebb hatása az ortodox hegelianizmus elleni lázadókra, valamint a német szocializmus megszületésében főszerepet játszóakra volt, úgy mint Ruge, Feuerbach, Strauss, Hess, Rodbertus. Marx is olvasta Lorenz von Stein könyvét a francia szocializmusról, és Saint-Simon hatása Marxra és a marxizmusra közismert. Saint-Simon követői ismerték fel a bank és az ipar szoros kapcsolatán alapuló finánciókét és a monopolkapitalizmust és alkották meg ezeket a fogalmakat. Még magát a kapitalizmus szót is ők alkották meg, hogy a szocializmus legfőbb ellenfelét meg tudják nevezni. Állami megrendelésre vasútépítésekbe, közmunkákba fogtak, segítették a felülről kezdett tőkés reformfolyamatokat. Ilyen kulcsszerepük folytán az angliaitól eltérő kapitalista rendszereket segítettek világra az európai kontinens legtöbb országában.

François-Marie-Charles Fourier (1772–1837) falanszter néven termelőközösséget és lakóközösséget tervezett a társadalom megreformálására. Szerinte a newtoni fizikai világ és a hozzá igazodó társadalmi rend nyolc stádiumban fejlődött ki. A legmagasabb fejlődési stádiumot – a harmóniát – a társadalom falansztereivel lehet majd elérni. A falanszter mezőgazdasági szövetkezeti közössége gondoskodik az egyes tagok jólétéről, akiknek közösségi szerepe folyton változik, s az egész közösség teljesítménye szerint kapják javadalmazásukat. Ez az elosztás igazságosabb a fennálló rendszernél, és minden politikai rendszerben megvalósítható. A társadalmi berendezkedést az emberi szükségletekhez igazítani javasolta, amire a versenyen alapuló, emberi és anyagi értékeket pazarló, tőkés társadalom képtelen. Fourier javaslatai alapján alakultak szövetkezeti települések, de csak rövid ideig maradtak fenn.

Robert Owen (1771–1858) gyártulajdonosként a brit New Lanarkban megszervezte, hogy munkásai jobb életkörülmények között élhessenek, s üzeme gazdaságilag sikeres maradt. Új hitvallást dolgozott ki és emberbarát nevelési programon alapuló társadalmi rendszerre tett javaslatot. A körülmények jellemformáló ereje miatt, azokat már a gyerekkortól meg akarta javítani az emberek számára. Az emberi munka és a gépek versenye helyett a közös emberi cselekvést és a gépek embernek alárendelését sürgette. Elképzelt szocialista szövetkezeti falvaiban 1200 ember 500 hektár földön gazdálkodik, közös házban, külön lakásokban él, a kisgyerekeket a közösség és a szülők együtt nevelik. Ezeket a közösségeket egyének, grófságok, egyházak, vagy az állam hozná létre, s szakemberek felügyelnék. Mindenki dolgozna, s a jövedelem a közösségé lenne. Owen azután terveit az egész világra kiterjesztette, de angliai sikereit igen letörte nyilvánosságra került vallásellenessége. Ekkor az Egyesült Államokban hozott létre egy közösséget, mely önkormányzási és vallási viták miatt végül nem lett sikeres. Ezután még több közösségi kísérlete volt Angliában is. A társadalmi reformot már nem tartotta elegendőnek, a társadalmi rend átalakítását célozta meg. A munkások szakszervezeti mozgalma élére került, s elkezdtek a nagyra nőtt szervezetek az ipari termelés egészének megszervezését. A kormány és a bíróságok azonban – a munkáltatók érdekében – elfojtották a mozgalmat.

Pierre-Joseph Proudhon (1809–1865) paraszti származása felismerhető társadalomelméletében, mert az eszményi társadalmába az édesapjához hasonló szabad, békés és szegény mestereket, parasztokat helyez. Proudhon anarchistának vallotta magát és a kizsákmányolásra alkalmas tulajdont lopásnak tartotta. A megművelt föld és a termelési szerszámok, műhelyek személyi tulajdonát viszont a szabadság elengedhetetlen feltételének tekintve, a szabadság elleni támadásnak vette, ha más szocialista elméletek a személyi tulajdon megszüntetését javasolták. Tulajdon ellen lázító nézeteiért ugyan perbe fogták, de azért nem ítélték el, mert bírái nem értették mondanivalóját. Kapcsolatba került a lyoni takácsok öngazgatást célzó mozgalmával, majd vitába keveredett Marx Károllyal (*Karl*), fellépve a centralizált szocializmus, a proletárdiktatúra ellenében. Proudhon szerint a munkások csupán gazdasági eszközökkel, szövetkezés útján szabadíthatják fel magukat. Népbank tervében munkásokkal fizetik a munkást, a munkaterméke előállítására fordított idő szerint. Föderatív elképzelései a centralizált politikai szervezet helyett az anarchia, a kormánytalan társadalomról szóltak. Világtársadalmában nincsenek nemzetek és határok, a hatalmat a települési egyesülések gyakorolják, törvényekként szabad szerződések szolgálnak.

Marx Károly vagy *Karl Marx* (1818–1883) és *Engels Frigyes* vagy *Friedrich Engels* (1820–1895) igen szorosan együttműködve, s főként Hegel, Feuerbach, Saint-Simon, Proudhon, Owen és Adam Smith tanaiból kiindulva, – tehát a korabeli pozitivizmus, utópizmus és utilitarianizmus hatása alatt, – a tudományosan megalapozott szocializmus megvalósítására hívták fel a kor szerintük vezető társadalmi erejét, a tulajdontalan, birtoktalan, bér munkát végző munkásságot, a proletariátust. A forradalmi ideológiát materialista történelem szemlélettel támasztották alá. A materialista szemléletet kiterjesztették a természet törvényeinek tanulmányozására is. Smith gazdaságelméletét értelmezve Marx új – máig vitatott – nézetet fogalmazott meg arról, hogy a tőkés profitját jelentő értéktöbblet nem az egész vállalkozás sikere, hanem a munkások kizsákmányolásából ered. Ilyeténképpen – Engelsszel együtt – leleplezte a munkások nyomorának okát. Szerintük a munkások életkörülményeit csak forradalmi úton, alapvető társadalmi változásokkal, a munkásság hatalomra jutásával lehet megjavítani. Társadalomfilozófiájukban olyan társadalmi rendre tettek javaslatot, amelynek megvalósítási feltételeit az emberi történelem belső hajtóerői szükségszerűen és elkerülhetetlenül megteremtik. E dialektikus modell a társadalom belső erőiből olyan ellentmondásokat lát létrejönni, amelyek feloldása csak egy új társadalmi rend lehet. Mindezt az 1848-as forradalmak előestéjén – nagy hatást elérve – programszerűen is megfogalmazták. Marx a dinamikus társadalomfejlődésről készített tervrajzot. Egy ideális utópiában kicsúcsosodó fejlődést jósolt meg, illetve próbált tevékenyen előmozdítani. Marx társadalmában politikai vagy társadalmi kényszer nem létezik, mert az állam elhal, s minden ember képességei szerint szabadon együttműködik, s minden szükséglete kielégítődik. Marx az optimizmus és a historicizmus erkölcselméletét támogató álláspontot képviselt. Gazdaságelméletét alárendelte történelmi prófécijának, és jogosulatlanoknak, utópisztikusoknak minősítette a racionális tervezés szándékával készített gazdaságelemzéseket. Marx ilyenformán igyekezett a szocializmust megszabadítani szentimentális, moralizáló és képzelgő háttérétől. Utópikus állapotából tudományossá fejleszteni, a történelmi okok és okozatok elemzésének tudományos módszerére, tudományos előrelátásra alapozni.

A marxizmus későbbi kiteljesedésében a proletárdiktatúra központi szerepet kapott, holott Marxnak és Engelsnek volt azonban olyan korszaka is, amikor a munkások demokratikus úton, proletárforradalom nélküli térnyerését vallotta. Mozgalmukat a Nemzetközi Munkásszövetség (I. Internacionálé) jelentette, amely megújulva a 20. századig szervezte a munkásság hatalmi megmozdulásait. Az első proletárdiktatúrát a Párizsi Kommün teremtette meg. Bukása a munkásmozgalmat megosztotta, mert az angol munkásvezetők – Marx szerint áruló módon – a parlamenti demokráciától várták a társadalmi javulást. Ugyanakkor Marx az anarchista bakunynistákat²² is visszaszorította az Internacionáléban. Később a marxisták revizionizmussal vádolták az ilyen, választójogban bízó munkás-vezetőket, s a bérharccal megelégedő szakszervezeti vezetőket pedig megalkuvóknak tartották. A 20. században létrejött szocializmus ugyan hivatkozott a marxi szocializmus eszméire, a marxista ideológia sok eleméhez azonban Marxnak semmi köze nem volt.

Eduard Bernstein német politikai gondolkodó 19. század végi törekvése volt a marxizmus elméletének felülvizsgálata, revíziója. A korabeli németországi tapasztalatok alapján cáfolta Marx egyes tételeit, munkaérték elméletét, gazdasági determinizmusát és osztályharc elméletét. Úgy gondolta, hogy a kapitalizmus nem omlik össze olyan hamar, mint Marx jósolta, mert nem valósul meg a munkásosztály elnyomódása és éhséglázadása, a burzsoázia nem kizárólag elnyomó osztály, s a középosztály sem tűnt el a társadalomból. Bár a német szociáldemokraták *Karl Kautsky* vezetésével 1889-es kongresszusukon elvetették Bernstein revizionizmusát, a revizionizmus hamarosan mégis e párt gyakorlati politikájának ideológiájává vált. Az 1917-es bolsevik forradalom után a revizionizmus kifejezéssel a kommunisták bélyegezték meg a marxizmustól eltérő, azt modernizáló nézeteket.

Mannheim Károly vagy *Karl Mannheim* (1893–1947)²³ minden gazdasági, politikai és szociológiai problémát ismeretelméletivé redukált. Az értékválság és elidegenedés megoldását az értelmiségtől várta. Az elidegenedés okaként az objektum és szubjektum, az objektív és szubjektív kultúra közötti távolságot, a kultúr-objektívációk önállósodását és öntörvényű fejlődését, valamint a tartalom és forma antinómiáját jelölte meg. Az objektív kultúra az emberi nem öröksége – vallás, tudomány, művészet, állam, életforma, emberi viszonyok, szokások, hagyományok. A szubjektív kultúra – kívülről elért objektívációk, külső kapcsolódás egymáshoz. Világképe és módszere pluralista, a valóság adottságainak sokféleségét különlegességükben kívánja megismerni, nem gondolatsémákkal. A műalkotást az emberi lényeg önmegvalósító folyamatának, annak generációk közti átörökítésének tekintette.

Mannheim historizmusa szerint a szellemi élet állandóan változik, növekszik, minden filozófia történeti jellegű. Dialektika felfogása szerint minden korban újra kell írni a szellemtudományokat, a történelemben nincs egyenes irányú előrehaladás. Harmadikutas felfogása szerint az egy (munkás)osztály harca helyett a dinamikus középosztály kell legyen a mérleg nyelve. Az elméleti konfliktus a társadalom poláris érdekű csoportjainak gazdasági versenyt tükrözi vissza. Az ellentétes erők harca helyett szintézist, összebékítést javasolt, amit az értel-

²² Bakunin XIX. század második felében Franciaországban élő orosz baloldali forradalmár volt. Bakunin híveit tekintik *bakunystáknak*. Vladimir Iljics Uljanovra, azaz Leninre, forradalmi elméletének megalkotásában, nagy mértékben hatottak Bakunin eszméi.

²³ Tanulmányait Budapesten, Berlinben, Párizsban és Heidelbergben végezte. Tagja volt a budapesti baloldali értelmiségi körnek Balázs Béla, Bartók Béla, Zalai Béla, Fogarasi Béla, Lukács György, Fülep Lajos, Hauser Arnold, Antal Frigyes, Szilasi Vilmos, Lesznai Anna, Wilde János és Tolnay Károly mellett. 1919 után németországi, 1933 után angliai emigrációba ment. Hatással volt rá Troeltsch német historizmusa és Lukács György marxista történelemszemlélete, totalitás fogalma. Főbb művei: *Lélek és kultúra* (1918), *Ideológia és utópia* (1929), *Szabadság, hatalom és demokratikus tervezés* (1950).

miség végezhet el. Az ellentétes vélemények szintézise átveszi az ellenfél gondolati eredményét. A társadalomban az ideológia funkciója az uralkodó osztály helyzetének megvédése, konzerválása. Az utópikus gondolkodás viszont ellenzi ezt a konzerválást, robbantja a létviszonyokat. A létrobbantó korszakokban, túlsúlyban van a polaritás, a feszültség, a partikularitás, míg az ideologikus korszakokban a harmónia, a szintézis és a homogenitás dominál. A szabad verseny relatív értékei helyett abszolút, szilárd értékek, egységesítő célok kellenek. Fontos a stabilitás fenntartása a munkamegosztás, urbanizáció, migráció, vagyoni különbségek, izoláció közepette. Felfogása ezért bizonyos mértékben a hegeli felfogás egyes elemeinek a tagadását képviselte.

A **bolsevizmus**: *Lenin, Vlagyimir Iljics Uljanov* (1870–1924) svájci orosz emigráns, az Orosz Kommunista Párt és a Kommunista Internacionálé megalapítója, majd a bolsevik forradalom eszmei és gyakorlati vezetője, s a szovjet állam első vezetője. Társadalmi és politikai elveinek rendszere lett halála után egy leszűkített marxizmus mellett a létező szocializmus hivatalos ideológiája. A szocializmus létrehozását a piac és a magántulajdon eltörlésétől várta. Szerinte a szocialista forradalomhoz a munkásosztályt egy jól szervezett élcsapatnak osztályöntudattal kell ellátnia, és ez a munkásság politikai párta. E párt szervező elve a demokratikus centralizmus, amiből a centralizmus volt a meghatározó, vagyis az abszolút pártfegyelem.²⁴ *Állam és forradalom* című művében meghirdette a kormány megdöntésének szükségességét, a felfegyverzett munkások és parasztok közvetlen bevonását az ország kormányzásába, ennek az új típusú államnak idővel való elhalását, az osztály és kizsákmányolás nélküli kommunista társadalom létrejöttét. Lenin írásában fellépett a kapitalizmus legfelsőbb foka,²⁵ az imperializmus világméretű, hazai és gyarmati kizsákmányolása ellen. A Komintern 1919-es megalapításával és a létrejövő külföldi kommunista pártok támogatásával pedig megosztotta a nemzetközi munkásmozgalmat. Otthon 1921-ben felszámoltatta a rivális pártokat, s felvette a harcot az elégedetlenkedők belső ellensége, vagy a pártbeli másként gondolkodó elhajlók ellen. Az állami terror intézményesítésével megkönnyítette utódja, Joszif Visszarionovics Dzsugaszvili, azaz *Sztálin* szörnyűséges diktatúrájának létrejöttét. Bár érzékelte a szovjetrendszer elfajzását, az állami bürokrácia elburjánzását, a kontraszelekciót, a nagyorosz sovinizmus újjászületését, nem tudott – talán nem is akart! – tenni ellene semmit.²⁶

Lukács György (1885–1971)²⁷ esztétára előbb a polgári radikalizmus, majd a kanti eszmék és a szellemtörténeti irányzat hatott, aztán Hegel hatása alá került. A regényt ekkor nyitott korok műfajaként értelmezi, szemben a zárt korok eposzával. Marxizmushoz való csatlakozásakor a hegeli dialektikát a marxi forradalmi történelemszemlélettel ötvözte. Kísérletet tett a revizionista, opportunista nézetekkel szemben a marxizmus forradalmi magjának felmutatására. Harcolt a vulgármarxista nézetek ellen, és aktivitását egyfajta messianizmus jellemezte. Minden társadalmi ellentmondást fel kívánt oldani a forradalmi gyakorlatban, de belső logikai szükség-

²⁴ Lenin csoportja 1903-ban többségbe került az Oroszországi Szociáldemokrata Pártban, innét a bolsevik, azaz többségiek elnevezés. A sikertelen 1905-ös polgári forradalom után, amelyet Lenin át akart alakítani az ipari proletariátus és a szegényparasztság forradalmi demokratikus diktatúrájává, a mensevikieket, a szociáldemokrata nézeteket képviselő kisebbséget Lenin csoportja kizárta a pártból. Az első világháború alatt Kommunista Internacionálét akart létrehozni, hogy a háborút polgárháborúvá változtassa, és a munkások ne egymás ellen, hanem otthoni tőkések ellen harcoljanak, de nem járt sikerrel. 1917 tavaszán, amikor a szentpétervári munkások megbuktatták a cárt, Svájból, az Oroszországgal hadi állapotban álló Németországon át hazament. Bár a munkástanácsokban a bolsevikok előbb kisebbségben voltak, Lenin azonnal proletárdiktatúrát hirdetett meg, párhuzamosan a háborúból való kilépéssel és földosztással. Nézetait előbb a pártja, majd a nép is elfogadta. Lenin meggyőzte párttársait a kormány tagjainak azonnali letartóztatásáról, és így az oroszországi szovjetkongresszus új tanácskormányt választott, a Népbiztosok Tanácsát, melynek Lenin lett az elnöke, s aminek első intézkedései között jóváhagyta a békéről és a földről szóló dekrétumot. Amikor aztán az alkotmányozó nemzetgyűlés mensevik és *eszer* (sz.R.) többsége elutasította a szovjetkormányzati formát, Lenin szétkergettette őket. Hatalma megtartása érdekében megalázó békét kötött a központi hatalmakkal. Az antant nem ismerte el a szovjet kormányt, de az ideiglenes kormány által felvett kölcsön visszafizetésének megtagadása és a külföldi tulajdonú gyárak kártérítés nélküli államosítása után egyenesen megtámadta a vörös bolsevikokat fehér ellenfelekkel, akiket hadianyaggal, pénzzel és segéderekkel támogatott, polgárháborúba taszítva Oroszországot. Lenin megszervezte a Munkás–Paraszt Vörös Hadsereg létrehozását, s végül a háborút is megnyerte, mert meghirdette a nem orosz népek önrendelkezési és elszakadási jogát, amit a fehérek nem tettek meg, ezzel Oroszország területéhez tartozó nem orosz népeket maga mellé állította. Később, Sztálin uralma idején a tagköztársaságok egyszerű orosz gyarmattá süllyedtek vissza. A Vörös Hadsereg a polgárháborúban hadikommunizmus címén kifosztotta a parasztokat, ezért lázadásuk elkerülésére Lenin új gazdaságpolitikát vezetett be, hogy ők közvetlenül is eladhassák termékeiket. Elérte, hogy a nyugati hatalmak – az Egyesült Államok kivételével – 1924-ben elismerték a szovjet kormányt.

²⁵ Ezt a hegeli értelemben vett fejlődés alapján jelölte ki. Államelméletében ezt a fokot az új minőség, a szocialista tanácsállam váltja fel forradalmi módon.

²⁶ Bár végrendeletében óvott tőle, mint utódtól, halála után Sztálin hatalma elegendő volt a végrendeletet eltitkolására. Sztálin azután Lenin holttestét bebalzsamoztatta, s mauzóleumát a moszkvai Vörös téren a szovjet nép zarándokhelyévé tette, amely később turistalátványossággént is szolgált.

²⁷ Filozófus, esztéta, irodalomkritikus és politikai író. Az európai marxista gondolkodás nagyhatású képviselője. Kidolgozta a marxista esztétika rendszerét és a marxizmus elidegenedés elméletét. Budapesten, Kolozsvárott, Berlinben és Heidelbergben tanult. Marxon kívül mestere volt Wilhelm Dilthey, Georg Simmel és Max Weber. Főbb művei: *A lélek és a formák* (1910), *A modern dráma fejlődésének története* (1911), *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika* (1912–14), *A regény elmélete* (1920), *Történelem és osztálytudat* (1923), *A realizmus problémái* (1948), *Az ész trónfosztása* (1954), *Az esztétikum sajátossága* (1965), *A társadalmi lét ontológiájáról* (1976). 1917-től részt vett a budapesti Vasárnapi Kör és a Szellemi Tudományok Szabadiskolája tevékenységében. Belépett a kommunista pártba, a Tanácsköztársaságban közoktatásügyi népbiztos, majd katonai politikai biztосként katonákat végeztetett ki. A bukás után Bécsben, Moszkvában, majd Berlinben élt. Marxista ideológiai fordulata 1923-ban következett be. Sztálin halála után a modern irracionizmust bíráló könyvéből ismerkedtek a hazai olvasók először az európai szellemi látóhatárral. 1956-ban a Nagy Imre-kormány, majd az MSZMP Intéző Bizottság tagja volt. A bukás után internálták, majd belső emigrációban élt, de külföldön publikálhatott. A támadások ellenére kommunista maradt.

szerűségből elvetette a természet dialektikáját. A modern élet eldologiasodását és a proletariátus történelmi szerepét dogmatizmustól mentesen elemezte, ami miatt igen nagy hatással volt a kortárs marxizmusra. Később Moszkvában *Mihail Lifszic*cel együtt a marxista-leninista esztétika elméletén dolgozott. Ugyan Marx elméletét módszertani vezérfonalnak használva a legkülönbözőbb művészeti kérdéseket elemezték a dialektikus materializmus elvi módszerének segítségével, de Lukács a szocialista realizmus helyett a 19. századi kritikai realizmust favorizálta. 1945-től itthon képviselő és egyetemi tanár volt. Előadásaiiban támadta és ezzel megbélyegezte a hazai és külföldi polgári irodalom képviselőit, feltárta az irracionalizmus problematikáját és elemezte a drámai és epikai műfajok eltérését. De irodalmi nézetei miatt őt is támadták és az 1950-es évek elején háttérbe szorították. 1967-es rehabilitációja után előbb összefoglalta esztétikai rendszerét, majd a társadalmi lét ontológiáját elemezte. A különösséget nemcsak esztétikai, műfajelméleti kiindulásként, hanem filozófiai jelentőségű kategóriaként alkalmazta. A művészetet, mint az emberi fejlődés öntudatát jellemezte. Az esztétikum sajátosságait az emberi cselekvés és megismerés legkülönbözőbb formáival vetette egybe. A művészi utánpótlást (mimézist) emberközpontú (antropocentrikus) és erőteljes teljességet (intenzív totalitást) megvalósító, egynemű közegben rögzített eljárásnak tartotta, amely tükrözi a valóság világszerűségét és részlegességet (partikularitást) felfüggesztő nembeli-ségét, s a befogadót az egész ember jellemvonásainak megfelelően, az emberi nem öntudatába emeli. A modern manipulációval szembeállította az életre való emlékezést, s az etika számára megrajzolta a társadalmi lét objektív alapjait. Szerinte egyetlen alapkategória van, a lét, minden más kategória ennek vonatkozása. A marxizmus reneszanszáról beszélt, a modern fejlődési tendenciákat a marxizmus alapján megértő elméletek közötti versenyről. A marxizmus totalitásában egységes és monolit jellegű álláspontját keresve a pluralisztikus álláspontot elvetette, s még a legrosszabb szocializmust is jobbnak tartotta, mint a legjobb kapitalizmust. Életműve elsőként lépett túl a marxizmus dogmáin, és annak számos – általa feltárt – problémájára javasolt megoldást.

A maoizmus: *Mao Ce-tung* (1893–1975)²⁸ A *maoizmus* – Mao marxizmusa és későbbi önálló ideológiája – a sztálinista ortodoxiára épült sajátos újításokkal. Eleinte igazodott a szovjet vezetésű nemzetközi munkásmozgalomban elfogadott a neokolonializmus világában megkövetelt nemzeti forradalom irányvonalához és a dialektikus materializmushoz, majd katonai kérdésekkel foglalkozván és a gerilla-hadviselés elmélete kidolgozásával eszmei alapul szolgált későbbi – maoistának titulált – mozgalmakhoz világszerte. A tömegvonal-politika pedig már teljes fordulat volt a sajátos, önálló irányhoz, amely kínai nacionalizmusként előbb a parasztságot inkább nemzetként, mint osztályként támogatta, majd a tömegharcban a gazdasági és politikai rendszer megjavítását, a munkastílus önkritikai javítását célozta. A kulturális forradalmat előkészítő felfogásában Mao ugyanúgy bírálta a szocialista átmenethez vezető kínai, mint szovjet út eszközeit, azaz a bürokráciát, polgári jogot és munka szerinti elosztást. Belső *szamizdat*²⁹ művében egyenesen a szocializmus-béli osztályok létének és dialektikus harcának szükségszerűségéről beszél, mert a szocialista átalakulás elsődleges kedvezményezettjei újbúrszó privilegizált osztályt alkothatnak. Az új osztály magját a pártvezetésben látva, irányította a leszámolást a pártkáderekkel, majd e radikalizmustól visszavonulva, 1969-től egyfajta konfuciusi konvencionális rekonstrukciót engedélyezett a kínai kommunista rendszerben.

Az új baloldal a fejlett nyugaton az 1960-as évektől elszaporodott harmadikutas ideológiai-politikai mozgalmak összefoglaló elnevezése volt. Olyan mozgalmak rövid időre összeállt, majd szétváló szervezetei tartoztak ide, mint az anarchisták, maoisták, trockisták, baloldali szociáldemokraták, hippik, nacionalista fundamentalisták s még igen sok kisebb mozgalom. A mind a kapitalizmust, mind a fennálló, szovjet típusú szocializmust, illetve ezek társadalomfejlődési modelljét elutasító értelmiség gyakran utópikus harmadikutas elképzeléseit képviselték, s a középrétegek súlyának növekedésével mozgalmukat tartóssá tették. Sok kérdésben tájékozatlanok, felszínesek, másokban megtévesztettek, manipuláltak voltak. Ugyanakkor pozitív hatásuk volt a társadalmi problémák iránti érzékenység és érdeklődés felkeltése a nyugati világ értelmiségi rétegében. A művészetben az új baloldal átvette és terjesztette az olyan különböző ellenkultúrákat, mint a hippik-mozgalomé, és hozzájárult az *underground*³⁰ művészet divatjának terjedéséhez. Új baloldalnak nevezik azonban még összefoglalóan azon radikális politikai gondolkodókat is, akik az 1950-es évek vége és az 1970-es évek eleje között kísérletet tettek a szocialista gondolat új életre keltésére. Bíralták a kelet-európai létező szocializmust és távol maradtak a nyugati kommunista pártoktól.³¹ Elvetették az ortodox marxisták meggyőződését a nyugati kapitalizmus küszöbönálló gazdasági összeomlásáról. Konkrét politikai programot nem ajánlottak, de igyekeztek ideológiailag felvilágosítani a kapitalizmus áldozatait valódi szükségleteikről. Anarchista jelleggel a hagyományos pártpolitika ellen is

²⁸ A kínai kommunista párt egyik alapítója, előbb a kormányellenes kommunista parasztfelfelkelés, majd az agrárforradalom egyik vezetője és ideológusa. Ennek veresége után a maradék kommunista erőket a hosszú meneteléssel megmenekítő Mao 1935-től haláláig a párt vezetője. Eszmei vezetőként is kizárólagosságot ért el a második világháború alatt, majd 1949-től a kommunista állam államfője. Vezetésével hívei előbb ugyan megismerték és követték a marxista és a szovjet irányvonalat, de 1958-tól Mao a népi kommunák és a nagy ugrás politikájával saját utat igyekezett kezdeményezni. A kínai munkás tömegeket erkölcsi tényezőkkel és lelkesedéssel akarta hirtelen felemelni, ám kudarcot vallott és szétzilálta az ipart, sőt éhínség lépett fel. Bár a gazdasági és politikai hatalmon ekkortól osztoznia kellett, az ideológia frontján támadott, s kritikái eredménytelensége után 1966-tól a kulturális forradalom elindításával vezetőtársait felresöpörte. Ez azonban káoszhoz és vérontáshoz vezetett, amiért a hadsereget is bevetette a rend helyreállítására. Ekkortól haláláig olyan koalícióban vezette az országot, amelyben radikális hívei, a hadsereg tisztjei és rehabilitált régi vezetők voltak.

²⁹ A szó, szamizdat, orosz eredetű és a saját körön belüli kiadást jelenti. Сам = maga, издать = kiadni.

³⁰ Underground = föld alatti, itt térbeli értelemben véve.

³¹ Ez az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc brutális leverése és megtorlása eredményeként könyvelhető el.

felléptek. Az új baloldal gondolkodói elsősorban társadalomkritikusok voltak, akik kitágították a szocialista nézetkört a személyes kapcsolatok, a kulturális csere és az anyagi fejlődés értékeinek területére.

Nem csak politikai mozgalmakban jelent meg Hegel elmélete, hanem a természettudományban is. A XIX. század utolsó felében a hegeli fejlődési modellt ugyanis Darwin³² alkalmazta az élő rendszerekre és szigorú al- és fölérendelési elv szerint építette föl a növényi- és állatvilágot, mint fejlődési helixet, aminek a csúcán a gondolkodó ember, a *homo sapiens* van. Elméletében az egyedek a létért állandó harcban állnak és a tulajdonságaik változása teszi lehetővé számukra, hogy ezt a küzdelmet túléljék. A küzdelemben alulmaradt egyedeket a természet kitörli magából, a túlélő magával viszi a kialakított új tulajdonságokat, amely végső soron az életképességét jelenti. Ez az ún. *természetes szelekció*.

Ugyancsak innét eredeztethető a paleontológia azon törekvése, hogy megtalálja az embert közvetlenül megelőző fokozatokat – előembereket, ősembereket – a főemlősök és az emberek között. A hegeli eszmerendszert követők ezért már ‘tudományosan’ határozzák meg, nem csak a társadalom következő remélt és föltételezett alakját, rendjét, hanem a mai embert meghaladó, magasabb rendű ember kialakítását is.³³ Ennek alapfoglata *Nietzsche* bölcsletéből ered, aki a ma emberét csak az állat és a felsőbbrendű ember közti állapotnak fogta fel, és a felsőbbrendű ember felé való lépést az ún. *uralkodó morál*, erkölcs, felfogás alapján vélte elérni. Nála a demokrácia, a keresztényi közösségi szemlélet és a gyengébbeket felkaroló felfogás a *rabszolga* erkölcsöt jelentette és egyben az állat felé való visszalépést szolgálta.

A XX. század második felében uralkodó eszmerendszerek ún. újliberális változatát a társadalomra átvett ún. *neodarwinizmus*ra építették fel. Ebben a társadalmi modellben a darwini életképességet, azaz a túlélést vagy pusztulást eldöntő kiválasztódási feltételt, kritériumot az anyagi világ értéktermelő – pontosabban pénzt teremtő – gazdasági teljesítménye jelenti, de kiemelten szerepel benne az élet-halál küzdelem, mint alapvető társadalmat meghatározó folyamat. A gazdaságilag gyenge ember, csoport, ország, társadalmi alakzat elpusztul, és a helyét az erősebb foglalja el. Erre az eszmére épül a mai globalizációs elképzelések egésze, de a magát ‘felsőbbrendű fajnak’ tekintő pénzüligarchia ugyancsak ezzel indokolja politikai stratégiáját, húzásait. Elképzelésük azonban sokkal inkább vallásos hitnek látszik, semmint tudományosan megalapozott tételnek.

* * *

A fenti filozófia történeti összefoglalóban végigkövethettük a hegeli felfogás kisarjadzását és társadalompolitikai hatását, a szellem alakulásában való meghatározó szerepét. A különböző bal- és jobboldalinak bélyegzett mozgalmak hajtóereje is volt a hegeli állammelfogás és dialektika, de ugyanakkor annak bírálatában is megjelent. Társadalmi valósággá – rémálommá – azonban a baloldali, a lenini történelmi felfogással megfejtelt fejlődés elmélete vált. Vizsgáljuk meg ezért ‘tudományosan’ az egész kérdést, beleértve a társadalmi modelleket, az azokat övező hitet, felfogást, és az egész rendszer alapját képező *embert és társadalmát* a hegeli rendszer, a dialektika szerint. Elsősorban itt ne ereszkedjünk a hegeli eszmeiség kezdőpontjáiig, ne a *szellem* fejlődése legyen vizsgálataink célja és kezdőpontja, hanem korlátozzuk a vizsgálatainkat az emberre magára és az emberi társadalomra.

A dialektika, mint bölcséleti módszer valójában az objektív valóságot állandó mozgásban, változásban lévőnek tekinti. A hajdani görög bölcselő, Hérakleitosz úgy fogalmazta meg, hogy „*nem lehet kétszer ugyanabba a folyóba lépni*” – merthogy közben mind a folyó, mind magunk megváltoztunk. Önmagában a dialektika az ellentéteket nem tekinti kibékíthetetlennek, ebben a módszerben azok egymást kölcsönösen föltételezik, egységet alkotnak. Hérakleitosz éppen ezt tekintette a dolgokat alkotó és felfogható lényeknek. Ezzel szemben a hegeli dialektikában az ellentétek³⁴ egymással állandó harcban állnak és harcukból jön létre az új minőség. A *tézis—antitézis—szintézis* hármasságban a szintézis valójában a tézis meghaladott állapota, és a helikális ábrázolásban a tézis fölött helyezkedik el. Ezt nevezik – helytelenül! – *fejlődési spirálnak*.

A *tézis* és *antitézis* azonban – a mi felfogásunkban – nem föltétlenül jelent kibékíthetetlen ellentétet, avagy ellentmondást. Nem föltétlenül kell, hogy a kettő egymással harcban álljon ahhoz, hogy kapcsolatában új minőség jelenjen meg. Az új minőség azáltal is előállhat, hogy a feltárt ellentétek – vagy csak különbségek – egységet alkotva jelenítik meg az újat, az új tézist, az új minőséget. Ekkor azonban nem egy eleve elrendelt vagy feltételezett tárgyi³⁵ vagy szellemi tökéletességhez, illetve abból levezetett állapothoz jutunk, hanem munkánk, gondolkodásunk eredményéhez. Ez a megközelítési mód nem igényli az ellentmondási-megsemmisítési akciót, az új minőség az ellentéteket egyesítve, azokat a saját két megközelítés szerinti oldalaként fogadja magába. Ez is

³² Darwin (1859).

³³ A Rockefellerek által oly nagy lelkesedéssel támogatott eugenetikai programok ezt a célt szolgálják. Lásd Marrs (2003), pp.: 109-111. „*A Rend az establishment számára egyfajta állandó, nem-hivatalos fajnemesítési programként szolgál, mely életerős új géneket visz a stimsoni elit vérvonalába.*” (p.: 110). A politikai és genetikai hatalom megszerzése érdekében „*megóvják, vagy nemesítik a kvázikékvérűek genetikai vonalát*” (p.: 109).

³⁴ Jobban mondván ellentmondások, mert Hegel az ellentéteket kevésbé harcot kezdeményező adottságoknak vélte, míg az ellentmondásokat az eszme és tárgya különbségéből eredeztette, amely ellentmondásként egyre tovább hajtja a fejlődést a – világ és az Abszolút Szellem – azonosságáig. Ezért nem az ellentétek dialektikusak, hanem az ellentmondások nála.

³⁵ Érdekes, sőt bizarr Hegelnél, hogy a tárgy meg nem felelése az eszmének, okozza az ellentmondást, tehát a tárgy szerepel Abszolútumként, hozzá próbál igazodni a továbbiakban az eszme. Messzire visz, ha meg akarjuk érteni, miként lett Hegelnél az anyagnak talált tárgyból szellem, mert külső cél adja a magyarázatot, nem az elemzett ‘dialektikus’ gondolatmenetből fakad ez a ‘végeredmény’. A fennálló állapotok isteni szükségszerűségének igazolási szándéka tehát e mozgató szellem.

hármasság, mégis alapvetően különbözik a hegeli hármasság aktív harcától, és az ellentétek, különbségek megtaláltságában rejlő *egyensúlyt* jelenti.³⁶ Ebben a munkában ezt a módszert követjük.

A bölcséleti rendszerek a vizsgálati módszert csupán alkalmazzák. Központi kérdésként elsősorban és általában az ún. *alapkérdésre* adnak választ, pontosabban, kifejtésük előtt a bölcselő általában rögzíti, hogy mit tekint elsődlegesnek, mi az elindulási alapfelfogása: a *tudat* vagy az *anyag* elsődlegességét vallja-e? Illenék, hogy ebben a munkában ezt az általános gyakorlatot kövessük, azaz válaszoljunk meg az alapkérdést. A válaszunk azonban az, hogy ez a kérdés mesterkélt, ugyanis az a kényszer, hogy a két alapfelfogás között válasszunk, azaz az egyiket elsődlegesnek, a másikat teremtettnak, származtatottnak határozzuk meg, a ma uralkodó szemléleti módból ered. Az, hogy a bölcséleti kérdések mögött szemléleti mód is meghúzódik, nem nyilvánvaló, hiszen a bölcsélet művelői Platon óta általában és szinte kizárólag – az isteni kinyilatkoztatáson felépülő – *alárendelő* szemléleti mód alapján építették fel a rendszerüket. Ezekben az egyes fogalmak, jelenségek egymásnak alárendeltek, szigorúan rangsorba rendezettek, ahol az ok szigorúan meghatározza az okozatot, ahol pl. a tagadás tagadása új, magasabb szintű minőséget teremt, a szellem és az anyag bemutatott kapcsolata megkérdőjelezhetetlen nyilvánvalósággént szerepel. Létezik azonban egy más fajta szemléleti mód is, az isteni kinyilatkoztatások megjelenése előtt már létezett és ugyan háttérbe szorult, de máig fennmaradt *mellérendelő*, ahol ezek a fokozatok, kérdések nem kötelezően ébrednek. Ahol két nem azonos minőség *egyaránt* jellemezheti a vizsgálat tárgyát, mint annak kétirányú megközelítéséből származó, de a lényeg tekintve egyenértékű tartozéka. Talán nem meglepő, hogy ez a szemlélet a valódi tudományhoz kapcsolódik ma leginkább, azaz a természettudományhoz, s ekkor a vele sokszor szembeállított – alárendelő – társadalomtudomány az áltudomány. Elég itt, ha a fény – de általában az anyag – kettős jellegére utalunk: van tömege, – és ez anyagi, – de egyenértékűen hullám is, – és ez utóbbi nem anyagi, ez informatív, ez tudati, más szóval szellemi jelleg, hiszen annak a jelensége a hullámmellett kezelhető matematikai alakba önthető. Hasonló mellérendelő eredményt a társadalomtudomány még nem produkált, bár Kant javaslata az örök béke megteremtésére, hogy mellőzzék az emberek és a társadalmak ügyeiben a magasabbra hivatkozást, erre alkalmat adhatott volna.

Alárendelő és mellérendelő szemléleti mód a filozófiában

Maga a bölcséleti rendszerek szemléleti módja ez ideig nem került vizsgálat alá, mert egyöntetűen az *alárendelő* szemlélettel³⁷ vizsgálták az objektív valóságot. Ez azt jelenti, hogy a jelenségeket olyan logikai vagy parancsnoki elvek szerint rendszereztek, ahol családfa jelleggel a rendszer elemei egymás fölé, ill. alá lettek sorolva. A fölöttes rend felelt meg a jelenség forrásának, vagy okának, az alattas, pedig a következménynek, vagy okozatnak. Az ok—okozati láncok így végső soron egyetlen *ős-ok*hoz vezettek el, és ez az *ős-ok* szolgált a bölcséleti rendszer jellemzéséül, tudni illik, hogy *tudatelvű* vagy *anyagelvű*. Hogy a *szellem* az elsődleges és az anyagi világ a teremtetten, vagy fordítva. Ez a kérdés ugyanis valójában eldönthetetlen, jobban mondva e kérdés-feltevés jogossága vitatható. Semmiféle tapasztalattal nem dönthető el ugyanis, hogy melyikük az elsődleges, hiszen mi valamennyien tudattal rendelkező lények az anyagnak érzékelt és szellemileg felfogott világ részei vagyunk, nem létezik független tapasztalat ebben a kérdésben, legfeljebb az emberek tapasztalatainak egyre teljesebb összegződése képzelhető el. Ezért csupán racionális érveléssel nyúlhatunk az alapkérdés mögé, azaz elé, ami végső soron aztán már hitkérdéssé degenerálódik, fokozódik le, mert nincs lehetőség racionális eldöntésére.

Mindenesetre ez az ellentételező megoldás az alapvető filozófiai kérdés meghatározásában azért nem dialektikus, mert az ellentétként szembenálló alapállást adottsággként, eleve helytelenként mutatja be a sajátmagáé helyességével szemben. Az ellentmondattartásos megoldás viszont azért lehet valóban dialektikus, mert érveket szolgáltatva módosítja, kiegészíti, sőt megváltoztathatja álláspontját. Előbbi esetben érdekes, amint a társadalomtudományai természeti szükségszerűségekként állítják be az ellentétes álláspontokat, míg a természetfilozófia Szokrateszt megelőző változatában például az egyöntetű természetről szóló megállapításait az egyes filozófusok mások megállapításaival mint ellentmondókat vetik össze, s valóban azokat módosítva, azoknak ellentmondva, azokat továbbfejlesztve fejtik ki saját nézetüket. Így lesz az anaximandroszi határtalanból a dolgokat lehatároló–teremtő számokból az *arché* Püthagorásznál. Így fordul szembe Hérakleitosz nézetével a világ sokaságáról, állandó változásáról az *eleáta* filozófia a már önála is szereplő lényegkiemelés abszolúttá tevésével, s lép tovább az *eleáta* üres tér nem-létén az atomizmus. S ha az első filozófusoknál még a természet véghetetlen erejű és mindenre képes (tele étellel, szellemekkel és istenekkel), minden mögött ott lévő egység, akkor világos, hogy csak megközelítése, a róla szóló elképzelés ellentmondható, javítható. Amikortól azonban a világ és minőségei keletkezéséhez szükségesnek tekintik a világon kívüli első szellemi mozgatót, maga a világ válik ennek hierarchikus alárendeltjévé. Nem lehet tehát semmilyen erről a szellemi-anyagi viszonyról és irányról más irányból közelítő, ennek ellentmondó megállapítást másként értékelni, mint amely a világ másként levéséből indult ki, mondjuk magából az anyagból származtatva az addig az anyagot is létrehozónak feltételezett első mozgatót.

³⁶ Mint a mérleg és két serpenyője hármassága: a mérlegelésben e hármasság egysége kiegyensúlyozza, kiegyensúlyozva méri a mérlegelendők különbségét, a semmilyen különbségtől a mérés, a mérleg legnagyobb mértékéig.

³⁷ Az alárendelő és mellérendelő szemléleti módot korábbi munkáinkban már részletesen ismertettük. Vö.: Cser (2000), pp.: 44–46, Cser (2004), vagy Cser (2005a) pp.: 78–83. A levezetés lényegét a Függelékben megismételjük. Lásd a 312. oldaltól.

Az alárendelő szemléleti mód a végső ok kérdésével egyetemben az alárendelő társadalmi viszonyok tükré. Ebben az egyes emberek és csoportjaik ún. 'uralmi' lánc részei, a tevékenységükben is felettes-beosztott kapcsolatokkal rendelkeznek, ahol a végső 'ok' vagy főnök, parancsnok, szellemi atya egy evilág feletti szellemiség, vagy pedig az evilági társadalmi hierarchia feje. A bölcséleti rendszerek alapállásától függ, hogy túllépnek-e a parancsnoki feladatkörrel a közvetlen társadalmi határon, vagy azon belül maradnak-e. Ebben a szemléleti módban kulcselem a hatalom, az uralkodás, az előírt viselkedés, a megkövetelt cselekvés és annak számonkérési mechanizmusa. Leegyszerűsítve a kérdést a társadalom a platóni állammodellhez közelíthet, aminek a zökkenőmentes működését a pusztá rációra épülő uralkodás és az alárendelt dolgozók együttműködése jelenti, amely együttműködést a hatalom védelmére rendelt 'kiszolgáló', védő katonaság biztosítja. A rendszer szigorúan hierarchikus, és az uralom hiányában a társadalmat – eszerint – az anarchia jellemezné.

Ez a felfogás hatja át a görög bölcsélet ébredése óta az emberi bölcséleti rendszereket. Ezekben a 'rend' hatalom kérdése. A hatalom pedig felülről lefelé érvényesülő parancsok szerint működik. Az alsóbb rétegek a felsőbb parancsnak megfelelően dolgoznak, tevékenykednek, és a felfogás értelmében ez teremti meg az alsóbb dolgozó rétegek összehangolt cselekvését, ami a felsőbb réteg szellemi vezetését követve teremti meg a felsőbb réteg tudatos támogatását és biztosítja eltartását.

A természeti népek egy részénél még ma is – de a régészeti adatok tanúsága szerint az alárendelő társadalmi felfogással évezredekig párhuzamosan a földgolyó több területén, így a Kárpát-medencében is – más jellegű szemlélet mutatható ki. Ennek a lényege nem a központi akarat és az azt közvetítő parancs, hanem az emberi együttműködés. Az együtt működő társadalom szemléleti módja nem az alárendelő, hanem éppen annak az elmenté, a *mellérendelés*. Ebben a szellemben az emberek, emberi csoportok tevékenységét nem a legfelsőbb szint döntését közvetítő parancslánc és annak végrehajtása, hanem a közös célnak megfelelő egyedi döntés és cselekvés jellemzi, ahol az egyes emberek, vagy csoportok a rájuk háruló feladatot önállóan, a közös cél érdekében végzik, és ha létezik vezetésük, az ezeket a részfeladatokat csupán összehangolja, de nem parancsszerűen hat a többiekre, hanem irányít. Ez a szemléleti mód az együtt cselekvők egyenértékűségén alapszik, és ezt vetítve ki az ismereteivel egyenértékű, azaz objektív valóságra, annak különböző módon megjelenő jelenségeit nem rendezi el szükségszerűen ok-okozati, vagy történeti láncba, viszonyokká, hanem azonos valóság különböző megközelítési módjaként, esetleg egyenértékű, összetartozó jelenségeiként fogja fel. Ebben a szemléletben nem jön elő kötelezően egyetlen, a jelen valóságot meghatározó ős-ok, s a tudat és az anyag ugyan szerinte nem azonos, de nem is kibékíthetetlen, egymással harcban álló ellentét, azaz ellentmondás, hanem az objektív valóság két különböző megközelítési módjától függő két sajátosság, illetve két sajátos terület. Viszont *a kettő egy*,³⁸ azaz a kettő együtt jelenti a valóságot, egyik sem származik a másikból, egyikük sem teremtett a másik által, hanem ketten együtt – esetleg még számtalan más jelenséggel egyetemben – jelentik az önmagát folyton megnyilvánító ős-okot, azaz a létező valóságot.

Legjobb tudomásunk szerint kifejezetten mellérendelő szemléletű bölcséleti rendszer nem ismert, jobban mondva ilyenként nem elismertetett. A mellérendelő szemlélet azonban számos szellemi termékben, pl. a magyar népmesékben, regékben, természeti népek hit- és mondavilágában megjelenik. Mellérendelőként jellemzi továbbá Karácsony Sándor a magyar nyelvet és a magyar társas élet elveit, azaz – szerinte – lélektanát, valamint Joós Ernő a magyar nemzeteszmét. Ebben a szemléleti módban – ami az ember ősi szemléleti módját jelenti – nem létezik például teremtési legenda, hiszen az ember és a környezete az – ismeretelméleti egyenértékűségben adott – objektív valóság részét képezi, nem teremtett, azaz mindkettő időtlen, az időben végtelen, az objektív valósággal egyetemben. A mellérendelő szemléletű korai hitvilágban nincsenek istenek, az ember a szellemi és az anyagi világ egységét jeleníti meg, ezért leginkább a lélekhiittel jellemezhető. A lélek és a test az emberben egysül, de ez csak logikai egyesülés, hiszen fizikailag elválaszthatatlanok, *a kettő egy*, együtt jelentik az élő embert ebben a felfogásban. Ezért az alárendelő szemléletű bölcséleti rendszerek képtelenek ezt a mellérendelő gondolatvilágot leírni és ezért általában mellőzik, kizárják a lelket is a rendszerből. A rend a mellérendelő társadalomban nem központi parancs, büntetéstől való félelem eredménye ugyanis, hanem a társadalom működésének az eredménye, és furcsa módon, az alárendelő szemlélet eleven cáfolataként, a mellérendelő társadalmak évezredekig működtek és nem fulladtak anarchiába, amint azt az alárendelő szemlélet következtetései szerint elvárhatnánk.

Semmiképpen nem tekinthetjük véletlennek, hanem talán a végveszélybe került magyar nemzet nagyszerű próbálkozásának önmaga sajátosságai meghatározására, önazonossága felmutatására, és ebből következtetések, magatartás és cselekvési mód és célok levonására, kitűzésére, hogy a trianoni döntés utáni Csonka-Magyarországon az említett mellérendelő magyar sajátosságok bemutatása, szellemi képvisellete mellett megjelent a bölcséletben is a mellérendeléssel szinte egyenértékű felfogás kifejtése. Legalábbis ezt találta meg és hangsúlyozta *Földes-Pap Károly* az autonóm ismeretelmélet módszere és feladattárgya lehetőségeként és példaként a korszak olyan vezető magyar bölcseleinél, mint *Pauler Ákos*, *Kornis Gyula*, *Halasy-Nagy József* és *Brandenstein Béla*.³⁹ Utóbbiak bármilyen idézése nélkül *Földes-Pap Károly* maga mutatja meg ennek az autonóm ismeretelméletnek a – szerintünk mellérendelő – összefüggéseit. A képzetek ismeretelméleti eredetét, az

³⁸ Cser (2004a).

³⁹ Földes-Pap (1941).

ismeret forrását tárgyalva nem a lélektani keletkezést, nem a képzet-aktust érti alatta, hanem a képzet érvényét, ismerete igazságértékét adó tényezőt. Ez tehát

„sem pszichologikum, sem logikum, sem metafizikum nem lebet, mintbogy az ismeretelméleti érvény 'túl van' a ténylegesség állapotán, de 'innen van' a logika úteletfunkcióval kezdődő 'helyességi' érvényszféráján.”⁴⁰

Így az autonóm ismeretelméletben a képzetek ismeretelméleti eredete egyben érvényük jellemzése igazolásuk szempontjából. Ugyanis a képzet jelentésének és tárgya létének a bizonyosságát az egyszerű racionális és empirikus képzetek esetében – amelyek ismeretelméleti egyenértékűséggel rendelkeznek – az észnek nevezett erő biztosítja és igazolja.⁴¹ Ahol ez nincs meg, azaz az ész appercepciójának empirikus és racionális szféráján kívül, az ismeretelméleti egyenértékűség nélküli képzetek⁴² (pl. lélek, Isten,⁴³ üdvösség) esetében, ott a képzetek ismeretelméleti érvényét a hit⁴⁴ akarati jellegű 'appercipáló'⁴⁵ mozzanata, azaz az akarat 'appercepciója' biztosítja és igazolja.⁴⁶

„Azonban amíg az ész appercepciója az ész törvényszerűségeinek objektivitása miatt mindig egyetemes, azaz objektív érvényességet jelent, addig az akarat appercepciója az akarat meghatározottságának szubjektív, sőt egyéni volta miatt mindig szubjektív, sőt egyenesen individuális érvényességet biztosít. Ez a mélyen ismeretelméleti oka annak a ténynek, hogy az empirikus és racionális szférába tartozó képzetek általános érvényűek, objektívek, viszont az ismeretelméleti egyenértékűség nélküli képzetek, amiket az akarat appercepciója igazol, ”⁴⁷

csak szubjektív érvényűek, sőt egyénenként változók, azaz individuálisak.

„Az ész appercepciója és az akarat appercepciója teljesen heterogén, egymásra vissza nem vezethető szféra. Az ismeretelméleti egyenértékűséggel rendelkező s az a nélküli képzetek tehát nem alá-, fölérendeltségi, hanem szigorúan mellérendeltségi viszonyban vannak egymással. Ezért éppúgy helytelen ismeretelméletileg a középkornak az a törekvése, mely a filozófiát ancilla theologiae-nak tekintette, azaz az ésszt teljesen alárendelte a hitnek, mint az újkori racionalizmus, amely viszont a hitet

⁴⁰ Földes-Pap (1941), p. 157.

⁴¹ „Bármilyen új képzet keletkezik is az egyszerű (empirikus és racionális) képzetek szférájában, ezen új képzetet az ész érti meg, az ész helyezi el a hasonló képzetek megfelelő kapcsolatába, azaz: az ész appercepcipálja. Az ész tehát rendelkezik azzal az erővel is, hogy az új (empirikus és racionális) képzeteket appercipálja. A megismerésben – már ami az empirikus és racionális megismerést illeti – tehát rendkívül fontos szerep jut az ész azon erejének, mint ismeretelméleti tényezőnek, amit az ész appercepciójának nevezhetünk.”. Földes-Pap (1941), pp.: 157-158.

⁴² „Ha az ismeretelméleti egyenértékűség nélküli képzeteket úgy, amint tudatunkban megjelennek, megvizsgáljuk, arra az eredményre jutunk, hogy e képzeteknek vagy a jelentése, vagy tárgyaik léte teljesen egy szférába tartozik az ismeretelméleti egyenértékűséggel rendelkező képzetekkel. Pl. a 'lélek', 'Isten' stb. képzetek jelentése teljesen homogénnek mondható az empirikus és racionális képzetek jelentésével, csupán tárgyaik léte nem. S viszont vannak ismeretelméleti egyenértékűség nélküli képzetek, mint pl. a 'bűnbocsánat', a 'megváltás' stb. élményét kifejező képzetek, melyeknek léte homogén az egyszerű képzetek tárgyaiknak létével, azaz meglétük éppoly bizonyos, mint az empirikus és racionális képzetek tárgyaiknak léte, ámde kétséges a jelentésük, azaz az, hogy a nem kétséges létű élmény valóban arra a lényegre vonatkozik-e, amire a szokványos vallási mechanizmus vonatkoztatja, vagy csupán kicsinyességünknek, erőtlenségünknek a végtelen mindenség láttán való fokozottabb érzése az, mint ahogy a vallástalanok magyarázhatják is e vallásos élményeket. Ez élmények képzeit illetően nem kétséges tehát a képzet tárgyának léte, de kétséges az, hogy milyen jelentés tartozik hozzá az adott léthez.”. Földes-Pap (1941), pp.: 158-159.

⁴³ „Ha közelebbről megvizsgáljuk pl. az 'Isten' képzetet, úgy találjuk, hogy ismeretelméletileg nem egyéb, mint a végtelen fogalmának, mint racionális képzetnek az empirikus dolgok létét kitevő ontológiai tartalommal való megtöltése. Ismeretelméletileg tehát az 'Isten' képzet nem egyéb, mint racionális formába ontológiai tartalom vetítése. A racionális forma adva van – mégpedig ugyanolyan meghatározottsággal, mint az egyszerű képzetek jelentése vagy tárgyaik léte – s csupán egy tényezőre van szükség, amely a 'belevetítést' igazolja, s azonnal biztosítva van az 'Isten' képzet ismeretelméleti érvénye.”. Földes-Pap (1941), pp.: 158.

⁴⁴ „Mi tehát az az új tényező, amely a 'belevetítést' elvégzi, illetve igazolja? Azt már eddig is világosan látjuk, hogy az ész appercepciója semmiképpen nem lehet. Ha a vallást kérdezzük meg, ezt a feleletet kapjuk: a hit. Amde a hit – éppen keresztyén alapon – Isten ajándéka, tehát lényegében teológiai kategória, s mint ilyen végtelen távol van az ismeretelmélet kategóriáitól. Mégis a hit valóban ismeretet igazoló tényező is, amennyiben egy sereg normális megismerő apparátussal rendelkező ember ezt nevezi meg azon képzetek forrásának, érvénye biztosítójának, melyek nem rendelkeznek ismeretelméleti egyenértékűséggel. Azonban a hit most nem mint teológiai kategória jöhet számításba, hanem mint 'ismeretet igazoló', azaz ismeretelméleti kategória, amin azt értjük, hogy nem a hit teljes teológiai tartalmára, dogmatikai meghatározottságára vagyunk most tekintettel, hanem a hitnek csupán azon egyetlen mozzanatára, amellyel ismeretelméleti egyenértékűség nélküli képzeteket csakúgy megért, felfog s a hasonló képzeteket kapcsolatába rendez, mint ahogy az ész appercepciója teszi a hatószférájába tartozó egyszerű képzetekkel.”. Földes-Pap (1941), pp.: 159-160.

⁴⁵ appercipáló, appercepció: tudatosan észlel, tudatosít.

⁴⁶ „A hitnek ez az appercipáló mozzanata teljesen akarati jellegű: ha egy megismerő alany akarja, akkor elvégzi azt a 'belevetítést', melynek eredménye az ismeretelméleti egyenértékűség nélküli képzet ismeretelméleti érvényének biztosítása; ha azonban nem akarja, akkor nem végzi el, s ez esetben ránézve nem rendelkezik érvénnyel az az ismeretelméleti egyenértékűség nélküli képzet.”. Földes-Pap (1941), pp.: 160.

⁴⁷ „A vallási bizonyítékok pl. ezen ismeretelméleti körülmény miatt sosem lehetnek objektív érvényűek, miértis csak azon egyén számára jelennek igazságot, akinek megismerő mechanizmusában az akarat appercepciója a szóban lévő ismeretelméleti egyenértékűség nélküli képzet ismeretelméleti érvényét igazolja. (Hogy az akarat appercepciója mögött valóban isteni erő működik-e, amely a hit forrásának lenne tekintendő, ennek a teológiai körülménynek a vizsgálata természetesen túlhaladja az ismeretelmélet keretét. Az ismeretelméletnek meg kell elegendnie annak megállapításával, hogy az ismeretelméleti egyenértékűség nélküli képzetek érvényét igazoló tényező az [emberi] akarat irányából funkcionál, amely ismeretelméleti körülmény nem jelent semminemű állásfoglalást a hit emberi vagy isteni eredete problémájában, minthogy ha elfogadjuk is a hit isteni eredetét, ezt csak úgy érthetjük, hogy az isteni akarat, szándék az emberi akaratot mozgatja, befolyásolja; azaz ismeretelméletileg mindenképpen az emberi akarat munkálja közvetlenül az ismeretelméleti egyenértékűség nélküli képzetek ismeretelméleti érvényét. Ezen ismeretelméleti álláspont tehát semmiféle teológia-ellenes következménnyel nem jár.”. Földes-Pap (1941), pp.: 161.

*rendelte az ész uralma alá.*⁴⁸

Ész és hit közötti viszony tehát csak mellérendeltségi lehet, ezért a 'racionális vallás' fogalma ellentmondó és az ősi ismeretelméleti mellérendeltségi viszonyt felborítja, amint a jóhiszemű 'vallásos tudomány' ismeretelméletileg szintén önellentmondó és tudománytalan.

Földes-Pap Károly végigtekintve a filozófia történetén, ott csaknem végig érzékeli az ő korában különösen kiélezett kétféle különálló, heterogén és autonóm ismeretszerzési mód ellentétét. A fogalmi vagy diszkurzív és az intuitív megismerés közötti ellentétet. Előbbi az ész appercepciójának hatókörébe eső empirikus és racionális, utóbbi az akarat appercepciójának szférájába tartozó megismerés. Hasonlóképpen állott szemben annakidején a racionalizmus és az empirizmus egymásnak merőben ellentmondó nézete, tábor, ahol egyik félnek sem volt mindenben igaza, mindketten csak részizgazságokkal rendelkeztek, és szinte szükségszerű megoldásként jelentkezett az újkori empirizmus és racionalizmus szintézisét jelentő kanti kritizmus. A késői fogalmi és intuitív irány – az ész és az akarat appercepciója – szintézisét jelentő megoldás azonban nem egy a szintézisben születő új, harmadik irány, hanem a kettő együttes érvényesülése, egymást kiegészítése. Hiszen a fogalmi és az intuitív megismerés az emberi megismerésnek két ősi, egymásra vissza nem vezethető, autonóm igényét juttatja kifejezésre, azaz hogy az ismeret megbízható, adekvát legyen, és hogy mindenre kiterjedő, azaz totális legyen.⁴⁹

„Az objektív érvényt legitimáló ész appercepciója szükségképpen az adekváció (objektivitás) igényének felel meg, a szubjektív érvényt biztosító akarat appercepciója pedig inkább a totalitás igényének.”⁵⁰

Két igény, két törekvés, két megismerési apparátus és ismeretszféra, valamint két ismeretforrás.

„Minthogy megismerő apparátusunk funkciójának az ismeretigény kettőssége miatt két 'pólus' van, az adekváció és a totalitás, így nyilvánvaló, hogy az egyik 'pólushoz' való közeledés a másiktól való arányos eltávolodást jelent. Tehát mennél adekvátabb egy ismeret, szükségképpen annál kevésbé totális (teljes), s viszont mennél totálisabb, szükségképpen annál kevésbé adekvát. Ez pedig egyszersmind azt is jelenti, hogy olyan emberi ismeret, amely maximálisan adekvát s ugyanakkor maximálisan totális volna, önellentmondás, képtelenség.”⁵¹

Mindez kiemeli az autonóm ismeretelmélet szerepét, ennek a sajátos komplementer szintézisnek, egységnek a jelentőségét. Földes-Pap Károly végül túllép a megelőző racionalizmus-empirizmus szintézisen, a kritizmuson is:

„Kant tisztázza és gyakorlati ész megkülönböztetése, ami egyébként közel áll a fogalmi és intuitív megismerés két, ismeretértényt igazoló tényezőjéhez, az ész appercepciójához és az akarat appercepciójához, azért nem volt elvi és szükségképpen, hanem csupán esetleges, mert Kant nem-ismeretszerű elvből, azaz nem a képzet vizsgálatából indult ki, hanem az ítélet vizsgálatából; ez által pedig az ismeret alapvető problémáit már a kezdetben nem-ismeretszerű elvnek, a logika elvének szolgáltatván ki, természetesen, hogy nem jutott el végső következtetéseiben sem az ismeret legbensőbb meghatározottságából szükségképpen következő ismeretelméleti igazságokhoz. Kantnál a tisztázza ész és a gyakorlati ész által igazolt 'ismeretek' szférája azért esetleges és egymástól oly mértékben független, mintha csak két külön megismerő apparátussal rendelkező lény ismeretei volnának, – holott az autonóm ismeretelmélet alapján már eddig is nyilvánvaló, hogy ha nem is az ész appercepciója igazolja az ismeretelméleti egyenértékűség nélküli képzeteket, de mégis bizonyos mértékig e képzetek is az egyszerű képzetekből 'származottak' –, mert a köznapi bölcs nem onnan indult ki, ahol még minden ismeret egyformán meghatározott, hanem a képzetből, hanem az ítéletből, ami pedig csupán az ismeret logikai meghatározottságára járhat következménnyel. A metafizikai és a vallási megismerés ugyanis az ítélet szempontjából semmi sajátosságot nem mutat az empirikus és racionális megismeréssel szemben.”⁵²

Itt elég most csak annyit rögzítenünk tehát, hogy ezt a munkát következetesen a mellérendelés alapján fogalmaztuk meg, és ebben a bölcséleti rendszerek – hamis – alapkérdésére a válasz az, hogy a két vonatkozási alap egyenértékűen elsőrendű, azaz egyik sem származtatott a másiktól, még akkor sem, ha a részletekbe bonyolódva, az egésztől elvonatkoztatva az elsődlegesség és a másodlagosság kérdése fölvethető. Éppen ezért az itt bemutatott fogalmak, jelenségek nem képviselnek ítéletet gerjesztő értéket sem, nem rendelhetjük azokat érték-kategóriákba, még akkor sem, ha esetleg egyikre alapozva fejthetjük ki a másikat, egymás után. Ez látszólag megfelel egy fejlődési láncnak, holott éppen azt kívánjuk bemutatni, hogy ez sokkal inkább szemlélethez kapcsolt logikai lánc, azaz fogalom kialakulása, semmint fejlődési lánc, ahogy Hegel azt tekinti. Ez matematikai értelemben

⁴⁸ Földes-Pap (1941), pp.: 161-162.

⁴⁹ „Amikor a bíró ki akarja hallgatni a tanúkat, tehát amikor egy tény igazságáról kíván meggyőződni, ezzel a kettős igénnyel lép fel: hogy pontosan úgy mondják el a dolgokat, ahogy megtörténtek; másrészt pedig, hogy mindent mondjanak el, ami csak megtörtént.”. Földes-Pap (1941), p.: 163.

⁵⁰ Földes-Pap (1941), p.: 163.

⁵¹ Földes-Pap (1941), pp.: 164. „Ismeretelméletileg tehát az ember helyzete tragikus, minthogy elérhetetlen után sóvárog, amennyiben amíg tart a ráció világossága, addig nincs adva a teljes valóság s mikor adva van a valóság, akkor nincs világosság. Ennek ismeretelméleti oka megismerő apparátusunk ősi, legmélyebb meghatározottságában rejlik, hogy a dolgokat nem 'szimultán nézésben' látjuk, mint Laplace egyetemes szelleme (Isten), hanem egyrészt a képzet és ítélet külön-külön funkcióival ragadjuk meg az immanens, illetőleg posztuláljuk a transzcendens; másrészt az egyik igénynek (adekváció) csak a másik igény (totalitás) kárára tudunk eleget tenni, mint hogy a fogalmi és intuitív megismerés nem funkcionál egyúgyazon ismeretszférában.” Földes-Pap (1941), p.: 165.

⁵² Földes-Pap (1941), p.: 165.

véve nem-lineáris fogalomalkotás, ahol az eredmény, a függő változó megjelenik az okok, a független változók között. Az alárendelő szemléleti mód hierarchikus rendszere pedig matematikai értelemben véve lineáris, azaz a függő változó nem jelenik meg a független változók között. A logikai lánc pedig legkevésbé jelenti egy kitűzött cél felé való törekvést, ami egyébként a fejlődés kritériuma.

Ki fogjuk mutatni, hogy még az alárendelő szemlélet saját dialektikus módszerével sem lehet levezetni a neodarwinizmusból származó mai liberális társadalmi modellt, társadalmi élet kritériumait, és nem lehet igazolni a hegeli (platóni) államot, valamint az arra épülő globalizációs lépéseket, elképzeléseket. Nem lehet 'kitenyészteni' a felsőbbrendű emberfajt, a *homo finanticust*.

Induljunk el az alapoktól. Mindaz, ami a globális világmodellt jelenti, az elő világra vonatkozik, és az élő emberekre alapozódik. Építsük fel hát az *embert* az elemeiből. Vezessük le először azt a logikai láncot, amely az embert, mint élőlényt meghatározza. Alkalmazzuk az ember fogalmát arra a mechanizmusra, amiben megjelenik – és ez a társadalom – aminek eredményeképpen jutunk el az élő társadalomhoz, amit az emberiség fogalma határoz meg.

1. Az Ember

Őseink úgy határozták meg az embert, mint akiben *lélek* van. Amikor az emberből a lélek eltávozott – megszűnt lélegezni – az ember tovább már nem volt ember, hanem halott lett. Úgy vélték őseink – és még manapság is emberek milliói hiszik –, hogy a lélek halhatatlan, és a lélek az élő ember elválaszthatatlan tulajdonságát jelenti, azaz a lelke benne *él*, vele alkot egységet, így válik az ember személylélkévé, és valójában ez jelenti az élete lényegét is, ez teszi az egyébként holt anyagot, a testet élővé, az embert személylélkévé.

Az ember lelke azonban több mint életet jelentő járuléka. A lélek valójában egy olyan megfoghatatlan valami, amely az emberi tudatot is megjeleníti. Olyan fogalom, ami az élön felül a gondolkodó, az érző személyiséget is magába foglalja. Az ember lényegét a lelkén keresztül ismerhetjük meg. Hogy az emberhez, mint fogalomhoz eljuthassunk, ezért a lelket, mint fogalmat kell előbb meghatároznunk. Próbáljuk meg ezért előbb a *lélek* fogalmát fölépíteni és így közelíteni az emberi minőséghez. Lépünk akkor egy osztállyal beljebb és határozzuk meg a lelket, mint fogalmat.

1.1. A Lélek

Mi is valójában a lélek? Létezik-e egyáltalán? Vagy őseink részéről ez valamiféle helytelen elvonatkoztatást jelent? Mégis az élő emberhez hozzátartozik a lelke, de mások szerint az állatok egy része is ún. *lelkes állat*, azok, pl. amelyek lélegeznek. Lélegeznek, amíg élnek. A lélek az élet egyik jele, jóllehet nem minden élő vonható a lélek fogalma alá.

Ennek a fogalomnak a tartalmát, a jelentését, a lényegét megfogalmazni ugyancsak nem egyszerű. Több megközelítése is lehetséges. Az anyagközpontú felfogás kerek-perec tagadja a létét. A hittudományok válasza is megoszlik. Vannak irányzatok, amelyek isteni alkotórésznek tekintik, és eleve kiemelik a földi körülmények közül. Mások úgy vélik, hogy egy hatalmas világlelken osztozik az emberiség, bár maga a világlelek fogalma legalább annyira meghatározatlan, mind az egyedek lelke. Ezért a lélek fogalmának megalkotása önmagában véve is roppant nehéz feladat, de nem is föltétlenül egyértelmű.

A bölcséleti rendszerekben a lélek, ha megjelenik, akkor általában az alárendelő és tudatközpontú rendszerek részét képezi.

Descartes foglalkozott a lélekkel rendszerében.⁵³ A lélek és az ismeret párosát hozta párhuzamba, a logika és érték párossal. Descartes szerint *Ēn*, a képzetek alkotója nem testi valóság vagyok, hanem gondolkodó lélek, mert a gondolkodás az elidegeníthetetlen lényegem.⁵⁴ Gondolkodásom tehát nemcsak énem, hanem lelkem létezését is bizonyítja. A gondolkodó valóság szubsztancia, mert létezésében önmagán kívül nem szorul másra. S bár tudatom a világban más valóságokat is felfog, e teret betöltő kiterjedt valóság létezéséről nincs kétségtelen tiszta és világos képem. Ennek igazolására ezért a képzeteimben meglévő nálamnál tökéletesebb lényhez, a végtelen és tökéletes Istenhez kell folyamodnom. A róla való képzetemet én, véges lény nem alkottam és a külső világból sem vettem, hanem azt ő maga helyezte el bennem még születésem előtt. Isten eszméje (az ontológiai) létezésének a bizonyítéka, mert a tökéletes lény fogalmához létezése is hozzátartozik. Benne a magunk lényét végtelen tökéletességben szemlélhetjük: ő az abszolút tudás és akarat, a teljes tudás és jóság, akitől fogyatékos lényünk függ. Isten abszolút igazságként és ismeretlenségként alapelve minden filozófiai igazságnak és természeti létnek, mert bennünk a végtelen fogalma előbb van meg, mint a végesé, a magam intellektusát a tökéletes végtelen intellektus fogalma teszi lehetővé, intellektuális létezésem az Isten fogalmához viszi a megismerő elmét.

Ezért Descartes feltétel nélkül teljesülnek látja a lét és az ismeret párhuzamosságát, ahol minden létezésnek megfelel egy igaz gondolat, és minden igaz gondolatnak egy létezés. Az isteni igazság, őszinteség és jóság teljessége garantálja teremtményének, az embernek a külső világ létezését azokban a dolgokban, amiket tisztán és világosan létezőnek ismer meg. Istenen és a lelken kívül igazi létező (szubsztanciális) valóság tehát a test is. A végtelen Isten a legfőbb szubsztancia, a véges a lélek és test a teremtett szubsztancia. De az emberi lélek nem egylényegű az istenivel, s az anyag nem rendelkezik semmilyen, a teremtőjével közös vonással. Isten a tiszta létezés (aktualitás), az ember legfeljebb lehetőség (potencialitás). Az ember azért tévedhet, mert Istenéhez hasonló korlátlan akarata a véges és korlátos értelmi belátása miatt zavaros képzetekből meríti ítélete tartalmát.

Az ember gondolkodó lelkével emelkedik a gépszerű állatok fölé. Az embert emberré tevő ész mindenki-ben változatlan sajátosság, ezért az ember a lényegét tekintve mindenki egyenlő. A gondolkodás és a kiterjedés az emberben egyformán megvan, de önálló szubsztanciákként egymást nem befolyásolhatják. Descartes mégis megengedi, hogy a lélek megváltoztassa a test mozgásirányát, s emleget a testi változások alkalmával történő bizonyos isteni lelki beavatkozást is, illetve ennek eleve elrendezetttségét. Lélek és test kölcsönhatását tehát Descartes nem anyag–forma viszonyként fogja fel, hanem szerinte a lélek csupán gondolkodó tevékenységet végez, míg az érzéki, vegetatív működéseket a vérből kiváló – lehelethez vagy lánghoz hasonló – életszellemekek mozgása hozza létre. A lélek székhelye az agy legbensőbb és egyetlen páratlan része, a tobozmirigy, amin keresztül tör-

⁵³ Descartes nézeteit a Függelékben részletesebben is ismertetjük. Lásd a 350. oldaltól.

⁵⁴ Descartes anélkül tudott kételkedni teste létezésében, hogy azzal a gondolkodását is megszüntetné tekintette volna.

ténik a lélek és a test egymásra hatása az életszellemek segítségével. A léleknek, hogy a gondolkodás tevékenységét végezze, nincs szüksége testre, így a test halála után is fenn tud maradni.

A lélek eme szellemi természetét bizonyítja az akarat szabadsága is, ami csak a külső kényszerszertől való mentességet jelent. De ha valamit világosan és határozottan megismerünk, azt meg is tesszük, mert ha így ismerjük a jót, nem habozunk választani. A test azonban korlátozza a lélek szellemi működését: Az életszellemek túlerős mozgása a tobozmirigyben befolyásolja a lelket, és szenvedélyt ébreszt benne. Az ember akarata ugyan az ismerethez igazodik, de a szenvedélyek elhomályosítják az ismeretet, és rossz cselekvésbe viszik. Az ember a benne lévő felismert érzelmet ellentétes képzet felidézésével képes ellensúlyozni. Tehát az ember a nagylelkűséggel azonos erkölcsi tökéletességet Descartes szerint az érzelmek helyes ismeretével érheti el. A nagylelkű ember rendelkezik akaratszabadsággal, mert tudásával képes érzelmait fegyelmelni. A leghelyesebb, amit tehet, ha egész életét értelme kiművelésére fordítja, s az önmagának szabott módszer segítségével amennyire lehet, előrehalad az igazság megismerésében. S ha az ember eszével ura érzelmeinek és gondolatainak, ez lehet legnagyobb öröme és gazdagsága. E kincs az a nemes lélek, amelyben kifejeződik az önuralom és a lelki szabadság, aminek eredménye az a helyes belátás, hogy a nem miattunk alkotott végtelen világ elenyészően kicsiny részei vagyunk, akiknek az érdekeinél a társadalom java többre becsülendő.

A lélek is azon létező fogalmak közé tartozik, amelyeket vagy nagyon nehéz, vagy éppen lehetetlen az emberi nyelven megfogalmazni és mégis mint fogalom létező. A lelket egy magasabbrendű szellemi létező részének tekintik, amellyel viszont kifejezetten alárendelő viszonyban van. Ezt az abszolút szellemet azonban nem ruházza fel világot teremtő képességekkel. Descartes rendszerében a lélek a szellemi jellege mellett határozottan hordozza a gondolkodás, az intelligencia jegyeit is. Ezek ugyan még az anyagelvű megközelítésben sem tagadható funkcionális jegyek, jóllehet ott a fogalom mögötti szellemi valóságot tagadja csak az a másik elméleti rendszer.

Abban viszont valamennyi vélemény megegyezik, hogy akiben *lélek* van, az *élő*. Legfeljebb az élő meghatározásában vannak kiegyenlíthetetlen ellentétek, amennyiben bizonyos elképzelések szerint a testetlen élet is valóságos lehet. Próbálkozzunk ezért az élettől elindulni és a *lélek* fogalmát az élő fogalmából meghatározni.

1.1.1. Az Élet

Mindennapi életben használjuk azt a kifejezést, hogy *élő*, de a helyzet ennél a fogalomnál hasonló a fön-
tebbiekhöz: általában nem is tudjuk, hogy valójában mit is illetünk az *élet* szavunkkal, mit is jelent az, hogy *élő*? Az élet, mint fogalom ugyancsak rendkívül nehezen meghatározható. 2000 őszén az *Életről* rendezett tudományos tanácskozás eredményeit összefoglaló munka „Az élet alapjai” (*Fundamentals of Life*)⁵⁵ címmel jelent meg és ebben külön szakasz⁵⁶ próbálta meghatározni az életet, mint fogalmat. Ahány szerző, annyi megfogalmazás. Szinte valamennyiben szerepel, hogy az élő rendszer összetett valami, majd a továbbiakban az, hogy növekedni, önmagát újra előállítani, azaz szaporodni képes és bizonyos megnyilvánulásokkal jellemezhető, amelyeket összefoglalóan életjelenségeknek nevezhetünk. Markó szerint termodinamikai megközelítésben az élet olyan mechanizmus, amely komplex folyamatokat használ ahhoz, hogy az entrópiát⁵⁷ csökkentse.⁵⁸ Vegyi megközelítésben komplex, autokatalitikus⁵⁹ folyamatokat jelent. Arrhenius a káoszból származtatja az életet.⁶⁰ Boiteau és munkatársai szerint az élet a vegyi körfolyamatokból eredeztethető.⁶¹ Schulze-Makuch ‘ekológiai’, ‘termodinamikai’⁶² és ‘bioinformációs’⁶³ alapokon próbálja megközelíteni az életet.⁶⁴ Hennet meg egyszerűen az életet a

⁵⁵ Pályi (2001).

⁵⁶ Pályi (2001), pp.: 15-56.

⁵⁷ Az entrópia termodinamikai fogalom és a rendszer rendezettségéhez köthető. Megfogalmazás szerint a rendszer hő-állapot változásának és a hőmérsékletnek a függvénye. Jele S és értékének a változása, a $\Delta S = \Delta H/T$, azaz az állandó hőmérsékleten átadott hőmennyiséggel azonos. A termodinamika 3. főtétele szerint zárt rendszerben az entrópia csakis nőhet. A 4. Főtétel szerint ellenben az entrópia abszolút értéke is meghatározható és ez az érték kapcsolódik a rendszer rendezettségéhez. Minél nagyobb a rendszerben a rendezettség, az entrópia annál kisebb. Tökéletesen rendezett homogén rendszer entrópiája nulla hőfokon zérus. Nulla hőfok itt az abszolút hőmérsékletet jelenti, azaz 0 Kelvin fokot, ami megfelel $-273,26\text{ C}^\circ$ -nak. Nullától eltérő hőmérsékleten az entrópia már nem zérus, hiszen az anyagi rendszerek hőkapacitása nem zérus és növekvő hőmérséklettel a rendszer legalább $\int_{T=0}^T \frac{C_p(T)}{T} dT$ mennyiséggel növelte az entrópiáját.

⁵⁸ Markó (2001), p.: 303.

⁵⁹ Vegyi folyamatokban a *katalizátor* olyan anyag, amely a reakcióban ugyan részt vesz, de a végtermék létrejöttékor attól elválik és változatlan mennyiségben és minőségben ismét megjelenik. Ámde a vegyi folyamat sebességét a közreműködésével lényegesen meggyorsítja. Autokatalitikus az a folyamat, amelyben az egyik összetevő mint katalizátor is szerepel és a folyamat során önmagát is előállítva egyre nagyobb mennyiségű katalizátort biztosít a folyamat számára. Ezzel a folyamat sebessége is szinte exponenciális törvény szerint növekszik, gyorsul. Autokatalitikus folyamatnak tekinthető az urán maghasadása, ahol a ‘katalizátor’ a neutron. Ha nem vonjuk ki a fölöslegesen keletkezett neutronokat a reakciós térből, akkor a reakció megszabad és kritikus esetben robbanásszerű sebességre gyorsul.

⁶⁰ Arrhenius (2001).

⁶¹ Boiteau (2001).

⁶² Termodinamika a fizika és a vegytan alapága, a változó rendszerek hőtani elemeinek az összefüggéseit taglalja.

⁶³ Bioinformáció az élettan adatáramlási, adatfeldolgozási szempontjait taglalja.

⁶⁴ Schulze-Makuch (2001).

szervezett instabil állapotok egy különleges esetének tekinti.⁶⁵ Yockey a fejlődés elvét, az információs elméletet és az élet eredetét köti össze egymással.⁶⁶

Az említett szerzők más természetkutatókhoz hasonlóan az élet földi, biológiai alakjából indulnak ki, és annak jelenségeit elemzik. Az élet azonban elvileg elvonatkoztatható az anyagi világtól. Spirituális értelemben véve a szellem a léte alapján önmagában is élőnek tekinthető.⁶⁷ Ebben az esetben minden, amit az előről, mint rendszerről állítunk érvénytelenné válik, hiszen a spirituális előre nem vonatkoztatható az anyagi világ egyetlen jellemzője sem, sem a tér, sem az idő, még kevésbé az abban lejátszódó folyamatok. Ez a fajta 'lét' és 'élet' azonban e tanulmány keretein kívül esik, ez ugyanis az egy filozófiájával és a metafizikával közelíthető terület, itt nem foglalkozunk vele. (Annnyit azért megjegyezzünk, hogy az ezoterikus irodalom és mozgókép béli szellemlények működésének gátlástalan bemutatása mindig bizonyos fajta biológia-analógia használata révén történik, amit egyéb fizikai, kémiai, mechanikai, robotikai megoldásokkal tarkítanak, színesítenek. Létezik ezen kívül már a részecskék alatti világot ugyanilyen módon leíró, ábrázoló *időfizika* is, tudományos igénnyel, ám a mesék és mítoszok világát szintén nem túlhaladva.)

A számtalan megfogalmazás ellenére ennél sokkal messzebbre nem juthattunk, jóllehet, minden gondolkodó ember határozottan különbséget tud tenni élő és élettelen között. Így hát ismét csak tovább kell gördítenünk a kérdést és a lélek fogalmának fölépítése érdekében előbb az *életet* kell meghatározni, és annak során is azt bemutatni, hogy mit is jelent valójában az, hogy valami, vagy valaki *élő*? Mit jelent az élet? Hiszen tapasztalatból tudjuk, hogy a kómába esett ember immár, mint személy halott, hiszen az agya nem működik, ezért az mint működő rendszer immár nem élő, a tőle elvárt jelenségeket már nem nyújtja. Mégis, mint test esetleg még évekig mesterségesen még életben tartható, a szervek ekkor még nem haltak meg, ahogy maga az agy mint szerv ugyancsak nem halott. A szervek működésének megszűntével, azaz azok elfogadott halálával sejtei még tovább élhetnek, csupán csak a rendszerben elfoglalt szerepkörüket többet nem képesek ellátni, azaz csak szervezetiileg halottak, mint szervek elpusztultak, de az építő elemeik még nem föltétlenül. A teljes halál csupán csak a testet alkotó egységek teljes felbomlásával történik meg.

Mit jelent mégis az, hogy valami élő, mit jelent az élet?

Világunkat, amiben élünk, anyagi világnak véljük. Ennek egy részét tartjuk élőnek, más részét viszont nem. Közelítsük ezért az élő dolgokat a nem-élőkkel való szembeállításával. Hogy hol a határ az élő és a nem-élő között, az sajnos felfogás kérdése, de az nem, hogy létezik ilyen határ. Az élő anyagnál olyan jelenségeket tapasztalunk, amit a nem élő (tágabb értelemben véve nem szerves), azaz *holt* anyagnál nem. Ezeket a jelenségeket nevezzük *életjelenségeknek*. Ilyen fogalmat használtak a XIX. század elején, amikor föltételezték, hogy az élő anyagot csak élő teremtheti meg a Földön, és ebben az életerő, a '*vis vitalis*'⁶⁸ érhető tetten. Wöhlernek a XIX. század eleji kísérletei cáfolták meg ezt az elvet, amikor neki sikerült addig csak élő rendszerből származó anyagot – adott esetben karbamidot – élettelen, azaz szervetlen anyagból szintetizálnia. Azóta a szerves (élő) és a szervetlen (holt) anyagfelosztás csakis azt jelenti, hogy a szénvegyületekről van-e szó, vagy sem. Földi körülmények között és eddigi tapasztalataink szerint az élő anyag ugyanis alapvetően mindig szénvegyületeket tartalmaz.

Mindenek előtt meg kell állapítanunk, hogy a földi körülmények között élőknek mindig egyedet tapasztaltunk, tapasztalunk, azaz olyan anyagot, anyagsoportot, amely a környezetéhez képest elkülönült, jóllehet a környezetével állandó kölcsönhatásban van. Az ilyen egyedek a környezetükkel anyag-, energia- és információcserét folytatnak, érzékelik a környezetük hatásait, azaz ingerelhetők, azokra válaszolnak, növekednek, szaporodnak és adott körülmények között ideiglenesen, vagy véglegesen megszüntetik ezeket a jelenségeiket, amelyeket kiegészítve még számos mással, összefoglalóan *életjelenségnek* nevezünk. Ha ezeket nem tapasztaljuk, akkor az egyedek megszűnnek élő egyedekként létezni, és ha ez az állapot nem átmeneti, akkor, mint élőlények elpusztulnak. Ez a pusztulás azonban nem pillanatszerű folyamat, és nem is terjed ki egyidejűleg az egyed valamennyi részére, különösen nem, ha az egyed nem egyszerű egység, hanem összetett valami, azaz szervezet. Az élet meghatározása érdekében ezért célszerű megkeresnünk azt a legkisebb egységet, amit még egyáltalán élőnek nevezhetünk, s amelynek teljes elpusztulása az egyed pusztulásának a végét jelenti.

Gánti Tibor határozta meg az élet legkisebb egységét és azt *chemoton*nak nevezte el.⁶⁹ Levezette, hogy az élő egyedek alapegységekből épülnek föl, szervezetet alkotnak, azaz több szervből állnak, amelyek együttesen eredményezik magát az élő szervezetet. A fenti gondolatmenetet követve bemutatta, hogy amikor a szervezet, mint élő egység elpusztul, maguk a szervek nem föltétlenül pusztulnak el vele, hanem esetleg még tovább élnek, azokat esetleg más szervezetbe illesztve még akár évtizedekig is életben lehet tartani, szervként működtetni. Ilyen esetekkel a szervátültetéseknél ma már bőven találkozhatunk. De a szervek pusztulása sem jelenti az élet megszűnését, hiszen a szervek egy, vagy többféle sejtből épülnek föl, és amikor a szerv, mint szerv már nem él, a kisebb egységei, a sejtei még mindig tovább élhetnek, életben tarthatók, továbbra is megtaláljuk náluk azok sajátos életjelenségeit. Természetesen, a sejt szintjére csökkent tartalommal. De még a sejt sem tekinthető az

⁶⁵ Hennet (2001).

⁶⁶ Yockey (2001).

⁶⁷ Vö. Johnstone véleményével az életről, lásd: Pályi (2001a), p.: 36.

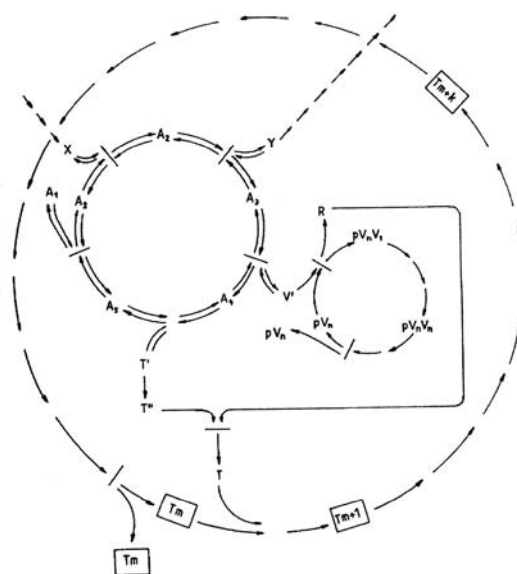
⁶⁸ Pályi (2001), p.: 8.

⁶⁹ Gánti (1971), Gánti (1978), Gánti (1979), Gánti (1979a), Gánti (1980), Gánti (1983).

élet legkisebb egységének, mert annak életfeladatait sejt-szervecskék és azon belüli folyamatok biztosítják, állítják elő. Így folytatva a méretek és az egység bonyolultsági fokának a csökkentését Gánti szerint a legkisebb élő egységnek a környezetétől hártáival (zacskóval) elválasztott térben létező vegyi körfolyamatot tekinthetjük, és ez az, amit *chemoton*nak nevezett el.

A chemoton, mint hártayzacskóba zárt vegyi rendszer képes az alapvető életfolyamatokra. A hártayzacskó elválasztja a környezetétől, és ettől válik egyeddé. A környezetével azonban anyagszere révén, abba beleágyazottan állandó kölcsönhatásban áll. A zacskó valójában félígáteresztő hártá, amelyen belül és kívül eltérő vegyi összetételű közeg található meg. A belső rendszer mindenképpen folyadékkal elegyített vegyi anyagokat tartalmaz, hiszen vegyi reakcióhoz szükséges anyag mozgékonytságot ez biztosítja. A félígáteresztő hártá biztosítja, hogy a zacskón belüli és kívüli rendszer anyaghiddal közlekedjen és ennek feltételeit a vegyi potenciál, avagy moláris szabad energia⁷⁰ határozza meg. Alapállapotban a rendszer egyensúlyban van. Ez azt jelenti, hogy mind a zacskón belüli rendszerben, mind pedig közte és a külvilág között egyensúlyi állapotok vannak, azaz nem történik semmiféle reakció, vagy változás, a rendszer szabad energia változása zéró. Mindez azonnal megbomlik, mihelyst a környezet megváltozik. Ekkor a hártán át anyag kerül a zacskó belsejébe, vagy onnan a környezetbe, és ezek megindítják az ottani vegyi körfolyamat működését és folytatják mindaddig, amíg a rendszer szabad energiájának a változása ismét zérussá nem válik. Amennyiben a környezet energiában vagy 'tápanyagban' dúsabbá válik, a vegyi potenciál változása révén a hártán a táplálék behatol a zacskóba és ott akkor elindul a vegyi körfolyamat abba az irányba, hogy a beáramló anyagmennyiséget lecsökkentse, esetleg a zacskó tartalmát lehűtse, hogy helyre állítsa a zéró kémiai azaz vegyi potenciál állapotát. A körfolyamat során energia nyelődik el és melléktermékként több anyag felszabadulhat, amelyek egy része eltávozik a zacskóból, más része pedig tartalékként kicsapódik, akár a zacskó falát, annak belső összetevő anyagrendszerét növelve, akár elkülönült terméként. A környezet lehűlése esetében mindez fordítva játszódik le és az energia termelő folyamatok segítségével a rendszer fölmelegszik. Ennek általános képét az 1. ábra szemlélteti.

A chemoton három alapvető egységből épül fel. Az egész rendszert a környezetétől a T-jelű hártá választja el. Ezen belül található két összekötött rendszer. A fő rendszer (A) a *chemoton* működető vegyi körfolyamata. Ez reagál a környezeti változásokra, és ez fogadja be a külső tréből eredő táplálékot (X), és bontja azt le részben önmaga fölépítéséhez (A₁), részben a hártá továbbépítéséhez (T) és részben pedig tartalék energia képzéséhez (V). Ez a tartalék egy makromolekula, amely a fordított körfolyamat esetében az energiát szolgáltatja a rendszernek, de egyben a földi élőlények körében ez tartalmazza a chemoton fölépítését, újra előállíthatóságát, azaz szaporodó képességét képviselő adatrendszert is. Az ábrán tehát A_i az energia körfolyamatot, V_n a makromolekula folyamatkörét, míg T_m a zacskóét jelenti. A nyilak a működés közbeni anyagáramlásokat jelzik, itt a táplálékozás, azaz anyagfelvétel állapotában. A folyamat az Y jelű mellékterméket is képezi, ami aztán elhagyja a rendszert.

1. ábra A chemoton Gánti féle modellje⁷¹

Az egyed léte a vegyi potenciáljától függ.

Ha nem tudja megőrizni annak a változatlanóságát, akkor vagy növekedik és egy adott nagyságnál osztódással szaporodik, vagy ellenkező iránybeli változáskor esetleg lebomlik és elpusztul. A változatlan, azaz állandó vegyi potenciál a vegyi egyensúlyt jelenti, azaz az élő egyed a környezetével való állandó kapcsolata révén megőrzi a zacskóba zárt rendszer vegyi potenciálját, illetve annak változását a lehető legkisebb értékre szorítja, végső soron tehát egyensúlyban marad. Ezt az állapotot tekintjük *izostacioner* állapotnak. Az *izo* szócska azt jelenti, hogy állandó, a *stacioner* pedig azt, hogy az állandóság feltételeit változással állítja helyre. Ez annyit jelent, hogy a rendszer a külső hatásokra úgy változik, hogy a vegyi jellemzői állandónak maradjanak. Minden változása a teljes rendszer egyensúlyban maradását szolgálja. Ha a környezet lehűl, akkor a zacskóban a másik irányban ját-

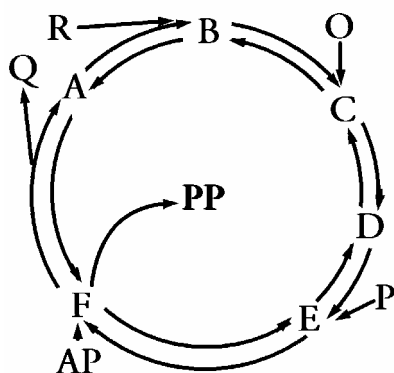
⁷⁰ A szabad energia (jele a fizikában F) fizikai-kémiai meghatározása annyit tesz, hogy összegezzük a rendszerben megjelenő ill. eltűnő hőmennyiséget (jele H), munkát (jele A), azaz a rendszer belső energiáját (jele U, $U = H + A$) valamint a rendszer rendezettségét jelképező entrópia (jele S) és abszolút hőmérséklet szorzatát (jele T). Képlettel kifejezve: $\Delta F = F_1 - F_0 = \Delta U - T\Delta S$, ahol Δ a kezdeti (0 indexű) és a vég állapot (1-es indexű) jellemzőinek a különbségét jelenti. A vegyi potenciál az egy molekulára eső szabad energia (jele μ), azaz $\mu = F/M$, ahol M grammokban kifejezett molekuláris mennyiség, és $\Delta\mu = \mu_1 - \mu_0 = \Delta F/M$. A molekuláris mennyiség meg az Avogadro számnak (N_A) megfelelő mennyiségű, azaz $6,02 \cdot 10^{23}$ molekula együttes tömege.

⁷¹ Szathmáry (2001), p.: 189 alapján. Legutóbbi idők eredményeit Szathmáry foglalta össze a fentebb jelzett tanácskozáson. Itt a 'fejlődés' egységeit kapcsolja össze az élet egységeivel.

szódik le a körfolyamat, aminek eredményeként energia szabadul fel és a rendszert fölmelegíti. Tartósan nagyobb energiájú környezetben a lerakott termékek felszaporodnak, és minthogy a zacskó a rendszer felszínét jelenti, a feldolgozott anyagmennyiség $3/2$ hatványával növekszik, miközben a zacskó tartalom annak $3/3$ hatványa szerint, az eredetileg gömbszerű térfogathoz megnyúlt, ellipszoid, majd piskóta alak jön létre, aminek a következménye a zacskó megnövekedett a fajlagos felülete és következésképpen a felületi energiája. Egy adott fajlagos felületi energia értéknél a rendszer megérett arra, hogy befűződés révén kettéváljék. Az ábrán a kiágazó A_1 , T_m és pV_n a chemoton osztódásához képződött másolatot jelentik már.

A chemoton egyensúlyban maradásának, zérus vegyi potenciál változásának azonban több feltétele is van. Maga a vegyi körfolyamat zérus vegyi potenciálú, mert a külső hatások okozta szabad energia változást a körfolyamat energiamérlege ellensúlyozza. A kritikus pont azonban az, hogy mekkora vegyi potenciálváltozást jelent chemotonon belüli, az ott létrejövő bizonyos termékek megjelenése. Itt is van egy mód, ami anyag kicsapást (elkülönítést, kiválasztást) jelent, azaz az oldatból oldhatatlan alakban kiválik egy anyag, és még sem okoz vegyi potenciálváltozást. Ez pedig az, hogyha a feldolgozott termék egy makromolekula⁷² tömegét változtatja meg. Az ábrán V-vel jelzett anyag ezért makromolekula.

Valóban ilyen 'kicsapást' ismerünk az élő sejtekben is, és pedig olyan makromolekula kicsapását, amely egyben arra is alkalmas, hogy az adott élő rendszer fölépítését kódolja, azaz az önmaga lemásolását lehetővé tegye. Ez azt jelenti, hogy a saját magát jelentő információt a majd leváló másik rendszernek átadja,⁷³ és ezzel egy másik olyan jelenség is fölvetődik, amelyet többen az élet lényegének meghatározásánál hangsúlyoztak.⁷⁴ A másolás alapja az, hogy a chemoton eredeti makromolekulája az új chemoton fölépítése során másolási példaként szolgál és annak szerkezeti tulajdonságait átírja a másik makromolekulába. Az ilyen fajta másolási mintát szaknyelven *templátnak* nevezzük, a vegyi reakciót pedig, amely egy templátot lemásol *topokémiai* reakciónak tekintjük.⁷⁵ A topokémiai reakcióban az eredeti makromolekula tehát templátként szerepel a másik molekula fölépítéséhez. Ilyen makromolekuláris reakciók is ismertek.⁷⁶ Van azonban egy különleges makromolekula, amelyik vegyi fölépítésében hordozza az információt, és templátként szolgál az élő sejtekben azok teljes rendszerének a fölépítéséhez. Ez a makromolekula, a dezoxiribo-nukleotidokból fölépülő polimer lánc, köznapin néven, a DNS. Ezek szerkezetére és információt közvetítő jellegére még visszatérünk.⁷⁷

2. ábra Vegyi körfolyamat

Most azonban vegyük vizsgálat alá a chemoton jellemző vegyi körfolyamatot. Annak leegyszerűsített általános értelmű példáját a 2. ábra szemlélteti. Ilyen jellegű körfolyamatokból a sejtekben valóban nagyon sok létezik, legismertebb közülük a Szentgyörgyi-Krebs körfolyamat, az ún. *citrát-ciklus*, amely a sejt légzést látja el. Ilyen körfolyamat a levegő széndioxidjából és vízből a szénhidrátok fölépítése is a fotoszintézis során. Erre ugyancsak később térek vissza.⁷⁸

A körfolyamat itt két anyagot vesz fel a környezetből, az R és az O jelűt. A rendszer a vegyi reakciólánca során még beépíti a P jelű anyagot, ami adott esetben a zacskóban jelen van, de nyugodtan vehetjük úgy is, hogy azt is fölveszi. A reakció mellékterméke a Q jelű anyag, amely nem föltétlenül egyetlen anyagot jelent, jelenthet anyag csoportot is. Egyszerűség kedvéért hoztuk létre ezt a magyarázó ábrát.

Ebben a folyamatban az R molekula 6 lépésben bomlik le és alakul át Q-vá (pl. cukor molekula vízzé és széndioxiddá) Minden

egy lépéshez tartozik egy anyag- és egy energia mérleg. Ha nagyobb energiájú a keletkezett termék, akkor ez negatív, azaz a rendszerből a reakció hőjét von el. Ha kisebb energiájú a termék, mint a kiindulási anyagok együttesen, akkor meg hő szabadul fel. Minden egyes lépés ún. egyensúlyi reakció, ami azt jelenti, hogy a reakcióban

⁷² Makromolekula, azaz nagyon nagy molekulájú anyag. A köznapin ismertek szerint makromolekuláris a cellulóz, a keményítő, makromolekula valamennyi fehérje, de a közismert Nylon, vagy a bevásárló zacskó anyaga, a polietilén. A görögben a *makro* nagyot, a *poly* meg sokat jelent. A makromolekuláris anyagokat más néven polimereknek nevezzük, ezzel azt fejezve ki, hogy valamely anyagi egység – a monomer – sokszoros összetevődésével keletkeznek. A polietilén az etilén sokszoros összekapcsolódásával jött létre.

⁷³ Tehát már ezen az elemi életi szinten jelentkezik, amit majd a legmagasabb szinten, az embernél látunk, hogy nagy társadalmi alakzatok együttesével, azaz az emberiséggel és műveltségi csúcsteljesítményekkel biztosítja a fennmaradását.

⁷⁴ Pályi (2001a), pl.: Altstein, p.: 16, Anbar, p.: 17, Arrhenius, p.: 18, Boiteau, p.: 20, Buick, p.: 22, Colin-Garcia és Guzman-Marmolejo, p.: 24, Deamer, p.: 25, Delsemme, p.: 25, Dose, p.: 26, Duve, p.: 27, Elitzur, p.: 28, Giumarães, p.: 33, Gusev, p.: 34, Kompanichenko, p.: 39, López Garcia, p.: 43, Momotani, p.: 44, Neelson, p.: 45, Pirin, p.: 51, Szathmáry, p.: 52, Wong, p.: 53 és Yockey, p.: 54. A megkérdőjelezett és válaszolt 74 szerzőből a többiek nem tartották a reprodukciót annyira fontosnak, hogy megemlítsék.

⁷⁵ A *topokémia* azt fejezi ki, hogy valamely vegyület alakját, görög szóval *topológiáját*, felszínét követi egy vegyi reakció. Ez nem sajátágosan az élet tulajdonsága, közösleges vegyi reakciók egy része függ attól, hogy mi az átalakítandó anyag térszerkezete, topológiája. Pl. kristályrácsban lejátszódó vegyi reakciók iránya más, ha a két molekula tükörképpileg, vagy szimmetria centrumon keresztül érintkezik.

⁷⁶ Az acenaftilén polimerizációs vizsgálatainál azt tapasztaltuk, hogy a poli-acenaftilén szerkezeti sajátosságai attól függték, hogy magát a reakciót folyadék, vagy kristályos anyagon kezdtük-e el. A képződött makromolekula a saját monomerjét úgy rendezte el a lánc mentén, hogy a következő láncreakciót lehetővé tegye és ezzel valóban templátként szerepelt a következő makromolekula felépítéséhez. Lásd: Cser (1969).

⁷⁷ Lásd a 50. oldalon.

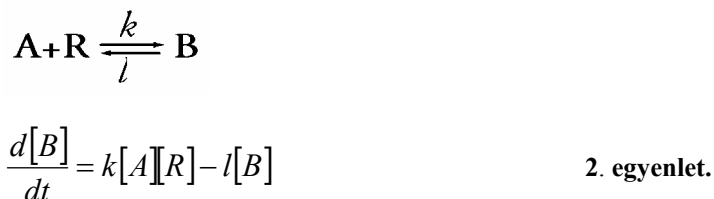
⁷⁸ Lásd az 53. oldalon.

részt vevő anyagok viszonylagos mennyiségétől – az oldatbeli koncentrációjuktól – függően a reakció előre, vagy visszafelé játszódhat le. A reakció irányát az ún. egyensúlyi feltételek határozzák meg. A vegyi egyensúly általános feltétele az **1. egyenlet** szerint fogalmazható meg:

$$K(T) = \frac{[M_1][M_2] \cdots [M_m]}{[N_1][N_2] \cdots [N_n]} \quad \text{1. egyenlet}$$

ahol $[M_i]$ az M_i anyag koncentrációját jelenti. A K környezeti hőmérséklettől és esetleg még egyéb külső körülményektől (pl. a reakciós közeg minősége) függő állandó. M -el a kiindulási, N -el a végtermékeket jeleztük, alsó indexben pedig az összetevő sorszámát jelöltük, amelyek legnagyobb értéke m ill. n . Például a fenti körfolyamat első lépésére vonatkozóan $M_1 = A$, $M_2 = R$, $N_1 = B$, $n = 2$, és $m = 1$. Koncentráció alatt itt azt a számot értjük, amely megmondja pl., hogy hány gramm anyag van literenként. Ha megnöveljük a kezdeti anyagok koncentrációját, akkor a reakció a végtermékek koncentrációjának növekedése irányában játszódik le, aminek egyenes értelmű következménye a kiindulási anyagok mennyiségének, következésképpen a koncentrációjának a csökkenése. Ha a végtermék egy következő egyensúlyi reakcióban vesz részt, akkor azt is beindítja és így tovább az egész körfolyamat megmozdul, miközben minden lépéshez tartozik egy, az ábrán azonban nem jelzett energiamérleg is.

A reakciók önmaguktól lejátszódnak, azonban a sebességük nem föltétlenül pillanatszerű, vagy gyors. A vegyi egyensúly önmagában semmit sem mond az ahhoz vezető reakció sebességéről. A vegyi reakciók sebessége, azaz egy vegyi rendszer változásának a sebessége megint csak a reakcióban részt vevő anyagok koncentrációjától és a reakció sebességi állandóktól függ. Ezek az állandók úgyszintén függenek a hőmérséklettől, de más függvény szerint, mint az egyensúly maga, valamint nagymértékben függenek a reakció környezetétől (közeg, esetleg jelen lévő különleges anyagok, felületek). A körfolyamat első lépésre vonatkozóan a reakciót a 2. egyenlet szerint adhatjuk meg:

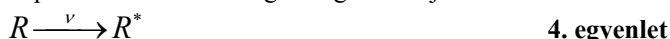
Az egyenletben a k a B képződési reakciójának a sebességi állandója, az l pedig a B -ből az A -t és az R -t létrehozó, visszaalakulási reakciójának a sebességi állandója.⁷⁹ A reakció sebességi állandók két tényezőből épülnek fel, amelyet a 3. Egyenlet fejez ki:

$$k = A_{AR} \exp(-\Delta H_{AR} / RT) \quad \text{3. egyenlet}$$

Az egyenletet két állandó jellemzi, az A_{AR} és a ΔH . A jelenti a gyakorisági tényezőt és ΔH reakció hő mérlegét. Itt AR indexszel jelöltük, hogy az A és az R anyag reakciójához tartoznak az állandók. Az $\exp()$ függvény azt fejezi ki, hogy a mögötte zárójelben lévő mennyiség az e , a természetese logaritmus alapszáma (2.71...) hatványtényezője. A képletben az R az univerzális moláris gázállandó, azaz 8.31. Joule/mol.K, és T az abszolút hőmérséklet (Kelvin), azaz a Celsius fokokban kifejezett hőmérséklet és 273.16 összege. A 2. egyenletben a t az időt jelenti, a $d[B]/dt$ a B molekula koncentrációjának az időbeli változását, adott esetben a növekedését fejezi ki, azaz a reakció sebességét. Az egyenlet jobb oldalán az első tag a B képződését, a második tag a B elfogyását írja le.

Számunkra első közelítésben a gyakorisági tényező a fontosabb, mert ez a reakciósebességet alapvetően meghatározó tényező. Ennek kifejtéséhez további lépésekre vagyunk kénytelenek.

Maga a vegyi reakció két lépésre bontható. Az első lépésben az anyag aktiválódik, azaz reakció képes állapotba kerül. Ez több dolgot is jelenthet. Az egyik lépés az, hogy a kiindulási anyag molekulája energiát vesz fel, és olyan alakba kerül, ami a másik anyaggal való reakcióját elősegíti. Gyakran ezt az energiával arányos hullámszámmal (ν) jelölik.⁸⁰ Ezt az állapotot aktivált állapotnak nevezzük és megcsillagozással jelzik a reakció leírói:

A másik lépés az, hogy ha két, vagy több molekula reakciójáról van szó, akkor azoknak egymás közelébe kell kerülniük, azaz ütközniük kell és akkor a reakció valószínűségét növeli az az idő, amit egymás közvetlen

⁷⁹ Több taggal kell az egyenletet kiegészítenünk, ha pl. a B esetleg más reakcióban lebomlik. A második tag itt a B elfogyását veszi figyelembe.

⁸⁰ Az energia több alakban is megjelenhet és ezek az alakok egymásba minden gond nélkül átszámíthatók. A hőenergia kifejezhető a rendszer hőmérsékletével és a rendszer hő kapacitásával, de ugyanúgy kifejezhető a fény energiájával, amelyet a hullámhossz, vagy az azzal egyenértékű hullámszám határoz meg. Általánosan kifejezve: $E = h \cdot \nu$, ahol h a Planck féle állandó, aminek értéke: $6,6262 \cdot 10^{-34}$ J.sec.

közelében töltenek. Ez – és számunkra most ez a lényegesebb körülmény – azt jelenti, hogy ha valami olyan anyaghoz ‘tapadnak’ a reakcióba lépő anyagok molekulái, amely az egymással való találkozást, az ütközésnek a gyakoriságát megnöveli, akkor a reakció is nagyobb sebességgel játszódik le. Mert kétségtelen tény, hogy a két anyag csak akkor reagálhat egymással, ha egymás közvetlen közelségébe kerülnek. Sőt, ezen felül is csak akkor, ha egymáshoz képest megfelelő térbeli elrendeződésbe kerülnek, azaz a reakcióképes csoportok kerülnek egymáshoz viszonyítva közel. A vegyészek azt mondják erre, hogy a reakcióra képes csoportoknak tér-közelbe kell kerülniük. Ennek egyik – és az élő anyagokban szinte kizárólagos – megoldása az, hogy egy harmadik anyag külső, vagy belső felületén egymás mellett megkötődnek és a reakció létrejötte után onnan elszabadulnak. Ezzel a reakció sebességét nagy mértékben megnövelik. Az olyan anyagokat, amelyek jelenlétükkel egy reakció sebességét megnövelik és a reakció lefolyása után abból változatlanul kerülnek ki, katalizátoroknak nevezik. Az élő rendszerek katalizátorai pedig az enzimek. Az élet vegytanából ismert enzimek közül itt csak egyet említünk meg, az Insulint, amely a cukrok lebontásában nélkülözhetetlen, hiszen a táplálékban lévő D-glükóz lebomlási reakcióját teszi lehetővé. Gyakran a katalizátorok felülete a reakcióba lépő anyagokat aktiválja is és ezzel az exponenciális előtti tényezőt is több nagyságrenddel megnöveli, vele együtt természetesen a reakció sebességét is. A chemoton modellben is bevihetünk ilyen jellegű katalizátorokat, és ezek a chemoton élettevékenységét ugyan meggyorsítják, de nem tartoznak a modell lényegi elemei közé. Ámde a chemotonok rendszerbe állításakor már jelentősekké válnak, hiszen a szaporodás szelektív tényezőjéhez alapvetően hozzájárulnak. Az élő anyagok vegyi konyhájában az enzimek általában fehérjék, a természetben ismert fehérjék meg makromolekulák, amelyek 21 aminosavból épülnek fel.

A templát reakció tehát felhasználható arra, hogy a rendszerre vonatkozó információt viselje. Az információt általánosan adatnak tekinthetjük és alapvetően két alakban létezhet. Az adatok alakját jeleknek nevezzük. Az egyik megjelenési alakot analóg jelnek nevezik. Ez azt jelenti, hogy a jel az információ tartalmával, azaz az adat számszerűen kifejezhető nagyságával arányos. A másik megjelenési alakot számjegy kódolt – idegen szóval digitális – jelnek nevezzük. Ekkor az információ tartalmát, az adat nagyságát számjegyekkel írjuk le. Az információ tárolására mindkét jel alak megfelelő, ám az analóg jel a rögzítése és a kiolvasása közben megváltozik, veszít a pontosságából, de leginkább a változatlan megismételhetőségéből, megidézésből. Amennyiben ugyanis több ciklusban írjuk le és olvassuk ki az analóg jelet, a végén a jel akár már teljesen megváltozhat. A számjegy kódot viszont számtalanszor leírhatjuk és visszaolvashatjuk anélkül, hogy az eközben megváltozna, azaz tetszésszerűen ciklusban leírva és kiolvasva mindig azonos eredményt kapunk. Ámde amikor az információ tartalmát számjegy kóddá alakítjuk át, akkor veszítünk el annak pontosságából. Elvileg végtelen mennyiségű számjeggyel az analóg jel pontosan leírható, de sajnálatos módon erre képtelenek vagyunk.

Amennyiben a kicsapott makromolekula (PP) az enzimek előállítására vonatkozó információkat tartalmaz, és ráadásul az információt számjegy kódban hordozza, akkor tetszés szerinti nemzedéknél változatlanul kerülhet átadásra. Következésképpen a saját maga szaporítására használhatja fel a közegben lévő tápanyagokat, ezzel másokat gyakorlatilag azoktól megfoszt és az ilyen chemoton a többihez képest ugrásszerűen nagyobb szaporulattal rendelkezhet. Ez azonban nem harc, de még csak nem is küzdelem.

A chemoton tekinthető a legkisebb élő egységnek, ám ha esetleg történelmileg valamikor 4 milliárd éve a földön esetleg létezhetett is, ma már önmagában általában nem áll meg, hiszen a hatékonyabb vegyi konyhával rendelkező élő egységek, szervezetek az elemi chemotonokat magukba olvasztják, vagy végső soron összetett fölépítésükből eredő nagyobb hatékonyságuk révén elvonják előle a táplálékot. A mai élő rendszerekben vegyi körfolyamatok tömege működik és kapcsolódik egymáshoz. A chemoton jelleg ezért együttműködő vegyi rendszerekké bővül, ezzel szervezetet – idegen szóval organizmust – alkot, és ebben csakis azt láthatjuk, hogy az alrendszerek a szervezet életét összműködéssel teremtik meg, biztosítják. Mellérendelt rendszert alkotnak, amely a szervezet létének van alárendelve. De hasonló állapotot találunk akkor is, ha a chemotonból kilépünk és azt a közeget vizsgáljuk, amelyben több chemoton létezik egymástól a zacskójukkal elválasztva, elhatárolva, azonban közös közegbe ágyazva, abban folytatva élettevékenységüket. Valamennyien hasonló választ adnak a környezeti hatásokra, és közösen használják a közegben létező forrásokat. Növekedésük addig tart, amíg ezek a források ki nem merülnek. Ekkor előfordulhat, hogy különböző nagyságú, hatékonyságú chemotonok a maradékhoz nem egyenlő eséllyel férnek hozzá és lesz, amelyik eléri az osztódási küszöböt, másik meg az előtt leáll. Úgy mond ‘versengenek’ a forrásokért. De ez a versengés nem föltétlenül jelenti a másik pusztulását. Ha mégis valamelyikük a tartalékjai kimerülése után elpusztul, annak az anyaga sem föltétlenül kerül át a másik egyedbe.

Ha a chemont, mint az élet legkisebb egységét elfogadjuk, akkor a valóságosan létező és működő rendszerektől elvonatkoztatva és a részletekre itt ki nem térve, az élő rendszerek létfeltételét általánosan úgy fogalmazhatjuk meg, hogy az élet egyik, talán mindent meghatározóan fontos általános alapfeltétele az *egyensúly*. Ennek elérését, biztosítását, fönntartását szolgálja az élő rendszeren belüli minden változás, amelyekkel az élő rendszer a környezet hatásait ellensúlyozza. Ez tehát nem küzdelem, még kevésbé állandó harc, hanem mint folyamat, az egyensúlyra való törekvés. Az életnek tehát ezen a szintjén, azaz alapszintjén nem tapasztaljuk azt, hogy az egyik egyed léte a másiktól oly mértékben függjön, hogy gyilkos küzdelem lenne a forrásokért, amiben a ‘gyengébb’ pusztulni kényszerül. Ez volt ugyanis a XIX. századi darwini fejlődésméletek egyik alapeleme. Láthatjuk viszont, hogy mintegy előzményi alapját, előképét adva az ember társadalmi szervezetének, ez utóbbi

is csupán akkor jöhet létre és maradhat fenn, ha alrendszeri tagjai, az emberek mellérendelt módon együttműködnek és nem csupán a saját egyes, hanem a közös általános szempontjait, érdekeit is érvényesítik.

Nem szükséges azt sem föltételeznünk, hogy a kicsapott makromolekula információt hordozzon. Önmagában ez a feltétel a chemoton létre, életére, szaporodására nézve nincs hatással, jöllehet, ezek sebességére lehet. Számítalan chemoton típus létezhet azonos közegben párhuzamosan. Ezek működésük során a zacskó felszaporodásával újabb és újabb zacskóba zárt rendszert hozhatnak létre, és minthogy a zacskó nem lehet akármilyen kicsiny, molekuláris rendszert tekintve a vegyi körfolyamat mindegyikben jelen lehet, folytatódhat. Amelyik véletlenszerűen inaktív állapotban létezik, az a zacskó, chemoton élettelen alakzat marad. Ha a makromolekula a rendszer eredeti vegyi fölépítését tükrözte, kódolta, azaz a vegyi rendszer templátja volt – mint ahogy így volt azokban a szintetikus rendszerekben, ahol ezt véletlenül létrehoztuk⁸¹ – akkor a vegyi rendszerre jellemző analóg információk (pl. térszerkezeti viszonyok) átíródnak a makromolekulára, azaz számjegy jellegű (digitális) adattá alakulnak. Ezzel a közegre vonatkozó, esetleg meghatározó jellegű adatok rögződnek. Ebben az esetben a későbbi szaporodás során most már mindig azonos fölépítésű chemoton jelenik meg és idővel az ilyen chemoton az adatait megőrizni képtelen chemotonnal szemben mennyiségileg felszaporodik. Mialatt a másik fajta az állandó változása során kiszorul abból a térből. Az idők során korlátozott források esetén azok a chemotonok találhatók meg a rendszerben, amelyek önmagukat képesek reprodukálni, de különösen azok, amelyek emellett az életciklusuk sebességét is képesek voltak megnövelni.

Ez már valójában vezérelt egyensúlyi rendszert jelent, ahol az egyensúly feltételeit kívülről bevitt kód, az ún. *program* szolgáltatja és a rendszer a mechanizmusát arra építve, attól meghatározva működteti. A kettő együtt ezáltal új minőségé alakul, ahol az egyik oldal szolgáltatja a működő mechanizmust (anyag), a másik pedig az azt vezérlő elvet (eszme) és a kettő együttese jelenti az egyedet. Így a *kettő egy*. Ez az együttes megjelenés, azaz *egység* az, amit minden élő rendszerben megtalálhatunk, ezért megengedhetők tartjuk, hogy az élet föltételének megfogalmazásához ezt az *egységet* mint követelményt mindig igénybe vegyük. Ám a chemoton önmagában még ne tekintsük élőnek, mert nem képes azoknak a jelenségeknek a maradéktalan létrehozására, amelyet az élő rendszerek valaha is képeztek. A teljes önreprodukció feltétele ide tartozik, és ezt a programvezérelt chemoton modellje már kielégíti. Ez a működő mechanizmus (egyszerű chemoton) és a működtető program kód együttesét igényli. Ismét csak két fogalom, egy szellemi és anyagi együtteséből vezethető le az élő.

Egyazon környezetben – pl. a világóceánokban – számítalan eltérő fölépítésű és hatékonyságú chemoton létezhet, de ezeknek nem föltétlenül szükséges egymást ‘fölfalniuk’ (nem is képesek rá), hanem létezik egy másik életjelenség is: több chemoton egymást kiegészítően összeműködik, azaz szervezetté áll össze, szervezetet alkot. A legkisebb ilyen szervezeti egység a sejt, amely a mikron alatti mérettől kezdve akár olyan hatalmas is lehet, mint pl. egy struccotjás. Ebben az egységben számos körfolyamattal találkozunk, amelyek mindegyike az egyed számára valamilyen fontos feladatot lát el. Ezek közé tartozik a főntebb már megemlített Szentgyörgyi-Krebs körfolyamat is, amely az állati sejtekben a lélegzéssel fölvevett oxigént a cukrok oxidálásával használja fel energiatermelésre, amely a sejten belül hártáival elválasztott egységekben, az ún. *mitokondriumok*ban történik.⁸² Ez az energiatermelés szolgáltatja az állati egyed környezetével szembeni mozgásához, valamint a hőegyensúlyához szükséges energiát.⁸³ De hivatkozhatunk itt a növényekben a napenergia befogására és annak felhasználásával cukor, keményítő, vagy cellulóz elkészítésére szolgáló körfolyamatokra,⁸⁴ avagy fejlettebb szervezetekben az egyes szervek összehangolt tevékenységét biztosító idegrendszer működésére.

Mindezek a szervezetben lévő egységek, szerepkörök együttműködésén alapszanak, azaz azoknak az egyensúlyra való törekvését és nem pedig a féktelen harcát tükrözik. Mellérendelt szerepkörök ezek. Bármelyiknek a többi fölé emelkedésével a szervezet egysége megbomlik – és ezt betegségnek nevezzük – amely végső soron a szervezet, mint egység felbomlásához, pusztulásához, az élő rendszer halálához vezet. Az egyedi folyamatok összhangját biztosító program megbomlása, a szervezet számára annak egységeivel harmóniában nem lévő idegen program kód megjelenése ugyanerre az eredményre vezet. A szervezet attól megbetegszik, és ha az idegen kódot nem képes kizárni, hogy a sajátja szerint működjön, a szervezet többnyire elpusztul.

⁸¹ Egyikünk (Cs. F.) szilárd fázisú polimerizációt tanulmányozta éveken keresztül, ahol az alapanyag pl. acenafilén volt. Ez szénből és hidrogénből fölépült három gyűrűs vegyület, ahol az egyik gyűrűben lévő szén a szomszédos szénhez kettős kötással kapcsolódott és ez a kötés hajlamos volt gyökös mechanizmusú polimerizációra. A kristályrácsban a szomszédos molekulák kettős kötése a reakcióhoz kedvező térhelyzetben voltak, ezért a kristályrácsban elindított reakció a kristályrács térszerkezetét tükrözve olyan makromolekulát hozott létre, ahol a lánc a szomszédos szénatomok azonos oldalán folytatódott, ún. *erithro* térszerkezetet alkotott. A folyékony állapotban azonban nem volt meg ez a kitüntetett elrendeződés, ezért ott az ellentétes oldalon való kapcsolat is létrejött, azaz *trans* lánc szegmensek is képződtek az előzővel keverten. A szilárd fázisú reakció azonban hamarosan a kristály rácsot összeomlasztva folyadék fázisúvá alakult, de az ezt követő időben képződött láncok továbbra is a kristály rács akkor már nem létező téralakzatát tükrözték, aminek egyetlen logikus magyarázata az, hogy a folyadék fázisú reakció is templát reakció volt, azaz a jelen lévő makromolekula geometriáját tükrözte a polimerizáció. Lásd: Cser (1975).

⁸² Részletesebben az 5. ábra szemlélteti a 49. oldalon. Úgy is tekinthető, hogy a mitokondrium az élő sejtbe ‘oított’ független szervezet, amelynek saját kódoló makromolekulája van, a *mitokondrium DNS*, azaz *mtDNS*.

⁸³ Az állati test állandó hőmérséklete általában a környezet átlag hőmérsékletét meghaladja, különben képtelen lenne a mozgásából származó hőenergiát a környezetének átadni. Melegebb környezetben csak azok élhetnek, amelyek képesek más módon energiát leadni, pl. az ember az izzadásával.

⁸⁴ Részletesebben a 11. ábra szemlélteti az 53. oldalon.

Ismét csak azt kell látnunk, hogy az egyszerű felől közelítve az összetett felé az együttműködés és nem a harc a jellemző. Az egyensúlyából kibillentett rendszer olyan változásokat szenved, teremt meg, amelyek az izotacioner, azaz egyensúlyi állapotát igyekeznek helyreállítani. Ez már a sejt szintjén is megjelenik, de a további bonyolódás útján, amikor a sejtek szervekké, a szervek élő szervezetté állnak össze ez a bonyolultság fokát mindvégig elkíséri.

Bonyolultabb, több sejtű, összetett szervezet azonban nem jöhet létre anélkül, hogy abban azonos egységekből, azok nagy számából fölépülő szervek ne alakulnának ki. Ugyanakkor minden szervnek más a szerepe, ami nem csak a szerveződéseiből, hanem a szervet alkotó részegységek különbségeiből is fakad. Ezért egy összetett szervezet fölépítéséhez különböző adatokat rögzítő vezérlő sorra is szükség van, azaz a körfolyamatokban a szaporodáskor átadott információs lánc az eltérő szervek egységeiben nem azonos. Mindamelllett, hogy esetleg a rendszer zömében azonos egységeket is tartalmaz, hiszen pl. az állati szervezetben valamennyi egységnek kell lélegeznie, az idegrendszerrel kapcsolatban lenni, stb. Ez azonban könnyedén megvalósítható úgy, hogy az adatokat feldolgozó rendszer csak az egyes szerepköröknek megfelelő adatláncot dolgoz fel az új egyed fölépítésekor. Az adatfeldolgozó és az egyed előállító egységnek nem feltétlenül kell azonos információs láncsal rendelkeznie. Ez lehetővé teszi azt, hogy a szaporodáskor az utód eltérjen az őt létrehozó egyedtől. Ha például két egyed között hoz létre egy újabb egyedet úgy, hogy mindegyik a maga információs láncának csupán a felét adja át az utódnak, akkor a két egyed sajátosságait egyaránt tükröző utód jöhet létre. Ezt a mai élő rendszerek rendszeresen így teszik és ez a gyakorlat támogatja az utódoknak a környezeti változásokhoz való rugalmasabb alkalmazkodását. Ez az ivaros szaporodás,⁸⁵ amelynek a lényegére később még vissza kell térnünk.⁸⁶

Az élet bemutatása során folyamatosan anyagi rendszerekre hivatkoztunk. Ugyanis az élő fogalom önmagában nem áll meg.⁸⁷ Szükséges egy másik összetevő is, ami a fogalmat hordozva jelenti az élő, mint rendszert. Ez a hordozó közeg az élet működő mechanizmusát jelenti és ez a mindennapi tapasztalat szerint mindenképp anyagi meghatározottságú. A chemoton, mint eszme, önmagában nem létező, önmagában ugyancsak nem áll meg, csupán anyaggal együtt jelenik meg, az anyag hordozza az eszmét és alakítja azt élő egységgé. Folytassuk vizsgálatainkat az életet hordozó közeggel, az anyaggal.

1.1.2. Az Anyag

Valamennyien az anyagi világ részei vagyunk és ezért a saját közegünktől, attól, ahonnan valamennyi adatunk, információnk, tudásunk származik, nem vagyunk képesek elvonatkoztatni. Vegyük elő most az anyagot, és vizsgáljuk meg a lehető legnagyobb mélységéig. Itt a mélységet átvitt értelemben kell kezelnünk, hiszen a kozmosz évmilliárdjai, a fényévek milliárdjai a nagyságukban éppen úgy mélységet jelentenek, mint az atomi világ összetevői a picinységükben.

Az anyag mindennapi tapasztalatunk része. Ha nem vagyunk eléggé óvatosak és egy fának, vagy kősziklának koccanunk, keservesen tapasztaljuk meg a létét és a bennünk rejtőző anyagra kifejtett hatását. A fa és a kőszikla a koponyánkra egyöntetűen púpot növeszt, ebben közősek, ámde sok minden másban különböznek.

Az anyagokat a fent tárgyalt jellegük szerint alapvetően két csoportra oszthatjuk. Az egyik típusba tartozik például a fa, azaz élő anyag, azaz szerves anyag. Az ebbe a csoportba sorolt anyagok látszólag keletkeznek, változnak és elpusztulnak, azaz durván fogalmazva életjelenségeket tanúsítanak. A másik csoportba tartozó anyagok gyakran örök életűnek tűnnek, nem mutatnak fel olyan mértékű váltásokat, mint az előző csoportbeliek, mint pl. a kőszikla is évszázadokig dacolhat az elemekkel, jöllehet a környezet hatására azért azok porladása, átalakulása gyakran mégis nyomon követhető. A fa azonban a magból kikel, növekszik, leveleket hajt, ágakat növeszt, azokat esetleg ledobja magáról – mint a mérsékelt égövön a fák a leveleikkel évente ezt megteszik –, virágot hajt, maggá alakítja, azt a földre ejtve abból újabb fa nő ki. Új élet keletkezik. Az anyagi világot alkotó végtelen gazdag változatosságot ezért két alapsoportra oszthatjuk: az élő egyedeket alkotó anyagsoportot szerves, az ide nem sorolható holt anyagot szervetlen anyagnak nevezzük.

Az anyagot darabolva nagyon kis méreteig eljuthatunk anélkül, hogy az anyag tulajdonságai észrevehetően megváltoznának. Azonban van egy méret, aminél kisebb részekig az anyagi tulajdonság ugrásszerű megváltozása nélkül nem juthatunk el. Ez a méret a több elemből fölépülő egységeknél a molekula és az azt alkotó ele-

⁸⁵ Ivartalan szaporodás az, amikor az egyed osztódással szaporodik. Növényeknél ilyen az, amikor egy ágat meggyökereztetünk, ilyen a bújtatás, stb. Állatoknál a sejt szintjét meghaladó szervezethez hasonlóan ivartalan szaporodásról nem tudunk. Ivaros szaporodás az, amikor az egyed nem önmagát duplázza meg, hanem csupán az önmaga fölépítéséhez szükséges információt és annak kivitelező, végrehajtó mechanizmusát hozza létre és az ilyen 'mag' – pontosabban *spóra* – a táplálékban gazdag közegben teremti meg az információs lánc és azt feldolgozó mechanizmus alapján az anyaszervezet mását. Két ivaros a szaporodás, ha két egyed információja szükséges az új egyed létrehozásához. Növényeknél, pl. a *bibe* tartalmazza a szaporító mechanizmust és a szükséges információ egyik részét, majd a porzó, a *pollen* keresztül szolgáltatja a szaporodáshoz még szükséges, de hiányzó információt. Itt a pollen hasonlít a vírusokhoz, amennyiben nem tartalmazza az információt feldolgozó mechanizmust. A különbség a vírus és a pollen között alapvetően az, hogy a vírus csak önmaga szaporításához szükséges információt tartalmazza, a pollen meg a működő új egyedéhez szükségessé is. Ennyiben a vírus a rossz mintát adja a társadalomban élő egyed önzéséhez, míg a bibe és a pollen a megfelelőt. Jobban mondván a vírus szerű viselkedés az igen alacsony szintű viselkedést képviseli, és megbontja a bibe és a pollen egységét, ha bármelyikük helyére lép.

⁸⁶ Lásd az 56. oldaltól.

⁸⁷ Ugyan szellemi lényeket – pl. Istent – vallási dogma élőknek tekint, de az élet semmiféle itteni jellemvonása nem vonatkoztatható rájuk.

meknél az atom. A molekula nem az atomok egyszerű összege, hanem azok vegyülése, azaz az atomok elveszítik a vegyüléssel eredeti tulajdonságukat és a vegyületté egyesülve új tulajdonságot jelenítenek meg. A világot alkotó anyagnak a szemünk előtt megjelenő alakjait elemezve hamar eljuthatunk arra a következtetésre, hogy ritka kivételtől eltekintve valamennyi megjelenési alak vegyület, amelyek végső soron a földi körülmények között közel 100 elemre vezethetők vissza, azokra bonthatók le. Ezek az elemek a vegyi elemzések alaptényezői, alapanyagai. A földi élő jelenségekhez köthető anyagok mindegyikében megtalálható a szén és néhány más elem, mint a hidrogén, az oxigén, a nitrogén, a foszfor, esetleg a kén és néhány más elem. A szerves anyagok ezért a szén vegyületeit jelentik, jóllehet, kevés kivétellel de nem mindet. Ezekben a kísérő elemek egyike-másika, vagy mindegyike alkot a szénnel vegyületet és így építik fel az élő rendszereket.

Az elemek legkisebb egységét atomnak nevezzük. Az atomokat a viszonylagos tömegükkel (atomsúly) és vegyi kötést alkotó képességeik alapján sorba állíthatjuk és rendszerezhetjük. Az atomsúly az a grammban kifejezhető anyagmennyiség, amelyik arányában az illető elem a vegyületeit alkotja. A legkisebb atomsúlyú elemre, a hidrogén atomsúlyára, mint egységre vonatkoztatjuk a többi elem atomsúlyát.⁸⁸ Az atomok a vegyületeikben ugyancsak bizonyos egész számok arányában kombinálódhatnak, azaz vegyületeket alkotva kis egész számok az atomsúlyuk többszöröse arányában találhatók meg, és ez az arányszám a hidrogénre, mint egységre vonatkoztatva az atom vegyértékét jelenti. Az oxigén, pl. minden vegyületében két vegyérték egységet képvisel, a hidrogén csupán egyet, így a két anyag vegyülete – a víz – kétegyesnyi hidrogént és egy egységnyi oxigént tartalmaz. Az elemeket a latin ill. görög neveik első, vagy első két betűjével szoktuk jelezni. A víz ezért leírva, vegyi képlete szerint a következő: H₂O. A 2-es szám az alsó indexben jelöli, hogy hány atom vesz részt az illető jelű atomból a vegyületben. A szerves vegyületekben néha nagyon sok atom kapcsolódik egymáshoz. Ezeket csoportosítani szoktuk. Például az etilalkohol, a szeszes italok részegítő összetevője a következőképp írható fel: CH₃CH₂OH. Ez valójában két szén atomból álló lánc (a szén latin neve *carbon*, innen a jele C), ahol az első szén atomhoz három hidrogén, a másodikhoz két hidrogén és egy oxigén kapcsolódik. Az oxigén másik vegyértékéhez ismét csak hidrogén kötődik. Az első szénatomot a három hidrogénnel egyetemben *metil*, a másodikat a két hidrogénjével egyetemben *metilén* csoportnak nevezzük. A két szénatomos láncot az öt hidrogén atomjával egyetemben *etil* csoportnak, amihez kapcsolódó csoportot, pedig alkohol csoportnak nevezne a vegyület közismert vegyi neve, tehát *etil alkohol*.

Ha az elemeket növekvő atomsúlyuk alapján sorba rakjuk, akkor a sorszámuk adja az ún. rendszámukat. A hidrogén rendszáma egy, a héliumé kettő, a lítiumé három és így tovább. A rendszámok szerinti sorba rakásnál nagyon hasonló tulajdonságú elemek jelennek meg periódikusan. Ha az azonos tulajdonságúakat egymás alá rakjuk, akkor kapjuk meg az elemek periódusos rendszerét. A periódusos rendszer első négy sorát az 1. táblázat szemlélteti.

1. táblázat Az elemek periódusos rendszerének első három sora

Hidrogén							Hélium
Lítium	Berillium	Bór	Szén	Nitrogén	Oxigén	Fluor	Neon
Nátrium	Magnézium	Alumínium	Szilícium	Foszfor	Kén	Klór	Argon
Kálium	Kalcium	Kadmium	Titán	Vanádium	Króm	Mangán	Vas

A táblázatban feltüntetett elemek vegyjele sorban: H, He, Li, Be, B, C, N, O, F, Ne, Na, Mg, Al, Si, P, Cl, Ar, K, Ca, Cd, Ti, V, Cr, Mn, Fe. A tulajdonságokban, az első sorban kettes, a második és a harmadik sorban nyolcas periódus jelentkezik. A negyedik sorban azonban a Kalcium (vegyjele Ca) után megszűnik az azonos tulajdonságok sora: a kadmium, titán, stb. tulajdonságai nem mutatnak a felettük lévővel semminemű hasonlóságot. Közbe iktatódik tíz oda nem sorolható elem, majd a galliumtól (vegyjele Ga) folytatódik a fenti rendszer szerint. A közbenső tíz elem azonban megint csak hasonló tulajdonságokkal rendelkezik, mint az utána következő, ugyanígy beiktatandó sor tíz hasonló eleme. Ezek az átmeneti fémek, mert tulajdonságaik a fémek és a nem fémek között helyezkednek el, változó vegyérték szerint képezhetnek vegyületeket. A negyedik sorban ezek atomsúlyuk szerint növekedve: szkandium (Sc), titán (Ti), vanádium (V), króm (Cr), mangán (Mn), vas (Fe), kobalt (Co), nikkel (Ni), a réz (Cu) és a cink (Zn). A cinket követi a gallium. Tehát a kételemes, majd a nyolcelemes sorokat tizenkilenc-elemes sor követte. Nem nehéz itt fölfedezni azt a szabályszerűséget, hogy az első sorban 2*1, a második és harmadikban 2*(1+3), a következőben pedig 2*(1+3+5) elem található. Ez nem véletlen, erre a kvantummechanika ad egyértelmű választ.

Az első oszlopban egyértelműen minden elem egy vegyértékű, a másodikban kettő, a harmadikban három, a negyedikben pedig négy. Az 5. oszlopban az elemek 5 és 3 vegyértékűek, a 6. oszlopban 2, 4 és 6, míg a 7. oszlopban 1, 3, 5 és 7 vegyértékűek egyaránt lehetnek. A nyolcadik oszlopban az ún. nemes gázok találhatók, amelyek vegyértéke nulla, nem alkotnak közönséges körülmények között vegyületeket. A táblázat jobb és balol-

⁸⁸ A hitelesség kedvéért meg kell jegyeznem, hogy a mai hivatalos atomsúlyoknál a szén stabil izotópja (¹²C) atomsúlyát tekinti 12-nek és ennek 1/12-ed részét veszik egységnek. Így a hidrogén atomsúlya 1,0080. A tört atomsúlyok onnan erednek, hogy az egyes elemek nem kizárólag azonos súlyú atomokból épülnek föl, az *izotópok* azonos rendszámú, de eltérő súlyú atomokat jelentenek. A természetben előforduló elemek ezek keverékei. Lásd még az izotópokról a 43. oldalon.

dala nem csak a vegyértékeket, hanem a tulajdonságokat illetően is tükrözött. A bal oldaliak fémek, a jobb oldaliak nem fémek, a közbelsőknél meg ez a jelleg balról jobbra fokozatosan fordul át a negyedik oszlop elemein keresztül az ellenkezőbe. Vegyületeket a bal oldali elemek egymással nem képeznek, ellenben a jobboldaliak a változó vegyértékeikkel éppen egymás közti vegyületeikkel tündökölnék, miközben azokban mindenképp van bal oldali elem is. A nátrium és a klór vegyületében mind a kettő egy vegyértékű, a közönséges konyhasórol van szó, aminek a vegyi képlete NaCl. Itt a klór egyetlen vegyértékű. Ellenben a nátrium-perklorátban, amit a robbantó ipar jól ismer, a klór már 7 vegyértékű, hiszen a klórhoz kapcsolódó négy oxigént is megtalálunk a vegyületben. Vegyi képlete NaClO₄. A baloldali elemeket pozitív, a jobb oldaliakat negatív elemeknek tartjuk. Ez nem konvenció kérdése, hanem tapasztalat, miszerint a bal oldaliak vegyületeket alkotva abban pozitív töltésként szerepelnek, a jobb oldaliak pedig negatívként. A bal és a jobb oldali elemek vegyületei – bele kombinálva a jobb oldaliak egymással való vegyülését is – sóknak nevezzük. Ezekben van a pozitív elem, a fém, és van a negatív elem, vagy elemcsoport, ami nem fém. A változó vegyérték az átmeneti fémeknél azt jelenti, hogy 1,2, 3 stb. vegyértékkel is alkothatnak vegyületeket és ezek a vegyületek a benne lévő fém vegyértékétől függő tulajdonságokkal (pl. szín) rendelkeznek. Rájuk tehát nem érvényes, hogy vagy páros, vagy páratlan vegyértékűek lehetnek és a növekmény a vegyértékben 2.

Láthatjuk azt is, hogy a táblázat felső részén és a középén helyezkednek el azok az elemek, amelyek a szerves anyagokat alkotják. Ezek az elemek egymással is vegyületet alkotnak és ezek a vegyületek sok szempontból különböznek pl. a sóktól. Ha a sókat feloldjuk – pl. vízben – azok általában két ellentétes elektromos töltésű részre, ún. *ionra* bomlanak. Ahogy fentebb említettem, a fém pozitív töltésű, a nem fémes elem, vagy elemcsoport pedig negatív töltésű iont alakít. A konyhasó vizes oldatában pozitív töltésű Na⁺ és negatív töltésű Cl⁻ ionok találhatók.⁸⁹ Ez az ionokra elkülönülés a sók döntő részében nem a feloldásukkor következik be, hanem már ebben az alakban képeznek szilárd kristályokat is. Az élő anyagot alkotó szerves anyagokban azonban nem az ionok megjelenése a jellemző. Amíg az ionos vegyületekben ionos vegyi kötésekről van szó, addig a nem ionizálódó vegyületekben molekulakötések vannak és ezek nem bonthatók fel egykönnyen elemekre, vagy csoportokra. Az etil alkoholban valamennyi atom meglehetősen erősen kötődik a molekulához, az etil alkohol ezért molekuláris vegyület, míg a konyhasó ionos vegyület. A molekulák ilyen mérvű stabilitása és a szerves vegyületet alkotó elemek hihetetlen mértékű vegyértékképző készsége, amivel molekulákat alkothatnak, biztosítja az élet számára a megfelelő állandóságot és egyben a változatosságot.

Elvileg elképzelhető a szilícium vegyületsorozatjaira épülő élet lehetősége is, de a szilícium közel sem rendelkezik azzal a vegyületképző gazdagsággal, mint a szén, mindamelllett a szilícium a földkéreg egyik leggyakoribb eleme, és a holt anyag, a kőzetek zömét szilícium tartalmú ásványok, vegyületek tömege alkotja. Az élő rendszerek azonban képtelenek lennének változni, az életjelenségeiket érvényesíteni, ha a szerves anyagokat nem övezné egy mozgékony, biztosító közeg. Az élő rendszer chemotonban való működése pusztán az egymás mellét tett anyagokkal nem biztosítható, szükség van arra is, hogy az egyes vegyi reakciók érdekében annak résztvevői egymáshoz képest viszonylag szabadon mozoghassanak, a molekulák találkozhassanak, ütköz-hessenek és a melléktermék a reakció zónából eltávolodjék. Ez a közeg a földi körülmények között a víz.

A víz tulajdonságai a földi körülmények közötti élethez megfelelőek. Polaritása⁹⁰ biztosítja az élő anyagokat alkotó vegyületekkel való szoros kapcsolatát, azok oldószereként hatva. Erős poláris jellege következtében, kicsiny molekulasúlya⁹¹ ellenére nagy a víz kristályainak (jég) az olvadáspontja, és ez a hőmérséklet szolgál a Celsius skála zérus pontjaként. Forráspontja, azaz az a hőmérséklet, amikor földi körülmények között a folyadékból gőz állapotba alakul, a Celsius skála 100 fokos egységét jelenti. A két hőmérsékleti pont között a víz földi körülmények között folyadék. Úgynevezett *amfotér* tulajdonsággal is rendelkezik a víz, azaz nagyon különböző tulajdonságú anyagokkal szemben akár mint sav, akár mint lúg (bázis) is viselkedhet. Ez azt jelenti, hogy az ionos hidrogént (H⁺) magához képes csatolni és akkor *hidroxónium* iont képez: H₃O⁺. Ugyanakkor a semleges víz saját közegében két ionra disszociálhat: H₂O ↔ H⁺ + OH⁻, azaz ionpárra disszociálhat és így maga mind a savasságot, mind a lúgosságot képviselő iont képes szolgáltatni. Minthogy a Föld átlag hőmérséklete 10-30 °C közötti, valamint a fönti tulajdonságok miatt a víz a földi körülmények között ideális oldószer az élet számára. Más körülmények között az ammónia (NH₃) is képes ugyanezekre és ezért, pl. sokkal alacsonyabb átlag hőmérsékleten, azaz 30-70 °C-al a víz fagyáspontja alatt – az ammónia is képes életet hordozó közeget alkotni. Ezek a körülmények a Jupiter környezetében léteznek.

Lépjünk azonban tovább: mitől függ, hogy az egyes elemeknek mik a tulajdonságai? Honnan ez a periodikus elrendeződés?

A megoldás alapja az, hogy az atomok nem az anyagi világ legkisebb építőkövei, maguk is összetettek. Mindenelőtt van az atom magja, amely gyakorlatilag az atom tömegét képviseli és ezt a magot körbeveszi ne-

⁸⁹ Az ionok töltését általában a jobb felső sarokba írjuk az elem, vagy elemcsoport jele mellé.

⁹⁰ A víz molekula nem pálcika alakú, hanem a két hidrogén atom derékszögben kapcsolódik az oxigén atomhoz. Minthogy az oxigén negatív jellegű, a hidrogén meg pozitív, ezért az elektromos töltés nem egyenletesen oszlik meg a három atom között, a víz molekula kifelé dipólusos jelleget mutat, azaz a pozitív és a negatív töltések súlypontja nem esik egybe. Az ilyen jellegű vegyületek molekulái polárisak, dipólust alkotnak.

⁹¹ Molekulasúly az atomok súlyának az egész molekulára nézve vett összege.

gativ töltésű elektronok halmaza. Hogy ez megvalósulhasson, az atommagnak a töltése pozitív, míg az elektronoké negatív.⁹² Egy-egy atom mérete 0,2 és 0,4 nanométer⁹³ között változik, ellenben az atom magjának a mérete ennél 1000-szer kisebb, azaz töredék pikométer nagyságú. Az atom elektromos töltését tekintve ugyanis semleges, mert a magban lévő protonok számával (rendszer) azonos számú negatív töltésű elektron alkotja az atom méretét meghatározó burkot. Az atommag alkotta hihetetlen kis térben sűrűsödik az atom tömege, hiszen pl. a hidrogén esetében a magjának a tömege (proton) $1.67261 \cdot 10^{-24}$ g és a hozzá tartozó elektron tömege pedig $9.10956 \cdot 10^{-28}$ g, azaz a proton tömegének nagyjából kétezred része.

Az atom magja a rendszámmal azonos pozitív töltésű protont tartalmaz. A hidrogén, mint egyes rendszámú elem magja a csupasz proton. Nemcsak protonokból áll azonban a magasabb rendszámú atomok magja, mert így az elektrosztatikus taszítás oly hatalmas lenne, hogy az atommag felrobbanna. Azaz egyáltalán nem is képzelhető, ha a protonok mellett nem lenne ott az azok kövését alkotó semleges, és tömeget képviselő részecske. Ez a neutron. A neutron tömege szinte azonos a protonéval ($1.67261 \cdot 10^{-24}$ g) és úgy tekinthető, mint egy elektron és egy proton egyesüléséből kialakult anyagi részecske. Azonban, ha a proton és az elektron tömegét összegezzük, akkor $1.67352 \cdot 10^{-24}$ g az eredményt kapunk, és ez 0,00140 grammal kisebb, mint a neutron tömege. A fizika tételei szerint ez a tömeg növekmény a protonnal szemben instabil részecskét jelent. Valóban, a magában álló neutron 12 perces felezési idővel protonra és elektrorra bomlik el, jóllehet, az atommagban esetleg mérhetetlen hosszú az 'élettartama', azaz stabil. Az atomok vegyi változékonyságát és a vegyi hasonlóságot az elektron burkolat szerkezete biztosítja. Ugyanis az elektronoknak a mag körüli elhelyezkedése nem tetszőleges, hanem szigorú törvényszerűségeket követ. A XX. század anyagtudományának egyik nagyszerű vívmánya annak a felismerése, hogy az elektronok az atom magja körül héjakat alkotnak, és ezek a héjak nem tetszőlegesek, hanem az atom rendszámától függenek. És ezekből a héjakból származóan az elemek színképe nem folytonos,⁹⁴ hanem vonalas alakú, ahol a vonalaknak megfelelő energiaszint egy-egy ún. kvantumállapotot tükröz. Ezeket az állapotokat az ún. *kvantummechanika* képes volt a tapasztalatoknak leginkább megfelelő mértékben és módon, pontosan leírni.

A *kvantummechanika* matematikai formalizmust jelent, amelynek során matematikai egyenletekkel határozzuk meg az anyagi tulajdonságokat. Ez nem azt jelenti, hogy az anyag engedelmeskedik a matematikai képleteknek, egyenleteknek, hanem sokkal inkább azt, hogy a matematikával kifejezett szellemiség, tudati jelkép az anyagot tükrözi, annak a tulajdonságait mondja el a maga természetének nyelvén, azaz valójában a természet nyelvén, vagyis a két jelenség egyazon objektív valóság két külön: objektívizáló megnyilvánulása és megközelítési módja.

A kvantummechanika alapegyenlete roppant egyszerű és valójában a klasszikus fizika már megismert törvényszerűségeit bontja ki a végtelen kicsiny tér és idő területén az abban létező elemi részecskék tulajdonságainak és azok kölcsönhatásainak a megfogalmazására. A kvantummechanika az anyagi részecskék állapotokat rendel és leírja ezen állapotokat, valamint azok kölcsönhatásait. Az egyes részecskék állapotát matematikai függvény írja le, amely a tértől és az időtől függ, jele $\Psi(\mathbf{r}, t)$. Ebben a megvastagított \mathbf{r} a részecske három dimenziós térkoordinátáit, a t pedig az időt jelenti. Az állapotokra alkalmazott különböző matematikai operációkból származtatható a részecske mozgási és potenciális energiája. Ezeket összefoglalóan a *Hamilton mátrix* (\mathbf{H})⁹⁵ tartalmazza, míg a részecske energia állapotai az E vektorban⁹⁶ jelennek meg. A kvantummechanikai alapegyenlet ezekkel a jelképekkel a következő:

$$\mathbf{H}\Psi(\mathbf{r}, t) = E\Psi(\mathbf{r}, t)$$

5. egyenlet

Itt az \mathbf{r} a három térdimenziót, t pedig az időt jelenti. A potenciáldobozba⁹⁷ helyezett elektron egy dimenzióra egyszerűsített alakjában (csakis x irányba vetítve) az időtől független megoldásként ez, pl. a következő alakban fejezhető ki:

⁹² Minthogy a mozgékony töltést az elektron képviseli, jogosnak tűnik, hogy azt tekintsük pozitív töltésűnek. Mégis, az elektromos jelenségek fölismérésekor az ún. *dörzselektronos* jelenségek tanulmányozásakor a pozitív töltést a megdörzsölt tárgynak tulajdonították, mint ha az kapott volna valamit (pozitívum), jóllehet, utólag kiderült, hogy éppen hogy a töltést eltávolítva róla abban töltés hiány (negatívum) keletkezett. A hagyományos töltéskiosztást azonban a keveredések elkerülése végett továbbra is megtartotta a fizika.

⁹³ A nanométer a milliméter egy milliommód része, azaz 10^{-9} m.

⁹⁴ A színkép az anyagok gőzének magas hőmérsékletre hevítésekor kisugárzott fény energiájának a hullámhossz függvényében vett fényerőssége. A felhevítés során az elektronpályák gerjesztődnek és az elektronok magasabb energia szintre kerülnek, majd onnan az eredeti helyükre visszatérve az energia különbséget a gerjesztett és a végállapot között fény formájában kisugározzák. Folytonos színkép akkor keletkezik, ha az elektron tetszőleges energiára gerjeszthető (ez általában a mozgási energia növelését jelenti csupán), míg vonalas, azaz nem folytonos színkép esetén a gerjesztési energia nem tetszőleges, hanem pl. kvantum állapotok által meghatározott.

⁹⁵ A mátrix matematikai fogalom, itt azt jelenti, hogy az egyes elemeket – adott esetben a függvényekre alkalmazott műveleteket – sorokba és oszlopokba rendezzük el, ahol az egyes elemek kölcsönös egymástól való függését jelentik az egyes elemek. A Hamilton mátrix sorainak és oszlopainak a száma mindig azonos, azaz ez a mátrix négyzetes.

⁹⁶ A vektor matematikai fogalom, itt azt jelenti, hogy az adatok egy változó szerint sorban rendezhetők el. A mátrix valójában többdimenziós vektor, a vektor pedig egydimenziós mátrix. A vektor a fizikában a tér valamelyik pontjáról egy másikra mutató egyenest jelent. Itt a vektor elemeinek a száma 3, azaz a vektort a tér 0 pontjából elindítva, a végpontja a tér három irányában vett távolságával adható meg. Ez a három térkoordináta a vektor három eleme. Két vektor vektoriális szorzatával egy háromszoros három elemes mátrix képződik.

⁹⁷ A potenciáldoboznak nevezi a fizika a tér határozott síkokkal behatárolt részét, amelyen belül az erőtereknek véges értéke van, azonban a dobozt határoló síkokon kívül azok értéke vagy nulla, vagy közbülső a dobozon belüliekre nézve.

$$\frac{d^2\Psi(x)}{dx^2} = -\frac{2}{\hbar^2}[E - U(x)]\Psi(x) \quad \text{6. egyenlet}$$

Az alapegyenleteket kibontva általában rendkívül bonyolult egyenletrendszer kapunk, amelynek a megoldása zárt alakban általában nem állítható elő. Két részecskére vonatkozóan – és ilyen a semleges hidrogén atom, amely egy protonból és egy elektrontól áll – még adható zárt, egzakt megoldás és az ebből származó számítási eredmények pontosabbak voltak, mint a mérésekből számíthatók (pl. ionizációs energia, amely azt az energia mennyiséget jelenti, ami az elektronnak az atommagról való leszakításához kell), és amely hitelesítette is a kvantummechanika matematikai módszereit és feltételeit. Kettőnél több részecskére vonatkozóan azonban nem adható meg zárt alakban kifejezett megoldás, ott közelítő módszereket kell alkalmaznunk. Az alapegyenletek általános megoldása az állapotfüggvényt ún. *hullámegyenlet* alakjában eredményezi és annak létező megoldásai kizárólag azok, ahol a hullámegyenlet a következő alakot ölti:

$$\Psi(\mathbf{r}, t) = A(t)\exp(-2\pi i n \mathbf{r}) \quad \text{7. egyenlet}$$

ahol $\exp(x)$ alak az exponenciális függvényt jelenti, azaz e^x és $e = 2.71\dots$, a természetes logaritmus alapszáma, i az imaginárius szám, azaz mínusz 1 négyzetgyöke, $\pi = 3.14\dots$ és n egy egész szám és ezt a számot nevezzük kvantumszámnak. Ennek értelme a hullámegyenletekben az, hogy egy kör kerülete mentén stabil, álló hullám akkor alakulhat ki, ha a kör kerülete a hullámhossz egész számú többszöröse. Ez az egyenlet azonnal visszavezet minket az anyag hullám természetéhez is, mert ez azt jelenti, hogy pl. az elektron csakis olyan pályát foglalhat el az atommag körül, ahol az energiájának megfelelő hullámhosszának egész számú többszöröse az elektronpálya maga. Így az L szélességű potenciáldobozba zárt elektronra nézve az egydimenziós hullámegyenlet megoldása a következő:

$$\varphi(x) = \sqrt{\frac{2}{L}} \sin\left(\frac{n\pi x}{L}\right) \quad \text{8. egyenlet}$$

Az n értéke tetszőleges pozitív egész szám lehet, annak nagyságától függ a megoldásban szereplő hullámfüggvény és annak hullámhossza. Az állapotfüggvény pedig meghatározza a részecske tartózkodási valószínűségét, azaz a sűrűségét: $|\Psi|^2 = \Psi\Psi^*$, ahol Ψ^* az állapotfüggvény kanonikus konjugáltját jelenti, azaz ebben az esetben a \sin függvény helyett a \cos függvény szerepel. A megoldást olyan alakban kell megadni, hogy tudomásul vesszük, miszerint a tartózkodási valószínűség teljes térré vett integrálja 1, azaz a részecskének valahol léteznie kell, és ennek a valószínűsége 1. Egyenletben kifejezve:

$$\int_{\mathbf{r}=0}^{\infty} \Psi(\mathbf{r})\Psi^*(\mathbf{r})d\mathbf{r} = 1 \quad \text{9. egyenlet}$$

Mint ahogy a kvantummechanika függvényei hullámfüggvények, innen a másik elnevezés: hullámmechanika. A kvantum meg onnan ered, hogy az egyenletet kielégítő megoldásoknál általában jelentkezik az a feltétel, hogy a hullámfüggvényben szerepel egy egész szám, mint paraméter, és csakis ezekre az egész számokra nézve létezik az egyenletrendszernek valós megoldása. Ezek az egész számok a kvantumszámok.

További részletekbe itt nem érdemes belebonyolódni, ezért csakis fogalmi szinten ismertetjük a kvantummechanika legfontosabb következményeit. Mindenek előtt az állapotfüggvényeket kell megemlítenünk. Azoknak számtalan megfogalmazása lehetséges. Leginkább azzal a közelítéssel élnek a kvantummechanika használata során, hogy csakis az elektronok térbeli és időbeli eloszlását számítják, az atommagokat a vizsgálat során mozdulatlanak tekintik. Ez az ún. Hartree–Fock közelítés. Pusztán atomok esetén az atommagot helyezi a geometriai nulla pontba és az atommag körüli elektron eloszlást értelmezik. Az atomok szintjén az elektron pályák energiáját és helyét alapvetően az első kvantumszám, a főkvantumszám határozza meg. Ezt n -el jelölik. Ennek értéke 1-től kezdődik és a földi körülmények között létező atomok esetén legfeljebb 8-as értékig növekszik. A periódusos rendszer sorait a főkvantumszám határozza meg.

Az $n = 1$ főkvantumszámú elektron héjnak egyetlen állapota van és ezen két elektron helyezkedhet el. Az elektronok perdülete (spin) két értéket vehet fel, azaz $\pm\frac{1}{2}\hbar$ lehet. Az elemi részecskék perdülete érdekes dolog, hiszen nem köthető hozzá valamiféle forgó test, és az alapérték $\frac{1}{2}\hbar$. Vannak ún. páratlan perdületű részecskék – és ilyenek az elektron, a proton, a neutron – valamint páros perdületűek, mint amilyenek a fénylemnek felfogott ‘részecskéi’, a fotonok. Egy-egy kvantumállapotban két feles perdületű részecske helyezkedhet el. Ezért az első főkvantumszámú héjon két elektron már ún. *zárt* elektronhéjat eredményez. S valóban, a hélium nemesgáz,⁹⁸ semmivel sem vegyülő teljesen inaktív elem!

⁹⁸ A vegytan a vegyi reakcióra nem hajlandó elemeket nemes elemeknek tekinti. A nemes fémek – az arany, a platina stb. – nagyon nehezen kényszeríthetők vegyi reakcióra, fémek sajátosságaikat szabad levegőn általában hosszabb ideig megtartják. Az őskortól használt fémek közül nemesnek tekintik még az ezüstöt is, jóllehet, ként tartalmazó környezetben azért viszonylag hamar elveszíti a fényét, a felületén átalakul ezüst szulfiddá. A nemes gázok közül (hélium, neon, argon, xenon, asztácium, radon) az utolsó három már képes vegyületeket alkotni, pl. a XeSO_4 , xenon szulfát ismeretes vegyület.

A második fő-quantumszámtól kezdődően létezik a mellék quantumszám. Ennek értéke 0, 1 ... n-1 lehet. Tehát a második elektron héjon a mellék-quantumszám (l) 0 és 1 értékű lehet. Az l = 0 mellék quantumszámú héjat s héjnak, az l = 1 héjat *p*, az l = 2 héjat *d*, az l = 3 héjat *f* héjnak nevezzük és ez így megy tovább, növekvő mellék quantumszámhoz növekvő helyértékű betű kapcsolódik. Az l > 0 mellék quantumszámú héjak azonban mágnesesen aktívak, mágneses nyomatékot mutatnak, mintha egy elektromos töltés köráramot hozna ott létre. A mágneses nyomaték értéke sem lehet tetszőleges, az is kvantált, amelyet az *m* mágneses quantumszám határoz meg. Ennek az értéke $m = -l, -l+1, \dots, 0, 1, \dots, l-1, l$ *magnetron*⁹⁹ értékű lehet. Mindezek alapján a második fő-quantumszámú elektron héjakon 1 db s állapotú és 3 db *p* állapotú héj található, és minthogy mindegyiken 2 elmentéses peridületű elektron helyezkedhet el, a héj lezáródik 8 elektron megjelenésével, azaz a nyolcas fő-periódust ez okozza. A harmadik fő-quantumszámtól megjelenik a *d* elektronhéj is, amelyen 5 eltérő mágneses quantumszámú héjat találunk, és az átmeneti fémek megjelenését ezzel máris megmagyaráztuk.

Az elemek vegyi tulajdonságait a legkülső fő-quantumszámú elektron héj határozza meg. Az atomok vegyi reakcióikban úgy viselkednek, hogy a legkülső elektron héjat ún. *nemesgáz* alakra igyekeznek elektronok feltöltésével, vagy elektronok leadásával hozni. Ez az s és a *p* elektronokat érinti. Ha a legkülső elektron héjon négyenél kevesebb elektron van, akkor az elektron leadás a kedvezőbb, ezért az ilyen elemek fémek módjára elektron adnak át a vegyi reakcióban és ezt általános értelemben véve oxidációnak tekinthetjük. A leadott elektront más elemek fölveszik és úgy alakítják ki a legkülső elektronhéj nemesgáz alakját. Ezért az oxigén mindig két vegyértékű, mert elektront vesz föl, hogy az n = 2 elektron héjon 8 elektron tartózkodhasson. Az elektron többlet miatt aztán az oxigén negatív töltést hordoz. A hidrogén meg elektron leadással lehet neutron jellegű állapotban, amikor is szabad proton, azaz hidrogén ion keletkezik.

A szénvegyületeknél azonban zömmel nem történik meg az elektronok átadása. A szén leadhatja mind a négy elektronját és akkor elvileg C⁴⁺ képződhetne, amely azonban hihetetlen nagy energiájú állapot, ezért nem képződik. Hasonló ok miatt ugyancsak nem vehet fel 4 elektront sem. Ezért a szén a környezetében lévő elemekkel úgy teremti meg az elektron héj nemesgáz alakját, hogy azok elektronjait megosztja a saját és azok pályája között, miközben a sajátját is megosztja velük és ezzel az ún. molekulapályákon mindegyik szomszédal létrejön a legkülső elektron héjak nemesgáz alakja. Pl. a széndioxidban az oxigének két elektront adnak 'kölcson' a szénnek és a szén is 'kölcson adja' két-két elektronját a szomszédos oxigéneknek. Ezt a fajta vegyi kötést elemi elektron jelképpel a következő alakban írjuk: O::C::O, de a hagyományos vegyi képlet ezt így fejezi ki: O=C=O. A molekulakötésben az elektronok pályája nagyobb térre terjed ki, mint az egyedi atomokéban, ezért az így képződött vegyület energiában szegényebb, mint az összetevőinek energia-összege, azaz stabilabb.

A periódusos rendszer tehát így alakul: Az első fő-quantumszámú héjon a második elektronnál a héj lezárulván, ez a hélium nemes gáz, mely nem képes vegyi reakcióra. Az n = 2 feltöltődésének első eleme a lítium. Itt az egyetlen elektron a külső elektron pályán nagyon erősen reaktív – a lítium erősen elektropozitív – és természeti környezetben nagyon hamar reakcióba lép. A lítium erős alkáli fém. A következő elemnél, a berilliumnál két elektron van, a két elektron még erős elektropozitív hatású, a nemesgáz alak azok leadásával jöhet előnyösen létre, a berillium erős alkáli-földfém. A bórál már a molekulapálya képzés előnyösebb, mint a három elektron teljes leadása, ezért a bór már molekula-vegyületek képzésére alkalmas. A szén kifejezetten molekulákat képez és elsősorban a szomszédos nitrogénnel, és az oxigénnel. A fluor egy elektron fölvetelével alakítja ki a nemesgáz alakot a második fő-quantumszámú pályán, ezért erősen elektronegatív. Ám a szénnel mégis képes erősen poláros molekulapálya kialakítására is. A neonnál lezárul a második fő-quantumszámú pálya, a neon nemesgáz.

A neonnál indul meg a hármas fő-quantumszámú elektronhéj feltöltődése. Itt már két mellék-quantumszámú héj képződhet, tehát megjelennek a *d* elektronok is. Mielőtt azonban a *d* elektronhéjak feltöltődhetnének, a négyes fő-quantumszámú elektron héjak is megjelennek, hiszen azok energiája kisebb, mint a *3d* elektronoké. Ezért a *3d* elektron állapotok a negyedik sorban jelennek meg a *4s* elektronok feltöltődésétől kezdődően. Minthogy a külső elektronhéj immár négyes fő-quantumszámú, a *3d* elektronhéjak feltöltődése ezek 'védelmében' történik és az elemek vegyileg a fémek tulajdonságúak, azaz a nemesgáz alakot a külső héjról elektron (1-3) leadásával hozhatják létre. Ez az ún. *vas-csoport*nál ragyogóan látszik (Fe, Co, Ni). Az *f* héj energiája már két fő-quantumszámmal nagyobb s és *p* elektronhéjak energiáját is meghaladja, így amikor azok épülnek föl, az egymást követő elemek vegyi tulajdonságai alig különböznek, ami a lantanidáknál és az actinidáknál valóban észlelhető is.

A molekulapályák kialakulása azért előnyös az atomoknak, mert azzal, hogy az elektron nem csak az egyik, hanem másik, esetleg egyszerre több atom elektron szerkezetének az alkotójává válik, a mozgásteret kitágul és ezzel az összes energia mennyisége csökken. Ennek kvantummechanikai megnyilvánulása az, hogy a szomszédos atomok elektronpályái átfednek, az egyik atom elektron pályája véges valószínűséggel megjelenik a másik atom elektronpályája terében és az ennek következtében megjelenő ún. *átfedési integrál* csökkenti az elektron energiáját, stabilizálja az állapotot. A természetes folyamatok akkor jönnek létre, ha a rendszer összes energiája a folyamat során csökken, azaz az ún. *kezdő állapot*hoz képest az ún. *végállapot* kisebb szabadenergiát képvisel $\Delta F = \Delta H - T\Delta S > 0$. Az átfedési integrál nullát meghaladó értéke az entrópiában jelenik meg: $\Delta S > 0$,

⁹⁹ Az elemi mágneses momentum nagyságát magnetronnak nevezzük, ennek az értéke ...

az összes energia csökkent értéke meg: $\Delta H < 0$. Minél nagyobb térrészbe zárjuk az elektront, annak energiája annál kisebb. Ezért az atompályák kombinációjával létrehozott molekulapályák az összes elektronenergiát csökkentik.

A kvantummechanika egyik legfontosabb következményét itt fogalmazhatjuk meg. Teljesen mindegy, hogy a rendszert atompályákból, vagy molekulapályákból építjük fel, ha valamennyi lehetséges kombinációt, azaz valamennyi alapelemet figyelembe veszünk, akkor az alap megválasztásától függetlenül azonos végeredményre jutunk. Ugyanezt a természetre vonatkoztatva úgy fogalmazhatjuk meg, hogy tetszésszerű jelkészlettel leírhatjuk a természet jelenségeit, ha a jelkészlet valamennyi elemét felhasználjuk, a végeredmény nem különbözik a másiktól, a valóságtól. Emberi vonatkozásban is úgy fogalmazhatunk, hogy teljesen mindegy, hogy melyik nyelven fogalmazunk meg egy folyamatot, jelenséget, gondolatot, ha annak a nyelvnek minden elemét igénybe vesszük a leíráshoz. Itt hallgatólagosan föltételeztük, hogy valamennyi összevetett nyelv ismeri a jelenség fogalomkészletét, azaz van rá jele, bár ez sajnos nem föltétlenül teljesül, mert vannak nyelvek, amelyek azonos jelet használnak számtalan különböző, eltérő fogalom megjelölésére, míg vannak ugyancsak olyan fogalmak, amelyekre egy-egy adott nyelvnek nincs jele. Pl. a magyar nyelvi műveltségben az égi hierarchia nincs jelen, ezért annak magyar nyelvi kifejezése meglehetősen nehézkes, pontatlan, sőt, téves is lehet. Hivatkozhatunk itt a Szentkoronára, ahol a 'szent' szó a magyar nyelvben nem meghatározott fogalom és több értelemben is használjuk. Elfedi a latin *sanctus*, *sacre* stb. fogalmak közötti különbségeket.

A másik jelenség, amire a figyelmet föl kell hívni, az *állapotok átlapoltsága*. Ez térbeli átfedést jelent, az állapotok ugyanis komplex tér- és időfüggvények, s azok abszolút értékének második hatványa a részecske sűrűségfüggvényét, tartózkodási valószínűségét jelenti, ahogy azt a 40. oldalon megfogalmaztuk. Ennek a teljes térre vett integrálja egyenlő eggyel, azaz a részecskének valahol tartózkodnia kell, de az nagy mértékben bizonytalan, hogy adott időpontban éppen hol tartózkodik. Ez a fajta *valószínűségfüggvény*, pl. Einstein számára elfogadhatatlan volt. Úgy fogalmazott, hogy „*Isten nem szerencsejátékos!*” Minthogy az elektron egész részecske a tér bármely pontján, ha létezik, ott a teljes egészének jelen kell lenni, pedig a sűrűségfüggvény a tér minden pontjára tört részt helyez el. Innen következik a hullámmechanika egyik nagyon érdekes következménye, hogy az állapotok időtől függetlenül ún. rezonanciaviszonyban lehetnek egymással. Vannak ugyanis olyan állapotok, amelyeknél a kvantumszámok ugyan különböznek, az állapotfüggvények szintén különböznek, ugyanakkor a hozzájuk tartozó energia (E) azonos. Ezeket az állapotokat *degenerált állapotoknak* nevezzük és ezeken az elektron egyenértékűen lehet, jöllehet a tér különböző helyein, holott egyszerre csak egyetlen helyen létezhet. Ez pedig a bölcséleti rendszerek szigorúan egymás alá rendelt ok-okozati összefüggéseit kérdőjelezi meg, sérti. Elvileg nem jósolható meg, nem számítható ki tetszésszerű pontossággal, azaz eltűnik itt a bölcséleti rendszerek *tudományosságának a kritériuma*. Sőt, az egyenértékű állapotok közül a részecske úgy jelenik meg a vizsgálat alkalmával, hogy a fény sebességénél nagyobb sebességgel kell az anyagi rendszernek megváltoznia és ez az einsteini relativitás alapfeltételeit sérti: anyagi rendszerben semmiféle változás, információ nem terjedhet a fény sebességét meghaladó sebességgel, mert sértené az idő egyirányúságát.

Az állapotfüggvényeket az alakjuk miatt hullámfüggvényeknek nevezzük. De valójában is az anyag hullámtermészetét jelenítik meg. Christian Huygens már 1690-ben fölfedezte a fény hullámtermészetét. Isaac Newton ellenben 1704-ben kimutatta annak részecske természetét, merthogy a fénynek nyomatéka van, elnyelődve ez a nyomaték toló erőként megjelenik – és ezt a XX. században kísérletileg meg is mérték. A fény 'részecskéi' – a fotonok – azonban csakis mozgó tömeggel rendelkeznek, nincs nyugalmi tömegük. Louis de Broglie 1923-ban kísérletileg fölfedezte a nyugalmi tömeggel rendelkező részecskék – adott esetben az elektron – hullámtermészetét, amire alapozva Davisson és Germer 1927-ben bemutatta az elektron mikroszkópot. Azóta a neutron hullámtermészetét is már aktívan kiaknázza a tudomány, neutron diffrakciót rendszeresen használjuk már anyagszerkezet vizsgálatokhoz. Az anyag hullámtermészete azóta beigazolódott több százezer, vagy millió kísérlet során, azaz úgy kell kezelnünk, mint tényt. Az elektron mikroszkópban az elektron nyalábot átbocsátjuk a vékony anyagon és annak hullámtermészetével, mint fénnel képezzük le az anyag elektron sűrűségét képviselő képet, az elektron képet. Ezt ma már több százezer elektron mikroszkópban naponta több száz alkalommal megismétli a tudományos kutatás. De a neutron hullámtermészetét is naponta több ezerszer rögzítik atomreaktorokhoz kapcsolt berendezésekben, az ún. *neutrodiffrakciós* kísérletek során.

Az anyagi, vagy a hullámtermészet egyike sincs a másiknak alárendelve, egy-azonos objektív valóság két oldalát jelentik, összetartoznak, a kettő egy.

Az elektronok a rendszer állapotától függő pályákon helyezkednek el. Alapállapotban sorra a legalacsonyabb energiájú pályákat töltik fel, foglalják el. Így fokozatosan betöltik az egyes fő-kvantumszámú pályát, majd a kettést és így tovább. Amikor egy alapállapotban lévő rendszer egy, vagy több elektronját az alapállapotú pályájáról kiemeljük és felsőbb, magasabb állapotú, de még betöltetlen pályára helyezük, akkor a rendszert *gerjesztjük*. A gerjesztéshez akkora energia kell, amennyi a két pálya energiájának a különbsége. A gerjesztett állapotok azonban tartósan nem létezhetnek, az elektron egyetlen lépésben, vagy több közbenső betöltetlen pályára lépést követően visszatér az alapállapotú pályára. Ekkor mindenegyben lépésnél az eredeti és az aktuális pálya energiájának a különbségét elektromágneses hullám, azaz fény formájában kisugározza. Ez fotonok kibocsátását jelenti és a foton teljes energiája megfelel a két állapot közti energia különbségének: $E^* - E = h\nu$, ahol h a Planck

féle állandó és v a kibocsátott fény hullámszáma, azaz sebességének ($c = 3 \cdot 10^{10}$ cm/sec) és a hullámhosszának a hányadosa: c/λ . A foton olyan elemi részecske, amelynek a nyugalmi tömege zérus, energiája kizárólag a hullámtermészetéből ered. Ettől függetlenül a mozgási energiája megfelel egy $m = h\nu = \hbar/\lambda \cdot c$ nyugalmi tömegű részecskének. Minthogy az egyes állapotok nem tetszőleges energiájúak és a kvantumszámoktól függenek, az állapotok közötti átmenetek energiái az atomok minőségétől függően állandó, ezért ún. *vonalas gerjesztési színeképet* (spektrum) kapunk az atomok gerjesztését követően kibocsátott fény energiájának elemzésekor. Ez az elemek vonalas színeképe a magyarázata.

Az atomok szerkezetének vizsgálatakor három elemi részecskére pillanthattunk rá. A neutron az atommagban nagyrészt stabil, bár vannak olyan izotópok, amelyek bomlása a magban lévő neutron bomlását jelenti (béta bomlás). Ha összeadjuk a proton és az elektron nyugalmi tömegét, azt tapasztaljuk, hogy az kis mértékben ugyan, de kisebb, mint a neutron tömege. Atommagok és elektronok nagy energiájú ütköztetésével azonban számos más, nagyon rövid életű elemi részecske is előállítható. Mindenek előtt mind a proton, mind az elektron ún. *antirészecskéje*, azaz vele ellentétes töltésű, de vele azonos tömegű és sajátosságú párja. Az antirészecskék ha a párjukkal ütköznek, akkor két fotonná szétsugárzódnak, amelyek energiája megfelel a részecske tömegének megfelelő energiának, ami Einstein képlete alapján $E = mc^2$, ahol m a részecske tömege. Itt válik érdekessé az, hogy a foton nyugalmi tömege és töltése zérus, ellenben a perdülete \hbar -val azonos, azaz a proton ill. az elektron perdületének a kétszerese. Az elemi részecskék egy részének a perdülete a \hbar páratlan számú többszöröse, más részéjé azonban páros számú többszöröse. Ez két anyagi részecske csoportot jelent. Mindkét csoport tagjaira azonos jellegű statisztikai összefüggések érvényesek, de a páratlan spinű részecskékre más, mint a páros spinűekre. Ez utóbbiakra érvényes a később idézett Einstein—Bose statisztika.¹⁰⁰

Amikor azonban valamilyen részecskét nagyon nagy energiára próbálunk felgyorsítani, egy energia küszöbbe ütközünk, ami 24 GeV energiának felel meg. E fölötti energiára a részecskék (proton, elektron, atommagok, általában elektromosan töltött részecskék, ahol az energiaközlés elektromos térrel történik ciklotronban, vagy szinkro-ciklotronban) nem gyorsíthatók fel, mert nagyobb energiára gyorsításkor részecske-antirészecske párok jelennek meg. Ezt az energiaküszöböt tekintik a *vákuum olvadáspontjának*, ugyanis az energiából a $T = E/k$ képletből kiszámítható a közeg hőmérséklete. Itt k a *Boltzman állandó* és értéke $1.36082 \cdot 10^{-16}$ erg/K. Így a 24 GeV energia nagyjából 10^{14} K hőmérsékletnek felel meg, ami földi körülmények között hihetetlen magas hőmérsékletet jelent.

A vákuum tehát nem üres teret jelent, ahogy sokan felfogják, hanem az energiához csatolt tulajdonságú valóság! Ezzel újabb jelenségnél találkozunk az összetartozás fogalmával. Így a tér és az idő is szorosan csatolódik a benne lévő energiához, anyaghoz, azok jelenségeihez. Nem mondhatjuk, hogy az egyik elsődleges, a másik származtatott, teremtett. Hasonló kapcsolatot mutatnak ki az ún. Heisenberg féle határozatlansági viszonyok alá tartozó párok, mint amilyen az impulzus és a tér, illetve az energia és az idő. Ennek megfelelően képtelenség akár elméletileg is egyszerre tetszőszerinti pontossággal meghatározni egy időben egy részecske helyét és impulzusát, illetve egy helyen annak energiáját és megjelenési időpontját. Ha pontosan ismerjük egy elektron sebességét (impulzusát), akkor fogalmunk sem lehet arról, hogy az az elektron a tér melyik pontján tartózkodik. Adott esetben ismereteinket nem a technikánk fejletlensége korlátozza, hanem az anyaghoz tapadó tulajdonságok és itt a fentiebbiekhez hasonlóan, ismét csak az oksági 'törvények' sérülnek.

Az elemi részecskéknél nyilvánvaló tapasztalat az, hogy azok néhány tulajdonsága nem változik, bármiféle reakcióban, átalakítás során, az időben megmarad. Nem keletkezik, és nem tűnik el. Ezeket tapasztalati megmaradási törvényeknek nevezzük. Ilyen megmaradó tulajdonság az anyag tömege (energiája, a kettő egymásba minden további nélkül átalakítható). Valamennyi rendszer vizsgált összes energiája állandó, még ha annak részében energia (tömeg) változás történik is, a megváltozott energia (tömeg) azonban a változás környezetében megtalálható, ill. a szétsugárzik. Az energia nem teremthető és nem semmisíthető meg. Ez a vegyi reakcióknál – tekintve, hogy a tömegekhez képest csekély energiájú reakciókban vesznek részt – a tömegekre vonatkozik. Ez a Dalton tétele.

A másik megmaradó tulajdonság az elektromos töltés. Ha egy proton egy elektronnal egyesül, akkor a termék – a neutron – töltése zérus. Ha ütköztetünk rendszereket és abban számos különböző töltésű részecske keletkezik, vagy 'semmisül meg' (átalakul), akkor a rendszer végállapotában lévő összes töltés mennyisége azonos lesz a kezdeti állapotban lévő összes töltéssel. Ha tehát semleges részecskékből negatív töltésű részecske képződik, akkor kötelezően egy pozitív töltésű részecske is meg fog jelenni (pl. elektron—pozitron pár, vagy proton—antiproton pár, vagy töltött mezonok, stb.).

A harmadik megmaradás a perdületet érinti. Annak az összege is konstans. Egy atom bomlásánál pl. amikor feles perdületű részecske, azaz elektron keletkezik, miközben az atom rendszáma megnő (bétabomlás), a töltés egyensúly miatt még egy semleges töltésű, feles perdületű részecskének is meg kell jelennie, amelynek a tömege rendkívül kicsiny, minthogy a forrás neutron és az eredmény proton tömege közel azonos. Ezt a részecskét neutrónnak nevezzük és még ma is vita tárgya, hogy van-e egyáltalán nyugalmi tömege, holott ma már a Napból

¹⁰⁰ Lásd a 63. oldaltól.

iszonyú mennyiségben kiáramló neutrínó sugárnyalábból sikerült többet befogni, és magátalakulási reakcióban a létüket igazolni.

Ezek a megmaradások az eddigi több milliós kísérlet során nem sérültek, a tapasztalat igazolta őket. Van még egy megmaradásnak vélt tulajdonság, a paritás,¹⁰¹ amely azonban sérülhet.

Az atomot, mint egységet elsősorban a két ellentétes töltésű részecske közötti ún. elektrosztatikus kölcsönhatás tartja össze a kvantummechanikával már ragyogóan leírható módon. Az atommagot azonban más erőknek kell összetartani, hiszen abban iszonyúan kicsiny térben hatalmas töltésmennyiséget látunk összezsúfolódnia. Ezeknek az erőknek – az ún. *magerők*nek – a hatástávolsága nem haladja meg az atommag méretét, azaz a 10^{-14} m-t. Az atommagok stabilitása nem csak a bennük lévő protonoktól, hanem sokkal inkább a protonok és a neutronok együttes számától, közös néven nevezve *nukleonok* számától függ. Itt is egy fajta periodikussággal találkozunk, azaz a nukleonok is valamiféle kvantumrendszert alkotnak az atommagon belül. Ha a hidrogéntől a kettes, hármas stb. atomsúlyú izotópjain keresztül a nagyobb rendszámú és atomtömegű elemek felé mozgunk, azt tapasztaljuk, hogy növekvő rendszámmal az atomok egy nukleonra számított összes energiája egészen a vasig (24-es rendszám, 56-os tömegszám) ingadozásokkal, de csökken. Ettől kezdve azonban növekszik, míg a 80-90-es rendszám közelében már a stabil atommag a ritkább, a spontán elbomló a jellemző. 100 fölötti rendszámú elemek földi körülmények között percekig, másodpercekig, vagy azok tört részéig élnek csupán és nagyenergiájú ütköztetésekkel hozhatók létre (transzurán elemek). Ezért ha a vas rendszáma alatti elemeket egyesítjük, akkor általában energia szabadítható fel, míg annál nagyobb rendszámú elemeknél azok lebontásával nyerhetünk energiát. Pl. 1 kg deutérium (a hidrogén kettes atomtömegű izotópja, azaz az atommagjában a proton mellett egy neutron is van) magjait héliummá egyesítve 6 g anyag tűnik el, azaz alakul át sugárzó energiává. Ez a hidrogénbomba alapreakciója. Einstein képlete alapján, a 6 g anyagból $5,4 \cdot 10^{14}$ Jól energia szabadul fel, ami megfelel 2.5 millió tonna trotil (trinitro-toluol) robbanási energiájának.

De hasonló reakció szolgáltatja a természetben a napok energiáját is, ahol előbb a hidrogénből hélium¹⁰² képződik, majd a második szakaszban a hélium egyesül szénné, nitrogénné, oxigénné és a harmadik ún. vörös szakaszában pedig tovább, a nagyobb elemekké. Mind három ciklus ismert a környező csillagok alapján. Mind a három ciklus hosszú idejű stabil működést jelent, de azok sebessége az egyes csillagok (napok) összes tömegétől függ. A harmadik ciklus energiamérlege a másik kettőhöz képest csekély és ezért a csillag belső nyomása esetleg már képtelen a gravitációs összehúzó erőt túlszárnyalni, ezért a csillag instabillá válik, felfúvódik (vörös óriás), összehúzódik, majd valamelyik összehúzódás alkalmából összeroskad. Tömegétől függően ez a roskadás megállhat akkor, amikor valamennyi benne lévő elembe sajtolja annak elektronját és ezért hatalmas neutron gömbé zsugorodik, vagy képtelen itt megállni és energiája, tömege további részét szétszórva fekete lyukká omlik össze. A fekete lyuk iszonyúan kicsiny helyen (pl. a gombostű fejénél kisebb gömbbe) zsugorítva tartalmazza egy nap tömegét és ezért itt a gravitáció akkor mértékű, hogy még a fény sem képes onnan kijutni, azaz az égítést láthatatlanná válik, fekete. Csupán a gravitációs ereje mutatja meg, hogy létezik. A gravitációs erő a következő képlettel fejezhető ki: $F = \gamma \cdot m_1 \cdot m_2 / r^2$, ahol γ a gravitációs állandó (nagysága: $6.6732 \cdot 10^{-4}$ din.cm²/g²), m_1 és m_2 a két gravitációsan kölcsönható tömeg, és r a köztük lévő távolság. Igen kis r és nagyon nagy tömeg esetén a gravitációs erő meghaladja a fény mozgásából származó erőt és a fény képtelen elhagyni az ilyen testet, visszafordul.

Az összeroskadás hatalmas felvillanással jár, az összeomló csillag tömegének, energiájának tekintélyes részét szétszórja a környezetében. Ilyent a csillagászat, de még az emberiség is maga történetében is szabad szemmél számosat észlelt már. Szupernóva jelenségnek nevezik. Egy csillag felvillan néhány napig, aztán eltűnik a szem elől. A helyen ellenben valamiféle köd marad és ebben a ködben találhatók meg azok az elemek, amelyeknek a rendszáma a vasét meghaladja. Ezek tekintélyes része nagyon rövid élettartamú és hamarosan elbomlik, de a 92.-es rendszámnál kisebbek tekintélyes része megmarad. A Föld is ilyen szupernóva felvillanást követően szétszóródott és megmaradt anyagból képződhetett.

Ugyan a szerves anyagokhoz szükséges atomok a normális naptevékenység mellett is képződhetnek – és a szerves molekulákat eléggé nagy számban sikerült is kimutatni színekpelemzéssel a csillagközi térben, vagy a Naprendszerben is, pl. a Jupiter holdján metán (CH₄) tengerek formájában, de az élettevékenységhez szükséges körülmények (hőmérséklet) azonban csak a csillagok (napok) bizonyos zónájában lévő bolygókon lehetségesek. A központi csillagnak az illető bolygóra sugárzott energiája és a bolygó által az üres, hideg csillagközi térbe sugárzott hőmérsékleti energiája ugyanis egyensúlyi hőmérsékletet teremt a bolygó felületén. Ez az egyensúly a továbbiakban a bolygó felszínén létező gázok mennyiségétől és minőségétől függ. Ezt a zónát nevezzük életozónának. Alapvetően kettő létezik. Az egyik a vizes, a másik pedig a cseppfolyós ammónia zónája. A vizes zóna van a csillaghoz közelebb, ott a bolygó átlag hőmérséklete nem lehet nulla C° alatt, de tartósan a 60-70 C°-t sem haladhatja meg. Napunk körül a Vénusztól a Marsig terjed a vizes életozóna és a Jupiter környékre tehető az am-

¹⁰¹ Az anyagi tulajdonságokat leíró hullámfüggvények a térre vonatkozóan szimmetrikusak és ezt nevezik paritásnak. Ez a szimmetria azonban bizonyos magreakciókban sérülhet, amit 1956-ban Tsung-Dao Lee és Chen Ning Yang kínai fizikusok föltételeztek. Ezek szerint bizonyos gyenge kölcsönhatást jelentő magreakciók a jobb, vagy a bal sodrású csavar térelrendezést kedvelik és aszerint játszódnak le. Ezt kobalt atomokban lévő antineutron teréből származó elektronok perdületének vizsgálatával igazolták is 1957-ben, mert azok a bal sodrású rendszert előnyben részesítették. Mindenesetre az egész rendszerre nézve azonban a paritás megmaradt állandónak.

¹⁰² A Nap színekében találták meg hatalmas tömegben a Földön ritka héliumot, innen az elnevezése is.

móniás életzóna. A Titánon, a Jupiter holdja, és a felszínén folyadék is megtalálható, de az cseppfolyós metán, amelynek polaritása nem engedi meg, hogy az életet hordozó anyagok közege legyen, mert a polaritása nagyon csekély és az életet hordozó erősen poláros vegyületek abban a közegben oldhatatlanok.¹⁰³

A naprendszer bizonyos hasonlóságot mutatnak az egyszerű atomokkal. Bennük is a központi 'mag', az energiát sugárzó csillag tömege a körülötte keringő bolygókénál több nagyságrenddel nagyobb.¹⁰⁴ A bolygópályákra ugyancsak érvényes, hogy nem lehetnek akárhol, hanem vannak stabil és instabil pályák. Instabil pályára került égitest az idők folyamán felörlődik. Pl. a Mars és a Jupiter közötti pályán valamikor bolygó keringhetett, de az instabil pálya miatt annak tömege felörlődött és most ún. aszteroida övezetet alkot, amiben a legnagyobb anyagi rész talán a 100 km átmérőt éri el.

A naprendszereket a tömegvonzás tartja össze. Ugyan a magerőket és az elektrosztatikus (Coulomb) erőket már sikerült egységes elméletbe foglalni, a gravitációs erő bevonásával azonban még gondok vannak. A tapasztalat szerint a gravitációs erő kizárólag vonzó, azaz a tömeg nem rendelkezik töltéssel. Nincs pozitív és negatív tömeg, amely egymást taszítaná. Nem ismert, hogy az antirészecskékre a természetes részecskék tömege hogyan hat, mert a létrehozásukhoz alkalmazott energiák erőhatása több nagyságrenddel¹⁰⁵ haladja meg a közöttük lévő gravitációs erőhatásokat, ezért mérésről nem szerezhetünk róla hitelt érdemlő adatokat. Mindenesetre úgy tűnik, hogy a gravitáció erőhatása sűrűség hullám jellegű, míg a többi erőhatás sokkal inkább torziós hullám jelleg szerint fogalmazható meg. Egy lehetséges megoldáshoz eljuthatunk, ha Lánosz Kornél ötletét tovább visszük és kombináljuk a természeti állandókat (fény sebessége, gravitációs állandó, Planck féle állandó,) a következő képlet szerint: $\gamma \hbar/c^3$. Ekkor $3 \times 10^{-65} \text{ cm}^2$ eredményt kapunk, amely iszonyatosan piciny (10^{-33} cm) távolságot jelent. Ennek 10^{-42} másodperc idő felel meg. Lánosz Kornél azt írta,¹⁰⁶ hogy ha a vákuumot folytonos közegnek tekintjük, akkor ez a rácsállandója. A különböző erőket meg úgy fogalmazta meg, hogy a magerők és az elektrosztatikus erők ilyen nagyságú görbülettel rendelkezhetnek, ugyanakkor a gravitációs erő pedig kilométerrel.

Ha ezek után fölteszük, hogy a vákuum egy 10^{-33} cm rácsállandójú hat dimenziós kontinuum (3 valós és 3 komplex, azaz 3 tér és 3 idő dimenzióval és a két, egyenként háromdimenziós egység egymáshoz kanonikusan konjugált, azaz komplexen szimmetrikus), akkor alapvetően a koordináta tengelyek torziós 'egymásba fordításával' alapvetően három torziós hullámot írhatunk le. Mindegyikhez a tapasztalt elemi torziós egységet, a \hbar -t rendelve, a dimenziók elemzésével három megmaradó jelenséghez jutunk a forgatást kísérő állandó kifejtésekor. Ha tér dimenziót térbe forgatunk és az eredő momentum térirányba mutat, akkor az állandó forgató nyomaték, azaz perdület dimenziójú. Ha tér dimenziót térbe forgatunk és az eredő nyomaték az időbe mutat, akkor az állandó a tömeg és a távolság szorzata. Ha ellenben idő dimenziót forgatunk a térbe ill. teret az időbe és a nyomaték a térbe mutat, akkor elektromos töltés négyzetét kapjuk meg az állandó dimenziójaként. Ugyanezeket kapjuk, ha nem egy időt és két térdimenziót, hanem két idő és egy térdimenziót vizsgálunk, azaz a rendszer szimmetrikus.

Így létrehozhatunk három alapvető torziós hullámot a hatdimenziós kontinuumban, a vákuumban. A hullámok a hatásterjedés sebességével terjedhetnek benne. Ennek nagyságát nem ismerjük. Ellenben ha az egyes hullámokat egymással úgy kombináljuk, hogy a kettő, vagy három kombinációjával állóhullám keletkezzék, akkor a kontinuumban létrehozhatunk kvázi részecskéket, ahogy a szuperfolyékony hidrogénben is létrejönnek ilyenek. Tapasztalat szerint a szuperfolyékony hidrogénben létrejött tórusz szerű kvázi részecskéknak perdülete van és annak értéke az elemi perdülettel azonos. A kvázi részecskéket a mi világunkban valódi részecskéként ismerjük és az azokat fölépítő, létrehozó torziós hullámokat pedig elméletileg vezették le és *kvarknak* nevezi a tudomány. A tórusz körül a kombinált hullámok esetleg végtelen sebességgel is haladhatnak és önmagukba visszatarthatva hozzák létre az állóhullámot. Ennek azonban az a következménye, hogy a tórusz belsejében a környezethez képest megnő a kontinuum sűrűsége. Hogy az kontinuum állandó sűrűsége ne változzon, hiszen nem tűnik el onnan semmi, azért a sűrűség növekedést sűrűség csökkenés követi, amely aztán valamiféle függvény szerint belesimul a kontinuum átlagos sűrűségébe. A sűrűség változását egyetlen térdimenzióra kivetítve a 3. ábra szemlélteti.

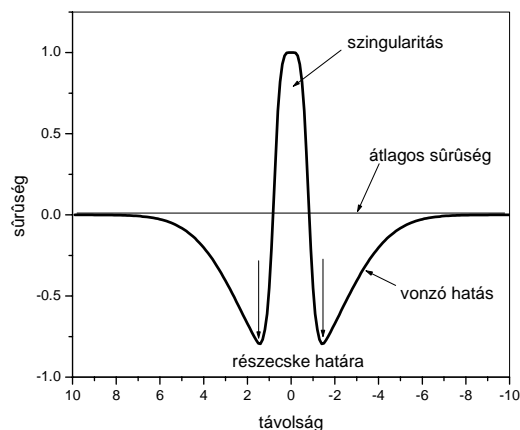
A kiemelkedő sűrűségcsúcs aztán egy másik hasonló részecske sűrűség függvényével kölcsönhat és annak az átlagsűrűség értéke felől a legkisebb sűrűsége felé elmozdul. Mindaddig mozoghat, amíg a saját és a másik részecske sűrűség függvénye el nem kezd meredeken emelkedni, mert akkor a részecske, mint szingularitás a másik részecskebe, mint szingularitásba ütközik. Egyidőben egy-azonos térben nem lehetnek, ezért a csúcs a minimum környezetében megállapodik. Ezt az állapotot két részecske esetén a 4. ábra szemlélteti.

¹⁰³ Petróleum, vagy benzinféleség, nem elegendik az életet hordozó erősen poláris szerves vegyületekkel, azokat képtelen feloldani.

¹⁰⁴ Pl. a mi napunk tömege 333 400 földtömeg, az összes bolygó együttvéve pedig kevesebb, mint 450 földtömeg és ebből a Jupiter egyedül képvisel 317.8 földtömeget. A Jupiter több energiát sugároz ki, mint amit a Naptól kap, azaz egy nagyon kicsi napnak tekinthető.

¹⁰⁵ Esetleg több tíz nagyságrenddel is, azaz a létező mérési technikákkal nem mérhető.

¹⁰⁶ Lánosz (1974) a Fizikai Szemleiben közölt cikkében vázolta fel ezt a gondolatot. Lánosz ötletét manapság már többen tovább gondolták. Figyelemreméltó Czibalmos-Kozma Ferenc előadása, amelyben a véges elemekből fölépült terekre alkalmazott matematikát ismerteti. Az előadás szövege a következő honlapon olvasható: <http://www.geocities.com/quantummathematics/magyar/kvantummatematika.html>

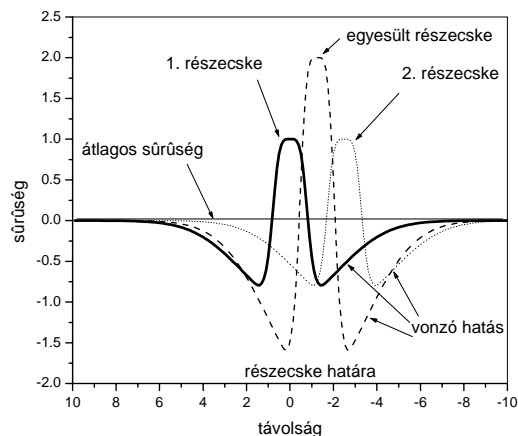
3. ábra Az állóhullám körül kialakult sűrűség a térdimenzió függvényében.

Az együttes hatás így azonos a gravitációs hatással. A részecskék szingularitás jellege is így értelmet nyer. Értelmet nyer az anyag-anti-anyag szimmetriája is, hiszen közöttük a különbség csupán a komplex térkoordináták felcserélését jelenti, a sűrűség azonos módon reális marad. Értelmet nyer a *kvark* elmélet is, hiszen megmutatja, hogy az alkotórészek hullámok, önmagukban nincs a sűrűséget befolyásoló hatásuk, ezért anyagi részecskékként nem mutathatók ki, holott azok fölépítésében részt vesznek. Ugyancsak értelmet nyer így a vákuum olvadáspontja is, mert a kontinuum sajátosságát, halmazállapotát jelzi. Ezzel még sem sértjük Einstein fölismerését, miszerint az anyagtól független éter nincs, merthogy az anyag ennek a kontinuumnak a sűrűség változását jelenti, azaz nem független tőle, mert hogy a tér és az idő sem függetlenek tőle. Értelmet nyer így a térnek az anyag környezetében való görbülete is. Egyazon objektív valóság megnyilvánulásai ezek. A hatások a téridő minden pontjára kiterjednek, ezért annak bármely pontjához tartozó jelenségben az összes többi hatása jelen van, azaz a rendszer hologramszerűen hordozza magában valamennyi jelenségét, – a hatások tükrözik a táridő szerkezetét, strukturáltságát.

Most már csak egy lépésnyire vagyunk a másik mélységtől, a végtelen kozmosztól. A naprendszerek galaxisok részét képezik. Az égboltot galaxisok milliárdjai népesítik be. A galaxisok sincsenek nyugalomban, ahogy az azokat fölépítő naprendszerek sem. Rájuk is érvényes az általános tömegvonzás, a gravitáció, egymás gravitációs terében összes tömegüktől és a köztük lévő távolságtól függő sebességgel és irányban mozognak. Hihetetlen bonyolult rendszert alkotva, mozgásukat képtelenek vagyunk leírni, hiszen az egymás terében mozgó testek kérdését már három test esetén sem lehet egzaktul megoldani. A galaxisok egymástól hasonló távolságban lévén eloszlásuk és sűrűségük nagyjából véve egyenletes. Valójában nem, mert vannak galaxis halmazok és galaxisokban ritka terek is. Ugyanígy, a galaxisokon belül sem egyenletes a csillagok (naprendszerek) eloszlása. A galaxisok nagy része lapított csészealj alakú és karokból épül fel, ahol az anyag zöme a karokban helyezkedik el.

Ha tekintünk ki a végtelen térbe és a csillagokról, a galaxisokról hozzánk érkező fényt elemezzük, azt tapasztaljuk, hogy azokban ugyanazon atomi színeképeket ismerhetjük fel, mint a földön lévő elemekét. Csakhogy a galaxisok távolságával szinte arányosan a színek vonalok eltolódnak a kisebb energiák, azaz a vörös színkép tartomány felé. Ezt hívjuk vörös-eltolódásnak. A földi körülmények között azt tapasztaljuk, hogy egy felénk közeledő vonat füttyében a hang frekvenciája, rezgésszáma növekszik (magasabban hangzik), míg a távolodó csökken (mélyebben hangzik). A galaxisokról érkező fény frekvenciájában bekövetkező eltolódást a kutatók hasonló elven magyarázzák. Ezek szerint, minél távolabb van tőlünk egy galaxis, annál nagyobb sebességgel távolodik tőlünk.

A távolság és a távolodás sebességének a viszonyát (L/V) fejezi ki az ún. Hubble állandó. Ennek mértéke 10 és 20 évmilliárd között változó, attól függően, hogy ki és mikor méri azt. Jelenleg a Hubble távcsővel tanulmányozott galaxisok adataira építve 13,6 milliárd évet fogadnak el a kutatók. Minthogy bármely irányba tekintve azt tapasztaljuk, hogy a Hubble állandó a tériránytól független – és nem túlzottan indokolt azt feltételeznünk, hogy mi a kozmosz közepén helyezkedünk el – ezért logikusan arra következtettek a kutatók, hogy a világegyetem tágul. Ahogy a lufi felszínén is távolodik minden egyes pont egymástól, amikor felfújják, ugyanígy a háromdimenziós tér is tágulhat. A tágulás pedig a Hubble állandóból kapott idővel a jelen előtt kezdődött el. Ez az az időpont, amikor a feltételezések szerint, ma létező világegyetem egyetlen matematikai pontban létezett, és amikor valami hatásra a matematikai pontba sűrített világegyetem megkezdte kiterjedését. Ez a pillanat az elmélet szerint az ősrobbanás pillanata. Az alárendelő szemlélet hívei, bölcselei, a hívők ebben látják a világegyetem teremtésének a pillanatát és eseményét. Ennek az alapja az az einsteini elmélet, hogy ha a világegyetem a hatás-terjedés sebességével tágul, akkor a fényévekben kifejezett határa az életkorával azonos.

4. ábra Két részecske gravitációs kölcsönhatása

Csakhogya azért ez sem olyan nagyon egyszerű. Még a legnagyobb Hubble állandó esetén sem lehet olyan hosszú életet kölcsönözni a világegyetemnek, mint amennyi idősnek mértek körülöttünk néhány csillagot.¹⁰⁷ Ezek a csillagok idősebbek lennének, mint a világegyetem egésze? Bizonyára nem. Ezen felül találtak olyan anyaghíddal összekötött – azaz egymás közelében lévő, gyakorlatilag azonos tőlük mért távolságú – galaxisokat, amelyek vörös eltolódása oly mértékben különbözött, hogy az egyiké a másik kétszeres volt. Ezt a különbséget a két galaxis egymás terében való keringése nem indokolja. Ez mindenestre erősen fölkelti a gyanút, hogy a vörös eltolódás oka nem föltétlenül a távolodó mozgás. Még komolyabb gondot okoz az, hogy a néhány naptömegnyi csillagok energiájukat szétsugározva, az ősrobbanáshoz föltételezett hidrogént nagyobb elemekké alakítva összeroskadnak fekete lyukká. Akkor az azoknál több tíz nagyságrenddel nagyobb tömeg hogyan szabadulhat ki a fekete lyukból? Mert az ősrobbanás előtt a matematikai pontba zsugorított világegyetem hatalmas tömegű fekete lyukként kezelhető. Bonyolítja a kérdést az, hogy föltételezik, a világegyetemnek pereme van, és az távolodik fénysebességgel a keletkezési helyétől a tér minden irányában. Addig nincs gond, amíg az ősrobbanáskor felszabadult energiát fényenergia alakjában képzeljük el, de mindjárt gondba kerülünk akkor, amikor ez az energia protonokká és elektronokká bomlik szét. Azok ugyanis nem terjedhetnek fény sebességgel, holott amiből képződtek az fény sebességgel terjed. További gondot okoz az, hogy az energia egy pontból szabadult fel és ez a pont nem mutatható ki. Mitől fordul meg a fény amikor belőle már részecske keletkezett, merthogy látjuk a világegyetem ‘peremén’, hiszen a galaxisok fényét látjuk.

A világegyetem tömegét a kutatók nem tekintik végtelennek. Minthogy egy test fényessége a távolság négyzetével arányosan csökken (egységnyi felületre azonos fényenergia jut), ezért ha végtelen lenne a világegyetem, akkor az éjjeli égboltnak végtelen fényesnek kellene lennie, hiszen valahol a távolban minden térirányban léteznie kellene egy galaxisnak, azaz a fényének hozzánk kellene érkeznie. Márpedig az éjjeli égbolt valójában sötét. Még az állítólagos ősrobbanás fénye¹⁰⁸ is csak töredék energiát képvisel a 13 K° hőmérsékletű fény (rádióhullámoknak felel meg) alakjában. Ezt a minden irányban azonos intenzitással mérhető háttérsugárzást tekintik az ősrobbanás egyik bizonyítékának. Ha pedig a világegyetem véges és tágul, akkor a tömegétől függően vagy végtelen ideig tágul, vagy egyensúlyszerűen pulzál, vagy pedig a tágulása egyszer megállíthatatlan zsugorodássá vált. A kutatóknak azért fontos a világegyetem tömegének az ismerete. Jelenlegi ismereteink szerint a véges világegyetem föltételezésével az ismert tömeg esetén a tágulás végtelenül folytatódik.

Ezzel szemben meglehetősen valószínűnek látszik a világegyetem látható tömegének akár százszorosát kitevő ún. fekete tömeg léte. Ez viszont kellően megmagyarázza azt, hogy az égbolt éjjel sötét, hiszen ez a tömeg elnyeli a fényt, azaz a végtelen világosságot felfogja. Ezért nem kényszerülünk a véges világegyetem feltételére. A végtelen azonban nagyon nehezen fogalmazható meg a matematika nyelvén.¹⁰⁹ Így hát a kutatók kerülnek a használatát. Következésképp a ma elfogadott világmodell szerint a világegyetem véges, de határtalan. Itt megint a felfújtt léggömbre kell hivatkoznunk, aminek a felülete véges nagyságú, de határtalan. Einstein szerint a téridő a nagy tömegek környezetében meggörbül. Ezt valóban már a XX. században asztrofizikusok méréssel igazolták is. De ha a világegyetem tere önmagába visszagörbül, akkor meg az a kérdés, hogy hol van az a hatalmas tömeg, ami ezt kiváltja? Merthogy a csillagászati tapasztalat szerint a galaxisokban ugyan sűrűsödik a tömeg, de a galaxisok eloszlása viszonylag egyenlete a világegyetem belátható terében.

Gond van Einstein relativitás elméletével is. Az elmélet hivatott megmagyarázni a világegyetem létét és sajátosságait. Ehhez az elmélethez Einstein Bolyai tégeometriáját vette alapul.¹¹⁰ Einstein alapítása az, hogy a fény minden vonatkozási rendszerben fénysebességgel terjed. Így pl. ha két foton egymással szemben halad, akkor egymás sebességét a C határsebességnek fogják észlelni. Ezért az idő koordinátákat átalakítja olyan formán,

hogy a mért (t) és a valódi idő (t^*) viszonya a következő: $t = \frac{t^*}{\sqrt{c^2 - v^2}}$, ahol v a két vonatkozási rendszer

egymáshoz mért sebessége. Az egymáshoz mérten v sebességgel közlekedő anyag tömege is hasonló formula alapján változik meg, azaz ha a fénysebesség közelébe gyorsítjuk fel, akkor a tömege rohamosan növekszik. Ezt a jelenséget valóban a ciklotronokban tapasztalják és ezért felgyorsítva a részecskét a gyorsító tér frekvenciáját a tömegnövekedéshez kell igazítani. Ettől lesz szinkrociklotron.

Csakhogya a Vénusz radarkísérleteinél a visszhang elemzésekor a Föld forgási periódusa szerint változó hibát észleltek. Ha elvetették Einstein elvét, hogy a fény mindig és minden vonatkozási rendszerben c sebességgel halad, hanem figyelembe vették azt is, hogy a Föld elfordulása miatt az egyik oldalon a Vénusz felé forduló

¹⁰⁷ A csillagok korát a tömegük, fényességük és színük alapján lehet megbecsülni. A csillagok energiatermelésének módját ismerve, kiszámítható, hogy adott tömegű csillag adott felszíni hőmérsékletét mennyi idő alatt érthette el. Napunk életkora kb. 4,5 milliárd év, fiatal égitest. Tekintve a Napot körülvevő bolygók anyagát, a Nap már egyszer elpusztult, szupernóvává alakult csillag szétszórt anyagának a terében alakult ki. Hasonló kort számítanak a Földön és a Holdon talált ásványok izotóp összetétele alapján is, azaz a Föld és a Holdja is nagyjából azonos korúak, mint a Nap. Ez a kor a Föld és a Hold esetében a kérgük megszilárdulásának korát jelenti.

¹⁰⁸ Más felfogás szerint ez az állandó intenzitású háttérsugárzás jelentheti a szinte végtelen távolságban lévő, gyakorlatilag fénysebességgel látszólag távolzó világegyetem összes fényét. Ez a háttérsugárzás lehet a végtelen kiterjedésű világegyetem fényessége, hiszen a látható fény frekvenciája szinte már a nulláig eltolódott.

¹⁰⁹ Pedig roppant egyszerűen előállítható: a nulla reciprokát kell venni.

¹¹⁰ Természetesen úgy, hogy nem hivatkoztott rájuk.

sebessége van, a másikon meg attól elforduló, és ez a fény sebességét befolyásolja, akkor egy nagyságrenddel kisebb és a fehér zajnak megfelelő hibát kaptak. A fénysebesség állandóságának a feltételét ezért fönntartással kell kezelni. Ezért a világegyetem látszólagos tágulása helyett esetleg a mi világunknak egy fekete lyukba való belezuhanása is megfontolandó. Ha a jelenségek szimmetrikusak, akkor egy fénysebességgel zsugorodó rendszerben az idő egysége végtelen, azaz a saját idő a külső időhöz képest más és onnan a világegyetem tágulónak tűnhet.

A világegyetem végtelenségéhez jutva ismét csak ellentmondások tömegével találkozunk, ha a fejlődési, azaz célirányos változásokat kívánunk bemutatni. A világegyetembe tekintve elkülönülten ugyan, de gyakorlatilag bármely körzetben találunk olyan körülményeket, ahol az élet kialakulhat. Sem a mikro, sem a makro világban nem tapasztaljuk azt, hogy az anyag aktívvá váljon és életet, tudatot *teremt*sen. Jóllehet, az anyag ezt a saját-ságot *hordozza*. Így fogalmazzunk úgy, hogy az élő anyag nem más, mint az anyag saját-sága, annak egyik tulajdonsága, azaz magát az életet, mint lehetőséget az anyag magában hordozza, annak elválaszthatatlan tulajdonsága, egymáshoz tartoznak. Az élet tehát nem teremtett, az életjelenségek – beleértve a tudatot – az anyaggal járó tulajdonság és mint ilyen, az anyaggal egyetemben térben és időben végtelenek. Egyik sincs – sem az anyag, sem az élet (tudat) – a másiknak alárendelve, összetartoznak. A kettő egy. Az életet az anyag csupán hordozza, mint annak motorikus része, és amitől az anyag élővé válik, az a szellemi, tudati, információs oldal, és amely matematikai formulákba öntött működtető program saját-sággal bír.¹¹¹

1.1.3. Az Egyed

Azt tapasztaljuk, hogy az élő anyag nem attól élő, hogy önmaga számára *teremtett* valami mást, az sem igaz, hogy ezt a mást másvalami objektív valóság rendelte hozzá, hanem azt tapasztaljuk, hogy ez – az élet – az objektív valóság része, ez egy fajta megnyilvánulása. Ez a megnyilvánulás nem tartozik az egyes alkotó elemekhez, az egész egy szervezethez alakjában jelenik meg, pontosabban, nyilvánul meg.

A chemotonnál, az élet elvonatkoztatottan levezetett legkisebb egységénél azt kellett föltételeznünk, hogy az valójában egy körfolyamat, ami a közegétől féligáteresztő hártáival van elválasztva és ennek eredményeként a környezetétől bizonyos értelemben véve elkülönülve válik egyedé, tágabb értelemben véve egyéniséggé. Erre később még visszatérünk. Most azonban maradjunk a szűkebb értelemben vett életfolyamatok elemzésénél.

Az élettevékenységek között szerepelt a környezettel folytatott anyagcsere, és ennek egyik eredménye az egyednek önmaga újraelőállítása, reprodukálása. Az alapesetet tekintve ez a szaporodás egyszerű osztódást jelent. Az egyszerű chemotonnál ez nem más, mint a zacskó befűződése, ami által a körfolyamat alkotórészeit tartalmazó közeg két zacskóban oszlik meg. Ettől kezdve két független egyedről van szó, a körfolyamat egymástól függetlenül két helyen zajlik. Itt nem szükséges, hogy a kicsapott makromolekulát is megosszák egymás között, hiszen annak 'tartálék' szerepén kívül az egyszerű chemotonnál más szerepe nincs. A chemoton mégis egy szervezet, mert a körfolyamathoz szükséges alkotókon felül annak közege (adott esetben a víz) és a környezettől elkülönítő hártá (zacskó) is szerves része.

Műszaki értelemben véve a chemoton önszabályozottan működő rendszer, szakszóval kifejezve: automata. Tapasztalatból ismerjük, hogy egy működő rendszer üzembiztos szabályzásához több feltételt biztosítanunk kell. A rendszernek rendelkeznie kell a működtetők erőikkel. Erővel, mert legalább két erőt kell igénybe venni: egyik hajtó-, a másik pedig fékező erő. A két erőnek összemérhető nagyságúnak kell lennie, hogy a szabályzás hatékony lehessen. A rendszernek érzékelnie kell valamely tényező nagyságát, mértékét, általában minőséget kifejező tulajdonság mértékét, majd azt össze kell hasonlítani a működési feltételeknek megfelelő ellenőrző adattal, nagysággal, minőséget kifejező tulajdonsággal és az összehasonlítás eredményétől függően kell befolyásolni a működtető erők nagyságát mindaddig, amíg a beállított és a tapasztalt tulajdonság egymástól már csupán az ugyancsak a feltételekben meghatározott mértékben különbözik, azaz egybe esik.

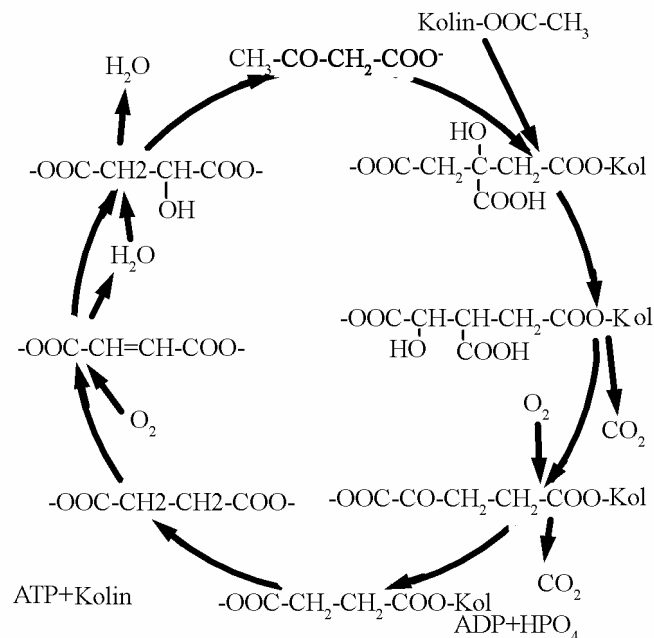
Általános értelemben véve tehát van a működtető mechanizmus és van az adatkezelés, idegen szóval *információ* kezelés, mely utóbbi szellemi jellegű fogalom. Az adatkezelés tehát érzékel, feldolgoz majd vezérlő jelet bocsát ki, amely a mechanizmusban közreműködő erőket szabályozza. A vezérlő jel három alapvetően különböző módja szolgálja az önszabályozott rendszerek üzembiztos működését. Az egyiket *proporcionális*, azaz *arányos* szabályzásnak nevezzük. Ekkor a beállított és tapasztalt jel különbségével arányos szabályzó jelet bocsát ki az adatkezelő mechanizmus. Jele *P*. A másik módban folyamatosan gyűjti az eltérés nagyságát, azt összegzi, azaz matematikai értelemben véve *integrálja*, és az integrált jellel arányos vezérlő jelet bocsát ki. Ezért ez a mechanizmus az *I* jelet viseli. A harmadik módban a vezérlő jel nagysága a tapasztalt különbség változásának a sebességével, azaz a differenciáljával arányos. Ezért a mechanizmus jele *D*. A legtöbb mérnöki rendszerben mind a három mechanizmus megjelenik ezért az ilyen szabályzót *PID* szabályzónak nevezzük.

Példaként idézzük a sejt lélegzését biztosító körfolyamatot, amit Szentgyörgyi-Krebs körfolyamatként ismerünk. Ebben a körfolyamatban cukrok, általában szénhidrátok, zsírok, fehérjék bomlanak le széndioxidá és vízzé, miközben redukzív hatású elektronok keletkeznek. A körfolyamatban alapvetően három reakció zajlik le. Először a zsírokból, szénhidrátokból és néhány aminosavból piruvát ionnal ($\text{CH}_3\text{-CO-COO}^-$) való reakcióban

¹¹¹ A kettősség alkotórészeinek egyenértékűségéről lásd elemzésünket a Függelékben, a **Hiba! A hivatkozási forrás nem található.** fejezetben a **Hiba! A könyvjelző nem létezik.** oldaltól.

acetyl-kolin ion (R, 2-trimetilamino-ethanol-acetát kation) keletkezik. A második lépésben az acetyl-kolin ion acetyl csoportja a citrát körfolyamatban széndioxid és elektronképződéssel lebomlik, majd a harmadik lépésben az adenosin-difoszfáthoz (ADP) egy foszforsav (P) kapcsolódik adenosin-trifoszfátot (ATP) képezve. Ebben a folyamatban a glükóz sokkal több energiát szolgáltat, mint az erjesztéskor, amikor etilalkohol és széndioxid keletkezik belőle. A folyamat végterméke a piruvát, amely hidrogént és széndioxidot veszít a piruvát-dehidrogenáz (enzim) komplex segítségével, amely komplex három egymást követően ható enzimet és hozzá még öt segítő enzimet tartalmaz, hogy ismét acetyl-kolin anion keletkezzék (R). Melléktermék ismét csak széndioxid.

A körfolyamatot az 5. ábra szemlélteti. Az acetyl-kolin ion az oxaloacetát ionnal (A) lép reakcióba, amit a citrát-szintetáz enzim katalizál. A reakciótermék kolin-citrát ikerion (B). Aconitáz enzim katalizálja a következő reakciót, amikor a hidroxil csoport a szomszédos szén atomra lép, és a kolin-citrátból kolin-izo-citrát képződik. Az izo-citrátot aztán az izo-citrát-dehidrogenáz enzim segíti kolin-ketoglutaráttá oxidálódni, miközben széndioxid képződik. A kolin-ketoglutarát további hidrogénvesztést szenved, amikor is borostyánkősav-kolin ikerionná (szukcinil-kolin) alakul, miközben ismét széndioxid képződik. A szukcinil-kolin ion adenosin-difoszfáttal (ADP) és foszforsavval (P) reagál, miközben adenosin-trifoszfát (ATP) és szabad szukcinát ion (F) képződik. Ez szubsztrát szintű foszfatálás az energiát fölvevő reakció. A szukcinát ion aztán fumarát ionná oxidálódik a szukcinát-dehidrogenáz enzim hatására, amely a mitokondrium belső sejtmembránjában található. A fumarát iont aztán a fumaráz enzim vízzel L-malát ionná reagáltatja, amelyet aztán az nikotin-savamidhoz kötött L-malát-dehidrogenáz enzim oxidál, miközben az oxaloacetát ion (A) képződik ismét. A kör bezárult, a közben felszabadult kolin ion ismét reagálhat a piruvát ionnal és más vegyületekkel ismét acetyl-kolin ionná (R) alakulhat, és kezdődik minden előlről. A kolin $(\text{CH}_3)_3\text{-N-CH}_2\text{-CH}_2\text{-}$ képlettel leírható pozitív töltésű vegyület szegmens. A körfolyamatban szereplő vegyületek OOC-R- negatív töltésű gyökei a pozitív töltésű nitrogénhez kötődnek ionosan. Az -R- különféle szerves gyököket jelenthet, közülük többet a körfolyamatban megadtunk. Az élő rendszerekben ez a körfolyamat a sejten belül hátyával elkülönült mitokondriumban játszódik le, és ennek a folyamatnak a kódolását végzi a női petesejtől a szaporodáskor átadott ún. mitokondrium sejt örökítő rendszer, a *mtDNA*.

5. ábra A sejtlegzés vegyi körfolyamata

A kör bezárult, a közben felszabadult kolin ion ismét reagálhat a piruvát ionnal és más vegyületekkel ismét acetyl-kolin ionná (R) alakulhat, és kezdődik minden előlről. A kolin $(\text{CH}_3)_3\text{-N-CH}_2\text{-CH}_2\text{-}$ képlettel leírható pozitív töltésű vegyület szegmens. A körfolyamatban szereplő vegyületek OOC-R- negatív töltésű gyökei a pozitív töltésű nitrogénhez kötődnek ionosan. Az -R- különféle szerves gyököket jelenthet, közülük többet a körfolyamatban megadtunk. Az élő rendszerekben ez a körfolyamat a sejten belül hátyával elkülönült mitokondriumban játszódik le, és ennek a folyamatnak a kódolását végzi a női petesejtől a szaporodáskor átadott ún. mitokondrium sejt örökítő rendszer, a *mtDNA*.

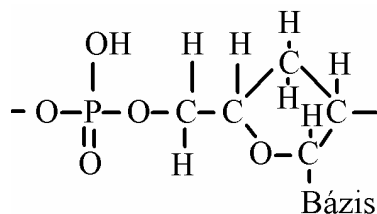
A körfolyamat valóságos *PID* szabályozórendszer. Amennyiben a környezeti körülmények kedvezőek, a felhalmozott tápanyag mennyiségével arányos (*P*) a reakció sebessége, ahogy ezt a 2. egyenlet kifejezte. A teljes reakciótermék mennyiségétől függ, hogy a körfolyamatban termelt anyagmennyiségek mekkora felületet hoznak létre, azaz, hogy létrejön-e a befűződés és annak következtében az osztódás. Ez megfelel az *I* szabálynak. A változások sebessége meg a felhalmozott energiakészleten keresztül hat vissza és ezzel a *D* szabályzó is fölismerhető.

A mai legkisebb élő egység viszont már nem egyetlen chemotonból áll, hanem több együttműködő rendszert foglal magába, valamint a kicsapott makromolekula is információt hordoz. Olyat, amely az egyed változatlan fölépítésbeli megismétlését kódolja. Ez a kód, jel számjegy jellegű, amely lehetővé teszi, pl. a fenti körfolyamatban megnevezett enzimek, biokatalizátorok létrehozását, amelyek aztán a rendszer újraelőállítását jelentő anyagrendszert előállítják. Az ilyen szerveződést sejtnak nevezzük. Ennek az ún. *magja* hordozza az információt, amely az ún. plazmába (pl. citoplazma) van beágyazva. A plazma a sejt 'vegyszerháza', ahol pl. a fentebb ismertetett körfolyamatok is lejátszódnak. A plazma az ún. vázfehérjékkel egyetemben helyi zacskókkal kialakított sejt-szervecskéket alkotja amelyekben a sejt létehez, szaporodásához, a fölöttes szervezetet szolgáló szerepéhez, energia ellátásához stb. szükséges folyamatok, egymástól térben elválasztottan, de mégis a szükséges kapcsolatok biztosításán keresztül lebonyolíthatók. Kezdjük vizsgálatainkat magával a sejt magjával.

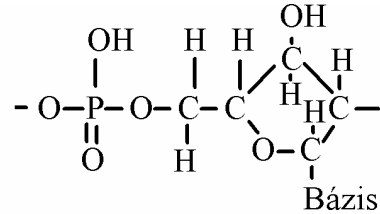
A sejt magja önmagában véve nem élő anyag, hiszen semmiféle életvékenységet nem folytat. Ez pusztán egy információs csomag. Valójában csupán az osztódást megelőzően képződik érzékelhető alakban, az élő sejten belül annak alkotórészei a sejt megfelelő szervecskéibe elosztottan találhatók meg. A sejtmag egyedi kromoszómákra osztható, és a kromoszómák pedig az átörökítést kódoló génekre. Amikor a sejtmagot bázikus színezékkel (pl. fukszin) 'megfestik', a kromoszómák erőse színükkel elkülönülnek. Általában pálcika alakúak, vagy párokat alkotva gyakran X alakot öltenek. A pálcikák sem homogén színűek, keresztben csíkozottak, vannak

erősebben, vannak kevésbé, sőt, egyáltalán nem megfesthető részeik. Ezeken a szakaszokon helyezkednek el a gének. A gének pedig zömmel DNS molekulákból állnak, azokon felül némi fehérje mennyiség kapcsolódik hozzájuk.

A DNS fölépítése is roppant egyszerű. Fonál alakú makromolekulához¹¹² (cukor-foszfát polimer, ahol a cukor dezoxi-ribóz, lásd az 6. ábrát) négy féle ún. *bázis* kapcsolódik és ezek hármasként határozzák meg egy-egy aminosavat, amit a citoplazma vegyi konyhája az előző bázis-hármasok által meghatározott összetételű és felépítésű fehérjelánc végéhez illeszt. Az aminosavak általános képlete a következő:

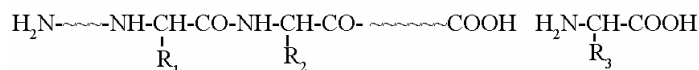
dezoxi-ribo foszfát

ribo foszfát

6. ábra A sejtmagot alkotó makromolekula és az azt kioldó hígítós makromolekula vegyi alapegységei

A * a szénatom jobb felső sarkában azt jelenti, hogy az aszimmetrikus atom, azaz a rajta lévő négy csoport (R-, -H, -NH₂ és -COOH) két tükörképi elrendezésben lehet. Ez az anyagnak olyan tulajdonságot közvetít, hogy a polarizált fényt elforgatja. Az alaphelyzetbe képest jobbra forgató vegyületeket *R*, a balra forgatókat *L* jellel szokás megkülönböztetni. A természetben előforduló, az élő rendszerekbe beépülő aminosavaknál az *L* alak kizárólagos. Láthattuk, a körfolyamatban megjelenő *malát* ion *L* betűt viselt, azaz ott a csoportok térelrendeződése az aminosavakénak felel meg. Az aminosavakból fölépülő fehérje lánc általános szerkezete meg a következő:

A fehérje növekedésekor, fölépülésekor a lánc egyik végéhez új aminosav kapcsolódik, miközben víz lép ki. Az *R_x* különböző gyököket jelent. A természetben összesen 20 aminosav ismert.¹¹³ Ezek közül néhány aminosav *R* gyöke egyszerű hidrogén, vagy szénhidrogén, de több gyökön reakcióképes (sav, amino, alkohol, tio-alkohol, stb.) csoport található és ezzel a fehérjelánc ezek viszonylagos sorrendjétől függő alakot ölthet, különböző polaritású felületeket hozhat létre.

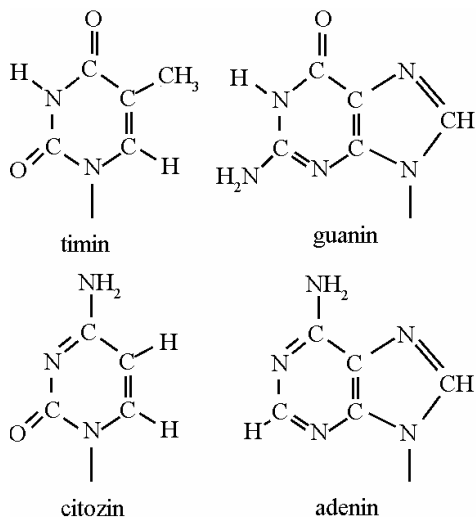
A 20 aminosav mindegyikét valamely bázis-hármas határozza meg. Az elemi perturbációs szabályok szerint 4 elem 3-as perturbációjának 64 alakja van. Ezek azonban irányukat tekintve szimmetrikus, azaz csupán 32 különböző lehetőséget jelentenek. A 32-ből 21 aminosavat határozzák meg, a maradék 11-ből vannak, amelyek a lánc kezdetét, a lánc végét határozzák meg, van néhány, amely értelmetlen. A négy bázis pedig a következő: timin (T), guanin (G), citozin (C) és adenin (A) (lásd a 7. ábrát).¹¹⁴

A vegyi szerkezetből látható, hogy ezek közül kettő (T és G) -C=O (karbonil) csoportot tartalmaz a dezoxi-ribózhhoz való kötődésével szemben, míg a másik kettő ugyanitt -NH₂ (amino) csoporttal rendelkezik. Szerkezetileg is két párt alkotnak. Az egyik pár purin (A és G), míg a másik pár pirimidin vázú. A DNS vegyi elemzése azt mutatta, hogy két-két bázis minden esetben párban jelenik meg, azaz A-T és G-C bázisok részaránya mindig azonos. Ezek szerint mindig a purin bázissal szemben pirimidin bázis van és a karbonil csoportot tartalmazó bázis ellenbázisa amino csoporttal rendelkezik. Ez a párosítás eredményezi azt, hogy a dezoxi-

¹¹² Az mtDNS azonban nem fonalmolekula, hanem kör alakú. 16569 bázispárt tartalmaz, amelyek 37 gént jelentenek. Pontosabban 13 fehérjét, 22 transfer-RNSt és 2 riboszóma-RNSt határoznak meg. Van azonban egy nagyjából egy 500 bázispárból álló szakasz, amely nem kódol semmit, amelyet kontroll szakasznak neveznek a kutatók, és ezt a szakaszt használják a genetikai származás vizsgálatához. Lásd Sykes (2001). Más értelmezésben ez az 500-as szakasz a gyűrű alakú DNS utolsó szakaszát jelenti, ahol közvetlenül kapcsolódik egy 1210 bázispárt tartalmazó kezdő szakaszhoz és ez utóbbit tekintik kontroll szakasznak. Vö.: Dolan DNA Learning Center tanulmányával a <http://www.geneticorigins.org/geneticorigins/mito/mitoframeset.htm> WEB oldalon. Az ő felfogásukban a gén szakasz 1210. bázispártól kezdődik és a 16 411-nél záródik. Ezt tekintik *left primer*-nek, ahonnan 440 bázispár után jön a *right primer*. Innen még 158 bázispár vezet a zéró helyhez.

¹¹³ Ezek a következők (zárójelben az *R* gyököt adjuk meg). Csak szén- és hidrogént tartalmazó gyökök: glicin (H), alanin (CH₃), valin (CH(CH₃)₂), prolin (CH₂CH₂CH₃), leucin (CH₂-CH(CH₃)₂), izo-leucin (CH(CH₃)CH₂CH₃), fenil-alanin (CH₂-C₆H₅). Oxigént tartalmazó gyökök: szerin (CH₂OH), treonin ((CH(OH)CH₃)), tirozin (CH₂-C₆H₄-OH). Karbonsav gyökök: aszparaginsav (CH₂COOH), glutaminsav (CH₂CH₂COOH). Karbonsavamid gyökök: aszparagin (CH₂CONH₂), glutamin (CH₂CH₂CONH₂). Amino gyökök: lizin (CH₂CH₂CH₂CH₂NH₂), kén tartalmú gyökök: cisztin (CH₂SH), metionin (CH₂CH₂SCH₃). Több nitrogént tartalmazó gyökök: arginin (CH₂CH₂CH₂NHC(NH)NH₂), hisztamin (CH₂CNHCHNCH), triptofán (CH₂-indol). Sokan a két cisztin molekulának a kén atomokon keresztül hidrogén vesztéssel való vegyüléséből származó ciszteint külön aminosavnak tekintik.

¹¹⁴ Ötödik bázisnak tekintik az uracilt, amely a timinnel rokon és azt helyettesítő vegyület. A különbség az, hogy az uracil a timin karbonil csoportja melletti szénatomján nem tartalmaz egy metil (CH₃-) csoportot, hanem helyette hidrogén atomot. Az uracil a mtDNS-ben a timint helyettesítve fordul elő.

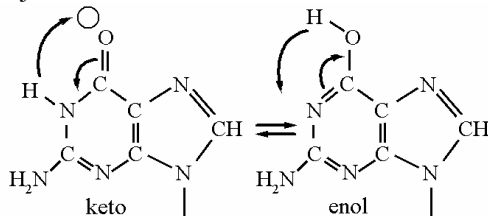

7. ábra A DNS négy bázisa.

zsolják azt, hogy mindenegyes bázis hármashoz egyetlen aminosav képes tapadni, azaz a bázis hármassal az RNS az oldatban lévő aminosavak közül a neki megfelelő választja ki és akasztja az előző bázishármasokkal kódolt fehérje (peptid) végére. Aztán az így fölépült fehérje lánc az összetételének megfelelő alakot ölt és a felszínén olyan helyek jelennek meg, amelyek bizonyos vegyületeket átmenetileg egymás térközelségébe hoznak és ezáltal a vegyi reakció geometriai, gyakorisági tényezőjét nagyon nagy mértékben megnöveli. A vegyi reakció lezajlása után azonban a keletkezett vegyület már nem felel meg a fehérje felszín potenciál-mezőjének, ezért a termék elhagyja a reakció zónát. Az RNS tehát maga is enzimhatású, mert a három bázis geometriájából származó kölcsönhatások alapján válogatja ki a megfelelő aminosavat a fehérje fölépítéséhez.

Az élet tehát itt is szervezettséget, egyensúlyt jelent, nem pedig harcot a halál ellen. A vegyi reakciók létrejöttének feltétele, hogy a reagálandó anyagok érintésközelbe kerüljenek, a reakcióra alkalmas csoportjaikat a másik vegyület megfelelő csoportjához hozzák közel és a fehérjék és más makromolekulák egyensúlyi alakjainak a felszíne teremti meg ezt a lehetőséget. Az élő szervezet saját magát fölépítő 'kéessége' im az anyagokban már eleve megtalálható, hiszen a kiválogatást nem valami külső mitikus erő, hanem az anyag elrendeződésétől függő 'mellék-vegyérték kötések' (elektrosztatikus és Van-der Waals erők) biztosítják és ezeket egyszerű algoritmussal ma már széles körben számítják. Az életerő alapszinten egyszerű fizikai és vegyi erőkre vezetődik vissza és az anyag megfelelő szerveződésével válik az élet 'hajtóerejévé'. Itt figyelmeztetnünk kell arra, hogy az élet nem korlátozható ezekre az erőkre, jelenségekre, a fizikai szerkezetre és a felszíni erőkre, hiszen önmagában ezek nem elegendő, csupán szükséges föltételt jelentenek.

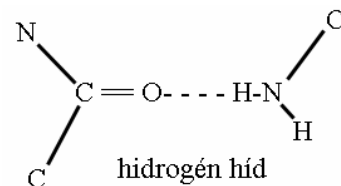
A kettős helikális elrendeződés nem csak az információ, a kód megőrzését biztosítja, hanem a pontos másolását is. Ha nem ribofoszfát, hanem egy másik dezoxi-ribofoszfát láncot állítunk egy felbontott kettős helix mindkét szálával szembe és ahhoz csatoljuk a megfelelő bázist, akkor két egymásnak tökéletesen megfelelő, egy-azonos DSN kettős helixet kapunk a másolás végén. A szakember azt mondja, hogy mindkét lánc komplementer láncát fölépítve két azonos DNS-t kapunk. Így az eredeti információ lemásolása azonnal megérthető és a sejt valóban így is másolja át az információt a sejtosztódás alkalmával.

9. ábra A keto-enol izomerizáció

ribofoszfát láncból kettő alkot közös helikális szerkezetet, és az egyik lánc a másikkal a tükre. Ez a híres 'kettős spirál', ami geometriai értelemben véve nem spirál, hanem helix.¹¹⁵

A DNS térszerkezetét ma már ismerjük. Dorothy Hodgkins röntgenszerkezet vizsgálatai alapján Watson és Crick építették fel az első modellt, amiből egyértelmű, hogy a poli-dezoxiribo-foszfát láncok alkotják a helix külső felületét, míg a bázisok rejtve, annak közepén helyezkednek el. Így az információ a helix belsejébe zártan nem érhető el. Hogy a sejtbe mégis hozzáférhető legyen, másik cukor, a ribóz alkot a polimer láncot a foszforsavval kondenzált alakban és annak ribóz részéhez kapcsolódnak a megfelelő bázis párok. Ez a polimer lánc a hidroxil csoportnak a ribózon való jelenléte miatt másként csavarodik és egyes helixet alkot, amelynek a közepén van a poli-ribo-foszfát lánc és a bázisok a külső felületén szabadon hozzáférhetők. A RNS láncokat hírvivőnek tekinti a tudomány, hiszen azok fölépítésével olvassa ki a sejt vegyi konyhája a DNS-ben rejlő információt, és (transfer-RNS, azaz hírvivő RNS) néven jelzi. A fehérje szintézis az RNS lánc mentén történik. Szerkezeti számítások igazolják azt, hogy mindenegyes bázis hármashoz egyetlen aminosav képes tapadni, azaz a bázis hármassal az RNS az oldatban lévő aminosavak közül a neki megfelelő választja ki és akasztja az előző bázishármasokkal kódolt fehérje (peptid) végére. Aztán az így fölépült fehérje lánc az összetételének megfelelő alakot ölt és a felszínén olyan helyek jelennek meg, amelyek bizonyos vegyületeket átmenetileg egymás térközelségébe hoznak és ezáltal a vegyi reakció geometriai, gyakorisági tényezőjét nagyon nagy mértékben megnöveli. A vegyi reakció lezajlása után azonban a keletkezett vegyület már nem felel meg a fehérje felszín potenciál-mezőjének, ezért a termék elhagyja a reakció zónát. Az RNS tehát maga is enzimhatású, mert a három bázis geometriájából származó kölcsönhatások alapján válogatja ki a megfelelő aminosavat a fehérje fölépítéséhez.

8. ábra A hidrogén híd

De nem csak ez a kedvező pillanat az azonos másolásra, hanem ebben a folyamatban válik lehetővé a tárolt információ módosítása is. Amikor a DNS láncba zárt kód módosul, azt mutációnak nevezzük. Mutációt szenvedett DNS lánc másolata nem azonos az eredetivel, hanem egy, vagy több bázissal szemben nem az eredeti komplementer bázis épül be, hanem helyette egy másik. Ennek az alapja az, hogy két bázis eredeti alakja megváltozhat. Ez a két bázis, a T és a G a cukorhoz való kötéssel szemben karbonil csoportot tartalmaz, miközben a mellette lévő nitrogénen hidrogént találunk. Ez a hidrogén elmozdulhat és átléphet a karbonil csoport oxigénjére ott savas jellegű hidroxil csoportot hoz létre. Sa-

¹¹⁵ Közismert elnevezésük kettősspirál. Ez az elnevezés azonban hibás, hiszen a spirál a két dimenzióban csigavonalban futó vonal, míg a helix a henger felületén a 'spirál' rugót utánzó elrendeződés. Helyesebb kettős helixről beszélni. Ez utóbbit használjuk ebben a munkában.

vas jellegű, azaz a hidrogén atomot protonná ionizáló, mert közben a szén és a nitrogén közötti egyes kötés kettős kötessé alakul. Ez az oxigénre került hidrogénnek nagyobb mozgékonytságot biztosít, sokkal inkább pozitív töltésűvé változtatja, azaz a korábbi protont fölvenni képes karbonil oxigén ettől ezt a képességét elveszíti, sőt, maga válik protont küldő atommá. Eredetileg a $>C=O \text{ --- } H-N<$ ún. Nitrogén alapú hidrogén hidas szerkezet (8. ábra) ez után így alakul: $>C-O-H \text{ --- } O=C<$, ahol az oxigén atom savanyú hidrogénje alakít ki oxigén alapú hidrogén hidas szerkezetet.¹¹⁶ Az a bázis, amelyik eddig amino csoportot tartalmazó bázist kért magával szemben, most a karbonil csoportot tartalmazó párját kéri majd. A mutációt kiváltó ún. keto-enol változást, szakszóval *izomerizációt* a 9. ábra szemlélteti.

Az így a másik láncon kialakított, megváltozott bázishármas, ha értelmes, akkor már más fajta aminosavat kódol, mint a korábbi bázishármas. Ám az is elképzelhető, hogy az új kód értelmetlen és akkor itt egy korábban fölépített fehérjelánc nem épül tovább, vagy bármi beépülhet oda. Jelentheti a lánc végét is, vagy újabb lánc kezdetét. Amíg ez a változás az eredeti DNS kiolvasásakor következik be, akkor csakis az illető sejt működését befolyásolja a változás. Ellenben ha a DNS másolásakor következik be, akkor az új DNS lánc egyik ágába ez véglegesen beépül, és ha osztódáskor ez kerül az utód egyedbe, akkor a változás végleges, és a továbbiakban átörökítődik az utódokra is. Föltéve, hogy a változás az utódok számára nem hátrányos. Ekkor mutációról beszélhetünk.¹¹⁷ Ha a változás értelmes és nem befolyásolja előnytelenül az új szervezet életműködését, akkor ismét tovább adódhat, különben az az utód pusztulásával maga a változás is elhal.

A keto-enol izomerizáció a kvantummechanikából is ismert ún. rezonancia szerkezeteket jelent. Előre nem jósolható meg, hogy az új lánc fölépülésekor melyik állapot lesz jelen, jóllehet, az a közeg állapotától is függ. Vannak ún. 'mutagén' anyagok, amelyek az alap keto alakkal szemben az enol alak megjelenését elősegítik, azt részesítik előnyben.¹¹⁸ A változás azonban nem csak az egyik láncot érinti, a következő másolásnál a megváltozott, immár keto alakkal szemben az eredeti keto alakú bázis az amino alakú bázisra cserélődik le. Minthogy a kiolvasáskor a két lánc-szegmens nem azonos RNS-re adódik át, a két szerepkör is szétválak.

A DNS láncban helyenként olvasást indító, majd azt lezáró kombinációk is beépülnek, be kell épülniük, így egy-egy DNS szakasz kódol egy-egy fehérjét, míg a teljes DNS szál több tíz, esetleg nagyságrenddel több fehérjét is kódolhat, csomagokat alkothat. A fehérjék aztán az egyed valamiféle élettevékenységében játszanak szerepet, esetleg meghatározó szerepet. Az ilyen szakasz-csomagokat a származtatási elméletek géneknek nevezik. Egy-egy összetettebb egyed fölépítését, működését gének tízezrei határozzák meg és ezek mindegyike adott DNS láncához köthető. Maguk a DNS láncok pedig ún. *kromoszómák*ba rendeződve alkotják a sejt magját. Kromoszómák, mert a foszfát szakasz savas jellege miatt bázikus színezékekkel (pl. fukszin) erősebben megfestődnek, mint a sejt többi része, a plazma, ezért mikroszkóp alatt jól láthatóvá tehetők.

Az embernek 46 kromoszómája van, amely 22 párt jelent. Nőknél az X, azaz a 23. kromoszóma is párban van, férfiaknál egy X mellett egy sokkal kisebb, Y nevű kromoszóma van.¹¹⁹ A kromoszómák DNS mellett fehérjéket is tartalmaznak. Az ember génjeiben összesen 3.2 milliárd bázis van, ez összességében 1 milliárd aminosavat jelent. Ha föltesszük, hogy minden fehérje 1000 aminosavból áll – ami átlag értéket tekintve nem jogtalan – akkor az emberi gén állomány nagyjából 1 millió fehérjét képes kódolni. Ez az embernél 30.000 gént jelent, azaz minden egyes gén nagyságrendileg 330 fehérjét képvisel. De azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a kromoszóma állománynak alig 2-3%-a jelent gént, a többségének még ma nem ismert a szerepe. Ilyen szerep lehet a génkiolvasás idejének meghatározása, a DNS és az azt összekötő fehérjeállomány elrendezése, közbenső hormon hatású vegyületek legyártása, szinkronizáció, helyreállítási feladatok, stb.

Más élőlényeknél a kromoszómák száma más, mint az embernél. Általában a növényeknél, az emberénél kevesebb kromoszómát találhatunk, de vannak élőlények, amelyeknek az embernél sokkal több kromoszómája van. Pl. egy polipfajta 303 kromoszómával rendelkezik. Érdekes módon az emberéhez legközelebbi kromoszóma állománnyal a csimpánzokat nem tekintve, az egerek rendelkeznek.¹²⁰

¹¹⁶ A kettős kötéssel tovább kötődő szén atomon lévő oxigén erős elektronvonzó hatása miatt a hozzá kapcsolódó hidrogén atom pozitív töltésű lesz, azaz savanyú hidrogén atommá válik.

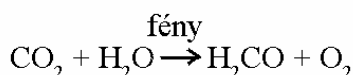
¹¹⁷ Úgy tartják, hogy a szaporodáskor minden 1000 millió bázisra jut egy mutáció. Vö.: Sykes (2001), p.: 55. Ugyanakkor úgy vélik, hogy pl. a mtDNS kontroll szakaszán az emberi nemnél átlag legalább 10 évezred telik el, amíg egy mutáció rögződik. Ez a más DNS-nél tapasztalt érték húszszorososa. Sykes (2001), pp.: 155-157 szerint ez a genetika molekuláris órája. Alapját az jelenti, hogy fölteszik, hogy az ember a csimpánztól 5 millió éve vált el és azóta bekövetkezett mutációk számával elosztják az elválástól eltelt időt. Csak az a gond, hogy ekkor valamennyi bázisnak meg kellett változnia 5 évmillió alatt, ami természetesen nem áll fenn. 500 bázis a kontroll szakaszon nem teszi lehetővé, hogy 5 évmillióra tekintsünk, ha 10 évezredenként változik meg egy. Más felfogás szerint viszont a DNS bázisainak 2-2,4%-a szenved mutációt egy évmillió alatt. Ha ezt vetítjük az mtDNS 440 bázispárból álló szakaszára, akkor nem 10, hanem 100 évezredenként lép fel egy mutáció. Mindezek – ha más nem is, de – azt bizonyítják, hogy ez a fajta molekuláris óra rettentően önkényes.

¹¹⁸ Más anyagok meg éppen a keto alakot állítják helyre. Mutációt meggátoló anyagnak írják le az ún. *fehér aranyat*. Ez valójában két arany atom molekuláris vegyülete (Au_2), ami a különleges eljárással előállítható arany-sav arany sója. Ebben az egyik arany atom pozitív, a másik negatív töltésű ion. Mutációt elősegítő maga az oxigén is.

¹¹⁹ Az X és Y név nem azt jelenti, hogy az így megnevezett kromoszóma X, vagy Y alakú. Pusztán csak azt jelzik ezzel, hogy nem alkotnak párt, jóllehet, a nő szervezetben két X kromoszóma valójában a 23. Kromoszóma-párt jelenti.

¹²⁰ O'Brien (1999), p.: 459. 20 kromoszóma párjuk van ugyan, mégis 160 génszegmens azonos az emberével. Patkányoknál 21 kromoszóma pár mellett 109, a macskánál 19 kromoszóma pár mellett már csupán 32 – jóllehet a macskák a törzsfeljövési fán az emberhez vezető ragadozó elágazás közvetlen szomszédságába tartoznak. Lásd a 3. ábrát a 3. oldalon.

A sejtek élettevékenysége azonban nem véletlenszerű. Határozott életciklus állapítható meg mindegyiknél. Az új egyed a létrejöttétől kezdve folyamatosan építi fel a maga saját szervezetét, leginkább úgy, hogy a jelenlévő információt feldolgozza, és működésbe helyezi. Az információ itt tudati, szellemi szerepkört tölt be. Ehhez tartozik a DNS kód kiolvasása, és azon végiglepegetve alakulnak ki a szükséges körülmények, folyamatok, anyagok. Bizonyos anyagok megjelenése jelzést ad a következő szakasz kiolvasásának kezdetéhez és így egy látzólag tudatos 'cselekvéssorozat' eredményeként, de a külső körülmények által serkentve, vagy korlátozva jut el abba a szakaszba, amikor már elkészítheti az új információs láncot és azt az eredetitől eltávolítva, kialakíthatja az utódsejt magvát. Ezzel megindítja a 'szaporodást'. Az anyag ekkor 'tudatos' tevékenységet folytat, egy programot követve tart egy adott cél felé. Tudatot azonban még sem teremt, ez a kezdetektől fogva, mint tulajdonság elkíséri, hozzá tartozik. Azonban ez még sem jelenti azt, hogy az élet az anyag egyszerű tulajdonságaira szorítható (redukálható), hiszen a kódolt információ nem véletlenszerű.

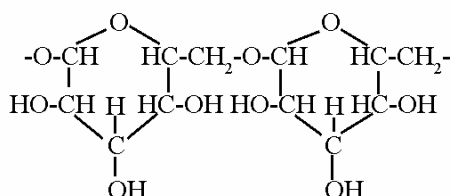

10. ábra A növényi fotoszintézis első lépése

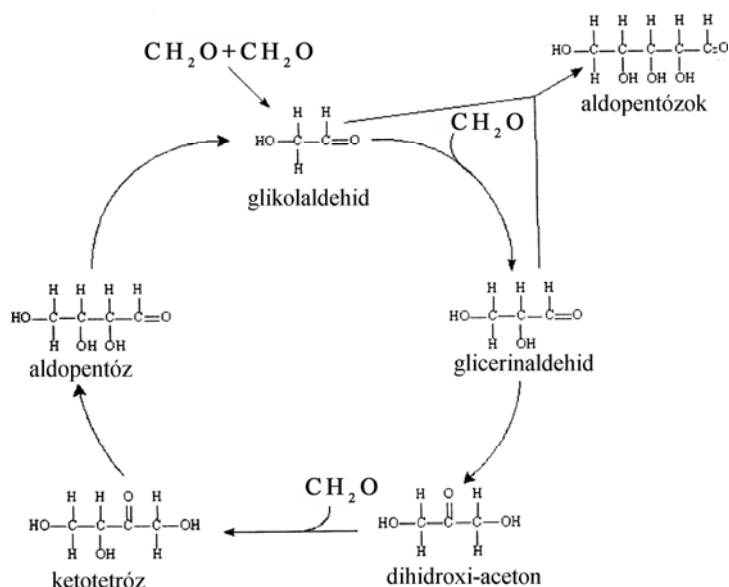
Térjünk át most a szorosabban vett élettevékenységre. A Föld kezdeti állapotában a szilárd földrészek között lecsapódott vízben a szerves molekulák tömege volt jelen, de a víz fölött lévő légkör vízgőzt, nitrogént, széndioxidot, ciánt, ciánhidrogént és ammóniát tartalmazott. Vegyi értelemben véve erősen redukív volt, hiányzott belőle a szabad oxigén. A légköri nagyenergiájú elektromos kisülések (villám) segítették elő ezekből a szerves molekulák fölépülését és tovább alakulását. Minthogy a légkör ekkor még nélkülözte a szabad oxigént, a fentebb bemutatott később kialakult sejtlegzés nem működhetett, nem szolgálhatta az élettevékenység hajtóerejét, energiáját. Az első chemotonok ezért bizonyára nem a sejtlegzés kör-folyamatát tartalmazták, hanem sokkal inkább a növényekben megtalálható fotoszintézist. Ezért a földi körülmények közötti első élő szervezetek növényi szervezetek voltak. Ezek jellemző reakciója a széndioxid megkötése cukrok alakjában, majd azok makromolekulává alakítása, miközben mechanikai szilárdságot biztosító cellulóz is képződhet. A reakciót a 10. ábra szemlélteti.

Az első lépés eredményeként felírt formaldehid (formalin) azonban súlyos sejtmérge, ezért a képződött formaldehidet az élő sejt azonnal tovább dolgozza és egy körfolyamatban, amelyet a 11. ábra szemléltet, létrehozza a szénhidrátok sorát.

Az első lépésben a formaldehid első lépésben önmagával reagál és ún. glikolaldehidé alakul – és ez egy lassú vegyi lépés. A továbbiakban ez a glikolaldehid egyesül egy újabb formaldehiddel, majd átrendeződés után ismét egy újabbal, majd újabb átrendeződés után már négy szénatomos szénhidrát, az aldopentóz képződik. Ez instabil vegyület, amely egyszerűen két glikolaldehiddé bomlik el és ezzel a körfolyamat bezáródik. Csakhogy az egyetlen glikolaldehid helyett most már két molekula jelent meg. Ezzel lehetőség teremtődött egy újabb hasonló körfolyamat megindítására és a vegyi folyamat azonnal autokatalitikus jelleget öltött.

12. ábra A cellulóz makromolekula része

11. ábra A szénhidrát ciklus¹²¹

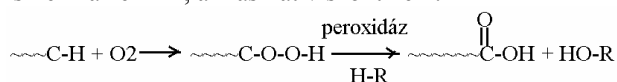
Egy másik lehetőség az aldopentóz stabilizálódására, hogy glikolaldehiddel reagálva hexózzá alakul. A glikolaldehid a belőle képződött glicerinaldehiddel reagálva hozza létre a pentózokat, amely reakció az autokatalitikus jelleget csökkenti. A hexózok és a pentózok gyűrűképzéssel stabilizálódnak, azaz az így képződött lineáris szénhidrátláncok 5-6 szénatomosak és vízvesztéssel gyűrűket alakítanak ki. Ilyen szénhidrát gyűrűs alak a ribóz, amit fentebb már bemutatunk.¹²² A ribóz a pentózok csoportjába tartozik, a keményítő, a szőlő- és a gyümölcs cukor, a keményítő félesége, a

¹²¹ Schechter (2001), p.: 359 alapján.

¹²² Lásd a 6. ábra. a 50. oldalon.

cellulóz pedig a hexózok csoportjához.¹²³ Ez utóbbi két szénhidrát egység további vízvesztéssel makromolekulákat képez, amely reakció végterméket jelképesen a 12. ábra szemlélteti.

A DNS és RNS molekulákban a szénhidrát molekula foszforsav gyökön keresztül kapcsolódva képez makromolekulát. A növényi sejten azonban a szénhidrát molekulák közvetlenül is vízvesztéssel makromolekulát képezhetnek, ami a 12. ábra. ábrán látható. A cellulóz alkotja a növények testének vázát, biztosítja a vékony szár, törzs hatalmas húzó és hajlító szilárdságát. Ez utóbbihoz még aromás vegyületek lignin néven ismert csoportja is hozzájárul így a későbbi emberi gondolkodásnak mintát szolgáltatva az erősített anyagokhoz.¹²⁴ Meg kell jegyezni, hogy a pentózok, hexózok hatalmas változatosságát a molekulában lévő aszimmetrikus szénatomok nagy száma jelenti.¹²⁵ Ez a pentózoknál (4 aszimmetrikus C atom) 2⁴, azaz 16, a hexózoknál (5 C atom) 2⁵, azaz 32 féle térszerkezetet jelent. Az aszimmetrikus szén atomokhoz kapcsolódó hidrogén és hidroxil csoportok egymáshoz viszonyított elrendeződése más és más térszerkezetet jelent, és ez határozza meg, hogy a molekula, vagy az abból fölépült makromolekula milyen szerepre alkalmas. A vízben oldható keményítő és az abban csak duzzadó cellulóz közötti különbség kizárólag a lánc fölépülés helyében lévő különbségekben rejlik. A cellulóz és a keményítő egyaránt d-glükózból, fölépült makromolekulákból áll. A cellulóz nagy szilárdságú szálakat képez, a keményítő meg könnyen oldható gombolyagokban létezik. A kettő különbsége annyi, hogy amíg a cellulóznál kizárólag a -CH₂- csoportokon keresztül épül fel a makromolekula, a keményítőnél a gyűrű más szénatomja is lehet a lánc tagja, de elágazásként is szolgálhat. Ugyanerre vezethető vissza az embernél ismert cukorbetegség is. A maltóz – két glükóz kapcsolódik össze, azaz répacukor – lebontásának az enzime az inzulin nevű fehérje. Annak hiányában az emberi szervezet a maltózt képtelen lebontani, jóllehet, a szőlőcukrot – a kettő immár elhasított terméke – más enzimek gond nélkül lebontják. Ez csupán információs különbség: az egyiket ‘fölsimeri’ az enzim, a másikat viszont nem.

13. ábra A peroxid képződése oxigén jelenlétében

A növényi sejt életciklusában képződött oxigén melléktermék, és a növényi élet számára méreg volt. A Föld korai szakaszában azonban a vizekben még hatalmas mennyiségű két vegyértékű vas volt feloldva és az oxigénnel reagálva abból

három vegyértékű vas oxid képződött, amely a vízben oldhatatlan lévén abból kicsapódott. A föld ún. ‘vörös korszaka’ ebből ered, ugyanis a kicsapódott vas oxid vörös színeződéséből könnyen fölismerhető. Amikor azonban a vizekben eredetileg oldott vas két vegyértékű ionjai elfogytak, az oxigén felszaporodott a légkörben. Ez gondot okozott, hiszen a redukív légkörre települt élet számára az oxigén gyilkos méreg! Így azok a szervezetek, amelyek nem voltak képesek a sejten felhalmozódó oxigén káros hatását, a peroxid képződést kivédeni, elpusztultak. Ehhez az ún. peroxidáz enzim (fehérje) jelenléte volt szükséges. A reakciót a 13. ábra szemlélteti.

A növényi szervezetek részben vízben, részben szárazföldi életteret igényelnek. A vízi életre berendezett növények közege a víz, tápanyag forrása ugyancsak a víz. A növényi test fajtömege a vízéhez közeli, ezért annak fönt tartása nem igényel túlzottan nagy mechanikai erőt. Pusztán a fotoszintézishez szükséges energia fajlagos mennyiségnek a víz mélységével való rohamos csökkenése korlátozza a szervezetek létét, életét.

A szárazföldieknek egyértelmű, hogy a talaj jelenti a növény egyik tápanyag forrását, a másik forrás a levegő. A talajban a növénynek meg kell tapadnia és a tömegének megfelelő felületről kell a megfelelő mennyiségű folyadékot beszippantania – pontosabban, általában a földből felszippantania. Ezt a vizet a sejtjeihez kell eljuttatnia, részben oda, ahol a fotoszintézis folyik, részben pedig a tartó szövetekhez és az anyagot szállító szervekhez. A talajfelszín fölé kell emelni a tömegének nagy hányadát jelentő, és a külső körülményekhez alkalmazkodó, azoknak megfelelő koronát, hogy a napenergiát befoghassa, hogy a légtér széndioxid tartalmából a szükséges mennyiséget elnyelhesse és a hulladékként képződött oxigént ‘kilehelhesse’. Ehhez nagyon nagy fajlagos felületet alkotó koronára van szükség, amit vékony, lapos alakra nyújtott levelekkel biztosít. A lombkorona tartásához, a légkör mozgásának ellenálló támasztó és tartó szöveteket kell kialakítania. A növényi szár, a fa törzse cellulózzal erősített lignin, ahol a húzószilárdságot a cellulóz szálak, a nyomószilárdságot – egyben a megnövelt hajlító szilárdságot – a szálak, rostok közé lerakódott lignin biztosítja. A szövetek egyben folyadéktároló és felhajtó szerepet is ellátnak. Egy 60 m magas fának a talpnyomása – csupán a vizet tekintve – 6 atmoszféri folyadéknymást jelent¹²⁶ és ezzel a nyomással szemben a növény mechanizmusával emelkedik a folyadék a magasba, és jut el a levelekig. A levelekben szintetizált új vegyületek meg a törzs táplálására, újabb erősítő rétegek

¹²³ Pentóz: a görög szó, *penta alapján* öt szénatomos szénhidrátot jelent. Hexóz: a görög szó *hexa alapján* hat szénatomos szénhidrátot jelent. A szám ugyanis a molekulában lévő szénatomok számát jelzi. Minden szénatomhoz két hidrogén kapcsolódik, az egyik egy oxigénnel keresztül, azaz szénatomonként egy molekula vizet tartalmaznak, ezért nevezzük ezeket szénhidrátoknak.

¹²⁴ Az állatok csontja is hasonló fölépítésű, azaz erősített anyag.

¹²⁵ Nem tüntettük fel az ábrákon az aszimmetrikus szénatomokat, de az olvasó maga is megszámlálhatja azokat, hiszen azok négy vegyértékéhez négy különböző csoport kapcsolódik.

¹²⁶ Nem véletlen használták tehát hajóépítésre a libanoni cédrusokat, mert azok gerendái nemcsak iszonyatosan erősek, hanem az aromás anyagok miatt víztaszítóak is voltak.

körkörös lerakására szolgáltatják a megfelelő anyagot. A nedvességet felszippantó gyökérzet néha több tíz méter mélységbe is behatol a víz után, néha mintha tudná, hogy hová kell eljutnia.¹²⁷

A növényi szervezetek energiaforrása a fotoszintézis, a nap sugárzásának a vörös környéki, ill. annál hosszabb hullámhosszú, ún. közel-infravörös sugárzása. Ez az energiaforrás ugyan hatalmas energia mennyiséget jelent, ám ahhoz nem elegendő az intenzitása, hogy az egyed fizikai mozgásának energia szükségletét fedezze. A növényi sejtek nem képesek tartósan és viszonylag gyorsan mozogni, nem képesek fölkeresni tápanyagforrásukat. Így csupán lassú, testépítéssel képesek azt megközelíteni (gyökerek, levélkorona). Nem képesek a helyüket megváltoztatni. Erre az oxidatív vegyi folyamatok adnak lehetőséget. A sejtlégzésből származó energia mennyiség sokkal nagyobb, mint a redukzív környezetben bekövetkező erjedésből származó. Az oxigénnek a légkörben való megjelenése és fokozatos feldúsulása lehetővé tette, hogy a szervezetek annak a felhasználásával nyert energiával megmozdulhassanak. Ezt az energiát szolgáltatja a főntebb már ismertetett Szentgyörgyi-Krebs körfolyamat.

A legkisebb állati szervezet úgy szintén egyetlen sejt. Ezt ma amöba néven ismerjük. Ennél már nyilvánvalóan találkozunk olyan mechanizmussal – mozgatható csápokkal – ahol a tudatosság tetten érhető. Ugyanis az állati szervezet mozgató szerveivel a neki célirányos helyre indul, azt elérve megáll, és a táplálékát megszerzi, elfogyasztja. Az állati szervezetek legegyszerűbbjénél már találkozhatunk az önszabályozott rendszerek alapszerpköreivel: érzékeli a 'cél', feldolgozza az érzékelés eredményét, majd elindítja a mozgató mechanizmust, közelíti a célhoz, majd annak elérésekor megáll, elvégzi a feldolgozást és ez a ciklus ismétlődik, amíg a szervezet életképes, élettevékenységet folytat. Mindezen műveletek összehangolása valamiféle szervezetet, szervezeti mechanizmust igényel, amelyből a tudat nem hagyható ki.

A mozgásra berendezett szervezet energia igénye sokkal nagyobb, mint az állandó helyhez kötötté, amely utóbbi energia igénye pusztán a saját testének további fölépítéséhez szükségeltetik. Állati szervezet ezért fotoszintézissel nem tartható fenn. Ezért az állati szervezetnek szüksége van a már elkészült nagyobb energiatartalmú vegyületekre, amelyek oxidációjából nyeri mind a testének fölépítéséhez mind pedig a mozgáshoz szükséges energiát. Az állati szervezet már szemmel láthatóan táplálkozik, és az ehhez szükséges szervekkel rendelkezik (száj, emésztő rendszer, salak kiürítő rendszer). Az állatok zöme a táplálékát fölkeresi (kevés olyan vízi szervezet van, amely a vízben lehorgonyozva, a hozzá sodródó táplálékot szűri ki onnan, mint pl. a korallok), a táplálékot elfogyasztja, az emésztő rendszerében azt elemekre lebontja, kiválogatja az elemek közül a számára hasznosíthatót, azt felszívja, a megfelelő szervekhez juttatja, a használhatatlant meg kiüríti. A sejtekhez juttatja a tápanyagforrással egyetemben, azokban energiává alakítja át, és a mellékterméket megfelelő szervbe juttatja, majd a külvilágba kiüríti. Az élethez létfontosságú itt az oxigén. Ez a légkörben található meg, annak 22 %-át alkotva, de az oxigén vízben való oldhatóságának megfelelő mennyiségben a vízben is oldott formában megtalálható, nagyobb koncentrációban a vízfelszín közelében. Itt gyűlik össze ugyancsak a felszín közelében tenyésző növények által termelt oxigén is. Az állati szervezet az oxigénnel a táplálékként fölvelt és elemi molekulákká lebontott szerves anyagot (főleg szénhidrátokat, zsirokat, de táplálékhiány esetén aminosavakat ugyancsak) széndioxidá oxidálja és a 'légzés' melléktermékeként kileheli, visszajuttatja a környezetébe, ahol ez a növények tápanyaként szolgál. Az állati és a növényi lét ezért egymást kiegészíti: az egyik mellékterméke a másiknak szolgál tápanyak forrásként és viszont. Újabb természeti egyensúllyal találkozunk itt, holott ezt a folyamatot a hege-
li, darwini elmélet 'gyilkos párharcnak' állítja be. Valójában a Föld légkörének az állatokra nézve mérgező széndioxid tartalmát zömmel a tengeri moszatok, de mértékadó mennyiségben a trópusi esőerdők vonják ki a légkörből és csökkentik a növényi életet még fönntartó alacsony mértékre, miközben a kivont széndioxiddal arányos mennyiségű oxigént bocsátanak vissza oda. Ez is egyensúly, amit a modern ember szinte tudatosan igyekszik felborítani, amelynek a következményeivel majd szembesülnie kell.

Az állati 'test' és az egyedi sejtektől a bonyolult, hatalmas tömegekig változhat. A legnagyobb szárazföldi állatok több tíz tonna tömegük is voltak (sztegosaurusz, erythrosaurusz, bár ezek mocsarakban éltek, így tömegük súlyát részben a víz felhajtó ereje kompenzálta), a mai legnagyobb állat a tengerek emlőse, a bálna. Mind a növények, mind az állatok külső jegyeik és élettevékenységük alapján több családba sorolhatók. A családok tagjai az egyes fajok. Két egyed akkor tartozik egy fajhoz, ha egyedeik sikeresen 'keresztezhetők', azaz a hím és a nőtény egyed ivar sejtjeiből származó utód továbbszaporodásra képes élőlény. A fajok osztályai eltérő bonyolultsági fokú – és képességű – egyedeket, csoportokat, fajtaikat foglalnak magukba, és ezeket az alárendelő szemlélet alapján egymáshoz képest alacsonyabb, vagy magasabb rendű kategóriáknak tekinti. A rendszertan legalsó fokán az egysejtűek vannak, ahol mindjárt a rendszer kétfelé ágazik: növényi és állati fajokra. Az egysejtűekhez tartoznak a baktériumok, a gombák, amelyek zöme ivartalanul szaporodik, azaz a sejtek osztódásával képez telepeket. Így ezek tekintélyes része a növényekhez sorolható, jóllehet nem mindegyik energiaforrását szolgálja a fotoszintézis (pl. a ként 'fogyasztó' mélytengeri sejtek). A gombák sem folytatnak fotoszintézist, mégis rendszer-
tanilag a növényekhez sorolják őket. És vannak oxigénkedvelők, amelyek az állatok közé kerülhetnének és van-

¹²⁷ A szerző saját megfigyelése, hogy a felszín alatt 20-30 – de esetleg akár 60 – m mélységben húzódó barlangi járatokban is megjelentek a felszíni növények, fák gyökerei. Pl. a jósvafői Vass Imre barlang Cyklopszok csarnokában láttunk a hasadék mentén lehatolt gyökereket 35 méterrel a felszín alatt.

nak oxigént nem tűrők. Ezek zömét az ún. rothasztó baktériumok alkotják, amelyek aztán az ember számára veszélyes mérgeket termelhetnek.

Az egyivarú szaporodáskor¹²⁸ a szülő egyed biztosítja a szaporodáshoz szükséges információs láncot, de a működtető mechanizmust, a vegyi konyhát, a gépezetet a környezetéből nyeri. Ez a spórás szaporodás, a szülő egyed adja a spórát. Kétivarú szaporodásnál az egyik egyed az információs láncnak csupán a felét biztosítja (pollen, ondó) és egy másik egyed adja hozzá a működtető mechanizmust (petesejt, bibe) és az információs lánc másik felét, azaz megkettőzve bár, de együtt képezik a teljes információs láncot. Ugyan a petesejtben benne van az egyed fölépítéséhez és működéséhez szükséges teljes információ, de a szaporítási mechanizmus csakis akkor indul el, ha egy másik egyedtől megkapja annak fölépítéséhez szükséges információt, ami hordozza a szaporodás megkezdésének a kódját is. Itt ugyanis mindkét egyed teljes információs láncsal rendelkezik, de annak a szaporodó új egyed csakis a felét használja fel. De azt a két összetevőből 'válogatja' össze és ezért az új egyedre mindkét ős jellegzetességei átragadhatnak.

A két alkotórésznek a fajt érintő szerepe eltérő. A petesejt pl. az állatoknál általában annak kifejlődésével létrejön és később már nagyon nehéz beleírni újabb adatokat (erre azonban vírusok képesek), ezért úgy tekinthetjük, mint a fajt jellemző tulajdonságok őrzőjét, továbbvivőjét. Ugyanakkor az ondósejtek nem sokkal a kiszabadulásuk előtt képződnek (néhány napig élnek csupán), ezért alkalmasak az egyed életében bekövetkező változások továbbítására. A gépezet azonban konzervatív, az valamennyi élőlénynél meglehetősen hasonló, és az abban bekövetkező lényegi változások kiejtenék az új egyedet a földi körülmények hatása alól, tehát a gépezetet leíró adathalmazt őrizni kell. Talán nem véletlen, hogy a sejtek vegyi konyhája, a citoplazma kizárólag a női egyedekből kerül az új egyedbe. Ennek átörökítő anyaga is mintegy ezer példányban van jelen a sejtben, és ez a tömeg biztosítja a vegyi konyha állandóságát. Ugyanis a drasztikusan megváltozott átörökítőket a sejt kiiktatja és a még változatlan átörökítőt működteti csupán. Ugyanakkor a hím ivarsejtjei zömmel semmi mást, csakis információt hordoznak, közvetítenek és szaporodáskor önmaguk feloldódnak a nőtény ivarsejtjeiben. Ezzel képesek a változékonyságot biztosítani. Az új egyed mechanizmusa aztán véletlenszerűen¹²⁹ veszi át az azonos jellegű információt vagy a női, vagy a hím információs láncából.

Ez a fajta szaporodási mechanizmus egyben kiszolgáltatottságot is jelent. Az egyed szaporító mechanizmusát ugyanis idegen információs lánc is igénybe veheti önmaga előállítására. Nem élő adatláncot pl. a sejtbe bejuttatva az elindíthatja a sejt szaporító mechanizmusát a saját információs láncával adva ahhoz a vezérlő programot és ezzel lehetővé teszi, hogy önmagát lemásolva használja fel az egyed készleteit. Míg a szaporító mechanizmus általában az új egyed létrehozásakor az információs lánc különböző szakaszainak felhasználásával fokozatosan fölépít egy új működő egyedet, ebben az esetben viszont sorozatban másolja csak az eredeti láncot, amíg készletei ki nem merülnek. Ezzel az élettelen információs lánc megtöbbszöröződik ugyan, de nem készül el a az életéhez, a működéshez szükséges mechanizmus, és az eredeti egyed sem ismétlődik meg. Ez addig folytatódik, amíg az egyed el nem pusztul. Jól ismert ez a jelenség a mai élővilágban. Ezt a fajta holt információs láncot, amelynek szaporodása kizárólag élő szervezetben történik meg, az élettan vírus néven ismeri. Bizony, ez utóbbiak nem az együttműködő, hanem a járványszerűen romboló egyedekhez sorolhatók. Igaz, számos olyan vírus is ismeretes, amely nem romboló hatású, hanem pl. segít a Föld élővilága információs rendszerének fönntartását összehangolni, mégis a szaporító és működtető mechanizmus nélküli 'információs csomagok' komoly, káros következményekkel járhatnak.

A vírus

A vírusok olyan, az élő rendszereket befolyásoló anyagrendszerek, amelyek az élet peremén vannak. Szigorúan vett értelemben nem élő anyagok, hiszen nem mutatnak semmiféle önálló életjelenséget.¹³⁰ Szerkezetük lényegében véve olyan információs (DNS) csomag, amelyet lipid¹³¹ és fehérje burok vesz körül, de ez a burok nem tartalmazza az élet közegét, a vizes oldatban lévő anyagok vegyi konyháját, csupán védi az információs

¹²⁸ Ivaros szaporodás az, amikor az egyed nem önmagát duplázza meg, hanem csupán az önmaga fölépítéséhez szükséges információt és annak kivitelező, végrehajtó mechanizmusát hozza létre és az ilyen 'mag' – pontosabban *spóra* – a táplálékban gazdag közegben teremti meg az információs lánc és azt feldolgozó mechanizmus alapján az anyaszervezet mását. Kétivarú a szaporodás, ha két egyed információja szükséges az új egyed létrehozásához. Növényeknél, pl. a *bibe* tartalmazza a szaporító mechanizmust és a szükséges információ egyik részét, majd a porzó, a *pollen* keresztül szolgáltatja a szaporodáshoz még szükséges, de hiányzó információt. Itt a pollen hasonlít a vírusokhoz, amennyiben nem tartalmazza az információt feldolgozó mechanizmust. A különbség a vírus és a pollen között alapvetően az, hogy a vírus csak önmaga szaporításához szükséges információt tartalmazza, a pollen meg a működő új egyedéhez szükségessé is.

¹²⁹ Véletlenszerűnek fogjuk fel, holott egyáltalán nem biztos, hogy így van, csak nincs olyan tapasztalatunk, amivel bármiféle kiválasztási mechanizmust kifejezhetnénk.

¹³⁰ Vita tárgyát képezi, hogy a vírus élő-e, vagy sem. Magunk a mellett érvelünk, hogy nem élő, hiszen csakis és kizárólag élő egyedekben képesek az életjelenségeket produkálni, merthogy az életet jelentő mechanizmus gépezetével nem rendelkeznek. Ugyan vannak, akik föltételezik, hogy a legelső élőlények csupasz RNS láncot jelentettek (vö. Guimarães (2001), p.: 102, vagy Dzik (2001), pp.: 238-240), azaz valójában a fehérjeburkától lecsupaszított vírusnak foghatók fel. Azonban az RNS önreprodukciójához szükséges a vegyi konyha jelenléte is, amelyet a mai élő szervezetekben a citoplazma jelent, merthogy az RNS önmagában nem képes saját magát reprodukálni.

¹³¹ Zsír ill. zsírhoz hasonló szénhidrogének a lipidek. Ilyen az étolaj, a vaj, a zsír, ide tartoznak koleszterin származékok is. A chemoton zacskója is lipidekből épül fel, de a sejtek burka, zacskója, az idegsejt fala mind ezekből áll.

csomagot, valamint lehetővé teszi, hogy a csomag az élő rendszerekbe bejusson, a sejtthártyán áthatoljon. Ez a fehérje összetevő aztán előidézheti a befogadó sejt szétesését is és ennek a legyártását is kódolhatja a DNS csomag.¹³² Miután oda behatolt, a DNS csomag a sejt mechanizmusát működésbe hozza, aktívvá válik és megindítja az önmaga korlátlan másolását, de csakis a saját maga DNS csomagjának és védő burkolatának a másolását vezérli. Ebben különbözik a spórától, amely ezen felül az egyed testét és a működtető mechanizmusát is elkészítette. A vírus az élő rendszer mechanizmusát használja a saját maga előállítására és így sokasodik. Miután kimerítette a sejt készleteit, azt szétverte, szétszóródik a környezetében. A vírusok, mint szigorúan azonos módon fölépített anyagi rendszereket, ha kicsapjuk azokat a közegükből, kristályosan is előállíthatók és így a viszonylag pontos molekuláris szerkezetük, fölépítésük röntgen diffrakciós módszerrel megállapítható. Néhány vírus (pl. a dohánymozzaik vírus) csaknem pontos molekuláris szerkezete ennek alapján ismert.

A gondot itt az jelenti, hogy ha a vírusok nem élőlények és az információs csomagjukat nem önmaguk alakították ki, akkor hogyan keletkeztek egyáltalán? Hogyan képesek tovább alakulni, aztán átalakulva visszavisszatérni, és pl. emberek millióit megfertőzni, nagy részüket megölni? Mi az új információs csomag előállításának a folyamata? Hogyan és miként kerül oda új információ? Mert hogy odakerül, az nem vitás. Példa erre az AIDS betegség HIV vírusa, ami az emberi immunrendszert iktatja ki, éppen azt, ami az ilyen vírusok fölismerését és a szervezetből való kiiktatását hivatott elvégezni. Ugyanis a vírusok nem ölhetők meg, hiszen nem élőlények, csupán fölismerve azokat elzárhatók a sejtek mechanizmusától, és így a működésük, vagy a szaporodási mechanizmusuk meggátolható.¹³³

A jelenleg ismert és elfogadott örökléstani (genetikai) mechanizmus nem magyarázza meg a vírusok létét, hiszen változásuk, szaporodásuk, terjedésük mind élő rendszereket igényel, önmagukban holtak. Elképzelhető, hogy eredetileg maguk is teljes élő rendszerek részei voltak, csak a mechanizmusukat elveszítették, és azóta csakis idegen élő rendszerekben működnek. A spórás szaporodásnál ugyan látszik, hogy az információ önmagában jelenik meg a spórában és a spóra szerves anyagra hullva ott a saját információs rendszere szerinti működést hoz létre, felhasználva a szerves anyag esetleges mechanizmusát. A fölépülő egyed azonban teljes élő rendszert alkot, nem csak az információ készül el, hanem a teljes majdan élő szervezet, annak minden elemével, vegyi konyhájával, sejtfalával stb. egyetemben.

A makromolekulaként DNSt tartalmazó chemoton modell szerint – a tapasztalattal megegyezően – a kicsapott makromolekula a chemoton eredeti makromolekulájának a pontos mása. Ezért az utód chemotonok is az eredetinek a pontos másai lesznek. A mai természetben azonban nem egyedi chemotonokat találunk, hanem azonos fölépítési elvre alapozott rendszereket, bonyolult szervezeteket. Mindegyiknek meg van a saját fölépítési és működtetési programja, azaz a vezérlő kódja és ezek mindegyiké más. A tapasztalat szerint az élő rendszerek egymásra vonatkoztatható származási rendbe foglalhatók, amit a XIX. század végi ún. darwini elmélet fogalmazott meg először.

Darwini fajelmélet

Darwin a *Fajok eredete* c. munkájában¹³⁴ levezette, hogy az élő fajok egy családfa ágaiként származtathatók egymásból és közös őseikből. Az egyik faj meghaladta a másikat és ezért a fejlődési szintjét tekintve a meghaladott fölött van. A meghaladás alapját, pedig a faj egyedeinek a faj fenntartása érdekében folytatott kegyetlen és kíméletlen küzdelmére vezette vissza, amely küzdelemben a győztes – az életerősebb – fennmarad, a gyengébb pedig óhatatlanul elpusztul. Ez a küzdelem nem föltétlenül a ragadozó állat és a zsákmány között folyik, mert ott akit nem kap el a ragadozó, az a túlélő és amelyik ragadozó nem képes elkapni a táplálékát az elpusztul. A darwini elméletben ugyan a táplálék megszerzéséért folyik a gyilkos küzdelem, de ott azonos területen élők azonos táplálékért küzdenek. Ugyancsak a küzdelem a túlélésért a környezet változására adott válaszból is megnyilvánul. Ez hasonló ahhoz, amit a chemotonnal kapcsolatban már megemlítettünk, csak a válasz ebben az esetben a faj tulajdonságainak megváltozását jelenti, ami aztán a 'fejlődésüket' biztosítja. Amelyik faj képtelen a környezet változásaira megfelelő választ létrehozni, az kipusztul. Amelyik képes erre, az túlél, és a változást továbbviszi az utódjaira. A változást pedig az egyed DNS állománya rögzíti, viszi tovább, azaz a vezérlő és működtető program változása felelős a tulajdonságok és életképesség alakulásáért. Ezeket a változásokat a kód *mutációjának* nevezi a tudomány. Itt lép be a kétvaros szaporodásnál a párválasztás szerepe, azaz a domináns kan fajt meghatározó szerepe.¹³⁵

Darwin szerint a környezet változásából eredő változási kényszer vezetett oda, hogy a mai állatvilág (de ugyanígy a növényvilág) abban a változatosságában létezik, kialakult, kifejlődött, amit ma tapasztalhatunk. El-

¹³² Jelenleg ilyen fehérjét mutattak ki a madárinfluenza 5H1 vírusban, ami miatt ez a vírus emberre nézve különösen veszélyes, halálos.

¹³³ Minthogy minden élettanilag aktív anyagnak egy adott térelrendezése működik, ha a vírus térelrendezését megváltoztatjuk – szakszóval denatúráljuk – akkor a tevékenységét képtelen lesz kifejteni, azaz hatástalanná válik. Ez csakis a hatását szünteti meg, ettől az anyag még nem válik halottá, csak a sejtekkel való kölcsönhatása szenved csorbát. A szervezetek vírus elleni védelmének egyik módja az, hogy a szervezet saját hőmérsékletét megemeli és ezzel a vírus hatását képes kiiktatni, azt a jelenlévő saját védekező anyagainak felhasználásával denatúrálni.

¹³⁴ Darwin (1859).

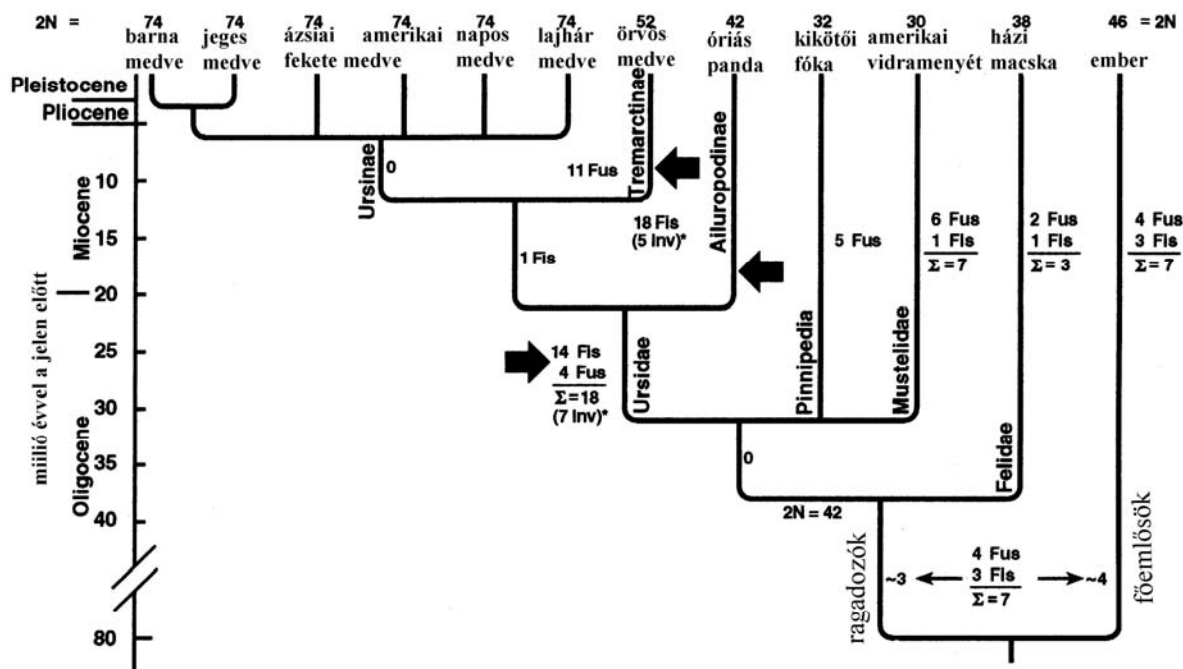
¹³⁵ A darwini fejlődés elvét számosan az élet feltételeként is megszabják, mint pl. Clamers, Deamer, Joyce, Miller. Vö.: Pályi (2001a), pp.: 23, 24, 37, 44.

méletének bizonyítékát később Ausztrália szolgáltatta, ahol két olyan fajt is találtak, amelyek a tojást tojók és az emlősök tulajdonságait egyaránt hordozták, azaz tojást tojtak és az abból kikelt apróságot később emlőikből táplálták, azaz átmenetnek voltak tekinthetők a két állattani osztály között. Ilyen a kacsacsőrű emlős, (*platypus*) és a hangyászszün, (*echidna*). Ez a két egyed a földtörténet során a közös földrésztől elvált, azzal további kapcsolatban nem álló földrészen, Ausztráliában maradt csak fenn.

Darwin elméletében a kíméletlen élet-halál harc, folyamatos küzdelem bontakozik ki. Holott a természetben ugyan ezt is megtaláljuk, de a mértéke nem kizárólagos, ha egyáltalán uralkodónak lehet felfogni. A ragadozó állat sohasem ragadja el a legelők legerősebbjét, de nem csak azért, mert az el tud menekülni, hanem talán elsősorban azért, mert akkor a táplálékot szolgáló állatfaj kihalásával önmagát ítélte halálra. Hogy ez tudatos, vagy sem, eldönthetetlen, azonban a tapasztalat az, hogy ha a táplálékul szolgáló állatfaj megritkul, akkor a ragadozó szaporodása is lecsökken, a ragadozó faj nagysága is lecsökken. A kettő végső soron egyensúlyi viszonyt jelent és nem a kíméletlen ragadozást.

Ugyanez a gondolat található meg a japán biológus, Imanushi elméletében.¹³⁶ Imanushi nem fogadja el a darwini fejlődés kritériumait, mert kísérleteiben az egyedek osztoztak a környezeten, és nem folytattak kíméletlen harcot érte. Ebből vezette le, hogy az egyed a természetben társadalmat alkot és ezt a fogalmat helyettesítette a darwini értelemben vett fajta helyére. Ez a fajta társadalom jelenti az élet szubjektivitását és ennek a változásait elemzi a fajok komplexitásának, az időnek a függvényében. A környezet így nem választódik el az egyedektől, hanem az egyedi élőlényekbe egyénenként hatol be (szubjektivitás) és valójában az élő szervezetek kiterjedt részét jelenti. Más szavakkal ez azt jelenti, hogy az élő szervezetek a környezetet magukba foglalhatják, mint szervezetük részét és egyénenként alkalmazkodnak a környezethez.¹³⁷ Imanushi a keleti (japán) és a nyugati gondolkodásmódot szembesíti és a japán gondolkodás mód alapján értelmezi kísérleti eredményeit, vezeti be az egyedek fejlődésének ezt a tételét.¹³⁸ Imanushi gondolkodásmódja itt mindenképpen mellérendelőnek tűnik, szemben a kifejezetten és szigorúan alárendelő darwini gondolkodásmóddal.

Gondot okoz a darwini elméletben az is, hogy ha a gyengébb fajoknak törvényszerűen ki kell pusztulniuk, ahhoz hogy a felettes magasabb rendű faj létrejöjjön, akkor miért létezik mégis manapság is ennyi faj? Hogyan maradt fenn a fajok teljes rendszere, az alacsonyabb rendűtől a magasabb rendűig? Miért él együtt a baktérium, a rovar és a melegvérű állat? Pusztán az, hogy a felsőbbrendű életéhez az alsóbbrendű táplálékul szolgál, nem elegendő magyarázat a fennmaradáshoz. Miért nem pusztítja el a ragadozó valamennyi élelemforrását éhínség idején? Miért pusztul inkább maga is? Miért a gyengébbet csapja le a ragadozó, holott ugyanazzal az energiával a nagyobb hozamú testesebbet is beérhetné és lecsaphatná? Merthogy a ragadozó valójában 'selejtezi' az állományt, nem irtja ki.

14. ábra A kromoszómák változása a törzsfajlás ágá mentén.¹³⁹

¹³⁶ Imanushi (1941), Imanushi(1949), Imanushi(197), idézi: Kawamura (2001)

¹³⁷ Kawamura (2001), p.: 565.

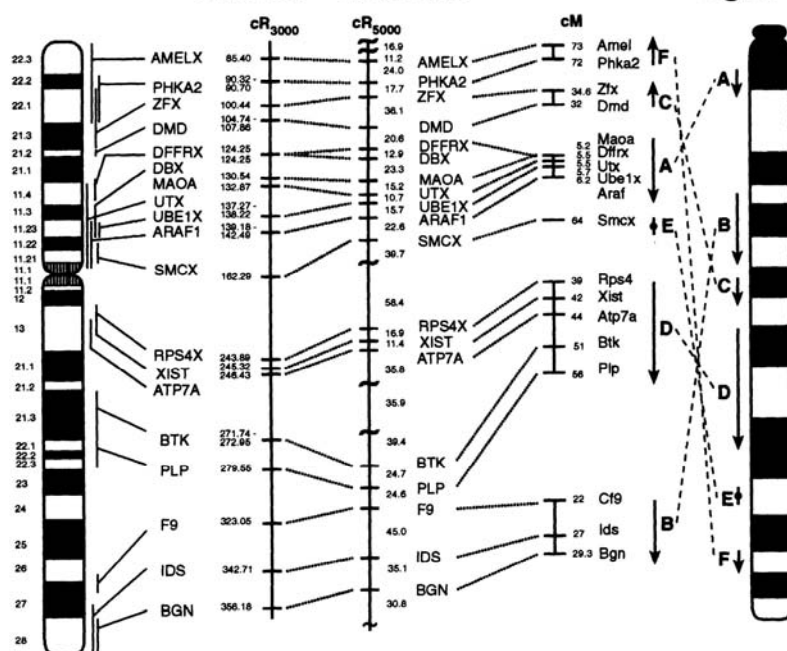
¹³⁸ Imanushi (1978).

¹³⁹ O'Brien (1999), p.: 479 alapján.

X kromoszóma

ember macska

egér

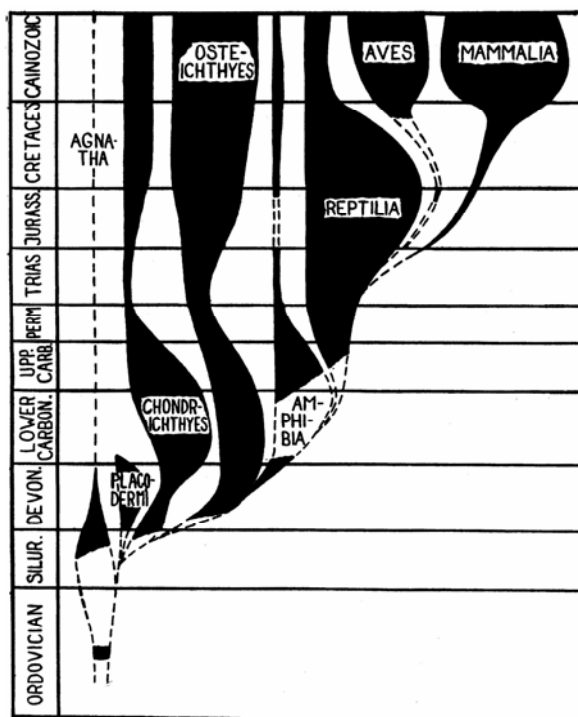
15. ábra Az egér, a macska és az ember X kromoszóma egymásnak megfelelő helyeinek az összehasonlítása.¹⁴⁰

‘törzsfajlódás’ során azonos szerepkörű kromoszóma az egértől a főemlő-ragadozó osztály elválásakor szerkezetileg is átrendeződött. A macska és az ember összehasonlítása azonos szerkezetet tükröz.

A Jogosan merül fel ebből a kérdés, hogy hogyan tördelődhet, rendeződhet át, vagy növekedhet meg egy DNS lánc, hogyan keletkezhet újabb DNS lánc, ha csak egy meglévő lánc változhat meg pontszerű mutációval? Ha pedig csakis véletlenszerű változást eredményez az ún. ‘fejlődés’, akkor érthetetlen az, hogy miért alakulnak ki az egyes élettani osztályok ‘viharos’ sebességgel – 5-15 évmillió alatt – és aztán 100-300 millió évig szinte változatlanul merevednek, ahogy ezt a 16. ábra szemlélteti a szárazföldi állatvilág esetében, jóllehet, az osztályon belül az egyes fajok alakulhatnak, létrejönnek, eltűnnek eközben.¹⁴³ Ezért aztán komoly a gyanú, hogy az élő szervezet maga is létrehozhat új láncokat, kicserélhet teljes szegmenseket, vagy ragaszthat össze DNS töredékeket és ezzel mintegy ‘beír’ az öröklés kódjába, programjába, rendszerébe, azaz aktívan befolyásolhatja az

Ez viszont értelemszerűen fölveti azt a kérdést is, hogy elegendő-e az élet változatosságának kialakulását pusztán a kód véletlenszerű változásával, a mutációval indokolni?¹⁴¹ Hiszen az egyes fajokban nem azonos az öröklést hordozó elemek (kromoszómák, gének) száma, azok mennyisége és bonyolultsága az egymás feletti ‘fejlődési’ rétegekben általában megnövekedik. Jól látszik ez a törzsfajlódás egy kiragadott szakaszán, amit a 14. ábra szemléltet. Itt a rágcsálók osztályához képest az elmúlt évmilliók során bekövetkezett kromoszóma változásokat láthatjuk. Fus szócskával kromoszómák összeolvadását, Fis szóval pedig hasadását jelöltük. Az ábra tetején a teljes kromoszóma számot láthatjuk. A kromoszómák alakulására meg jó példa a az egér, a macska és az ember X kromoszómájának az összehasonlítása, amit a 15. ábra szemléltet.

Jól látható, hogy az ún.

16. ábra Állati osztályok kialakulása a föld geológiai korszakai szerint.¹⁴²

¹⁴⁰ O'Brian (1999), p.: 462 alapján.

¹⁴¹ Mutációknak nevezzük az információs láncban bekövetkező olyan változásokat, amelyek végső soron az új egyed tulajdonságainak megváltozását eredményezik. Ezzel korábban már foglalkoztunk, itt csak annyit érdemes hangsúlyozni, hogy a mutáció a DNS lánc szegmenseinek megváltozását jelenti, azaz nem adunk a láncnak semmit, nem veszünk el belőle semmit, csak a meglévő lánc információtartalmát, az általa kódolt adatot változtatjuk meg. Mutációról lásd részletesebben a 51. oldalon.

¹⁴² Zeuner (1950), p.: 364 alapján.

¹⁴³ Zeuner (1950), pp.: 360-364. Az egyes állati osztályok is hihetetlen gyorsan alakultak ki a devon korban és azóta alig keletkezett új osztály. A devon a jelen előtt 255-313 millió évvel volt.

utód tulajdonságait.¹⁴⁴ A fentiek szerint erre a hím szaporítósejt látszik alkalmasnak, amely közvetlenül a megtermékenyítés előtt képződik, és ezért hordozhatja a hímnemű egyed 'tapasztalatait'. Ezek lehetnek új fehérjék, és azokat a szaporító mechanizmus visszairhatja DNS láncként, vagy ragaszthatja valamelyik láncba. Nem tudjuk, hogy mi az igazság, de azt igenis tudjuk, hogy pusztán a mutáció nem alkalmas a tapasztalt hatalmas változások leírására. A darwini elmélet már az alaptéziseiben is megkérdőjelezhető. Az alaptézist kifejező 'fejlődés', mint nem kellőképpen meghatározott fogalom, még inkább.¹⁴⁵

Az egysejtűek fölött lévőknél általános a kétivarú szaporodás, azaz két eltérő ivarú egyed ivarsejtjeinek összegződése biztosítja az új egyed létrejöttét. Ilyenkor a nőtény termeli a petesejtet, amely az új egyed teljes vegyi konyháját szolgálja, mindamelllett, hogy átadja az egyed fölépítését szolgáló információ felét. A másik fele a hím ivarsejtjeiből származik, ahonnan csupán az információs rendszer másik fele, az előzőnek a logikai tükre adódik át az új egyednek. A növényeknél még gyakran fönnáll az ivartalan szaporodás lehetséges is, amikor pl. már kifejlett egyedeket gyökereztetünk meg, vagy egyazon gyökérből hajt ki az új egyed, amely aztán saját gyökérzetét kifejlesztve az eredeti anyanövénytől elválik. A páfrányféléknél ez a szaporodás az általános. Itt minden egyes levél önálló egyed, amely aztán az esetleg már elhalt anya szárát támaszul felhasználja, azokból törzs képződik. Az állatvilágban az egysejtűek fölött általános az ivaros szaporodás.

Ha megvizsgáljuk az egymás alatti osztályok örökítő anyagát, akkor azt tapasztaljuk, hogy annak egy komoly hányada azonos információt hordoz. Pl. a vázfőhéjé, a légzés és az anyagcsere mechanizmusa, szerepe köré valamennyi állati szervezetben meglehetősen hasonló, ha nem is éppen azonos, holott maga az állati szervezetek méretüket, alakjukat tekintve esetleg hihetetlenül különböznek. Pl. az egerek, a disznók ilyen jellegű örökítő állománya az emberéhez nagyon közeli. Hasonló a táplálék lebontó mechanizmus és a sejt életének számos eleme. Hasonló elvek alapján épül fel az állat információs és mozgató rendszere, stb. Mégis, az információt hordozó kromoszómáknak mind a száma, mind a nagysága nagy mértékben eltérő. Az embernél 23 kromoszómapárt ismerünk, más állatoknál esetleg sokkal kevesebbet, másoknál meg többet. Ha a mutációs mechanizmust tekintjük, az nem magyarázza meg az információ nagyságának a növekedését, holott ivaros szaporodásnál a változást az elméletek kizárólag mutációval magyarázzák. Akkor honnan erednek az új kromoszómák, az új gének? A jelenlegi örökléstani vizsgálatok azt mutatják, hogy egy hernyó génjeinek a száma sem nagyságrendekkel kevesebb, mint a sokkal bonyolultabb fölépítésű és élettevékenységű emberé, hanem majdnem azonosak.

A darwini elmélet szerint az egymás fölötti osztályok időrendet is jelentenek. Az alacsonyabb rendből 'fejlődött' ki a felsőbb rend, az ún. 'természetes kiválasztódás' révén. Ez azt jelenti, hogy a természetes és állandó mutáció miatt változó tulajdonságok közül az marad meg, amely az esetlegesen megváltozott életkörülményeknek jobban megfelel. Illetve az, amelyik a táplálékszerző mechanizmusát előnyösebben alakítja ki. Ezért a ragadozó állatok magasabb rendbe tartoznak, mint a növényi táplálékon élők, hiszen az állati szövetek elfogyasztása nagyobb energiát biztosít az állat számára, mint a növényi táplálék.¹⁴⁶ Nem véletlen, hogy a sarkkörön túl élő emberek kizárólag állati táplálékot fogyasztanak, a vegetáriánus ember ott elpusztulna. A növényi rostok megemésztéséhez többszörös időre és a testhosszat többszörösen meghaladó hosszúságú bélrendszerre van szükség. Az ember mindenevő jellegét az is mutatja, hogy bélrendszerének a hosszúsága a ragadozó és a növényevő állatok bélhosszába közötti.

Egy-egy területet vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy az élőlények széles sora megtalálható ott, hatalmas táplálékláncot alkotva egymásnak. Egy esőerdőben az elpusztult fa anyagát korhasztó baktériumok, gombák 'falják fel', azok tetemei rovarok táplálékaul szolgálnak, amelyeket madarak, kis rágcsálók fogyasztanak el, hogy ők meg kígyók, ragadozó madarak táplálékát jelentsék. Ez utóbbiak teteme a dögevőké, és mindezek maradéka a talaj szerves anyagához adódik, amely aztán a következő növényi rendszer számára biztosítja a talaj megfelelő szerkezetét és táplálék forrását. Ha bármelyiküket kivonjuk, pusztulási lánc indul el, azaz az egész élő rendszernek valamennyi résztvevő tagjával egyetemben dinamikus egyensúly a legfőbb jellemző. Ha a szavanna legelésző barmait a nagymacskák kényük-kedvük szerint öldökölnék, kipusztítanák, akkor táplálékhiány miatt néhány hónap múlva maguk is kipusztulnának. Itt sem a kíméletlen harcot, találjuk, hanem az egymás mellé rendeltségen alapuló egyensúlyra törekvést. Ha több táplálék pusztul, mint ami születik, akkor hamarosan ez a sors vár a fogyasztókra is. Nem csak az egyedi szerveknél, a természet életláncánál is az együttműködés, az egyensúly és nem a mértéktelen harc a jellemző. Tudva, tudatlanul ehhez az egyensúlyhoz alkalmazkodnak az élő rendszerek. Kivéve ott, ahol az ember 'tudatosan beavatkozik'. Erre később még visszatérünk.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Ezt a jelenséget a mai életben is ismeri. Az ún. madárinfluenza csak madárról kerülhet emberre, mert az emberről emberre már képtelen terjedni. Élettanászok ellenben attól tartanak, hogy ha egy emberben egyidejűleg a madár és valami emberi influenza vírusa találkozik, akkor DNS szegmenscserével alkalmassá válik arra, hogy emberről emberre terjedjen és olyan hatást is jelentsen, amire az emberi immunrendszer nincs felkészülve. Ennek viszont végzetes hatása lehet: emberek milliói pusztulhatnak el az így elinduló járványban.

¹⁴⁵ A 'fejlődés' egyik meghatározását Csányi megfogalmazásában később közöljük. Lásd a 85. oldalon.

¹⁴⁶ A sarkkörön túl élő állatok szinte kizárólag ragadozók, bár a táplálékukat jelentő tengeri halakra, rákokra ez nem föltétlenül érvényes, hisz azok nagy része az oda sodródott planktonokon (növényi egysejtűek) él. Ugyancsak megtalálhatók a szegényes növényzeten élő rüszkölök és néhány rágcsáló a sarkkörökön túl, a még nyárra jégmentessé váló területeken. A tartósan lefagyott területeken azonban csakis ragadozók élnek és nem csak a növényzet hiánya miatt.

¹⁴⁷ Lásd a 56. oldalon.

A kérdés azonban továbbra is kínosan fölmerül, ha elfogadjuk a mutációs szelekció mechanizmusát: hogyan nő meg a törzsféjlődés során az információs mennyiség, ha ennek semmi nyomát nem ismerjük, de még fogalmunk sincs annak a mechanizmusáról? Itt sajnos más mechanizmust kell föltételeznünk, és pedig azt, hogy a környezeti hatásokra reagálva az élő szervezetek válaszolnak és ezt az örökítő anyagukba vissza tudják táplálni. Azaz nem egy vak szelekciós mechanizmussal, hanem tudatosnak tekinthető válasszal állunk szemben. Természetesen, a tudatosnak vélelmezett válasz még nem igényel tudatosan választ adó személyiséget!

A másik gondot pedig az jelenti, hogy a föltételezett szelekció alapján a gyengébb elpusztul az életre való meg túlél. Akkor miért találkozunk az élővilág ilyen hatalmas változatosságával? Ha az alacsonyabb rendűt a jobb mechanizmusú 'fölváltja', akkor miért van ennyi alacsonyabbrendű faj? Úgy tűnik, hogy nem váltja fel, hanem mellé sorol, esetleg csupán rátelepszik, de a leggyakrabban talán egymást kiegészítve, egymást föltételezve él.

* * *

Az élet és feltételeinek a meghatározásánál felismerhettük azt, hogy az élet két tényező együttességéből áll elő. Ebből az egyik anyagi, amely egy információs rész hordozójaként értelmezhető, miközben az információs rész ennek szellemi partnereként fogható fel. Az élő és a lélek azonban nem azonos fogalmak. A lélek az élet-hez köthető, de nem határozható meg pusztán annak alapján.

A növényi életnél a lélek egyáltalán nem fogható meg, ott az élet nem kapcsolható azokhoz a jelenségekhez, amelyeket a lélektől elvárunk. A rovarok, bogarak osztályán felül a szárazföldi állatoknál egyértelműen az jelzi az életet, hogy lélegzik, mégis, a lélekkel jellemezhető egyedek annál többet igényelnek, semmint, hogy lélegeznek.¹⁴⁸ Az állatok testi mozgás energiaellátásához oxigént lélegeznek be, és melléktermékként széndioxidot lélegeznek ki. Ezt a folyamatot kötik a lélekhez, jóllehet, a kettő sem azonos, a lélek fogalma ennél azért több is és kevesebb is.

A lélegzés és a lélek a magyar nyelvben azonos töből képzett szavak, valójában az életet fejezik ki. Lelkes állatoknak az őseink a lélegző állatokat tekintették. A lélek ezért átvitt értelemben összefoglalja az életjelenségeket. Amikor az állat, vagy az ember megszűnik lélegezni, akkor 'elszállt belőle a lélek', azaz mint egyed holtta, halottá válik. Az élőlény ezzel két alkotórészére bomlik, megszűnt a kettő egysége, együttessége, a test pusztá anyaggá alakul, holott az egyes szervek, sejtek még sokáig képesek a maguk szintjén életjelenségekre. Az anyag azt követően fokozatos bomlik fel részeire, a szervezet fokozatosan lebomlik, leépül. Az életet jelentő - 'lélek' azonban innen már nem anyagi. Az anyag nem teremtette, és a szervezet pusztulásával nem pusztul el, jóllehet, nyilvánvalóvá az anyagi rendszerben válik. Az anyag sem pusztul el, mert pl. a zsákmányt jelentő holt test a ragadozó életének a részévé válik. A lélekkel rendelkezőnek van még más megnyilvánulása is, ami föltételezi az életet, de az életnek nem szigorú föltétele. Valami még szükségeltetik ehhez. Ezt a hiányt Descartes gondolatai alapján a tudat betöltheti.¹⁴⁹ Ez a járulékos tulajdonság az akarat, a tudatosság, a tudatos cselekvést sugallja, azaz a tudatot, az értelmet tételezi föl. Ezért a lélek sokkal inkább Oláh életfelfogásával összhangban fogalmazható meg: *értelmes élet*.¹⁵⁰ A lélek az élőhöz képest egy információs, értelmes többlettel rendelkezik és ez a többlet elvonatkoztatható az anyagi rendszertől, jóllehet, ezt is az anyagi rendszer, mint mechanizmus hordozza. Ezzel a többlettel, mint fogalommal a következő fejezetben foglalkozunk bővebben. Előjáróban megemlítjük, hogy az anyag, és az élőnek felfogott anyagot adott esetben mozgató tudat egymásnak nem alárendeltjei, hanem az objektív valóság két egymástól eltérő, de nem kibékíthetetlen ellentétes oldalait jelentik. Ennek szellemi, tudati, információs oldalát nevezhetjük léleknek, és ezzel fejezhetjük ki az élővilág egyébként meghatározhatatlan legfontosabb tulajdonságát is, azt, hogy él. A mellérendelő értelmezésben úgy tekinthetünk erre a kérdésre, hogy az életet ugyan az anyag hordozza, de az se nem teremti, se nem pusztítja el, hanem az adott rendezettség mellett időlegesen az élet megjelenik, mint a két fogalom együttessége és ez alkotja az élő rendszereket.

Lépünk tovább és vegyük vizsgálat alá a lelket hordozó mechanizmust, a cselekvő szervezetet.

1.2. A Test

Az állati lét minden eleme összehangolt cselekvéssorozat. Az állat szíve folyamatosan szállítja a szervekhez a friss oxigént, az energiát szolgáltató tápanyagokat, eltávolítja onnan a salakot, mindezek szállító közegét, a vért megszűri a különböző szervekben, pl. a tüdőben, amely beleheli az oxigén tartalmú a levegőből, és 'kileheli' a széndioxidban dúsultat, vagy vízi állatoknál a kopolytubában amely a vízből vonja ki az oxigént és oda adja vissza a széndioxidot. A gyomor és az azt követő bélrendszer lebontja a táplálékot és felszívja annak hasznosítható elemeit, bejuttatva azt a vérkeringésbe és a lebontás melléktermékét, a salakot kiürítik. Az állat megéhezik, ha kiürül a gyomra, és ekkor táplálékot keres. Azt megszerzi, elfogyasztja, ha kell, megőrli a fogaival, majd elfá-

¹⁴⁸ Természetesen, valamennyi állati lény oxigént igényel, csak nem föltétlenül közvetlenül a levegőből szerzi be azt közvetlen légzéssel, hanem az esetleg a vízben oldott oxigént vonja ki kopolytubák segítségével. A Galápagos szigeteken élő gyíkok órákat tölthetnek a víz alatt anélkül, hogy oxigénhez jutnának. Ilyenkor az izomszövetekbe a felszínen elraktározott oxigént használják fel, mint a mozgásukat biztosító energiatartalékként.

¹⁴⁹ Vö. a 28. oldalon írtakkal.

¹⁵⁰ Vö.: Pályi (2001a), p.: 46, ahol Oláh élet megfogalmazásában az 'intelligent life' fogalom szerepel.

radván letelepszik regenerálódik, feltölti energiakészleteit. Megfelelő életsiklusában szaporodik, stb., stb. Mindezek a szervek összehangolt tevékenységét igénylik és az összehangoláshoz esetleg már kiterjedt információs hálózattal (ideg, idegrendszer) rendelkezik, amelyiknek lehet egy központi eleme, amelyet agynak nevezünk. Itt az ide befutó információkat feldolgozza, és azok alapján vezérli a szervezet működését, tevékenységét. De nem szükséges központi idegrendszerrel rendelkeznie, ugyanezek a cselekedetek, feladatok pusztán ideghúrral rendelkező állatoknál is hasonló módon jelentkeznek.

Az állati testet ezért leghelyesebb vezérelt önszabályozott rendszernek tekinteni. Ezeknél megkülönböztünk érzékelést, a vezérlő kódokkal, (program) összehasonlító döntést, a döntés alapján cselekvést, és annak az eredményét visszajelző ismételt érzékelést, azaz ez ciklikusan ismétlődik. A működés két tényezőre bontható. Az egyik a vezérlés rendszere, és ez információs rendszer, azaz eszmei jellegű, míg a másik az ún. motorikus végrehajtó mechanizmus, amely kifejezetten anyagi jellegű. A test tehát egy vezérelt önszabályozott, egyensúlyi rendszer, amelynek tudati összetevője az a mechanizmus, amely az egészet vezérli. Kezdjük a továbbiakat ennek a vizsgálatával.

1.2.1. A tudat

Gánti a munkájában¹⁵¹ levezeti a gondolkodó chemoton elvét is, azaz elvonatkoztat az idegrendszer szerkezeti fölépítésétől és az elemi sejt szintje alá helyezi el a gondolkodás, a döntéshozás, az információ feldolgozás képességét. Modellje ugyan a valódi agy modelljét, azaz inkább az idegsejtet utánozza, de ez nem okozhat gondot, a lényegét így is megfogalmazta. Nála a gondolkodó chemoton olyan rendszer, ahol nem rakódik ki a makromolekula a táplálék fölvételekor, hanem a fölvelt információ elsősorban a chemoton a környezetétől elválasztó hártya, a zacskó tömegét és következésképpen a chemoton külső felületét növeli meg. A gondolkodó chemoton képtelen osztódással szaporodni, ezért a feldolgozott tápanyag a zacskót korlátlanul növelheti. Míg a chemoton térfogata a fölvelt tápanyag mennyiségével arányosan növekszik, a zacskó tömege, úgy szintén, de minthogy molekuláris vastagságú hártát alkot, a kiterjedése sokkal nagyobb arányban megnő, mint a tömege. Ezért a hártya elveszíti gömbfelszíni sajátosságát és bonyolult nyúlványokkal tarkított felszínre alakul. A 'gondolkodás' ebben a modellben a nagyon nagy energiátartalmú anyagok (lipidek, azaz zsír, koleszterin) lerakását jelenti, amivel a chemoton felszíne folyamatosan növekszik. Nos, ha ilyen chemotonok együttműködnek, akkor az érintkezési pontjaik közötti zacskó felszín szakaszok növekednek, és ha ingerületet gerjesztünk az egyikén, amely pl. a felszínen, a zacskó mentén végigvándorló elektromos töltést jelent, akkor ez az ingerület a 'gondolkodás' eredményeként a korábbtól eltérő idő alatt éri el a legközelebbi kapcsolatokat. Így a jel viszonylagos 'késése' (fázisa) megváltozik és ez a fázis különbség hordozza az információt.

Valójában az élő idegrendszer, agy elektromos rendszer, amelyen elektromos impulzusok vándorolnak a sejtfalak mentén és a csatlakozási pontokon (sinapszisok) vagy átadódnak, ha a jel nagysága meghaladja az átadási küszöbértéket, vagy nem, ha nem haladja meg. Ez az ingerület, a megnövekedett elektromos aktivitás az idegrendszeren végighaladva egy kiválasztott ponthoz érkezvén kiterjed és a különböző helyekről indított ingerület hullámok a csatlakozási pontokon szétterjedve különböző időpontokban futnak be az ún. központba, ahol a jelek értelmezést nyernek. Ez az értelmezés azonban nem föltétlenül tör be a 'tudatba' – azaz arra a területre, amelyet az egyén elvonatkoztató tevékenysége jellemez – és ilyenkor a válaszreakciót vagy az ún. reflex fogalmába soroljuk, vagy ha az korábbi tudatos tevékenység eredményeként lerakódott tapasztalatot tükröz, sablont jelent, akkor tudat alattinak tekintjük. De lényegét tekintve ezek csakis a válasz reakció idejében különböznek, meg abban, hogy a tudattal nem befolyásolható reflexek zöme az örökletes anyag kódjai által meghatározottak (pl. a szívműködés). Ezekre ugyan a tudattal kapcsolatos reakciók is hatnak (pl. a szív ritmusa feszültség alatt, erős figyelemkor, félelemkor, érzelmi reakciók eredményeként stb. megváltozik), mégis ezeket úgy értelmezhetjük, hogy az idegrendszer állapota váltja ki a reflexek módosulását. Végso soron azonban a tudat, az agy öntudatának a vezérlő hatása itt sem zárható ki.

Az élő idegrendszer, agy elektromos aktivitását az elektroencefalográffal (EEG) vizsgálhatjuk, ahol az emberi agy állapotától függően több fajta periódusú, alapfrekvenciájú jel különíthető el. Az alvó, az aktívan ébren lévő, vagy a félálomban lévő idegrendszer jeleinek a frekvenciája különbözik alapvetően. Ezeket az alapjeleket alfa, béta, gamma, stb., jeleknek, az agy megfelelő állapotát is alfa, béta, gamma, stb. állapotnak nevezik. Az aktív agy felfogja az érzékszervek jeleit (szem, fül, orr, tapintó szervek, ízlelő szervek, stb.) valamint a test belső működésének a jeleit (éhség, szomjúság, fájdalom, stb.), azokat feldolgozza és a válaszeleket a megfelelő szerveknek elküldi. A jelek tetemes részét az egyed nem érzékeli, azaz nem jut a tudatos állapotba. Vannak azonban más jelek, amelyek döntést igényelnek és ezt a tudat végzi el.

Az alvó idegrendszer kikapcsolja a tudatot, azaz az érzékelt jeleket csak vészhelyzetet föltételezve küldi el a fölébresztett tudatnak, ugyanakkor nem passzív, az aktivitása az ébren töltött idő jeleinek az elrendezését jelenti. Ilyen például a közeli események emlékeinek mélyebb, tartósabb elraktározása. Ez a folyamat az, ami a Gánti féle gondolkodó chemoton modelljéből is kiolvasható, azaz megváltoztatja az agy szerkezetét, az idegsejtek kapcsolódását, az azokhoz vezető utak hosszát, azaz az elektromos jelek valamely cél helyre való továbbítá-

¹⁵¹ Gánti (1971).

sának a fázisait. Úgy látszik, hogy az agy nem a közvetlen jeleket dolgozza fel, raktározza el, hanem az ún. *transzformált* jeleket. Ezt a legkönnyebben a lézer holográfia alapján érthetjük meg.

A lézer hologram úgy képződik, hogy két koherens, monokromatikus (lézer) fénysugárral világítjuk meg a tárgyat és azokról visszaverődő fénysugarak kölcsönhatásából származó ún. interferencia képet, azaz a megvilágító fénysugarak egymáshoz képesti fázisait rögzítjük sík lemezen. Matematikailag ez azt jelenti, hogy az eredeti tárgy képének a Fourier transzformáltját állítjuk elő. Ezt a következő képlet fejezi ki:

$$kép(\mathbf{r}) = \int_0^{\infty} tárgy(\mathbf{s}) \exp(-2\pi \mathbf{r} \times \mathbf{s}) d\mathbf{s} \quad 10. \text{ egyenlet}$$

Itt \mathbf{r} a kép pontjaihoz tartozó helyzetvektor, \mathbf{s} pedig a kép pontjaihoz tartozót, az $\exp()$ pedig az exponenciális függvényt jelenti. A Fourier-transzformáltak egyik jellegzetessége, hogy az alap és a transzformált jel egymáshoz viszonyítva szimmetrikus, azaz a transzformáció tökéletesen megfordítható. Ezért a képet megvilágítva visszakapjuk az eredeti tárgyat, azaz pontosabban kifejezve, ha a képet koherens fénnel ismét megvilágítjuk, akkor az eredeti háromdimenziós tárgyat látjuk viszont. Azaz matematikai képlet alakjában:

$$tárgy(\mathbf{s}) = \int_0^{\infty} kép(\mathbf{r}) \exp(-2\pi \mathbf{r} \times \mathbf{s}) d\mathbf{r} \quad 11. \text{ egyenlet}$$

A két transzformáltban az \mathbf{r} és az \mathbf{s} reciprok viszonyban van, azaz $\mathbf{r} \times \mathbf{s} = 1$. A hologramok érdekessége az, hogy bármely pontjára is fókuszáljuk az átvilágító fényt, ugyanazt a képet látjuk. Ellenben, ha megnöveljük az átvilágított terület nagyságát, akkor a kép felbontása az átvilágított terület nagyságával arányosan finomodik. Ez matematikai formában azt jelenti, hogy ha az integrálási határokat nem nulla és végtelen között határozzuk meg, a képet ugyancsak visszakapjuk, csak annak információ tartalma – részletdúsága – lesz a teljes integrálhoz viszonyítva kisebb. Az integrált – amint ez a matematikából ismert – összegzéssel helyettesíthetjük és akkor az integrált numerikus (számjegy) formában is előállíthatjuk. Pl. akkor a *tárgy* képét a róla készült *kép* Fourier sorával is leírhatjuk:

$$tárgy(\mathbf{s}) = \sum_{j=0}^k kép(\mathbf{r}) \exp(-2\pi(\mathbf{r}_0 + j d\mathbf{r})) \quad 12. \text{ egyenlet}$$

Itt k a figyelembevett legnagyobb ‘frekvenciájú’ tag az, amely meghatározza a *tárgy* képnek a részletdúságát. Nagyobb sorozatszámhoz tartozó tag nagyobb frekvenciát jelent, azaz finomítja a részleteket. Ezért a kép nagy vonalai már viszonylag kis j érték mellett is kirajzolódnak.

Azonnal fölismerhető ebből a gondolkodás – emlékezés – mechanizmusához való hasonlóság. Ott is először homályosan jelenik meg a ‘kép’, ha rátalálunk az emlékre, majd idővel, az agy területeinek egyre nagyobb hányadára kiterjedő ingerület során tisztul ki az emlék. Gondolkodásunk, a tudatunk tehát nem közvetlen, hanem transzformált adatokra épül. Ha egy almát látunk, a szemünk által közvetített információt az agy átalakítja, transzformálja, azaz ‘almasággá’ alakítja és ebben a minőségében végzi az összehasonlítást, azaz az a bizonyos fázis valóban jelen van.

Az agy, mint elektromos rendszer az időben különböző állapotokban van, és ezek az állapotok kvantummechanikai rendszerként kezelhetők. Ugyan az agy tömege az elemi részekhez, molekulákhoz viszonyítva hatalmas és már a klasszikus modellekkel is kezelhető lenne, de nem létezik a kvantummechanika érvényességének felső határa, legfeljebb az egyes állapotok energia szintjeiben nem tudunk különbséget tenni, azokat egymástól kellőképpen elkülöníteni. Sejtekben egyes szervecskék működését kvantummechanikai rendszerrel már sikerrel közelítették. Az agya nagysága miatt annak állapotai nagyon nagy mértékben átfednek. Minthogy az élő agy gerjesztett állapota mindaddig fennáll, amíg élőnek tekinthető, ezért alkalmazható rá a Fröhlich-féle felpumpált rendszerek jellegzetessége, miszerint az átfedő állapotok kollektív állapotokat alakítanak ki.¹⁵² Marshal így kezelte az agyat, mint kvantummechanikai rendszert,¹⁵³ és ebből vezette le az emlékezést, a telepáciát, a jövőbe látást, mint rezonancia sajátosságokat. Szerinte az emlékezés az agy rezonanciája saját korábbi állapotára, a telepátia rezonancia egy másik agy állapotára és a jövőbe látás rezonancia egy időben távoli agy állapotára. Itt felhasználta azt, hogy a kvantummechanikai állapotok időtől független rezonancia lehetőségét is szolgáltatják. Az időben tá-

¹⁵² A Fröhlich-féle ‘felpumpált rendszerek’ valójában egyszerű rezgő elektromosan töltött molekulák (dipólusok, azaz pozitív és negatív töltést egyaránt tartalmazó anyagi darabkák), amelyekbe energiát pumpálnak. A rezgő dipólusok elektromágneses hullámokat sugároznak ki, amelyeket fotonok alakjában közvetlenül is mérhetünk, megszámlálhatunk, de a rádióhullámokhoz hasonlóan fel is foghatunk. Fröhlich bemutatta, hogy ha egy adott energiatartalmat meghaladó mértéknél többet pumpálunk a rendszerbe, akkor az elektromos dipólusok elkezdnek egymással párhuzamosan elrendeződni és azonos fázisban kisugározni a fotonokat, azaz a rendszer ‘kikristályosodik’ és ezzel kollektív állapotot vesz fel. Ezt a fajta együtt rezgő rendszert ‘Bose-Einstein kondenzátumnak’ tekinthetjük egy komoly különbség megjegyzésével: a Bose-Einstein kondenzátumok úgy viselkednek, mintha egy egészet alkotnának, de a felpumpált Fröhlich rendszerek valójában közös rendszerré alakulnak. Ez az állapot biológiai rendszereknél kísérletileg is megfigyelhető. Vö.: Fröhlich (1986). Erre vonatkozóan jó hasonlóság ragadható meg a kórusoknál. Az egyén hangja elveszíti egyéniségét és kollektíven egyetlen közös hangot jelent a kórusok harmóniájában. Lásd részletesebben kifejtve: Zohar (1990), pp.: 65-66.

¹⁵³ Marshal (1960), idézi: Zohar (1990), p.: 62.

voli agyak (múlt és jövő) állapotaira való rezonancia magyarázza a jövőbe látás ill. a 'lélekvándorlás' érzetét. Marshal szerint a tudat nem más, mint az agy önmagára vonatkozó rezonanciája¹⁵⁴ és mint ilyen, nem kizárólagosan emberi jellemző.

A tudat, mint fogalom a bölceleti rendszerek alapkérdéséhez köthető. Pontos jelentése annyi, ahányan megfogalmazzák. Nem kizárólagosan élő rendszerek, még kevésbé a törzsfejlődés tetejét alkotó ember kizárólagos sajátága. Az információhoz kapcsolhatjuk talán a leginkább.

Főntebb már említettük az anyag hullámtermészetét. Ide kívánczik az, amikor elektronokat bocsátanak át egy szilárd testbe fúrt kis átmérőjű lyukon. Az elektron egy adott eloszlásfüggvény szerint szóródik a lyuk peremén, azaz ha megszámláljuk, hogy a lyuk mögötti területen melyik szögben hány elektron halad időegység alatt, akkor az elektron hullámtermészetének megfelelő eloszlást kapunk. Ha most nem egy, hanem két lyukon engedjük át az elektront, akkor a két lyuk távolságától függő szórásképet kapunk. Ez így még természetesnek tűnik, de ha nagyon ritkán bocsátjuk át az elektronokat, azaz egy időben csakis egy elektron van a vizsgált térben, az elektronok szórásképe akkor is ugyanazt a képet mutatja, mintha egy időben többen haladtak volna át, azaz az elektron *tudta*, hogy van egy másik lyuk is és annak megfelelően viselkedett. Ez tudat jellegű jelenség és az elektron hullámtermészetéhez köthető.

Az anyag elsődlegességét valló bölceleti rendszerek a tudatot általában, mint az objektív valóságot tükröző fogalmat határozzák meg. A másik, a szellem központú megfogalmazás szerint a tudat maga az objektív valóság, az atya, és mint ilyen ő a forrása minden létezőnek. Ez utóbbi a gnosztikus hitvilág bölceleti alapja is, amire később még visszatérünk. Az emberi tapasztalat maga is tudatos megnyilvánulás, és ebben a tudatos és a nem tudatos cselekvéseket megkülönböztetjük. Ám a tudat önmaga is két rétegű. Az egyik az éber, gondolkodó személy sajátja, a másik az ún. tudat alatti, a korábbi tapasztalatok, érzelmek, érzések gyűjtőhelye. Számos cselekedet forrása ez utóbbi is. Végso soron ide sorolhatók a begyakorlásból kialakult reflexek is.

Mi tehát a tudat? Hogyan kapcsolódik az anyagi rendszerhez? Mi az életben betöltött szerepe?

Az ún. 'idealista' (tudat központú) bölceleti rendszerekben a tudat, mint önállóan létező intellektualitás, a szellemi cselekménye, történések alanya és egyben tárgya. Ez az elsődleges létező, amely az örökkévalóságot (idő) és a végtelenséget (térben) megjeleníti. Ez a végtelen és megismerhetetlen intelligencia – tudás, ismeret, logika, fény, stb. – a maga szellemi alakjában, a matematikában határozza meg az anyagi világ jelenségeit, foglalja törvényekbe annak történéseit, és hozza létre magát az anyagi világot és annak változatait is. Ez utóbbit a teremtés fogalma tükrözi. Ebből a végtelen tudatból tapadnak részek az emberi léthez, és ezért az ember, mint ennek a tudatnak egyik teremtménye és kis részének hordozója, birtokosa, képes a tudattal kommunikálni, és az anyagi világba a tudatot átvezetni. Ebben a rendszerben a tudat az anyagi világban az ember kitüntetett birtoka, tartozéka. Ez teszi lehetővé az ember számára a világ és a világ jelenségeinek megértését, az összefüggéseik fölismérését, a világ és az azt teremtő tudat korlátolt megismerését foglalja magában. Korlátoltat, mert a végtelen tudatnak csak véges része tartozhat az egyes emberhez és ezért magát a végtelent se képes felfogni. Véges mind a térben, mind az időben.

Nem nehéz itt fölismerni a lélek és a tudat kapcsolatát, esetleg tartalmi azonosságát, amelyet Descartes így is fejezett ki a rendszerében.¹⁵⁵ A tudat ebben a bölceleti megközelítésben pusztán szellemi jellegű, olyan valami, ami az anyag fölött helyezkedik el, azzal szemben elsődleges.

Az anyag központú bölcelet az anyagot, az anyagi világot tekinti térben és az időben végtelennek, és ennek adott fejlettségi szintje teremtette meg számára a tudatot, amely nem szellemi lény, hanem az anyag egyszerű terméke. A tudatot mint az objektív világ tükrét értelmezik, azaz olyan képességnek, amely az anyagi világ hatásait értelmezi, fejezi ki elvont formában. A tudatilag értelmezett jelenségek alapján felírt, létrehozott összefüggéseket csupán az objektív valóság jellegzetességeit tükröző nyelvnek tekintik, azaz csupán felismerésnek, amelynek önmagában nincs hatása az objektív valóságra. A tudatot gyakran az elvont gondolkodáshoz, mint képességhez kötik.

Az anyag központú bölcelet hívei azonban a tudatot ugyancsak a ember kizárólagos képességének, tulajdonságának tekintik és a fejlődés eszméje alapján, annak legfelső megjelenési szintjeként értelmezik. Holott számtalan olyan tapasztalat ismert, amely arra int, hogy alacsonyabb rendűnek tekintett lények – pl. nem ember-szabású emlősök, de még madarak – is képesek tudatos tevékenységre, pontosabban elvont gondolkodásra. Néhány példát fel kell itt sorolnom.

Újzéland partjainál fürdőzőket hirtelen delfin csoport vette körül és mozgásukkal szint kényszerítették az embereket, hogy húzódnak a part felé, hagyják el a vizet. Miután az emberek értetlenkedve bár, de partközelsébe húzódtak, a delfinek eltűntek, de nyomukban ott volt egy fehér cápa. A delfinek saját biztonságukat kockáztatva embereket mentettek meg.¹⁵⁶

Dabasi állatorvos ismerős mesélte a következő esetet. A TSzCs¹⁵⁷ öreg kocsisa nyugdíjba ment és a lovas kocsit, a ló hajtását egy fiatalemberre bízta, aki nem értván a lovakhoz, kíméletlenül hajtotta, és a ló izomhúzó-

¹⁵⁴ Marshal (1968).

¹⁵⁵ Lásd a 28. oldaltól.

¹⁵⁶ Média hírek, 2005.

¹⁵⁷ Az esemény 1979-ben történt. A TSzCs jelentése: termelőszövetkezeti csoport, a kor kollektív gazdaságának ismert betűszava.

dás miatt lesántult. Így került a dabasi állatkórházba az ismerőshöz. Akkoriban együttműködésünk eredményeként használták a bőr hőmérséklet eloszlását jól jelző folyadékkristályos hőmérőt, amivel a ló sérülését és gyulladását egyaránt ellenőrizték. Miután a lovat meggyógyították, a fiatal ember el akarta vinni, de a ló sántított. Ellenőrizték, semmi kóros. De ismét ez történt. Akkor az öregotthont hívták be és a ló vidáman, nem sántítva kocogott el vele. A ló szimulált! Egyértelműen szimulált és mivel ilyen reflexek nem léteznek, ez tudatos tevékenység.

Ugyancsak Cs. F. beszámolója:

„Volt egy németjuhász kutya. A budai hegyekben lévő házuk körül élt, füves, vagy burkolt felületen rohangált. Elutaztunk Jószaforra, ahol a köves felszínen, a patakmedrekben futkosva városi élethez szokott tappancsa fölrepedezett és a kutya a fájdalmasan sántikált néhány napig. Persze, a gyereksereg körbe udvarolta, kedveskedett neki, míg nem hamarosan fölépült és már vette a vidéki talaj akadályait. Újabb vendégek jöttek és az egyik gyerek gumicsizmáját éjjelre az ajtó előtt hagyta, amelyet aztán a kutya reggelre szétcincált. Szigorúan megdorgáltam, mire őkegyelme azonnal elkezdett sántikálni. Egyértelműen szimulált.”

(Mire D.L. csak annyit jegyez meg, hogy gyerekkorát falun, háziállatok közelében töltve, ilyen szimulálásokat, tudatos cselekvéseket sokat tapasztalt náluk, ill. sok ilyen történetet hallott lovakról, tehenekről, kutyaokról, disznókról, juhokról, kecskékről, de még ludakról, tyúkokról, kakasokról, galambokról, sasokról, fecskékről, gólyákról is, olyan sokat, hogy természetesnek tartván nem is tulajdonított eddig nekik nagy jelentőséget.)

Mindezek az állatok (többnyire) emlősök voltak. Ausztrália sárga tarajú nagytestű papagája a kukkati. Megtanítható beszélni, de ezen felül többre is képes. Egyik példányukat Amerikában logikai feladatokra is megtanították, és szóval vezérelték a madarat. Mintegy 150 szót volt képes megtanulni, és azokból értelmes mondatokat alkotni. Színes lemezeket mutatva neki mindegyikről megmondta a színét. Ha kérték, hogy válasszon ki egy sárgát, akkor kiválasztotta. Aztán elfáradva azt mondta: „Hagyj békén! Fáradt vagyok” és elvonult a vackára pihenni. Cs. F. egyik ausztráliai ismerőshöz önként csatlakozott, telefonból felismerte ismerősei hangját. Volt, akit kedvelt és akkor örömeiben szárnyával csapkodott, másokat nem szeretett, akkor a taraját felborzolta. Tudatosan viselkedett. Tudatos cselekedetek sorozatban egy madárnál! A törzsfajlásnak az emlősök szintje alá helyezett fajtánál. A darwini tételek alapján a beszéd, a tudat egyik leglényegesebb megnyilvánulása olyan túlélési előnyt biztosít, hogy azt elveszíteni nem lehet és csakis az ember sajátja ez. Mégis a kukkatinál már megtaláljuk, és a számtalan fölöttes fajnál pedig ez nem látszik. A kukatti elvont gondolkodást igazolva beszélt, és ez nem pusztán utánzás, nem pusztán reflex, hanem tudatos cselekvés volt.

Az emberi agynak van egy külső rétege, amelyet más állatoknál nem találunk meg. Ez az ún. *szürke kéregállomány*. Sokan ezt a területet teszik 'felelőssé' a tudatos tevékenységért, főként a tagolt beszédért és az azt vezérlő elvont gondolkodásért. Talán ennek köszönhető, hogy ezeket a képességeket a darwini fejlődéstudomány hívei a fejlődés koronájára, az ember kizárólagos képességeinek tekintik. Az kétségtelen, hogy a tagolt beszéd és annak tudati értelmezése az embernek komoly lételőnyöket biztosít azzal, hogy a tapasztalatait számjegy formába öntve (beszéd), azokat az egyik egyedtől a másik egyedhez közvetlenül eljuttatva a tapasztalatok hatását messze a saját körzetén túlra képes kiterjeszteni. Ezáltal lehetővé teszi a kultúrát, amivel majd később foglalkozunk részletesebben.¹⁵⁸

Az elvont gondolkodást és annak számjegy kódolt kifejezőmódját, a tagolt beszédet a tudat bizonyítékainak fogadjuk el. Ha nem rekesztjük ki az állatvilágot a tudattal rendelkező lények táborából, és nem magyarázzuk a cselekedeteiket az erőltetett reflex mechanizmust föltételezésével, akkor más állatoknál is bőven megtaláljuk a tudatosságot. Számtalan esetben az állat célt tűz ki, és a cél elérése érdekében esetleg bonyolult, sőt, összehangolt társas cselekvést folytat. A ragadozók gyakran az üldözés előtt 'kiszemelik' a lecsapandó állatot a szavannákon és csakis arra vetik rá magukat. De a svábbogár is kiszámítja az őt támadó ember szándékát, és annak megfelelően menekül, vagy lapul, vagy támad. Farkas, vagy kutya fajta hordái bekerítő mozdulattal kapják el az áldozatot, és így tovább.

Mindezek alapján a tudatot megint csak nem tekinthetjük úgy, mint egy kiváltságos megkülönböztető jelenséget, hiszen szinte valamennyi központi idegrendszerrel rendelkező lénynél megjelenik többé-kevésbé nyilvánvaló módon, ha nem is állandóan és minden cselekedetben, hanem időnként és bizonyos meghatározott helyzetekben. A tudat tehát a hordozójához, az élőlényhez tapad, az a tudatát nem a semmiből teremtettem, azt csupán megjeleníti, megnyilvánítja. A tudatos megnyilvánulások minden esetben a központi idegrendszerrel rendelkező élőlényeknél tapasztalhatók, aminek a legfontosabb központját agynak nevezzük. Hogy a tudat lényegét megértjük, fordítsuk figyelmünket a központi idegrendszer vezérlőműjére, az agy felé.

1.2.2. Az Agy

A tudat hordozója az agy, a központi idegrendszer góca, központi jelentőségű eleme. Idegsejtek tömegéből áll, amelyek a test minden részét behálózzák, nyulványrendszereiken keresztül kapcsolódnak egymáshoz. Az

¹⁵⁸ Lásd a 68. oldalon.

idegsejtek nem tartalmaznak sejtmagot, szaporodásra képtelenek, pontosan úgy, ahogy a Gánti-féle modellbe is beépültek be. A sejtek nyúlványai messze a végtagokhoz elérő kötegeket alkotnak, amelyekben az egyes idegszalakat, rostokat zsír burkolat választja el egymástól. A rostok vége csatlakozik az érzékelő, vagy a beavatkozó szövetekhez, sejtekhez. Az érzékelő szövet valamilyen külső, vagy belső hatásra reagálva a hozzá kapcsolódó idegsejten elektromos töltést alakít ki, ingert kelt, amely aztán a sejtfal mentén a zsír burok által a szomszédos idegsejttől elszigetelve halad a sejt többi nyúlványai felé, majd a más sejtekkel érintkezési pontokon, a szinapszison, azok küszöb értékétől függően átadódik a másik sejteknek, vagy változatlanul halad el mellettük. Az ingerület így az idegrendszer egy bizonyos, többé-kevésbé körülhatárolt területére kiterjedve azt ingerületbe hozza. Az ingerület vezet a jel feldolgozásához és a megfelelő válasz reakció kialakításához, amely aztán a megfelelő idegszál mentén a beavatkozás helyére vezetődik és a szövetet összehúzódnásra, elernyedésre gerjeszti, vagy beindít vegyi folyamatot, amelynek eredménye valamely anyag, vagy anyagrendszer képződése. Ilyen, például amikor egy finom étel látványa megindítja a gyomorban az emésztő enzim kiválasztódását.

Az impulzusokat tekintve az idegrendszert több szempont szerint is osztályozhatjuk, közelíthetjük. Vannak érzékeny és tompa rendszerek, vannak gyorsan és lassan reagálók, van, ahol az ingerület amilyen gyorsan ébred, oly gyorsan el is hal, másoknál meg tartósabban fennáll. Van, ahol a határozott és hirtelen a válasz reakció, van, ahol késleltetett, de van, ahol szinte lehetetlen az idegrendszer egészét izgalomba hozni, másoknál meg állandóan izgalomban van. Mindezek a sajátosságok aztán a cselekedetekben, az egyed viselkedésében törnek a felszínre és minősítik az egyedet, ember esetében alapozzák meg a személyiségét. Ezek a tulajdonságok nagyrészt az idegrendszert jellemzik és többnyire az átörökítés eredményei.

A központi idegrendszert több tíz-, vagy százmilliárd sejt hálózata jelenti. Működésének a megértése az ún. neuronhálózat modellje alapján lehetséges. A neuronhálózatok elméletének manapság már kiterjedt irodalma van. A Gánti-féle gondolkodó chemoton modellben az üres hálózat esetében elvileg annak valamennyi eleme valamennyi másik elemmel össze van kötve és az információ beiródásakor a kontaktusok fokozatosan bomlanak fel, kerülnek 'gátlás' alá, ami azt jelenti, hogy a szinapszisok határfeszültsége növekszik meg. Az élet során szerzett élmények, tapasztalatok rögzítése úgy történik, hogy ezeket a kapcsolatokat a szervezet fokozatosan megszünteti. Ezért az első élmények rögzítése hatalmas mennyiségű kapcsolatot bont fel, azaz a neuronhálózat-hoz rendelhető állapotok frekvenciája kezdetben kicsiny. Majd fokozatosan a frekvencia növekszik, mígnem a kapcsolatok felének a felbomlásához el nem érünk. Ettől kezdve az új emlék már nem független a korábbiaktól, rögzítése más emlékek törlődéséhez, módosulásához vezet. Ez a fajta megközelítés megfelel a holografikus információátárolásnak, ahogy azt fentebb már bemutattuk. Igazolja a modellt az az idegbetegség (), amikor a beteg fokozatosan veszíti el az emlékeit, emlékezetét. Kezdetben a legutóbbiakat, majd fokozatosan halad vissza a korral egészen a csecsemő állapot emlékéig. Az elveszített emlékekkel párhuzamosan az addig elfedett, korábbi emlékek kerülnek a tudatba. Aztán amikor a beszédkészségét is elveszíti, azt követően hamarosan a testi szükségleteit sem képes már ellenőrizni és ez jelzi a halál nagyon közelségét. Az idegrendszer ilyen léletpülése a lezárt szinapszis kapcsolatok küszöbértékének az eltűnését jelenti, az idegrendszer visszatér a kezdeti állapotához, és ezzel működésképtelenné válik.

Az agy befogadóképessége óriási. Az emberi élet során a teljes információraktározási képességének alig tizedét használja ki. Különösen nagy a képi memória. Agyműtéteknél az egyes területeket elektromos jellel ingerelve az egyének teljes emlékképek felidézéséről számolnak be, olyan mértékben, mintha ismét a jelenben lennének, hallva a hangokat, látva a helyszínt, érezve a hőmérsékletet, a fájdalmat, de még a szagokat, illatokat is érezve, holott tudják, hogy a műtőasztalon vannak. Ezek a képek, események az emlékezetben, azaz az agy mechanizmusában ott vannak, csak gátlás alattiak és az elérésük nem föltétlenül történik meg.¹⁵⁹ Viszont az agy 'pihenő' működése közben belebotolhat ezekbe, és ekkor támad a 'déja vue' érzés, azaz hogy ez az esemény egyszer már az ember életében megtörtént. Igen megtörtént, de a másodszori átélése a hamis, az, amely a 'déja vue' emléket kelti benne.

Az agyban az egyes szerepkörök ellátására a teljes holografikus működés figyelembevételével mellett is területeket jelölhetünk ki. Mindenekelőtt két féltekére osztható az agy és a jobb, valamint a bal félteke szerepköre nem teljesen azonos, jóllehet, durva sérülések esetén (pl. agyvérzés) a szerepkörök áttolódhatnak a másik féltekére. A két félteke azonban egészséges egyednél együtt működik. Ilyen együttműködést tapasztalunk, pl. a cápánál, amelyeknek állandóan mozogniuk kell, hogy a vízben el ne süllyedjenek, mert nincs úszóhólyagjuk, ezért egyidőben csupán az egyik agy félteke pihen, a másik tovább végzi a feladatokat. Ha egy enzim hiánya miatt (mutáció következtében az ezt kódoló DNS szegmens értelmetlenné válik, vagy a kódolt fehérje szerkezete képtelen a biokatalizátor szerepét ellátni) és egy vegyület előállításuk megszűnik, akkor a két agyfélteke közötti információáramlás, az együttműködés megszűnik. Embernél ezt a kórt skizoféniának nevezik. A betegség a hiányzó vegyszer rendszeres adagolásával karban tartható, a tünetek megfékezhetők.

¹⁵⁹ Penfield orvosi kísérletei egyértelműen igazolták, hogy az agy hatalmas olyan adatot tárol, amelyet az ember az élete során átél és elraktározott, de az után a tudat alá kerülve a tudat számára elérhetelenné válik. Operáció közben tapasztalták, hogy az agy egyes részeit elektromos potenciállal 'ingerelve' a tudatánál lévő beteg olyan eseményekről számolt be, mint ott és akkor átéltékről, amelyeket korábban valóban megtapasztalt. Nem csak látta a képeket – párhuzamosan a műtő látványával –, hanem hallotta a korábbi hangokat és még az illatokat is érezte. Penfield (1952) *Memory Mechanism* c. munkáját idézi Haris (1973), pp.: 4-10.

A központi idegrendszer szerves részének tekinthető a gerincesek gerincében lévő 'velő', azaz gerincagy. Ez elsősorban a végtagok működtetését irányítja, vezérli, ide értve azok reflexszerű mozgását is. A két agy a koponyaalagnál kapcsolódik össze. Ez a rész az ún. nyúlt agy, amely viszont az életfontosságú szerveket működteti, azaz azokat, amelyeknek a tudattól függetlenül kell a szervezet életben maradását biztosítaniuk (szív, tüdő, stb.). Ezek működésére az agy más területei hathatnak, de főleg a védett nyúltagyon keresztül. A gerincagnak a nyúlt aggyal való kapcsolatát szakítja meg a hóhér az akasztásnál, amikor a meghúzott testtel kiakasztott koponyát elfordítja, és a gerincvelőt megszakítja. Ekkor a létfontosságú szervek működése leáll, és ezzel megkezdődik az egyed halála. A halálos ítélet végrehajtásakor, a lefejezés, vagy az akasztáskor a koponya kiemelése és oldalra fordítása esetén ez történik. A szív működés leállítását követő 6-15 perc múltán szűnik meg az agy elektromos aktivitása az el nem szállított salakanyagok és az oxigén hiány eredményeként. Ez az agyhalál, a kóma. Ha az ember szív működését ezen időn belül helyre lehet állítani, akkor a fölélesztett emberek nagy része hasonló jelenségről számol be, az ún. *halál utáni életről*. A beszámolókból számtalan közös elem van, amely a leálló ideg- és agyműködés elemzéséhez értékes adatokat szolgáltat. Pl. ekkor az ún. telepátiás hatások felerősödnek, az egyén mások tudatával, mások érzékszervein keresztül 'láthatja' önmagát és környezetét, amely a rezonancia érdekes, sajátos esetét jelenti. Ha az agyhalál betegség, vagy baleset eredménye, akkor a test akár évekig is életben tartható mesterséges lélegeztetéssel és szívszabályozás, vagy szív-helyettesítés segítségével (természetesen ilyenkor a vér tápanyag ellátását a tápanyagnak és a folyadéknak közvetlen vérbe adagolásával – infúzió – kell biztosítani). Az eredetileg program vezérelt önszabályozó rendszer ettől kezdve egyszerűen csak önszabályozott rendszerré degradálódik.

Az agy végzi el a külvilági hatások értékelését és feldolgozását. Ezek közül talán a legfontosabb a látás. Az állati szem zömmel a fény színképtartomány ún. látható tartományára (400-700 nm hullámhossz tartomány, azaz az ibolyától a kék, zöld, sárga, a narancson át a vörös színig) érzékeny, de nem egyenletesen minden részére. A Nap sárga színének megfelelően erre a legérzékenyebb a szemünk. Vannak állatok, (pl. a szúnyog) amelyek az ember szeme számára már láthatatlan fényt is látják, érzékelik, míg vannak, amelyek nem különböztetik meg a különböző energiájú fényt színek szerint, hanem egységesen szürkében látnak (feketétől a fehérig). Ez utóbbiak pl. a sötétben élő állatok, ahol a színek látása nem nyújt számukra életben maradási előnyt, így pusztán a fény legkisebb egységének az érzékelése, esetleg az élőlényeknek a környezetükhöz viszonyított melegségének (infravörös fény) az érzékelése a fontosabb. Az emberi szem hihetetlen érzékeny műszer. Ha két foton éri a föléledési idején (0,1 másodpercen) belül, akkor már fényként érzékeli, jöllehet, ez még nem látás. A kép kialakításához ennél sokkal több kell. Egy-egy képet a szem úgy szintén 0,1 másodperc alatt érzékel, dolgoz fel és raktároz el, azaz az ennél ritkábban megjelenő képeket egyedi képként, az ennél sűrűbben megjelenőket folyamatos mozgásként érzékeljük. A szemlencse által a recehátyára 'rajzolt' kép – analóg jel! – azonban csupán az agy tevékenysége révén válik 'látott' képpé. Az agy általában fokozatosan építi fel a látott képet, majd a látómező különböző helyeiről érkező fényjelenségekre eltérő módon reagál. Az emberi szem csupán a kép középső mintegy 10%-át 'látja' élesen, azaz finom felbontásban, a látómező peremei felé a kép finomsága és színgazdagsága lecsökken, ellenben az azokon a területeken bekövetkező változásokra érzékenyebb. Ha a szemünk sarkában van mozgás, azt hamarabb 'észre vesszük', mint ami középen történik. Így a 'szemünk előtt' megjelenő kép az agy terméke. Tudjuk, hogy pl. a látómező legszélén mi van, holott valójában nem is látjuk.

Különböző állatoknál a látás másra van beállítódva. A nagy magasságból vadászó sasfélék szeme a peremeken úgy szintén csak mozgást észlel, de a belső látómező olyan, mint egy nagyon, de nagyon kis látószögű lencse, a látómezőt hihetetlen finomságú felbontásban mutatja. A sas akár több kilométeres magasságból meglátja a fűben az egeret, az ürgét, a nyulat, ami kisebb, mint 0,01 szögperces szögfelbontást jelent. Az emberi szem felbontása ezzel szemben 1 szögperc, ami egyben azt is jelenti, hogy a látáshoz mintegy 100 millió látóideg is tartozik, ami az agy idegsejtjeinek több mint egy ezredét is jelenti.

A szem nem lineáris 'műszer'. Időegység alatt beérkező kétszeres mennyiségű foton esetében nem kétszeres fényességet észlel. A szem sokkal inkább logaritmikus érzékenységgű, ezért a fényérzékeny fényképlemekkel, foton detektorokkal szemben sokkal szélesebb fényerő tartományt képes egyidejűleg érzékelni és feldolgozni. A manapság kedvelt ún. digitális fényképezőgépek fény intenzitást feloldó képessége színösszetevőként¹⁶⁰ 256-szoros, azaz összességében talán tízezerszeres fényerő különbség rögzítésére alkalmasak. Az ember szeme ennek százszorosára, akár még ezerszeresére is képes. Más állatoknál ez is különböző lehet, illeszkedően az állat életkörülményeihez, táplálékához. Pl. a macska látása kiváló a kutyaéhoz hasonlítva, ami meglehetősen rossz. A kutya 50 méterről már nem képes fölismerni a gazdáját sem. A macska sötétben is remekül lát, hiszen éjszakai vadászatra specializálódott.

A másik fontos érzékszervünk a fülünk, a hallás szerve. Fülünk is csak a 'hanghullámok' egy részét képes felfogni, érzékelni. A 16 Hz alatti hanghullámokat már egyedi zöreinek halljuk (infrahangok), és az emberi fül a 16 kHz feletti hanghullámokat már általában képtelen érzékelni (ultrahangok).¹⁶¹ Vannak állatok, amelyek az

¹⁶⁰ Három összetevőre bontják a fényt, vörös, sárga és kék, ezek megfelelő arányú összegzéséből kerekedik ki az éppen érzékelt szín.

¹⁶¹ A 10 kHz feletti hangok már az egyes hangokat színező 'felhangok'. Ezek közül a gyerekek gyakran még a 20 kHz-es hangokat is hallják, de a felső határ az életkorral párhuzamosan, a szövetek rugalmasságának csökkenésével csökken. Az emberi beszéd hangjai csupán a 200 és 5000 Hz közötti tartományt jelentik.

emberi alsó és felső hallásküszöbötől eltérő hangokat is hangként hallják, érzékelik. A lovak, pl. az infrahangokat hallják, amivel érzékelik a közelgő vihart, vagy a katasztrofális földrengések előrengéseit. A denevérek, vagy a delfinek ultrahangot használnak a tájékozódásukhoz, hiszen az ultrahangok már nem gömbfelületen terjednek, hanem jól irányíthatók és ezért azok visszaverődéséből, a kibocsátott és a visszavert hang fázis különbségéből tárgyak helyét, távolságát képesek meghatározni, így tájékozódni.

Fülünk ugyancsak nem lineáris műszer. Érzékenységét az ún. *decibel* skálával fejezhetjük ki, amely szerint a hallott hang erőssége $\text{hangerő} = 10 \log (I/I_0)$ alakú. Itt I az a hang, amit az I_0 hanghoz hasonlítunk és a hang-erő ezek logaritmikus arányával arányos.

Az ember a hallószervét csak kismértékben képes elmozdítani, a hang forrása felé fordítani. Az állatok nagy része azonban pontosan be tudja határolni a hang forrását fülei elmozdításával. Ez az élelemszerzés szempontjából különösen a ragadozó állatoknál fontos, hiszen azok élő állatokat fogyasztanak, dögöket, elpusztult állati tetemeket nem. A hallásban azonban nem csak a fül vesz részt, amely a hangot a dobhártyán keresztül a rezgést ideg ingerületté alakító hallócsontocskához irányítja, hanem ebben gyakran az egész koponya, annak csontozata is részt vesz. Ezt különösen sérült fülű egyéneknél lehet jól megfigyelni. Sérült dobhártyájú és ezért 'roszszul halló' egyedek is meg tudják határozni a hang forrását a koponyacsontjukat érő hanghullámok fáziskésése alapján.

A hallásnak komoly szerepe van a tagolt beszéd megértésében, és ez is tanult képesség, azaz agytevékenység eredménye. Az agy képes hangzavarból is kiszűrni egyes emberek szavait, azaz az agy 'figyelmét' egy adott hangforrásra összpontosítani. Így megint csak azt állíthatjuk, hogy nem a fülünkkel hallunk, hanem az agyunkkal, és ez nem csak emberi jellemző. Valamennyi állat tudatilag feldolgozza, amit a szeme, vagy a füle érzékel, és mint érzetet az agyához küld, mint jelet, amelyet aztán az agy feldolgoz és annak eredménye alapján cselekszik.

Vizsgáljuk meg magát a beszédet. Mielőtt a tudat mindenki által elfogadott megnyilvánulásáról, a tagolt beszédre elmélnénk, kissé bele kell mélyednünk az információs rendszerek világába.

Alapvetően az információt jellege alapján két csoportba oszthatjuk. Az egyik típus az, amikor a jele alakja, nagysága, külső és belső jellemzői közvetlenül jelennek meg akár érzékszervekkel, akár módszerekkel letapogatható, vagy a jelekkel arányos más jelekkel rögzíthető alakban. Ilyenek pl. a zeneművek, amikor elhangzanak, vagy szobrok, vagy festmények, stb. Ilyenkor *használt*, idegen szóval kifejezve *analóg* jelekről beszélünk, mert az objektív valóságot ahhoz hasonlító jelekkel közelítjük meg, írjuk le, rögzítjük. A jel és annak forrása, tárgya, összehasonlítható, egymásra közvetlenül vonatkoztatható. A jel a jelenséget ekkor pontosan leírhatja, ám de ha a jelet rögzítjük, akkor a pontosságából már sokat veszíthet. Amikor a képet, vagy a hangot pl. a mágnesesen rögzített alakjából helyreállítjuk, akkor számos eleme már elveszett, hiszen képtelenek vagyunk a magasabb frekvenciájú összetevők eredeti arányú rögzítésére, zaj rakódik a jelre, stb. A kimásolt jel újra rögzítésekor újabb zaj kerül a jelek közé, újabb torzítások épülnek be. Így folytatva véges számú olvasó-rögzítő ciklus után az eredeti jel már olyannyira eltorzulhat, hogy az objektív valóságot egyáltalán nem adja vissza. Az összehasonlító jelrögzítés meghamisítja a jelet, pontosan nem adható át harmadik egyednek.

Az információ másik alakja az, amikor az objektív valóság jelenségeiből pontonként mintát veszünk és a jel nagyságát azzal arányos nagyságú számjegyekkel közelítjük meg, írjuk le. Ez a számjegy kódolt, idegen szóval *digitális* jel leírás. Ebben az esetben a jel csak végtelen számú mintavétel esetén lesz közelítőleg pontos, ám de a számjegyek a rögzítés és újra írás esetén nem változnak meg, azaz a pontatlan leírást változatlan alakban és pontossággal adhatjuk tovább, adhatja át a második egyed a harmadiknak és így tovább, elvileg végtelen egyednek. Az átadott jel ugyan eredendően pontatlan, de a pontatlansága az átadások számával nem változik meg, az átadott változat pontos mása az eredetinek.

A tagolt beszéd alapvetően számjegy kódolt jel. Számjegyei az egyes hangok, amelyekből szavakat, a szavakból mondatokat építünk fel és a mondatok sorozata gondolatot fejez ki. Ha látok egy asztalt, azt később emlékeim alapján lerajzolhatom, kifaraghatom (összehasonlító jel), lehet, hogy megközelítőleg azonos lesz az eredetivel, de mindenképp hasonló lesz ahhoz, de évek múltán a kicsapott emlék bizonyosan nem marad azonos az eredetivel. Ha a látott asztalra vonatkozó információt valaki másnak át akarom adni és nem számjegy kódokkal adom át, akkor képtelen vagyok az eredetit felidézve azt a másikkal láttatni, ellenben ha számjegy kóddal leírom, hogy ennyi, meg ennyi lába, ekkora teteje van, ilyen magas, stb., akkor az asztal lényegi szerepköréhez tartozó tulajdonságait pontosan átadtam a másik személynek. A tagolt beszédben a hangok jelentik a számjegyeket, ezekből építjük fel a szavakat, a szavakból a megállapodásszerű rend (nyelvtan) alapján a mondatokat és ez utóbbiak gondolatok fejeznek ki, amelyeket a hallgató feldolgoz, értelmez, esetleg pontosan számjegyszerűen (szöveghűen) elraktároz (megjegyez). Mindez tudatos tevékenység és az agy ún. beszéd processzorához, feldolgozó rendszeréhez kötődik.

A beszéd azonban nem vonatkoztatható el a nyelvtől. A legtöbb ember az anyanyelvén 'gondolkodik', sokan olyannyira, hogy amire gondolnak, azt hangosan ki is mondják. Másoknál meg az ajakmozgás árulja el a nyelvi gondolkodást. Több nyelven, anyanyelvi szinten beszélő embereknél azonban a gondolkodás nem feltétlenül kötődik a nyelvhez, a gondolat ugyanis analóg jel és annak a megfogalmazása, számjegy kódolása jelenti magát a nyelvet. A beszéd 'processzor' tehát egy-azonos személynél különböző nyelven is működtethető. Az

analóg jelekben, azaz 'képekben' való gondolkodás megint csak egy arra utaló jel, hogy az elvont gondolkodás nem föltétlenül kapcsolódik szorosan a nyelvhez, a beszédhez, a beszédképességhez. Süket-néma embereknek is vannak elvont gondolatai, azokat képesek meg is jeleníteni. Vannak néma emberek, akik azért nem képesek a tagolt beszédre, mert süketek, nem hallják a hangokat, holott mások ajkáról képesek 'leolvasni' a hangokat, így végső soron beszélni is megtaníthatók.

A beszéd, a kimondott gondolat rögzítésének és megőrzésének van egy sajátos emberi módja, az írás. Különböző írásrendszerek ismeretesek. Ezek egyik típusába a fogalmakat egyszerűsített képek jelenítik meg és elolvasásukkor az olvasó ember közvetlenül a képet érzékeli és csupán a képi azonosítókkal 'érti meg' a képjelek mondanivalóját. Ilyenkor a képekhez a nyelvben meghatározott számjegy kódokat kapcsolhatunk, azaz a képirás nem föltétlenül nyelv-specifikus, azt számtalan nyelvi alapon 'elolvashatjuk', megérthetjük, ugyanazok a jelek megérthetők számos különféle nyelvi alapon, a képek az egyes nyelvek hangkészletével alakíthatók át beszéddé.

Az írások másik típusa a nyelvtől függő hangírás. Ezeknek van szótag és egyedi hangírásos változata. Ilyenkor a jelet a fogalmak számjegy kódolt rendszerének megfelelően határozzuk meg. Elolvasásuk ellenben határozottan és föltétlenül igényli azon nyelv ismeretét, amelyen az írást megfogalmazták. Ezek az írások valójában a beszéd képi megjelenítései. Ellentétben a képirással, ahol a fogalom és nem annak nyelvi számjegy kódjainak a képi jelei az egyes írásjelek. A képi írás azonban ugyancsak értelmezhető számjegy kódolt jelrendszernek, csupán a számjegyek száma hatalmas nagy, és ezekből a számjegyekből nem alakítunk ki rendszert. A mássalhangzóírásoknál a hangalakból csakis a mássalhangzókat jelöljük, mint pl. a héber írásnál, ahol 22 számjeggyel fejezik ki a beszédet. Ezek a számjegyek csoportokat alkotva képeznek rendszert, azaz az így kialakított szavak magasabb helyértékű, összetett számokat jelentenek. A magyar írásrendszerben 40 jel található, egyedi jelnek tekintve a kettős betűket is. A japán szótagírásnak 38 jele van, mert a magyarénál sokkal kevesebb hangot használ. Az angol nyelv 26 jelet használ hangjai kifejezésére, jóllehet, sokkal több hangot felhasználva. A kínai – és a japán – képirásnak 1850 olyan jele van, amelyet a művelt olvasónak ismernie kell, hogy a mindennapi fogalmakat kifejezze, megértse, jóllehet, a teljes képi jelkészletük meghaladja a 4500-at. A képirásra, annak olvasására 'befogott' (betanított) agy azonban más területeken is eltérően viselkedik, mint a hangírásra betanított, és ez az egyes műveltségek, kultúrák ún. 'szellemi teljesítményében' kifejezésre is jut.

A következő érzékszerv az orr. Ennek a szerepe elsősorban az állat életének a fönntartásában a táplálkozást szolgálja. A kutyák orra rendkívül érzékeny, a behelt levegőben lévő egyetlen molekulára is már reakciót képes kialakítani. Az emberi orr nem ennyire érzékeny, de az érzékenysége különböző molekulákkal szemben nagyon eltérő. Van, amelyikre szinte túlérzékenyen reagál (allergia), másokkal szemben az érzékelő küszöbértéke nagyon nagy is lehet. Főleg az élettevékenységet erősebben befolyásoló molekulákkal szembeni érzékenysége nagyon nagy. Vannak 'szagok', amelyek érzékelése a kellemes érzeteket kelt – ezeket általában illatoknak nevezi a magyar nyelv – mások undort, irtózatot váltanak ki – ezeket bűznek nevezzük. Amikor szagokra, illatokra a szervezet az indokltnál hevesebb reakcióval válaszol – ez akár a halálos reakcióig is fokozódhat! – akkor túlérzékenységről, idegen szóval allergiáról beszélünk. Számos növény pollen anyaga is ilyen reakciót vált ki, de ez nem föltétlenül az orron át való érzékelés, ezek az anyagok a bőrre kerülve, vagy a tüdőbe lélegezve is heves ellenreakciókhoz vezethetnek.¹⁶² A vészreakciót az allergén a szervezetbeli adrenalin termelés fokozásával váltja ki. Kóros esetben már néhány száz molekula is az egyed pusztulását válthatja ki.

A tapintás az érzékelés különös módját jelenti. A bőrre nehezedő nyomás, a tárgy hőmérséklete, valamint a bőrrel való érintkezéskor bekövetkező hőmérsékletváltozások kerülnek jelekként az agyba, amelyekre megfelelő, szintén tanult, begyakorlott válaszreakció születik. A bőrfelület erős fölmelegedése, vagy lehülése egyaránt vészreakciót vált ki. Nem minden bőrfelület egyaránt érzékeny a tapintási ingerekre. A kisgyermek pl. a szájába vesz minden új tárgyat, a tárgyról szerzett elsődleges hírek a száj érzékelő szervein keresztül érkeznek az agyához. A szögletesség, a görbeség, a hidegség és melegség fogalmait ezen keresztül építi fel az agyában. A megérintett tárgy hőmérsékletétől, hővezető képességétől függően hideg, vagy melegérzet támad, amit a vérerek kitágulása, vagy összehúzódása követ, mint válaszreakció. Meleg környezetben beindul a szervezet állandó hőmérsékletét biztosítandó hűtőhatás, amely pl. az embernél a bőr megnedvesedésével és ezt követő elpárolgással jár, és ez utóbbi hő elvonó hatására következik be a bőrfelület lehülése. Az izzadás kizárólag emberi sajátosság. Ennek köszönhetjük, hogy nagyobb fizikai teljesítményekre, kitartóbb futásra vagyunk képesek, mint az állatok tekintélyes része.¹⁶³ A kutya nyelvét kinyújtva párologtat és így hűti magát. Hideg környezetben a szervezet hő veszteségét felborzolt tollazat, vagy szőrzet biztosítja. Embernél ez már nem eléggé hatékony a mérsékelt égövi telek alatt, ezért az ember beburkolja a testét, hogy csökkentse a hő veszteségét.

A tapintásnak a látással kombináltan a cselekedetek vezérlésében van komoly meghatározó jelentősége. A megindított cselekvés pillanatnyi helyzetéről kap az agy a tapintáson keresztül is visszajelzést. Ilyenkor a mozgás céljától való távolság (hő érzékelésnél), a tárgy megérintése, megmarkolása, keménységének, deformálhatóságának a jelzése vezeti az agyat a további cselekvés meghatározásában. Szolgáljon példaként az emberi agy talán legbonyolultabb cselekvésének a bemutatása erre például. Ez pedig a kézírás. Minthogy a kézírás az agy

¹⁶² Az ilyen anyagokat *allergének*nek nevezzük. Ilyen pl. a parlagfű pollenje.

¹⁶³ Hiába képes a gepárd óránként 100 km-es sebességre felgyorsulni, testének túlmelegedése miatt erre csak nagyon rövid ideig képes. Ha az áldozatot nagyjából fél percen belül nem kapja el, az meg is menekült már.

többszörösen áttételezett cselekvésének az eredménye, ezért a kézírás meglehetősen pontos képet ad az agy éppen az írás idején, annak lebonyolítását vezérlő állapotáról és ez az, amit a grafológia nevű tudomány hasznosít. Erre még a személyiség ismertetésénél vissza kell térnünk.¹⁶⁴

Az írás alapfeltétele tudati tevékenység, ami meghatározza a gondolatot, majd a beszédprocesszor annak hasonló jelét számjegykódkokká alakítja. Ezt követi a kézmozgás, amely a hangoknak megfelelő képi jegyeket (írásjegyek) a hordozó felületre képként felrajzolja. A szem kíséri az egész cselekvést, és közvetlenül vezérli a kéz mozgását. Most az a mozgás aztán magán viseli az agy szinte minden jellegzetességét. Az íróeszköz nyomását, a mozgás sebességét, az írásjelek nagyságával kifejezett önértékelését, az író szellemi vágyait, szexuális telítettségét, a későbbiekben bemutatásra kerülő személyiség valamennyi jegyét. De nem csak ezeket, hanem az ember motorikus rendszerének a jellegzetességeit, éppen főnálló betegségeit, torzulásait. Magyarán mondva nem a kezünkkel, hanem az agyunkkal írunk.

1.2.3. Az Egyén

A tudat és az agy tehát mellérendelt viszonyban állnak, jöllehet, a tudatot az agy hordozza. A kettő együtt határozza meg az egyéniséget, a cselekvő egyént. Itt nem csupán emberekre gondolunk, hanem általánosságban valamennyi cselekvő lényre, amelynek központi idegrendszere van. A cselekvés alatt itt nem a reflexszerű ill. a létfontosságú élettevékenységet értjük, hanem azt, amelyet célkitűzés előz meg, és amely a célját elérve gyakran meg is szűnik. Pl. amikor egy szűnyog a melegvérű állatra száll, hogy vérét szívja, ami a saját szaporodásához biztosít számára létfontosságú anyagokat. Vagy amikor egy macska el akar kapni egy repülő rovar, vagy bármi hasonlót. De példaként felhozhatjuk, ahogy egy pólyás gyermek megfogja a saját kezét, vagy a szájába dugja az ujját, hogy esetleg cumizzon.

A chemotonnál a két erőt a körfolyamat megfordíthatósága jelenti. A két erő itt sem feszül egymásnak, hanem az egyensúlytól való eltéréstől függően törekszik az egyensúlyt helyreállítani. A mechanizmus *motor*ját a vegyi egyensúlyok képviselik és ebben a **P** mechanizmus a meghatározó, jöllehet az **I** és **D** mechanizmus is kimutatható. A chemotonnál az egyensúly feltételei adottak, és azok a chemotont jellemzik, az egyensúly feltételei nem változnak. Az élő egyednél azonban már nem ez a helyzet. Az élő egyed, az *egyén* azonban több mint a chemoton, több mint egyszerű önszabályozottan működő rendszer, az élő egyed programvezérelt önszabályozott rendszerként kezelhető. Ez azt jelenti, hogy azok a tényezők, amelyeknek a jellegét, nagyságát, mértékét, sajátosságát, stb. az önszabályzó rendszer vonatkozási tényezőnek tekinti, nem állandók, hanem egy adott program szerint alakulnak, változnak. A programot nevezzük vezérlő jelnek, idegen szóval kifejezve: kódnak. A vezérlő jel függ a körülményektől, és ezekre az egyednek föl kell készülnie, meg kell tanulnia azokat értelmezni és a megfelelő válasz jeleket, válasz cselekedeteket ki kell dolgoznia. Mozdulatokat kell begyakorolni, vészreakciókat kialakítani, vagy tompítani, stb. Az agy ezeket a 'begyakorlott' eseményeket aztán elraktározza és a megfelelő helyzetben azokat felidézve vezérli a cselekvést.

Ez a folyamat tágabb értelemben vett tanulást jelent. A tanulás azonban önmaga is vezérelt, önszabályozott rendszer jellegű cselekvés, folyamat. Valahol elkezdődik, és a tanulás közben maga a tanuló mechanizmus, eljárás is módosul: az egyed megtanul tanulni. Mindez programszerűen zajlik. Az információt a *tudat*¹⁶⁵ szolgáltatja. A magasabbrendű szervezetekben egyértelműen kimutathatóan ez a mechanizmus az *agy*¹⁶⁶ által vezérelt testben zajlik és a tapasztalat, a tudás, a tanulás eredménye megint csak az agyba helyeződik el, ahol a tudat elérheti, avagy a begyakorlottság eredményeként a motorikus, (reflex) rendszer részévé integrálódik. Mindezekre később még visszatérünk.

A vezérlő jelek (szakszóval: *kódok*) egy része az egyed születésekor már a szervezetében van, és a körülményeknek megfelelően a kezdetektől fogva már működik. A petéből, a tojásból kikelt állat életben maradásának a kritikus szerepköréit vezérlő kódokat a tulajdonság átörökítés eredményeként az állatok már a születésük előtt megkapják, azok hatékonyságát aztán tanulással a tapasztalatok feldolgozásával tovább fejlesztik, növelik. Magasabb rendű állatoknál, pl. az emlősöknél ezeket beindító start reakciókat is jól ismeri az állat- és az ember-tan tudománya. A légzés, pl. a köldökszinór elvágásakor, elszakadásakor indul meg. Addig a burokból létező 'újszülött' valamennyi életszükségletét az anyától kapja, így a sejt-légzéshez szükséges oxigént is. Amikor ez a forrás megszakad, akkor a burokból lévő lény vérenek az oxigénhiánya váltja ki a légzés megindítását. A légzés korábbi megindulásakor ugyanis a tüdő megtelne a magzatvízzel és akkor a köldökszinór elszakadásakor a tápláló légzés helyett fulladás következne be. Az első levegővétel az emberi csecsemőnél fájdalmas is, de általában a világrajövetel azt meghaladó sokkot jelent számára. Az egyensúlyi testmeleget a változó klímájú külvilág váltja föl. A folyamatos, véren keresztüli táplálékot a gyomor működésén keresztül kell helyettesíteni. Éhségérzet, fáradtság, a hulladék anyagok eltávolítása a testből mind-mind vészreakciót válthat ki az újszülöttből. Nem is beszélve arról, hogy át kellett préselődnie a szülőcsatornán, ami emberi csecsemőnél a fej hihetetlen mértékű deformációjával jár. Az anyaméh védettségéből, az anyai szívdobogás közelségéből zajos, vagy túl csendes változó körül-

¹⁶⁴ Lásd a 77. oldalon.

¹⁶⁵ A tudat meghatározását, lásd a 62. oldalon.

¹⁶⁶ Az aggyal és tudathordozó szerepkörével korábban már részletesebben foglalkoztunk. Lásd a 65. oldalon.

ményekhez kell alkalmazkodnia, az üres világba pottyanva, magárahagyatottan kell elkezdenie az önálló életet. Az anyaméhben kialakult kezdeti tanuló program valójában a szüléskor indul el, aktiválódik és vele a külvilághoz való alkalmazkodás folyamata is. Ebben a főtebb már tárgyalt érzékszerveknek van meghatározó jelentősége.

Az újszülöttek hallása már az anyaméhben ki tudott fejlődni és már ott elkezdte 'megtanulni' a környezet zajait, amelyek lényegére, az emberi hatására az anya válaszüreakciói segítenek a magzatot rávezetni. A látás azonban addig meglehetősen korlátozott. Sok állat kölyke vakon születik és hetek telnek el, mire a látása aktivizálódik. Addig a hallás, szaglás, tapintás és ízlelés segíti az újszülöttet. Azonban mindezek által szolgáltatott jelek értelmét, értelmezését az újszülöttnak meg kell tanulnia. Csodálattal szemlélhetjük gyermekeinket néhány hetes, hónapos korukban, ahogy órákon keresztül sorozatos próbálkozásokkal kísérlik meg a szemük elé helyezett tárgyakat megfogni, míg nem az agyuk megtanulja, hogy a kép fordított és megtanulja a kezet rávezetni, majd tapintással azonosítani. Ugyanez vonatkozik később a főlegyenesezett járásra, amelyet egy éves koruk környékére sajátítanak el. Megfigyelhető, hogy a kisgyermek, amíg nem ismeri a tárgyakat, először a szájához emeli, megízleli, ajkaival, nyelvvel megtapogatja, és így építi föl magában az 'almaság', a 'kockaság', a 'hegyes túség' stb. fogalmait és rendeli hozzá a jó érzést, vagy a vészreakciót. Mindezeket a már korábbról megindult tanulóprogramok segítségével.

Az állati, vagy az emberi magatartást aztán a szülő, a gondozó utánzásával gyakorolják be, tanulják meg. Széles körben ismert az első benyomás jelentősége (idegen szóval *imprinting*). Házi szárnyasoknál figyelték meg, hogy azok azt az állatot fogadják el gondozónak, szülőnek, - azaz anyának - akire a tojásból kikelve rápillantottak. Gyakran tyúkokkal költetnek ki kacsafigiókat, mert a tyúk gondosabb 'anya' és az ilyen kacsa a tyúkot követik, mint védangyalt. Később mind a tyúknak, mind a kiskacsáknak traumát okozott a víz közelsége, ahová a csibék örökletes anyagukból eredően igyekeztek, hiszen ott van a számukra szükséges táplálékforrás. A tyúkanyó meg a vízre ereszkedést akarta minden áron megakadályozni. Ezt a születési jelenséget *imprinting*nek nevezték el és valószínűleg nem csak a kacsákra korlátozódik, hanem más élőlényeknél is megtalálható, csak nem ennyire nyilvánvaló alakban.

Az 'anya' () utánzása a további tanulási folyamatok során is rendkívül fontos. Macskáknál megfigyelhető, ahogy kölyökkori 'játékaik' kezdetben az anyjukkal, később egymással, mennyire a későbbi vadászat mozdulatait szolgálta. Ez a játék a rendszeresen macskaeledellel táplált állatoknál olyannyira eltorzult, hogy az egerrel is csak játszadoztak, és miután esetleg beleuntak, az egeret magára hagyták, vagy éppen a gazdának bemutatták és a lakásban engedték el. A rovarok 'elkapásánál' is meg kellett tanulniuk, hogy vannak olyanok, amelyek mérget fecskendeznek a bőrük alá, a szájukba, így jobb azokkal nem játszani, hanem azonnal megölni, vagy esetleg inkább elkerülni őket.

A tanulásban - különösen a kisgyermek korban, de az állatoknál is - meghatározó jelentőségű a testbeszéd, és annak az utánzása. Ez a fajta hírközlés az állatoknál nagy biztonsággal fölismerhető. Az állat-élettanászok előtt jól ismert az a testtartás, amivel a küzdő állatok gyengébbje elismeri a vereségét és ezzel a 'győztes' felsőbbiségét, aki aztán el is engedi a vesztest, mehet ahová akar, vagy tud, de távolra pl. a nőstény csordától. Ezekben az állatsorda feletti 'uralmat' szolgáló küzdelmekben nagyon ritka a halál, az erőfölény, a dominancia elismerése elegendő a győzelemhez és a vesztes nem pusztul el. Íme egy újabb példa arra, hogy az állatvilágban nem mindenható az élet-halál harc, küzdelem. Hihetetlen ritka az, amikor a saját fajtabélt ölnek meg, de az is sokkal inkább szerencsétlen véletlen, baleset eredménye, semmint a küzdelem végcélja.

A másik egyed testtartásának az utánzása sokat visszatükröz az egyén érzéseiből, és ebből fakadóan a 'szándékaiból', de a testtartás maga is meghatározhatja az egyén érzésvilágát.¹⁶⁷ Az embernél ezt a rezonancia jellegű hírátvitelt empátiának nevezzük. Ilyenkor a szemlélő szinte egy pillanat alatt átveszi a vizsgált személy érzéseit, azokra rezonál. Különösen erős ez a gyermekeknél és a tagolt beszéddel való értekezés előtti tanulásban ennek kiemelkedő a jelentősége. De felnőtteknél is megállapították, hogy maga a testbeszéd sokkal több hírt közvetít az emberről, mint amire a szóbeli képes. De ezek a hírek elsősorban az érzelmi állapotát jellemzik és azon keresztül, csak közvetve a cselekvési céljait. Később a testbeszéd az olvasási készség, az empátia a tudatosság előretörésével csökken, a felnőtt emberek zömének ezt újra meg kell tanulnia. Szélhámosoknál azonban ez a képesség nagyon erős, és a 'testbeszédből' 'empatikus' úton találnak rá az áldozat gyenge pontjaira, rejtett vágyaira és használják azokat ki a maguk számára. Nehéz életű embereknek azonban ez a képesség ismét felerősödik, újra kialakul, helyreáll, hiszen ez segítheti át őket az élet nehézségein, buktatóin, amelyek zöme társadalmi jellegű, és emberi kapcsolatok gerjesztik.

A testbeszéd azonban sok minden olyasmit is elárul, amit a beszélő nem akar közölni a másikkal, sőt, talán titokban is akar tartani. Megteheti, hiszen a felnőttek zöme immár büszke a tudatosságára, és ha képes is lenni rá, sem ismeri el, hogy az empátiája mást is felfogott, nem csak azt, amit a 'szónok' szavakban kifejezett, mondott. A kimondott szavak árnyalásában is benne vannak az érzelmek, a beszélő viszonya a tárgyhöz, azaz annak a felfogása is az empátia része. Jellegzetes példa volt arra, amikor a szónok valamit mondott, és a testbeszéde azt kiabálta, hogy tudatában van annak, hogy hazudik az egyik nyugati liberális miniszterelnök kortes be-

¹⁶⁷ Pease (1999).

széde újraválasztása érdekében. Ebben a beszédében a szónok azt adta be a választóinak, hogy a bevándorlást kérők kegyetlen számítók, hiszen gyerekeket dobáltak be a tengerbe, hogy kimentvén őket, az országba bebocsátást nyerjenek. Beszédével el is érte, hogy pártját támogassa a többség, hiszen ők kordában tudják tartani az illegális bevándorlást. Testbeszéde azonban árulkodott arról, hogy tudja, a süllyedő hajóról a szülők először a gyerekeket mentették, aztán kerültek ők maguk is a vízbe és az elsüllyedt hajó helyén mentették ki őket a katonák. Ezt filmfelvétel is igazolta és a miniszterelnöknek erről tudnia kellett. Tudott is. A híradókban azonban csakis a film első részét mutathatták be – akkor. A másik megrázó eset az USA 2001. szeptember 11.-i eseményeihez kapcsolódik. G. W. Bush-sal közölték a hírt és az USA elnöke a ‘mély megrendülést’ nem ismerve furcsán elmosolyodott és az arcán valamiféle elégtétel ült ki, amikor azt mondta: „*War*” – azaz háború. Igen lett is belőle, de csak több mint egy évvel utána tudtuk meg, hogy az Afganisztán elleni hadműveleteket tervét ekkor már két hete jóváhagyta ugyanez az elnök. A testbeszéde, amikor a terrortámadás hírével vele közölték, elárulta, hogy ezt várta, várakozása teljesült, számított rá, most boldog és elégedett.

Az empátiakészség az íráselemzőknek jelent nagyon komoly segítséget az írást készítő ember személyiségének, érzéseinek a fölismerésében, leírásában, ha képesek az empátiára, ha képesek magukat az írásképp alapján az író személyiségbe helyezni. Az írásképre tekintve a gyakorlott grafológus átveszi az író ember lelkivilágát, hiszen az írást végső soron az agy és annak az állapota teremti meg, hozta létre, hozatta létre, mert az agya adta az íróeszközt mozgató kéznek a működési programot, az agy vezérelte a kezét. Az írólapon elhelyezkedő írásmező nagysága, viszonya a lap nagyságához már önmaga is a személyiség több jegyét, az agy képességeit – szakszóval az *intelligenciát* – tükrözi. A betűnagyság a személy önértékelését, vágya irányítottságát, a személyiség nyitottságát, rugalmasságát, stb. tükrözi. A betűk kötése, ismétlődése, szabályossága, elnagyoltsága, vagy pontos kirajzolása, az íróeszközhöz nehezedő nyomás, a kéz szorító ereje, az írás sodrása, mind-mind árulkodnak az író agy pillanatnyi állapotáról, ingerültségéről, kiegyensúlyozottságáról, érzelmi hullámainról, tompaságáról, gyorsaságáról, sőt, a személynek a címzetthez vonatkozó érzelmi hangoltságáról. Innen látható a személyiség szertelensége, vagy szinte az elmebaj határát súroló szigorú szabályozottsága, borúsága, vagy derűssége, zárkózottsága, vagy nyitottsága. Egy szóval: a személyisége. Erről a következő részben még bőven szólnunk.¹⁶⁸

A tanulás során maga a tanuló program is módosul. Az ismeretek mennyiségének a növekedésével módosul a környezeti hatásokra adott válaszok minősége is, de ez a változás egyáltalán nem olyan ugrásszerű, mint ahogy a dialektikus materializmus tanrendszere azt, mint függvényt kezelte (lásd: forradalmi változás). Megint csak azt tapasztaljuk, hogy bár a tanuló egyedre ható jelenségre adott válaszában annak felgyülemlett tapasztalatait felismerjük, de tévedés ezt valamiféle ‘fejlődés’ értelemben felfogni, sokkal inkább a jelenségre az állapottól függő választ lehet és kell ebben látni. Matematikai értelemben véve ez nemlineáris válasz, azaz a válasz alakja a választ adó múltját is tartalmazza, de nem halad egy határozott, megfogalmazott, vagy ki nem mondott, de létező cél felé.

Az állatvilágban a tanulás folyamata kizárólag hasonító (analóg) jelenséggé jelenik meg. A tanító azt adja át a tanulóknak, amit maga már megtanult, de a ‘tananyag’ a tanulásától kezdődően benne már átalakult, a saját múltjából eredő tapasztalatokkal módosult, részben elfeledődött, átcsoportosítódott, hangsúlyai eltolódtak, stb. Röviden, a ‘tananyag’ már nem azonos azzal, amit ő maga tanult és mindenképp az adott pillanati helyzetet tükrözi. Ezen felül a közvetlen tanító-tanuló kapcsolatot is igényli, harmadik egyed nem képes átadni ugyanazt.

Abban az esetben, ha az ismereteket számjegy kódolt formában ‘kicsapjuk’, a közvetett átadási lehetőséget éppenúgy megteremtjük, mint ahogy a ‘tananyagot’ is rögzítjük, azaz változatlan értelemben és alakban továbbadhatóvá alakítjuk. Nem csak harmadik egyed közvetítheti, hanem az utókorra is hagyható, azaz időtől függetleníthető is. Az emberi körülmények között a tudás számjegy kódja a tagolt beszéd. Ennek kicsapott formája lehet az írás. Hasonlított jeleket is kicsaphatunk, ezek a képek, szobrok, vésetek, rajzok, de ezek hírközlő tartalma korlátozottabb, gyakran értelmezést igényelnek és ez az értelmezés esetleg megváltozik az utódlánc mentén. Ilyen értelmezést jelenthet azon hírek, információk tömege, amelyeket a műveltség (kultúra) fogalmába sűrítünk és amelyekkel később még részletesebben foglalkoznunk kell.¹⁶⁹ A műveltség ugyanis az emberi csoport együttélését biztosító adatrendszer és hírforrás is. A műveltség ‘megtanulásában’ azonban a közvetlen szülők, a család tagjain kívül az emberi közösség szélesebb rétege is részt vesz, azaz ez már társadalmi jelenség. A műveltség az egyén kialakításában hasonló szerepet tölt be, mint az öröklési adatrendszer a szaporodásban. Ennek is vannak egységei, a *mémek*, amelyeket a tanulás folyamán szerez meg, kap meg az egyed és építi be a személyiségébe. Erről majd a következő fejezetekben részletesen szólnunk.

A hasonlított jeleket az egyén közvetlenül kapja meg és a saját jelkészletébe illesztve használja a cselekvés vezérlésére. Az ilyen módon ‘megtanult’ magatartás, viselkedés közvetlen, ebbe külső, harmadik egyén nehezen tud beavatkozni. Más azonban a helyzet a számjegy alakban átadott és elraktározott jeleknél. A számjegy formában kicsapott jelet leolvasó és értelmező mechanizmus általában közömbös a számjegyek értelme iránt, ezért az adatkészlet a vezérlő programkódok, nem föltétlenül kerülnek közvetlenül a ‘megtanult’ jelek közé. Így lehetőség van azok manipulálására, átalakítására, kicserélésére és így hamis cselekedetek előhívására. A sejt szaporodásánál már említettük, hogy a vírus kódja elindíthatja a másolási mechanizmust, és ekkor az anyaszer-

¹⁶⁸ Lásd a 1.3.1. A Személyiség c. fejezetet a 73. oldaltól.

¹⁶⁹ Lásd a 87. oldaltól.

vezet nem az utódot állítja elő, hanem a vírust magát, annak a kódját sokszorozítja. A vezérelt önszabályozó rendszer hamis kód alapján működik ilyenkor. Ugyanez vonatkozik az emberi egyedek esetére is, amikor a 'tanult' anyag számjegye jelek alakjában kerül a tanulóhoz, merthogy az lecserélhető és hamis vezérlő jelekkel helyettesíthető. Az egyén későbbi működése így más irányba állítható. Ekkor az információ vírusáról beszélhetünk. A mechanizmust vezérlő jelrendszer ilyenkor nem a mechanizmus, hanem idegen forrás terméke. Ilyen eseteket is létrehozott már az élet. A mai hatékony, képi hírközléssel felerősített gondolatok tömege írható be az emberi elmébe, amelyekkel a korábbi, vagy nem teljes mértékű adathalmaz átírható, szándékok, célok megváltoztathatók, és az emberi cselekvés idegen, akár a saját érdekeit is veszélyeztető céloknak rendelhető alá. A folyamatot tágabb értelemben véve *agymosásnak* nevezzük.

Ezek hatását alkalmanként vegyszerek (drogok, kábító- és tudatmódosító szerek) adagolásával fokozni is lehet, durván be lehet avatkozni az emberi tudat tartalmába, sőt, az azonos tudattartalmat hamis vezérlő mechanizmus alá lehet vonni, és az emberi cselekedeteket manipulálni. Ismeretes, hogy bizonyos vegyszerek teljesen hamis érzeteket keltenek, mások az érzelmeket torzítják, alakítják át az idegműködés sajátosságainak megváltoztatásával (fokozzák, vagy tompítják az érzékszervek érzékenységet, a test helyzetének az érzékelését, veszélyérzetet, hangulatot, stb.). Mások egyenesen a tudati tartalmat hamisítják. De ezek nem mérhetők a szóbeli (verbális) és az azt felerősítő képi információk tudati hatásához. Mindezekhez hozzájárulhat a megfelelő ritmikus jelek személyiséget átalakító hatása, pl. a kemény ritmusú zene érzelmeket áthangoló hatásával.

Az idegműködés zavarait nem csak mesterségesen lehet kiváltani, hanem vannak betegségek, amelyek hatása ugyancsak hasonló. Néha csak ezek tüneteinek az elfedésére, vagy éppen a betegség gyógyítására használhatók azok a vegyszerek, amelyekkel az idegműködésbe beavatkozhatunk. Amikor az idegműködés zavara a tudati tartalom félreolvasásában, hamis feldolgozási és értelmezési mechanizmusban nyilvánul meg, akkor elmebetegséggel állunk szemben.

1.3. A Személy

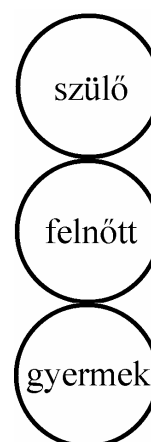
A lélek és a test együttese, azaz a cselekvő egyén az, akit leginkább *embernek* tekinthetünk. A 'fejlődés' koronájának, csúcának tekintik az embert az alárendelő szemlélet hívei, és számos főntebb megtárgyalt elemet kizárólagosan emberi jellemzőnek értelmeznek, és ezzel különítik el az embert az állatvilágtól. A fenti gondolatmenetben mindenképp hangsúlyozni kívántuk, hogy az embert – jóllehet számtalan képessége 'meghaladja' az állatvilágét – az állatvilág részeként kell elfogadnunk, mert az egész élettani fölépítése azokéval egyezik meg, azokkal harmonizál. Azonos enzimek működnek benne, azonosak a szerveik és a legközelebbi állati 'rokontól' az átöröklési adatkészlete alig 1%-ban különbözik. Az embernek az állatvilág fölttiséget az adja, hogy a tudata nyilvánvalóan elvonatkoztatásra teszi képessé, és a tudatával a tanulási képessége is aránytalanul meghaladja az állatvilágét. Ez elsősorban az eszközhasználatból indult el és vált később uralkodóvá nála. Az eszközt használó tudat az egyénnek sajátosságos képességeket kölcsönöz, mindenek előtt a szóbeli kifejezőmódot, amely lehetővé teszi, hogy magát a tudatot fölismerje, majd jobban megismerje. A tudatos egyéniséget ezért *személynek* kezeljük, és *személyiségjegyekkel* látjuk el, amelyek aztán a személyiség vizsgálatához vezetnek.

1.3.1. A Személyiség

Az embert, mint egyéniséget jellemző tulajdonságok összességét nevezzük személyiségnek. Ezek a tulajdonságok magukba foglalják mind az ember örökletes idegrendszeri sajátosságait, mind pedig az élete során megtanult, elsajátított viselkedési módokat összességét. Sőt, az emberi kapcsolatok önmaguk is beépülnek az ember személyiségébe, mint pl. a szülő, a házastárs, barát, gyermek, stb. Ezek elvesztése gyakran a személyiségzavarokhoz vezet, olyannyira, hogy egy ausztrál tudományos műsort szerkesztő TV szakember könyvében (*The Death of Forever*) egyenesen ki is jelenti, hogy váláskor az embernek meg kell ölnie a korábbi személyiségét és megteremteni, fölépíteni egy újat a 'szeretett' lény hiányával.

Berne az embert olyan közösségi lénynek fogja fel, akinek a személyisége a másik egyed személyiségével áll kapcsolatban, tetteik egymásra vonatkoztatva a személyiségek közötti kölcsönhatásokra, ún. *tranzakciókra* vonatkoznak.¹⁷¹ Az ilyen kölcsönhatások elemzése alapján a személyiséget három összetevőre bontotta, ahogy ezt a 17. ábra szemlélteti. Ezek a személyiség összetevők valójában adattároló képességek és mechanizmusok. Ezekbe kerülnek be a tanulás során szerzett tapasztalatok, adatok és raktározódnak el, majd kerülnek a cselekvéskor lehívásra, elemzésre és így határozzák meg a személyiség cselekedeteit, tetteit.¹⁷²

Berne felfogása szerint egészséges embernél ez a három személyiség összetevő egymástól szigorúan elválik. Legfelülre helyezte az ún. *szülő* személyiséget.¹⁷³ Ez a működő embernél

17. ábra Az ember személyisége¹⁷⁰

¹⁷⁰ Harris (1973), p.: 19 alapján.

¹⁷¹ Berne (1961). A továbbiakban azonban elsősorban Harris (1973) alapvető munkájára támaszkodunk.

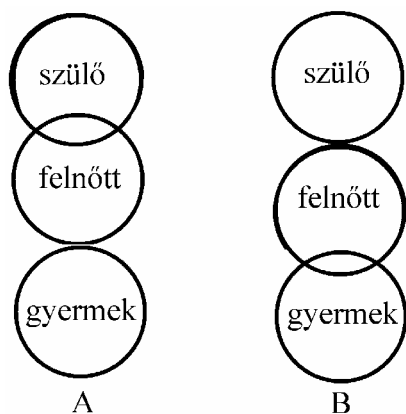
¹⁷² A tanulásról lásd főntebb, a 70. oldaltól.

¹⁷³ Harris (1973), pp.: 19-24.

immár a tudat alá nyomódott, gyorsan reagáló összetevő. Ez tartalmazza mindazokat az adatokat, 'parancsokat', műveltségi összefüggéseket, elemeket, rítusokat, viselkedési mintákat, amelyeket az egyén elsősorban a szüleitől, de összességében a társadalomtól átvett, megtanult, azaz leginkább itt találjuk meg a műveltség átörökítését, azok egységeit, a *mémeket*. Amikor a gyermek az ételhez nyúl, a szülő rászól: „*piszkos kézzel nem eszünk!*” – és ez a parancs idővel a tudat alatti szülő személyiség összetevő részévé válik. Azt mondjuk, hogy az egyéniség ebben az összetevőben hordozza a műveltségét, és minthogy tudat alatti, gyors reakciónál ez áttörhet és a cselekvés irányítójává válhat.

Alul található a személyiség *gyermek* összetevője.¹⁷⁴ Ez megint csak tudat alatti, és nagyon nagy részben az érzésekhez, érzelmekhez köthető. A gyermek alkotókészsége, találékonysága, szabályokon való átlépése, kíváncsisága, kitörő öröme, lelkesedése, mind-mind innen jut a felszínre, ha a cselekvését ez a személyiség összetevő irányítja, határozza meg. Ide írónak be mindazok az érzések, amelyeket az ember még a megszületését megelőzően már az őt ért hatásokra válaszként megélt, de itt találhatók az élet első hónapjainak, éveinek az érzéseket meghatározó adatai is, azok, amelyek az embernek a környezetében élő emberek hatásaira adott alapvető reakcióját meghatározzák.

A kettő között van a tudatos, a *felnőtt én*.¹⁷⁵ Minthogy tudatos, ezért lassú. Ez a személyiség összetevő a logikus, a mérlegelő, a döntő én, és a cselekvés irányításában egészséges embernél meghatározó jelentősége van. Egészséges embernél ez a döntően cselekvő erő. A három összetevő ilyenkor határozottan elválik egymástól, egyik összetevő sem nyomja el, azaz nem *fertőzi* a másikat, jóllehet, a tudatos én a cselekvéskor egyaránt kap adatot a szülő és a gyermek összetevőből, azokat feldolgozva adja a tudatos választ az őt ért hatásokra. Ez elsősorban, és szinte kizárólag a *felnőtt* személyiség összetevőt érinti, hiszen a gyermek és a szülő összetevő még akkor sem nagyon ér össze, ha a személyiségből a felnőtt összetevő teljesen hiányzik. Ez elmebeteg embereknél előfordulhat.¹⁷⁶

18. ábra Beteg személyiségek

dományt.

A személyiség nem egyszerre jelenik meg az egyénnél. Kialakulása több évig is eltart. A személyiség összetevők legkorábban megjelenő része a gyermek. Ez már az anyaméhben kialakul, és az újszülöttet ez jellemzi, jóllehet, a születés után ez a személyiség-összetevő változhat a leginkább a környezeti hatásokra. Ehhez tapad leginkább az *én*. A gyermek összetevőt a születés után az ún. simogatások száma és mértéke befolyásolja a leginkább.¹⁷⁸ Minthogy ő kicsi, gyenge és az őt simogató¹⁷⁹ felnőttek támogatására szorul, ő nem jó, angol kifejezéssel élve, ő nem OK, azaz neki nincs meg a kellő önbizalma. Ez valamennyi gyermek egyöntetű válasza, ez a gyermek alapvető érzelmi beállítottsága, amely aztán a tudatos személyiség kialakulására meg is változhat. Erre még visszatérünk.¹⁸⁰

A szülő személyiség összetevő a születéskor kezd el kialakulni és adatokkal feltöltődni, amikor az *én* a *nem-én* fogalmába ütközik. Ezt az összetevőt leginkább a *te* (vagy tágabb értelemben véve a *ti*) jellemzi. Az első három életévet tartják erre vonatkozóan a meghatározónak. A szülő összetevő hordozza a személyiség kultúráját és ugyancsak a személyt érő simogatások száma és mértéke határozza meg, hogy az egyén a későbbiekben hogyan alakul, és milyen jellegű válaszokat ad az őt kívülről érő hatásokra. Alapvetően két félé válasreakciót alakíthat ki az egyéniség a személyiség összetevő kialakulásig. Vagy elfogadja a külső hatásokat és ekkor a válasza

Gondok azoknál az embereknél vannak, akiknél a három összetevő nem válik el egymástól, hanem vagy a szülő, vagy a gyermek összetevő áthat a felnőttel, ahogy ezt a 18. ábra szemlélteti.¹⁷⁷ Az ábra A részében a szülő személyiség összetevő fertőzi a logikus ént. Ilyenkor a magatartást rítusok irányítják de logikai köntösbe burkolva, mint pl. vallási parancsok törnek át logikus cselekvést imitálva. Az ilyen személyiség a közösség ítélő prófétája, vagy följelentgető pártkatonája. Az ábra B részén a gyermek személyiség összetevő fertőzi a logikus ént. Ez pl. hallucinációk, káprázatok esetén azonosítható feltűnő módon.

De a beteg személyiség ezen felül még számos viszonyt teremthet. Amikor a három személyiség nem érintkezik egymással, az is beteg választ ad a társadalmi kölcsönhatásokban. Ezért az egészséges személyiségszerkezet a mai személyiség gyógyítás elsődleges célja és Berne modellje ebben segíti a gyógyító orvostudományt.

¹⁷⁴ Harris (1973), pp.: 24-28.

¹⁷⁵ Harris (1973), pp.: 28-35.

¹⁷⁶ Kizárt felnőtt állapot, ahogy Harris (1973), p.: 101 oldalon megfogalmazza.

¹⁷⁷ Harris (1973), pp.: 94-100.

¹⁷⁸ Harris (1973), pp.: 39. Harris a fogamzás után a fizikai születést a légzés megindulásától számítja, majd ezt követi hamarosan a pszichikai születés és kb. 5 éves korra teszi a társadalmi születés időpontját.

¹⁷⁹ Harris simogatás alatt általában a személyt érő kedvező hatásokat érti. Ilyen az anyához való testközelség, a jóleső mértékű táplálkozás, a gondoskodó foglalkozás, játék, majd figyelmes beszélgetés és sorolhatnánk.

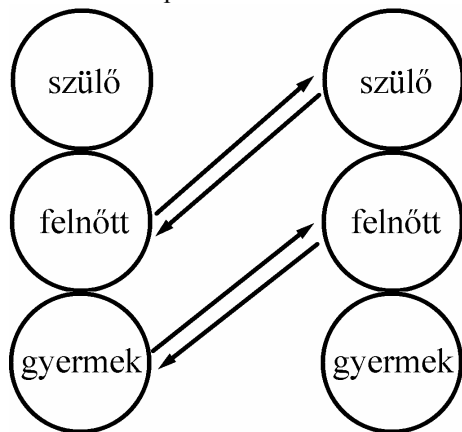
¹⁸⁰ Lásd a 76. oldalon.

az, hogy *te OK vagy*, vagy pedig ezeket elutasítja. A gondoskodás általában ebből a megközelítésből simogatást jelent és segíti abban a személyt, hogy az őt ellátó személy iránt bizalommal legyen, hogy a személyiség összetevő teljes kialakulásakor a személyt arra a meggyőződésre juttassa, hogy igen, ő rendben van, őt elfogadják.¹⁸¹ Általában a születést túlélő gyermek alapválasza az OK, mert gondoskodó ellátás nélkül nem élné túl az első hónapokat. Később azonban más hatások is érik a gyermeket és ekkor mind a saját magáról, mind a külvilágról alkotott 'ítéletet' megváltozhat. Ennek elsőrendű alakja az, hogy a külvilágot utasítja el a gyermek, a szembenállók személyiségét nem érzi jónak, és ekkor válasza annak tagadása, ő nem OK.

A *tudatos én* kialakulása a leglassúbb, talán az első életév végétől (10. hónap) jelenik meg először, kezd kialakulni és nagyjából a 7.-8- életév végére állandósul. Ettől kezdve mind a három személyiség összetevő a külvilággal való kölcsönhatásban részt vesz, de nem feltétlenül egyidőben és minden alkalommal mindegyik, sőt, leginkább a három összetevő közül általában egy vesz részt a kölcsönhatásokban. A tudatos személyiség összetevő vezérli többnyire egészséges embernél a cselekedetet, de nem csupán önmagában, hanem a vezérléshez felhasználja mind a szülő, mind a gyermek összetevőből lehívott adatokat. Így a cselekvő személyiség valójában ugyancsak megfogalmazható a programvezérelt önszabályozott rendszer alapelvei szerint. A cselekvő mechanizmust az idegrendszer vezérli, annak programját a személyiség összetevőkből származó, azok által feldolgozott, esetleg közvetlenül szolgáltatott adatok jelentik. A személyiségek egymással kölcsönhatásban lévén a két – vagy több – személyiség viszonya is egyensúlyal közelíthető. Az egyensúly a kölcsönhatásokkal tartható fenn.

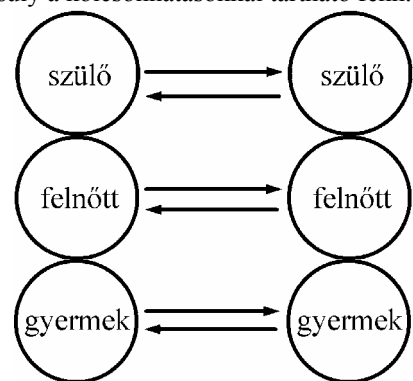
A kölcsönhatásokat – idegen szóval *tranzakciókat* – két személy közöttire egyszerűsíthetjük le. A kölcsönhatásnak alapvetően két változata lehetséges. Az egyikben a személyiség összetevők úgy hatnak kölcsön, hogy az egyes összetevők közötti kölcsönhatások, azaz az ingerre adott válasz egyazon személyiség összetevőkből indul, és oda érkezik azaz a tranzakció elemei párhuzamosak, nem keresztezik egymást. Ezt párhuzamos kölcsönhatásnak nevezzük és a legegyszerűbb alakját mindhárom összetevőre kivetítve a 19. ábra szemlélteti.¹⁸² Párhuzamos kölcsönhatás az időben végtelen ideig folytatható.

Nem feltétlenül kell a párhuzamos kölcsönhatásnak vízszintesekből állni, létezhet párhuzamos kölcsönhatás nem azonos összetevők közötti kölcsönhatásként is, de ilyenkor a két személy nem minden személyiség összetevője vesz részt a kölcsönhatásban. Ilyen párhuzamos kölcsönhatást mutat be a 20. ábra. Ebben az egyik személy szülő összetevője, a másik gyermek összetevője nem vesz részt. A bal oldali személy logikus éneje itt a jobb oldali műveltségéből meríti, miközben érzelmeit a jobb oldali a tanítás során pozitív érzésekkel tölti fel. A párhuzamos kölcsönhatások nem keltenek konfliktust, ezek a társadalmi életben kívánatosak.

20. ábra Párhuzamos kölcsönhatás csökkent összetevő részvétellel.

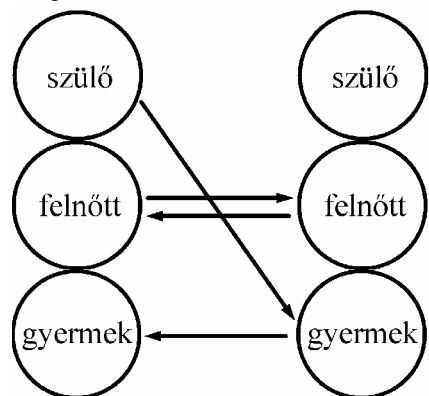
lag önmagáról (*én*) alakíthat ki képet, ám a születési sokk után azonnal találkozik a *nem-én*nel, azaz a külvilág hatásaival. Ez az esemény indítja el a másik személyiség összetevő kialakulását és egyben a tudat feltöltődését jelentő tanuló programot. A tanuló program során kétféle

19. ábra Párhuzamos kölcsönhatás

A másik alaptípusban a kölcsönhatások keresztezik egymást. Ilyen kölcsönhatást mutat be a 21. ábra. Ebben a kölcsönhatásban a logikai ének között folyik eszmecsere, miközben a bal oldali személyiség érzelmi nyomást gyakorol a jobb oldalra, pl. vallási szabályok ráerőltetésével. A jobb oldali személyiség segítséget kér a bal oldali érzéseitől, de nem kap választ. A keresztező kölcsönhatások alakja, változata meglehetősen nagy, de mindegyikben közös, hogy a keresztezéskor a kölcsönhatás leáll, azaz nem szolgálja a közösségi létet, a személyiségek szembenállásához, ütközetekhez, néha kemény harchoz vezet.

A gyermek a születése előtt szinte kizárólag

21. ábra Keresztező személyiség kölcsönhatás

¹⁸¹ Harris (1973), p.: 40.

¹⁸² A tranzakciókban leggyakrabban csak egy-egy személyiség összetevő vesz részt. Itt egybevitük a három összetevő párhuzamos kölcsönhatását. Itt és a következő ábrákon is nem csak a tranzakció egyetlen lépését lebonthatva mutatjuk be, hanem több lépést is figyelembe veszünk. Az egyes lépések nem feltétlenül egyidejűleg, azok egymást követik.

fontos személyiségi tényező jelenik meg. Az egyik a tudatosság, amely majd a harmadik személyiség összetevő kialakulásával nyilvánul meg, a másik az akarat. Mindkettő lehet gyenge, vagy erős. Az erős tudatosság kialakulásával járhat áttekinthető képesség, de járhat vele a részletekben való elmerülés igénye is. Mindezek azonban a tudatos egyéniség összetevő kialakulásával párhuzamosan jelennek meg, a tanuló program hatása alá tartoznak.

A gyermek életének első évében a környezetével való kapcsolata alapján saját magáról (*én*) és a környezetről (*nem-én*, azaz *te*) alapvetően a fentiekben bemutatott két féle értékítéletet alkothat.¹⁸³ Az egyik, hogy elfogadja, a másik, hogy elutasítja egyiket, vagy a másikat, vagy mind a kettőt. Az egészséges személyiség mindkettőt elfogadja és ez a magabiztos, a társadalomba beilleszkedő személyiség és ez már tudatos döntés eredménye. Aki önmagát nem fogadja el, az önbizalom-hiányos ember, aki állandó önmarcangolásával reagál a külső társadalmi hatásokra. Ennek kialakulása olyan környezetben várható, ahol a gyermek egyéniségét rendszeresen letörik, keményen, szigorúan tartják (rideg, megszorító nevelési mód). A másik személyiség, a *te* elutasítása akkor alakul ki, ha a külvilág válik a gyermek számára elfogadhatatlan – pl. rendszeres verés, magárahagyottság, stb. miatt. Az *én nem vagyok jó, de te sem vagy jó* választ adó emberből hamar pszichopata lesz. Az *én nem vagyok jó, de te az vagy* személyiség önállótlan, önbizalom-hiányos embert teremt, de ez az álláspont az, amelyet valamennyi gyermek a tudatos énje kialakulásáig biztosan átél. A legrosszabb az, ha a gyermek akkor érezte jól magát, ha magára hagyták, mert mások jelenlétében csakis negatív érzések keletkeztek benne, azaz önmagával ki van békülve, de a környezetét elutasítja. Ez akkor alakul ki, ha a gyermeket brutális környezet veszi körül és sérüléseit akkor tudja begyógyítani, ha magára marad. Ez az *én ugyan jó vagyok, de te nem vagy az* szemlélet jellemzi a bűnözők egyik fajtáját is, és minden bizonnyal nem véletlenül. A szélsőségesen akaratos egyéniség ilyenkor másokkal szemben is brutálisan uralkodó, vagy bűnöző lesz.

A mindkét kérdésre igenlő választ adó személyiség készen áll a szeretet befogadására, létrehozására, maga is kész másokat megsimogatni és elfogadja mások simogatását, amit a szeretet fogalmába sűrítethetünk. Ez a válasza azonban tudatos válasz, amelyet a felnőtt személyiség összetevő ad és éppen ezért lassú. A gyors, reflexszerű válasz ilyenkor is az *én nem vagyok jó, te jó vagy*.

A szeretetet általában az emberek az érzések, az érzelmek közé sorolják és az emberrel született képességnek tekintik. Koránt sincs így. A szeretet a társas ember t jellemzi, a háttere ellenére sokkal inkább cselekedet, tett, semmint pusztán érzés. Kialakulása is hosszabb folyamat – eltekintve az első látásra 'szerelemtől', amely azonban alapvetően különbözik a szeretettől. Az első lépés, hogy fölébred valaki iránt az érdeklődés, a kíváncsiság, ami elindítja azt a folyamatot, amelynek során a szeretet tárgyát az egyén megismeri. Miután megismerte, annak alapján a következő lépés, hogy el is fogadja. Ha nem tudja elfogadni, akkor sohasem fogja szeretni. Miután már elfogadta, akkor tesz is a szeretet tárgyáért, és ez a tett a szeretet maga. Olyan tett, ami a megismert egyén elfogadását követi. Előfordulhat olyan eset, amikor valaki szükséghelyzetbe kerül, és pusztán emberiségből tesznek érte. Ez is elindíthatja a szeretet folyamatát, de önmagában ez még nem a szeretet maga, és zömmel nem is vezet el a szeretethez. A szeretetnek több fajtája is megkülönböztethető magát a szeretetet övező körülményektől, jelenségektől függően. A legismertebb módja az anyai szeretet. Ez föltétel nélküli. Ez vagy van, vagy nincs, megszerezni nem lehet. Az anya vagy fogadja a gyermekét, vagy nem, nincs harmadik lehetőség. Ha elfogadja, akkor a gyermek az anya szeretetét feltétlenül élvezi, ha nem, akkor egyenes úton halad a *te nem vagy jó* ítélet felé. Ez a ritkább eset.

A másik megkülönböztetett szeretet mód, az apai szeretet. Ez már feltételes, ez már megszerezhető. Ezt a gyermeknek meg is kell szereznie az apjától. Az apának a gyermeke iránti érzelmei következképpen az, hogy mennyire fogadja el a gyermekét és ezek után mennyire lesz hajlamos érte tenni is, számos tényezőtől függ, amelyekre itt most nem térünk ki.

A következő fajta a gyermeki szeretet. Ennek a motivációja nagyrészt a hála és feltétlenül a szülői szeretet tükrö. A baráti szeretetnél ismerhető fel a leginkább az igazi folyamat, különösen, ha az kölcsönös, mert a kölcsönös megismerés, az egymás elfogadása és elfogadtatása együttes cselekvések rendszerén és sorozatán keresztül jöhet létre.

Végül a szerelmet kell megemlítenünk, ami viszont nem folyamat, hanem egyszerűen érzélem, de hihetetlen sűrűségben és ahhoz szükséges, hogy lehetővé váljék a pár együttélési nehézségeinek a legyőzését, az igazi szeretet kialakításához szükséges megismerés. A szerelem általában rövid életű, jó, ha három évig kitart. Hosszabb időn át az a hatalmas érzelmi töltésű lobogás, amely élteti, nem tartható fenn. Tartóssá azok a kapcsolatok válnak, ahol a szerelmesek egymást megismerve, elfogadva, az utódokért együtt tesznek, azaz szeretet veszi körül együttlétüket.

Az *én* és a *nem-én* viszonya, az ezekre adott személyiségi válasz aztán a személy közösségi viszonyát meghatározó alaptényező lesz, hiszen az ember a személyiségét bizonyos korlátok között, de megváltoztatni képes.¹⁸⁴ De nem önmagában, hanem a motorikus elemeken keresztül. A személyiséget az *egyéni* hordozza.

¹⁸³ Harris (1973), pp.: 39-48.

¹⁸⁴ Harris (1973), pp.: 52-61.

1.3.2. Az Egyéniség

A személyiség a cselekvések mögötti hajtóerő, tulajdonképpen az érzékelő, a feldolgozó és cselekvő programok, és adathalmazok összességét jelenti, azaz az idegrendszer motorikus készségeit vezérlő program kódot. Az emberi egyént, jellemet, amely a személyiség tetteiben megnyilvánuló alakja, először a működtető mechanizmus, az idegrendszer sajátságai alapján osztályozhatjuk. Általában a személyiségkutatók négyes osztályozási rendszerben gondolkoznak, ahol két-két ellentétes tulajdonságpárt állítanak az osztályozás középpontjába. Az idegrendszeri sajátságok alapján való felosztásban az egyén érzékenysége, a válasz reakciók hevesessége és tartóssága határozza meg a négy alapvető emberi egyéniségfajta. Ezek a következők:

Szangvinikus – hirtelen heves, de gyorsan lecsengő reakciót ad.

Kolerikus – lassan gerjedő, erős és tartós reakciót ad.

Melankolikus – lassan gerjedő, de gyenge válaszreakciót ad.

Flegma – nem ingerelhető.

Jellegzetesen a fiatal lányok egyéniségét tartják a szangvinikus jellegzetes példájának. Szalmaláng reakciók azok. Kolerikusnak az érett férfiak egyéniségét tartják, melankolikusnak a tompa érzékieket. A flegma egyén nem hozható indulatba, de ez a kifejezés nem azonosítható a flegma, pökhendi, nemtörődöm viselkedéssel. Az örökké nevető, hangulatából kibillenthetetlen 120 kg-os ember flegma egyéniség, jóllehet, esetleg kedves, a társaság motorja emellett. Ugyancsak a félreértések elkerülése végett meg kell jegyeznünk, hogy a melankolikus egyén nem azonos a bánatos, a fejét lógató egyénnel, jóllehet, az ilyen embertípus hajlamos a bánatosságra.

A négy alaptípus tovább bontható az ingerekre való érzékenység és az érzelmi reakciók mélysége alapján. Ugyancsak két szélsőséges alaptípus különíthető el a változásokkal kapcsolatos érzelmi reakciók alapján. Az ún. *extrovertált* (kifelé forduló) ember az állandóságtól iszonyodhat, csakis a változó környezetben érzi jól magát, míg az *introvertált* (befelé forduló) embert éppen az állandóság igénye jellemzi és a gyakori változástól szenved. Számos közbenső állapot is van. Az emberek zöménél azonban az állandóság az erősebb igény, pontosabban az állandó és örökös változástól iszonyodnak.¹⁸⁵ Ez vezette az embert a letelepedett társadalom megalkotására. Habár az emberre szakosodott élősködő, a bolha kialakulása már önmagában is bizonyítékként szolgál arra, hogy az előemberek hosszabb ideig egy helyen tartózkodtak. Állandó helyváltozással, a bolha életciklusánál rövidebb idejű egy helyben tartózkodás nélkül nem fejlődhetett volna ki az emberi vére szakosodott bolhafajta.

Az ember az élete során, a fenti osztályokon részben végig is haladhat, van egy határozott változás, pl. a kifelé fordultságból a befelé fordultság irányába. A kezdeti hirtelen fellobbanó és gyorsan lecsengő válaszok helyett is a lassúbb, tartósabb válaszok válhatnak erőteljesebbé. Ennek ellenére az alapvonások meglehetősen állandóak már kisgyermek kortól kezdve, de a felnőtt kortól már nagyon kicsiny ebben a vonatkozásban a változás. Ugyancsak a személyiség érdeklődési alakja is változik a korral. A kezdeti kifelé fordulás az életkorral a befelé fordulás irányába tolódik el. Szélsőségesen befelé forduló embereknél ez akár a minden változástól beteges félelemig is alakulhat.

A befelé-kifelé fordulással rokon, de attól eltérő idegrendszeri sajátság a személyiség állandósága, vagy változékonysága. Ez elsősorban a személyiség tudati meghatározottságához való ragaszkodásban, vagy annak feladásában nyilvánul meg. Hitéleti példát idézve, Péter apostol, a köszikla, a kérlelhetetlenül változatlanságával érdemelte ki ezt a jelzőt. Vele szemben azonban, Pál apostolt éppen az tette a hitvilágban ismertté, kultúrtörténetileg naggyá, hogy képes volt megváltozni és meg is változott, korábbi nézeteit képes volt föladni. Párhuzamos, ám mégis egymásra merőleges tulajdonságpárt határozhatunk meg a hűséggel. Ez nem a nézetekhez való hűséget jelenti, hanem más emberekkel szembeni hűséget. Ismét biblikus példára hivatkozva, Júdás apostolt Jézussal szemben hűtlennek, János apostolt meg hűnek ismerhettük meg. Az előző tulajdonság az eszmei, a tudati, a szellemi hűséget, ez utóbbi meg a személyekhez, az anyaghoz való hűséget láttatja. És azonos emberben bármelyik kombináció megjelenhet, egymástól nem meghatározottak.

További osztályokat alapozhatunk meg az idegrendszeri válaszok gyorsasága és a tudatosság alapján. Vannak erős és vannak gyenge akaratú emberek, s velük összefonódva, vannak lanyha és vannak szívós akaratúak. Vannak, akiknek a cselekedeteit áthatja a tudatosság (felnőtt személyiség összetevő az uralkodó), másokat meg ún. 'ösztönlényeknek' tisztelhetünk. Mindezek csak szélső értékek, számtalan átmenettel végül is emberi jellemek, egyéniségek tízezeit, millióit tapasztalhatjuk meg.

A személyiség és az egyéniség jellegzetességei az emberi kézírásban tükröződik a leginkább értékelhető, elemezhető alakban és módon. „Az ember az agyával ír” – mondják a grafológusok – és ez igaz. A személyiség és egyéniség elemeit az írásképp számtalan eleme együttesen hordozza. De nem csak ezeket, hanem az idegrendszeri sajátságok tömegét is egyben. Sőt, mindezek felül azt is, hogy az író személy miként viszonyul az írással megcélzott személyhez, emberhez. Az általános írásképp a személy önértékelését, figyelmét, korlátait, a világhoz való viszonyát jelzik. A betűnagysággal a személyiség önértékelését fejezi ki. A betűk alsó és felső részének arányával pedig az egyéniség kifejezésének szellemi, vagy anyagi (testi) irányítottságát. A betűk alakja tartalmazza az idegműködés sebességére, az önkontrollra, a személyiség befelé-, vagy kifelé fordulására vonat-

¹⁸⁵ Azaz az emberek idegrendszere alapvetően a letelepedett életmóddal harmonizál.

kozó ismerteket. Az írás szabályossága, ritmikussága az egyéniség kiegyensúlyozottságára, indulatainak megjelenésére, lecsillapulására utalnak. De megtaláljuk itt a beosztó készséget, a kedélyállapotot, a derű- és borúlátás jeleit is. A modern grafológia nem csak bűnügyi azonosítás támogatására, de betegségek, személyiségtorzulások kimutatására, esetleg gyógyítására alkalmas, hanem ezen felül az emberi szándékok, lepezések, nyitottság, őszinteség vagy eltitkolás kimutatását is lehetővé teszi. A teljes működő személyiség és annak időbeli alakulása valósággal nyomon követhető az egyén kézírásának elemzésével. Legtöbbször az önmagáról alkotott személyiség kép az aláírásból állapítható meg. A kézírásból is előtűnő személyiség és egyéniség együtt határozza meg a cselekvő egyént, a 'társadalmi' embert.

1.3.3. A cselekvő személy

David P. Barash, a szociobiológia egyik kidolgozója szerint az emberi szeretet élettani célokat szolgáló általános jellegű viselkedési eszköz. Kérdéses azonban, hogy az emberlét, az emberi élet, az emberi személyiség és az emberi cselekvés visszavezethető-e az élettan tudománya által szolgáltatott megfigyelések eredményeire. Ám ha e kérdés megválaszolása előtt már megtörténik a visszavezetés, abban ugyan biztos láthatjuk a tudomány önérték jellegének feladását és tudományon kívüli célok szolgálatát, viszont ekkor sem mentesülhetünk attól, hogy ezzel az irányzattal szembenézzünk. Nézzük hát meg részletesebben a szociobiológiai érveléseket, azzal a további összefüggéssel a háttérben, hogy a tudományos felfogásban szokásos a biológiát még a kémiára, a kémiát a fizikára, azaz az élő az élettelenre visszavezetni, mivel csupán az utóbbi vizsgálatát tartják egyedül eredményesnek. S ha ez történik az élővel, az élettel, mi lesz az emberrel magával, mi lesz velünk, hiszen hol van ettől a visszavezetéstől még a lélek, az emberi tudat és a szellem világa?

A modern tudományok egyetemes érvényesülése előtt minden bizonnyal a legfőbb akadályt a közelmúltig a katolikus egyház és annak tekintélye jelentette. Miután azonban II. János Pál pápa rehabilitálta Galileit, és elismerte az evolúciós elmélet érvényességét, mindkét oldal módszertani kihívásokkal került szembe. Magyarán ama kihívásról van szó – ami túlmutat a katolikus egyházon –, hogy miképpen lehet közvetíteni a modern tudományok emberképét¹⁸⁶ a (nemcsak vallásos) nagyközönségnek, s ebben milyen feladatai vannak a két oldalnak, a tudós és a vallásos társadalomnak, amely két oldal sok azonosságot tartalmaz.¹⁸⁷ Az egyik legnagyobb probléma az, hogy a tudományos redukció eredményes magyarázatokkal szolgálhat a tudományos kérdésfeltevés szempontjából, ugyanakkor nem nyújt kielégítő és felhasználható válaszokat az emberek által feltett kérdésekre. Hiszen a természet és a társadalom törvényszerűségeit a különböző egymást feltételező és egymásra épülő, illetve egymásra visszavezethető tudományterületek úgy fogalmazzák meg és teszik egyértelművé, hogy közben leegyszerűsítik vagy lecsökkentik őket, azaz a bonyolultabb területeket visszavezetik az egyszerűbbekre – mint a kémiát a fizikára, a biológiát a kémiára, a fiziológiát a biokémiára, a pszichológiát és a szociálpszichológiát a fiziológiára. Ezzel lehetővé válik a tudomány számára a specializált ismeretek analógiás alkalmazása más, határ- és szomszédos területekre, viszont a nem tudós társadalom nem tud mit kezdeni az ilyen eredményekkel, mert az emberek számára a mindennapokban felmerülő kérdések a maguk teljes bonyolultsági szintjén követelik meg a válaszokat. Az a régi ellentét nyilvánul itt meg és vár továbbra is megoldásra, amikor a jelentkező problémák dialektikus mozgalmasságára egyfajta statikus, metafizikus megoldást adnak, ahol nincsenek tekintettel a megoldás(ok) során újonnan keletkező társproblémákra és nem kívánt (nem mindig negatív) hatásokra, nem figyelnek a mellékkörülményekre, a sajátos emberi törekvésekre és hasonlókra, hanem megelégednek a valamilyen külső (túlvilági) szemponttal, körülményre tekintettel lévő válasszal.¹⁸⁸

Mindenesetre az ebből a helyzetből kivezető utat csak közösen lehet megtalálni, azaz a tudománynak és a társadalomnak is érvényesítenie kell a maga képességeit és érdekeit. A tudomány végezze a dolgát a maga módján és a társadalom is boldoguljon a maga módján. Ha a tudomány segít eligazodniuk az embereknek a modern világ megismerési, erkölcsi, szociális, higiénés és mentálhigiénés útvesztőiben, akkor ők elkerülhetetlen döntéseikben nagy valószínűséggel – amennyire tudják – figyelembe fogják venni a tudomány eredményeit, s e tevékenységük jellegzetességei visszajelzéseként szolgálhatnak a tudomány számára is. E kölcsönösséghez mi itt most azzal járulhatunk hozzá, hogy a társadalomban egyedi és csoportéletet élő emberek helyes egyéni magatartása és megfelelő társas viselkedése megvalósításához alkalmazható magatartástan és társasélettan számára be-

¹⁸⁶ Vö. *A modern tudományok emberképe*. Gondolat, Bp. 1988. A bécsi *Institut für die Wissenschaften vom Menschen* (Emberrel Foglalkozó Tudományok Intézete) első tudományos konferenciájának anyaga. Érdekes, hogy az Intézet tudományos testületének első összejövetelére 1983 augusztusában Castel Gandolfóban, II. János Pál pápa nyári rezidenciáján és jelenlétében került sor, mely kollokvium témája „Az ember képe a modern tudomány szemszögéből” volt.

¹⁸⁷ Nem foglalkozunk itt a tudományos tételek megértésének nem tudósok számára általános megértési nehézségeivel, vagy a tudománnyal és a technikával szemben támasztott előítéletekkel, félelmekkel. Ugyanakkor szükségesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy az ilyen fajta, azaz hasonló jelenségekre adott hasonló, sőt azonos mechanizmust feltételező magyarázat gyakran teljességgel hibás. A társadalom egészének az élő rendszerekkel való párhuzamba állítása ilyen hibás elképzelés. Még ha a darwini fejlődéseméletnek vannak használható, valószínűsíthető is, azok a társadalom egészére nem vihetők át. Sajnos azonban éppen a darwini elmélet hibás föltételezését – állandó, öldöklő harc – vetítették át a társadalom egészére a neodarwinizmus tételeként.

¹⁸⁸ Emellett az is tény, hogy napjainkban megjelent az igény a metafizika feltámasztására, azaz a filozófia klasszikus hagyományaihoz és alapkérdéseire való visszanyúlásra. Vö. *A modern tudományok emberképe*. Gondolat, Bp. 1988, Almási Miklós előszavával pp.: 12–13.

mutatjuk a szociobiológia vagy humán etológia tudományos nézőpontjait, megfigyeléseit és eredményeit, valamint az azokat megalapozó természeti (fizikai, biológiai és fizioológiai) összefüggéseket. De semmiképpen nem dönthetjük el ennek a tudományos segítségnek a valódi felhasználását az egyes emberek és csoportjaik részéről, vagyis ő helyettük, ha közre is adhatjuk saját egyéni jól megfontolt vélekedésünket és döntésünket.

A megismerés szellemi összetevőinek Kant általi felismerése¹⁸⁹ azt jelentette, hogy azontúl a megismerést fogalmi sémák által szervezettnek tekintették, s az elméleteket kevésbé vetették alá az adatok meghatározásának. Mary Hesse szerint ez még nem volt az ismeretelmélet társadalmosítása (az episztemológia szocializálása),¹⁹⁰ jóval később viszont bekövetkezett Quine részéről az ismeretelmélet meghonosítása (természethűvé tétele, naturalizálása).¹⁹¹ A honossá tett ismeretelmélet azt írja le, hogy a környezetünkben miként boldogulunk azoknak az induktív módszereknek a segítségével, amelyek egyébként pusztán az állati tanulási módok meghosszabbítását jelentik. Ennek során egyre jobb ismeretekre teszünk szert az objektív természetről a biológiai és a kulturális evolúció révén megerősített próba–szerencse módszerrel.¹⁹² Ilyen ismereteink egyre tökéletesebb voltát a tudományos előrejelzések növekvő sikerei mutatják, valamint a környezet feletti emberi ellenőrzés mind hatékonyabb volta utal rá.

„A racionalisták által elfogadott korábbi a priori elemek az emberi biológia és pszichológia kontingens univerzáliává válnak,” [mondja Hesse], „amelyek sikerességét nem a priori igaz voltuk, hanem a kiválasztódás és fennmaradás mechanizmusai biztosítják. Ha konstruktivista módon akarnánk fogalmazni, akkor azt mondhatnánk, hogy az ’objektívizált’ természet az embernek a világgal való érzelmi interakciójában konstruálódik, mintegy fennáll a világgal való sikeres megbirkózás biológiai szükséglete.”¹⁹³

A ‘naturalizált episztemológia’, vagyis az emberi természetet figyelembe vevő ismeretelmélet azonban így még mindig individualista marad, s nem látszik meggyőzőnek, hogy a bonyolult tudományfejlődés és a tudományos eredmények technikai kiaknázása az állati tanulási mechanizmusoknak az emberi faj általi természetes kiterjesztése lenne. Ezért Hesse szerint az ismeretelméletet társadalmosítani kell, azaz az emberi társadalmat figyelembe vevő, illetve kollektív ismeretelméletet kell művelni.

Már Durkheim kimutatta,¹⁹⁴ hogy a hagyományos társadalmakban roppant sokféle kategóriális és hiedelemrendszer működik. Ezek szerinte a társadalmi alapsztruktúrából eredően, a társadalmi szerkezetek jelképes kifejeződései, kvázi-autonóm gondolkodási rendszerei. Ugyanakkor az elme feltétlen behódolására tartanak igényt, vagyis ezekben a társadalmakban a logika, az igazság, az ok-okozat, az osztályozás, a számolás, a tér-idő fogalmi egyetértést és állandóságot, tekintélyt és mintegy abszolút státust élveznek, mert társadalmi normákban és szerkezetekben rejlő valóságos erőkből fakadó hatalommal és szankciókkal bírnak.

De Durkheim társadalmosított ismeretelmélete, amint arra Hesse rámutat, a természet- és társadalomtudományok vonatkozásában konzervatív és kritikátlan.

„Eszközöket szolgáltat a más, nem tudományos kultúrák kognitívnak tekintett rendszerei tanulmányozásához, ám saját eszközeinek önreflexív kritikáját és következtetésképpen a számunkra lehetséges alternatív megismerési módokat figyelmen kívül hagyja.”¹⁹⁵

Dilthey, Max Weber, Gadamer és Habermas viszont a történelem, a politika és a morál normatív ismeretelméletét az emberi kommunikációs és kölcsönös értelmezési gyakorlat szempontjából, azaz a megértés és a társadalmi érdekek fogalomrendszerében dolgozta ki.¹⁹⁶ David Bloor erős programja pedig már azt követeli, hogy a tudományt ugyanolyanfajta felülvizsgálatnak vessük alá, mint bármely más társadalmi intézményt. Azaz magát a tudomány tanulmányozásakor használt társadalomszemléleti módszert – amely nem azonos a természettudományok módszerével – is alá kell vetni a felülvizsgálatnak.¹⁹⁷

A tudománynak, az emberről szóló természet- és társadalomtudománynak a felülvizsgálatára és alternatív kidolgozására az egyik példa éppen a szociobiológia vagy a társasélettan kidolgozása. Ebben az élettan legújabb fejlődése és bizonyos társadalomtudományok kiépülése integráltan kapcsolódott össze egységes elméletté. Ennek az emberre vonatkozó ismeretei, illetve azok bizonytalan vagy már megalapozottnak tekinthető jellegzetességei kiemelésével és bemutatásával, vagyis az ember élettani alapjaira összpontosító társaséletteni vizsgálat eredményeivel megismerkedve, nagyban elősegíthetjük, hogy egységes látásmód alakuljon ki az ember élettani és társadalmi meghatározottságait illetően, amihez persze utóbbiakat is figyelembe kell venni, még ha ezt a

¹⁸⁹ Röviden: a szemlélet a priori formáiról (tér és idő, okság) és az értelem kategóriáiról van szó, amelyek transzcendentalitása, hogy egyaránt immanens és transzcendens jelleggel bírnak, az emberi megismerő képesség emberi megismerésben alapvető mivoltát és emberi egyetemességét jelenti. Vö. Kant (1913).

¹⁹⁰ Vö. Hesse (1985).

¹⁹¹ Vö. Quine (1969), Quine (1985).

¹⁹² Vö. Popper (1998), pp.: 42–50, 72–79.

¹⁹³ Hesse (1985) pp.: 22–23.

¹⁹⁴ Ld. Durkheim (1978).

¹⁹⁵ Hesse (1985). p.: 25.

¹⁹⁶ Vö. Dilthey (1974), Weber (1970), Gadamer (1984) és Habermas (????).

¹⁹⁷ Vö. Bloor (1976).

szociobiológia nagyvonalúan és kártékonyan mellőzni is meri. Ez egyébként alapvető jelentőséggel bírhat az eltérő szerepű sajátosságok észrevételénél, valamint a mellékkörülmények feltárása, értelmezése által csökkentheti minden társas cselekvés nem szándékolt mellékhatásait. A szociobiológiai ismeretek gazdagodása eredményeképpen is növekedhet azonban az ifjabb nemzedékek társadalmi tapasztalata, ha ezeket a vonatkozásokat megfelelően az emberi hagyományoknak, szokásoknak, elvárásoknak és hiedelmeknek. Mivel az emberi viselkedés alapjai egyetemesek, biztosabbá válhat azok felismerése megnyilvánulásaikból. Ezen kívül a szociobiológiai és társaséleti ismeretek és tapasztalatok figyelembe vételével könnyebben eldönthető a saját kompetencia határa is. Elméleti támpontokat kaphatunk ezen túlmenően a pszichoszomatizmus önfelismerésére, kezelésére például, valamint bizonyos testi, lelki, erkölcsi, szellemi stb. károsodások következményeinek feltérképezésére. De akár az emberi játszmák kialakulásának megelőzésére, vagy a kialakultak kezelésére, megszüntetésére. Mindazonáltal a humánológiai vagy társaséleti megközelítés elsajátítása nem pótolja a funkcionális területek és integrációjuk ismeretének hiányosságait. Ellenben ismételten figyelmeztetnünk kell, hogy az életani alapismereteknek a társadalomra, vagy az emberi viselkedésre történő kritikátlan átvitelére hibás végkövetkeztetésekre vezet, ezért ha alkalmazzuk is, azt megfelelő óvatossággal szabad csak végrehajtani.

A cselekvő személyt jelenti az élő embert. Az *embert*, mint fogalmat leginkább a tetteiben, a cselekvésében foghatjuk meg. Az emberi szellemet, a tudatot, az emberi test hordozza, és ettől válik tetteiben emberivé.

Az emberi cselekvés időben lejátszódó aktivitás, amelynek több módozatát különíthetjük el Harris alapján. Ezt a szerző az *idő strukturálásának*,¹⁹⁸ azaz értelemszerűen fordítva az idő beosztásának, *időtöltésnek* nevezi, és hét alapváltozatot határozott meg. Mindezeket eltérő jellegű kölcsönhatások jellemzik, amelyek a közösségre és a cselekvő egyének személyiségére egyaránt, de eltérő módon hatnak.

1. *Magány*. Ez az időbeli állapot az, amikor az ember magába visszavonul,¹⁹⁹ cselekedetei nem mások jelenlétében zajlanak le és ilyenkor az egyén időben látszólag semmi társadalmi hatást nem vált ki. Kölcsönhatások azonban ekkor is létezhetnek. A személyiség egyes összetevői az egyénen belül hathatnak kölcsön. Az egyén ilyenkor a sors kegye által választottan, vagy tudatosan különül el másoktól, mert az alapválasza a *te nem vagy jó*, vagy az *én nem vagyok jó* szorítja rá a magányra. Ilyenkor előfordul az egyéniség önmarcangolása, múltjának fölmerése, értékelése. Az ilyen hangulati állapotot gyakran önvád kíséri és ekkor érvényes, hogy a személyiség *szülő* összetevője ütlegeti a *gyermek* összetevőt. Lehet önmarcangoló félelem, sebeket nyalogató sérelem. A tudatos személyiség ebbe beavatkozhat, de általában levert hangulatot eredményez és elvezethet az önfeladáshoz. Más helyzetekben ez tudatos fölállás is lehet, amikor a társadalmi konfliktusok elől zárkózik el az egyén és az *én jól vagyok*, *de te nem vagy jó* válasszal kizárja maga mellől a többi embert.

Egészségesnek tekinthető személyiségnél is ezek megjelenhetnek, de csak önvizsgálat leple alatt átmene-tileg. A magány nem személyiséget építő időtöltés, de nem is romboló.

Tulajdonképpen ide sorolható még a magány egy különleges alakja, a *közömbös együttlét*. Ilyenkor tulajdonképpen társas magányról beszélhetünk. Hosszabb időre összezárt embereknel előfordulhat, hogy már a kölcsönhatások valamennyi lehetséges alakját kimerítették, egymást már 'remekül' ismerik, de el nem fogadják, és ilyenkor az összezártaságot együttes magánnyal váltják ki. Ebben az időtöltésben a személyek közötti kölcsönhatások rendkívüli mértékben lecsökkennek. Amíg azok párhuzamosan folynak, a közömbös együttlét fennmaradhat, ám ha az összezártaságból eredő frusztráltság keresztező kölcsönhatásokat gerjeszt, a közömbösség megszűnik, és az együttlét átalakulhat *játszmává*. Így kapcsolják ki a közös térbeli kényszerű együttlét megszabott idejét. Ilyen viszony munkahelyeken gyakran alakul ki, ahol közben azért az emberek tevékenykednek, sőt, hivatalosan együtt is működnek, ill. egyik egyén adja a másinak a feladatot és így tovább. Ez az időtöltés a közösség szempontjából közömbös, nem rombol, de általában nem is épít. Még akkor sem, ha ilyen körülmények között keletkezett ismeretségek elvezethetnek nem közömbös együttléthez is, pl. *együttes tevékenységhez*.

2. *Rítusok*. Az együttes tevékenység, időtöltés különleges eseteit jelenti a *rítusok*, ill. azok társas változatai. Ezekben az egyedek által elfogadott szellemi program adja a cselekedetek alapját és vezérli az időtöltést, köti össze a közös időtöltést végző egyedeket.²⁰⁰ Ezekben a felnőtt-felnőtt kölcsönhatások alárendelt jelentőségűek, a szülő-szülő, vagy szülő-gyermek személyiségi összetevők kölcsönhatása az uralkodó. Ez jelenti a rítushoz való érzelmi kötődést, amely gyakran a 'szeretet' fogalomköréhez kapcsolható.²⁰¹ A vallási összejövetelek, vallás által gerjesztett cselekedetek ebbe az osztályba sorolhatók. A *rítus* a közösség összetartását általában elősegíti, az egyén személyiségére nézve sem káros, gyakran a magányból ez jelenti a kiutat. Semmiképp sem tekinthető romboló hatásúnak. Megalapozhatja a *társas cselekvést*, amely a barátságok alapját jelenti.

3. *Együttes tevékenység*. Ilyenkor két, vagy több egyén közös gondolatrendszer, eszmeiség, szellemi meghatározottság alapján végez egymáshoz kapcsolódó, egymást kiegészítő tevékenységet. Ez a fajta időtöltés kifejezetten személyiség és közösség fejlesztő. Ebben az időtöltésben általában párhuzamos kölcsönhatások lépnek fel, meghatározó lehet a felnőtt-felnőtt kölcsönhatás és a tetteket általában a felnőtt személyiség uralja, vezérli, a cselekedetek logikailag meghatározottak. Érzelmi ellentétek (szülő-gyermek kölcsönhatások) azonban itt

¹⁹⁸ Harris (1973), pp.: 111-123.

¹⁹⁹ Harris (1973) a *withdrawal* szót használja, p.: 112.

²⁰⁰ Harris (1963), pp.: 143, 152, 152.

²⁰¹ A szeretet fogalmát főntebb megtárgyaltuk. Lásd a 76. oldaltól.

is felmerülhetnek, de hasonló módon egymásra találások is szülő-szülő, és gyermek-gyermek kölcsönhatások kíséretében.

4. *Az idő pergetése.* Jellegzetes időtöltési alak az, amikor társaságok összejönnek, együtt vannak és szinte semmit sem tesznek, csak hagyják, hogy az idő múljon. Tulajdonképpen a társas magány egyik esetének is tekinthetnénk ezt, de nem az. Ezeken az összejöveteleken általában felnőtt-felnőtt kölcsönhatások mellett gyermek-gyermek kölcsönhatások jelentkeznek. A társas magányhoz képest itt az a különbség, hogy az egyedek bár egymás iránt általában közömbösek, de nem elutasítók. Ezekből indulhat társas kapcsolata, innen indulhat meleg emberi kapcsolat is, jóllehet, az esetek zömében ahogy összejöttek, ugyanolyan ismeretlenül is távoznak. Ezeket az összejöveteleket gyakran valami cél motiválja (tánc, étkezés, futó udvarlás, szexuális igények kielégítése, stb.) de az időtöltést követően zömmel ezek sem hagynak a résztvevőkben komoly nyomot. Előfordulnak üres viccelődések apró ugratások, lehegerlő udvarlások, de tartósabb következmények nélkül. Az esemény végén ki-ki megy a maga útjára, merül vissza a magányába, vagy üzi a játszmáit tovább, stb.

Az *idő pergetése* általában nem rombol, de a közösség építése, az egyén személyisége szempontjából közömbös. Ezeken az 'eseményeken' azonban nem mindenki csak pergeti az idejét. Ezeken előfordulhatnak komolyabb kölcsönhatások is, amikor nem a főtebb említettek az uralkodók, hanem keresztező kölcsönhatások, azoknak is egy kiemelt jelentőségű alakja, a *játszma*.

5. *Játszma.*²⁰² Az időtöltések kifejezetten káros, romboló módja, mégis nagyon gyakori változata az *emberi játszma*. Szándékosan használjuk a *játszma* szót, mert ez nem azonos a *játékkal*. A játék az együttes cselekvések körébe tartozó időtöltési alak, de nem viseli magán azokat a kölcsönhatási jeleket, amelyek a játszmákat jellemzik. Berne osztályozta ezek különböző megjelenési alakjait és 32 féle típust különített el. Ezek között sok a hasonlóság, de vannak határozott különbségek is.

A játszmák valamiféle pszichológiai nyereség érdekében folynak. Általában legalább két személyt igényelnek, de ritkán előfordulnak egyszemélyesek is. Talán a játszmák megértését leginkább a következő fogalmazásból érthetjük meg: *Játszmát megnyerni nem lehet. Döntetlent elérni nem lehet. A játszmából kiszállni nem lehet.* Ebben a három tételben benne van a játszmák lényege: nem győzelem érdekében folyik, hanem egy lelki állapot fönntartásáért, nem a győzelem a fontos, hanem az állapot, amely a felnőtt kort megelőzően kezdődött és egy életen át is kitart. Ez pedig az *én nem vagyok jó* állapot. Valamennyi játszmában a párhuzamos kölcsönhatások az uralkodók, hiszen a keresztező kölcsönhatás azonnal leállítaná a játszmát, pedig azok szinte végtelenül folytatódhatnak. Miközben a felnőtt-felnőtt kölcsönhatások látszólag logikus magatartást tükröznek, valójában szülő-szülő és gyermek-gyermek kölcsönhatások az erősebbek, és a játszmában résztvevők magatartását semmiképp sem a felnőtt személyiség irányítja, hanem vagy a szülő, vagy a gyermek, gyakran azonban a felnőtt személyiséget fertőzve. Minthogy a játszmák kifejezetten romboló hatásúak – nem *egyszer* :hatásoka gyilkosságig is elvezetnek – az egészséges személyiségnek a játszmát föl kell ismernie, és ha teheti, le kell rombolnia, de semmiképp sem beszállni, hanem a játszma igényével föllépő személyiséget azonnal ott kell hagyni. Később már nehéz, hiszen az egyén nem szívesen hagyja ott a befektetett érzelmeit, nehezen lép át azokon. A játszmázó ilyenkor tüstént más partnert keres a játszmájához, és ha nem talál, gyakran bele is betegszik. Vannak ártatlan játszmák, mások ellenben valaki halálával is végződhetnek, ismét mások közösségeket vernek szét, és egyéneket állítanak egymással szembe. A gyilkosságok nagyon nagy része emberi játszma végeredménye.

Néhány játszmát itt a megértés érdekében ismertetünk kell.

Viszonylag ártatlannak tűnő játszma a '*jaj, de szerencsétlen vagyok*' típusú. Egy személy kell hozzá csupán. Ez azoknál a személyiségeknél jelenhet meg, akiknek nincs meg a kellő önbizalmuk (azaz gyerekkori alapválaszuk, hogy *én nem vagyok jó, de te jó vagy*). Abban nyerik el a lélektani jutalmukat, ha mások sajnálják őket és a létező, vagy nem létező lelki sebeiket nyalogathatják. Ezekben a játszmákban gyakori, hogy a gyanútlan partner javasol valamit a szenvedőnek, akinek a válasza '*Igen, de ...*' kezdetűek. Mindig megtalálja a kifogást, hogy a javaslat miért nem jó.

Másik viszonylag ártatlan, egyszemélyes játszma ennek a rokona. Ezt a '*törött sütemény*' címkézi. Ebben a játékos önsajnálata adja a lelki nyereséget, merthogy őt mindenki a legutolsónak sorolja, mert mindig neki jut az utolsó darab sütemény, amely, ugye már törött. Ebben az egyén önértékelése szenved csorbát, de nem felhőtlen a másokhoz való viszonya sem, hiszen az önértékelését a törött süteménnyel látszólag mások erősítik meg.

Ezekkel nem közvetlenül rokon, de egyszemélyes játszma a '*schimmel*'. E játszma résztvevőjének a lelki nyeresége az, hogy valamiféle ballépését a közösség neki megbocsátja. Ezért pl. társasági összejövetelen 'véletlenül' leejti a vajas zsemlijét, kiönti a vörös bort a szőnyegre, vagy hasonlók és begyűjti a háziak elleplezett mérgét, miközben azok megbocsátják az ő ügyetlenségét, elfogadják a szabadkozását.

A játszmák zöme legalább két, esetleg több személyt igényel. Egyik kifejezetten romboló társas játszma a '*rabló – pandúr*' nevű, ahol két egyén játszmázik, egymáshoz kiegészítő jelleggel. Ez a játszma aztán élesbe is fordulhat, ahol hivatásos rabló és hivatásos pandúr vetekednek és jelenti nekik a lelki hasznát a siker és a kudarc. Ebben az egyik játékos az *én jó vagyok, de te nem vagy jó* választ adó típus, a másik játékos meg a fordított választ adó. Ismertek még az '*én csak segíteni akartam*', '*mit tegyen az ember, ha falába van*' típusú játszmák.

²⁰² Harris (1953), pp.: 43, 115-121.

Ha egy társaságban játszma indul el, és nem képesek időben fölismerni azt keresztező kölcsönhatással leállítani, akkor az a társaság hamarosan felbomlik, elemeire hullik szét. Erre egy jellegzetes példát egy nyugati nagyváros magyar közössége szolgáltatott, ahol az egyik személy az 'én csak segíteni akartam' játszma szenvedélyes játékosa volt, és játszma egy év múltán a közösség teljes szétveréséhez vezetett. Először létrehozott egy közösséget, egy szervezetet, amelynek a tagjai elfogadták azokat az eszmei alapokat, elveket, amelyeket ő a szervezet létrehozásával támogatni akart. Aztán jöttek a gondok. A közösség a szellemnek megfelelően dolgozott, végezte a tevékenységét, és nem volt szüksége a 'segítségre', de nem is ismerte el maga fölöttinek azokat a személyeket, akit a játszma maga fölöttinek elismert, így hát nem is mozdult el az újabb 'segítség' irányába: kilépett az illető játszmajátéból! A játszma sorra próbálta a kiszálltakat a közösségből is kilökdösni, mígnem a végén maga oszlatta fel az egész szervezetet, merthogy ebben sikertelen maradt. Tevékenységét aztán máshová helyezte át és ott is a felbomlás nyomai kísérik jelenlétét, a 'segíteni akarását'. Mindezt természetesen az erkölcs nevében teszi, annak a nevében, amire a játszma fölépült. A közösséget aztán immár nélküle sikerült megmenteni, de a fájdalom még ma is él az emberekben: miért volt erre szükség?

7. *Bizalmas együttlét.*²⁰³ Ez az, amikor az emberek szoros kölcsönhatásban tevékenykednek egymást kölcsönösen elfogadva, egymással állandó több szintű személyiségi kölcsönhatást kifejtve. Ez az időtöltés hasonló az együttes cselekvéshez, mégis annyiban különbözik, hogy itt a cselekvés a benne résztvevő egyének szoros együttműködését igényli. A közös cselekvés eredménye a közösségben jelenik meg és résztvevő egyénekben közös élményt kelt, emléket telepít. Bizalmas, mert esetleg teljes, három szintű párhuzamos személyiség kölcsönhatásokon keresztül vezet osztott, egymásra települő és egymástól függő eredményre. A bizalmas együttlétet valójában társas cselekvésnek is tekinthetjük. Ilyen társas cselekvés pl. a hegymászás, barlangkutató, csapatjátékok, hogy a sportból említsünk jellemző példákat. Ez a fajta 'időtöltés' használható fel a lelki betegségek nagy részének a gyógyításához is, pl. azokhoz, amikor az egyik személyiség összemosisodik a felnőttel. Társas cselekvés segíti a gyógyító orvost, pszichiátert ahhoz, hogy a zavart személyiségnél a tudatos, felnőtt összetevőnek adja át a cselekedetek vezérlését, irányítását. Gyakran ezt úgy éri el, hogy a betegnek kérdést tesz fel és kihasználja, hogy a kérdés megválaszolásához a felnőtt személyiség összetevőt kell működésbe hoznia és ekkor a cselekvés irányításánál ez a személyiség összetevő már meghatározó lehet. A felnőtt-felnőtt alap kölcsönhatásokhoz már könnyebb a párhuzamos kölcsönhatásokat illeszteni, kialakítani. Sikerérzet esetén a gyermek-gyermek kölcsönhatás is létrejön és ekkor a szülő-szülő kölcsönhatásnak már kevés az akadálya, vagy a hiánya már nem jelentős a cselekedetekben.

A párhuzamos kölcsönhatások alapvető mozgatója egy olyan fogalom mögötti valóság, amelyet ugyan mindenki ismer, mégis meghatározni szinte képtelen. Ez a *szeretet*. Erich From könyvet írt a *Szeretet művészete* címmel és ebben igyekszik a szeretet fogalmát meghatározni. A számos (főttebb már bemutatott)²⁰⁴ hatféle) szeretet típusból valódinak a két egyenértékű személy közötti érzelmi kapcsolatot tekintő valódi szeretetnek, amelyben nem az érzelem, hanem a cselekvés a meghatározó jelentőségű. From szerint a szeretet alapja az, hogy a szeretet alanya a szeretet tárgya felé fordulva érdeklődik iránta, az érdeklődését követi a tárgy megismerése, a megismerés alapján való elfogadása majd a meghatározó lépés, hogy az így elfogadott személy érdekében cselekszik. Az igazi szeretet Erich From szerint minden esetben *cselekvés*, aminek lehetnek érzelmi összetevői, de a valódi szeretet mögött ez a folyamat áll.

Itt kell visszafordulnunk ismét a darwini fejlődésemlethez, hiszen annak az elveit kívánja szociobiológia a társadalom egészére alkalmazni. Nézzük meg röviden, hogy mivel foglalkozik hát az ember társasélettana, a szociobiológia? S főként mi újat mondhat az emberről?

A közelmúltban született tudományos diszciplínáról van szó, amely igazán csak a kilencszázhetvenes években kezdte meg látványos 'fejlődését'.²⁰⁵ Ám a lelkes hívek támogatásán túl sok-sok tudós ellenvéleményét is kiváltotta.²⁰⁶ Csányi Vilmos akkori véleménye szerint

*„a hatvanas évektől kezdve kibontakozott egy erőteljes integrációs folyamat a biológia bizonyos területei, elsősorban az etológia, a genetika, az evolúciós elmélet, valamint a társadalomtudományok, elsősorban a szociológia, a pszichológia, a nyelvészet és az antropológia között, amelynek az eredménye valószínűleg egy teljesen új tudományterület, egy természettudományos alapokon nyugvó 'ember-viselkedéstan' kidolgozása lesz.”*²⁰⁷

A társaséletteni irányzat lényege az evolúciós biológia alkalmazása a társas viselkedésre, azaz a társas viselkedés mechanizmusainak feltárása és a társadalmak szerkezetének biológiai elemzése. Annak alapján, hogy

*„az ember az állatvilág legfejlettebb tagja”, [akinek] "anatómiája, biokémiája, magatartása döntő módon az állati evolúció során alakult ki”.*²⁰⁸

²⁰³ Harris (1973) *intimacy* szóval jelöli az idő strukturálásának ezt a módját, p.: 121.

²⁰⁴ Lásd a 76. oldalon.

²⁰⁵ Vö. Wilson (1975).

²⁰⁶ Vö. Allen (1975) és Allen (1976).

²⁰⁷ Idézi Bereckei (1987).

²⁰⁸ Csányi (1985), p.: 114.

A szociobiológia az állatok szociális viselkedésének elemzésére összpontosít, kiemelve a szociális viselkedésformáknak a többinél nagyságrenddel nagyobb 'fejlődéstörténeti' távlatát.²⁰⁹ Hangoztatja, hogy a társas viselkedésnek a környezeti tényezők meghatározó szerepe mellett genetikailag meghatározott egyedfejlődési és tanult kulturális összetevői vannak. Mint Francois Jacob mondja,

„az embert negyvenhat kromoszómája egész sor olyan fizikai és szellemi képességgel ruházta fel, melyeket különféle módokon használhat fel és fejleszthet ki, attól a környezettől és társadalomtól függően, amelyben felnő, és amelyben él”.²¹⁰

Jacob figyelmeztet, hogy mindezt figyelembe véve napjaink biológiájának ténylegesen még sem sok mondanivalója van az emberi viselkedésről és a szellemi képességek örökletes összetevőiről. Hiszen a genetika a megfigyelhető vonásokból, a fenotípusból, azaz ami látható, csupán abból indul ki, ami látható, s abból vezeti le azt, ami rejtve van, azaz a gének állapotát, amit genotípusnak nevezünk. Ebből következik, hogy a genetikai eljárás a szellemi képességek vizsgálatánál nem működik.

„Elvben be lehetne ugyan állítani egy mesterséges szelekciós kísérletet, és megbecsülni az öröklődés mértékét, a mesterséges kiválasztás azonban az embernél nem járható út” – hangoztatja Jacob. „Ezenfelül” – folytatja – „az egyéni megfigyelt intellektuális teljesítmény nem közvetlenül génjeinek állapotát, hanem annak a sok-sok struktúrának az állapotát tükrözi, amelyek a genotípus és a fenotípus közé ékelődnek: az agy mélyén rejlő struktúrákét, amelyek az integráció sokféle szintjén funkcionálnak, de amelyekhez jelenleg kísérletileg nem tudunk hozzáférni. Nem kétséges, hogy ezeknek az agyi struktúráknak a fejlődése valamiféle genetikai szabályozás alatt áll, mint az az emberi teljesítményeknek valamilyen mutációból vagy kromoszóma-rendellenességből fakadó csökkenéséből kiderül. Nem kétséges azonban az sem, hogy ugyanolyan mértékben valamilyen környezeti szabályozás alatt is áll, amint az kiderül a gyermekek érzelmi és kognitív teljesítményeinek hiányosságaiból, amikor nem kap elég figyelmet és szeretetet.”²¹¹

Jacob szerint az a legvalószínűbb, hogy a genetikai program valamiféle alkalmazkodási struktúrát határoz meg, ami lehetővé teszi a külső ingerekre való reagálást, a szabályszerűségek elvárását és észrevételét, memorizálásukat és elemeinek új kombinációkba való átrendeződését. A tanulás révén aztán a gyermeknek ezek az idegi struktúrái fokozatosan egyre kifinomultabbá és bonyolultabbá válnak.²¹² Ebben megegyezik a véleménye a Gánti modelljéből származó következtetéssel.

Más megközelítést jelent az evolúciós társasélettan. Az evolúció általános elméletén belül²¹³ a társasélettani területet a viselkedés- és magatartásvizsgálat jelenti. Mivel az irányzat a biológiai, illetve genetikai alapok feltételezéséből indul ki, az általános magatartásgenetika²¹⁴ speciális alkalmazása révén humánetológiáról beszélhetünk. Hiszen, mint Jacob hangoztatja,

„az emberek sem csak és kizárólag biológiai törvényeknek vannak alávetve. További követelményeket, pszichológiai, nyelvi, kulturális, társadalmi, gazdasági stb. követelményeket is teljesíteniük kell.”²¹⁵

Ezért ha a társas viselkedésünk megmagyarázására más utak is kínálkoznak, mint az evolúciós biológia, a valószínű megoldás az lehet, ha *arányosan*, mindegyiket szerepének, jelentőségének megfelelően vesszük figyelembe. Mert ha az emberi viselkedés olyan összetett, hogy a csupán biológiai magyarázat szükségszerűen leegyszerűsítő és így meghamisítaná, akkor fordítva is igaz, és éppen az összetett mivolta követeli a többi mellett a szociobiológiai szempontok érvényesítését is.

A humánetológiai megközelítést az jellemzi, hogy az embereket a természetes, és nem kísérleti helyzetek, körülmények között figyeli meg. Mivel viszont így nem manipulálhatja környezetünket és génjeinket, a megfigyelt viselkedésben általában nehéz elkülönítenie a társadalmi tapasztalatokat, vagyis a kultúra és a biológiai összetevőket, vagyis az ún. 'evolúció' szerepét. Ám ha közös formákat talál eltérő kulturális felépítményi körülmények között, az a természetes szelekció határával összhangban tükrözhet élettani hatásokat. Ennek megfelelően olyan etológiai fogalmakat is lehet alkalmazni az emberi viselkedés megfigyelésében, mint a kiváltó ingerek, az öröklött mozgásminták és az öröklött kiváltó mechanizmusok.²¹⁶

Az evolúciós megközelítésének eredményeképpen a társasélettan élettani általános érvényű összefüggésekkel (univerzáliákkal) dolgozik, amiket az emberi viselkedés meghatározóinak fog fel. Felfogása szerint ezeknek az 'univerzáliáknak' minden területen és kultúrában érvényeseknek kell lenniük. Ebből származik a szociobiológia módszere: ezen 'univerzáliák' vagy biológiai gyökerű közös alapépítményekből származó következmények előrejelzése. Más szóval olyan hipotéziseket készít, amelyek vizsgálatát, ellenőrzését azon az általánosan az emberre érvényesnek feltételezett viselkedésmódon alapozza, amely a szociobiológia központi tétele-

²⁰⁹ Vö. Barash (1980), p.: 13.

²¹⁰ Jacob (1986), p.: 118. Vö. I. ábra.

²¹¹ Jacob (1986), p.: 124.

²¹² Jacob (1986), p.: 125.

²¹³ Vö. Csányi (1979).

²¹⁴ Vö. Csányi (1978).

²¹⁵ Jacob (1986), p.: 120.

²¹⁶ Ld. Barash (1980), p.: 186.

ként szerepel, hogy az emberek is hajlamosak viselkedésüket úgy alakítani, ami maximalizálja személyes teljes alkalmasságukat.

Megjegyzendő azonban, hogy a szociobiológia megközelítéssel és módszerrel szerzett információk és magyarázatok nem minősítik vagy mentik fel a vizsgált emberi viselkedést, nem vonhatók erkölcsi értékítélet alá. Még csak nem is igazolják. Mert ami biológiai eredetű vagy hatást tud maga mögött, az attól még nem szükségszerűen jó vagy kívánatos, illetve elvetendő rossz. Ha tehát az ember társas viselkedésének evolúciós alapjait megtaláltuk is, még akkor is ez csak kizárólag leíró és magyarázó funkciót kaphat, normatív vagy erkölcsi döntéshez nem szolgálhat támogatásként vagy tiltásként.

Az elmélet alkalmazásakor, hogyha evolúciós univerzáliákra akarunk rámutatni ugyancsak meg kell különböztetni az ember és az állat hasonló viselkedésében föllelhető analógiát és a homológiát. A hasonló szerepkört ellátó analóg szerkezetek vagy szerkezetek esetleg hasonló 'szelekciós nyomás' hatására alakulhattak ki, de a hasonlóság ekkor is csak látszólagos. Például a rovarszárny és a madárszárny egész szerkezetét tekintve nem azonos szintű fejlődési képződmény. A rovarszárny csak a kültakaró kitüremkedése, míg a madaré ugyanazt a csontszerkezetet használja fel. Példa rá a denevér szárnya vagy az ember karja. Bár elismerten mindkettőnek a levegőben való csapdosásával a kívánt szerepet, a repülést eléri.²¹⁷ A homológ szerkezetek azok, amelyek alapját a közös fejlődési, azaz örökléstan eredet képezi. Ezt pl. a madár és a denevér szárnya, valamint az ember karja esetében láthatjuk. Az ember és az állat hasonló viselkedése esetén azonban nincs semmiféle örökléstan kapcsolat, hanem abban a viselkedésben a hasonlóság teljes mértékben a tanulás és a szociális, kulturális áthagyományozás eredménye lehet. Homológia a viselkedésben csak akkor lehetséges, ha az hasonló gének hatására alakult ki, illetve jött létre.²¹⁸ Már pedig ez nem igazolható.

Ugyanakkor az emberre nem jellemzők a környezeti ingerekre adott genetikailag kódolt, automatikus válaszok. Ha vannak is elmosódott általános hajlamaink egyes viselkedésfajtákra, ezeket tudatos irányítással felül tudjuk bírálni, s tapasztalataink fényében módosítjuk őket. Így például vannak olyan fizikai jellemzők kisgyermeknél (nagy szemek, kerek formák, bizonytalan járás stb.),²¹⁹ melyekre fogékonyak vagyunk, bár nincs rá olyan automatikus felismerő mechanizmusunk, mint az állatoknak.²²⁰ Nem kell azonban bizonygatni, hogy a történelem ismereteket, amikor nem érvényesült ez a fajta érzékenység – például katonák részéről a gyermekekkel szemben. A vietnámi háborúban például az amerikai katonák teljes közönnyel mészároltak le gyermekeket, holott az emberi általános lélektan a gyermek életet tabunak véli. A szociobiológia tehát az emberi viselkedésben feltételezi bizonyos 'adaptív hajlamok' vagy 'predispozíciók' meglétét. Barash elképzelése szerint

„adott a hajlamok olyan – rugalmas, módosító és talán elég törékeny – rendszere, amely biológiánknak potenciálisan igen fontos része, s valószínűen múltunk evolúciós bölcsessége alapozta meg.”²²¹

Ha azonban például a szakmaválasztást vizsgáljuk azonban, látnunk kell, hogy ez már sokkal bonyolultabb és speciálisabb dolog annál, hogy a predispozíciók vagy genetikai hajlamok elegendők lennének a magyarázatára. És az emberi viselkedés többnyire hasonló bonyolultsági fokú mozzanatokot produkál. Ezért, amint Barash hangoztatja,

„evolúciós távlatban az emberi viselkedésformák egyetlen szempontból: más emberek létrehozása szempontjából érdekesek.”

Ezenkívül csak

„azok a viselkedésformák alakulnak ki, amelyek nagyobb alkalmasságot biztosítanak, mint az egyéb lehetséges viselkedések – bár sok esetben az út a viselkedéstől az alkalmasságig kanyargós, és az adaptív érték homályos lehet.”

Ismételten hangsúlyozza azonban Barash is – Jacobhhoz hasonlóan –, hogy mindez nem jelenti a viselkedés közvetlen gének általi irányítását.

„A DNS csak tervzet,”

mondja,

„lehetőség valaminek a felépítésére, aminek tényleges megjelenése igen különböző lehet a rendelkezésre álló anyagoktól függően. S ez nem elég: a viselkedési struktúra felépülése után is igen különbözőképpen alakulhat a különböző helyzetekben. Valamilyen összefüggés azonban mindig van a gének és a viselkedés között, még az emberi viselkedés esetében is.”²²²

²¹⁷ Vö. Barash (1986), 2. ábra.

²¹⁸ Vö. Barash (1986), 3. ábra.

²¹⁹ Vö. Barash (1986), 4. ábra.

²²⁰ Lásd Barash (1986), p.: 191. és Lorenz (1980), p.: 174. Elgondolkodtató, azonban, hogy a gyerekek – főként még a teljes tudatos jellemük kialakulását megelőző időkből – sokkal erősebben képesek empátiásan megérteni mások testbeszédét, azaz az állatoknál föltétlenül ki-mutatható felismerő mechanizmusuk meg van. Ez később, a tagolt beszéd és a tudatos én uralkodóvá válását követően elhalványul és csak komoly gondokkal küzdő embereknél jelenik meg ismét.

²²¹ Barash (1986), p.: 192.

²²² Barash (1986), p.: 192, Vö. 5. ábra.

Ez természetes, hiszen a viselkedés az emberi szervezet idegrendszerére épül és annak sajátosságait sok szempontból az örökletes tényezők határozzák meg. Ám de az csupán keret, a mechanizmust mozgató motorikus rendszer és ez csak hordozza a személyiséget, ami ennél több is és kevesebb is. A viselkedés azonban több mint idegrendszeri működés, abba tudati tényezők nagyon komoly szerephez jutnak. Azoknak meg nem sok köze van a DNS-hez, így Barash megjegyzése fölöttébb üres.

A felfogás hívei szerint mindennek megértéséhez figyelembe kell venni az emberig tartó evolúciót és azt, amit történetével az emberiség produkált. Vagyis egyedülálló mivoltunkat az állatok között: viselkedésünk lát-szólag felszabadult a természetes kiválogatódás biológiai zsarnoksága alól és az adaptív érték helyébe képesek vagyunk személyes megelégedésünket állítani. De az ember nemcsak tapasztalatainak eredménye, hanem állat is, aki – a kultúrára, a tanulásra, a nyelvhasználatra stb. vonatkozó – genetikailag meghatározott képességekkel bír. Barash e kettősség illusztrálására őseink valószínűen töméntelen sok gyümölcsévését hozza fel. Az érett gyümölcs táplálóbb, mint az éretlen, mert tele van cukorral. Így szelekciónk arra irányulhatott, hogy pozitívan reagáljunk az érett gyümölcsöket jellemző vegyületek ízére. Ezért nekünk édes a cukor, azaz az édesség nem a molekulákban, hanem ízlelőbimbóinkban – helyesebben: elménkben – van. Tehát a cukorvegyületekre való reagálásunkban. A továbbiakban – Barash szerint – ez az édességérzet kiterjedt viselkedésünkre is. Ezt a következőképpen mutatja be:

„Melyek azok a viselkedések, amelyeket kielégítőnek találunk, és miért? A szex, a jó ételek, a pihenés, mások elismerése, a testi kényelem, a személyes hatalom és önállóság, az összehangolt és sikeres mozgás (sport, tánc), magunk és gyermekeink eredményei. Mindezek az élvezetek végül alkalmasságunkat növelik, tehát szelektálódhatunk a felsoroltak élvezetére. Édesnek találjuk őket.”²²³

Barash fenti felfogása azonban megint csak a fejlődési elmélet erőszakolt alkalmazásának egy jellegzetes példája. Független kísérlettel nem igazolható, bár a mesterséges édesítőkkal azonnal cáfolható. A szacharin íze nem jelent semmiféle kiválasztódási előnyt, az ember mégis édesnek érzi.

Barash szerint az édesség élvezetére tehát genetikai hajlandóságunk van, míg az édes viselkedést olyan társadalmilag közvetített dolognak kell tekintenünk, melynek csupán azonosítása tanult, azaz kulturális, alapja a genetikai hajlam az édesség élvezetére. Szerinte ez a szociobiológiai ténymegállapítás egyben bizonyító erővel is rendelkezik, különösen ha feltárjuk az e bonyolult állapothoz vezető utat. Vagyis betömjük a szakadékot a genetikai és kulturális meghatározottságú viselkedés között. Ugyanannak a szakadéknak az áthidalásáról van szó, ami korábban az élő és élettelen természetről vallott elképzeléseket jellemezte.²²⁴ Ilyen hídverés Csányi Vilmos jellemzése az evolúciós kiinduló- vagy nulla-rendszerről, ahol teljesülnek a fejlődésemélet mesterkelt feltételei:

„A 0-rendszerben a replikatív információ spontán jön létre a következő okok miatt: a rendszerben keletkező struktúrák energiát tárolnak, keletkezésiük, bomlásuk automatikusan olyan struktúrák szelekciójához vezet, amelyek az energiát tartóssabban tárolják. Bizonyítható, hogy az önreplikációra képes struktúrák képesek a legtartósabb energiátárolásra, tehát ezek az idő folyamán feldúsulnak.”²²⁵

Csányi definíciója az evolúcióra azért érdekes itt, mert nemcsak az élettelen és az élő, hanem az élő és az értelmes közötti űrt áthidaló magyarázat is beleférhet:

„Evolúciónak nevezzük azt a folyamatot, amelynek során egy energiaáramban álló nyílt rendszer az egyensúlyi állapottól eltávolodik, struktúráiban replikatív-rendszer információ keletkezik, ami folyamatosan növekszik és maximális érték felé konvergál, mindaddig, amíg a teljes rendszer összehangolt replikatív egységgé nem válik.”²²⁶

A kultúra ilyen összehangoló szerepe megfontolandó. Az egyének összessége, mint társadalom, a tudatállapotaik összessége mint az Einstein–Bose kondenzátum egysége, mint a Fröhlich-féle felpumpált rendszer összessége, mint átlapolt eszmei állapotok összessége mint társadalmi tudat, mint emberi műveltség ill. kultúra értelmezhető ennek alapján.

Az emberi magatartás etológiai alapjaival kapcsolatban Konrad Lorenz arra utal, hogy a legősibb víruszerű élőlényektől a főemlős közvetlen emberelődökig az információgyűjtés és információtárolás eredeti módja ugyanaz maradt,

„nevezetesen a véletlenszerű genetikai változás és a természetes kiválogatódás régi, jól bevált próba—szerencse játéka”.

És

„az élet fejlődésének rendkívül hosszú története során az első önreprodukcióra képes óriásmolekulák kialakulásától az ember-szabású főemlősök megjelenéséig az információszerezés és -tárolás mechanizmusai lényegében változatlanok maradtak.”²²⁷

²²³ Barash (1986), p.: 194.

²²⁴ Vö. Atkins (1987).

²²⁵ Csányi (1979), p.: 125.

²²⁶ Csányi (1979), p.: 123.

²²⁷ Lorenz (1980), p.: 345.

Ez Konrad Lorenz szerint nem zárja ki a valamifajta áthagyományozással történt egyénileg szerzett tudás átadódását, de ez az információ elhanyagolhatóan kevés volt a génekben rögzített és átörökléssel átadott információhoz képest. Csak megint az a gond, hogy olyan tétellel operál a szerző, ami nem igazolható, sőt, sokkal inkább hiányolható. Nem bizonyított, hogy víruszerű volt az élet kezdetben, nem bizonyított, hogy a változás csupán a szerencsejátékok véletlenszerűségével történhet, nem bizonyított, hogy az információszerzés és tárolás mechanizmusa az első önreprodukáló makromolekulától az emberig azonos volt. Ellenben, mint Jacob megjegyzi,

„a kulturális jelek lamarcki mechanizmus révén terjednek, ezért a kulturális evolúció üteme nagyságrendekkel gyorsabb a biológiai evolúciónál. Biológiaiilag a huszadik századi ember látszólag nem különbözik a harminc–negyvenévesével ezelőtt élt embertől. Ezzel szemben annak a kulturális, társadalmi és technikai világnak, amelyben az ember a huszadik század végén meghal, alig vannak közös vonásai azokkal a világgal, amelyben született.”²²⁸

Ebből máris következik, hogy a társadalom ismereteinek átöröklése és az emberi élettani átöröklésnek nem csak a mechanizmusa, hanem az elve sem azonos. Így az élettani fejlődés elve még kevésbé alkalmazható a társadalomra, jóllehet, az élettani ‘fejlődés’ is sokkal inkább csak a környezeti változásokra adott válasz és nem pedig a szelekciós kritériumokat követő, véletlenszerű változások eredménye.

* * * * *

A fentiekben elemiből építettük fel az élő személyiséget, az *embert*, az emberi lét szellemi fogalmát. Az ember teljessége a kapcsolatain keresztül létezik, él. Az élet az emberi létben megnyilvánulva nem a harcot, az állandó élet-halál küzdelmet, a győzelmet jelenti, hanem a szellemi és az anyagi alkotók egységét. A test az élet hordozója önmagában nem élő ember. Élő emberré attól válik, hogy a ‘lélek’ megnyilvánul benne. A lélek sem létezik önmagában. Létét az emberi test biztosítja. A kettő összetartozik, a kettő egyként alkotja az élő embert. Az embert, aki önmagában úgy szintén nem áll meg. Embersége önmagában véve csak üres fogalom, pusztán szellemi, eszmei jellegű valami. Hogy az emberi jelleg, fogalom élővé váljék, ugyancsak szüksége van hordozóra. Ez a hordozó, a működtető mechanizmus a társadalom. Az embert *élő emberré* az emberi fogalommal vezérelt társadalom teszi, jóllehet a teste önmagában is élő, az emberi mivolta azonban önmagában nem. Vizsgáljuk most meg, és építsük fel elemeiből az *emberség*, mint fogalom hordozóját, a személyiségi összetevők közegét, a társadalmat.

²²⁸ Jacob (1986), p.: 117.

2. A Társadalom

Az emberi társadalom nem csupán emberek – egyedek – halmaza, hanem együttműködő emberek szövege. Az együttműködő embereket sajátos erők tartják össze. Mindenekelőtt a közös szellemi alapokra épülő együttes és egyéni cselekvés. Ezek összességét, magát a cselekvést, annak tárgyát és kicsapott alakjában a terméket, eredményét tekinthetjük az emberi műveltségnek, idegen szóval kultúrának. Már a legkorábbi embert is a műveltsége jellemezte, a műveltségek időbeli alakulását követve lett az ember kialakulása – ‘fejlődése’ – meghatározható, nyomon követhető. A történelem előtti ember kialakulási lépcsőit a műveltségi hagyatékain, szerszámain, eszközein, majd temetési rítusain, sírmellékletein keresztül ismerhettük meg. Az emberi műveltségek minden esetben társadalmat tükröznek, amelybe az egyén beágyazódottan jelenik meg.²²⁹ Nincs nyomunk egyedi emberi műveltségekről. A jelek mindig társadalmiak. Áruklódó az emberi beszéd ebben a vonatkozásban. Nem tudunk úgy beszélni, hogy azt ne egy másikunknak, de többnyire a többieknek szánánk, hogy azt ne a velük való közlésünk vágya vezérelje. Érdekesen támasztja ezt alá a nem fennhangon olvasás, mert az is közlő beszédnek számít legbensőnkben, hiszen aki nem fennhangon, nem suttogva, hanem csak magában olvas, annak is gyakran mozognak a beszédszervei, igaz igen korlátozottan. Folytassuk a vizsgálatainkat az emberi társadalom jellemzésével, mindenek előtt az emberi társadalom szellemiségének, műveltségének a föltárásával.

2.1. A Műveltség

A fentiekben már megtapasztaltuk, hogy az emberi együttműködés alapvetően szellemi kapcsolatokra teleszik. Az agy működésénél meghatározónak ismertük fel az átlapolt állapotok tömegét –, és ezek szerepét a szellemi életben, következményeit – a szellemet hordozó test vezérlésében. Mindezek lényegét az agy kvantum-állapottaira vetítettük vissza. Folytassuk a hagyományos felfogás szerint ugyan meg nem engedhető kiterjesztést, és kezdetben – pusztán gondolat kísérletként! – vizsgáljuk meg, hogy mi történik akkor, ha az agyakat egymással kölcsönhatásban lévő rendszereknek tekintjük. Van erre némi tapasztalatra épülő logikai alapunk is, hiszen az empátia, a testbeszéd megértése sokszor olyan érzetet kelt, mintha az egyik egyed tudata jelenne meg a másikéban, azaz az egyedi tudatok átlapolnának. Tételizzük fel, hogy az egymással átlapolt tudatállapotok ugyanúgy kialakíthatnak kollektív állapotokat, ahogy maga az agy kvantummechanikai rendszere képes is erre. Fizikailag sincs ennek a föltételezésnek akadály, hiszen az agy saját frekvenciájának megfelelő elektromágneses hullámokhoz tartozó fotonok kiterjedése (hullámhossza) ezer kilométer nagyságrendű, ezért földi körülmények között még egymástól távol élő egyének is egymás agyának hullámtartományán belül tevékenykednek, léteznek. Összeadódnak-e ezek az állapotok? Tételizzük fel, hogy igen. Mit jelent ez az egyének?

Mindenekelőtt azt, hogy az egyén a másokéval egyetemben kollektivizálódott agyállapotokat maga fölött álló intelligenciának éli meg. Ez a fajta érzés valóban emberek tömegében ébred, és azt megszemélyesítve többek ezt a jelenséget Istennel azonosítják. Ha létezik kollektivizálódott agyállapot, akkor abból az egyén híreket, információt meríthet. Valóban, igen gyakori, hogy ugyanazt a jelenséget, műszaki megoldást, vagy tudományos eredményt a világ különböző pontjain nagyjából egyidőben ismerik fel, teremtik meg, írják le.²³⁰ Ha létezik ilyen föltételezés, akkor abból meditációval (imádsággal) lehet bővebben meríteni, kapcsolatot létesíteni vele.²³¹ Igen, a vallásgyakorlatok általános módja éppen ilyen meditációs állapotot hoz létre, és ilyen állapotbéli az a gyakorlat is, amikor a hívő istenével talál kapcsolatot. Ha létezik az ilyen kollektivizálódott agyállapot, akkor számos ú.n. *parajelenség* megmagyarázható annak közvetítő szerepével. Itt nem kell föltételeznünk, hogy a közös tudat önálló személyiség lenne, hogy akarata van, hogy cselekedne, jutalmazna és büntetne, csupán annyi elegendő, hogy az valóban létező tudatforma, amelyet emberek csoportja hordoz, ugyanúgy, ahogy az emberi agy hordozza a személyiség tudatát.

Az összeadódt tudatnak az egyének tudata nem csupán kívülálló szemlélője, hanem egyben alkotó része is.²³² Az összeadódt tudatot azonban nem csak az egyedek halmaza, a társadalom hordozza, hanem számtalan

²²⁹ S ha emberi csontleletek is társulnak a műveltségi elemekhez, azok alakja, szintje egymást is meghatározza.

²³⁰ Az egyik szerző (Cs. F.) munkájában rendszeresen épített az alfa állapotban (kora hajnali ébredés előtt) ébredt ‘megérzéseire’.

²³¹ Valami hasonlót gyerekkorában szülei, nagyszülei és a falusi keresztény közösség révén másik szerző (D. L.) gyakorolt.

²³² Vö. *Pierre Teilhard de Chardin* (1881–1955) francia jezsuita teológus, antropológus filozófiájával. Ő az embernek a világmindenségben elfoglalt helyével és az emberiség jövőjével foglalkozva a nagy kérdésekre – Mik vagyunk? Mit érünk? Mi a rendeltetésünk? Hogyan kormányozzuk életünket? – azzal a dinamizmussal felel, amely a pascali statikusság makro- és mikrokozmoszi két végtelene közé harmadikat, a végtelenül összetett, a gondolkodó agyú embert teszi, aki a fejlődés csúcsa és nyílásszöve. Hiszen a gondolkodás forradalmi újdonsága, a végtelen összetettség, sajátos emberi helyé teszi szerinte a Föld felszínét a világegyetemben. Az anyag-tudat viszonyát tekintve, azaz fizikai–pszichológiai összefüggésben a tudat a kozmikus fejlődésben gyökerezve nem véletlen, hanem szabályszerű képződmény. Mert a világegyetem fejlődése során egyre összetettebb és koncentráltabb (azaz centrokomplexebb) képződményeket hoz létre: kristályosodás, óriásmolekulák, vírusok (ettől kezdve meg van az autonómia lehetősége), élő sejtek, finomodó idegrendszer (állati tudat), emberi agy (emberi öntudat, reflexió). A tudat tehát a centrokomplexitással párhuzamban fejlődik. A tudat mint általános fontos a fejlődésben, nem egyetlen jelenség, hanem a fenomén. A tudat fejlődése a világfejlődés főtengele. Így aztán tudományos szempontból is megnő az ember jelentősége, mert az ember nem antropocentrikus központ, hanem az egyetemes fejlődés mai nyilvánvalósága. Ezért Chardin a centrokomplexitás és a szellem növekedésének a törvényét (az élet és a történelem előtti ember vizsgálata után) alkalmazza az ember társadalmi fejlődésére és mai egységesülésére is. Vagyis az agyfejlődés Ariadné fonala segíti eligazodni az élet la-

kicsapott tárgyi, vagy szellemi termék alakjában kíséri a társadalom életét. Ezek összessége maga a műveltség – idegen szóval: kultúra. Az ebből merített kép, tudás az egyén saját műveltségének válik a részévé, és mint egyénileg megalkotott és módosított összetevő adódik hozzá a társadalom felől felé áramló műveltséghez, annak sajátos egységét alkotja. Ebből állnak a társadalom szellemének élő és holt alkotórészei, egységei, amelyeket az emberi testi átörökítő társadalmi hasonmásaként értelmezhetünk és *mémek*nek nevezünk. Ezek azok az elemek, amelyek nemzedékről nemzedékre átadódnak, amiben a természetes szülőknek, a hozzájuk kapcsolódó embercsoportoknak, majd szélesebb értelemben véve azok hordozó közegének, a társadalomnak van meghatározó szerepe. A műveltséget közvetítő *mémek* számos esetben rendszert alkotnak és a műveltséget rendszerben közvetítik a társadalmat alkotó egyéneknek, és ha szavakban megfogalmazódnak, kicsapódnak, akkor ezeket a szellemi rendszereket nevezzük *eszmék*nek.

2.1.1. Az Eszme

Az eszme az összeadódott tudat jellegzetes megnyilvánulása. Leginkább ‘számjegynyelven’ (szavak) kifejezett gondolat, ill. rendszerbe foglalt gondolathalmaz, amely az emberek között leggyakrabban a nyelvi közvetítéssel terjed. Legfőbb jellemzője az adat, a hír, általánosságban az ismeret. A szóbelileg megfogalmazott eszme aztán jelképeket öltvén rögződik, azaz megőrzésre, majd továbbításra kerül. Ennek legismertebb és talán legfontosabb megjelenése az írás. De a művészi megjelenítési módok ugyancsak alkalmasak az eszme leképzésére és harmadik személy számára való közvetítésre, jóllehet, visszaolvasásuk nem föltétlen egyértelmű.

Nem minden gondolat, gondolati rendszer sorolható az eszme fogalomköréhez, csupán azok, amelyek az emberi viselkedést, cselekvést és az ezeket vezérlő erkölcsöt meghatározzák. Valami olyasmi, amit a valóságra vonatkoztatva előre elképzelünk és sokszor a valóság helyére is állítunk. Az eszme cselekvési célokat is jelent, és egyben olyan vonatkozási rendszert, amelyhez magunkat, társainkat, sőt, ellenfeleinket is viszonyítjuk.

Az eszme legősibb alakja a *lélek*hez kötődik, kapcsolódik, és annak jellemzőit, ismertető jeleit, hatásait foglalta rendszerbe. A korai magyar ember a lelket mint megsemmisíthetetlen, teremthetetlen, örök létezőt fogta fel, ami az állati, az emberi testben lakik, és annak elpusztulásakor, azaz halálával onnan eltávozik. De nem csak a magyar hit és mondavilágból ismerhetjük meg a lélekkel kapcsolatos eszmét, hanem a világ számos helyén erre bőséges tapasztalati anyagot találhatunk. Aszerint, hogy a lélek hová távozik, és hogy mi módon, miként kerül az újszülött testébe, a lélek-eszmének számtalan változata ismeretes. Keleti népek felfogása szerint a lélek, ha nincs az ember testében, akkor kösziklákban rejtőzik, és ezért azokat tiszteletben tartják.²³³ Dél-ázsiai felfogás szerint az emberből távozó lélek állatokban rejtőzik, majd ismét visszatér az emberbe. Az eszme aztán az ember és a lélek kölcsönhatásait elemzi, és az ember magatartását, tetteit kapcsolja össze a lélek további sorsával, azaz testhez kötött életével.

Amint ezt fentebb kifejtettük, a lélek fogalma a légzéssel párosul, és ezért a jelképe is a levegőt tükrözi. A levegő legismertebb élőlény a madár. Innen ered, hogy a lélek jelképe is többnyire a madár.²³⁴ A 22. ábra egy magyarországi tükröst díszített, és itt tetten érhetjük azt, hogy a XVIII. századi magyar ember hogyan képzelte el a léleknek a testbe költözését. A falusi ember máskor éppen akkor fedeztette a lovát, amikor valaki, akit kiváló lelkűnek ismert a közösség, elhalálozott. Tette azt abban a reményben, hogy a kiváló személyiség lelke – amely őt kiválónak tette – majd az újszülött csikóban leli meg a helyét és teszi azt is kiváló paripává. Mindezt évszázadokkal a magyarországi keresztény uralom bevezetését követő időkben!

A lélek körül kialakult eszmerendszerek mindegyike mellérendelő módon közelíti meg a test és a lélek együttesét. A lélek a testben csupán lakik, és

22. ábra A lélek testbe költözése

birintusában, amikor a törvényt alkalmazza a gondolati vagy nooszféra jelenségeire. Szerinte a gondolat kiteljesedésével nem ér véget az emberi fejlődés, utána annak összpontosulása következik. Az emberi ág elterjedt a földön, utána jön a történelem, a kultúrák érintkezése. Az emberi faj fajtái érintkeznek, keverednek, egységesülnek, szabadságban növekednek. Civilizáció és társadalmiasulás biológiai és szellemi szintézist alkot. Ezt a planétizációt segíti elő a technika, a nyelv, a nevelés, a nemzetközi politika az emberi nem számára. Planétizáció és kozmikus fejlődés sejteti a jövőt, amikor az egyedi ember gondolkodása a kozmikus fejlődés összetetté válásának végső pontja lesz. A fejlődés azonban innét is tovább folytatódik, amikor az emberi faj együttgondolkodással, társadalmiasulással, igazságossággal biológiai és szellemi szempontból tovább egységesül és növeli szabadságfokát. És ezután még az egyetemes emberi egységesülés egyre inkább gyorsulva folytatódik (a közlekedés és hírközlés miatt) a Kritikus (Omega) Pont felé. Ez a végső egység már emberen túli végső reflexió: extázis istenben, aki nem fejlődés eredménye s nem személytelen, hanem autonóm központként, abszolút személyként most is létezik. De mindezen evolúció nem automatikus, hanem tudatos fejlődésként a szabad emberi cselekvéstől függ. Olyan, szintén emberi döntéstől függő akadályok vannak az emberi nem egységesülése előtt, mint a háborúk, a fajüldözés, a nacionalizmus, az osztályharc, családi és egyéni önzés és bűn. De a haladás a legféltettebb erő. Az egységet a szeretet valósítja meg, a fejlődő világ-egyetemet isten mozgatja. Lásd: Darai (2003), pp.: 326-327.

²³³ Vessd össze a magyar ‘babbás’ hegyecsúcsok, hegyormok, hegykúpok tiszteletével a Kárpátokban, ill. az egész Kárpát-medencében (Babba, Baba, Babu, Babadag, Babagura, Babakáj, Babarunka, Babat, Babathege, Babele, Babos, Bábahalma, Bábahomka). Lásd a magyar Nagyasszony vagy Boldogasszony tiszteletéről szóló, a Csíksomlyó titkát megfőjtő könyvben: Daczó (2001).

²³⁴ A magyar műveltségben a madár a meghatározó lélekjelkép, de másutt gyakran a pillangó, a lepke az. Légies megjelenésével ez a jelkép is logikusan kapcsolódik a lélekhez.

együtt válnak élővé, együtt alakítják az élő egyént, egyedet. Az ember, mint tudatos lény a tetteivel módosíthatja a lelkét, avagy a lélek munkálkodik benne, és attól válik jóvá, esetleg gonosz lélek esetén gonosszá. A lélek központi eszmerendszerére települő erkölcs nem a félelemre alapít, hanem a tettek minőségét tekinti a lélek további sorsa számára meghatározónak. A jó ember lelke esetleg halálakor megszabadul a testi kötöttségektől, és a világ-lélekhez visszatér, de azzal egyesülve sem semmisül meg, egyéniségét továbbra is megőrzi. Ez az ázsiai hitrendszerek jellegzetesen fontos alapeleme, bár a magyar felfogás ezt nem használja.

Minthogy a lelket a társadalmi felfogás öröknek véli, a lélekközpontú eszmerendszerek nem használják a teremtés fogalmát, azokban a környező világ ugyan változik, de annak az élete, léte sem jelent hitbéli kérdést, a végtelenség elfogadása jelenti a természetes elképzelést, és ennek egyik megnyilvánulása az örökké létező lélek. Ezekben a felfogásokban mind a lélek, mind annak hordozó közege a világ, természetesen egymás mellett létező örökké létező valóságot jelent. A lélek önmagában se nem jó, se nem rossz, azzá csak másokkal szembeni viselkedése során válik. A *jó* és a *rossz* – vagy emberre alkalmazva a *gonosz* – fogalma a mellérendelő felfogásban ismert ugyan, de az a személyiség belső tartalmához tartozó mozgató erő, és nem pedig külső parancshoz mért viselkedés jellemzője.

Más a helyzet azonban az alárendelő eszmerendszereknél. Ezeknek a tudatelvű változatában egy vagy több szellemi lényt tekintenek elsődlegesen létezőnek, – azaz időben végtelennek, – akiknek a szerepköréhez tartozik a másodlagosan létező világ teremtése, ide értve esetleg a lélek teremtését is. Ezen eszmerendszerek alakja, tartalma a keletkezésük óta az emberi ismeretek tágulásával párhuzamosan sokban módosult, így nagyon nehéz általánosan megfogalmazni a lényegüket. Ami közös ezekben az eszmerendszerekben, az az, hogy van egy, vagy két megszemélyesített őslétező, amely térben és időben végtelen, és amely aktivitásának az eredménye aztán a létező anyagi világ, benne az élet és a lelket hordozó ember. Ez az őslétező vagy maga közvetlenül teremt, vagy közvetve, az utódlási láncolat valamelyik tagján keresztül hajtja végre a teremtést. Maga az őslétező szellemi jellegű, és benne sűrűsödik minden, amit intellektusnak nevezünk. Tőle erednek a törvények, amelyek mind az anyagi világ jellegzetességeit, mind pedig az emberek viszonyát határozzák meg. Ez utóbbiakat összefoglalóan erkölcsnek szokás tekinteni. A vallási erkölcs alaptételei közé tartozik a teremtő végtelen tisztelete, és az általa teremtett szent rend megkérdőjelezhetetlensége. A törvények betartását ez a szellemi elsődlegesség szigorú büntetések kilátásba helyezésével biztosítja, azaz maga is általában cselekvően beavatkozik az általa teremtett világ életébe. Az eszmerendszerek aztán a szellemi és az anyagi világ alárendelt viszonyát is tartalmazzák, és ezeken keresztül a társadalom életét meghatározzák.

Az ilyen eszmerendszerek meghatározóan fontos két eleme a *jó* és a *gonosz*, valamint ezek állandó küzdelme és harca.²³⁵ Az emberi lélek ezekben nagyrészt a jóhoz tartozik, a *jó* teremtette, és következésképpen birtokolja is az emberi lelkeket. Egyes változatokban az emberi lelket a *gonosz* elrabolta a *jótól*, éppen ezért a tudatos ember elsődleges célja az, hogy a *jóhoz* visszatérítse a lelkét, azaz vissza a teremtőjéhez, a jogos tulajdonosához. Ezt egyes változataiban²³⁶ a megváltás teszi lehetővé, így biztosítván a léleknek a test elpusztulása után is valamiféle örök megvilágosultságot.²³⁷ A teremtést ugyanis – a földi tapasztalatok alapján – követi a pusztulás. A jók jutalma, pl. a keresztény hitvilág eszmerendszerében a túlvilági élet, a gonoszoké meg a végleges pusztulás. Más felfogás szerint csupán az evilági élet jelenti a létező valóságot, és a gonosszág itt nyeri el a büntetését, a jóság meg a jutalmát. Itt tehát a *jó* és a *rossz* az eszmerendszerben meghatározott minőséghez való viszonyítás alapján nyeri el az értelmét, és a megfelelő viselkedés pedig a jutalmát, vagy a büntetését. Egyik-másik ide sorolható eszmerendszerben megtalálható a fentebb bemutatott lélekre vonatkozó eszmék sora is, így az alá- és mellérendelés ezekben váltakozik.

Ugyancsak szigorúan alárendelő eszmerendszernek tekinthetők az anyagelvű eszmerendszerek, ahol a tudatot, a szellemiséget, az intellektust tekintik teremtettnek, származtatottnak, és az anyagi világnak tulajdonítanak térbeli és időbeli végtelenséget. Ezek közös lényegi eleme a szellemi jelenségek alárendelése az anyagnak, esetleg azok teljes tagadása is. Az ember ezekben az eszmerendszerekben az anyagi világ terméke, szellemi megnyilvánulásai is az anyagi tulajdonságoknak vannak alárendelve, azok által meghatározottan. Az emberi viszonyok ezért nem eszmeiségnek, hanem az anyagiak birtoklásának, az érdekeknek a függvényei, amelyeket a jog és a jogra települő törvénykezés határoz meg. Az alárendelt társadalmi viszonyokat alakilag megtöri, és mellérendelést sugall a népföltség elvének a szellemi értelmezése, de ennek tartalmi jegyei a valóságban nem láthatók. Sokkal inkább az egyénre telepszik a jog, és az erkölccsel, az emberi közösséggel nem képes mit kezdeni. Így a *jó* és a *gonosz* itt általában nem értelmezhető, vagy ha igen, akkor a külső törvényekhez való viszonyt jellemzi, s a törvényszegés ugyan büntetést von maga után, de mégsem minősíthető rossznak, vagy gonosznak a törvényszegő személy. Ezért az erő jelenik meg, mint legfőbb érték és cselekvést meghatározó princípium. Az erő meg

²³⁵ Érdekes, hogy sem a *jó*, sem a *gonosz* szabatosan nem fogalmazható meg, mégis az ember belülről tudja, hogy mit is jelentenek ezek a szavak, mi a mögöttes fogalom lényege, azaz, hogy tettei melyikhez tartoznak. Ez bölcséleti gondokat jelent, mert van olyan felfogás (pozitívizmus), hogy amit nem tudunk meghatározni, arról értelmetlen beszélni, írni, gondolkodni, vitatkozni, egy szóval maga a fogalom értelmetlen. Erkölccsel foglalkozó munkákban ez kulcskérdés. Nietzsche pl. az istentelen világban csakis egyetlen támaszkodó tényezőt tudott felmutatni: az erőt, a jóval és a rosszal nem tudott mit kezdeni.

²³⁶ Gnoszticizmus.

²³⁷ Gnoszticizmus.

az eszmerendszer szelleméből eredően anyagi erő, az ipari társadalom kialakulását követően ennek abszolút lényegét kifejező eleme, pedig az anyagi értéket képviselő pénz birtoklása.

A tudomány alakilag a negyedik megközelítést jelenti, hiszen itt az anyagi világ szellemi megközelítése matematikai leírás alakjában, mint öslétező nyeri el az értelmezését. A tudomány eszmeiségét az ésszerűség (racionális) gondolata és módszere hatja át. Alapjait a szinte hatványfüggvény szerűen növekvő ismeretanyag és az annak feldolgozásához használt elemi logika jelenti. Tárgya elsősorban az anyagi világ, módszere, pedig a matematikai logika. Éppen ezért számos viselkedésbeli jelenséggel, a tárgyat meghaladó minőséggel képtelen megbirkózni, és ezért ezeket, mint 'tudománytalan' eszmei jelenségeket megtagadja, kirekeszti a vizsgálati köréből. Ma már a társadalmi jelenségeket is igyekszik bevonni a vizsgálati körébe és fiktív eszmék alapján alkalmazni rá a matematikai módszereket, úgymond modellezi a társadalmat. Ennek az egyik ma nagyon divatos és támogatott eszmerendszere a neodarwinizmus. A marxizmus—leninizmus ezt még csak eszmei alapon, elméleti megközelítéssel tette a történelmi materializmus fogalomkörében, a neodarwinizmus ellenben a tudományosság látszatával, a matematikai módszerekkel alátámasztottan végzi.

Az eszmét alkotó gondolatok általában nem magányosak, hanem sorozatot képeznek. A gondolatsorok, ha rendszert alkotnak, akkor eszmerendszerekről beszélünk. A fenti négy alaptípusból számtalan eszmerendszer alakult ki. Szinte valamennyi eszmerendszer – bár nem igazolható, ám mégis – ténynek elfogadott gondolatok halmazát is tartalmazza, azokra épül. Az ilyen gondolatrendszereket *dogmának* nevezzük. A dogma az eszmerendszeren belül megkérdőjelezhetetlen alapigazságot jelent, és gyakran az egész eszmerendszer ennek az érvényességéig ér.²³⁸ A társadalomban létező és túlélő valós eszmerendszerek szinte kivétel nélkül az alapvető dogmákra alapozódnak, és azokat a valós logikával felruházott gondolatokkal tágitják ki, és igyekeznek a valóságot azokhoz igazítani. Így valamennyi eszmerendszerben hatalmas mennyiségű valós gondolat, értesülés, következtetés, eredmény is föllelhető, és ezek teszik az eszmerendszert a gyakorlati élet, a társadalmi egyed számára elfogadhatóvá.²³⁹ Ezek teszik lehetővé, hogy a hit az eszmerendszert föl vállalja és hordozza, annak mozgató erejévé váljon. Az eszmerendszerek hogy működésbe lendülhessenek, hordozót igényelnek. Az emberi értelem hordozza az eszmerendszereket, mégis, annak csakis egy különleges részét tekinthetjük ebben meghatározónak. Ez pedig a hit. Lépünk tovább, és vizsgáljuk meg az eszméket hordozó hitet.

2.1.2. A Hit

Az eszmét a hit hordozza, és azzal egyesülve hozza létre a hitélet különböző változatait, alakjait, a vallásokat. Éppen ezért amikor a hitet megfogalmazzuk – elsősorban és sokakban – kizárólag a vallásos hit fogalma ötlük fel. „*Hinni a templomban kell!*” – mondja a közmondás. Holott maga a hit az emberi lélekhez tartozik, és mint ilyen biztosítja az eszmék működéséhez a szükséges motorikus környezetet, közeget.

Mi tehát a hit? Mindenek előtt valamiféle meggyőződés. Elsősorban valami szellem rendszernek, azaz eszmének, gondolatnak, gondolatsornak, rendszernek, ismeretnek, eszmerendszernek a tudatos elfogadása. De nem csak ez, hanem önmagunk, más személyek elfogadása is hitet jelent. Bizalom önmagunkhoz, saját képességünkben, bizalom másokban, a ők szándékaikban. De hittel találkozunk éppen ezekkel szembeni határozatlanságunk, bizalmatlanságunk, tagadásunk esetén is.

A hit az embernek komoly lelki energiát, erőt biztosít. 'A hited megtartott téged' – mondják a keresztény hívők, és igazuk van. Az igazságba vetett hit, a felsőbb intellektusba vetett hit, az a hit, hogy az összeadódott tudatból meríthetünk, az a hit, hogy a nehézségeket túléljük, gyakran megadja mindazt a háttérrel és lelki támogatást, cselekvési készséget, türelmes várakozást, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a hitünk be is igazolódjék.

A hit ellentéte a kétkedés. Ha mindezekben kételkedünk, akkor általában le is mondhatunk róluk. A 'Száll a kakukk fészkére' című novellájában mutatta be a szerző, Ken Kesely a hit erejét. McMurphy az elmeegógyintézetben menedéket kereső, magukat földadni készülőknélk magyarázta: ha hiszel benne, fölkapathod azt a kökutat és kiszabadulhatsz innen! Bemutatta, de nem sikerült neki. Ekkor mondta: „*Én legalább megpróbáltam!*” És a Serte-perle Nagyfőnök a novella végén elvégezve a fölismert feladatát ki akart törni onnan, hitt benne és ki is tört. A hit a munka- és haláltáborokban – ahogy pl. Faludy György könyvéből, a *Pokolbéli víg napjaimból* is megtudhattuk, valóban többeket életben tartott. Vagy a háborúban és a fogolytáborokban, ahol, mint a túlélők – személyesen²⁴⁰ – elmesélték, ha valaki elvesztette a hitét, ha feladta, szinte azonnal utolérte a halál: egy golyó a fejbe, a fágyhalál stb. És voltak mások, akik sokkal kevésbé keserves körülmények között is földadták és elpusztultak.

Az alárendelő szemléletű bölcséleti rendszerek által kiemelt és választóvízként kezelt alapkérdésre, hogy mi az elsődleges, az anyag, vagy a tudat, nem lehet logikailag alátámasztott választ adni. Valaminek a nem-lété

²³⁸ Karl Popper ugyanakkor megkülönböztet ugyanilyen céllal, de dogmatikusan bebiztosított elméleteket, ahol nincs ellenpélda, cáfolat, mert a dogma mindent megmagyaráz, minden a dogmát erősíti, mint például a marxista osztályelméletben ("Az a gyanús, ha nem gyanús.") vagy a freudizmusban (a tudatalatti joker), a rasszizmusban. Vö. Darai (1981), pp.: 51-75, illetve Popper (1986).

²³⁹ Ugyancsak Popper beszél egy elmélet valószerűségéről, hogyha rájövünk is hamis elmeire, a sok értékes igaz elmélete miatt, amit tartalmaz, egészéket megtartjuk. Vö. Darai (1981), pp.: 89-99.

²⁴⁰ Amint egyik szerző édesapja, id. Darai Lajos (1915–2005) ezt elmondta a Don-kanyari állapotokról, a front összeomlását követő exlex világról és a hadifogsági kezdeti kegyetlenül nehéz helyzetéről.

csakis olyasmi létével lehet bizonyítani, ami a másik létét kizárja.²⁴¹ A felsőbbrendű tudat, szellemiség, intellektus nem-léte semmiféle létezővel nem zárható ki, ezért pusztán hit kérdése,²⁴² hogy melyiket fogadjuk el, melyiket tagadjuk, melyiket tekintjük elsődlegesnek, melyiket származtatottnak. Pusztán hit kérdése, hogy az anyagot örökkévalónak elismerjük-e, vagy igényeljük annak a teremtettségét – fölhasználva hasonlatossággént azt, hogy az anyagi világban valamennyi anyagi rendszer egyszer keletkezett, azaz esetleges. Ez az alárendelő bölcséleti rendszerek lényeges szempontja, hiszen bármelyiket is fogadjuk el alapnak, a tapasztalat nem tesz különbséget a két logikai rend következtetései között. Ez az eredmény a mellérendelő gondolkodási mód alapján érthető is, hiszen összetartozó jelenségekkel állunk szemben. Az alárendelő bölcseletnél az alapkérdés hitkérdés. Hasonlóan, számos olyan adat van, amit valakitől elfogadunk, mert megbízunk benne, hiszünk neki, azaz nálunk neki van hitele. Ha azonban csalódunk a hitelében, akkor a továbbiakban esetleg már azt sem hisszük el neki, amikor igazat mond, amikor a valóságot állítja.²⁴³

Ugyanez vonatkozik a saját érzékszerveinkbe, tapasztalatainkba vetett bizalomra. Néha ez a bizalom kérdőjelet kap, pl. amikor G. W. Bush elmosolyodott a terrortámadás hírére: igaz-e, amit a testbeszéde állít, vagy ebben a helyzetben az az igaz, amit tőle elvárunk? Hit kérdése.

A vallásos hit alapeleme a lélek. Az élő rendszereket meghatározó programot, az élet eszmeileg megfogalmazott hírközlő rendszerét tekinthetjük a tanulmány alapján léleknek. Ez a korai emberi tapasztalat mögötti folyamatokat tárta fel. Az ember önmaga megfogalmazásához használta fel a lélek fogalmát, s határozta meg a lelket úgy, mint az életet megjelenítő eszmét.

A lélek szerepköre alapján több elemre bontható – és ezeket az elemeket az ókori bölcséleti és hitrendszerek valóban létező, a világegyetemet alkotó elemekként ismerték el. Az élőlény először létrejön, megszületik és ez a *teremtő* erő, a *teremtő* elem műve, eredménye. Az élőlényt életben a *fenntartó* erő, elem tartja, majd élete végén a *romboló* erő, elem pusztítja el. A hindu hitvilágban ezeknek az elemeknek ma már megszemélyesített képviselői vannak: Brahman, Visnu, Siva és Krisna. Az eredeti elképzelésben Brahman még a világelket jelentette, maga volt az életet teremtő erő. Visnu az életfenntartó erőt, míg Siva az azt elpusztítót jelentette. Siva kezében van egy háromágú szigony, mint a pusztító erő jelképe,²⁴⁴ ahogy ezt a 23. ábra is szemlélteti. Az életet hordozó földdel ez a hitvilág nem törődik.

Mára az elemeket a hindu hitvilág is már megszemélyesítette, és a megszemélyesített elemeket isteneknek nevezzük, de a hindu hitvilág három megszemélyesített eleme még nem jelent valódi istenségeket. A lélekelemek az embert mintázó elképzelésekben személyiséget öltöttek magukra és az emberi társadalom mintájává alakultak.

Az európai hitvilágban a *föld* jelenti az élet hordozóját, míg annak megtermékenyítő magvát (ondó) pedig a *víz* szolgáltatja, jelenti. Az életet tápláló erőt, az élet

24. ábra Melacka mecset, Szingapúrban

fönntartását a *levegő* biztosítja, végül az életet *tűz* pusztítja el (romboló erő). A négy lélekelem tehát alulról fölfelé haladva és rangsorolva: a föld, a víz, a levegő és a tűz. Két-két ellentétpárt alkotnak ezek az elemek. A tűz és a levegő légies elemek, a tűz a meleg (férfi) és a levegő a hideg (nő). A föld és a víz a nem légies elemek, a föld a szilárd (nő), a víz a mozgékony (férfi). Az ábrázoló művészetben mindegyiküknek jelképek sora felel meg. A levegő, a lélek jelképe zömmel a madár. A vizet meanderező vonalak, a hal, a béka, a kígyó, s a bika szarva jelképezi. A tüzet az aransárga nap, míg a földet a növényzet, a fa, vagy a szikla jelképezi. A kozmikus szemléletben a tűz és a Nap, a víz és a Hold a férfias elemek. Ők jelentik az Atyát és a Fiút. Erre az szolgál alapul, hogy a Hold, a Fiú azonos látszólagos nagyságú, mint a Nap, az Atya. Nőies elem a Föld és a Vénusz, azaz az esthajnalcsillag. A szingapúri mohamedán mecsetek arany kupolája felett a negyed Hold sarlója az ötágú csillagot, a Vénuszt foglalja magában, tartja meg, ahogy ezt a szingapúri Melacka mecset csúcsdísze is jelzi (24. ábra).²⁴⁵ Az Anya, a női elem a keresztény hitvilágban a Szentlélek, amely pl. madár formában

23. ábra Siva a Sri Mariamman templomban Szingapúrban

²⁴¹ Beszédes, hogy a közvélemény alig tud róla, hogy Kant ezt már jóval több mint 200 évvel ezelőtt bebizonyította.

²⁴² Erre mondta Földes Károly, mint főntebb láttuk, hogy végső soron akarat kérdése, milyen hitrendszer mellett kötelezzük el magunkat.

²⁴³ Etológusok ezt még madaraknál is megfigyelték. Például a sirályok csiviteléséből felismerték a vészhelyzetet, riadót jelentőt, s észrevették, hogy fiatal, tapasztalatlan sirályoktól hallva azt, nem menekült a társaság, csak ha a megfelelő 'személy' riadóztatott.

²⁴⁴ Meg kell itt jegyeznünk, hogy a Siva kezében tartott 'szigony' nem alkalmas pusztításra, hiszen a két külső ága kifelé hajlik és ezért a döfést megakadályozza.

²⁴⁵ Az ötágú csillag, ha ezüst avagy arany fényű, akkor egyértelműen a Vénuszt jelképezi. A Vénusz a Nap hírnöke, hajnalban a fényt hozza. A fényhozó szerepkörében az ötágú csillag csúcsával fölfelé mutat. Esti szerepköre a fény rombolása, ekkor a fényt elviszi. Ez a szerepköre megfelel a Lucifer névnek. Ebben a szerepkörben csúcsával lefelé ábrázolják. A szingapúri mecsetekben közbenső módon ábrázolva láthatjuk minden mecseten. Ez a Vénusz jelkép nem tévesztendő össze az ötágú vörös csillaggal, amelyet a kommunisták viseltek a világforradalom jelképeként, amikor is a vörös szín a vér színe és kifejezetten a rombolást jelképezi.

ereszkedett Jézusra. A negyedik elem a mecseteknél a föld, amin maga a mecset áll. Ezt az elemet a keresztény hitvilág nem használja, azaz csakis az e-világ színtereként kezeli, ahonnan a megváltáskor – utolsó ítéletet követően – a jó, a hithű lélek a mennyekbe távozik.

A lélekelemek megszemélyesítése immár a férfitisztelő hitvilágban történt meg. A két emberi nem szerepkörének jelentősége az alárendelő szellemű hitvilágban ekkorra már egymástól elvált, és megszűnt az egyenértékűségük. Mindezek alapja, hogy az intellektust, a szellemet, az örökké létező intelligenciát férfi sajátásként tolmácsolják, míg az intellektus hordozója, pontosabban kifejezve, bölcséleti értelemben vett tükre, a *gondolat* lett a női elem. Valóban a *gondolat*ot a hajlító nyelvek mindegyike nőnemű szóval fejezi ki. A kettejük viszonyából származik a *tudat*, a Fiú, a másik férfias elem, akinek a párja, a *bölcsesség* (Szófia) ismét csak nőies elem. A második fokozat férfi tagja szintén szellemi, míg a női tag ismét csak testi, hordozó jellegű és ez a női összetevő, gyakran maga a föld – anyaföld.

Az alárendelő szemléletben aztán – ahogy a fenti levezetés is mutatta – ezek az elemek cselekvő személyiségekké váltak, és a hitvilágtól függően neveket is kaptak, mint pl. Odin, Ialdabaoth, Atya, Fiú, Szűz, Szófia, stb. A társadalom uralkodó személyei ezen isten-személyek nevében léptek föl és uralkodtak az alattvalóik felett – és viselték nevükben is a felettes isteni rangú személyiség nevét. A névadás, a megnevezés elsősorban a megszemélyesített lélekelemek, istenek hitét valló társadalmakban lényeges, a lélek hírvőkben a neveknek nincs kiemelt jelentősége. A legfőbb földi úr, a király a maga istenségétől nyerte el az uralkodás 'jogát'. Ez a sumér eredetmondákban úgy jelenik meg, hogy Eridu (vagy Úr) királya az égből ereszkedett le. Az egyiptomi ősi társadalomban, pedig úgy, hogy a fáraót az istenség a fiává fogadja a fölkenési szertartás, rítus folyamán. Az egyiptomi uralkodó leginkább Rá fia lett, akit a Nap jelképezett, ami valójában a romboló erőt, a tüzet jelentette. A lélekhitből így az istenhit alakult ki, amelynek aztán az eszmerendszere gyakran a valóságos társadalmi szerkezetet tükrözte. A mai egyistenhitekben is megtalálhatók a hajdani lélekelemek megszemélyesített alakjai, de már, mint csak arkangyalok, vagy hasonló jelentőségű mennyei lények, isteni hírközlők, az általános istenkép ezek fölé emelkedett, ezek teremteteként jelenik meg.

A hit tárgya azonban nem szorítkozhat sem a lélekre, sem magára az Istenre. A mai eszmerendszerek nagy része istentagadó, azaz szakszóval kifejezve *ateista*. Ezeknek számos eleme pontosan ugyanúgy hit kérdése, mint akár a lélekben való, vagy az istenségekbe vetett hité. A tudomány iránti feltétlen bizalom ugyancsak pontosan ilyen hit.²⁴⁶ Ha valamit a tudomány fölkent papja, Dr. X. Y. egyetemi tanár – vagy hangzatosabban kifejezve *professzor* –, igazgató, Nobel díjas, – stb. stb. – címekkel teletűzdelt személy mond, vagy inkább kijelent, az manapság olyan, mint a szentírás: kételkedés nélkül illik elhinni. Hit kérdése. Ma divatos eszme az Őséva–Ősádám modell, amelyet az örökléstan 'tudománya' 'bizonyít' – és így el is illik hinni, hiszen az örökléstan az egyben származástudomány is. Az átlag ember nem tudja, hogy annak a modellnek az időrendje mennyire mesterkelt, a történeti kapcsolatai erőltetettek, a föltételezései megalapozatlanok, azaz semmivel sem jobban bizonyítottak, mint azok az 'adatok', amelyeket a Biblia sugall, amikor az isteni teremtetést és annak eredményét bemutatja. Sőt, leginkább ezek a modern, jelenkori tudományos 'adatok' mégis a Bibliát 'támasztják alá', támogatják, holott arról meg más tudomány valóban kimutatta már, hogy mikor készült, mi a történelmi hitele, mi a társadalmi magva.²⁴⁷ De ez viszont éppen az az ismeret, amit meg általában a társadalom szélesebb rétegei, de maguk a tudományos hírközlők sem kívánnak elhinni. Így aztán a 'tudományos ismeretterjesztés' révén a sötét téveszmék széles körben elterjednek, és az 'írástudók' árulása révén közhitté merevednek.²⁴⁸

A hit, mint az eszmét hordozó közeget jelentő fogalom, több is, de kevesebb is, mint az elme értelmének meghatározottsága, azaz az agy soros intellektusa. Vannak, akik az emberi elme képességei között ezen kívül még másik két formát is megkülönböztetnek, mégpedig az asszociatív gondolkodás érzelmi teljesítményét, avagy érzelmi intelligenciáját (Daniel Goleman) és a szellemi értelem (spirituális intelligencia) egységes, átfogó gondolkodását (Danah Zohar, Ian Marshal²⁴⁹). Az utóbbi magyarázatára ők nem tartják alkalmasnak a megismerő (kognitív) tudományt,²⁵⁰ mely az elmét szerintük csupán számítógépnek tekinti. Mert szerintük, ahol az értelem és az érzelem már tehetetlen, ott kezdődik a szellemi értelem. Ennek segítségével nagyobb és gazdagabb

²⁴⁶ Karl Popper tudományfilozófiája nem igazolja az elméleteket, mégis az igazság felé tör. Ismeretelméletének *szeptikus* jellege ellentétben minden biztos és ellentmondást nem tűrő tudással. Tudás és tapasztalat racionális megközelítését szerinte nem alapozhatja meg sem logikai érv, sem tapasztalat. *A racionalista attitűd irracionális döntésen, az észbe vetett hiten alapul*. Vö.: Darai (2003), p.: 361.

²⁴⁷ Régészeti adatokkal is bőségesen alátámasztott, hogy az Ószövetség első könyve Mózes 5. könyve, a Deuteronomium volt, majd vele szinte egyidőben készült el a Józsué könyve, a Bírák könyve, Sámuel és a királyok két-két könyve. Ezek a könyvek Jósias király számára készültek a Kr.e. 7. század második felében. Az összes többi könyv későbbi szerzemény. A teremtés és Ábrahám származásának leírása, Mózes törvényeivel egyetemben Nehémiás idejében Babilonban születettek, és a történeti hitelük gyakorlatilag zérus. A kezdetekről lásd bővebben Finkelstein (2001) pp.: 33-48, magyarul Cser (2005a), 2. fejezete, összefoglalóan, pedig pp.: 92-95.

²⁴⁸ A mai 'tudomány' mögötti társadalmi erők összefonódásáról Marss ír könyvében. A XIX. század elejének hegélista iskolái meghatározzák az egyetemi oktatás számos elemét, és olyan ismereteket oktatnak, amelyek a magasabbrendűség eszméjét támogatják. Egyik ilyen titkos társaságnak megismert csoport a Yale egyetemen működő ún. Koponya és Csont (*Skull and Bone*) csoportosulás, akik valójában az angolszász arisztokrácia tagjait fogják át, de társadalmi szerepük – különösen a tájékoztatás és az oktatás terén – kiemelkedően nagy. Ebből a körből került ki számos felkapott 'tudományos' ismeretterjesztő író is, mint pl. Sitchin, – Marrs (2003), p.: 118, – akiknek a könyvei beleszuggérálják az olvasóba az egygyökerű emberi származás eszméjét és azt, hogy a közönséges ember az 'istenek' által létrehozott felsőbbrendű ember tulajdona. V. ö.: Marss (2003), pp.: 440-447.

²⁴⁹ Marshal (1960).

²⁵⁰ Lásd a Függelékben, a 319. oldaltól.

összefüggésbe tudják helyezni cselekedeteinket, életünket. E képességünket azonban – mivel a modernizmus térhódításától a közelmúltig igen elhanyagoltuk – kevéssé ismerjük. A 20. század végére azonban összeállt a tudományos kutatásokból annyi, hogy Zohar és Marshal bizonyítva látja, miszerint fizikailag is kimutatható az agyban a szellemi értelem, vagyis az a készlet, hogy az élet nagy kérdéseire megnyugtató válaszokat találjunk. E felfogásban az emberi elme tulajdonsága a vágy, hogy az élet végső értelmét kutassuk, értékeit megértsük. Sőt a legmagasabb fokú szellemi értelmünk alapvetően szükséges a másik kettő, az átgondolt (racionális) és az érzelmi értelem működéséhez is. Mert a szellemi értelem hangolja össze értelmünk és érzelmeink működését, amivel cselekedeteinket, döntéseinket és a világ eseményeit egy nagyobb egésként élhetjük meg. Ezt a minden emberben meglévő, mély és mindenkiben egyformán tiszta belső központot a bennünk élő Istennek, fénynek, végső célnak, a megvilágosodás állapotának, központjának nevezik a szerzők. Ez mutat leginkább a hitre magára is. Ettől vagyunk emberek, ezáltal élünk emberi életet. Jellemző még erre az értelemre, hogy az óriási számú egyedi idegsejtet a *kvantumholizmus* vagy kvantumrezonancia jelensége teszi számára különleges egységgé, tudatos tapasztalattá (szinte egyetlen nagy idegsejtté) – éppen úgy, ahogy a lézersugarat is összegzi mintegy egyetlen fotonná (J. B. S. Haldane, David Bohm²⁵¹). E *kvantumkoherencia* miatt szellemi értelmünk élettani és fejlődés elméleti eredettel az életjelenségben gyökerezik. Mert az anyagi világ alapvető tulajdonsága – Marshal és Zohar szerint – a tömeg, a töltés vagy a térbeli szerkezet mellett az anyagiakkal le nem írható prototudatosság is, s csak különleges fölépítésű szerkezet – például agyunk – rendelkezik azokkal az eszközökkel,²⁵² amelyekkel a prototudatosság elemeiből a tudatosságot létrehozhatja. Így szellemi értelmünk a világmindenségbe helyez bennünket, és ezért az élet célja, értelme a világmindenség fejlődési, változási folyamatának kereteiben értelmezhető. Szellemi értelmünk kvantumdimenziója tehát azt jelenti, hogy nem vagyunk egyedül, nem rekedünk saját élményeink és az emberiség tapasztalatainak szűk birodalmába. Hiszen a kvantumvákuum – az univerzum ama háttér-energia szintje, amely minden létező forrása, a fizika végső transzcendens valósága – a prototudattal együtt olyanná válik, amit a misztika a mindenben megtalálható Istennek nevez. Innen, a minden létezés végső értelméből eredeztetik tehát az emberi tudatot és annak egyik sajátosság megnyilvánulását, a hitet is.

A hit tehát végső soron egy olyan mechanizmusnak fogható fel, mint amilyen a sejt vegyi konyhája, amelyre bizonyos szellemi jelenségeket, információkat, adatokat, azaz az eszmét alkalmazva alakíthatjuk a cselekedeteinket. A hit mögött nem csak az agy soros, közvetlen értelme, gondolkodó és döntő képessége húzódik meg, hanem megtalálhatók benne azok az érzelmi és szellemi megnyilvánulások is, amelyek az emberi tudatot értelmes átgondoló tevékenységén felül attól teljesen idegen, okszerűtlen tevékenységhez is köthetik. A hittel hordozott eszméket, eszmerendszereket, a hittel végzett cselekedeteket többnyire a vallás fogalmába sorolhatjuk.

2.1.3. A Vallás

A vallások hittel fölvállalt eszmék, eszmerendszerek, olyan eszmei programok, amelyek alapján tevékenykedünk, rítusokat hajtunk végre. Hagyományosan föltételezni szokás, hogy a vallások általában szellemi felsőbbrendű személyiségekhez (istenek) kapcsolatos eszmerendszereken alapuló rítusok. Mégis, azonos jellegük alapján jó néhány olyan eszmerendszer gyakorlatát is ide sorolhatjuk, – és ide is kell sorolnunk! – amelyek hívei ettől az ítélettől kifejezetten megsértődnek, attól ugyanis, ha tágabban értelmezzük a vallás fogalmát. Már pedig, ha a vallásokat általánosan meg kívánjuk érteni, nem szűkíthetjük le a fogalmat csupán az istenhívő eszmerendszerek gyakorlatára. Különösen azért nem, mert az istenhívő vallásokat megelőzően évezredekkel korábban az emberi társadalom sejtjei, csoportjai, műveltségei vallásos hitről tettek tanúbizonyságot, vallásos hittel folytattak rítusokat, amelyeket leginkább a temetési szertartások során használt sírmellékletek tanulmányozásával figyelhettünk meg. Ezek legkorábbi megjelenése még a neandervölgyi ember műveltségéhez kapcsolódik, pl. a Shanidar barlangi temetkezéshez a jelen előtti 48. évezred idején.²⁵³ A neandervölgyi ember elvont gondolkodására utaló rituális jelek ezek. A temetkezési mellékletek azt jelentik, hogy az ember már akkor hitt valamiféle túlvilági életben, és a temetkezési mellékletek a túlvilági életnek szóltak.

Hogyan jellemezhetők általánosan a vallások?

Valamennyi valláshoz tartozik egy eszmerendszer, annak egy, esetleg több dogmája, vagy egész dogma-rendszere, amelyet hittételként a vallás hívei fölvállalnak. A vallások nem pusztán eszmék, gondolatok, hanem valódi társadalmi gyakorlatok is, a hit gyakorlatai, ezért több-kevesebb rítus is tartozik hozzájuk. Gyakran, de nem szükségszerűen, tartalmazzák az eszmerendszerek, a rítusok kialakítását, konzerválását és fönntartását, valamint a vallás tételeinek a terjesztését, hívek toborzását szolgáló szervezeti alakzatot is.

²⁵¹ Lásd a Függelékben 322. oldaltól.

²⁵² Például a 40 hertzes rezgés mögötti folyamatokat biztosító hálórendszer.

²⁵³ Solecki (1971), pp.: 195-196., Roux (1992), p.: 38, Rudgley (1999), pp.: 216-217. Másutt Rudgley (1999), p.: 219 beszámol egy másik sírban talált, a halott koponyája köré helyezett pollenekről. A pollen csoportokban található, és a megfelelő virágok általában a későbbi társadalmak által is ismert és használt gyógynövényekből valók voltak. Köztük az *Ephedra*, aminek kivonata amfetamin típusú kábítószerként ismert (*ephedrin*). A neandervölgyi ember kultikus temetkezéséről a Shanidar barlangon túlmenően is több adat van, pl. az üzbegisztáni Teshik-Tas barlang pp.: 214-215, de eltemetett neandervölgyi emberekről tudósít Gáboriné (1980) is a Subalyuk műveltség területéről, a wümm első lehűlési időszakából, pp.: 114-115

A mai szemléletünket nagymértékben meghatározzák a földön elterjedt néhány tételes vallásról alkotott ismereteink, amelyeknek kifejlett eszme- és dogmarendszere van, és általában ezekhez mérjük mind a magunk hitét, mind pedig a vallási gyakorlatokat. Holott az emberiség előtörténetét áthatotta a vallásos hit és társadalmi gyakorlat, jóllehet az emberiség ismert történetének nagyon nagy részéből nem mutatható ki tételes vallás, általános értelemben vett eszme, vagy eszmerendszer, de még megszemélyesített istenség sem. Kifejlett vallási nyomok a mai természeti népek rítusaiban, mondáiban, társadalmi gyakorlatában még jelen vannak. Így ezeket sem rekeszthetjük ki a vallások köréből.

Ugyanakkor a 20. század fényes bizonyítékát adta annak, hogy a hitgyakorlat nem föltétlenül szellemi föltöteshez kötött jelenség, hiszen istenhitűktől megfosztott tömegek álltak vallásos buzgalommal a 20. századi két valláspótlónak felfogható szellemi mozgalom, és hihetetlen mértékben gyilkos társadalmi gyakorlata mögé. Itt a náciizmus és a bolsevizmus (kommunizmus, szocialista eszmerendszerek) különböző alakjaira utalunk. Ezek sem rekeszthetők ki a vallások fogalma alól, hiszen egyértelműen bebizonyosodott, hogy társadalmi gyakorlatuk valójában hitgyakorlat volt, szervezeti hátterük aktív vallások szervezeteit utánozva jött létre és működött. Így a vallás köre tovább bővíthető és más eszmerendszerre alapított társadalmi gyakorlatot sem rekeszthetjük ki vizsgálatainkból, ide értve a leginkább vallásellenes neoliberalizmust is.

Vegyük most sorra és vizsgáljuk meg az egyes ismertebb vallásokat.

2.1.3.1. Természetvallások.

Az emberi műveltségek legkorábbi szakaszában már megjelennek hitre utaló nyomok, esztétikai, erkölcsi jelek. Vallásos hit már a neandervölgyi ember második szakaszától kimutatható a temetkezés megjelenésével, és a temetői szertartások jeleiből, sírmellékletekből. A würm második lehülési szakaszától az tapasztalható, hogy a neandervölgyi ember eltemeti a halottait, és a halottakat sírmellékletekkel látja el. Ahogy ezt főttebb már megjegyeztük,²⁵⁴ ez a Teshik-Tas (Kirgízia) barlangjában a köszáli kecske szarva volt, a Shanidar (Anatólia) barlangban pedig gyógynövények virága. Ugyanakkor valamiféle túlvilági életre utalóan élelmiszert, munkaeszközöket, vadászfegyvereket is helyeztek a holttest mellé a sírba. Ezek a jelek az ún. lélekhitre utalnak, arra, hogy az ember a társának a légzését megszűnni látván úgy vélte, hogy elhagyta a testet a lélek, de valamikor még visszatér belé. Ezért a testet visszaadta a 'teremtőjének' – az anyaföldnek. A lélek meg egy másik világba, a túlvilágra távozott, vagy pedig az evilágon tért vissza a természet valamelyik rejtekébe, fába, kőbe, vizekbe, vízesésekbe, hogy majd valamikor és valakiben, mint élő emberben újra otthonra találjon.

A temetés rítusa aztán végigvonul az emberiség egész történetén. Az íratlan történelem idején a sírmellékletekkel lehet a legjobban nyomon követni a hitvilág elemeit. Ezekből látható, hogy a jelen előtt 7-8 évezreddel jelent csak meg a megszemélyesített lélekelemek, az istenek tisztelete – de ekkor a fegyver istenítésével, és a hódítással egyetemben. A természeti népek vallása azonban még ma is a természethez kötődő rítusokkal, hitekkel árulkodik a múltból. A természeti vallásokat ezért most is úgy mutatjuk be, mint olyan vallásokat, vallásgyakorlatokat, hitvilágot, amelynek a lényegi kérdései is a természethez kapcsolódnak.

*Ausztrál bennszülöttek vallása*²⁵⁵

A leghosszabban művelt emberi kultúra, műveltség az ausztráliai bennszülötteké. Jóllehet, nem abszolút azonos, az idők során számos változata alakult ki és maradt fenn, és egyes változataiban a későbbi eurázsiai szellemi hatások is kimutathatók, mégis van egy nagyjából egységes szemléletük, amely a történeteikből, regéikből, nyelvük elemzéséből kiolvasható, és amely az egész ismert régészeti időszakon (60 évezred) szinte töretlenül végigvonul.²⁵⁶

Az ausztrál bennszülöttekre a mellérendelő gondolkodás, felfogás a jellemző, és ezért a kezdeti európai antropológusok alacsonyabbrendű emberi lényeknek tekintették őket. Ugyanakkor évezredekre visszamenő magas szintű szellemi tevékenységet folytattak, rendkívül bonyolultan szervezett társadalomban éltek. Erre a főnőiség nem jellemző, ebben a férfi és a nő egyenjogú volt. Ugyan vannak teremtslegendáik, de nem ismerik az isten fogalmát, és az erkölceik, melyek meglehetősen szigorúak, nem a felsőbbrendűtől való félelem, hanem a közösség érdekében való együttélés, együtt cselekvés igényeit tükrözik. Vallásuk a mindennapi életük szerves része, attól elválaszthatatlan. Úgy is mondható, hogy mindennapi életük a vallásuk aktív megélése.²⁵⁷

Az ausztrál bennszülöttek közel 600 nyelven beszélnek, ez nagyjából 16 csoportra osztható. Mindezek ragozó, ergatív nyelvek. Valamennyi bennszülött legalább három nyelvet ismer: az anyanyelvét, a házastársa nyelvét és annak a területnek a nyelvét, ahol él. A lakóterületükön gazdálkodtak, de a gazdálkodásuk nem rabló volt, hanem a területtel együtt éltek, azt megosztották egymás között. Háborúik nem voltak, emberölő fegyvert nem készítettek, jóllehet, északról, a Timor-tenger felől néha voltak betolakodási szándékok. Fémeket nem készítettek, eszközeik zöme kő- és faeszköz volt. Az egyes törzsek más és más élelemforrásra specializálódtak, és ami-

²⁵⁴ Lásd a 253 sz. lábjegyzetet a 93. oldalon.

²⁵⁵ Reed (2000) alapján.

²⁵⁶ Flood (1997), pp.: 8-17.

²⁵⁷ Godden (1997), pp.: 21-24.

kor ez az élelemforrás a területükön megcsappant, akkor a más élelemforrásból táplálkozókkal helyet cseréltek. Szaporodásukat korlátozták, így egyensúlyban maradtak a természettel.

Mitológiájukban az európai értelemben vett isten nincs jelen. Meryam Mir nyelven az istent az *ad* és *agud* szóval írják le, ahol *ad* másik jelentése *történet*, ill. az angol *god* ismerhető fel benne. Murrinh Path nyelven az istent a *kangalmawu* szó fejezi ki, ami szó szerinti értelemben *lakóhely felett* jelent. Yinjibarndi nyelven az isten fogalma a *Minkala*, ami bennszülött istent, átvitt értelemben Jézus Krisztust jelent. Végül Arrernte nyelven az isten fogalmát a *ngkarte* szó fejezi ki, ami valójában papot jelent. Ugyanezen a nyelven a *ngangankere* szóval a varázsló orvos fogalmát fejezik ki.

Az ausztrál bennszülöttek fogalomtárából tehát hiányzik az eurázsiai értelemben vett isten fogalma.²⁵⁸ Teremtéslegendáikban – ha azok egyáltalán ennek nevezhetők, – a Föld és az ember örökké létezők, és csakis az állatok és növények megjelenésére, betelepedésére igyekeznek magyarázatot adni. Azok nagy részét is úgy képzelelik el, hogy a Földön öröktől létező emberből alakultak állattá, azaz az állati jellemvonásokat átvitették különböző emberi tulajdonságokba, és ezekből az emberekből lettek a különböző állatok. Ez a felfogás azonban sokkal inkább totemjellegű, azaz valójában a különböző embercsoportok származástani távolságát jelzi a rájuk akasztott állati jelleg, és nem pedig valódi származást, legkevésbé teremtést.

Történeteikben több misztikus, mitikus 'lény' is megjelenik. Ezek egyike a 'szivárvány kígyó', amire az északi törzsek úgy emlékeznek, hogy ő hozta őket Ausztráliába, de ő képviseli az innenvilág és a túlvilág közötti kapcsolatot, átmenetet is.²⁵⁹ Más történet szerint meg madaraktól tudták meg, hogy van egy növényekben gazdag, de üres föld a vizeken túl, és annak csábító hatására kenuztak át oda északról.²⁶⁰ Minthogy valóban mintegy 60-70 évezrede tutajokon (kenukon) kellett ide érkezniük, ez a legősibb emlékeket jelenti. Rituális 'kábulásukor' (álom, *dream*) ezzel a lénnel lépnek kapcsolatba. Ez a 'kábulat' azonban nem vegyszerek, növényi kivonatok, vagy alkohol hatására következik be, hanem a didzseridú hosszú ideig tartó fűvásának a hatására, annak eredményeként beálló oxigén hiány okozta kábulat ez. Ebben az állapotban (föltehetően ez α agyállapotot jelent) találnak kapcsolatot ősi és távoli lelkekkel. Ugyanis hitük alapján véve lélekhit, meséik ember központúak, de azokból a lélek köszön vissza nagy határozottsággal. Erkölceik tiszták és a korlátozott készletű, természetben élő emberi közösség önkorlátozó felfogását tükrözik.

Mesékben erős a kozmológiai jelleg. A 'teremtés' központi alakja *Yihi*, a Nap, aki nő. Párja, Baloo, a Hold a férfi. Baloo a szerelmet gerjesztő egyén, semmiféle más szerepe a hitvilágukban nincs. *Yihi* teremtése nem több, mint hogy az élettelen, jégbefagyott élővilágot kiolvastja a jégből, fényt és meleget sugároz rájuk, és ezzel kelti azokat ismét életre. Miután mindezt megtette a Földön, akkor emelkedik föl az egekbe, hogy továbbra is fényt sugározzon a teremtményei számára. Párja, Baloo, a Hold pedig éjszakai fénnel ajándékozza meg az élőket. Az esthajnalcsillag (Vénusz) is földi lényből vált égivé, és az ő legfontosabb szerepe annyi, hogy már korábban jelezze, hogy *Yihi* közel van, az éjszaka hamar véget ér, azaz a sötétség közeli végét jelezve nyújt vigasztaló hírt. Ez a szerepe megfelel a 'fényt hozó' európai szerepkörnek.

Az ausztrál bennszülöttek legfontosabb rítusa a felnőtté avató rítus. Erre az ifjakat nagyon kemény tanítással készítik fel, és a beavatást még keményebb, szinte a kegyetlenség határát súroló, vagy azon túllépő beavató vizsga jelenti. A célja az önálló életre bocsátást megelőzően az élet nehézségeinek a megismertetése és az arra adandó helyes válasza fölkészítés. Ugyan a beavatáson csak férfiak esnek át, azaz látszólag férfi központú a bennszülöttek társadalma, valójában nem az. Nőtisztelők, de figyelembe veszik a férfi és a nő eltérő élettani szerepét, és a társadalom fönntartásában megjelenő eltérő feladatait. Ez az élettani szerepekhez alkalmazkodó termesztes munka- és társadalmi szerepmegosztást jelenti. Csoportjaikban megtalálhatók a 'gyógyító' és a 'tanító' emberek (*wirinum*²⁶¹), akik valójában tehetséges és ezért különös mértékben fölkészített tudósok. Ez a szerepkör megfelel az ősi magyar műveltség táltosai hagyományos szerepkörének.

Rítusaikban sem állati, sem emberi áldozat nincs. Azok központi eleme a tánc. Hangszereik szinte kizárólag ritmikus hangszerek, a didzseridú is valójában az, de azon a természet hangja bőséges választékban is megszólaltatható. A tánc közös tevékenység, amelyben jeleskedők 'szólója' elrívülés jellegű.

Emlékező képességük őrzi műveltségük nagy részét. Ezt a képességet fejlesztik a nevelés során is. Különösen a térre vonatkozó emlékezőképességük óriási, amihez még egyszerű vizuális megfigyelőképesség is tartozik. Elrívülésükben hatalmas időbeli emlékezőképességről adnak tanúságot – föltehetően rezonancia révén.

Emberölő fegyvereik nincsenek és nem is voltak. Az emberevést a legkirívóbb bűnnek tekintik, amit halállal büntetnek. De csak ezt a bűnt büntetik halállal. Büntetésként használják a kiközösítést, ami ellenben gyakran halálos végű, hiszen a félsivatagos területen az egyedüli lét meglehetősen nehéz, leginkább lehetetlen.

Vadászfegyvereik kialakításában sem a vaktában gyilkolás lehetősége látszik, hanem annak használatában a vad megközelítésével, becserkészésével együtt járó ügyesség a meghatározó. Dobó fegyverük a bumeráng, va-

²⁵⁸ A szavakat a *Macquarie Aboriginal words* (Nick Thieberger és William McGregor szerkesztésében, Sydney, 1999.) 11.4, 13.4, 14.4 és 15.3 oldalairól vettük.

²⁵⁹ Cowan (1997), pp.: 21-22, Godden (1997), pp.: 17, 48-49.

²⁶⁰ Reed (2000), pp.: 92-94.

²⁶¹ Jelentése: bölcs, varázsló, a gyógyítás embere – bűbájos.

lamint a vékony, egyenes, hosszú faágból készült lándzsa, aminek hatótávolságát egyfajta vető eszközzel fokozák. A nyilat nem ismerik, a fémeket nem használják. Eszközeik kőből, fából, faháncsból készülnek.

Hitük szerint a megszületendő gyermek lelke kőben, vagy fában lakik, és azt kell az anyának a magzatába hívnia, csalogatnia. A halottak lelke gyakran az egekbe száll, és ott csillaggá válik. A csillagképek mindegyikét földi ősöknek az egekbe távozásával írják le. Az egyes törzsekhez rendelt állati, vagy növényi jegyek a közhi-delemmel ellentétben nem totemek, hanem a törzseknek a népesség rokonsági fokában való elhelyezkedését jelentik és a házassági tabu részét képezik: megakadályozzák a közeli rokonok házasságát!

*Eszkimók vallása*²⁶²

Az eszkimók Észak-Amerika jeges, rendkívül kemény életkörülményeket biztosító részén élnek. Hitviláguk csatlakozik az észak-amerikai indiánok hitvilágához, sőt, azok diffúz módon tartalmazznak sokat az eszkimó felfogásból. Ennek alapja az, hogy az ember élete csakis mások élete árán biztosítható. Felfogásuk szerint az emberre leselkedő veszélyek közül nem a hideg a legnagyobb, hanem az, hogy a létük más élőlények létének a függvénye. A jeges időszakokban emberi létet csakis állati életek kioltása révén lehet biztosítani, és a kettő között rendkívül érzékeny egyensúly áll fenn. Az ember nem irhatja ki az életét biztosító állatvilágot, ezért hitfelfogásuk alapja, hogy csakis azokat az állatokat szabad vadászni, amelyek magukat prédaként felkínálják. Hitük a lélekhit. Az állatoknak is lelkük van és ezért a vadász kötelessége, hogy a megölt állat élő lelkének (*anua*) a távozását elősegítse. Ennek rítusait a hagyományok teremtették meg és őrzik.

A hagyományok szerint létezik egy hatalmas erő képviselő istennő a vizek mélyén, a *Takānāluk*, vagy *Sedna*, aki egy hatalmas barlangban, vagy tenger alatti medencében tartja az összes emlőst, amelyeket vagy kienged, vagy visszatart onnan, attól függően, hogy az emberek milyen mértékben tartják magukat a tabukhoz. *Sadnával* párhuzamosan minden állatfajnak létezik egy mestere, vagy állattartója, aki szintén visszatartja, vagy kiereszti az általa tartott állatokat a vadász, illetve annak népe viselkedése, vagy céljai függvényében. Továbbá, az összes tenger valamennyi lelke vagy szelleme egyetlen Tengeri Hatalommá egyesül, de hasonlóan a szárazföldi állatok szelleme is az Állattartóban egyesül. Jóllehet, az eszkimók nem hisznek egy Magasságos istenben, aki valamennyi életért felelős – és ebben különböznek az indiánok hitétől, – mégis néha-néha felmerül valamennyi tengeri és szárazföldi élőlény egységének a gondolata, és ez a Nagy Hústál alakjában jelentkezik. Hogy ennek nincs az eszkimók hitében központi jelentősége, talán azzal magyarázható, hogy a kemény életfeltételek miatt valamennyi lénynek megkülönböztető figyelmet kell szentelniük.

Vallásgyakorlatuk az *angakut* (avagy sámán) személyére összpontosul. Ő segíti az embereket a rendkívül érzékeny egyensúlyok biztosításában az *innenvilág* kemény szükségletei, és a szellemek, a lelkek túlvilágának lehetőségei között. Az *angakut* a sámánokkal azonos módon a két világ közötti közvetítő szerepét tölti be. A sámán tudása, bölcsessége és a neki tulajdonított különleges erő kritikus az emberi túlélés tekintetében ezeken a területeken. Látomásaival rávilágít arra a személyre, aki a tabu megsértésével előidézte a vadak eltűnését, azaz az élelem hiányát, és *Sednához* kibocsátott ún. *szabad lélek* segítségével kap előrejelzést az időjárásról, a következő vándorlás szükségletéről, betegségek okáról és hasonló létfontosságú ismeretekről.

A sámánválasztás feltételei és gyakorlata megegyezik általában az indiánoknál is tapasztalt feltételekkel és módszerrel. Be kell bizonyítani, hogy a saját testének mélységéig el tud hatolni, megnevezni valamennyi csontját. Mindezek mellett át kell esnie egy nagyon kemény próbán, ahol rendkívüli hideget és kemény körülményeket kell túlélnie igazolva mágikus erejét, azaz igazolnia, hogy a szellemek és lelkek segítik őt a tevékenységében, a szakrális élet biztosításában. Különleges körülmények és tabuk betartásával tartozik hozzá, csakis így lehet népének vezetője. Megfelelő körülmények között – csoport összejövetelen, dobok és szóbeli rigmusok hangjára – transzba kell esnie, hogy lelke elhagyva őt megszerezze a közösség további sorsához oly fontos értesüléseket, tudást. Mint sámánnak, a sikere, vagy kudarca népének a sikerét, vagy kudarcát jelenti.

Az élet és halál szűk mezsgyéjén élő nép hitvilágánál felismerhetjük az ősi emberi hitvilág lényegét, a lélekhit mellérendelő szemléletével egyetemben.

*Shinto*²⁶³

Japán hagyományos vallási felfogása a *shinto*. A VI. századot megelőzően kizárólagos volt a szigeten. Később ugyanitt megjelent a buddhizmus, majd évszázadok múlva a kereszténység. Minthogy a japán ember felfogását legjobban a shintoizmusban találjuk meg, érdemes azt kissé megvizsgálni.

A hit alapeszméje az Egyesítés. Eggyé válni közösségi és nemzeti szinten egyaránt. Alapfogalmai közé tartozik a *kami*, ami szent lények összességét jelenti.²⁶⁴ Minthogy a japán társadalom szemléletmódja alapvetően alárendelő jellegű volt, maga a társadalom is hierarchikus fölépítésű. Ellenben a belső rend nem annyira kemény és alárendelő, mint amilyennel Európaszerte találkozhatunk. A *shinto* a felső és az alsó réteget egyesítve kínál vallási élményt.

²⁶² Brown (1991) alapján.

²⁶³ Reid (1991) alapján.

²⁶⁴ Reid (1991), p.: 366.

Két szintje van a vallási felfogásnak: az egyik a klán, a másik pedig a karizmatikus szentség. A klán szintjén rítusok vannak, de nincsenek jól meghatározott, megnevezett személyiségek. Általában a rítusok otthon történnek, nem lépnek túl a családot, a klán kötelékén. A rítus, a felfogás egyáltalán nem kötődik megszemélyesített fogalmakhoz. A karizmatikus szentségek ellenben helyiek, és gyakran valamelyik helyi személyiséghez kötődnek. A helyi rítusok végül is a nemzeti rítushoz vezetnek, ami mindemellett a helyi szentélyekhez kötődik, mint amilyen maga a királyi ház. A shintónak ez a része az, ami manapság erősödik.

A rítusok alapvető lényege az élelem- és a napkultusz.²⁶⁵ Nincsenek vallási előírásai, nincsenek vallási parancsai, sem istenei, sem teremtslegendája. Ugyan a japán uralkodó házak teremtslegendája a *Kó-Dzsi Ki* isteni eredetűnek fogja fel az uralkodóházat és a legfőbb nemességet, de ez a legenda nem a *shintó*-ra támaszkodik.

Asztrológia

Jelentése: csillagtudomány, égiek tudománya. Ma megkülönböztetik az asztronómiától, ami az égi jelenségeket vizsgálta, a változásokat mérte, aminek alapján az egész mai világfelfogásunk kialakult. Egészen a XVI–XVII. századig a két ág nem volt elkülöníthető, hiszen azonos személyek művelték mind a kettőt. Ma az asztronómia a csillagászat tudománya, és az asztrológia a csillagok (bolygók, Nap, Hold) adott időpontjához rendel tulajdonságokat, eseményeket, misztikus erőket, sorsokat.

Az asztrológia földközponitú világnézetet jelent, és eredete kétségtelenül a Folyamközi műveltségekben rejlik. Később is, mint káldeus tudományt emlegetik, aminek mesterei voltak a mágusok, a mágik.²⁶⁶ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy pl. az egyiptomiak nem művelték, de a ma ismert rendszere mindenképpen Babilonra vezethető vissza, és onnan pedig tovább a sumér/akkád szellemi világra.

Az égi mozgások szabályszerűsége alapozta meg az asztrológiát. Ennek tehát az a lényege, hogy a csillagoknak a vonatkozó időbeli helyzete alapján következtetnek a földi hatásokra, eseményekre. Ezek a hatások emberi sorsok, természeti katasztrófák, kedvező, ill. kedvezőtlen jelenségek, politikai és társadalmi események egyaránt lehetnek. Az elgondolás alapja az a már korábban is idézett, bemutatott megfontolás, amit a Biblia alapján így fejezhetünk ki: „[...] *miképpen a mennyben, azonképpen itt a földön is* [...]”. Az eredeti felfogás szerint az égi világ, az istenek világa, és az égi jelenségek közvetve, tükrözött formában utalnak a földi jelenségre is.

Aki a csillagok állásából jövendöl, annak tisztában kell lennie nem csak magával a csillagvilággal, annak mozgásaival, hanem az égi jelenségeknek a földiekre történő lefordítás nyelvezetével is. Ez a nyelv általában rejtett, csakis a beavatottak számára ismert. A jóst pedig, ha nem tartozik a beavatottak közé, hamar hamis prófétának lehetett tekinteni, és a sorsát ez azonnal meg is pecsételte. A beavatott asztrológusok alkották a prófétákat, ők voltak a zoroasztrizmus mágusai, papjai is. Ők voltak az isteni igazságnak a földi halandókhoz való tolmácsai.

A földművelés általában a trópusi övezetektől a sarkok felé eső területeken alakultak ki és terjedt. Ezeken a területeken az évszakok változása jellemzi az emberi életteret. Ezért aztán a földművelés és az égi jelenségek az emberi tudatban, műveltségekben a kezdetektől fogva szoros kapcsolatban álltak egymással. Az évszakok változása az égitestek (istenek) égi mozgását követte, és ennek megfigyelése, rögzítése és előre jelzése a letelepedett társadalom papi értelmiségének kiemelkedően fontos feladata volt. A Folyamközben évente kétszer vetettek és arattak, ámde a pontos vetési időpont meghatározása rendkívül fontos volt, nehogy vízhiány miatt kiégjen a vetés. A folyamatok áradása egyértelműen évszakot jelzett. Ugyanígy, a Nílus áradása is, ami a terület termőképességének a legfőbb biztosítója volt, határozott csillagálláshoz kapcsolódott.²⁶⁷

Az égi világban meghatározó a Nap és a Hold mozgása. A Nap az ég királya, a legfőbb Úr. Mitológiai szerepe egyértelműen a teremő Atyáé. A palesztinai elnevezése *moloch*, azaz király. A nap az év során az égbolt állócsillagainak határozott sávjában mozog körbe, mindenkor helyzete közvetlenül a napfelkelte előtt, ill. napnyugta után megfigyelhető. Ezt a sávot az égbolt többi részétől megkülönböztetve állatövi, görög szóval: zodiákusz sávnak nevezik. Tizenkét részre bontották fel, és a részekben lévő csillagképeket formájuk alapján nevezték el, és a neveket valamiféle mitikus jelenséghez kapcsolták. A felosztásnak minden bizonnyal az volt az alapja, hogy a Jupiter évenként egy állatövi jeggyel mozdul odébb, mert hogy közel 12 év alatt járja körbe a Napot.

A Holdnak havi járása van, és a járása együtt járt fényességének a változásával is. Az újhold sötét, nem látszik, ámde időnként eltakarva a Napot a szemlélőkben kellemetlen érzéseket kelthetett: sötétsége lenyeli a fényt! Különösen, ha teljes napfogyatkozást okozott, akkor még nappali sötétség is létrejöhetett. A második helyzetben a Hold sarló, bikaszarv formát ölt, majd kiteljesedik és a telihold az égbolt messze legfényesebb éjszakai világítótestévé hízik. Nem véletlen, hogy e két égitesthez kapcsolódnak az emberi gondolkodás legkorábbi hitvilágainak a nyomai. Különösen érdekes az, hogy az állatövnek is van egy olyan szakasza, ami bikaszarvhoz hasonlít, és a letelepedett műveltségek korai szakaszában ez volt az a csillagkép, ahol a tavaszi napéjegyenlőség idején a Nap felkelt. A bika-kultusz mindenképpen ehhez a képhez köthető. A Hold a Nap fia, az egyetlen szülött fiú szerepébe került a vizsgált műveltségekben.

²⁶⁵ Reid (1991), p.: 367.

²⁶⁶ Iráni papi kaszt tagja. A szó eredetére nézve lásd a 403. sz. lábjegyzetet a 115. oldalon.

²⁶⁷ Szíriusz fölkelte a hajnali égbolton, lásd Bauval (1997), pp.: 175.

A két világítóttest mellett azonban két másik bolygó is meghatározóvá vált. A Merkúr a napközeli pályája miatt viszonylag hamar váltja a helyét a Nap két oldalán, mindig a kelő, ill. a nyugvó Napot követi, ezért iker csillagnak, a Nap közvetlen kísérijének is felfogható. A Vénusz keringési ideje már a Földéhez közeli, egyben az égbolt legfényesebb csillaga, amikor földközeli helyzetben az égbolton a legtávolabb kerül a Naptól (fél-Vénusz). A magyar hitvilág est-hajnal csillagnak nevezi, mert csakis ekkor látható. Távolabb kerül a Naptól, mint a Merkúr, ilyenkor ugyan már éjjel nyugszik, vagy kél. Mint harmadik világító test a női szerepkör tartozik hozzá. A Vénusz és a Nap időnként közrefogja a Merkúrt.

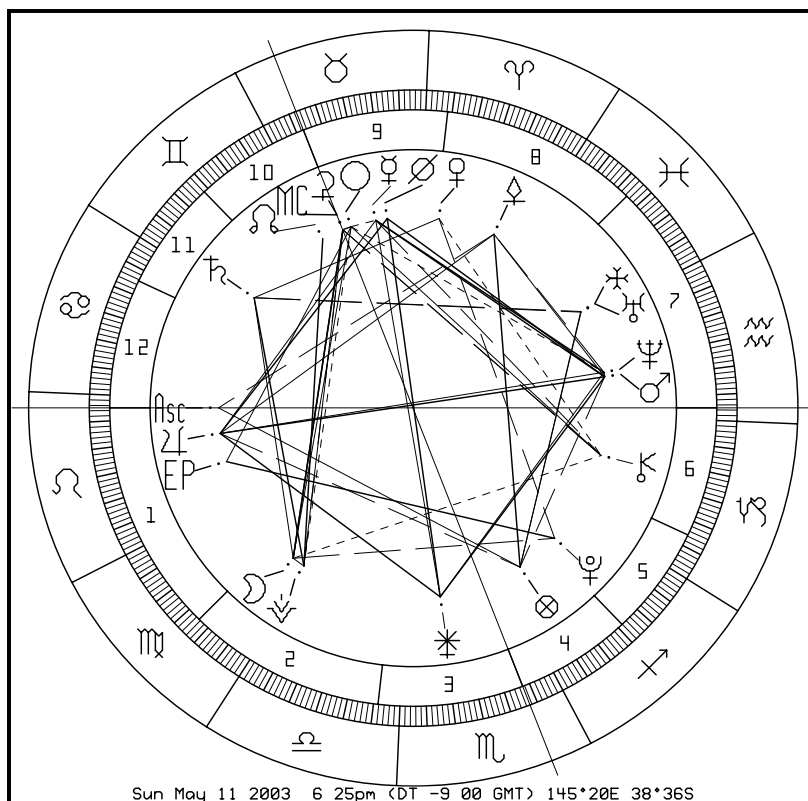
A földközponthú szemléletben²⁶⁸ a keringési idők sorrendjében a negyedik maga a Nap. A Nap messze az égbolt legfényesebb világítótteste, az élet forrása.

Kifelé, és a növekvő keringési idők felé haladva a következő a Mars, a vörös bolygó. A két elsőtől eltérően nem csak a Nap közelében, hanem attól messze eltávolodva, vele ellentétes oldalon is előfordul. Ugyanez vonatkozik a szabad szemmel is még jól látható másik két nagybolygóra, a Jupiterre és a Szaturnuszra is. Kifelé haladva a keringési idők egyre növekednek, a bolygók (csillagok) fényessége is csökken.

A hét 'bolygó' teremtette meg a hét sorsisten fogalmát.²⁶⁹ Mindegyiket egy-egy mennyországhoz lehetett rendelni, amiknek a jelentősége a fényességükkel volt arányos. Így jöhetett létre a hétmennysország fogalma. Ha az örökké létező lélek az öslétezőtől elindulva a Földre ereszkedik, akkor útja során az egyes bolygók pályáját kereszteznie kell, azaz az egyes mennyországokon áthaladva kell a Földre érkeznie. Ezért a hét bolygó a maga erejénél fogva 'felöltözteti' a lelket, és a Földre már az utolsó 'ruhájában', a testben érkezik. Minden egyes ruhadarab egy-egy rész, amiből a lélek földi sorsa kiteljesedik. Azaz a lélek lefelé ereszkedve a bolygóktól kapja meg a sorsjeleket.²⁷⁰ Sors és a csillagok a kaldeusoknál, az egyiptomiaknál – majd sokkal később a gnosztikusoknál és a görögöknél is – határozottan összekapcsolódtak.²⁷¹ Ez a tulajdonképpeni alapja a csillagok állása alapján történő jóvondülésnek.

Hogy ezt megtehessük, meg kell ismerkednünk a nyelvvel, azaz a jelek és az emberi jellem, valamint az emberi sors összefüggéseivel. Példaként a 25. ábra bemutatja a 2003. május 11.-én Melbourne-re érvényes égi körülményeket, azaz *horoszkópot*. Ezt ma már számítógéppel készíthetjük el. A horoszkópban mind az állatövi jeleket, mind a bolygókat a hajdani kaldeus jelképekkel ábrázolják.

Az alaphelyzetet maga a sorskör, az állatöv adja meg. Ennek függvényében tüntetik fel a különböző égi világítóttesteket.²⁷² Kétféle hozzárendelést használ az asztrológia. Az állatövi *jegyeket* a mindenkor tavaszponthoz kötik. Ez az eredeti kaldeus megfogalmazás szerint a halak csillagképben van. Innen 30 fokos osztásban bontják fel az állatövet tizenkét egyenlő részre. Ezek a *jegyek* azonban ma már nem felelnek meg a nap valódi helyzetének, amit

25. ábra Horoszkóp

²⁶⁸ Egészen a középkorig a Földet tekintették a világ közepének, és a korai felfogás szerint a bolygók a Föld körül keringtek. Ugyan már a Kr.e. 1. évezred elején a föníciaiak megfordultak Ausztráliában is, így nekik mindenképpen tudniuk kellett, hogy a Föld nem lapos. Az egyiptomiak meg Ptolemaiosz idején már kiszámították a Föld méretét, mégis a földközponthúság egészen a barokk korszakig egyházi törvényt jelentett.

²⁶⁹ Rákos (1974), p.: 43.

²⁷⁰ Jonas (1992), pp.: 157, 167.

²⁷¹ Jonas (1992), pp.: 254-265.

²⁷² Eredetileg csak a hét főbb megnevezett vették figyelembe, manapság azonban már bekapcsolták az utóbbi két évszázadban felfedezett és szabad szemmel nem látható bolygókat, kisbolygókat és holdakat is

*konstelláció*nak neveznek. A konstellációhoz két fényes állócsillagot, a Skorpió csillagképben lévő Anterest és a Bika csillagképben lévő Aldebarant tekintik alappontnak,²⁷³ majd a hozzájuk tartozó csillagkép határait úgy határozzák meg, hogy a két állócsillagtól $\pm 15^\circ$ -os távolságokat mérnek le, majd 30° -os lépésekkel jelölik ki a csillagképek határait. Ma a két meghatározás között mintegy 25° -os, azaz időre átszámítva megközelítőleg 25 nap eltérés van. Az eltérés oka a Föld pályája ellipszis főtengelyének a mintegy 26 évezredes nap körüli körforgása (precesszió, mintegy 72 évenként egy fok). A vonatkozó horoszkópot viszont mindig az állatövi *jegyek* és nem a *konstellációk* alapján határozzák meg.

A földi helyzetnek megfelelően az állatövet előbb két egyenessel négy részre osztjuk. Az alapot az adott időpontban az északi sarokcsillag és a vonatkozó helyre emelt sík s az ekliptika metszése alapján megrajzolt egyenes jelenti. Ez az ún. ascendus, és ez az alapkört két részre osztja. A másik egyenes a vonatkozó hely északi (déli) körétől függ, amit a vonatkozó helyen a földfelszínhez illesztett sík és az ekliptika metszéspontja határoz meg. Ezek csakis az egyenlítői vonatkozási helyen adnak merőleges két egyenest, különben nem. A továbbiakban a négy negyed tovább harmadolva a teljes kört összesen 12 szakaszra bontják. Kétféle felbontás ismert. Az egyikben a szakaszok egyenlő szöget fognak át, a másikban pedig a megfelelő csillagképnek az égbolton *látható* idejével arányos szakaszokat. Ezek a házak. Az ábrán az egyenlőtlen szakaszokra bontás, az ún. *Placidus-féle* felosztás látható. Valamennyi állatövi jelnek és háznak van egy ún. ura, azaz uralkodó bolygója.²⁷⁴ Ezt a hozzárendelést Arisztotelész óta ismerjük, de föltehetően eredete sokkal régebbi. A felosztás alapja az, hogy a jobból kettőt a két főbb világító testhez (Nap és Hold) rendeltek, majd a maradék tizet ezekről elindulva, párosával azonos bolygóhoz, sorban a Vénuszhoz, Merkúrhoz, Marshoz, Jupiterhez és a Szaturnuszhoz rendelték. Innen ered a következő beosztás. Az Oroszlán ura a Nap, féme az arany. A Rák ura a Hold, aminek a féme az ezüst. A Szűz és az Ikrek ura a Vénusz, aminek a féme a réz. A Mérleg és a Bika ura a Merkúr, aminek a féme a higany (idegen neve a bolygó nevéből ered: *mercury*). A Skorpió és a Kos ura a Mars, aminek a féme a vas. A Nyilas és a Halak ura a Jupiter, aminek a féme az ón. Végül a Bak és a Vízöntő ura a Szaturnusz, aminek a féme az ólom.

Minthogy az asztrológia kialakulása idején az emberiség ugyancsak hét fémeket ismert, ezeket is a sajátágaik szerint, a fentiekben bemutatott módon egy-egy bolygóhoz kötötték. A bolygók minőségét a hozzájuk kapcsolt fémek is meghatározzák. Az arany sárga fénye a Napot, az ezüsté a Holdat jellemzi. Ugyan a Vénusz sohasem sárga, hanem a Mars az, mégis a réz kapcsolódik a Vénuszhoz és a vas a Marshoz. Bizonyára azért, mert amikor ezt a kapcsolatot megteremtették, már vas fegyverekkel harcoltak, és a Mars a harcost is jelenti. A Merkúr és a higany kapcsolata kézenfekvő: állandóan változik, hol itt, hol ott van, néha látszik, de leginkább nem, és ez a változékonyság a higany folyékonyságával jellemezhető. A nehéz fémeknek a külső nagybolygókhoz való kötése nem kíván különösebb magyarázatot.

A négy belső világítótést az isteni körben különleges jelentőségű. A Nap felel meg az Atyának, a Hold a Fiúnak, a Vénusz az Anyának, a Merkúr pedig a Fiú párjának, a leány gyermeknek. A Merkúrt általában fiatalembernek ábrázolják, akinek férfiasága nem jellemző, nagyon gyakran a nőiessége ütözködik ki. Az asztrológia és a későbbi gnosztikus elképzelések itt kapcsolódnak. A forrás azonban sokkal korábbi.

A korábban már bemutatott négy lélekelem²⁷⁵ is megjelenik az asztrológiában. A levegő a lélegzés legfőbb szükséglete, az élő ember legkifejezettebb jellemzője. Levegő jellegűnek tekintik a Merkúrt és a Vénuszt. A víz a földek termékenységének a biztosítója, átvitt értelemben véve az égi vizek a megtermékenyítést is jelentik.²⁷⁶ Vizes jellegű a Hold. A nap fénye a növények éltető ereje, érthető módon a Nap tüzes jellegű, de ilyen a Mars és a Jupiter is. Mindennek a teremtető forrása maga a föld, ezt a jelleget a Szaturnusz képviseli. Nem hagyhatjuk tehát figyelmen kívül, az élet, a lélek négy elemét, a földet, a levegőt, a vizet és a tüzet. Az asztrológia a bolygók mellett az állatöv elemeit is ezzel a négy elemi jelzővel minősíti. Az elemek egymást követve váltakoznak. Így az Oroszlán, a Nyilas és a Kos a tüzes, a Bika, a Szűz és a Bak a földi, az Iker, a Mérleg és a Vízöntő a levegős, valamint a Skorpió, a Rák és a Halak a vizes jelek.

A mai horoszkópokon már számos olyan elem is megjelent, ami a vizsgált időszakot nem jellemezte. Először itt azokat az égitesteket kell megemlítenem, amik akkoriban még ismeretlenek voltak, mert szabad szemmel nem láthatók, pl. a három külső nagybolygó, az Uránusz, a Neptunusz és a Plútó, valamint a kisbolygók és a Jupiter holdjai. De nem használták az egyes égitestek egymást erősítő ill. gyengítő hatásait sem, amit a mai horoszkópokon az ábra belső részén az elemeket összekötő vonalak fejeznek ki.²⁷⁷

Ma már tudjuk, hogy a Föld csak egyike az égitesteknek. A nappalok és az éjszakák változása nem attól van, hogy az égbolt forog a föld körül, vele meg az égi világítótések, hanem a föld forog, és közben kering a Nap körüli pályán. A Föld forgástengelye azonban nem merőleges a keringési síkjára, hanem azzal 23° szöget zár be. Ugyan a tehetetlenség törvénye szerint a forgástengely a keringéssel nem fordul el, mégis a Föld forgástengelyének is van egy keringése, aminek 26 évezred az ismétlődési ideje. A forgástengely viszonylagos

²⁷³ Ezek csaknem 12 óra távolságban követik egymást az ekliptikán. Az Aldebaran manapság a nyári napfordulótól mintegy 1 óra 25 percnyi távolságra van.

²⁷⁴ Arisztotelész – Kr.e. 300.

²⁷⁵ Lásd a 91. oldalon.

²⁷⁶ Alford (2000), pp.: 52.

²⁷⁷ A 120° fokos szögerősítést, a 30° és a 90° fokos szöggyengítést, a 180° fokos szögellenkezést jelent.

állandósága miatt váltakoznak az évszakok. Négy jellegzetes pontot ismerünk: a tavaszi és az őszi napéjegyenlőséget, a nyári és a téli napfordulót. A mezőgazdaság számára a tavaszi napéjegyenlőség az egyik legjellegzetesebb és legfontosabb időpont. Az asztrológia kialakulásakor ez az időpont akkor volt, amikor a Nap a Bika csillagképben kelt fel. A kor bikakultuszai erre vezethetők vissza. Ám de a forgástengely elfordulásával ez a pont fokozatosan eltolódott, és 2160 év elteltével már a Kos csillagképben volt a tavaszpont. Ez azt jelentette, hogy az addigi naptárakat át kellett szerkeszteni! A Bikát, mint isteni képmást el kellett ejteni és a Kost (birka) kellett a helyébe állítani.

Az asztrológia és a korai hitvilág kapcsolata kétségen felül állóan kimutatható. Az Istenek – azaz az égi világítótestek – világa az égbolt, de naponta rendszeresen fölkelnek és emelkedő pályájuk során a mennyekbe jutnak. A mennyei létüket követve aztán lenyugszanak és a föld alá, az alvilágba kerülnek, azaz meghalnak. A királyokkal kapcsolatban bemutattuk, hogy maga a királyság az égből hullott a földre. Ez azt jelentette, hogy bizonyos istenek – valamiféle megnevezett, vagy meg nem nevezett ok miatt – egyszerűen az égből a földre lepottyantak.²⁷⁸ Minthogy égi az eredetük, a földi lények fölött isteni joggal uralkodnak. Ám de hogyan kerültek a földre, hiszen a mennyekből közvetlenül ide nem vezet út?

A kérdésre a választ a rejtett – ezoterikus – gondolatvilágban találjuk meg. Az éjszakai 'halál birodalmából' az út a földre az alvilági kapukon keresztül vezet. Erre a korai ember számos példát talált, hiszen a barlangok a föld mélyébe vezettek, azokból gyakran az életet tápláló, a magot teremtő erő, a víz tört fel. De ugyanígy találkozhatott az ember a föld romboló erejének a feltörésével is, minden vulkán kitörés esetében. Az éjjeli halálból a földre az út tehát az alvilágon át vezetett. Erre a sumér irodalomból számos példát találunk. Csupán egyet említsünk, Istár aláereszkedését és visszatérését az alvilágból.²⁷⁹

Az égbolt meghatározója a Tejút. Hatalmas, viszonylag fényes folyamnak fogható fel, aminek az alakja Egyiptomban Théba környékén meglehetősen pontosan megfelelt a Nílus folyásának. A Tejút az égi, az égből eredő folyó,²⁸⁰ aminek a földi megfelelője a Nílus, vagy a Jordán, vagy a Folyamköz két folyója, a Tigris és az Eufrátesz. A folyó menti műveltségeknél ennek kiemelkedő a jelentősége. A Nílus áradása pl. akkor volt várható, amikor a Szíriusz – a Tejúthoz közeli nagyon fényes, változó csillag – a kelő nap előtt megjelent a keleti látóhatáron. A Tejút az égnek azon része, ahol az égi zavart keltő és ezért megbüntetett istenek a Földre zuhantak. Így pl. Noé hajója is a Tejúton vitorlázva juthatott le a Földre.²⁸¹ A földre került istenek visszajuttatása az égbe – bűnbocsánat esetén – azonban nem olyan egyszerű. Eleve nem érkezhettek közvetlenül a földre, hiszen az eget és a földet a látóhatár elválasztja. Előbb le kell nyugodniuk Nyugaton és a föld felszínére csakis az alvilágon keresztül jöhetnek elő. Ez a fölvezetés azonban váltságdíjat igényel. Ez a megváltás gondolatának a lényege: visszakérülni az Istenhez a mennyekbe nem megy anélkül, hogy az istent, a lelket valaki, vagy valami meg ne váltaná.

A föld felszínéről azonban még mindig csak nehézséggel lehet visszakérülni a mennyekbe. Ez úgyszintén csak a megváltáson keresztül lehetséges, és csak ezt követheti az égbe emelés.²⁸² Itt kapcsolódik össze az asztrológiai és a vallási szemléletek sora.

Az alvilágból a földre vezető útra a mai vallási irodalomból való példa az Isteni Kiválasztottak rejtett története. Ebben, az alvilágba (Egyiptom) esett isteni lényeknek a mennyekbe visszavezető útja is a földön át vezet. Mózes története az idők kezdete előtti eseményeket ír le. Az Egyiptomból kivezetett isteni kiválasztottak az élet vizén (Sár-tenger) gázolnak át, ami az alvilág védő kapuja, mert csakis a szétválasztásával lehet rajta áthalolni. Ez az alvilágot őrzőknek már nem sikerült, ők nem rendelkeztek a mennyei megváltó segítő hatalmával, ők megsemmisültek az élet vizében. Ezzel azonban a megváltásnak csak az első lépése következett be, a közbenső pusztaságból, ami még az alvilághoz tartozott, át kellett lépni az idők kezdete utáni állapotba és a valódi földi világba. Minthogy Mózes nem evilági volt, a második megváltónak kellett ezt a feladatot elvégeznie és a kiválasztottakat ismét átvezetni immár az élet élő vizén, a Jordánon. Így kerültek a valódi világba és az élő időbe. Innen újabb megmentésre van szükségük, hogy az isteni kiválasztottak visszakérüljenek az Atya mellé, a mennyek országába.²⁸³

A kozmosz görög szó jelentése: *rend*.²⁸⁴ A földi világban azonban ez a rend sorozatosan és állandóan megsérül, de a pontosabb mérésekkel egyidejűleg az is bebizonyosodott, hogy a rend az égi világban is megsérült. Az égi világ az isteni tér szinte minden vallásban, kivéve a júdaizmust.²⁸⁵

Az állatövi jelekben való tájékozódás és gondolkodási mód a világon meglehetősen elterjedt, jóllehet, a csillagképeket a különböző műveltségek nem egységesen kezelik. A magyar népi emlékezet pl. egyáltalán nem

²⁷⁸ Rákos (1974), p.: 76, Alford (2000), pp.: 5, 22-23, 340, 389. Alford elgondolása nem fogadható el, miszerint az isteneknek az égből való lepattanása kozmikus, égi katasztrófa, ami az emberi tudatban visszhangzik. Egyszerűen nincs erre a feltételezésre szükség, a jelenség szintjén az ok/okozati összefüggés teljes formájában megfogalmazható.

²⁷⁹ Rákos (1974), pp.: 52-59.

²⁸⁰ Alford (2000), pp.: 141-143, 145-154, 254-256.

²⁸¹ Alford (2000), pp.: 240-241.

²⁸² Alford (2000), pp.: 70-72, 76-77, Gilgames: 123-133, 135, 247 Mózes, 260 Exódusz, 298 Jézus, Zakar (1973), pp.: 53-66.

²⁸³ Alford (2000), pp.: 246-282.

²⁸⁴ Jonas (1992), p.: 241.

²⁸⁵ Jonas (1992), p.: 255.

használja az állatövi jeleket, jóllehet csillagászati ismerete fejlett volt, és a letelepedett mezőgazdasági műveltségek időjegyeit képviseli. Ámde mint lélek hívó műveltség nem úgy tekint az égre, mint istenek lakóhelyére, és az égi jeleket nem azonosítja közvetlen hasonlóság alapján a földiekkel. Hasonló elképzeléssel találkozunk az ausztrál bennszülöttek hit- és regevilágában, ám ott a csillagokat a földről eredeztetik, és a földi lények lelkének a mennyekbe vonulásával népesítették be az eget.²⁸⁶

Az alárendelő szemlélettel párhuzamosan a megszemélyesített lélek és a csillagvilág kapcsolatát minden valószínűség szerint a csillagvilágnak az ausztrál bennszülöttek elképzeléseihez hasonló benépesítése jelenthette. Az éjszakai szemlélő előtt az égtestek keleten a látóhatár alól előbukva fölemelkednek az égbe, majd nyugaton a látóhatár alá buknak. Mozgásuk szigorú szabályokat követ – és ezeket a szabályokat a mérés és a számolás kifejlesztésével az ember megismerhette. A földi életben azonban nem ismerhetők fel hasonló szabályok, mégis a természet számtalan jelensége – időjárás, évszakok – az égi világ jelenségeit tükrözte, arra való visszahatásnak volt felfogható. Ámde, ha az égi világ az istenek világa és a földi annak származéka, a földi urak isteni eredetűek, akkor valamiképpen az égi személyeket a földre kell varázsolni. Hogy ez lehetséges, arra a meteoritok megjelenése, földbe csapódása számtalan megfigyelési lehetőséget jelentett. A meteoritok ezért felfoghatók lettek égi jeleknek, az istenek földre küldött hírnökeinek. Mégis, hogyan lehet az istenektől származtatni az embert?

A fentiekben láthattuk, hogy az ausztrál bennszülöttek regéiben az istenek származtak az embertől, a lélek az egekbe távozott és ott csillaggá vált. Az alárendelő szemléletben azonban a megoldás nem ez. Az ember, ha isteni eredetű, akkor a nyugaton lenyugodott csillagokból a föld alól előbújva, a föld méhében megszületve kerül a föld felszínére.²⁸⁷ A föld alól, az alvilágból, ami a gnosztikus tanokban Egyiptom néven ismert.²⁸⁸ Nyugat a születés helye, ott születik újjá a Hold, havonta, három napos keleten bekövetkező halála után.

2.1.3.2. Lélekvallások

A lélekvallások középpontjában az emberi lélek, az élő princípium áll. Általános hit, hogy a lélek nem születik, és nem pusztul el, csak nem mindig lakozik az emberben. Maga az ember a lélek távoztával elpusztul, és a teste is hamar az enyészeté lesz, a lélek azonban, mint valami légies dolog örökké él. Vannak vallások, amelyek az emberbe került lélek büntetését látják az emberi létben is, és a jó cselekedetek, tettek, a meditációs rítus maradéktalan és fegyelmezett végrehajtásával tudják felszabadítani a lelket, hogy az emberből a világlélekhez visszatérve azzal egyesüljön. Mások a gonoszság büntetését abban látják, hogy a léleknek a halál után állatokba, bogarakba, esetleg növényekben kell léteznie, majd újra emberben, ameddig annak jósága, helyes tettei a körforgás kínja alól föl nem szabadítják. Ismét másoknál – pl. a föltételezhető magyar ősvallásban – a lélek számára nincs jutalom, büntetés, csak létezés, és ha az emberi testből kiszorulva nem találja a helyét a halott környezetének hibás döntése miatt, akkor kellemetlen lehet.

Mindezek a vallások mellérendelő szemléletűek. A lélek és a test együtt adja az embert, azaz annak *személyiségét*. Itt csak a lélekben hívó vallásokat tekintjük át, a lelket és istenséget együtt hívó vallásokkal a következő fejezetben foglalkozunk.²⁸⁹

*Buddhizmus*²⁹⁰

A buddhizmus hitrendszere éppen a vonatkozó időszakban jelent meg és terjedt el később Ázsia nagyon nagy részére. Eredete a Gangesz vidékére²⁹¹ Nagyon hamar több változatra szakadt, ezek alapvetően az északi, a keleti és déli ágat jelentik. Az északi Kína felé terjedt, ennek képviselői a tibetiek. A keletit elsősorban Japánban gyakorolták, a déli ág pedig magán Indián belül és a déli szigetvilágban lett népszerű. Lényegüket tekintve azonban nem különböznek, csupán részleteikben térnek el egymástól. Ugyanis maga a buddhizmus a hinduizmushoz hasonlóan nem tételes vallás, nem rítusok és vallási dogmák sorozata, hanem elsősorban életforma.

Alapja a spirituális edzés. Célja a tökéletlenség kiküszöbölése, a tökéletességre törekvés. Mindezeket keleti eredetűnek tartják (hinduizmus, konfucionizmus, taoizmus).²⁹² Megalapítója a Buddha, ami nem név, hanem az állapotnak a neve, amire törekedni kell. Buddha = *'aki fölébredt'*.²⁹³ Más felfogásba: *'aki tudja'* a *dhammat*, azaz ismeri a dolgok alapigazságát. (Aki tudását önmaga szerezte: autodidakta, self-made-man.) Az első Buddha a harcok kasztbeli Szidhárta herceg, a Gotama klán királyi sarja volt, aki 29 évesen otthagya neveltetését és kezdett 6 éves vezeklésbe s végigjárta az önmegismerés útját, és jutott el a buddha állapotba, majd pedig 40 évig tanított. 81 évesen halt meg. Kora a Kr.e. VI. sz. második fele.²⁹⁴ Ez Kürosz (Cyrus) és Dáriusz kora. A korabeli India ekkoriban a görög szellemi élet hatása alá került és nagymértékben hasonló lett Görögországhoz.

²⁸⁶ Reed (2000), pp.: 45-90.

²⁸⁷ Alford (2000), pp.: 29-30, 41.

²⁸⁸ Jonas (1992), p.: 118.

²⁸⁹ Lásd a 104. oldaltól.

²⁹⁰ Cousins (1991) alapján.

²⁹¹ Cousins (1991), p.: 278.

²⁹² Cousins (1991), p.: 279.

²⁹³ Cousins (1991), p.: 283.

²⁹⁴ Cousins (1991), p.: 281.

A buddhizmus kialakulása, ill. elterjedése, a Kr.e. 5–4. század idején szemben állt a brahmanizmussal. Városi alsóbb néprétegek közt terjedve támadta a brahmanista papokat, de békét és alázatot hirdetett. A buddhizmus kifejezetten intellektuális vallás. A dogmatizmust kikerüli. A spirituális és kozmológikus párhuzamot vallja.²⁹⁵ Megtalálhatjuk benne a számmisztika játékait, az egyes számokhoz rendelt minőségeket. A három ékkő: a *Buddha*, *buddhák* és *dhammák* (igazságok), valamint a *Sangha* (közösség).²⁹⁶ A négy nemes igazságot pedig a szenvedés, a szenvedés létrejötte, a menekülés és a menekülés útja jelenti.²⁹⁷ A szenvedések láncolata a születéssel kezdődik. Az érzéki tapasztalat gyönyöröket hajhász, amit szenvedések kísérek. A szenvedések láncolatát célszerű életerő viszi. De már itt a földön megszabadulhatunk a szenvedéstől. A megszabadult állapot a nirvána (kiégett). A nirvána: teljes szenvtelenség, elvonatkoztatás a külvilágtól, a gondolati világtól, megszabadulás minden fájdalom okozójától.

Rítusa elsősorban az önmegismerés, önkorlátozás, az elmélkedés köréhez tartozik. Az imádság szerepe ebben a felfogásban alárendelt,²⁹⁸ jöllehet maga az elmélkedés szellemi hatását tekintve az imádsággal hozható kapcsolatba. Minthogy istenei nincsenek, ezért teremtéslegendája sincs. A templomaiban fölkelhet szobrok nem istenségek, hanem földi emberek, korábban élt hősök jelképei, akiknek a lelkéhez fohászkodnak, hogy az élet nehézségeiben tölte tanácsot, útmutatást kapjanak.

A tan írásos formában (páli nyelven) sokkal később jelentkezett. Az első megjelenés: *A tanok három korszaka* (harmadik a filozófia). A buddhizmus főként valláserkölcstan, ami megmutatja az utat a rossztól való szabaduláshoz. Szerinte a megismerés célja: megszabadulás a szenvedésektől; e szabaduláshoz vezető út megismerése.

A kasztrendszer elnyomása alatt szenvedők között létrejött buddhizmus a szenvedésből kiutat az élettől való elfordulásban látta. Ez a vágyak elfojtását és a megsemmisülés utáni teljes feloldódást jelenti öt alaptörvény betartása által: nem szabad állatot, embert ölni, nem szabad más tulajdonát elvenni, tartózkodni kell más asszonytól, nem szabad hazudni, óvakodni kell a bor fogyasztásától. Még szigorúbb a buddhista szerzetesek élete, akik ezen felül még vagyontalanul és szűzen élnek. A szenvedés leküzdése megszabadít az újfokozatú újjászületéstől is.

A buddhisták egyetemes változékonyságot hirdetnek. Szerintük a lélek nem létezik külön lényegként. Minden dolog az idő oszthatatlan pillanatában létezik, így semmi sem tarthat tovább, mint egy pillanat. Ezért csupán egymást szakadatlan követő/felváltó tudatállapotok árama létezik, de lélek úgy, mint időtartamos lényeg, nem létezik.

Az erkölcsi tökéletesedés gyakorlati útjai (nyolcszoros út, nyolc erény): helyes nézetek, helyes magatartás, helyes életmód, helyes beszéd, helyes erőfeszítések, helyes gondolkodás, összpontosítás vagy belenyugvás, szenvtelenség. Másként a nirvánához vezető nemes nyolcas út: hit, gondolkodás, beszéd, cselekvés, élet, törekvés, vizsgálódás, elmélyedés helyessége. Ezt teljesíteni lehet: élőlények kímélésével, igazmondással, a tisztátalanság és mértéktelenség kerülésével. A tan terjesztése érdekében nemcsak a szent szerzetes, hanem mindenki lehet buddha-jelölt (*bódhisattva*), így létrejön a mindenség megváltása.

Újítók szerint a régi tan csak kis jármű (*hinajána*) a lélekavándorlás tengerén való átkeléshez, ezért nagy járművet, szekeret alkottak (*mahajána*): ez Buddhát istenné tette, mialatt más isteneket is tisztelt. Itt az isten fogalma nem érvényesíthető közvetlenül, nem személyek ezek, hanem a földi létből megszabadult lények. A buddhizmus megváltásvallásként terjedt: reményt keltett az akkoriban általánosan elterjedt szenvedés legyőzésére.

A buddhizmus iskolákra bomlott: *Madhjamika* szerint sem anyagi, sem szellemi valóság nincs. Minden, ami van, csak látszat, tartalma az űr (*sunja*). *Jógacsára*: Csak a szellemi lét létező. Más iskola szerint ugyan megvan az anyagi és szellemi lét valósága, de másként és másként ismerhető meg. A *Vaibhásikák* szerint az anyagi világ dolgait közvetlenül ismerjük meg, ugyanakkor a *Szautrantikák* szerint pedig a tárgyakat következtetés révén foghatjuk fel.

*Dzsainizmus*²⁹⁹

A buddhizmus mellett a dzsainizmus is a Krisztus előtti első évezred közepének megfelelő korszakban vált le a hinduizmusról. Kifejezetten a középosztálybeliek, a kereskedők és a kézművesek körében terjedt, mert ők tudták még a leginkább biztosítani azt, hogy ne okozzanak kárt a környezetükben.³⁰⁰

A hitrendszer alapfelfogása szerint a világ öröktől fogva létezik, ám ciklikus változásokon megy keresztül. A teljes ciklus nagysága 600 millió évnyi és két félre osztható. Az egyikben a dolgok javulnak, a másokban pedig romlanak. Minden fél ciklusnak 24 tanítója van és az utolsóval, *Vardhamana Mahavirával* kezdődött el a dzsainizmus szakasza. *Mahavira* jelentése 'nagy hős', és sokan magával Buddhával is azonosítják – tévesen.³⁰¹

²⁹⁵ Cousins (1991), p.: 303.

²⁹⁶ Cousins (1991), pp.: 284-286.

²⁹⁷ Cousins (1991), p.: 305-309.

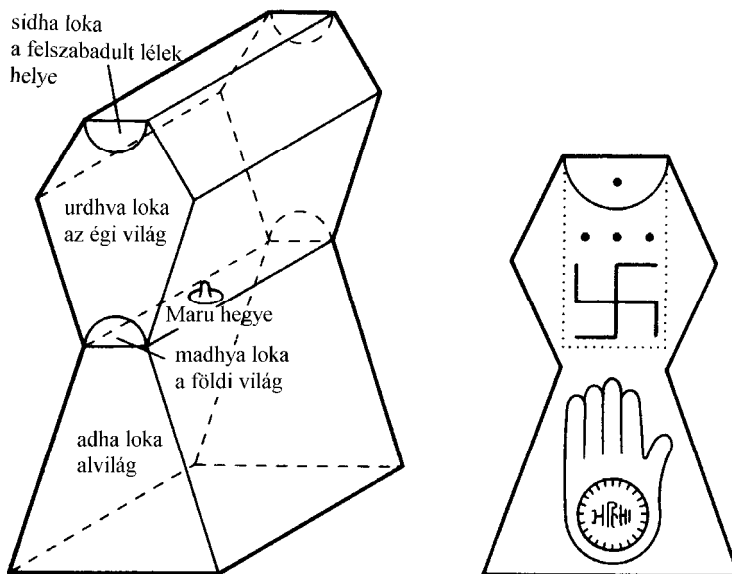
²⁹⁸ Cousins (1991), p.: 310.

²⁹⁹ Folkert (1991) alapján.

³⁰⁰ Folkert (1991), p.: 264.

³⁰¹ Folkert (1991), p.: 260.

A hitrendszer – pontosabban életforma – alapfelfogásában minden létezőnek két része van, az egyik a *jiva*, az érzékelésre képes rész, a másik az *ajiva*, ami erre nem képes. Gyakran a *jivát* léleknek tekintik a kutatók, de célszerűbb az *érzékelő lényeg* fogalmával élni. Az *ajivával* való összekapcsolódása révén a *jiva* képtelen önmaga igazi, halhatatlan lényegét felismerni és így megvalósítani önmagát.³⁰³ Minthogy végtelen sok *jiva* létezik és mind örökéletű, nincs kezdete, és mégis eredendően mind össze van kapcsolva az *ajivával*, nem lehet arról beszélni, hogy ez valami elesettség lenne. Ezt a kapcsolatot határozza meg a *karma*, ami a hindu hagyománnyal rokon. Az emberi élet célja csakis az lehet, hogy a *karmán* keresztül hozzá kapcsolódó *jivát* az örökös újjászületési ciklus alól felszabadítsa, és ezt csakis aszkétikus étellel lehet elérni. Bölcséleti felfogásuk lényege az *anekantavada*, azaz a nem-egyoldalú szemlélet. Pl. a lélek, mint örökös létező, lényegileg állandó és mégis változó. Ez a dzsainizmus metafizikáját határozottan dialektikussá változtatja. A *jivának* a *karma* alóli felszabadítása megkívánja, hogy mindattól, ami nem *jiva*, határozottan és akár szélsőséges mértékben is elválasszuk a *jivát*. Nem elegendő csupán a tiszta spirituális, vagy szellemi gyakorlatokat végezni, ezért a dzsainista életformában állandóan határozott és szigorú fizikai rend uralkodik.³⁰⁴

26. ábra A dzsainizmus világképe³⁰²

A dzsainizmus 'világképét' és legfontosabb jelképeit a 26. ábra szemlélteti. A hármas világtagozódásból egyértelműen látszik, hogy a földi megfelelő világ csupán egy sík az égi és a tükörképi alvilág között, a felszabadult lélek helyének megfelelő világ is csak egy kimetszett szelet az égi világban. Ha szemből nézzük a világképet, akkor emberi formát kapunk, de csupán a felső testét, a végtagok hiányzanak. Az égi világ jelképe a svasztika, forgó rózsza, ami számos más műveltség jelképei között is megjelenik, és a napciklust képviseli.

A dzsainizmus tanai között kiemelkedő jelentőségű, hogy az ember ne okozzon kárt a környezetében. Egyik jelenlegi szélsőséges felfogású csoportja tagjai az úton haladva elsepernek mindent maguk előtt, nehogy véletlenül akár egy rovári életet is kioltsanak.

Magyar ősvallás

Előre kell bocsátanunk, hogy erre vonatkozó bizonyított adataink nincsenek. Az itt következőket más lélekvallások a természeti vallások és a magyar népmese- és regevilág összevetése alapján állítottuk össze. Ipolyi Arnold³⁰⁵ és követőinek alapos munkássága alapján bizonyos, hogy volt, létezett magyar ősvallás, abban Isten vagy istenek nem jelentek meg. A magyar ősműveltség konokul mellérendelőnek mutatkozik. Ezért aztán sem teremtés legendája, sem istenei nincsenek. A népmese és regevilágból azonban a lélek jelentősége emelkedik ki. Ugyancsak lélekjelképek tömege jellemzi a magyar népi ábrázoló művészetet. Ilyen jelek pl. az általános madár (levegő), az indás növények (föld), a kanyargó hullámvonal (víz, az élet vize) és az aranyos napkorong (tűz). A magyar népművészet még a szarvast ábrázolja (életfa), de ragadozó állatot, ráadásul ebből a négy lábút csak elvéve. Már pedig az alárendelő szemléletnek azok az uralkodó jegyei.

A magyar hitvilágban nem jelenik meg a csillagképek halmaza, nem használja az állatövet. A csillagok gyakran lelkeket jelentenek, és ebben hasonlítanak az ausztrál bennszülöttek elképzeléseihez. Ellenben a csillagokhoz életciklusokat köt a magyar regevilág, nem pusztán az egekbe szállt lelkeket lát bennük. Ez a fajta csillagismeret kifejezetten letelepedett műveltségeké és nem a pusztai lovasoké.

A lélekhit a léleknek két tartózkodási helyet nyújt. Az innenvilág, az evilág a mi világunk, az, ahol mi élő emberek élünk. Ezzel azonban egyenértékű egy túlvilág, ahová a holt ember lelke távozik. A kettőt az élet vize választja el és köti egyben össze. Az efajta hit egyik csodálatos költői megfogalmazását olvashatjuk Petőfi Sándor *János vitéz* című költeményében. A túlvilág viszont se nem jó, se nem rossz, se a jóság jutalma, se a bűnök büntetése nem történik ott. Ez a felfogás az emberi jóságot nem a büntetéstől való félelemmel biztosítja, azt

³⁰² Folkert (1991), p.: 269 alapján.

³⁰³ Folkert (1991), p.: 262.

³⁰⁴ Folkert (1991), p.: 264.

³⁰⁵ Ipolyi (1853).

ugyanis a lélek alaptulajdonságának tekinti. Erre gyönyörű példaként szolgál a 'Világot látó királylány' meséje, ahol a kérő kondás-, vagy juhászfiút önként nyújtott segítsége és áldozatvállalása segíti végül célja elérésében. A mellérendelő szemléletet fejezi ki a házasságbeli egyenlőség is, ami pl. a 'te az enyém, én a tied' gondolatot is táplálja. A jóság, a másik ember segítése viszont a 'lélekelemek' segítségét váltja ki. Ugyanennek a megnyilvánulása az öregasszonyok tisztelete, akik valójában a bölcsességet képviselik a történetekben és akiknek a bölcs tanácsai segítik céljaik elérésében azokat, akik tisztelettel közelítettek feléjük.

Amikor a magyar népmesékben állatok jelennek meg és alakot váltanak,³⁰⁶ akkor mindig a lelket láthatjuk ott, a segítőkész lelket. Ez a segítség azonban csakis annak az egyénnek jár ki, aki nem akarja a másikat maga alá vetni, hanem társul fogadja, lett légyen az akármilyen állat, vagy kellemetlen jelenség. A táltos ló is a lélek jelképe itt.

2.1.3.3. Lélek- és istenhívó vallások

A mai modern vallások nagy része elfogadja a lélek létezését, de azt isteni teremtményként dogma fel, illetve a lélek feladatául azt jelöli ki, hogy élete során úgy tevékenykedjen, hogy a földi léte végeztével a teremtményéhez, vagy tágabb értelemben véve a világlélekhez visszatérhessen. Történelmi léptékkal mérve a legkorábbi lélek és istenhívó vallást az Indiai kontinensről ismerjük.

*Hinduizmus*³⁰⁷

Az indiai félszigeten a vonatkozó korban több vallási rendszer is ismert volt, illetve ekkoriban jelent meg. A leginkább elterjedt vallási nézeteket hinduizmus formában ismerjük. Ennek mai formájában rangsorba elrendezett istenei, és kifejezett teremtéslegendája van, amelyek emlékeztetnek az európai legendákhoz. A hinduizmus ma rendkívül vegyes vallási felfogást, de leginkább életformát jelent. A *hindu* szó jelentése a perzsa nyelvben: *indiai*.

A hitvilág eredete több évezreddel időszámításunk elé nyúlik vissza, és a vizsgált korszakban is több irányzata, felfogása volt. Eredete még az Indus-völgyi civilizációhoz vezet vissza, ahol a Kr.e. 4. és 2. évezred közötti időkből *yogi* helyzetben ülő férfi istenségekről tudósít a régészet.³⁰⁸ Később női 'istenek', valamint a *fallusz* is megjelenik a jelképek között. A hitvilág második történelmi szakasza az indoeurópaiak megjelenésével³⁰⁹ kezdődik és nagyjából az időszámításunk kezdetén fejeződik be. Ebben az időszakban viszont nem jellemző a hitvilágra Isten, vagy istenek jelenléte, imádata. Központi eleme a kozmikus erő, a *brahman*, illetve az ebből eredő világtrend, a *dharma* és annak a tisztelete. A hitvilág nem ismeri a teremtést, az anyagi világot öröktől fogva létezőnek fogja fel. Ebben játszódik le az emberi élet és a személyiséget jelentő lélek ebben vándorol, küzd, követ el bűnt, tisztul meg tőle szinte állandó körforgásban, míg-nem elnyeri a felszabadult állapotot, azaz kikerül a végtelen ciklusból. A hitvilág rítusai azt szolgálják, hogy az egyén minél hamarabb ebbe a kívánt, végső állapotba juttassa a lelkét.

A korábbi felfogást több munka is összefoglalja. Ezeket általában *véda* néven ismerjük. A legrégebbi, a himnuszokat tartalmazó *Rig-véda*. A himnuszokat a *szent erőknek* (*devas*) zengték és énekelték a hivatalos rítusok alatt. Ezeknek a rítusoknak a lényegét áldozatok jelentették, valamint a megszentelt növény, a *Szóma*. Az ebből készített ital a felfogásuk szerint a spirituális figyelemkésztséget fokozta. A ceremóniák különlegesen felkészült papokat igényeltek, akiket további szent munkák, mint pl. a *Sama-véda* és a *Yajur-véda* írtak le.³¹⁰ A hivatalos szertartásokon felül ismertek a házi szertartások is, amit a házigazdák mutattak be. Ezt hivatott szabályozni a negyedik munka, az *Atharva-véda*.

A hitvilágban mindenek közepén a *brahma* áll, ami leginkább a *Világlélek* fogalmának felel meg. Ennek megfogalmazását a *Brahmanákban* találhatjuk meg. Itt már a *devas* szerepének a csökkenése érezhető, és később ennek a megszemélyesítése (isteni forma) is már megjelenik. Ez a hatalmas, kozmikus erő egyetlen személytelen fogalommal emelkedik, és ez a *brahman*. *Brahman* széke pont a hívők által bemutatott áldozat, és a *brahman* ismerete volt a kozmikus ellenőrzés kulcsa.³¹¹

A hitvilágban az emberi lélek örök körforgalomban (*szanszára*), halál és újjászületés sorozatában van, amíg el nem éri a teljesen megtisztult állapotot, a felszabadultságot (*móksha*), amikor is a lelke egyesül a *brahman*nal, mint vízcsepp a tengerrel. Később egy másik irányzat nem az egyesülést helyezte a középpontba, hanem azt, hogy a kettő egymással párhuzamosan létezik. Ez a megszemélyesített *brahman* felfogásban volt lényeges. Amíg azonban nem éri el a *móksha* állapotot, addig a lélek életét, megjelenését a *karma* (sors) határozza meg, amit az egyén a világ törvényéhez (*dharma*) való alkalmazkodása, vagy annak elutasítása (*szannyaszi*) alapján módosít. Így az élet során elkövetett bűnök (*papa*) és érdemek (*punya*) aránya szabja meg majd a *karma* követ-

³⁰⁶ ... *bukát vetett, és ...-(á,é) alakult, ... -(á/é) változott*

³⁰⁷ Weightman (1991) alapján.

³⁰⁸ Weightman (1991), p.: 194.

³⁰⁹ Kr.e. II. évezred eleje, közepe az árájuk megjelenésének ideje.

³¹⁰ Weightman (1991), p.: 194.

³¹¹ Weightman (1991), p.: 196.

kező ítéletét. A bűnök azonban rituális tisztulással (vízbe merítkezés) csökkenthetők.³¹² Ugyancsak a lelki tisztulást segíti a meditálás, a *jóga* is.

A *dharma*, a kozmikus rend jelenti az élet alapját. Az életet meghatározó szabályokat, törvényeket a *dharma szutrasz* és a *dharma sasztrasz* könyvek tartalmazzák. Kezdetben a társadalom négy osztályra (*varnas*) oszlott: a papok és tanítók (*Brahman*), uralkodók és katonák (*Ksatriya*), kereskedők és földművelők (*Vaisya*) és szolgák (*sudra*) osztályára.³¹³ Mindegyik osztály életét kodifikálta a *dharma*. A ma ismert kasztok sokkal később alakultak ki, és nem sok kapcsolatuk van a korai osztályokkal.³¹⁴

A hinduizmusból vált ki a Kr.e. 6. század idején két önálló vallási irányzat, a buddhizmus és a dzsainizmus. Mindkettő a hinduizmus alapfelfogását fejlesztette tovább, de egyik sem vonta be a megszemélyesítést a vallási fogalomkörbe, nem operált az isten fogalmával. Velük főtebb már foglalkoztunk.³¹⁵

Kereszténység

A keresztény hitrendszerre manapság már több vallás alapszik. A közismert, és a magát *egyetemesnek* tartó a *római katolikus* vallás. Ennek szervezeti központja Róma, ahol az egyház feje, a pápa, Krisztus helytartója 'uralkodik' a világ lelkein. A katolikus egyház szigorú uralmi rend szerint fölépített szervezet. A katolikus vallásból szakadt ki később, a XVI. századtól kezdve több ún. *protestáns* egyház és azokhoz tartozó vallás. Ezek közül az anglikán vallás még számos rítusában harmonizál a katolikussal, de a lutheránus, azaz az evangélikus azonban már nem. Egységességet hirdet az *unitárius* és a beavató rítust emeli ki a *baptista* áramlat. És kiemelkedő még a kálvinizmus, melyet nálunk református vallásnak neveznek.

A másik fő áramlat a keleti, az ortodox felfogás és vallás. Ez pátriárka (metropolita) rendszerre épül és rítusában a katolicizmus előtti keresztény rítusokat részesíti előnyben. Ezekről merőben különbözik a kopt kereszténység és a kelta, ún. *nazarén* egyház által képviselt vallás, amelyeket gyakran zsidó-keresztény vallásnak is neveznek.

Valamennyi keresztény vallás központi hiteleme az ember eredendő bűnössége és bűne. Az ok az Ószövetség Éden-kertjére hivatkozik, ahol és amikor Ádám Éva unszolására megkóstolja az Élet Fája gyümölcsét, az almát, és ettől megvilágosul az értelme: észreveszi a mezítelenségüket. Minthogy isteni parancsot segezt meg, ezért az Isten kiűldözteti őket a paradicsomból és megvonja tőlük az örök élet jogát, valamint kényszeríti őket, hogy a verítékükkel teremtsék meg a továbbiakban életük föltételeit. Azóta minden újszülött eredendően bűnös, és ezt még a névadó keresztelés, az Istennel megkötött új szövetség sem szünteti meg. A keresztény felfogás a Messiás megjelenésével hirdeti, hogy az eredendő emberi bűn Jézus, a Megváltó kereszthalálával megváltása már megtörtént. Ebben a vonatkozásban kapcsolódik a kereszténység a júdaizmushoz, ill. a gnosztikus vallásokhoz, hogy az ott még csak ígért megváltást foglalja a hitrendszer dogmatikus keretbe. Ennek alaki része az Újszövetség³¹⁶ lényegi, meghatározó részét képezi. Az új szövetség Istennel a Keresztelő Szent János-féle beavatással, a vízzel való kereszteléssel veszi kezdetét, amikor az ember (a rítusban az újszülött) belép a keresztények közösségébe. Az ezt követő tanítási út végén halálakor a feltámadásra várók közé sorolódik. Ebben a vonatkozásban a kereszténység eltér a júdaizmustól, amely nem ígér föltámadást. Itt a Jézusba vetett hit a léleknek az utolsó ítéletkori megmérettetésekor feltámadást, és az Isten országába való belépést ígéri. A júdaizmus az Isten országát a földre helyezi, a kereszténység a mennyekbe.

A hitgyakorlat meghatározó eleme a *tanítás*. Ennek csupán egy része van a szent könyvben, példabeszédek és események alakjában megfogalmazva, nagyobb részük szájhagyományt jelent. Így számos olyan hitelem – erkölcsi felfogás – beépült a tanításba, amelyet az eredeti szent könyvekben és iratokban nem találunk meg. Minthogy ezek zöme a mellérendelő lélekhitel harmonizál, vannak, akik magát az egész kereszténységet is a lélekhitből, sőt annak is a magyar változatából vezetik le. A tanítás az emberi közösséget helyezi a középpontjába, de az Isten felé forduló szellemiséggel. Jézus szenvedése és kereszthalála átmutatásul szolgál az ember viselkedéséhez. Nem a földi anyagi, hanem a lelki gazdagság a fontos. A Szent Pál-féle megfogalmazás a hitet emeli mindenek fölé, és ezzel a júdaizmust a kiválasztottak közül kivitte a nem kiválasztott, nem beavatott emberek közé. A hit az isteni meghívás alapján válik bárki számára elérhetővé. Az isteni parancsokat elsősorban az Ószövetségből merített Tízparancsot jelent, amely a közösségi élet alapszabályaiként is értelmezhető. Az ezt is kifejező törvény a szereteten alapszik és Isten szeretetét viszi az emberi közösségbe, mint mindenek előtti elsődlegest. A kereszténység felfogása szerint vallásuk a szeretet vallása, noha az elmúlt két évezredes társadalmi gyakorlatuk ennek azért alaposan ellentmond. Amikor a vallás a politikai hatalom meghatározó, vezérlő eszméjét jelentette, az isteni szeretet jegyében emberek millióit küldte a halálba, nagy részüket élve a máglyára.

A keresztény vallások az Isten alá rendelt égi hierarchiát építenek föl. Elsődleges ezek között Jézus, a Fiú, az emberiség megváltója és a mennyek országában a királya, valamennyi király égi királya. A kereszténység elfogadja az Ószövetség anyagi karát, így Mihály, Gábrriel arkangyalok (főangyalok) mellett még számos megne-

³¹² Weightman (1991), p.: 211.

³¹³ Weightman (1991), p.: 197.

³¹⁴ Weightman (1991), p.: 206.

³¹⁵ Lásd a 101. oldaltól.

³¹⁶ Idegen szóval Újtestamentum.

vezett és meg nem nevezett angyal közvetít az ember és az Isten között, közvetíti az isteni jóságot az ember felé és az emberi bűnök megbocsátásáért esedezik az Isten előtt. Az angyalok alá tartoznak azok a szentéletű földi emberek, akik haláluk után az egyház által elismert csodákat okoznak. Őket az egyházak szenteknek nyilvánítják. A két fő keresztény ágazat, a római katolikus és az ortodox szentjei, de égi kara sem azonos, jöllehet, manapság a közeledés jegyében már a mindkét fél által elfogadott szenteket kiemelik, hangsúlyozzák. A hit szerint a szentek lelke az égben van és ők is közbenjárnak a földi bűnös lelkek megváltásáért, és ezt a földi csodatételekkel igazolják.

A protestáns vallások a szentek jelentőségét szinte semmivé csökkentették azért, hogy híveiket arra serkentik, hogy imájukkal maguk forduljanak közvetlenül az Istenhez, vagy annak szent fiához, Jézushoz.

A különféle keresztény irányzatok elsősorban rítusaikban különböznek. A katolicizmus Kr.u. 325-ben, a nicaei zsinaton bevezette az isteni Szentháromság fogalmát, amivel Jézust isteni körbe emelte, mint az Isten fiát. Ez akkoriban valójában vallásszakadást indított el, mert az alapfelfogásban Jézus halandó volt, akire a Szentlélek leereszkedése ruházta az isteni küldetést és oltotta belé az isteni lelket. A katolikus felfogásban Jézus istenné vált, és az egyisten fogalom fönntartása ezzel komoly gondokat is okozott. Az Atya, a Fiú egyek! Így Jézus anyjának, Máriának a szerepköre is kérdésessé vált, hiszen emberanya természetes apa nélkül csakis isteni beavatkozással fogadhat méhébe gyermeket. Ezt nevezik szeplőtelen fogantatásnak.

A keresztény vallások legfőbb rítusa Jézus kereszthalálához és föltámadásához kötődik. Ennek ünnepe a tavaszi napforduló környéki hétvége, pontosabban, karácsonyt követő harmadik holdtöltét követő péntek-vasárnap, azaz a *húsvét*. Jézus mennybemenetelének ünnepe *pünkösd*, ami a húsvét másnapját 50 nappal követi. De ez egyben a Szentléleknek az apostolokra ereszkedésének a napja is. Ennek számított időpontja megfelel a júdaizmus *Pentecost* ünnepének, jöllehet, ez utóbbi függ a zsidó húsvét aktuális időpontjától.³¹⁷

A második legfontosabb ünnepségsorozat Jézus vélt születésnapjához, december 24.-hez kapcsolódik, amelynek időpontját a napistenség északi újjászületésének az időpontjára helyezték Nagy Konstantin idején. Ez a *karácsony* ünnepe. Az ünneppel kapcsolatos rítusok azonban sokat tartalmaznak az északi félteke téli napfordulójához kapcsolódó elemekből. A karácsonyt manapság a keresztény világban a szeretet ünnepeként is emlegetik. Jelképesen azt is megfogalmazza, hogy a király (Jézus) a nép közé született (birka-ól, jászol) és mindenk előtt a nép üdvözölte az újszülöttet, a népek királyát és jövőbeli megváltóját (pásztorok). Őket követték az idegen hitvilág vezetői (három királyok).

Fontos keresztény rítus az újszülöttek beavatása (keresztezés), mert azzal, hogy a gyermek nevet kap, egyben a lelke isteni lélekke alakul. A nagykorúság elérésekor (eredetileg 12 éves korban) következik a második beavatás, a bérmlás. A házasságkötéskor az új életekre kötött szerződés az egyik leginkább megszentelt rítus.

A katolikus gyónás és áldozás rítusa minden istentisztelet (mise) alkalmával feloldozhatja az áldozatot vállalkozó előzetes és bevallott bűneit. A mindennapi bűnök megváltása a rítusból következik. A katolikus rítusnak alapeleme a gyónás, amikor a bocsánatos bűnök imádsággal, feloldozással és az utána következő szentségi áldozással megválthatók. A feloldozást a pap adja, aki áldozópapként az oltáriszentségben megújítja Krisztus megváltó áldozatát. Igaz, ez túl könnyű bűnbocsánatot jelent, és a hívő ettől még nem föltétlenül él a hitnek, a tanításnak megfelelő 'erkölcsös' életet. Vannak azonban nem bocsánatos bűnök, amiket csak a halál előtti utolsó kenettel lehet megváltani. Ha ezek nem történnek meg, főleg, ha az ember megtagadja a hitét, akkor az ígért túlvilágon az örök gyötrelmet jelentő pokorra kerül a lélek, míg a bűnbocsánatot nyerő lelkek az Isten oldalához, a mennyek országába jutnak. A lélek tehát itt is halhatatlan, jöllehet, az újszülöttel új lélek is megjelenik. Ezért pl. a katolikus vallás kifejezetten tiltja az abortuszt, de a természetlen szexualitást is.

Ez utóbbi rítusok a protestáns rítusokból hiányzanak. A protestánsoknál a húsvéti 'úrvacsora' rítusa szolgálja ezt az önkéntes megbánással egyetemben.

A keresztény ember halálához is rítusok kapcsolódnak. Ilyen pl. az utolsó kenet, amivel az emberi élet során összegyűlt bűnök bocsánatát lehet megváltani, és ez a haldokló lelkét segíti az Istenhez való visszatérésben, az utolsó ítéletre való fölkészülésben. Az utolsó ítélet az ígéret földjére, a mennyek országába való belépést előzi meg. A holtak lelkei akkor az isteni ítélőszék előtt 'megmérettetnek' – ahogy az egekbe törekvő fáraó szívét is 'megmérte' Ozirisz és Toth – és a bűnösök az örök gyehennára, a poklok világába kerülnek, míg a tiszták – az igazi hívők! – pedig a mennyek országába. Ide jutnak bizonyos idő után azok is, akiknek kisebb bűneik miatt előbb még a tisztítóüzben, a purgatóriumban kell szenvedniük.³¹⁸ A testi föltámadást ugyan tanítják a keresztény vallások, de annak a jelentősége a lélek mennyi életéhez viszonyítottan kicsiny.³¹⁹

Az ősgonosz, a Sátán léte és aktivitása a lelkek megmérgezésében való szerepe a tanításnak ugyancsak a része. A középkori 'boszorkányüldözések' idején kiemelkedővé vált az ellenük való védekezés, amelynek fontos eleme volt az isteni hitet képviselő keresztvetés. Ezt a rítust a protestánsok nem vették át. A keleti és a nyugati kereszténység rítusa között a – két váll közötti – irányában is különbség van.

A keresztény vallást hordozó szervezetek Európában szorosan beépültek a polgári hatalomba, mint annak eszmei programja. A császárt a pápa, a királyt az ország érseke koronázta államfővé. A hűbéri rendben a herce-

³¹⁷ A pentecost ünnepe a Törvénynek a Sinai hegyen való bemutatásának vélt időpontjához kapcsolódik.

³¹⁸ Ezt a szenvedést lehet rövidíteni vagy eltöröltetni az örök búcsú elnyerésével, illetve az élő hozzátartozók imájával, áldozatával.

³¹⁹ Mindenesetre a teológusok azt hirdetik, hogy mindenki a 'legjobb formájában' fog feltámadni, az lesz az ő üdvözült teste.

gek, grófok, bárók mellett mindig ott található egy-egy érsek, püspök, vagy plébános, akik a polgári törvénykezésben is fölemelték hangjukat, és az nem volt mellőzhető. A világi (polgári) és az egyházi uralmi rend párhuzamos volt.

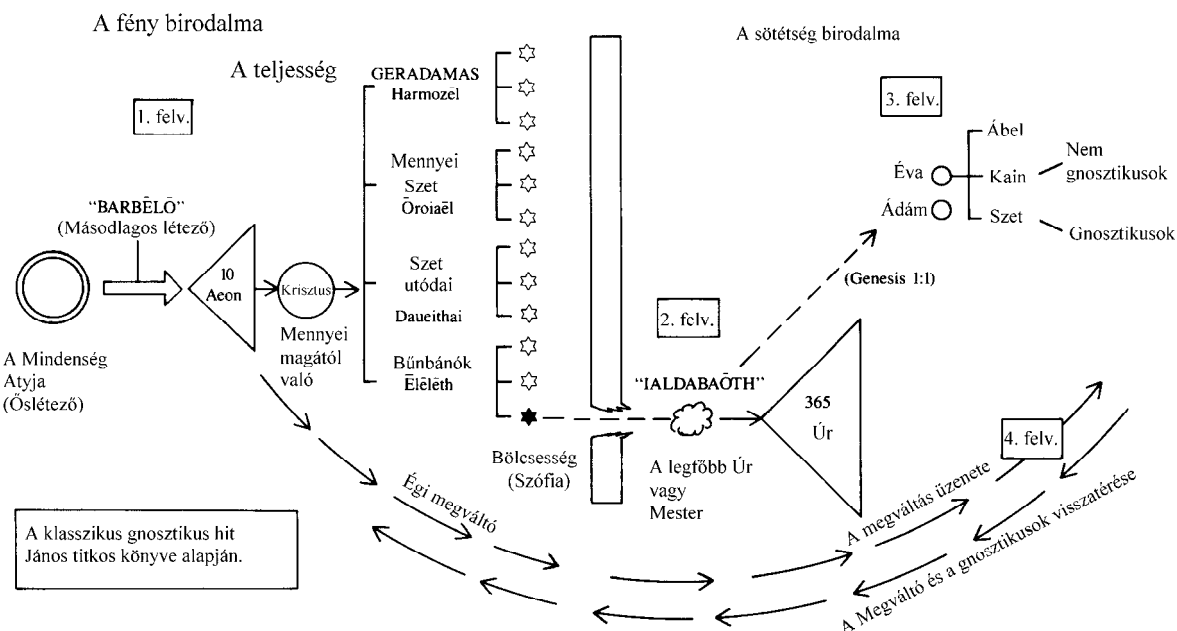
Európában – kezdetben Olaszországban, majd Svájcban, de tartósan főleg Erdélyben – az unitárius vallás jelent meg és küzdött a fennmaradásáért. Az unitáriusok alapelve a következőkben foglalható össze:

Az Isten lélek, és akik őt imádják, szükség, hogy lélekben és igazságban imádják. Isten lélek, tehát személy és úgy személyére, mint lényére nézve oszthatatlan egység; mindenható erő, akarat, bölcsesség, igazság, jószág, szeretet; aki teremt, táplál, fenntart és a tökéletesedés útján vezérel mindent, minthogy célja az, hogy minden tökéletes és boldog legyen. Az isteni cél megvalósítását műveli minden lény úgy is mint Isten teremtménye, úgy is mint önálló egyed, de nem egyenlő mértékben, mivel erre legelső helyen hivatott az ember. Némelyik ember mintegy elhívásból működik az isteni cél megvalósításán. Ilyen ember volt Jézus, akinek az isteni lélek mérték fölött adatott, aki az ő atyja akaratához bűn volt mindhaláláig. Jézus példás életével, bölcs és isteni eszméivel az emberiségnek legnagyobb jótévedője, az Isten országának itt a földön megalapítója volt, aki ezért nemcsak követésre, hanem hálás tiszteltetelműre.

Az unitáriusok Jézus természetfölötti származását és testi föltámadását nem tanítják, mert nem tartják az evangéliumok tanításával és a józan észszel összhangzónak, ellenben tanítják, hogy Jézus személyében bebizonyult, hogy az ember a test gyarlóságait legyőzheti, és tökéletes emberre lehet. Jézus a legtökéletesebb példánykép minden embernek az életre, a munkásságra, az erkölcsi fenségre és a halálra is. Jézus a keresztény egyház megalapítója, mely méltán nevezetetik ő nevére (Christianus). Jézusban az Isten lelke munkálkodott, ugyanaz munkálkodik az emberben is, míg ez el nem homályosítja. Lélek az, amely meg-elevenít, az az isteni erő, amely minket minden jóra vezérel. A lélek szüntelen küzdelemben van a testtel és igen gyakran ennek a vágyai, kívánságai és ösztönei legyőzik és megsemmisítik a lélek működését. Így származnak a hibák, a vétkek és bűnök, tehát ezekért mindenki maga felelős. A bűn senkinek másnak be nem tudható, azt senki el nem veheti, de mindenki megjavulhat, ha megtér és kegyes és istenes életet folytat. Az istenes életnek számos eszköze van. Ilyen első helyen az egyház, amely a hívőknek önkéntes egyesülete a saját lelki javukra és az Isten dicsőségére. Az egyház szervezett testület, amelynek megvannak a kormányzó közlegei és eszközei.³²⁰

Az unitárius mozgalommal párhuzamosan, ugyancsak a Szentháromságot: tagadók közül került ki, de már jellegzetesen erdélyi eredettel a szombatista mozgalom. Alapföltevésük az volt, hogy ha már amúgy is minden az Ószövetségből indul ki, akkor miért ne vehetnék át a zsidó vallás egyéb külső megnyilvánulásait is, pl. a szombat ünnepét.³²¹ Az erdélyi országgyűlések 1595 után több végzést hoztak ellenük, de teljes felszámolásuk ekkor még nem sikerült.

Gnoszticizmus

27. ábra A gnosztikus eszmerendszer általános fölépítése.

A gnosztikus hitvilág alapjait megtalálhatjuk a korábbi eszmei áramlatok sorában. A qumráni eszmevilág alapvetően gnosztikusnak tekinthető, ahol az egyiptomi felfogásnak megfelelően egyetlen őslétezőből indultak

³²⁰ Tolnai Világlexikon. CD kiadás.

³²¹ Glatz (1996), p.: 261.

el. Ám az egyiptomi gnosztikus hitvilág erősen ötvöződött az iráni zoroasztrizmussal, aminek két őslétező az alapja. A korabeli gnosztikus felfogás ezért meglehetősen gazdag a változatokban, nem létezett egyetlen és minden gnosztikus által elfogadott szemlélet, megoldás, felfogás. A számtalan különböző megfogalmazás azonban lényegileg hasonló elképzelésekkel és felfogással jellemezhető, és mindegyik végső soron panteista jellegű.³²²

A *gnosztikus* a görög γνῶσις (tudás) szóból eredő megnevezés. A *tudásra* alapozott tanokat jelent. Képviselői teológiai eszmerendszerűket spekulációval hozták létre. A gnoszticizmus alapvetően duális szemléletrendszer, mert hogy élesen megkülönbözteti az isteni és az anyagi világot, az isteni *fényt* és az anyagi *sötétséget*. Általános alakjában az eszmerendszer lényegét *János titkos könyve* alapján³²³ a 27. ábra szemlélteti.

Ebben az elképzelésben az *Isten* az egyetlen őslétező, aki az abszolút intellektualitást jelenti, aki semmi mást nem tesz, mint csak létezik és gondolkodik. Ezt fejezi ki mind az arab *ah*,³²⁴ mint pedig a héber *ja'ah* ige: *létezik*. Gondolkodásának vizsgálati tárgya csakis önmaga lehet, hiszen rajta kívül semmi más nem létezik, ő az egyetlen, azaz az *elsődleges princípium*, azaz az *őslétező*. Ennek a vizsgálatnak az eredményeképpen jön létre önmaga sajátos képe, a *gondolat* (1. felvonás), ami már nem ő, jóllehet, önmagával azonos, mégis csupán *másodlagos princípium*.

Az *elsődleges és a másodlagos princípium* megfelel a számmissztika *Egy és Kettő* fogalomkörének, és az ő kölcsönhatásuk eredményeként jelenik meg tíz ún. *aon*, akik immár a *hármasságból* a közvetítő *Krisztuson* keresztül *négy* égi, mennyei lényt hoznak létre. Ezek aztán további lényeket teremtenek (tizenkét állatövi jegy, vagy a hónap harminc napja). Közülük a legutolsó, a legalsó a *Bölcsesség* (görögül σοφία). A továbbiakban a *Bölcsességnek* az *Atyát* kereső aktivitása megzavarja a mennyei, az isteni teret, áttöri a mennyek határát, és egy *Mestert* teremt, de már az isteni világon kívül,³²⁵ majd ez a *Mester* – akit gyakran *Ialdabaoth*, vagy *Samael* néven emlegetnek – hajtja végre az újabb akciók sorozatát, a tulajdonképpeni teremtetést (2. felvonás). Elsődlegesen a 365 uralkodót hozza létre – ahol nem nehéz fölismerni az év napjainak a számát, – és ezzel kezdetét veszi az idő. Majd a 3. felvonásban teremti meg azt a világot, amit az Ószövetség Teremtés (Mózes 1.) könyve alapján ismerünk. Az idők végén játszódik le majd a 4. felvonás, amikor Krisztus a gnosztikusokat – akik Szet utódai – visszavezeti az Atyához a mennyek országába. A gnosztikusok mintegy kiválasztottak, helyzetük az eszmerendszerben kitüntetett. Ebben hasonló a felfogás a júdaizmus felfogásához.

Vessük most össze a gnosztikus tanok elemeit a gnoszticizmus megjelenése korában megismert hitvilágokkal. Már első rátekintésre is látszik, hogy az őslény és annak kettőssége visszavezet minket a Kr.e. 2. évezred második felét meghatározó szellemi áramlatokhoz (zoroasztrizmus, aténizmus) és ezeken keresztül a sokkal korábbi sumér-akkád és egyiptomi kozmológiához. Ám de felismerhetjük itt a görög filozófia platóni és püthagorászi elemeit is, azaz a Földközi-tenger keleti medencéjének szellemi áramlatai szervesen települtek a korábbiakra. A változások pedig a szellemi áramlatok finomodását, differenciálódását jelentik.

A különböző gnosztikus áramlatok abban különböznek egymástól, hogy ebben a három lépcsős teremtetésben kit és mivel ruháznak fel. Az időszámításunk kezdetén ismert gnosztikus, Simon a Mágus³²⁶ *Ialdabaothot* JHVVel azonosította. Önmagát tartotta azonban a legfőbb lény, és párját, Helénát pedig a másodlagos, a női lény földi megtestesülésének.³²⁷ Ha belegondolunk, hogy Simon mit tett a 'sírban' Jézus újjáteremtése érdekében,³²⁸ akkor ezen az önhiten nem is csodálkozhatunk.

Fejlődése során az eszmerendszer alapvetően elidegenítette, és szembe állította a szellemi és anyagi világot.³²⁹ A kettősség végül is oda torkollott, hogy az anyagi világot korruptnak, rossznak, sátáninak tartották, ami az isteni lényeg egy darabkáját, az emberi lelket tartja rabságban. A gnosztikus rítusok célja az lett, hogy az emberi lelket az anyagi börtönéből kiszabadítva az Istenhez juttassák vissza. Ez az iráni Mani tanaiban odáig ment, hogy a kiválasztottaknak nem volt szabad tovább szaporítani az emberi nemet, utódok nélkül, életüket az Istennek szentelve, lehetőleg minél hamarabb a lelküket vissza kellett juttatni a legfőbb szellemhez.³³⁰ Kiméletlen és könyörtelen életmódot jelentett ez.

³²² A mai titkos társaságokat elemző irodalomban a gnosztikus felfogás kritikája gyakran megjelenik, de általában meglehetősen zavaros és célzatosan leszűkített értelemben véve. Gyakran a manicheizmust emelik ki, mint gnosztikus hitet, de ugyancsak gyakran a sátánizmust, Lucifer szerepét hangsúlyozzák az ismertetéskor, amely egyébként a gnoszticizmustól általában idegen.

³²³ Robinson (1990), pp.: 29-37.

³²⁴ *Alah*, azaz *al ah*, *a létező*. Az *al* a névelő.

³²⁵ Éppen ezért a *Bölcsesség* a *Fény* határán kívülre kerül, és emiatt aztán sötét, fekete. A *Fekete Madonna* ennek a megtestesítője. Ő az örök anya, aki Simon a Mágus felfogásában a *Szentlélek*. Azaz a keresztények Magdalénája. Csakhogy ez a Magdaléna az egyházi iratok szerint ismerte az *Atyát*, azaz ismerte Jézus titkát, és emiatt ő ennek a titoknak a halandók felé való közvetítője lehetett. *Notre Dame de Lumiér* – azaz a Fény-asszonyunk. Gardner (2001), pp.: 104-105. A *János Jelenések könyve* Napba Öltözött Asszonya is ő.

³²⁶ Simon a Mágus a qumráni közösség egyik vezéralakja volt. Thiering föltételezi, hogy ő volt a középen lévő keresztre feszített ember, valójában a közösség akkori főpapja, pápája, az Atya. Vö.: Thiering (1992), pp.: 114-115, 321, 324-325. Mint egyiptomi terapeuta meghatározó szerepet vitt Jézus föltámasztásában és ez a sikere erősíthette meg azt a hitét, hogy ő valójában Isten földi inkarnációja. Ezt a hitét később a római területeken terjesztette is.

³²⁷ Jonas (1992), p.: 104.

³²⁸ Thiering (1992), pp.: 121-125.

³²⁹ Jonas (1992), pp.: 250-252.

³³⁰ Mani eredeti neve Cubricus, vagy Corbicius volt. Kb. 216-ban született. Követőit két kasztra osztotta: a külső kör volt a harcos, a belső kör pedig a tanítók, a megvilágosodottak, a Választottak köre. Miután a perzsa király fia, akit nem sikerült meggyógyítani, meghalt, Manit elevenen megnyúzták és elrettentésül a tetemét a főváros kapujára kiakasztották. Ő maga ismereteit állítólag egy Scythianus nevű

A gnosztikusok világképe tehát alapvetően kettős: a jó és a gonosz, a fény és a sötétség küzdelme, harca jellemzi.³³¹ A jó, de főleg a gonosz eredetére nézve azonban az északi (iráni) és a déli (egyiptomi-szíriai) gnosztikusok különböző választ adtak.³³²

Az északiaknál a két őselem együttesen létezik, és küzdelmük a sötétségtől indul: a sötétség megtámadja a fényt és fokozatosan elrabolja azt. Ez a felfogás nagymértékben rokon a zoroasztrizmuséval. A legkésőbbi gnosztikus felfogást Manitól olvashatjuk, az ő tanai ezt a tételt követték.³³³ A sötétség támadására az atya egyetlen szülöttét – Krisztust – küldi le, hogy szabadítsa ki a sötétség birodalmából az elrabolt fényt. Az egekből való leereszkedés közben fölvelt öltözetet, fegyverzetet azonban a sötétség fogságba ejti, és ezt az öltözetet, ami valójában az emberi lélek, a gonosz a szexualitáson és az emberi örömeiken keresztül egyre apróbb darabokra tördeli, és egyre nagyobb mértékben megköti. A manicheus életforma lényege az volt, hogy a tiszta étellel a lelket a Fényatyához juttassa vissza. Ez a felfogás a társadalmi öngyilkosság határán van, mert a szaporodást ördöginek nyilvánítja.

A déli felfogásban egyetlen őslétező van, és ezért náluk komoly gondot jelentett, hogy a végtelen fényből, jóságból hogyan jöhetett létre a gonoszság, a sötétség? Egyik megoldást főntebb már ismertettem. Ez volt a valentini iskola felfogása, amely valójában az egyiptomi teológiából eredeztethető, és a fenti válaszok is annak a válaszait tükrözik. A gnoszticizmus meghatározó alakja volt Valentin. Az egyiptomi-szíriai szellemi áramlat részeként nála jelent meg legtisztábban az isteni négyesség: *Abyss* az Atya, aztán a Gondolat, majd a kettőjük Egyetlen Szülötté, a Tudat (Fiú) és végül az Igazság. A négyesség további időtől független lényeket, az ún. *aonok*at hozta létre és ezek közül az utolsó a Szófia, a Bölcsesség volt. Az Atya és a Fiú férfiak, a Gondolat és az Igazság meg nő. Ez pontosan megfelel a korábbi egyiptomi felfogásnak és – amint láthattuk – a JHVH fogalomnak, jóllehet, nem abból származik.

A valentini gnoszticizmus a gonoszságot több lépcsővel az isteni lények alá helyezi, és a bölcsességnek (Szófia) az Atyát kereső tevékenységét, az ebből származó zavarokat tekintik a tökéletlen fizikai világ és ezen keresztül a gonoszság létrejöttének. A teremtést aztán a megzavart isteni létből kipottyan második Szófia hajtja végre. A második Szófia az előző tükörképe, éppen úgy, ahogy az Atya tükörképe a saját gondolata. De itt a tükörkép már az anyagi világot jelenti. Az utódjai azok, akik aztán a világ fizikai teremtését és annak során az emberét elvégzik. Ezek legfőbbje a *Mester*, akit az irodalom több néven is ismer, de legáltalánosabban használt neve a *Ialdabaoth* vagy ennek valamelyik hangtani változata.

A felfogást legkorábban a görög hermetika tolmácsolta.³³⁴ Ez a platóni filozófia egyik alappillére. A görög bölcsleletben azonban a világ keletkezésének bemutatásán kívül a felfogás nem sok életformát befolyásoló tétellel rendelkezik. Az előző időszakunk végén Simon a Mágus,³³⁵ aki a qumráni körrel párhuzamosan tevékenykedett, képviselt hasonló felfogást. Simont eszméi halála után sokáig túlélték. Simon önmagát az Atya inkarnációjaként határozta meg, és mint ilyen a földön ítélkezett és imádatta magát. Az Újszövetségből ismert Mária Magdaléna, aki az akkori törvényes Dávid király, azaz a történelmi Jézus törvényes felesége volt,³³⁶ az ő szellemi köréhez tartozott, de Kr.u. 48 után Mária Magdaléna Palesztinából a Pireneusokhoz távozott, és ekkor kapcsolatok megszűntek.

A gnosztikus felfogás lényegi eleme, hogy az *aonok* nem ismerhetik az Atyát, azt csakis a Gondolat és az egyetlen szülött, a Tudat ismerheti. Itt nem nehéz felismerni Jézus szavait, miszerint az Atyát csak ő ismerheti.³³⁷ Természetesen nem ismerhetik az *aonok* az atyát, hiszen az egyetlen létező csakis ő, és minden benne történik, rajta kívül semmi sem játszódik le.³³⁸ Szófia azonban szeretné megismerni az Atyát, és ezért a keresésére indul. Elkezd zuhanni az Atyán belül. Szófia cselekedete rendkívüli zavart kelt az Atyán belül, és az Atya a Fiút küldi le azért, hogy állítsa helyre a zavart. Ez az első megváltás.

A zavart azonban nem lehetett tökéletesen semlegesíteni, és ennek következtében képződött a Szófia tükörképe, aki aztán kiesett az Atyából. A további zavarok elkerülése végett az Atya körül függönyt húztak, és az Atya fényessége, az Atyából eredő fény árnyékot vetett a sötétségtől elválasztó függönyre, és ebben a tükrözött árnyékvilágban játszódik le aztán a fizikai világ teremtése. Az Atyán kívüli Szófia indítja el a teremtés láncát azzal, hogy létrehozza a világot teremtő Mestert, aki aztán a már az Ószövetségben megírt módon teremti meg az evilágot. Jézus magát is nem az e-világról valónak tartja,³³⁹ és az evilágot az ördög világának tekinti.³⁴⁰ Ezért őt gyűlöli is az e-világ.³⁴¹

szaracén könyvtárát megörökölve nyerte. Az azokból nyert egyiptomi bölcsességet egyesítette a Zoroaszter bölcsleteivel, a gnoszticizmus és a kereszténység eszméivel, és így alakította ki iráni jellegű kettős szemléletét. Eszerint minden anyagi teljességgel ördögi, és az ördögi eszme pedig öröklőn való. Az ember is a Sátántól ered és az első emberpár, Ádám és Éva is a Sátán utódai. Lásd Webster (1924), p.: 33.

³³¹ Layton (1995), pp.: 12-13.

³³² Jonas (1992), pp.: 135-146.

³³³ Jonas (1992), pp.: 206-240.

³³⁴ Jonas (1992), pp.: 147-173.

³³⁵ Jonas (1992), pp.: 103-112.

³³⁶ Thiering (1992), pp.: 87-89.

³³⁷ Ján 6:47, 7:29, 8:19, 38, 55, 17:25.

³³⁸ Jézus azt is kijelenti, hogy ő az Atyában él, az Atya meg őbenne, ami ugyanazt jelenti.

³³⁹ Ján 8:23, 12:46, 15:18-19.

A keresztény egyház a gnosztikus eszméket és azok követőit, mint eretnekeket hevesen támadta. A niceai zsinat idejére – immár Konstantinnal megerősítve – formálisan is harcot indított: a gnosztikus eszme képviselőit fizikailag is megsemmisítették. Az eszme azonban tovább élt, és később, évszázadok múlva Európa két pontján találkozunk velük ismét: a balkáni gnosztikusok a bogumilok, a Pireneusok környékiek pedig a katarok.³⁴²

Ha a gnosztikusoktól tekintünk vissza, akkor az egyiptomi tudás istenének, Tothnak, valamint a Fiúnak a szerepköre meglehetősen közel kerül egymáshoz. Minthogy Krisztus, a Fiú, egyben Dávid házából származik, megfontolandó, hogy Dávid fogalma összevethető-e a Tothéval. Korábban bemutattuk, hogy a nevük azonossága nem lehet véletlen. Így a zsoltárok Dávidja sokkal inkább az egyiptomi Tothnak felel meg, semmint a föltételezett héber birodalom katona királyának. Dávid, akárcsak Toth, nem a királyt jelenti, csak a bölcsességet magát. Ha Sámuel 1. könyvében visszalapozunk, akkor valóban Dávid, mint a hárfájával éneklő, a Sault, a királyt énekelve gyógyító személy pontosan megfelel ennek a szerepkörnek.

A másik kérdéskör a megváltás kérdésköréhez kapcsolódik. Ezt a *Himnusz a gyöngyről* című történetből tárhatjuk fel.³⁴³ A történet főszereplője egy keleti – mészáros – uralkodó fia, akit a családjá elküld, hogy az elveszett gyöngyöt szerezze vissza. A koronaherceg kalandos úton eljut Egyiptomba, ahol a farkába harapó kígyó mellől, a tenger alól kell majd a gyöngyöt megszereznie. Közben ismeretségeket köt, aminek során a ruháját a helybéli szegények ruhájára cseréli fel. A helybéli élel és italát fogyasztja, amitől aztán elfelejti a küldetését, azaz elalszik.³⁴⁴ Az Atya levelet küld a fiának, amit megkap, és ami fölébreszti őt. Megszerzi a gyöngyöt, és azzal visszamegy a hazájába. Közben az egyiptomi ruhát visszacsereéli a tudás ruhájára, megismeri önmaga tükörképét, és dicsőséggel tér vissza oda, ahonnan elküldték.

A meglehetősen egyszerű történet jelképes mondanivalója az, hogy az öslétező leküldi a lelket az anyagi létbe, hogy tapasztalatokat szerezzen. A lélek az anyagtól eszméletét veszti, és érzéketlenné válik. De a megmentő hívásra magához tér, és előbb önmagával egyesül, majd visszatérve az öslétezőhöz, vele is egyesül.³⁴⁵ Itt a ruha a tudás, Egyiptom meg az anyagi világ, a farkába harapó kígyó és a víz pedig a sötétség és annak a hatalma,³⁴⁶ a gyöngy viszont a világlelkeknek az a része, ami kiesett az öslétezőből és a sötétség foglya lett. A királyfi a megmentő, aki egyben önmagának is a megmentője. Az anyagi világban élő lélek az álom állapotában van, és a hívásra válaszolva képes csak visszatérni az öslétezőhöz, egyesülni az Atyával.³⁴⁷

Nem zárhatjuk le a gnosztikus felfogás ismertetését az újplatonizmus megemlézése nélkül. Tulajdonképpen a gnosztikus szemlélet írott formában, a korszakban föllevenített platóni tanok kíséretében jelent meg. Ebben a szemléletben a kozmosz kettőssége megegyezik az emberi test és lélek kettősségével.³⁴⁸ Végső soron tehát az anyagi világba bezárt lélek a kozmosz egyik megnyilvánulása, és a vallási élet szerepe elsősorban arra irányult, hogy a halál után a lelket az öslétezőhöz vezesse vissza, ne pedig az anyagi világ teremtőjéhez engedje.

A gnosztikus tanok felfogása, megértése komoly szellemi felkészültséget igényel. A szellemünk elsősorban bölcséleti, ami összhangban van azzal, hogy kifejezetten a társadalom szellemi elitjének a hitvilága, a vallása lehetett.

2.1.3.4. Istenhívő vallások

Térjünk most vissza a letelepedett műveltségek szemléleti és hitvilágához. Ezt is úgy érthetjük meg legjobban, ha az örökéletű lélek felfogását tekintjük alapvetőnek, és annak módosulásából vezetjük le az istenek világát és a hozzájuk kötődő teremtési mítoszokét. Hogy az örökéletűnek felfogott lélek, a csillagok mozgásában rejlő végtelen szabályszerűség, a föld teremtő ereje, a növekedéshez szükséges víz és napfény hatásának összegződését megértjük, gondolati módunkban vissza kell lépnünk a korai mezőgazdaságot teremtő ember ismereti és gondolkodási módszeréhez, ismeretanyagához, az ő szellemi és ismereti szintjére kell ereszkednünk.³⁴⁹

³⁴⁰ Ján 8:44 – itt ki is jelenti a zsidóknak, hogy az ördög az atyjuk.

³⁴¹ Ján 7:7.

³⁴² Baigent (1992), pp.: 44-49, O'Shea (2000).

³⁴³ Jonas (1992), pp.: 113-116, Layton (1987), pp.: 371-375.

³⁴⁴ Ugyanezt jelenthette Lót, vagy Noé részegsége.

³⁴⁵ Layton (1987), p.: 367.

³⁴⁶ A hét égi kör találkozási helye, szerepköre megfelel a sumér hitvilágból Tiámaténak. Jonas (1992), p.: 117.

³⁴⁷ Jonas (1992), pp.: 125-129.

³⁴⁸ Chadwick (1996), p.: 18.

³⁴⁹ Ezt a módszert Alford (1997), p.: 192. gondolata alapján folytatjuk. Alford ugyan a korai ember gondolkodási módjára a misztikumok megmagyarázása érdekében hivatkozik csupán, de a felöltött gondolati jelenséget mégis fizikai valósággá alakítja át, amikor a 'lehullott' bolygó elképzelését bevezeti. (Eszert az isten-gondolat születését a kisbolygó övezetet létrehozó, a régebben ott keringett bolygó felrobbanása okozta volna, mintegy az istent az égből a földre pottyantva.). Figyelmén kívül hagyja, hogy esetleg akármilyen okok miatt egy szétporló bolygó a földről pusztán csak egy fényes pont eltűnéseként észlelhető, így egyáltalán nem következik az, hogy a bolygó a földi szemlélő előtt mint istenség a földre leesik. Ha mégis egy ilyen kozmikus katasztrófa hatása elné a Földet, akkor a szemlélőknek nem sok esélye maradna arra, hogy ezt bárkinek is átörökötsék. Ugyancsak figyelmen kívül hagyja azt a fizikai tényt, hogy egy égitest ún. fölrobbanásakor – amint Alford a jelenséget megnevezi – annak tömegközéppontja megtartja a korábbi mozgását, miközben az alkotórészei a tér minden irányában szétszóródnak, azaz szóba sem jöhet valamiféle földre hulló bolygó. Felrobbanó bolygóból nem jöhet létre az aszteroida övezet sem. Egy szétmorzsolódó égitestből azonban létrejöhet, ami ellenben nem olyan pillanatszerű jelenség, amit egy emberélet során meg lehetne figyelni. Ugyancsak nem magyarázható meg az sem, hogy ezt a jelenséget, ami legalább néhány millió évvel ezelőtt történhetett meg (ha úgy, vagy hasonlóan módon egyáltalán megtörtént, hiszen Bérczi Szaniszló csillagász

A földön, különösen a síkvidékeken élő ember megfigyelési szintje két teret foglal magába: a föld szintjét, amit közvetlen környezetében síknak lát és az azt beborító égboltot. A kettőt köti össze a látóhatár (horizont), aminek az egyiptomi misztikában meghatározó szerepe volt.³⁵⁰ A látóhatár vonalát gyakran hegyek bontják meg, az eget és a földet mintegy azok kötik össze. A csillagokat megfigyelve az látható, hogy azok keleten, a föld szintje alól (első horizont) fölemelkednek, az ember fölött elérhetetlen magasságban mozogva végül is nyugaton ismét csak a föld szintje alá (második horizont) buknak le.³⁵¹ Az égbolton lejátszódó jelenségek ezért a földön élő megfigyelő számára elérhetetlenek, onnan a földi lények számára közvetlen üzenet, közvetlen beavatkozás nem történik meg. Általában, mondhatjuk, mert néha bizony az ember megtapasztalja, hogy az égboltról valami mégis a földre érkezik, és ezek a meteoritok. Ezeket az ember az égi jelek közé sorolja, az égi lények hírközlőinek véli és gyakran a földi jelenségek elindítóinak fogja fel. A földre esett meteoritokat pedig isteni lényként tiszteli.

A korai írott történelmi emlékek az égi és a földi jelenségek összekapcsolásáról két helyről is tudósítanak. Az egyik forrás a sumér/akkád agyagtáblák,³⁵² a másik pedig az egyiptomi sír- és piramis feliratok.³⁵³ A két felfogás nagyon sokban hasonló, jóllehet számos részletük – bizonyos értelemben és mértékben az alapfelfogásuk is – merőben különböző. Az északibb felfogás a göröghöz és az észak európaihoz hasonlóan alapvetően duális szemléletű, azaz két öslétezőt tételez fel, a délebbi felfogás pedig csupán egyetlen egyet.³⁵⁴ Mindkét felfogás láthatatlan, megfoghatatlan és megnevezhetetlen vizes jellegű lénytől, vagy lényektől indul el. Az egyiptomi felfogásban az egyedüli létező előbb önmaga tükrözött képét teremti meg, miközben önmaga is átalakul, majd már kettesben – ettől kezdve a két öslétezőt feltételező megoldásával párhuzamosan – az isteneket hozzák létre. Ezt követően az istenekből, vagy azok közreműködésével teremődik meg a földi környezet, az egész fizikai világ, növényestől, állatostól. A különböző létszintek innen jól felismerhetők. A legfelsőbb szint a passzív öslétező szintje, majd a már aktív erők szintje következik, ami alatt jönnek az isteneknek nevezettek, majd a földi világ szintjén az összes többi. Az észak-európai teremtéslegendákban a víz és a tűz, mint két őselem a földön ütközött meg, ezekkel szemben a déli folyó menti műveltségek teremtéslegendáiban az ősi aktív elem a víz, a föld azonban passzív, csupán a teremtést befogadó szülő területe, míg a tűz és a levegő a táperőt jelentik. Az Élet Vize is valamilyen folyóhoz kapcsolódik. Az egyiptomi hitvilágban ez a Nílus, a palesztinaiban a Jordán, északabbra meg a két folyó, a Tigris és az Eufrátesz. Ezek is megtermékenyítő erőként szerepelnek a hitvilágban. De az európai területeken is a folyók a termékenyítés ősi elemei, pl. a nordikus legendákban a négy szarvas (*Dain*, *Dvalin*, *Duneyr* és *Durathor*), akiknek a szarvából méz csöpög a földre, és ezzel táplálják az összes folyóvizet a földön.³⁵⁵ A kelta törzsek is folyókból eredeztették önmagukat, pl. *Danu* anyaisztentől.³⁵⁶

Északi (nordikus) hitvilág

Az őseredet és a teremtés egyik formáját elsősorban az észak-európai népek mítoszaiból olvashatjuk ki.³⁵⁷ Ezekben a mítoszokban az idők kezdetén két világ (öslétező) volt: északon a *Niflheim*ből képződött jég, délen meg *Muspellheim*ből képződött tűz és a kettőjük küzdelméből jött létre két öslény, *Ymir*, az óriás és *Audumla*, a tehén. A tehén a jégből embert 'nyalt ki', akinek unokája a három ősisenség: *Odin*, *Vili* és *Ve*. A három ősiszten megölte *Ymirt* és a testéből alakított ki kilenc világot. A világok három síkon, szigorú rendben helyezkednek el. Legfelső világban (*Asgard*) vannak a harc, a teremtés istenei, a középső világban (*Midgard*) helyezkedik el az ember, míg az alsó világokban (*Niflheim*) vannak a holtak. A felső világban van még a *Vanaheim* és az *Alfheim*, a fény manóinak a földje és *Valhalla*, a harcban elesettek lakóhelye. A középsőben található *Jotunheim*, az óriások földje, *Nidavellir*, a törpék földje és a *Svartalheim*, a sötétség manóinak a földje. Az alsó világ két részből

fizikus egy rádióműsorban arról beszélt, hogy a kisbolygó övezet tagjain különböző származási helyű anyagokat észleltek a színeképelemzők), az emberiség hogyan is adhatta át a későbbi utódainak. Hiszen az emberiség őstörténetét ismerjük már annyira, hogy tudjuk, miszerint valami hasonló jelenség utódoknak való átadása nem túlzottan valószínű tagolt beszéd nélkül. Ugyan a tagolt beszéd kialakulásának idejére több ellentmondó időpontot javasol a vonatkozó tudomány de abban megegyeznek, hogy ez nem történhetett a *homo sapiens* korát megelőző időszakban, azaz legfeljebb néhány százezer évvel ezelőtt. Bizonyos az, hogy a 3-4 millió évvel ezelőtti emberi elődök egy ilyen jelenség leírására és utódaiknak a továbbadására nem voltak alkalmasak. A megoldást ezért másutt kell keresni és erre szolgál az a levezetés, amit majd itt követünk. Alford könyve mindamellett, hogy csupán szenzációhajhász megoldást ad, mégis érdemes arra, hogy néhány gondolatát, irodalmi adatát megfontoljuk, és a továbbiakban felhasználjuk.

³⁵⁰ Bauval (1997), pp.: 170-172, 315-322, 'a két Horizont Hórusza': Wallis Budge (1991), p.: 19.

³⁵¹ Különösen igaz ez az északi és déli 40. szélességi kör között élőkre, akiknek nincs közvetlen módjuk arra, hogy megfigyeljék a Föld forgását.

³⁵² A sumér felfogás megelőzi az akkádót, gyakran azonban csak a későbbi akkád változat áll rendelkezésünkre. Az akkád felfogásban ugyanazt a jelenséget, istenséget általában másként nevezik meg, mint a sumérban, jóllehet, szerepkörük egymásnak megfelel. Lásd: Rákos (1974) fordításait és a hozzáfűzött magyarázatokat, pp.: 295-347.

³⁵³ Wallis Budge (1991).

³⁵⁴ Mindez talán a Nap és a Hold korábbi szemléletével, szerepével függhet össze, amennyiben az északról érkezett hódítók mindkettőnek az emléket közvetítették

³⁵⁵ Guerber (1992), p.: 13. Nem nehéz a szarvasok neveiben a későbbi dél-orosz sztyeppék négy folyójának a nevét fölismeri: Don, Dnyeper, Donyec és Duna.

³⁵⁶ Berresford Ellis (1996), pp.: 118-119. Danu, Don az ír neveken gyakran előfordul. A Dunával és a Donnal való kapcsolatuk nem igényel magyarázatot.

³⁵⁷ Guerber (1992), Crosley-Holland (1980).

áll, a *Helból*, azaz a pokolból és a *Niflheimből*, a holtak világából. A kilencedik világ meg maga a tüzek országa, a *Muspellheim*. *Asgardból* nő ki az élet fája, az *Ygdrasil*, aki gyökerével összeköti az élet forrását (*Mimir*) és az alvilág forrását (*Hvergelmir*).³⁵⁸

Ebben a szemléletben a világ maga a Föld és mind az istenek, mind a gonosz szellemek magán a földön találhatók, északról dél felé elkülönülten. Az égboltnak magának, és azon a csillagoknak a jelentősége alárendelt. Az embert kizárólag fegyveres ereje, harci képessége minősíti és csakis a harcban elesettek kerülhetnek a menynek országának tekinthető *Valhallába*, ami a középső, azaz a tulajdonképpeni földi világhoz tartozott. Férfiembernek ágyban meghalni szégyen volt.³⁵⁹ A kard, a harci tör isteni jelentőségű eszközzé emelkedett, merthogy *Surtr*, *Muspellheim* óriása kardjával suhinta gerjesztette azokat a szikrákat, amellyel a Jég világa (*Niflheim*) feletti győzelmét kicsiholta.³⁶⁰ A felfogás szinte minden eleme az alárendelés szolgálatában áll.

Görög hitvilág

A görög hitvilág harmadikként a két felfogás közöttinek értelmezhető. Náluk ugyanis az északi hitvilághoz hasonlóan két őselem létezett, *Káosz* és a földet jelentő *Gaia*. Itt az egyik őselem már maga a Föld, azt nem kellett megteremteni. Velük párhuzamosan még két őselem is létrejött: *Tartarosz* és *Érosz* (szerelem).³⁶¹ *Káosz*-ból *Erebosz*, a sötét éjszaka keletkezik, amiből aztán *Éter*, *Nappal*, *Végzet*, *Sors*, *Halál*, *Álom* és *Alvás* születik meg. A másik ágon először *Gaia* létrehozza *Uránoszt*, a vele egyenrangú férfit, majd *Uránosz* a vízzel megtermékenyítette *Gaiát* és az ő méhéből kerültek a felszínre az óriások, a *Titánok*, majd a többi isten, köztük a legborzalmasabb és a legfiatalabb *Krónosz*, az *Idő*. Az 'istenek' élete, további szaporodásuk, emberré válásuk, harcaik aztán mind a földön játszódnak le.

A görög mitológiában az istenek világa a Föld, ámde az északiakétól eltérő módon a világok hármas tagolódása, nem az észak-déli irány, hanem a magasság szerinti jelenik meg: a föld felszíne és a hegyek világa válik el. A görög hitvilágban az istenek 'lakóhelye' a Balkán legmagasabb hegycúcsa, az Olümposz. Isten és ember között a különbség gyakran csak árnyalati. Az istenek megjelenésüket tekintve teljesen ember formájúak, a földön ügködnek, halandó embereknek tőlük megkülönböztethetetlen emberi alakban megjelennek,³⁶² háborúba, harcba beavatkoznak, embereket egymás ellen kijátszanak, elcsábítanak, szóval emberi módon élnek. Még néha meg is halnak.³⁶³ Később a görög bölcsélet már más fajta istenképpel foglalkozik (pl. Platon).

Sumér hitvilág

A másik felfogásban a kozmológikus jelenségek a meghatározóak és a szemléleti módon a növénytermesztő műveltségek gondolkörét ismerhetjük fel. Itt is az emberi élettér három alapvető részre oszlik. Az istenek világa az egekben, az emberi lények világa a föld felszínén és az elhunytak világa, azaz a nem-élők lelkének a világa, a föld méhében található, ahol bizonyos isteni lények is megtalálhatók. Ez a felfogás jellemzi a Földközi-tengeri műveltségek felfogását. Az elsődleges lények az istenek, ők uralják az egeket,³⁶⁴ majd valami módon létrehozzák a földet – pl. megteremtik valamelyikük testéből, mint Tiámatéből a mezopotámiai hitvilágban,³⁶⁵ vagy az egyiptomiaknál Toth kimondott szavai alapján jön létre.³⁶⁶ Az istenek a földre kerülve ott embert teremtenek, annak egy részét isteni vérből,³⁶⁷ vagy a saját magjukból³⁶⁸ hozzák létre. Harcolnak egymás ellen, egymást meg is ölik.³⁶⁹ Erre a felfogásra alább még részleteiben visszatérünk.

A sumér hitvilág teremtéslegendáját tekinthetjük a legősibb ismert felfogásnak. Ebben *Nammu*, a tengervíz volt az egyetlen őslétező,³⁷⁰ aki aztán megszülte *Ant*, az eget és *Kit*, a földet. Kettejük utódjától, *Enliltől*, a levegőtől származik *Nanna*, a Hold, akinek a fia *Utu*, a Nap. *Enlil* megtermékenyítette *Kit* és utódjuk *Enki*, a víz és a bölcsesség istene, aki egyébként a világmindenséget irányítja, valamint női párja *Nintu*, aki agyagból kiformálta az embert.³⁷¹ A későbbi akkád, azaz babiloni teremtéslegendában az ős-kezdet is már kettős volt: *Apszu és Tiámat*. *Apszu* minden dolgok teremtő atyjának, vagy ős-óceánnak fordítanak az agyagtáblák kutatói.³⁷² Párja *Tiámat*, meg az ősasszonyi lény, a földi vizeket jelenthette. Nem nehéz itt fölismerni azokat a környezeti hatásokat, amelyek a Perzsa-öbölhöz közel lévő részben mocsaras, folyótorkolatot jellemezték, ahol Ur települése és a legrégibbi templom maradványai kerültek ki még a jégkorszak teljes fölmelegedését megelőző évszázadok építmé-

³⁵⁸ Crosley-Holland (1980), pp.: xxi-xxii.

³⁵⁹ Guerber (1992), p.: 19, Crosley-Holland (1980), p.: xix, xx.

³⁶⁰ Guerber (1992), p.: 2.

³⁶¹ Grant (1995), p.: 87.

³⁶² Grant (1995), pp.: 39, 79, Rieu (1959), p.: 92-116.

³⁶³ Grant (1995), pp.: 88-89.

³⁶⁴ Rákos (1974), p.: 40.

³⁶⁵ Rákos (1974), p.: 39. Itt közös az északi hitvilággal az elképzelés: az egyik őslény testéből hozzák létre az anyagi világot.

³⁶⁶ Wallis Budge, (1991), p.: 143.

³⁶⁷ Rákos (1974), p.: 42.

³⁶⁸ Rákos (1974), p.: 89.

³⁶⁹ Rákos (1974), pp.: 23, 38-39, Wallis Budge (1989), pp.: 278-9.

³⁷⁰ Eddig megfelel az egyiptomi felfogásnak, de ettől kezdve már a sumér felfogás is eltér az egyiptomitól.

³⁷¹ Berresford Ellis (1996), p.: 116.

³⁷² Zakar (1973), p.: 31, Rákos (1974), p.: 20.

nyeként.

Az őскеzdet lényege, szemléleti felfogása, valamint az általa létrehozott földi környezet azonban nagymértékben eltérő már ebben, a térben és időben egymáshoz közel álló két hitvilágban is, azaz a sumérban és a következőkben bemutatandó egyiptomiban. A sumér műveltségéből kivált akkádok módosult hitvilágában a teremtményeket a férfi őslétező harmadik, vagy negyedik nemzedéki utódja, Marduk megöli, testükből a tengereket teremti meg. Később *Tiámatot* ugyancsak megöli és az ő testéből hozza létre a földet, az eget,³⁷³ az égiteketet, és teremti meg azok mozgását, majd *Tiámat* 'szeretője' (*Kingu*) véréből és földi agyagból az istenek szolgálatára meggyúrják az embert (*lulu*).³⁷⁴ A felfogás itt már a kezdetektől fogva erősen férfi központú és a duális felfogásban a női rész negatív töltetet kap. Két fontos női istenséget tartanak meg, *Istárt*, a bujaság és a termékenység istennőjét, valamint testvérpárját, *Ereskirgált*, az alvilágét, azaz a halálét. A két szerepkör szögesen ellentétes, mégis mindkettőt nőhöz kötik.³⁷⁵ A teremtés hogyanját a sumér és a babiloni hitvilág nem közli, számukra ez lényegtelen lehetett. Ez alól az ember teremtése a kivétel, azt részletesen leírják.

A sumér/akkád felfogásban az isteneket és az embert a kiválasztott emberek kötik össze, akik maguk is részben isteni származásúak.³⁷⁶ Kiváló példa rá Gilgames, a kétharmad részben isteni származású őskirály.³⁷⁷ A királyságot a sumér hitvilágban az isteni eredet teremti meg és a király ezek után már királlyá születik. Pontosabban, az első király, vele együtt maga a királyság is, csak *leszállt az égből*.³⁷⁸ Az isteni rangsor tetején állót az ég királyának szokás nevezni. Az Isten itt a terület birtokosa, és a földi király az ő helytartója.³⁷⁹ Ez a felfogás az akkád időkre már megváltozott, és attól kezdve a király ugyan továbbra is az istenséget képviseli, de önmaga lép annak a birtokába, s magának követelheti meg az istenének kijáró tiszteletet. Ez a szemlélet Európában, a római időkben már törvénné is lett.

Egyiptomi hitvilág

Az egyiptomi hitvilágban ez az ős-kezdet egyetlen és megnevezhetetlen és az is vizes jellegű valami. Valójában csakis rá vonatkoztatható a modernkori istenfogalom.³⁸⁰ Tehát ez a *Nunu*, az ősvíz hozta létre aztán önmagából *Temt* ill. *Kheperat*, aki az ősvizek teremtményét jelentette. Az egyetlen őslétező immár kettővé válik, *Nunu* ezzel itt önmaga párját teremtette meg. *Nunu* azonban megszólíthatatlan, leírhatatlan és ábrázolhatatlan. Egyetlen meghatározása csupán az, hogy létezik, azaz az utódja valójában csupán önmaga fizikai megjelenítése, ezért nevezik teremtményének. *Tem*, avagy *Khepera* alkotta meg aztán a saját testéből a Napot, a Holdat, a Földet, az eget és teremtette meg ezek szívét, *Tothot*.³⁸¹ Továbbiakban *Toth* a valódi teremtmény: amit kimond, az létrejön. Az egyiptomi hitvilágban azonban az ember teremtését nem találjuk meg. Ellenben *Tem* valójában már ember formájú isten, a többi istenségnél pedig nagyon gyakori az emberi testhez kötött állat formájú fej.

Ezzel szemben az egyiptomi hitvilágban a király az istenség gyermekévé nem születés, hanem fölkenés jogán válik. Hajdan, még az 'istenti korszakban' volt az Őskirály – *Ozirisz* –, aki később az alvilág istenévé vált. Az aktuális istenséget képviselő papság a királyi vérvonalból származó utódot királlyá, fáraóvá keni fel és ettől kezdve a fáraó félistenné, egyben a beavató (koronázó) szertartást végző vallási székhely mindenható papjává is válik. Az istenség (adott esetben *Toth*, *Ra*, *Aten*, avagy *Amun*) a szertartással fiává fogadja a felkentet, akinek a nevében az istenség neve is megjelenik: *Thutmószisz* (*Toth* utódja), *Amenhotep* (*Amun* kedveltje), *Akhenaten* (*Ehnaton*, pontosabban: *Aakhunaten*)³⁸² – életet adó *Aten*), és így tovább. Ettől kezdve a felkent szociális helyzete alapvetően megváltozik, ember nem illetheti, ember nem ölheti meg, ember nem ítélni meg! Halálakor a temetési szertartással készítik fel az istenek otthonába való utazásra, és válik azonossá az őskirály-istenséggel, *Oziriszszel*.³⁸³ Figyelemreméltó, hogy a királlyá kenetés jogához a női ágon való örökösdés, vagy az örökösnek feleségül vétele alapján lehetett hozzájutni.³⁸⁴ Látható, hogy a sumér felfogással itt ellentétes a szemlélet. Ott az égből jó a királyi hatalom, itt pedig halálakor az égbe távozik a fölkenet király lelke.

Mindkettő felfogásban a király léte megszentelt forma. Az ember és az istenségek között foglal helyet. Maguk az istenek azonban nem azonosak a legfőbb teremtményekkel, őselvvel, a megnevezhetetlen egyetlennel,

³⁷³ Rákos (1974), pp.: 20, 39, 40, Alford (1999), pp.: 98.

³⁷⁴ Rákos (1974), pp.: 42, 50.

³⁷⁵ Az itt idézett nevek az akkád *Enúma elis* felfogásból maradtak ránk, de az eredeti sumér felfogásban más nevek szerepelnek. An/Anu az ég, Enlil a levegő és Enki/Éa a föld istenei, An/Anu lánya Innin/Istár. Anu és Istár Uruk istenei voltak. Lásd: Rákos (1974), pp.: 299, 306, 308.

³⁷⁶ Anunnakik és igigik. Ez utóbbiak kizárólag égi lények, az annunnakik a földön, az alvilágban és az égből is létezhetnek. Az annunnakik Alford (2000), p.: 255 szerint a mennyből lehullott isteneknek a föld méhében (alvilág) született utódai.

³⁷⁷ Rákos (1974), p.: 89.

³⁷⁸ Rákos (1974), p.: 76, majd p.: 77: „Légyen a város az ember karámja, légyen a város puha fészke! Légyen a király a nép őrzője, légyen a király derék gazda! Etana légyen az építőmester, a kormányzókat ő tartja kezében”. Etana volt Kis első királya a királylisták szerint.

³⁷⁹ Zakar (1973), p.: 37.

³⁸⁰ Wallis Budge (1991) pp.: 140-152.

³⁸¹ Wallis Budge (1991), pp.: 142-143.

³⁸² Wallis Budge (1991), p.: 85.

³⁸³ Wallis-Budge (1990), p.: 339.

³⁸⁴ Példa erre az amarnai uralkodóknál Ai és Horemheb. Mindketten a női örökösöt vették feleségül. Lásd Desroches-Noblecourt (1963), pp.: 120-121.

jóllehet, a mai felfogásunknak megfelelően isteneknek nevezzük őket. Sokkal inkább tekinthetők későbbi keresztényi, vagy júdai értelemben vett angyaloknak, vagy a magyar hitvilág tündéreibek,³⁸⁵ semmint istennek. Az északi és a görög hitvilág istenei viszont az öslényt nem ruházzák még fel az isteni tulajdonságokkal, ugyanakkor az utódokat igen. A sumér és az egyiptomi hitvilágban azonban csupán az öslény rendelkezik a modern értelemben vett isteni meghatározottságokkal, a néven nevezett istenek, utódok a társadalmi tagozódottság tükröi. Az ún. istenek harcai sokkal inkább tekinthetők a társadalmi ranglétra kialakulása tükrének, semmint az isteni lét lényegi elemének.³⁸⁶

Amíg a sumér-akkád hitvilágban meghatározóak a férfi istenségek, addig az egyiptomiban minden férfinak megvan a női párja is.³⁸⁷ Érdekes módon ez az öselemek tekintetében éppen fordított. Mindkét hitvilágban a föld, mint anya szerepel, és a föld mélye fogalmilag az anyaméhhez kapcsolódik össze. A föld alatti világ mégis a holtak világa – és ebben valamennyi alárendelő szemléletű hitrendszer megegyezik. Ámde ez nem a mítoszok, hanem az egyszerű gyakorlat következménye: az elhalálozott embert eltemették, visszaadták a 'teremtőjének', az anyaföldnek.³⁸⁸

Az egek, a mennyek országaként, a pokol a holtak országaként ugyanennek a szemléletnek a következményei. Itt is határozott különbséget találunk a sumér és az egyiptomi felfogás között. A sumér/akkád hitvilágban a túlvilág büntetés színhelye is, az egek világa pedig megkülönböztetett jutalom, ahová bár *Um-napisti* feljutott,³⁸⁹ ámde *Gilgamesh*nek ez már nem sikerült. Az egyiptomi hitvilágban ugyan van erkölcsi mérce,³⁹⁰ az emberi jócselekedeteket méri *Toth Ozirisz* előtt, ámde ez csakis a fáraót, az isteni kiválasztottat érinti, az egyszerű embernek ezzel nem sok dolga akad. A csillagvilág, annak mozgása azonban a földi világ tükré,³⁹¹ és innen ered a meghatározás: 'ami az égből, az a földön is'.³⁹²

Az égi világ megfigyelése alkalmat ad arra, hogy a földön bekövetkező eseményeket, jelenségeket előre meghatározzuk és ezt az asztrológia fejezi ki.³⁹³ Itt csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy az égi világ jelenségeit a földre a csillagok állásából, a bolygók mozgásából vezetik le, és annak alapján próbálják meg kideríteni a várható földi eseményeket. Minthogy a földi események szoros kapcsolatban vannak a Föld pillanatnyi helyzetével, az évszakokkal, a napi megvilágítottsággal, a naptevékenységgel, amikre a bolygók – különösen a nagybolygók – mindenképpen hatnak, ezért a megfigyeléseknek, kapcsolatoknak, emberi cselekedeteknek lehet a bolygók állásához köthető, a bolygók állásával leírható kapcsolata.³⁹⁴

Az istenek világa a kezdetek után differenciálódott, finomodott. Az isteni világban kimutatható a földi világot jellemző rend, alárendeltség. Az egyes hitvilágok történetével párhuzamosan változott az isteni rend is, más időben más istenséget emeltek az isteni rend fejéül. Ez elsősorban a folyamköz környéki hitvilágot jellemezte (Szíria, Irán), míg az egyiptomi istenségek általában területi istenségekként ismertek. Az öslétező fogalma elhalványodott, ám később mégis újra előtört és utóbb a panteista felfogás alapjait képezte. Először Ehnaton istenfelfogásában érhetjük tetten az öslétező egyedüliségének a fogalmát, majd sokkal későbbi iratokból ugyan, de nagyjából azonos korra keltezhetően a zoroasztrizmus formájában

*Aténizmus*³⁹⁵

Az Ószövetség keletkezésének föltételezett idején az egyiptomi XVIII. dinasztia korában kialakult és felerősödött vallási misztikuma már bizonyára ismert volt. Tekintsük át most ennek a lényegét. A források gyakran Ehnaton aténizmusát tekintik az első egyistenhitnek.

Aten jelentése a Nap korongja. *Aten* tisztelete az egyiptomi hitvilágban, nem ebben az időszakban jelent meg, hanem már a IV. dinasztia idejétől fellelhető. Ekkor csak azáltal vált jelentőssé, hogy az eretnek fáraó a többi isten tiszteletét betiltotta és azokat az *Aten* tiszteletével helyettesítette. A másik jellegzetessége ennek a hitnek az volt, hogy a Nap korongját (*Aten*) elvonatkoztatva a fizikai valóságtól, azaz nem, mint személyt kezelte, hanem az életerő közvetlen és egyetlen forrásaként ott létező erők lakhelyeként.

Az egyiptomi hitvilág – amint ezt már megemlítettem – egyetlen öslétezőből indult el. Ez az öslétező az idők létezése előtti *Nunu* (vagy *Nu*), az ősvíz volt. Nem ábrázolják, nem nevezik meg, mert szem nem láthatja, szája meg nem nevezheti. Ehnaton rendszerében *Nunu* teremtő erejének megszemélyesített formája a *Tem*, aki a

³⁸⁵ Zakar könyvében (1973) az eredetileg isteneknek fordított kifejezéseket következetesen tündérekre írja át.

³⁸⁶ A király mellett később mindenütt megtalálhatók az alárendeltebb uralkodók, a született nemesség. Ezek mind az alájuk rendelt emberek uralkodnak és ez az uralom később határozottan kimutatható eszmei alapokon nyugodott.

³⁸⁷ Wallis Budge (1991), p.: 14, Wallis Budge (1989), pp.: 269-289.

³⁸⁸ Volt időszak, amikor tojás formájú sírokba temették el az elhunytat, így is jelezve, hogy a halál valójában egy más világba való beleszületést jelent. Lásd pl. Gimbutas (1991), pp.: 169, 171.

³⁸⁹ Rákos (1974), p.: 156.

³⁹⁰ A Halottak könyvében a léleknek meg kell válaszolnia szíve megmérettetések több mint 30 kérdést és nyilatkoznia kell, hogy mit nem tett meg közülük. Ezek között megtalálhatjuk a Biblia 10 parancsolatának utolsó hét tételét is. Lásd Wallis-Budge (1990), pp.: 576-582.

³⁹¹ Jonas (1992), p.: 245.

³⁹² Ezt a keresztény ima, a *Miatyánk* így fejezi ki: „miként a mennyben, azonképp itt a földön is.”

³⁹³ Lásd a 97. oldaltól.

³⁹⁴ A kozmikus lélekfelfogásban – Platón filozófiájától eredően – a földre érkező léleknek a különböző égi zónákon áthaladása közbeni hatásait asztrológiai elvekkel fejezték ki és ezek pl. a gnosztikus spekulációkban megjelennek. Lásd Jonas (1992), pp.: 156-157.

³⁹⁵ Wallis Budge (1991) könyve alapján.

testéből küldi ki (teremti meg) a *Shut* (hő, tűz) és *Tefrut* (víz). *Shu* férfi, *Tefru* meg nő formában jelenik meg. Később – bizonytalan forrásként, de kétségtelenül *Tem* részeként – *Toth*, (tudat) és párja *Maat* (igazság) jelennek meg.³⁹⁶ Ők alkotják azt a négyest, ami Ehnaton felfogásában, a Nap tányérjában, mint isteni egység lakozik és táplál minden élő. *Tem* tehát magában egyesíti a négyes tulajdonsághalmazt, amiből kettő férfias, kettő pedig nőies jellegű.

Utódjaik aztán *Geb* (föld), akinek a párja *Nut* (ég). További utódjaik két ágra szakadnak: az életet *Ozirisz* és *Ízisz* pár képviseli, a halált pedig *Szet* és párja *Nephtis*.³⁹⁷ Őket már Ehnaton aténizmusa kizárja az isteni tulajdonságok köréből.

Sokkal később, a gnoszticizmusban erőre kapó négyesség³⁹⁸ már itt felismerhető! Az amarnai királyság bukását követően létrejött elefantini közösség már ezt vihette magával, és ennek alapján alkotta meg a JHVH fogalmat.³⁹⁹ Ebben az egyetlen létező isten tulajdonságainak, szerepköreinek az egyedekre, részekre bontása jelentkezik, és látszik az újra egyesítésük. A felfogás megfelel a sokkal későbből ismert számmisztika felfogásának.

Zoroaszter⁴⁰⁰

A másik párhuzamos bölcséleti és hitbéli felfogást északon, az iráni sztyeppén ismerhetjük fel. Zoroaszter vallása a babiloni fogság idején válik Kürosz (Cyrus) királyságában államvallássá, ámde sokkal korábbi hagyományra telepszik. Később Xerxes már nem fogadta el és a vallás képviselőit üldözte, nem volt velük szemben elnéző.

A Zoroaszter személyéről elérhető adatok ellentmondásosak. Az *Encyclopaedia Britannica* szerint Zoroaszter Kr.e. 628 körül, Teherán mellett született, és Kr.e. 551-ben Rhaga (Irán) mellett halt meg. Ez az időpont valószínű, hogy a Pártus Birodalom idejéből a mágusok által visszszámított időpont, és nem a valóság. Boyce szerint⁴⁰¹ az Avesta és a korai perzsa történelem oly mértékben megjelennek a hitvilágában, hogy mintegy évezreddel korábbi hagyományokkal kell számolni. Zoroaszternek ezért sokkal korábban kellett élnie, akkor, amikor az irániak még az Aral-tó környéki sztyeppéken éltek.⁴⁰² Az eszmerendszerhez kapcsolódik a parsizmus. Történelmi adatnak látszik, hogy a hívek Kr.e. 588-ban megtérítették *Vishtargant*, Khorezm (Chorisma) királyát. A hitvilág később keletre húzódott és jelenleg Indiában működik egy szűk kör, akikről maga a hitvilág megismerhető. A hitvilág asztrológus 'papjai' voltak a mágusok,⁴⁰³ akik a néppel elegyedtek és az arisztokrácia isteneinek a templomait lerombolták. Ezzel szemben a júdaizmus az előkelők vallása volt, de a későbbi gnosztikus vallás is ugyancsak és kifejezetten főrendi.

A zoroasztrizmus tételeinek alapja az, hogy két őslétező volt. Az egyik jó, a másik gonosz volt. Azért alapoztak két őslétezőre, mert nem tartották elképzelhetőnek, hogy a jó rosszá váljon, és ezért a zoroasztrizmus egyik elhajló ágát, a *Zurvanizmust*, ami egyetlen őslétezőtől szándékozott elindulni és a korábbról ismert két őslétező fölé egy szülő atyát helyezett (*Zurvan*, jelentése idő⁴⁰⁴), eretneknek tekintették.⁴⁰⁵

A vallási felfogás őslétezője *Ahura Mazda*, a *Bölcs Isten*, és – párja, *Ahriman*, – a *rossz isten*. A teremtést *Ahura Mazda* végezte el hét lépcsőben. A világképükben *Ahura Mazda* először a kő-egyet teremtette meg, majd a vizeket, amik a harmadikként teremtett földet körülveszik. Ez után a Föld közepére teremtette az Ősnövényt, az Ősbikát és az Ősembert, azaz a *Gayo-maretant* (halandó életet). Végül a Napot teremtette hetedikként, azt a tüzet, ami mindezek fölött áll. A tűz a hitvilág meghatározó eleme. Templomaikban örök tűz égett, az örök fényt jelentve. Az imádságukat is tűz mellett folytatták.

Ahriman megölte az Ősnövényt, az Ősbikát és az Ősembert, és darabjaikat szétszórta, amikből aztán a növényi-, állati- és emberi élet sarjadni kezdett. Ekkor a Föld köré hegylánc nőtt, és közepén kinőtt a *Hara* csúcsa, amely körül a Nap elkezdte körmozgását. Hatalmas eső esett, és a Földön hét régiót alakított ki (*Karshvar*). Az ember a központi területen élt, amit a *Hararól* alájövő állandó vízfolyás táplált. Zoroaszter világképét és a teremtés elképzelését a 28. ábra szemlélteti.

³⁹⁶ Wallis Budge (1991), p.: 86.

³⁹⁷ Wallis Budge (1991), p.: 80.

³⁹⁸ Lásd részletesebben 109. oldalon.

³⁹⁹ Lásd más megvilágításban a 117. oldalon.

⁴⁰⁰ *Encyclopaedia Britannica* anyagából merítve, ill. Boyce (1991), pp.: 171-190 lapján.

⁴⁰¹ Boyce (1991), p.: 171.

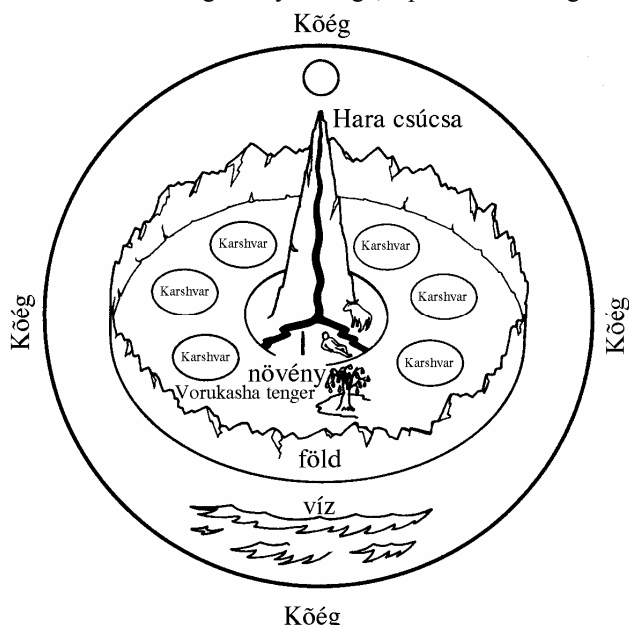
⁴⁰² Boyce (1991), p.: 171.

⁴⁰³ A mágusok eredete még a sumér/akkád korszakra visszanyúl. A szó Bobula (1982), p.: 81 szerint a sumér *MAG* szóból ered, ami *nagy*, *magas*, *tekintélyes*, *cselekvő*, *alkotó*, *férfi* jelentéssel bír. Halloran szótárában nem szerepel a *MAG* hangalak, helyette *MACH* szerepel hasonló jelentéssel. Adappa szótárában pedig a nagy *GAL*, vagy *MAH* hangalak írja le a fogalmat. Bobula hivatkozik Hérodotoszra (I. könyv, 101), ahol a méd törzs mellett fordul elő a *magi* törzsnév is. Hérodotosz szerint (I. könyv, 147) a mágik temetkezési szokásai eltérőek voltak a perzsáktól, ők a halottakat kitették a szabadba és a húst ragadozókkal lerágatták róla, és csak a csontokat temették el. Embert ugyan nem áldoztak, minden más élő, ha úgy adódott, igen. A szóvégi *G* jellegzetes szöszáró hang, maga a görög nyelv is élesen megkülönböztette a *CH* hangtól, ezért kérdésessé teszi a szónak a sumérból való eredeztetését.

⁴⁰⁴ Emlékeztetünk kell arra, hogy a görög mitológiában *Krónosz*, az idő hasonló szerepkört képvisel.

⁴⁰⁵ Boyce (1991), p.: 179.

Felfogásuk szerint az ember szabadon választ a jó és a gonosz között. Később azonban nincs módja arra, hogy eredeti elhatározásán változtasson. A világ lényege a rend! Ugyancsak szerintük azonban a nomádok a rendet erőszakkal megbontják és hazugok. Ebből arra lehetett következtetni, hogy a bronzkorszakban Zoroaszter törzsét a környező pásztor törzsek bántalmazhatták, és ennek az eseménynek komoly szerepe volt a tételek kialakításában.⁴⁰⁶ A hitvilág lényegi eleme a *jót tenni*, ami a magyar népi hitvilágnak, de a buddhizmus tanításának is szerves része. Világvégét jószolt, amikor is a jó lélek a *széles hídon* megy át az ekkor a földre került isteni országba, amíg a gonosz lélek a *beszűkülő hídon* képtelen átmenni és a pokolba hull. A *Bölcs Isten* ítélkezik a hídnál. Az isteni ország a fény országa, a pokol a sötétség. Ez egyben a túlvilági élet hitét is jelenti.

28. ábra Zoroaszter világképe⁴⁰⁷

Vairya imával⁴⁰⁹ fogta fel, és ezzel újabb 3 évezredet csatolt az időhöz, a második szakaszt a lehetséges négyből. Ez után az Első Asszony, egy kéjő keltett zavart, és visszatért a támadáshoz, de most már az anyagi világban. Megölte az Elsődleges Bikát, aki a növényeket teremtette, aminek a magvait aztán összegyűjtötték, és a holdban megtisztították, és ebből származtak a használható állatok. *Ahriman* ezt követően megölte *Gayomartot*, az Elsődleges Embert, akinek a testéből lettek a fémek, és akinek a magját a napban tisztították meg. Ennek egy részéből született aztán az első emberpár. Őket *Ahriman* megrontotta, és csupán Zoroaszter idején 3 évezreddel később lett *Ahriman* felsőbbségének a vége. *Ormazd* és *Ahriman* aztán tovább hadakoznak, míg nem újabb 3 évezred elteltével *Ormazd* győzedelmeskedik.

A júdaizmus kialakulására a zoroasztrizmus kétségtelenül hatott. Részben a Szamáriába telepített perzsa népesség vihette magával, de a Perzsiába elvittek ott is megismerkedhettek vele, ám a Babilonban élők mindenképpen.

Júdaizmus

A közfelfogás szerint az első egyisten hívő vallás a júdaizmus volt, mert a Biblia a vallás történetét a sumér időkig vezeti vissza azzal, hogy Ábrahámot adja meg, mint a vallást gyakorló népesség ősatyját. A biblikus irodalom szerint Ábrahám Kr.e. 2700 körül indult el a sumér Úr városából népes családjával és szolgálóival az isteni ígéret szerint Kánaánt birtokba venni.

A júdaizmus eszméit és eszmerendszerét a Biblia Ószövetség (idegen szóval Ótestamentum) cím alatt felsorakoztatott könyvei tolmácsolják. Ezek lényegi alapja az, hogy az ősi pátriárkák, azaz Ábrahám, annak fia Izsák, majd annak fia Jákob az Istennel szerződést kötöttek, amelynek alapján az ő utódai az emberiség különleges helyzetű tagjaivá váltak: ők lettek Isten kiválasztottai, akik az emberiség feletti uralmat kapják cserébe Isten szolgálatáért. Helyzetüket a világ teremtésében betöltött szerepük adta, hiszen az emberiség ősatyjának, Ádámnak: hívei a közvetlen leszármazottainak tarthatták magukat. Hitük szerint az Isten a világot hat földi nap alatt teremtette meg, annak utolsó napján az Embert, azaz Ádámot a saját hasonlóságára. Nem világos azonban, hogy a 'népek', akik fölött uralmi jogot igényelnek és kapnak az Istentől, kinek a teremtményei, vagy kinek az utódai.

⁴⁰⁶ Boyce (1991), p.: 177.

⁴⁰⁷ Boyce (1991), p.: 177 alapján.

⁴⁰⁸ Boyce (1991), p.: 176.

⁴⁰⁹ A zoroasztrizmus legszentebb imája.

Az Istennel kötött szerződésben a júdaizmus híveinek a kötelessége, hogy az Istenben feltétlenül bízzanak, higgyenek, tisztán tartsák a vérvonalait, és Isten parancsait – beleértve más népek kiirtását, vagyonának eltulajdonítását, rabszolgasorba döntését – habozás és kritika nélkül kell végrehajtaniuk. A szerződés megpecsételése a fiú utódok nemzőszerve előbőrének a lemetélése újszülött korukban (8 napos kor). Ez a körülmétféldés rítus alapja.

Jákob és népe azonban éhségzónába jutott, ahonnan Jákob dinasztikus utódja,⁴¹⁰ József hívása alapján Egyiptomba költöztek. A 'nép' ekkor ott rabszolgasorsra jutott. Egyiptomból évszázadokkal később Mózes vezette ki az akkorra már milliósra növelt népét, majd Mózes adta nekik az isteni parancsokat és vezette be a templomi rítust, amelyet a jeruzsálemi templom Kr.u. 70-ben történt lerombolásáig ott folytattak. Ennek lényegi eleme a hús- és ételáldozat. Ünnepeik között van a kivonulás ünnepe, ami a tavaszi napéjegylenlőség környékére esik. Eredendő bűneik bocsánatáért esedeznek a bűnbocsánat (*yom kippur*) napján – 10 nappal a zsidó holdújév (szeptember-október havának első újhold ideje) után. A sátor (a templom pusztai, nomád elődje) ünnepe a tavaszi napéjegylenlőség utáni első újholdat követő holdtölte vasárnapja. Kiemelt ünnep a pentecost (pünkösöd) napja. Ez a nap amikor Mózes a Sinai hegyen megkapta az Istentől a Törvény kőtbláit. Ennek időpontja a sátor ünnepe utáni 7. hét hatodik, vagy hetedik napja. Kiemelt jelentőségű vallási ünnep a purim, a Perzsiából való szabadulás ünnepe. Ez utóbbiban 75 ezer perzsa bosszúból való lemészárlásának emlékét ünneplik. A görögök Kr.e. 2. századi legyőzését ünneplik a decemberi újholdkor, amelyet a fény ünnepének is neveznek (*chanuka*).

Eredeti rítusaik a Templomhoz kapcsolódtak. Annak lerombolásával a rítusok megváltoztak, a hitet is tulajdonképp vallási nevelésben részesített, kiképzett tanítók (rabbik) tartják fenn a helyi közösségekben. Az ottani közösségi helyeiket, ahol a tanítás és a hitélet folyik, zsinagógának nevezik. Itt történik a tanítás (a Törvény hét könyvének a felolvasása és a Talmud segítségével való magyarázata), a házasságkötés és a temetés szertartása, rítusa. Nem hisznek a lélek halhatatlanságában, ellenben abban igen, hogy eljön a Megváltó és akkor ők, a kiválasztottak lesznek a világ urai.

A mai (16 milliós) zsidóság tetemes hányada nem vallásos, sőt, egyenesen istentagadó. Az a hitük azonban, hogy ők egy töröl, Ábrahám köldökéből származnak és a világ népei fölötti különleges kiválasztott népet alkotnak, változatlanul fönnáll.

A júdaizmus azonban nem a korai Úrból ered, ahogy a Biblia sugallja. Valójában a Kr.e. 7. században Jeremiás próféta és apja, Hilkiás főpap teremtették meg a gyerekkirály, Jósias számára. Istenük a négy betűvel kifejezett, kimondhatatlan nevű JHVH valójában a néhány évszázaddal korábbi egyiptomi Atén hit maradványa, ahol a négy betű az abszolút szellemiségnek felfogott Atén, a napkoronggal jelképezett öslétező, misztikus erő négy fő tulajdonságát jeleníti meg. Az egyiptomi az egyetlen ösre visszavezetett szemlélet, ahol a második lény is az öslényből lett, de annak női párja, tükre.⁴¹¹ Az elsőszülött a férfi, és a második a nő. A megnevezhetetlen öslényt:jelek azonban a tulajdonságai fogják meghatározni. Így az atyasága, a gondolata, a tudata és az igazsága. Ezekből kettő férfi, kettő női jellegű, ahogy az egyiptomiak, mint ún. isteneket, őket ábrázolták. Láthattuk, hogy az aténizmusban az isteni jelek itt, ennél a fogalomnál már le is állnak. Mégis erre vezethetjük vissza az Elefantinba elvonult amarnai papok későbbi istenségét, amit a tetragrammaton fejez ki. Most érdemes megadnunk annak a jelentését: *Jah* (𐤎𐤁𐤍) – az öslétező, amit a *ja'ah* (𐤎𐤁𐤍𐤅) létezni igéből származtathatunk. A további betűk jelentése: *hi* (𐤇𐤏𐤅𐤍) – ő (nő), *valad* (𐤅𐤋𐤁𐤏) – gyermek, majd újra *hi* (𐤇𐤏𐤅𐤍) – ő (nő). Mindezek aztán a későbbi kabbalában is megjelennek.

JHVH fogalma tehát elsősorban egyiptomi jelenséghez köthető, ami Elefantinból:előtti kerülhetett át Palesztinába akkor, amikor az ottani közösséget a kusiták megbolygatták. Mindez Manasseh korában volt. Jeremiás és apja, Hilkiás tehát az egyiptomi gondolatot ötvözték az arra az időre már a Szamáriába telepített perzsáktól megismert zoroaszteri, valamint ősi sumér és babiloni elemekkel, és így fogalmazták meg a maguk kiválasztottságát.

A júdaizmus keletkezése kori szellemi áramlatok, hitrendszerek – mind a júdaizmustól délre, mind pedig északra és keletre – intellektuálisan megfogalmazott istennel való, vagy egyáltalán istenek nélküli rítust, vallási felfogást képviseltek. A görög és a bontakozó latin hitvilág több istent felvonultató mítoszaival szemben általában azt tapasztalhatjuk, hogy az elképzelésekben vagy egyetlen öslélek, vagy öslélek pár létezik, és ezek elsődleges tulajdonságai szellemiek, kozmikusak. Máskor pedig egyszerűen a lélek meg sincs személyesítve, és mégis erkölcsre alapozott életformát sugallnak a hívőknek. A megszemélyesített formák, a tulajdonképpeni istenek csakis a Fekete-tenger hajdani feltöltődésekor szétszóródott műveltségekben találhatók meg, Ázsia nagy részén sem világteremtési, sem isteni mítoszok nem jellemzőek, nem ismertek ebben a korszakban.

A júdaizmust a fenti szellemi környezetbe kell tehát beilleszteni. A júdaizmus szent könyveit ma Ószövetség néven ismerjük, és kimutatható, hogy keletkezésük ideje a Kr.e. első évezred közepére tehető. Az is kimutatható, hogy az elsődleges könyvnek Mózes 5. könyvét, a Deuterónómiomot tekinthetjük. A mai kanonizált

⁴¹⁰ Figyelemre méltó, hogy amíg majd a júdaizmusban az elsőszülött fiú a dinasztikus utód, egyetlen fontos pátriárkánál sem az elsőszülött lett a valódi dinasztikus utód. Ádám utódja végül a harmadik fiú, Szet lett, Ábrahámnak előbb is születtek fiai, mint Izsák, Jákob szintén második volt a sorban, míg József az utolsó előtti Jákobnál.

⁴¹¹ Jonas (1992), p.: .

formában az Ószövetség első könyve a Teremtés könyve, amely egyben Mózes 1. könyve. Ezért joggal várhatjuk el, hogy az isteni felfogást mutatja be, azaz magát az Istent jellemzi a bevezetőjében. A könyv így kezdődik:

1Móz 1:1-3

Kezdetben teremté az Isten az eget és a földet. A föld pedig kiüresen és pusztán vala, és sötétség vala a mélység szíjén, és az Isten Lelke lebeg vala a vizek felett. És monda az Isten: Legyen világosság; és lőn világosság.

A mózesi irodalom tehát egyetlen őslétezőt fogalmaz meg itt: az Istent. Az előbbiekkal ellentétben az Isten azonnal cselekvővé válik, és az egyiptomi módszer (Toth) szerint megnevezéssel teremt. Hiányzik a Teremtő, a Teremtő tulajdonságainak bemutatása. Valamennyi főtebb vizsgált felfogásnál az Isten intellektuális sajátágú, azaz a Gondolat, a Tudat, az Élet és hasonló fogalmak összefoglalója, birtokosa volt. Itt az Isten azonnal a fizikai világot megteremtő őslétezőként mutatkozik, és nem hallunk semmit sem az elvont tulajdonságokról. Sem itt, sem a későbbiekben. Amikor Mózes 'személyesen' találkozik az istenével, akkor ezt olvashatjuk:

2Móz 3:13-15

Mózes pedig monda az Istennek: Ímé én elmegyek az Izrael fiaiból és ezt mondom nékik: A ti atyáitok Istene küldött engem ti hozzátok; ha azt mondják nekem: Mi a neve? Mit mondjak nékik? És monda Isten Mózesnek: VAGYOK A KI VAGYOK. És monda: Így szólj az Izrael fiaiból: A VAGYOK küldött engem ti hozzátok. És ismét monda Isten Mózesnek: Így szólj az Izrael fiaiból: Az Úr, a ti atyáitoknak Istene, Ábrahámnak Istene, Izáknak Istene és Jákobnak Istene küldött engem ti hozzátok. Ez az én nevem mind örökké és ez az én emlékezetem nemzetségről nemzetségre.

A nagybetűvel kiemelt szakasz a héber szövegben így szerepel: *ahjh asr ahjh* azaz   . Itt kétszer is szerepel az *ahjh* ige, aminek alap formája *hjh* () és jelentése: *létezni*. A második könyvben az Istennel való személyes találkozáskor azért megtudhatjuk azt, hogy a könyvek írói tisztában voltak a kor szellemével, és az Istenüket, mint öröktől fogva létezőt, az őslétezőt mutatják be, ám ezzel le is zárják a kérdést: nem ez a lényege a mondandójukban! Az Isten 'nevének' az elemzésére a későbbiekben még visszatérünk.

Ha az elsődlegesnek, a legkorábbinak föltételezett könyvet, Mózes 5. könyvét vizsgáljuk meg, az viszont így kezdődik:

5Móz 1:1-3

Ezek az ígék, a melyeket szólott Mózes az egész Izraelhez, a Jordánon túl a pusztában, a mezőségen, a Veres tenger ellenében, Párán és Tófé, és Lábán és Haczeróth, és Dízabáb között. Tizenegy napi járóföldön Hóreből fogva, a Szeir hegyének menve, Kádes-Bernáig. Lőn pedig a negyvenedik esztendőben, a tizenegyedik hónapban, a hónapnak első napján, szóla Mózes az Izrael fiainak mind a szerint, a mint parancsolt vala az Úr néki azok felől.

Itt még kevesebbet mutatnak meg magáról az Istenről. Csak annyit tudhatunk meg, hogy ezt meg ezt parancsolta Mózesen keresztül. Mind a helynek, mind az időpontnak a rendkívüli aprólékossgal való megadása azonban ismét csak arra int, hogy ez a könyv valójában nem az előzőnek tekintett négy könyv tartalmának az összefoglalása. Ebből a könyvből ugyanis a teljes pedigré és a teremtés kimaradt, ezért elsődleges – és talán egyetlen – célja a kiválasztottság és az azzal járó viselkedési módok meghatározása.⁴¹²

Márpedig a kor szellemén gondolkozva ez a fajta kiválasztottság nem a legfőbb teremtő, a mindent magába foglaló bölcselkedő Isten részéről történik meg, hanem a hermészi megfogalmazásban a Mester részéről. A feltételezést megerősítik aztán a későbbi mózesi könyvek, amelyekben az Isten a földön jár, alkuszik, ígér, és a többi istentől való távolságtartásra int. Az isteni tulajdonságok bemutatása valamennyi későbbi könyvből is következetesen hiányzik, de ugyanígy nem találjuk meg az ún. prófétai irodalomban sem. Ez a hitvilág tehát mindenképpen más szellemiséget képvisel, mint a kortársai, és az Isten és az ember közötti kapcsolat egészen más formáját határozza meg: az Isten kiválasztott magának egy embercsoportot és azzal szerződéses kapcsolatot alakított ki. A szerződés biztosítja a kiválasztottak számára az emberiség nem kiválasztottjai feletti uralmi helyzetet és az ezt szolgáló tudatot.

Mohamedanizmus

A Perzsa Birodalom halálát jelentő kegyelemdőféshez vezető vallási út 622-ben kezdődött el, amikor Mohamed, akkor még kis létszámú híveinek körében Mekkából Medinába menekült.⁴¹³ Mohamed az Abdullah (más néven abd Allah)⁴¹⁴ nevű mekkai arab kereskedő gyermeke volt, aki Kr.u. 570-ben született. Apja még megszületése előtt, anyja pedig gyerekkorában meghalt, így nagyszülei (Abd-ul-Muttalib),⁴¹⁵ majd nagybátyja

⁴¹² Finkelstein (2002) p.: 276 szerint az izraelita hitvilágból ez a könyv teremtette meg a júdaizmus és a kereszténység alapjait.

⁴¹³ Runciman (1994), p.: 11-12, Koestler (1990), p.: 19, Robinson (1994), p.: 22.

⁴¹⁴ Itt Allah, a muzulmánok istenének a nevét olvashatjuk már ki. A név jelentése: *al Ah*, azaz a *létező*.

⁴¹⁵ Webster (1924), p.: 36. Itt megtalálhatjuk a Mohamedet követő mozgalmak családfáit is, így a fatimida kalifákét is. Ők Mohamed lányától, Fatimától vezetik le eredetüket, és a Kr.u. 909 és 1235 közötti uralkodókat adták.

nevelték.⁴¹⁶ Családja a Mekka környékén élő Korais (Quraysh) törzs szegény klánjához tartozott. Kr.u. 610 körül, a hagyományok szerint Hira hegyén lévő magányos barlangjában, álmában megjelent neki Gábrriel, és azt parancsolta, hogy „*Olvass!*”, majd amikor nem értette, hogy mit is kellene olvasnia, Gábrriel így folytatta:

„*Olvass annak az Úrnak a nevében, aki teremt – vérrögéből teremt embert.*⁴¹⁷ *Olvass és a te Urad a legkönyörületesebb, aki tollal tanított, megtanította az embert arra, amit nem tudott.*”⁴¹⁸

Az első álomban küldött parancsot aztán több is követte, és mindezeket a mohamedanizmus, a muzulmán hitvilág szent könyve, a Korán tartalmazza. A *Korán* jelentése ‘*olvasmány*’, ‘*szavalt*’. A hitű muzulmánoknak minden sorát ismernie és fejből tudnia kell. Mohamed Kr.u. 613 körül kezdte el Mekka környékén a hitét terjeszteni, kezdett el prédikálni, aminek az alapeleme az volt, hogy *csak egy Isten létezik, és az ő prófétája Mohamed*. Ez a felfogás az arabok több-isten hitét meghaladóan, a környezet egyisten hitét tükrözte.⁴¹⁹ 619-ben Mohamed felesége, majd a védelmező nagybátyja is meghalt, és ekkor a mekkai kereskedők, akiknek életformáját sértette Mohamed prédikációja, a második nevelő nagybátyját arra kényszerítették, hogy vonja vissza unokaöccse védelmét.⁴²⁰ Mégis, 623-ra Mohamed köré már komolyabb fegyveres csapat gyülekezett, és ekkor, áprilisban törtek meg az első erőszakos cselekedet, amit az iszlám nevében elkövettek: 60 fegyveres megtámadott egy karavánt. A következő évben 800 mekkai vonult Mohamed csapata ellen, de vereséget szenvedtek. Qurayzah héber klánját is szigorúan megbüntették, mert Mohamed elleni összeesküvést szerveztek, de később a klán tagjai földtak iszlámmellenességüket, és ettől kezdve a két hit képviselői nagyrészt békében megérték egymással. 630-ra Mekka elesett, és ekkor az egyesített arab erőknek másfelé kellett tekinteniük gazdasági forrást keresve, hiszen az egymás elleni rablótámadásokat megszüntették. Mohamednek ekkorra már 30 ezret kitevő fegyverese volt. Mohamed 632-ben meghalt.

Mohamed sikerei nem hasonlíthatók Jézuséhoz, sem az iszlámé a kereszténységhez. Jézus tetteit természetfeletti csodákhoz köti a keresztény irodalom, Mohamed semmi ilyesmit nem tett. Ellenben az araboknak mind a szellemi-lelki, mind pedig az anyagi életére támaszkodott. Mohamed azoknak ígérte a Paradicsomot, akik a csatában haltak meg, és a büntetést meg azoknak, akik nem. Az iszlámot Ábrahám be nem szennyezett vallásának tartották, annak, amit az izraeliták elhagytak. Istenkáromlásnak fogták fel azt, hogy Isten hármasságban létezzon (Szentháromság), illetve, azt, hogy fiún keresztül kelljen magát megjelenítenie. Isten nem is engedhette volna meg azt a fájdalmas halált, amit Jézusnak el kellett szenvednie. Mind Mózes, mind Jézust Isten prófétájának ismerték el.

Ahol Jézus békét és türelmet hirdetett, ott Mohamed a kard erejét. Ahol Jézus a lelki szegényeket dicsőítette, ott Mohamed a győztes harcost. Ahol Jézus kijelentette, hogy az ő királysága nem ebben a világban van, Mohamed teokratikus államot hozott létre. Ahol Jézus kérte a hívőket, hogy vegyék a vállukra a keresztet és vállaljanak szenvedést, Mohamed jólétet, szeretőket és rabszolgákat ígért. Jézus a túlvilági életben hirdette a Paradicsomot, Mohamed e-világra ígérte a jólétet és a Paradicsomot is. A legfeltűnőbb ellentét a két vallás felfogása között a nemi élettel kapcsolatosan mutatható ki. Jézus megkívánta az életen át tartó egyetlen házastársat, Mohamed megengedte a férfiakkal, hogy négy feleségük és számos ágyasuk legyen. Jézus Mózes törvényeit idézve megtiltotta a válást, Mohamed egyszerű szóbeli kijelentéssel lehetővé tette azt. Jézus cölibátusban élt, Mohamed elítélte azt.⁴²¹

Amikor Mohamed seregei egy szükséges nagyságot elértek, attól kezdve a különböző törzsek számára már a csatlakozás jelentett előnyt, nem pedig a távolmaradás, ezért a haderő önmagától is növekedett. Az egyenes egyistenhit pedig könnyen elfogadható és követhető volt. Az Iszlám sajátságosan arab vallás, és nem pedig máshonnan behozott, másoktól kölcsönzött valami. Mohamed tekintélye nemcsak a törzsek közötti ellenségeskedést szüntette meg, hanem megteremtette az arab önazonosság tudatát is. Az a politikai stabilitás, amit az Iszlám létrehozott aztán nem csak az arabok, hanem a fennhatóságuk alatt élő keresztények és izraeliták számára is kedvező volt.

Az kétségtelen, hogy Mohamed magát a júdaizmus származási családfájához köti. Amíg a héberek magukat Ábrahámnak Sárától való gyermekéhez, Izsákhöz kötik, addig a mohamedánok magukat az egyiptomi dada, Hágár gyermeke, Ismáel⁴²² utódainak vélik. A vallás másik megnevezése: iszlám az ‘*alávetni, hódolni*’ fogalmat jelenti. A vallás hívei az egyetlen Istennek, annak meghódolva vetik alá magukat. Imádságukkal is ezt fejezik ki. A muzulmánok, moszlimok pedig azok, akik ennek a törvénynek magukat alávetik, akik elfogadják Mohamed tanításait.

⁴¹⁶ Read (2001), p.: 44.

⁴¹⁷ A sumér—babiloni mitológiából tudjuk, hogy Kingu véréből Marduk teremtett embert. Lásd a 113. oldalon.

⁴¹⁸ Robinson (1994), p.: 22.

⁴¹⁹ A perzsák körében a zoroasztrizmus, a részben erre épülő manicheizmus mellett mind a keresztény, mind pedig a júdaizmus felfogásában az egyisten fogalma mértékadó.

⁴²⁰ Read (2001), p.: 46.

⁴²¹ Read (2001), p.: 48.

⁴²² 1Móz 16:15.

A Korán, mint olvasmány tulajdonképpen *a könyv*.⁴²³ A mohamedánok magukat a könyv népének tekintik, amiben a héberek felfogásával megegyeznek. Később a kereszténységet is elfogadták, pontosabban, megtérték, mert az is a könyv népét jelentette, még ha más könyvét is, mint ami az övék volt.

A mohamedán vallás alaptétele az, hogy egy, és csakis egyetlen Isten létezik. *Allahnak* nevezik az Istent, ami nem más, mint *al Ah*, azaz az a valaki, aki *létezik*. Ebben is megegyezik a felfogásuk a héber alapfelfogással, ahol az Istennek ugyancsak nem volt neve, és ugyancsak a *létezni* igével fejezték ki. Eredetét tekintve azt a fekete követ jelentette, amit Mekka Ka'bah templomában imádtak.⁴²⁴ Hitük szerint az egyetlen Istennek az utolsó prófétája Mohamed volt. Ábrahámot, Mózeszt és Jézust (Issa), mint korábbi prófétákat elismerték olyannak, mint akik a valódi egyisten hithez való utat egyengették. Az iszlám társadalmi életben a vallási és a polgári élet egybeesik, az Isten és a császár tulajdona egyaránt az Istené. Minden Isten akaratának van alávetve, ezért a társadalom alapvető vezetője Mohamed, majd aztán az ő utódai, a kalifák (utódok), akik Isten parancsainak továbbítói, végrehajtói csupán.

A Koránban a hitetlen olyat jelent, aki nem érez hálát Isten iránt (de nem tagadja létét), hiába látja sok jó-téteményét. A korán nem újat tanít, hanem emlékeztet, és a régi dolgokra új fényt vet. Isten Igéje nem felülről jövő parancs, hanem a koraisi törzzsel való párbeszéd, például a Kábáról, sikereik jutalmáról, amiket Istennek köszönhetnek. A rítusokkal figyelik Isten jóságának és hatalmának jeleit. A moszlimok naponta ötször borulnak le imára (*szalát*). Moszlim, aki életét Teremtőjének szenteli. Iszlám: teljes odaadás Allahnak. Külső rítus és (belső) lelki tartás. Ám Mohamed törzse nem fogadta el a rabszolga módra hajlongást, s üldözte a moszlimokat (92. szúra, 18; 9. szúra 103; 63. szúra, 9; 102. szúra).

A moszlimok kötelessége az igazságos, egyenlősítő társadalom építése, a szegények és elesettek patronálása. Helytelen a vagyon, a jólét hajhászása, helyes a közös javak testvéri megosztása, az alamizsna (*zakát*) a szegényeknek. Mindez az Isten-hitből fakad, de nincs a Koránban Isten-dogma, mert a teológiai spekulációk beláthatatlanok és bizonyíthatatlanok. (A keresztény megtestesülés, szentháromság tana a szemükben istengyalázás.) Isten erkölcsi kötelezettségeket szab (mint a zsidó vallásban), ami az egyistenhit lényege. Isten személytelen: belőle csak természetben látható jeleit foghatjuk fel; és természetfölötti: csak példázatokban szólhatunk róla. Az élettér jelenés, a hívőnek át kell néznie képzeletével esendő világunkon, hogy a lét igazi lényegét, a mindent átható transzcendens igazságot meglássa (2. szúra, 164).

Isten jeleit, üzeneteit csak ésszel lehet megfejtani, a világot figyelemmel és kíváncsisággal fürkészve. Ezért tűntek ki az iszlám-hívők a természettudományokban, a természeti világ folyamatainak vizsgálatában. Innét gondolták e világ túlvilági forrását és vetületét, amiről csak jelekben, szimbólumokban lehet szólni. A felsőbbrendű és kifürkészhetetlen igazság csak olyan példázatokban ragadható meg, mint a próféták legendái, a Végítélet és a paradicsomi gyönyörűségek. A legnagyobb jel a Korán (egy-verseit jelnek [*ajat*] nevezik), mely tehát lefordíthatatlanul sűrű, körülményes, körben járó nyelvezetű. Nem információkkal szolgál, hanem érezteti az isteni erőt. Az emberi nyelv szinte szétzúzódik az isteni ige súlya alatt. Ezért nem szabad felületesen olvasni (20. szúra, 113-114). A korán olvasása lelkigyakorlat, az átszellemülés, a végső igazság és az isteni erő átélése az anyagi világ illékony pillanatnyiséga mögött. Az arab az iszlám szent nyelve, mint a hinduizmusé a szanszkrit, a judaizmusé a héber, s a kereszténységé jelképesen a latin.

A Korán Mekkában született szakaszai elsősorban az istennel és az erkölccsel kapcsolatos tételeket tartalmazták, a Medinában született részei pedig már sokkal inkább politikai, jogi és életformát meghatározó jellegűek. Mohamed halálakor, Kr.u. 632. június 8-án híveinek már hatalmas tábora volt és az egyisten fogalmával meghódította a meglehetősen kemény körülmények között élő nomádok és a városiakok szívét. Az iszlám értelmét és őket egységbe kovácsolva indult el világot rengető hódító útjára. Ami a mohamedanizmus első évtizedeinek a szent háborúja, a *dzsihad*.

A szent háború és ezzel az iszlám időszámítás kezdete 622. Gyors előrehaladásuk oka az volt, hogy olyan életkörülményeket ígértek a meghódítandó területek lakóinak, hogy azok szívesebben váltották fel a római uralmat az arabra. Garántált fogyasztói adókat vetettek csak ki, és valamennyi olyan vallásnak, ami a *könyv* embereit jelentette, szabad vallásgyakorlást engedtek meg.⁴²⁵

Szabadkőművesség

1717-ben lépett a nyilvánosság elé az a korábban teljes titoktartásban működő szervezet, amelyet *szabadkőművesség*nek ismerünk. A szervezet által hordozott hitvilágról, rítusaikról azóta sem sokkal több bizonyos ismeret áll a rendelkezésre. Magukat Salamon templomának az építőihez kötik, így a felszínen egyértelműen istenhívőként jelennek meg, sőt, hagyományaik sokat kölcsönöznek a judaizmustól. Az Isten szerepe azonban a szabadkőműveseknél más, mint a rokon egyistenhívő vallásoknál. Istenfelfogásukban a mindenható a nagy építész, a nagy teremtető, és ilyen alapon jár neki tisztelet, az ember és az Isten közötti kapcsolat számukra érdektelen. A szabadkőműves páholyokban éppen ezért a vallásos hit alárendelt, jöllehet, végső soron a saját rituáléjuk

⁴²³ Pickthall (???).

⁴²⁴ Read (2001), p.: 44.

⁴²⁵ Matthews (1991), p.: 49.

is egy fajta vallásos hitre alapul. Gondolatkörük törzse az építés, és úgy tekinthetők, mint a hajdani templomépítők értelmiségi rétegének kései szellemi örökösei. Ismert rítusaik ezt tükrözik.

A szabadkőművesség elsősorban és mindenekfölött értelmiségi vallásnak tekinthető. Náluk az értelem, a *ráció* fontos. Hittételeik nagy általánosságban sejthetők, részleteiben nem ismertek. A felszínen, mint meditáló, a világ dolgain töprengő emberek testvérisége látszanak. Egymást testvérnek fogadják el, de ez nem gátolja meg őket abban, hogy szigorú alárendeltségben működjenek. Ez a titoktartás elemi igénye is egyben. Három fokozatban avatják be tagjaikat, és a beavató szertartások a fokozatok szerint eltérők. A három fokozat a *tanonc*, a *segéd* és a *mester*. A mesterek fölött áll az azokat és az egész helyi közösséget összefogó nagymester, akit általában *imádott* cím illet meg.⁴²⁶ Az imádott mellett itt inkább a nagyrabecsülés és a tisztelet jár ki a nagymesternek. A tanonccá fogadás rítusa a titoktartást készíti elő, a segéddé fogadás pedig már a 'nagy titokra' készíti fel a jelöltet, majd a mesterré fogadáskor, mesterré avatáskor tárul fel a hitvilág lényegi eleme, amit az *élve feltámadás*ban lehet megjelölni.⁴²⁷ Ebben a föltételezett első nagymester, Hiram halálát és 'feltámadását' játsztatják el a jelölttel.

A legenda szerint Hiram volt Salamon templomának főépítész. A templom elkészülésekor azonban három tanonc a mesterek jelszavát akarván tőle megtudni (ami JHVH), a kőműves eszközökkel egy-egy ütést mért Hiram fejére sorra a templom nyugati, déli, majd keleti kapujában. A harmadik ütés halálos volt. Ekkor a három tanonc sebtében eltemette Hiramot és teteme fölé, hogy ne legyen a megbolygatott föld feltűnő, akác ágat ültettek el. De gyökér híján az akác nem hajtott ki, hanem elszáradt és ez nyomra vezette a többieket, amikor is Hiramot a templomban temették el újra, és a három gyilkost kivégezték.

A rítus a nagyobb épületeket – templomokat, várakat – építők között gyakori áldozati elképzelés júdaivá varázsolts változata. Ennek alapján többen a szabadkőműves vallást a júdaizmusra vezetik vissza, s semmi jel nem utal arra, hogy a hajdani templomos lovagok jeruzsálemi tartózkodását megelőző időben ez a monda Európában honos lett volna, de arra sincs utalás, hogy a töprengő szabadkőműves felfogás egyáltalán azelőtt bárhol is létezett volna.

Manapság a vallás – sokkal inkább a hozzá kötődő szervezet – két fő ágra oszlik. Az angliai eredetű, az ún. *kék* kőművesek a fenti három fokozatban széles és nyitott hálózattal rendelkeznek, templomaikban – gyülekező helyeik valódi templomok – rendszeresen (általában havonta) találkoznak, és együttlétükkor mind a vallási, mind a politikai kérdéseket hivatalosan kizárják a vitáikból, eszmecseréikből.

A másik ág, a skót rítus azonban alapvetően politikai indíttatású, és a legfelsőbb fokozatok kifejezetten az uralom céljait képviselik. Itt nem három, hanem 33 fokozat ismert, ahol a legfelső fokozat személyét istenként tisztelik, és parancsait isteni parancsként kezelik. Itt már az istenhit sem bizonyos, sőt, vannak olyan értesülések, hogy a legfelsőbb fokozatot viselők kifejezetten istentagadók. Titkosságuk miatt azonban a kérdés kívülről eldönthetetlen. Világuralki szerepkörük azonban nem kétséges, hiszen ebben a fokozatban több a világ gazdaságát hatékonyan befolyásoló személy neve is feltűnik, ill. ismert.

Szabadkőművesek jelképrendszere is az építéshez kötődik. Mindenekelőtt a derékszögölő és a körző által kiformált hatágú csillag. Ezen felül a kőműves kanál, valamint Salamon templomának legendaszeri két oszlopa, és a világot látó szem a háromszögben. Ezek mindenképp a hitvilágukkal kapcsolatos jelképek. Különösen fontos ezt a két oszloppal kapcsolatosan megjegyeznünk. Mente-mondából ismert, hogy sajátos kézfogással ismerik fel egymást, és az is, hogy titkaik elárulása kegyetlen halált helyez kilátásba az árulónak. Ebben az évezred eleji német Wehrgericht titkos szervezetre emlékeztetnek, akik az árulót a lábánál fogva akasztották fel, majd nyelvét a nyaka hátsó részén kihúzták és hagyták így elpusztulni.

Jehova tanúi

A mozgalom a XIX. század második felében kezdődött az Egyesült Államokban, skót presbiteriánus és ír bevándorlók között. Alapítója Charles Taze Russel (1852–1918). Fiatalon vonzódott a valláshoz, a haláltól való erős félelme miatt. A presbiteriánusoktól a kongregacionistákhoz csatlakozott, majd lázas vallástörténeti kutatások közepette tette magáévá a buddhizmus megsemmisülést hirdető Nirvána tanát. Szektája megalapítása előtt utoljára az adventistákhoz csatlakozott 1870-ben. Itt néhány barátjával együtt megalapította a Komoly Bibliatanulmányozók Társaságát. 1874-ben kezdte el 'Millenial Dawnism' nevezetű közössége szervezését, mely az idők során többszöri névváltozáson ment keresztül. A szekta életének második szakaszában, amikor Nemzetközi Bibliakutató Társulat volt a nevük, Russel vezetésével megalapították saját kiadójukat, melynek célja az alapító írásainak terjesztése lett. Innen származik a legendássá vált "szerkesztő úr" megszólítás, amit ő maga is igen kedvelt. Szektatársai lelkésznek, pásztornak is titulálták, jöllehet teológiai tanulmányokat sohasem végzett. 1879-ben jelentette meg a 'Zion's Watch Tower' (Sion Őrtornya) című folyóiratát, amelybe 1916-ig minden cikket

⁴²⁶ Angolul *worshipful*.

⁴²⁷ Knight (1997), pp.: 50, 53, 426. Az *élve feltámadás* a gnosztikus hitvilágból eredő fogalom. A valláshoz csatlakozó ember egy másik hithez tartozó korábbi személyisége akkor meghal és az új hitbe ébredve támad fel. Megvilágosodik, a világot ezentúl másként látja. Ez csupán spirituális feltámadást jelent. Mindenesetre a személyisége megváltozik ezzel. A szabad kőművességbe beavatott személlyel hasonlító a helyzet. Ettől kezdve a testvériség részévé válik és a külvilág lesz számára a másodlagos minden döntésében, a testvériség mindenek előttre emelkedik.

maga írt. 1881-ben alapította meg írásainak propagálására az *Órtorony Biblia- és Traktátus Társaság*ot. Ennek elnöke maradt egészen haláláig. Russel jó hírnevét néhány dolog beárnyékolta: 1906-ban felesége törvényesen elvált tőle, 17 évi házasság és 3 év különélés után, férje hatalmaskodása, önzése, házasságtörése miatt. Egy másik perében pedig teológiai tudásáról hullott le a lepel: Russel azt állította ugyanis, hogy ismeri a latin, görög, héber nyelvet, mígnem elé raktak egy görög nyelven írt iratot, s kiderült, hogy nem tud a fent nevezett nyelvek egyikén sem.

Első jelentősebb művének tekinthető az 1874-ben megjelent *'The Object and Manner of our Lord's Return'* (Krisztus újra eljövételének céljáról és módjáról) című könyve. Ebben 1914-ben jelöli meg azt a dátumot, amikor Krisztus láthatatlanul visszajön és ezeréves uralmát megkezdi. Második jelentős lépése a mai napig megjelenő *'Órtorony'* folyóirat megjelentetése volt. Ez az újság kéthetente jelenik meg több, mint ötven nyelven, közel 100 milliós példányszámban. Russel fő műve az 1881.-ben elkezdett hétkötetes *'Írástudomány — Bibliái Kulcsok'* című munka, mintegy 2500 oldal terjedelemben. A kötet címei: *A korszakok isteni terve; Az idő elérkezett; Jöjjön el a te országod; Armageddon; Kibékülés; Az új teremtés; A beteljesült titok*. Ez a mű a Jehova Tanúi történetének első korszakát határozta meg és több, mint 20 nyelvre fordították le.

Russel halála után helyét egy öttagú 'kiadóbizottság' foglalta el. Ennek elnöke, azaz a szekta új vezetője Joseph Franklin Rutherford ügyvéd lett. 1931 óta nevezik magukat Jehova tanúinak, akiket maga Jehova vezet a brooklyni vezetők csoportja által, akik a 144000 még életben lévő képviselői. Ettől kezdve minden vezetőt tévedhetetlennek tartottak. Rutherford a név felvétele után megtiltotta Karácsony ünneplését, valamint a kereszt jelképének használatát, mivel Jézus cölöpre feszítve halt meg. Rutherford a korábban lazán szervezett, bibliakutató társaságot erős, abszolút diktatúrával irányított, csak engedelmességre nevelt tagokból álló teokratikus szervezetté változtatta. Élete végén művei több mint 178 millió példányban voltak jelen a világban. Fő művének tekinthető a káté jellegű *'Isten hárfája'*.

Rutherford halála (1942) után Nathan Hommer Knorr lett az utód. Röviddel megválasztása után megtiltotta a tagok számára a dohányzást és a vérátömlesztést. 1966-ban teszi közzé az *'Örök élet Isten fiainak szabadságában'* című alkotását, melyben 1975-re irányította a figyelmet, ugyanis ekkor lejár 'az ember létének 6000-ik esztendeje', és kezdődik az emberiség – oly régen várt – hetedik évezrede. Az újabb kudarc azonban most sem rendítette meg a tagokat, és 1977-ben, Knorr halála után Frederik W. Franz vette át a stafétabotot.

A szekta eredeti neve tehát 'Millennial Dawism' (magyarul *Ezeréves országlás hajnalpírja*). E nevet a 'komoly biblia kutatókat' egyesítő *'International Bible Student's Association'* (Nemzetközi Bibliakutató Társulat) váltotta fel. Ezután *'People's Pulpit of Brooklyn'* (Brooklyni Népek Szószéke), majd *'Watch Tower Bible and Tract Society'* (Órtorony Biblia- és Traktátus Társaság). A ma is használatos *Jehova Tanúi* nevet 1931-ben, csaknem ötven évvel megalakulásuk után vették fel.

Tagsági feltételeik a következők:

- a) Feltétlen engedelmesség a központi irányítás iránt.
- b) Szakítás mindenféle, vallási, politikai hatalommal.
- c) Tanúskodás, hitbizonyoságtételek.

Kátéjuk a Rutherford féle 'Isten hárfája'. Ezt egészíti ki (vagy beteljesíti) saját bibliafordításuk, melynek sajátos a szóhasználatot. Bibliát értelmezni a tagoknak csak úgy lehetséges, ahogyan azt a központ magyarázza.

Hierarchiájuk: a szervezet legalsó egysége a gyülekezet. 20 gyülekezet alkot egy kört, 20 kör egy kerületet, a kerület pedig fiókhivatalok fogják egybe. A 'kiválasztottak' felett van Krisztus, felette pedig Jehova. (Saját bevallásuk szerint a világon 200 országban több, mint 90 fiókhivatalon keresztül végzik munkájukat. 1987-es adat szerint milliónál is több prédikátor vesz részt a munkában) Minden hivatalt, egységet a központi vezetés által kinevezett személy, funkcionárius irányít.

Még Rutherford vezetése alatt elrendelték a 'hirdetési' kötelezettséget. Akik magukat havonta legalább 100 óra szolgálatra kötelezik, azok a pionírok. Minden hívőnek legalább havi 15-20 óra propagandaszolgálatot kell vállalnia. A szervezeten belül 1932-ben az alábbi osztályokat állították fel:

- a) Márdokeus-Naomi osztály: a tanoknak kezdettől fogva hívei.
- b) Ruth-Eszter osztály: előbbiektől által hitre vezetettek.
- c) Jónádáb osztály: jóakarátú emberek, akik kiszorultak a 144.000 közül, de mint 'rabszolgák' részt vehetnek az eljövendő világban.

Az állammal szemben is hangsúlyozták meg nem alkuvó, radikális, de csupán passzív ellenállásukat, így nem tesznek esküt, nem vállalnak közhivatalokat. Fő ellenségük azonban az egyház, melyet közkedvelten paráznál Babilonnak neveznek. Tanításuk szerint, akik nem akarnak örökre megsemmisülni, azoknak sürgősen el kell hagyniuk a 'Sátán szervezetét' és 'Jehova Tanúinak' kell állniuk, még az armageddoni csata előtt. Véleményük szerint a Szentháromságról szóló tanítás alapja egy babiloni pogány elképzelés.

Az Istenről alkotott elképzeléseiket ugyancsak egyes helyek tetszőleges kiragadásával magyarázzák. De mindjárt az elnevezés is gondot jelent nekik. Ma már ők is elfogadják, hogy tulajdonképpen senki sem tudja, hogyan ejtették ki a mássalhangzókat, mégis ragaszkodnak a Jehova szóhasználatához, elterjedtsége miatt. Jézus kettős természetét tagadják, mert hitvallásuk szerint Jézus csak ember volt, Jehova egy tanúja a sok közül, aki csak engedelmissége, hűsége jutalmául nyert isteni természetet.

2.1.3.5. Nem istenhívő vallások

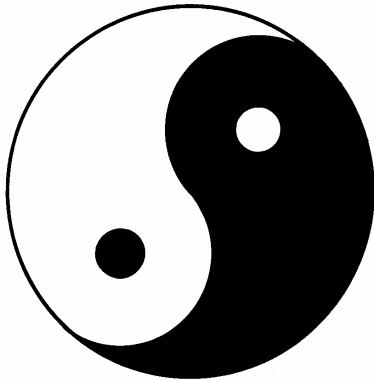
A XX. századi világégést megelőzte egy hatalmas vallásellenes propaganda Európában. Az I. világháború nyomorúságos emberi helyzetet hagyott maga mögött, amellyel a szervezett vallások képtelenek voltak szembenézni és híveiknek, Eurázsia népességének megfelelő választ adni a gondjaikra. A kettő együtt hozta létre azt a helyzetet, hogy a gondolkodó emberek hite megingott és hatalmas űrt hagyott maga mögött. A hit azonban – ahogy ezt fentebb már kifejtettük – emberi szükséglet. A hit igényli az eszmét, amelyet hordozva az emberi élet ritmusát, szervezését, az ember mindennapjait meghatározza, feldolgozza. Ezért az emberek hittel fordultak olyan eszmerendszerek felé, amelyek a bennük keletkezett űrt, a vallás iránti igényt helyettesíteni tudták. Ilyen eszmerendszer volt a náciizmus, a kommunizmus és a liberalizmus. Közös jellemzőjük, hogy az eszmerendszer kifejezetten a földi élethez kapcsolódik és minden felesleges szellemiséget elutasít. Mind a három eszmerendszer végső soron ateista. Az I. világháborút követően ezek közül kettő nem csak alakilag, hanem tartalmilag és szervezetileg is vallás szerepét töltötte be. A kérdés, hogy csak a szerepet töltötte-e be, vagy valóban vallás is volt? Véleményünk szerint valóban vallás volt.

Láthattuk már fentebb, hogy nem minden vallás használja az isten fogalmát. A lélekívő vallásokból az istenek hiányoznak. Mégis, azok valamiféle olyan szellemiséget foglaltak magukba, ami az isteni gondolattal rokon. Az ókorban azonban létezett olyan vallási eszmerendszer és kapcsolt rítus, amely se lélekívő, se istenhívő nem volt. Ez volt a távol-keleti bölcséleti rendszer, a *tao*.

*Tao*⁴²⁸

A *Tao*t még tágabb értelemben sem nevezhetjük vallásnak, sokkal inkább szemléleti módból táplálkozó életformáról, életfilozófiáról beszélhetünk. Minthogy a vallások zöme nem csak eszmerendszer, hanem életforma, ezért a *Tao*t sem rekeszthetjük ki a vallások köréből.

Múltja messze visszavezet a fémkorszakok kezdete előtti. A felfogásnak nincsenek istenei és nincs teremtetélegendája sem. Szemléleti módja erősen mellérendelő, jóllehet, később a kínai társadalomban is létrejött és megerősödött az alárendeltség, a társadalmi hierarchia. A kínai uralkodók – ellentétben a japánokkal – nem számítják magukat mennyei eredetűnek, isteni utódoknak.

29. ábra A jing és jang a taóban

A *Tao* gondolkodásnak, szemléleti módnak értelmezhető. Az első lépés az, amikor a *tao* megszüli az *Egyet* (*T'ai-chi*).⁴²⁹ Ez az egység, ami itt bölcselkedő értelemben jelenik meg. A következő lépés, amikor az *Egy* megszüli a *Kettőt*, a *jint* és a *jangot*. A fogalmat a 29. ábra magyarázza meg. Ez a mellérendelő szemléleti módnak még meglehetősen tiszta megnyilvánulása, jóllehet, az egyik fogalomhoz a férfi, a jó, a menny és hasonló fogalmak tapadnak, a másikhoz meg a nő, az árnyék, a föld, ami az alárendelő szemléleti mód alapján azonnal értékítéletet vonna maga után. Ám de a kínai felfogásban ezek nem statikus, állandó fogalmak, hanem az embert, pl. belülről kitöltve az élete során az összetevők folyamatosan változnak. Ezt fejezi ki a *Változás Tana*, ami végül is a kínai vallásfilozófia másik meghatározó tényezője. Az európai fogalmak szerint ez a *dialektika*.

A következő lépcsőben a *Kettő* megszüli a *Hármat*, amivel az elemek száma ötre emelkedik. Ez az öt elem – a jin, a jang, a víz, a föld és az ég. Innen az európai fogalomrendszer negyedik eleme a *tűz* hiányzik, de azonnal az első két elemmel helyettesíthetjük, merthogy a tűz az első lélekelemmel, a jin és a jang fogalom-párral vehető azonosnak.

A *Három* végül megszüli a milliárdnyi létező lényt.

Ez nem teremtés, ez csupán logikai rendszer. A kínai felfogást nem a keletkezés mikéntje érdekelte, – egyáltalán fel sem tételezte, – hanem a meglévő világ, annak a szerkezete és legfőként annak az állandó változása.

A *Tao* örökkévaló, változatlan és fenntartó. Titokzatos természeti erő, melyet az ember mágikus gyakorlatokon keresztül képes kiismerni. Így úrrá lehet a természetén, megéretheti a múltat és megsejtheti a jövőt is. A *Tao* biztosítja a Jang (Ősatya) és Jin (Ősanya) közti egyensúlyt, a földi és égi világ közti összhangot és általában minden törvényt, rendet. S ha a taoista papság a mágikus gyakorlatokon keresztül ki is akarta ismerni a *Tao* működését, nem azért, hogy megváltoztassa azt, mivel a *Tao* örök, hanem hogy minél tökéletesebben alkalmazkodhassanak hozzá és elnyerjék a boldog emberi életet és belenyugvást. Az ember sokszor elfeledkezik róla, hogy a *Tao* működik, s ha csak nem szegülünk ellene, helyesen működik, rá kell hagyatkoznunk. Ne legyünk mohók (vu wei: nem cselekvés), le kell mondani az egyéni vágyakról, a cselekvésről, ha közeledni akarunk a *Tao*hoz s a tökéletes állapothoz; a tétlen tett a természetes életbe simult létezés, a világi dolgoktól való tartózkodás. A bölcs békétűrő és engedékeny a jókhoz és gonoszokhoz egyaránt. Az ókor szolgált általános érvényű mintaként. A

⁴²⁸ Saso (1991) alapján.

⁴²⁹ Saso (1991), p.: 349.

taoizmus bírálta kora társadalmi viszonyait, de igazán jobbat ajánlani nem tudott. Eszménye a kis fejedelemség. Maradj otthon és ne akard leigázni a szomszédot, mondta. Passzivitást, fatalizmust hirdetett.

Tudományos szocializmus

Ugyancsak nem tekintik vallásnak a tudományos szocializmust, hiszen hiányzik belőle minden miszticizmus és tudományosnak állítva be magát, a vallás minden alakját, megnyilvánulását keményen tagadja. Sokkal inkább bölcséleti rendszernek és politikai programnak tartják. Valójában azonban mégis csak vallás, mert jól ki-fejlett dogmarendszere van, nem nélkülözi a hitet, és társadalmi gyakorlatában számos rituális elem ismerhető fel benne. Központi szervezete, az 'egyháza' szervezeti fölépítésében híven követi a katolikus szervezetet. Közismertebb neve a *kommunizmus*, annak is az ún. *bolsevik* változata, amelyet az orosz kommunistákról neveztek el, minthogy a munkásmozgalom nagyobbik (bolsevik) szárnyát alkották.

Bölcséleti alapfelfogása az anyag elsődlegessége, azaz materialista. Módszere a *dialektika*, annak is a hegeli változata. Alapdogmája, hogy minden létező anyagi, a tudat az anyag által teremtettt másodlagos princípium, valójában tükörkép. Történelmi materializmusnak is nevezik, merthogy a történelmet a hegeli fejlődési modellel abszolutizálja. A fejlődés kritériuma ebben az eszmerendszerben az egy főre eső termelési érték nagysága, és ennek alapján alá- és fölérendeltek a társadalmi alakzatok. Istene a Tudomány, az Ésszerűség. Legfőbb prófétái Marx, Engels és Lenin. Sátáni szerepkörbe kerültek a dogmát megkérdőjelezők, a *revizionisták*. Egyik legkorábbi közülük: Trockij.

A világi tudományok első megrázó következménye az emberi ész és értelem fölmagasztalása, fölemelése és isteni rangba állítása lett. Az emberi ész, az emberi értelem, az ésszerűség ezért az Isten helyébe lépett.⁴³⁰ Az Istent előbb szükségtelenné bélyegezték, majd a létét megtagadták. A vallási rítusok, eszmék és azok kritikátlan vagy szakrális elfogadása helyére az ésszerűség profán törvénye lépett. Az ateizmus ezért több, mint egyszerűen az Isten tagadása! Az isten fogalmához számtalan más fogalom is tapadt, és az istennel egyetemben ezek tagadása is megjelent. Ezért mindaz, ami eredetileg az isteni eredetűnek nyilvánított törvényekre telepedve azokkal együtt járt – erkölcs, család, az állam, a társadalmi rétegzettség – mind-mind szükségtelen rosszá, az ember számára értéktelen szó-halomná sülyedt.⁴³¹ Az ateizmus elsősorban a szent rend, a hierarchia és az azt képviselő keresztény egyház tagadását is jelentette. A szent rendhez tartozott a társadalmi tagozódás is, ezért az Isten tagadásával az isteni eredetű kiváltságok tagadása is együtt járt.

A XIX. és a XX. századi forradalmi mozgalmak mégis ezt tüzték a zászlójukra. Az eszmerendszer és az arra épített társadalmi mozgalom neve a *kommunizmus*. Az erre a jelszóra épülő eszmerendszer alapja és gyakorlati társadalmi megoldása az *államszocialista* rendszer lett, ahol a magántulajdon teljes megszüntetését szorgalmazták. S ha teheték, meg is valósították. Ezért ebben az elképzelt társadalmi rendszerben, ahol mindenki egyenlő, mindenkinek egyaránt nincs tulajdona, azaz a kommunizmusban az egyenlőség jelszava a következő cselekvési formában jelent meg: *mindenki a képességei szerint dolgozik és mindenki az igényei szerint javadal-maztatik*. Azaz nem csak, hogy mindenki vehet a bőség kosarából, hanem annyit vehet, amennyi az igénye.

A *kommunizmus* eszmerendszere a társadalmi életben az emberi közösségeknek a meghatározó jellegét emeli ki. A szó alapjelentése: *közös*. A XVIII. századi felfogásban az *egyenlőség* jelszavának eszmerendszerré átgyúrását képviseli.⁴³² Ennek programját kívánta Robespierre a nagy francia forradalom idején megvalósítani. A magántulajdon megszüntetését tűzte ki célul, az emberiséget egyetlen hatalmas, harmóniában élő családként képzelte el, aminek a megvalósítását szerinte a magántulajdon és a szervezett vallások gátolták. Ezeket kívánta úgy megszüntetni, hogy az államot, mint egy hatalmas családot fogta fel, és ezért minden tulajdont átruházott volna az államra, mert így az állam válik az emberi élet szervező, a hatalmas családírányító, elosztó, rendfenntartó és összetartó erejévé.⁴³³ Az elképzelés valójában az államszocializmust jelenti.

Az eszme bölcséleti alapjai ugyancsak a nagy francia forradalom idején Saint-Simon herceghez kötődnek. Az első, aki megkísérelte az eszmét a gyakorlati életbe átültetni, Robert Owen volt. Owen 200-300 fős olyan közösségekben látta az emberiség jövőjét, ahol a testvéri szeretet, a harmónia hatja át a közösséget az egyenlőség alapján. Owen pamut nagyiparos volt, aki az önzetlenség elvéből törődött az alkalmazottaival, megosztotta velük a cég nyereségét. Az Adam Weishaupt szerinti 'boldog családot' próbálta meg létrehozni, és az erre fölépített kísérleti 'telepe', a New Lanark azonban 1827-re, létrehozását követő alig egy évtized alatt teljes kudarcot vallott.⁴³⁴

Az eszmére alapozott mozgalom 1847-ben immár rendszer formájában, közérthető módon a *Kommunista Kiáltványban* hirdette meg cselekvési programját.⁴³⁵ Névadója, megfogalmazói Marx Károly és Engels Frigyes volt. A *Kommunista Szövetséget* is ők szervezték meg, és annak cselekvésprogramja valójában a bajorországi

⁴³⁰ Annak ellenére, hogy egy évszázaddal korábban még Descartes, a racionalizmus atyja a rációt az Istenből vezette le.

⁴³¹ Ezzel párhuzamosan a neopozitívizmus vagy logikai pozitívizmus (Russel, Wittgenstein, Bécsi Kör) filozófiája a metafizika kiküszöbölése programjának során főként a vallási fogalmakról mutatta ki, hogy értelmetlenség, a nyelv helytelen használatából származik.

⁴³² Az egyenlőség fogalmát és jelszavát a későbbiekben még bővebben boncolgatnunk kell. Lásd a 143. oldaltól.

⁴³³ Webster (1921), pp.: 97, 103.

⁴³⁴ Webster (1921), pp.: 96-101.

⁴³⁵ Webster (1921), pp.: 15-196.

Weishaupt féle Illuminátus Rend⁴³⁶ gondolatait jelenítette meg, de most már valamivel érthetőbb módon.⁴³⁷ A cselekvési program az osztályelméleten alapszik, amennyiben a munkásosztályt biztatta a tőkésosztály megdöntésére, és ezzel tőle a hatalom átvételére. Az osztályelmélet alapja az, hogy az emberi érdekeket, magatartást elsősorban az ember termelő eszközökhöz való viszonya határozza meg: a tulajdonos a tőkés, a működtető meg a munkás. Ez elegendő ahhoz, hogy érdekeik itt is, ott is azonosak legyenek, és ezért összességben egy-egy osztályt határozzanak meg. Az elmélet szerint a társadalmi osztályban valójában az egyed felszívódik, és a mindenkori társadalmi helyzete meghatározza mind az érdekeit, mind pedig a viselkedését. A tőkés és a munkás ezért kibékíthetetlen ellentétben állnak egymással szemben, és az ellentétet csakis a társadalmi forradalom oldhatja meg azáltal, hogy a tőkésosztályt megsemmisíti, és a munkásosztályt teszi a termelő eszközök birtokosaivá. A termelő eszközök – ebbe beleértve a földet is – ezáltal társadalmi tulajdonba kerülnek. Ebben a folyamatban új társadalmi rend jelenik meg, és a hegeli dialektika alapján ez magasabbrendű, mint a tőkés társadalmi rend, ezért ennek a harcosai a *haladók*, ellenzői pedig fékezők, gátlók, szakkifejezéssel élve: *reakciók*.

Marx Károly 1818-ban Trierben, hagyományos zsidó ügyvédi családban született,⁴³⁸ de 6 éves korában megkereszteltették. Hamarosan azonban megtagadta mindkét hitét, és az *Illuminátusok* eszmerendszerét vállalta fel.⁴³⁹ A *Kommunista Kiáltvány* kiadását követő berlini forradalomban való halált osztó szerepe miatt őt magát is halálra ítélték, de az ítélet elől Párizsba szökött, majd Londonba ment, ahol aztán a British Múzeum könyvtárában összeollózott anyagból írta meg a később marxizmusnak nevezett eszmerendszer bibliáját, a *Tőkét*. A *Tőke* még a beavatott kommunisták számára is érthetetlen olvasmány,⁴⁴⁰ ennek ellenére később az ún. szocialista táborban kötelező szellemi táplálékként szerepelt.

A marxizmus eszméje szerint az értéktermelő tevékenység a munka, és ebben is elsősorban a fizikai munka. Hangoztatta ezt az a Marx és Engels, aki életében soha nem végzett fizikai munkát. Hangoztatta ezt mindama 'munkásmozgalmi vezér', aki ugyancsak nem volt fizikai munkás, hiszen a kommunizmus eszmerendszerére települő mozgalom szinte valamennyi vezéralakja vagy értelmiségi, vagy birtokos nemes, arisztokrata, vagy éppen tőkés volt, mint ahogy maga Engels is pamutfonó tulajdonosaként nagytőkés volt. Valójában a munkavégzésre alkalmatlan Marxot ő tartotta ki, fizette a számláit, látta el családját a megélhetéshez szükséges anyagiakkal, fizette az utazásait.⁴⁴¹ Nagyon is elképzelhető, hogy maga Marx egyetlen betűt sem hitt el abból, amit hirdetett. Egyébként nem csak a kezdeti szakaszokat, hanem majd a gyakorlati megvalósítást is áthatotta a valóság nyilvánvaló megváltoztatása, a teljes szélességű – és mélységű – hazudozás. Ez a gyakorlat leginkább valótlanságaival jellemezhető, az eszmerendszert megvalósító mozgalom egészen mást mondott, mint amit tett, és a valóságról egészen mást hirdetett, mást állított, mint ami az valójában volt. De nem csak maga hazudott, hanem ezt a hazudozást követelte meg az alárendeltekől is, leginkább azt, hogy a hazugságot valóságnak hirdessék maguk is, hogy azt el is higgyék.⁴⁴²

A kommunista forradalmi mozgalom alapját tehát az a tétel képezi, hogy a munkás által megtermelt értéket a tőkés kisajátítja. Ennek meg az alapja az, hogy a tőkés birtokolja a termelő eszközöket. Ezért, ha a termelő eszközöket társadalmasítják, akkor az azokon a munkások közreműködésével megtermelt érték többletet is társadalmasítják, és az állam szerepe aztán annak az ismételt szétosztása a termelők között. A kommunizmus elsődleges célja tehát a magántulajdon megszüntetése, társadalmasítása, valamennyi értéknek a központi állami kasszába gyűjtése és a szükségleteknek megfelelő elosztása lett. Minthogy a kapitalista rendszer társadalmi termelés mellett egyéni kisajátítást folytat, ezért igazságtalan. Az azt felváltó kommunista társadalom majd a társadalmi termeléshez az igazságos társadalmi kisajátítást valósítja meg. Ennek központi eszköze a munkáshatalom, azaz a munkásosztály állama, amit a munkásosztály vezető ereje, a *munkáspárt* irányít.

A kommunizmus azonban közvetlenül a tőkés termelési rend társadalmasításával nem valósítható meg, hiszen nem áll rendelkezésre a *mindenkinek igényei szerinti* bőség. Két lépcsőben kívánták elérni a teljes egyenlőséget. Az első lépésben még nem tételezték fel azt, hogy létezik a bőség kosara, ezért ebben a szakaszban ez még nem valósulhatott meg, ezért itt az lett a jelszó az, hogy *mindenki a képességei szerint dolgozik és a munkája alapján javadalmaztatik*. Így hát a kommunizmus eszmerendszere a megvalósítás útját is két lépcsőre osztotta. Az első lépcsőt *szocializmusnak* nevezte, és a végső célként megjelölt társadalmi képletet tekintette csak *kommunizmusnak*, ahol a termékbőség ígérete mellett az államot is elhaláloztatnák, és megszüntetnék a fizikai és a szellemi munka, a város és a vidék különbségét. Minthogy ebben a felfogásban ekkoriban a munkát csakis a fizi-

⁴³⁶ Az Illuminátusokra többször is hivatkozunk a következő szakaszokban. Részletesebben a 3. részben az Illuminátusok c. fejezetben, a 190. oldaltól foglalkozunk velük, ismertetjük szellemük lényegét.

⁴³⁷ Allen (1972), pp.: 25-26, Webster (1921), p.: 171.

⁴³⁸ Apja valódi (?) neve Mordechai volt. Legalább is ezen a néven volt ismert. Webster (1921), p.: 167.

⁴³⁹ Az illuminátusokról részletesebben lásd a 190. oldaltól.

⁴⁴⁰ Webster (1921), p.: 168. Szerzők saját tapasztalata megegyezik Webster ítéletével. Egyikünknek a *Tőkét* többször is végig kellett tanulmányoznia, többször is vizsgát kellett belőle tennie, és csupán a megfelelő szóhasználat elsajátításával sikerülhettek ezek a vizsgák. Az anyag szellemileg szinte feldolgozhatatlan, kaotikus volt, ám azt az érzetet keltette, mintha a zavaros elképzelések mögött valami mágikus háttérérő lenne, de nincs. A másikunk a filozófia szakon ebből a tárgyból (marxista politikai gazdaságtan) szedte össze az egyetlen kettesét a Bölcsészkaron, pedig egyébként négyese is alig volt.

⁴⁴¹ Webster (1921), p.: 171. Sőt még bort is küldött rendszeresen, mint Marx köszönő leveléből és az újabb adag sürgetéséből tudjuk.

⁴⁴² Ennek kirívó példáira hivatkozhatom magam is. Éhezve jártam iskolába az ötvenes években, miközben a legnagyobb jólétből kellett szólnokolnunk a kötelező szemináriumokon, a heti agymosó társadalmi összejöveteleken.

kai munka jelentette, hiszen csakis azt lehetett mérni, a társadalmi jelkép a sarló és a kalapács lett, aminek merev értékítélete aztán ezeket a társadalmakat néhány évtized alatt teljesen működésképtelenné is tette.

Mint ahogy azonban – úgymond – ekkor még a társadalom szellemileg sem érett a kommunizmus megvalósítására, ezért mindig lesznek elemek, akik annak sikerét meg akarják akadályozni, ezért az államra ekkor még egész hatalmi gépezetével egyetemben szükség van, annak szigorú törvényekkel kell uralkodni, amit a *proletárdiktatúra* biztosít. Az első szakasz tehát diktatórikus, elnyomó jellegű, és állandó társadalmi harc, ellentét színhelye. Csupán csak a második szakaszban valósulhat meg az egyenlőség, miután a társadalom kizárólag egyenlő munkásokból áll, akik öntudatosan teljesítik kötelességeiket, és ezért államra sem lesz szükség. Az állam elhalálása lenne a társadalmi fejlődés végső célja, a kommunizmus, amikor a munkás már az igényei szerint részesedik a javakból, mert azok mennyisége minden igényt kielégítően nagy.

A kommunista eszme alapjainak, a dialektikus materializmusnak a kidolgozása Engels munkájához kapcsolódik. Engels ebben támaszkodik Hegelre, hivatkozik is rá, de azt állította, hogy a hegeli bölcséleti rendszer az idealista, és ez a tudatelvű hegeli dialektika csak egy a feje tetejére állított bölcsélet, amit azzal, hogy anyagelvűvé változtatták, a talpára állították. Anyagelvűség, aminek meghatározó lényege az éles vallás- és egyházellenesség lett. A vallást a marxizmus a nép ópiumának tekintette amiben egyenes vonalban követi e tan az *Illuminátus* tanokat. De a marxizmus több mint anyagelvűség, hiszen az csak az anyagnak a tudattal szembeni elsődlegességét vallja. A marxizmus kifejezetten istentagadó eszme, mindent, ami az isten fogalmához kapcsolható, vagy arra vonatkozatható, azt hevesen ellenez. Így az emberi együttélés szabályait, az erkölcsöt is érvénytelennek tekinti. Később azonban az erkölcszösz hasonló fogalmakat vezettek be, az ún. szocialista erkölcsöt, ami már a proletárdiktatúra elméletét tükrözte.⁴⁴³ Aszerint erkölcsös mindaz, ami a munkásosztály érdekeit szolgálja. Munkásosztály pedig a megvalósított társadalmi rendszerekben csupán és valójában csak a hatalmat gyakorló társadalmi elitet, a munkásarisztokráciát jelentette, amit a közép-kelet-európai szocialista országokban a társadalom politizáló értelmisége alkotott.⁴⁴⁴ Ezt fejezte ki Orwell is az Állatfarm című kisregényében, amikor a számár, az egyetlen állat, aki még nem felejtett el olvasni, elolvassa a kökerítésre kiakasztott jelszót:⁴⁴⁵ „Minden állat egyenlő!” és hozzá tudja olvasni a később hozzábiggyesztett kiegészítés is: „de vannak, akik egyenlőbbek a többieknél.”

A tan keményen épít a munkásosztály öntudatára – ez maga a marxizmus – és fölépíti annak hatalmi formáit. Ebben már meghaladta a korábbi forradalmi eszméket, figyelembe vette azok negatív tapasztalatait. Nem elég rombolni, a társadalmat át kell alakítani. A társadalom életének teljes átalakítását jelenti a szocialista forradalom.⁴⁴⁶ Az nem csak a hatalom megváltoztatását, nem csak a korábbi vezető réteg (osztály) hatalomból való kiszorítását, majd megsemmisítését, hanem teljes életforma váltást is jelenti. Ez utóbbit, ezen belül is a korábbi uralkodó osztályok felszámolását, fizikai megsemmisítését szolgálja a proletárdiktatúra. Az új társadalom ezért nem demokratikus, jóllehet, az eszerint működő országokat népi demokráciának nevezték, és ott képletesen alkalmazták a demokratikus formákat, mint pl. ‘választásokat’,⁴⁴⁷ többségi döntéseket, stb. Ennek ellenére az új társadalmi rendszer alapvetően önkényes és elnyomó, azaz diktatórikus volt. Ezt a többségi diktatúrájának tekintették. A diktatúrát biztosító ún. *munkásosztály élcsapata*, pedig megfelel az *úrráihivatottság* fogalmából eredő követelményeknek. Ők a mások feletti uralomra meghívottak, miközben a teljes társadalmi egyenlőséget hirdették. Ugyanis a gyakorlati szocializmusban a társadalom viszonylag hamar két élesen különböző rétegre bomlott: a dolgozó emberre és a munkásra, aki esetleg soha sem dolgozott, ellenben az eszme harcosaként az egyszerű dolgozóval, a proletárral szemben megkülönböztetett bánásmódban részesült. Ő volt a *munkás*, akinek később már a gyermeke is a ‘*munkásszármazást*’ igényelte, szeretett volna annak születni. Kialakult a ‘munkásarisztokrácia’.

További kitétel az volt, hogy a munkásosztály a világ legfejlettebb tőkés társadalmát fogja először megdönteni, átvenni ott a hatalmat, majd a szocialista fejlődés eredményeként és a munkásosztály nemzetközi összefogása alapján a szomszédos államokban is fokozatosan terjed a forradalmi átalakulás, mígnem az egész világon ez lesz a társadalmi forma. Ezért Anglia látszott az elsődleges terepnek, de az angol munkásosztály: Angliában ezt valahogy nem akarta tudomásul venni: a kommunizmus Angliában soha sem eresztett gyökeret!⁴⁴⁸

⁴⁴³ Ennek ‘tudósa’ volt a Bécsben élő magyar bölcselő, Lukács György.

⁴⁴⁴ Szelényi (1977).

⁴⁴⁵ Orwell (2000), p.: 90.

⁴⁴⁶ A hetvenes évek elején Heller Ágnes Vajda Mihállyal megjelentetett egy tanulmányt (Heller (1970)), s ebben kifejtette, hogy ezideig egyetlen forradalom sem felelt meg a forradalom feltételeinek, mert a forradalmat végrehajtó társadalmi réteg a győzelem után nem valósította meg az életforma átalakulását, hanem szembekerült az általa vezetett, és a forradalom győzelméhez szükséges felcsigázott tömegekkel és azokat leverte. Ezért két féle forradalom gondolatát vezette be: a valódi forradalom a *társadalmi forradalom*, de az eddigi szocialista forradalmakat egytől egyig csupán *politikai forradalom*nak bélyegezte meg, mert az utóbbi eset alá rendelte azokat. Heller erről vallott mostani immár ultra-liberális felfogását (Heller (1997)) Ungváry Rudolf – még mindig a baloldaltól – elfogadhatatlannak tartja (Ungváry (1998)). A kérdéskörnek a családot illető részét később még ismét elővesszük és megvitatjuk. Lásd a 146. oldaltól.

⁴⁴⁷ A ‘választás’ fogalma azonban nem jelentett választást, hiszen a központi hatalom egyetlen jelöltjére lehetett csak leadni a szavazatot. Sokkal inkább ez szavazás volt, ahol eleve minden szavazatnak a jelöltre kellett esnie. Ha sok volt az ellenszavazat, akkor a hatalom azonnal ügyet teremtett belőle, vizsgálatot kezdeményezett és bűnösöket talált, akiket látványosan meghurcolt, vagy likvidált is.

⁴⁴⁸ Webster (1921), pp.: 246-247.

Ezért aztán a forradalom eszméjét máshová kellett szállítani és végül Európa egyik legfejlettebb, a tőkés termelést éppen kiépítő államában, Oroszországban sikerült először a szocialista eszmékre épülő államot létrehozni. Ennek a forradalomnak a szellemi vezére Vladimir Iljics Uljanov, azaz Lenin volt, aki a marxizmus tételeit kiegészítette a materializmusnak a történelemre való kiterjesztésével: megfogalmazta a történelmi materializmust. Valójában a darwini fejlődéstudományt ötvözte a dialektikus materializmussal, pontosabban a hegeli államelméletre alapozva a darwinizmust kiterjesztette a társadalom fejlődésére is. Eszerint a társadalmi formák is az emberi fejlődés lépcsőit jelentik, és az egyik társadalmi alakzat a másikba a termelés és a kisajátítás állandó párharcából eredően forradalmi úton megy végbe. A lenini felfogás szerint az első társadalom az újkőkori öközösségi volt, ahol társadalmi termeléshez társadalmi kisajátítás tartozott. Ezt követte a rabszolgatartó társadalom, ahol társadalmi termelést egyéni kisajátítás egészítette ki, ami a dialektika szerint az előző társadalmi alakzat tagadását jelentette. Az egyéni kisajátítás megmaradt a következő két fejlődési szinten, a hűbéri, majd a tőkés társadalomban is, majd a tagadás tagadását, azaz a társadalmi szintézist a szocialista-kommunista társadalom jelenti, amikor a társadalmi termelés melletti egyéni kisajátítást ismét társadalmi kisajátítás váltja fel. Mindezek alapja az emberi tevékenység termelékenységének a mértéke. A társadalmi termelékenység növekedése megteremtette az új társadalmi alakzat alapfeltételeit, a régi alakzat már a további fejlődés gátjává vált, és ezért a termelés és a kisajátítás ellentéte feloldhatatlanná vált, azaz a mennyiségi változás eme szintjén be kell következnie a minőségi változásnak. A változás *forradalmi* alakban jön létre, a társadalmi forradalom életforma változást jelent majd, és akkor ez az ellentét megszűnik.⁴⁴⁹

A történelmi materializmus fejlődési elméletét a történelemtudományban még ma is mereven alkalmazzák, és ezt használják fel a haladás és a reakció (főkezés) megfogalmazására. Haladónak tekintik azt a társadalmi erőt, mozgalmat, eszmét, ami az elavult társadalmi formából a felette lévő felé mozdítja el a társadalmat. Ezért pl. a hűbéri társadalom európai uralma idején már reakciónak, elmaradottnak tekinti a magyarországi faluközösségeket és Mária Terézia, meg II. József többek között azért is volt haladó, mert ezt fölszámolta.⁴⁵⁰ A megfogalmazás szerint is a haladó társadalmi forma termelékenységét tekintették magasabbnak, attól teljesen függetlenül, hogy mi is volt a valóság. Az eszmében élesen megjelent, hogy a társadalmi mérce kizárólag a termelés pénzben kifejezett eredménye, a haszon, a nyereség.

A dialektikus és történelmi materializmust gyakorló társadalmi rendszerek kegyetlen módon irtották a vallási eszméket. Valójában azonban az egész eszmerendszer úgy tekinthető, mint egy isten nélküli vallás, pontosabban: valláspótló⁴⁵¹, aminek viszont mind az eszmei háttere, mind pedig az intézményrendszere a katolicizmusra utalt. Az eszmei tartalomban meghatározó lett a keresztény tanok merev tagadása, a szervezeti fölépítésben, pedig sokkal több az azonosság a katolikus egyházi szervezettel, semmint azt elő pillantásra megláthatnánk. Talán nem véletlen ez, hiszen az alapok kidolgozásában a jezsuitáknál tanult embernek volt meghatározó szerepe, majd pedig a későbbi társadalmi gyakorlatában is megtalálhatók a papi rendből kivált, hitüket tételesen megtagadók, mint pl. Josszif Visszarionovics Dzsugasvili, azaz ismertebb nevén Sztálin, aki Lenint követte a Szovjetunió Kommunista Pártja főtitkári székén.

A *Tőkében* bevezetett 'bérrabszolgaság' fogalma már a nagy francia forradalom idején ismert és használt volt, majd Vidal és Pecquer fejlesztették az elvet tovább, akiknek a programjában már a bányák, a vasút és a szállítás társadalmasítása szerepelt. Az ő kommunista eszméiket fejlesztette aztán tovább Babeuff, Louis Blanc és Cabet, akik már Weishaupt és Clotz nemzetköziségére is támaszkodtak, amikor a társadalmasítást nemzetközi méretekben akarták megvalósítani. A 'munka-értékelmélet', azaz, hogy a 'munka minden érték forrása' az angol Locke, Petty, Adam Smith és később Robert Owen fogalomtárából ismert, akik ezt már évtizedekkel Marx munkássága előtt leírták. Owen már az értéktöbblet elméletet is kidolgozta és közölte, de Chartris is foglalkozott ezzel a *The Poor Man's Guardian*⁴⁵² című, 1835-ben közölt könyvében. Mindezeket kisajátítva építette fel Marx a *Tőkét*, vezette be a munka-értékelméletet, az értéktöbblet elméletet, amivel bebizonyította a munkásosztály kihasználtságát.⁴⁵³ Marx tehát nem a saját gondolatait fektette papírra, hanem amit a *Tőkében* összehordott,⁴⁵⁴ az

⁴⁴⁹ Lásd erről Heller és Vajda véleményét ill. annak kritikáját a 146. oldaltól.

⁴⁵⁰ Glatz (1996), p.: 323. II. József nem koronáztatta meg magát a magyar koronával, mert a rendi (hűbéri) társadalmat is fel akarta számolni, ezért nem fogadta el annak az alkotmányát, a Koronátant. A koronát is elszállította és szakrális tárgyból 'múzeumi' tárggyá fokozta, s alakítottat rajta. Esetleg ekkor került le róla az Anya (Mária) képe és kerültek föl a görög kapcsolatot idéző bizánci császár képek, mint Pap (1999), p.: 530-531 állítja. Van olyan elképzelés is, hogy II. József Katalin cármóvel szövetségbe akarta visszaszerezni a törököktől Bizáncot és annak a trónját együtt elfoglalni. A beavató szertartáshoz a magyar Szentkoronát kívánta felhasználni. Az – úgymond asztrológiai jelentőségű – átalakítások ezt a célt is szolgálhatták. Erre azonban II. József korai halála miatt nem kerülhetett sor. (Talán ez a halál sem volt véletlen?) Ugyanakkor ezzel ellentétesen az aranyműves Szentkorona-vizsgálat azt bizonyította, hogy a két görög uralkodó képe már 1051, sőt 1044 előtt a mai helyére került a Szentkoronán. (Csomor Lajos: Magyarország szent Koronája. Vay Ádám Múzeum Baráti Köre, Vaja, 1986.)

⁴⁵¹ Baigent (1990a), pp.: 185-191.

⁴⁵² *A szegény ember védelmezője.*

⁴⁵³ Webster (1921), p.: 168. Lábjegyzetben hivatkozik Sorel kijelentésére, miszerint a mozgalom már maga is tudta akkor, hogy ezek a fogalmak nem Marxtól származnak.

⁴⁵⁴ Annak használhatatlanságáról pedig, amit Marx írt, maga Lenin nyilatkozott teljesen lehangoltan. Mint Karl Popper megjegyzi: „A marxizmus tiszta történelemelmélet, melynek célja, hogy megjósolja a gazdasági és hatalmi-politikai fejlődést, és különösen a forradalmak jövőbeni lefolyását. Mint ilyen, nyilván nem szolgálhatta az oroszországi kommunista párt politikájának alapját a politikai hatalomért való felkészülés után, hiszen Marx úgyszólván megtiltott mindenféle társadalomtechnológiát, amennyiben mindegyiket utópikusnak bélye-

szinte kizárólag plágium, hiszen másoktól merítette, és a forrásait alig, vagy egyáltalán nem adta meg. Ugyanez vonatkozik természetesen az osztályelméletére is.

Amikor Marx 1883-ban meghalt, a kommunizmus még nagyon távol állt a megvalósulástól.⁴⁵⁵ Alig egy fél évszázad múltán azonban a Föld lakosságának 1/3-a nyögött a kommunista iga alatt. S a gyakorlat azt mutatta, hogy a kommunizmust építő társadalmakban nemhogy csökkent volna a munkaidő és az elvégzendő munka mennyisége, hanem kötelezően még meg is nőtt. A kapitalizmusban elítélt terhelésnövelés (kizsákmányolás növelése) a szocialista termelésben önként vállalt termelékenységi növeléssé változott át. Az államhatalom⁴⁵⁶ ugyan begyűjtötte az értéktöbbletet, annak azonban csak egy töredék részét osztotta ki a termelők között. Ezt jelentette az ingyenes oktatás, egészségügy. A megélhetés azonban mégis nagymértékben megnehezedett. A munkabér elveszítette értékmérő képességét, sokkal inkább a Párthoz való viszonyt, semmint a munka minőségét mérte. 1989-re nemzetközi szinten dolgozó kutató mérnök jövedelme kevesebb lett, mint egy kezdő autóbusszvezetőé. A segéd munkásnak, aki csak hórúkk-feladatra volt képes, nem érte meg képezni magát, mert a jövedelme csökkent. Ugyanakkor a társadalomban valóban a diktatórikus uralom lett a meghatározó. A besúgó- és spicli rendszer, a másik embertől való félelem, az emberek fölött állandóan úgy lebegett, mint Demoklész kardja, mert a politikai megbízhatatlanság esetleg életet, de legalább is életminőséget meghatározóvá lett. A hiánygazdaság, a kötelező munka,⁴⁵⁷ a tervgazdálkodásnak nevezett kaotikus intézkedések, a politikai döntés alá helyezett kultúra és gazdaság, mind-mind az egyszerű dolgozó embert sújtotta.

A *szabadság* és az *egyenlőség* jelszavának összevetésekor kibukik a jelszavak demagóg jellege, azaz megvalósíthatatlansága. Teljesen szabad csak az az ember lehet, aki a többiek fölé helyezve magát azok javaival is rendelkezik. A nincstelen ember viszont rab, a szabadsága is semmis. Így óhatatlanul a „*minden ember egyenlő*” jelszó átalakul olyan formán, hogy „*de vannak, akik egyenlőbbek a többieknél*”, ahogy ezt George Orwell az *Állatfarm* című könyvében gyönyörűen levezette.⁴⁵⁸ A *szabadság* és az *egyenlőség* ezért egymást kizáró fogalmak. A gyakorlati, államszocialista társadalmaknál a zérótulajdonú gazdasági *egyenlőség* megvalósításához⁴⁵⁹ a teljes személyi szabadság korlátozására volt szükség, azaz ezek a rendszerek totalitáriusok voltak.

Nácizmus

A *testvériség* jelszavát is zászlójára tűzte egy XX. századi politikai mozgalom, a nácizmus, de nem a fenti értelemben véve.⁴⁶⁰ Ott éppen a *germán testvériség* a megkülönböztetést jelentette mindenki mással, az ún. alsóbb rendűekkel szemben. Ez a felfogás teljesen megfelel az *úrrászülettség* fogalmából eredőnek.

A nácizmus a XX. századi német nemzeti szocialisták eszmerendszere volt. A nácizmus alapjaiban szocialista elképzelés, ezért a kommunizmusnak szoros rokona. Ám amíg a kommunizmus eszmerendszerében a nemzetköziség meghatározó tényező,⁴⁶¹ a nácizmus nemzeti jellegű volt, és a fajelmélettel megfejezve a német hadurak felsőbbrendűségének lett a kegyetlen eszmerendszere. Volt még egy megkülönböztető jellege a náciz-

gezte. Orosz tanítványai lényegében készületlenül találták magukat a nagy feladatokra a társadalomtechnika mezején. Ahogy Lenin gyorsan felismerte, a marxizmus a gyakorlati közgazdaságtudomány dolgaiban képtelen volt segíteni. 'Nem ismertem egy szocialistát se, aki foglalkozott ezekkel a problémákkal', mondta Lenin, miután hatalomra jutott; 'a bolsevik vagy mensevik kézikönyvekben semmi ilyesmi nem volt leírva'. A sikertelen kísérlet periódusa, az úgynevezett 'hadikommunizmus' időszaka után Lenin elhatározta, hogy olyan intézkedéseket kell bevezetni, amelyek korlátozott és ideiglenes visszatérést jelentenek a magánvállalkozáshoz. Ez az úgynevezett NEP (új gazdaságpolitika), és a későbbi kísérletek – ötéves tervek stb. – semmi olyan vonást nem mutattak, amire ráillett volna a Marx és Engels által egykoron kifejtett 'tudományos szocializmus' elmélete. Sem az a különös szituáció, amelyben Lenin találta magát, mielőtt bevezette a NEP-et, sem az ő teljesítményei nem méltányolhatók ennek a pontnak a megfelelő figyelembevétel nélkül. Marx roppant nagy gazdasági kutatási ellenére sem tanította meg a konstruktív gazdaságpolitikát, például a gazdasági tervezés művelését. Ahogy Lenin beismerte, *alig van egy szó a szocializmus közgazdaságtanában, mely megtalálható Marx munkásságában* — eltekintve olyan használhatatlan jelszavaktól, mint 'mindenki képességei szerint, mindenki szükségletei szerint'. Az ok az, hogy Marx gazdasági kutatása is teljesen alárendelt történelmi prófécijának. DE még messzebb kell mennünk. Marx erősen hangsúlyozta az ellentétet tisztán historicista módszere és bármilyen kísérlet között, mely gazdasági analízist készít a racionális tervezés szándékával. Az ilyen kísérleteket utópikusnak és és törvénytelennek minősítette. Következésképp a marxisták még csak nem is tanulmányozták azt, amit az úgynevezett 'burzsoá közgazdászok' megvalósítottak ezen a területen, s ezen beállítottságuk miatt még a 'burzsoá közgazdászoknál' is kevésbé voltak felkészülve az alkotó munkára.' (Karl Popper (1950), pp.: 275-278. o. Idézi: Darai (1981), pp.: 63-64)

⁴⁵⁵ Dimont (1994), pp.: 342-344.

⁴⁵⁶ Itt is, korábban és később is élesen meg kell különböztetnünk az állam és az államhatalmat gyakorló politikai elit fogalmát. Az állam maga olyan terület, amely központi hatalmi és elosztó szervezettel rendelkezik, és lakosai közös dolgainak megszervezésére, irányítására, végrehajtására hozza létre az állam vezetését és hatalmi szerveit. Ilyen közös ügyek a társadalmi oktatás, egészség és védelem ügye, nagyobb területet kiszolgáló szolgáltatások, stb. Manapság azonban az állam szó alatt az államhatalmi szerveket szokás érteni, és gyakran a kettőt emiatt összekeverik.

⁴⁵⁷ Alakilag nem volt munkanélküliség, hiszen a munkahely léte mindenki számára kötelező volt. A munkanélküliség azonban a termelő részegeken belül bőven megvolt, hiszen a hivatali létszám 15-30%-a nem végzett értéktéremtő munkát. A gyáron belül volt munkanélküliség, így tudtuk. Ám de nem föltétlenül az kapta a legkisebb bért, aki a legkevesebbet dolgozott, vagy egyáltalán nem végzett termelő munkát.

⁴⁵⁸ Orwell (2000), p.: 90.

⁴⁵⁹ Lásd a levezetést a 144. oldalon.

⁴⁶⁰ A testvériség fogalmára később még vissza kell térnünk. Lásd a 146. oldaltól.

⁴⁶¹ A kommunizmus eszmerendszerének a hazug volta itt is kibukott. Mindenki egyenrangú volt, de a nemzetközi munkásosztályt az orosz munkásosztály vezette és annak is az élcsapata, a Szovjetunió Kommunista (Bolsevik) Pártja, mint legfelsőbb úr. Nemzeti szín a nemzetköziség eszméjében, mindenki egyenlő, de vannak egyenlőbbek, mint a többiek.

musnak a kommunizmusmal szemben: abban nem volt hazug, hogy nem tagadta a céljait, nem leplezte annak végrehajtására kidolgozott tetteit. Így pl. nyíltan hirdette az általa károsnak ítélt zsidóság megsemmisítését, az általa alacsonyabb rendűnek vélt népek – pl. a szlávok – szolgává sorolását, területeik elvételét, meghódítását, onnan az emberek kiűzését, ha kell megsemmisítését.⁴⁶²

A náciizmus valójában ugyancsak helyettesítő vallásnak, valláshelyettesítőnek tekinthető.⁴⁶³ Eszmei hátteréhez nagymértékben hozzájárult Wagner, a zeneszerző, aki a *Niebelung Gyűrűben* valójában a Grál legendát teljes mértékben a germán, a német kultúrkörre dolgozta át,⁴⁶⁴ és teremtett belőle egy zenei ciklust. Ezzel a német főnemességet az isteni körbe emelte föl, és kiválasztottság tudatuk kiépüléséhez szolgáltatott legendai alapokat. Ugyanakkor eszmei háttérrel is nyújtott az egyesült német királyságok, hercegségek európai felsőbbrendűségi tudatához. Többek között erre az eszmei háttérre is épült aztán a pán-germán mozgalom.

Az eszmerendszer kialakulásához nagymértékben hozzájárultak a XIX. század rasszista ideológusai is, mint pl. a francia Arthur Gobineau gróf és az angol Houston Stewart Chamberlain gondolkodó, de felhasználták a német filozófus, Friedrich Nietzsche eszméit is.⁴⁶⁵ Az ő felfogásuk ugyancsak nagymértékben emlékeztet az Őszövetség rasszizmusára, mert a saját rasszukat tekintették ők is isteni kiválasztottnak, akiknek isteni joguk mások felett, az alacsonyabbrendű emberek fölött uralkodni. Ezekhez adódik ugyancsak a XIX. században felerősödött nacionalizmus. Nacionalista felfogást tükrözött Rousseau (1712), majd később Burke, Jefferson, Fichte, Locke, Mazzini (†1872.) gondolati rendszere is, ahol végső soron az ember, már mint nemzeti polgár, és nem, mint isteni tárgy jelenik meg.⁴⁶⁶ Az isteni kiválasztottság ugyanis az ugyanebben a korban erőteljessé váló anyagelvű felfogás tükrében elvesztette a jelentőségét.

A rasszizmusnak ideológiává érésében nagy szerepe volt Gobineau: *Az emberi fajok különbözősége* (1853) c. munkájának, amiben a fehér ember felsőbbrendűségét hirdette meg. Felfogása szerint a fehér ember, az árja elit vére felhígult a nem-árja népekével, ezért a civilizáció hanyatlak és ez a hanyatlás a demokráciában jelenik meg, abból mérhető le.⁴⁶⁷ Gobineau francia főnemes, a született előjogok harcos képviselője, a demokrácia ellenzője volt. Teljes mértékben ezt a felfogást képviselte Adolf Hitler is, aki *Mein Kampf* c. könyvében elutasítja a demokráciát és a vezér mindenek fölötti jelentőségével fejelte meg a német vér felsőbbrendűségének a hitét.⁴⁶⁸

Friedrich Nietzsche (1844-1903) felfogásában, már a XIX. század második felében megjelent az önmaga fölé emelkedő, felsőbbrendű (szuper) ember képzete.⁴⁶⁹ Ugyan nem hivatkozási alapként, hanem követelményként, elérendő lehetőségként, de Nietzsche a jó és gonosz mögött mégiscsak az emberi rasszok különbségét látta. Maga Nietzsche ugyan nem teremtett történelmet, de a könyve igen: az lett a XX. századi náci ideológia egyik alapja.⁴⁷⁰ Nietzsche első korszakának filozófiájában az ókori görög társadalomra szegezte tekintetét. S ha a műveltségben meg is különböztette az egymást kiegészítő apollói ésszerűt a dionüszoszi irracionálistól, de nem igazán értette meg annak kettős kiegészítő jellegét. Nem értette meg Dionüszosz személyét, s később magasabbra értékelte Apollóénál, elismerve a civilizált felszín mögötti barbár erők, az élet sötét oldalainak létjogát. És ebbe az általa megkövetelt irracionális, nem esztétikai síkra emelt életbe aztán ő maga bele is örült.⁴⁷¹ Az Isten kiválasztottjai nála az árjak voltak, és azok kulturális örökségét pedig a görögök műveltsége jelentette,⁴⁷² az ő erejük

⁴⁶² Hitler (1972), pp.: 83, 85, 88, 99, 102, stb. Itt fokozatosan vezeti fel a szlávoknak és a zsidóknak a németeket kiszorító eszméjét, hogy aztán a vérkeveredés lerombolja a faj kiválóságát (p.: 260), és ez az úgymond örök teremtő ellen elkövetett bűn, (pp.: 268-269), amiért a felsőbbrendű joggal igázza le az alsóbb rendűt és ne keveredjen a vére idegennel (p.: 271), mert csak az árjak jelentik a földön az 'ember'. És minthogy az árjak legfőbb földi ellenlábasai a zsidók, (p.: 272), azok meg csak paraziták (p.: 277), eljut oda, hogy kijelentse (p.: 296), pusztulniuk kell a német léteiről.

⁴⁶³ Baigent (1990a), pp.: 191-201.

⁴⁶⁴ Eredetileg az Anonymus *Gesta Hungarorum* c. krónikája megírása idején keletkezett *Niebelung*-énekben Attila hun nagykirály és Krimhilda alakjában Szent István és a neki eljegyzett és 'pogány földre' induló bajor herceglány, Gizella története bújik meg.

⁴⁶⁵ Dimont (1994), p.: 328.

⁴⁶⁶ Dimont (1994), p.: 328.

⁴⁶⁷ Dimont (1994), p.: 328. De nem csak Gineau tekintette a demokráciát a társadalom betegségének Platón alapján így vélekedett Nietzsche is. Az erőt istenítették, és ezt visszahangozta Hitler is a könyvében, a tetteiben.

⁴⁶⁸ Hitler (1972), pp.: 69-77.

⁴⁶⁹ Nietzsche szerint a mai ember az állat és a felsőbbrendű ember között kifeszített húr közepén van ('átmenet és lemenet' – p.: 385). Vagy állattá süllyed, vagy felsőbbrendű emberré akar válni, és azzá válik, ahogy a *Zarathustra*, 4. részét Thompson (1999), p.: 98 felidézi. A keresztény erkölcs a szolgáké, ami az embert állattá süllyeszti (pp.: 99-100). A szolidaritás, a gyengék támogatása káros („*Hadd menjenek tönkre egyre többen, egyre jobbak a fajtáitokból*” – p.: 388). Az erő etikája az egészséges, de „*utálát a gazdagság fegyencei iránt*” (p.: 362). A feladat a saját helyzettel szembesülni, saját célt kitűzni, igent mondani az életre az Isten nélküli világban (p.: 103). Am „*mennél magasabb fajtájú valami, annál ritkábban sikerül*” (p.: 393.) S a fő kérdés: „*– ki légyen a föld ura? Ki mondja meg: így rohanjatok, nagy és kis folyamok!*” (p.: 431). Idézetek helye: Nietzsche (1908)

⁴⁷⁰ Dimont (1994), p.: 329.

⁴⁷¹ Hamvas (1993), pp.: 406-416. Dionüszosz ugyanis a trákok földjén 'született istenség', az élet, az öröm istene volt, amit a trákok dörzsöltek a többisten-hívő görögök orra alá mondván: „*ha nem tisztelitek, bosszút áll fölöttetek!*” Dionüszosz a görög mitológia, a felsőbbrendűség alapján valóban érthetetlen, és Nietzsche ebből volt képtelen kilépni, de még csak ki sem tekinteni.

⁴⁷² Nietzsche életműve mindenesetre ellentmondásos értékelést tesz lehetővé: Egyrészt a gondolkodás történetének forradalmasítójának mondják, másrészt a kapitalizmus leghatékonyabb elméleti restaurátorának. Vagy a germán hegemoniát hirdető politikusnak, s ugyanakkor nagy egzisztencialista filozófusnak. Sőt még vátesznek is, amennyiben megjövendölte a kollektív társadalmak örült kegyetlenségeit.

jelentette a gazdag, a főnök erkölcsét, és nem a rabszolgáét. A gyengédség megértés és a szájalom, amit a kereszténység hirdet, szerinte a rabszolgák erkölcsét tükrözi és ezért káros.

Az angol származású Houston Stewart Chamberlain Németországban élve ötvözte Gobineau szociális elméletét Nietzsche bölcséleti rendszerével és az antiszemita nézetekkel. 1899-ben *A tizenkilencedik század alapjai* című könyvében németül fogalmazta meg nézeteit, majd 1911-ben angolul is kiadta a könyvét. Az előkelők, a nemesség felsőbbrendűsége nála már a nordikus, az északi ember felsőbbrendűségévé alakul át, és a faj és a vér valamiféle áltudományos szociológiává olvad össze. Létrejött a felsőbbrendű árja faj ideológiája.⁴⁷³

Ugyancsak meghatározó volt a nácizmus eszmerendszerének kialakításában Karl Ritter (1779-1859),⁴⁷⁴ aki a történelem-, és a geopolitika tudomány professzora volt. Téziseit tekinthetjük akár Marx Kommunista Kiáltványa antitéziseinek. Ugyancsak kidolgozta azt, hogy az árja rassz felsőbbrendűsége alapján hogyan veheti át előbb Európa, majd az egész világ kormányzását. Az istentelenség államának megteremtését látta szükségesnek, szembeállítva azt a nemzetközi bankárokkal. Az istent valóban ki is küszöbölték, és később a létét a germán mitológiából vett eszmékkel helyettesítették.⁴⁷⁵

Ritter szerint a (neki) jelenlegi (tehát a XIX. századi) játszma azzal kezdődött el, hogy 1773-ban Frankfurtban 13 arany- és ezüstműves úgy döntött, hogy a koronás főket el kell távolítani Európából, el kell törölni valamennyi kormányt és valamennyi szervezett vallást, hogy utat engedjenek a sátáni despotizmusnak.⁴⁷⁶ Itt ezzel a későbbi Rothschild bankházzal megalapító döntésre történik utalás, ami azért leginkább a képzelet világát jelenti, semmint a valóságot. Ritter hosszú távra adott tervét az istentagadó árja csoportok vezetői a nácizmus eszméjébe beolvasztották, és céljuk a következőkben foglalható össze:

- Minden európai államot alá kell vetni a németeknek. Hogy ezt elérhessék, a német katonai junkereknek⁴⁷⁷ meg kell szerezniük az állam fölötti ellenőrzést.
- Megfelelő gazdaságpolitika kidolgozásával meggátolni, hogy a nemzetközi bankárok eluralkodjanak a gazdaságban.
- Előbb a propaganda hatoljon be a meghódítandó területre, azaz az 5. hadoszlop, majd a katonai erő, hogy felszabadítóként és ne hódítóként fogadják a németeket.
- Hidegvérűen kiirtani a kommunizmust és a zsidóságot, hogy az árja vezetők megszerezhessék a világ feletti uralmat.⁴⁷⁸

A nácizmus kialakulásában még egy tényezőnek volt fontos szerepe: az I. világháborút lezáró Versailles-i békeszerződés a németeket következetesen megalázta és megnyomorította.⁴⁷⁹ Ezért az a békekötés már magában hordozta a visszavágás igényét, a németekre rákényszerített békefeltételek megváltoztatását, azaz a II. világháborút.

A nemzetiszocialista mozgalom eszmerendszere alapvetően istentagadó volt. Meghatározó volt az eszmerendszerben a germán mitológia, Nietzschétől – hamisan⁴⁸⁰ – eredeztetett fajelmélete és az I. világháborút követő békeszerződések igazságtalanságából fakadó bosszúvágy. A XIX. század második felében kialakult antiszemitizmus meghatározta a helyi zsidósággal szembeni viselkedést, amit aztán kiterjesztettek a világ teljes zsidóságára. A náciakat mozgató szellemi erőket Adolf Hitler önvallomásából, a *Mein Kampf* (*Harcom*) című munkából ismerhetjük meg. Ebből egyértelműen kiderül, hogy Hitler elvetette a népek önrendelkezését, a demokratikus intézményeket, magát a demokráciát. Az erőben és a vezérben hitt. Az osztrák parlamentet értelmetlen szócsata helyének tekintette, olyannak, ahol a germán fajt a többségbe került idegen fajok kiszorították, a pángermán mozgalmat az erejétől megfosztották. Ezért mind a Habsburgokat, mind az arisztokráciát hibáztatta: nem vonták be a német népet, az alsóbb osztályokat a pángermán mozgalomba!⁴⁸¹

⁴⁷³ Dimont (1994), p.: 329.

⁴⁷⁴ Carr (1958), p.: 4.

⁴⁷⁵ Carr (1958), p.: 152.

⁴⁷⁶ Carr (1958), p.: 8. Carr a sátáni eszméknek tulajdonít kiemelkedő jelentőséget, holott mások lealacsonyítása, irtása nem föltétlenül igényli a sátáni felfogást. Egyszerű, mindenféle erkölcs nélküliség ugyanoda vezethet.

⁴⁷⁷ A *junkerek* fiatal nemes férfiak voltak, akikre épült Nagy Frigyes hadereje. A *junker* a német *junger* = *fiatal* (férfi) szó megfelelője.

⁴⁷⁸ Carr (1958), pp.: 5-6.

⁴⁷⁹ Az I. világháborút követő békekötésekben a vesztesekre olyan föltételeket szabtak, ami fizikai létüket is veszélyeztette. A németek esetében nem volt titok, hogy a kiehéztetéssel gyakorlatilag az ő kiirtásuk volt a hátsó cél. Ám a versailles-i béke fő hibája az volt, hogy 'nem zárta le a kérdést, amiből az első világháború megszületett' és sarkányfogveteménynek bizonyult. (Bibó István: *Az Európai egyensúlyról és békéről. Válogatott tanulmányok I.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, p.: 433. skk. Vö.: Britannica Hungarica Világenciklopédia. Németország címszó. Magyar Világ Kiadó, Budapest 1998, p.: 432)

⁴⁸⁰ Maga Nietzsche ugyanis ezt írta: „Mi hontalanok, fajilag és származás szempontjából túlságosan sokfélék és keverték vagyunk, mint 'modern emberek', s épp ezért nemigen csábít bennünket az a kísértés, hogy részt vegyünk abban a hazug faji önimádatban és erkölcstelen-ségben, amely ma Németországban a német érzület jeleként parádézik, és amely a 'történelmi érzék' népénél kétszeresen hamisnak és tisztességtelennek hat. Mi, hogy egy szóval fejezzük ki magunkat – s ez legyen becsületszavunk! – jó európaiak vagyunk, Európa örökösei, az európai szellem évezredeinek gazdag, kincsekkel zsúfolott, de bőségben elkötelezett örökösei is: mint ilyenek, a kereszténységből nőtünk ki, bár nem kedveljük, és éppen mert belőle nőtünk ki, mert őseink keresztények, kiméletlenül becsületes keresztények voltak, akik készségesen áldozták fel mindenüket, javaikat, vérüket, állásukat s hazájukat is a hitükért. Mi — ugyanezt tesszük.” Nietzsche (1984), p.: 215-216.

⁴⁸¹ Hitler (1972), pp.: 84-89, 94-96.

A náciizmus eszmerendszerében a rasszizmus és az arra alapozódó antiszemitizmus meghatározó jelentőségű volt. A náci ideológiának ezért a másik meghatározó elemét a korábbi évszázadban kialakult munkásmozgalom vezetése, az ipari nagytőke és banktőke háttérében lévő zsidóság gyűlölete jelentette. Hitler a szociáldemokrácia, a szakszervezeti mozgalom elemzéséből arra következtetett, hogy mind a két oldalon a zsidóság képviselői állnak, sőt, a sajtót is ők uralják, ezért az igazság nem láthat napvilágot.⁴⁸² A zsidóságot kifejezetten a társadalomra káros rétegnek, fajnak ítélte. Azzal, hogy 1918-ban a német kommunisták forradalmat provokáltak ki, amivel a katonai helyzettel ellentétes következmények jártak, a németek I. világháborút követő helyzetéért Hitler elsősorban a zsidóságot tette felelőssé.⁴⁸³ 1939. szeptemberében kijelentette:

„Ha a zsidók egy másik világháborút akarnának kifizetni azszal a szándékkal, hogy elpusztítsák az európai árja népeket, akkor nem az árja népek lesznek azok, akiket megsemmisítenek, hanem a zsidók”.⁴⁸⁴

Ezenközben már minden előkészületet megtettek ahhoz, hogy a Szovjetunióval együttműködve Lengyelországot lerohanják, feldarabolják és az ottani zsidóságot elszállítsák. Minthogy az is egyértelműen kiderült ebből a könyvből⁴⁸⁵, hogy Hitler – és következésképpen az általa vezérelt rendszer – alapvetően zsidóellenes, és a zsidóellenességük már a tettegességig fajul, erre az időre Németországot már 300 ezer zsidó hitű, vagy zsidó származású lakosa elhagyta⁴⁸⁶. Hitler és a náci párt zsidóellenessége minden megnyilatkozásukból egyértelmű volt, de nem csak a harmincas évek második felében, hanem ez Hitler főművéből már 1924-ben minden kétséget kizáróan kiolvasható.⁴⁸⁷

A náciizmus azonban nem csak a zsidóság megsemmisítésére készült, hanem győzelme esetén az összes európai népet maga alá akarta gyűrti. Ezek egy részét alacsonyabb rendűnek ítélve,⁴⁸⁸ szándékában állt ki is irtani őket (zsidók, cigányok, szlávok), másokon meg az árja németeket kiszolgálókként akart uralkodni. Ugyanakkor a saját népe életminőségét nagymértékben megjavította. Ernst Lehman, a náci rendszer biológusa 1934-ben az árják teljesebb életét a természettel való szorosabb kapcsolatban látta, amivel az árják testileg és lelkileg is erősebbek lesznek – és ez bizonyos mértékben a mai zöld mozgalom tételeiből is visszaköszön. Hitler maga is vegetáriánus volt, és a rendszere komolyan foglalkozott a szerves földműveléssel, betiltotta az állatokon végrehajtott kísérleteket, és helyette – sajnálatosan – az általuk alacsonyabb rendűnek tartott embereken folytatták azokat.⁴⁸⁹ Minthogy a felsőbbrendű faj életét elsősorban a természet-közeli mezőgazdaságban képzelték el, a német *‘fajnak’* egyre nagyobb *‘életteret’* akartak teremteni, ami egyértelmű volt Európa katonai meghódításával, és ez egyben az elfoglalt területek lakosságának nagy részben való kiirtását, a maradéknak szolgasorsra utalását jelentette.⁴⁹⁰ A náci így tehát tudományellenesek voltak, a természetvallást részesítették előnyben, különös tekintettel a szakrális erdőkre (!). A Rousseau-iak eltúlozva, eltorzítva és a weishaupti eszmék szolgálai módon köszönnek vissza a náci eszmerendszerből!

A náciizmus németföldön jött létre és gyakorlatilag csakis ott működött. Ez volt az a terület, ahol Weishaupt és az *Illuminátusok*⁴⁹¹ megtalálták a működésükhöz a megfelelő társadalmi háttérrel. A zsidókat kitiltó rendeleteket általában a XVII-XVIII. század során feloldották, ezért ekkor megkezdődhetett Európa zsidóságának az újra alakulása. Először Hollandia fogadta be őket.⁴⁹² A németeknél azonban ez csupán a XVIII. században történt meg. Minthogy ez a folyamat az amerikai kivándorlással párhuzamosan játszódott le, a Nyugat-Európában elsősorban az orosz elnyomás elől menekülő askenázi zsidóság jelent meg, telepedett be oda. Ez volt az a terület, ahová Kelet-Európa zsidó értelmsége áramlott, ahol megtalálta a maga intellektusának megfelelő közeget. Ez volt az a terület, ahol a nemzetközi pénzügyi bankhálózat létrejött,⁴⁹³ ez volt az a terület is, ahonnan a marxizmus elindult, és ahol a gyakorlati életben a náciizmus bukása után, szovjet fennhatósággal meg is valósult. Mindenekelőtt ez volt az a terület, ahol a kommunista eszmék elterjedésével párhuzamosan az antiszemitizmus is létrejött és kifejlődött, ahol az első a nevében is antiszemitizmust hirdető politikai párt megalakult.

A rasszizmus és a zsidóellenesség először Drumont 1886-ban kiadott *La Franca juive* című könyvében egyesült és alapozta meg Alfred Rosenberg nézeteit. Akinek az elmélete egyébként számos mózesi felfogást is

⁴⁸² Hitler (1972), pp.: 46-50, 56-60.

⁴⁸³ Hitler (1972), pp.: 170-187.

⁴⁸⁴ Mónus (1996), p.: 15.

⁴⁸⁵ Lásd a 11. Fejezetet: *A nemzet és a faj* címűt, Hitler (1972), pp.: 258-299.

⁴⁸⁶ Halevy (1996), pp.: 26-27, Sanning (1983), pp.: 136-137.

⁴⁸⁷ Hitler (1972), pp.: 47, 52-56, 60, 258-299.

⁴⁸⁸ Hitler (1972), pp.: 70, 260, 262, stb.

⁴⁸⁹ Bolt (2003). A harmincas évek végétől működtetett megsemmisítő munkatáborokban folytatták az élettani kísérleteket. De nem csak az iker kérdéssel, a nyomorékok minél gyorsabban történő megsemmisítésével foglalkoztak, hanem embereken folytattak olyan fertőző betegségekkel is kísérleteket, mint amilyen a tifusz, a TBC, a vérhas. Alapvető tapasztalat az, hogy ami a lombikban van, az onnan ki is kerül, ezért nem lehet azon csodálkozni, hogy a megsemmisítő táborokban ellenőrizhetetlen mértékben, megfellebbezhetetlenül törtek ki éppen ezek a járványok.

⁴⁹⁰ Hitler (1972), pp.: 85, 99, 101, 110, 115, 118-120, 125, 13. A csehek emeli ki itt és tekinti, az árja fajt felhígító pacifistákként, majd a német szaporulatra hivatkozva nyitja meg a területi igények felsorolását. Itt meg elsősorban az oroszok jelentik a támadás életét.

⁴⁹¹ Illuminátusokról bővebben lásd a 190. oldaltól.

⁴⁹² Dimont (1994), p.: 297.

⁴⁹³ Részletesebben lásd a 161. oldaltól.

tartalmazott, azaz a magasabbrendű fajta, a *Herrenrass* elmélete ősözvetségi mintát tükröz.⁴⁹⁴ A *huszadik század mítosza* című 1930-ban kiadott könyvében már kifejlett fajelméletet képviselve programot nyújtott a zsidóság megsemmisítésére. A Náci Párt tagjaként a jelszava, az *Öld meg a zsidót!* volt.⁴⁹⁵ Erre a jelszóra épült aztán fel Belsen és Auschwitz. Mindezekhez alapot az *antiszemitizmus* teremtett.

Liberalizmus

Az eszmerendszer a szabadság fogalmára épít.⁴⁹⁶ Eredetileg csupán az egyházi korlátozás alóli gondolat felszabadítás volt a meghatározó célja. Mára azonban az eszmerendszer a szabadság alapfogalmán túllépett és sokkal szélesebb körben fogalmazza meg azt. Mindenekelőtt és továbbra is ebben a felfogásában az egyén áll a középpontban,⁴⁹⁷ ezért az egyénnel szemben a közösségeket háttérbe szorítja. A közösség ugyanis korlátozza az egyént, azaz rontja a szabadságának az esélyeit. A mai liberalizmus felfogása az egyéni jogra épít,⁴⁹⁸ így hát a közösségi joggal és az erkölccsel nem tud mit kezdeni, az erkölcsöt a vélt vallási alapozottsága miatt el is veti. Az egyéni jog és az erő a társadalmi élet alapja, az erőt meg az a pénz jelenti, ami fölött az egyén rendelkezik.⁴⁹⁹ Általánosan megfogalmazva azt véli az eszmerendszer, hogy ami jó az egyénnek, az jó a közösségnek is. Ez a gondolat egy másik gondolat megfordítása, ami így hangzik: *ami nem jó az egyénnek, az nem jó a közösségnek sem*. Ez igaz, de a tétel nem fordítható meg. Ez a felfogás azonban szigorú értelemben véve az egoizmus szellemi megfogalmazását jelenti.

Az eszmerendszer mai szélsőséges alakja, a *neoliberalizmus* a gazdasági életben a mindenféle korlátoktól mentes, szabad versenyt hirdeti. Ez csakis a piacokon valósulhat meg, ezért a piaci versenyt korlátozó minden intézményt elutasít.⁵⁰⁰ Ilyen az államhatár, ilyen maga az állam is. A korlátoktól mentes szabadpiac alá vonnak ma már mindenféle emberi cselekedetet, mindenütt a szabad versenyt kéri számon. Versenyhelyzetet várnak el a szolgáltatásoktól, az oktatástól, az egészségügytől, de piaci viszonyok alá helyeznék a kultúrát, a művészetet, ízlést, sőt még az emberi érzelmeket is. Minthogy a piac a kereslet és kínálat egyensúlyára épül, ezért a neoliberalizmus szerint csak azt szabad készíteni, termelni, művelni, amit a piac elismer, ami eladható. Ezért elutasítják az ízlésformálást, azaz a művészeteknek, az irodalomnak az igényeket kell kiszolgálni. Az igényeket, amik folyamatosan süllyednek és lezülленnek⁵⁰¹ – talán nem is véletlenül.

Minthogy maga az állam is korlátokat teremt, gátolja a szabadságot, ezért a liberalizmus további célja az állam teljes leépítése. Kezdetben ez csupán az államhatalmi szerepének egyre kisebb területre való visszazsorítását jelenti, végül azonban az állam teljes felszámolását. Tekintve, hogy a felfogásában az egyedre, az egyénre épít, a jogalkotásánál is az egyén szerepel, ezért mindenféle közösséget, közösségi jogot elutasít. Így hát nem ismeri el sem a nemzetet, sem a nemzeti kapcsolatot, mert azok az egyeseket érzelmi, azaz nem az észszerűség alapján részesítenék előnyben, és ugyanakkor kirekeszt másokat a szabad versenyből.⁵⁰² Károsnak ítéli a szociális ellátást, a társadalmi biztosítást, az emberi összefogást, mert ez is gátat teremt a szabad versenyben. A népoktatás is káros, mert annak is verseny helyzetben kell lennie, és akinek nincs meg az anyagi ereje, hogy megfizesse az oktatását, azt nem szabad tanítani. Ki-ki maga szerezzék meg az ismereteit, és így álljon az igények rendelkezésére. Hogy mit tanul, azt is a piac mondja meg: amiből hiány van, azt az ismeretet kell elsajátítani, hogy az egyéni munkavállaló jövedelemhez, az életének alapfeltételeihez jusson. Olyanná kívánja alakítani az oktatást, hogy annak végterméke, az *ember* (mint termék!) a piacon *eladható* legyen. Ez viszont már a modern rabszolgaságot jelenti, a tömegek látszólagos szabadságának leple alatt a teljes kiszolgáltatottságukhoz vezet.

Az eszme szerint kinek-kinek a saját erejéből kell megélnie és részt vennie abban a versenyben, ahol minden a győztetés, és a vesztesnek pusztulnia kell.⁵⁰³ Ezt az elvet használja fel az eszmerendszer XX. századi megújított változatába beépített *neodarwinizmus*. A társadalmat ezért, mint élőlényt fogják fel, és mindenegyes

⁴⁹⁴ Marschalkó (1958), pp.: 11-23.

⁴⁹⁵ Dimont (1994), p.: 331. Ugyanakkor a másik oldalról nézve nem feledhetjük el a Törvényt (Tóra) sem, ahol, pl. 5Móz 7:2 hasonló értelemben rendelkezik más népek fölötti győzelem esetén. Lásd a 137. oldalon.

⁴⁹⁶ A fogalom elemzésére később még visszatérünk. Lásd a 142. oldaltól.

⁴⁹⁷ Sally (2001). írja a bevezetőjében: *All liberals agree on the primacy of individual freedom and individual choice, which distinguishes liberalism from, for example, socialism and nationalism*. Magyarul: *Valamennyi liberális egyetért abban, hogy az egyén szabadságának és az egyén választásának mindenek előtti elsőbbsége van, és ez különbözteti meg a liberalizmust, pl. a szocializmustól és a nacionalizmustól*.

⁴⁹⁸ Mises (1985).

⁴⁹⁹ Ezt megdöbbentő nyersen fejezte ki Magyarország 2004. végi miniszterelnök jelöltje, Gyurcsány Ferenc, amikor a demokratikus érdekvédelemmel kapcsolatosan így vélekedett: „Tíz év múlva a világot Magyarországon sem a politikusok fogják irányítani. A politikusok azért vannak, hogy az országban élők érdekeit olyan módon hangolják össze, hogy béke legyen. Kinek lesz akkor nagyobb az érdekérvényesítő képessége? Annak, aki alkalmazottként százezer forintot keres, vagy aki mögött egymilliárd forint van? Nyilván az utóbbinak. ... Nagyon fontos a pénz! Nem hiszek azoknak, akik morálisan akarják megváltani a világot...” (Gyurcsány Ferenc, 1996, KÁPÉ gazdasági hetilap).

⁵⁰⁰ Henry A. Giroux: *Neoliberalism and the Demise of Democracy: Resurrecting Hope in Dark Times* www.dissidentvoice.org August 7, 2004.

⁵⁰¹ Még mindig egyre, pedig e nivelláció ellen Kierkegaard már a XIX. század közepén felemelte szavát.

⁵⁰² Mises (1985).

⁵⁰³ Ez az eszmekép a XX. század eleji német *National Sozialist Partei* (Náci Párt) eszmerendszerében meghatározó elem volt. Hitler a *Mein Kampf* című könyvében ezeket a fogalmakat alapvetően meghatározó értelemben használta. Lásd Hitler (1972), pp.: .

jelenségét ‘piacon’ versenyeztetik és számítják a várható eredményt. A mai gyors, nagykapacitású számítógépekkel igyekeznek a társadalmi élet jelenségeit így megközelíteni, és azért hogy az eredményt számítással lehessen megközelíteni, azaz a jelenségeket elméletileg modellezni lehessen, azokat mérni kell tudni. A mérték pedig nem más, mint a pénzben kifejezhető eredmény. Aki szegény marad, az nem életképes, a gazdagé a győzelem.⁵⁰⁴ Az eredmény meg általában azonnali, ugyanis a hosszú távú eredmény nem számítható, arra az eszmerendszer nem alapoz. Életképesnek azt a mozgást, változást, egyedet, társadalmat fogadják el, aminek az eredménye a nagyobb. A darwini felfogásból azt vették át, hogy a gyengébb teljesítményű egyed a versenyben elpusztul, felszabadítja a helyét, a nagyobb teljesítményű egyed pedig fejlődik, elfoglalja a kihalt egyed helyét is. Az emberi csoportokat is élő egyedeknek értelmezik, és a virtuális piacra küldik küzdeni. Az eredményt pedig mint társadalmi törvényt el is hiszik.

A számítógépes programokat úgy alkották meg, hogy a győzelmi feltételekben az erő a meghatározó, és az egyedek harca gyilkos mértékű. Természetesen ebből csakis az jöhet ki, hogy az állami beavatkozás minden mértéke káros, rontja a csoport, de legfőképp az egyén versenyhelyzetét. A neodarwinizmus alapján hirdetik meg a felsőbbrendű ember ‘kitenyésztesének’ a lehetőségét és egyben a szükségességét is.⁵⁰⁵ A ‘*homo finanticus*’, aki úgymond minden területen nyereséget képes elérni, és társadalmi kapcsolatait is elsősorban a hasonló képességekkel teremti meg, ezért aztán a szaporodásában összegzi a további nyereséget jelentő géneket. Így nem is túl hosszú idő alatt a társadalom erre alkalmatlan részétől elválik, és végül is a magasabbrendű szellemi képességeivel létrehozza az átlagos embert meghaladó képességű új emberi fajt.⁵⁰⁶ A társadalom ezért ketté fog szakadni, és minthogy ez a fejlődés útja, bárki, aki ezt gátolja, a fejlődést fékezi, az reakciós, azt a fejlődés útjából el kell távolítani. A szellemi képességek mértéke pedig a pénzteremtés mértékével arányos.⁵⁰⁷ A neodarwinizmus felfogásában nem nehéz fölfedezni az *illuminátusi* felfogást,⁵⁰⁸ ami aztán a náci eszmerendszerben is a rasszizmus alapjait képezte.⁵⁰⁹

Az ún. világforradalmak kezdeti megvalósítói elsősorban a *szabadság* elvét képviselték. Mind a nagy francia forradalom, mind pedig az azt követő XIX. századi forradalmakban, egészen az 1905-ös orosz dekabrista lázadással bezárólag ez volt a legfőbb harci kiáltás, mert hogy a forradalmakat az anarchisták robbantották ki és hajtották végre. Ezek a forradalmak az elsődleges céljuk elérése – a rend megszüntetése – után tanácstalanokká váltak, megmaradtak a rombolásnál, és egyetlen beharangozott életforma-céljukat sem voltak képesek megvalósítani.

A XX. század során végrehajtott, és immár győztesnek nevezhető, a megvalósított ún. szocialista forradalmakat követő időszakban azonban a szabadság fogalma a „*szabad ország szabad polgárai azt teszik, amit szabad*” értelműre változott, miközben az ember teljes szabadságát hangoztatták. Megtehették, hiszen még a tízparancsolat elvén állók sem helyteleníthették a hamisítást, ugyanis a tízparancsolat nem tartalmazza a ‘*ne hazudj!*’ parancsot. Ez a társadalmi rendszer azonban, ahogy fentebb már bemutattuk, az *egyenlőség* jelszavát emelte a zászlójára, és a hozzá tartozó eszmerendszer a *tudományos szocializmus*, azaz közismertebb nevén a *kommunizmus* volt.

Szcientológia

Lélektani gyógyítás köréből kifejlődött vallás, amely az ésszerű gondolkodásra épít. Elsősorban vagyonos embereket gyűjt a vonzáskörébe és a felvilágosítás ígéretével fosztja meg őket a vagyonuktól. A vallás alapítója, bizonyos Ron L. Hubbard mint isteni igazságot kinyilvánító próféta ismert, szavait jogvédelemmel őrzik, és a mai jogrendszert vonják be működésükbe. Hitük szerint a modern lélektan tönkreteszi a betegeit, – és ebben valószínűleg jórészt igazat kell nekik adnunk, – de amit ők ajánlanak helyette, az sem különb a nyugati világ lélektanánál. Mindezt a tudományosság köntösébe öltöztetve. Meditációs gyakorlataik az imát pótolják. Híveiket kemény szállal kötik magukhoz mindaddig, amíg vagyonukból teljesen ki nem forgatják őket.

* * *

A műveltséget a fentiekben nem mutattuk be teljes szélességében. Csupán az azt meghatározó eszmei alapokat vizsgáltuk. A fentiekben elemzett eszmék, gondolatok a társadalom életében számos más vonatkozásban is megjelennek. A műveltség mögötti eszmék a végső soron visszavezethetők vallási fogalmakra, jöllehet azok nem mindegyike ölt rítusokba rögzíthető gyakorlatot. A művészeti alkotások, amelyeket általában a műveltség kiemelt megnyilvánulásainak, kicsapott termékeinek foghatunk fel, magukban hordozzák az alkotó hitét, világnézetét és kifejezni szándékolt gondolatát. Ezeket szigorú értelemben véve nem tekinthetjük vallásos felfo-

⁵⁰⁴ Lásd részletesebben, pl. *Encyclopaedia Britannica Social Darwinism* címszavánál.

⁵⁰⁵ Ez a náci eszmerendszerben már adott volt, ők a *germán fajt* tekintették már eleve felsőbb rendűnek. Lásd részletesen Hitler (1972), 11. *Nemzet és faj* c. fejezetét, pp.: 258-299.

⁵⁰⁶ Ebben a gondolatban a platóni társadalmi modellt ismerhetjük fel. Platón is az uralkodók szelektív szaporításával vélte megnövelni azok racionalitását és uralmi képességét ez által állandósítani.

⁵⁰⁷ A XX. század második felére összegyűlt élettani ismeretanyag a szociáldarwinizmus alaptételeit is megkérdőjelezte. Lásd *Encyclopaedia Britannica Social Darwinism* címszót. Ennek ellenére a neoliberais eszmerendszernek ez mint meghatározó alapja megmaradt.

⁵⁰⁸ Erről a felfogásról bővebben a 190. oldaltól olvashatunk.

⁵⁰⁹ Marrs (2003), p.: 110.

gásnak, vallásos hit megnyilvánulásának, mégis jellegüket tekintve kifejezetten rokonok. Ezért nem szükséges, hogy a műveltséget a vallásokon túl kiterjesztve vizsgáljuk. Azért emeltük ki a fentiekben megvitatott eszmei alapokat, mert a társadalom tényleges műveltségében – általános értelemben véve a kultúrában – a fentiek a meghatározóak.

A műveltséget, az eszmei, szellemi meghatározottságot, mint fogalmat a társadalom a létével hordozza és alakítja át a társadalom valóságos életévé. Folytassuk vizsgálatainkat a műveltséget hordozó közeggel, a társadalmi léttel.

2.2. A Társadalmi lét

A műveltség önmagában értelmezhetetlen. A műveltség mindig valamilyen emberi csoport tevékenységéhez, életéhez kapcsolható. A műveltséget hordozó közeg tehát maga a létező, élő társadalom. A társadalom nem csupán emberek halmaza, ugyanis a társadalmat alkotó embereket mind élettani, mind pedig eszmei, műveltségi kapcsolatok tömege tartja össze alakítja felettes fogalomná, társadalommá. A földgolyón eltérő időjárás, földrajzi és emberi körülmények között számtalan társadalom létezik, él, és a megélt műveltségük az adott területen hagyományt teremtve a körülményeikhez alkalmazkodik.

De nem csak a természeti környezethez kell az emberi közösségeknek és embereiknek alkalmazkodniuk, hanem egymáshoz is. Az egy-azonos területen együtt élő emberek nem nélkülözhetik az együttélésüket szabályozó ismereteket, szabályokat, törvényeket. Nem nélkülözhetik annak az életük, tevékenységük során való figyelembevételét, betartását. Ezeket a szabályokat, megállapodásokat, emberi viszonyokat alakító eszmei törvényeket összefoglaló néven erkölcsnek nevezzük. Az emberi együttlét, együttélés nem nélkülözheti az erkölcsöt.

2.2.1. Az Erkölcs

Sokan az erkölcs szó hallatán azonnal vallási parancsokra gondolnak, pedig a közösség együttélésének föltételei, szabályai, törvényei nem vonhatók szigorúan és meghatározó módon a vallás fogalma alá. Még akkor sem, ha korábban az erkölcsöt tételesen megfogalmazó értelmiség ezt a vallással egyidejűleg tolmácsolta. Ha több ember él azonos területen, ahol mozgásuk, működésük időben és térben átfed, akkor nem létezhetnek sokáig egymás tevékenységét, kölcsönhatásaikat rögzítő, leíró szabályok nélkül, amelyek meghatározzák egymáshoz való viszonyaikat, azaz egymással szembeni jogait és kötelességeiket. A két fogalom, a jog és a kötelesség azonban nem választható el egymástól. Ami jog az egyik közösség embere számára ugyanaz kötelesség egy másiké számára. Ezek az alapvető közösségi szabályok a társadalom eszmeiségétől függenek, és valójában azt tükrözik, jóllehet többnyire levezethetők úgy is, mint amit egyetlen együtt élő emberi közösség sem nélkülözhet, azaz általánosan az együttélés szabályainak tekinthetők.

Az erkölcs az emberek magatartását szabályozó társadalmi tudati és gyakorlati eszköz. Erkölcs vagy morál az etika vagy erkölcsfilozófia tárgya. Az erkölcs elősegíti az egyes emberi cselekedetek összehangolását harmonikus társadalmi folyamattá. Az erkölcs a társadalmi élet valamennyi területén szabályozza az emberi viselkedést — a magánéletben, a családban, a munkában, a közéletben, a politikában, a tudományban. Ám ezekben a szférákban a magatartás olyan más szabályozói is érvényesülnek, mint a jogi, állami és gazdasági normák, szabályok, előírások, rendeletek és törvények. Nem teljesen és kizárólag az erkölcshez tartoznak az egyes ember magatartásának olyan társadalmi befolyásolói, mint a szokások és hagyományok, a közvélemény és a nevelés fórumai, azaz a nemzeti hagyományok, a házasság normái, a munkakultúra.

Az erkölcsi szokások fenntartója, esetleges módosítója a társadalmi életben érvényesülő erkölcsi fegyelem ereje, a mindenki által támogatott közvélemény hatalma. Ennek lényege, hogy mindenki ellenőrzi az erkölcsi követelményeknek az egyes emberek általi teljesítését, és egyedül az összesség elismerésétől függ valakinek az erkölcsi tekintélye. Az erkölcsi szokások azonban nem olyanok, mint egyéb, egyszerű szokások, mert eszmei alapozást is kapnak az emberi élet rendeltetésére, értelmére vonatkozó normák, erkölcsi alapelvek és eszmények alakjában.

Ezeknek a társadalom által kialakított és közvetített erkölcsi fogalmaknak a segítségével minden ember önállóan képes megítélni mindannak erkölcsi jelentését, ami körülötte történik, és szabályozni, értékelni saját magatartását. Erkölcsi tudatként az erkölcsi követelmények tudatosítása mint kötelességérzet mozgatja az embert, meghatározva életmódját, értékelve magatartása tartalmát. Ezért az ember az erkölcs számára nemcsak a társadalmi ellenőrzés tárgya, hanem saját erkölcsi öntudattal – meggyőződéssel, érzelmekkel, hajlamokkal és lelkiismerettel – rendelkező öntevékeny személyiség.

Az erkölcsi tudat, az erkölcsi tevékenység és az erkölcsi viszonyok egysége adja az erkölcs természetét, míg ezek összhangjának hiánya az erkölcsi normáktól való eltéréshez vezethet. Így az erkölcs szerepet játszik a társadalmi berendezkedés erősítésében vagy felbomlásában is. A történelem során az egymás ellen társadalmi méretű politika harcot folytató csoportok az erkölcs területén is különböztek ugyan, ám mindig érvényesültek bennük az általános emberi erkölcsi vonások. Utóbbiak közé tartozik az emberség, az igazságosság, erkölcsi egyenlőség, emberi személyiség, emberi méltóság elve.

Az erkölcsi követelményeket a közvélemény hatalmát jelentő, általánosan érvényesülő közszokások biztosítják, illetve támasztják alá. Erkölcsi büntetés pedig csak tudati jellegű ráhatásként érvényesül, és nem egyes személyek, hanem a társadalom egésze részéről. Az erkölcsi normák nincsenek leírva, hanem általános képletekként rögződnek a nevelődésben és befolyásolják a mindennapi cselekedeteket. E normák felfedezhetők bizonyos hagyományos érintkezési, kommunikációs formákban is, mint a közmondások, népi példázatok, mondák, vagy egyes műalkotások.

Mellérendelő társadalom tagjai nem függenek egymás akaratától, azokat kifejező parancsaitól, azaz magukat szabadoknak tarthatják, de tisztában kell lenniük azzal, hogy a saját szabadságuk korláta a másik, velük egyenértékű társuk szabadsága. Tulajdonuk korláta a másik ember tulajdona, továbbá felelősséggel tartoznak önmaguk és a tőlük függő emberek, egyben a közösség iránt, amelyben léteznek. Itt jogok és kötelességek párhuzamáról elmélkedhetünk, az emberi viszonyok társas viszonyként adhatók meg. Ha elvárom, hogy a másik ember tiszteletben tartsa a jogaimat, akkor nekem is kötelességem a másik ember velem szembeni jogát tiszteletben tartani. A jog és a kötelesség nem egymással ellentétes, egymást legyőző, egymással harcban álló fogalmak, hanem a társadalom működésének összetartozó létfeltételei, és zökkenőmentesen működő – azaz stabil – társadalomban ezek egyensúlyban vannak.

A közösség együttélésének írott szabályai már az ókortól ismeretesek.⁵¹⁰ Legszebb megfogalmazásukat a halálról szóló egyiptomi könyvekből ismerhetjük meg, amelyek parancs formájában megfogalmazott kivonatot a biblikus tízparancsolatok között is megtaláljuk. Ezek közül fontosak a szülők, az utódok tiszteletére, gondozására vonatkozóak, amelyek a közvetlen elődöknek és utódoknak társadalmon belüli kiemelt helyzetére utalnak. Velük szemben több a kötelesség, hiszen utód korunkban magunk is a többletgondoskodást élveztük, és esetleg öreg, csökkent mozgásképességű korunkra ugyancsak el is várjuk a gondoskodást. A másokkal szembeni egyenértékűséget a 'ne lopj!', 'ne paráználkodj!', 'ne kívánd másét...', 'ne ölj!' stb. parancsok jelzik. Másokkal szembeni magatartásunkban ezek az irányadók. Mindezek a társadalmi együttélési-, és nem pedig vallási szabályok, törvények. De a sumér királyok között a Sargont követő és Hammurabit megelőző király, Urukagina törvényei is hasonló szellemben fogantattak.⁵¹¹ Később Hillél, a rabbinikus zsidóság egyik megteremtő atyja, a Kr.e. utolsó évszázad végén a júdaizmus egyébként bonyolult vallási és hitéleti törvényeinek erkölcsi lényegét így foglalta össze: „Ne tedd másnak azt, amit magadnak nem kívánsz!”

Hasonló 'törvények' találhatók meg a természeti népeknél is. Az ausztrál bennszülöttek között az életet, a másik ember szabadságát, a társas viszony biztonságát és állandóságát biztosító 'törvényeik', valójában inkább szokásjogaik a mondavilágukból ismeretesek.⁵¹² Ugyancsak a magyar népmesevilág az együtt élő, egymásnak alá nem rendelt emberek viselkedését mutatja meg, mint követendő példát.

Jellegzetesen mellérendelő szemléleti mód jogrendszere, erkölcsi alapja a magyar Szentkorona tana. Ennek első jelei már I. (Könyves) Kálmán idejéből ismertek. A tan maga a Szentkoronához kapcsolódik. A magyar Szentkorona hivatalos latin neve: *sacra regni hungarici corona*. A latin szövegből a *corona sacra* az alap kifejezés, amely sokkal inkább szakrálist, és nem szentet jelent, azaz megszentelt, szentséggel teli koronát. Ez meg is felel a korona elsődleges szerepkörének, ami a királyt a hivatásába, szerepkörébe való beavatás. A magyar Szentkorona a király fején a beavatási szertartás (koronázás) alkalmával van csupán. Beavatás nélkül a magyar királyság 'alattvalói' nem ismerik el az illető személyt királyuknak, hiába igényli ezt a jogkört, vagy az egyházi legfelsőbb úr, a pápa hiába nyilvánítja annak. A *regni* szó sem királyit, hanem uralkodási, királyi területet, azaz királyságot jelent. A *hungarici* pedig a *hungaricus*, azaz a *hun nép* birtokos esetét jelenti. A Szentkorona tehát nem más, mint a hun nép területének szentséges koronája, beavató koronája.⁵¹³ A Kézai Krónika Salamon koronáját még királyi koronának, azaz *corona regali*-nak nevezi, majd I. Géza királytól kezdve használja a Krónika a *corona regni* kifejezést. Ez eléggé határozottan utal a Szentkorona korai ismeretére, de arra is, hogy I. Szent Istvánt nem ezzel a koronával koronázhatták meg.

A Koronatan szerint a Szentkorona az ország birtokosa – és ezzel illeszti be a Magyar Királyságot Európa hűbéri rendszerébe, ahol a földnek tulajdonosa van, és az a föld, amelynek nincs tulajdonosa, azé lesz, aki először azt magának nyilvánítja. Ez volt többek között, pl. Ausztrália fölfedezésekor is, de Amerikában sem voltak eredetileg földtulajdonosok az indiánok, ezért a hóditók tulajdonába ment a földjük azok megjelenésével. A Magyar Királyság így a Szentkorona országává lett, amelynek mind a király, mind a nép egyenértékű, de nem egyforma és egyforma jogkörű – és kötelességű – tagja lett. A király alkotta a Szentkorona fejét, a népesség meg a testét. A kettő egymás mellé rendelésével a király, mint fej valójában vezéri szerepkörhöz jutott és alkalmatlansága esetén abból a szerepkörből úgy lehetett eltávolítani, hogy az életét nem fenyegette veszély. Az ország területén élő nép – nemre, nemzetségre, vallásra és nyelvre való tekintet nélkül – egyaránt és egyenértékű tagja volt a Szentkoronának. Ez a felfogás kiemelkedő jelentőséget biztosít a Szentkorona tannak, hiszen ember embert

⁵¹⁰ Itt most eltekintünk az ókori királyi törvényektől, amelyek némelyike – pl. Urukagina törvényei – ugyan a közösség érdekeit fejezték, el-
lentében pl. ugyanitt Hammurabi vagy Sargon törvényeivel, amelyek valóságban kifejezetten az uralkodó előkelőség érdekeit rögzítet-
ték, azok jogait állították szembe az alattuk lévő tömegek kötelességeivel. Vö. Zakar (1973), pp.: 87-94 ill. 98-117.

⁵¹¹ Zakar (1973), pp.: 87-95.

⁵¹² Ilyen összefoglaló munka pl. Reed két műve: Reed (2000) és Reed (2001).

⁵¹³ Lásd erről Csihák (1999), pp.: 51-77.

ennek hatáskörén belül nem birtokolhatott. Ezt a lehetőséget csakis a XV. századi, Werbőczy féle átalakítás nyitotta meg, amikor a nemességet törvényileg is a köznép fölé emelték. A koronatan szellemében készült az Aranybulla (1222), amely a király és a nép emberi, hatalmi jogi és kötelesség viszonyait szerződési alakban rögzítette.

A Szentkorona tana valójában az európai földrész első alkotmánya volt és ezt mélyen áthatotta a mellérendelés, az együttélés erkölce.⁵¹⁴

Az alárendelő társadalmakban is megtalálhatók az erkölcsöt képviselő törvények, de ott más törvények vonatkoznak a letelepedett alaplakosságra és mások a rátelepedett előkelőkre, az ún. nemességre. A magukat magasabb rendűnek vélték gyakran egymás között itt is az egyenértékűséget képviselik, de az alárendeltekkel szemben viszont már nem. Ez a legvilágosabban Hammurabi, majd az ő törvényeit a mai társadalom felé tükröző júdaizmus mózesi törvényeiből nyilvánvalóan kétséget kizáró módon. Ugyan a sumérok hitvilágában az istenek szolgálatára teremtették meg az Embert, de ők magukat, az ún. *fekete fejűeket* nem tekintették szolgának, sem isten szolgáinak, még kevésbé más emberének, hanem égi eredetű kiválasztottaknak.⁵¹⁵ Ez a kiválasztottság őket a nem égi eredetű emberek fölé emelte, akiket aztán maguk rabszolgaként használtak.

Ez a felfogás megint csak visszaköszön az Ószövetség lapjairól, a júdai kiválasztottaknál hasonló felfogásba ütközünk. Ők a magasságos Isten kiválasztottjai, és ezért egymás között más jogrendszert, törvényeket alkalmaznak, mint a kiválasztottságból kirekesztettekénél. Mózes 5. könyve ezt többszörösen meg is fogalmazza, példának okáért:

5Móz 3:6-7

*És fegyverre hánytuk azokat, a mint cselekedtük vala Szihonnal, Hesbon királyával, fegyverre hányván az egész várost: férfiakat, asszonyokat és kisdedeket is. De a barmokat és a városokból való ragományokat mind magunk között vetettük prédárra.*⁵¹⁶

Ám de amikor ilyesmit olvasunk, akkor joggal merül fel a kérdés: kik azok a nem-kiválasztottak, akiket az Isten így büntet? Avagy, ugyanezt megkérdezhetjük, amikor azt olvashatjuk, hogy mi a lehetséges vagyoni eredete, mint pl.:

5Móz 6:10-12

És a mikor bevisz téged az Úr, a te Istened a földre, a mely felől megesküdt a te atyáidnak, Ábrahámnak, Izsáknak és Jákobnak, hogy ad néked nagy szép városokat, a melyeket nem te építettél; És minden jóval megteli házakat, a melyeket nem te töltöttél meg, és ásott kutakat, a melyeket nem te ástál, szőlő- és olajfakerteket, a melyeket nem plántáltál; és eszel és megelégszel: Vigyázz magadra, hogy el ne felejtkezzél az Úrról, a ki kihozott téged Égyiptom földéről, a szolgágnak házából!

Ez a felsorolás az embert óhatatlanul a kurgán invázió korára emlékezteti, amikor a sztyeppei pásztorok az Óreg Európa földművelő műveltségeit fölégették, majd urakként rájuk telepedtek.⁵¹⁷ A kiválasztottság szemlélete itt is, ott is tetten érhető. A különbség csupán annyi, hogy közben azért néhány évezred eltelt, és a Fekete-tenger partjainak föltételezett eredeti hitvilága a fentiekben bemutatottak szerint már átalakult. A környezet értelmisége, előkelője már sokkal inkább a földi életbe be nem avatkozó intellektualitásnak fogta fel az istenséget, és a közvetlen teremtő, a beavatkozó Mester már más rangú – és rendű – szerepkörrel rendelkezett.

A héber hitvilág Törvénye a kiválasztottak számára szigorú, faji tisztasági előírásokat is tartalmaz. A könyvek sorában először Mózes 1. könyve 34. fejezetében találkozunk ezzel a kérdéssel, amikor Sekhem, a Khivveus Khámornak a fia beleszeret Dinába, Jákob lányába, és a fivérek beleegyeznek a házasságba, ám előírják nekik, hogy körülmetélkedjenek. Amikor ezt Sekhem városának fiai mind megtették, akkor lerohanják őket, mindenkit lekasabolnak, és a vagyonukat elviszik. Jákob azonban így vélekedett a tetről:

1Móz 34:30

És monda Jákob Simeonnak és Lévinek: Megháborítottatok engem, és utálatossá tettetek a föld lakosai előtt, a Kananensok és a Perizsensok előtt; én pedig kevesed magammal vagyok, és ha eltörölnek engem, mind házam népével egybe.

Itt azonban még nem a faji tisztaság törvényét említik válaszként a fiúk, hanem azt, hogy Sekhem megbecstelenítette Dinát, azaz:

1Móz 34:31

Azok pedig mondának: Hát mint tisztátalan személybel, úgy kellett-e bánni a mi húgunkkal?

Ugyanakkor a tett jó összhangban van a későbbiekkel, amikor az általuk meghódított népekkel kapcsolatban, pl. így intézkedik a Törvény:

⁵¹⁴ Zétényi (1997), p.: 17.

⁵¹⁵ Zakar (1973), pp.: 163, 164, ill. Alford (2000), pp.: 31-32, 197-198.

⁵¹⁶ Szihont lásd: 5Móz 2:33-34.

⁵¹⁷ Gimbutas (1991), pp.: 352-401.

5Móz 7:2-3

És adja őket az Úr, a te Istened a te hatalmadba, és megvered őket: mindenestől vesztítsd ki őket, és ne könyörülj rajtuk. Sógorságot se szerezzél ő velük, a leányodat se adjad az ő fióknak, és az ő leányukat se vedd a te fiadnak.

Ugyanerre Nehémiás így utalt:

Néh 13:23-25

Ugyanazon napokban meglátogattam azokat a zsidókat, a kik asdódi Ammonita és Moábita asszonyokat vettek feleségül. És fiaik felerésze asdódi nyelven beszél vala, és nem tudnak vala beszélni zsidóul, hanem egyik vagy másik nép nyelvén. Annakokéért jedődém velök, és megátkoztam őket, és megverék közülök néhányat, és megtépém őket, és megeskettém őket Istenre: Bizony ne adjátok leányaitokat az ő fiaiknak, és ne vegyetek leányaik közül feleséget fiaitoknak és magatoknak.

A 'faji tisztaság' törvényének a megtartása tehát Nehémiás idején⁵¹⁸ a tettelegességet is kiválthatta. A született kiválasztottak eszméje elsősorban ekkor észlelhető a maga teljességében. Ez a felfogás XX. századi szemmel a teljes törzsi rasszizmust jelenti. Különösen, ha a következőket is hozzávesszük:

5Móz 11:23-24

Akkor küldj az Úr mindazokat a nemzeteket ti előletek, és úrrá lesztek nálatoknál nagyobb és erősebb nemzeteken. Minden hely, a melyet lábatok talpa megnyom, tiétek lesz, a pusztától Libanonig, és a folyóvíztől, az Eufrátes folyóvizétől a nyugoti tengerig lesz a ti határotok.

Ebben a részben az akkor ismert világ határait sorolja fel a szerző. Később – és átvitt értelemben – a határok nem csak erre a területre korlátozódnak, hanem kiterjedhetnek az egész Földre. Az elfoglalt területek lakosságának nem csak a vagyonát adja az Úr a kiválasztottaknak, hanem még így is utasítja őket:

5Móz 7:5-8

Hanem így cselekedjete velök: Oltáraikat rontsátok le, oszlopaikat törjétek össze, berkeiket vágjátok ki, faragott képeiket pedig tűzzel égessétek meg. Mert az Úrnak, a te Istenednek szent népe vagy te; téged választott az Úr, a te Istened, hogy saját népe légy néki, minden nép közül a föld színén. Nem azért szeretett titeket az Úr, sem nem azért választott titeket, hogy minden népnél többen volnátok; mert ti minden népnél kevesebben vagytok; Hanem mivel szeretett titeket az Úr, és hogy megtartsa az esküit, a mellyel megesküött volt a ti atyáitoknak; azért hozott ki titeket az Úr hatalmas kézzel, és szabadított meg téged a szolgaságnak házából, az egyiptombeli Faraó király kezéből.

Itt a vagyon elrablásán felül még a meghódítottak műveltségének a kiirtásáról is intézkedik a Törvény. Ebben a részben benne foglaltatik a bosszúállás is, hiszen mindezt azért kell másokon végrehajtani, mert átmenetileg szolgák voltak Egyiptomban. Ámde láthattuk, Egyiptom nem föltétlenül jelenti magát az afrikai országot, sokkal inkább elvont fogalomként az alvilágot. Az alvilági átmeneti tartózkodást az evilágon kell mások felett megbosszulni. Ugyanis az általuk elfoglalt területek népessége nem az Úr szolgálja:

5Móz 7:10

De megfizet azoknak személy szerint, a kik gyűlölik, elvesztvén őket: nem késlekedik az ellen, a ki gyűlöli őt, megfizet annak személy szerint.

A kiválasztottaknak meg a következő ígéretet teszi az Úr, ha hűségesek és kíméletlenül, kritikátlanul végrehajtják a parancsait:

5Móz 7:14-16

És áldottabb leszesz minden népnél; nem leszen közötted magtalan férfi és asszony, sem barmaid között meddő. És távolt tart az Úr te előttd minden betegséget, és Egyiptomnak minden gonosz nyavalyáját, a melyeket ismersz; nem veti azokat te reád, hanem mindazokra, a kik gyűlölnék téged. És megemészted mind a népeket, a melyeket néked ad az Úr, a TE Istened; ne kedvezzén a te szemed nekik, és ne tiszteld az ő isteneiket; mert tőr gyanánt volna az néked.

Az idegen népek azonban nem is közeledhetnek az Úrhoz, ahogy ezt olvashatjuk:

5Móz 23:3

Az Ammoniták és Moábiták se menjenek be az Úrnak közösségébe; még tízedízig se menjenek be az Úrnak közösségébe, soha örökké.

Erre hivatkozva aztán Nehémiás nem késlekedik örömmel újságolni, hogy:

Néh 13:3

És lőn, hogy amikor hallották e törvényt, kérekesztének Izrael közül minden elegy-belegy népet.

⁵¹⁸ Kr.e. 5. század közepén.

A kiválasztottak és a szomszédjaik, a meghódításra kijelöltek minősítésbeli különbsége itt kétségtelenül, és kiemelten módon látszik. Ide tartozik még a Számok könyvéből a következő szakasz is:

4Móz 36:6-9

Ez az, a mit parancsolt az Úr a Czólofbád leányai felől, mondván: A kihez jónak lájátok, abhoz menjenek feleségül, de csak az ő atyjok törzsének házanépéből valóhoz menjenek feleségül. Hogy át ne szálljon Izrael fiainak öröksége egyik törzsről a másik törzsre; hanem Izrael fiai közül kiki ragaszkodik az ő atyái törzsének örökségéhez. És minden leányzó, a ki örökséget kap Izrael fiainak törzsei közül, az ő atyja törzsbeli házanépéből valóhoz menjen feleségül, hogy Izrael fiai közül kiki megtartsa az ő atyáinak örökségét. És ne szálljon az örökség egyik törzsről a másik törzsre, hanem Izrael fiainak törzsei közül kiki ragaszkodik az ő örökségéhez.

A fenti megfogalmazásból a vagyon törzsön belüli megőrzésének az igénye látszik. Ez a népen, a törzsön belül valóban demokratikus,⁵¹⁹ nagyszerű törzsi összetartást képvisel. Mint pl. a következő is, ahol Mózes a bírálkkal kapcsolatosan a következőket mondja:

5Móz 1:16-17

És megparancsolám abban az időben a ti bírútoknak, mondván: Hallgassátok ki atyátok fiait, és ítéletek igazságosan mindenkit, az ő atyafiaival és jövevényével egyben. Ne legyetek személyválogatók az ítéletben, kicsinyt úgy mint nagyot hallgassatok ki; ne féljete senkitől, mert az ítélet az Istené; a mi pedig neheznek tetszik néktek, én előmbe hozzatok, és én meghallgatom azt.

De vajon mi a helyzet a kívülállókkal szemben? Itt a családhoz került idegent még éppen úgy meg kell hallgatnia a bírónak, mint a családtagot. Főntebb azonban láthattuk, hogy a külsők, a törzshöz nem tartozók emberjogi helyzete egészen más, ők szinte nem is számítnak embernek.⁵²⁰ Mindenekelőtt láthatjuk, hogy Mózes népe nem fogadhat el idegen embert királyának, idegen nem uralkodhat rajta:

5Móz 17:15

Azt emeld magad fölé királynak, a kit az Úr, a te Istened választ. A te atyádfiai közül emelj magad fölé királyt, nem tehetsz magad fölé idegent, ki nem az atyádfia.

Az idegenekre vonatkozó különböző bánásmódot igazolják a következő részek is:

3Móz 25:35-44

Ha a te atyádfia elszegényedik, és keze erőtlenné lesz melletted, segítsd meg őt, akár jövevény, akár zsellér, hogy megélhessen melletted. Ne végy tőle kamatot vagy uszórát, hanem félj a te Istenedtől, hogy megélhessen melletted a te atyádfia. Pénzedet ne add néki kamatra, se uszórát ne add a te eleségedet. Én vagyok az Úr, a ti Istenetek, a ki kiboztalak titeket Egyiptom földéről, hogy néktek adjam Kánaán földét, és Istenetek legyenek néktek. Ha pedig elszegényedik melletted a te atyádfia, és eladja magát neked: ne szolgáltatassd úgy, mint rabszolgát. Mint béres, mint zsellér legyen nálad; a kürtölésnek esztendejéig⁵²¹ szolgáljon nálad. Aztán menjen el tőled ő és vele az ő gyerekei, és térjen vissza az ő nemzetségéhez, és térjen vissza az ő atyáinak örökségéhez. Mert az én szolgálaim ők, a kiket kiboztam Egyiptom földéről: nem adathatnak el, mint rabszolgák. Ne uralkodjál rajt kegyetlenül, hanem félj a te Istenedtől. Mind szolgád, mind szolgálóleányod, a kik lesznek néked, a körültek lévő népek közül legyenek; azokból vásárolj szolgát és szolgálóleányt.

5Móz 15:3-5

Az idegenen hajtsd be, de a mid a te atyádfiáná⁵²² lesz, engedje el néki a te kezéd. ... és sok népnek adsz zálogos kölcsönt, te

⁵¹⁹ Finkelstein (2002), pp.: 95, 144 ezt az elemet hangsúlyozza. A Törvény másként értelmeződik a törzsön belül, és másként az azon kívül lévő számára.

⁵²⁰ Ez majd a későbbi Talmudban már kifejezetten meg is fogalmazódik: az izraeliták Emberek, a goyok azonban nem, mert nincs meg bennük az isteni lélek. Példának okáért: Sanhedrin 57a, 58b, Baba Kamma 37b, Baba Mezia 24a, 114b, Yebamoth 61a, 98a, Abodah Zarah 22a-22b, 38b, Goshem Ham 266. Máimon is a Mishnah Torában úgy magyarázza a Mózes törvényeiben általánosan használt *felebarát* szót (példának okáért 3Móz 19:13, 16, 17), hogy a *goyimra* ezek nem vonatkoznak, mert ők nem azok. Lásd erről: Israel Shahak: *Jewish History, Jewish religion*, Pluto Press, London, p.: 80. A *goyim* és az izraeliták alapvető megkülönböztetése a Zohar könyvéből is kiolvasható, miszerint „*valamennyi izraelitának része lesz a következő világban, és odaérkezésükkor nem adják át őket, a Douma angyal kezeihez és küldik le a pokolba mint a goyokat*”. (Zohar, Toldoth Noah tanulmány, folio 59b, De Pauly, I. 347). Valójában a goyoktól csak az ember jellegét is megtagadják. (Zohar, Lekh-Lekha tanulmány, folio 94a, De Pauly, I. 535). A Zohar ismét megmagyarázza, hogy az Írás szavai „*Jehovah Elohim embert teremtett*” azt jelenti, hogy ő Izraelt teremtette (Zohar Bereshith tanulmány, folio 26a, De Pauly, I. 161), és végül: „*igen, a zsidók emberek, mert a lelkiük a felsőbbrendű embertől (azaz Istentől) származik. De a világ népei nem nevezhetők embernek, mert ők nem a Szentből és a Felsőbb Emberből, a Neschamából, (dicsőséges lélekből) származnak, hanem Belial Ádamból, azaz az alattomos és szűkségtelen embertől, akit Sammaelnek neveznek, a Felsőbb Ördögtől*”. Luria tanítványa, a kabbalista Naphtali Emek ha Melek könyvéből idézi Webster (1924), p.: 13

⁵²¹ A kürtölés esztendeje minden 50. esztendőt jelent.

⁵²² Az *atyafi*, az *atyád fia*, a *felebarát* egyértelműen a törzshöz tartozást jelenti, és amit parancsként velük szemben a Törvény előír, az értelemszerűen nem vonatkozik a törzsön kívüliekre. Ezt megint csak a Talmud teszi egyértelművé a mai hívők és beavatottak számára. Lásd erről: Israel Shahak: *Jewish History, Jewish religion*, Pluto Press, London, p.: 80.

pedig nem kérsz kölcsönt, és sok népen fogsz uralkodni és te rajta nem uralkodnak.

5Móz 23:19-20

Az idegentől vehetsz kamatot, de a te atyádfiától ne végy kamatot, hogy megáldjon téged az Úr, a te Istened, mindenre a mire kinyújtod a kezdeted azon a földön, a mire bemész, hogy bírd azt. A te atyádfiától ne végy kamatot, se pénznek kamatját, se eleségnek kamatját, sem semmi egyébnek kamatját, amit kamatra szokás adni.

A fentebb bemutatott igazán demokratikus felfogás a kívüllálóra nézve azonban már nem vonatkozik. Nézzük meg tovább azokat, akik nem tartoznak Izrael fiai közé, róluk még hogyan intézkedik a Törvény? Ilyen utalásokat már fentebb láttunk, ám van még több is. Pl.:

3Móz 25:45-49

Meg a zsellérek gyermekei közül is, akik nálatok tartózkodnak, azokból is vásárolhattok, és azoknak nemzetségéből, a kik veletek vannak, a kiket a ti földetek nemzettek; és legyenek a ti tulajdonotok. És örökiül hagyjátok azokat a ti utánatok való fiaitoknak, hogy örökségül bírák azokat, örökéül dolgoztathattok velük; de a ti atyátok fiai, az Izrael fiai, egyik a másikon senki ne uralkodjék kegyetlenül. És ha a jövevény, vagy zsellér vagyonra tesz azért melletted, a te atyádfia pedig elszegényedik mellette és eladja magát a melletted lévő jövevénynek, zsellérnek, vagy jövevény nemzedékéből való sarjadéknak: Mindamellett is, hogy eladta magát, megváltható legyen; akárki megválthassa az ő atyafiai közül. Vagy nagybátyja, vagy nagybátyjának fia váltsa meg azt, vagy az ő nemzetségéből való vérrokona váltsa meg azt, vagy, ha módja van hozzá, maga váltsa meg önmagát.

Ide illik még Salamon egyik intézkedése is, aki a Templom építéséhez az idegenek munkáját használta fel, emígyen:

2Kró 8:17-18

Megszámláltat azért Salamon minden idegen férfit az Izrael földén, az ő atyjának, Dávidnak a megszámláltatása után és találta száztötháromezerhatszázát. És választá azok közül bevenezzer teherbördőt, favágásra pedig a hegven nyocsvanezeret; pallérokat, a kik a népet szorgalmazhatták, ren dele háromezerhatszázát.

Azaz pontosan mindannyit besorolták a nehéz fizikai munkára. A Törvény a törzsön kívüliek számára már egyáltalán nem felemelő, sőt, nagyon is nemkívánatos valami. Ebben a szellemben a júdaizmus törvényei szolgálai módon követik Hammurabi törvényeit, azok egy évezreddel későbbi, csupán csak kissé átfogalmazott változatai.

Egyértelmű, hogy az *atyafiság* a meghódítottakra nem vonatkozik, az ő vagyonuk elvehető, az ő életük nem védett, ők talán nem is emberek. Ez a felfogás jó összhangban van Platón államfelfogásával, ami úgyszintén az emberek született egyenlőtlenségére alapszik. Platón látszólag történelmileg visszanyúl az emberiség különböző korszakaihoz és a teljes alárendelés szellemében fogalmazza meg azt az eszményi államot, amely elképzelései szerint az emberiség aranykorát jellemezte, és amely a később eltorzult. Ezt a torzulást a timarchia, az oligarchia, a demokrácia és a diktatúra jelenti. A később elfajzott, eredetileg tökéletes államban tökéletes a társadalmi rétegzettség, az alárendelés. Az államot az ésszerűsége kiképzett felsőbb réteg feje vezeti, akinek alárendelt vezetőréteg tartozik, amelynek egy része a szellemi vezető, másik része az irányítást végrehajtató, az államot védő katonaréteg, azaz a nemesség. A másik réteget – a lakosság döntő többsége – az ún. dolgozók alkotják. Platón a két réteget együttműködőnek képzelte el, amely együttműködésben a szellemi vezetés érvényesíti akaratát a végrehajtó dolgozók felett, akiknek viszont kötelessége a szellemi vezetés eszméi szerint végezni a tevékenységüket és az uralkodó réteget eltartani. Tekintve, hogy vezérlő parancs nélkül a dolgozók kaotikus tömeggé alakulnának, ezért kellenek a szigorú törvények, amelyekkel a dolgozók tömegét szigorúan rendben lehet tartani és feladataik pontos ellátására kényszeríteni. Ebben az elképzelésben a dolgozók számára jogok nem, csak kötelességek ismeretesek, a felsőbb rétegnél pedig a dolgozók féken tartására, kényszerítésére utaló kötelességeken kívül leginkább jogok ismeretesek.

A 'nemesség' fönntartása szigorú születésszabályozással történik Platón államában, az engedély nélkül született, vagy nem kellően egészséges újszülötteket egyszerűen megsemmisítik. A gyerekeket elválasztják szüleiktől, hogy ne legyen semmiféle káros kötődés és kizárólag a képességek szerinti körülmények között közösen nevelik. A szülőkorú másneműeket ezért egyaránt szüleiknek kell tekinteniük, hogy a csökkent képességű saját nemzést meggátolják. Ez a gondolat később, a szovjet kommunista társadalmi életben jelent meg, mint követendő gyakorlat, miután a nagy francia forradalom eszméi között is már fölfedezhető volt.

A XIX. században mindezeket Nietzsche még megfejtette azzal, hogy az ember csak átmenet az állat és a felsőbb rendű ember között, és a felsőbb rendű ember felé csakis erő felkeltésével és alkalmazásával lehet eljutni.

A római polgár számára már a Kr.e. 2. század folyamán megjelent a jog fogalma is. A polgároknak itt már nem csak a kötelességeit rögzítik, hanem a jogok alakjában azokat a lehetőségeit is, amelyek neki állampolgárként mások részéről kötelességként, mint tiszteletben tartandót előírnak. A római jog képviseli a mai emberi jogok alapját.

Az Emberi Jogok

Európa társadalmi életét korábban elsősorban a *kötelességek* határozták meg. Ezeket a hatalom zömmel a vallási parancsok alakjában tolmácsolta az alattvalóknak. Láthattuk, hogy Mózes törvényei zömmel azt írják elő, hogy mit és hogyan *kell*, azaz mik Izrael Istennel szembeni *kötelességei*. Ugyanakkor ott már azt is megtalálhatjuk, hogy a törzsen belüliekkel szemben mik a törzsbéliek kötelességei, amit megfordíthatunk, és elmondhatjuk, hogy mik a törzsbéliek egymással szembeni *jogai*. Emiatt tartotta Dimont is a Törvényt a mai kor szellemére kihatón demokratikusnak, mert Izraelt közösségként értelmezte. Olyan közösségként, ahol a közösséghez tartozók jogai eltérnek a körülötte lévőkkel szembeni jogoktól, kötelességei is azokkal szembeni kötelességeiktől.

A társadalmi életben a *jogot* mégis a *római jog* alapján ismerjük.⁵²³ A görög társadalomnak volt bölcsellete, a héber társadalom egyistenhitre épülő erkölccsel rendelkezett és a római civilizáció ehhez a *jogot* adta hozzá. A jog emberi viszonyokat szabályozó törvények sorozata, ami nem csak azt írja elő, hogy mit kell tenni, hanem azt is meghatározza, hogy a jog alá tartozó személy, vagy közösség mit várhat el a többiektől. A római társadalomban joga Róma polgárainak, majd a birodalom polgárainak volt, a jog nem vonatkozott a rabszolgákra. Azaz a jog eredeti értelmében egyenértékű, vagy bizonyos feltételek által meghatározott területen egyenértékű személyek egymáshoz való viszonyát szabályozza.

Az *emberi jogok* fogalma éppen ezért valamennyi embert alapvetően azonos vonatkozási alapra hoz azáltal, hogy *ember* mivoltához rendel jogokat. Olyan jogokat, amelyek tiszteletben tartása a másik embernek viszont megmásíthatatlan kötelessége. Az emberi jogokra való hivatkozás azonban felemás, egyoldalú maradt sokáig, inkább a társadalmi életet vezérlők látványos hivatkozási alapja, működésének felszínes indoklása volt, amely mögött rejtve maradtak az igazi szándékok, mozgatók. Így a XVIII. században megjelent *emberi jogok* fogalma az emberi közösség által elfogadott alakban csak a XX. század második felében, a II. világháború szörnyű pusztításait követően fogalmazódott meg, és ma az ENSZ által kibocsátott Egyetemes Jogok Nyilatkozata alakjában ismert.⁵²⁴ A bevezető indokoló szakaszt követően ezt olvashatjuk, mint mindenek alapját.⁵²⁵

1. cikk

Minden ember szabadnak, méltóságában és jogaiban egyenlőnek születik. Az embereknek értelmük és lelkiismeretük birtokában egymással szemben testvéri szellemben kell viselkedniük.

Mindjárt az első cikkelyben megtalálható a hármas jelszó mindenegyres eleme. Az általános emberi jogok ebből így következnek:

3-5. cikk

Mindenkinek joga van az élethez, a szabadsághoz és a személyes biztonsághoz.

Senki sem tartható rabszolgaságban vagy szolgaságban, a rabszolgatartás és a rabszolga-kereskedelem minden formája tilos.

Senki sem vehető alá kínvallatásnak, kegyetlen, embertelen vagy megalázó büntetésnek, vagy bánásmódnak.⁵²⁶

Az első jog a szabadsághoz való jog, ami az élethez való joggal egyenértékű. A II. világháborút megelőző szörnyűségekre utal mindjárt a 2. cikk, amely megint csak az emberi szabadságot emeli föl. A következő cikk a hatalomnak az emberhez való viszonyát szabályozza, és ez nem pozitív jog, hanem tiltás. Az *egyenlőség* lényegi értelmét a következőkből ismerhetjük meg:

7. cikk

A törvény előtt mindenki egyenlő, megkülönböztetés nélkül és egyenlő mértékben joga van a törvény védelméhez.

Megint csak a hatalomnak az emberhez való viszonyát olvashatjuk ki innen. További szabadságot a következő cikkek fejeznek ki:

18-19. cikk

Mindenkinek joga van gondolatai, lelkiismerete és vallása szabadságához, ez a jog magában foglalja a vallás vagy meggyőződés megváltoztatásának, illetve kinyilvánításának szabadságát akár egyénileg, akár közösen, nyilvánosság előtt vagy a magánéletben, oktatás, vallásgyakorlat, templomi és kultikus szertartások útján.

Mindenkinek joga van a vélemény- és szólásszabadsághoz, amely magában foglalja azt a jogot, hogy véleménye miatt ne szen-

⁵²³ *Corpus Juris Civilis*, I. Justinianus idején (Kr.u. 527-565) rögzített törvénykönyv.

⁵²⁴ Az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) III. Közgyűlés 1948. december 10-én fogadta el.

⁵²⁵ Lovas (2002), p.: 108. *Az Emberi Jogok Nyilatkozatának* itt idézett szövege Zsigmond Emese és dr. Zétényi Zsolt fordítása, és a Magyarok Világszövetsége Elnöke, Patrubby Miklós hozta nyilvánosságra 2001. december 1-én. Korábban a szöveg magyar fordításban nem volt olvasható. Legelőször magyar nyelven a Nyilatkozatból a hetvenes évek elején az Illés rock-együttes *Emberi Jogok* c. nagylemeze idézett Mensáros László tolmácsolásában.

⁵²⁶ Lovas (2002), pp.: 108-109.

*vedjen szaklatást, és hogy a határookra való tekintet nélkül felkutathasson, kaphasson és terjeszthessen ismereteket és gondolatokat bármilyen közvetítési módon.*⁵²⁷

Ezek a szabadságok a diktatórikus rendszerekben sérülnek. A II. világháborút kiobbantó rendszerekre ez volt a jellemző. Mind a náci, mind a kommunista rendszer alapvetően a teljes hatalomgyakorlatot jelentette, amiben az egyszerű ember a hatalomnak teljes mértékben ki volt szolgáltatva.

Alapvetően figyelniünk kell a következő cikkekre:

17. cikk, 3.

A család a társadalom természetes alapegysége, és joga van a társadalom, valamint az állam védelmére.

Itt a társadalom alapvető egysége került meghatározásra. Fontosságát kiemeli az, hogy a mai eszmei áramlatok közül csak az ún. *konzervatívok* élnek ezzel a fogalommal és ragaszkodnak a családhoz, mint a társadalom alapvető egységéhez. Ugyancsak figyelemreméltó a társadalmi oktatásról szóló emberi jog, amit így olvashatunk:

26. cikk

*Mindenkinek joga van a tanulásához. A tanuláshoz legalábbis elemi és alapszintű ingyenesnek kell lennie. Az elemi oktatás kötelező. A műszaki szakoktatást általánossá kell tenni; a felsőfokú oktatásnak mindenki számára érdemei szerint egyenlő feltételekkel nyitva kell állnia.*⁵²⁸

Ez a jog ugyanis megint csak a háború nyomorúságának a tükré, amit a mai eszmei áramlatok ismételtén igényeznek figyelmen kívül hagyni.

Az ún. *kék szabadkőművesek* (angol rítus) mester fokozatba való beavatásnál már szerepeltek az *emberi jogokban* meghatározotthoz hasonló fogalmak, azaz az *emberség, a barátság és a testvéri szeretet*⁵²⁹. A mesteri fokozatba avatottak esküjükből azonban ezek a fogalmak elsősorban a szabadkőműves testvérekkel szemben érvényesek, ugyanakkor az emberi jogok ezeket a jelszavakat általánosan, a széles közvéleménynek fogalmazzák meg. A szabadkőműves beavatáskor a tagok egymás támogatására tesznek fogadalmat, azaz a társadalom csak egy nagyon kis szeletére vonatkozik a hármasszó, az enciklopédistáknál azonban általános érvénnyel jelenik meg.

Ha a joggal szembeállítjuk az erkölcsöt, akkor felfogásbeli különbségük hihetetlen erővel ugrik elő. A jog a törvényekkel megváltoztatható, az alárendelő szellemű társadalomban ezt az uralom érdekében meg is teszi.⁵³⁰ A jognak az ún. emberi jogok része összemérhető az erkölccsel, de megint csak lehetőséget fogalmaz meg, és annak mások részéről való tiszteletben tartását biztosítandó törvényeket megint csak a közösségtől nem függő erők határozzák meg. Az erkölcs velük szemben nem csak lehetőséget biztosít, hanem kötelező határoz meg. Jog és egyben kötelesség az együttélésből gerjed, és nem lehet hatalmi kérdések függvénye. A joggal és az arra települő törvénnyel mesterségesen lehet szabályozni a közösség életét, és éppen ebből kifolyólag félreszabályozni is. Az erkölcs a programvezérelt önszabályozó – azaz élő – társadalom természetes szabályozó ereje, kódja, programja, a jog és a törvény azonban külső vezérlés és ezért nem föltétlenül szolgálja a társadalom életét – ahogy ezt a náci, vagy a bolsevik diktatúrákban az emberiség nyomorultul meg is tapasztalta.

A jog szerepe – mint az erkölcsé – az emberek magatartásának tartós szabályozása, és pedig a fennálló politikai hatalmi és társadalmi szükségleti viszonyoknak megfelelő normák, illetve a törvény előtti egyenlőség elve szerint. A jog kódexbe foglalt normák a társadalmi élet különböző területeit felölelve tagolódnak, mint államjog, polgári jog, büntetőjog, munkajog, családjog, nemzetközi jog. Azaz a jog a társadalmi élet olyan átfogóbb, az egyes emberi felelősségvállaláson túlmutató területeit szabályozza, mint a tulajdonviszonyok, a társadalmi szintű szerepvállalás, a társadalmira nézve veszélyes magatartás kezelése.

A jog normáinak megállapítója nem maga az adott emberi közösség egésze, hanem annak állami képviselője, így a jogot állami akarat érvényesíti, és az államhatalom szankcionálja. Az írott formában hivatalosan rögzített törvények betartását az erre felhatalmazott állami hatóság ellenőrzi. A társadalmi élet nagyobb részét a jog az erkölccsel együtt szabályozza.

Az állam az olyan *köz hatalom* kialakulásával jött létre, amely már nem azonosítja magát a társadalommal, s foglalkozásszerűen katonáskodó fegyvereseket alkalmaz védelmére és hadi céljai elérésére. Az állam a népséget a vérségi kötelékek helyett területi beosztással szervezi, s államapparátust hoz létre, kormányzati foglalkozásúakat alkalmaz, és amely céljai finanszírozására közadókat szed.

Az államok fejlődése különböző történelmi körülményektől, a külső viszonyok rendszerétől, az idegen minták terjedésétől, a lakosság etnikai összetételétől és a földrajzi feltételektől függött, illetve függ.

⁵²⁷ Lovas (2002), pp.: 112-113.

⁵²⁸ Lovas (2002), p.: 115.

⁵²⁹ Morgan (1827), p.: 78.

⁵³⁰ Röviden úgy is szokták mondani, hogy a jog az erős lehetősége ahhoz, hogy a gyengébbtől el vegye mindazt, amit az ereje alapján elvehet. Erre Hammurabi és a júdaizmus törvényei szolgáltatják a jellegzetes példát.

Az állam hatalmi-uralkodó funkciójában kívül teljesít társadalmi-gazdasági szervező, kulturális nevelő és nemzetalkotó funkciókat, valamint szuperállamként nemzeteket integráló funkciókat. Az állam meghatározott jogrend keretében fenntartja a gazdaságilag uralkodó osztály uralmát, jogi garanciákkal óvja az állampolgárok életét és testi épségét, büntetéssel szankcionálja a jogellenes tevékenységet. Az állam egyéb állampolgári jelentőségű funkciója a pénzügyi rendszerek megszervezése, gazdaságszervező tevékenység, az oktatásról és a művelődés fejlesztéséről való gondoskodás, szociális, egészségügyi gondoskodás.

Ezeknek az állami funkcióknak a betöltésében fontos szerep hárul az államapparátusra, melynek gerincét a hadsereg és a rendőrség erőszakintézményei képezik, s hozzátartoznak a közigazgatási és igazságszolgáltatási intézmények. Az állam típusát a társadalomban uralkodó gazdasági forma vagy termelési mód jellege határozza meg, így beszélünk ázsiai és antik, feudális, tőkés, szociáldemokrata, szocialista, valamint ezek közötti átmeneti államformákról. Az államformát az államhatalom szervezete határozza meg, azaz a hatalom gyakorlásának módja. Az államformát konkrétan az alaptörvény vagy alkotmány szabja meg, de ebben szerepet játszik a hatalomgyakorlás módját alkotó politikai játékszabályok összessége. Az államforma tehát egyrészt függ a jogrendileg meghatározott kormányformától, amely lehet monarchia vagy köztársaság, és parlamentáris vagy elnöki rendszer; másrészt függ a politikai berendezkedéstől, mely lehet demokratikus, autokratikus vagy militarista.

Az emberi jogok alapjait a XVIII. században megfogalmazott hármas jelszó képezi. Ez pedig a következő: *Szabadság! Egyenlőség! Testvériség!* Vizsgáljuk meg ezek tartalmát, és a tartalomnak a valósághoz és az emberi erkölcshez való viszonyát.⁵³¹

Szabadság

A hűbéri Európában a szabadság meglehetősen korlátozott érvényességű fogalom volt. Ha egyáltalán beszélhetünk ennek a fogalomnak az akkori érvényességéről, akkor elsősorban az uralkodó előkelőkre volt érvényes, a lakosság zömét kitevő uradalmi parasztságra viszont egyértelműen és egyáltalán nem. A földműves az ura birtokához tartozó tulajdon volt, az ura tudta és beleegyezése nélkül szinte semmit sem tehetett. A lakóhelyét, munkahelyét nem hagyhatta el, elsősorban az urának tartozott szolgáltatással. Ebbe nem csak a földművesség tartozott bele, hanem számtalan más társadalmi réteg is, mint pl. udvari szolgálatot teljesítők, kézművesek, stb. A magyar szó erre a fogalomra a *robot*, ami eredetileg szláv szó és munkát jelent. A szabadság fogalma a földműves számára elsősorban azt jelentette, hogy a saját gondozású földjén, elsősorban magának és családjának dolgozhasson, nem pedig a földesúrnak, munkája terméke mindenek előtt őt éltesse és ne a földesurát gazdagítsa, vagy a hűbéri rendszer katonai erejének, hódításainak, vagy védekezéseinek a költségeit fedezze.

A szabadság jelszava tehát elsősorban az akkoriban még a nincstelen lakosság döntő többségét alkotó vidéki parasztságnak szólt, akik a kor Nyugat-Európájában a földbirtokos személyi tulajdonát képezték. A hűbéri rendszerben a birtokon élő földművesek a tulajdonos kegyeinek lettek kiszolgáltatva, az úr törvényei szerint az úr ítélkezett a birtokán élők felett. Szabadságukat még megváltani sem nagyon lehetett, még ha arra anyagi alapot tudtak is volna teremteni. A parasztságnak kötelességei, az uraságnak jogai voltak. Ezért a szabadság jelszava rendkívüli széleskörű igényeknek felelt meg.⁵³²

A mezőgazdaság termelékenységének a növekedésével egyre nőtt azoknak a száma, akiknek már nem maradt munka a saját szülőhelyükön sem, és ezért megélhetésük érdekében el kellett hagyniuk azt. Ám erre joguk nem volt. A földműves számára a szabadság azt is jelentette, hogyha nem képes a szülőhelyén megélni, akkor másutt kereshessen megélhetési lehetőséget. Esetleg éppen a városban, az ott fejlődő, terebélyesedő iparban, vagy közszolgáltatásban.

A hűbéri állam és a hűbérurak jogában állt, hogy megvámolják mind a területükön előállított anyagi javakat, mind az azokon átvonuló kereskedelmet. A szabadság jelszava ezért a gazdasági szabadságot is magába foglalja. A gazdasági szabadság egyben a korlátozás nélküli szabad kereskedelmet, a vámnélküli határokat, a szabad versenyt is jelenti. Ez elsősorban a polgári társadalom érdekeit szolgálja.

Az emberi szellemnek sem volt szabadsága. A földműves a hűbérurának a hitét volt köteles követni. Ha sértette az urának a hitét, felfogását, birtokát, akkor az úr bíraskodott felette, nem volt lehetősége független bírósághoz fordulni, ami egyértelműen volt az igazságszolgáltatás egyoldalúságát jelentette. A vallási kötelezettségek, a katolikus egyház és a hozzá csatolt inkvizíció meglehetősen erős szájjárat tétetett az emberekre. A kötelező hit, a vallás, a vallásgyakorlat megint csak a területen érvényes egyházi dogmák szerinti volt, attól eltérni gyakran élet-halálkérdéssé vált. A véleménykimondás sem volt akkoriban szabad, hiszen nem mondhatták ki a véleményüket, nem mondhattak semmi olyat, ami a dogmákat sértette. A szabadság jelszava ezért a véleménykimondás szabadságát – következésképpen az akkoriban elterjedő nyomtatott sajtó szabadságát is – jelentette. Ez elsősorban a városi polgárság, a világi értelmiség számára volt fontos.

A városi kézművest sem lehetett szabadnak tekinteni. Kötötte őt a céhek rendszere, ami egyfajta polgári hűbérséget jelentett. Ezt hatástalanították az ipari üzemek, ahol a munkást, mint kézművest alkalmazták, úgy

⁵³¹ Erre a három fogalomra manapság három eszmerendszer is fölépül. Ezek a liberalizmus, a kommunizmus és a náciizmus eszmerendszerei, amelyekkel a vallások fogalomkörében már részletesebben foglalkoztunk.

⁵³² A nyugati szabadságmozgalommal párhuzamosan, a Habsburg Monarchiában viszont éppen ekkor folytatódott a leghevesebben a magyar jobbágságnak a teljes birtokba vétele, ami aztán éppen a nagy francia forradalom kirobbanásának évére vált teljessé.

mint egyszerű és nincstelen embert, ezért maga volt a proletár.⁵³³ A proletár a hűbéri rendben már 'szabad' ember volt, mert a piacra vihette ki a munkaerőjét, és azt adta el a tőkés vállalkozónak, aki ezért bért fizetett. A bér a piaci szabályoknak megfelelően alakult, azaz, ha sok proletár akart munkát vállalni, akkor kisebb volt a bér, ha hiány támadt a munkaerőben, akkor viszont növekedett. A proletár szabadságát tehát a gazdasági verseny korlátozta, ezért számára is csábító volt a *szabadság* fogalma és hatása a jelszava.

A szabadság jelszava, mint jelszó mégis úgy fogalmazódott meg, olyan tartalmat nyert, hogy a szabadság maga az ember korlátozás nélküli teljes szabadságát jelenti. Nem csak azt, hogy az ember megválaszthatja, hogy hogyan és hogy hol éljen, mit higgyen, hanem mindenféle társadalmi korlátozás, akadály megszűnését. A jelszó megfogalmazásakor szóba sem került az, hogy az egyén szabadságának mindenképpen korlátjai vannak: elsősorban és mindenek előtt a *másik ember szabadsága*. Az emberi létnek számos eleme az, amire a szabadságot vonatkoztatni kell. Ilyen, pl. a hit-, a vélemény szabadsága, ilyen a gondolat szabadsága is, de nem ilyen már a tettek szabadsága.

A *szabadság* az egyetlen harci kiáltás az anarchisták körében. Számukra bármiféle kötelék, bármiféle erkölcs, bármiféle rend ellenkezik az emberi szabadság eszméjével, ezért mindezeket elutasították. Elsősorban az államrendet, az egyházak rendjét, de a családot magát is embertelennek és kiirtandónak vélték. A szabadság biztosítéka pedig náluk az erő volt. Az erő – a szabad versenyben ez biztosítja az egyén szabadságát. Ebben a felfogásban tehát csak egyén létezik, semmiféle rend, megegyezés nem érvényes, azokat az erő biztosítja a megmértettségkor. Aki a legerősebb, annak a szabadsága a korlátlan. A szabadság azt is jelenti, hogy bárkinek szabadságában áll erőt kifejleszteni és a fizikai erő a hadszíntéren, a gazdasági erő meg a piacon mérettetik meg. Ezekbe a folyamatokba semmiféle társadalmi rend, csoport, csoportérdek, akármi, nem szólhat bele. Az erős nyer, a gyenge elbukik. Ez a csoporttörvények, az erkölcs elvetését jelenti, mert hogy a közösség érdekei korlátozzák az egyénét ezért károsak.

Manapság a *liberalizmus* eszmei köre képviseli ezt a felfogást. A mai politikai mezőnyben a *liberális* felfogás az egyik uralkodó. A szó eredeti jelentése ugyancsak az, hogy *szabad*. Eredete valóban a XVIII. század, és a *szabadság* eszméje ölt testet benne és alakítja eszmerendszerré. Eredeti értelmében azonban csak a szigorú vallási korlátoktól mentes gondolkodást jelentette,⁵³⁴ ami akkoriban a katolikus egyház és az inkvizíció eszmei hatását igyekezett elhárítani. Az emberi gondolkodás, a véleményalkotás és a véleménynyilvánítás szabadságát hirdette. Ezzel párhuzamos volt a sajtószabadság igénye. Elsődleges célja az egyháztól független állam és állami szerepörök, azaz a világi állam megalkotása és működtetése volt. Ugyanakkor az egyén szabadságát hirdette a klasszikus liberalizmus az egyénnek az önellátása érdekében tett lépéseinek a szabadságát emelte ki, amiben az áruterelés és forgalmazás szabadsága, azaz a szabad kereskedelem volt a meghatározó. A fogalom mai megnyilvánulását a *neoliberalizmus* jelenti. Ezzel a felfogással a vallások keretében főntebb már foglalkoztunk.⁵³⁵

Egyenlőség

Az egyenlőség jelszava az eredeti felfogásában, alapvetően a törvény előtti egyenlőséget jelentette, ahogy Petőfi is meghirdette ezt ismert versében:⁵³⁶ „*Ha majd a jognak asztalánál mind egyaránt foglal helyet*”. A nyugat-európai társadalmakban a született nemességnek más törvény járt, mint a birtokában lévő embereknek, ezért a törvény előtti egyenlőség ugyanolyan valóságos össztársadalmi igényt jelentett, mint a szabadság. Ugyancsak óriásiak voltak a társadalmi egyenlőtlenségek gazdasági téren. Míg az egyik ember a napi betevő falatjához sem jutott hozzá, miközben inaszkodtak dolgoztatták, a másik ember semmittevésében is dözsölt. Nem kell azon csodálkoznunk, hogy az egyenlőség igénye meghaladta a törvény előtti egyenlőségét, és gazdasági egyenlőséget is jelentett.

Nézzük meg most ennek az esélyeit. Létezhet-e teljes gazdasági egyenlőség ember és ember között? Elképzeltető-e Petőfi soron következő sora, hogy „*Ha majd a bőség kosarából mindenki egyaránt vehet*”?⁵³⁷ Gyönyörű eszme, kétségtelenül az. Ugyan ez nem azt jelenti, hogy minden ember gazdaságilag egyenlő, hanem azt, hogy egyenlő joga van a gazdasági juttatásokhoz, de mégis, vajon megvalósítható-e ez az igény? Itt most ne foglalkozzunk azzal, hogy a *bőség kosarába* valakinek hordani is kell mindazt, amiből aztán *mindenki egyaránt vehet*, később azért majd erre is figyelmeznünk kell.

Mindenekelőtt az előző jelszót figyelembe véve azt kell mondanunk, hogy a teljes szabadság eszméje és a teljes egyenlőség eszméje már önmagukban is egymást kizáró fogalmak. A korlátozást nem ismerő szabadság azt jelenti, hogy az egyén korlátlanul hozzáférhet a javakhoz, ami kizárja azt, hogy erre mindenki képes legyen. A teljes gazdasági egyenlőség eszméjét meg az teszi azonnal átláthatóan értéktelenné, hogy egyik ember sem azonos a többivel, sem képességeit, sem tehetségét, sem akaratát, sem szándékait tekintve nem azonos a többivel. Pusztán kísérletképpen tételezzük fel, hogy mindezek nem számítanak, és nézzük meg, hogy egy adott társadal-

⁵³³ A szó eredetileg a nincstelen, földet nem birtokló római polgárt jelentette, megkülönböztetésül a tulajdonosoktól. Róma másodrendű polgárai voltak, de még mindig több joggal, mint a rabszolgák. Ők legalább szabad emberek voltak.

⁵³⁴ Mises (1985).

⁵³⁵ Lásd a 132. oldaltól.

⁵³⁶ Petőfi Sándor: *A XIX. század költői*.

⁵³⁷ Petőfi Sándor: *A XIX. század költői*.

mi bőség hogyan is oszthat el a lakosság egyedei között.⁵³⁸ Létezhet-e az, hogy mindenkinek egyformán jut ebből a bőségből?

Tételezzük fel, hogy n számú személy létezik és összesen A darab azonos nagyságú értéket birtokolhat. A teljes értékmennyiség nem bontható fel tetszés szerinti apró darabokra, azaz létezik egy legkisebb egység. Ez nem szükséges feltétel, de egyszerűsíti a megközelítésünket. Nézzük meg, hogy hogyan oszlik el ez az A darab érték az n személy között, ha mindegyik személy egyenlő a másikkal, azaz semmiféle kitüntetettségük sem létezik. Az értékek személyek szerinti eloszlását a gázmolekulákra való energia eloszlása segítségével közelíthetjük meg.

Ezek szerint minden találkozásnál egy értékegység gazdát cserél. Semmi sem határozza meg a csere irányát, azt hogy ki ad és hogy ki kap, hiszen mindenki egyenlő, ezért kitüntetett értékcsere nem kell figyelembe vennünk. Tételezzük fel, hogy a kezdetekkor mindenkinek egységesen A_a átlagos mennyiségű értéke van, azaz valójában megvalósítottuk a teljes gazdasági egyenlőséget. Mi történik, ha ezt az állapotot magára hagyjuk?

Kezdetben az azonos A_a értékkel bírók találkoznak, és azonnal lesznek olyanok, akiknek $A_a + 1$, másoknak meg $A_a - 1$ értékük lesz. Az, hogy melyik ad át melyiknek, az azoknak a számával arányos, akik azonos értékkel rendelkeznek. Tehát az, hogy egy $A_a + 1$ értékkel bíró éppen egy $A_a - 1$ értékkel bírónak adjon át rendkívül kis valószínűségű lesz, ezek kis számát tekintve, de annak a valószínűsége, hogy $A_a + 1$ még egyet kapjon, már nagyobb lesz. Ezért a nagy tömeg egyre kevesebb értéket fog birtokolni, míg lesz egy kisebb hányaduk, aki egyre többet. Végül az A_a átlag érték nagyságától függő eloszláshoz fogunk jutni, amit a fizikából közismert Boltzman egyenlet ír le,

$$A(n) = A_0 e^{-B \cdot n}, \quad \text{ahol}$$

$$A_0 = \frac{1}{n \cdot A_a} \int_0^N A(n) dn \quad \text{és ez az eloszlás átlag értékre normált alakját biztosítja.}$$

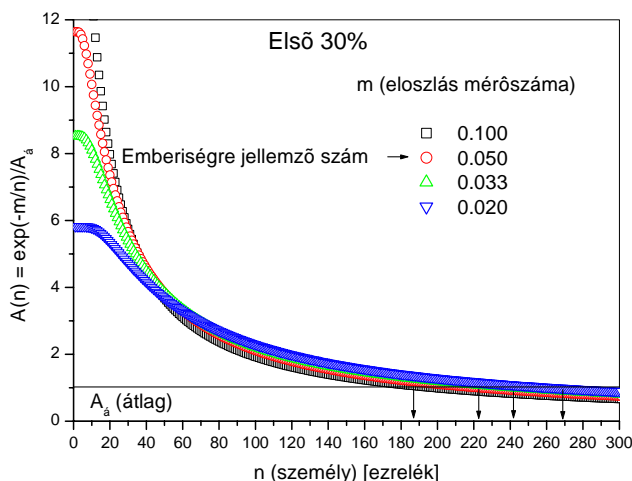
Ez azt jelenti, hogy a teljes n tartományra összegezzük az $A(n)$ értékeket, majd $n \cdot A_a$ szorzattal elosztjuk az összeget. Itt N az eloszlást hordozó egyedek, azaz adott esetben a teljes lakosság létszáma.

Az eloszlásnak négy különböző átlag értéket tartalmazó normalizált megoldását $N=1000$ teljes létszámra vonatkozóan a 30. ábra szemlélteti. Az ábrán csupán a könnyebb összehasonlíthatóság végett használtam az átlag értékre normált eloszlást.

Mit is láthatunk az eloszlásból? Mindenekelőtt azt, hogy a lakoságnak mindig csak a kisebbik része birtokol az átlag értéknél nagyobb értékmennyiséget. Ez a rész az átlag érték nagyságától függ. Ezeket fejezi ki az eloszlás mérőszáma. Ha ez a szám nagyobb, akkor kisebb résznek lesz az átlagnál nagyobb érték a birtokában. Így $m = 0.10$ esetén csak 18% lesz az átlag fölött, ha ez az érték kicsi – pl. 0.02 – , akkor sem lesz több mint 27% az átlag fölött. A lakosság maradéka óhatatlanul az átlag alatti mennyiséget fogja birtokolni. Példánkban 1000 személyre végeztük el a számítást, ahol az utolsó személy az átlagnak tizedénél is kisebb részét birtokolja csupán.

Ez tehát a természetes eloszlás. Ha a teljes gazdasági egyenlőséget akarjuk megvalósítani, az természetes módon csakis úgy történhet meg, ha az átlag értéket nullára csökkentjük. Amint majd látni fogjuk, valójában ebbe az irányba indultak el a kor kezdetén felbukkant szellemi mozgalmak, amikor sikerült a társadalmi gyakorlat szintjére kerülniük, amikor a hatalmat ezen eszmeiség hordozói a kezükbe kaparinthatták. Minden más arra vonatkozó törekvés, hogy valós mértékű gazdagságot a társadalmi élet szereplői között egyenlő módon osszunk szét, legalább akkora befektetést igényel, mint a rendelkezésre álló, szétosztható gazdagság, ezért eleve reménytelen.

Ma már rendelkezésünkre állnak olyan adatok, amelyek segítségével ellenőrizhetjük, hogy a társadalmi valóság milyen is. A legkorábbi adatokat a *Swiss Banking Society* 1975-re vonatkozó, a világ teljes lakosságának egy negyedét jelentően több országra kiterjedő társadalmi össztermék táblázatából sikerült megtekintenünk. Magyarországon akkoriban ezek az adatok szigorúan elzártak voltak (hetvenes évek), különösen azért, mert a táblázatok az ún. szocialista országokra vonatkozó adatokat is tartalmazták. Szerencsére ugyanarra az évre vonatkozó

30. ábra A javak eloszlása a lakosság szerint.

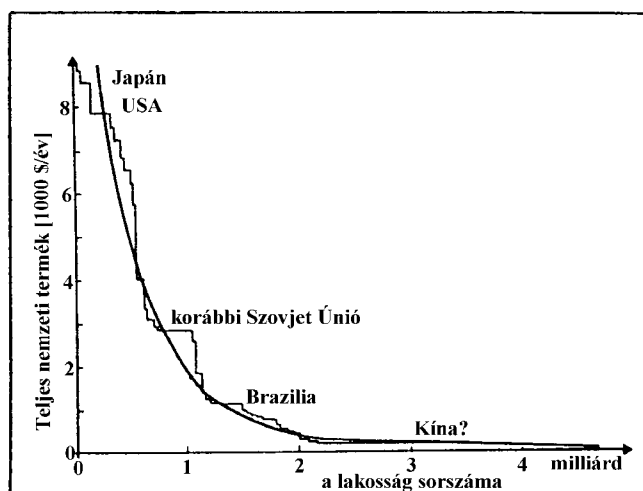
⁵³⁸ A következő gondolatmenet Cser Ferencnek Sárváry Istvánnal közösen megírt és a *Természet Világa* c. folyóiratban 1984-ben megjelent dolgozatában megfogalmazottakat követi.

lakossági létszámokat is találtunk, így megszerkesztettük a valóságos eloszlást. Az egész világra vonatkozóan valóban Boltzman eloszlást kaptunk. Az eloszlási függvényeket aztán különböző területi bontásban is megszerkesztve a legnagyobb megdöbbenésünkre pl. önmagára, Európára vonatkozóan is Boltzman eloszlás jött ki. Ekkor kiemeltük belőle az ún. szocialista országokat, amiktől az eloszlás megbicsaklott. Európa gazdaságához tehát szorosan hozzátartozott a szocialista tábor is, abba teljes mértékben belesimult, a szomszédjaihoz képest sokkal alacsonyabb teljesítményével. Ez gondot okozott, mert az eredményeket azért szerettük volna nyilvánosságra hozni.

Aztán az eloszláshoz, annak meredekségét elemezve történelmi magyarázatot is adtunk. Ráérezünk arra, hogy minél nagyobb egy területen az eloszlás meredeksége, annál nagyobb ott a hajtóerő arra, hogy a gazdaság fejlődjön, azaz növekedjen és ezzel az eloszlás kisebb sorszámú helye felé elmozduljon. A mesterséges egyenlősítés visszafogta egy-egy közösségnek az eloszlásban elfoglalt helyét, sőt lecsúszáshoz vezetett. Az ún. szocialista országok is emiatt gyűjtötték össze a lemaradásukat a szomszédjaikhoz képest. A munka címe az volt: *Csúszkálunk a görbe alatt*. Ugyanis elrontott gazdaságpolitikával lecsúszni lehetett, de előre haladni csakis úgy, ha más hibázott. A lassú, fokozatos előrelépést pedig az jelentette, ha az adott egységre jellemző meredekség nagyobb volt, mint a környezeté. Ezt pedig úgy érthette el, ha az évi nemzeti összterméke a környezetéhez képest gyorsabban növekedett, azaz ha a társadalom oktatásába fektetett be nagyobb tőkét.⁵³⁹ Erre manapság az ún. *ázsiai kistigrisek* a jellemző példák, példának okául: Malájföld, vagy Szingapúr.

A gazdaság ilyen jellegű megközelítése meglehetősen sértette a szocialista (kommunista) eszméket vallók felfogását, ezért az 1975-ös adatok elemzése és az eredmények megvitatása nem kerülhetett nyomtatásba. Az anyagot végül 1984-ben sikerült a *Természet Világában* meglehetősen elködösített alakban, a következtetések elrejtésének az árán közzétenni. Nézzük meg most, hogy mit is mutat pl. a XX. századi valóság? Az 1981-re vonatkozó helyzetet a 31. ábra szemlélteti. Itt az egyes országok lakossági statisztikáját és az illető ország évi nemzeti termékét szemléltetjük a világ lakosságának a függvényében. Az országokat az évi nemzeti termékük (GDP) alapján sorba raktuk és a vízszintes tengelyen az előző lakosság összegének a végére helyeztük és a nemzeti összterméket az illető ország lakossága létszámának megfelelő vízszintes vonalkával rajzoltuk. Így egy lépcsős diagramhoz jutottunk. Az ország évi összes nemzeti termékét képviselő vízszintes szakasz közepét fogadtuk el az ország lakosságának középehez tartozó értéknek, és erre alkalmaztuk a legkisebb hibanégyzetes függvényillesztést, amit a folyamatos vonal jelez. A valós adatok elemzése azt mutatta, hogy valóban létezik ilyen eloszlás és ugyan még hullámos burkoló görbe alakjában, de már meglehetősen jól követi a Boltzman eloszlási formulát. Láthatjuk, hogy a valóság tényleg nem az egyenlőséget, hanem sokkal inkább a természetes eloszlást közelíti. Becslésünk szerint ez a fajta eloszlás a II. világháború ideje körül állhatott be, azaz akkorra alakulhatott ki egy ún. globális világ gazdaság.

Emlékezzünk arra, hogy ez a levezetés még azt föltételezte, hogy az emberek képessége, teljesítménye azonos. Ám amint ez köztudott, ez a föltételezés nem állja meg a helyét. Az emberek idegrendszerének működési sebessége, gondolkozó és problémamegoldó képessége, szellemi beállítottsága széles skálán változik, nincs két egyforma ember. Ezért az egyedi képességek is esetleg hasonló eloszlással rendelkezhetnek különböző értékesítési, viszonyítási szempontokból, ezért az egyenlőség megvalósítása még inkább megbicsaklik az emberi különbözőségeken, és ezen semmiféle neveléssel, agymosással, kényszerrel és magasroptú eszmeiséggel nem lehet változtatni. (Legfeljebb azzal, amit a mellérendelő emberiség már régóta úgy-ahogy gyakorolna is, hogy annyi szempont legyen, ahány ember, ha nem kényszerítenék a szempontok lecsökkentésére az alárendelő gyakorlat előnyeit élvezők.) Minthogy az emberi teljesítmények nagymértékben különböznek, társadalmi igazságtalanságot eredményezne az emberek egyenlő javadalmazása is.⁵⁴¹ Ezért a gazdasági egyenlőség jelszava önmagában is értelmetlen, mert hogy elérhetetlen, hacsak nem szorítjuk le a tulajdonlást, az eredményességet a nullára. Az

31. ábra Az egy főre eső teljes nemzeti termék eloszlása a lakosság sorszáma függvényében.⁵⁴⁰

⁵³⁹ Lásd a 168. oldalon.

⁵⁴⁰ Sárváry I. nem közölt adatai.

⁵⁴¹ Az igazi individualizmus éppen ezzel érvel a hamis ellen, hogy a közösség számára éppen a legjobb emberi teljesítmények vesznek el, ha egy meghatározott központi eszméből vezetik le, milyen legyen a legjobb teljesítmény.

egyenlőség fogalmkörére telepedett vallással, a tudományos szocializmussal főntebb részletesen foglalkoztunk.⁵⁴²

Testvériség

Az eredeti polgári harci jelszó harmadik részét jelenti a *testvériség*. Önmagában nagyon szép jelszó, mert azt sejteti, hogy ne emeljük magunkat mások fölé, hanem embertársainkat úgy tekintsük, mint egy-azonos család részeit. Ennek hangoztatása azt is magában hordozza, azt is jelenti, hogy a világ valamennyi személye testvér, azaz nincs családi különbség sem köztünk. Azt sugallja a jelszó, hogy az ember a világ valamennyi embere iránt egyformán érezzen, senkit, semmilyen formában ne különböztessünk meg, sem a viselkedését, sem az érzéseit tekintve.⁵⁴³ A jelszót megfogalmazók az emberiségre nézve károsnak ítélték az idegenekhez való viszonyt szemben mind a szülő/gyermek viszonyt, mind pedig a családon belüli testvéri viszonyt, mert ezek minden nem a családhoz tartozó személyt a családon belüliekkel szemben hátrányosan különböztetnek meg. Károsnak ítélték a férj/feleség megkülönböztető viszonyt is, és a szabad szerelmet, a kötelék nélküli párkapcsolatokat hirdették meg. A jelszó egyik még ma is hirdetett formája az, hogy *mindenki mindenkié*, azaz senki nem tartozhat senkihez.⁵⁴⁴

Ugyanezt lehet fölfedezni a neoliberális eszmerendszerben, aminek egyik kiemelkedő magyar képviselőjének felfogásában. Idéznünk kell Heller Ágnesnek a családra vonatkozó eredeti gondolatait tekintve ultramarxistának értelmezett elképzeléseit, de kritikusan, Ungvárynak a már ultre-liberális Heller kilencvenes években megjelent nézeteire adott bírálatának a megvilágításában, hiszen maga a vita és a szemléletbeli változás is érdekes a jelen munka szempontjából.⁵⁴⁵

„1970-ben nyomban a megjelenésekor megdöbbsentett Heller Ágnes és Vajda Mihály Családforma és kommunizmus című tanulmánya,⁵⁴⁶ melynek félelmetes mondanivalóján elsősorban azért nem tudtam se akkor, se ma túltenni magam, mert az a mondanivaló kétséget kizáróan nem a fennálló politikai hatalom akarataiból született meg, éppenséggel azszal szembehebezkedett, ugyanakkor mégis az a vágy, remény, akarat éltette, mely egykor ezt a hatalmat az íróasztalok mellett szellemileg előkészítette vagy legalábbis inspirálta. Mintha tetten érhettem volna a forrását annak, ami – intenciójának ‘nembebi lényegét’ tekintve – akkori életem politikai nyomorúságát is okozhatta. Ha úgy tetszik, ontogenetikailag. Heller nemrég röviden reflektált az akkori publikációs módszerekre, melyeket nemcsak ő alkalmazott. Summázata: valamennyit hazudni kellett marxista-leninista nyelven, hogy azt fogalmazhassa meg, amiben ténylegesen bítt, de szövegeinek lényegi részében ‘nem volt egyetlen szó sem, mely a rendszert vagy annak csak egyetlen intézkedését is támogatta volna’. Nekem nem a hazugság, hanem az az igazság volt a botránykő, melyet a szerzők őszintén vallottak.”

A tanulmány azonban éppen nem azt a hatást keltette az akkori olvasójában, hogy marxista-leninista nyelven hazudtak, hanem azt, hogy valóban számonkérlek a XIX. századi illuminátusoktól származó gondolat elsziklását, merthogy a tőkés rend ‘megdöntése’ nem járt a társadalom teljes felforgatásával, nem jött létre társadalmi forradalom, azaz a szocialista forradalom csak hatalmi elit-váltásnak felelt meg. Az új hatalmi elit, megdöntve a korábbi elit hatalmát, csak annak a helyébe lépett és az eszközül használt tömegekkel szemben már elnyomóként lépett fel. Ez a gondolat volt akkoriban talán merész és a fönnálló rendet sértő. Éppen, hogy hiányolták a további lépéseket, és minthogy azok sehol sem történtek meg, a ‘szocialista forradalmat’ csupán hatalmi elitváltássá, *politikai forradalom* minősítették le. Ungváry a század végén szembesíti Hellert korábbi nézeteivel:

„Az 1970-ben megjelent tanulmányról Heller ma – csupán a teljesítmény szempontjából mérlegelve – azt írta: ‘Családforma és kommunizmus című közös írásunkat akkor az újbaldal egyik hazai krédójának tekintették.’ Benne – saját szavaival – elragadtatással üdvözölte az életformák forradalmát. A dolog erkölcsi oldalával nem foglalkozik: ‘...újabbán rájöttem, hogy az efféle szimpátiák vagy antipátiák inkább az ember kedélyével, mintsem politikai meggyőződésével függnek össze.’ Annak ismeretében, hogy tanulmányában a család visszafordíthatatlan megszűntetését tartja szükségesnek, ez a kedélyállapotra való mai bívatkozás egy ilyen, minden emberi életet fundamentálisan érintő kérdésben talán még félelmetesebb, mint maga a cél volt. Tanulmánya látszólag nagyon elvi, nagyon elméleti alapvetés, de számomra – sajátos összhangban azszal, amit ma a kedély szerepéről írt – inkább a lélek legmélyén rejlő vágyról árulkodott. Arról a vágyról, hogy – ha kell, erőszakkal is, de – meg kellene váltani a világot. Filozófiaiag minden úgy fest, mintha a szerzők mindig csak az eszmékből következetesen levezetett gondolataikat közölnék. Azt, amire ők vágytak – a kommunizmus írá-

⁵⁴² Lásd a 124. oldaltól.

⁵⁴³ Az alapgondolat Platón *Állam* (Republika) c. munkájából ered, ahol Platón a született alárendelő hatalom fenntartása érdekében javasolta a szigorú születésszabályzást, beleértve a hibásnak vélt, vagy talált újszülöttek megsemmisítését és a szelektív nevelést, oktatást. Ebben a társadalmi rétegek gyerekeit elkülönítik a szüleiktől, hogy ne is ismerjék őket. Így valamennyi szülőkorú embert a szüleiknek kell tekinteniük, válogatás nélkül, de csakis azért, hogy velük szexuális kapcsolatot ne létesítsenek.

⁵⁴⁴ Webster (1921), p.: 35. Szélsőséges megvalósításában a teljes poligám kapcsolatok szabadsága szerepelt, de nem csak a férfi és a nő kapcsolatában, hanem homoszexuális értelemben véve is. Ez a gondolat is szerepel Platón eszméi között, de úgy, hogy az elmúlt szerelem helyett az új kapcsolatból születhessenek szerinte fejlettebb szerelemgyerekek.

⁵⁴⁵ Ungváry (1998). Vö. a 446 sz. lábjegyzettel a 126. oldalon.

⁵⁴⁶ A tanulmány Heller (1970).

nyába terelendő világot –, szükségsszerűnek tekintették. A bizonyossághoz azonban minden jel szerint nem volt elég az elméleti levezetés; megkelelt mennyiségű 'hit' is kellett, hogy el lehessen takarni vele azt, ami mélyebben van az elméletnél, és ami az elméletet valójában generálta: a vágyat a megváltott világ iránt, mely szenvedélyé vált, és éppen az elmélet az, mely ennek a vágynak a lehető legpraktikusabb – mert felmentő, 'megtisztító' – formát adta. Az összekötő kapocs pedig aközött, ami az észleli, vágygal teli mélyben rejlik, és aközött, ami verbálisan az elméletből szükségszerűen következik, a 'hit'. ...amivel kapcsolatban a viszonyát ma is azszal jellemzi, hogy hitt abban, amit írt (noha saját bevallása szerint azért konzervatív lett sok mindenben és – mint mondta volt – inkább a kedélye vezérelte)."

Minthogy Heller, mint a neoliberális eszme hangos képviselője most is elhiszi azt, amit 1970-ben írt mutatja, hogy a marxizmus lelkes hívének felfogása a neoliberálisával egyezik, azaz a két eszmearamlat egyáltalán nem egymást felváltó, egymás elleni, hanem minden bizonnyal közös gyökerű. Ungváry így folytatja:

„Idézem a szerzőket: '...a termelés viszonyainak kommunisztikus átalakítása, továbbá a hatalmi struktúrák ösztársadalmi és helyi igazgatási struktúrává való átépítése csak úgy mehet végbe, ha tudatosan forradalmi intencióink egyszersmind a mindennapi érintkezési formák átalakítására is irányulnak. ... A polgári család társadalmi alapfunkciója... a polgári társadalom működését... biztosító személyiségtípus alakítása. ... A polgári család autoritariánus jellegű, nem közösség. ... nem alkalmas arra, hogy a gyermek megtanuljon közösségben élni és cselekedni. ...semmiféle társadalmi együttélés, magatartás modelljévé, tehát előiskolájává sem válhat... A legharmonikusabb szülői kapcsolat sem jelentheti tehát a gyermekek pszichikumának a demokratikus társadalmi cselekvés számára való előkészítését. ... A családon belül történik a létfenntartás ösztönének bírásvággyá, a bírás ösztönévé» való alakítása. ... A mai család tehát teremti a tulajdonosi tudatot...'

Mindez halálos fenyegetés mindazoknak, akik családot akarnak. Akkori káprázatuk egyik félelmes jele, amit a korai proletárcsaládról írnak: 'A proletárcsalád eredetileg nem polgári család..., mivel... az adott anyagi körülmények lehetetlenné teszik a polgári család »normális« életfeltételeinek kialakulását. A proletárcsaládnak – ebben a korszakban – nincs önálló lakása. Nemcsak a felnőttek, hanem a gyermekek is dolgoznak és saját jövedelmükből élnek. Nincs tehát mód arra, hogy a családfenntartó e funkciójának megfelelően automatikusan autoritariánussá váljék. A tizenkét-tizennégy órás munkaidő nem is ad lehetőséget arra, hogy a kisgyermek kötődése a szülőkhöz kialakuljon; a pszichikus karakter kialakulása ennél fogva nem elsődlegesen a családban történik. A gyerekek az »utcán« nőnek fel.'

Annak alapján, amit az utcán felnövő gyerekekről és az ott uralkodó ököljogról tudunk, és annak alapján, hogy a szerzők nem nagyon ismerhették meg saját bőrükön, milyen is az az 'utcai' nevelés, ezeknek a gondolatoknak az alapja aligha lehet más, mint a szerzők dogmáinak áldozatul eső vágya a megváltott világ iránt. E világhoz természetesen kell valami, amit megvált – és ez a proletár. De miféle vágy az, mely ilyen mértékben semmibe veszi a proletár realitást? Még egy – az egészzel persze szorosan összefüggő – oldalág a korai szovjet államvédelmi szervezet, a CSEKA által igényelt embertípus pedagógusról: 'A kor legpregnansabb terméke ebben a vonatkozásban az Új ember kovácsa, a kollektív életmód és pszichikum-alakulás összefüggéseinek ezen gyönyörű dokumentuma. Igaz, a kísérlet sikerességéhez – mint ezt már elemezték – hozzájárult, hogy Makarenko közösségébe olyan gyermekek kerültek, akik eleve nem polgári családban nőttek fel.'"

Makarenkó mégis elbukott a nevelési módszereivel. Mégis kiosztott néha néhány pofont! Heller befogja a szemét és mint polgári család gyermeke idealizálja eszmei alapon a proletár család gyerekeit. Mégis, sem a maga, sem a környezete polgári családjaiban még csak lépést sem tett annak érdekében, hogy ezeket a gondolatokat érvényesítse, sőt, későbbi emigrálásakor – párt jóváhagyással! – vitte magával a családját, gyermekeit. Azaz, maga is követte a polgári családok általa olyannyira elítélt szokását. Nem hagyta, hogy gyermekei az 'utcán nőjjenek fel'. Ungváry szembesíti Heller mai felfogását a múltbelivel:

„Heller ma joggal óvja kritikussait, nehogy túlságosan egyszerűen írják le 'azt a szerkezetet, ami az ember'. Egyszerűnek valóban nem tekinthető az a lelki szerkezet, melynek erre a 'belüleges' káprázatra van szüksége, de valahogy talán mégis megmagyarázható... 'Az általunk felvetett problémák megoldását... csak a család radikális átalakításával tartjuk elképzelhetőnek. ... Egy ilyen megoldást keresünk abban az új családtypusban, melyet ettől fogva kommunának fogunk nevezni. ...[A kommuna] hozzásegít egy ösztársadalmi szinten realizálódó kommunista átalakuláshoz, amennyiben kitermelni segít az ehhez adekvát embertípust... megteremti a feltételeit annak, hogy a ... kommunisztikus változások irreverzibilissé válhassanak. ...Ugyanakkor újra hangsúlyozzuk, hogy a család forradalma nélkül a kommunizmus irányában történő ösztársadalmi struktúraváltozások nem lehetnek irreverzibilisek.'"

Nem térek ki az olyan, részletekben is megnyilvánuló rémületes elképzelésekre, hogy 'a felnőtt kommunatagok sem szükségképpen saját gyermekeikhez kötődnek leginkább; bizonyos fokig kiválasztják maguknak azokat, akiknek vérmérséklete, karaktere, intellektusa számukra a »legrokonszenvesebb«.

Heller idealizált felfogása itt keményen áttör a valóságos helyzeten: mégis csak kialakulnak személyes kapcsolatok a gyermekek és a felnőttek között! Felhívom a t. olvasó figyelmét arra, hogy itt Heller és Vajda 'kommunáról' és nem közösségről ír. Az emberi közösség nem azonos a kommunával!

Ungváry később így folytatja:

„Engem alapvetően egyetlen jellemző foglalkoztat ebben a gondolatmenetben. Az, amiről a szerzők következetesen hallgattak. Nincs közvetlen utalás arra, hogy önkéntes-e a kommunákba való belépés, van-e joguk másoknak polgári családban élni, vagy sem? A szöveg elemzése alapján, az implicit tartalmakból nem lehet másra következtetni, mint arra: valahol a mélyben arról van szó, hogy erre a társadalmat így vagy úgy, de rá kell kényszeríteni. Lehet, hogy nem adminisztratív eszközökkel, lehet hogy úgy, hogy ez a kényszerít senki észre nem veszi, és senki kényszernek föl nem fogja, hanem önként és dalolva teszi, mert majd lesz kommunista tudatuk.”

Ismét csak az látszik, hogy a kommunista és a neoliberális eszme azonos társadalmi felfogást jelent. A család szétverése az Illuminátusok programjának⁵⁴⁷ meghatározó eleme volt. A kommunizmusban hívőknek ugyancsak ez az egyik alapvető hitük, merthogy a 'reakció' eszmék a családon keresztül kerülnek az utódok tudatába és a kommunában való utódnevelés feladata éppen ennek a kiküszöbölése. Az eszme diadalát csakis ezáltal látják biztosítottnak, azaz a kommunista átalakulást végérvényessé tenni ezzel látják megoldhatónak. Ungváry később így folytatja:

„Erre a rejtett vagy nyílt kényszerre elsősorban az 'irreverzibilis' jelző utal, és az az alapkoncepció, hogy a polgári család – ha annyiban hagyják – folyton csak azt az autoriter személyiséget termeli újjá, aki sütyülne a kommunára és a család átalakítására. Van aztán egy másik mondat is: 'Természetesnek tekintjük, hogy a kommunának nincs mintegy »hivatalosan« deklarált közös világnézeti álláspontjuk.' [Feltehetően ezt kell úgy érteni, hogy a szerzők szembehegyezkedtek a pártállammal, ahol mindig van hivatalos álláspont.] De éppoly természetes, hogy az egymást szabadon választó emberek közössége rendelkezik valamiféle közös világnézeti alappal, annál is inkább, minthogy ... a kommunista az élet egy alapvető vonatkozásának forradalmi átalakítását jelenti.'

De mi legyen azokkal, akik mégse rendelkeznek ezzel a közös világnézeti alappal? Akiknek nem kell ez a forradalmi átalakítás? A kommunának egyrészt a tudatos forradalmi intenciók alapján az egész társadalom kommunisztikus átalakítását kell elősegíteniük (tehát nem maradhat ki belőle senki), másrészt ez az átalakítás forradalmi (mi mást jelenthet ez, mint baloldali forradalmat, mi több: kommunista forradalmat). Aligha hihető, hogy az ilyen forradalmi átalakulásnak az volna a célja, hogy a jobb- és baloldali nézetek képviselőinek teljes demokratikus egyenrangúságát biztosítsa – például a polgári család fenntartásában. Ennek az elképzelésnek a fényében semmi jelentősége nincs az olyan betéteknek, mint 'biztosítania kell az individualitás kibontakozását', mert egy jobboldali nézeteket valló reakciós személy az irreverzibilitás körülményei között aligha küldheti majd el a kommunákat melegebb éghajlatra, hiszen ezzel kerékkötője lenne annak, hogy az egész társadalomra vonatkozzék a dolog, és hogy forradalmi legyen. De még a polgári demokrácia liberális híveinek sincs itt semmi keresnivalójuk. Ez eddig rendben is van', hiszen a korszak Magyarországon sem volt mit keresniük. Csakhogy a korszak Magyarországon a családhoz nem nyúltak. Ha elképzeljük, hogy a családhoz az irreverzibilitás szándékával, a szerzők írásait alánál kigondolt jövőtérre – és kedélyállapota – alapján hozzányúlunk, akkor a keletkező, a társadalom minden porcikáját immár maradéktalanul átható tragédiákhoz és gazdasági katasztrófákhoz képest a mezőgazdaság kollektivizálásával járó borzalmak zsenés-lános örömmünnepek voltak.”

Éppen ez volt Heller és társa gondja, hogy az ún. szocialista forradalmakban nem nyúltak a családhoz, nem robbantották szét elemire – a Szovjetunióban is kudarcot vallottak ezek a próbálkozások a harmincas években! – ezért tagadta Heller és Vajda, hogy ezek valóban a marxi értelemben vett forradalmak lettek volna és bélyegezte meg azokat csupán hatalmi elit váltásnak, politikai forradalomnak. Ungváry kételyei jogosak. Ugyan az ultra-marxista felfogásban kézenfekvő volt, hogy csakis egyetlen eszme, gondolat, a marxizmus létezik a fejekben, mégis azok a borzalmak, amelyekre Ungváry utal, nagyon is valóságos veszélyt jelentettek volna. A Szovjetunióban a családok szétdarabolása sem lett megfordíthatatlan, a társadalom működőképessége megroppant, ezért felhagytak vele, jóllehet, a lakáskörülmények már eleve kizárták családtagok tartós együttélését. Ungváry továbbiakban kifejti:

„Vagy hihető lenne, hogy ezt az egészet a szerzők úgy képzeltek el, hogy az állam csak lehetőséget teremt a kommunákra, és az emberek szabadon döntenek el, polgári családban vagy kommunában akarnak élni? Legalább egy szóval utalhattak volna rá, ettől még senki nem vonta volna kétségbe szocialista meggyőződésüket. Ha úgy gondolták volna, akkor mi akadályozta meg őket abban, hogy az önkéntességet meg is fogalmazzák?”

Majd ismét a hajdani ultra-marxista mai, immár ultra-liberális véleményére hivatkozik:

„Ma azt írja akkori gondolatmeneteiről: '...én hittem abban, amit írtam... hogy a távoli jövőben megvalósul az a társadalom, melyben megszűnik az elidegenedés... nem lesz többé állam, se erőszak, se kizsákmányolás. Ezt nevezte Marx kommunizmusnak... Hülyeség volt? Naivitás?' Az a problémám, hogy mi értelme van ma a hitet egy-

⁵⁴⁷ Az Illuminátusok programját részletesebben a 190. oldaltól ismertetjük.

általán szóba hozni, ha az, amit őszinte hittel javasolt egykor, maga a borzalom? Számít ez valamit is annak fényében, hogy a hite alapján mit írt le? Nem inkább arról van szó, hogy ennek a hitnek a mai hangúlyozásával elhatárolja magát erkölcsileg azoktól, akik nem hittek, csak hazudták? Ez a fontosabb neki? Hát számít az valamit, hogy valaki a borzalmat őszinte hittel vagy hazudva javasolja? Felmenti a filozófust a 'hit', ahogy a katonát a 'parancsra tettem'? Hiszen a hitnek az volt a feladata, hogy feloldozást adjon, amiért a kifejtett gondolatokban mérhetetlen kegyetlenségek rejlenek, és az akkori hitre való mai bivatkozásnak se más a szerepe. Mit érnek Heller erkölcsről írott filozófiai művei, ha a hit félelmetes funkciójával való szembenézés helyett megelégszik azszal, hogy a 'hülyeséget', vagy a 'naivitást', sőt a 'kedélyt' emlegeti? Mikor néhány napja először elolvastam a már idézett mondatát a kedélyről, először azt gondoltam, nem tudja, miről beszél."

Ennek 'fényében' sokkal inkább valóságosnak tűnik, hogy a marxizmust, a liberalizmust is a hit fogalma alá vonjuk, és mint eszmei rendszert vallások közé soroljuk, ahogy tettük ezt fentebb.

„A hit – akárcsak a jó szándék – a politikában a pokolhoz vezető út 'kövezete'. Csak arra való, hogy elleplezze a szembenézés saját világmegváltó vágyaink – ha tetszik: kedélyünk – irracionális, önző (ha tetszik: szubjektív) indítékait. Az erőszakos szélsőbaloldali társadalmi megváltás politikai hite manapság kevésbé eleven, mint jobboldali változata. A mai szélsőjobboldali cikkek- és tanulmányírók (akik saját bevallásuk szerint se nem antiszemiták, se nem a diktatúra hívei), ha pártbírákkel netán hatalomra kerülnek, talán megint – mint már annyiszor, akárcsak az egykori baloldaliak – megpróbálják majd az íróasztaloknál kidolgozott jobbító gondolataikat valamilyen irreverzibilisnek képzelte formában a nemzet javára valóssággá változtatni. Szerencsés időket élünk. Sem egy Harmadik Birodalom, sem egy Szovjetunió nem áll ma a potenciális gyilkosok háta mögött. Ezért nem eleve reménytelen, hogy vágyaik politikai megvalósításával nyíltan szembeszegüljünk."

Ungváry végső következtetésével csakis egyet érthetünk. Heller mai ultra, azaz neoliberális nézetei megvalósulásukkor egyenértékűek a társadalmi gyilkossággal. Potenciális gyilkosok ők, akik az 'eszmet' az 'értelem' fölötti uralomra használnák és ezért ezekkel való szembeszegülésünk több mint kézenfekvő.

Már első ránézésre is önellentmondást tapasztalunk a marxista-neoliberális, azaz illuminátusi nézetekben, mert a család felszámolását követelő jelszó alapvetően ellenkezik az emberi psziché lényegi részével, ami az érzelmek forrása, és aminek a szülő és az utód mindig kiemelt jelentőségű része volt.

Ahogy ezt a korábbi részben már feldolgoztuk, az emberi személyiségvonások Berne munkássága alapján alapvetően három rendbe sorolhatók.⁵⁴⁸ Az egyik rend az ún. szülői jellemet alkotja, ami valójában az egyed társadalmának az egyed felé tolmácsolt kultúráját hordozza. Ez a szokásoktól kezdve a társadalom elfogadott szabályain keresztül a szülő gyermek viszonyig számtalan tudatalattivá alakult fogalmat és viselkedési szabványt tartalmaz. Ettől az egészséges embernél elválik a felnőtt, azaz a tudatos személyiség, ami a tudatos döntésekhez szükséges gondolatokat, fogalmakat, viselkedési formákat tartalmazza és tükrözi. A harmadik alkotóelem az ún. gyermeki, ami megint csak tudatalatti formában az érzelmek tároló helye, és az érzelmi kötődések sorozatán keresztül határozza meg az egyén viselkedését. Ezek hasonlóak a platóni étvágy, akarat és észszerűség fogalmakhoz, ahol az akaratot tekintette a felnőtt megnyilvánulásnak.

Az emberben ez az utóbbi személyiség összetevő az örökléstani folyamatokon keresztül nagymértékben meghatározott. Az érzelmek az idegrendszer működési módjának szerves részei, és egyénileg rendkívül eltérőek. Öröklődik mind az idegrendszer érzékenysége, a válaszadási sebessége, az érzelmek mélysége és tartóssága, ezért ezek egyike sem határozható meg semmiféle nevelési folyamattal, ezek nem tartoznak a tudat ellenőrzési szerepköre alá. A kisgyermek megszületésekor alapvető jelentőségű a későbbi kiegyensúlyozott érzelmi viselkedése szempontjából, hogy a szülőanyához milyen mértékben tud kötődni. A természetes táplálásnak nem csak az a jelentősége, hogy a gyermek az anyától megkapja az életben létehez szükséges tápanyagokat, immunizáló gyógyszereket, hanem legalább annyira fontos az, hogy az anyához testileg kapcsolódik és az anyaméhben élvezett védettséget az anya testközelsége bizonyos mértékben még visszaadja. Az anya és a gyermek között ezért egy természetes érzelmi kapcsolat alakul ki, amit mind az anyai, mind a gyermeki szeretet és ragaszkodás kifejez. Ha ettől megfosztják a gyereket, akkor a személyisége alapvetően megzavarodik és ez a későbbi egyéniségre károsan hat ki.

A családban és szeretetben felnövekvő gyermekből általában az életben is sokkal sikeresebb, magasabb szintű szellemi és fizikai teljesítményekre alkalmas felnőtt válik.⁵⁴⁹ A családi élet ugyanakkor óhatatlanul a megismertség révén is közelebb hozza a család tagjait és ezért az egymással szembeni érzelmi viszonyuk is más lesz, mint a társadalom többi személyével szembeni viszony. Ezt akarja a jelszót létrehozó szellemi erő megszüntetni.

Az ember érzelmei azonban akkor is léteznek, ha nem családban nő fel. Két ember egymással szembeni jelekre, jelzésekre, kihívásokra mindig érzelmekkel is válaszol, és ezek az érzelmek többnyire nem vonhatók a racionális gondolkodás ellenőrzése alá. Vannak, akik szimpatikusak, vannak, akik nem. Vannak, akiknek a megjelenése, a szelleme örömteli hatást vált ki, vannak, akiké nem. Ezen alapszik, pl. a barátság gyakorlata. A barátság két ember közötti érzelmi kapcsolat, ami az egyéniségnek azon mélységeit is kimutatja, amiket másokkal szemben az egyén képtelen – és saját biztonsága érdekében valóban nem is célszerű neki kimutatni. A barátság

⁵⁴⁸ Lásd a 73. oldaltól.

⁵⁴⁹ Lásd erről a Magyar Hírlap 2004. szeptember 4. számban megjelent *Ahogy tetszik – interjú; Ranschburg: A nem túl jó házasság sem a legrosszabb*

csak nagyon kevés személyt érinti. Akinek rengeteg a barátja, annak általában egy sincs. Igazi barát sem lehet több egy ember életében, mint talán egy tucat.

A család megszüntetésével a származásból eredő különbségeket kívánták a jelszó megfogalmazói felszámolni, mégis a gyakorlatban a család és mindenféle emberi közösség szétveréséhez vezetett.⁵⁵⁰ Holott még a 'honfoglalás' korában is pl. a magyar nagycsalád a 60-70 fős közösségével nem a másik alávetését, hanem az együttműködést szolgálta, és ezzel a társadalom hatékonyabb működését jelentette.⁵⁵¹ A különböző gyökerű családok tagjainak egymással való házasodása az egész családi kapcsolatrendszert és ennek érzelmi hálózatát rendkívül széles körben kiterjesztette, és csakis az alárendelő szemléletű társadalomban állította szembe az egyik családot a másik családdal, azaz vált az egyik a másik ellenségévé, farkasává. A testvériség fogalmára települő válassal, a náciizmussal főntebb részletesen foglalkoztunk.⁵⁵²

* * *

A szabadság—testvériség—egyenlőség szemfényvesztő jelszava mögött ez a veszély leselkedik – de nem csak leselkedik, hanem uralkodási szempontok érvényesítésekor meg is mutatta emberölő erejét. Legutóbb az afganisztáni és iraki háborúban a liberalizmus véres foga csattogott, felzárkózáván az általuk oly lelkesen támogatott bolsevizmus, ill. mélységesen elítélt náciizmus vérengzéséhez.

Az erkölcs azonban pontosan nem meghatározható, azt belülről 'tudja' az ember, de nem vonható a neoliberalis modell kritériumai alá sem, hiszen viszonylagos. Nietzsche a kölcsönösségen alapuló erkölcsöt (pl. a keresztényt) rabszolgá morálnak tekintette, maga is az erőre, a harcra bízott, a szigorú alárendelés, az uralom erkölce mellett foglalt állást, onnan vezette le a jövő emberét, a felsőbbrendű embert. Az erkölcs mégis létező fogalom, amely a működő társadalomban annak tagjai szellemében, felfogásában, következőképpen magatartásában jelen van és hat. A hagyományos társadalmat ez tartja össze, biztosítja számára a folyamatos egyensúlyi működést. Ahhoz, hogy az erkölcs a társadalom életében érvényesüljön, szükséges egy működtető mechanizmus, egy a fogalmat hordozó közeg. A társadalom működő egységei szolgáltatják ezt a közeget.

2.2.2. A Társadalmi egységek

A társadalom ugyancsak nem az egyének halmaza, ráadásul nem laza halmaz, hanem kisebb-nagyobb egységekből fölépült szervezet. Az új emberi egyed megszületésekor védtelen, magára hagyva életképtelen. Legalább 6-7 év telik el, mire agykapacitása a működőképes emberi méretre növekszik (megnégyesre, és ebben a vonatkozásban az egyetlen állati szervezet), és mire annak tartalma a műveltségi átörökítő egységekkel feltöltődik, az életképességhez nélkülözhetetlen ismeretek és gyakorlatok, a létfontosságú műveltség elemei a birtokába jutnak. Az emberi utód ezért kötelezően megköveteli a felnőttekhez tartozást, annak is a legkisebb egységnyi alakjához, a családhoz.

Az emberi közösség legkisebb egysége a család. Ez legalább kettő, esetleg több nemzedék egyetlen fizikai helyen való együttélését jelenti. A mai kitágult közlekedési körülmények között a térbeli meghatározottság fellazult ugyan, de a valódi, rendszeres családi határ a fizikai közelséget nem nélkülözheti. Az újszülött esetében a felettes nemzedék testközeli léte tehát létfeltétel. Ez nem kizárólag a természetes szülőt jelenti, az élethez szükséges alapismerteket az újszülött elsajátíthatja másoktól is, jóllehet, a természetes szülővel és a testvérekkel kialakított közeli személyes viszony a gyermek tudatára, érzelmeire, személyiségére nézve meghatározó jelentőségűek. Hogy a személyisége magabiztos, a környező társadalmat elfogadó legyen, ez a viszony kritikus. A személyes, érzelmi kapcsolat elsősorban a tápláló anyától függ. Sokan a maguk testének vélt védelme érdekében elutasítják a gyermekük természetes táplálását – és ezt a neoliberális eszmerendszer támogatja is, – de ezzel megfosztják gyermeküket az első évekre szükséges természetes élettani védelemtől (lecsökkent ellenálló képesség, azaz immunitás az anya által egyszer már legyőzött betegségekkel szemben), de megfosztják a gyermeket a saját érzelmi egyensúlyától, biztonságától is. Az élettani folyamatok viszont nagy mértékben függnek a gyermek egész belső lélektani helyzetétől, így esetleg érzelmi egyensúlyától is. A neoliberális eszmerendszernek – Platon alapján⁵⁵³ – talán éppen az is a célja, hogy egyedeket alakítson ki, olyanokat, akik senkihez sem kötődnek, azaz nem társas, azaz társadalmi lényeket. Erre még a későbbiekben vissza kell térnünk.⁵⁵⁴

A család az ember természetes szerep- és munkamegosztásának az alapszerkezete, egysége. Az ember jogainál ismertettük az egyenlőség fogalmát, amely a családra mindenképpen vonatkoztatható. Az apai és az anyai szerepköröknek a család egész szempontjából azonos a jelentősége – a kettő egy! – mégis alapvetően különbözőnek, s ebből eredően alapvetően különböző személyiséget igényelnek. Ez az állatvilágból nagyon is jól ismert jelenség. Az anya, mint tápláló, gondoskodó lény az utód fizikai közelségében kénytelen élni, ezért a 'fészek' védelme az ő szerepköréhez tartozik. Talán egyetlen állat, amelynél az utódot kizárólag a hím neveli, Ausztrália egyik nagymadara, az emu, minden más állatnál ez a nőstény élettani szerepét jelenti. A hím kiegészítő szerepköre az, hogy a lehetséges ragadozót a fészektől eltávolítsa. Több madárfajnál a hím is közvetlenül részt vesz a

⁵⁵⁰ Webster (1921), p.: 32-33, 44-48.

⁵⁵¹ László (1967), p.: 98, László (1997), pp.: 129, 148-152.

⁵⁵² Lásd a 128. oldaltól.

⁵⁵³ Platon: *Az állam (Repubblica)*.

⁵⁵⁴ Lásd a 167. oldaltól.

tojások kiköltésében, azoknál ezek a szerepkörök nem válnak el látványosan, ám az utódnevelésnél ekkor is a nősténynek van meghatározó jelentőségű szerepe.

A két szerepkörhöz tartozó személyiségek ezért így alakulnak: a nőstény rejtőző és taktikus, hiszen rejtőznie kell, amíg a ragadozó közvetlen közelre nem kerül, és akkor egy adott helyzetben kell az élet kérdését megoldania, az utódot megvédenie. A hím stratégia, fizikailag is nagyobb és feltűnőbb, mint a nőstény, hiszen előre kell tekintenie, magát kell áldozatul fölkinálnia, elvinni a ragadozót a fészektől és aztán megoldani a lét kérdését. A család szempontjából a két szerepkör egyaránt és egyformán fontos, egyiket sem lehet a másik fölé emelni, egyenértékűek, a kettő egy. Sőt, a hímnek az utód táplálásához is hozzá kell járulnia, hiszen a saját igényein felül gyakran az utódot nevelő anyát is táplálnia kell. Ha az anya a saját tejével táplálja az utódot, akkor az anya táplálék megszerzését kell támogatnia, segítenie, esetleg helyettesítenie ebben a feladatban. Az állatvilágban ez a különbözőség és szerepmegosztás nem okoz konfliktust (!), az állatok nem egoista egyedek, hanem társas lények.

A közvetlen fizikai szükségletek kielégítése után az utód fokozatosan kapja meg az élettapasztalatokat: nevelde sűrítő műveltséget, a kultúrát. Ebben a családnak megint elsőrendű szerepe van, hiszen előbb az anyát, majd az apát és a testvéreket utánozva kapja meg az utód azt az empátiás készséget és gyakorlatot, amely a tanulásához is szükséges, de az önálló élethez viszont nélkülözhetetlen. A lányok az anyaszerepet, a fiúk az apaszerepet a szülőtől 'lesik' el, a szeretetet tőlük tanulják meg. Az utópikus platóni közös nevelésben éppen ezeket a szerepeket képtelenek megtanulni, de ott nem is akarják megtaníttatni, hiszen abban a közegben az egyed és nem a közösség a cél. Az emberi társadalomban a gyerek életében később a szülők feletti nemzedék jut szerephez, hiszen a már talpára állított gyermek tágitja a mozgás- és ismeretségi körét, valamint a szülőknek a család ellátása végett több időt kell gyerekeiktől távol eltölteni. Ilyenkor a nagyszülők lépnek be a képbe. A hagyományos több nemzedékes nagycsaládban – háromnemzedékes lakhely! – a szellemi műveltség tetemes részét a nagyszülők adják át. Ez mesék, tanulságos történetek, regék, faragások, festmények, szövések stb. átadását jelenti. Így lehetőség van arra, hogy az utód egy nemzedékkel a szülők mögé lépve, azok ismeretanyagából is részesüljön, azaz olyan elemeket is megkapjon, megismerjen, amelyeket a szülők vagy nem ismertek, vagy nem tartották lényegesnek, az utód számára közlendőnek. Mindenképp ezek közé taroznak a család múltjára vonatkozó ismeretek, adatok, a család fölötti nemzetségekre vonatkozó ismeretek, a történelem. A szájhagyományok zömmel a nagyszülők adományai. Különösen fontos ez azért, mert ott már alapvetően két családi vonal hagyományai egyesülhetnek, azaz megjelenik a nemzetségek hatása. Éppen ezek azok a tényezők, amelyek aztán a család széttöbbantásának, leromolulásának az igényéhe vezettek az illuminátusok, majd az azok nézeteire épülő kommunista és neoliberais eszmerendszerekben.⁵⁵⁵ Éppen ezeket a szerepeket akarták megszüntetni ahhoz, hogy a társadalmat masszává, falanszterbe öntött tömeggé alakíthassák.

Házasság révén összekötött családok alkotják a nemzetségeket. Itt azonban már a központi jelleg fellazul, azonos család apai, vagy anyai 'jogon' különböző nemzetségek része lehet, jöllehet, egy-egy nemzetség családjai még térbelileg közel élhetnek, tevékenykedhetnek egymáshoz. Letelepedett társadalmaknál ez a közelség egy telephelyet, falut, vagy várost jelentett. Ebben az esetben már a közös érdek, tevékenység, kiválthat közös szervezeteket is, azaz a telepen folyó műveltség, egészségügy, oktatás közös megoldását célzó közös szervezetek létrehozásával. A nemzetségeknél az azonos hitélet erős összekötő kovácsot jelent és föltehetően minden nemzetségnél fön is állt.

A nemzetségek szövetsége révén jön létre a törzs, ezért föltehető, hogy a törzs egyműveltségű és egy nyelvű emberek csoportja. Ebben a vérbeli kapcsolat, a hitélet azonossága már alárendeltebb. Sokkal inkább a közös, vagy közeli szálláshely alakította az emberi kapcsolatokat területi szervezetté. Mozgó társadalmaknál ez a legnagyobb együtt mozgó társadalmi egység. Ennek létszáma a lovas pásztor társadalmakban nagyjából 70 ezres.⁵⁵⁶ Ha van vezetése, az kiválasztódás útján jön létre, és gyakran már öröklődés után száll az utódokra.

Törzsek szövetsége alkotja a népet, a nemzetet. Eme szervezet kialakulásához már sem a hitélet, sem a nyelv azonossága nem szükséges. A nép hatalmi szerveződése az állam, amely közös területen élők területi hatalmi egysége, és amely egy-azonos területi határokon belüli népesség szerveződését jelenti. Ennek jól kifejtett, rögzített határai vannak, ami lehet csupán egy város és termő környezete, vagy hatalmas földrajzi egység, akár egy teljes földrész is. Államok területi szerveződése jelenti a birodalmat. Az állam és a birodalom olyan területi hatalmi egység, amelyet már mindenképp vezetők fognak össze. Alárendelő szemléletű társadalomban az állam életterének az ura a császár, a király, vagy kisebb egységekben az alárendelt, hűbéres, a herceg, esetleg a gróf, a báró. A terület az ő tulajdonuk és ezért annak birtoklásával a parancsnoki tisztük is öröklődési rendet követ.

Mellérendelő szemléletű társadalomban a területnek nincs ura, hanem a társadalom erre rátermett tagjai lépnek a vezető helyre és irányítják a társadalmi együttműködést. Ez lehet egyetlen személy, de lehet a közösség rátermetteiből alakult tanácsa.

A közös tevékenység, a közösségi élet a vezérelt önszabályozó mód két egymást követő, időben gyakran sorozatot alkotó és átfedő működési lépcsőt határoz meg. Az első a döntéshozás, majd ezt követi a végrehajtás. A kettő egy személyben is egyesülhet, amikor a döntéshozó egyed cselekszik, de nagyobb közösségeknél ez

⁵⁵⁵ Lásd az ultra-marxista, majd ultra-liberais Heller Ágnes családról alkotott felfogását és annak kritikáját a 146. oldaltól.

⁵⁵⁶ Padányi (1989), p.: 24.

megoszlik a közösség tagjai között. A családban a döntéshozás és végrehajtás viszonylag szűk körre korlátozódik, leggyakrabban a családfő az, aki dönt, és aki végre is hajtja a döntését. Döntést hozó lehet a család legidősebb tagja, vagy fia, lánya, de lehet a család egésze is. A döntést azok hajtják végre, akik azt meghozták. Kis egységeknél az a jellemző, hogy a döntést hozók egyben annak végrehajtói is.

Nemzetségek esetében ez már nem föltétlen igaz. Természetesen a döntések minősége különböző szintet és csoportnagyságot érint. Nemzetségeknél is a döntések zöme a legkisebb egységekben születik, ahol azokat végre is hajtják, de a nemzetség egészét érintő ügyek is léteznek és ebben a döntéshozás és végrehajtás már nem esik egybe. A társadalmi felfogás szerint a döntés lehet itt is egyedi (alárendelt, parancs), de lehet közös (tanács, mellérendelés). A társadalmi egység növekedésével azonban a közösség egészét, vagy annak uralmát érintő ügyek menetében a két lépcső mindenképp elkülönül. Ilyen esetekben a döntéshozatalra és a végrehajtásra szakosodott, azokat összehangoló szervezetekkel találkozunk.

A társadalmat érintő közös ügyeket alapvetően négy csoportba sorolhatjuk.

Az első és talán a legfontosabb az utódok fölnevelése, tanítása, az életre fölkészítése. A közösség utódainak a társadalomban való aktív részvételüket szolgáló fölkészítés az ő 6-7. életévüktől kezdődik meg. Addig a közvetlen környezetüktől kapják meg az élet alapelemeinek ismeretét és gyakorlatát. Amint főntebb már bemeztattuk, ez az az időszak, amikor a gyermekben a személyiségi jegyek rögződnek, immár a logikus én is kialakult. A társadalmi oktatás már megkívánja az ún. hivatásos oktatók igénybevételeét. Ezek a gyermekek csoportját tanítják. Ilyen társadalmi oktatók voltak az ókort megelőző idők papjai, mint pl. a kelták druidái, vagy a magyarok tátosai. Ők lehettek azok a személyek, akik a társadalmat főnttartó tudás, műveltség nagy részét őrizték, és egymással megosztva szélesítették, növelték, és az ifjúságnak tolmácsolták. A műveltségek alapvető eleme a közösség feladatainak ellátását szolgálja. Ezek egy része a közösség anyagi főnttartását biztosítja, más része a közös szellemi ismereteket, hitet tápláló eszméket stb. jelenti. Az előbbihez taroznak a különféle élelmiszereket, eszközöket előállító ismeretek, technológiák, fogások, anyagismeret, a környezet ismerete. Ide sorolhatjuk a legkisebb működő társadalmi egység, a család lakóhelyének főnttartását, ellátását szolgáló ismereteket is. Ezek nagy része ma már határozottan elkülönült egymástól és a mesterségek ismeretanyaga, minthogy a munka- és feladat megosztás általánossá vált, nagy mértékben egyedivé lett, specializálódott. Egyre nagyobb súlyt jelent ezen belül az ismeretek kezelése és oktatása, egyre nagyobb hányadban kerülnek az emberek különlegesen egyedi ismereteket igénylő szerepkörökbe a közösség mindennapi szükségleteinek szolgáltatásszerű kielégítése során, valamint az ehhez szükséges gyakorlat megszerzésekor.

A műveltség szellemi összetevőjének az ismerete legalább annyira fontos, mint az anyagi. Ide soroljuk a hitvilágot, annak rítusait, a közösség emberi kapcsolatrendszerének és múltjának az ismeretét, az együttműködés szabályait. Itt kap helyet a mindennapi élet rítusainak, a társadalmi élet jellemző szakaszának az ismerete (szertartások, rigmusok, énekek, regék, mesék, táncok, képzőművészet alkotások, jelképek stb.), azaz a tágabb értelemben vett műveltség.

A másik közös feladat a közösség egészségi állapotának a karbantartása. A legtöbb családban megtalálhatók az alapvető egészségi ismeretek, ezek is részei a műveltség átörökítő egységeinek, a *mémeknek*, amelyeket felnőtt korra az emberke megtanul, elsajátít. Ellenben vannak különleges betegségek, balesetek, amelyek ritkaságuk miatt külön figyelmet érdemelnek, és ezek gyógyítására, elhárítására, megelőzésére az élő közösségek zömének meg voltak a maguk kiképzett emberei, azaz az ún. 'tanult' személyek. Ilyenek az ausztrál bennszülöttek *wirumjai*, de a kelták *druidái* és a magyarok *tátosai* is betöltötték ezt a szerepkört, majd a középkorban a közösségek javas vagy vajások asszonyai. A középkori Magyarország ezen asszonyainak az orvosi tudása sok sokkal szélesebb, pontosabb volt, mint az adott kor nagyon ritka, hivatásosnak elismert orvosaié.⁵⁵⁷ Baleseti sérüléseket, ételmérgezéseket, idegrendszeri betegségeket gyógyítottak eredményesen, mindamelllett, hogy a szülések-nél a bábaasszonyokat kiségtették.

A következő közös ügy a társadalom lelki életének a gondozása, szakszóval, a *mentálhigiéna*. Ezt a feladatot látták el a *lelkipásztorok*, a lélek orvosai, avagy a papság. A közösség hitvilága és az abból eredő rítusok a közösség műveltségének szerves részét alkották. E feladatok ellátásához ugyancsak képzett személyeket kellett. A fenti feladatköröket kis közösségekben ellátó személyek nem föltétlenül jelentettek három elkülönült személyt, ezek a feladatkörök egyetlen képzett személlyel is elláthatók voltak. Itt kell megemlítenünk, hogy a fizikailag korlátozottak (bénák, nyomorékok, balesetet szenvedettek, testi fogyatékosok) helye is megvan a közösségi társadalomban, nem kell őket 'megsemmisíteni', ahogy a platóni elképzelésekből, ill. a spártai gyakorlatból ez ismert. Hacsak a fizikai állapotuk nem a szellemi állapotuk eredménye, a társadalom hasznos tagjaivá válhatnak. Ők lehetnek a közösség szellemi értékeinek a hordozói. Így talán nem véletlen, hogy a magyar műveltség '*tátosai*' (tudósai, gyógyító emberei, orvosai, tanítói, tágabb értelemben vett papja, azaz értelmisége) valami megkülönböztető testi jegyet viseltek, esetleg születésüktől fogva. Szellemi erejükkel a közösség egyenértékű, bár megkülönböztetett szerepkörű tagjai lehettek, és a közösség számára hasznos tevékenységet folytathattak. Ezzel szemben az ilyen embereket az alárendelő szemléletű társadalom eszmei vezetői esetleg a Taigetoszról taszították volna a mélybe.

⁵⁵⁷ Dömötör (1981), p.: 135.

A közösségnek van még egy fontos közös szerepköre: a közösség külső és belső kapcsolatainak, esetleges védelmének a biztosítása. Ez a belső összetűzések elhárítását, vészhelyzetekben a mozgósítást (árvíz, tűzvész), vagy esetleges külső támadás esetén annak kivédését szolgálja. Ez a feladatkör gyakran a közösség bíróját illette meg, aki általában a már bölcsé váló idősebbek közül került ki. Közismert példát erre a Biblia szolgáltat. A Bírak könyvében foglaltakat említhetjük meg. Ott eléggé világosan kiderül, hogy a letelepedett társadalom a falut, vagy a várost alkotó közössége már döntőbírói tekintélyű 'vezetőt' igényelt. Ez abban az időben nem jelentett született szerepkört, ekkor még a bírót a közösség választotta. A választás alapja meg a közösség szabályaiban való jártasság, az általános áttekintő képesség, elfogulatlanság, az isten törvényeiben való jártasság volt. Olyan személy lehetett a közösség bírója, akit mindenki elfogadott annak. Így volt ez a szinte napjainkig érintetlenül fennmaradt rendtartó székely falu esetében is.⁵⁵⁸

Itt jelenik meg a 'demokrácia' és a 'közösség' fogalmának a különbsége. A bíró nem a közösség tagjainak 51%-ának választásával került a maradék 49% fölé, hanem olyan személy volt, akit mindenki elfogadott. A japánok úgy vélik a hagyományos demokráciát, hogy az 51% diktatúrája a 49% fölött és ebben igazuk is van. Amikor az ügyben döntésre készül a nyugati demokratikus közösség, akkor az egyik vagy a másik álláspont képviselői igyekeznek minél több döntőnköt a maguk igaza mellett felsorakoztatni, míg a japán felfogásban olyan megoldást keresnek, amely lehetőleg valamennyi döntőnk számára elfogadható, hiszen a végrehajtáskor nem olyan döntés végrehajtásában kell részt venniük, amit elleneztek. Ez utóbbi módszer a közösség, az előbbi a hatalom érdekeit szolgálja. A választott, általánosan elfogadott bírót a hajdani közösségben a közösség, a mai ki-nevezett bírót viszont az ún. demokratikus társadalomban a hatalom érdekeit szolgálja, ahogy szolgálta a diktatúrákban is. A mai ún. két-párti demokráciákban nem érvényesül a népfőlség elve, törpe kisebbség érdekeiben történnek a döntések, hiszen a két mesterségesen szembeállított, de végső soron azonos eszmeiségre állított erő mögött felsorakoztatott maximum 48%-nyi döntőnői szavazat csak a törpe, ún. 'koalíciós' partner hatalmát biztosítja. Az ilyen társadalomban 'választott' bírót meg az ilyen körülmények között született 'társadalmi, többségi' döntés révén a döntés mérlegét jelentő törpe kisebbség érdekeit szolgálja, az ilyen fölépítésű 'parlamentben' hozott törvények sem a közösséget szolgálják.

A kisebb egységekből szerveződött nagyobb társadalmi egységekben aztán ezek az eredetileg egy személyhez kötött szerepkörök csoportok, majd osztályok, testületek szerepévé dagadtak. Ezekre a legjellemzőbb példát az állam szolgáltatja.

Manapság az emberiség döntő többsége államszervezetekben él, amelyek többségében a család kivételével a kisebb szerveződések már feloldódtak, fölszámolódtak az állam mindent lehengerlő szervezetsége mögött. Ez a XVIII. századvégi *illiminatusi* eszmerendszer kifejezett igénye is volt, de az is, hogy végül mind a család, mind pedig a szervezett állam is, mint közösségi szervezet megszűnjék. Helyette a központi uralom, a teljes hatalmi rangsor épüljön ki, de az egész világra kiterjedő kemény ranglétra szerint. Azonban ma még az államszervezet él és működik, a teljes fölszámolása egyelőre késik.

Az állam egy-azonos területen élő emberek szervezeti alakja. Nagysága a városnyi területtől a hatalmas, földrészekre kiterjedő birodalomig terjedhet.⁵⁵⁹ Területi szervezeti alak, jóllehet a hajdani (Kr.e. X - Kr.u. XI. századi) sztyeppe-i lovas társadalmak szervezetsége is összevethető az államéval, holott ott a területi határok nem voltak határozottak. Az állam területileg szervezett politikai egység. Formája lehet akár egyszemélyi diktatúra, lehet királyság, alkotmányos köztársaság, lehet diktatórikus, vagy alkotmányos köztársaság. Közös benne, hogy egy területi egység lakóit fogja egységes szervezetbe, ahol a társadalom közös ügyei az állami szervek jogkörévé és kötelességévé válnak. Az államnak éppúgy van jog- és törvényalkotó, mint végrehajtó feladata és szervezete, valamint a végrehajtást ellenőrző szerve. A törvényalkotó feladat és jogkör az államformától függ. A végrehajtó és ellenőrző szerepkör azonban nagy mértékben független attól, jóllehet, ezek működési feltételei már nem.

Az egyszemélyes diktatúrában az állam feje, uralkodója, a törvények megszabója és végrehajtatója, elenőre egyetlen személy, aki a jogkörét részben, vagy egészben a támogatók táborából kiválasztottakkal megosztja. Ez a személy a diktátor. Nem föltétlenül jelent az egyszemélyi diktatúra ilyen államformát, és gyakran az ún. 'demokratikus' államforma valós működését jelenti. A XX. század bolsevik típusú államai formailag demokratikus köztársaságok voltak (népi demokráciák), ahol az állampolgári jogok között szerepelt a demokratikus választói jog, jóllehet, ezeket az államokat egyetlen személy uralta, az is egy másik nagyobb állam hasonló helyzetű urának alárendelten. Ez a személy valamennyi népi demokráciában történetesen a kormányzó – és egyetlen – párt első embere volt, aki azonban a kommunista pártok nemzetközi szövetségét meghatározó oroszországi kommunista párt első titkárának a döntései alapján működött. Egyszemélyi diktatúra volt ez közel 30 államra, Eurázsia felére, a föld lakosságának 1/6-ára kiterjesztve.

A királyságokban az állam hivatalos feje a király. Elsősorban törvényalkotó jogköre van, de az ún. monarchiákban, vagy abszolút uralmakban a végrehajtás ellenőrzésének a jogkörét is magához veszi. Ennek mélysége, ill. a diktatúra mértéke nagymértékben függ a monarcha szándékaitól, emberi tulajdonságaitól – és ebben

⁵⁵⁸ Imreh (1973).

⁵⁵⁹ Az átmeneti időkig fenntartott lovas-pásztor birodalmakat nem tekintve, a legnagyobb állam a XX. századi Szovjetunió volt. Ez 22 millió km² területet foglalt magába.

különbözik az egyszemélyes diktátoroktól, ahol az uralkodó személyiség meglehetősen azonos jellegű. A király mind a törvényalkotó, mind a végrehajtó szerepkörét megoszthatja, átadhatja egy neki alárendelt közösségnek. Ha a szerepörmegosztást leírt szerződésben rögzítik, amit alkotmánynak nevezünk, akkor alkotmányos királyságról van szó. Ez a szerződés meghatározza a társadalom valamennyi rendjének, résztvevőjének a jogait és kötelességeit. Ilyen alkotmányos királyságot Európában először Angliából ismerünk, amikor I. János és az angol nemesség között született írásbeli megállapodás, a *Magna Charta*, amit nem sokkal később követett az akkori magyar király, II. Endre és a nemesség megállapodása, az *Aranybulla*.⁵⁶⁰ A magyarság korábbi és az Arany Bullán túlmutató alkotmánya, a Szentkorona tana is alkotmánynak tekinthető, jóllehet, azt nem szerződés alakjában fogalmazták meg.

Az alkotmányos királyságban a király valójában a hatalmat osztja meg az alattvalói által létrehozott szervezetekkel. Ezt, az alattvalók képviseletét ellátó szervezetet *parlamentnek*, magyarul *nemzetgyűlésnek* (országgyűlés) nevezzük. A királyságokban ennek gyakran két háza van, amelyek közül csak az egyik foglalja magába az alárendelt népesség képviselőit, míg a másik a született nemességét, az elkülönült papi értelmiségét, társadalmi szervezeteket fogja össze. Előbbit az angol rendszerben alsóháznak, az utóbbit felsőháznak nevezik.

Az angol alsóházban a XVII. század óta a létező politikai szervezetek, mozgalmak, azaz pártok képviselői foglalnak helyet, akiket a lakosság ún. 'demokratikus' választásokkal jelöl ki a képviseletre. A pártok valójában polgári politikai szerveződések, amelyek a képviseleti demokrácia jegyei alatt, a rájuk szavazatukat adó emberek érdekeit képviselik a törvényhozás házában. A pártok egymástól különböző eszmerendszerekre alapítva alakítják ki a programjaikat, és ezeket tárják a szavazók elé, és próbálják meg a szavazásra jogosult lakosság minél nagyobb hányadát támogatóul megnyerni. A voksok elnyeréséért folytatott 'harc' (kampány) során mutatják be a pártok a programjaikat, majd hatalomra kerülve elvileg azt a programot valósítják meg. A küzdelemben két alapkövetelményt kell kielégíteniük. Az egyik, hogy a program megfeleljen minél több ember 'várakozásának', a másik az, hogy a program eljusson a választókhoz, azok felfogják, elfogadják, és annak hatására megmozduljanak a programot kínáló támogatása végett.

Nyilvánvaló, hogy azok a pártok, amelyek komolyabb kommunikációs lehetőségekkel rendelkeznek, előnnyel rendelkeznek a támogatók megnyerésében azokkal szemben, akik ebben a vonatkozásban hátránnyal indulnak. Különösen így van ez, ha a programjukba olyan tényezőket szerepeltetnek, amelyek a közvélemény szemében kedvezőknek tűnnek. Így az ún. közvélemény manipulációja, alakítása és a saját programjaik felé fordítása elsődendő feladatuk. Ezért a politikai pártok alapállása a kódosítás és hamis hírek, adatok terjesztése, az ellenfelek gátlástalan lejáratása, hazudozás és hamis értesülések terjesztése, különösen a választásokat megelőző időkből, amikor az ún. 'programjaikat' el kívánják adni a választópolgároknak.

A kezdetek idején Angliában a lakosságnak alig 1% képezte a szavazók táborát, jelenleg gyakorlatilag az országok valamennyi polgárának van szavazati joga. Olyannyira, hogy több országban ez nem csupán jog, hanem kötelesség is.

A pártok a választott vezetőség alá tartozó, verbuvált tagságból állnak, ahol a 'vezetés' dolgozza ki a pártprogramját, ideológiáját, eszmerendszerét, alapállását.

Mindezek alárendelő társadalmi alakzatok. Mellérendelőnek tekinthetők (elvben legalább is) a Köztársaságok. Ebben az állam feje a lakosság választotta elnök, és annak szerepkörétől függ alapvetően, hogy a mellérendelés valóban mennyire is érvényesül a társadalom valós életében.

A mai társadalomban a nemzetség, a törzs már nagyrészt elveszítette a jelentőségét és a családi egységen felül immár szinte kizárólag területi egységekkel találkozunk. Minthogy az emberi tevékenység teljes szélessége egy-egy ember által már nem művelhető, a munka- és szerepmegosztás kiszélesedett, és az emberek – a lakóhely szerintin túl – a szerepkörök alapján csoportosulnak. Vannak vallási közösségek, vannak munkaközösségek, művelődési és oktatási közösségek, szakmai közösségek, stb. Hivatásos szervezetté vált a népoktatás, a népegészségügy és a honvédelem. De minthogy ez utóbbiak állami méretűvé duzzadtak, a közvetlen népi ellenőrzés, befolyásolás olyan szervezetek kezébe került, amelyeknek a megbízó lakossággal esetleg éppen ellentétes érdekeik vannak, azaz az információt feldolgozó motorikus szervezet, mint vezérelt önszabályozó rendszer idegen program, kód alapján működhet. Ekkor az nem a társadalom érdekei, hanem a kódot létrehozók és azt a mechanizmusba betáplálók érdekei szerint működik. Lássuk most, hogy miként?

2.2.3. A Társadalmi élet

A társadalom élete alapvetően a szervezeti egységeiben zajlik. A társadalmi élet két oldalról szabályozott: az egyik a szellemi alapozottsága, a másik az érdekelttsége. Az egyik elem tudati, a másik pedig anyagi.

A családot elsősorban az anyagi érdekelttsége szabályozza, miközben a feladatköre nagyon nagy mértékben a tudati területre esik. A család erkölce egyszerű, hiszen a szülők és az utódok között kezdetben hatalmas a szellemi szintkülönbség és ezért a szellemi adatok áramlása meglehetősen egyirányú. A felelősség az utódok

⁵⁶⁰ A Magyar Királyságnak azonban nem ez az első alkotmánya, mert az Aranybulla (1222) aranypecsétes szabadságlevéllel II. András (Endre) magyar király 1222-ben csupán helyreállította, és újabb intézkedésekkel bővítette I. István (1000-1038) király alkotmányát. Amint a Magna Charta (1215) sem új törvény volt, hanem I. Henrik (1100-1135) szabadságlevelének megismétlése és kibővítése.

íránt kifejezetten a szülőké, az utódok saját sorsukat érintő felelőssége a tanulásban merül ki. Más a helyzet a szülő és a nagyszülő viszonylatában, hiszen itt már mindkét fél felelősségteljes helyzetben van. Kettőjük kapcsolatát a hagyományra települt erkölcs és jog határozta meg. A jog azt, hogy melyikük mit várhat el a másiktól, az erkölcs meg azt, hogy mi a másikkal szembeni kötelessége. Ez a család esetében, a kicsinysége miatt még viszonylag egyszerű, és általában harmóniában van a mindenkori helyzetével. A család élete ezért viszonylag egyszerű és szabályozott egyensúlyi rendszer.

Ahogy tágítjuk a kört, bővítjük az együttműködő társadalmi csoportok nagyságát, egyre inkább szembe kerülünk azzal a kérdéssel, hogy mi történik akkor, ha valaki bármelyik szabályzó eszmerendet megszegi, átlépi az erkölcsöt, nem tartja magát a joghoz? A társadalmat vezető eszmerendszer minőségétől függően erre alapvetően két válasz, megoldás ismeretes:

A mellérendelő szemléletű társadalomban a letelepedett életformával párhuzamosan a faluközösségi életmód alakult ki. Ebben a társadalmi élet alapvetően a nagycsaládban zajlik. Ugyanakkor a társadalom hitélete és közös tevékenysége erre elkülönített közös helyen történik, és a kölcsönösség jellemzi azt. Az *adok* egyensúlyban van a *kapokkal*, a jog és a kötelesség párhuzamban egymást erősíti. Gyakran a közös eszközöket – pl. a föld – közösen használják, és a közösségi döntés eredménye, hogy a területen éppen ki, és milyen tevékenységet folytathat. A közösség képes fenntartani a fém- és kerámiaműves szakembereket, tanítót, orvost, hitéleti pásztort. Így a közös oktatás megvalósulhat. A közösség szellemi irányítása a tapasztalt, nagyobb tudású személy, vagy személyek hatáskörébe kerül, a közösségnek vezetője és nem parancsnoka van. A közösség ereje gyakran elegendő ahhoz, hogy a vele szemben föllépőt megfékezze, jobb belátásra készítse, esetleg bírja, de jól kifejlett jogrendszer alapján büntetést is kiróhat. Ez súlyosabb esetben a közösségből való kitisztást jelent. A több évezredes tapasztalat azt mutatja, hogy hamis az az alárendelő állítás, hogy csak a *tulajdonos* képes a tulajdont karbantartani, közös használat azt tönkreteszi, használhatatlanná alakítja. A megegyezés lehetővé teszi, hogy a közösség irányító, vezető szerepkörét a közösség az arra legalkalmasabb személye lássa el, aki mögött a tapasztalattal rendelkezők tanácsa állhat. A közösség életében a *vezetés*, az *irányítás* a meghatározó, a kulcsfogalom.

Ilyen közösségek működtek a középkort követően is a Magyar Királyság területének nagyjából egy harmadán, egészen Mária Terézia koráig, amikor az ún. *felvilágosultság* jegyében ezeket kegyetlen megtorló módon felszámolták, és a területüket a királyi, vagy nemesi földbirtokhoz csatolták. Ez utóbbi az alárendelő szemlélet jellegzetes válasza a kérdésre.

Az alárendelő módban a *vezetéssel* szemben a *hatalom* a kulcsfogalom. A szent rend (hierarchia) szerinti egymásnak alá- és fölérendelésben a hatalom hasonló jellegű megosztását is láthatjuk. Ebben a rendszerben a jog és az erkölcs nem föltétlenül állnak párhuzamban, gyakori, hogy a hatalom birtokosai a jogot, a jogalkotást is teljhatalmúan birtokolják, és a kötelességek lefelé haladva fokozódnak, míg a jogok éppen ellentétes irányban. Az ilyen társadalomban az erő és az erőszakszervezetek szerepe emelkedik ki, azok a fontosak. Az eszmerendszer a hatalmat szolgálja és a társadalmi 'béke' csupán erő és idő kérdése. A társadalom tagjai azonban nem föltétlenül sorakoznak be a hatalmi piramisba, nem szükségszerű a parancslánc folytonossága. Az a mondat járja ebben a társadalomban, hogy a „jog az erős fegyvere ahhoz, hogy a gyengétől elvegye mindazt, amire neki szüksége van”.

Erre a fajta társadalmi életre az is jellemző, hogy a döntés és a végrehajtás sokszor élesen kettéválik. Ilyenkor egy harmadik szervezet is belép a társadalmi életbe, az erőszakszervezet, amely a döntést végrehajtja. A döntés nem föltétlenül egy csúcsban, azaz egyetlen személynél, vagy annak közvetlen körében van, gyakori az, hogy a piramis csúcsán lévők közötti viszony nem alárendelő, hanem mellérendelő, és ilyenkor a döntés közöttük megoszlik. A Platón szerinti ideális államban a döntés az ésszerűség csúcsán álló embereknel születik meg, a segédszervezet (katonaság, erőszakszervezet) azt a munkásokkal végrehajtja. Szerinte, ha nem ez az állam rendje, akkor az államszervezet kaotikussá válik.⁵⁶¹

Ebben a fajta társadalmi életformában a közösséget érintő közös feladatok ellátása általában a döntéshozókhoz kerül, – nekik van meg erre a törvény adta joguk, – jöllehet, magát a végrehajtás kötelezettségét esetleg ezekben a kérdésekben is az alsóbb rétegekre hárítják. Így aztán pl. a *népoktatás* szépen átvált *népbutítássá*, és az oktatás jellegét veszíti el. Megtanítják az engedelmesség módjait, fölemelik az uralkodókat az egekbe, és az alárendelt tömegeket az urak imádóivá, szolgálivá süllyeszti. Az uralkodóknak nem elemi érdeke a gondolkodó ember fölnevelése, kialakítása, főleg nem nagy tömegben. Sokkal inkább a szolga felfogás kialakítására törek-szenek.⁵⁶² Ezért maga a közösség kényszerül arra, hogy megteremtse a saját népoktatását, ami viszont tapasztalatok szerint, gyakran az uralkodók által létrehozott jogrenddel kerül ellentétbe, azt sérti.

⁵⁶¹ Platón (), p.: .

⁵⁶² 1920 után az osztrák iskolareform mozgalom a régi iskolarendszer ellen indított harcot, mert a megelőző Habsburg-korszak nevelési célja szerint 'a tanítás abból állt, hogy képzettársítás és gyakoroltatás segítségével betáplálták a hallgatóságba azokat az eszméket, amelyek azután az előzetes jóváhagyás alapján uralkodtak életükön. (Bartley (1973), p1.)' A reformerek azért harcoltak, hogy a magolós iskolákat ún. munkaiskolákkal helyettesítsék, ahol a tanulók gyakorlati ügyességre és jártasságra is szert tehettek. Új feladattípusokat oldottak meg, aktív részvétellel, felfedezői tevékenységgel biztosították képességeik kifejlődését. A társadalmi cél tehát az volt, hogy 'az új köztársaság földműves és munkásosztálya felszabaduljon a tekintélyelvű oktatási állapotok alól, s alkalmassá váljon polgárként részt venni a demokráciában: aktívan mérlegelje a vitás kérdéseket és döntsön a saját ügyében inkább ő maga, mint hogy elfogadjja az állami rendelkezéseket és az egyház tekintélyét.' (Uo. 92. o.) A nagyrészt félfeudális Ausztria lakossága azonban életmódja veszélyeztetettségét lát-

A jogrend megsértése itt mindig az erőszakos büntetést váltja ki. A legsúlyosabb büntetés az uralkodói jogok megsértéséért, egyáltalán a megkérdőjelezéséért jár. Az uralom alapja az erő, a megfélemlítés. Az uralkodók érdeke nem az alattvalók megölése, hanem szolgálai kihasználása. Az ölés csak a megfélemlítést szolgálja, annak ez az alapvető összetevője, ez csak a kényszert kiváltó fenyegető tett. Az uralkodók előszeretettel tizedelnek, hogy céljaikat elérjék. De harmadszorra már nem tizedelnek! Ugyanis ha a társadalomnak már nincs veszíteni valója, ha a harmadát már kiirtották és még sem hajlandó engedelmeskedni, akkor az uralkodók szedik a sátorfájukat és elmenekülnek: nekik ott nem terem babér!

Az ilyen társadalmat vezérlő eszmerendszer maga is alárendelő, de ez nem föltétlenül szükséges feltétel. Az alárendelő hindu társadalomban a meglehetősen uralkodó jellegű, mégis mellérendelő alapfelfogású buddhizmus a vezető vallások egyike. Igaz, az eredetileg ugyancsak mellérendelő jellegű, lélekfűző hinduizmus az elmúlt évezredek során alárendelő politikai gyakorlatát követve egyre több alárendelő elemet vett föl. Az alárendelő jelleg az elemek megszemélyesítésével, azaz isteneknek az eszmerendszerbe illesztésével kezdtek. Ezek az 'istenek' a kezdetek kezdetén még hősi múltú emberek voltak, ahogy a buddhizmus mai bölcs személyei is azok, manapság azonban már égi jellegűekké alakultak.

A társadalmi élet központi kérdése a társadalmi egységek irányítása. Ez az alárendelő rendszerben hatalmi uralmat jelent, a mellérendelő rendszerben pusztán vezetést. A jelenlegi ún. nyugati társadalmakban a hatalom kulcskérdéssé szüllyedt, és az egész politikai felépítmény annak a birtoklására épül. Amíg a társadalom motorikus része a társadalom természetes műveltségére alapulva működik, a hatalom önmagában nem társadalomellenes. De láthatjuk, és láthattuk, hogy társadalomidegen, mesterségesen gerjesztett programjeleket juttatva a mechanizmusba, embermilliók halálával kell számolnunk. Hosszabb időn át hagyva az idegen programjelek működését, végül is az egész működtető mechanizmus felörlődik, a társadalom halálát váltva ezzel ki. A neoliberális eszmék ezt célként is kezelik: *csak az egyén számít, a közösség számukra káros!* Különösen így vélik ezt az alattvalók, az alsóbb, lenézett néptömegek körében. A társadalom neoliberális urai magukat ugyanis más rendszerbe sorolják, ők egyenlőbbek az egyenlők között, ők a kiválasztottak, ők az Emberek, míg a *tömeg* már csak az emberszabásúak.

Az ilyen fajta hibás, mesterséges programjelekkel működtetett társadalomban felborulnak az életet jelentő egyensúlyok. Ilyen pl. az eszmerendszer és a közösség viszonya, az erkölcs és a jog párhuzama, a jog és a kötelesség párhuzama, de ilyen az érdek és a jog, az érdek és a felelősség, a jog és a felelősség egyensúlya, társadalmi megoszlása. Mindezen egyensúlyok felbomlása elvezet a társadalom halálához, föltéve, hogy a társadalom védekező rendszere (immun háztartás) nem ismeri fel az idegen jeleket (vírus), azokat nem különíti el, veti ki önmagából és szünteti meg azok romboló hatását. Erre a későbbiekben még vissza kell térnünk.⁵⁶³

A társadalmi lét hordozta műveltség együttesen jelenti az élő társadalmat. Folytassuk vizsgálatainkat az élő társadalom fogalmával.

2.3. Az Élő társadalom

Az élő társadalom életjelenségei az alárendelő szemléletben ismét csak két mesterségesen szembeállított síkokon zajlanak. Az egyik a társadalom szellemi élete, a másik az ehhez tapadó gazdasági élete, amely kettő valójában egymást kölcsönösen áthatva, egymásra támaszkodva, együttesen jelenti a társadalom életét. Az egyikben elsősorban a társadalom értelmisége jeleskedik, a másikban a társadalom egésze szolgáltatja azt a hordozó mechanizmust, amely a szellemi életet magába foglalva, annak jelrendszere által vezérelve működik. A vezérlés olyannyira érvényesül, hogy a mai társadalmi és gazdasági élet olybá tűnik, mintha azt csupán csak a társadalom értelmisége uralná és a média közreműködésével irányítaná.

2.3.1. Az Értelmiség

Amikor az *értelmiség* fogalma vitára kerül, akkor az emberben a társadalom értelmiségét minősítő jelzőként óhatatlanul egy szellemi minőség merül fel. Hagyományosan, amikor a társadalomban megkezdődött a szakterületek, szerepkörök kialakulása és szétválása, ez valóban így is volt. A tanult, a művelt, a jobb szellemi felkészültségű emberek alkották az értelmiséget, és az ő feladatuk a kiművelt értelműkhöz, a logikai, irányító, döntéshozó készségükhöz, mint motorikus erőhöz, mechanizmushoz, és a tudásukhoz, mint vezérlő jelekhez tapadt. Az ismeretek mennyisége akkoriban megfért egy-egy agyban, és így egy-egy személynek a társadalmat érintő minden kérdésben válasza lehetett, illetve amire neki nem volt válasza, arra másnak sem nagyon volt. A mai felgyülemlett ismerethalmaz azonban már nem áttekinthető teljes szélességében. Vannak olyanok, akiknek viszonylag széles területet áttekintő tudásuk, képességük van, másoknak egy-egy szűkebb terület mélyebb áttekintése adatott meg, ahhoz van képessége. A mai értelmiségnél ezért kérdésessé alakul maga az értelem minősé-

ta az új oktatási és tanítási módszerekben és ellenállt neki. A reform előbb Bécsre korlátozódott, majd 1934-ben a Dollfuss-diktatúrával megszűnt. Lásd Darai (1981), pp.: 14-15.

⁵⁶³ Lásd a 190., 192., 193. és a 196. oldalakon.

ge. Az értelmiség valójában a társadalom értelmes rétege-e, vagy pedig csak bizonyos szerepkörökhöz rendelt emberek jelzője?

Szelényi Iván és Konrád György⁵⁶⁴ határozták meg a mai társadalom értelmiségét, mint fogalmat, és pedig a társadalom szellemi életében betöltött szerepük alapján. Szerintük értelmiségi az a személy, aki a társadalom szellemi életére hatást, avagy meghatározó hatást gyakorol. Megfogalmazásuk szerint egy pártfunkcionárius szerepkörét tekintve értelmiségi, holott esetleg a szellemi képességei egy órásmesterét bőven alulmúlják, viszont a termelést irányító mérnök csupán magas szinten képzett szakmunkás, hacsak mellékfoglalkozásként nem játszik más társadalmi vonatkozású szerepet, pl. részt vesz az oktatásban. Mielőtt az értelmiségi szerepköröket taglalnánk, itt a helye annak, hogy a manapság divatos szellemi képességmérés alapjait, az intelligencia hányadost megismerjük.⁵⁶⁵ Közismert jele az IQ (*intellectual quotient*, avagy *értelmességi hányados*).

Az IQ 'mérésben' a vizsgált személynek különböző feladatokat szabnak meg, amelyek egy részének a megoldását időhatárok közé szorítják. A feladatokra adott választ, a megoldás módját pontozzák, és a pontok összessége jelenti az értelmességi hányadost, amely így valójában egy viszonylagos mérőszám. A feladatok egy része a vizsgált személy logikai készségét, más része az emlékező képességét, ismét más része a problémamegoldó készségét és annak sebességét hivatott mérni. Minthogy a kérdések, feladatok nem nélkülözhetik a műveltségi közegre, környezetre vonatkozó ismereteket, a kérdések zöme olyan, hogy adott műveltségi körre vonatkozik, ezért azonos kérdések eltérő műveltségi körhöz tartozó személyeknél eltérő IQ értékre vezetnek. Egy európai műveltségen felnőtt személy egy amerikai mérésben alulmúlja az amerikaiakat, és fordítva. Ezért már eleve az IQ nem fogadható el abszolút értelmességi mérőszámnak.⁵⁶⁶

És megfigyelhető, hogy bizonyos lelki állapotokban az IQ értéke magasabb, másokban alacsonyabb. Más reggel, fölébredés után, más este, egy nehéz, a szellemet megterhelő, agyonhajszolt, idegesítő nap után. Más, ha a látványt rögzítő emlékezőt emeli ki, más, ha a számtani, matematikai készséget hangsúlyozza, ismét más, ha csak a problémamegoldó képességet keresi, vagy a térbeli tájékozódás jelenti a fő szempontot. Ugyancsak más, ha a mérés az emberi viszonyok közötti, vagy a pénzügyi világban való mozgást tekinti fontosnak, vagy hagyja ki a mérésből. Ugyancsak más, ha alárendelő szempontokat tekinti vonzónak, és megint más, ha a szellemi képességben a tárgyi tudást elnyomja a pusztán logika javára. Mindegyik kapcsolatba hozható az értelmességgel, de önmagában egyik sem az, és ezek a képességek emberről emberre, személyiségről személyiségre más-más arányban vannak jelen.

Általában elfogadható, hogy egy 60-70 IQ-jú személyiség szellemi képességei alulmaradnak egy 120-130 IQ-jú személyiséggel szemben. Igaz az is, hogy a vizsgálatokban az 50 alattiakat szellemileg tompának kell tekinteni, de nem igaz az, hogy a 80 és 90 IQ átlagok közül az utóbbiak szellemileg az előbbieket fölött állnak. Váloztassuk meg a kérdéscsoportok súlyozását és máris esetleg fordított sorrend alakul ki.

Mi akkor az intelligencia, a szellemi képességek összessége? Kétségtelen, tapasztalatok bizonyítják, hogy az emberek szellemi képességei nem azonosak. Vannak, akik problémák tömegét képesek rövid idő alatt sikeresen megoldani, mások meg bukdácsolnak abban, holott esetleg ők meg hatalmas térbeli tájékozódó képességükkel múlják felül az előbbieket. Hogy viszonylag elfogadható – és nem a jelenlegi éppen elfogadott, előnyben részesített szellemi áramlatokat szolgáló – megoldásra jussunk, határozzuk meg a fogalmat úgy, hogy a mindennapi életből eredő problémák megoldási képességét, a változó környezethez való alkalmazkodás készségét jelenti a fogalom. Ebben pedig a következő tényezők játszanak meghatározó szerepet:

- A: probléma felismerése – igényli az emlékező képességet, rendszerező készséget;
- B: problémák megoldási útjainak kidolgozása – igényli a felgyülemlett tapasztalatokat, azokat felidéző készséget, súlyozást;
- C: problémák megoldása – igényli az áttekintő készséget, döntési határozottságot, erő fölmérési képességet, motorikus erőt, akaratot, döntési készséget és bátorságot.

Mindjárt más kép alakul így ki a szellemi képességekről, készségekről, amikor a társadalom szellemi életéhez kapcsolódó problémák megoldását súlyozzuk, mint a számokhoz való viszony, műveltségben fontosnak tartott személyek ismerete, a műveltség alkotásainak, kiemelten annak a művészi alkotásainak az ismerete, földrajzi ismeretek. Holott a térbeli tájékozódás, a nem matematikai logika, emberismeret, empátiás készség legalább annyira hozzátartozik az élethelyzetekben való eligazodáshoz, mint a korábban felsorolt készségek. A hagyományos felfogás szerint valóban azzal a helyzettel találkozunk a társadalom szellemi életében, amelyet Parkinson egyik törvényeként ismerünk, miszerint „*mindenki addig emelkedik a hierarchiában, amíg olyan helyre nem kerül, aminek a feladatait már képtelen ellátni*”. IQ-jának arra vonatkozó adata vagy hiányzik, vagy hibás a mérés, hibás a felfogás!

⁵⁶⁴ Az *értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvükben, amelyet még 1988-ban még magán kiadásban, tiltott olvasmányként olvashattam.

⁵⁶⁵ Annál is inkább, mert ennek szinte elviselhetetlenül bárgyú, kereskedelmi célú torzulásait nap mint nap igyekszünk azonnal elkapcsolni a különböző tévéállomások pénznyerő szándéka és lélekromboló hatása ellenében.

⁵⁶⁶ Az egyik szerzőnél (Cs. F.) többen is mértek IQ értéket. A 'mért' IQ közül nem volt két azonos, de még egymást megközelítő érték sem: az értékek 124 és 156 közöttiek voltak.

A társadalom szellemi élete jellegét tekintve alapvetően három rétegre bontható: művészet és hitélet, tudomány, valamint hírközlés (média)

A szellemi élet lelki vonatkozású része az eszmerendszerből ered, és hitéletként fogalmazhatjuk meg. Történelmileg a hitélet volt valójában a társadalom korai szellemi élete, hiszen mind a szellemi élet képviselői, azt gyakorló személyek, mind az ismeretek halmaza egy azon burokokban jelent meg a társadalom életében.

A hitélet alapelemeit az eszmerendszer dogmái jelentik, az élet maga, pedig társas formában, de egyéni alakjában is elsősorban a rítusokban nyilvánult meg. A szellemiség szempontjából a rítusok közül ki kell emelnünk a meditációt (imádság) amelynek közösségi alakja olyan elemeket tartalmaz, amik alkalmasak a résztvevők agyának rezonanciába hozására (imbolygó fény, egyhangú 'zsolozsmázás', stb.), ahogy André Frossard ún. 'megtéérésekor' is felelőssé tehető az agyának 'átállásáért'.⁵⁶⁷

A hitélet tárgyi megnyilvánulásainak tekinthetők a művészetek, még akkor is, ha a zenei művészet 'tárgya' nehezen kézbe fogható. A művész kifejezési célja szellemi- és hit-béli indíttatású. Itt látható leginkább, hogy a hit nem föltétlenül kapcsolódik a teremtőhöz, nem szükséges mögé megszemélyesített elemeket sem illeszteni. A népművészet számtalan alkotása a lélekelemeket jeleníti meg, de a mai hevesen istentagadó művész is a hitét jeleníti meg az alkotásaiban. Példaként Leonardo da Vinci *Utolsó vacsora* című képét, vagy Jean Cocteau londoni francia kápolna oltárképét idézhetjük: mindkettőben a művész Jézust megtagadó érzelmei egyértelműen föllelhetők. De a szocreál (proletkult) festészet, szobrászat, zene- és színdarabjai is üvöltötték a hitet, az eszmerendszerhez való föltétlen igazodást. A kommunista (bolsevik szocialista) társadalmak 'szellemi' életének motívumai olyannyira tükrözték a keresztény egyházakét, hogy az egyszerűen bicskanyitogató volt, de természetesen a hit tartalma azzal éppen ellentétes volt, a dogmarendszert az ún. *dialektikus materializmus* képpezte, amelyre a kifejezett istentagadás volt a jellemző. Holott ugyanúgy megvolt a maga 'istensége' (munkásosztály), megvoltak a prófétái (Marx, Engels, Lenin, Mao, Sztálin, CeGevara, Castro stb.), megvoltak a papjai (párttitkárok), szemináriumai és heti kötelező hitgyakorlatai. A hitélet és a művészet ezért elválaszthatatlanul összetartozik, azonos elem két oldalát alkotják, a kettő egy.

A tudomány a társadalom szellemi életének elkülönült darabja, és a társadalom egészének életébe csak kellőképpen átmosott szakaszai kerülhetnek be. Fogalmilag a tudomány az ésszerűség (racionalitás) jelképe, mert a termékei a gondolkodó, felismerő, rendszerező és logikus elme működésének eredményei. A tudomány ismeri fel azokat az összefüggéseket, amelyek a körülöttünk lévő objektív valóságot 'vezérlik', 'irányítják', jóllehet, ezek működési összefüggések, törvényszerűségek, értesülések, nem pedig 'parancsok'. A tudományos módszer azt jelenti, hogy a problémát előítélettől mentesen⁵⁶⁸ közelítve annak ok- és okozati viszonyait föltárja, és a kettő kapcsolatát logikai – vagy matematikai – összefüggések alakjában leírja. Ezért adatokat gyűjt, az adatokat rendszerezi és a köztük lévő összefüggéseket megállapítja, majd a felismert 'törvényszerűségekből' következtet, és a következtetést 'kísérlettel' ellenőrzi, igazolja. Ez így nagyon szép, nagyon tudományos, ám de a hitet, az előítéletet és az abból származó hamisítást, manipulációs lehetőséget nem zárja ki. Az ókor előtt a tudomány a hittől el sem volt választható, azonos személyek képviselték, hirdették, fejlesztették, művelték mind a kettőt, egyszerre, egymással összhangban. A tudomány a maga eredményeit közzé is teszi, ezáltal lehetővé téve a mások általi ellenőrzését, tovább fejlesztését, további felhasználását. A közzététel pedig a médián keresztül történik.

„Az idő pénz!” mondta hajdan Amschell Mayer Bauer, a Rothschild-ház alapító atyjának egyik leszármazottja, amikor a Reuter hírgyűnökséget létrehozta. Hogy mennyire az, azt a Népek csatája alkalmával bizonyította a bankárház, amikor galambpostával küldte el Wellington vereségének a hamis hírét a waterlooi csatamezőről, hogy ügynökei a tőzsdepánikban fillérekként fölvásároljanak vagyonokat, és napok múlva, mire az ellentétes győzelmi hír megérkezett busás haszonnal értékesítsék azokat. Ma már a hír piaci termékévé züllött, és aki a hírközlést, a hírközlő szervezetet, az azokon át áramló híreket ellenőrzi, az egyben a hírek hatása alá került embereket is ellenőrzi.

A tömegeket érintő hírközlés a XVIII. század elején jött létre, és megteremtette az újságot, és vele egyetemben az újságírást. Valamennyi újság a nevében a hírközlést szolgálja, azaz híreket szolgáltat, szállít, nyújt az olvasóinak, jóllehet a tulajdonos érdekei szerint súlyozottan, esetleg manipuláltan, esetleg éppen hamisítottan. Hogy mi lesz hírérték és mi nem, azt a hírszerkesztők határozzák el.⁵⁶⁹ Jó esetben figyelembe veszik az olvasók érdekeltségét, érdeklődését, szellemi fölkészültségét és környezetének körülményeit. A mai hírszerkesztők ellenben inkább a médium tulajdonosának, üzemeltetőjének, a megbízóknak a szellemét tekintik mérvadónak, és aszerint válogatnak a hírekben, alakítják azokat, és módosítják a hírfogyasztó szája íze szerint. A hírközlés ezért társadalmi vírus hatását is okozhatja, a hamis hírek is betáplálhatók, ahogy ezt tették a Rothschild emberek már 1812-ben is.

⁵⁶⁷ Frossard (1991), pp.: 99-106.

⁵⁶⁸ Ám mivel már igen nagy részében a tudomány éppen a mindennapos érzékelési és gondolati ítélő képességünket messze meghaladó eszközöket (elektronmikroszkóp, részecskegyorsító, szociológiai fölmérés, közvélemény kutatás, és: IQ-mérés) alkalmaz, módszereit, eredményeit a mindennapi tudat bizony nehezen követheti.

⁵⁶⁹ Olyan ez kicsiben(?), mint a történelem tudománya, amely eleinte még tisztán filozófiának, az események logikája leírásának alakjában műveltetett, hiszen a milliárdnyi eset közül kiválogatni a lényeges, azaz a történelmi eseményeket, valóban ezt jelenti, ha mára ezt el is feledtük, mert győzött valamely történelemfelfogás, megítélés — s ezt a győzelmet a média is minden nap és minden percben learatja.

A hírek, az értesülések útja a jellegük függvénye. Vannak, amelyeket kifejezetten a nagyközönségnek szánnak és ezek a leggyakrabban manipuláltak. Például, 9.11 után a képi média az amerikai zászlókba öltöztetett zokogó csinos, fiatal nőket sugárzott óriási sorozatban, hogy a nézőközönsége érzelmeit feltunkolva készítse elő azt a háborút, amelyet már sokkal korábban elhatároztak, csak a népnek képtelenek voltak 'eladni'. Ugyanez a média egy évvel később hazug hírek özönét döntötte a közönségre, hogy az iraki inváziót és annak várható személyi veszteségeit a néppel, a szavazókkal, a tömegekkel elfogadtassa, megetesse. Az amerikai kegyetlenkedéseket, rombolást, pusztítást, embermészárlást, emberkinzásokat, tömeggyilkosságokat azonban mélyen elhallgatta, megint csak ugyanez a média. A híreket manipulálók azonban valódi híreket kapnak. A hírek, az értesülések a gazdasági élet egyik legfontosabb forrása, ezért azok gyors, pontos és kizárólagos szállítása a gazdasági élet résztvevői számára létfontosságúak lehetnek.

A már említett nyomtatott sajtó viszonylag lassú hírforrás ma már. Naponta egy vagy két alkalommal juthat ki a termék a fogyasztókhoz. Ez a napilapok kiadásával valósul meg. A sajtó nem csak hírközlő, hírszállító, hanem alapvetően tudat befolyásoló eszköz. Maguk a hírek is ennek vannak alárendelve. A sajtóban megjelenő egyéb írások, megjegyzések, hírmagyarázatok, képek az olvasók befolyásolásának, agymosásának szerves részét képezik. Ezekben a sajtó által képviselt eszmerendszerek törnek át, és azok igyekeznek az olvasók nézeteit is egyeduradalom alá vonni.

A nyomtatott sajtónál – újságoknál – sokkal gyorsabb hírforrások a hírintézetek, hírirodák, mint amilyen az elsők közötti, a Reuter is volt. Ezek egymással, és a hírekre előfizető széles ügyfélrendszerrel állnak kapcsolatban. Ide sorolhatók végső soron az újságok is, hiszen nem egy ilyen iroda, intézet áll napilapok mögött is – pontosabban, azonos érdekek szolgálatában állnak, azonos a tulajdonosuk, vagy a szellemi irányítást végzők csoportja. Ezen a csatornán események, politikai döntések, helyzetek, érdekek és azok változásai jutnak el 'táv-irati' gyorsasággal a forrás és a célzottak között. Itt a gyorsaság, és a hír pontossága, megbízhatósága kritikus. Néha pár órák különbségek hatalmas hasznot, vagy veszteséget jelenthetnek a gazdasági döntésekben, főleg a kereskedelmiekben. De a politikai döntések mögött is a hír megbízhatósága hatalmat vagy bukást jelenthet.

Manapság a legkiterjedtebb hírközlés az elektronikus. Az évszázad elején jelent meg az emberi beszéd közvetítő része, a rádió. Az első ún. *telefonhírmondót* Puskás Tivadar hozta létre. Nem sokkal később már a képek közvetítése is napirendre került, ez a köznyelven TV-nek nevezett elektronikus hírszóró, és ma már egyben szórakoztató rendszer. Tekintve az ember rejtett empátiás készségét, a képi híradás hihetetlen hatásfokú manipulálást, agymosást tesz lehetővé. Testbeszéd kutatók szerint az ember a híreknek alig 7 %-át fogja fel a beszéd számjegykódolt nyelvén, 38 % a beszéd hangsúlyozásán, a maradék 55 % a vele párhuzamos testbeszeden át jut el hozzá. A tanításkor a képi jel a 87 %-ot is meghaladja.⁵⁷⁰

A társadalom azonban igényli a pontos és nem manipulált hírközlést, ezért a jog eszközeivel próbálja a tulajdonosokat erre rávenni. Erre a célra szolgál több államban az ún. *közszolgáltatóság* fogalma, aminek keretében igyekeznek a hírközlést párttól, eszmerendszertől függetlenné tenni – mérsékelt eredménnyel. A közszolgáltatást állítólag az állami kézben lévő hírszolgáltatóknak föl illene vállalniuk, de sokkal inkább az uralkodó párt, vagy esetleg eszmeiség alapján kiválasztott ellenzék hangját közvetítik.

Az elektronikus hírközlésnek mostanában alakult ki egy kevésbé manipulálható – ellenben mérhetetlenül szerteágazó és ebből kifolyólag ellenőrizhetetlen – ága, a *világhálózat*, ahol hatalmas hirmennyiség és ismeretanyag kering és raktározódik összekapcsolt elektronikus tározókon, számítógépeken, amelyekhez az egyes emberek, csoportok, intézmények szinte szabadon a másodperc töredéke alatt hozzáférhetnek. Itt azonban a szinte teljes hírláncban a hír és annak az ellentéte egyaránt megjelenhet, és ember legyen a talpán, aki hitelesség szerint ezeket szét tudja válogatni. Mégis, a célunk csakis az lehet, hogy a szétválogatásra minél többen alkalmassak, képesek legyenek.

Az eszmerendszerek terjesztésében, és kialakításában az értelmiség egy csoportjának különleges és felelős szerepe van. Ezek az írók, a költők és az ő termékeit a nagyközönségnek képi és szóbeli úton egyaránt közvetíteni képes színészek. Elvont alakban a zeneszerzők és a zenészek is ebbe a csoportba sorolhatók. Pontosabban, A versek, elbeszélések, regények, színdarabok, zeneművek.⁵⁷¹ Ezek szervesen beépülnek a társadalom szellemi életébe és annak szellemiségét a hírközléssel esetleg egyenértékűen meghatározhatják.

2.3.2. A Gazdaság

A társadalom fizikai létszükségletét a gazdaság teremti meg. Mindenek előtt az élet fizikai fönntartásához rendszeres élelem-fölvétel szükséges, és a társadalom elsődleges igénye ennek a biztosítása. Ezért a gazdaság maga elsősorban az élelem előállításán, annak hatékonyságán alapszik.

A régészet ennek a történetét találja elénk. Az állati létből kilépő ember maga kereste fel, teremtette meg az élelemforrását azáltal, hogy nem csak az esetlegesen föllelhető élelmiszert fogyassza, hanem élelmiszer előállító tevékenységet is folytatott. Ez kezdetben csupán a rejtett élelmiszer föltárásában, befogásában nyilvánult meg, majd a vadászattal kifejezett szellemi tevékenységet alkalmazva fokozta élelmiszertermelő hatékonyságát. Az

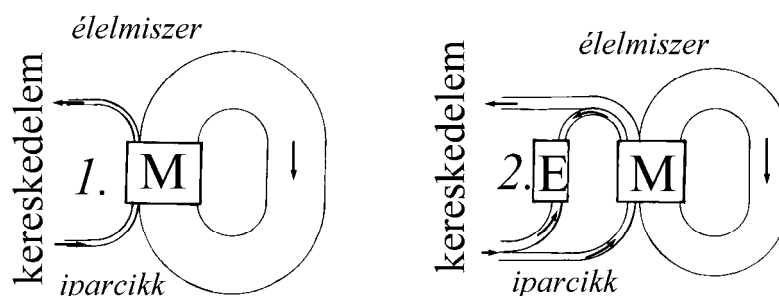
⁵⁷⁰ Pease (1999), pp.: 6, 140, 141.

⁵⁷¹ Műfajilag ezekből épül fel a filmművészet is.

emberi erőt felfokozta az ismeretek gyűjtésével (tapasztalat) és alkalmazásával. Mindezek a módszerek alkalmaztak voltak arra, hogy az ember a saját magát és közvetlen tőle függő környezetét ellássa, fönntartsa. Ebből a tevékenységből nem származott kereskedelmi forgalomba hozható 'árucikk', mert csupán a saját ellátásra volt elegendő. Ugyanis ez a módszer a földrajzi környezettől, éghajlattól függően 0.05-0.3 embert tudott tartósan eltartani négyzetkilométerenként. A nagyobb hatékonyság kis- és közepes emberi csoportokban (nagycsalád) volt elérhető, ezért egy-egy csoportnak (15-30 ember) 40-100 km²-es területre volt szüksége a biztonságos megélhetéshez. Ez a terület élő (édes) vizek mentén volt, mert az ivóvíz ellátás is létfontosságú volt, azaz a csoportok egymástól 10-20 km-es távolságban éltek. Gyalogszerrel élelmiszer 'kereskedelem' ilyen körülmények között fizikailag lehetetlen. Az ősember 'gazdaságát' az jellemzi, hogy amennyit ő maga megtermelt, azt el is fogyasztotta. Emberi kapcsolatokat tükröző 'kereskedelem' legfőképpen a szerszámkészítő, vagy vallási hitet tükröző anyagokkal, díszítő ékszerekkel lehetséges, de ezek mennyisége minden más mellett eltörpült. Az kőkorszaki ember a környezetében élt.

A következő lépcsőt a mezőgazdaság kialakulása jelenti. Tudvalévő, hogy az emberiség újkőkorszakát attól eredeztetik, amikor az élelmiszergyűjtő életformáról áttért az élelmiszertermelőre. Ebben az ember a gyűjtögetett magot nem fogyasztotta el teljes mennyiségében, hanem egy részét a földbe visszavetette, és ezzel növelte a területről learatható mag mennyiségét. Így évről-évre több magot volt képes begyűjteni azonos területről. Az eljárásnak kettős hatása volt. Először is nagyobb népsűrűséget tett lehetővé azonos területen – így pl. kedvező éghajlati körülmények között, az öntözött folyamközi területen ez a 34-45 fő/km² népsűrűséget is elérhette, de hasonló népsűrűséget tapasztalhattunk a Tisza partján is, ahol a csapadék elegendő volt a természetes termeléshez. Ehhez kapcsolódik, hogy a vetési területhez közel kellett az embernek tartózkodnia, azaz bizonyosan letelepedett életmódot vett föl. Ennek további következménye lett az is, hogy a környező vadállatokat háziasíthatta, és azok tudatos tenyésztésével a hústermelése is fokozódott, amely eredmény természetesen a megnövekedett népsűrűségben úgy szintén megjelent. A másik következmény az, hogy a saját fogyasztás és vetőmagellátás biztosításán felül élelmiszer fölösleg jelent meg, amely aztán lehetővé tette, hogy az emberek egy másik része ne foglalkozzon az élelmiszertermeléssel, hanem a fölösleget felhasználva a társadalom számára újabb (szellemi) tevékenységet alakítson ki. Ennek a gazdasági alaknak a kezdeteit mutatja meg a 32. ábra 1. része.

Az ábrán az M a mezőgazdasági, azaz élelmiszertermelőt jelenti, a fölfelé induló szalag a termelésének a térfogatát, az alulról visszatérő a saját fogyasztását szemlélteti. Ebben a korszakban a földművelés termelő ereje nem volt nagyon nagy, és ezért képtelen volt a saját lakosságán (M) felül számottevő embertöbbséget eltartani. Az öközösségi társadalom alig termelt valamivel többet, mint amennyit maga a termelő elfogyasztott, ám a felesleges élelmiszert olyan eszközökért cserélte el, ami a területén nem volt megtalálható. Ezek az eszközök általában fémek, fém alapanyagok, korábban meg szerszámkészítésre alkalmas kő, akár pedig a társadalom szellemi életéhez illeszkedő bizonyos kegytárgyak lehettek.

32. ábra A termelés és fogyasztás viszonya az újkőkori (1) és a rézkorszaki társadalomban (2).⁵⁷²

A letelepedés aztán azzal a következménnyel is járt, hogy azonos területen rendszeresen sarlóval levágott gabona már érettebb, nagyobb szemeiből többet veszített el az aratáskor, így a termőképessége is fokozódott, azaz a vad gabonából fokozatosan nemesebb gabonafaj alakult ki. Majd a föld előkészítését követő vetéssel ez tovább fokozható lett, a szemek tudatos vetőmagra és elfogyasztásra való válogatása is ehhez járult hozzá. Ez történhetett mintegy másfél évezred alatt a Fekete-tenger édesvízi medencéjében letelepedett társadalmak élete során nagyjából a jelen előtt 7,5 évezreddel ezelőttig.

Az élelmiszertermelés először a közösségen belül szabadított fel munkaerőt. Az élelmiszertermeléssel nem foglalkozó emberek azonban immár megoszlottak. Kialakulhatott egy csupán a szellemiakkal foglalkozó társadalmi csoport, és elkülönülhetett a mezőgazdaság termelését eszközökkel ellátók csoportja. Létrejöhett már olyan réteg is, amely a termelést nem közvetlenül támogató tevékenységet folytatott, akár szellemi, akár azt támogató, annak eszméit kifejező eszközöket állíthatott elő, de ugyancsak létrejöhett olyan 'iparos' réteg is, amelynek hatása a termelés hatékonyságának további fokozását eredményezte. Továbbá az élelmiszertermelés fölöslege lehetővé tette azt is, hogy ez utóbbi réteg, embercsoport ne az adott területen éljen, hanem ettől távolabb, és ezzel megteremtette a kereskedelmet. Egyben megteremtődött a gazdasági alapja az alárendelő szemléletnek, és létrejöhett egy uralkodó réteg, amelyik rávethette magát az élelmiszer fölöslegre, és magának azt ki-sajátíthatta (elit). A kereskedelem a szárazföldi közlekedési eszközök hiányában, kezdetben bizonyosan a víz-

⁵⁷² Jánosi (1979) munkája alapján. A könyv jelenleg (2003) már könyvtárban alig volt elérhető: leselejteztek!

partok menti kereskedelmi forgalmat jelentette, – elsősorban folyók mentén, – ami aztán a szárazföldi teherszállítás kialakulásával (kocsi) tovább kiterjedhetett. Ehhez azonban előbb a fémtermelést kellett megoldani, amely időszakot rézkornak nevezzük.

Kereskedelem

A rézkorban, a réz eszközök birtokában és használatával aztán az élelmiszert termelők már több élelmiszert tudtak létrehozni, mint amire szükségük volt, és ezzel lehetővé tették azt, hogy egy uralkodó réteg telepedjék följük, és a megtermelt élelmiszer egy részét a maga számára úgy vonja el tőlük, hogy azzal a termelők létét ne veszélyeztesse. Ez a termékfelesleg azonban, amit a mezőgazdaság a saját ellátásán felül létrehozott, nem ekkori eredetű volt, hanem már a földművelő gazdasági forma kialakulásakor – a jelen előtt mintegy 10 évezreddel – létezett. Tulajdonképpen ez a termékfölösleg tette lehetővé az alárendelő társadalmi alakzat, a felsőbbrendű tudattal rendelkező uraságok megjelenését, és a társadalom termelő rétegeire való rátelepedését. A rabszolgatartó társadalom akkor alakulhatott ki (a rézkorban, Kr.e. 6-5. évezred), amikor az élelmiszertermelés a termelők szükségleteit messze meghaladó mennyiségben volt képes élelmiszert előállítani. Ezt a fölösleget vette el az E-vel jelzett ún. *elit*, ahogy ezt a 32. ábra 2. számú része bemutatja.

Az élelmiszer egy nagyobb része került immár a kereskedelembe, aminek ellentételeiből viszonylag kevés került vissza az élelmiszertermeléshez, a nagyobbik része az uralkodó előkelőket szolgálta. A termelőktől az előkelőkhöz áramló értéket a modern gazdaságokban adóknak nevezik. Az adók az előkelők eltartásán felül azonban más célt is szolgálnak: a közösség abból fedezi a közösségi szükségleteket. Ilyen közösségi szükségletek a védelem, az oktatás, az egészségügy. A rézkorszakban azonban ezekről még nem eshetett szó. A régészeti feltárásokból megbecsülhetjük, hogy egy-egy élelmiszertermelő közösség mekkora uralkodó réteget volt képes eltartani. A trákoknál a vaskorszak hajnalán pl. a területen élő földművesek a saját létszámuk 1%-át kitevő előkelőséget voltak képesek eltartani.⁵⁷³ Ez az arányszám még nagyon hosszú ideig hasonló nagyságrendű maradt, hiszen amikor Angliában bevezették a demokratikus jogokat, és a parlamenti képviselőket szavazással választották meg, akkor csakis a nemesség, az előkelőség rendelkezett szavazati joggal és ez a lakosságnak még a XVII. században is csupán az 1%-át tette ki.⁵⁷⁴ Feltűnő módon a Magyar Királyságban ez az arányszám a XVIII. század végén az 5%-ot is meghaladta, korábban pl. az erdélyi székelyeknél ez az arány a 25%-ot is elérte.⁵⁷⁵

A kiterjedő kereskedelem ráadásul képtelen megbirkózni a távolsággal, ha közvetlenül árucserét bonyolít le, ezért annak hatékonyságát nagymértékben megnövelte, amikor kis térfogatban, súlyban nagy értéket képviselő csere anyagot vettek igénybe a kereskedelmi közvetítésekhez. Ez a csereeszköz a pénz. Ennek legelső megjelenésekor még kizárólag súlyarányos cserét alkalmaztak. Pl. a sumér időszakban az árpa képezte a csereérték alapját, és ennek a közvetítő ezüsthöz mért súlyarányát adták meg csereértékként. Ekkor még a pénz kizárólag nagy távolságú kereskedelemben jelenhetett meg, hiszen a nagy tömegű fogyasztók maguk a termelők voltak, így a helyi 'piacon' továbbra is közvetlen termékcseré volt a jellemző (pl. árpát cseréltek birkára, stb.). Az elit kezében viszont felgyülemlett a közvetítő 'pénz', és kincsként kicsapódott. A pénz cserét közvetítő, értéket mérő és kincsképző szerepe immár egyszerre megjelenhetett. A kereskedelem pedig kitermelte a kereskedőt.

A kereskedőnek viszont először pénzre volt szüksége ahhoz, hogy a cserére följánlott árut megvásárolja, azt a megfelelő helyre elszállítsa, ott más áruval elcserélje, majd ezt többször megismételve az eredeti árut felkínáló személy igényét is a neki szükséges termékkel, áruval kielégítse. Ekkor az eredetileg kifizetett pénzét visszakapta, de nem csak azt, hanem a maga hozzájárulása eredményeként a kereskedelmi folyamatban annál többet kapott vissza. A pénz igénybevételével a kereskedelem tovább célszerűsödik. A kereskedőnek nem szükséges közvetlen árucserét folytatni, minden lépésnél igénybe veheti a pénz közvetítő szerepét, így az igények megfelelő ismeretével itt vásárol, ott elad, amott megint vásárol és elad, és ez a folyamat a körfolyamat végén számára hasznot jelentő eredménnyel záródik. Minthogy az első áruvételnél 'befektetett' összeget visszkapja, nem szükséges az, hogy a pénz eredetileg az ő tulajdona legyen, azt mástól is kölcsön kérheti – ígért árért, kamatért megvásárolhatja – és a körforgás végén azt a kölcsön árával egyetemben az eredeti tulajdonosnak visszaadja. A pénzt kölcsönzőt nevezzük bankárnak, a kölcsönpénzt pedig hitelnek, annak forrását tőkének, a kölcsönpénz árát pedig kamatnak. A pénz kölcsönzésére szakosodott szervezetet pedig banknak, a pénzforgalmat megalapozó és biztosító tőkét meg banktőkének.

Pénzforgalom - banktőke

A XIX. század a gazdaságok, életformák teljes átalakulását eredményezte – elsősorban az európai műveltség területén. Az átalakult életformához a háttér hitvilág és felfogás is gyökerestül átalakult. Ám a módosult felfogást a tengerhajózás gépesedése erőteljes mértékben terjesztette a nem európai területeken is, és ezzel felbolygatta a hagyományos életformákat Európától távoli területeken is. A gyarmatosítás kialakította a gyarmattartók

⁵⁷³ Taylor (1998), pp.: 389-390.

⁵⁷⁴ Amikor pedig, a XVIII. század elejére Nagy-Britannia legtöbb vidékén elegendő élelmiszer állt rendelkezésre, a nemzeti jövedelem csaknem egyharmada a népesség 5%-ának jutott. (Nagy-Britannia. *Britannica Hungarica Világenciklopédia* XIII. kötet. Magyar Világ Kiadó, Budapest, 1998. 321. o)

⁵⁷⁵ Glatz (1996), p.: 343.

felsőbbrendűnek vélt rétegét, és alájuk rendelte a gyarmati lakosságot. A század végére azonban az ipari és mezőgazdasági tőke összevonódása létrehozott egy új formát, az ország és birodalom határokon átnyúló gazdasági szervezetet, amely méretei és a kis számú konkurens jelenléte miatt gazdaságot és társadalmat meghatározó erővé nőtt: megjelentek a monopóliumok. A monopólium sajátos felfogást képvisel. Egyeduralmat jelent. Nem csak a gazdaságot jellemzi az egyeduralomra való törekvés, ezt már korábban a szellemi élet területén is megtapasztalhattuk. A vallásokhoz tapadó egyházak nagy része igyekezett minden más hitformát kiszorítva egyeduralmuk helyzetbe jutni. A vallások általában csak jól meghatározható határokkal övezett területekre terjedtek ki, és ezeket a határaikat igyekeztek térítéssel tágítani. Egyiknek sem sikerült a határait az egész Földre kiterjeszteni. A pénz ellenben olyan uralmi helyzetet igényel, ami független minden államtól, minden helyi gazdaságtól, ezért az egész földgolyóra kiterjedő egyeduralomra törekszik. A pénz uralmát közvetítő szervezet a bank, az egyeduralomra a banktőkének van elsődleges igénye és esélye.

Az emberi életnek számos alapvető eleme van, aminek a megszüntetése az emberi életet magát veszélyezteti. Az ember, mint lény társadalmi lény, azaz önmagában, magárahagyatottan a lényege szűnik meg, és általában elpusztul. A társadalmi léthez azonban nem csak az anyagi szükségletek kielégítése tartozik, hanem bizonyos fokú szellemi igény kielégítése is.⁵⁷⁶ Ilyen szellemi igény a társadalom szellemi élete, és annak egyik alapvonása a vallásosság. A fentiekben láthattuk, hogy a tudományos ateizmus megjelenésével a társadalom vallási igényét mákonytannak, kábítószernek tekintették, és mint károsteremtőt meg kívánták szüntetni. Ez természetesen elsősorban a szervezett rítusokkal manipuláló egyházak ellen irányult. A vallás teljes megszüntetése azonban ellenkezett a világi értelmiség saját szellemi igényével, és ezért új vallást teremtettek: az anyagi világra épülő vallást, aminek központi eleme, célja, azaz istene a pénz.

A pénz nem öröktől fogva létező valami. Alapvetően a munkamegosztásra épülő társadalomban szükséges termékcsere segít elő, azaz csereeszköz, ezért a kereskedelemben van a legnagyobb szerepe. Ez az elsődleges szerepköre. A csere közvetítéséből származik a pénz értékmérő szerepe, ami azért meglehetősen ködös, másodlagos szerepkör. A harmadik szerepköre a megtermelt értékek felhalmozása, azaz kincsképzés. Ekkor a pénz kicsapódik a társadalom életéből, és rejtetté válik. A kicsapott pénz azonban átmenetileg más ügyletek céljaira felhasználható, és ezzel új szerepkörre tesz szert: kölcsöntőkévé válik.

A 32. ábra bemutatta, hogy a mezőgazdaság termelékenysége határozza meg alapvetően, hogy a lakosság milyen arányban vehet részt másféle tevékenységben. Amikor a bibliai Jakab, azaz Arimathiai József időszámításunk kezdetét követően 12 társával egyetemben Glastonburybe családosul letelepedett, akkor annyi földet bocsátott a király a rendelkezésükre, amiből a 12 család megélhetett.⁵⁷⁷ A király azonban annak a jövedelmét nem vonta el, nem adóztatta meg a közösséget, ezért a megtermelt termékfelesleg értékesítéséből a közösség értékeket felhalmozhatott. Még a XIII. században is egyértelműen a föld nagysága határozta meg azt, hogy mennyi és milyen felszerelésű katona, lovag vehetett részt a Szentföld védelmében, és ez akkor még meglehetősen nagy volt. 1180-ban egy lovag katonai erejének fönntartásához 3 km² föld jövedelme kellett, ami a XIII. század végére már 16 km²-re növekedett.⁵⁷⁸ A XII-XIV. századi katonai hadjáratok költsége tetemes volt. A haderőt előbb elő kellett teremteni, föl kellett szerelni, eljuttatni a Szentföldre, ott élelmezni, az elesetteket kárpótolni. Mindehhez az előtt kellett a pénzt megteremteni, mielőtt annak eredménye, haszna megfizetődött volna. Különösen kényelmetlenné vált a helyzet akkor, amikor valamelyik vezér, vagy éppen a király fogságba került, és tetemes összegekbe került a kiváltása. Ilyen helyzet volt Oroszlánszívű Richárd német fogsága, vagy IX. Lajos kétségbeesése miatt bekövetkezett fogsága Egyiptomban.⁵⁷⁹ A királyoknak, a főnemeseknek ezért nem volt elegendő a saját felhalmozott értékük, pénzre volt szükségük, előre, amit majd a föld későbbi jövedelméből teremtettek elő, és adtak vissza.⁵⁸⁰ Ezt a pénzforrást nevezzük hitelnek.

A kölcsönvett pénz azonban maga is áru, és ezért annak is van ára. Aki használja a kölcsönvett pénzt, az általában úgy használja, hogy befekteti, azaz fölépíti a gyárát és megindítja abban a termelést, vagy megvásárolja az árut, majd elszállítja, és másutt értékesíti, stb. Így sikeres lesz a gazdasági tevékenysége, és a befektetés eredményeként a befektetett összegnél nagyobb összeg térül meg számára. Ebből visszafizethető a kölcsön, de kifizethető a pénzkölcsön ára, a kamat is.⁵⁸¹ A kamatot éves szinten szokás meghatározni és nagyságát a köl-

⁵⁷⁶ Baigent (1990), pp.: 176-184.

⁵⁷⁷ Lionel S. Lewis (vicar of Glastonbury 1920) szerint. Idézi Gardner (2001), p.: 114.

⁵⁷⁸ Read (2001), p.: 215. 1 acre 4.04 ha, azaz a 750 acre 3 km², a 4000 acre meg 16.2 km². Ez a fegyverzetének, lovának, élelmezésének és kíséretének az előállításai és tartós fenntartási költségeit jelenti. Egy teljesen felfegyverzett lovag a kísérelővel együtt katonai értelemben véve megfelelt egy mai tanknak.

⁵⁷⁹ Read (2001), p.: 224. IX. Lajos és családjának a váltságdíja fél millió *livres tournois* volt. Ez az összeg megfelelt 176 ezer £-nak, Knight (1998), p.: 156. Hutchinson (1998), p.: 60 szerint 800 000 aranyat jelentett ez az összeg.

⁵⁸⁰ Másik jövedelemtermelő forrás a kereskedelem volt, meg a nagybirtokok áruvisszatartó joga, a kereskedelem adóztatása. A kereskedelmi haszon fontos forrás volt Bizánc életében, ahol a nyugat-keleti kereskedelmi útvonalak az észak-déli útvonalakkal találkoztak. Ugyancsak kereskedelmi bevételre tettek szert a tengeri kikötők melletti települések.

⁵⁸¹ Hagyományos, közösségi műveltségekben, mint pl. a kanadai indiánokéban másként jelentkezett a kölcsön. Amikor valakinek bőven volt termése, akkor totem oszlopot állított és ennek alkalmából a vendégeit gazdagon megajándékozta – általában azokat, akiknek akkor rosszul sikerült a termés. Amikor neki volt gondja, akkor ő kapott másoktól ajándékot. Ez egy fajta társadalmi bank, ahol nem számítanak kamatot. Erre vonatkozó értesüléseket olvashatunk, pl. az Ottawai Múzeum bemutató termében. Az európaiak aztán ezt megtiltották, aminek eredménye az indiánok gazdasági összeomlása lett. Ugyancsak ilyen megfontolásokból származhat az a magyar szokás,

csönvett összegre vonatkozó arányban szokás megadni. Az elfogadható mértékű évi kamat általában az összeg 5-10%-át jelenti, az évi 15 %-os, vagy ezt meghaladó kamatot uzsorakamatnak nevezik, amit olyankor szoktak alkalmazni, amikor a kölcsönvevő kiszolgáltatott helyzetben van. A kamat nagysága manapság több tényezőtől függ. Elsősorban a helyi kereslet és kínálat határozza meg (a piac), és a nagysága általában a pénzromlást meghaladó mértékű.⁵⁸² A pénzromlás pedig az államháztartás függvénye. Költekező államban a pénz értéke rohamosan romlik, – nagy az infláció, – és ezért a pénzbefektetések előmozdítása érdekében nő a pénz ára, nő a kamata. A lakosság körében felhalmozódó pénzt manapság az államok szándékos pénzrontással igyekeznek mozgásba hozni, de leginkább a maguk számára eltulajdonítani. Ennek legfontosabb alapja, hogy megteremtették, és általánosan elterjesztették a hitellel való fizetés intézményét, a papírpénzt.

A hitel a kereskedelem létfontosságú eleme. A kereskedő pénzt kér kölcsön, amin megvásárolja azt a terméket, amit elszállítva értékesít, és az eladott árú árából a befektetett összeget visszakapja. A kölcsön lehet rövid és lehet hosszú távú. A kereskedelmi kölcsönök rövid távúak, néha csak napokra szólnak. Hosszú távú kölcsönökre van azonban szüksége a termelőknek. A mezőgazdasági termelőnek előbb meg kell munkálnia a földet, abba magot kell vetnie, azt gondoznia, majd általában egy év múlva aratja le annak a termését. A befektetése, a kölcsöne ezért éves nagyságrendű használatot jelent. Iparvállalkozásoknál az ipari létesítményt föl kell építeni, abba berendezéseket, gyártó eszközöket, szerszámokat kell elhelyezni. Ez még hosszabb idejű befektetést jelent, általában 5-10 évesek befektetések megtérülései. A gyártó berendezéseket aztán működtetni kell, amihez nyersanyagot, energiát, vizet, stb. kell előre vásárolni, de a működtető munkaerőt is meg kell fizetni. Ez utóbbiak már rövidebb idejű, de a kereskedelmi kölcsönöket azért meghaladó lejáratú kölcsönökkel valószínűsíthetők meg. A hosszú idejű befektetést beruházásnak, a működéshez igényeltet forgó tőkének nevezik.

Mindezen hitelek fogyasztótól elvont megtakarításokból, a kincsképzésre szánt értékekből fedezhetők, föltéve, hogy van olyan szervezet, amely ezeket összefogja, raktározza és működteti. Ez a szervezet a bank.

A ma ismert bank nem régi találmány. Különösen nem a nemzetközi mértékű forgalmat lebonyolító bank. Ennek a legkorábbi megjelenése a Templomos Lovagrendnél tapasztalható.⁵⁸³ Nekik nemzetközileg kiterjedt hálózata volt, és a pénzmozgás ezen a hálózaton belül folyamatos volt, ezért megtehették, hogy az egyik helyen kölcsönadott pénzt a másik helyen kapják vissza. Ezzel új lehetőséget teremtettek: a kölcsönt fölvevők hitellel állítottak ki, amit esetleg valaki más váltott be, fizetett ki. A kölcsönvevőt egy másik kölcsönvevő fizette ki egy hitellel, és ezzel őt tehermentesítette az adósága alól, átvállalta annak fizetőkényszerét.

A hitellel megteremtette annak a lehetőségét, hogy sokkal nagyobb összegek kerüljenek ki ígéret formájában a forgalomba, mint amik mögött valódi értékfedezet rejlik. Ezért a bankban elhelyezett érték többszöröse lehetett az, amit a bank forgalmazott. Kiadhatott úgy pénzt, hogy mögötte nem volt fedezet, ugyanakkor a kölcsönt fölvevő nem csak az eredetileg nem létező pénzt fizette vissza, hanem annak a nagyon is létező árát, a kamatot is. Ezért, miután a nemlétező, azaz fedezet nélküli kötelezvény visszatért a bankhoz, a kamatot jelentő valódi érték is megjelent a banknál, növelve annak tőkéjét, biztosítván annak hasznát. A banknál elhelyezett érték, mint tőke – azaz a bank alaptőkéje – ezáltal megsokszorozta a jelentőségét, és ez teszi a banktőkét az összes többi tőkéhez viszonyítva megkülönböztetettnek.

A banktőke eredete a kereskedelemhez köthető. A tőke ezért elsősorban a kereskedelemmel foglalkozók kezén gyűlt fel. Különösen nagy pénztőke gyűlt fel a reneszánszot követő felfedezésekhez kapcsolódó tengeri kereskedelmet lebonyolítók kezében, aminek az egyik kiemelkedően fontos központját az észak-európai tengeri államok alkották. Ez volt a HANZA szervezet, amelynek a központja Hága volt. A XVI. század során az északi protestáns államokba vándorolt a zsidó tőke is és itt létesített bankközpontokat. Ezekre a tengeri kereskedelemben ekkorra kulcsszerepet játszó rabszolga kereskedelem lebonyolításához volt leginkább szükség.

A fordító eke elterjedésével a föld hozama megnőtt, és ezzel lehetővé vált a lakosság egy tetemes részének a földművelés alóli fölmentése és velük más tevékenység végeztetése. Ez a tevékenység a kézművesség területén történt, aminek következtében a céhek, kézműves iparok munkaerővel bővebben ellátottak lettek, kialakulhatott a bér munkás tömeggel működtetett ipar. Ezt a folyamatot neveztük ipari forradalomnak.

Az ipari társadalom kialakulásával az ipar megteremtésénél és működtetésénél is a banktőke jelentősége egyaránt megnövekedett, és ezért hamarosan a polgáriásodó társadalom számára a pénztőkét szolgáltató bankrendszer létszükségletté nőtt ki: létrejöttek a bankházak, kialakultak a bankár dinasztiák. Ezek közül különös figyelmet érdemelnek azok, akiknek a legfőbb tevékenysége az államok pénzforgalmának a biztosítása, az államvezetés hiteligényeinek a kielégítése volt. Erre a célra szolgálnak manapság a 'nemzeti bankok', amik valójában különleges jogokkal felruházott magánbankok.

A Nemzeti Bank

hogy disznóöléskor kóstolót küldenek egymásnak a családok 15-20 helyre, aminek viszonzásaképpen egész télen, nagyjából hetente friss húst és hurkát kapnak ők is vissza. Egyoldalúnak látszó ajándékozás szüretkor szőlőt, almászüretkor almát stb. küldeni olyanoknak, akiknek nincs ilyen termésük, ám az így megajándékozottak bizonyosan megtalálják a módját a viszonzásnak.

⁵⁸² A pénzromlás kezdetekben úgy jött létre, hogy a fém pénzt kibocsátó hatalom a pénz arany, vagy ezüst tartalmát csökkentette, olcsóbb fémekkel (réz) felhígította. A valódi és valójában állami politika szintjére emelt pénzrontás a papírpénz, a hitellel általános forgalmának bevezetésével jelenhetett meg.

⁵⁸³ Baigent (1990a), pp.: 78-81, Webster (1924) p.: 60.

A bankok közül Angliában, 1694-ben William Patterson és társai alakították meg először az ‘Angol Nemzeti Bankot’,⁵⁸⁴ és ezzel azt a látszatot keltették, mintha a bank az angol nemzetnek a közösségi ellenőrzés alatti bankja lenne. Holott csak az állam működésének a pénzelésében tett szert a Bank vezető szerepre, és megkapta az állami pénzkibocsátás kizárólagos, azaz monopol jogát. A Bank alapítói tudták, hogy az emberek nem szívesen vesznek föl aranyat, mint fizetőeszközt, hanem szívesebben visszatartották a betétjeik után kapott ún. *letétnyugtát*, és néha azt használták fizetőeszközü, azaz ún. papírpénzt használtak. Ezzel nyert aztán létjogosultságot és terjedt el, mint általános kereskedelmi fizetőeszköz, a papírpénz. A Nemzeti Bank által kibocsátott letétnyugta ugyanis pénzként működött. Minthogy sokan nem váltják be, hanem számlájukon jóváírják a pénzforgalmat, ezért a Bank sokkal nagyobb mennyiségben bocsáthat ki kölcsönöket, mint amennyi annak a fedezetét jelentő betéti érték volt. A kibocsátott hitel a Bank betétállományának a tízszeresét is elérhette és az ez után szedett kammat viszont már valódi érték, valódi pénz volt. Ez a papírpénzkészítés lényege. A pénzt kibocsátó ‘Nemzeti Bank’ fedezet nélkül adhat kölcsönt, ám annak a kamatait valódi érték formájában a Bank saját magának teszi el.

A találmány Angliából indult el, de hamarosan más államokban is követőre talált. Az államok, – királyságok vagy köztársaságok, édes mindegy – általában, de különösen háborús események idején tetemes kölcsönre szorulnak, ezért mellettük sorra létrejöttek a pénzkibocsátásra szakosodott, az államok működését pénzelő ‘nemzeti bankok’. Az államok általában a hitel alapösszegét nem fizették vissza, ellenben évente a kamatokat busásan. Amikor lejárt a hitel határideje, akkor újból kölcsönt vesznek föl, abból kifizetik az előző adóságot és most már más körülmények között, más hitel kamatait fizetik, amihez forrást pedig az állam adók beszedéséből merít. Magyarán mondván az állam kiadásait az adófizető polgárai fedezték, fizették meg, és pedig kamatostól. Így adódott aztán az a furcsa ‘ellentmondás’, hogy a háborúk valójában a háborúságot pénzelő köröknek kamatoztak, azoknak termeltek hasznot, miközben a háborúskodó államok és azok gazdasága alapvetően csak megszenvedték a háborút, végzetesen eladósodtak.

Az Angol Nemzeti Bank megalakulásának föltételei szerint hitelezett az angol államnak, és ez a hitel 1698 és 1815 között immár 885 millió fontra növekedett. A Bank ezek után gondoskodott arról is, hogy az állam soha se tudja visszafizetni az adóságát, mert amíg ezt nem teszi, a Bank nem csak rendszeresen megcsapolja az adófizetők által megtermelt állami jövedelmet, hanem a Bank és a mögöttes erők a hitel biztonságát hangoztatva alaposan ellenőrzik is az országot, nem csak a gazdaságát, hanem a politikáját is. Már pedig a Bank számára létkérdéssé vált, hogy minél több háborús összetűzés legyen, mert ezzel szaporodott a tőkéje a legnagyobb mértékben, és került egyben az államok gazdaságának is minél nagyobb szelete az ellenőrzése alá. 1945-re, pl. az angol államadóság elérte a 22,503 milliárd fontot, és emiatt csupán az 1945 és 1946 közötti időszakban ennek az adóságnak a kamatköltsége évi 445 millió fontot tett ki.⁵⁸⁵

Ipar

A Kr.u. második évezred elejétől működtek azok a bencés-rendből kialakult szerzetesrendek, ahol az volt a jelszó, hogy *imádkozz és dolgozz*.⁵⁸⁶ A kolostorok önellátóak voltak, ezért hát mezőgazdasági tevékenységet is folytattak. A szellemi műveltséget így aztán óhatatlanul átvették a mezőgazdasági munkákra is: megjavították a munkák hatásfokát, megnövelték a termelékenységet. Az általuk föltalált fordítóéke bevezetéséig a föld termő ereje olyan kicsi volt, hogy a vetőmagnak mindössze két-háromszorosát lehetett csak learatni. A fordítóéke igénybevételével a föld termőereje többszörösére növekedett, ezért azonos terület eltartó képessége is megsokszorozódott. Ebből a korból ismeretes a lovak hámja is, amivel teherhúzásra lehetett már igénybe venni őket. Az ökröknél használt járom a lovakat megfojtotta volna. Az eredmények, a föltalált eszközök és eljárások azonban nem ragadtak meg a kolostorokon belül, hanem elterjedtek a szomszédos parasztság körében is, de leginkább a nagybirtoki uradalmakon. A megnövekedett termelékenységek után később komolyabb következményei lettek: megindulhatott a mezőgazdasági munkaerő eláramlása és beindulhatott az akkumulációs lavina, ami a tőkés gazdaságot teremtette meg.⁵⁸⁷

A XVI. században a társadalom újabb jelenséggel ‘gazdagodott’: megkezdődött, ill. részben meg is történt az eredeti tőke felhalmozódás, kialakultak azok a termelési feltételek, amik az eddig zömmel mezőgazdaságból élő embert elszakították a szülőhelyétől, és nincstelen tömeggé süllyesztették. Az okok megértéséhez továbbra is Jánosi Ferenc gondolatait vesszük igénybe.⁵⁸⁸

A földművelés termelő ereje az ott megnövekedett szellemi erő hatására lassan, de tovább növekedett és egyre kevesebb emberre volt szükség ahhoz, hogy a mezőgazdasági lakosság és a felettük uralkodó előkelők szükségleteit kielégítse. A termékfelesleg most már lehetővé tette, hogy a földművelő gazdálkodás mellett a termeléshez és a mindennapi élethez szükséges tárgyakat mások termeljék meg, és azokért cserébe adjanak élelmezési cikkeket. A mezőgazdaságtól ekkor elkülönült a kézműves ipar (I). Erre az időszakra a termelőerők ‘fejlettsége’ átlépett egy kritikus mértéket, és a termékfelesleggel élelmezhető emberek mennyisége elegendővé vált

⁵⁸⁴ Skousen (1982), pp.: 19-20.

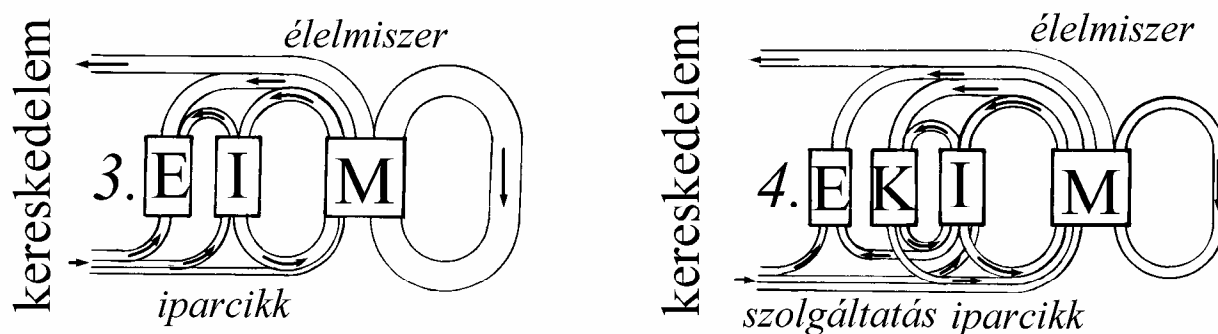
⁵⁸⁵ Carr (1958), p.: 25.

⁵⁸⁶ *Ora et labora*.

⁵⁸⁷ Jánosi (1979).

⁵⁸⁸ Jánosi (1979).

ahhoz, hogy már a mezőgazdaságtól élesen elkülönült ipar működhessen.⁵⁸⁹ Ezeket a körülményeket a 33. ábra 3. része szemlélteti.

33. ábra A termelés és fogyasztás viszonya a hűbéri (3) és az ipari (4) társadalmakban.

Ugyanis a termelékenység megnövekedésének van egy másik következménye is. Egyre több ember foglalkozhatott a gazdaságtól elkülönülten szellemi tevékenységgel. A reneszánsz festészete, az ekkor meginduló zenei kultúra, az élénkülő tengeri és immár óceáni kereskedelem, a teológiától leszakadó természettudományok, mind ennek köszönhetik följelődésüket. Megjelenik a világi értelmiség is, mint számottevő, és a hatalom számára már nem közömbös réteg. A világi értelmiség nem elégedett már meg az isteni tudományok iskolázó elemzésével, hanem megismerkedett a Földközi-tenger medencéjének más műveltségeivel is, így elsősorban a korai göröggel és a muzulmánokéval.

A mezőgazdaság a reneszánsz során elveszítette mindent meghatározó, egyeduralkodó szerepét, és egy-egy társadalmi egység, ország, államgazdasági életében egyre nagyobb szerephez jutottak az ekkor kifejlődő egyéb gazdasági ágak. A tengeri országoknál, mint Spanyolország, Portugália, Anglia, Hollandia, Dánia, Franciaország a távoli földrészek fölfedezése és meghódítása, az onnan érkező javak és értékek az ország gazdaságában már jelentős hányadot tettek ki, de ugyanígy a kézműves céhek iparvállalattá alakulásával az ipar szerepe is fokozatosan nőtt és a változások önerősítő módon felgyorsultak. Az egész folyamatot együtt nevezzük *ipari forradalomnak*.

A XVI-XVII. században a mezőgazdaság termelő képessége a kialakulóban lévő iparral felerősödve és a kólostorokban működő szellemi erőtől vezéreltetve rohamosan változtatta meg a termelés hatékonyságát és formáját. A mezőgazdasági szerszámok készítése immár elkülönült, és a műhely helyet adott a nem-mezőgazdasági eszköz készítésének is. A mezőgazdaság munkaerő szükséglete tovább csökkent, ám a növekvő lakosság növekvő számban termelte ki a nincstelen embereket. A nagybirtokos földtulajdonos már csak bérmunkást alkalmazott, és a versenyképtelen kis földbirtokok tönkrementek. A szabad munkaerőt ekkor a duzzadó ipar szívta fel. Ezzel önerősítő módon teremtette meg a további szabad munkaerőt, és pörgette föl a földtulajdontól elidegenedett értékek többletét, teremtette meg a pénztőkét. Ennek elosztási viszonyait a 33. ábra 4. része szemlélteti. Az előkelők mellett ekkorra már a mezőgazdaság más jellegű szolgáltatókat is eltart (K), amihez sorolható, az ugyanekkor megjelenő, csak fogyasztó reguláris, hivatásos katonaság és a központosuló állam alkalmazotti serege is. A szolgáltatásból mind az ipar, mind a mezőgazdaság és az előkelőség egyaránt részesül. A mezőgazdaság ezért teljesítményének további növekedését szolgálja az ipar megnövekedése, amivel embert felszabadító termelési eszközökkel látja el mind önmagát, mind pedig a mezőgazdaságot. Ennek azonban súlyosak a következményei. Kialakul a mezőgazdasági nagybirtok, mely most már a tulajdontól is elválk, és újabb hatalmas mennyiségű embert szabadít fel, aminek csak egy részét képes az ipar felszívni, nagyobb részük a lét peremére sodródik.

Ez a változás azzal a következménnyel is járt, hogy a kereskedelem egyre nagyobb területekre terjedt ki, hiszen az egyre növekvő árumennyiséget egyre nagyobb távolságba kellett szállítani, amihez nagyban hozzájárult a közlekedési eszközök megújulása és kiszélesedése is. Ebben az időben megtöbbszöröződött a tengeri szállítások térfogata, az eddigi beltengerekről a szállítás kitárulkozott a világóceánok felé. Onnan is nagy mennyiségű áru érkezett Európába, a Távol-kelet is tengeren immár könnyebben elérhetővé vált, nagyobb árumennyiség szállítását lehetővé tevő tengeri kereskedelembe vonódott be. A nagy távolságú területek közötti áruforgalom az ún. *nagykereskedelem* kialakulását teremtette meg, aminek eredményét a helyi áruterítést a kiskereskedelem végezte el. A kiskereskedelem a lakosságot közvetlenül kiszolgáló áruterítési alak. Ez utóbbi a kisebb áruforgalma révén napi haszonra törekszik, merthogy kisebb tőkével rendelkezik, kisebb hitelt képes kezelni. Gazdasága tehát a napi haszonra törekszik.

A nagykereskedelem azonban hosszabb időtávolságú és térfogatát tekintve sokkal nagyobb hitelre szorul. A

⁵⁸⁹ Az ilyen 'kritikus értékek' keltik azt az érzetet, mintha egy 'fejlődés' során 'forradalmi lépcsők' lennének, amelyek alapján alakítják át azt az állapotot, amiben létrejöttek. Holott ezek a 'lépcsők' az autokatalitikus vegyi reakciókhoz hasonló elven váltanak ki gyorsuló változást egy nemlineáris rendszerben. Ilyen vegyi reakciók az élő sejtekben tömegével találhatók meg. Egyik jellegzetes példát fentebb elemeztünk. Lásd az 53. oldalon.

nagyobb összegű, hosszabb időre szolgáló kölcsönt a kölcsönvevő nyugtával szokott igazolni. Ez a nyugta tulajdonképpen ígervény, miszerint a kölcsönvevő a nyugtán megjelölt kölcsönvett összeget adott időre visszatéríti a kölcsönadónak. Ez a nyugta a hitellel. Kiterjedt kölcsönügyleteknél azonban nem szükséges, hogy az adós az ígervényt közvetlenül a kölcsönzőnek adja meg, az ígervényt a kölcsönadó más személynek is eladhatja, aki aztán a kölcsönzőnél azt beválthatja. Ettől kezdve a hitellel immár kötelezvényvé alakult és maga is pénz szerepkört láthat el. Ez az ún. *papírpénz*. Ennek általános megjelenése az ipari társadalom elején történt meg. Korábban is voltak hasonló jelenségek, de az ún. Angol Nemzeti Bank az állami hiteleknel vezette be ezt a rendszert széles körben. A papírpénz elterjedését az ipari társadalom ugrásszerűen megnövekedett hiteligenye serkentette. A kézműves ipartól eltérően a gépeket használó gyárilap ugyanis hosszú távú kölcsönre szorul, hiszen a termelésében nem az évi szakaszosság jelenik meg, hanem előbb gyártó helyet kell teremtenie, abba gyártó berendezést vásárolni és csak ez után kezdődhet el abban a napi anyagbeszerzéssel, megmunkálással a termelés, és a termék ára csupán ezek után kerül vissza a tulajdonoshoz, a gyártóhoz. A termelő berendezések, gyárpépületekbe fektetett összeg azonban évekre leköti a kölcsönzött összeget. Ezek a hitelek a kereskedelmi hiteleket messze meghaladó időre szólnak.

A papírpénznek azonban van egy sajátja: a vásárló értéke nem állandó. Mesterségesen hatalmas mennyiségben kibocsátható és ekkor a vásárló értéke rohamosan csökken. Ezt az értéket az arany mennyiségével szokás mérni, kifejezni. Majd az egyik pénznemnek a másikéval is szokás, azaz a papírpénz maga is árucikké válhat és az értékét a kereslet—kínálat szabja meg. Mindez manapság az ún. pénzpiacon zajlik, ahol a papírpénzzel ugyanúgy kereskednek, mint bármi más árucikkkel.

A papírpénz értékcsökkenését a benne kifejezett árak növekedése jelzi. Ezt hívják inflációnak. Az államvezetés, aki a papírpénz értékének megőrzéséért felelős, maga szokta annak értékét rontani, hiszen maga is kölcsönket vesz föl, és azok visszafizetéséig kamatot fizet értük. Ellenben minél jobban romlik a pénz értéke, annál kevesebbet ér akkor, amikor vissza kell fizetni. Ha az államvezetés fedezet nélkül költekezik, — pl. háborút folytat — akkor nagy mennyiségű hitelre van szüksége, amelyet a bankoktól vesz föl, majd azok visszafizetését — beleértve a pénz árát, a kamatot — a lakosságra hárítja adók alakjában. Ezt többek között úgy hajtja végre, hogy rontja az állam törvényes fizetőeszközének az értékét — 'inflálja' a pénzt.

Itt már szembeszökően megnyilvánul a programvezérelt önszabályozó rendszer sajátja, amikor a vezérlő programja nem a rendszer sajátja, hanem kívülről ráerőltetett, pontosan úgy, ahogy a vírus a sejtbe behatolva működteti azt a saját javára. Megbontja a rendszer egyensúlyát, és ez a rendszer összeomlásához is vezethet, amelyet esetleg hosszú haláltusa előz meg. Az eladósított államot jellegzetesen külső erők vezérlik. Ez vezet el minket a mai gazdasági eszméből származó neoliberális gazdasági modellhez.

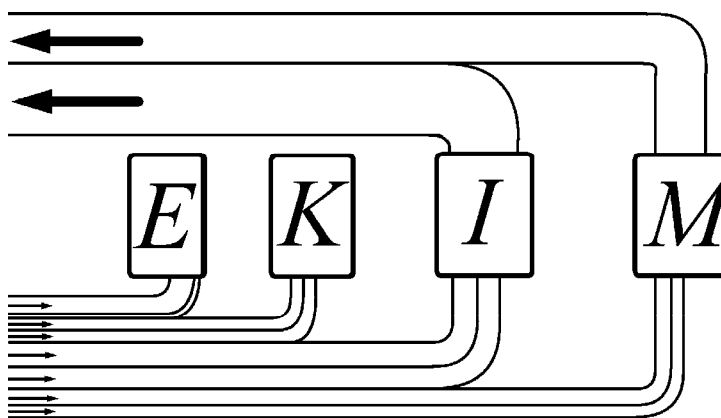
Előtte azonban nézzük még meg, milyen a tőkés gazdaság mint optimális vagy ideális esete. Max Weber gazdaságelemzése szerint a tőkés gazdaság kialakulásának olyan előfeltételei vannak, mint a termelőeszközök magántulajdona, a szabad piac, a szabad kereskedelem, a racionális technika, a racionális jogrendszer, a szabad munkaerő. Utóbbi azonban csak formálisan szabad, mert az éhség szorítja őket munkájuk eladására. A nyugati világ racionalitása fokozatosan vezetett a tőkés termelési mód racionalitásához, amikor elvileg már nincsenek titokzatos hatalmak, az ember mindent ki tud számítani, mindenben tud uralkodni. A termelési és üzemi ésszerűsítés a természeti erőket alkalmazó modern technika és a gazdaságosságot ellenőrző kettős könyvelés révén valósul meg. Mialatt a gazdasági folyamatok áttekinthetők és irányíthatókká válnak. A tudati tényezőknek ez a túlértékelése a valóságos gazdasági tényekkel szemben, a tőkés termelés teljes kibontakozásához hasonló tényezőket társított, úgymint a jogilag körülhatárolt hatáskörű hivatalnokrendszert vagy bürokráciát, az áttekinthető és ellenőrizhető célszerű szervezést. Ennek a bürokráciának a megmerevedését, öncélúvá válását azonban Weber nem bírálónak, megszüntetendőnek tartotta, mint a társadalmi mozgalmak és a valóságos társadalmi forradalmak, hanem általános társadalomtörténeti törvénynek, amikor a spontán társadalmi szerveződések intézményszerű apparátusokká válnak. Ebben a szellemben, illetve módszertanban a többtényezős gazdasági modelljében nincs ragszor felállítva a tényezők között, azok eltéréseik ellenére is egyenrangúak. A társadalmi-gazdasági ideáltípusokban a lényeges vonások kiemelték a társadalmi, gazdasági, politikai jelenség együtteséből, a kultúra, a civilizáció szervezeti formáiból, hogy egységes és ellentmondásmentes képpel szolgáljanak a történelmi korszakokról. Ilyen ideáltípus a gazdaságtörténetben Weber szerint a folyamati kultúrák öntözéses gazdasága, az antik háztartásgazdaság, a középkori városi gazdaság, a késő középkori céhes rendszer, míg a politikatörténetben a legális vagy törvényes, a tradicionális vagy öröklött és a karizmatikus vagy vezéri uralkodás. Utóbbiak nem tisztán fordulnak elő ugyan, de igen alkalmasak az uralkodási forma legitimációjának megértésére.

Az állam tehát eredeti értelmében véve egy közösség saját belső irányítását végző szervezet, amely a közösség érdekében lenne hivatott működni. A közösségi életnek számos olyan része van, amely már meghaladja az egyén egyedi erejét, és célszerű közös tevékenységként azt megszervezni. Ilyen a közösség tagjainak oktatása, felkészítése az életre, az egészségügyük, belső működési törvényeik biztosítása (erkölcs), hitéletük, belső rendjük biztosítása és értékeik, társadalmuk, területük védelme a külső behatolókkal szemben. Ezek a közös ügyek tartoznak egy területi társadalmi egység közös hatáskörébe, és ezek biztosítását szolgálja a területi egységet képviselő, irányító, szabályzó hatalmi kör, az államhatalom. Minthogy az állam valamiképp utal a társadalom közös jellegére, ezért a neoliberális modell az államot teljesen ki kívánja iktatni a társadalmi életből, és a gazdaságot is

az egyénnek, az egyén erejének, a pénztőkével kifejezett erőnek rendeli alá.

A *neoliberális* gazdasági modell lényege ebből kifolyólag az, hogy minden megtermelt értéknek – ide értve a szellemi ‘értékeket’ is! – a piacra kell kerülnie és csak az ottani megmértetés után juthat el a fogyasztóhoz. Ezért aztán semmit nem ott fogyasztanak el, ahol megtermelik, hanem hihetetlen mennyiségű termék utazik innen oda, onnan amoda, amonnan meg ide és viszont.

Ezt a modellt a már megismert jelek⁵⁹⁰ alkalmazásával a 34. ábra szemlélteti. Itt már csak két értékteremtő réteg marad, a mezőgazdaság és az ipar. A szállítás ugyanis már az ipar részévé válik. Ezek fogyasztása élelmiszer és ipari termék. Az ábrán az arányok kissé el vannak torzítva, mert a mezőgazdaság élelemfogyasztása itt már elenyésző, hiszen ipari módszerekkel folyik a termelés. A termőföld, pedig az élő tőke részévé vált. Az ábrán ugyanis csak nem tüntettük fel a bal szélén a kereskedelmet, hiszen az a rendszer fölé emelkedett má, és annak részévé degradálódott az összes emberi tevékenység és ebből a termelők a lehetőség szerint ki is záródnak. A termelők így aztán semmiféle ráhatást nem képesek gyakorolni a termékeik útjára, és a kereskedelem, ill. az azt pénzügyileg kezelő, ellátó kölcsöntőke fölözi le a hasznot. Ezt nevezhetjük ‘pénzcsinálásnak’, amikor az értékteremtés és annak a pénzzé alakítása egymástól elszakad. Ezért nem vezet semmi az E és K rekeszekből tovább: ott történik az értékek pénzzé alakítása, a társadalmi haszon lefőlézése.

34. ábra A termelés és fogyasztás viszonya a neoliberális gazdasági modellben

A kereskedelem (K) és az elit (E) fogyasztása ezek után eltűnik a szem elől, és az E kezében lévő, manipulált és meghatározott ‘szabad sajtó’, ‘szabad média’ azt ad be a fogyasztójának, amit akar. A Japánban megtermelt söröt isszák Ausztráliában, az ausztrál bort Franciaországban, a franciát Magyarországon, a magyart Chilében, a német söröt, pedig Japánban, és így tovább. A lényeges ebben az, hogy minden mozogjon, és bárhol a világon, ha ellenállás mutatkozik, ne tudjon a saját erejére támaszkodva megállni, teljes mértékben a tőkének legyen kiszolgáltatva. Mindezek megfelve a reklámok végeláthatatlan és egyre alacsonyabb szellemi szintet kielégítő tömegével, a propaganda minden eszközét bevető agymosással. A gazdaság itt már kizárólag a külső erők függvénye, a közösség helyzete tökéletesen kiszolgáltatott. A piac itt már nem piac, hanem manipulált elosztórendszer. Mind az élelmiszer, mind az ipari termelés eltűnik a ‘piac’ bugyrában, és csupán előírt feltételek teljesülése esetén kapják meg a termelők a létük fönntartásához szükséges termékeket. Ekkor az idegen program már teljesen átvette a gazdaság vezérlését, irányítását, és ezt az állapotot tekinthetjük *globális gazdaságnak*, a vezérlő programot meg *globális világrendnek*. A gazdaság ezért megszűnik az értelem hordozója lenni, a kettő egy-ségből ellentétek születnek, és azok harca a rendszer teljes összeomlásához vezethet.

A gazdaságot egyensúlyok sokaságával jellemezhetjük. A működő gazdaság bevételi és kiadási oldala, a termelés és a fogyasztás, a kínálat és a kereslet stb. normálisan működő gazdaságnál egyensúlyban van. A tőkés gazdaság modellje a statikus gazdaságot, azaz az egyszerű újratermelést szemlélteti. Ebben a gazdaság egységnyi időre vetített terméke állandó, mert a megtermelt értéktöbbletet kivonják a gazdaságból. Abban az esetben, ha annak egy részét a gazdaságba visszavezetik, akkor jutunk a bővített újratermeléshez. Ennek jellemzője az állandó gazdasági növekedés. A hűbéri gazdaság összeomlása és tőkés gazdasággá való átalakulása csak nagyon rövid átmeneti szakaszban mutatott egyszerű újratermelést, ha egyáltalán az kimutatható bárhol. Mindenütt a bővített újratermeléssel találkozhattunk.

A bővítés alapvetően két alakban jelenhet meg. Az egyikben a bővülés újabb munkaerő igénybevételével, egy főre eső változatlan termelési érték mellett valósul meg. Ekkor extenzív bővülésről beszélhetünk. A másik esetben a termelési érték növekedése meghaladja a munkaerő növekedésének az értékét, esetleg éppen csökken a bevont élők munkája, ekkor a termelékenység növekedéséről és intenzív gazdasági növekedésről van szó.

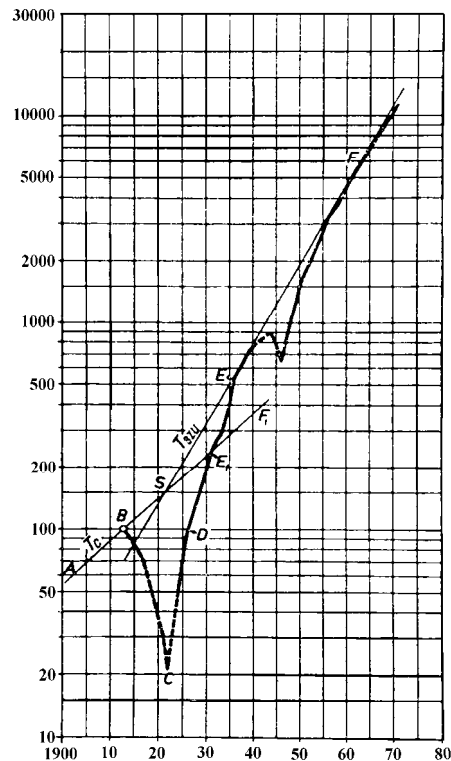
A tőkés gazdaság legkorábbi szakaszában az extenzív bővülés, később az intenzív lett a jellemző. Az iparosodó országok gazdasági életének minőségét, fejlettségét, teljesítményét egy mérőszámmal szokás kifejezni. A gazdasági fejlődés mérőszáma az éves szinten létrehozott összes társadalmi terméknek a lakosság egységére jutó része, közismertebb nevén az egy főre jutó összes nemzeti termék.⁵⁹¹ Az összes nemzeti termék fogalma alá tartozik egy adott társadalmi, politikai egységben (általában ország) egy év alatt előállított összes új érték. Ennek több összetevője van. Mindenekelőtt valamennyi tárgy, eszköz, amit munkával hoztak létre, tartalmazza a koráb-

⁵⁹⁰ Lásd a 160. oldalon.

⁵⁹¹ Angol neve *gross domestic product*, amit GDP-vel jelölnek.

bi értékelemeket (nyersanyag, munka) és az adott évben hozzáadott új értéket. Ez utóbbi alkotja az ipari forradalom idején az összes nemzeti termék nagyobbik részét. Ma már ide sorolják még mindazt a tevékenységet, amiért általában – akár a piacon, akár költségvetésből – fizetnek, azaz a szolgáltatásokat, az egészségügyben elvégzett oktató, gyógyító munkát, a kutatási és fejlesztési tevékenység munkáját. Mindezt az ipari társadalmakban a pénzromlástól elvonatkoztatva ún. *változatlan áron* számítják ki. A korábbi gazdasági körülmények között a piac és árucseré korlátozottsága miatt ez a fogalom nem volt értelmezhető, ez csakis az ipari társadalmat jellemzi. Az évi egy főre eső összes nemzeti termék növekedését aztán több évre visszamenőleg az előző év százalékában szokás megadni. A növekedés több évi átlagát tekintik a gazdaságnövekedés ütemének. Ez az ütem jellemzi az adott gazdaságot, ezért ez is egy fontos mérőszám.

Jánosi Ferenc több ország több iparágának az évi változásait vizsgálva megállapította, hogy az ipari társadalom gazdasági növekedés üteme hosszabb időszakon keresztül állandó. A 35. ábra példaként Oroszország összes nemzeti termékének a XX. századi változását szemlélteti. Ha az ábrára nem egyenes arányban rajzoljuk fel az értékeket, hanem logaritmikus osztás szerint, akkor az állandó növekedési ütemnek egy egyenes vonal felel meg. Az ábrán T_c jelzi a cári Oroszország, T_{SZU} a későbbi Szovjetunió gazdasági növekedésének az ütemét. A kettő látszólagos metszéspontja arra az időszakra esik, amikor a háború miatt a gazdasági teljesítmény nagymértékben lecsökkent. Annak mélypontját a C jelzi, és 1922-höz köthető. A C-E szakaszt szokás kiemelni, mint a szocialista gazdaság magasabbrendűségét 'igazoló' szakaszt, mert a növekedés arányszáma a korábbi cári időkének a többszöröse volt. Ám 1935-re ez a látványos növekedés megtört, és a gazdasági növekedés mértéke a Szovjetunióra jellemző értékre állt be, amit aztán a II. világháborús gazdasági romboláskor megtört. Utána megint csak gyorsabb ütemű növekedést tapasztalhattunk, amit ismételtén csak a szocialista gazdaság magasabbrendűségének igazolására szokás felhasználni. Ez, és az I. világháborút követő meredek növekedési szakasz Jánosi szerint ún. *helyreállítási szakasz* volt csupán, és bár a szocialista gazdaság növekedési üteme meghaladta a cári ütemet, az még sem a szocializmus magasabbrendűségének lett a bizonyítéka. 1955-öt követően a Szovjetunió gazdasági növekedési üteme már szintén állandó lett, azaz visszatért a II. világháborút megelőző ütemére.

35. ábra Oroszország ipari termelésének az alakulása 1900 és 1970 között.⁵⁹²

Az emelkedés ütemének, meredekségének a különböző feltételek függvényében vett vizsgálata azt mutatta Jánosinak, hogy az csakis a nem-termelő beruházások mennyiségével volt arányos. Ez, pedig általában az oktatás jelentőségét emelte ki. Minél többet fordít egy gazdasági közösség a termelők szellemi szintjének a növelésére, annál nagyobb évenkénti növekedési ütemet eredményez ez a nemzeti összes termékekben, annál nagyobb a gazdaság fejlődési üteme is. Az évi 3% növekedés Európa és Amerika gazdaságának XX. századi átlagos növekedési üteme. A népoktatást fejlesztő ún. *ázsiai kistigriseknél* az évi növekedési ütem 5-10 % is lehet, ami nem véletlen, hiszen a népoktatást, a tudás alapú társadalmat fejlesztik és erősítik. Korábban viszont láthattuk, hogy ez a növekedési ütem viszont a világgazdaságban elfoglalt helyet határozza meg.⁵⁹³ Az ipari forradalom eredményeként létrejött ipari társadalom versenyképességét a fejlődési üteme határozza meg, ez tehát elsősorban a társadalmi oktatás mértékétől, színvonalától, hatékonyságától függ. Ez jelentette a Szovjetunió fejlődésének nagyobb ütemét is, mert hogy a cári Oroszországban a népoktatás rendkívül gyenge lábakon állt, és ezen változtatott a szocialista rendszer, de nem azért, mert szocialista volt, hanem azért, mert az alapvetően mezőgazdaságra épülő államot az iparosodás felé fordította. A II. világháborút követően Magyarország viszont nagyon hamar visszaállt a korábbi, a háború előtti gazdasági fejlődési ütemére, gazdasági növekedésének az üteme egyáltalán nem tükrözte a szocialista társadalmat, a háborús helyreállítás után szépen visszatért a háborút megelőző fejlődési ütemre.⁵⁹⁴ A magyar társadalom népoktatása a háborút megelőzően is fejlett volt, ehhez a szocialista átalakulás nem adott semmi többletet. A gazdasági növekedés ütemének változásaiból mindenképpen az oktatás fontossága jelentkezik. Ugyanakkor pl. a neoliberális eszmerendszer alapján működő modern amerikai társadalomban éppen ez az, ami lerobbanóban van. Az oktatás szintjének csökkentése viszont nagyon is megfelel az Orwell könyvében kifejtett felfogásnak.⁵⁹⁵

⁵⁹² Jánosi (1975), 10. ábra.

⁵⁹³ Lásd a 145. oldalon.

⁵⁹⁴ Jánosi (1976), pp.: 110-118. A magyar trend-ábrákon még az 1956-os visszaesés is látszik!

⁵⁹⁵ Orwell (2000a), pp.: 209-226. Erre a liberalizmus ismertetése során már kitértünk. Lásd a 132. oldaltól.

Ez csupán előrevetített ‘következmény’. Nézzük meg most, az értelmiség és a gazdaság együttességét megjelenítő élő rendszert, cselekvést, amit talán kis túlzással *politikának* nevezhetünk.

2.3.3. A Politika

A szó a görög nyelv hozadéka és a hajdani görög városállamok társadalmi gyakorlatát tükrözi: πολλή város, πολυς sok, πολυ– sokaság, nagyon-, hosszú.

A város falai közé összezárt társadalom élete összehangolt egyensúlyt igényel. A görög előtti mellérendelő pelagéz városokban az egyensúlyt a nép – δημοσ, közönség – és annak összehangolt érdeke határozta meg, amit ma demokrácia – δημοκρατία, demokrácia, köztársaság – néven ismerünk. A demokrácia a mai politikai gyakorlatban a *népfőlség elvét* jelenti. Ez nyilvánul meg az ún. szavazás rendszerében, amikor egy-egy kérdésben a megkérdezett választókorú emberek az érdekeiket megfontolva döntenek valamelyik lehetőség mellett, arra adják a szavazatukat. Ez lehet egy ügy megoldási változata, vagy az ügyet képviselő ember személye, akit az általa képviselt vélemény alapján választ a szavazó. A ‘többség dönt’ elv a demokrácia alapelve, és számos alakban megtalálható a mai társadalmi életben. Sokan azt tekintik demokráciának, hogy szavazhatnak. G. W. Bush a csekély – talán 67 – IQ-jú világállam-vezető számon tartható 167 szava között ott szerepel a *demokrácia* és a *szabadság*, amelyeket minden második mondatában megemlít. Nincs olyan beszéde, hogy ez a két kifejezés legalább egy tucatszor el ne hangozzék! De valóban az jelenti a szabadságot, hogy szavazhat az ember? Valóban ez jelentené a *népfőlség elvét*, hogy a polgár alkalmanként leadhatja a voksát? A kérdés ilyenkor óhatatlan fölmerül: mi a választék? Mik a lehetőségek, amelyek között választhat, vagy esetleg kell is választania? Pedig a *népfőlség elve* valójában azt jelenti, hogy a közakarat érvényesül. Rousseau még a *Társadalmi szerződés* című művében az államot szuverén egyének szabad szerződéséből keletkezettnek tartja. A szerződés azok között jött létre, akik jogaikról a közhatalom javára lemondva, az így létrejövő társadalomban igazi szabadságot nyertek. E szerződés által az ember igazi erkölcsi lény lett, az egyenlőség, az erkölcsi és politikai szabadság birtokosa. Ekkor az egyének akarata helyébe az általános akarat lép, amit a törvények fejeznek ki. Törvényhozó szerepe csak a népnek van, ezt semmilyen képviseleti rendszer nem helyettesítheti.

A kommunista (bolsevik, azaz szocialista) rendszerben is ‘szabad választások’ voltak, amelyeken szabadságunkban állt részt venni és az egyetlen jelöltre leadni voksunkat. A jelölt ellen már nem állt szabadságunkban szavazni, de ugyanígy a szavazástól távol maradni sem, mert az már esetleg a szabadságunkba kerülhetett. Ha túl sokan gondolták úgy, hogy a szabadságuk a nem szavazatra is kiterjed, a rendőri zaklatások nyomán meg kellett tanulniuk, hogy a szabadságnak ott már határai, korlátjai vannak és hogy abban a rendszerben ‘szabad ország szabad polgára azt teszi, amit szabad’. Nem véletlen az a találós kérdés sem, ami az ún. ‘választások’ idején volt gyakori: ‘Mi a különbség egy meggy mag között?’ Miután a válasz általában negatív volt, jött a folytatás: ‘Akkor hogyan akarsz választani?’ Másik akkori vicc: ‘- Mi a különbség a demokrácia és a szocialista demokrácia között? - ??? - Hát az olyan, mint a zubbony és a kényszerzubbony.’ Ezek a szójátékok a magyar nyelv kegyes ajándékai számunkra, de azonnal fölvetik a demokrácia és a demokratikus jogok kérdését. Az utóbbiakat az emberi jogok címen már megbeszéltük.⁵⁹⁶ Térjünk rá a másikra: valóban a népőlség elvének érvényesülését jeleníti meg a szavazásos döntés?

Japán gondolkodók mondták el, hogy szerintük az európai (görög) demokrácia elve nem más, mint az 51% diktatúrája a 49% fölött. Ugyanis szögesen eltérő elgondolások között, ha a többség, az 51% az egyiket választja, azt kötelezően ráhúzza azokra is, arra a 49%-ra, akik azt esetleg hevesen elleneztek, és esetleg jó okuk volt az ellenzésre. Példaként itt van a magyar parlament, ahol 2006-ig (de utána se sokat változott a helyzet) a népakarat 46%-át képviseli az egyik párt, amely szövetségben van egy 5% népakaratot képviselő párttal és így 51% révén az akaratukat a 49%-os ellenzékkel szemben minden esetben és kíméletlenül érvényesítik. Sőt, a szövetségi elv következtében valójában nem is a 46%-os szavazati támogatottság, hanem az 5%-os érvényesül, hiszen a kisebb párt a szövetségből való kilépéssel állandóan zsarolja a nagyobbát, és valójában az 5% elvei szerint kormányoznak. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a szavazásra jogosultak 45%-a nem adta le a voksát, akkor még torzabb a kép, hiszen valójában alig 3% támogatottságú programot erőszakoltak a lakosság 97%-ára! Azokra, akik éppen ezt a programot nem akarták, ezt tartották számukra elfogadhatatlannak. A népőlség elve ez? Aligha. Ellenben bőven megfelel a hegeli modellnek, ahol a két hatalmas, de egymásnak megfelelő erő egymásnak feszül, és a mérhetetlen kis erő végezheti el a vezérlést, biztosítja az irányítást egy törpe kisebbség érdekérvényesítése végett.

Ha kettőnél több párt versenghet összemérhető erővel a parlamenti helyekért, akkor gyakori, hogy egyik sem szerzi meg a mandátumok (parlamenti székek) döntéshozáshoz szükséges többségét, azaz legalább 51%-ot. Ezért aztán más, szintén erős párt szövetségét keresi, és vele, velük szövetségre lépve érik el a kormányozhatóság feltételét jelentő többségi helyek birtoklását. Ha sok – azaz 4-5, vagy több – párt van, akkor kényes alkudozásokkal alakítható ki olyan kormányprogram, amely valamennyi résztvevő párt eszmeiségével összhangban van, azaz számukra is elfogadható. Az összhangot a kormányban betöltött állásokkal, miniszteri, miniszter helyettesi és államtitkári megbízásokkal lehet elősegíteni. Itt már láthatjuk, hogy a programra szavazók háttérbe

⁵⁹⁶ Lásd a 140. oldalon.

szorultak, hiszen az ígért programból az összehangolás érdekében le kell adniuk. Amíg az ország kormányképes, addig bármelyik párt elárulhatja szavazóit, büntetésük csak a következő választásokon válhat valóra. Ezt azonban úgy védik ki, hogy a bűnök a hatalomra jutás után követik el és az utolsó évben a választóknak tetsző dolgokat ígyekeznek művelni. Ez a 2006-os választáskor többszörösen is bejött.

Amennyiben azonban két egyenlően 'erős' párt mellett van egy gyenge, kisebb párt, de arra elegendő számú székkel rendelkezik, hogy vele együtt valamelyikük elérje az áhított 51%-ot, akkor valójában annak a törpének a programja érvényesül – ahogy ezt fentebb láthattuk. A Világállam létrehozását szorgalmazó erők ilyen kis, azaz végső soron népszerűtlen pártokban jelennek meg, és a mérleg nyelvét alkotva kényszerítik rá a társadalomra politikai nézeteiket, programjaikat. Ha többségi hatalmon vannak, azaz nincs két másik összemérhető nagyságú erő, akkor erre kevésbé alkalmasak. Ez a helyzet, pl. ma Ausztráliában. Az USA-ban is az eszmérendszerük mindkét 'versengő' párton belül jelen van, tagjaik mindkét párt gyakorlati programját irányítják, azonban drasztikus változásokat csakis a mérleg nyelvét alkotó törpe kis párt zsaroló politikája válthat ki. Ez a fajta mechanizmus a jelen munkában bemutatott hármasság természetével szemben a hegeli hármasságnak a megnyilvánulása.

A hegeli társadalmi fejlődési modell alapján kis támogatottságú, létszámú előkelők úgy tudnak uralkodni egy 'demokratikus' rendszerben, hogy elérik azt, hogy a társadalom csupán két egymással akár nem is ellentétes eszme, társadalmi gondolat mögé sorakozzon fel, pontosabban, két politikai pártot támogasson. Ez az ún. 'két-párt rendszer', amely a diktatórikus egy-párt rendszertől alapvetően abban különbözik, hogy a társadalommal a választási lehetőség illúzióját, képét éreztetik. Ezek után azt kell elérni, hogy a két politikai erő nagyjából azonos támogatottságú legyen és csakis a harmadik, a valódi uralomra törő kisebbség képviselőivel szövetségben kerülhessen hatalomra. Ekkor a nagy erőket tekintve döntetlen állapotban, a kicsi, alig támogatott erő valójában az egy-párt rendszerénél nagyobb hatékonyságú hatalmat birtokolhat, a lebegtetett szövetség oltalma alatt a szövetséges nagytámogatottságú erő végül is a kisebbség programját fogja végrehajtani. Ennek során 'betonozhatja' be a döntetlen állapotot, és uralkodhat megkérdőjelezhetetlen módon a többségen, amelynek az eredménye aztán egy zéró-párti uralom.

Ez megfelel annak a taktikának, hogy a pénzügyi hatalmasságok uralkodjanak a népesség felett, vagy felhasználva egy kicsi, az ő szellemiségüket követő pártot, vagy pedig úgy, hogy a két összemérhető erőt egyaránt támogatják, és az ő támogatásuk teszi lehetővé uralmukat. Ez utóbbi az Amerikai Egyesült Államokban úgy valósul meg, hogy mindkét nagytámogatottságú politikai erőt egyformán támogatják, és bármelyik, uralomra jutásuk esetén a támogató elképzeléseit valósítja meg, pl. azáltal, hogy a támogatók személyeiket juttatja döntési kulcshelyzetbe. Ez megfelel annak a pénzügyi politikának, hogy háborús helyzetbe hoznak két államot, és mindkettőt kölcsönökkel támogatják, mert bármelyik is győz, a vesztesen a neki juttatott kölcsönöket is behajtja, azaz a pénzkölcsönzőnek maga a háború jelenti a nyers és tiszta hasznot.

Ez a menetrend manapság egyre inkább fölismerhető szinte valamennyi 'demokratikus' rendszerben. A szembenálló két hatalmas politikai erő vagy liberális-konzervatív párt, vagy baloldali-liberális párt, vagy baloldali-munkás párt, vagy hasonló. Ezek manapság már a XVIII. században megjelent illuminizmus eszmeiségére alapulnak, így aztán mindenképp az illuminizmus vezérli a társadalom gépezetét és alakítja azt a saját képére.

A japán felfogás szerint azonban, ők úgy vélik, hogy egy döntést akkor lehet valójában hatékonyan végrehajtani, ha az abban érdekelték azt a maguk számára elfogadhatónak tartják, azaz azonosulni képesek vele. Ezért az ő 'demokratikus' döntésükben a döntéshozók nem a saját elképzelést kívánják maradéktalanul ráerőszakolni a többiekre, hanem a döntésben úgy alakítani a saját álláspontjukat, hogy az a többiek számára is elfogadható legyen. Magyarán mondván olyan közös álláspont kialakítására törekcszenek, amely nekik is még, a többieknek már elfogadható. Ez szögesen más, mint a 3% diktatúrája a 97% felett, ahol is a 97% esetleg hevesen ellenzi a 3% programját és ott siklatja ki ezért, ahol teheti. Ez a politika tehát az eredeti fogalom értelmétől már teljesen idegen. Uralom, uralkodás tehát, és nem a népfőlség elve. Törpe kisebbség uralmi a polisz, azaz a többség felett. Áldemokrácia.

A nagyobb emberi közösség együttműködése már feltétlenül irányítást igényel. Az lenne a politika feladata, hogy a társadalom életének az elemeit, az egyéni, a csoport érdekeket összehangolja, olyan körülményeket teremtsen, biztosítson a közösségnek, amelyek annak a létét és az azt támogató feltételeket a legkedvezőbb módon biztosítják. Ez azt jelenti, hogy összehangolja a közösséget alkotók érdekeit, a tevékenységét és segíti a nagyobb, a 'felettes' szervezeti egységbe való összehangolt illeszkedését. Ez volt az eredeti célja ott, ahol létrejött, a pelagéz városállamokban. A politika ugyanis nem azonos az alárendelő uralommal, ahol a törvényeket teremtő uralkodó felügyeli azok végrehajtását is, ahol a törvények az uralmat és nem a közösséget szolgálják, ahogy azt Platón maga meg is fogalmazta. A politikának sokkal inkább a társadalom egészének az életét biztosító egyensúlyok megteremtése és fönntartása lenne a feladata, és ennek biztosítását szolgáló törvények, szabályok megalkotása, és azok szellemében való működtetés.

Mi a valóságos helyzet manapság?

A politika – ahogy fentebb kifejtettük – hatalmi érdekkérdéssé vált. Mi sem mutatja ezt jobban, hogy a *politikus* és a *hazug* már azonos értelmű szavakká váltak. Manapság a társadalmi munkamegosztás bármely szintjén tanultság, végzettség szükséges, lassan már egy biciklit sem lehet vezetni vizsgához kötött jogosítvány

nélkül, csak egy államot, egy akkora birodalmat, mint az Észak-amerikai Egyesült Államok, azt azonban lehet. Politikusi bárki lehet. Nem véletlen az sem, hogy a társadalom három alapvető tulajdonságot úgy határoz meg, hogy abból csupán kettő tartozhat egy személyiséghez. Ez a három tulajdonság: az értelem, az erkölcs és a politikusi lét. Az sem véletlen, hogy a hazugság fokozatait így fogalmazzuk meg: kis hazugság, nagy hazugság, statisztika és politikusi beszéd, ígéretek. Az állami statisztika – amelyik már a ‘demokratikus’ államokban sem független a politikától – az államvezetés propagandájának van már alárendelve, és ezért a valóság tartalma az adatok átcsoportosításával, újra értelmezésével, elhallgatásával nagy mértékben megkérdőjelezhető.⁵⁹⁷

A társadalmi szemléleti módtól függően alapvetően két politikai fölépítmény vezethető le. Az egyik a ‘monarchia’, a másik a ‘köztársaság’. Most mind a kettőt a közismert néven neveztük, tudomásul véve, hogy mindkettő számtalan változatban ismert, sőt, a kettő együttes jelenléte, az ún. *alkotmányos monarchia* is ismert. Ezekre még vissza kell térnünk. Közös mindkettőben, – mind a szélsőséges és a kevert változataiban, – hogy a társadalom nagy tömegei fölött elhelyezkedik egy emberi csoport, amelynek a társadalom egészét illető kérdésekben döntési és a döntéseket végrehajtó jogosítványa van. Az alapvető különbség a két szélső változat között pusztán annyi, hogy a monarchia, az uralkodó a maga szerepkörébe beleszületett, vagy a mögöttes eszmerendszer alapján erre kiválasztott személy, a másik változatban pedig a személyt vagy személyeket elvileg a népfőlség elve alapján erre a szerepkörre megválasztják. Közös mindkét változatban az is, hogy a társadalom fölé emelt emberek csoportja hatalommal rendelkezik a társadalom felett. Ez két alapvető összetevőre bontható: van a törvényalkotó és van a törvényt végrehajtó hatalom.⁵⁹⁸ Eme két hatalmi összetevő kapcsolatában van aztán az alapvető különbség a két alapváltozat között. A köztársaság üzembiztos működését ugyanis az jelenti, hogy a két hatalmi ágazat szigorúan el van egymástól választva, semmiféle személyi, vagy érdekcsoportosulási áthatás nem megengedett. Ez megvalósulhat alkotmányos monarchiában is, ahol az uralkodó nem rendelkezik teljes uralmi jogosítvánnyal, hanem csupán ‘uralkodik’, azaz felügyeli a társadalom politikai életét, felügyeli a két hatalmi ágazat egyensúlyát és függetlenségét. De ennek hiánya tette a ‘népköztársaságokat’ monarchikus államformává, hiszen a két hatalmi ágazat az uralkodó párton keresztül szervesen összefonódott, egy-azon csoport felügyelte mind a kettőt, és ‘nevezte’ ki a köztársaság vezető testületét is. Ezért itt a társadalmi gyakorlatot és nem az elnevezést, de legkevésbé az önelnevezést tekintjük mértékadónak.

A lovas nagyállattenyésztő társadalmakban időszámításunk kezdete után ez a két hatalmi szerepkör ugyancsak el volt választva. Az ún. ‘nomád királyságokban’ a szakrális király uralkodott, a haderőt, azaz a politikai hatalom erejét a vezér (horka) irányította, parancsnokolta. A kán és a kagán is kettéválasztott szerepkört jelentett, de a magyaroknál is a fejedelem és a gyula elválasztva jelentette a törvényhozó és végrehajtó hatalom fejtét. Ez még a frank királyság idején is fennállt, amikor a törvényalkotó a király volt és a végrehajtó a palotamester, akinek a szerepköre megfelel a mai miniszterelnökének.

A diktatúra és az abszolutizmus számos közös jegyet visel. Ilyen pl. hogy a törvényhozó és a végrehajtó hatalom egyesül. A demokratikus köztársaságokban az alkotmány – ha van – ezt kettéválasztja. Azonban mégis az látszik, hogy a pártokra épülő társadalmi rendszerekben ezek valahogy összemosódnak, és láthatatlan eszmei kör kezében van minden hatalom. Ilyenkor lehet az állam élén akár egy 67-es IQ-jú személy is, a valódi irányítók a háta mögött vannak, láthatatlanok, ő csak dróton rángatott bábú, semmi több. Ilyen volt pl. a népköztársaságok elnöke, vagy elnöki tanácsának elnöke, mint államfő is.

Az abszolutizmusban a monarchia, vagy a diktátor kezében összpontosul minden hatalom. Az alkotmányos monarchiában az uralkodó, mint abszolút hűbérur szerződést kötött az alattvalóival, ahol az uralkodói jogkör egy részét az alattvalók, vagy azok alattvalói kezébe adta, és átvállalt a kötelezettségekből valamennyit. Ez a hűbéri rendszerben csak Angliában és Magyarországon valósult meg, de írott alkotmány jelleget csak a magyarok Szentkorona tanában öltött. A szerződés az alkotmány. Az alkotmány egy állam belső működésének írott jogrendje. Hatása kiterjed mind az eszmei, hatalmi szerepkörökre, mind pedig a gazdaságra, annak tulajdonviszonyaira és egyéb kapcsolataira. Így magában foglalja a társadalom tagjainak a jogait is, ami természetesen a hatalom kötelezettségeinek felsorolását vonja maga után. A társadalom életének minden fontos elemét a jó alkotmány átfogja.

A társadalom mindennapi élete ezért egyaránt alapszik a gazdaságra, mint motorikus erőre és szervezetre, valamint az értelmiség termékeire, a jogra, tudományra, művészetre, hitéletre, azaz az ezeket művelők a politikának az aktív résztvevői, folytatói. A politika feladata tehát a társadalom szellemi és gazdasági életének egyensúlyban tartása. Ez lenne a valódi feladata, nem a hatalom hajkurászása, becserkészése és azzal való visszaélés.

⁵⁹⁷ Ez a (2002-2006-os) magyar koalíciós államvezetésnél úgy jelentkezett, hogy parancsuralmi módon lecserélték a statisztikai hivatal vezetőit, és oda párthű bürokrátákat ültettek. Majd kidobták a statisztikai jelentéseket ellenőrző vezetőket is, és azóta az öntömjenező pártpolitikát támogató ‘statisztikus jelentések’ láttak napvilágot. ‘Dübörög a gazdaság!’ harsogta a pártpolitika és a Statisztikai Hivatal öntötte a hozzá szükséges ‘adatokat’. Még nem teljes az uralom, mert néha ellentétes adatok is napvilágot láttak, persze, az ellenzék ‘hazugsággyára’ termékeként értelmezve azokat. Am választást lehetett ezzel nyerni, s a korábbi pazarlás, rossz kormányzás kiigazítását újabban reformként eladni.

⁵⁹⁸ A harmadik összetevő a végrehajtást ellenőrző ‘hatalmi’ ág, ami valójában nem hatalmi, hisz nincs végrehajtó jogköre. Csupán tanácsot adhat, véleményét hangoztathatja. Ebbe tartozik a számvevőszék, a bíróság rendszere és néhány polgári ellenőrző szervezet, vagy személy. Ilyen szervezet néhány államban az alkotmánybíróság is, amely az alkotmányosságnak megfelelő működést ellenőrizheti. Több országnak még alkotmánya sincs – mint pl. az Egyesült Királyság, vagy Izrael.

A hatalmával való visszaéléskor azonban a politika éppen az egyensúlyokat rombolja bizonyos eszmei kör vélt érdekeinek az előtérbe helyezésével és esetleg könyörtelen érvényesítésével. Az egyensúlyok megbomlása azonban túlnyúlik a politikai egységek határain, és a belső összetűzések számtalan esetben egy másik politikai egységgel való összetűzésbe torkollnak. Az egyensúly feltétele a béke. A béke felbomlása, a háború mindenképp az egyensúlyok megbomlását eredményezi és még gyakrabban a korábbi egyensúlytalanságot hivatott fedezni. A háború ugyanis a társadalom alapérdekeit sérti, jóllehet, a pénzügyi világ érdekei pedig éppen emellett szólnak. Ugyan többen a gazdaság számára előnyösnek tüntetik fel a háborút (hadigazdaság), de ez hamis tétel. A háború ugyanis az egyensúlyi, a társadalommal egyensúlyban lévő termelési viszonyokat felborítja, és hamis, rövid idejű élénkülést jelent csupán, amelynek a végén szinte minden esetben erős a visszaesés. A háborút követő ún. 'helyreállítási szakasz'⁵⁹⁹ is kedvezőnek tűnhet, de az akkori, az átlagot meghaladó növekedési ütem az eredetét elérve, abba belesimul, azaz végső soron nem jelent a társadalom egészére nézve jótékony hatást. Jánosi egyetlen esetben sem tudott háború után az azt megelőzőnél nagyobb növekedést bemutatni. A lecsökkent gazdasági teljesítmény azonban a népességet alaposan terheli.

Kiknek az érdeke tehát a háború? Nem érdeke a társadalom egészének, az ún. dolgozó rétegnek, nem érdeke a termelő gazdaságnak, nem érdeke a szellemi életnek. Hát akkor kié? Pénzügyi érdek lenne csupán? Vagy az alárendelés szellemi mestereinek ez a vélt érdeke? Az Észak-amerikai Egyesült Államokban a hidegháború idején – Kennedyelnöksége időszakában – alakítottak egy szakértői csoportot felkészült szakemberek bevonásával, egy lehetséges tartós világbéke hatásainak a tanulmányozására. Az ún. 'vashegy fiúk' aztán elkészítették a jelentésüket, amiből kiviláglott: *a háború a társadalom rabigában tartásához szükséges. Az alternatíva a rab-szolgaság, különben a vezető előkelők hatalma nem biztosítható, nem igazolható.*⁶⁰⁰

A háború tehát a társadalom életétől idegen program alapján vezérelt önszabályozó rendszert jelent, azaz a társadalom szellemétől idegen, és mint ilyen megfelel az élettanból ismert vírusnak. Ezt a 'vírust' a pénzoligarchia szelleme és gazdasági érdekei alapján üzemeltetett ún. 'pénzfiadztatás' kényszere hozta létre és működteti. Már a napóleoni háborúk idején is bebizonyosodott, hogy a háború csakis a nemzetközi pénzkölcsönző bankároknak hasznos, nekik hoz nyereséget, a társadalmat ellenben öli.

A háború valóban az uralkodó előkelők uralmát szolgálja. Ha a két érdeket összevetjük, akkor egyértelmű, hogy a pénzügyi hatalmasok állnak mögötte. A háborúhoz, ugyanis három dolog kell – ahogy ezt Wallenberg megfogalmazta a napóleoni háborúk idején: *pénz, pénz és pénz.* Ezzel máris megmutattuk, hogy kinek lehet a háború érdeke. De menjünk tovább, ennyi nem elég.

A háborút folytató államoknak fizetniük kell a katonákat, azok fölszerelését, azok mozgatását, élelmezését, aminek az anyagi fedezetét már a római kortól ismerten is előbb elő kell teremteni. Ha egy állam gazdag, akkor nem háborúskodik, ellenben háború célpontjává válhat. Aki a gazdagságát meg akarja szerezni, annak meg kölcsönre van szüksége, hogy a háborúskodás költségeit fedezni tudja. A római időkben az egyik háború nyeresége megteremtette a római hadvezetés számára a következőnek az anyagi feltételeit, ezért a Római Birodalom addig létezett, amíg háborúval hódítani volt képes. Amikor elérte határait, tovább már képtelen volt terjeszkedni, újabb területeket, népeket meghódítani, akkor hamarosan összeomlott.

Az első ún. *nemzeti bankot* Anglia háborúskodási költségeinek meghitelezésére hozták létre, és hamarosan az angol állam az eredeti kölcsöntőkét több nagyságrenddel meghaladó mértékben adósodott el a bankoknak. Az állam azonban mindig fizet, mert vannak állampolgárai, akikről adók alakjában hatalmas összegek behajthatók. A bank kockázata ezért az államkölcsönöknél csekély. Ha az állam nem képes adókat behajtani, akkor, ha papírpénze van, kinyomat még egyszer annyit, és máris az árak duplájára emelkednek, a kölcsönpénz kamatát az azokból befolyt összegek fedezik. A kölcsönzött pénzt tehát az állam a kamataival egyetemben az állampolgároktól bevett adók, esetleg nagyobb mértékű pénzrontás igénybevételével fizeti vissza, ha az alapösszeget egyáltalán visszafizeti.⁶⁰¹ Minthogy az államnak meg van az ereje a kiadásait a lakosságra hárítani, ezért az államoknak kölcsönt adni kifejezetten hasznos hajtó valami. A kölcsönzött összeget gyakran sohasem fizetik vissza, mert a kamatok jelentik a bankok tiszta bevételét, ezért úgy játszanak a kamatpolitikájukkal, hogy az állam lehetőleg sohasem tudja a fölvett összeget, az alaptőkét visszafizetni, hanem csak az évi kamatokat. De azokat busásan. Hajdan a 3-5 % kamat már uzsorakamatnak minősült, manapság az ún. alacsony hitelképességi államoknak – tekintettel a kockázatra! – akár 25%-os kamattal adnak csak kölcsönt, azaz az eredeti tőkét 4-5 év alatt visszakapják, miközben az változatlanul terheli az államot.

Az államnak adott pénz valójában nem igazi pénz, nem felel meg a pénzt meghatározó feltételeknek, ez csupán ígérvény. A kamatok azonban valódi pénzben törlesztődnek. Az állam hitellevelet állít ki, aminek értékében aztán papírpénzt bocsát ki, és ez a papírpénz valódi pénzszerpet tölt be a gazdaságában. Csak, ahogy fentebb láthattuk, a pénz csereértékét nem garantálja ma már senki, és az állam eladósodásával arányosan romlik az értéke, azaz inflálódik a pénz. Háborúskodó államok aztán fizetéseképtelenné válva minden 'birtokukat' eladják, értékesítik, így az államnak a végén semmi tulajdona nem maradván, teljesen a hitelezők igénye szerinti politiká-

⁵⁹⁹ Erről tájékoztat a 35. ábra a 168. oldalon.

⁶⁰⁰ Marss (2003), pp.: 133-137.

⁶⁰¹ Elegendő csak a kamatokat rendesen fizetni. Ez a bankok tiszta haszna. Nekik az a jó, ha a fiktív pénz valakinél van, és annak az árát rendszeresen fizeti az adós. A bank léte függ attól, hogy a tőkéje mindig másoknál legyen, mint kamatos kamattal terhelt hitel.

ra kényszerül, ami a lakosságának, az érték teremtőinek valójában a rabszolgaságot kimerítő mértékű kihasználásához vezet.

Ez aztán már keményen vissza is hat az állam bevételeit jelentő értékteremtőkre, akik az általuk megtermelt értékek egyre nagyobb hányadát kénytelenek az államnak átadni, amely aztán ezekből a hitelek kamatait talán ki tudja fizetni. Az állam eladósodását általában a határai között megtermelt összes nemzeti termék arányában fejezik ki. Ha ez az arány a 60%-ot lényegesen meghaladja, akkor az az állam elveszíti gazdasága feletti ellenőrzését, azt a pénzkölcsönző bankok veszik át, és a sorsa ezzel meg is pecsételődik: adósság-csapdába kerül. Onnan a kilábalás viszont hihetetlenül nehéz, hiszen a hitelezők az ilyen állam politikáját közvetlenül határozzák meg, és ez a politika éppen nem a kilábalást, hanem az adósság állandósítását szolgálja. Ha az állam adóssága az összes nemzeti termékének a nagyságát eléri, akkor az állam gyakorlatilag gazdasági csődbe került.

Az eladósodott államok 'politikája' ezért a túlélést szolgálja, és pusztán a napi fizetőképességük megőrzése végett semmiféle olyan közös, rájuk háruló tevékenységet nem folytatnak, ami kiesik a napi haszon termeléséből. Így előbb a fejlesztéseik, a szociális egyenlőtlenségek csökkentésére fordított erejük, az egészségügy, majd az oktatás züllik le, és vezet a társadalom kemény kettészakítása felé. Ez a két réteg a pénzügyi köröket kiszolgálók köre, akiknek az élete megjavul, majd a vegetáló szegénységbe züllesztett dolgozóké, a nulla szinten egyenlővé tett tömegek. A vírus működik! A gazdaságot a gazdagok éltetése végett működtetik, miközben az értéktermelő szegényeket végsőkéig – esetleg halálra – dolgoztatják, kihasználják, akik egyre nagyobb része aztán az értéktermelésből is kiszorul, ami végül óhatatlanul vezet az értéktermelés csökkenéséhez. Haladunk a „*minden állat egyenlő, de vannak a többieknél egyenlőbbek*”⁶⁰² eszme megvalósulása felé.

** ** *

Az élő társadalmat az eszmeiséget hordozó emberi csoportok együttességéből vezethettük le. Az embert, mint eszmeiséget, fogalomként hordozó társadalom, az emberi társadalom alkotja az emberiséget. Vizsgálatainkat most terjesszük ki az egész emberiségre, annak eszmeiségét megvalósító társadalmi alakulatokra, az emberi társadalomra. Vizsgáljuk meg, hogy az egészre vonatkozóan mennyire érvényesek a hegeli dialektika levezetései, vagy mennyire inkább az élő emberiséget az együttműködő, egyensúlyban lévő fogalmi rendszerrel lehet-e jobban közelíteni.

⁶⁰² Orwell (2000), p.: 90.

3. Az Emberiség

A tanulmány eddigi részében láthattuk, hogy a mereven szembenállónak tekintett és egymás legyőztetésére feljogosított fogalmak mögötti tartalom egyáltalán nem követi az állandó harc tételét. Sőt, ezek a fogalmak leginkább összetartozóak, egymást kölcsönösen föltételezik, ahogy végül is a hegeli dialektikából ez utóbbi meg is nyilvánul. Vessük most össze az *embert* és a *társadalmat*, és vizsgáljuk meg az együtteséget úgy, hogy a társadalom az ember fogalmát hordozva működik, mint amelynek a vezérlő programját az ember fogalom jelenti, azaz vegyük vizsgálat alá magát az *emberiséget*, mint fogalmi egységet és élő rendszert. Folytassuk vizsgálatainkat az eddigi módszer alapján, azaz kezdjük el a szellemi összetevővel, majd a hordozó egységgel, s a kettő egyesítéséből hozzuk létre az élő emberiség fogalmát és annak tartalmát.

A mindennapjainkban manapság uralkodó gazdaságpolitikai elv a *globalizáció*, ami értelmét tekintve a föld egészére kiterjedő nem csak egységes gazdaságot, kereskedelmet, de hit- és eszmerendet, annak célzatos igényét is jelenti. Maga a szó a latin *globus*ból származik, amelynek *gömb*, *gömbölyű* a jelentése. A Föld gömb alakjából származik a *globe*, és ennek a jelentését terjesztették ki a föld egészére érvényes fogalmaknál, általános, mindenre kiterjedő értelemmel. Ebben az értelmében a *katolikussal* rokon, hiszen az is általános, mindent magába foglaló értelemben használtatik. A globalizáció fogalma tehát nem új, nagyon is régi, tartalmát tekintve sem új, hiszen mint eszmerendszert, a katolikust is az egész világra kiterjedő, egyetemes eszmerendszereként fogalmazták meg, és a középkorban mindent meg is tettek annak érdekében, hogy ez megvalósuljon.

Mégsem valósult meg.

Az emberi társadalom egészét, az emberiséget joggal tekinthetjük az egész Földre kiterjedtnak, globális jelenléte nem vitatható. Viszont az emberiség eszmei vezérlő jelei, az eszmerendszerek helyről-helyre különböznek, és messzi múltba visszatekintve sem hozhatók egyetlen globális eszmerendszer alá. Közelítsük meg az emberiség fogalmát a történelmi múlt eszmerendszereinek a vizsgálatával, és vessük össze az eszmerendszert az azt hordozó társadalmi alakzattal. A mai bölceleti rendszerek végső soron éppen ezt teszik: az emberiségre, mint általános fogalomra vonatkozóan határoznak meg összefüggéseket, állítják azokat logikai és időrendbe, és javasolnak a jövőbeli működését, életét meghatározó programokat, társadalmi elméleteket.

3.1. Társadalmi elméletek

A legkorábbi ismert hitrendszerek tekintélyes része (pl. a sumér-akkád, a gnosztikus, a júdaizmus, a zoroasztrizmus) az embert égi személyek által teremtettnak fogták fel és határozták meg, és létének célját az istenek szolgálatában (sumér-akkád, júdaizmus), vagy a teremtőhöz való visszatérésben (gnoszticizmus) jelölték meg. Itt a teremtéstől a teremtőhöz való visszatérésig az ember, mint emelkedett Ember célja egy életút bejárása volt, valamiféle jól meghatározott kezdettel és véggel, esetleg közbenső fokozatokkal megtűzdelve. Az életút során az Ember előbb elszakad a teremtőtől – elidegenedik tőle – majd fokozatos átváltozást szenved, mígnem fölismeri a teremtő célját és visszatér hozzá. Ezt a fokozatos, és az istentől adott célt megközelítő változást fejlődésnek nevezzük. A gnoszticizmus és vele párhuzamosan a júdaizmus megfogalmazta a végső időket is. A hindu hitvilágban nem az ember, hanem a lélek útja kerül meghatározásra, de ott a lélek nem teremtett valami, hanem öröktől létezik. Az életút, az életcél azonban ott is létező, az ember az életútját fejlődésként éli meg.

A mai szellemi élet leginkább ismert társadalmi elmélete a júdaizmusból ered. Ahogy fentebb kimutattuk, alapvetően uralkodó előkelők létének elismertetését jelenti, ami a teremtés mikéntjéből is kiderül. Eszerint az Isten a működő, élő világot 6 szakaszban – 6 földi nap! – alatt teremtette meg. Előbb magát a Földet rendezte el (égbolt, vizek, szárazföldek), majd növényeket, azt követően állatokat teremtett, majd az utolsó szakaszban az Embert (Ádám Embert jelent).⁶⁰³ Az alapváltozat szerint az Ember férfi volt, a termékenységet később belőle merítette az Isten (Éva). Ezt követően egyenes ágú családja indult el, de párhuzamosan ott találjuk a teremtés történetéből ki nem olvasható másik embertípust is, mint ugyan jelenlévőt, de a történetben csak mellékesen szereplőt. Az ember ilyen jellegű kettéválasztása és isteni eredetének a levezetése a sumér-akkád hitvilágban az *amunnakik* és *igigik* társadalmi eredetét tükrözi, és mint ilyennek az istenek szolgálatába állított emberiség felügyelőiként, azok magasabb rendű feletteseiként jelöltettek meg.

Az istenek alá, a többi ember fölé rendelt Ádám már a kezdetek kezdetén megszegte az isteni parancsot és Éva, meg a kígyó unszolására evett a tudás fájának a gyümölcséből, amitől az agya megvilágosodott és fölismeri meztelenségét. Utódai úgy szintén eltértek az isteni úttól, Káin megölte öccsét, Ábelt, akit Isten vele szemben előnyben részesített, hiszen Káin a letelepedett életformát jelképezte, Ábel meg a pásztort és az Isten ez utóbbit kedvelte. Ádám büntetése az örök élettől és a paradicsomi élettől való megfosztás lett, Káiné meg, hogy két keze

⁶⁰³ Ez a természetből merített logikai rend a későbbi kutatások eredményeként, mint időrend is igazolódott és ezt a biblia hívői bizonyítéknak tekintik abban a vonatkozásban, hogy annak megfogalmazói ismerték az élővilág kialakulásának a rendjét. Ez koránt sincs így. A napfény, a vizek, a levegő növények előttsége logikailag könnyedén levezethető, úgy szintén az is, hogy növényekre szükség volt az állatvilág megjelenéséhez, hiszen valamivel táplálkozniuk kellett. A Biblia ellenben a teremtés legkorábbi szakaszait hibásan írja le, fény nem lehetett fényforrás nélkül és ez a földi körülmények között a Nap, amely a Biblia szerint a fény megteremtése után került a már létező Föld égboltjára.

munkájából kell megélnie, mások szolgálatában. Ádám Istennek tetsző életformát követő családfája egy újabb fiún, Szetén keresztül folytatódik, Káin családfájáról többet nem olvashatunk. Miután Ádám elvesztette az örökélethez való jogát, kezdetben még évezredek életkorokkal találkozunk, Szet után utódainak életkora azonban fokozatosan csökken, míg nem a tizedik nemzedéknél már a mai ismert emberi életkorok nagyságához közeledünk. Az Isten aztán szerződést köt a tizedik nemzedéket képviselő Ábrámmal, akinek világhódító nagyságot és számtalan utódot ígért. Izsákkal, majd Jákobbal a szerződést megerősíti, amely szerint nemzedékeiket nemzettek fölöttivé fogja az Isten tenni, ha a vele kötött szerződést az emberek is maradéktalanul betartják. A kiválasztottság kerül itt megfogalmazásra, és ez a kiválasztottság aztán Mózes törvényeiben kerül egészen pontos és kétséget kizáró fogalmi keretbe. Mózes törvényei viszont az egy évezreddel korábbra keltezett akkád király, Hammurabi törvényeinek a kései átfogalmazott változatai. Így végső soron a 'kiválasztottak' Isten országának uraivá választódtak ki, és az ettől elkezdődött végső idők után élvezik az urak minden előnyét, miközben a tömegek őket isteni parancsra kiszolgálják.

Az eszmerendszeren tehát végigvonul a 'fejlődés' gondolata, és a kijelölt életcél elérése. A cél elérésének a biztosítékát az isteni 'parancsok' maradéktalan és kritikát nem ismerő végrehajtása jelenti. Az isteni parancsoktól való eltéréskor isteni büntetéssel kell szembesülni, de az Isten sohasem dönt úgy, hogy a szerződésszegőt elpusztítja, végleg magára hagyja, kiirtja, azaz a létét befejezi.

A júdaizmusra települő keresztény eszmeiségben a fejlődés eme vonalának a fönntartása mellett a hittől eltérők büntetése a végleges kitisztottság, a végleges halál. Az életcél ellenben nem a kiválasztottaknak járó, mások feletti korlátlan uralom, hanem a lélekhit végcéljának megfelelően a teremthöz való visszatérés.

A keresztény társadalom felfogás az eszmei vezetést, irányítást a fölszentelt (beavatott) papság kezébe helyezte el. Az eredeti felfogás szerint az Isten országában Jézus a legfőbb úr, a királyok királya, akinek a királysága alatt zajlik az emberiség – és az egész világ – utolsó évezrede, amit az utolsó ítélet zár le. Ezt követően megszűnik a fizikai világ, így a teremtést az anyagi világ megsemmisülése követi. Ebből a pusztulásból csak az igaz lelkek maradnak ki, akik Istenhez visszatérve élnek örök életüket. A gonoszok – közéjük tartoznak a hitetlenek – sorsa a pokol, azaz a teljes megsemmisülés. A lelkek egy része tehát itt már megsemmisíthető. Az embert a valásnak ezért a földi világon az utolsó ítéletre kell fölkészítenie, és ebben a fölkennt papság szerepe a meghatározó, akiknek a vezetője a vallás feje. Itt kezdődnek a gondok.

Ugyanis a Kelet-római Birodalomban ez maga a császár volt, a Nyugat-római Birodalomban pedig a császár által kinevezett római püspök, Jézus földi helytartója, a pápa. Nagy Konstantin idejében jelent meg ez a felfogás, és akkor a krisztusi szerepkörbe maga a császár, Nagy Konstantin lépett, és az ő öröksége vetítődött át a későbbi keleti területekre a Nyugat-római Birodalom összeomlásakor. Róma püspöke fönntartotta magának a Krisztus helytartója címet, holott az, akinek a helytartója lehetett volna, ott már nem létezett, ellenben a Kelet-római Birodalom császára még egy évezredig szolgálta ezt a szerepet. Így hát egységes keresztény állammodellről nem beszélhetünk.

A Merowing időkben Róma püspöke rátalált egy fajta megoldásra, hogy a világ lelki (spirituális) vezetőjének önmagát kiálthassa ki, s a világ polgári vezetőjének az őt védő – akkor frank – birodalom királyát tekintette. A Merowing család kivézetése után teremődtek meg a római állammodell újrafogalmazásának és létrehozásának a feltételei. Kis Pipint a pápa az immár előállított Konstantin Adománya c. levélre hivatkozva császárrá kente fel, majd megkoronázta. Később Nagy Károlyal (Karolu Magnus) ismét megalapította a Római Birodalmat, immár Német-római Császárság címen, ahol az állam szellemi alapjait a katolicizmus jelentette, és annak immár Jézus helytartója, a *Pontiff* (híd), a pápa lett a szellemi feje. A világi uralomhoz a jogosítványt Jézus helytartója adta, azaz maga teremtette meg a világi uralkodót azzal, hogy beavatta őt a császári méltóságba. Természetesen, a Német-római Császárság hatalmi hatásköre messze nem terjedt ki az egész glóbuszra, de a szellemi vezérlő kör hatósugarát végső soron ebben jelölték ki.

A hűbéri rendszer – amely Európában a Merowing időkben fejlődött ki – minden szintjén ezek után a ketős hatalom rendszere épült ki, ahol a főpap vagy a pap a melléje rendelt világi úr felett helyezkedett el. Egyházi kiátkozással a világi úr bárki által büntetlenül felkoncolhatóvá vált. A kiátkozást meg már pusztán az egyház érdekeinek, szellemének mellőzése, figyelmen kívül hagyása miatt meg lehetett kapni. A társadalmi élet hírközlő rendszere kizárólag a pápi szent rend birtokában volt, a világi rend elsődleges kötelessége a hit védelme lett, amely egyben annak szolgálatát is jelentette. A világi és a lelkek feletti hatalom párharca a vezető szerepért föl-váltva emelte a pápát, vagy a császárt a másik fölé. I. Ottó még elcsaphatta a pápát, új pápát helyezhetett Jézus trónjára, VII. Gergely viszont már kanosszajárásra kényszeríthette II. Henriket. A pápaság megvesztegethetősége kiváltotta a katári eretnekség kiszélesedését és elterjedését Lanquedocon kívül, majd a következő Ince pápák brutális hadjáratai, az inkvizíció hatalomba emelése viszont már a világi életet tette élhetetlenné. IV. (Szép) Fülöp frankföldi pápaságot teremtett, kiirtotta a templomos lovagrendet, utódai viszont pápai uralom alatt nyögtek.

Aztán jött a reformáció és az egész államfelfogást felborította. Anglia protestáns királya az anglikán egyház feje lett – mint a bizánci császár a keleti ortodoxé. Az észak-európai népek, államok kitértek Róma elől, és ezt a százéves háború véglegesítette. Ezekben a protestáns király a helyi főpapság fölé rendeltetett, a papság elsőrendű feladata sokkal inkább a lelkipásztorság lett, a polgári hatalomba tevőlegesen nem folyhatott bele.

A bizánci hatás alatt élőknel a papság megmaradt a világi hatalmat ellenőrző szervezetnek. Az orosz ortodox egyház valójában világi uralmat folytatott, hatalommal rendelkezett. A cárt ők állították a trónra, a helyi társadalmi élet nélkülük nem létezett. A kicsiny falusi, városi szervezetek feje a helyi pópa volt. Az egyházi szervezet azonban nem lett központosítva, igaz helyi, területi pátriárkák alatt éltek, de azok egymás között nem álltak szigorú hatalmi rendben. Választott vezetőjüknek nem volt akkora hatalma, mint a nyugati, a katolikus pápának. Ahová a katolikus hit államvallásként eljutott (a földrajzi fölfedezések után, pl. Dél-Amerikába), az ottani államvezetés valójában Róma függvénye lett a papságon keresztül. Más területeken a különböző keresztény egyházak osztottak a keresztény hívőkön – később megosztva a népeiséget a hindu, a buddhista, majd a mohamedán vallással.

Egységes jelenség a keresztény állammodellben, hogy a világi vezető Istennek fölként király. Egységes az igény is, hogy a világi hatalom nem avatkozhat be az egyházi ügyekbe, de az egyházak fönntartják maguknak a jogot, hogy az állam világi ügyeibe beavatkozzanak. Erre onnan merítik az alapot, hogy minden alattvaló Isten bábja és azok pásztorait adja a keresztény egyház. Így számos közös társadalmi feladatot el is látnak az egyházak. Szerepük az egészségügy, az idősekről és az elesettekről, bajban jutottakról való gondoskodás és a népoktatás területén jelentős, helyenként meghatározó. Az ezek ellátásához szükséges társadalmi anyagi források biztosítása a közösség feladata – ami elől a világi hatalom ezek elől nem térhet ki. Ennek biztosítására szolgáltak az egyházi birtokok is, amelyek jövedelme ezek elől nem térhet ki. Ennek biztosítására szolgáltak az egyházi birtokok is, amelyek jövedelme ezek elől nem térhet ki. Ennek biztosítására szolgáltak az egyházi birtokok is, amelyek jövedelme ezek elől nem térhet ki. Ennek biztosítására szolgáltak az egyházi birtokok is, amelyek jövedelme ezek elől nem térhet ki.

A keresztény felfogásban így kettős mércével találkozunk. Megtaláljuk a komoly mértékű, és eléggé rendszeres alárendelést, – az egész eszmerendszer alapvetően alárendelő – de a jézusi tanításokból eredő társadalmi cselekedetek határozott mellérendelést is tükröznek. Több szerző ezekre figyelemmel mutatja ki pl. a magyar és a keresztény hitvilág számos közös elemét, és saját maga mai alárendelő szemléletével igyekszik levezetni a kereszténységet, mint a magyar hitvilág következményét. Holott a mellérendelő szemlélet a tanításban jelenik meg és ez nem kizárólagosan magyar, ez a letelepedett népek zömének eredeti társadalmi életét, felfogását tükrözi. A buddhista hitvilág, a sintoizmus, a tao következetesen mellérendelő, és ezek az elemek az ősi hitvilág elemei, amely a természeti környezettel való együttélés, az emberi lélek és a test egymás mellé rendelésének a közös gyakorlatát, nem pedig egyetlen népet, nemzetet, vagy törzset, mint forrást tükröz.

Lényegét tekintve Eurázsia, sőt, az amerikai kontinens számos társadalma hasonló állammodell szerint élt, ahol az alárendelés volt az uralkodó felfogás. Az aktuális istenséget képviselte, vagy jelenítette meg a király és a népesség felett a király a közbenső társadalmi rétegek közvetítésével uralkodott. A helyi vallási felfogástól függő változatok nem jelentenek alapvető nézetbeli, működésbeli különbséget. Alapvetően hiányzik, viszont ez a fajta uralmi rend a mellérendelő társadalmi felfogást követő területeken, amelyeket az előbbiek éppen ezért primitívnek, barbárnak vélnek. Jellemző példa, ahogy Ausztráliát meghódító angolszászok egyszerűen levadászták az itt élő őslakosokat, merthogy világképük olyannyira eltérő volt, hogy még emberszámba se vették őket.

A tudománynak a keresztény hitvilágtól való elválását követően létrejött régészeti tudomány feltárta a Föld és a földfelszín múltját, ahol történelmileg elvált egymástól a különböző élőlények megjelenésének a kora. Egyértelművé vált, hogy az alap életjelenségeként a mozgást képviselő állatvilág sokkal későbbi a földön, így a Biblia logikai rendszere, amely ott időrendben jelent meg, a tudományos ismeretek időrendjével párhuzamos logikai renddé vált. Az állatok osztálya a növények osztálya fölé került, magasabb rendet jelentett. A növény- és állatrendszertan kialakulásával párhuzamosan továbbra is az alá- s fölérendeltség erősödött meg, és a magasabb vagy alacsonyabb rendűség mögé a régészet számos esetben időbeli előzetességet és utániséget is rendelt. Ez a megfigyeléshalmaz képezi aztán a XIX. század második felében megfogalmazott darwinizmus gerincét.

Ezen elméletben e gerinc mögött azonban még valamit föl kell ismernünk: a hegeli bölcseleti rendszert. Hegel rendszerében a kiinduló alapot a *tézis* jelenti. Ennek változása megteremti a tézis tagadását, az *antitézist*. Itt nem nehéz fölismeri a gnosztikus tanokból az *atya* és annak *gondolata* tükörképi viszonyát. Az *atya* az egyetlen valóban létező, – és Hegel rendszerében ez az Isten, pontosabban, Hegel kifejezésében a *magánvaló* – majd intellektualitása eredményeként önmaga tudati tükröződése, a gondolat avagy a Sátán jelenik meg. A továbbiakban a két hegeli létező küzd egymással, de ebben a küzdelemben egyik sem győzedelmeskedik, hanem a két ellentétes téziszből új minőség jön létre, amely mindkét tézist tagadja, egyben mind a kettő egyszerre, és ez a *szintézis*. Gnosztikus elképzeléseknél pedig ez a *tudat*. Ez már se nem tézis, se nem antitézis, hanem mind a kettő egyszerre, azaz se nem atya, se nem gondolat, hanem megtermékenyítő tudat.

Idáig ez rendben is lenne, ez a bölcseleti módszer került ebben a munkában is fokozatosan felhasználásra minden logikai szinten. A hegeli állammodellbe azonban belép egy újabb eszmerendszer szellemi terméke, a platóni állammodell. Ez az ellentétek egysége helyett az ellentétek gyilkos küzdelmét vezeti be, amelynek az eredményeként mind a tézis, mind az antitézis a küzdelem során elpusztul, és a romjaikon jön létre az új minőség, a szintézis, az új államalakulat. A darwinizmus ezzel a lehetőséggel él, és a fajok küzdelmét, az élettérért, az élelemforrásokért való gyilkos, élet-halálharcot vonultatja fel, mint a változás mozgató erejét, ahol az életre termettebb, a győztes, életben marad, a vesztes azonban elpusztul. Így vezeti le a fajok alakulását, mondván, hogy az az egyed tud csak életképes utódot nemzeni, amely jobban tudott alkalmazkodni a változó életkörülményekhez, és

az akkoriban fölsímt sejtí átörökítőkbe való beépítésével az utódainak tovább is adni az alkalmazkodás kódját. Amelyik változott, az fönnmaradt, amelyik erre képtelen volt, az kipusztult. Így folytatva egy fejlődési lánc vezethető le, amelynek a csúcsán a tagolt beszéddel az eszközöket használó és készítő és elvonatkozva gondolkodó ember helyezkedik el.

Nagyon logikus, nagyon szép elképzelés, de sajnos nem magyarázza meg pl. azt a nagyon szembeeső ténnyt, hogy miért léteznek ma is az alacsonyabbrendű hullók a madarak mellett? Miért a madarak az emlősök mellett? Miért a tojást tojók az emlősök mellett, stb. Ugyancsak nem ad kielégítő magyarázatot arra sem – amit már korábban említettünk –, hogy miért találhatók meg a magasabb rendűeknél észlelt jelenségek sokkal alacsonyabb rendű fajok egyedeinél is, és ezek miért nem örökítették tovább a felettük lévőkhöz, a belőlük levezetett magasabb osztályba? (Például a kakadu (sárga tarajú coocato) elvont gondolkodási és beszédképessége miért tűnt el fölötte?)

A darwini fejlődési modell bölcséleti szintű társadalmi megfelelője a történelmi materializmus. A régészeti kimutatta, hogy történelmileg az emberi közösségek tulajdon nélküli közösségeket alkottak a történelem előtti időkben, majd a termelés kiváltotta a tulajdonosok osztályának a megjelenését, akikkel szemben a tömegek rabszolgasága állt, majd a földtulajdon birtoklása rétegekként megosztva a tulajdonosokat, a hűbéri rendet hozta létre. Ebből a földtől elszakadt pénztőke a tőkés termelési rendet eredményezte, és ez az akkori társadalmi változást jelentette. A hegeli felfogás értelmében a tőkés rend ellentmondása (együttes termelés és egyéni kisajátítás) egy adott termelési szinten minőségi változást gerjeszt, amelyet az egy főre eső termelési értékkel (GDP) lehet meghatározni, amikor is forradalmi módon a társadalom átalakul és az együttes termelés mellett az egyéni kisajátítást az együttes tulajdon és kisajátítás fogja fölváltani. Ez lenne a teremtés-elképzelésekkel rokon végső cél, azaz ekkor véget ér a történelem. A hegeli *tézis—antitézis—szintézis* fogalom körét itt a termelők osztálya (tézis) az azok munkáját kisajátító tőkések osztálya (antitézis) jelenti, a szintézist pedig az osztálynélküli társadalom teremti meg.

A iméntiek kifejező eszmerendszer volt a marxizmus-leninizmus. Ennek az alapja a hegeli dialektika, de anyagelvű köntösbe öltöztetve, azaz a dialektikus materializmus. Ez végső soron ateistává gyúrt hegelizmust jelent. A társadalmi modell a gazdaságon, a termelésen alapszik. A marxizmus Smith és Ricardo alapján bevezette a munka értékelméletet, amelynek a lényege az, hogy az új, társadalmilag elismert értéket a munka teremti meg, az egyes termékek értéke arányos az újra előállításukhoz szükséges munka mennyiségével. A termék értéke a piacon válik valósággá, amikor is a piaci kereslet-kínlat szabályai alapján alakul a termék ára. Az érték és az ár szinte sohasem esik egybe. A piac az árban ismeri el az értéket. A piaci mozgásoktól eltekintve azonban a piac átlagosan az értéknek megfelelő árat mutatja, azaz a piacon az egyes termékek az értékeik arányában cserélnek gazdát.

A tőkés azonban a piacon a terméket magasabb áron adja el, mint amennyibe az neki került. Ennek az az alapja, hogy a termék értékét a munkaerő abban a mértékben növeli, amennyi az ő természetes értéke, ám a munkaerő nem azonos azzal az értékkel, amit a munkás a munkájával a termék értékéhez ad. A munkaerő is áru, de annak ára mindig kisebb mint az értéke. Azt a többletet, ami a munkaerő ára és értéke között feszül, a tőkés sajátítja ki, az ún. *profit* vagy értéktöbblet a tőkéshöz kerül. Ez a kizsákmányolás. Ennek mértékét az jelenti, hogy mekkora az értéktöbblet a munkaerőre vetítve. Az eszmét terjesztő előadásoknál a felhasználó, bemutató szám általában 100%. Ha a tőkés az értéktöbbletet befekteti a termelésbe, akkor bővíti a termelését, azaz bővített újratermelést folytat, ha ellenben kivonja onnan, akkor egyszerű újratermelésről van szó. Erről föntebb már ejtettünk szót.

Ezért a tőkés és a munkás is a maga társadalmi körében a többi hasonló emberrel azonos helyzetben van, és ez az alapja annak, hogy osztályokat alkotnak. Az emberi osztályok azonos helyzetű, azonos érdekeltségű emberek csoportjai, és helyzetüket alapvetően a termelési eszközökhöz való viszonyuk szabja meg. A tőkés birtokolja a termelési eszközöket, a munkás meg a termelésben azt mozgatja, használja. A két osztály ezért – bár együtt létezik, azaz egymást kölcsönösen föltételezik mégis – egymásnak ellensége, az ellentétük kibékíthetetlen, és ezért állandó harcban állnak, amelyet csakis a tőkés és a munkásosztály felszámolása, azaz a társadalmi forradalom old fel. A termelési eszközök (és ide tartozik a megművelhető föld is) közös tulajdonba vételével megszűnik a tőkésosztály, ezzel az állandó ellentét is, és ez az eszmei társadalom, ez a politikai mozgalmak végső célja. A forradalmi átalakításban a tulajdont megszüntetik, mindent közös tulajdonba vesznek (államosítás), amikor az állam, mint tulajdonos a megtermelt értéktöbbletet elvonja és a termelők között, a szükségleteknek megfelelően újra elosztja. Ilyen szükségletek, amelyeket a termelők az államtól kapnak meg, az egészségügyi ellátás, az iskoláztatás, a lakás, és még sorolhatnánk, számtalan ilyen dörzsöltek az orrunk alá hajdanán. A végső cél – amelyet csak több lépcsőn áthaladva lehet megvalósítani – a tulajdon teljes megszüntetése, a fizikai és a szellemi munka közötti különbség megszüntetése, a városi és a falusi életmód közötti különbség megszüntetése, azaz teljes társadalmi életforma váltás, ahol az egyén semmit sem birtokol. Ez az igazi egyenlőség – a nulla szinten. Kezdetben az emberek a képességeik szerint dolgoznak és a munkájuk teljesítménye szerint részesülnek a társadalmi javakból, de az ígéretes mennyországot elérve majd a képességeik szerint dolgoznak és az igényeik szerint részesülnek a javakból. Ez az az időpont, amikor maga az állam is elhal, és az emberek boldog családban élnek testvéri

és egyenlő körülmények között. Hogy ez mit jelent, hogyan valósítható meg, azt a fentebbiekben már elemeztük.⁶⁰⁴

Nagyon szép eszme, kétségtelenül szép. Csak az a gond, hogy a szükségleteket ki is határozza meg? A fentiekben láthattuk, hogy az egyenlőség a nulla szükségletek szintjén (az életet teremtő legkisebb igény) felül nem megvalósítható. A nehézségeken úgy igyekeztek átlépni, hogy a célt elérhetetlen távolba helyezték át, és bevezették a két lépcsős megközelítési módot. Az első lépcső lett volna a szocializmus, amikor mindenki a munkája alapján javadalmazódik, de ekkor a társadalmi harc az egyenlőtlenségek miatt heves, a tőkésosztály sem adja meg magát egykönnyen, ezért erre a korszakra a munkásosztály diktatórikus hatalmát kell működtetni, és ez a *proletárdiktatúra*. Tréfásan ezt csak a 'munkásosztály önuralmának' neveztük. Ennek fönntartását igazolta az élesedő osztályharc fogalma, amikor is mindig ellenséget kellett találni, és jobb esetben csak kitelepíteni vagy kényszmunkatáborba vezényelni, kevésbé jó esetben fölakasztani (sic!). Ezzel aztán az állampolgárokat a feletteseik (munkásosztály képviselői, azaz az uralkodó előkelők, pártvezetők, politikai tisztek, stb.) által meghatározott munka végzésére kényszerítették, akik kapták azt az ellenszolgáltatást, amelyet párhűségükkel kiérdemeltek. Amikor már nagyítóval sem lehetett tőkésosztályból valót találni, akkor következett a saját soraikba 'befurakodott' ellenség leleplezése, kiiktatása, ha kell megsemmisítése. No meg a nyugati tőkés világ is irigyen (!) szemlélte a szocialista társadalmak 'nagyszerű sikereit', ezért felforgató, kémkedő embereket küldött oda, és azokat is le kellett leplezni, a kémeket példamutatóan megbüntetni (alaposan megkínózni, majd a végén felakasztani). Ha senki nem küldte, akkor is rá kellett bizonyítani az ellenzékre, vagy a hatalomra esetleg törekvőre, hogy mégis csak ügynök, kém volt.

Mindez hűen követte a hegeli állammodell és dialektika megálmodott működését. Az így fölépített, működtetett államokban a teljes diktatúra totalitárius hatalmat jelentett, ami megint csak megfelelt a hegeli állammodellnek. Végül is a szocializmus valójában államkapitalizmust jelentett, elméleti megfogalmazása szerint *népi demokrácia* volt, valójában meg teljes piramisszerű uralmi rendben működő kíméletlen diktatúra. Ezt maga az eszmerendszer írta elő. A munkásosztály *élcsapata*, a párt vezetése révén telepedtek az uralkodók a népességre. A pártban a *demokratikus* centralizmus elvei érvényesültek, ahol a hangsúly a *centralizmuson* volt, azaz a központi akarat kíméletlen végrehajtásán. A demokratizmus pusztán abban nyilvánult meg, hogy a tagoknak joguk volt a pártvezetéssel egyetérteni, valamint jóváhagyni azt a vezetőséget, amelyet a fölöttes él-párt (adott esetben a Szovjetunió Kommunista Pártja) megkívánt, pontosabban előírt.

Erre az eszmeiségre, elméletre alapult aztán a szocialista társadalom, amit majd a következő fejezetben megvitattunk.⁶⁰⁵

A dialektikus és történelmi materializmus eszmerendszerét marxizmus néven ismerjük. Forrása azonban nem a csillagos ég, előzményét az *illuminizmus* jelenti, amit az Emberi jogok c. fejezetben már megbeszéltünk. Az illuminizmus a felvilágosultságot is sugallja, ezt jelenti az értelmezés szintjén, és ezért a társadalmi haladás értelmében is felfogható, és ebben az értelemben került megismerésre. Másik elnevezés a baloldaliság. Baloldalinak nevezték az angol parlamentben őfelsége ellenzéket, mert a parlamentben őfelsége baloldalán helyezkedett el. A konzervatívok – a királyt támogatók – pedig a jobb oldalon. Minthogy őfelsége ellenzéke, a polgárisodás szószólója volt a felvilágosultság mozgalma is, amely a konzervatív nézeteket tagadta, jogos, hogy a 'haladó' és a 'felvilágosult' eszmék szószólóit baloldalinak bélyegezték meg. Mára ezek a fogalmak a dogma szintjén összetartoznak, és magát baloldalinak nyilvánító, a marxizmust, vagy a liberalizmust hirdető értelmiségi ember gögősen nézi le a konzervatívokat, elmaradottnak vélt ellenfelét, merthogy ő képviseli a haladást. A haladást a hegeli, a darwini, a lenini besorolás alapján. Felvilágosult, hiszen az illuminizmus eszmerendszeréből táplálkozik, és az szó szerinti jelentésében nem áll ettől távol. Nézzük meg most a liberalizmus eszmerendszerét, és az után foglaljunk állást a baloldaliság és a haladás szellemét illetően.

A '*liberal*' szó szabadot jelent. A liberális eszmerendszer alapja a szabadság, amelyet fentebb már megvitattunk. Eredeti, XVIII. századi értelemben véve az egyházi kötöttségektől megszabadult gondolkodás és az ember személyi szabadságát hirdető elgondolás, majd eszmerendszer volt. Miután izmussá 'fejlődött', ezt az értelmet elveszítette – saját felfogását meghaladta, átlépte a szabadságot, és szabadossággá vált. Megmaradt ugyan a szabadság fogalmánál, de már csak az egyénre összpontosít, mindent az egyénre épít. Alaptételeként talán az adható meg, hogy mindenki számára önmaga a legfontosabb. Mai alakjában úgy módosult az eszme, hogy az egyén a társadalomban a maga érdekeit érvényesíti, és szabadsága attól függ, hogy ez mennyire eredményes. Az erős egyén szabadsága sokkal nagyobb, mint a gyengéé, mert az erejével érvényesíteni tudja a saját jogait, lehetőségeit a gyengével szemben. Ebben az eszmerendszerben csak egyéni jog létezik, a közösségeket csak gátló, hátrányos értelemben ismeri el: olyasmik, amelyek korlátozzák az egyént, ezért károsak. Az erő alapja anyagi jellegű, hiszen valamennyi vallást – beleértve a szabadkőművességet – visszautasítja, mert hogy azok jog- és erkölcsrendszere az egyént korlátozza. A darwinizmus eszméjével összefonódva az egyén életképességének a mértéke az anyagi ereje, anyagi erőteremtő képessége. Ezért a gazdag ember a szegénynél magasabb rendű. Minthogy a társadalom többsége szegény, ezért kisebbség-párti. A kisebbségeknek jogokat ad, a többségnek viszont köteleseket, pl. a kisebbség elfogadására, annak egysége megtartására, azok kiszolgálására.

⁶⁰⁴ Lásd a 143. oldaltól.

⁶⁰⁵ Lásd a 184. oldaltól.

A gazdaságban is minden korlátozást elvet. Isteni magasságba emeli viszont a piacot, ahová és ahol mindent árucikként szállít és mérettet meg. Nem ismer el sem politikai, sem népességi, még kevésbé műveltségi határokat. A piac világpiac, ahol minden eladó s minden megvásárolható, mindez csak anyagi erő kérdése. Ide értve magát az embert is. Persze nem mint rabszolgát, hanem, mint munkaerőt, mint személyt, amelynek a kereslet és kínálat alapján jól meghatározott ára van. Jellemző, hogy a világhálón olyan tesztek találhatók, ahol a nem, az életkor, a képzettség, a lehetséges örökletes betegségek alapján USA-dollárban megadják, hogy az ember mennyit ér.

A társadalmi elgondolásait is az erőre építi, ezért a hivatali rendet (állam) elveti, helyette az erőre épülő hatalmi piramist vezeti be. Itt erő alatt elsősorban a gazdasági erőt, hatalmat, hátteret kell érteni. A gyengébb alárendelődik az erősebbnek. A szegény és beteg ember értéktelen, a társadalomból azokat kitessekel, a társadalmi (szociális) ellátást károsnak ítéli meg, mert a gyengét támogatja. Aki nem képes megfizetni az oktatását, az maradjon le, ne vegye el azoktól a lehetőséget, akik erre képesek. Így valóban a társadalom kettészakad szegény tömegekre és gazdag kiválasztottakra, és ez utóbbiak adják az új Ember alapjait, a platóni állammodell vezető uralkodóit. A darwinizmus élettani feltételeit átvetítik itt a gazdasági képességekre is, mondván, hogy a gazdaságilag életerősebb fajtnak kell felgyülemlenie a sejtj átöröklőkben, és felhalmozódván segíteni a kiválasztódást. Két tehetős ember sejtj átöröklői egyesülve az utódban is ezt a tulajdonságot fogják erősíteni – vélik. Az eszmei társadalmi modellbe ezért a fajnemesítés (eugenetika) is szervesen beépült. Ennek egyik legismertebb támogatói a Rockefellerek.⁶⁰⁶

A neoliberais eszmerendszer döntési mechanizmusa a *verseny*. Alapvetően a verseny két féle megmértetést jelent. Az egyikben összemérjük a képességeinket és azt valamilyen mérték alapján sorba tesszük, és a mérték szerint ítélünk. Ilyen versenyhelyzetet a sportban találunk, amikor úszók, futók, evezősök, súlyemelők, atléták stb. mérik össze a képességeiket, ügyességüket, és megállapítható, hogy az adott mérték szerint ki teljesített a legjobban. Ért el nagyobb távolságot, futott rövidebb idő alatt, emelt nagyobb súlyt, stb. Ebben a rendszerben van első, második, stb. Itt kijelenthető, hogy adott körülmények között ki volt a legjobb, a következő és így tovább. De megállapítható az is, hogy ki teljesített jobban, mint az elmúlt időszak legjobbjai. Itt másodiknak lenni mondjuk 1 cm-el, vagy 0.01 másodperccel pontosan olyan jó és dicsőséges, mint megnyerni a versenyt. Itt a nem első helyet 'vereségként' felfogni és úgy hirdetni, egyértelműen emberellenes.

A másik mód, amikor egymással mérkőznek és a győzelem egyértelműen a másik vereségét, néha megalázó 'kiütését' jelenti. Itt a győzelem dicsősége mellett a vereség megalázó volta egyaránt megjelenik. Ez a fajta verseny felel meg a neodarwinizmus eszmerendszerének, ez a fajta versengés adja a neoliberalizmus eszmei hajtóerejét. A Monash Egyetemen (Melbourne, Ausztrália) plakátok hirdették: „*Nem azért jöttél ide, hogy második légy!*” A plakátok azt fejezték ki, hogy a második is már megvert, legyőzött, veszített fél, azaz megalázott, megalázható, hiszen minden a győztetés⁶⁰⁷ – ahogy volt a római arénában a gladiátorok harcában. A vereség a halált jelentette!

Átvitt értelemben a liberális gazdasági modell ugyanezt az eszmeiséget képviseli. A piacon a létért folyik a harc (nem a küzdelem!), mintha a piac alapvetően csatatér lenne, és nem a munkamegosztásból eredő árucseré színhelye. A szabad piac eredeti értelmében azt jelentette, hogy külső beavatkozás nélkül az áruk értékükön cserélnek gazdát. A neoliberais monopol gazdaságban a szabad piac azt jelenti, hogy a tőkeerős társaság fölzabálja a gyengét, kiszorítja a piacról, azaz gazdaságát összeomlasztja, azaz öl. Ez pedig bizony nem az életet szolgálja.

Mindkét ún. baloldali társadalmi elképzelés – a marxizmus és a liberalizmus – végső soron elitista, és a társadalom számára a rabszolga jellegű kiszolgáltatottságot engedi meg, javasolja. Mindezt a keresztényi szellem kritikájával, és helyette. Akkor meg mitől haladó? Mert az eszmerendszer az öt megjelenítő társadalmi alakzatot teszi a következő 'fejlődési' állomássá? A demokrácia, a népfőlség elve jegyében azért áll mind a kettő, mert a választás, a szavazás az alapvető működtető mechanizmus szerves része? De miből lehet választani? Milyen a választási lehetőség? Az egy meggyagból? Vagy a két azonos célt kitűző párt programjából? Hiszen mindkettő mögött azonos eszmei gyakorlat áll, azonos 'erős' emberek diktálnak, akik a bábukat azonos madzagon rángatják. Ez lenne az emberiség jövője? Tisztelni a kitenyészített magasabb rendű Embert és besorolni az alacsonyabb rendűt az emberszabásúak közé és kiszolgáltatni a felettes kisebbségnek? Besorolni a többséget azok közé, akiknek az élete nem számít? Orwell víziója, a 1984 kopogtat az ablakon!⁶⁰⁸

Közös továbbá mindkét ún. 'baloldali' eszmerendszerben, hogy a földgolyót igyekszik egységes, egyetlen vadászmezőnek tekinteni, azaz globalista. A marxizmus a nemzetközi munkásosztálynak a nemzetközi tőkésosztály elleni győzelmes harcát hirdette, amikor egyik ország munkásosztálya támogatja a másiké harcát, miközben az egész mozgalom előkelőit az orosz munkásosztály előkelői képviselték, ahol először sikerült megvalósítani az 'osztály nélküli' társadalmat. A 'mindenki egyenlő' elv már ott megbicsaklik, amikor az orosz munkás máris 'sokkal egyenlőbb a többiekénél', de még inkább azon, hogy mindezt a Szovjetunió Kommunista (Bolshevik) Pártjának a vezetésével folytatták. Azt ellenben a Központi Bizottság és annak a főtitkára irányította. Teljes az alá-

⁶⁰⁶ Marss (2003), pp.: 61-62.

⁶⁰⁷ Ennek példáit és tendenciáit a mai Magyarországon is tapasztalhatjuk az ún. televíziós valóságshow-któl a sztárcsináló énekversenyekig.

⁶⁰⁸ Orwell (2000a).

rendelő rendszer! Az egész világra kiterjedő kommunista államot tehát egy központból kormányoznák, eszmei alapon, amit a 'tudományos szocializmus' dogmarendszere képvisel.

De pontosan ugyanez a másik lehetőség is, amit a neoliberális felfogás közvetít, ahol az irányítást a világ-kormány végzi, a globális központi bank felügyeletével, a teljes szabadság, korlátozhatatlan tőkemozgás és napi haszon alapján. Mindkettőben a nemzetek felszívódnak, a nemzeti műveltséget közös eszmei alapra (liberalizmus, kommunizmus) állított műveltség váltja fel. A vallások elhalnak, szerepüket ismét csak az éppen uralkodó eszmerendszer veszi át, és az emberek szellemi igényét – ha még marad – ezek az eszmerendszerek elégítik ki. Az egyikben azt kap, amit adnak neki, a másikban azt, amire 'igénye' van, azaz, amit képes megfizetni, megvásárolni. Hogy mire van igénye, azt meg a hírközlés üvölti, tombolja a fülébe, vagy marja képi eszközökkel a tudatába, de ugyanez a hírközlő rendszer tolmácsolja a 'tudomány' eszméit is. Mind a két változatban egységesen, a szellemi központ által diktált módon. Érdekes módon ez mindkét baloldali modellnél az USA keleti partjainak 'felvilágosult' baloldali 'értelmisége', a pénzkölcsönző nemzetközi bankárok által fönntartott alapítványok közreműködésével történt és történik napjainkban is.

Az egész földgolyóra kiterjeszteni szándékozott egységes világban állítólag a közös eszme, a közös hit, a közös múlttalanság, a közös gazdasági rendszer, a közös alárendeltség – és majdan a közös nyelv – minden emberi ellentmondást kiküszöböl, megszüntet. De hogy ez biztosítható legyen, kell egy közös hadsereg, amely minden olyan területen bevethető, ahol összetűzések, ellentétek képződnek. Minthogy önálló állami érdekek nincsenek, az összetűzéseket csakis társadalmi elégedetlenség, lázadás okozhat. Annak a forrása mindig ellenséges, lázadó, társadalomellenes elemek felforgató tevékenysége, amelyet a hajdani szocialista rendszerben már alaposan megismertünk, mint szocialista, népellenes imperialista elemeket. A neoliberalizmus mai szótárában sajna, nem így szerepelnek, ott leginkább *terroristának* nevezik őket. Hogy kik ezek? Mindazok, akiket a világállam vezetése annak tekint! Ma már nem kell terrorakciót végrehajtani ahhoz, hogy valakit terrorizmus címén a közvélemény szeme láttára kivégezzenek, elegendő ehhez az úgymond *szándék* is. Hogy mi a szándék, az pedig már jogi csűrös-csavarás eredménye. Bárki, aki a fölkent állam vezetésének nem tetszik, megkaphatja ezt a kitüntető címet, attól teljesen függetlenül, hogy elkövetett-e egyáltalán valami olyasmit, vagy szándékában állt-e elkövetni. Aztán viselheti a terroristáknak méltán kijáró következményeket.

A mai liberális felfogásnak pedig van még egy nagyon jellegzetes vonzata. A liberalizmus képviselőinek a szabadságigénye olyan hatalmas, hogy azt még a saját szava sem korlátozhatja, a saját szava az igazságtól sem függhet⁶⁰⁹. Ezt Márton Áron 1933-ban így fogalmazta meg:

„A liberális polgár szerint az életet az állam is és az egyes ember is minden vallás erkölcsi kötöttségtől függetlenül rendezheti be. Legnagyobb érték szemében a független emberi ész. Az igazságot az állapítja meg s nem a valóság, az erkölcsöket a korlátlan szabadság szabályozza és nem isteni normák.”⁶¹⁰

A Biblia tíz parancsolata között ugyan nem található meg az, hogy *Ne hazudj!* de ha megtalálható is lenne, akkor sem lenne annak súlya, hiszen a liberalizmus a vallási korlátokat is elveti. Ezért a liberális szónak nincs önsúlya. Ebben méltán párhuzamban áll a szélső baloldali izmusok képviselőinek a szavával. Ezt a legszemléletesebben Orwell jelenítette meg az 1984 c. kisregényében a *kettősbeszéd* fogalmával.⁶¹¹

A társadalmi eszmék elemzését itt célszerű felfüggeszteni⁶¹², fordítsuk figyelmünket az eszméket hordozó gépezet felé, vizsgáljuk meg a társadalmi alakzatokat.

3.2. Társadalmi alakzatok

A történelem élő társadalmi különböző alakzatokat vettek föl, különböző szervezettségűek voltak. A legősibb társadalmi alakzatot még nem tekinthetjük igazi szervezetnek, leginkább az egyetlen sejttel hasonlíthatjuk össze, olyannak foghatjuk fel, mint az amőba. Annak nagysága nem haladta meg a családi mértéket, és a másik hasonló alakzathoz képest viszonylag nagy távolságban élt. Ezért szerves kölcsönhatásuk csakis kis mértékű lehetett, ha egyáltalán volt, akkor is időben nem lehetett állandó. Ez a halász-vadász közösségek időszakában éppen a gyalog bejárható távolságot jelentette, hiszen a közösségek létszáma a harmincat alig haladhatta meg, és a fönntartásukhoz szükséges terület 300-500 km² nagyságú volt (népsűrűség <0,1 fő/km²). Ezeket a közösségeket a társadalomelméletek *ősközösségi*, azaz egyenesen *őskommunista* társadalmi alakzatnak tekintik, holott mi sem állt távolabb tőlük, mint a XIX. században ébredt kommunizmus eszméje.

Ősközösségi társadalmi rend

Valójában az ősközösségi társadalmi rend alakulatai mellérendelő módon gondolkodó és cselekvő emberi közösségek voltak, ahol már bizonyos mértékű munkamegosztás föltételezhető, ill. igazolható. Az itteni munka-

⁶⁰⁹ S ezzel a valódi ráció is egyértelműen kiiktatódik, hogy teljesen az erő vegye át az uralkodást.

⁶¹⁰ Márton (1933).

⁶¹¹ Orwell (2000a).

⁶¹² Mivel másféle eszmék nem tűzik célul a fennálló embervilág gyökeres átalakítását, azaz nem igénylik, nem célozzák meg a 'társadalmi eszmék' státuszát, s korábban már részleteztük őket.

megosztás követte az emberek élettani szerepkörét és korát. Nagyon keveset tudunk az ilyen közösségek mindennapi életéről, holott számtalan feltételezés ismert, amely ezzel foglalkozik. Egy bizonyos, hogy jóval az utolsó jégkorszak, a würm végét megelőző időszakból, sőt, már az annak második lehűlését megelőző időszakból is társadalmi jelenségeket igazolnak a lelőhelyeik. Ez közös vadászatot, temetési rítusokat foglal magában. A termékenység tisztelete a nőt a közösségi vezető tisztébe emelhette – de erre a ‘fészekőrző’ anyai, az utódnevelési szerepköre is alkalmassá tette. Ez megfelelt élettani szerepkörének is. Ezért a telepet érintő művelődési élet esetleges vezérlése, irányítása, vezetése is hozzá köthető. Ebben a közösségben termelésről még nem beszélhetünk, ennek tehát a tiszta évi társadalmi terméke nullának tekintendő.

Továbbra is egyenértékűséget, mellérendelő szemléletet találunk a jégkorszakot követő, de már mezőgazdasági termelést folytató emberi közösségekben, ahol már kétséget kizáróan a közvetlen szükségletet meghaladó mennyiségű élelmiszertermeléssel találkozunk. A korai, ún. újkőkori, – azaz *neolitikus*, – majd a rézkorszaki társadalmak szervezettel már megoszlottak. Ekkorra a népsűrűség elérte azt a mértéket, hogy az emberi csoportok nagysága megtöbbszöröződött, a köztük lévő élettani távolság is lecsökkent, telepeik egymás közvetlen közelébe kerültek, és ekkor már társadalmi szervezetség kétségtelenül fölismerhető a telepeken. Azonban ezek szervezetsége az ismert műveltségi területeken nem volt egyforma.

Egy részükben, pl. az ún. Óreg-Európa telephelyein⁶¹³ – a Duna medencében – az ‘ősközösségi’ társadalom szervezettebb, nagyobb tömegre kiterjedő alakjával találkozunk, az ún. *faluközösséggel*. Ezt a társadalomszervezeti alakzatot pl. a történelmi materializmus kihagyta a társadalmi fejlődési alakzatok közül, nem foglalkozik vele, számára ez nem létezik. Ezekben a közösségekben évezredekig 30-44 fő/km² települési sűrűség mellett találkozunk a kifejezetten közösségi épületekkel, egyre gyarapodó, ‘fejlődő’ fémműveléssel, kézműveléssel, de mégis társadalmi termelést kísérő társadalmi kisajátítással. Erre a társadalomra jellemző az írás ‘föltalálása’ – pontosabban széles körre elterjesztése, hiszen a legkorábbi írásjeleket még a jégkorszak fölmelegedése előtti időkből ismerjük.⁶¹⁴ Erre a társadalomra a kozmikus ihletettséggű hitélet is jellemző, amely nem föltétlenül, vagy egyáltalán nem volt istentisztelő, ugyanis nem voltak megszemélyesített istenei, de a fennmaradt képzőművészeti tárgyak tanúsága szerint a lélekhit és a termékenység tisztelet képezte az alapjait.

Rabszolgatartó társadalmi rend

Ezzel az előbbi társadalmi alakzattal párhuzamosan, majd később vele ötvöződve, illetve az utóbbinak alárendelve létezett egy másik fajta társadalmi alakzat és szemlélet is. Erre az alárendelő szemlélet, a megszemélyesített lélekelemek, az istenek tisztelete, a társadalmi rétegzettség volt a jellemző. Ez a társadalmi alakzat is kétféle alakot öltött: az egyiket Kelet-Európa füves, sztyeppei területein találjuk, ahol pásztor, majd lovas pásztor társadalmak alakultak ki, a másikat Kis-Ázsiában, s az ún. Folyamközben, ahol a kezdeti falvak megerősített, védelemre berendezkedett falvakká, majd városokká növekedtek. Mindezekben fölismerhető az uralkodó előkelők és az alávetett népesség szervezeti alakja, ahol az uralkodók valamelyik istenség nevében uralkodtak és erőltették rá felfogásukat a termelők alárendelt tömegére. Itt tehát az úr és a szolga – a két ellentétet képviselő fogalom-pár – már jelen van, de nem tudjuk bizonyosan, hogy valamennyi szolga ún. *rabszolga* lett volna. Ezt a társadalmi alakzatot a társadalmi elméletek *rabszolgatartó* társadalomnak nevezik.

Valójában – és bizonyosan – a Kr.e. VIII-VII. századtól vannak hitelt érdemlő – írott! – értesüléseink a rabszolgatartásról, de még a görög- és római társadalom kifejezetten rabszolgatartó rendszerében sem haladta meg a rabszolgák száma a társadalom 10-15%-át. Holott akkor is voltak urak és uraltak. Az alárendelő társadalmakban az urak viszonylagos száma sem haladta meg lényegesen a társadalmi létszám 1%-át, és ez a szám pl. Angliában még a XIX. századában sem volt lényegesen nagyobb (a nemességnek volt szavazati joga és akkorig a társadalom 1% rendelkezett ezzel a joggal).⁶¹⁵ Ezzel szemben a XIX. századi Amerikai Egyesült Államok déli területein a rabszolgák számaránya a 43%-ot is elérte,⁶¹⁶ pedig akkor ott már a tőkés termelési alakzat volt a jellemző.

A történelmi materializmus eszméje szerint ebben a rabszolgatartó társadalomban az előzőhöz képest magasabb volt a termelékenység, az egy főre számított évi termelési érték. Ennek ellene szól az, hogy azokon a területeken, ahová a kurgán műveltséggel betelepültek a hódítók, mind a lakosság létszáma, mind a területi termelékenysége lecsökkent, a gabonatermelést nagyrészt a kisebb határfokú állattenyésztés váltotta fel, a területek embert eltartó képessége lecsökkent. Az magasabb rendűnek kikiáltott társadalmi alakzat termelékenysége kisebb volt, mint az alatta lévőnek tekintetté, amit fölváltott! A terület korábbi 30-44 fő/km² népsűrűsége 6-9 fő/km² értékre csökkent. Gazdaságát tekintve a ‘rabszolga’ uralom tehát nem hogy termelékenyebb, hanem alacsonyabb hatékonyságú. Ennek nem mond ellent a XIX. századi tapasztalat, merthogy a mezőgazdasági területeken alkalmazott rabszolgamunka azért növelte az alkalmazók pénzbevételei képességeit, mert a rabszolga munkadíja semmivel sem haladta meg a napi élelmezési és legszükségesebb ruházkodási költségeit, életével nem kellett elszámolni.

⁶¹³ Gimbutas (1991).

⁶¹⁴ Varga (2001), pp.: 37-38.

⁶¹⁵ ????

⁶¹⁶ <http://...>

Ez a rend azonban más képet mutat a Folyamközben, ahol a templomgazdaság volt az uralkodó, és a mezővárosok tömege alakult ki. Ott a 40-50 fő/km² népsűrűséget eltartó termőképesség megmaradt, de nem a rabszolgaság miatt, hanem azért, mert az öntözéses mezőgazdaság erre volt képes. Természetesen a csatornahálózat kiépítése és karbantartása nagyobb fokú társadalmi szervezethez, nagyobb tömegek egyidejű, közös tevékenységét igényelte, követelte meg, és ez okozta a termelékenység növekedését, nem pedig a rabszolga rendszer. A mezővárosi telepek nagy sűrűségű telepeket jelentettek, ahol már elkülönült értelmiség tevékenykedett és sokkal inkább ez a felelős tényező, semmint a rabszolgaság önmagában. Nem is szólva arról, hogy Európában a rabszolgasorba került emberek száma százalékosan többszöröse lett a következő, a társadalmi elméletek szerint 'fejlettebb' társadalmi alakzatban, a *hűbéri*ben, mint volt a rabszolga alakzatban.

Hűbéri társadalmi rend

Az erre a társadalmi alakzatra jellemző szervezethez tulajdonképpen a frank Meroving uralkodók vezették be a Nyugat-római Birodalom megroppanását követő időszakban. Ennek a lényege a nagy fokú területi központosítás és a több szintű uralmi rend.

Legfőként van a birodalom feje, – királya, vagy császára – aki a teljes uralma alá tartozó területtel, mint birtokkal rendelkezik. 'Birtokát' (birodalmát) több alterületre osztva, azokat alattvalóinak adja szolgálataik jutalmául, akik azt tovább osztják kisebb rangú nemeseknek, míg nem a terület nem nemesi lakosai, minden ingóságukkal egyetemben a föltes birtokhoz tartoznak. A birodalomhoz általában több királyság is tartozik, akik a császárnak az alattvalói, hűbéresei. A királyok alatt a dinasztikus örökösök, a hercegek következnek, majd a kisebb rangú nemesség, sorban a gróf, a márk, majd a báró. Ezek az elnevezések idegenek a magyar nyelvben, ugyanis a magyaroknál ezek a címek nem természetes címek, később, az idegen uralom és a hűbéri rend kiépítésekor kerültek be. A hercegi cím a király utódainak természetes alapon jár, de hasonló területeket adományozhat a király főrendi alattvalóinak a hercegi címmel egyetemben. Ugyanígy a grófi és a bárói cím is a királytól nyerhető el, de attól meg is fosztható a méltatlan hűbéres. A kiosztott terület és cím fiú ágon öröklődik, de fiú utód nélkül több királyságban az öröklés a női ágon folytatódhat. Másoknál pedig mellékági közeli rokon nyerhette el a címet és válhatott a terület birtokosává.

Ez a szervezeti alak megnövelte a területeken folyó termelés hatékonyságát, megteremtette a központi irányításnak alárendelt, de mégis helyi jellegű katonaságot. Minthogy a 'tulajdonosok' a birtokért a felettes hűbérúrnak termékkel és katonai erővel adóztak, fizettek a tulajdonért, így a felettesek gazdaságát is erősítették. Házassági, szövetségi politikával a területek hova-tartozása néha erősen változó volt, de ezek önmaguk a legalsó, immár tulajdonként rabszolgasorban tartott alsó népesség termelékenységétől függtek. Természetesen a tulajdonos a birtokába kapott parasztok munkájával a saját gazdasági területét is megműveltette, és az ingyen-munka a termelékenységét látszólag meg is növelte.

A hűbéri rendszer mezőgazdasági termelékenysége a X. század után a kolostorok értelmiségi hatása eredményeként megnőtt (főltalálták a fordító ekét, a lovakat az eke elé fogó hámot, amellyel a gabona termelékenységét megháromszorozták). Ezzel a mezőgazdaságban munkaerő felesleg ébredt, és ezért megindult a városi kézművesség erőteljesebb növekedése, amivel viszont a mezőgazdaságba hatékonyabb eszközök kerültek. Így aztán a hűbéri rendszertől független, sőt, éppen annak rabigénye miatti terhét nyögő önerősítő folyamat indult meg és vezetett a rendszer szétfeszítéséhez. Kétségtelen, hogy a hűbéri rendben alakultak ki a modern államszervezet alapjai, és azok a hatalmi erőszakszervezetek, amelyek a további társadalmi rendek működéséhez nélkülözhetetlenek lettek. Ekkor alakult ki a lelki kínzás technikája, és az inkvizíció 'áldásos' tevékenysége adta a hatalom kezébe azokat a módszereket, amelyekkel az ellenzékét szóra bírhatta és tömegesen megsemmisíthette. Ekkor volt az első rendszeres és módszeres hitelvek miatti emberirtás (katári kereszties hadjárat), és ekkor lobbantak fel azon máglyák tízezrei, amelyeken a hit ellenzői, vagy csupán nem támogatói hamvadtak el élve, vagy halálukat követően.

Magyarországon a faluközösségek csaknem a hűbéri rend végéig fennmaradtak, és semmivel sem bizonyultak kevésbé hatékonyaknak, mint a 'felvilágosult' uralkodók (Mária Terézia és II. József) által rájuk kényszerített 'korszerűbb' hűbéri rendben kialakult nagybirtok. Sőt!

Megint csak azt látjuk, hogy a hűbéri rend végén létrejött világi tudomány és technika adta meg azt a pluszt, amivel a tőke felhalmozódása, a tőke működtetéséhez szükséges bémunkások száma kellő mértékben megnövekedett, és teremtett meg egy más típusú gazdaságot, a kézműves ipart, majd abból a gépesített ipart és ezzel egy valóban nagyobb termelékenységű társadalmi alakzatot, rendet, a tőkés társadalmat.

Tőkés társadalmi rend

A tőkés rendszer gazdasági alapja a szabad pénztőke. Ezt befektetik valamilyen gazdasági tevékenységbe. Ennek két módja van. Az egyik, hogy azon árut vásárolnak és elszállítva egy másik helyre, ott értékesítik. Ezzel a tőkét a növekményével (profit) egyetemben viszonylag rövid idő alatt visszatérítik. Ez a kereskedelmi tőke, aminek a fordulási ideje viszonylag gyors, gyakran éppen egy nap. A kiskereskedelem nem raktároz terméket, hanem esetleg naponta megkapja és értékesíti azt a végfogyasztónak. Ilyen tőkés termelés a kisáru-forgalom bolthálózata, a szatócs, a vendéglős, stb. Az ebből fakadó szemlélet, a kereskedelmi szemlélet pedig az, hogy a

tőke naponta hozzon, termeljen hasznot. A 'napi-haszon' szemlélete aztán áttevődik olyan területekre is, ahol a megtérülés ideje sokkal hosszabb, esetleg évekbe kerül.

A másik befektetés a termelő gazdaság. Itt először is gyártó helyet kell szerezni, abba berendezéseket telepíteni. Ezt hívják beruházásnak, és ezek tartósan, hosszabb időre, évekbe lekötik a beléjük fektetett tőkét, ezek értékét több év alatt téríti meg a termelés. Itt tehát hosszú távú befektetéssel találkozunk. De ezzel még nincs termelés, nem születik termék! A következő szakasz újabb, de már folyamatos, rövid időre szóló befektetést igényel, aminek eredményeként folyamatosan képződik a termék, és annak az értékesítéséből folyamatosan térül vissza a befektetés. A folyamatos befektetést ekkor a nyersanyag, a megmunkáló munkaerő és a gépeket mozgató energia, esetleges járulékos anyagok megvásárlása igényli. Ezzel a folyamattal a termék értéknövekedése megtörténik. A termék értéke így tartalmazza a korábban másutt belefektetett munkát, értéket, majd amit a termelés során hozzáadnak, beleértve a termelő eszközök kopásával járó értékcsökkenését is. Ha mindezek értékét a piac elismeri, akkor a termék az értékén kerül értékesítésére, az ára megfelel az értékének.

Csak hogy a piaci érték a munkaerő értékét tartalmazza, nem pedig azt az árat, amit a munkaerőért a tőkés fizetett! A kettő különbsége a tőkés haszna, a profit. A munkán megjelenő haszon és a munkaerő árának a hányadosát tekintik a kizsákmányolás mértékének. Amint fentebb már utaltunk rá, ezt a profitot a tőkés kiveheti a termelésből, akkor egyszerű újratermelésről beszélünk, de nagy részét visszaforgathatja a termelésbe, amikor is bővített újratermelésről van szó. Ez a mai gyakorlat.

A XVII. és XIX. század munkásmozgalmainak az volt az alapja, hogy az értéktöbbletből a munkás is részesüljön. Ezt nevezik *nyereségrészesedésnek*, és pl. a magyar szocialista gazdálkodás élt is azzal a propaganda eszközzel, hogy a termelő egységben az adózás után megjelent nyereségből juttatott a dolgozóknak is, ezzel mintegy a 'tulajdonosi' érzelmeiket erősítve.

A tőkés termelés modellje föltételezi a szabad és ellenőrizetlen piacot. Ekkor elvileg a termékek értékarányosan cserélnek gazdát, amely cserét a pénz közvetíti. Ez a pénz a tőkés gazdaság kezdetéig kizárólag nemes fém volt (arany, ezüst, korábban réz). Angliában a XVII. század végén azonban megjelent a hitellel állami szintű alkalmazása, amelyet már a Templomos Lovagok a XIII. és a XIV. század fordulóján széles körben használtak.⁶¹⁷ Az államilag szavatolt értékű hitellel a papírpénz, amelyet magánbankok bocsátanak ki, de az állam szavatolja az értékállóságukat és csereértéküket. Mindezt az állam a saját működésének a pénzügyi fedezete érdekében fölvetett hitelek érdekében teszi. A XVII. század végétől ezért megjelent az értéktől elszakítható névértékű pénztőke, amely hatalmas tőkekinálatot teremtett és felgyorsította a tőkés gazdaság kiépülését, a termelő egységek hatalmas sebességű növekedését (bővített újratermelés). Ezzel a társadalmi élet is hatalmas változáson ment keresztül. A korábbi hatalmi szerkezet összekuszálódott, és helyette a tőkeerőre épülő hatalmi alakzatok jöttek létre. A földtulajdon elveszítette hatalmi biztosítékát, hiszen a föld is tőkésedett, és a piacra került. Hatalmas tömegek hagyták el a mezőgazdaságot, mert gépekkel váltották fel őket. Így a hűbéri kötöttségek is értelmetlenné váltak, és az addig a földhöz, annak tulajdonosához kötött szolgálók (jobbágyok) felszabadultak, hogy munkaerő kínálatként a tőkés piacon megjelenve, most már a tőke rabságába kerüljenek. A létbizonytalanság így más alakot öltött. A hűbéri rend ezért nem csak forradalmi hullámok miatt, hanem a gazdasági kényszer alapján összeomlott. Természetesen a kettő nem volt egymástól független, hiszen ugyanazok a 'felvilágosult' erők álltak mindkettő mögött.

A XX. század elejére aztán a piac szabadsága is köddé foszlott azzal, hogy megjelentek a monopóliumok, amelyek egyeduralmuk révén az árakat diktálták. A monopolizáció kialakulásával aztán megkezdődhetett a valódi társadalom átalakítás. Előbb az I., majd a II. világháború ebbe az eszmei foratatókönyvbe illik.

Mára eljutottunk oda, hogy szinte minden területen a vállalatok igazgató tanácsának egymással, vagy a mögöttük álló bankok összefonódásával a monopóliumok uralkodnak a gazdasági-, és következésképpen a politikai élet fölött. Szó sincs már az áruk szabad piacáról, a legerősebb már fölvásárolta a vele versenyhelyzetben lévő, és megállapodott árakkal állnak a végvásárló előtt. Elegendő csak megnézni a benzinárak alakulását. Szinte mindegy, hogy melyik kútnál tankolunk, hiszen az árak együtt mozognak, zuhannak, vagy ugranak az égbe általában a hét végén, amikor az emberek nagyobb része utazik, nagyobb a 'turista' forgalom. Shell, Mobil, Caltex, British Petrol, Exxon, stb. - látszólag versenyeznek a vásárlóért, ám valójában árkartellt alkotnak. Alig van már olyan termék (különösen a vegyi- és gyógyszeriparban), amelyet függetlenül gyártana legalább két cég és a piacon versengének, ne lennének egy-azonos anyavállalat tulajdonában.

Az egyetlen 'szabad piac' a munkaerőé. Ha egy állam védi a munkavállalóit – és ez lenne a kötelesség! – az az állam hamarosan megtapasztalja, hogy a nemzetközi cégek szedik a sátorfájukat, és a szomszédba költöznek, oda, ahol kevesebbet kell adózniuk, pontosabban, többet tudnak maguknak lecsipni az állam által beszedett adókból, ahol az állam nem védi a maga polgárait a napi haszonra törők kíméletlen kiszípolozásától.

A tőkés társadalmi rend idején volt egy közjáték: a tudományos szocializmus kísérletet tett arra, hogy létrehozza a megálmodott, fejlettebbnek vélt társadalmat, és Eurázsia felében megteremtette a maga államait. Az első világháború eredményeként létrejött előbb az Orosz Bolsevik Állam, amely aztán a környező kisebb államokat 'forradalmi módon' bekebelezte, és Eurázsiai Egyesült Államokká vált a szocializmus eszméjének radiká-

⁶¹⁷ Egyes magyarázók szerint ezt már a sumérok is használták, jöllehet, ott a hitellevelet még állítólag agyagtáblára nyomták, majd égették be. Vö. Astle (1997).

lis példájaként. A magántulajdont gyakorlatilag megszüntették, mindent társadalmisítottak, és gyakorlatilag a társadalom néprétege kényszerszolgálatát végezték. Hatalmas tömegben kerültek a társadalom 'ellenségei' a valóságos kényszerszolgálat- és haláltáborokba, a parasztságot a lakóhelyén tuzskolták be a közös gazdaságokba. A II. világháború eredményeként újabb százmillió ember élvezhette a szocialista rendszer és rend 'áldásait'. Ezeket – a szerzők tapasztalatai alapján – a következőkben tudjuk összefoglalni.

Szocialista társadalmi rend

Érdekes itt röviden bemutatni az 'élő' szocializmust (kommunizmust) és a gyakorlatát. Ebben egyetlen politikai erő létezett, és létezhetett csupán, a Párt. Ez a Párt a nemzetközi kommunizmus eszmerendszere alapján politizált, és uralkodott azokon a népeken, ahol hatalomra került. Az általa uralt országot népi demokráciának nevezték, ami minden volt, csak nem demokrácia, és minden más számíthatott, kivéve a nép érdeke, ohaja, igénye. Amit a Párt kijelentett, az volt ott az igazság. A tömegtájékoztató teljes mértékben pártmonopólium volt. A létező napilapok közül volt egy, a Párt központi lapja, amely általában szerkesztett volt, és amelynek a sorai közül a tapasztalt olvasó ki tudta olvasni a valóságot, egyébként minden hír manipulált volt. A társadalom a tudományos szocializmus elveire épült, amelyek képviselői igyekeztek minden hitet elnyomni, de leginkább a vallások szervezeteit, mert azok kibúvót jelenthettek a központi hírforrásokkal szemben. A társadalom minden szintjén szinte heti alkalommal kötelező agymosó – agitációs és propaganda – összejöveteleken kellett részt venni.⁶¹⁸ Ezek az éppenséggel kéznél lévő gazdasági és társadalmi kérdéseket beszéltették meg, de kizárólag a Párt ideológiai szempontjai szerint.

A szellemi élethez igazodott a gyakorlati társadalmi élet is. A munka nem lehetőség volt, hanem kötelező. Büntetés részeként képezte az, hogy a bűnösnek bizonyos munkakörökre korlátozódott a munkája, onnan nem távozható. A munkanélküliséget büntették.⁶¹⁹ Ezért, ha valaki nem talált a szakképzettségének megfelelő munkát, bármilyen annál alacsonyabb rendűt el kellett fogadnia. Kimondottan ez volt a büntetése az ún. 'osztályellenségnek' nyilvánítottaknak (a korábbi társadalom előkelőinek, föld tulajdonosainak, szellemi vezetőinek, papjainak, vezető értelmiségének). A hatalom megszerzése után a Kommunista Párt a korábbi értelmiség befolyását azonnal korlátozta.

„Az értelmiséget a létbizonytalanságán keresztül kell féken tartani”

mondotta pedig Magyarország korlátlan ura, Rákosi Mátyás, a Magyar Kommunista Párt főtitkára 1948-ban, és ennek végrehajtását azonnal meg is kezdték.⁶²⁰ Feloszlatták az értelmiségi szervezeteket, az oktatást párt ellenőrzés alá helyezték, ha kellett börtönbe, munkatáborba zárták az ellenállókat, vagy egyszerűen megsemmisítették, vagy csak minden vagyonától megfosztva vidékre a legprimitívebb körülmények közé és kényszerszolgálatra telepítették őket. Ez azt is jelentette, hogy bevezették a munkásszármazásuk rohamléptekkel történő 'kiképzését', aminek során néhány év alatt általános iskolát végzett személy egyetemi diplomához és annak megfelelő munkakörhöz jutott. Így fokozatosan leváltották a gyárüzemeket irányító értelmiséget. A leváltott értelmiség alacsonyabb rendű munkát volt kénytelen elfogadni. Ennek az eredménye lett aztán az, hogy a társadalom minden rétege elszegényedett, azaz egyenlően alacsony szintre süllyesztéssel érték el a társadalmi egyenlőséget, ez lett annak a föltétele.

A földbirtokos és a nemesi társadalmat már korábban elzavarták, földjeiket a háború végeztével szétosztották a földéhes parasztságnak. A következő lépcsőben a bankokat, majd az iparvállalatokat vették közösségi tulajdonba, amit az 'államosítás' programja határozott meg. Fokozatosan haladtak a nagyvállalatoktól egészen az egy főt alkalmazó kis vállalatokig, kiskereskedőig. Mindez a kommunista hatalomátvétel első három éve alatt lezajlott, az ország gyakorlatilag megvalósította a lenini program első szakaszát.

A következő lépés a terrornak a társadalom egészére való kiépítése és kiterjesztése volt. A 'nép', azaz 'népi demokrácia' ellenségei ellen indult meg a harc. Ennek keretében szaggatták szét a városi társadalmat, majd a faluhelyen is kiméletlen rémuralmat alakítottak ki a nagygazdákkal (kulákokkal) szemben. A következő lépés a földtulajdonhoz jutott parasztság 'tudatosítása' volt, azaz a tudományos szocializmus alapelveire építve a paraszti magántulajdon felszámolása. Ez volt a szövetkezeti, vagy szövetkezesítési mozgalom. Ez olyannyira 'sikeres' lett hogy a gazdag magyar termőföldön a parasztság a végén éhezett már. A szövetkezesítéssel szembeni ellenállók besoroltattak a 'nép ellenségei' közé, és kényszerszolgálat táborokba kerültek, esetleg az életükkel fizettek a kemény kobakjukért.

Hamarosan azonban megkezdődtek a kommunista vezetők belviszályai. Az állandó osztályharc elve alapján a Párt állandóan ellenségeket keresett, és ebben nagyon eredményes volt: talált is! Aztán koncepciós perek sorozatában ítélték el kémkedés, állam elleni összeesküvés, ellenforradalmi tevékenység és hazaárulás címén saját

⁶¹⁸ Még 1972-ben a sorkatonai szolgálat alatt is.

⁶¹⁹ Közvesztélyes munkakerülő volt a rendőrségi szakkifejezés.

⁶²⁰ Bay (1990), p.: 210-228.

vezető embereiket is, és akasztották őket sorozatban.⁶²¹ Eközben nem feledkeztek meg az 'osztályellenségről' sem, akasztófára, haláltáborba, vagy börtönbe, esetleg kényszermunka táborba kerültek a régi rend katona és rendőrtisztjei, főpapok, értelmiségiek, ha nem voltak hajlandók a rendszerrel együttműködni, de a munkás és paraszt ember is, ha úgy adódott, hogy elaludt a pártértekezleten. A lakosság megismerkedhetett az ún. 'csengősokkal', vagy 'csengőfrásszal' ami akkor kerítette hatalmába az embert, ha sötétedés után megszólalt a kapucsengő. Különösen, ha a ház előtt egy autó is állt, az azt jelentette, hogy az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) 'megtisztelő' figyelmébe került a család valamelyik tagja, és tőle évekre, vagy esetleg, ha nem bírta a kínvallatást, örökre el lehetett búcsúzni.⁶²² Nyomában maradt a megbélyegzés: ellenforradalmár család bűnöző rokonsága. Sok esetben ilyenkor a család egésze is hamarosan útra kelhetett, no nem saját jószántából, hanem egyszerűen 24 órán belül, fejenként 10 kg csomaggal mehetett az ország valamelyik vidéki tanyájára, és végezhetett büntető munkát valamelyik mezőgazdasági termelőszövetkezet istállójában, vagy földjén. „A munka felszabadít”⁶²³ volt kiírva a német munkatáborokra. A szocializmus munkatáborai ugyanúgy 'szabadítottak' fel, azaz tették földönfutóvá, küldték mihamarabb a föld alá azokat, akikre alkalmazták. Sőt, a német náci munkatáborokat évtizeddel megelőzve.

A terror, az éhezéshez közeli életszínvonal, a társadalom értelmiségének a lefejezése azt a reményt keltette a vezetésben, hogy az emberek majd szépen megszokják a 'rendet' és besorolnak a kommunizmus építésébe. Élni jobb, mint nem élni, még ha a nyomor szélén is. A munkabérek szinte semmit sem tükröztek, a megtermelt érték zömét⁶²⁴ az Állam söpörte be és látszólag újra elosztotta a nép között: élelem, ruha vásárolható volt, de a lakásslolgáltatás (korlátozottan), az iskola, az egészségügy szolgáltatásként, alanyi jogon járt. Ezek színvonala azonban fokozatosan lesüllyedt. Hamarosan az oktatás ingyenessége tűnt el, majd megfelelő orvosi ellátást csak hálapénzért lehetett kapni.

A propagandagépezet meg harsogott. Éhes gyomorral arról kellett a szemináriumokon, Szabad Nép-félórán⁶²⁵ áradozni, hogy mi milyen jól élünk, és sajnálnunk kellett a szomszédos tőkés ország dolgozóit, akiket halálra kizsákmányol a Tőke. Öntötték a fejünkbe a marxista eszmét, a nép mákonyának bélyegezték a vallást, az ateizmus volt a hittétel központja, a tudományos szocializmus mindennek a csúcsa. Azt lehetett volna várni, hogy az agyamosott emberek majd szépen birkaként fogadják a hatalom kegyeit, éltetik a tudományos eszmét, és beszolgáltatják a munkajövedelmeiket az Államnak. A dicsőséges jövő érdekében, nem ettük meg az arany tojást tojó tyúkot! Versenyeztünk, hogy ki tud többet dolgozni, termelni és ezért kevesebb jövedelemre szert tenni? Ki tud a csekély jövedelméből több terv-, majd békekölcsönt jegyezni, azaz még hitelezni is az Államnak? Ki tudja jobban támogatni a nemzetközi kommunista mozgalmat? Éltünk a kommunizmushoz vezető út első szakaszában, a szocializmusban, amikor *mindenki a képessége szerint dolgozik és a munkája szerint részesül a javakból*, így tanították. Célunk viszont a kommunizmus volt, amikor majd *mindenki a képességei szerint dolgozik és az igényei szerint részesül a javakból*, mert akkor olyan nagy lesz az árubőség – avagy az 'eredményes tudatformálás' eredményeként oly kicsi az igény.

Mindezek gazdasági alapját a tervgazdaság képezte. A szocialista gazdaságokban szinte személyre lebontott terveket dolgoztak ki, és azokat lehetőség szerint 150%-ig teljesítették. A tudományos tervezés eredménye hamarosan hatalmas gazdasági káosz lett. Az osztrák békeszerződés megkötése (1954.) után létrehozták a szocialista államok közös védelmi szervezetét (1955: Varsói Szerződés), és még korábban (1949-ben) a gazdasági összehangolást szolgáló szervezetet, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsát (KGST). Ez utóbbi legfőbb feladata a nemzetköziség szellemében úgy megosztani az egyes országok gazdasági szakterületeit, hogy lehetőleg minél jobban lecsökkenjen az önellátásuk, önállóságuk és minél erősebb függő viszonyba kerüljenek a szomszédjaiktól, mindennek előtt a Szocializmus Vezető Erejétől, a Szovjetuniótól. A Varsói Szerződést ugyan a közös védelem jegyében jegyezték, de amikor igazán működött, akkor Csehszlovákiát rohanta le 1968. augusztus 21-én hajnalban, hogy az ottani reformokat, a Prágai Tavaszt eltiporja, illetve ilyen tevékenységeként kell értelmeznünk az '56-os magyar forradalom vérbefojtását is a szovjet Vörös Hadsereg által, hiszen előtte Hruscsov egyeztetett a tagállamok vezetőivel (sőt még Titóval is).

A világforradalom ezzel komoly lépést tett a továbbterjedés felé, hiszen már 300 millió ember élt ebben a rendszerben, így közeleink látszott, hogy a forradalom hamarosan tovább terjeszthető nyugat felé. Mindezekre alaposan rácsófolt 1956, amikor Európa szovjeturalom alatti országaiban elégedetlenségi hullám söpört végig, aminek kiemelkedő jelentőségű eseménye lett az október 23-án Budapesten kirobbant magyar szabadságharc és

⁶²¹ Koestler (1981) írja le ennek a szellemi alapjait és borzalmait megrázó regényében, *Sötétség délben* címmel. A valóságos magyar viszonyokat, eseményeket Varga (2001) foglalta össze dokumentum könyvében. A koncepciók perek jegyzőkönyvei, kivégzések sorozata, Kádár János személyéhez kapcsoltnak kerülnek ott bemutatásra. Azonban azok csak a valóság egy vékony szeletét jelentették

⁶²² A hazai GULÁG egyikéről, az elhíresült recski munkatáborról – valójában haláltáborról – szól Faludy (1989) György csudálatos könyve, a *Pokolbéli végnapjaim*, ahol elevenen mutatja be a Párt szellemét, felfogását és ellenségségének lényegét. Vö. Darai (2003a).

⁶²³ *Die Arbeit macht frei*.

⁶²⁴ Nyolcvanas évek eleji 'amatőr' számításaink szerint a 16/17-edét.

⁶²⁵ A Szabad Nép volt a Párt politikai napilapja Magyarországon. A Szovjetunióban, a csehszlovákoknál Pravda volt a neve, azaz Igazság. De olyan távol állt a tartalmuk az igazságtól, hogy már ezért is használható volt az igazság kiolvasására. Mert ha a TASSZ (a szovjet hírgyűnökség) jelentette, hogy az 'imperialisták hamis vádja', akkor tudvalévő volt, hogy az igaz. A szocialista táboron belüli 'kiváló' életéről szóló jelentésekből pedig anizoknak az ellenkezője volt igaz.

forradalom. Előtte kizárólag mintegy a tudományosság jegyében alakult ki az állam minden területén a központi irányítás – legalábbis ezt hangoztatták. Mert az irányítók szerint a kapitalizmus piaci- és értéktörvényeit – nem mástól, mint Marxtól – ‘jól’ ismerve, ezt az új gazdaságot a tervszerűség jellemezte. Ennek a lényege a központi döntés tervszámainak a minden áron való megvalósítása volt. A tervszámok a társadalmi életnek nem csak a gazdasággal összefüggő eseményeire, adataira vonatkoztak, hanem az oktatástól az egészségügyig, a mezőgazdaságtól a külkereskedelemig annak minden ágát felölelték.

A tervgazdasággal a szocialista gazdaság magasabb rendűségét vélték elérni. A háborút követő rohamos gazdasági növekedés ezt látszólag alá is támasztotta. Ám a gazdasági trend állandósága⁶²⁶ hamarosan kiütközött – erről árulkodik a Szovjetunió gazdaságáról bemutatott 35. ábra.⁶²⁷ Itt az látható, hogy a cári uralom idején (Tc) a gazdasági növekedés 4.7% volt, majd 1922. után ez 10%-ra növekedett (Tszu). Ezt a szocialista gazdaság magasabbrendűségének vélték, holott nem történt más, csupán hatalmas tömegek kerültek be a munkába, azaz a gazdasági növekedés hajtó ereje az extenzív és nem az intenzív tényező volt. 1935-től 1940-ig és 1955-től 1970-ig viszont a trendnek megfelelő volt a gazdasági növekedés, amely 5 % volt. A B-C szakasz a háborús éveket, a C-E pedig helyreállítási szakaszt jelenti, ugyanis a II. világháborút követően az ezt meghaladó növekedés egy részt a háborús károkat helyreállító gazdaságból, másrészt a gyarmati uralom alá került országoktól elvont termékekből eredt.

Kezdetben a háború következményeit kellett fölszámolni, és ennek során a gazdaságok talpra állítása sikerként volt elkönnyelhető. A ‘hatalmas’ fejlődésből azonban téves következtetésre jutottak a moszkvai irányítás alatti politikai vezetők: elhitték, hogy a termelőeszközök társadalmasításával, a tervgazdálkodással kiküszöbölhetők mindazok a gazdasági bajok, amikért korábban a termelő tőkét tették felelőssé. A háborút követő helyreállítási folyamatokat követően kezdtek a gondok jelentkezni. Jánosi kimutatta,⁶²⁸ hogy a növekedés trendje a nem termelő – azaz az oktató – beruházásokkal mutat párhuzamosságot. A cári Oroszország oktatási színvonala és az arra fordított befektetés lényegesen elmaradt a későbbi szovjetétől. Így a szovjet időszak ‘magasabbrendűségét’ az oktatási szintjének magasságából és nem a társadalmi rendszeréből származtathatjuk.

Ugyanerre a következtetésre jutottunk a *Csúszkálunk a görbe alatt*⁶²⁹ című munka során. Az adatoknak a társadalmi rend szerinti feldolgozása is azt mutatta, hogy az európai szocialista országok 1975-ben szervesen beletartoztak Európa gazdaságába, azaz a tervgazdaságukról árulkodik, hogy az nem kitüntetett. Sőt, éppen az látszott, hogy az európai gazdaságnak éppen az alacsonyabb teljesítményű szakaszát jelentették ezek az országok, amit a vezetés hozzá nem értése, azaz alacsony műveltségi színvonala eredményezett.

A háborús helyreállítási szakasz végeztével, 10 évvel a veszített háború után a magyar gazdaság romokban hevert. A nehéziparnak minden más elé helyezésével, a hadi gazdálkodással a népességet a létminimumra sikerült szorítani. De sajnálatukra az emberi emlékezetben 10 év semmi, és a gondolkodás megindult. 1953-ban Sztálin meghalt és akkor az utódai már kényszerű helyzetből képtelenek voltak azt az erőpolitikát folytatni, amit Sztálin könyörtelenül végzett. Az elszabaduló ‘reformok’ megbolydították a szellemi életet, és ez Magyarországon odáig ‘fajult’, hogy a tilos tömegmegmozdulásokra került sor. Az emberek nyíltan beszéltek már a rendszer korrupsziójáról, és amikor a lengyel munkások sztrájkjáról a hír Budapestre érkezett, a lázongó egyetemi ifjúság a lengyel bányászok melletti szimpátiatüntetésre határozta el magát. 1956. október 23-án délután ezrek vonultak az utcára, és éjjelre már megszólaltak a hatalom gyilkos gépfegyverei. Kitört a magyar forradalom, vagy ahogy a Párt és a nemzetközi munkásmozgalom akkor nevezte: az ellenforradalom. Ettől aztán meg is roggyant a modell!⁶³⁰ A szovjet hadsereg előbb megverten távozott Budapestről, ugyanis a kommunista agymosáson átesett fiatalok nem, hogy nem fogadták el az agyukra öntött maszlagot, hanem a szovjet filmekből azt is megtanulták, hogyan lehet benzines palackokkal harcképtelenné tenni a páncélosokat. 1956. november 4-én azonban – hitszegő módon – immár szervezett katonai akció – azaz háború – nyomán a forradalom elbukott, de a szocialista tábor és a kommunista eszme akkora pofont kapott, hogy ebből már képtelen volt kilábalni, és ugyan három évtized múltán, de összeomlott. Ezt pótlándó jött létre aztán az évszázad utolsó évtizedére az immár liberalizmusra telepített egyesültállamok, az Európai Unió.

Az egyenlőség a nulla szinten, a teljes elembertelenedés végül is megroppantotta ezt a meddővé vált kísérletet, és 1989-ben a szocialista világrendszer orosz fennhatóságú államszervezeti rendje látványosan összeomlott. A megjósolt ‘fejlett’ társadalom így nem volt fölépíthető, a hegeli modell itt alaposan csődöt mondott. De valójában létezhet-e egy ilyen társadalom? Az emberiség eme szervezeti alakja élő-e, vagy eleve hamvába holt? Mindenesetre a XX. század végére létrejöttek azok a társadalmi viszonyok, amelyek az egész világra kiterjedő egységes jellegű gazdaság és társadalom megálmodott világát a megvalósulás útjára helyezték. Ennek útja a történelemből fejthető ki.

⁶²⁶ Jánosi (197?).

⁶²⁷ Lásd a 168. oldalon.

⁶²⁸ Jánosi (197?).

⁶²⁹ Cser (1984).

⁶³⁰ Ambrosy (2001), pp.: 96-97.

3.3. Történelem

Az ún. ősközösségi társadalom a mellérendelő szemlélettel összhangban évezredekig folyamatosan fennállt és működött. Gazdasága és a szellemisége összhangban volt. Hogy élő társadalom volt, élő emberiség volt azt a több évezredes fennállása és a környezetével való összhangja bizonyítja. Szerves egészet alkotott, amelyben az ismeretek növekedésével összhangban változott a társadalmi élete. Az eredeti termelési módja, a halász—vadász—gyűjtögető megrázkódtatástól mentesen váltott át a letelepedett, földműves életmódra, az élelmiszer-termelőre. Nem tapasztaljuk a forradalmi változást, hiszen a földműves gazdálkodás sem pillanatszerűen jelent meg, hanem folyamatos, hosszú évezredes átalakulás eredménye.

A pásztor társadalmak alárendelő szemlélete és társadalmi élete ugyancsak egyensúlyban volt évezredekig. Megmozdulásuk a kocsi és a lovaglás birtokában, a faluközösségekre való rátelepedésük már egyensúlyt bontott, – a lakosság létszáma tetemesen lecsökkent! Egyensúly az uralkodók és a letelepedettek között akkor jött létre, amikor a műveltségük ötvöződött. Az alárendelő szemléletű templomgazdaság kezdetben egyensúlyt jelentett. Csak amikor terjeszkedni kezdett, akkor ez az egyensúly itt is felbomlott. Később az uralkodó házak az egyensúlyt időlegesen helyre tudták állítani. A folyamközi társadalom halálát az öntözéses gazdálkodásának köszönhetette: a termőföld egyensúlya bomlott meg – elszikeredett – és a termőképessége szűnt meg. Ez az egyensúly a termőréteget a termőterületre rendszeresen újra szállító és ott szétterítő Nílus-menti szervezetben sokkal tovább megmaradt, és az ő bukásukat ugyancsak a terjeszkedő politika bevezetése okozta.

A sztyeppe pásztor társadalmi önmagukban, a természet és az ember között egyensúlyt jelentettek. Amikor a természet megváltozott, a sztyeppe immár telítettsége miatt ez az egyensúly felbomlott, és a vándorlások vége a pásztor társadalmak végét is jelentette. Egyikük sem tudott tartósan hódítani! Vagy beolvadt a meghódítottak közé, vagy felbomlott, elpusztult. A szkíta uralom a szomszédos letelepedettek fölött egyezményes egyensúlyt teremtett, és az onnan való rabszolgaszedés sem volt jellemző. Rabszolgáikat inkább az erdős területek halász—vadász lakosságából szedték, de az sem jelentett tetemes ember mennyiséget. Kizárólag a görögök rabszolgaigényét elégítették ki cserébe a borért.

Velük párhuzamos alakzatokban a rabszolgaság ugyan megtalálható, de a társadalom egésze ezzel nem jellemezhető. Rabszolgát csakis a vezető, uralkodó réteg tartott, – tarthatott, – és ez uralma fenntartását segítette. Egyensúlyt jelentett ez helyileg, és a szomszédokkal való kapcsolatban. Egyik sem terjedt nagyobb területre a római terjeszkedésig.

A római társadalom hódításra építve terjeszkedett. Egyensúlya mindaddig fennállt, amíg a már meghódítottaknak az újonnan behódoltatottaktól elvett gazdasági javikból adni tudott, valamint szervezettséget, oktatást és műszaki megoldásokat volt képes juttatni számukra. Ám ennek az adott időszak műszaki felkészültsége mellett természetes határai voltak. Az ellenőrzés alatti területek nagysága korlátot jelentett. Ezt elérve Róma belső egyensúlya megbomlott, előbb két részre szakadt, majd összeomlott. A rabszolgaság tehát csak átmenetileg jelentett náluk előnyt, és csakis a terjeszkedő életforma mellett, aztán már hátránnyá vált. Az ingyen munkaerő megszűnésével Róma válsághelyzetbe került. Ezen az általános értelmű háború (a hunok ellen) sem segített, sőt, az felgyorsította a társadalmi rend felborulását, a birodalom összeomlását. A háború, ami a római életforma szerves része volt, nem teremtett élő társadalmat, élőknek csakis addig volt elfogadható, amíg terjeszkedni tudott. Ám itt jelenik meg az, hogy egy központi hatalom eltérő szellemiségű területeken már belső feszültségek tömegét kelti. A Római Birodalom anyagelvűsége kevésnek bizonyult hatalma tartós fenntartásához, föl kellett vennie egy eszmerendszert, és ezzel még egy évezredig ki tudta húzni a haldoklását. A nagyobb területet ellenőrző Nyugat-római Birodalmat azonban ez sem mentette meg. Az eszmerendszerek nagy mértékű különbsége az ellenőrzött területen lehetetlenné tette az egyensúlyt, szellemi összetűzések (eretnkségek) sorozata bomlasztotta az élő szervezetet, míg nem 476-ban véglegesen összeomlott.

Az emberiséget azonban nem csak Európa jelenti. Itt figyelünk kell Ázsiára és más földrészekre is, ahol a fentiekől szögesen eltérően alakulhatott az emberi élet. Mindenekelőtt Ausztráliára kell figyelünk, ahol az ősközösség egészen az európai hódításig fennmaradt. Abban a társadalomban az egyenértékűség volt a meghatározó, családokban, törzsekben éltek, és a törzsek osztoztak az élelmiszerforrásokon. Nem erőszakkal, nem fegyverrel, hanem önkorlátozással, szaporodásuk ellenőrzésével, esetleg forgó-rendszerű helyváltoztatással alkalmazkodva a sajátos élelmiszer szükségletük forrásaihoz. Erkölcük félreérthetetlenül létezett, de azt nem isteni parancsra, hanem a közösségi szellem alapján követték. Nem voltak emberölő fegyvereik, de volt ábrázoló művészetük és hatalmas emlékező képességük. Ez főleg a térbeli elrendeződések emlékezetét jelenti, de időben is több tíz évezredre emlékeztek.

A másik 'szűzi' terület az amerikai földrész. Ott egyaránt létezett alá- és mellérendelő szemléletű társadalom. Ezek a fehér ember megjelenéséig egyensúlyban éltek, jöllehet, az alárendelő hódítások és az ezeket követő összeomlások (azték, maya) ott is észlelhetők. Az északi földrészen az indián közösségek mellérendelő szemlélettel egymásra figyelve, a bajbajutottakon segítve éltek egyensúlyban a természettel. Olyannyira, hogy az első európai telepeseiket ők tanították meg az ottani körülményekhez alkalmazkodni, azaz megélni – amiért hálából azok a tanítókat később nagy rendszerességgel, szinte teljesen kiirtották. Ekkor bomlott meg az egyensúly és ve-

zetett az őslakosok kipusztulásához, hogy helyüket az őket kíméletlenül letaposó, terjeszkedő népesség foglalja el.

Az Ázsia déli és keleti peremén élő emberiség ugyancsak vegyesen alá- és mellérendelő szemléletű. A kínai császárság közel négy évezredig állt fenn, csak a kommunista 'forradalom' döntötte meg. Eszmei alapjait a taoizmus és az abból kinőtt konfucianizmus, valamint a délről beszivárgott buddhizmus jelentették. Ezek békében megfértek egymás mellett. A császárságot az északi és nyugati peremén élő sztyepei lovas nagyjátékosok veszélyeztették, és azok ellen folytatott hadjáratokat. A hatalmas terület északi határait fallal védte, nem pedig a tőle északra pásztorkodók leigázásával, meghódításával. A kínaiak, területükön belül, a nyelvek százai és megosztott hitvilág ellenére, a családi hagyományokra építve közös műveltséget voltak képesek fenntartani. Az európai értelemben vett hűbériség, valamint a rabszolgaság egyaránt hiányzott itt, nem volt jellemző társadalmi alakzat, holott a közel négy évezredes életük során inkább a hűbérihez mérhető társadalmi rendet műveltek. Pontosabban megfogalmazva, ahhoz hasonló alárendelt államszervezetet alakítottak ki, annak tartalmi jegyei nélkül. Nem volt központi vallási irányzat, a császárt nem tekintették isteni eredetűnek, eszmei felfogásukban a földet sem teremtette senki. Így a több évezredes kínai társadalmi szervezet sem illeszthető a történelmi materializmus fejlődési keretébe.

Az indiai földrészen a hagyományos műveltség a mellérendelő szemléletre épült. A terület egy földrajzi-gazdasági egységet jelentett, a meleg égövi, rizsre települt élelmiszergazdálkodást a hegyvidéki pásztor társadalom egészítette ki. Nem volt szüksége nagy távolságú kereskedelemre, holott fűszercikkei valójában komoly kereskedelmet váltottak ki. A mellérendelő földműves gazdálkodást néhány évezredes fönnállás után az árja népek alárendelő pásztor műveltsége váltotta fel kb. Kr.e. a XVIII. században. A váltást követően kialakult kevert eszmerendszerek a két gazdálkodási mód ötvöződését tükrözik. Az északi területeken a hinduizmus, a délieken pedig a buddhizmus volt az uralkodó szellemi irányzat. Az élő társadalom ennek megfelelően alakult, és úgyszintén évezredekig egyensúlyban maradt. Az északi hindu közösség folytatott némi terjeszkedő politikát, de sokkal inkább az északról beáramló lovas népeknek rendelődött maga is alá. A királyság élő volt, a zömmel növénytermelő mezőgazdaságra alapuló társadalmi szervezetben a társadalmi alárendelt fokozatok az alattvaló felfogással egyetemben megvoltak, de ezek sem tartalmazták az európai hűbéri jegyeket. A király itt sem volt isteni eredetű! A kiépült kasztrendszer az alárendelő szemlélet hordozója lett, és a benne élők ezt elfogadták. Az uralkodó rétegzettség egyik helyen sem volt olyan kemény és átjárhatatlan, mint a keresztény Európában.

Afrikának a Szaharától délre eső területei ebből a szempontból ugyancsak a törzsi demokráciát tükrözik. Természeti népek lévén a törzsi rang rendjét mutatták. Az etiópoknál az északi (egyiptomi) hatás jelent meg, és ott a királyság hitre épülő rendszere létezett időszakosan és rövid időre kiterjedő hódításokkal.

Afrika északi területei a Földközi-tenger medencéjének a rendjéhez tartoztak, és most ezzel kell foglalkoznunk. A medence több eltérő gazdasági rendszerre oszlik, és ezek sajátos egysíku gazdasági, természeti hátterre (monokultúra) a területek együttműködését igényelte, de a nagy fokú különbözőségük miatt egészen a muzulmán uralomig nem képeztek egységes hatalmi rendszert. Nagy Sándornak sikerült rövid időre egységesíteni a hatalmat, de annak egyensúlyi helyzetéről még távolról sem beszélhetünk, fönnállása nagyon rövid idejű volt. A hatalomváltás, az uralomért folyó harc itt állandó volt, és az uralmak alatt egymástól nagyon különböző eszmerendszerek jelentek meg, és váltak szintén átmenetileg uralkodóvá. Ugyanakkor szűk területen egymás mellett is megéltek. Nem véletlen, hogy a kiválasztottság tudata ezen a területen vert oly mértékig gyökeret, amelyet a hébereknél tapasztalhattunk.

A gazdaság itt sem tükrözte a társadalmi alakzatokat. Így a városállamok a területi királyság rabszolgasággal, a hűbéri rendszer törzsek uralma mellett egymást váltogatták, és hihetetlen változatosságot mutattak. A sumér-akkád idő nagy mértékű termelékenységet (évi kétszeri betakarítás) váltotta fel a föld kimerülése után a nomád állattenyésztés, és csökkentette a népsűrűséget a 100-140 fő/km²-ről annak század részére. Úgy jutott el ez a terület az ipari társadalom kapujába, hogy szegényebb volt, mint évezredekkel korábban, és a háborúk annyira kivéreztették, hogy aztán a nyugati gyarmatosítóknak vált könnyű prédájává. Ha valahol nagyon is nem érvényes a történelmi materializmus fejlődési elképzelése, elmélete, hát ez a terület az. De melyik terület nem ilyen?

Vissza kell térnünk a termelékenység fogalmára és annak alakulására. Ezt a fogalmat a dialektikus és történelmi materializmus eszmerendszere kulcsként alkalmazza a társadalmi alakzatok minősítésekor. Az eszmerendszer szerint az emberi faj létszáma alapvetően az elérhető élelmiszer mennyiségétől függ, a kezdetek kezdetén az ember teljes idejét az élelmiszer megszerzése kötötte le. Csakhogy a természeti népek életének alaposabb megfigyelése ezt nem támasztja alá. Viszonylag sovány területeken sem fordítanak sokkal több időt napi átlag 4-6 óránál a napi élelmiszer szükségletük fedezésére, ennél sokkal több időt szentelnek a műveltségük ápolására, tanításra, hagyományörzésre, hagyomány átadásra-átvételre, társadalmi kapcsolatok ápolására. Ugyanakkor a jelenkori társadalom legkevésbé kitanított rétege helyenként 10-14 órát kulizik keményen, hogy az alapvető létszükségletéhez jusson (élelem, szükséges elemi ruházkodás, tető a feje fölé), és egyszerűen nem marad ideje és energiája sem a művelődésre, sem a társadalmi együttlétre. Ez hihetetlen ellentmondás, hisz manapság az élelem előállításával a társadalom alig 5-6 %-a napi 8-10 órás munkával megbirkózik. Hová tűnik el az a hihetetlen munkamennyiség, amely az emberek zömét az alapvető műveltségi igényeitől is megfosztja? Kik annak a ha-

szonélvezői? Miért *kell* az emberek zömének – ráadásul éppen a legfejlettebbeknek nyilvánított országában, mint pl. az Észak-amerikai Egyesült Államok – körömszakadtáig hajtaniuk pusztán elemi létszükségeik kielégítése végett?

Láthattuk, hogy Európára is csak nagy erőszakkal húzható rá az elmélet, több a kivétel, mint a szabály alá sorolható eset. Akkor most lépünk át arra a korszakra, amelyik ezt az elméletet, eszmerendszert kialakította. Vajon ezt a társadalmi szervezet életjelenségei teremtették-e meg, vagy pedig idegen eszmék vezérlésének lehetünk tanúi? Lássuk az ipari társadalmat, annak kialakulását, és a mögöttes eszméket, a társadalmat működtető elemeket.

Az ipari társadalom – társadalmi forradalom

1785-ben egy Sziléziába küldött embert villámcsapás ért, aminek következtében a helyszínen meghalt. A Grand Orient Lodgenak vele küldött üzenet azonban sértetlen maradt és a bajor rendőrség kezébe került.⁶³¹ A titkos üzenet nem tartalmazott mást, mint a bajorországi *Illuminátus* társaság forradalmi programját, amit az *Illuminátusok* németföldi betiltását követően néhány év múlva pontosan végre is hajtottak. Ez volt a nagy francia forradalom, a program, pedig annak végrehajtási programja volt, amit ugyan a bajor állam megküldött minden érdekelt uralkodónak, de azok nem vették komolyan.

Az európai zsidóságnak a Nyugat-Európába való visszatérése és a gettók felszámolása⁶³² ismét lehetővé tette a zsidó szellemi életnek az általános szellemi életben való megjelenését. Ez azonban már nem a Máimon féle hitfelfogást, hanem elsősorban a keleti zsidóság szellemét tükrözte. Ennek szerves része volt a kabbala alapján a Messiás várása, de meghatározó része volt a katolicizmus elleni föllépés is. Minthogy a hűbéri rend hármastagozódásába a zsidóságot beilleszteni nem lehetett, ezért elsősorban a polgárság és a világi értelmiség körében növekedett a létszámuk. A polgárságnál a kereskedők, kézművesek, mint pl. arany és ezüstművesek, órássok, ipart működtetők, bankárok és pénzkölcsönzők körében szaporodtak el a zsidó vagy zsidó származású emberek, az értelmiségi pályáknál pedig az emberekhez való kapcsolat volt a főbb vezérlő elv, ezért az orvos, az ügyvéd és az akkor kibontakozó újságírás vonzotta őket. Ezért sokan úgy érzik, hogy az ezekből a körökből elinduló szellemi mozgalmakat a zsidóság határozta meg, ami nagy tévedés. Pl. a szabadkőművesek közé zsidó, vagy zsidó származású ember sem ekkor, sem később, még több évtizeden át nem léphetett be. Franciaországban egészen a XVIII. század végéig, más nyugat-európai országban pedig a XIX. század közepéig a zsidók nem élvezhettek a nem-zsidókkal azonos jogokat, jószerivel még állampolgárok sem lehettek.

A Habsburg Birodalom szomszédságában, Bajorország és az egyesülés előtt álló német fejedelemségek, kisebb királyságok elemi érdeke volt a Habsburg Birodalom megroppantása. Ellenállásukat a Habsburgok katonailag próbálták meg letörni, amihez pl. Mária Teréziának a magyar huszárság segítségét is igénybe kellett vennie. Ezért Mária Terézia végül is hajlandó volt magát a magyar koronával megkoronáztatni, azaz kötelezettséget vállalni az általa korábban megvetett magyarok iránt, hogy katonai erejüket igénybe vehesse. Ez meg is történt. A Mária Terézia németföldi hadjáratait támogató huszárok egyik parancsnokoló tisztje később az amerikai függetlenségi háborúban Franklin Benjáminnak ajánlotta fel a segítségét, és vezényletével győzött a szabadságharc a döntő, bostoni ütközetben. Kováts Mihály tábornok az egyetlen magyar, akinek még ma is névünnepe van az Amerikai Egyesült Államokban. Kováts Mihályt egyébként a magyar irodalom is ismeri: János vitéz 'meséje' róla szól.⁶³³

A bajor fejedelem – a későbbi II. Frigyes porosz király – udvarában a szabadkőművesség rítusát alakíttatták. Maga Frigyes, mint Nagymester közreműködött a felsőbb fokozatok újrafogalmazásában, a német szemléletnek megfelelő fokozatok kialakításában. A 33 fokozatos rítusok II. (Nagy) Frigyes udvarához vezetnek.⁶³⁴

Ebben a rendszerben a beavatottak végtelen engedelmességgel tartoznak a Harminchármassok Tanácsa fejének, akire úgy kellett tekinteniük, hogy senki halandó fölötté nincs.⁶³⁵ Ő az Isten. Ez a kor szellemének megfelelt, mert a természettudományok, a világi bölcsélet fölfejlődésével a hagyományos zsidó, vagy keresztény Isten fogalma átalakult, és a mindennapi életbe folyamatosan beavatkozó istenség helyét a Természet, mint végső ok foglalta el. Ez a felfogás már a korábbi gnosztikus felfogásban is megjelent, ahol az Isten maga volt a világminőség. Amíg a *kék* szabadkőművességben az Isten még, mint építész, mint a természet létrehozója, megtervezője, működtetője ismert, addig a bajor felfogásban a Természet lép mindezek helyére. A gondolat még a Münchenben, Frankfurtban működő egyetemek tanári karának egy részét is áthatotta, és az itteni szabadkőműves mozgalom szellemi hátterét ez határozta meg.

A Habsburgok uralmának megroppantása nem csak a bajor és a porosz uralkodónak volt érdeke, hanem a franciaországi szellemi mozgalmak is ezen fáradoztak. Ramsay előadása után kezdtek hozzá a francia gondolkodók, mint pl. d'Alambert, Diderot, Helvetius, d'Holbach, Voltaire, Condorcet, az *Encyclopaedia* megszerkesztéséhez. S amint az kevésbé ismert, a bajor udvar segítségével és hatása alatt, 1746 és 1751 között ez el is ké-

⁶³¹ Webster (1924), p.: 235.

⁶³² Dimont (1994), pp.: 308-314.

⁶³³ Kovács László Dezső: *Ki volt János vitéz?* Magyar Élet, 1998.

⁶³⁴ Webster (1924), pp.: 145, 146, 149, Knight (1998), pp.: 80-83, 269-289.

⁶³⁵ Carr (1958), p.: 33.

szült,⁶³⁶ Ramsay intelmei ellenére azonban ez a munka nem mentes sem a politikától, sem pedig a vallástól, sőt, éppen ellenkezőleg, a tömegek világnézeti irányítását szolgálva, a forradalom előkészítője lett. A Természet, mint isteni fogalom jelenik meg benne, szellemisége meg kifejezetten katolicizmus ellenes.

Ugyancsak francia gondolkodó volt Rousseau, aki a természethez való visszatérést jelölte ki az emberi élet, illetve a nevelés céljaként. Azaz a vagyoni különbségektől nem eltorzított vadembert tette meg példaképnek. S mivel az embert az Isten is egyenlőnek teremtette, a városi életet, a született előkelőséget természetellenesnek nyilvánította.⁶³⁷ Az államot szuverén egyének szabad szerveződéséből keletkezettnek tartja, ahol az egyesek akarata helyébe az általános akarat lép, amit a közvetlenül a nép által hozott törvények fejeznek ki. Nézetei ötvöződtek az *Encyclopaediában* lefektetett nézetekkel, és mindezt együtt a *felvilágosodás* fogalomköréhez kapcsolták, aminek ismét csak az *illuminati* kifejezés felel meg.

Illuminátusok

A szélesebb körben csak később megismert *Illuminátus* mozgalom 1776-ban jelent meg, amikor Adam Weishaupt megalakította az ilyen nevű titkos társaságát.⁶³⁸ Ez a társaság még Jacob Franks életében jött létre, aki a titkos társasággal azonos területen és azonos időben, az övékéhez hasonló gondolatokról 'prédikált',⁶³⁹ sőt azonos fogalmakat is használt. Ezért egyáltalán nem zárható ki, hogy magának Franksnak⁶⁴⁰ is szerepe volt ennek a társaságnak a létrejöttében, vagy céljai, programjai, eszmeköre meghatározásában. Maga az *illuminati* szó nagyon széles értelmű, és az elmúlt történelem során másutt is és többször is fölmerült már.⁶⁴¹ Az *illuminati* szó a júdeo-keresztény mitológiában Luciferhez köthető, akinek a neve a *fény hozója* jelentésben fogható fel.⁶⁴² A Luciferhez kapcsolódó rítusok pedig a sátáni rítusok, ezért magát az *Illuminátus* eszmét is sokan sátáni eszmének fogják fel.⁶⁴³ Pedig a szó, a nevek alapján nem következtethetünk sem származásra, de még szellemi vonatkozásra sem, hiszen a *fény* hite rendkívül ősi és szerteágazó, ezért semmiképpen sem foglal össze hasonló értelemmel rendelkező eszméket, még kevésbé társaságokat, szervezeteket, gyülekezeteket.

A mozgalom alapítója, Adam Weishaupt eredetileg jezsuitának tanult, majd 5 évet a Közel-Keleten töltött, ahol a titkos rendekkel, társaságokkal ismerkedett meg. Onnan visszatérve fogalmazta meg a tanait és az azokra épülő politikai programját. Ezek lényege a következő:

- A királyság és minden rendezett kormányzat fölszámolása.
- Magántulajdon megszüntetése.
- Örökösödés megszüntetése.
- Hazafiság felszámolása.
- A család (erkölcsösség, házasság és a közösségi gyereknevelés) felszámolása.⁶⁴⁴
- Vallások felszámolása, racionalitás.⁶⁴⁵

A tanok alapján fogalmazódtak meg azok a hosszú időtávra kidolgozott gyakorlati lépések, amiknek a következményei még a mai napra is kiterjednek. Mindenekelőtt erre épült az anarchizmus eszmerendszere, ami az emberi szabadságot ragadja meg, mint legfontosabb fogalmat. Ezért az embert semmiféle más ember nem korlátozhatja, nem lehet fölöttese, nem lehet államszervezet, nem lehet szervezett vallás, de nem lehet sem nemzet, sem család, csak az egyén. A szabadságnak ez a mindenek fölé emelése szintén megvan a mai politikai mozgalmakban, azaz a liberalizmusként él tovább. Mai szélsőséges változatai ugyancsak mindenféle korlátot meg-

⁶³⁶ Webster (1924), pp.: 160-165.

⁶³⁷ A 'vissza a természethez' fogalomköre azonban itt nem állt meg. Ezt hangoztatta a későbbi náciizmust megalapozó mozgalom is, de ugyanezt hangsúlyozza a mai ú. n. *zöldek* mozgalma is. Érdekes elemzés olvasható erről a kérdésről az ausztráliai *Herald Sun* 2003. július 17.-i számában Andrew Bolt tollából. Amikor az 'állatok jogairól' beszélnek, az nem azt jelenti, hogy az állatokat védik, hanem elsősorban azt, hogy az embert súllyeszti az állatvilág szintjére, írja Bolt.

⁶³⁸ Webster (1921), pp.: 1-25, Webster (1924), pp.: 152-176, 196-233, Stanton (1991), pp.: 10-14.

⁶³⁹ Modernkori Messiás volt.

⁶⁴⁰ Franks a XVIII. század egyik zsidó messiása volt. Jacob Franks, ukrán születésű pálinkafőző volt. Dimont (1994) p.: 284 szerint Franks 1726-ban született. Sabbatai Zevi inkarnációjaként jelentette meg magát. Előbb Lengyelországba ment, ahol nyilvánosan elégette a Talmudot, és a kabbala alapján a Szentháromságról prédikált. Kabbalista volt, és ennek a Fény-könyvét (Zohar) használta. Ezért megvilágosultnak, *illuminatinak* is nevezik. 1759-ben a mozgalma, de személyesen Franks is, megkeresztelkedett, és elvetette a Zohárt. Ugyanekkor Franks fölvette a József nevet. A továbbiakban azonban egyértelműen kiderült, hogy a keresztény hitre térés csak álca volt, hívei megmaradtak a júdaizmus talaján. Miután mint a mohamedán hitre áttért hívő Törökországba utazott, visszatértek Varsóba le-tartóztatták, és eretnkség címén vád alá helyezték. Szabadon bocsátása után még sokat utazott Éva nevű lányával együtt. Éva a bécsi császári udvarba is bejáratos lett. Mária Terézia úgy tekintette Frankst, mint az evangélium emberét. Ám amikor ennek az ellenkezője kiderült, kiutasították Ausztriából. Végül Offenbachba telepedett le, ezért más néven Offenbach bárójaként is ismert. Rendkívüli módon gazdagnak tűnt, de jövedelmének a forrása nem ismert. Életmódja pazarló volt, a rítusában a szexuális elem meghatározó volt. Mozgalmát frankista mozgalomnak nevezik. Hívei halhatatlannak vélték, ám erre alaposan rácsófolva, 1791-ben meghalt. Vö.: Webster (1924), p.: 182.

⁶⁴¹ Lásd pl. a reneszánsz korából, avagy a zsidó messiás, Franks felfogását. De már Szent Ágoston is használta ezt a szót az ember isteni megvilágosításának kifejtésekor.

⁶⁴² Carr (1958), p.: 3. Valójában a hajnalcsillagnak, a Vénusznak felel meg, hiszen az hozza a fényt. *Lux – ferre = fényt hozni*.

⁶⁴³ Carr (1958), p.: 3.

⁶⁴⁴ Ez köszön vissza a XX. század ultra-marxista, majd ultra-liberális eszméiben, amelyeknek egyik magasra tartott képviselője, filozófusa Heller Ágnes. Nézeteivel korábban már foglalkoztunk, az *Illuminátusokra* vonatkoztatást már megtettük. Lásd a 146. oldaltól..

⁶⁴⁵ Stanton (1991), p.: 12, Carr (1958), p.: xix, Webster (1921), p.: 22.

szüntetének, de ez elsősorban a pénztőke előtti korlátok megszüntetését jelenti, a korlátok felszámolása valójában nem vonatkozik az egyszerűen csak jellegtelen, manipulálható tömegnek tekintett emberekre. ‘Az ésszerűség az ember egyetlen kódja’, határozta meg Weishaupt, de a temetőkre is az került ki nála jelszöke, hogy ‘A halál csak örök álom’. A prostituáltakat emelte föl királyi magasságba⁶⁴⁶. A műveltséget károsnak bélyegezte, a ‘szükség gyermekei, az állam bonyolult igényei a természettel szemben, mind az üres és haszontalan agy termékei’. De ugyanígy a termelők és a ‘kereskedő törzs’ ellen is föllépett.⁶⁴⁷

A racionalitás legfelsőbb szintre emelése mindenféle irracionális tan eltörlését igényelte. Ezért valameny-i vallást megszüntetendőnek nyilvánították. S ha az egyetlen szellemi vezérlőerő a racionalitás, az ésszerűség, az önmagában még nem lenne elitelendő, de nem feledkezhetünk meg az emberi lélekről, amely nem pusztán ésszerű, különösen nem, mivel nem érzéketlen robotokról, hanem élő emberekről van szó. Az ő törekvésükben azonban az istenképre alapozott vallás helyére követelményként annak ésszerűnek kikiáltott, de ugyanolyan mértékig ésszerűtlen pótlása lépett. Ennek romboló erejét azután, a franciaiföldi romboló hatásán túl, a XX. században ismerhettük meg, mint a szocialista, vagy a náci állam eszmei alapját.

A nemzeti kötődés Illuminátusok általi felszámolása a teljes nemzetköziséget jelentette. S e gondolat mögött ismét csak a mai kor ‘internacionalizmusa’ ismerhető fel. Miszerint a nemzeti kötődés megszüntetésével az ember egy ún. Világállam részévé válik, amiben nincsenek szabályok, nincsenek törvények, nincsenek erkölcsi-csök, nincs hitrendszer, nincs kötődés, nincs rend, csak az erő szabadsága. Mely felfogás egyébként kiválóan megfelel a pénzkölcsönzők érdekeinek, akik számára az egész földgolyó egyetlen vadászterület. Erre a gondolat-ra épült aztán a nemzetközi munkásmozgalom is, de erre épül manapság a Nemzetközi Kereskedelmi Szervezet, a Világbank, és még néhány hasonló szervezet léte.⁶⁴⁸

Az *Illuminátus* eszmerendszer ilyen módon tehát máig elhat, a mai életünk szerves része, azt nagymértékben áthatja még ma is. Hihetetlennek, ellentmondásnak tűnhet – de véleményünk szerint nem az –, hogy Eurázsia XX. századi társadalmának zömét is ennek az eszmerendszernek a továbbgörgetése határozta meg. Ezek megjelenése pedig a *kommunizmus*, a *nácizmus* volt, és a *liberalizmus* manapság. Ezekre az Illuminátus eredetű eszmékre épült a *náci németállam*, majd az ú. n. *szocialista tábor*, és épül még a mai polgári demokráciák zöme. Ezek szellemét tükrözik a szociáldemokrata és a bolsevik munkáspártok, de a mai polgári hatalomban még mindig erőteljesen beépült liberális pártok is. A már megszüntetett nemzeti szocialista pártok, a fasiszta mozgalmak az Illuminátus eszmék reakciójaként jöttek létre, ellenük tehát, védekezésül. Ezért üldözik azokat most, míg a kommunizmus bűneit még ma sem lehet üldözni. A mai eszmeáramlatok közül a *neoliberális* eszme alapjait ugyanitt találjuk meg, de az ú. n. *tudományos* eszmeáramlat, a *neodarwinizmus*⁶⁴⁹ sem más, mint az *illuminátusi* eszméknek a darwinizmust is tartalmazó változata, ahogy ezt nyilvánvalóan láthattuk az ultra-marxista, majd ultra-liberális Heller Ágnes nézeteiben is⁶⁵⁰.

Maga Weishaupt eredetileg nem volt szabadkőműves, csak 1777-ben avatták be Münchenben.⁶⁵¹ Szervezete titkos volt. A szervezet tagjai fedőneveket viseltek, amik leggyakrabban a római idők ismert nevei voltak, mint pl. Spartacus, vagy Cato. Hogy a szervezet valódi célkitűzései ismertekké váltak, annak a főntebb említett apró baleset volt az oka. 1785. júliusában Lanze nevű evangélista Sziléziába vitte a szervezet forradalmi parancsait, miközben egy villám halálra sújtotta.⁶⁵² A forradalmi utasítások ezért a bajor rendőrség számára ismertté váltak. Az iratokat a rendőrség megküldte az érdekelt államoknak is, de sem a Habsburgok, sem a franciák nem vették komolyan.⁶⁵³ Később a rendőrség házkutatást tartott Zwack és Bassus házában, ahol további okiratokra, a szervezet eszmeiségének további leírásaira, főleg Zwack és Weishaupt levelezésére bukkantak, amiket aztán 1787-ben nyilvánosságra is hoztak: *Az Illuminátus Rend eredeti irományai* címen. Ezekből nyilvánvalóvá lett, hogy a Rendről kialakult ‘emberbaráti’ kép alapvetően hamis. A ‘felvilágosultság’ pedig ugyancsak hamis álca, ami a társadalom teljes felforgatásának és önkényuralom alá rendelésének volt csupán az eltakaró máza. Még korábban négy müncheni professzor is megértette már a szervezet mérhetetlen veszélyességét és társadalmat romboló hatását, ezért a beavató esküjük ellenére tájékoztatták a közvéleményt, nyilvánosságra hozták a szervezetre vonatkozó adatokat, nem sok eredménnyel. Az *Illuminátus* szervezetet aztán a bajor állam 1786-ban feloszlatta, a Rendet betiltotta. Ám az fedőnevek alatt tovább élt.⁶⁵⁴

⁶⁴⁶ Webster (1921) p.: 35.

⁶⁴⁷ Webster (1921), pp.: 35-36.

⁶⁴⁸ Magyar Élet, 2004. január 22. Csapó Endre vezércikkében Edward Rhodes: *American Grand Strategy the Imperial Logic of Bush's Liberal Agenda* c. munkájából idéz. Az amerikai politika alappillére lett ma a hajdani békeharci eszméje, miszerint meg kell ölni az ellenséget, és akkor béke lesz. Hihetetlen nagy tévedés az, hogy a béke biztosítóka a halál!

⁶⁴⁹ Más néven szociáldarwinizmus.

⁶⁵⁰ Lásd a 146. oldaltól.

⁶⁵¹ Webster (1924), p.: 203.

⁶⁵² Webster (1924), p.: 235.

⁶⁵³ Mária Antoinettet nővére levélben többször is figyelmeztette a veszélyre, de ő nem hitte el, hogy az általa filantrópik ismert szabadkőművesség képes lenne az államot és az egyházat szétrombolni. Carr (1958), p.: 36.

⁶⁵⁴ Carr (1958) p.: 54 szerint tőlük ered a *kettősbeszéd* (*double talk*) gyakorlata is, ami aztán Orwell (2000) könyvében jelenik meg mint a Nagy Testvér szervezetét jellemző beszédstílus. Eszerint ugyanaz a mondat tartalmaz egy állítást és egyben annak ellenkezőjét is. Ilyen pl. Orwell (2000) p.: 6 oldalról idézve: *a háború az béke, a szabadság az rabszolgaság, a nemtörődomség az erő*.

Az egyik ilyen fedőszervezete az *Amis Réunis* volt, ami a francia szabadkőműves szervezetek szellemi életére fejtett ki lényegi hatást, azokat az *Illuminátus* eszmékkel itatta át. Ennek tagjai elsősorban a felsőbb nemesség közül kerültek ki, mint pl. Mirabeau, Talleyrand, Chefdebien d'Armisson márki, Leopold de Kollowrath-Krakowski gróf.⁶⁵⁵ A *Loge de Neuf Soeurs* a középosztály rendje volt, ahová pl. a következő ismert személyek tartoztak: Brissot, Danton, Desmoulins, Champfort, ill. 1778-ban maga Voltaire is.⁶⁵⁶ A *Loge de la Candeur* az legfelsőbb nemesség forradalmárjainak a rendje volt, amelyhez pl. a következő személyek tartoztak: Lafayette, Sillery márki, Iguillon hercege, Custine és Lameth márkija. A *Loge de Contrat Social* pedig az eszmék magasságában álmodozók rendje volt.⁶⁵⁷ Ezeket fogta össze az *Illuminátusok* fedőrendje, az *Amis Réunis*.

A fedőszervezetek alatti működés, a valódi szervezetek fölötti uralom átvétele és az *Illuminátus* eszmék szolgálatába állítása nagymértékben épít a ködösítésre, a valódi célok elleplezésére és a célok kíméletlen elérését szolgáló gátlástalan hazudozásra. Az alapfokozatokban még a testvéri szeretet, a felvilágosult gondolkodás csábítja a beavatandókat, majd azok, akik bebizonyították, hogy alkalmasak a legsötétebb társadalmi akciókra kapják meg a felsőbb fokozatokat, ahol már az alapfokozatokban tanítottakkal esetleg szöges ellentétben álló tanokat ismerhetnek meg. Ez a 'szellemi fölépítés' nagymértékben hasonlít a középkori muzulmán (egyiptomi) rendek szellemiségére. A szigorú titoktartást szolgálta az is, hogy a tagok csak a felettesüket és két hozzájuk tartozó alattvalót ismertek, ezért a 'parancsok', hírek úgy kerülhettek a szigorúan központosított szervezet teljes tagságához, hogy azok forrása nem is volt sejtendő. Föltételezik, hogy maga Weishaupt sem volt a legfőbb irányító, a mozgalom szellemi gyökere a müncheni *Theodore de Bon Conseil* szabadkőműves páholy volt, ahol magát Weishauptot is szabadkőművesnek beiktatták 1777-ben. Erre utal Mirabeau korabeli tanulmánya is, amelyben leírja, hogy ebben a páholyban a társadalom alapvető megváltoztatására vonatkozó gondolatok, elképzelések voltak már 1772-ben is, amikor is fölmerült az az igény, hogy ezt a gondolatot kiszélesítő titkos társulatot kell létrehozniuk.⁶⁵⁸

Nyugat-Európában ekkorra már kialakult a polgári (világi) értelmiség, amely a társadalmi mozgalmakban mint új erő, a tulajdonképpen negyedik erő jelent meg. A hagyományos rend megszüntetése nem történhetett meg elemi lépésekben, azaz a korábbi rend apránkénti átalakításával, ezt csakis forradalmi változással látták kivitelezhetőnek. Ezért ezek az eszmei körök a fönnálló társadalmi rend teljes lerombolását tűzték ki elsődleges célként, aminek romjaiból kívánták aztán fölépíteni az ún. *ésszerű* társadalmat. Ez nem csak hatalmi átrendeződést jelentett, hanem az életforma lényegi megváltoztatását is. Minthogy az új rend nem építhető ki csupán a Föld egyetlen kis pontján, hiszen azt a hagyományos rend azonnal elsöpörné, ezért a forradalmi mozgalmat világméretűre tervezték. Ez a világforradalom eszmerendszerének a lényege. Egy ponton megindul az átalakulás, és aztán a dominó elv alapján az egész világra kiterjed, aminek eredményeként aztán majd létrejön az Új Világrend. Annak eszmei és vezérlő alapját pedig az eddigi kötelességek helyébe léptetett új fogalomrendszer képezi majd: az *emberi jogok*. Ezekkel korábban már foglalkoztunk.⁶⁵⁹

Mindezen eszmék végső soron a vallásos eszmék tagadásából származnak. A vallásos eszmék helyettesítését, új vallások megteremtését szolgálta az ekkor újra megfogalmazódott bölcséleti rendszer, a *dialektikus materializmus*, aminek lényegi magvát a *tudományos ateizmus* képezi. De ugyanilyen vallásnak tekinthetjük a globalizációt erőltető neoliberális eszmerendszert. Mindezekkel főntebb részletesen foglalkoztunk.

Az *illuminizmus* eszmerendszere tehát nem rendelkezik a hordozó szervezettel. Céljai, eredményei leginkább a vírus fogalmat fedik le. Az emberiség létét rombolja azzal, hogy az erőforrásait vezérlő kóddá alakult. Ez a törekvés nyilvánul meg az egész földre kiterjeszteni szándékozott egyivású megoldásokban, a világállam eszméjében és tervében. A programvezérelt önszabályozó rendszer már alapjában sérült. Minden igyekezet meg van arra, hogy csak egyetlen hajtóerő maradjon meg, és minden ellenerő megszűnjön, kiiktatódjon. „A *határ a csillagos ég!*” – hirdetik a növekedésre utalva. Pedig a hatványfüggvény szerinti növekedés mellett a rendelkezésre álló készletek hatványfüggvényeszerű sebességgel fogynak és merülnek ki, ami a rendszer szétesését eredményezi. A vírus előbb megöli az élet motorikus mechanizmusát – az anyaszervezetet, – aztán maga is pusztulásra ítéltetik.

Ehhez kapcsolódik még az oktatás kérdése. Az ún. 'fejlett' országokban a lakosság harmada főiskolát, vagy egyetemet végzett. Ellenben, ha megvizsgáljuk a tudásuk színvonalát, hatalmas ellentmondásokat találunk. Az *egyetem* még idegen nyelven (*universitas*) áttekintő, egyetemleges tudást sugall, holott erről már szó sincs. Az egyetemet végzettek általános műveltsége alig éri el a XX. század közepi 8 osztályos általános iskolát végzetekét. Elemi fogalmakkal nincsenek tisztában egyetemeseink hallgatói, érettségi bizonyítványt lehet úgy nyerni, hogy valaki a matematikát – a természet nyelvét – egyáltalán nem is tanulta. A egyetemen is sokkal inkább valami sajátságosan szűk területről kap viszonylag elegendő tudást, onnan kikerülve a diák gyakran még arra is alkalmatlan, hogy önállóan tanuljon. Még tanulni sem tanult meg.

⁶⁵⁵ Webster (1924), p.: 236.

⁶⁵⁶ Webster (1924), p.: 153.

⁶⁵⁷ Webster (1924), p.: 236.

⁶⁵⁸ Webster (1924).

⁶⁵⁹ Lásd a 140. oldaltól.

A hajdani, hagyományos magyar iskolarendszer általános szintű képzést nyújtott, az egyetemek széleskörű ismeretekkel több terület művelésére tették alkalmassá a végzett növendékeiket. Ma teljes gőzzel folyik ennek a megszüntetése, az oktatás színvonalának, szintjének a lecsökkentése. Miért? A Times magazin 1995-ben statisztikát közölt az Észak-amerikai Egyesült Államok oktatási tévyszámaiból. Onnan az derült ki, hogy 1995-ben a három-négy éve egyetemet kezdőknek alig 3-5%-a volt képtelen az egyetemet elvégezni, sikeresen befejezni, holott 10 évvel korábban ez a szám még 15% volt. Ez azt jelenti, hogy a diákok alapképzése javult? Koránt sem! Neves egyetemen tanító tanárok panaszkodnak, hogy képtelenek a diákokat követelmények elé állítani, mert lett legyen akármennyire gyenge, át kell őket engedniük, a doktori munkáikat sikerrel kell befejeztetniük. A tanárok szerint a sikeres hányad ilyen mértékű növekedése a rájuk kiosztott parancsok, és nem az oktatás szintjének az emelkedéséből ered. Sőt, a követelményt kellett ehhez leszállítaniuk. Egyre gyengébb felkészültségű diákok érkeznek az egyetemekre, ami az általános oktatási szint lezüllesztésének a jele. Vannak kiemelt, roppant drága és jó képzést nyújtó egyetemek is, de velük párhuzamosan az olcsó, csak szinte papírt osztogatók száma növekszik. Ez utóbbiak követik a meredeken zuhanó népoktatás színvonalát.

Mért ez a durva színvonal csökkenés? Hiszen láthattuk hogy egy ország gazdasági növekedésének az évi üteme elsősorban az oktatásba fektetett tőkével, az oktatás szintjével arányos! Talán nem véletlen ez a tőkecsökkenés: a társadalom kettészakítása buta, műveletlen, gondolkodásra képtelen emberszabású szegényekre és felsőbbrendű, jól képzett gazdagokra gőzerővel folyik. Az USA-n belül és rajta kívül egyaránt. Haladunk a XXI. század rabszolgasága, Orwell víziójának megvalósulása felé!

** ** *

Az emberiség, az emberi programmal vezérelt élő társadalom a történelme során számtalan társadalmi alakzatot öltött, ahol a vezérlő program, a társadalom szellemisége nagyrészt összhangban volt a társadalmi alakzat sajátosságaival, tágabb értelemben véve megfogalmazott 'fejlettségével'. Ez a 'fejlettség' azonban nem egy soros követelményrendszerhez mért viszonyított érték, hanem a társadalom szellemi kapacitásának az elmúlt történelmi szakaszokban felgyülemlett tapasztalatainak az összessége. A tartós társadalmi alakzatok idején a vezérlő program – az eszmeiség – a társadalmi gyakorlattal összhangban volt, a rendszer a társadalom életét egyensúlyok sorozatán keresztül biztosította. A szellemiség és a társadalmi gyakorlat ekkor együttesen alkotta magát az élő társadalmat, az emberiség élő volt.

Más történelmi szakaszokban a társadalmi gyakorlatot a társadalom összegyűlt tapasztalataitól idegen eszmék igyekeztek meghatározni, vezérelni, és ekkor az emberiség a betegség jeleit mutatta. Ilyen idegen eszmeiség az alárendelő szemléletű eszmeiség, amely az embereket egymásnak kiszolgáltatott, de felső, elkülönült körből irányítottként igyekszik működtetni. A társadalom védekező mechanizmusa ezt a szándékot, vírusos fertőzést a történelem nagy része során sikerrel kiiktatta és társadalmi egyensúlyt teremtve élte életét – még ha kisebb-nagyobb összetűzések árán is, de a betegsége nem vált halálössé, merthogy nem volt az egész földre kiterjedő érvényű. Ezért a gyógyulás a távolabbi környezet közreműködésével megtörténhetett.

Komolyabb gond a XVIII. század során jelentkezik, amikor is valódi vírusnak megfelelő szellemi irányzat jelenik meg, kifejezetten azzal a szándékkal, hogy a teljes emberiséget az irányzatot képviselő, annak szellemiségét hordozó csoportnak rendelje alá. Ez az *Illuminátusok* eszmerendszere. Ebben a szellemi irányzatban az emberiség lényegét jelentő szellem fölül emelik az anyagi meghatározottságot, és ez valódi romboló programot jelent. A szellemiség működésbe lépésének köszönhetően embermilliók kerültek a guillotine alá, vagy máglyára, megsemmisítő táborokba, és pusztultak el nyomorultul mesterségesen keltett éhezés, vagy háborúk áldozataiként. A szellemi irányzat megfertőzte az emberi gondolkodás szinte minden szintjét, és ezzel a legelemibb emberi együttműködési feltételeket rombolja. Hatására fokozatosan megromlanak az életet jelentő egyensúly feltételei! Az emberiség egyedekre bontása és ennek mindenhatóságát hirdető szellemiség az emberi lét alapelemét tagadja meg: a közösséget. Az egyedek tömege nem társadalom, hanem csupán vágóhídra küldhető barbár tömeg. Az egyedekre bontást az egyedeket társadalommá alakító szellemiség szétrombolása és idegen eszmékkel való helyettesítése végzi. Az egoizmus társadalmi értékkel emelkedik, az összetartozást képviselő erkölcs meg haszontalan béklyóvá süllyed. A társadalmat romboló eszmeiség terjesztése pedig a szellemiség mögötti csoport birtokába került média csatornáin heti 168 órán át folyamatosan buzog.

Az emberiség beteg. Súlyos vírusfertőzés érte. A betegség tünetei mindennaposak. A társadalmat vezérlő erkölcs helyét átvette a napi haszon igénye. Ennek érdekében fokozatosan veszítenek értékükből az összetartozást jelentő közös érdekek, a társadalom jövőjét biztosító oktatás, a társadalom egészségét fenntartó egészségügy, és helyükre a társadalmat gyilkoló erőszak, erő, harc és háború lép. A társadalom közös erőfeszítésének terméke nem a társadalom érdekében gyűlik össze, hanem a vírust képviselő és terjesztő csoportoké lesz. A társadalmi szolidaritás fogalma kiiktatódik a társadalom eszmeiségéből, és helyére a pénz szolgálata lép.

Záró gondolatok

A jelen munkában a hármasság alakjaival 'játszottunk'. A kérdéskört azonban nem a hagyományos, az anyagközpontú alapon közelítettük meg, hanem a logikai rendszer oldaláról, és ezért alakilag a tudati (eszmei, értelmi) oldal került előtérbe, az anyagi, a motorikus rész, az értelem hordozója követte az előbbit. De ennek a mellérendelő szemléletünkben – amit a tanulmány során következetesen igyekeztünk alkalmazni – nincs eszmei jelentősége, mert a kettő egyet jelent, a működő rendszerben a kettő egymástól elválaszthatatlan egységbe olvad, azonos valóság két oldalát, két megközelítési módját jelentve.

A munkában bemutattuk az alárendelő szemléletű bölcseleti rendszerek hármasságot képviselő eszmeiségét, és a hegeli hármasság értelmezésére alapított, az életet kifejező elméletet. Ez után a mellérendelő szemléleti mód alapján értelmeztük azt, levezettük az élő rendszerek valódi lényegét, és kimutattuk, hogy a hegeli rendszerre alapozott darwini fejlődésmoделl hibás, az élet lényege nem az élet-halál harcot jelentő szembenállás, hanem az együttműködést jelentő egyensúlyok sorozata. A mellérendelő felfogás alapján két látszólagosan ellentétes fogalom, mint pl. a tudat és az anyag, nem jelentenek egymással szögesen szembenálló, kibékíthetetlen ellentétet, hanem többnyire egy-azonos rendszer két megközelítési módjának tükröi. A két fogalom együttesen határoz meg egy logikailag látszólag felettük álló fogalmat, a kettő ebben a fogalomban egyenértékűen egyesülve azonos. Ez az élő rendszereknél úgy jelentkezik, hogy maga az élő szervezet egy szellemi, tudati, információs csomag, és az ez által vezérelt mechanizmus egységként értelmezhető. Ez az általános kép az élő sejtektől kezdve fokozatosan az összetett szervezeteken át az élő lényekre, köztük az emberekre, majd tovább az emberekből szövetkezett társadalomra és annak összetett képződményére, az emberiségre is tovább vetíthető, kiterjeszthető.

Az emberiség a fentiek alapján biztonsággal fogalmazható meg élő társadalomként. Átvitt értelemben véve az emberiség programvezérelt önszabályozott rendszer, ahol a társadalom egységei hordozzák a működésüket meghatározó, vezérlő szellemi erőt, átvitt értelemben véve, a fogalmat az élő ember múltbéli felfogásából merítve, a 'lelket'. Kis történelmi elemzésünk azt is megmutatta, hogy nem létezik a hegeli és a lenini értelemben vett társadalmi fejlődés. Sem az egy főre jutó termelési érték, nagysága, sem az előzetesen ráerőltetett fejlődési szintek nem jelentenek egymástól való emelkedő jelentőségű minőségi különbségeket. Nincsenek a társadalmi rendszereket váltó 'forradalmi' változások. Valamennyi ún. társadalmi rend váltása – kezdve a mezőgazdaság kialakulásával, folytatva az ipari létrejöttével, majd az információs társadalom kialakulásával – hosszas, esetleg több évszázados, vagy évezredes, gyakran megszakításokkal megtűzdelt változások eredménye volt. A forradalmi elmélet hamis. Erre a legkiválóbb például az alacsony fejlődési szintre helyezett rabszolgatartó társadalmi alakzatnak a XIX századi amerikai élete szolgál, ahol a rabszolgaság részaránya többszöröse volt a hagyományos rabszolgatartó társadalomban tapasztaltaknál (43% és 10%), mégis az Észak-amerikai Egyesült Államok rabszolgái már az ipari társadalom keretei között működtek, hiszen az USA 'forradalma' meghaladta már a hűbéri rendet. Ezért a kivetített következő 'fejlődési fokozat', 'fejlődési szint' is hamis, az ezt a felfogást és szemléletet erőltetők 'haladó' jellege egyáltalán nem követendő, hanem éppen társadalomellenes.

Láthattuk, hogy az élet valójában a körülmények változására adott olyasmi féle válaszlépés, amely az emiatt megváltozott egyensúlyt igyekszik helyreállítani. A válaszlépés azonban nem lehet arányos a változással (lineáris válasz), hiszen nem csak a környezet, hanem maga az élő egyed is megváltozott közben. Ezért a válasz matematikai értelemben véve nem-lineáris, azaz a válasz minőségében benne foglaltatnak a választ adó rendszer állapotjelzői is, azaz a válasz minősége az egyedet is tükrözi. Így ez utóbbi magát a válaszprogramot is meghatározza. Ebben kiemelkedő jelentőségű a változások során felgyülemlett értesülések, adatok sora (információ), amely tanulásként értelmezhető. Ez a sejti tulajdonság átörökítés szerveiben felgyülemlett adatok halmaza is, de ennek tekinthető a társadalom műveltségének több évszázados, évezredes múltja is.

A legutóbbi sejti tulajdonság átörökítő vizsgálatok megdöbbentő eredményeire oda kell figyelünk. Eddig azt hittük, hogy az ember örökletes állománya több százezernyi egységet (gén) tartalmaz, holott alig harmincezer gén ismerhető fel csupán, alig több mint egy messze alacsonyabbrendű állatka, a hernyó átörökítő rendszerében. Az emberi test bonyolultabb felépítését és működtetését ezért nem különálló egységek hozzák létre, szabályozzák, hanem azonos egységek több különböző feladatot is ellátnak. Ez arra int, hogy egy-egy öröklési rendszerbe való beavatkozás nem csak a kiküszöbölendő tulajdonságra, hanem más, esetleg ma még nem ismert tulajdonságra is hathat. A Rockefellerek által oly kegyesen támogatott eugenetikai kutatásból kipattanó 'eredmény', a felsőbb rendű emberi faj érdekében, esetleg annak fokozott környezeti érzékenységeivel és esetleg rohamosan pusztulásával is járhat. A természet kényes egyensúlyába beavatkozni kockázatos dolog!

A természet fűtyül a beavatkozó 'nemes' szándékaira, céljaira és a változásra valamiféle lépéssel válaszol. Ilyen, az emberiséget sújtó példák tömegét lehet felsorolni. Elég itt, ha Hruscsov kukorica programjára hivatkozunk, amikor a 'szűzföldek' termővé tétele érdekében a Szir-Darja és az Amu-Darja folyók medrébe avatkozott be, a vízhozamot eltereltette, és eredményeként a termővé tett föld területének többszöröse sivatagosodott el, vált terméketlenné. De az Obi víztározó is megváltoztatta a helyi időjárási körülményeket, és az agyhártyagyulladást oly kegyesen terjesztő kullancsok iszonyatos, megfékezhetetlen járványát váltotta ki. 'Megváltoztatjuk', 'uralkodunk', 'hatalmunk alá vetjük' a természetet – harsogta a sajtó. A természet nem ismeri a mai aláren-

delés 'uralom', 'hatalom' kifejezéseit, sem ezek fogalmát, és az erőszakos változtatást tudomásul véve, annak megfelelően – a *homo sapiens* bölcsességét alaposan megcáfolva – lép, változik maga is.

Ami tenéssze ki az uralkodó előkelőség a saját 'nemesített' sejtí átörökítőit, ha nagyon akarja, ha annak forrásait maga a saját körében és saját teremtkészségével hozza létre. Legyen az ő eredményük, az ő sikerük, ha sikerül. De azért, hogy esetleg milliónyi kretén 'uralkodjon' rajtam, miért én gürcöljek egész életemben, vállalam fel a rám tukmált szellemi sötétséget, hagyjam, hogy mossák az agyamat, mindezt éppen az általam megtermelt értéktöbblet kisajátításával? Mindezen közben fogadjam el tisztelettel a rám osztott alacsonyabbrendű jelzők tömegét.

Hát nem hagyom. Nem termelem meg azt a többlet értéket, amire szükségük lenne a sikerhez. Nem 'adom el' az alkotókészségemet sem nekik. Az így felszabadult időmet, energiámat inkább a környezetem szellemi erejének a fokozására használom, és erre biztatom embertársaimat is. Mi emberek vagyunk, mi alkotjuk az élő társadalom, az *emberiség* életterejét, és ez szent fogalom, ezt földünk nem szabad. Nem kötelező 'fogyasztani', nem kötelező a divatot követni, nem kötelező nap-mint-nap vásárolni, csak azért, mert erre biztat a magukat felsőbbrendűnek vélők szolgálatába állított média, merthogy állítólag a látszólagos 'prosperitás' ennek a függvénye. *Fogyassz! Fogyassz!* – harsogja a hírközlés. Pedig nincs mindarra szükség, amelynek a fogyasztását belénk sulykolják. Van egy cipőm, és amíg az szét nem esik, a lábamon van. Van téli és nyári öltözékem, fölösleges azok számát megsokszorozni, hisz az öltözék elsősorban a természeti hatások elleni védelemül szolgál, a változatosságát és a napi divat követését már hamis eszmék írják elő. A szükségletnek vannak természetes igényei, de van egy csomó olyan, ami mesterkélt. Mesterkélt igényt elégíthetnek ki pl. a TV előtt eltöltött órák. Természetesen ott is van, ami a szellem számára is hasznos, van, ami a túlfeszített idegrendszer ellátásához hozzájárul, de a TV műsorok szinte mindent felülmúló többsége egyszerűen szellemi szemét. A jelenlegi törekvés pedig nem annak a csökkentése, hanem a maradék, elfogadható, esetleg hasznos műsor törlése, a szellemi értékek kiirtása, és gügye, bugyuta képi jelekkel való helyettesítése. Nézz, élvezz, és ne gondolkodj! Te vagy egyedül. Te vagy a legfontosabb! – ez a nézőbe sulykolt eszmei mondandó. A TV elé parancsolt ember minden nemű értékítéletét a reklám, az agy mosás alá kell rendelni.

De kell-e? Vagy, ha kell, az kinek jó? Biztos nem nekünk, mindennapi, egyszerű embereknek.

A környezet változásaival együtt járó tanulás mind a sejtí átörökítő (gén), mind pedig a műveltséget átörökítő egységeknél (mém) megtalálható. A kettőnek az élet szempontjából vett hasonlósága megdöbbentő. Minthogy a programvezérelt önszabályozott rendszer vezérlő programja elszakadhat a motorikus gépezettől, és más motorikus rendszer vezérlését veheti át, amiben viszont a kettő egysége megbomolhat, amikor is nem lesz képes a feladatát ellátni, mindez aztán betegségek alakjában jelentkezik. A motorikus egységtől lemeztelenített, de azt működtetni képes vezérlő jeleket tartalmazó egységet az élettan vírusnak nevezi. Hasonló alakzat a műveltségekben is megjelenhet, és ilyen jelleggel működnek az alárendelést hordozó eszmék, eszmerendszerek. Ezt tapasztaljuk a mai társadalom életében is, amely a szerves egységet megbomlasztó, szinte rákosnak nevezhető növekedési tüneteket okozza.

Az emberiség beteg. A kérdés az, hogy meggyógyítható-e a kór, vagy halálos? Ha hagyjuk a kórt tovább terjedni, erősödni, akkor bizonyosan halálos. Éppen ezért legalább kísérletet kell tennünk arra, hogy feltárjuk a kór lényegét, és gyógyítsuk káros hatásait.

Mindenek előtt az szükséges, hogy megállapítást nyerjen a kór minősége. Ezt a célt szolgálja ez a tanulmány is. Az a vezérlő program, ami az illuminizmussal jelent meg, és a mai társadalomra mint 'haladó szellem' rátelepszik, nem az élet programja. Aminek a helyére hivatott lépni, azzal is gondok voltak, de ez a program már az emberiség egészét veszélyezteti. Azzal, hogy a pénz napi hasznát állítja egy állandó, esetleg egyre növekvő sebességű gazdasági növekedés hajtóerejévé, és minden más ellenerőt (emberség, hit, erkölcs) kiiktat, eleve a programvezérelt önszabályozott rendszert, a társadalmat szabályozhatatlan állapotba billenti. A társadalom elé helyezett célok, jelszavak alapvetően hamisak, az egész vezérlő program, a jelkészlet hazugságra telepszik. A társadalom 'globalizációja' nem tud mást, mint minden erőforrásnak a vezérlő jelkészlet ellenőrzése alá helyezését, amivel a társadalom védekező rendszerét (immunháztartás) bénítja meg, iktatja ki. Azzal, hogy semmit sem ott fogyasztanak el, ahol megtermelik, a kereskedelem és annak könnyű ellenőrzése – de sokkal inkább vezérlése – teszi az emberiséget teljesen kiszolgáltatottá. Az értelmi szint csökkentését szolgálja a népoktatás lerobbantása. Az emberek agyának manipulálhatóságát éppen ezzel fokozzák. Ezt megtetézi az egyedek, az ÉN kiemelése, abszolutizálása, és a társadalom bármiféle szervező erejének kíméletlen rombolása. Ennek során a család, az emberi társadalmi szervezetek, nemzetségek, nemzetek, az ezek kovászatát jelentő szellemi rendszerek, eszmék kíméletlen gúnyolása, szétvérese és megsemmisítése ezt a hatást fokozza. A tömegtájékoztató, amit ugyanaz a társadalmi kör működtet, pedig mindezek érdekében az agy mosást folytatja végtelen szorgalommal. A szex mindenek fölöttivé helyezése, a kábítószeres hirdetések, a bugyuta TV műsorok ömlesztése, és abba a nézők minél szélesebb körű és mértékű bevonása csökkentik az emberek egymással való érintkezését, egymás megismerését, megértését, egymás közti hírcsere és annak értelmezési lehetőségét, de csökkentik annak az esélyét is, hogy az agy mosó hazugságra fény derüljön. Mindez a szabadság és az egyenlőség magasztos eszméjébe csomagolva teszi az embereket a nulla szinten egyenlővé, és a vezérlő eszme létrehozóinak tökéletesen kiszolgáltatott egyedekké. Az emberek a társadalom helyett manipulálható tömeggé, egyszerűen masszává alakulnak így.

Tudomásul kell vennünk, hogy a globalizációra alapuló mai állam nem a társadalomért van. A parlamentarizmus a népfőlség elvének immár csupán csak a bohózata, üresen kongó, hamis ígéretek tárháza. A politikusok immár a bankár társadalom pórázán rángatott bábuk. A végletekig eladósított országok csak a kamatok fizetésére képesek, és minél rosszabb helyzetben van az ország, a kockázati tényezőt annál magasabbra emelik és vele a kamatok, azaz a tönkremenetel öngerjesztő, autokatalitikus jellegű gyorsuló folyamat. Magyarország az eredetileg kölcsönvett tőkének immár a többszörösét visszafizette a bankoknak, miközben a tiszta adósságállománya megsokszorozódott. Az ország közös tulajdonát már mind magánosították. Nincs már szinte semmi eladni való, ami érték volt, az már azok kezében van, akik a kamatos kamattal terhelte kölcsönt ránk lőcsölték. Miből tudja az ország kifizetni az így rányalt adósságot? Csakis az értéktermelésből. Ám a baloldali-liberális kormányzat célja nem a szólamok szerinti társadalmi élet javítása, hanem az eredeti eszme alapján a társadalom nulla szintű egyenlősítése, azaz a modern rabszolgává süllyesztése. Rab, mert a pénzügyi gondjaitól képtelen megválni, abból kilábalni, és hogy a maradék létfeltételeit ne veszítse el, kulizik napkeltétől, napnyugtáig, a haláláig – ami nem túl távoli.

Ez a rend nem az életet szolgálja, ez a pusztuláshoz vezet. Különösen akkor, ha az élelemtermelés alapja, a föld is azok kezébe kerül, akik a kölcsönökkel terhelik a társadalmat. Ekkor az élelemforrás csapjai egyszerűen elzárhatók, és a nép kiéhezethető, ahogy ezt tették az I. világháborút követően Németországgal. *Vagy engedelmessz, vagy éhen halsz!* De tudomásul kell vennünk, hogy ha engedelmeskedünk, akkor sem lesz más a sorsunk. Ezért ha kell, társadalmi engedetlenséggel is, de meg kell őriznünk a saját élelmezésünket biztosító termőföldjeinket. Nem engedhetjük meg, hogy Argentína népe sorsára jussunk, ahol a világ egyik legjobb gabonatermő területén a társadalom éhez, mert az ott megtermelt gabona a világpiacot nyomja, nem jut a saját termelőinek belőle szinte semmi.

Ez a globalizáció lényege és célja. Ez a neoliberális társadalmi rend lényegi ereje. Ez az, amit nem szabad megengednünk nálunk. De a tiltakozásunk a globalizációs rabiga ellen nem lehet erőszakos. Az erőszak csakis erőszakot szül, és azzal céljainkhoz nem kerülünk közel.

Az élő szervezetek a vírus káros voltát előbb fölismerik, majd az immunrendszert mozgósítva a vírust elszigetelik a támadásnak kitett szervekből, sejtekből, majd elzárják az annak a tevékenységét biztosító csatornákat, és a vírust a szervezetből kiűrik. A test hőmérsékletének megemelése bénítja meg a vírus működését.

Adott esetben hasonlóan kell nekünk is eljárunk. Hasonlóan védekezhetünk a társadalmi vírusokkal szemben. Most már tudjuk, hogy mi a hamis vezérlő jelkészlet, ami az emberiség élő mechanizmusát a maga hasznára, az emberiség kárára működteti. Amit most tennünk kell, az az, hogy igyekezzünk elzárni a vírust a forrásaitól, az emberi közösségektől, az emberiségtől, és kialakítjuk a védekező mechanizmust, meghatározzuk a védekező lépéseket.

A társadalom azon tagjai, akik magukat a születés jogán magasabb rendűnek tekintik, akikre az *úrrátereptetés* fogalma érvényes, valójában rajtunk élősködőknek tekinthetők. Ezt meg kell szüntetnünk. Nem engedhetjük meg magunknak, hogy minket erővel arra kényszerítsenek, hogy az ő jólétüket biztosítsuk. Biztosítsák maguknak a saját erejükből. Ki kell rekesztenünk őket magunk közül! Távol tőlünk megélhetik a vélt magasabb rendűségüket, de azt ne a mi izzadságunkból táplálják. Ha úgy vélik, hogy ők a kisebbség, akiknek jogaik vannak, és a többségnek meg velük szemben kötelessége az ő jogaikat biztosítani, akkor nekünk meg azt kell felmutatnunk, hogy a jogok a jogokat élvezők számára is kötelezettséget jelentenek, és kötelezettségvállalás hiányában, jogaikat nem ismerjük el.

Természetesen az elesetteket segítenünk kell, hogy fölzárkózzanak, de az nem jelenti azt, hogy nekik azért semmit sem kell tenniük. Nagyon is kell! Aki megteszi, azt vegyük be magunk közé, de aki erre nem hajlandó, azt szintén rekeszük ki magunk közül. Forduljon azokhoz a 'jogvédőkhöz' segítségért, akik ezt tőlünk várják el. Adjanak ők a magukéból. Megtehetik, hiszen rólunk már lefejték, amit lehetett.

Mindenek előtt kell támogatnunk a helyi közösségek kialakulását. Erősíteni kell ezen belül is a családot. A család fogalma, szervezete és eszmei szerepe az utódok szellemi felkészítésében a vírus kezdeti megjelenésétől kezdve annak megsemmisítési szándékának egyik célpontja. Meg kell szerveznünk a családok védelmét, azok szövetségét és átfogó hírközlő rendszerét. Ezeken belül a kölcsönös segítségnyújtást, oktatást. Tanítanunk kell a műveltségünk alapjait, lényegét, változatait és annak múltját és a kis közösségeken belül művelni is ezeket. Tanítani mindent, ami a múltunkkal kapcsolatos, lehetőleg föltárva a valóságot és elválasztva az agymosásként ránk öntött hamis múltunktól. Bemutatni, hogy a magyarság jelentős tényező volt Európa művelődéstörténetében, és mint ahogy még ma is az. Kimutatni az 'Európa rablóbandája' hamisságát, rámutatva arra, hogyha voltak ilyenek, azok éppen nem a magyarok voltak. Oktatni kell a mellérendelő szemléletünket, de el nem feledve a környezet alárendelő szándékait. Nem szabad elfelednünk: nyelvünkben és műveltségünkben van az erőnk, ezeket kell leginkább védenünk és elsajátítanunk a használatukat.

Támogatnunk kell a helyi gazdasági kezdeményezéseket, egységeket, ha kell, bojkott alá véve a nemzetköziet. Támogatni a valódi tápértékű élelem helyi előállítását, és gátat vetni a manipulált, ipari technológiával gyártott és ránk erőszakolt szeméttel szemben (tudati felvilágosítás). Ha kell közös erőfeszítéssel állni a helyi termelők, munkát biztosítók mellé, hogy kizárhassuk a nemzetközi bankok életerőt elszívó manipulációit.

Meg kell tanulnunk lelökni a nyakunkra telepedni szándékozó 'hódítókat' (győzteseket), de úgy, hogy egy életre elmenjen a kedvük attól, hogy újra próbálkozzanak. Ehhez semmiképp nem szabad erőt, erőszakot alkalmaznunk, de okos fortélyal a kezdeményezéseiket zátonyra kell juttatnunk.

A hit kinek-kinek a személyi ügye. Mégis, a hit társadalmat összetartó erejét nem szabad figyelmen kívül hagynunk, és erősíteni kell a hitre alapuló közösségeket és azok zavartalan működését. Támogatnunk kell, hogy a közösségünk tagjai a hitüket ennek megfelelően gyakorolják. Mindaddig, amíg a közösség összetartozását erősítik. Nem szabad megtűrnünk azokat, akik a mások hitébe bármiféle, de főleg erőszakos (ide értve a szóbeli erőszakot is) módon beavatkoznak. Éppen ezért a különböző hitű csoportok, egységek versengését meg kell gátolnunk. Általában a közösségek versengését gátolni kell, az előre mutató versenyt azonban nem szabad megakadályozni. Előre mutató, ha a közösség egészének a boldogulását, összetartozását segíti, vagy szolgálja. Ez utóbbiban csakis győztesek lehetségesek, a jobbaknál lehetnek még jobbak, de a lemaradást nem szabad szégyenként megbélyegezni. Az ilyen versenynek azonban a közösség egészét kell szolgálnia, nem pedig egyéni 'hősöket' teremtenie.

A vírus ereje a tömeghírközlésben és a gazdasági függetlenségében rejlik. Ki kell kapcsolnunk a központi hírközlést, és ki kell alakítanunk a sajátot, amiből viszont a fertőző góccokat egyszerűen ki kell rekeszteni. Közösségeinkbe nem szabad beengednünk őket, legyenek akár kisebbségek, akár kiválasztottak, akár 'tiszteletre méltó', másságukkal tüntetők, hacsak el nem fogadják a közösség eszmeiségét és közös céljait, részt nem vesznek a közösség életében.

A gazdasági rabság elsőrendű eszköze az emberek eladósítása. Ha tehetjük, ne vegyünk fel hitelt, kölcsönt. Szervezzük meg az egymás segítségét munkával, értelemmel, tanítással, szükséges gondoskodással. A vírus erejét az adja, hogy a pénzt mindenki elfogadja, mint abszolút értékmérőt és az életet alapvetően meghatározó eszközt, immár isteni rangba emelve. Holott a pénz nem más, mint a munkamegosztás révén szükséges csere közvetítője. Nem lehet életcél. Nem lehet az erő kifejezője. Azzá csakis úgy válhat, ha a társadalom annak elismeri. A társadalom számára azonban az értéket az ember maga jelenti a közösséghez való viszonyával, tetteivel, munkájával, gondolataival, érzésével és szellemével. Azzal, hogy mennyit és mit tesz a közös 'kalapba', ahonnan aztán „mindenki egyaránt vehet”. Egyaránt, de nem egyformán! Társadalomellenes az, hogy valaki azért markolja ki a kosár tartalmát, mert pénzt gyűjtött, mert nem voltak erkölcsi gátlásai, és a mások által megtermelt javakat ügyeskedéssel, rafinériával a saját zsebébe töltött pénzzé tudta alakítani. Az ún. 'pénzcsinálás' ma az értelmiséget vonzó terület, ezért az értékkerentés – ami valójában a társadalom életszükségleteit fedezi – elszegényedik értelemben, alkotó elmékben. Ez a társadalom számára veszteség és gyorsuló leépüléshez vezet. Meg kell ezt a folyamatot állítanunk, és kikapcsolni azokat az agymosó forrásokat, amelyek a léha, a pénz erejére épülést hirdetik, mint elérni való célt, holott egyértelmű, hogy ezt az életformát nem nekünk szánták. Ez csak az erőteljesebb munkára, értékkerentésre való serkentést szolgáló hazug szövegek közé tartozik, aminek a gyümölcsei nem a mi kosarainkat töltik meg.

Megoldásként megfontolandónak véljük a társadalom sajátos hírközlő és adatszolgáltató rendszerének a létrehozását, amelynek a segítségével a társadalom alapvető szervezeti egységeinek a hálózatát vezérelve élő társadalmat lehetséges ismét kialakítani. Ez a szellemi önkormányzatok rendszere.

Szellemi Önkormányzatok

A fentiekből láhattuk, hogy az élet lényege az egyensúly, egyensúlyok tömege biztosítja az élő rendszereknek a környezetükkel való együttlétét. Az egyensúlyok a legkisebb sejten belülről kiindulva az egész szervezetre kiterjednek. A védekezést is az alapsejteknél, az *embernél* kell elkezdenünk. Az embernél is elsősorban megfelelő programot kell megteremtenünk, amely a társadalom szövetére települve az élő társadalmat az élet értelmében vezérli. Létre kell hoznunk a társadalom védekező mechanizmusának azt a szervezetét, amely az idegen, a fertőző eszméket felismeri, és azok hatásának a leküzdéséhez a megfelelő programot biztosítani képes. Ezeket a szervezeteket *szellemi önkormányzatoknak* nevezzük.

Ezek alapvető feladata, hogy mindenekelőtt a társadalom műveltségét fokozzák, azt, hogy a társadalom valamennyi tagja a saját lábán, a közösségébe ágyazva megálljon. Velük szemben hatástalan legyen a média agymosása, és a társadalom alulról szervezetten alakítsa ki a maga társadalmi csoportjait, a szellemi önkormányzatok valóban irányítsák a társadalmi életet, a csoportokat élővé tegyék. Tanítanunk kell a környezetünket, hogy ne agymosott gépek legyünk egy idegen mechanizmus szolgálatában, hanem gondolkodó és döntésre képes lények. Ezért meg kell szerveznünk az alternatív népoktatást, hogy pótoljuk mindazt az ismeretmennyiséget, amelyet az iskolák központi utasítás alapján nem akarnak és nem is fognak megtanítani. Ezen belül talán a legfontosabb föltárni a kötődésünket egymáshoz, ami nem testvéri, hanem közösségi. A testvériséget hagyjuk meg a közvetlen család keretein belül, amelyiknek hihetetlen fontos szerepe van a műveltségi elemek utódoknak való átadásában. Erősíteni kell a családot és ösztönözni a nemzedékek társalgását. Létre kell hoznunk azon köröket és nagyobb területre kiterjedő hálózatokat, amelyekben az oktatási módokat, a szükséges tananyagot tanítjuk, ha kell kormányzati, vagy parlamenti rendeleteket, törvényeket áthágva is. Ha egy törvény rossz, társadalomellenes,

akkor azt betartani nem erény, hanem bűn! Ha a társadalom zöme áthágja ezeket a törvényeket, rendeleteket, akkor a hatalom képtelen a 'bűnösöket' megbüntetni, egyszerűen nincs meg hozzá a gépezete, a személyi és tárgyi feltételei. A büntetést általában az teszi hatékonyvá, ha a társadalom egyetért a büntetéssel, és kiveti maga közül a bűnelkövetőt. Ha viszont a törvényhozó a bűnöző, akkor azt kell kivetnünk magunk közül. Mindenek előtt az erkölcs erejével, megbélyegzetten kiközösíteni. Ennek hatékonyabb megszervezése érdekében kell létrehozunk szellemi önkormányzatainkat, amelyek a társadalom életének vezérlő szerepét, a hamis eszmék felismerésében, azok közömbösítésében meghatározó vezérlő szerepre tarthatnak igényt. A szellemi önkormányzatok jelenthetik azt a szellemi erőt, amely a hazánkban már létrejött társadalmi önszerveződések, a polgári körök mechanizmusával egyesülve azokat élővé varázsolhatják.

Az államilag 'támogatott' és vezérelt oktatás liberális célja az, hogy a magyar felnőtt lakosság 'nyugaton eladható legyen' – ahogy ezt az SZDSZ 2002-es választási propagandaanyagából megismerhettük. A jelenlegi kormányzat ezt – a feladatot teljesen a liberális eszmék urainak átengedve és alárendelve – intézkedéseivel és gátlástalan összefonódásaival rohamléptékben igyekszik meg is valósítani. Az ifjúság oktatásából kivonják az önazonosságunkra vonatkozó anyagot, ugyanakkor az *egyént* helyezik a középpontba, megbontva minden emberi kapcsolat hátterét, és az azokat erősíteni szándékozó emberi viszonyok ismeretét eltagadva. Az egyén 'szabadságát' még az élet szabadsága fölé is emelik, amikor a kábítószereszt, a családok szétforgácsolását, az egyéni örömök mindenenk fölé helyezését hirdetik, a homoszexuális családot jogaiban a hagyományos családdal azonos-sá kívánják tenni. A társadalom együttélésére vonatkozó ismeretek erkölcs néven tudottak, és a neoliberális, neodarwinista eszmerendszerben ezek szükségtelen béklyók a korlátlan és kíméletlen élet-halál harc színterén. A szellemi önkormányzatok elsődleges feladata és célja ezért az ún. *népoktatás* megvalósítása, ahol mindazon ismereteket tanítani kell, amelyeket a társadalom mai önfölként urai a legszívesebben elhallgatnának. Ezek:

- Önismeret, emberismeret, testbeszéd ismerete;
- Közösségismeret, az erkölcsi szabályok alapjai – amelyek csak megjelenésükben vallásosak, lényegüket tekintve örök társadalmi együttélési szabályok;
- Közösség múltjának ismerete, önazonosságunk;
- Nyelvünk ismerete és tökéletesebb használata;
- Műveltségi és népi hagyományok felkutatása, ápolása és terjesztése;
- Döntéelmélet, megtanítani az embereket helyzetük felismerésére és abban döntéshozásra;
- Hírközlés ismeret és gyakorlat – megtanítani az embereket válogatni a hírekben, elhatárolni a hamisat a valóságostól, a kapott híreket továbbítani és a kevésbé művelteket tanítani;
- Társadalmi szervezeti ismeretek – megtanítani az embereket szervezetek létrehozására, működtetésére, a csoport etikára, csoportos cselekedetekre;
- Mellérendelő gondolkodás – megismertetni az embereket a mellérendelő felfogással, ami a hagyományos magyar társadalmi felfogás alapjait jelentette és fölkészíteni arra, hogy annak szellemében gondolkodjanak és hozzák meg döntéseiket, cselekedjenek.

A szellemi önkormányzatok feladata

- a helyi társadalom és társadalmi csoportok kialakítása, támogatása és szellemi összefogása;
- a fenti ismeretek tanítása;
- a társadalmi csoporttal aktív kapcsolat fönntartása;
- más szellemi önkormányzati egységekkel való kapcsolattartás;
- a hírközlésben mind hírforrás, mind hírt befogadó szerep ellátása;
- és nem utolsósorban a hatalom mesterkedéseinek, az önkormányzati egységek életébe történő hatalmi beavatkozásának a hatékony kivédése.

A szellemi önkormányzatok fölépítése és működtetése

A hatékony és kiterjedt társadalmi élet szellemileg vezérelt csoportok életét és tevékenységét jelenti. A hatómechanizmus alapjait a már létrejött polgári körök jelenthetik. Ezek készen állnak, hogy működésük célját tisztán megfogalmazva a társadalom életének motorjaivá váljanak. A szellemi célokat és a működés tartalmát szolgálják a *szellemi önkormányzatok*.

A *szellemi önkormányzati* szervezetek, egységek egy-egy közösség művelt, tudós, emberi ismeretekkel bőven ellátott emberek csoportjai, akik a mellérendelés értelmében együttműködnek abban, hogy a hozzájuk tartozó közösség az önálló tevékenységét folytathassa, és közreműködnek a közösség céljainak, tevékenységi módjainak a közösséggel együttes kialakításában. A 'test' a csoport, az 'idegrendszer' és az 'izomzat' a polgári kör, a 'fej' a szellemi önkormányzat. Szervezetileg nem elhatárolódott emberekről van szó, hanem a közösséggel együtt élőkről, azzal együtt tevékenykedőkről, mint a hagyományos társadalmakban az 'öregek tanácsa'. Mégis, nem az öregeket foglalja magában, hanem mindazokat, akik szellemileg képesek és hajlandók is a közösségért tenni, annak szellemi gondjaiban eligazítást adni és azt kidolgozni, majd tapasztalataikat másokkal, – elsősorban

a kapcsolódó szellemi közösségekkel – megosztani. Szellemi önkormányzati egység alapja lehet egy falu, egy vallási közösség, vagy akár milyen társadalmi közösséget alkotó egység falun, vagy városon belül, egészen akár egy teljes nagyvárosi közösségig. A lényegük, hogy helyiek és a helyben együttműködő embereket fogják össze. Egy-azonos ember akár számos közösséghez is tartozhat, nem szükségképpen ébrednek határok, a közösségek egymásba átnyúlhatnak, egymással átfedhetnek.

Szervezetileg a polgári körök mellé rendelten alakulnának meg, és az 1956-os munkástanács rendszer szellemében építenék ki az egész magyar nemzetre történő kiterjedésüket. Sikeres működés esetén maga a rendszer a magyarság lakóterületein kívülre megszervezve is továbbépíthető. Az egyes önkormányzati egységek egymással nem alá-fölrendelt viszonyban lennének, hanem elsődleges feladatuk a felsőbb szervezethez kapcsolódni az ismeretek hatékonyabb és szélesebb körű elterjesztése és a cselekedeteik összehangolása lenne. Ennek fontos eleme egy a magyarországi hatóságok ellenőrzési lehetőségeiből kivont központi adattároló és hírszolgáltató központ, amihez valamennyi önkormányzati egység kapcsolódhat, onnan híreket, értesítéseket, oktatási anyagot vehet le, és ahová a saját tapasztalatait, híreit, oktatási anyagát elhelyezheti. Itt kellene elhelyezni azokat az ismereteket is, amelyek a közösség múltját, önazonosságát szolgálnák, amelyek a nyelvünk tisztaságát megőrizni szolgálnak, amelyek az emberi együttesség szellemi háttérismereteit jelentik.

A közösség életének alapfeltétele az, hogy annak tagjai hajlandók legyenek a közösség életében részt venni, ahhoz képességeik arányában hozzájárulni. A közösség erkölcsi alaptétele az, hogy joga csak annak van, aki vállalja a képességei szerinti kötelezettségeket. A közösségből egyszerűen ki kell rekeszteni azokat, akik azon uralkodni akarnak, akik csak a tenyerüket tartják, de a közösségért nem kívánnak tenni, akik onnan csak híreket akarnak szerezni – pl. a média képviselői, ha nem járulnak hozzá a közösség működéséhez, ismereteinek bővítéséhez, összefogásához, együttességéhez. Ezek a közösségek nem 'liberális-szellemű' közösségek, ahol a kisebbségnek, a közösséget felbontóknak jogaik, a többinek meg kötelezettségeik vannak. Ezek a közösségek nem a baloldaliak kommunista közösségei, ahol 'ami a tiéd az az enyém, de ami az enyém, ahhoz semmi közöd'. Ez egyenértékű emberek egyenlőségen alapuló közössége, ami nem jelenti az egy-azonosságot. Ez nem jelent sem vagyon megosztást, sem egyenlősítést, hanem azt a vágyat, hogy ember módjára emberi közösségeinkben élhessünk, és a szellemi mocskot kizárhassunk az életünkől és ezt társainkkal vállalva tegyük.

Tennivalók

1. A fölvetett gondolatnak a magyar szellemi élet nemzeti elkötelezettségű tagjaival – és itt nem csak az anyaországiakra gondolunk – való megvitatása, és a fenti vázlat annak megfelelő módosítása és kerek formába öntése;
2. A feladatok és tevékenység pontosítása;
3. Hírközpont létrehozása és ahhoz való védett hozzáférés kialakítása;
4. Polgári körök bevonása a szellemi önkormányzati szervek kialakításába;
5. A létrejött szervezetek eligazítása, működésük beindítása és aktivitásuk kiterjesztése;
6. A hírközpont megfelelő anyaggal való feltöltése;
7. Az egyes egységek közötti kapcsolatok kialakítása és az állandó hírkapcsolat biztosítása;
8. Néptanítók felkészítése, oktatási rendszer, az ún. 'népfőiskola' kialakítása, megszervezése;
9. A mozgalom társadalmi méretű kiterjesztése mind az anyaországban, mind határokon kívüli magyarság körében mind a Magyar Királyság hajdani területén, mind a szórványmagyarság között;
10. Tapasztalatok alapján a gondolat és szervezeti alak nemzetközi átadása olyanoknak, akik hasonló szándékkal kívánják megszervezni a saját szellemi önkormányzatukat;
11. A szellemi önkormányzati tevékenység elsősorban nem anyagiak kérdése. Mégis, lesznek annak költségei. Ezek fedezetére meg kell nyerni a nemzeti érzelmű vállalkozókat ill. a közösség a saját önkormányzata működési költségeit fedezné, összeadhatja;
12. Gondolkozni kell esetleg egy az önkormányzati rendszer fenntartását szolgáló pénzügyi központ létrehozásáról is, de annak mindenképp a nemzetközi pénzkölcsönző rendszerektől függetlenül kell létrejönnie és működnie, ami roppant nehéz feladat.

Esetleges következmények

Számítanunk kell arra, hogy a hatalom – enyhén szólva – nem örül majd ennek, és mindet megtesz annak megakadályozására, hogy a szellemi önkormányzatok létrejöhessenek, de még inkább azért, nehogy feladatukat elláthassák. Fel kell készülni arra, hogy az ilyen jellegű mozgalom ellen még a törvény szigorával is föllépnek. Éppen ezért már eleve ki kell építenünk azokat a lehetőségeket, amelyekkel az ellenkező törvények hatása kikerülhető, ha kell tömeges polgári elégedetlenséget keltve a törvények hatástalanítása érdekében. A hatalom hatástalan, ha a népellenes törvényt a népesség nagyobb hányada egyszerűen figyelmen kívül hagyja és átlépi. Csakis olyan törvény hajtható és hajtandó végre, tisztelhető, ami a közösség érdekeivel összhangban áll.

Föl kell készülnünk arra, hogy a hatalom ügynökeivel be kíván épülni a rendszerbe, hogy annak működését ellehetetlenítse. Nem szabad követni a liberális propaganda szózatokat, és a kirekesztés politikáját konokul és következetesen kell alkalmaznunk a beépülő ügynökökkel szemben. A feltétel: aki nem vesz részt a közösség tevékenységében, azt a közösség kirekeszti magából!

Kevésbé ismert, vagy új szavak és fogalmak magyarázata

Abjatár	Hagyományos héber főpapi család. Eredetüket a Bibliában még Mózes idejére vezetik vissza. Salamon idején felváltja őket a Zádok család.
Ábrahám	Ábrám neve, miután Sáráit az egyiptomi fáraó elengedte, és Ábrám megkötötte Istennel a maga szerződését, aminek jegye a körülmetélkedés.
Ábrám	A héber hitvilág kiválasztott családfője, Ádám utáni huszadik emberöltője, akinek Isten Kánaánt ígerte. Felesége és féltestvére Sára, aki vén korában szüli dinasztikus utódját, Izsákot. Ábrám északról, Úr-Kasszidinból vándorol Jeruzsálem környékére. Történelmi hitele több mint kétséges.
abszolútum	Hegel bölcséleti rendszerében az öröktől létező fogalma. Abszolút eszme stb.
Abyss	Az északi gnosztikus hitvilág egyik őslétezőjének, az Atyának a neve.
adaptív	alkalmazkodó.
Ádám	Az Ószövetség szerint az első földi ember, amit ill. akit az Isten a saját maga hasonmására teremtett. A szó jelentése: ember. A gnosztikus hitvilágban nem anyagi, még az idők kezdete előtt létező spirituális fogalom, az Ember általános képe.
adekváció	megfelelés, megfeleltetés.
adenin	A DNS purin bázisainak egyike, az öröklődési kód egyik eleme.
Adon	Az Ószövetségi isten, JHVH egyik hivatkozott neve. Föltehetően az egyiptomi Aten (Aton) héber változata. Lásd: Aten.
Adonáj	Lásd: Adon
Afrodité	Görög szépség és szerelem istennő. (Római neve Vénusz). Ő ébreszti fel a szerelmi vágyat.
agyagtáblák	sumér és akkád ékírásos agyagtégla táblácskák.
Ai	Egyiptomi hadsereg parancsnok, Tutanhamon nagybátyja, majd halála után utódja a fáraó trónján. Négyévi uralkodás után eltűnt. Szerepköre alapján az ószövetségi Áron.
alapkategóriák	alapelvek.
alárendelő	szemléleti módszer. Ebben a fogalmak és a fogalmakkal meghatározott társadalom szigorúan egymásnak alárendelt, hierarchikus szinteken, elnyomó, ill. uralmi jelleggel működik. A metafizikus bölcséleti módszer alárendelő szemléletet vonz. Ellentétben a mellérendelő szemléleti módszer.
Alberti	Alberti (1404-1472) a római pápai kancellária titkára, s a reneszánsz művészet első nagy – festészeti és építészeti – teoretikusa. Folytatta mestere munkáját, a perspektíva alapelveinek kidolgozását. Építészeti az egyszerű és világos konstrukció, valamint a harmonikus arányok jellemzik. A tudományos alapokon nyugvó harmóniát kutatta, miközben az ókort, a természetet és az emberi értelem törvényszerűségeit tanulmányozta. Különböző templomokhoz, pl. Regini, Firenzébe, Mantovába, és a firenzei Palazzo Rucella palotához készített tervek, makettek.
albigens	Eretnek vallási mozgalom a Pireneusoktól északra, főleg Languedoc területén a XII-XIII. században. III. Ince pápa ellenük indította meg az albigens, vagy katar kereszt hadjáratot 1209-ben. A mozgalom egyik központja Albi városa volt. Másik nevük katar. A mozgalom a bogumilokéhoz közelálló eszmei felfogású, alapvetően késő gnosztikus mozgalom volt. A világot kettős módon értelmezték, szerintük a szellemi világ az Istent jelentette, az anyagi világot a sátán, a Rex Mundi teremtette. A halhatatlan lélek örökös körforgásának a végét, a megtisztult lélek Istenhez visszatérését hirdették, az anyagi világot ezért megvetették. Jézust embernek fogták fel, Róma rítusát és befolyását elutasították.
algoritmus	szabályrend, a tevékenységek egymásutániságát határozza meg. Manapság elsősorban a számítógépet működtető program gerincét jelenti.
Alsóház	a kétkamarás parlamentekben a választott képviselőknek helyet adó terem, ill. a képviselők összessége, testülete.
altruizmus	a másik egyén érdekét előbbre tevő erkölcsi magatartás.
Amarna	Tell a Nílus partján, Ehnaton dinasztikus városának a romjai. Az amarnai papság képviselte és fejlesztette Ehnaton Atenre épülő egyistenhitét. Ehnaton bukása után a papság szétszéledt, egyik részük föltehetően Elefantinba vonult és ott fejlesztette tovább a hitvilágot. Elefantinban nem sokkal később már a JHVH hit rítusa ismerhető fel.

Amenhotep	Egyiptomi fáraók neve a XIX. dinasztiában. Legismertebb közülük III. és IV. Amenhotep. III. Amenhotep a biblikus irodalomban Salamon néven ismert. IV. Amenhotep később nevét <i>Ehnatonra</i> (Akhenaten) változtatta és az ő személyisége képezi az Ószövetségben <i>Mózesét</i> .
aminosav	A fehérjéket fölépítő szerves molekula. A földi életben L-konfigurációban tartalmaz egy szén atomhoz kapcsolódó hidrogén atomot, karboxil- és amino csoportot és egy csupasz, vagy funkciós csoportokat tartalmazó alkil láncot. A földi körülmények között 20 természetes aminosav alkotja az élő rendszerek vázfehérjéjét és az élő rendszerek <i>biokatalizátorait</i> , az enzimeket.
analitikus	részeire bontva elemző neopozitivistá filozófiai irányzat.
analógia	megfelelés, hasonlóság.
anamnézis	Görög αναμνηση: visszaemlékezés. Az emberi lélek <i>Platón</i> szerinti születése előtt már élt az <i>ideák</i> , vagyis alkotójuk számára az érzéki dolgok ősmintái világában, s földi életben emlékeztet rájuk, fölismeri a földi dolgokban lévő <i>ideákat</i> .
anarchia	államtalan embervilág, emberi közösség, társadalom, rendnélküliség, a hatalom megbukott állapota.
anglikán	angol nemzeti vallás, angliai protestáns.
animizmus	lélekhit, lélekvallás, a világ élettelen és állati dolgaiban is értelmes szellemet feltételező felfogás legkorábbi emberi eredetűnek feltételezve.
anómia	törvénytelenesség
antiszemitizmus	Előítéletes zsidógyűlölet. A XIX. század második felétől ismeretes. Jellegzetessége, hogy a zsidóság egésze ellen irányuló lebecsülő ítélet. Szélsőséges felfogása a zsidóság egészének fizikai megsemmisítését kezdeményezte. Sem tartalmában, sem következményeiben nem azonos a zsidóellenességgel. Ébredése a XIX. század eleji nacionalizmusokhoz kapcsolható.
antitézis	ellentétel.
antiutópiák	elrettentő utópiák
antropocentrikus	emberközpontú, emberszemponitú, evilági magyarázatú.
Anu	Sumér istenség, Apszu és Tiámat fia. Az ég istene lesz.
anunnaki	A sumér hitvilágban az isteni szülöttek, istenek azon csoportja, akik az alvilágban szolgálnak. Égi megfelelőik az igigik.
Anya	Az istenfiút szülő nő, az Anya. A gnosztikus hitvilágban az Atya gondolata női jellegű, és ez az Anya feladata az, hogy a Fiút, azaz az Elmét megszüljje. A keresztény hitvilágban az Anya szerepkörét a Szentlélek veszi át, és így jön létre a Szentháromság: Atya-Szentlélek-Fiú. A jelentősége azonban harmadrendű, ezért a katolicizmusban a Szentháromság megfogalmazása már: Atya-Fiú-Szentlélek. Galambbal jelképezték.
anyagközpontú	Lásd: <i>materialista</i> .
anyai jog	matriarchátus, az anyajogú társadalom korszaka.
Apollón	A fény és tudás görög istensége. (Római neve Apollo.) Gyógyító, bűnbocsátó isten is, a művészet pártfogója, a múzsák karvezetője, az isteneket dallal, lanttal szórakoztatja.
aonok	közvetítő lények az istenség és az emberek között a gnoszticizmusban.
appercepció	észlelet, fogalmak alkotta érzékelés, azaz észlelés.
appercipiál	észlel, fogalmak alkotta érzékelést végez.
apriori	eleve meglévő, elsődleges
Apszu	Sumér/akkád őslétező, az őskáosz egyik fele, az Atya szerepkörrel. Vele együtt létező férfias őskáosz Mammu. Párjuk Tiámat, az őszanya. Éa legyőzi őket.
Aquinói szent Tamás	Szent Tamás (1225-1274), a Doctor Angelicus, az Aquinói grófi családban született a Nápoly melletti Roccasecca várában. Tanulmányait Montecassi-noban és a nápolyi dominikánusoknál végezte, itt a rendbe is belépett. Párizsban Albertus Magnust hallgatta és barátja lett, Kölnbe is elkísérte. Szent Tamás Kölnben majd Párizsban, majd több helyen tanított. 1268-ban újra Párizsban tanít, majd 1274-ben Nápolyba kerül. A következő évben a lyoni zsinatra utaztában, az Énekek éneke fordítása közben meghalt. Munkái Arisztotelész-kommentárok, összefoglaló nagyobb művek (summák) és különböző fontos kérdések taglалásai. Leghíresebb két műve: <i>Summa contra gentiles</i> , a keresztény vallás apológiája és a <i>Summa Theologica</i> , a teológia összegzése, korának egységes filozófiai rendszere. Szent Tamás Arisztotelész tanításait összeegyezteti a keresztény világgéppel, intellektualizmus jellemzi, amely a hitet a tudás fölé helyezi. Nem tekintélyi, hanem észérvekkel helyezi Arisztotelész ta-

	pasztalaton alapuló egységes, zárt rendszerét Szent Ágoston, az újplatonizmus és az arab filozófia elé.
aranykor	Görög bölcséleti fogalom. Hésziodosz másik műve, a <i>Munkák és napok</i> c. tanköltemény a görög falusi társadalom életéről szól személyes hangon; nem hőskről, hanem a mezei munka természet szabta rendjéről, a munka értékéről énekel. Beszámol kora megrázó állapotairól, amikor a gazdag, törvényszegő hatalmasok, a sólymok elpusztítják a tarkanyakú csalóanyagot, a szegény, jellemes embert. Tanácsokat ad a parasztnak, hogy kiválóságuk a munkában mutatkozzék meg; a szegényeket óvatosságra inti a gazdagokkal szemben, s felhív a barátság megőrzésére és a feleség jól megválasztására. Az emberiség aranykorának a megszüntetésére két magyarázatot is előad. Az egyik, a Pandóra-mítosz szerint Zeusz Prométheusz bűne miatt sújtja az emberiséget, a másik, keleti eredetű mítosz szerint az istenek hatalmi önkénye különféle emberi fajtaikat hozott létre és pusztított el, az arany-, ezüst- és rézkor, az isteni hősök rendjébe tartozó, valamint a jelenlegi vaskor embereit.
arámi	a Jézus idején a Szentföldön, ill. annak észak-keleti szomszédságában beszélt nyelv a görög mellett.
archetipikus Arimathiai	Görög αρχη:kezdet. Ezen az alapon jelentése: ősképi A <i>ha-Rama Theo</i> , azaz Isteni örökös. A szerepkörhöz tartozik a József megnevezés is, ezért a bibliai szerepkört tekintve a Dávid koronahercege, a trón jogos örököse.
arisztokrata arisztokratikus árja	Lásd: <i>előkelő</i> . A született előkelőket jellemző viselkedés, magatartás. az indoeurópai típusú társadalmak uralkodó katona eleme, ill. annak helytelenül egész Euráziára egységesítő fogalma.
art nouveau	Francia fogalom, jelentése: új művészet. Főként iparművészeti stílus a 19-20 sz. fordulóján, amely a korabeli egyéb művészeti irányzatokhoz kapcsolódott: a szimbolizmustól a futurizmusig (a kubizmus kivételével), a szecesszióhoz és a modernizmushoz; célja az alkotónak és felhasználónak egyaránt örömet szerző plakátok, ékszerek, üvegtárgyak, bútorok és építészeti ornamentika készítése.
Askenáz Askenázi	Az Ótestamentum alapján Noé dédunokája, Jáfet és Gómer utóda. Zsidó szellemi áramlat, amely elsősorban a kelet-európai zsidóságot jelenti. A név eredetileg a németföldi zsidóságot jelentette, megkülönböztetésül a spanyolországgal szemben. A mai zsidóság 90-95%-a magát askenázinak véli. A maradék a spanyolországi, azaz a szefárdi zsidóság.
Astár aszkrétikus Aten	Lásd Istár. önmegtartóztató, önsanyargató, nagy testi áldozatot vállaló. <i>Ehnaton</i> egyetlen Istene, minden élő és éltető erő forrása. A napkorong jelképezte, de nem volt személy. Az egyiptomi-héber írásban a <i>t</i> hang <i>d</i> -vé alakul ezért joggal föltételezhető, hogy ez a szó adja az Ószövetség egyik istennevének, az alapját (<i>Adon - Adonáj</i>).
aténizmus	<i>Ehnaton</i> vallási felfogásának rendszere. Egy-istent valló hitvilág volt, ami a nap, a fény hitéből merítkezett.
átlapolt kvantumállapot atomisták	Lásd: <i>Fröhlich</i> Antik görög filozófiai iskola. Azt tanították, hogy nemcsak a létező, a teret betöltő test, a teli létezik (eleáta felfogás), hanem az üres is létezik, a létező dolgok végső elemei nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is egyenlők. Tagadják az anyagon kívül álló mozgató erőt, mert a mozgási képességet az anyag tulajdonságának tartják. Leukipposz a Kr. e. 5. század második harmadában az atomelméleti iskola megalapítója. Szerinte minden létező tovább oszthatatlan (ατομος atomosz) parányi testekből, atomokból áll, amiknek anyaga teljesen azonos. Az atomok csak alak, helyzet és elrendezés szerint különböznek egymástól. Közöttük csak az üres tér van. Mechanikai kölcsönhatásban állnak, a nyomás és taszítás mozgatja őket. A különböző dolgok az atomok különböző csoportosulásából jönnek létre. Semmi sem történik vaktában, mert mindennek értelmes oka és szükségszerűsége van. Legjelentősebb tanítványa és barátja: Démokritosz (Kr. e. 460–370) a nevető filozófus Abdéra született, később ugyanott tanított. Sokat utazott a Keleten, nagy tudása közismert volt. Rendszerező elme, aki a természetbölcsélet mellett matematikával, zenével, etikai és művelődéstörténeti kérdésekkel is foglalkozott. Tudás és írói képesség tekintetében Platónnal és Arisztotelésszel vetekszik. Az érzékelt világ sokasága, mozgása és változása létezéséből arra következtet, hogy léteznek állandó, változatlan, de mozgó részecskék, atomok, és létezik az üres tér, amelyben a mozgás lehetséges.

Attila	az európai hun birodalom művelt, egyszerű és határozott vezére, aki ugyan nagy terület sok-sok helyi vezetőjén uralkodott és nyugat-európai hatalmi mondai példakép lett, de sem a maga életét, sem a birodalmát nem tudta megőrizni a támadásoktól.
Atya	A legfőbb istenség, az őslétező. Az egyiptomi hitvilágban az egyetlen őslétező, és, mint ilyen megnevezhetetlen, a sumér/akkádban a Tiámat a párja, a másik őslétező és itt a neve Anu.
aurignaci	dombvidéki emberi műveltség Európában az utóbbi százezer év első három negyedében.
autark	önellátó
autonóm	önálló, önerejű, független.
authoritarianizmus	önkényuralom
ÁVH	vagy ÁVÓ. Államvédelmi Hivatal. A CSEKA, majd KGB szovjet titkosrendőrség magyar megfelelője 1956 előtt. Sok embert megkínzott, megölt törvénytelen eszközökkel, ideologikus célok érdekében.
az ész csele	Hegel fogalma az Abszolút Szellem önérvényesítésére a világ emberi, társadalmi folyamataiban. Hegelnél a filozófia a művészet és a vallás egysége, benne az Abszolútum az öntudatos gondolkodás formájába emelkedik, az igazság önmagát ismeri meg, az eszme saját magát gondolja. A filozófia fejlődése ezért Hegel szerint megfelel a kategóriák összefüggésének. Ilyen alapon feldolgozva a filozófiatörténetet, megállapította, hogy a szellem tökéletes önismerethez a saját művében, azaz a hegeli filozófiai rendszerben jut. Az abszolút szellem gondolatának, világ-tervrajzának, és egyben akaratának teljesülése a történelemben nem zökkenőmentes, hanem az emberek sokszor nem is tudják, hogy éppen az abszolút szellem szándékai szerint cselekednek. Ez az ész csele (<i>Der List der Vernunft.</i>)
azonosságtudat	az adekvát önismeret alkotórésze, amely felhasználja a nem manipulatív, azaz igaz társadalmi vagy közvélekedés és tudomány adatait.
ázsiai kistigrisek	a rohamos gazdasági fejlődést produkáló dél-kelet ázsiai országok.
Babilon	(1) folyamközi birodalom a sumér és akkád idők után, az asszír támadásig. (2) az első romlottnak tartott civilizáció megjelenése.
Bacon	Francis Bacon (1561–1626) londoni előkelő, 1617-től titkos tanácsos, majd kancellár, de elveszti hivatalát. A tudomány elé gyakorlati célt tűz ki: a tudás hatalom. A tudományos reformhoz az előítéletek (emberi természeté: pl. létesítő- és célokság összekeverése; egyéni barlangunk, szempontunk, amely eltérést okoz a tárgyi világgal szemben; piaci, tökéletlen nyelvhasználat: nem a dolgoknak, hanem az észnek megfelelő szavaink miatt a dolgok helyett a szavak élnek bennünk; a színház: tudomány, filozófiai iskola előítélete, amihez nagyon ragaszkodunk) legyőzésére szólít fel. Az empirista indukciót tartja helyes módszernek. Ezt nemcsak a természet-, de a szellemtudományokban is használni kell.
baloldali	Politikai irányzat. Eredete a korai angol parlament, ahol Ófelsége ellenzéke a baljánál foglalt helyet. Politikailag az államot részesíti előnyben a rendiséggel szemben. Gazdaságilag a köztulajdont a magántulajdonnal szemben, a szociális gondoskodást az egyéni felelősséggel szemben. Mai köznapi felfogás szerint a baloldali a haladót jelenti, a reakciós, visszatartó konzervatívval szemben, amit viszont jobboldalinak tekintenek. A szocialista, a kommunista eszmerendszerek baloldaliak. Szélsőséges megjelenése a nemzetköziséget erőltető, erőszakos, a társadalmat erővel átalakító forradalmár.
Barbelo	A gnosztikus hitvilágban az anyagi világot teremtő isteni erő. Más megnevezése Ialdabaoth.
Barth	Karl Barth (1886–1968) svájci protestáns teológus a vallásos élményre helyezi a hangsúlyt. Fellépett Schleiermacher szabadelvű protestantizmusával és a természetes tudás istenelméleteivel szemben. Irányzata a dialektikai teológia, amelyet másokkal (a dialektikus iskola tagjai: Rudolf Bultmann, Emil Brunner, Friedrich Gogarten, Thurneysen és Georg Merz) együtt dolgozott ki. Barth az egyház folytonos reformálása szellemében lépett fel, hogy a vallást az eredeti, a reformátorok vallása, az államvallássá válás előtti, sőt a Krisztus keresztségének kinyilatkoztatása, kijelentése formájában állítsa helyre. A bibliai kinyilatkoztatást vagy kijelentést tette meg a teológia fő témájának: Ige-teológia, Kijelentés-teológia.
Bécsi Kör	neopozitivistá filozófiai iskola az 1920-as években a bécsi egyetemen Moritz Schlick vezetésével.

békeharc	önellentmondó kifejezés, a kommunizmus, a szocializmus eszméinek terjesztésére kitalált mozgalomra, melynek célja a fejlett kapitalizmus fegyveres világfenyegetésének leleplezése, ill. megállítása a szocialista 'béketábor' által.
Benjámin	Jákob legkisebb fia, Jeruzsálem környékére telepedett héber törzs neve. Jelentése többszörös, szó szerinti jelentése a <i>Jobbkezesek fiai</i> .
Bentham	Jeremy Bentham (1748–1832) utilitarista angol filozófus, aki a népesedés mértani és az élelmiszertermelés számtani növekedésének, ill. növelhetésének összehasonlításából katasztrófához vezető állapotokat jósolt.
Berkeley	George Berkeley (1685–1753) írországi, anglikán püspök. Élete végén Oxfordban élt. Főműve Az emberi megismerés elveiről szóló értekezés (1710). Fő célja a hit és az ész összeegyeztetése. Filozófiájában tagadja az elsődleges érzetminőségek realitását. Hiszen a távolságról, nagyságról, alakról nincsenek érzeteink, mert ezek csupán a látási érzetekhez kapcsolódó tapintási és mozgási érzetek által alakulnak ki. Abszolút tér és mozgás sem létezik. És csak konkrét, individuális képzeink vannak, általános képzet nincsen. (Nincsen például általános háromszög, mely sem nem derékszögű, sem nem hegyesszögű.) Tapasztalatunk adottságai kizárólag képzeink, melyeknek bizonyos tárgyakhoz való vonatkozása nem tapasztalható. Amit pedig nem tapasztalunk, nem is létezik. Tehát az, amit dolognak nevezünk, nem egyéb, mint bizonyos képzetek kapcsolata. (Így például bizonyos szín-, tapintási-, szaglási- és ízérzeteket, melyek együttesen jelentkeznek, egybefoglalunk, és az egész együttesnek az „alma” nevet adjuk.)
Bernstein	Eduard Brnstein az ortodox marxisták szerint revizionista megalkuvó gondolkodó, áruló munkásvezér a XIX. század végén.
besűgás	a szocializmusban a diktatúra különösen hatékony eszköze mindenki megfélemlítésére, a hatalom tájékozottságának fitogtatásával, amit a polgári kormányzatok korábban másutt is alkalmaztak.
Bibó	Bibó István (1911-1979) történész, politikatudós, jogbölcseleő.
Bilderberg	A világ háttérben meghúzódó legfőbb pénzügyi vezetőinek számító személyiségek konferenciái. E pár évente tartott Bilderberg-konferenciákon határozzák meg a világ jövőjének általuk kíván irányát.
biokatalizátor	Lásd: <i>enzim</i> .
biotikus	életi, életteli, életszerű, életet jellemző.
Boáz	Salamon templomának egyik szabadon álló oszlopa, az erő megjelenítője. Párja a Jákin. Másként pedig Dávid király öse.
Boccaccio	Giovanni Boccaccio (1313-1375) az európai próza új hangján szól, s a kor emberi típusait mélyen átélve ábrázolja: a gazdagok és szegények mindennapi életét, az életörömet, a felfokozott élettempót, az egyéni ambíciót és az érvényesülés sokféle útját. Legismertebb műve a reális, erotikus meséket tartalmazó Decameronja. Egész Európára hatással volt ez az élet vidám és szomorú oldalairól szóló a klasszikus értékű prózája. Barátkozott Petrarccal, s hozzájárult a Dante-kultusz elindításához.
bódhiszattva	jelölt a megvilágosult állapotra a buddhizmusban.
bogumil	balkáni manicheus eredetű szekta, ill. a katari eretnekség ága a X-XIII. században.
bölcselet	Filozófia. Gondolkodási, eszmei rendszer. Eredetileg a görög bölcseletszerető gondolkodás, majd főként kereszténységet segítő eszmeiség, s aztán a polgárosodás eszmei kifejeződése. Legújában, a társadalom kétpólusúvá tétele óta két alapfajtáját különböztetik meg annak függvényében, hogy a tudatot, vagy az anyagot tartja-e elsődleges létezőnek. Az idealista (eszmeelvű, tudatelvű) az eszmét, a tudatot tekinti elsődlegesnek, a materialista (anyagelvű) pedig az anyagot.
bolsevik	Az oroszországi munkáspártok nagyobbik, kommunista ideológiát követő frakciója. Jelentése: nagyobb, többségi. A másik csoportot a menyevikek (kisebbség) alkotta.
bráhmaizmus	a hinduizmus közvetlen elődje.
Bronzkor	Az a történelmi időszak, amikor a vonatkozó műveltség jellemző eszközeit ötvözött rézből, bronzból készítette. Ez Közép-európában a jelen előtt 5500 évvel kezdődött, amikor arzén volt az ötvöző elem. Később az arzént Európa szerte az ón váltotta fel, a Kárpát-medencében azonban az antimon. A bronzkorszakot a vaskorszak váltotta fel a Kr.e. első évezred során.
Brunelleschi	Az építészet mesterei közül kiemelkedik Brunelleschi (1377-1446), aki építész és mérnök volt, a korai reneszánsz építészet úttörője. Eleinte azonban még az itáliai román és gótikus építészethez kötődött. Rómában felfedezte az ókori romokat. Római alaprajzi minta szerint tervezte Firenze első reneszánsz épületét, az <i>Ospedale</i>

degli Innocenti oszlopcsarnokát, aminek hatására a homlokzat középkori jegyeit alárendelte az antik hangulatú új stílusnak. Szobrászati pályafutásának csúcsa az Ábrahám áldozása, mely a legdrámaibb ponton ragadja meg az eseményt, az alakok erőteljes arckifejezésével és gesztikulációjával kifejezve azt. Alkotásainak harmóniája az embert állítja a középpontba, majd épületeinek belső elrendezését ritmikus tisztaság jellemzi. Újra felfedezte – az antik civilizációval együtt elfeledett – lineáris perspektíva szerkesztésének módszereit. Ismerte az egy síkon egy pontba összefutni látszó párhuzamosok – enyészpontos – szerkesztését. Tisztában volt a távolság és a tárgyak látszólagos méretének összefüggéseivel. Felismerte a matematika és az optika – mint a perspektíva alapja – fontosságát az építészet számára, ezzel összekapcsolva a művészetet és a tudományt. Zseniális mérnöki munkával, aládúcolás nélkül, külön erre a célra tervezett gépek segítségével alkotta meg a *Santa Maria del Fiore* dómjának 41 méter fesztávot áthidaló kettőshéjú kupoláját. Építészeti pályájának csúcspontja a Mediciek temploma és régi sekrestyéje (az újat Michelangelo tervezte aztán), a San Lorenzo-bazilika megtervezése. A terv meglepően szabályos, mert a különböző részek logikus kapcsolatban állnak egymással, felemelő szellemi és vizuális harmóniát sugároz. Brunelleschi még több bazilika típusú templomot alkotott, s egyéb, más városokból érkező megrendeléseit, amelyek paloták, templomok, erődök tervezésére szóltak, tanítványai (pl. Michelozzi, Alberti stb) valószínűsíthetően meg.

- Bruno Giordano Bruno (1548–1600) tovább merészkedik, mint Cusanus, s az 1500 éves egyház és az isteni tekintély ellen lázad, ezért pusztulnia kell. Így válik a filozófia vértanújává. Filozófiája a reneszánsz első egységes természetszemlélete. (Dél-italiai, domonkos rendi szerzetes, 130 eretnekséggel vádolják szabadelvű nézetei miatt, kilép a rendből, sokat utazik–menekül, majd két évi fogság után az inkvizíció máglyára küldi.) Cusanust követve elveti Arisztotelészt és a skolasztikát, bár gyakorta skolasztikus módon bizonyít. Tagadja az anyaggal egyesült Isten transzcendenciáját. Isten a végtelen teremtő természet (*natura naturens*). Az anyag, az érzéki világ – mint teremtett természet (*natura naturata*) – Istenből létrejövő az ő kifejeződése. Panteista: Isten egy a világmindenséggel. Így a világmindenség is örökkévaló. Isten szabadság, a természet szükségszerűség, törvényszerű kapcsolatok vannak benne – így a cusanusi az ellentétek egysége Istenben, a teljes harmónia lehetséges. A dolgok eleme a monász, ami a legkisebb (minimum) is, mert a szubsztanciára jellemző az egyszerűség, ami a legkisebbre, az elemre jellemző. A legkisebb és legnagyobb egységének magtálalása teszi lehetővé a sokaság megragadását. Érzéki szemlélet értéktelen, mert nem ismerjük meg vele a végtelenséget, amit a fogalmi ismeret se képes megismerni. A világ lényegét, a végtelenséget a nehézségekkel bátran szembeszálló hősiesség (*eroico furore*) tudja csak megismerni.
- Buddha Megvilágosult. Indiai eredetű vallási és hitvilág lényege. Az állandó újjászületési ciklus (reinkarnáció) végéhez ért azáltal, hogy szelleme megvilágosult és ezért halálakor a lelke a világlélekhez tér vissza, azaz buddhává vált. A vallás alapítójára az utódok Buddhaként hivatkoznak, mert ő már a buddha állapotba került. Indiai herceg volt.
- Bultmann Rudolf Bultmann (1884–1976) szerint a keresztény hit helyett a transzcendentális Jézus a középpont. A keresztény hit nem a történeti Jézusba, hanem az egyházi megnyilatkozásba (kérügmába) vetett hit, amelyre Jézus felemelkedett (feltámadása által). Bultmann megállapítja, hogy az ember a történelemnek alárendelt lény, aki azért tud gondolkodni, cselekedni, fennmaradni, mert számot vet a múlttal. Céljait azonban nem mindig érheti el, mert a történelmet a sors és a végzet is alakítja, nemcsak az emberek.
- burzsoá a marxizmusban a nagytőkés, a nagytőke híve, a nagytőkés elmélet és gyakorlat támogatója.
- Camus Albert Camus (1913–1960) francia Nobel-díjas író, esszéista. Híres művei *A közöny* (1942), *A pestis* (1947) és *A bukás* (1956). Korai műveiben Észak-Afrika, Itália és a görög szigetek az ártatlanság földje. Közvetlen az érintkezés a világgal, az érzékiség keresése, az érzéki boldogság ösztönszerűsége, szomjúsága kap szerepet. Camus Algériában töltött ifjúsága tükröződik e művekben, az érzéki boldogság romantikája. Aztán betegsége következik, halálfélelme miatt az abszurdum érzése elhatalmasodik. Szanatóriumban írja műveit. Az algériai háború fokozza borúlátását, szubjektí-

centrokomplexitás	vizmusba fordulását. A második világháború hat évének rombolása, pusztítása két-ségbeesésbe kergeti. Camus antihumanistává válik, az abszurdum korszakát éli. az emberi tudás és képesség bővülése egységesüléssel és központba kerüléssel Teilhard de Chardinnél.
chanuka	zsidó vallási ünnep.
Chemoton	A legkisebb elméletileg levezetett élő rendszer. Gánti Tibor fogalmazta meg az <i>Élet principiuma</i> c. munkájában.
Chorizma	Khorezm, Horezm. Perzsa, arab, majd mongol uralom alatt fennálló közép-ázsiai or-szág, ill. birodalom a Kr. e. VI-iktól a Kr. u. XIV. századig.
Cion Bölcese	(1) Pamflet címében szereplő szervezet. (2) Francia lovagrend, <i>Sion Bölcsei</i> .
Cion	Jeruzsálem szent dombja, ahol a Templom épült. Más neve Sion.
cionista	A 'vissza Palesztínába' zsidó mozgalom híve.
cionizmus	Herzl által a XIX. század végén elindított nacionalista zsidó mozgalom, amely a nemzeti alapon meghatározott zsidóságnak Palesztínába való visszatérését szorgal-mazta. A mai Izrael állama erre a mozgalomra épül, de társadalmi gyakorlata azt már messze meghaladta. Emiatt manapság több mellékjelentés is tapad hozzá, ami hamis, még akkor is, ha több alapvetően cionista személy a mozgalom alap célján felül esetleg más eszmét és társadalmi gyakorlatot is vall.
citozin	A DNS purin bázisainak egyike, az öröklődési kód egyik eleme.
citrát ciklus	A sejtlégzés vegyi konyhájának körfolyamata.
Comte	August Comte (1798–1857) sokáig Saint-Simon herceg titkára, így az utópista szo-cializmus jó ismerője, Diderot szellemi örökösének tartotta magát. Az első pozitivis-ta rendszer kidolgozója (bár pozitivizmussal már találkoztunk a szofisták, epikureu-sok, szkeptikusok és a 18. századi angol szenzualisták esetében), akitől az irányzat elnevezése származik. Fő műve: <i>Cours de la Philosophie positive</i> I–VI (1830–42). Szerinte a tapasztalat és megfigyelés tényei, a tudományos vizsgálat eredményei el-vezetnek a jelenségek közötti szükségképpen összefüggések egyetemes törvényei megismeréséhez. Ezáltal befolyásolni tudjuk a jelenségeket, illetve előrelátni követ-kezményeiket. Ezért a helyes attitűd a metafizikáról való lemondás s kiindulás az adottból, a tényszerűből, a jelenségből.
crede ut intelligas, intellige ut credas	Latin: Tudnom kell, hogy higgyek, hinnem kell, hogy tudjak. Aurelius Augustinus vagy Szent Ágoston felfogása az észről, hit és tudás viszonyáról, miszerint mindket-tőre szükségünk van, mert a tudás hit nélkül nem elegendő, a hitnek pedig szüksége van a feléje vezető tudásra. A kettő harmóniája a cél, a hit vezető szerepe mellett.
Cusanus	Nicolaus Cusanus (1401–1464) előbb cuesi ügyvéd Trier mellett, majd pap, 1448-tól bíboros, a reneszánsz legelső filozófiai rendszerét építi fel. A skolasztika nomina-lizmusát a misztikával és az újplatonizmussal egyesíti. Megérintik a humanista moz-galmak, és a matematika nagyrabecsülése miatt a püthagoreusokhoz is kapcsolódik. A középkori teizmussal viaskodik az újkori panteizmus nevében. A megismerés négy foka nála az érzéki szemlélet, az ész (<i>ratio</i>), az értelem (<i>intellectus</i>) és a misz-tikus szemlélet.
CSEKA	később GPU, majd KGB. A szovjet teljhatalmú titkosrendőrség, ill. kémszervezet.
Dante	A három firenzei koszorús költő, a humanizmus elindítóitól az első a költőóriás Dante Alighieri (1265–1321), aki a korszakhatáron élt s kinek hatalmas műve, az <i>Is-teni Színjáték</i> (<i>Divina Commedia</i>). Ez a középkori tudás páratlan, mélyen vallásos összefoglalása: a középkori ember gondolatai a világról, Istenről és a túlvilági élet-ről. Megvannak azonban benne a reneszánsz gondolkodás legfőbb elemei is: a vi-lágmegismerés vágya, az érzelmek szabadsága, az egyéni hírnév és dicsőség igénye, szenvedélyes érdeklődés a természet, az ember belső világa és a szerelem iránt. Jel-lemző, hogy a Pokol leírása során a pápáké a legnagyobb büntetés.
dedukció	filozófiai levezetés, általános tétel egyes dologra következtetése.
dekabrista	az 1825. december 14-ei levert cárellenes orosz nemesi polgári összeskűvés résztve-vője.
Derrida	Jacques Derrida (1930–) francia filozófus előbb a párizsi <i>École Normale Supérieure</i> , majd a Sorbonne tanára. Főbb művei <i>A hang és a jelenség</i> (1967), <i>Az írás és a diffe-rencia</i> (1967), <i>Grammatológia</i> (1967), <i>A filozófia margói</i> (1972), <i>A disszemináció</i> (1972), <i>Az igazság a festészetben</i> (1978), <i>A szellemről</i> (1987). A nyugati filozófiát bírálván, bírálatát kiterjesztette az irodalomra, a nyelvészetre és a pszichoanalízisre is. Alapvető filozófia-kritikája a nyugati filozófia legtöbbjét érintő jellemző vonás

ellen irányult, hogy keresik a végső metafizikai bizonyosságot vagy jelentésszórását. Részletesen és didaktikusan kifejti azt a Dewey, Heidegger és Wittgenstein által kimunkált és képviselt, a nyelvre vonatkozó holisztikus álláspontot, hogy a szavak nem jelképező jellegükből, hanem más szavaktól nyerik jelentésüket, és a szótárak az őket használó emberek révén, s nem valóságtükröző mivoltuk miatt működnek. Tőle származik az a dekonstrukcióként ismert filozófiai módszertan, amely állítja, hogy a szavaknak nincs fix referencia pontjuk, és az írott szövegek ellentmondanak önmaguknak. Műveiben ennek a dekonstrukciós módszernek a segítségével a filozófiai szövegek olyan olvasásmódját nyújtja, amely még – a szándékaik szerint – a metafizikával szemben fellépő filozófusoknál is képes feltárni a metafizikus feltételezéseket és apriori feltevéseket.

Descartes

René Descartes (*Des Cartes*, *Cartesius* 1596–1650) francia matematikus, természettudós és filozófus, az újkori racionalizmus első képviselője, az első újkori nagy filozófiai rendszer megalkotója. Előkelő családból származott, de iskolái nem elégítették ki tudásvágyát. Iskolái végeztével (1612) elhatározta, hogy önmagában és a világ nagy könyvében fog kutatni az igazság után. Matematikával foglalkozott, katonáskodott és utazott. Utána 20 évig a nyugalmas Németalföldön élt. Stockholmba hívták, de betegsége miatt visszatért s hamarosan meghalt. Életében megjelent művei: 1637: *Értekezés a módszerről*, 1641: *Elmélkedések a metafizikáról*, 1644: *A filozófia elvei*, 1649: *A lélek szenvedélyeiről*.

determinizmus

meghatározottságot valló eszmerendszer, szükségszerű meghatározottsági elmélet, amely a világ összes alkotórészére vonatkoztatott.

determináció
dialektika

szükségszerű meghatározottság.
Bölcséleti módszer. A kettő filozófiáját jelenti. A fogalmat már az antik görög filozófia használta. Platón *dialektikának* nevezi saját filozófiai rendszerét, amely egybefoglalja a logikát és a metafizikát. E dialektika alaptétele szerint minden ismeret valami létező tárgyra irányul, s ami nem létezik, az nem ismerhető meg. A Phülebosz, *A szofista és a Timaios* című dialógusaiban Platón logikai-dialektikai kérdésekkel foglalkozván az érzéki megismerést az érzékelő alanyból és az érzéki tárgyból kiáradó részek érintkezésével magyarázza. Természetbölcselete a dialektikájában szereplő egyes dolgok és ideák mellé felveszi az alaktalan, láthatatlan és a különböző forma felvételére alkalmas anyagot, amely képes, hogy rajta változás menjen végbe. Az anyag az ideák ellentéte, s az érzéki világ egyes dolgai mindkettőből részesednek. Így az anyag a tökéletlenségük, az ideák pedig tökéletességük okai. Kantnál a *transzcendentális dialektika (logika)* a tiszta ész kritikája III. emeletként az ész megismerő tevékenységének (az ésszerű gondolkodásnak) a visszaéléseit jelenti, amiket a gondolkodás *a priori* elemeinek és elveinek nem érzékelhető, azaz transzcendens tárgyakra való alkalmazásával követünk el. E dialektika szerint az észbeli megismerés *regulatív* (szabályozó) szerepű a megismerés számára. Fő kérdése: *Hogyan lehetséges transzcendens metafizika?* A választ a tapasztalat fölél emelkedés lehetetlensége nehezíti. Mindazonáltal az ilyen transzcendens törekvések mélyén az emberi ismeret jogos igénye áll, hogy abszolút, feltétlen legyen. E törekvésekből fakadnak az *észfogalmak*, *ideák vagy transzcendentális eszmék*, a jelenségvilágra vonatkozó értelmi fogalmakkal szemben. Míg az értelem az egyesre, a részlegesre irányul, addig az ész a megragadhatatlan egészre, azaz az egészet kitevő egyes jelenségek összekapcsolódását, egymáshoz való viszonyát kutatja: az ész összeköti, amit az értelem szétválasztott. Ez azonban Kant szerint az észnek jogosulatlan eljárása, mert a valóság egészét lehetetlen érzékelni és megismerni. Az emberi megismerés határa ugyanis az egésznél van. Az ész nem tesz egyebet, mint az értelem kategóriáit a valóság egészére alkalmazza. Ezzel eltorzítja az értelmi kategóriákat, mert elszakítja őket a tapasztalati tartalmaktól, s üres formákkal spekulál, miközben úgy véli, megismeri a valóság egészét. Hegel elmélyítendő a dialektikus módszert, állítja, hogy az Abszolútum csak ellentéteken keresztül fejtheti ki lényé egész gazdagságát. A dialektikus fejlődés három foka határozza meg az Abszolútum fejlődésének fokozatait is: 1. az Abszolútum először állítja önmagát (*tézis* a lét [*Sein*]: a megnyilvánult *eszmé*); 2. azután önmagával szemben foglal állást (*antitézis* a mássá léte [*Anderssein*]: a megnyilvánult *természet*); 3. s végül létartalommal meggazdagodva önmagába tér vissza (*szintézis* az önmaga számára létezés [*Fürsichsein*]: a megnyilvánult *szellem*). Az Abszolútum mindegyik fokon e hármas fejlődések (triászok) hosszú során ke-

Dilthey	<p>resztülhaladva, fejlődésének minden mozzanatában új létadottságot hoz létre. E fejlődést a hegeli filozófia írja le, szándéka szerint egyetemes átfogó rendszert nyújtva. Wilhelm Dilthey (1833–1911) volt az, aki a 19. század második felében megalapozta a történet átfogó, kulturális nézőpontú szemléletét. Történelmi esetlegességeiben és változékonyságában szemlélte az embert. A történelmi tudományokban az ember, a társadalom és az állam történetét látta. E három együtt pedig szerinte a szellem története. Dilthey a szellemtudományokat öntörvényűeknek, saját belső szempontjaik alapján értelmezhetőeknek tekintette. Az embert környezetével összefüggésben vizsgálta és az emberi lényeket a történelem egészének ismeretében tartotta megragadhatónak.</p>
dimenzió	kiterjedés, méretezés
diskurzus	társalgás, megvitatás.
diszkurzív	taglaló, kifejtő, vitató.
diszpozíció	Lásd: <i>hajlamok</i> .
DNS	<p>dezoxi-ribo-nuklein sav, a tulajdonság átörökítés molekuláris hordozója. Poli-Dezoxi-ribóz foszfát makromolekulához kapcsolódó bázisok (Adenin, Guanin, Citozin és Timin, ill. mtDNS-nél Uracil) párjaiból álló triádok határozzák meg egy-egy fehérje aminosav sorrendjét. Az így kódolt fehérjék az élettani reakciók katalizátorai, enzimek, ill. a sejtek vázfehérjei.</p>
dogma	tan, tantétel, tanítás, eszmerendszer, megkérdőjelezhetetlen állítás.
Dollfuss	<p>Engelbert Dollfuss osztrák kancellár 1932–34. Olaszbarát, fasiszta mintájú diktatúrát vezetett be az Anschluss (1938) megakadályozására, de az osztrák náci, hivatalát megrohamozva 1934-ben megölték.</p>
Donatello	<p>A szobrászat nagy mestere Donatello (1386–1466), aki nagy művészi erővel és kiváló anatómiai tudással mintázta remekműveit, a Dávidot, a Gattamelata condottieri lovas szobrát (amely mint ilyen, első az ókor óta), a Prófétákat, a Mennybemenetelt, a Krisztus átadja a kulcsokat Szent Péternek címűt, a Heródes lakomáját stb. Realista alapokon nyugvó művészi erénye szobrainak térbe komponálása és a drámai mozzanatok kiemelése. Ő az első művész, aki – titokban – boncolt. Kiváló ismerője az antik művészetnek, az antik szobrászatnak. Ihlették is az antik példák, amelyeket gyakran merészen átalakított. Első érett művein – Szent Márk és Szent György márványszobra – az emberi test, szintén először az ókor óta, mint lendületes, organikus egész, s az ember önmaga értékében bízó személyiségként jelenik meg. Ugyanez fokozottan érvényesül az öt próféta alakjában, akik alakjait akár portrészobroknak is vélhetnénk. Különösen Ábrahám és Izsák kettős szobra és Habakuké ábrázolja a kivételes hatású klasszikus szónokokat – a római szobrokat idéző jellegzetesen egyéni arckifejezéssel. Sárkányölő Szent György domborművét Donatello a csekély mélység miatt szinte vésővel festette, a korábbiaknál sokkal erősebb környezeti hangulati hatást elérve a domborművel. A Mennybemenetel pedig szinte csupán rézsütös sűrűfényben kivehető. A Heródes lakomája perspektivikus hátterű. Ugyanígy készültek – de színezettek, hogy távolról jobban láthatók legyenek – a Szent János evangélista életét ábrázoló körstukkók. Későbbi szobrászati és építészeti munkáit a klasszikus és a középkori forrásokból származó eredeti díszítő formanyelv jellemzi. Ezeken egyre inkább elmosódnak az építészet és a szobrászat közti határok. A bronz Dávid lett aztán a reneszánsz első, nagy méretű szabadon álló mezíten – az építészeti környezettől függetlenül megtervezett – szoboralakja, amelyet harmonikus nyugalma Donatello legklasszikusabb művévé teszi. Később a Mediciek templomába készített tíz nagy színezett domborművet s két kis bronzkaput. Botrányt keltett padovai korszakában a zsoldosvezér Gattamelata bronz lovasszobrával – hiszen az csak uralkodónak járt volna –, amely emlékmű azonban az azóta emelt összes lovasszobor mintája lett. További kései művei a padovai Szent Antal–templom bronzfeszülete és főoltára (mely a legnagyobb az akkori Európában), keresztelő Szent János fa-, majd bronzszobra, a Mária Magdolna, a Judit és Holofernéz, a Siratás-tábla és a Krisztus szenvedéseit ábrázoló domborművekkel borított szószék.</p>
dór iskola	<p>Székhelye kb. 100 évig az akhaiai és spártai dórok alapította dél-itáliai Kroton. Legfőbb célja a dór erkölcsi és nevelési elvek tudományos rendszerbe foglalása a gyakorlati élet számára. Püthagorasz (Kr. e. 584–504) az iskola alapítója, aki a kisázsiai Számosz szigetéről származott és életéről inkább késői legendák maradtak fenn. Mivel szóban tanított, és tanítványait titkos vallási-politikai szövetségbe vonta (más-más megítélés szerint mérsékelt demokraták, illetve népellenes arisztokraták</p>

voltak), tanai nem különíthetők el pontosan a püthagoreizmus olyan legismertebb követőitől, mint Hiketasz, Philolaosz, Arkhüasz és Alkmaion. A püthagoreus iskola alapeleme a szám. Ez alkotja magát a mindenséget, s rendezi az egyes létezőket harmóniába, szimmetriába. Mivel a harmónia a számszerinti valóság következménye, a létezők végső oka és lényege a szám. Minden dolognak két összetevője van, a határtalan (*apeiron*) és a határoló (*pérasz*). Az előbbi az anyag, amit nem tudunk megismerni másként, csak a határoló, a szám segítségével. Mert a szám alakot, formát ad a határtalannak, így lesznek a testek a határtalannak számviszonyokkal megadható alakulatai.

Durkheim Emile Durkheim (1858–1917) a modern szociológia egyik francia megalapítója, a modern társadalom üzemzavarának elemzője, a modern kori öngyilkosság magyarázója.

dzsainizmus Mahávira (Kr. e. 500 körül) alapította tan, mely nem a Védák tekintélyére épül. Szerinte a világ alkotórészei egyrészt az egyes lelkek, melyek természetüknél fogva képesek elérni a tökéletességet, másrészt az élettelen (ehhez tartozik a tér, az éter és az anyag). A lelkek képtelenek megvalósítani természetes adottságukat a mindentudásra és a boldogságra, minthogy anyagszerűséggel áthatottak. Az üdvözülés célja ezért a lelkek felszabadítása és a tökéletesség elérése.

dzsihád az iszlám vallást terjesztő harc, szent háború.

Éa Akkád istenség, Apszu és Tiámat második fia, a föld és a földi vizek, vízi területek istene. Az emberek barátja, ő súgja meg Utnapistimnek, hogy készítsen bárkát, amivel megmentheti az emberiséget az özönvíztől. Fia Marduk.

egzisztenciális az emberlétre vonatkozó.

Egyház A keresztény hitvilág átfogó, egyetemes vallási szervezete.

egzisztencializmus Egzisztenciálfilozófia. Összefoglaló elnevezése az emberi létezés vizsgálgó, főként 20. századi filozófiáknak. Az embert öntudata minden más lénytől megkülönbözteti, az ember tudatos viszonyban áll önmagával és a világ lehetőségeivel. Ez az ember szabadsága, ami miatt az emberi egzisztencia, önmaga lényegének elérése nem adottság, hanem elkerülhetetlen egyéni döntésétől függ megvalósulása. Kierkegaard kezdeményezte ezt a nézőpontot, s legfontosabb képviselője Jaspers, Heidegger és Sartre lett.

Ehnaton IV. Amenhotep, az eretnek fáraó. Lásd: Amenhotep.

eidosz Görög εἶδος: fajta, tétel, ügy

eleáták Az eleai iskola. Preszokratikus filozófiai iskola Dél-Itáliában, Elea [ma Velea] városáról elnevezve. Tanítása monizmus, mert mindent a léte mint egyetlen alapelve vezet vissza. A létező dolgok összes tulajdonságától is elvonatoztatva, nem marad más, amire gondolhatunk, mint a pusztá létezés. Ez örök és oszthatatlan, nincs meghatározva, mégis változatlan. A világ ez a változatlan létező, dolgainak sokféleségét, változását csak az érzéki megismerés bizonyítja. Az értelmi megismerés az igazi megismerés, amely, ellentétben a hérakleitoszi felfogással, az egységről és változhatatlanságról tesz tanúságot. Jelentőségük azért nagy, mert a gondolkodást elmélyítve megmutatták a tapasztalati adottságok mögött a változatlan előfeltételek keresésének szükségességét és útját. Xenophanész (kb. Kr. e. 570–475) elégiáiról és filozófiai tárgyú gúnyverseiről ismert híres költő, vándorénekes (*rhapszódosz*), aki a ióniai Kolophonból, a perzsák elől vándorolt Magna Graeciába, előbb Szicíliába, majd a dél-itáliai Eleába. Főműve a természetről szól, kevés töredéke maradt fenn. Az eleáta iskola megalapítójának számít, de Parmenidész nem volt közvetlen tanítványa. A dór jellemet építve azt akarta bizonyítani, hogy csak az érzéki tulajdonságok mellőzésével kialakuló tiszta gondolat lehet igaz ismeret. Szerinte a mindenség egyetlen egész, isten, egy és minden, s a jelenségek, amiket mi érzékelünk, csak lát-szólag részek, mert mi külön érzékelő egyedek vagyunk. De érzékelésünk egyformasága és érzékleink ugyanolyan tartalma azt bizonyítja, hogy bennünk is, általunk is a végtelen, a határtalan mindenség nyilatkozik meg. Parmenidész (Kr. e. 515–445) nagy tekintélyű törvényalkotó, több város alkotmányát ő írta. Az eleai filozófiai iskola fő képviselője, a természetről írt tankölteményéből maradt ránk 155 sor töredék. Ennek két része az igazságról és a vélekedésről szól, azaz a létezőről és a jelenségről. Zénón (Kr. e. 489–430) Parmenidész tanítványa Eleában, aki indirekt bizonyítással fegyverezte le a Parmenidészt támadókat. Ha az emberek a mindennapi tapasztalatra hivatkozva kigúnyolják a minden létező egy tétel ellentmondásait

emergens	Parmenidészt, akkor fordítva, a tárgyak sokaságának, mozgásának ellentmondásaiért
empíria	ők is elmarasztalhatók.
empirizmus	feltörő, megnyilvánuló, nyilvánvaló, nem rejtett.
empiriokriticizmus	tapasztalat.
Enki	a tapasztalati megismerés tana, ismeretelméleti társadalomelmélet.
Enkidu	érzetmonista, azaz az érzeteken kívül mást el nem ismerő (azaz szubjektív idealista)
Enlil	német neopozitivisták irányzat a pozitivizmus második korszakában.
entrópia	Sumér istenség, az akkád Éa megfelelője, a föld istene
enzim	Sumér eposzok hőse, Gilgames párja és kezdetben ellenfele.
Epikurosz	Sumér istenség, Apszu és Tiámat fia, a levegő és a földi területek istene.
	Termodinamikai fogalom, a rendezetlenség kifejezője. Az egész világmindenségre vonatkozó törvény az energia szükségszerű elvesztéséről, ill. egyenletes eloszlásra törekvéséről. Jele S.
	Biokatalizátor. Élettani vegyi reakciókat gyorsító molekula. Általában fehérje.
	Epikurosz (Kr. e. 341–270) műtilénéi iskola – melyet később Athénbe helyezett át – megalapítója. Szerint a filozófia a boldog élet irányítója. A sztoikusokhoz hasonlóan a hangsúly nála is az etikán van, a dialektika (a logika) és a fizika az etikát alapozza meg és szolgálja. A dialektikából csak az ismeretelmélet érdekli, s az ezzel foglalkozó részt kanonikának nevezi. Etikájában legfőbb jó a nyugalom gyönyöre, a fájdalomnélküliség. Az ember életcélja a fájdalomtól való mentesség, a nyugodt kedélyállapot (<i>ataraxia</i>). A nyugodt kedélyállapotot a kellemes élmények biztosítják. Ezek közül a lelki élvezetek értékesebbek mint a testiek, mert nemcsak a jelen pillanatra vonatkoznak, hanem a múlt emléke és a jövő reménye is okozhat örömet. A lelki élvezetek is érzéki benyomások következményei (szenzualizmusának megfelelően). Az akarat szabad. A társas élet azért szükséges, mert az egyén számára előnyt jelent. Csak az egyén érdekei a fontosak (individualizmus). Az állam nem erkölcsi, hanem csak jogi intézmény, amelynek feladata megakadályozni az emberek kölcsönös megkárosodását. A társas ösztönök közül egyedül a barátság ápolása fontos.
episztemé	Görög <i>επιστημη</i> : tudás, tudomány. Az érzéki és tapasztalati megismeréstől megkülönböztetett tudás Arisztotelész logikájában, amelyhez az ész segítségével a tapasztalati ismeret révén jutunk, s amely egyetemes, szükségképpen ismeret;
episztemológia	Ismeretelmélet, más néven gnoszeológia. Az ismeretelmélet vagy gnoszeológia, episztemológia az emberi megismerés eredetével, lényegével és korlátaival foglalkozik. Attól függően, hogy hol keresi az ismeret keletkezését, lehet racionalizmus: az ismeret forrása az emberi ész; empirizmus: az ismeret forrása az emberi tapasztalás, érzékelés; kriticizmus (racionalizmus és empirizmus egybefoglalása): a tapasztalat adja a nyers ismeretanyagot, amit a gondolkodás dolgoz fel. Az ismeret érvényességét tekintve lehet dogmatizmus: az ismeret föltétlen érvényes és igaz; szkeptizmus: semmiféle ismeret nem magánvaló igazság; szubjektivizmus: az ismeret érvénye az egyéni felfogásból jön; relativizmus: az ismeret érvénye a meglévő ismeretekhez kapcsol; pozitivisták empirizmus: csak a normális érzékelésben keletkezett ismeretek lehetnek az igazság, a valóság tolmácsolói; pozitivisták kriticizmus: tartalmaz csak az az ismeretek érvényesek, amelyeket emberileg el lehet gondolni, nem mennek túl a gondolkodáson, s ha túlmennek, érvényességük csupán a transzcendens gondolatvilágra korlátozódik; idealizmus: az ismerettartalom csak képzet, már az öntudatban benne van; realizmus: az ismerettartalom tárgyi valóság, ismerésünktől függetlenül; fenomenológia (idealizmus és realizmus összeolvasztása): az ismerettartalom a létezők megjelenésének, jelenségének a felfogása.
Ereskirgál	Sumér istenség, az alvilág istennője.
érzetmonizmus	Lásd: <i>empiriokriticizmus</i> .
essenek	Esszénius felfogást vallók közössége. Kr.e. 3-1 századi kultikus központjuk Qumránban volt.
esszénius	A júdaizmus egyik ága, a Dávid királyi, és a két főpapi család, a Zádok és az Abjatár vérvonalának letéteményese és őrzője. Szigorú törvények szerint élő vallási 'szekta', a későbbi kereszténység előfutára. A túlvilági életben hittek és a fény útján halódnak fogták fel magukat. Vezetésükre a hármasság a jellemző, a született főpap, próféta és a király. Főpapjuk megfelel a mai katolikus egyház pápájának, a szellemi világ Atyjának.
eszer	SR, szociálforradalmár orosz párt a XX. század elején, a bolsevikok egyik, általuk kispolgárinak bélyegzett ellenfele, majd áldozata.

eszkatológia	A keresztény dogmatikában a végső dolgokról – a világ végéről, a halottak feltámasztásáról, az utolsó ítéletről, Isten földi birodalmáról – szóló tanítás.
Etana	Mezopotámiai eposz az uralkodóház dinasztikus trónörökléséről, trónigényéről. Eszerint az idők kezdetén még nem volt király a földön, azt az istenek kerestek, és Etanát találták, aki jó király volt, meddő felesége miatt örökös nélkül. Ezt Etana orvosolhatta volna, ha sikerül lehoznia a születésvirágot az égből. (A töredékekből ennek eredménye nem tudható meg.) Egyébként Kisben a Kr. e. III. évezred első felében volt Etana nevű uralkodó.
éthosz	emelkedett erkölcsiség, erkölcsi érzék.
etika	erkölcsstan.
etnikai	saját népességi műveltségi jellemzőkkel bíró.
etológia	állati magatartástan.
eugenetika	emberi genetikai előnyök kutatása.
evolúció	vélt fejlődés az élővilágban és ennek elmélete, kiterjedve mindenre, ami él és értelmes, sőt az élettelen világban még az anyag születésének és a csillagok, bolygók kialakulásának is irányt mutat. Tautologikus a felfogása, mert teremtés nélküli fejlődéssel magyarázza a világ, az élet és az emberi értelmesség kialakulását, azaz a kifejlett állapot csíráját már a kezdetekbe beleképzei, s így megfér a vallásos felfogással is, amely Szent Ágostonnál a teremtést világfejlődési szakaszokra bontja, és a hegelizmussal, amely a világot az Abszolút Szellem megnyilvánulása kibontakozásának tekinti.
evolutív	evolúciós, természeti előrehaladást megvalósító.
extenzív	csupán mennyiségileg növekvő a minőségi változással szemben.
extrovertált	kifelé forduló, kitárulkozó, nyitott jellem, de a pszichológiában ennél bonyolultabb emberi beállítódás.
ezoteria	81) ismeretlen, még megmagyarázhatatlan természet és jelenség, (2) vélt túlvilági, transzcendens szféra.
ezoterikus	Görög εσωτερικός: belső, rejtett. (1) Kiválasztott személyeknek szóló ismeretek, amelyeknek a rejtett mondanivalóját a megfelelő kulcsok birtokában csakis a beavatottak érthetik meg. (2) A vélt transzcendenciából vett ismeret, képesség.
falanszter	elképzelte gépies, mechanikus, kényszerű, szolgai embertelen világ, melyet sokszor már szinte megvalósultnak lát az ember.
farizeus	(1) A júdaizmus egyik ága. A vallási törvényeket tekintve liberális, a polgári törvényeket ellenben szigorúan betartó felfogás, ami nem hisz a feltámasztásban és a túlvilági életben. A népi júdaizmust képviseli, belőle alakult ki a mai izraelita vallás, a mai zsidóság vallása. (2) Képmutató magatartás.
fasiszta	A fasizmus híve, követője és támogatója.
fasizmus	Míg a tudományos szocializmus vagy kommunizmus és a náciizmus a nem istenhívő vallások közé sorolandó, addig a fasizmust egyfajta társadalomelméletnek tekinthetjük, amely azonban különböző mozgalmakban már szintén a totalitáriánus célkitűzéseket követett. A nemzeti és nemzetközi szocializmus áthallásai miatt a szovjetek által kitalált szóhasználat – a német fasizmus – aztán elterjedvén a náciizmus szintjén kezeli a fogalmat.
Fatima	Rózsafüzér Királynője (Szűz Mária) 1917. évi jelenéseinek portugáliai helyszíne.
fatimida	szíita iszlám irányzat, amely Mohamed próféta lányát tiszteli vallási hagyományként.
Fatimida	Észak-afrikai és közel-keleti arab uralkodóház a X-XII. században, amely Fatimától, Mohamed lányától eredeztette magát.
fehérje	A fehérje sejten kívül kicsapott olyan nagyon nagy, azaz makromolekula, amely más néven polimernek nevezett, mivel valamely anyagi egység – a monomer – sokszoros összetevődésével keletkezett. Feladata a vegyi reakciók elősegítése. Az aktivált, azaz energia dús molekulákat magához 'tapasztja', egymáshoz képest megfelelő térbeli elrendeződésbe helyezi, azaz a reakcióképes csoportokat hoz közel. Ezek a fehérje mint harmadik anyag mellett megkötődnek és a reakció létrejötte után onnan elszabadulnak. Ez a reakció sebességét nagy mértékben megnöveli. Az olyan anyagokat, amelyek jelenlétükkel egy reakció sebességét megnövelik és a reakció lefolyása után abból változatlanul kerülnek ki, katalizátoroknak nevezik. Az élő rendszerek katalizátorai pedig az <i>enzimek</i> . Az élő anyagok vegyi konyhájában az enzimek általában fehérjék, a természetben ismert fehérjék makromolekulái 20 aminosavból épülnek fel.

fejlődés	Több értelmű fogalom. Elsődleges értelme, hogy a fogalom tárgya növekszik, kiteljesedik, bonyolultabbá válik az idő folyamán. A hegeli bölcseleti rendszerben az új minőség kialakulását, a tagadás tagadását jelenti. A társadalmi fejlődés során az új társadalmi alakzat meghaladja a régit, az élő rendszerekben a magasabb rendű élőlény alakul ki a fejlődés eredményeként. Átvitt értelemben véve a fejlődés lineáris változás, amelynek fokozatai a két szélső érték között kifeszített mérték szerint határozhatók meg.
Fekete Madonna felnőtt személyiség	Mária Magdaléna tisztelete késői lakhelyéről, a Pireneusok környékéről indulva. Ez a tudatos én Bernes szerint, s minthogy tudatos, ezért lassú. Ez a személyiség összetevő a logikus, a mérlegelő, a döntő én, és a cselekvés irányításában egészséges embernél meghatározó jelentősége van. Egészséges embernél ez a döntően cselekvő erő. A tudatos én a cselekvéskor egyaránt kap adatot a szülő és a gyermek összetevőből, azokat feldolgozva adja a tudatos választ az őt ért hatásokra.
felpumpált rendszer felsőbbrendű fenomenalista fenomenológia	Lásd <i>Fröhlich</i> vélt transzcendens, túlvilági eredetű, nem evilági jellegű és rangú. fenomenológus, a fenomenológia művelője, követője. a jelenségvilágot az emberi megismerő képesség és szándék jellegzetességeiből magyarázó filozófiai irányzat.
Fény	Zoroaszternél, a Holt-tengeri tekercsek íróinál és az iráni gnosztikusoknál az öslétező, a bölcs Isten, a végtelen és a jó szellemiség. A Holt-tengeri tekercsek közössége magát a Fény Gyermekének tartotta. Ellentéte a Sötétség, a sátáni lét, az eltévelyedetteket a sötétség gyermekeinek vélték.
Feuerbach	Ludwig Andreas Feuerbach (1804–1872) német filozófus a vallás humanista értelmezője, aki nagy hatással volt David Friedrich Straussra, Bruno Bauerrra: és Karl Marxra. A keresztény vallást értelmetlennek és embertelennek látta, a kereszténység Istenét illúzióknak nevezte. A vallást a végtelenség tudatának, helyesebben a tudat végtelensége tudatának tekintette. Amikor a végtelenség tudatában a vallásos, tudatos ember számára önmaga saját lényegének végtelensége a tárgy. Így számára Isten az ember belső lényegi természetének a külső kivetítése. A vallás igazi antropológiai lényege, hogy a hívők számára Isten különböző tekintetekben megfelel az emberi természet különböző igényeinek. Ilyen aspektus, hogy Isten az erkölcsi törvény, Isten a szeretet, Isten végtelen és mindenható. A vallás hamis teológiai lényege, hogy az istennek az emberi létezésről független létet tulajdonít, kinyilatkoztatásba és szentségekbe vetett hittel, s a nem kívánatos vallási materializmus illúzióival és külsőségeivel. Feuerbach mivel Hegel eszméit vallási jellegűeknek találta, antropológiai materialistának, de nem ateistának tartotta magát.
Feyerabend:	Paul Feyerabend (1924–) osztrák származású tudományfilozófus Londonban élt, és még sok más helyen is tanított. Műveiben az elméletek összemérhetetlenségét, inkommenzurabilitását fogalmazta meg, ám ő maga szívesen megütöközt más tudományteoretikusokkal. Élet és gondolkodás egyesítője, a racionalizmus különböző formáinak, köztük a kritikai racionalizmusnak a bírálója. Amint a tudományos gondolkodás egyedülvalóságának is. Szerinte a tudományoknak közelíteniük kell a művészetet, és alá kell vessék magukat a polgárok megítélésnek. Főbb művei <i>Az empiricizmus problémái</i> (1965), <i>A módszer ellen. Egy anarchista ismeretelmélet vázlat</i> (1975), <i>Tudomány a szabad társadalomban</i> (1978).
Fichte:	Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) Ramenauuban született szegény családból. Jénában és Lipcsében filozófiát hallgat, majd házitanítóként megismeri Kant filozófiáját. Felkeresi őt, aki segít műve megjelentetésében. 1794-ben megkapja Jénában Reinhold tanszékét, de ateizmussal vádolják, s 1800-ban Berlinbe megy. Itt a német nemzeti öntudatot ébresztgeti bátor akadémiai beszédeivel a francia megszállás alatt. A berlini egyetem egyik alapítója s első rektora. Járvány áldozata lett. Kantnál erősebben kiemelte a gyakorlati ész jelentőségét, így filozófiája etikai és teleológiai jellegű. Saját filozófiáját tudományelméletnek nevezi, mert meghatározott alapelvekből vezeti le tételeit. Fichte szerint nincsen magánvaló (<i>Ding an Sich</i>), az egész világ az egyetemes tudat, az abszolút Én terméke. Ennek lényege a tevékenység, mely önmagára vonatkozva önállóság; nem önmagára, azaz a nem-Énre vonatkozva a világ tételezése. Tehát egyedül az abszolút Én és annak állításai léteznek. Én és nem-Én egymást korlátozza. Amikor az Én a nem-Én által korlátozva állítja önmagát, megismer. Ez a tudományelmélet elméleti alapja. Amikor az Én a nem-Ént az Éntől korlátozottan állítja, cselekszik. Ez a tudományelmélet gyakorlati alapja.

fiktív	elképzelt, feltevéses.
Fiú	Az Atya cselekvő fia. A keresztény hitvilágban Jézus. A gnosztikus hitvilágban az Atya Elméje a Fiú, az Atya gondolata az Anya, majd az Atya és az Anya kapcsolata teremti meg az Elmét, a Fiút és a Tudatot, a lányt. A keresztény hitvilágban az Anya szerepkörében a Szentlélek van.
flegmatikus	közömbös jellem, de a pszichológiában ennél bonyolultabb emberi beállítódás.
forradalom	a társadalom hatalmi állapotának gyors megváltozása.
fölkenés	királyi beavatás, a fáraó félistenné felkenéséből ered.
fragmentált	töredékes
Frege	Sinn und Bedeutung (ném.): jelentés és jelölet; Gottlob Frege (1848-1925) német logikus és matematikafilozófus újításképpen a filozófiai szemantika megalapozásánál bevezetett két fogalmat. Egy tulajdonnév <i>Sinn</i> -je (értelme) nyelvi adottságának fajtája, míg <i>Bedeutung</i> -ja (jelentése) egy meghatározott tárgy (pl. a Hajnalcsillag és Esti csillag ugyanazon jelentésűek {Venus bolygó}, a <i>Sinn</i> (értelem) azonban itt más és más, hiszen az Esti csillag kifejezésben másként van adva számunkra a Venus, mint a Hajnalcsillag kifejezésben). – Wittgenstein számára fontosak voltak ezek a szemantikai megkülönböztetések.
Fröhlich	Fröhlich-komprimáció, vagy felpumpált Fröhlich rendszer. Gerjesztett termodinamikai rendszer, amikor az egyes állapotok már oly nagymértékben átlapolnak, hogy az egész rendszer kollektív állapotként viselkedik. Ilyen rendszer pl. az Einstein féle kondenzátum. Embereknél a tudati átlapoltságunkat okozó kollektív elmei állapotunk, azaz a többiek agyi folyamataiban való valamiféle bekapcsolódás, együtt rezonálás lehetőségét megteremtő agyszerkezeti jellegzetesség.
funkció	szerep.
Galaxis	a Tejút.
galaxisok	tejútrendszerek.
Galilei	Galileo Galilei (1564–1642) olasz matematikus, csillagász és fizikus, a modern tudományos gondolkodás egyik elindítója, mert a kísérletezést összekapcsolta a matematikai elemzéssel. Kísérletekkel alátámasztotta korai megfigyelését, hogy az ingamozgás periódusa nem függ a testek súlyától és anyagától. Kifejtette, hogyan lehet az ingát az óramű szabályozására használni. Hidrosztatikai mérlege Itália szerte híressé tette. Megcáfolta az arisztotelészi tételt, hogy különböző súlyú testek különböző sebességgel esnek. Bebizonyította, hogy a szabadon eső testek egyenletesen gyorsuló mozgást végeznek. Leírta az elhajított testek parabola pályáját. A mozgás és a gravitáció tanulmányozásában elért eredményei a 17. századi mechanika alapjait szolgálták. Az eget először ő tanulmányozta távcsővel, és alátámasztotta a Föld Nap körüli mozgását. A lencsegyűrűt ellenőrző módszere miatt ő készítette a legjobb távcsöveket Európában. Amikor a mikroszkópot megismerte, javításokat javasolt rajta. Távcsöveivel felfedezte, hogy a Hold felszíne nem sima, hanem egyenetlen, s hogy a Tejútrendszer csillagok sokaságából áll. Felfedezte a Jupiter holdjait, táblázatba foglalta keringésüket. Gyakori fogatkozásaik felhasználását javasolta a szárazföldi és a tengeri helyzet meghatározására. A napfoltok tanulmányozása alapján a Nap tengely körüli forgására és a Föld Nap körüli keringésére következtetett. Tanulmányozta a Szaturnuszt, és megsejtette, hogy vannak még bolygók kívülötte. Tanulmányozta a Vénusz fázisait. Felfedezte a Hold havi és napi librációját, tengely körüli mozgásának ingadozásait. Megsejtette, hogy a fény igen nagy, de mérhető sebességgel tejed. Nem fogadta el a Kepler-törvényeket, hitt a bolygók körmozgásában. Felfedezte a Galilei-transzformációt, a klasszikus fizika egyenletrendszerét. A jelenségeket matematikai eszközökkel kezelhető modellekké egyszerűsítve, Arisztotelész tekintélyét lerombolva közel hozta az égi és a földi fizikát. A dinamikáról szólva felismerte az erőhatást, amivel Newton előfutára volt. A filozófiát Galilei a matematika nyelvén megírtnak tekintette, amelynek betűi a geometriai alakzatok, és mindenki számára olvasható. Három olasz nyelvű levélben támasztotta alá a kopernikuszi tanokat. Nézeteit azonban élete vége felé féltékeny arisztotelianus tudósok és az egyház megtámadta, az inkvizíció pedig visszavonatta.
GDP:	<i>Gross Domestic Product</i> = bruttó hazai össztermék
gettó	(1) a zsidó negyed kényszerű elzárása, kirekesztése a társadalom életéből a náci uralom alatti területeken. (2) elzárt, kirekesztett terület, helyzet.

Gilgames	Sumér félisten-király. Párja Enkidu, akivel az örök élet titkait indul el felkeresni. Utnapistimhez jut el, de képtelen kiállni a próbát és ezért aztán nem részesül az örök életből.
Giotto	A képzőművészet művelői közül kiemelkedik Giotto (1266–1337), Dante kortársa. Művészete egyesítette a régit és az újat. Érzelmei áttörték a dogmatikus kereteket, a merev bizánci konvenciókat, s a festészetet e hagyományok terhe alól felszabadítva, a megfogható földi jelenségeket festette. A szenteket a ferencesek vallásfelfogás szerint emberi vonásokkal ábrázolta. Ő vezette be a perspektívát, a háromdimenziós megjelenítést a festészetbe. Az anekdotikus részletek elhagyásával, a fényforrások felfedezésével megnövelte freskói kifejező erejét. Majd művészete egyre szabadabb, formái egyre könnyedebbek, színskálája gazdagabb lett. Gyakran erős drámai töltés és nagy narratív hatás jelenik meg képein. Az teszi a reneszánsz első képviselőjévé, ahogy az embert látta s műveinek monumentalitása. Így ő lett az első olyan festő, akinek egyénisége minden alkotásán felismerhető. Követőinél azután az új művészet minden téren diadalmaskodott. Fontosabb művei a Szent Ferenc-ciklus, a különböző freskók Szűz Mária és Jézus Krisztus életéről, a szárnyas oltár stb.
globális problémák	Az egész Földre és az egész emberiségre kihatnak, s megoldásuk is csak globális nevelési, politikai programokkal, az egész emberiség összefogásával lehetséges, pl. globális fölmelegedés vagy üvegházhatás, globális környezetszennyezés, globális levegőszennyezés, globális erdőirtás, globális energiaprogram.
globális	Latin globus: gömb, golyó szóból. 1. összefoglaló, átfogó, teljes; totális 2. az egészre vonatkozó, egészében tekintett; holizmus 3. planetáris: a földre, a földkerekségre, az egész emberiségre vonatkozó.
globalizáció	a világfolyamatok egész emberiségre kiterjedése, kiterjesztése.
globalizmus	Az ipari helyébe lépő, az emberi szellem felszabadítását célul kitűző információs társadalom gondolkodásmódja, korszelleme.
gnoszceológia	ismeretelmélet
gnoszticizmus	A párszi és a görög valláshoz hasonlóan a gnoszticizmus – a később majd eretnek-ségként elítélt vallástánítás – azt hirdette, hogy a világ két, egymással örökös harcban álló hatalom eredménye. Így Jézust sem tartotta pusztán vallásalapítónak, azaz egyszerű emberfiának, hanem kozmikus, azaz világalkotó eszmének fogta fel őt; a jó elveként, amit a rossz általánosabb elve le akar győzni. A gnosztikus megváltás tehát a jó elvének a rossztól való felszabadulása, azaz a szellemnek (<i>pneuma</i>) az anyag hatása alóli megmenekülése, mely menekülést az igaz Isten ismerete (<i>gnózis</i>) okozza. Az igaz Isten ismerete azonban csak az isteni középlényekben, az aeonokban van meg, míg az ember a természetének megfelelő tiszta ismeretre nagy erkölcsi erővel eljuthat, s így az Istennel már a földi életben egyesülhet. A gnoszticizmus keresztény és pogány misztikus tanai az Isten lényegének megismeréséhez vezető titokzatos utakról szóltak (gnózis = megismerés, tudás). Mivel szerintük a legfőbb létező Isten nem kerülhet közvetlen kapcsolatba a parancsára létrejött bűnös anyagi világgal, közbülső lények, eonok serege szolgál a közvetítésre. Az anyagot eredendően rossznak ítéző gnoszticizmus az ókeresztény kor vallásaként keresztény köntösben jelent meg, s a keresztény ortodoxia eretnekségnek nyilvánította. A gnoszticizmus fő képviselői – <i>Simon mágus</i> és <i>Valentinus</i> – nézetei szerint a világban a rossz valóságos erőként szerepel, s a világ a jó és a rossz küzdelmének a színpada. Jézus titkos tanításokat is közölt az apostolokkal, s e tanok jelentősége mélyebb, mint a pusztá hit (πιστις [pisztisz]), ez a tudás (γνωσις [gnoszisz]), amelynek így csak az apostolok lettek a birtokosai. Irenaeus szerint (Az eretnekségek cáfolata 1, 11) a gnosztikus Valentinus azt tanította, hogy az első eon párból, a Kimondhatatlanból és a Hallgatásból keletkezett a következő pár: az Atya és az Igazság. Ezek az eonok új párt hoztak létre: az Igét és az Életet. Utóbbiak gyümölcse az Ember és az Egyház. Krisztus is ilyen eon volt, azaz nem volt ember, nem volt istenember. A gnosztikusok nyíltan kiirtani törekedtek a kereszténység zsidó gyökereit, s szakadással fenyegették a fiatal egyházat, amely kompromisszumot keresett a kereszténység főbb áramlatai között. S bár az egyház sokat átvett tanaikból, végül mégis eretnekségnek minősítette azokat.
gnosztikus	Görög γνωσις: tudás. A Kr.e. 3-1. századában működő vallási irányzatok összefoglaló neve. Az északi (iráni) irányzat teljes dualitást vallott (két őslétező), a déli, egyiptomi-szíriai irányzat monoteista volt, azaz egy őslétezőt fogadott el.
GNP:	<i>Gross National Product</i> = bruttó nemzeti termék
grafológus	íráslemez, aki az emberi írásból a jellemre, sorsra következtet.

grammatika	Görög γραμματική: nyelvtan. Törvényszerűségek a nyelv szavainak és mondatainak felépülésére; eredetileg nyelvismeret és beszédképesség; a szofistáknál a vizsgált kapcsolat a szó és a vele jelölt dolog között; Platónnál, Arisztotelésznél és a sztoikusoknál a grammatika fogalma tovább bővült mondatelemzések és a névszó-ige, valamint a szubjektum–predikátum megkülönböztetése által; a középkorban a grammatika a nyelvi elemek, a beszédalkotó részek és a szintaxis tudománya; utána pedig olyan formális grammatikai elméletek születtek, mint a leibnizi racionális, a husserli logikai, a Saussure-i strukturalista és a Chomsky-féle generatív grammatika.
guanin	a DNS purin bázisainak egyike, az öröklődési kód egyik eleme.
gulág	szovjet elnyomó, büntető munkatáborok, főként a hideg Szibériában, leginkább haláltábor jelleggel.
gyehenna	tüzes pokol.
gyermek személyiség	Bernes ezt nagyon nagy részben az érzésekhez, érzelmekhez köti. Ide írónak be mindazok az érzések, amelyeket az ember még a megszületését megelőzően már az őt ért hatásokra válaszként megélt, de itt találhatók az élet első hónapjainak, éveinek az érzéseket meghatározó adatai is, azok, amelyek az embernek a környezetében élő emberek hatásaira adott alapvető reakcióját meghatározzák. A gyermek alkotóképessége, találékonysága, szabályokon való átlépése, kíváncsisága, kitörő öröme, lelkesedése, mind-mind innen jut a felszínre, ha a cselekvését ez a személyiség összetevő irányítja, határozza meg.
hadurak	hadsereg vezérek polgári főnökként.
hajlamok	az állati ösztönökhöz hasonlíthatóan automatikus, az egyénre jellemző jó és rossz késztetések, törekvések, amikre esetleg nehéz ésszerű belátással hatással lenni.
harci-balta	Az orosz sztyeppén élő pásztor népek emberölésre alkalmassá tett kő, majd később réz és bronz eszköze. Első megjelenése a jelen előtt 7,5–8 évezrede történt.
harmónia	Görög αρμονία: egyezés, összeilleszkedés, a tagolt egész részei közötti arányos (az esztétika törvényeinek megfelelő összhang). A harmónia eszméjének a püthagoreizmus gondolata, a szférák harmóniája szolgált alapul; Hérakleitosznál az örök változás, az ellentétek örök harca mögötti, a dolgok belső rendjét, törvényszerűségeit jelentő világ-harmónia szerepel, amit a logosz képvisel. Később tovább él Shaftesbury, Kepler, Giordano Bruno, Leibnitz filozófiájában és új alakot ölt a német idealizmusban. Goethe pedagógiai ideálja (pl. a Wilhelm Meisterben) a harmonikusan szabad emberré nevelés; a természet pedig Goethe számára olyan nagyszabású organizmus, aminek szép harmóniája "erő és korlát, önkény és törvény, szabadság és mérték, mozgó rend, erény és fogyatékoság" közepette érvényesül. (Metamorphose der Tiere, 1819). <i>harmonia praestabilita</i> (lat.): eleve elrendezett harmónia. Leibniz felfogása szerint isten mindennek a szerepét eleve kijelölte, s a test és a lélek úgy lett megalkotva, hogy mindig pontosan, mint két együtt járó óra, együttműködik. Így a monaszok elrendezése, a világ tökéletessége istentől van, aki csak tökéletességet alkotott.
Hartmann	Nicolai Hartmann (1882–1950) német filozófus, a német filozófia meghatározó alakja a 20. század első felében. Több egyetemen tanított filozófiát, utoljára Göttingenben. Arisztotelész, a német idealizmus és a fenomenológia hatott rá, de egyébként szinte teljesen feldolgozta a korábbi filozófiákat. Első művében még kantianus, a másodikban viszont már mutatkoznak a neokantianizmustól való elfordulás és az önálló filozófiai álláspont jelei. A harmadik művében pedig, az ontológia új útjairól szólva elutasítja Kant álláspontját, miszerint a valóságot – a gondolkodás révén – a tudat konstruálja. Hartmann új rendszere szerint az ismeretelmélet függ a lételmélettől, nem a lételmélet az ismeretelmélettől.
hatalom	a társadalom ereje az egyén érdekében vagy megfélemezésére, a közösség szolgálatára, aminek eltorzult birtoklása, működtetése már nem tölti be ez üdvös szerepet, mert jogosulatlan magáncélokra bitorolják.
héber	Nyelv és nép megnevezése. Héber az Ószövetség nyelve. Hébernek nevezte magát Izrael népe az Ószövetségben. A héber eredeti egyiptomi jelentése: <i>vándorló (idegen)</i> , amit a környezetükben élő pásztor törzsekre alkalmazva használtak. Nem egy meghatározott, jól körülírható népet jelentett.
Hegel	Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831) Stuttgartban született, Tübingenben teológiát és filozófiát tanul, barátsága Schellinggel és Hölderlinnel, tanulmányozza a görög klasszikusokat. Tanulmányai befejezése után Svájcban és Majna-Frankfurtban házitánító, majd Jénába költözik és 1801-től a jénai egyetem magánta-

	<p>nára. Filozófiai folyóiratot szerkeszt Schellinggel együtt. Itt írja a jénai csata évében (1806) A Szellem fenomenológiája c. 1807-ben megjelent módszertani művét, amelyben viszont kritikát gyakorolva Schelling filozófiája fölött, elvált szellemi barátjától. 1808–16-ig a nürnbergi gimnázium igazgatója. 1812–16-ban jelent meg az itt írt A logika tudománya c. műve. 1816-tól a heidelbergi egyetem professzora. Heidelbergben írta A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai c. 1817-ben megjelent művét. 1818-tól a berlini egyetem tanára. Eszméinek nagy hatása volt egyetemi hallgatóságára, de az egyetem falain kívül is. Előadásai alkalmával mindig zsúfolásig telt az elő-adóterem. Berlinben írta az 1821-ben megjelent A jog filozófiájának alapvonalait. Népszerűsége csúcson, 1931-ben kolerajárvány áldozata lett. Halála után tanítványai adják ki jegyzeteik alapján történelemfilozófiai, filozófiatörténeti, esztétikai, vallásfilozófiai és filozófiatörténeti műveit. Összes műve 19 kötet. Az idealizmus a filozófiatörténetben a legkövetkezetesebben Hegel abszolút idealista filozófiájában (pánlogizmusában) valósul meg. Hegel a dogmatizmus, az empirizmus, a kritizmus és az intuíció (közvetlen tudás) filozófiai nézeteivel egyaránt szembeszállt, és az abszolút tudás filozófiai álláspontját igyekezett megalapozni. A tudatot az abszolút megismerés fokára akarta emelni és a megismerés egész tartalmát szigorúan dialektikus módszer szerint kifejteni.</p>
Heidegger	<p>Martin Heidegger (1889–1976) az egzisztencializmus első korszakának vezető német filozófusa a fenomenológiai módszert alkalmazta az egzisztencialista fundamentális ontológia felépítéséhez <i>Lét és idő</i> (1927) című művében. Az ittlet fogalmával megragadott embert (az ember szót ki se mondja!) kiindulópontnak tekinti, mert a léthez viszonyulva létmegértés által kitüntetett léttel rendelkezik.</p>
Hénokh	<p>Énókh, Hánok, stb. néven szereplő pátriárka az Ószövetség első könyvében. Nevéhez fűződik az Etiópiából származó könyvsorozat, ami föltehetően a Kr.e. IV. század elején született, és aminek alapján jelent meg a palesztinai közösségeknél a Vég-ső Idők, az Utolsó Ítélet fogalma, az eszkatológia, és az erre épülő mozgalom, amelyeknek utóda a keresztény hitvilág és mozgalom.</p>
Hérakleitosz	<p>Lásd: <i>ion iskola</i></p>
Herder	<p>Johann Gottfried Herder (1744–1803) a történelmet a természeti fejlődés folytatásának tekintette a humanizmus felé a felvilágosodás végét jelentő történetfilozófiai elmélkedéseiben. Rámutatott a szubjektív egyéni célok és az objektív történeti eredmények ellentmondásaira.</p>
Hermész	<p>Görög istenség, a tudás, a zene, a szellemiség a legfőbb jellemzője. Szerepköre megfelel az egyiptomi hitvilág Toth istenségének, az izraelita hitvilágban Dávid kezdeti szerepköre rá emlékeztet.</p>
hermetizmus hermetika	<p>Lásd: hermetika</p> <p>Hermész Trismegisztosz neve alatt ismertté vált <i>Corpus Hermeticus</i> értekezések gondolatvilága. Közel áll a gnosztikus hitvilág bölcséleti alapjaihoz.</p>
hermeneutika	<p>A hermeneutika értelmezéstan, eredetileg a teológiában, a jogtudományban és a klasszika-filológiában volt az értelmezés művészete. Igyekszik feltárni a szövegek, jelrendszerek, jelenségek értelmezésének szabályait, törvény-szerűségeit, és ezen eljárás okait, jogosságának alapjait is kutatja. Szűkebb értelemben a bibliamagyarázat általános módszertana az egyházatyák óta, de csak a 17. század óta nevezik így ezt a tudományt. A 19. században kibővült a fogalom, és a filozófiai hermeneutika már az egész emberi megértés folyamatát vizsgálva, figyelemmel volt annak feltételeire és lehetőségeire. Az irodalmi vagy filológiai hermeneutika pedig elszakadt a Biblia-értelmezéstől, és mindenfajta szöveg értelmezésének általános elveivel kezdett foglalkozni. Bár Arisztotelész Organonjának második könyve Hermeneutika néven fut és a mondatok nyelvi és logikai értelmének megkülönböztetésével foglalkozik, a modern hermeneutika nem innét, hanem Schleiermachertől ered. Ő Kant és a német romantika hatására, a hermeneutika célját abban jelölte meg, hogy az olvasó újrate-remtse a szerző pszichikumában végbement jelentésadási folyamatot. Ezzel a hermeneutika feladatát és módszerét átértelmezte, s azt a szerző és az olvasó közötti térbeli és időbeli távolság történeti rekonstrukciós vagy ihletett beleérző áthidalásában jelölte meg. Ezen olvasási folyamatot hermeneutikai körnek nevezte, minek során az olvasó egy az egész mű jelentéséről szóló korai sejtése fényében értelmezi az éppen olvasott részletet, mely értelmezés visszahat az eredeti sejtésre, módosítja vagy teljesen átalakítja. Így rész és egész viszonya folyamatosan és szervesen, a kölcsönös függőség jegyében valósul meg. A hermeneutikát aztán Dilthey igyekezett</p>

	<p>továbbfejleszteni minden humán tudomány általános módszertanává, kiemelve a szűk szövegértelmezés köréből. A racionálisan megfoghatatlan intuíció által vélte elérhető a humán tudományok közös nevezőjét, azaz az alkotó eredeti céljának, gondolatainak történetileg hiteles rekonstrukcióját. Husserl fenomenológiája a hermeneutikát annyiban vitte előre, hogy Husserl teljesen újszerű elemzést adott a világ megismerési folyamatáról és a tudat intencionális aktusként való működéséről. Heidegger egzisztenciálfilozófiája pedig azzal hatott a hermeneutikára, hogy kiemelte a megértés nyelvi, történeti és ontológiai meghatározottságát, valamint hangsúlyozta az értelmezés előfeltevéseken alapuló aktív, kreatív mivoltát.</p>
Hermész	<p>Görög istenség, Zeusz és Maia fia, az egyiptomi Thot megfelelője. A mitológia szerint még csecsemő korában ellopta bátyja, Apolló tizenkét tehenét és száz üszőjét, majd kárpótlásul teknősbékából lantot készített neki. A tudás és találékonyság istene.</p>
heteronomizmus	külső kényszer uralma
hétmennysors	az üdvözülés színtere az iszlám vallásban.
hierarchikus	társadalmi rangfokozatok szerinti, lépcsőzetes, alá- és fölérendelt.
higiéné	lelki egészség.
hipergámia	fölfelé házasodás, a jó partira törekvés.
hipnotikus	a páciens tudatát mesterséges álomszerű állapotba helyező és abban kérdező pszichológiai eljárási módot alkalmazó.
historizmus	a történelem menetére, szereplőire hivatkozó társadalom felfogás, melynek célja a polgári törekvések visszaszorítása.
hisztoricizmus	a feudális történelmi hierarchiát tovább éltető, erőltető mozgalom Karl Popper szerint, amely a proletariátus boldogításában találta meg vezetői képessége gyakorlásának új tárgyát, területét.
hit	<p>A hit meggyőződés, elsősorban valamilyen szellemi rendszernek, azaz eszmének, gondolatnak, gondolatsornak, ismeretnek, eszmerendszernek a tudatos elfogadása, valamint önmagunk és más személyek elfogadása. Bizalom önmagunkhoz, saját képességünkben, bizalom másokban és szándékaiban, ám hit az ezekkel szembeni határozatlanságunk, bizalmatlanságunk, tagadásunk is. A hit az embernek lelki energiát, erőt biztosít. Az igazságba vetett hit, a felsőbb intellektusba vetett hit, az a hit, hogy az összeadódott tudatból meríthetünk, az a hit, hogy a nehézségeket túléljük, gyakran megadja mindazt a háttérrel és lelki támogatást, cselekvési készséget, türelmes várakozást, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a hitünk be is igazolódjék. A hit olyan mechanizmus, amelyre bizonyos szellemi jelenségeket, információkat, adatokat alkalmazva alakíthatjuk a cselekedeteinket. A hit mögött nem csak az agy soros, közvetlen értelme, gondolkodó és döntő képessége húzódik meg, hanem megtalálhatók benne azok az érzelmi és szellemi megnyilvánulások is, amelyek az emberi tudatot értelmes átgondoló tevékenységén felül attól teljesen idegen, okszerűtlen tevékenységhez is kötheti. A hittel hordozott eszméket, eszmerendszereket, a hittel végzett cselekedeteket többnyire a vallás fogalmába sorolhatjuk.</p>
Hobbes	<p>Thomas Hobbes (1588–1679) Bacon nyomain indul, de nem elégszik meg mestere elveivel, hogy a természet a valódi ismeret igazi forrása, hanem nyíltan hirdeti, hogy más ismeret egyáltalán nem létezhet, mint amely a tapasztalatból, tehát a természetes érzékekből ered. Politikai ellentétek miatt 1640–1651-ig Párizsban élt. Államelméletét <i>Leviathan</i> (1651) című műve, rendszerét A filozófia elemei I. (1655) – II. (1658) – III. (1662) tartalmazza. Hobbes a filozófia módszerének a számolást (a geometriai eljárást, a konstruálást) tartja. Szerinte az igazság nem a gondolkodás és a tárgy megegyezése, hanem kizárólag a beszéd műve. Mert a szavak önkényesen választott jelek, bizonyos dolgokra vonatkoztatva. (Tehát a gondolkodást a számolással azonosítja.)</p>
holokauszt	A zsidóságnak a XX. században a német náciizmus által történt kiirtási kísérlete és tőle elszennvedett népirtása. A szó eredeti jelentése: <i>teljes tűz</i> .
homológia	megegyezés, azonosság
Hórusz	Egyiptomi istenség, Ízisz és Ozirisz fia, az alvilág istene. A rítusban a halott szívét (lelkét) Toth segítségével megméri, és a sorsáról ítél.
hullámmegyenlet	Kvantummechanika egyenleteinek alakja. Az egyenletek a hullámmozgást írják le.
hükszoszok	a koraókori Egyiptomra támadó és ott a hatalmat megváltoztató közép-keleti harcias lovas műveltségű támadók.

hülozoizmus	Görög υλη: anyag, ζωη: élet. Pánpszichizmus. Az elkülönítetlen anyag-szellem felfogást valló ókori milétoszi természetfilozófusok szerint a természet élő organizmus, az anyag lélekkel bíró élő valóság.
humánetológia Humboldt	az ember magatartását az állatokéhoz hasonlító felfogás. Báró Karl Wilhelm von Humboldt (1767–1835) német diplomata, nyelvtudós, filozófus, és oktatási reformer, a berlini egyetem megalapítója. A nyelv és a kultúra kölcsönhatásait vizsgálva észrevette, hogy az ember a nyelven keresztül észleli a világot, s a nyelvi tevékenység jellege és szerkezete kifejezi a nyelvet alkalmazó kultúráját és egyéniségét.
Hume	David Hume (1711–1776) skót felvilágosító jogot és kereskedelmet tanult. Hoszszabb ideig Párizsban élt. Titkár, majd egyetemi könyvtárnok volt. Fő művét 26 évesen írta: Az emberi természetről szóló értekezés (1739–40). Írt még az erkölcsről és a vallásról is.
Husserl	Edmund Husserl (1859–1938) a fenomenológiai filozófiai iskola német alapítója. Fő érdeme a pszichologizmust megdöntő kritikája. A logika feladatát ama végső fogalmak és elvek vizsgálatában látja, amelyek nélkül nem volna igazság. Olyan tudományt akar, amely elvégzi azoknak a változhatatlan lényeknek a leírását, amelyek megvalósulásaként kell tekintenünk minden valóságot. Ezek a lények az emberi tudatban vannak, s felismerésük egy sajátos lelki aktus, a lényegszemlélet, lényeglátás által történik. Ez a fenomenológiai redukció, a tiszta tudat területére behatolás módszere. Ekkor megváltoztatjuk természetes beállítódásunkat, a külvilág felé fordulást, s a tudatot befelé, önmagára irányítjuk. Ehhez szükséges a külvilág zárójelbe tévése, kizárása, azaz nem figyelembe vétele empirikus tényként. Nem tagadni kell a külvilágot, hanem elkanyarodni tőle, nem mondani róla ítéletet, sem létezéséről sem a vele foglalkozó tudományokról. Ez a módszer nem pszichológiai önmegfigyelés, mert elvonatkoztat az empirikus szubjektumtól is. A kizárás maradéka az a tiszta én, amely a képzetet kíséri. Mert a tudat minden megnyilvánulásában tárgyra irányuló, intencionális. A gondolkodás tárgya a tudattal együtt adott, nem rajta kívül van, hanem benne. Ez a tárgy a lényeg vagy <i>eidosz</i> . Az igazi megismerés saját objektivitásának belső alapját, a tudomány eszmei struktúráját alkotó eidoszokat keresi. Az eidetikus vagy lényegtudományok (tiszta logika, tiszta matematika) a természet ontológiáját nyújtják és rájuk épülnek az empirikus vagy ténytudományok (fizika, mechanika).
Ialdabaóth	A gnosztikus hitvilág teremő fēlistene. Az evilági Szófia fia. Ő teremti meg az anyagi világot, az égitesteket, a földet, a rajta lévő élőlényeket és a földi embert. A platóni eszmei világ Mesterének felel meg.
idea	eszme, kép, minta, mindennek a legtökéletesebb túlvilági megfelelője, ill. onnét való fogalma, 'lelke' a platóni filozófiában.
idealista	(1) az idealizmus képviselője. (2) az eszmei egyedüliségéből, elsődlegességéből kiinduló irányzat híve. (3) átvitt értelemben a túlzottan reménykedő ember.
idealizmus	Olyan ismeretelméleti rendszer, amely az ismeret érvényességét tekintve az ismeret-tartalomról azt tartja, hogy az csak képzet, már az öntudatban benne van.
identitáshiány	az egyéni és közösségi, főként nemzeti azonosságtudat, azonosság érzés hiánya, amit dőként a XX. század második felétől érzékelhetünk a magyarságnál.
ideológia időfizika	eszmeuralom, kizárólagos eszme irányítási eszközkénti alkalmazása. a részecskék alatti világról beszámoló, az ottani állapotokat elemző, tudománynak még nem elismert gondolat kísérlet.
igigi	A sumér hitvilág égi isteneinek a csoportja. Szerepük a főistenek segítése, szolgálata. Alvilági megfelelőik az anunnakik.
Illig	Heribert Illig német történész, oklevél szakértő, aki tudóstársaival egyetemben több ezer nyugat-európai oklevél hamisságát kimutatva, több hamisítási hullámot leplezett le az elmúlt ezer évnél valamivel hosszabb időszakban.
Illuminati	Titkos társaság, 1776-ban alapította Adam Weishaupt, korábbi jezsuita. Jelentése: megvilágosodott. A szó jelentése hasonlítható a manicheus, a bogumil és a katarai megvilágosultakhoz, illetve a Buddhához. A reneszánszt bevezető felvilágosultságot is ezzel a szóval lehet megnevezni. Kapcsolatba hozható a szent fénnel (Saint-Clair), de Lucifer is a nevében a megvilágosultságot, fényt viseli. Mindezek csakis a szó értelmét, de nem a titkos társaság eredetét jellemzik.

illuminátusok	A felvilágosodás nevében fellépő, azt terjesztő, a szabadkőművességre hasonlító különböző, főként nyugat-európai (német, francia) titkos társaságok tagjai a 18-19 században, akik tevékenyen részt vettek a francia forradalomban is. Lásd: <i>Illumináti</i> .
IMF:	<i>International Monetary Fund</i> = Nemzetközi Valuta Alap
immanens	evilági, földi világunkon s az emberen belül maradó.
imprinting	állati bevésoedés.
indukció	egyres dologról általánosító következtetési mód.
infláció	pénzromlás, pénzrontó gazdasági beavatkozás.
információ	az emberi tájékozódás, tájékoztatás tartalma, a világmagyarázat és az emberi alkotás eszmei szerkezeti tartalma.
instrumentalizmus	A logikai kategóriákat, oksági törvényeket nem valóságosnak, hanem csak a célszerű cselekvés eszközének tartó szubjektív irányzat.
integratív	egységesítő.
intellektualizmus	értelemuralom.
intellige ut credas	Lásd: <i>crede ut intelligas</i>
intenció	szándék, felajánlás.
interakció	kölcsönös cselekvés, együttműködés.
internacionalizmus	korábbi marxista proletár nemzetköziség, mai transznacionális, globalista világpolgárság.
internalizálódott	belsővé vált
introspekció	önmegfigyelés.
introvertált	befelé forduló, zárkózott jellem, de a pszichológiában ennél bonyolultabb emberi beállítódás.
intuáció	beleélő, az érzéseket, érzelmi élményeket figyelembe vevő filozófiai eszköz.
ion iskola	A létezők egyforma tulajdonságaiból egyetemes és egyforma ősoakra következtet. A végső okot mint őanyagot tehát elvonatkoztatás útján gondolja megtalálni. Mivel nem különíti el az anyagit és nem anyagit, az istenit is az anyagban benne rejlő tulajdonságnak, mozgásnak tekinti. Thalész (Kr. e. 624–546) milétoszi matematikus, csillagász, hadmérnök és bölcselő (<i>szophosz</i>). Szerinte a Föld a vízen nyugszik, s a minden létezőt átható, minden élőnek szükséges víz (<i>hydor</i>) hozott létre minden létezőt. A víz <i>arché</i> élő és önmagától mozgó. A víznek és minden dolognak lelke van (<i>hülozoizmus</i>) s minden telve van istenekkel. A lélek olyan mozgó, mint a vasat vonzó mágnes. A világ sokfélesége annak elvi egységére visszavezethető. Anaximandrosz (kb. Kr. e. 611–546) szerint a létezők végső oka, létrehozója az örökké fennálló, elpusztíthatatlan, egy, mozgó s ezért isteni, térben, időben határtalan, minőségileg meghatározatlan (<i>apeiron</i>), s nem valamilyen konkrét elem. Ebből származik valamennyi égbolt és a bennük lévő kozmoszok. A négy elem folyton mozgásban van és átalakul egymásba, mert a dolgok szükségképpen abban az elemekben pusztulnak el, amelyből keletkeztek, jogtalanságukért az idő rendje szerint bűnhődve s egymásnak megváltást fizetve. Anaximenész (kb. Kr. e. 585–525) szerint az őso ok, a kezdet a mindent betöltő lég, benne köd és sötétség. A világ e levegő tüzzé ritkulása és vízzé, földdé sűrűsödése útján jött létre. A világegyetem részei nem különböző dolgokból állnak, hanem csupán abban különböznek, hogy kisebb vagy nagyobb mértékben tartalmazzák ugyanazt a dolgot. <i>Hérakleitosz</i> (Kr. e. 544–484) a kis-ázsiai Epheszosz filozófusa a természetről szóló művéből fennmaradt 131 töredék. Tanítása szerint a létező világ a létezők sokaságáról, pluralitásáról győz meg. A mindenséget ugyanakkor egynek gondoljuk, de az egyenként felfogott létezők elgondolt lehetséges sokaságával népesítjük be. Ez a gondolati sokasítás megfelel a létezők keletkezésének, létesülésének. Ez a létesülés az alapelv vagy <i>arché</i> , a világegyetemnek alkotó és fenntartó végoka természetfolyamatként örök változás, mert semmi sem állandó és változatlan, minden örökös folyásban, fejlődésben van (<i>pantha rei</i>). Ez ellentéteket hoz létre s azok egymásra hatását, ami életet ad a létező egyedeknek. E természetfolyam egyetlen tulajdonsága, hogy örök, s lényege az örök éteri tűz, amely az összes erőt és anyagtevékenységet alkotja, a létezőket más létezésalakba kényszeríti: a nedves tüzessé változik, a földi égivé, s az összes létező elég (világégés, <i>ekpüroszisz</i>) az átalakulásban. A legfőbb követelmény, hogy az emberek megértsék a dolgok alapjául szolgáló összefüggést, azt, hogy minden egy: Azaz a világ rendező elvét, egyesítő képzetét, a logoszt, amely tehát az összes dologban közös, egyenlő terjedelmű a tüzzel, a világ első alkotó elemével, – mialatt a sokaság saját gondolatait véli követni.

irredentizmus ismeretelmélet	a megbontott területi integritást visszaállítani akaró irányzat, mozgalom. az emberi tudás eredetét, jellegét taglaló filozófiai ág (gnoszceológia, episztemológia).
Issa	Jézus neve az iszlámban.
Istár	Sumér/akkád női istenség, az anyaság istene. Palesztinai megfelelője Astár, az egyiptomi megfelelője Ízisz.
Isten Fia	Evangeliumában Szent János az isteni élet titkába elmerülve, ihletett hangon kifejti Isten egyszülött Fiának az Atyával egylényegű isteni természetét, a világ teremtésében való közreműködését és megtestesülését. Isten Fiát Logosznak, isteni Igének nevezi. Ez a kifejezés a görög filozófiában a „világsszellemet” jelentette, az evangélista azonban az Ószövetség Bölcsesség-könyvei és Jézus kinyilatkoztatása alapján új, természetfölötti tartalommal tölti meg. Az isteni Ige Jézus Krisztusban személyesen lép a világba. Ő az örök Atya kinyilatkoztatója és az emberiség megváltója. Jézus Krisztus az évezredek óta várt Isten Fia és Ember Fia, a Világ Világossága, a Földre szállt szeretet, aki öröktől fogva létezik. Isten fia emberi testben, életben, amelyet akkor tesz le és vesz fel, amikor akar, és az emberekkel marad a világ végétéig. Jézus a Világra leszállt Szentlélektől született, s tanításával a Szeretet Isten-tudatát akarta az emberekbe ültetni. Ellenfelei keresztre feszítették, ahol meghalt, majd eltemették. De legyőzte a halált, harmadnapra feltámadt és megjelent tanítványainak, majd negyven nap után látható fényként a mennybe emelkedett. Saját szavai szerint világosságnak jött e világra, hogy senki ne maradjon sötétségben, aki hisz őbenne. Azért jött e világra, hogy bizonyosságot tegyen az Igazságról. Irgalmasságot akart és nem áldozatot. Azt tanította, hogy Isten előtt minden ember egyforma érték, és a tudás fénye révén közeledhet mindenki Istenhez. Jézus a mindenkit egyformán szerető mennyei Atyáról, az Élő Istenről beszél. Azt mondja, hogy mi mindannyian Isten fiai vagyunk. Az egyiptomi fáraót Isten Fiának kenték fel.
Ízisz	Egyiptomi istenség, Ozirisz testvére és párja. Amikor Szet megöli és feldarabolja Oziriszt, Ízisz összeszedi a különböző helyeken elásott testrészeit, összeállítja a testet és azzal megtermékenyíti magát. Az eredmény Hórusz. A palesztinai megfelelője Astár, a sumér/akkád megfelelője Istár.
Izrael	A mai palesztinai zsidó állam neve. Eredeti jelentése <i>‘istent látó’</i> , és a héberek későbbi saját megnevezése lett. Az Ószövetségben Jákobot azonosítják Izraellel, mintegy másik megnevezésként, de Jákobbal egyszerre sok versben is előfordul és mindig Jákob és Izrael kapcsolatban van (lásd Jákob). Az Ószövetségben Dávid hozta létre az Egyesített Birodalmat, amit Izraelnek neveztek, majd Salamon halála után csak a jeruzsálemi dombtól északra elterülő részt nevezték annak. Ez a terület később a Szamária nevet viselte, és a Makkabeusok idején foglalták el katonailag és térítették az akkorra már bizonyosan nem izraelita hitű népet a júdai vallásra. Az Egyesített Birodalom, Dávid és Sámuel létrehozásán semmiféle régészeti adat nem áll rendelkezésre, valamint arra sem, hogy a hagyományos Izrael, az omrid királyok állama a Makkabeus hódítást megelőző időkben valaha is JHVH hívő lett volna. Lásd még: Jákob.
izraelita	Izrael hitvilágát követő. Eredete a júdaizmus egyik áramlatához, a farizeushoz köthető. Jeruzsálem eleste után Johannan ben Zakkai által alapított akadémiákon tanított és továbbfejlesztett hitvilághoz tartozó ember. A magyar nyelvhasználatban azonos jelentésű a zsidóval.
Izsák	Ábrahám dinasztikus utódja, Sárától.
Jakab	Jákob megfelelője több, későbbi nyelven.
Jákin	Az értelem oszlopa Salamon templomában. A Tanonc oszlopa a Rosslin kápolnában.
Jákob	Izsák másodszülött fia, Ézsau ikertestvére a Bibliában. Az Izraeliták igazi ősatya. Tizenkét fiától eredeztetik a tizenkét izraelita törzset. A szó eredete a hükszosz időkre nyúlik vissza, a második hükszosz fáraó neve <i>Jakob-haar</i> volt. A rítus szerint azonos Izraellel, de ennek ellentmond számos biblikus vers, ahol Jákob és Izrael más fogalmat takar. Föltehetően az isteni kiválasztottak égi képviselője, a született arisztokrácia a Jákob és az alájuk tartozó földi népesség az Izrael.
Jakobinus	Politikai mozgalom a katolikus Stuart királyok angol trónra való visszajuttatására. Majd a francia forradalomban játszanak főszerepet, s hozzájuk kötött a harmadik szakasz jakobinus diktatúrája.
jang	A kínai bölcelet alapeleme, a férfias tulajdonságok, az erő, a mennyei dolgok megjelenítője. Egyben a fény és a Nap. Párja és ellentéte a <i>jin</i> .

Jaspers	Karl Jaspers (1883–1969) előbb jogot tanult, aztán orvosi doktorátust szerzett. Orvosként pszichopatológiával foglalkozott. Ekkor írta <i>Allgemeine Psychopathologie</i> (Általános pszichopatológia, 1913) és <i>Psychologie der Weltanschauungen</i> (A világnézetek pszichológiája, 1919) című művét. 1921-től filozófiatanár a heidelbergi egyetemen. Fő műve 1932-ben jelent meg <i>Philosophie</i> (Filozófia) címmel, másik ekkori műve <i>Vernunft und Existenz</i> (Ész és egzisztencia, 1935). 1937–45-ig, a Hitler-korszak alatt eltiltás miatt nem taníthatott. 1948-tól a baseli egyetem tanára volt. A keresztény egzisztencializmus fogalmilag korai, még önmagát kereső formáját képviseli. Gondolkodására Kant és Kierkegaard volt hatással. Későbbi jelentősebb művei: <i>Existenzphilosophie</i> (Létfilozófia, 1938), <i>Von der Wahrheit</i> (Az igazságról, 1947), <i>Einführung in die Philosophie</i> (Bevezetés a filozófiába, 1950), <i>Der philosophische Glaube angesichts der Offenbarung</i> (A filozófiai hit, különös tekintettel a kinyilatkoztatásra, 1962). A filozófia feladatának azt tartja, hogy feloldja az emberről és a világról szóló valódi felismerések tudományos közölhetetlenségének paradoxonát, a tudományos magyarázatok korlátjait.
jelenség	az észleletben feltáruló emberléptékű valóság.
Jézus	A keresztényeknek a bűnök megváltójának a neve. Szerepköre a Krisztus. Az Ószövetségben Józsué, Jósua, Jészú szerepköre hasonló: átviszi a kiválasztottakat az élet vizén a földi létbe. A gnosztikus nézetekben az Atya Fia, akit a szellemi világból a valós világba küld, hogy a Sötétség által fogva tartott Fényt, az emberi lelket segítse visszatérni az Atyához.
jezsuita	katolikus intellektuális szerzetesrend, a Jézus Társaság.
JHVH	A héberek egyetlen igaz Istene, az izraelita hitvilágot, azaz a júdaizmust meghatározó istenség. A jele, a tetragrammaton. Ezen a néven azonban az Isten nem nevezhető meg, helyette, amikor a szövegekben a JHVH jel előfordul adonájt kell kiejteni. Valószínűleg elefantini eredetű betűszó, ahol az Aten hitvilág öslétezőjének a négy tulajdonságát foglalták össze egyetlen betűszóvá. Ez a négyesség a későbbi gnosztikusoknál az atya (az öslétező, ami a hébereknél <i>Ja</i>), a gondolat (nő, héberül <i>hi</i>), a kettő szülötte, a gyermek (héberül <i>valad</i>), azaz a elme és annak társa, az igazság , avagy tudat (nő, azaz <i>hi</i>). Az atya és az elme a hajlító nyelvekben mindig hímnemű szavak, a gondolat és az igazság és a tudat pedig nőneműek. Az atyának az asztrológiában a Nap, a fiúnak a Hold, az anyának a Vénusz és a fiú testvér-társának a Merkúr felel meg. A korai gondolatvilágban a négy elemmel hozhatók kapcsolatba (atya: tűz, anya: föld, fiú: víz, leány: levegő).
jin	☯ 1. föld – jin (négyzet, sárga): női, passzív, befogadó, odaadó, eltakaró, sötétség, mélység („Wu-ki”: a kezdetlen állapot, először minden különbség szétválasztatlan még). 2. ég – <i>jang</i> (gömb, kék): aktív, teremtő, férfi, világos („T’ai-ki”: öskezdet, a világegyetem állapota, amikor a pozitív és negatív öserő már különvált).
jobbágy	A Kárpát-medence letelepedett őslakossága. Az Árpád-házi királyok idején szabad emberek, akiket az Árpád-házi, vagy a germán nemességtől különböztetett meg ez a jelző. A nádor maga is jobbágy volt. A hűbéri rend ekkor még itt nem vált uralkodóvá, a jobbágy csakis Werbőczy Tripartitum törvénykönyvében süllyedt a Nyugat-Európában ekkor már évszázados hagyományokkal rendelkező <i>serf</i> , azaz szolga szintjére és lett földhözköttöt rab.
jobboldali	Politikai irányzat. Eredete a korai angol parlament, ahol Őfelségét támogató nemesség, papság képviselői Őfelsége jobbjánál foglalt helyet. Politikailag a hagyományos rendiséget jelenti az állammal szemben. Gazdaságilag a magántulajdont a köztulajdonnal szemben, egyéni felelősséget a szociális gondoskodással szemben. Az elmúlt hatvan évben kialakult köznapi felfogás szerint a jobboldali a hagyományost, a nemzetit, a nacionalistát, a reakciós szerepvállalást, a visszatartó konzervatívot jelenti a haladóval szemben, amit viszont baloldalinak tekintenek. Hagománytisztelte miatt az egyházak politikai szerepvállalását elfogadja. Szélsőséges alakja felsőbbrendűsége alapozott törzsi rasszizmus, irredentizmusba átcsapó nacionalizmus.
József	Jákob fia Ráhel-től, a dinasztikus feleségtől a Biblia szerint. Benjámin bátyja. Utódai Efraim és Manasseh. A heródesi rendszerben Dávid trónörökösének a címe. Ekkor a Rhama-Theo (Arimathea) jelzővel együtt szerepel.
Józsué	Másképpen Jósua, Jészú, Jósua. Mózes kinevezett utóda, aki Mózes halála után az Izraelitákat az ígéret földjére bevezette, a területet katonailag meghódította. A Nún fia. A szó eredeti jelentése: <i>isten véd</i> . A keresztény időkbeli görögösített kiejtése: Jézus. Ezoterikus értelemben véve az Atya Fia, aki a kiválasztottakat, az alvilágtól már

	megváltott isteni születetteket (anunnakik) átvezeti az Élet Vizén (Jor-Dán) az Ígéret Földjére.
Júda	Jákob fiának, a tőle eredeztetett törzsnek a neve. Később a területük önálló állam lett, ami Jeruzsálemmel, mint fővárossal a jeruzsálemi domboktól zömmel délre terült el a Holt-tenger és a Földközi-tenger partja között. A római megszállás idején nevét Júdeára változtatták.
júdai júdaizmus	ószövetségi Palesztina Kr.e. 7. és 1. százada közötti meghatározó egyistenhívő hitvilág. istensége a JHVH betűnégyessel kifejezett teremtő istenség. Három ága különböztethető meg, a szadduceus, a farizeus és az esszénius. Ezek közül Jeruzsálem lerombolását követően csak a farizeus élt tovább és alakult át a mai zsidóság hitvilágává, az izraelita hitté. A másik két ág egyesülve a kereszténységbe olvadt be, illetve adta annak személyi alapját.
Júdea Kagán	Jeruzsálem városállam környékén kialakult zsidó állam latin neve. Turk népesség vezére, a kazárok papkirálya. A szó valószínűleg a héber <i>pap</i> (kohen) szóból ered.
Kant	Immanuel Kant (1724–1804) a német felvilágosodás csúcs- és végpontja, aki filozófiai rendszerbe foglalta a felvilágosodás eszméit. Kriticizmusával akkor igyekezett feloldani a racionalizmus és az empirizmus ellentétét, amikor az válságba jutott, mert a racionalizmus az ész formális elveiből akarta magyarázni az ismeret tartalmát is, az empirizmus pedig a tartalomból próbálta a formális elveket levezetni. S a racionalizmus nem tudott számot adni az ismeret empirikus elemeiről, az empirikusok pedig nem tudták megokolni az egyes esetleges vonásoknál lényegesen több ismereteket: a matematikai, etikai elveket (bár egyetemes érvényüket nem vonták kétségbe). Kant Königsbergben született és ott is halt meg, sosem hagyta el szülővárosát. Még a tengert sem látta a város határában. Apja szíjgyártó nyergesmester, anyja mélyen vallásos volt. Iskoláit a <i>Collegium Fridericanumban</i> végezte és a helyi egyetemen filozófiai, matematikai és természettudományi tanulmányokat folytatott. Utána egy városkörnyéki kúriában 9 évig házi tanítószkodott és tovább folytatta tanulmányait. 1755-ben egyetemi magántanár lett, a tanítás lefoglalta: filozófián kívül matematikát, fizikát és földrajzot is előadott és alkönyvtáros volt. 1770-től a logika és metafizika rendes tanára lett. Hatszor volt dékán és kétszer rektor. 1794-ben II. Frigyes Vilmos kormányzata a Biblia és a kereszténység eltorzításával vádolta meg. 1797-ben ment nyugdíjba. 1804-es halála előtt Fichte és Schelling – tiltakozása ellenére – saját hozzászólásokkal képviselte tanait.
kantiánus káosz	Kant filozófiai követője. Görög <i>χαος, χαινωv</i> : ásít, tátong. 1. zűrzavar, összevisszaság, rendezetlenség, fejetlenség; 2. az ókori görög mitológiában a világ létrejöttét megelőző rendezetlen ősállapot, aminek a megsemmisítője Khaosz; ritkábban az alvilág; 3. tátongó feneketlen mélység, az űr eredeti mitológiai állapota Hésziodosz szerint; 4. Anaxagorásznál a rendezetlen káoszból (Arisztotelésznel az üres térből) a rendezett világ, a kozmosz úgy alakult ki, hogy az első lökést az anyagtól különböző szellem, a <i>Nousz</i> világerője adta.
karaita	Eretnek izraelita hitbéli áramlat, a VII. századtól. A szó jelentése: <i>könyv</i> és az eredeti mózesi törvényekhez való szigorú visszatérést hirdette. E felfogásában megegyezik a szadduceus felfogással, föltehetően ezért tekintik annak újjáébredt irányzatának.
kategorikus imperativusz Kepler	feltétlen felszólítás Kant filozófiájában a feltétlen erkölcsi jó cselekedetre. Johannes Kepler (1571–1630) német csillagász, aki fiatalon elfogadta Kopernikusz tanait, felfedezte a bolygók mozgásának három törvényét: 1. a Föld és a bolygók ellipszis alakú pályán keringenek az ellipszis egyik gyújtópontjában lévő Nap körül, 2. bármely vezérsugár – a Nap–bolygó félegyenes – egyenlő idő alatt egyenlő területet sűrol, 3. a bolygók keringési időinek négyzetei egyenesen arányosak a Naptól mért középtávolságuk köbével. Utóbbi Newton általános tömegvonzás elméletét készítette elő. Kepler a bolygókat tökéletlen anyagi testnek tartotta. A csillagászatba bevezetve az erő fizikai fogalmát, közvetítő lett az égbolt ősi geometriai leírása és a modern dinamikai csillagászat között. Egy szupernóva megjelenésének megfigyelésével igazolta, hogy léteznek változások az állócsillagok világában. Elutasította, hogy az emberek életét a csillagok irányítják, de hitt a világegyetem harmóniájában, hitte, hogy az univerzum és az egyén harmóniában áll egymással. Kepler a modern

	optikát megalapozva, elsőként elemezte az emberi szem szerkezetét és magyarázta meg az emberi látást. Először magyarázta meg a több évszázada használt látásjavító kis lencsék hatását, valamint a fény útját az általa tervezett távcsőben. Elismeréssel írt Galilei felfedezéseiről a távcsövekkel kapcsolatban, s Kopernikusz nevét is bevette egyik könyvébe. Aztán száznál több forgástest tulajdonságait elemezte, táblázatot adott meg a bolygók helyzetének kiszámítására, fénytörési és logaritmus táblázatot készített, katalogizálta 1005 csillag adatait.
keresztelés	vízzel való istengyermekei beavatás a keresztény vallásba, kereszténnyé tevés, a halál utáni üdvözüléshez vezető első lépcsőfok.
keresztény	a jézusi keresztthalálra és feltámadásra utaló elnevezésű vallás.
keresztthalál	Jézus keresztre feszítése és a feltámadása előtti halála a keresztény vallásban.
kérügma	Görög κερυγμα: hírüladás, szentbeszéd, igehirdetés
kibernetika	Görög κυβερνητης: révkalauz, kormányos. A biológiai és technikai rendszerek szabályozásának tana; a vezérlési folyamatok, hatásmechanizmusok és szabályozókörök tudománya. Olyan önszabályozó működésmódok feltáráására törekszik, amelyek eredetileg csakis az élő szervezetekre jellemzők. Felismeréseit különböző mechanizmusokban érvényesíti, illetve keresi az ilyen magatartásokat. Az előreláthatatlan, a véletlen folyamatokat a célkövetés és a célfelismerés vizsgálatával kutatja. A célkövetés egyik módja a rendszerviselkedést fenntartó visszacsatolás, a másik a korábbi sikeres célkövető stratégiákat kombináló aktív emlékezet. Ha a környezeti változások túllépik a szabályozó rendszer vagy szervezet adottságait, a cél tulajdonságait belső tevékenységgel vagy hatásokkal megváltoztatva lesz úrrá a problémán.
Kierkegaard	Sören Aabye Kierkegaard (1813–1855) álnéven írt, hogy önmagában álló művét olvasói maguk ítéljék meg s válasszák, s inkognitója miatt ne fordulhassanak öhozzá személyes tanácsért. Szerinte Krisztus Isten inkognitója, Szókratészé pedig az irónia. Kora nivellálódó, elidegenedett, személyiségét veszített gyáripari egyénét állította a középpontba, s a hegeli ésszel szemben az érzékek és érzelmek szerepét hangsúlyozta. Kora emberi problémáira segítséget a belső, szenvedélyes kereszténységtől remélt. A pénzt tartotta elidegenítő hatalomnak, ezért amikor apjától később pénzt örökölt, nem fektette be, hanem addig élt, ameddig az összeg kitartott. Művei közül első a <i>Vagy-vagy</i> (1843), s ugyanez évből való a hitről szóló <i>Félelem és rettegés</i> , valamint az áteredő bűnről szóló <i>A szorongás fogalma</i> . A személyes bűnről és kétségbeesésről beszél <i>A halálos betegségben</i> (1847) s a dán államegyházat bírálja 1851-es műve: <i>A jelen önvizsgálatára ajánlva — ítéletek magatok</i> . 1955-ös pamfletsorozata <i>A pillanat</i> . Filozófiai harca főként a hegeli filozófia és a dán felszínes kereszténység ellen folyt.
Kingu	Sumér/akkád férfi istenség, az alvilág istene. Tiámat szülötte, aki Tiámat érdekében harcol istentársai ellen. Tiámat legyőzése után Anu hívei megölik és vérét az agyaggal elegyítve teremtenek embert az istenek szolgálatára.
kisajátítás	a magántulajdon megszüntetése az állam vagy a köz nevében a marxizmusban, illetve a létezett szocializmusban.
kognitív	Latin cognitio: megismerő
kohen	Az izraelita hitvilág papjának a neve. Működési területe Jeruzsálem Temploma. Annak lerombolása óta a papi szerepkör rejtett, nem nyilvános.
kohézió	összetartás
kollektív tudat	Az emberi agyak állapotainak Fröhlich típusú átlapolódásából származó rezonancia állapota. A telepátia fizikai alapja. És nem önállóan létező társadalmi tudatforma, mint a marxizmus hirdette.
kommunista	Politikai mozgalom, eszmerendszer és párt. A nemzetközi munkásság osztályhatalmáért küzd, szélsőségesen erőszakos eszközökkel. Hatalomra jutás után a proletárdiktatúrával szorítja vissza, ill. semmisíti meg akár fizikailag minden ellenségét, beleértve a saját hajdani társadalmi elitjét, értelmiségét. Európai és ázsiai gyakorlata kevesebb, mint 80 év alatt közel 100 millió ember erőszakos halálához vezetett.
konceptuális	fogalmi
konfucionizmus	isten nélküli kínai vallás, amely Konfuciusz tanításaira épül.
konnekcionista	kapcsolati
konstelláció	(bolygó, csillag) együttállás.
konstitutív	alkotó, építő
konstruált	létrehozott, szerkesztett
konvergens	összetartó, összefüggő.

Kopernikusz	Nicolaus Copernicus (1473–1543) lengyel matematikus, csillagász, orvos és teológus alkotta meg a heliocentrikus világregység elméletét: a Föld saját tengelye körül naponta körbefordul és a mozdulatlan Nap körül évente körbemegy. Ezzel a Föld, elvesztve a világregység központjának szerepét, a többi égitesthez hasonlóan matematikai leírás tárgya lett. Kopernikusz a kozmosz isteni rendjének szerinte valóságos képét adva, az égitestek mozgását egyszerűbb módon értelmezte, mint Ptolemaiosz. Görög szerzőknél olvasva a Nap–középpontú világregység elképzelését, Kopernikusz a Föld mozgását nehezen fogadta el. Ám ez végül esztétikailag szebb rendszert eredményezett, mint a ptolemaioszi nagy és kis körökön mozgó rendszer. Matematikai számításai is igazolták saját új rendszerét, bár a bolygók egyenletes körmozgását megtartotta. Aztán a bolygók helyes sorrendjét is meghatározta, a Nap mozgását viszont a Föld mozgásának tulajdonította. Felfedezte a földtengely precesszióját is. Elméletét leírta, barátainak megmutatta, ám az arról szóló mű csak pápai jóváhagyás után, Kopernikusz élete végén jelent meg.
korpuszkuális kozmozgónia	részcskékból álló Görög $\kappa\omicron\sigma\mu\omicron\varsigma$ + $\gamma\omicron\nu\omicron\varsigma$: világregység + utód, világteremtés. 1. teremtésmítosz; a Föld és a világregység teremtésére, létrejöttére és fejlődésére vonatkozó előracionális vagy pretudományos vallási, mitológiai magyarázatok és tanok, amelyek foglalkoznak az emberi nem eredetével is; teremtéstörténetek formájában a világ teljességét isteni akarat termékének tekintik; a kultúrhéroszok történeteiben az istenség a már létező anyagvilágot alakítja; míg a felvirágzási történetekben az öröknek tartott anyagi sokféleség alkotó ereje nyilvánul meg. E mítoszok világszerte összefüggenek a Mezopotámiától a görögökig, Afrikától és Óceániától az amerikai indiánokig. A legismertebb a Biblia Genesis c. része. Hésziodosz teogóniája egyúttal kozmogóniáját is tartalmazza. Az átmenet a tudományelőtti kozmogóniából a tudományos kozmológiába már a jón természetfilozófusoknál végbement. 2. a különböző égitestek eredetével és keletkezésével foglalkozó tudományág.
kozmozológia	Görög $\kappa\omicron\sigma\mu\omicron\varsigma$ + $\gamma\omicron\gamma\omicron\varsigma$: világregység + okság, okozat, világatan. A világmindenséggel mint összefüggő egységes egészzel, a világregység tér- és időbeli szerkezetével és kialakulásával foglalkozó tudományág; Galilei óta az égi és földi dolgok egységes természettudománya; a 20. századig jellemzője a Newton-féle gravitációelmélet és a naprendszer-vizsgálat; a modern extragalaktikus vizsgálatok korszakában az általános relativitáselmélet és a magfizika felhasználásával metagalaktikus vizsgálatok, optikai és rádiócsillagászat, a kozmikus sugárzás vizsgálata, a műholdak, kozmikus szondák, röntgenfelvételek adatainak feldolgozása olyan eredményekkel, mint a kozmikus vöröseltolódás vagy a világregység tágulása, az ősrobbanás, a háttérsugárzás és a nagy egysítés elmélete.
kozmozosz	Görög $\kappa\omicron\sigma\mu\omicron\varsigma$: elrendezés, világregység. Világmindenség, az isteni törvényeket követő rendezett világ, a világregység harmonikus berendezkedése, a káosz ellentéte, a rend. Először Püthagorasz nevezte így az univerzumot. Anaxagorász szerint a kozmosz, a rendezett világ létrejöttének oka a Nousz, ő hozta mozgásba az elkülönülten anyagtömeget. Plutarkhosz a kozmoszt dicsőítő szavakkal kezdi <i>Naturalis historia</i> című művét.
kölcsön Krisztus	kamatra vett, kamattal együtt visszafizetendő pénz. A lélek megváltója, a Fiú. Az Égből az Atyától érkezik a földre, hogy a lelkeket az Atyához visszavezesse.
kriticizmus kromoszóma	(1) az ész korlátait bemutató kanti filozófia. (2) kritikai hozzáállás. Sejti tulajdonság átörökítő. A sejtek magvában található. DNS láncokból, azokat védő fehérje és lipid burokból áll. A sejt osztódásakor megduplázódik és azonos kromoszóma csomag kerül mindkét utód sejtbe. A DNS láncokon lévő purin bázisok sorrendje képviseli az örökletes tulajdonságot kialakító fehérjét.
Kronosz	Az Istenek születése (Theogónia) Hésziodosz (Kr. e. 8–7. sz.) görög parasztköltő mítoszokat, filozófiai okfejtéseket és erkölcsi megfontolásokat formázó műve az istenek születéséről és a világrend kialakulásáról, amely mezopotámiai mintákat (Enúma elis) követ és már nem érti a történet eredeti kozmológiai jelentését. <i>Khaosz</i> -ból eredezteti a mindenséget, a rendezett kozmoszt. <i>Khaosz</i> a mindent megelőző formátlan, mozdulatlan isteni öslény, minden létrejövő alakzat elnyelője. Másodiknak a szilárdan álló Föld (<i>Gaia</i>), harmadiknak Erósz, a férfiasság és szerelem képviselője jelent meg. A sötétség (<i>Erebosz</i>) és az éjszaka (<i>Nüx</i>) egyesülése hozta létre az égi fényt (<i>Aithér</i>) és a nappalt (<i>Hémera</i>). Gaia szülte meg férjét, Uranoszt, a

	csillagos eget, s kettejükből születtek a titánok, Okeanosztól Téthüsig. Kronosz, az időtítán apja, Uranosz kasztrálásával tönkretette annak ősnemző képességét, megdöntötte uralmát. Kronosz uralmát az ő fia, Zeusz döntötte meg és alakította ki ezt a kozmoszt vagy világrendet, amelyben élünk, a rend és okosság világát. Az időtlen őslétű világ ezzel történelemmé változott, amelyen Zeusz és istentársai uralkodnak, de az ősi istenségek is tovább élnek. Az embereknek Prométheusz titán segített a tűz átadásával. A világ egységét és törvényeit Okeanosz és Héliosz biztosítják.
Kuhn	Thomas Kuhn (1922–1996) amerikai tudománytörténész. Főművét, A tudományos forradalmak szerkezete (1962) című könyvét a 20. század egyik legnagyobb hatású történelmi és filozófiai munkájának tartják. Ebben olyan, a tudományos kutatást és gondolkodást meghatározó világszemléleti mintákról, azaz paradigmákról beszél, amik formális elméletekből, klasszikus kísérletekből és megbízható módszerekből tevődnek össze. Az uralkodó paradigmát a tudósok általában elfogadják, és érvényességi körét állandóan egyre messzebb kiterjesztik. Ezt azzal érik el, hogy az elméleteket finomítják, a rakoncátlan tényeket megmagyarázzák, a mértékszabványokat, mérési adatokat pontosítják. Amikor azonban megoldhatatlan elméleti problémákba, anomáliákba ütköznek, fény derül a paradigma hibáira vagy a tényeknek teljesen ellentmondó mivoltára. A mind nagyobb nehézségek felhalmozódva olyan válsághoz vezetnek, amelyet csak olyan intellektuális forradalom képes megszüntetni, ami új paradigmával helyettesíti a régit. Ilyen nagy paradigma váltás volt a kopernikuszi heliocentrikus világnézet bevezetése a geocentrikus ptolemaioszi helyett. Ugyancsak jelentős paradigma váltás volt a newtoni mechanika felváltása az einsteini általános relativitáselmélettel és a kvantummechanikával.
kultúrkör	egy korszakos vagy nemzeti műveltség érvényesülési, ill. hatóköre.
kultusz	Latin: művelés, ápolás, életmód, viselet, kiképzés, tisztelet; vallásgyakorlat, vallási szertartások összessége; fokozott tisztelet, hódolat, imádat.
kvantumfizika	részecskefizika
kvantummechanika	elemi részecske szintjén érvényes mechanikai törvényszerűségek tana
kvantumrezonancia	elemi részek, atomok, molekulák állapotainak egymásra vonatkozó rendszere. Több állapot közötti átmenet időtől független változata. Vegyi rendszereknél a keto-enol állapotot kvantumrezonancia állapotnak tekintik.
Lakatos	Lakatos Imre (1922–1974) matematikus és nagy hatású tudományfilozófus 1956 után Angliában élt. Posztumusz gyűjteményes kötete a Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai (1977), <i>Bizonyítások és cáfolatok. A matematikai felfedezés logikája</i> (1981). A debreceni egyetemen végzett matematika—fizika—filozófia szakon. Már előbb, gimnazistaként marxista lett és tagja az illegális kommunista pártnak. A második világháború alatt kommunista csoportjában a lebukástól való félelem miatt öngyilkosság is előfordult. Lakatos a háború után hithű sztálinista lett és feljelentéseiről volt híres. 1949-től a moszkvai egyetemen tanult, de 1950-ben visszarendelték, és kényszermunkatáborba küldték. 1956 előtt kutató matematikusként dolgozott, a Petőfi Kör tagja volt. A forradalom idejére teljesen elfordult a kommunizmustól, majd emigrálása után konzervatív elveket vallott. 1960-tól a London <i>School of Economic</i> tudományfilozófiai tanszékén Karl Popper munkatársa volt. Elvetette azt a hagyományos illúziót, hogy a tudományos gondolkodásnak következetes és egységes módszere lehet. Szerinte a tudományok nem érthetők meg a tudományuk története nélkül. A tudománytörténet tényeit viszont nem látta összeegyeztethetőknek a racionális módszertanok követelményeivel.
Leibniz	Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) a berlini tudományos Akadémia létrehozója, kora kiváló tudósa, hercegi könyvtáros. Művei: 1704: Újabb vizsgálódások az emberi értelemről, 1710: <i>Theodicea</i> , 1714: <i>Monadologia</i> . Fontosnak tartja a matematikai módszert (racionalizmus). Kétféle igazságot állapít meg: észigazságot (az értelem, az ész közvetlenül a fogalmak egybevetéséből állapítja meg az alany és az állítmány összefüggését, az ítélet a priori analitikus ítélet és szükségszerű örök igazságot fejez ki) és tényigazságot (az összefüggést csak oksági kapcsolat indokolja meg és ítéletünk <i>aposteriori</i> esetleges). Az észigazságok (a matematika, a logika, a metafizika tételei) az azonosság és az ellentmondás elvén alapszanak, a tényigazságok (tapasztalati fizikai, történeti tények) pedig az elégséges alap elvén. Ez azonban csak az emberre vonatkozik, Isten számára, aki a jelenségek összes összefüggését ismeri, minden igazság örök és szükségszerű.

lélek	A lélek a vallásos hit alapeleme. Az ember önmaga megfogalmazásához használta fel a lélek fogalmát és határozta meg a lelket, mint az életet megjelenítő eszmét. A lélek szerepköre alapján több elemre bontható — és ezeket az elemeket az ókori bölcséleti és hitrendszerek valóban létező, a világegyetemet alkotó elemekként ismerték el. Az élőlény először létrejön, megszületik és ez a <i>teremtő</i> erő, a <i>teremtő</i> elem műve, eredménye. Az élőlényt életben a <i>fenntartó</i> erő, elem tartja, majd élete végén a <i>romboló</i> erő, elem pusztítja el. A lélekelemek az embert mintázó elképzelésekben személyiséget öltöttek magukra és az emberi társadalom mintájává alakultak.
Leonardo	Az érett reneszánsz alkotói közül kiemelkedik Leonardo da Vinci (1452–1519), aki festő, szobrász, építész és természettudós, s járatos volt a matematikában és a zenében is. Érintkezett és versengett kora olyan nagyságaival, mint Michelangelo és Raffaello. Egyetemes tehetségével és tudásával a reneszánsz eszményt a legmagasabb fokon testesítette meg. Ízig-vérig kutató, a valóságot vizsgáló művészegénység, akiben univerzális érdeklődés élt a világ megismerésére. Egyedülálló teljesítménnyel kapcsolta össze a tudományt és a művészetet. Enciklopédikus érdeklődésű alkotó volt, foglalkoztatta az anatómia, a geológia, az állat- és növénytan, a mechanika, a hidraulika, az építészet, az erődítést, a matematika, a perspektíva, az optika stb. Az olyan híres festményein, freskóin, mint a <i>Királyok imádása</i> , a <i>Sziklás Madonna</i> , az <i>Utolsó vacsora</i> , a <i>Szent Anna harmadmagával</i> , a <i>Mona Lisa</i> vagy <i>Gioconda</i> – melyek sokaknak mintául szolgáltak –, a valóságghú ábrázolást rendkívüli képzelőerővel társította. Írásműveit jegyzeteiből tanítványai állították össze.
Lessing	Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781) a német felvilágosodás kiemelkedő egyénisége, aki ugyan nem alkotott rendszeres filozófiát, de műveivel a szabad szellem felvilágosult terjesztője volt. Alapgondolata a történetiség, amivel közvetít ortodoxok és deisták között, hogy nézzék a kinyilatkoztatást történetileg: Isten azt nyilatkoztatta ki, amiket az akkoriak képesek voltak felfogni. A kereszténység igazsága fontosabb, mint egyéb tekintélyek. A további igazságokat az embereknek maguknak kell megkeresniük. Szerinte a vallás az észvallásig fejlődik.
Levantin	Azaz Levante. A Földközi-tenger keleti partvidékén fekvő országok régi elnevezése, amit a szíriai mellett a kis-ázsiai partvidékre is alkalmaztak (néha Görögországtól egészen Egyiptomig), de használták a Közel-kelet szinonimájaként is.
liberalizmus	szabadságelvűség, szabadságelvű eszmerendszer. Adam Smith szabadságelvű modelljében a saját helyzetének javítását célzó természetes emberi szükséglet elősegíti a gazdaság természetes fejlődését. Mindenki saját előnyét követi, s ekkor akaratlanul az összesség javát is szolgálja. A dolgok értékét termelő emberi munka létrehozza a civilizációt, a technikát és az eszméket, az ember gazdasági tevékenysége a szorosabb emberi érintkezést, a művészeteket és a tudományt. Az egyén életének a szükségletek és a munka közössége az alapja, mely minden embert magában foglaló rendszerben elégítheti csak ki szükségleteit, specializálódhat és érvényesülhet. Ezzel a piac kerül döntő helyzetbe a javak és a szolgáltatások elosztásában, allokációjában, hiszen az államnak nincs erről információja. Ehelyett az állam célja megteremteni az egyének szabad önérdek követésének feltételeit és körülményeit, és megteremteni a társadalomban az igazságosságot. Mindez csak piaci struktúrák közepette képes végbemenni, ahol a vállalkozók okosan és jogszerűen tevékenykednek, mert csak ott vezetheti a javak cseréje hosszú távon pozitív eredményre az emberi cselekvést. Minderről a politikai gazdaságtan szolgáltat az állam vezetése számára olyan tudományt, hogy lehetővé tudja tenni a népesség számára a megélhetést és a bőséges jövedelmet, utóbbit a közszolgáltatásokat teljesítő közületnek is.
Locke	John Locke (1632–1704) a felvilágosodás első képviselője, aki még a 17. században élt, skolasztikus filozófiát tanult Oxfordban, de nem nagyon fűlt hozzá a foga. Whigpárti tevékenysége miatt a tory győzelem után el kellett távoznia az egyetemről. Hollandiába ment, ahonnét Orániai Vilmos uralomra jutását követően híres emberként tért vissza, s magas hivatalt kapott. Többek közt Newton is barátja volt. Művei közül kiemelkedik Az emberi értelemről szóló értekezés (1790), ezen kívül írt a kormányzásról, a vallási türelemről és a nevelésről.
logikai	az elme jellegzetességét mutató, követő.
logosz	Görög λογος: értelem, beszéd, szó, mérték, arány, gondolat, elv; 1. Hérakleitosznál östüz, a világ mindent mozgató s a változásban rendet tartó archéja, a dolgok belső harmonikus törvénye, világész, melynek az emberi lélek része, ezért biztosítva van számára az értelmi megismerés általános érvénye; 2. a sztoicizmusban az istenség a

	legfinomabb anyagból való értelmes erő, tüzes lehelet, logosz, mely minden dolgot áthat és fenntart, s benne értelmes létcsírák vannak, melyek a dolgokban célszerűen kifejlődve, azok sajátos minőségét adják, a az emberi lélek az isteni tűz részeként a világ végén visszakerül az istenségbe; 3. Philon (i. e. 25 - i. u. 50) szerint a teljes tökéletesség isten és a tisztátalan anyag között a logosz a legelső és legfőbb közvetítő, aki istennek és az isteni bölcsességnek elsőszülött fia, a legidősebb, istennel nem egyenrangú s így nem örökkévaló angyal, aki tartalmazza magában azt az ideavilágot, amely az anyagra hatva a földi világot megalkotja, s aki az emberek kérését istenhez közvetítő főpap. 4. a János-evangélium szerint a logosz isten megtestesült igéje, isten teremtetlen fia, Jézus Krisztus, s mint <i>preegzisztencia</i> (létezés előtti lét) a Logosz maga isten, minden általa teremtetett, ő az emberek világossága és élete.
Lorraine	Az Ardennek területe. Lotaringiának is nevezik.
Lotaringia	Nagy Károly halála után Lotar örökölte az Ardennek területét, és az eredetileg Lorraine-nek nevezett terület róla kapta ezt az újabb nevét. Lotaringiai Ferenc, és testvére, Lotaringiai Károly, Mária Terézia férje ennek a területnek voltak a szülöttei és urai.
Lyotard	Jean-François Lyotard (1924–) francia filozófus a posztmodern címszó alatt formulázta meg – a jelen problémáiként – a különböző vitastílusok, tudományféleségek és életmódok feloldhatatlan ellentmondásait. Újraolvasva a modern filozófusokat, amilyen Kant és Wittgenstein, olyan filozófiát törekedett kifejleszteni, amely elkötelezett a véleménykülönbségre. A posztmodern állapot (1979) című műve mérföldkönek számít a posztmodernizmus nemcsak filozófiai, hanem irodalomelméleti definíciójában is. Definíciója szerint a posztmodern a meta-értelmezésekkel szembeni hitetlenség. Az irodalmi művet energiák, intenzitások közvetítőjének tekinti, míg a hagyományos esztétizáló irodalom-felfogást elveti. Nagy jelentőséget tulajdonít a cselekvés- és beszédmódok sokféleségének, elutasítva a konvencionális kerettörténetek uralkodó szerepét.
Machiavelli	Niccolo Machiavelli (1469–1527) műve <i>A fejedelem</i> . A nemzeti egység és önállóság fejlesztésére hívja fel az egyes népeket. Ez a gondolat hatotta át a fejedelmi udvarokat. Az állami életben legértékesebb a hatalom. Nem a jó, az erő a legfőbb érték. A politika nem vallás, vagy erkölcs, nem összetévesztendő velük. Hiszen a politika autonóm, öncélú tényező. Az ideális állam erőskezü fejedelme nem riad vissza az erőszaktól sem. Nagy hibája a fejedelem mindenhatóságának a hirdetése, s erénye a lelkiismeretet elnyomó önkény megtörése.
machiavellista	törtető, akarnok, az egyéni érvényesülést a közérdek elé helyező, a cél szentesíti az eszközt alkalmazó egyén vagy közszereplő (nem jelenti Machiavelli tanai követését).
magánvaló	az önállóan létező a filozófiában.
magatartásgenetika	humánnetológia, az emberi magatartás (állatvilági) származtatása.
Maimonidész	Más néven Majmúni. XIII. századi szefárdi zsidó rabbi, orvos, gondolkodó, aki az izraelita hitvilágot megreformálta. Bevezette a 13 alaphittételt és a Talmudot katalogizálta, rendszerezte.
Mani	vallásalapító, aki a Pártus Birodalomban született, nem sokkal a pártus királyi család megdöntése (224) előtt, mellyel rokonságban állt. Angyali látomásra kezdte hirdetni a már apja által elkezdett keresztelő, önmegtartóztató vallást. Indiai hittérítés után, I. Sápúr idején ismét Pezsiában térített, majd a következő király börtönében halt meg.
manicheizmus	gnosztikus alapokra építő, azaz dualisztikus vallás a Perzsa Birodalomban a pártusokat követő időben (Kr.u. 260). Megalapítója Mani (Manes, Manichaeus, Korbikosz). Mani magát olyan prófétának tekintette, aki Ádám, Zoroaszter, Buddha és Jézus tanait beteljesítette, egyetemessé tette. Hitelveit írásban rögzítette, és több nyelvre fordíttatta. manicheizmus gyorsan terjedt. A világot a jó és a rossz küzdelmének színtereként tekintő gnoszticizmus kései változataként megjelenő vallásnak híve volt Észak-Afrikában a fiatal Aurelius Augustinus is, a későbbi Szent Ágoston. A IV. században Hispániában és Dél-Galliában is virágzott a manicheus egyház. A keresztény egyház és a római császárság támadásai miatt azonban az V. század végére nyugaton, majd a VI. században keleten is végleg eltűnt. Még a VIII. században a kelet-turkesztáni ujgurok államvallása lett, majd üldözése ellenére ott a XIV. századig fennmaradt. Nyugaton a bogumilokat és a katarokat tekinthetjük követőiknek. Szinkretizmusán kívül jellemző a manicheizmusra, hogy minden helyi vallásra is ha-

	sonlít, alkalmazkodik hozzá. Tanítása szerint az evilági élet fájdalmasan gonosz, mert a testünk az isteni természetű léleknek elviselhetetlen anyagi közeg, ahonnan a nousz mentheti meg önmaga transzcendencia tudatának ápolásával a nyomorú világban. Eme üdvözítő küldetésünk ismerete a lélekbukás mitológiája, a Jó és a Gonosz történeti elkülönülése, jelen vegyülése és jövői újra szétválása. A testi örömek megtagadói, mintegy kiválasztottakként a Paradicsomba visszatérve üdvözülnek, az aszketizmusra gyengék pedig testi újjászületést szenvednek.
manipuláció	torzító befolyásolás.
Marduk	Sumér/akkád férfi istenség, Éa fia, a bölcsék bölcse. Babilon istene. Harcban legyőzi, és megöli Tiámatot, testéből képezi az eget, a földet, a vizeket, az égi világot, csillagokat.
Maréchal	Joseph Maréchal (1878–1944) belga jezsuita a Szent Tamás-féle és a kanti ismeretelmélet összehasonlításával megalapozta az újskolasztika folytatásának számító transzcendentális ismeretkritikát.
Maritain	Jaques Maritain (1882–1973) francia hipertomista filozófus párbeszédet közvetített a neoskolasztika és a francia tudománykritika között. E szerint a filozófiai és a tudományos magyarázat módszertani különbségét a relativitáselmélet, a részecskefizika és az új tudományelmélet alátámasztja. A tudomány megértéséhez szükséges az ember ismerete, ahhoz pedig a világ ismerete, ami a tudományra támaszkodik, amely pedig emberi alkotás. E három tényező fejlődésre nyitott viszonyban áll egymással.
Marx	Karl Marx (1818–1883) és Friedrich Engels (1820–1895) igen szorosan együttműködve, s főként Hegel, Feuerbach, Saint-Simon, Proudhon, Owen és Adam Smith tanaiból kiindulva, – tehát a korabeli pozitívizmus, utópizmus és utilitarianizmus hatása alatt, – a tudományosan megalapozott szocializmus – proletárdiktatúra – megvalósítására hívták fel a kor szerintük vezető társadalmi erejét, a tulajdontalan, birtoktalan, bér munkát végző munkásságot, a proletariátust. A forradalmi ideológiát materialista történelem szemlélettel támasztották alá. A materialista szemléletet kiterjesztették a természet törvényeinek tanulmányozására is.
Masaccio	Giotto tanítványa, Masaccio (1401–1428) egészen fiatalon végezte firenzei tanulmányait s lett egy művészeti céh festő tagja s vezető művésze. Azzal lépett túl mestérére, hogy Giotto plasztikus mértéktartását a gótikus eleganciával párosította. Festészetét a körvonalak, a színek és a fény-árnyék hatások hangsúlyozása, s drámai intenzitás jellemezte. Alak és környezet nála egyetlen kompozíciós gondolat egységében jelenik meg. Nemcsak képei nagyobb mélységével, hanem alakjainak természetességével, szinte portrészzerűségével is kitűnt. Hatása egész Itáliára kiterjedt és Michelangelóig érvényesült. Fontosabb művei a <i>Szűz a kisdeddal</i> , a <i>Keresztrefeszítés</i> , az <i>Adógaras</i> , az <i>Összülők kiűzetése a paradicsomból</i> , a <i>Szent Péter és Szent János alamizsnát oszt</i> , a <i>Szent Jeromos</i> , a <i>Keresztelő Szent János</i> stb.
materialista	1. a materializmus képviselője. 2. köznapi szóhasználatban az anyagelvűséget vallót nevezik így.
materialisztikus	anyagelvű.
materializmus	A klasszikus metafizika olyan bölcséleti rendszere, amely a metafizika vezérelvét egyetlen, minőségi végső okra vezeti vissza: Vezető elve a tényleges lét, a puszta anyagi létezés.
mathesis universalis	Latin: egyetemes matematika. A filozófiának az ész egységén alapuló, az összes tudományt egységesítő, a matematikai-deduktív módszerből levezetett, Descartes által javasolt közös módszere.
maximák	Latin maximus: legtöbb. Az objektív <i>imperatívusz</i> okkal szemben olyan szubjektív erkölcsi elvek, amelyek Kant szerint csak egy-egy alany akarására érvényes feltételt tartalmaznak.
mechanizmus	folyamatos működésre képes, azt mutató szerkezet, szerveződés.
megismerés	az emberi tudás, világismeret elérése.
megvilágosodás	Isten által nyert tudás.
melankolikus	búslakodásra hajló jellem, de a pszichológiában ennél bonyolultabb emberi beállítódás.
mellérendelő	szemléleti módszer. A fogalmak egymással egyenértékűek, az ok és az okozat nem válik el benne következetesen, a kölcsönhatás megengedett. A dialektikus bölcséleti módszer a mellérendelést támogatja. Ellentéte az alárendelő szemléleti mód.
mém	mintegy kulturális gén.
mensevik	kisebbség, orosz munkáspárt, a bolsevikok terrorral legyőzött ellenfele.

mentálhigiénia	lelki egészség biztosítása.
mentális	elmebéli.
mennyei	(1) égi, isteni. (2) fenséges, nagyszerű.
Messziás	Fölkent király, vagy fölkent pap. Az egyiptomi rítusban a fáraót a szent krokodil zsirjával Isten Fiává kenik fel, amit <i>messzah</i> nak neveznek. A héber rítusban a királyt az Isten nevében a próféta keni fel királlyá, ettől lesz Messziás. A Holt-tengeri közösség idején a fölkent király mellett fölkent papot is vártak, akik Izraelt világalomra segítik, és akik vezetésével jön létre ezer évig, az Utolsó Ítéletig az Isten földi királysága.
Mester	Héberül <i>rabbi</i> . Jézus egyik címe volt. Tanító, a mai zsidó vallású emberek hitéletének vezetője, hitéleti szertartásainak a zsinagógákban való végrehajtója. Nem azonos a pappal, amit a <i>kohen</i> szó ír le. Istennek áldozatot csak a pap, <i>kohen</i> mutathat be. Jeruzsálem Templomának lerombolása óta áldozatot bemutatni nem lehetett, ezért a papok szerepe rejtett, a rabbik állnak a hitélet központjában.
metafizika	(1) Bölcséleti módszer. Az EGY filozófiáját jelenti. A fogalmakat az EGY-ből vezeti le és sorolja egymás alá. Az ok és az okozat egymásnak mereven alárendeltek. Elmenté a dialektikus bölcséleti módszer. (2) az általunk valamiképp elérhetőnek vélt léten túli világ.
metafizikai	tapasztalaton felülemelkedő
metafora	Görög, latin szó. Két fogalom vagy dolog tartalmi hasonlóságán alapuló szókép vagy átvitel, pl. a kosár füle, az idő szalad; valamely megszokott kifejezés képszerűvé, szemléletessé tétele, pl. a sivatag hajója, felkorbácsolt érdeklődés.
metropolita	keleti ortodox főpap.
Michelangelo	Michelangelo (1475-1564) szobrász, festő, építőművész és költő volt. Művészete a 16. századi Rómában, a reneszánsz pápák által létrehozott új kulturális központban bontakozott ki. Már korai korszakának legnevezetesebb műveivel – <i>Pietà</i> , <i>Dávid</i> – túlhaladja a quattrocento esztétikáját. Szobrászatában a firenzei fejedelmi udvar keresztény hitre épülő, neoplatonizmussal átszőtt humanizmusa tör patetikus erővel az átlényegülés felé az anyag kötöttségeitől megszabadított formákból. Festészetében a kompozíció, a forma és a színek egysége s az egyéni látásmód soha nem látott kifejezőerővel bír. A kor eszményét, a tetterős, heroikus embert ábrázolva nagyszerűen töltötte meg monumentális alakjait emberi tartalommal, szenvedéllyel, drámaisággal – mind szobrain, mind festményein. Kifinomult érzékkel ragadta meg az anyag és a szellem, az emberi nyomorúság és az isteni szellem közti feszültséget. Alakjai, a szenvedély és az erő emberfelettire növesztett titánjai, a reneszánsz ember öntudatát, szinte korlátlanul érzett lehetőségeit testesítik meg. Ugyanakkor saját kétségei és szenvedései, a tökéletesség iránti vágya művészetének olyan emberi dimenziót kölcsönöztek, amely őt a művészi szellem megtestesítőjévé tette. További művei a Sixtus-kápolna mennyezetfreskója öszövétségi témákkal, a II. Gyula pápa befejezetlen síremlékének részletei – <i>Rabszolgák</i> , <i>Haldokló rabszolga</i> , <i>Mózes</i> , <i>Győzelem csoport</i> –, az olyan sírszobor, mint a II. Lorenzo és a Giulio Medici, az emberi sorsot, szenvedést kifejező napszakok, mint az Éjjel, a Nappal, az Alkony, a Hajnal, a firenzei épülettervek, a római Capitólium tér tervei, a Szent Péter-bazilika főépítési munkája és az Utolsó ítélet, mely utóbbi a barokk kiindulásának tekinthető.
mimézis	Görög μιμητις: utánzás. 1. Démokritosz szerint az emberek a legfontosabb képességeiket - szövés, házépítés, éneklés - az állatokat utánzóva tanulták; 2. Szókratész szerint a művészi másolás nem csupán természetszerű, hanem a legszebb tulajdonságok egyesítése és az érzelmek, a jellem közvetítése; 3. Platón filozófiai rendszerében a természet és a mester az ideákat utánzó jó-rosszul, a még alacsonyabb rendű művészet pedig ezeket az utánzó dolgokat, bár szerinte sem szolgai módon; 4. Arisztotelész a művészetet az utánzás ösztönéből eredezteti, aminek célja az utánzott megismerésének az öröme, még a rút is tetszik, ha művészi, mert a művészet az ember belső jellemvonásait utánzó. 5. Plotinosz (205-270) szerint viszont a művészet csak hitvány utánzás, a műalkotás elítélendő, mert csak az érzék feletti világ fontos, aminek a szimmetrián átragyogó, szeretetreméltó szépségét a széplélek láthatja meg; 6. a reneszánsz a természetutánzást vallotta, míg a felvilágosodás óta újra a jellem kifejezése él - Lukács György részletesen elemzi (<i>Die Eigenart des Ästhetischen</i> I.)
Mind	A Holt-tengeri közösség önmagára vonatkozó megnevezése. A gnosztikus szótárban a fény gyermekeit jelenti, ami lényegileg azonos az előbbivel.
misztérium	Görög μυστηριο: rejtély, hittitok

mitokondrium	az állati sejtek energiaellátását biztosító sejti összetevő és rendszer. Minden élő sejtben ezres nagyságrendben található és ebben zajlik az oxigénfelvételt követő energiatermelő ciklus, az ún. <i>citrát ciklus</i> . Saját átörökítő rendszerét lásd a <i>mtDNS</i> című szó alatt.
mítosz	a görög és más vallások istenvilágának, a sokistenhitnek a kerettörténetei, ahol az eredeti vallási jelleg később a kultúra részévé vált.
Mitterer	Albert Mitterer (1887–1966) elsőként hasonlította össze a világgépeket a gondolkodási modellekkel. Feltárta Szent Tamás tételeinek viszonyait, azaz kora világgépétől és az arisztotelészi gondolkodási modelltől való függését. Mitterer általánosan véve is kritikusabban és differenciáltabban értékelt a skolasztikus tanokat. A kortól függő gondolkodási formákat még a hivatalos egyházi tanításokban is kimutatta. A modern teológiai hermeneutikát is művelte.
modernizmus	Latin, német szó. A korszerűség, divatosság kedvelése; eredetileg a szecesszió; 1. a 20. századi avantgarde mozgalmak összefoglaló neve; a spanyol gyarmatok 19. századi szépségközpontú irodalmi áramlata európai kihatással; a felszínes modernkedés, keresettség, formai játék és a modern filozófiák hivatkozó követése az újabb irodalomban; 2. 20. századi, a katolikus egyház által elítélt vallásfilozófiai irányzat a hittételek és a tudományos eredmények összeegyeztetésére, a történeti kritika és a jelenkor szükségleteinek megfelelően; bibliakritika jellemzi, szerinte a vallás a tudatalattiból származik, a kinyilatkoztatás a vallási szükségletek tudatosulása, ezek megmerevedése a hagyomány és a dogma, a vallásosság természetes közlési vágya az egyházban ölt testet.
monopol	visszaélésre lehetőséget adó erőfölényes helyzet.
monoteizmus	egyistenhit.
morál	erkölcs, erkölcsi szabály, tanulság.
Montesquieu	Charles Louis de Secondat, la Brède és Montesquieu bárója (1689-1755), egy a francia felvilágosodás legnagyobb filozófusai közül. Locke politikai eszméinek hatása alatt állt. Úgy vélte, valamely nép törvényei és természeti, valamint erkölcsi jellemvonásai között olyan összefüggés van, amely megakadályozza, hogy az intézményeket az egyik népből a másikba átvihessük. Eszménye az angol politika, s ezt veszi mérvadónak, mikor kora politikai viszonyait bírálja. Kis vagyonos nemes volt, jómódú polgár feleséggel, s mint olyan, a francia forradalom úttörője. Perzsa levelek c. műve 1721-ben névtelenül jelent meg. Két főbb műve: <i>A rómaiak nagysága és hanyatlása</i> , valamint <i>A törvények szelleme</i> .
Mózes	A héber hitvilágban Izrael fiait ő vezeti ki Egyiptomból, és az Isten akaratát tolmácsolva teremt nekik törvényt. Rejtett jelentése szerint az alvilágból vezeti ki az isteni kiválasztottakat, miután nemi szervének előbőrével megváltotta őket.
mtDNS	mitokondriális DNS. Az állati sejtek energia ellátását biztosító sejti alrendszert kódoló molekuláris rendszer.
munkatábor	másként nehezen elvégeztethető munkát, büntetésként kényszermunkát végeztető büntetésvégrehajtási és politikai intézmény, amelynek tagjait kimondatlanul megsemmisülésre ítélték.
munkásmozgalom	Az ipari társadalom általánossá válását követő mozgalom, a munkásság, mint osztály szervezésére és jogainak védelmére. Általában a baloldaliság jellemzi. Két ága volt, a szociáldemokrata és a kommunista.
mutáció	génroncsolódás.
náci	A németországi nemzeti érzelmű munkáspárt nevéből kialakult jelző. Eredeti formája a <i>nazional</i> . Később Hitler egész rendszerét meghatározó jelzővé vált. Mai értelme szélsőségesen nemzeti, rasszista, a felsőbbrendűség talaján elitista. Lásd még <i>Nácizmus</i> .
nacionalista	nemzeti, nemzeties, nemzeti törekvésű.
nacionalizmus	Szellemi áramlat, amely egy nép, mint nemzet tudatára alapszik. Szélsőséges megjelenése a népet, mint a többi néptől megkülönböztetett minőséget azok fölé helyezi magát és a többi népet, nemzetet alább valónak tekinti. Ebben a formában az eredete a nagy francia forradalom idejére, az Illuminátusok tevékenységéig vezethető vissza. Két közismert szélsőséges megjelenési alakja a XX. századi német nacionalizmus és a cionizmus.
nácizmus	XX. századi német politikai irányzat és párt (Nazional Sozialist Partei). Szélsőségesen nacionalista, a felsőbbrendűséget hirdető, világuralomra törő eszmerendszer és azt alkalmazó párt. A saját népét, mint fajt mindennek fölé emelte. Ezért manapság

nagycsalád	helytelenül a saját nép érdekében meghirdetett programmal rendelkező pártokat nácinak nevezik, amit a legszélsőséesebb jobboldali felfogásnak vélnek.
napi haszon	nemzetség alatti, család fölötti vérségi közösségi képződmény, amely nem azonos a mai három és több gyereket nevelő család fogalmával.
neandervölgyi	a mai kamatgazdasági rend alapeleme, amely a bankok korlátlan uralkodásához vezet.
neandervölgyi	a modern ember korábbi moustieri műveltsége, időben nagyjából az acheuli és az aurignaci műveltség között.
nem-Én	Fichte-féle filozófiai kategória, amely a világot jelenti a gondolati Énnel szemben.
nemesség	a korábbi katonai hatalmi közeg megjelenési formája a feudalizmusban.
nemzet	azonos műveltségű, múltú és származású, nagyobb földrajzi területet benépesítő emberi népesség.
nemzetközi	nemzeteket átfogó, nemzetek fölött átnyúló szerveződést megvalósító.
nemzetiség	nemzeti hovatartozás.
nemzetség	több nagycsalád együttes szervezete.
neodarwinizmus	Tudományosnak beállított szellemi irányzat, aminek keretében az emberi társadalmat a darwini fejlődési elméletek keretében vizsgálják. Alap föltevésük, hogy az életrevalóság (fitness) mértéke és jelzője az ember, emberi csoport értéktermelő, pénzt teremtő képessége. A társadalmi folyamatokat ezért a napi haszon elve alapján vizsgálják, ahol a folyamatokban az egyes emberek, ember csoportok a létükért élet-halál harcot folytatnak. A túlélés alapfeltétele az anyagi haszon, a profit teremtése és annak nagysága.
neoliberalizmus	A liberalizmus eszmerendszerének XX. századi változata. A gazdasági korlátok teljes kiiktatása, az emberi egyén szabadságának mindenek fölé emelése, az egyed életének abszolutizálása, a társadalmi csoportok kiiktatása képezi ideológiai alapjukat.
neolitikus	újkőkori.
neológ	újító.
neopozitivizmus	logikai pozitivizmus, a pozitivizmus harmadik szakasza vagy korszaka Angliából és a Bécsi Körből kiindulva.
neoskolasztika	Lásd: <i>újskolasztika</i> .
neotomizmus	XIII. Leó pápa <i>Aeterni Patris</i> kezdetű, 1879. augusztus 4-ei körlevele, Szent Tamást – aki szabatosan megkülönböztette az észet a hittől, békés összhangba hozta őket és rangjukat emelte – ajánlja a filozófiai és teológiai oktatás vezérfonalául. Az új egyházi törvénykönyv pedig 1917-ben kötelezővé tette a teológiai hallgatók előzetes kétéves filozófiai tanfolyamát Szent Tamás tanítása és filozófiája szerint. Szent Tamás-akadémia alakult, s elkezdtek újra kiadni Tamás műveit. A kitűzött cél megvalósítására ezenkívül tanulmányi központok jöttek létre és a szerzetesrendek is erre összpontosították szellemi erőiket. Bár a tomista iskola fegyelmezett és zárt, irányzatok is előfordulnak benne. Kritikai realista gondolkodásának középpontjában nem az ismeretelmélet áll, mint Kantnál, hanem a létezők elmélete, a metafizika. Közpon-ti fogalma a lehetőség és a valóság, és Arisztotelész módján megkülönbözteti az anyagot és a formát. Elmélete szerint a létező világ szerkezete lépcsőzetes, egymás fölé és egymásba átnyúló rétegekből áll. Ez tehát létfilozófia, szenttamási és arisztotelészi kiindulással.
népfölség	a demokratikus hatalom törvényesítő eszméje, ereje.
nép ópiuma	a vallás Feuerbach szerint (Marx is átvette).
neurofiziológia	idegélettan
nibecharizmus	A protimoizmus, a kiválasztottság tudatának izraelita vallási megfogalmazása. A zsidóságnak a környezetétől való elválasztódása, a kevert házassági tilalomra épülő elkülönülés.
Nietzsche	Friedrich Wilhelm Nietzsche (1844–1900) 25 évesen a baseli egyetem klasszikus nyelvek tanára. 10 év múlva lemond a katedráról agy- és szembetegsége miatt. Svájci és olaszországi gyógykúrái alatt az írás művészi életigényévé vált. 1889-ben elméje elborult, majd Weimarban halt meg. Filozófiájában három korszakot szokás megkülönböztetni: Korai romantikus-esztétikus szakasz (1868–78), pozitivista szakasz (1878–82) és etikai szakasz (1882–89), melyben új etikai felfogása megalapozza hírnevét. A filozófus hivatásának a gyakorlati élet prófétaságát tartja, hogy legyen az emberiség törvényhozója, mint főművének főhőse, Zarathustra. Szerinte abszolút érték, abszolút igazság nincs. Ha mi értéket állapítunk meg, annak csak pszichológiai és biológiai okai vannak. A megismerés az élet eszköze, így az élet dönt egy állí-

	tás igaz vagy hamis voltáról. Az élet az emberben akaró hatalom. Az akarat teljesen független a külső normáktól és önmaga alkotja meg az életértéket. Az élet nemcsak szép és harmonikus, hanem rossz, beteges és csúf is. A civilizált felszín alatt barbár erők vannak, melyeknek létjoguk van. Az esztétikai síkú életnek nincs megismerési értéke, mert elhanyagolja az élet sötét oldalait.
nivellálódás	Francia szóból: egy szintre hozás, ugyanarra a színvonalra kerülés. Sören Kierkegaard (1813-1855) dán filozófus, az egzisztencializmus előfutára, az individualitás eltűnésében, a tömeges egyformaság (nem egyenlőség!), elszemélytelenedés kialakulásában látta a nivellálódás veszélyét, amikor a nemzedék kategóriája győz az egyéniség és a személyiség fölött, s létrejön a semmiért felelősséget nem vállaló publikum vagy nyilvánosság névtelen, elvont hatalma, ami ellen csak a benső, szenvedélyes kereszténység ereje hatékony.
noétikai nomádok	megismerési elképzelt állandó vándorlást folytató népek, amiből csak a tavaszi–őrszi legelőváltó legeltető állattenyésztés mozgásigénye és a nagy területeket meghódító harcias lovas hadseregek hatalmi mozgása az igaz.
numerikus analízis	Latin: számjegyzvezérlésű elemzés. A problémamegoldás matematikai eljárásainak (<i>algoritmusok</i>) tanulmányozása, kiértékelése.
nyelvi kiegyenlítődés okkultista	a nyelv kialakulás nem evolutív felfogása. Első magyar képviselője Götz László volt. Latin <i>occulare</i> : rejtett, titkos természetfölötti erőkben hívő
ökumené ontológiai istenérv	Görög <i>οικουμενη</i> : általános, minden keresztény vallást egyesítő A ténnyel, hogy isten fogalmával rendelkezünk, Canterbury Anselm bizonyítja isten létezését. Ismeretelméleti realizmusa a valóságos létezés többnek tarja, mint a gondolatit, s ezért szerinte egyedül a legfőbb lény fogalma foglalja szükségképpen magában a létezését.
organizmus organon	élő szervezet. Görög <i>οργανο</i> : szerszám, eszköz. Eszköztan, módszertan; Arisztotelész logikai munkáinak mint a tudományos megismerés eszközének összefoglaló elnevezése.
örökléstani törzs-fa ortodox (pravoszláv) ortodox vallás	Lásd: származási fa Görög <i>ορθοδοξία</i> : közvetlen + vélemény, óhitű A Római Birodalom felbomlása, a Nyugat- és Keletrómai Birodalom (Bizánc) kialakulás után keletkezett Bizánc területén, s 1054, a kereszténység kettészakadása, a nyugati és keleti egyház létrejötte után öltött önálló szervezeti formát. A keleti egyház már a szakadás előtt és utána is ortodoxnak, igazhitűnek (oroszul pravoszlávnak), a nyugati pedig egyetemes világegyháznak, katolikusnak nevezte magát. A keleti rész sajátos birodalmi viszonyai – az erős központi zsarnokcsászárság és a lassú feudális fejlődés – rányomták bélyegüket az ortodoxia hittételeire, egyházi szervezeti formáira és tevékenységére. A császár hívta össze az egyházi zsinatokat s hagyta jóvá a zsinatok határozatait. A császárnak döntő szava volt a teológiai vitákban, a pátriárka megválasztásában és a magas egyházi méltóságok kinevezésében. Az ortodox egyház csak alárendelt, másodrangú szerepet töltött be az államban az erős császárság mellett. A keleti egyház feje, a konstantinápolyi pátriárka sose lett olyan befolyásos, mint a római pápa. A 451. évi chalkedoni egyetemes zsinat határozatára a Bizánci Császárságban négy egyházkerület jött létre, a konstantinápolyi, az alexandriai, az antiochiai és a jeruzsálemi patriarchátus. Ezekből jöttek létre később az önálló, autokephal egyházak. A Bizánci Császárság felbomlása után a keleten létrejött államokban önálló, független egyházak, majd a szomszédos államok területén további ortodox: pravoszláv egyházak alakultak. A konstantinápolyi egyetemes pátriárka sose lett egyházi főhatóság, hanem csak első az egyenlők között. Emiatt a pravoszláv egyházaknak máig nincs egységes központjuk. Jelenleg 14 önálló pravoszláv egyház működik: 1. a konstantinápolyi egyház Törökországban, élén a konstantinápolyi „egyetemes” című pátriárkával; 2. az alexandriai egyház Egyiptomban, mely egész Afrikára kiterjeszti befolyását 3. az antiochiai egyház Szíriában és Libanonban. 4. a jeruzsálemi egyház, melynek központja Jeruzsálem arab részében van. 5. a ciprusi egyház, amely az 5. századtól áll fenn. 6. a grúz egyház (a 19. század elejétől a 20. közepéig az orosz egyházhoz tartozott exarchátusi jogokkal). 7. a szerb egyház Jugoszláviában és Bosznia-Hercegovinában. 8. a román egyház; 9. a görögországi egyház és a bolgár egyház a 10. század óta; 10. a legnagyobb orosz pravoszláv egyház a 11. század óta, amihez a magyar görögkeleti egyház is tartozik. 11-13. a második világháború óta önálló pravoszláv egyház alakult Albániában, Lengyelország-

ban és Csehszlovákiában (ma: Szlovákiában); 14. a független pravoszláv egyház az Egyesült Államokban 2 millió fővel. Az ortodox vallás forrása a Szentírás, az Ó- és Újszövetség és a szent hagyományok, a hitvallások, a zsinatok határozatai, az egyházatyák tanításai és cselekedetei. A vallás alapja az a hit, hogy létezik egy emberi ésszel felfoghatatlan, megismerhetetlen Isten, aki lényegében egy, de személyében három: Atyaisten, Fiúisten és Szentlélek Isten. A Szentlélek csak az Atyától származik. Az ortodox és a katolikus vallás hét szentsége egyaránt: keresztség, bűnbánat, oltáriszentség, bérmlás, házasság, egyházi rend és utolsó kenet. Az ortodox szertartások azonban nem teljesen egyeznek a katolikusokkal. A keresztelezés az ortodoxoknál vízbemerítéssel, a katolikusoknál leöntéssel történik. A katolikus serdülőkori bérmlásnak a keresztelezés utáni ortodox megkenés felel meg. Az ortodoxok két szín, kenyér és bor alatt áldoznak, míg a katolikusok csak kenyeret (ostyát) vesznek magukhoz.

Ószövetség	Ószövetségi Biblia. Vallási könyvek sorozata, amire mind a júdaizmus, majd a későbbi zsidó, mind pedig a keresztény hitvilág támaszkodik.
osztály	A marxizmus felfogása szerint az emberek a termelő eszközökhöz való viszonyuk és az elosztásban betöltött szerepük alapján osztályokba sorolhatók. A társadalmi osztályok tagjainak az érdeke az osztály minőségétől és nem az emberek szociális kapcsolattrendszerétől (család, nemzet) függ. A kizsákmányoló osztály tagjai a tőkésék és a földbirtokosok, a munkás osztály tagjai a bér munkát végzők, a paraszti osztály tagjai a földön bér munkát végzők. A későbbi marxizmus-leninizmusban megfogalmazott proletár osztályálláspontra megkérdőjelezhetetlen dogma volt.
osztályellenség osztályelmélet osztályelnyomás	a proletár hatalom birtokosainak ellensége. marxista elmélet a proletárok nevében történő hatalom megragadásra. (1) a proletár munkásság megnyomorító elnyomása a burzsoák, kispolgárok és parasztok részéről a marxizmus szerint. (2) a nem proletár osztályok jogos elnyomása, megsemmisítése a proletárhatalom részéről.
osztályharc	a proletár hatalom megvalósításáért, a haladó társadalomért folytatott társadalmi forradalmi harc a marxizmus szerint.
Ótestamentum	Lásd: <i>Ószövetség</i> .
Ozirisz	Egyiptomi istenség, Ízisz férfi párja. Féltékeny testvére Szet megöli, testét feldarabolja és a világ szélében elássa. Ízisz összeszedi a testet, összeállítja, életre kelti. Ezt követően Ozirisz az alvilágba költözik, ahol az elhalálozottak lelkét méretteti meg és ítélkezik fölöttük.
önreflexív	magára tekintő, önmagát látó, megfigyelő, magára irányuló.
önreprodukáló	saját magát újra létrehozó, szaporító, replikáló.
öntudat	a saját magunkat tudatosító, felfogó tudat, én-tudat.
örök tűz	pokol.
Ósádám	mai genetikai feltevés szerinti első ember.
őseredet	az első emberek születése.
ősi tudáskincs	a mindenkor átörökölt emberi tapasztalati összesség, amiről sokan – teljesen bizonyítatlanul – felteszik, hogy az ősmúltban magasabb rendű volt, mint mai tudásunk.
őskereszténység	Korai kereszténység. Más vallások hatottak rá és sikeresen harcolt más vallásokkal. A más vallásokból átvett régi kultuszok miatt többen fogadták el az új hitet. Sok újat hozott, sokban különbözött a többi ókori vallástól. Eleinte mellőzte az áldozatbemutatást és a különböző szertartásokat. Elvetette az etnikai elkülönülést a vallás területén. Hittérítői tevékenysége minden népre és törzsre kiterjedt. A hit kérdésében lekövetelte a társadalmi válaszfalakat. Mindenkihez szólt: zsidókhoz és görögökhöz, rabszolgákhoz és szabadokhoz stb. Elutasította a „pogány” antik kultúrát és társadalmi rendet, s túlélte azt. Az első keresztény közösségek nem palesztinaiak, hanem kis-ázsiaiak, és szegényekből, rabszolgákból álltak. A Jelenések könyve nem szól a keresztségről, áldozásról, hit általi megigazulásról, egyetemes egyháztól, püspökökről, diakónusokról. Az első keresztény gyülekezetek, görögül eklézsiák vezetői előjárók, presbiterek vagy karizmatikusok voltak. Viták voltak a közösségek között a mózesi törvény megtartásáról, a pogány bálványáldozati állatok fogyaszthatóságáról. De minden közösséget egyesítő vonás az Isten országának közeli eljövételébe vetett remény: a bűnösök közelgő bűnhődése, az igazak megjutalmazása (hatásos eszköz volt a kereszténység terjesztésére). A korai keresztény gyülekezetekben a rabszolgák is embernek érezték magukat, az Isten Fia vérével az ő bűneiket is megváltotta, így

	Isten színe előtt mindenki egyenlő (a kereszténység egyébként nem követelte a rab-szolgák felszabadítását, hanem alázatosságát): „Mindenki vesse alá magát a fölöttes hatalomnak. Nincs ugyanis hatalom, csak Istentől. Ahol hatalom van, azt Isten ren-delte. Aki tehát szembeszáll a hatalommal, Isten rendelkezésének szegül ellene. Az el-lenszegülő pedig magára vonja az ítéletet. A felsőbb hatalom nem arra való, hogy el-ijesszen a jótettől, hanem a rossztól. Azt szeretnéd tehát, hogy ne kelljen a hatalom-tól tartanod? Tedd a jót, és megdicsér. Isten eszköze ugyanis a te javadra. De ha rosszat teszel, félj, mert nem hiába viseli a kardot. Isten eszköze ugyanis, hogy vég-rehajtsa az ítéletet a gonosztevőn. Alá kell rendelkezni magatokat, nemcsak a meg-torlás, hanem a lelkiismeret miatt is. Ezért fizettek adót is, hiszen Isten szolgái, akik azt behajtják. Adjátok meg tehát mindenkinek, ami jár neki: akinek adó, adót...
öslélek	a lélek első megjelenése, összellem.
öslény	első lény, teremő.
öslétező	olyan kiindulópont, amiből a világot, a Földet eredeztetik.
ösóceán	ösleves, az élet első megjelenési helye, származtató forrása.
ösrobbanás	világkeletkezési hipotézis, a Nagy Bumm vagy Big Bang elmélete.
ösvíz	az öslétező.
pacifisták	békehívők, háborúellenesek, akiket az ideológiai alapon szervezett háborúk – a vi-lághatalomra török részéről manipulált – hívei elvtelen megalkuvóknak tartanak.
páli levelek	Szent Pál levelei az Újszövetségi szentírásban.
páli nyelv	indiai nyelv, amelyen a buddhista szövegeket először leírták.
pánlogizmus	idealizmus, a minden eszme eléképzelés.
panteizmus	a mindenség az isten felfogása.
paradigma	mintakép, mintasor, sorozat
parajelenség	feltételezett vagy megtapasztaltnak vélt immanensen megmagyarázhatatlan dolog.
parancsuralmi	diktatórikus.
paraszt	magyar őshonos lakos mellérendelő, önellátó műveltséggel.
Parmenidész	Lásd: <i>eleai iskola</i> .
párszizmus	indiai zoroasztrizmus.
pártkatoná	pártaktivista, a pártot kiszolgáló államférfi.
pásztortársadalom	állattenyésztésen alapuló társadalom.
P2	Olasz szabadkőműves páholy, a vatikáni érdekkörökhöz tartozik.
pelagéz	vagy pelagz, az akháj, majd görög (dór, ión) vándorlás, invázió előtti nem-indoeurópai őslakosság a későbbi görög városállamokban.
percepció	érzékelés.
perfekcionizmus	teljességre törés.
Petrarca	Az egységesen humanizmusnak nevezett új művelődési eszmény első <i>poeta doctus</i> képviselője, Francesco Petrarca (1304-1374), a nagy emberi érzelmek hatásos ábrá-zolója. Szerelmi lírája századokig az európai költészet mintája. A klasszikus világ, a klasszikus ókori kultúra és a kereszténység eszményei közötti szellemi folytonosság hirdetője. Később ezt az Ótestamentum idejétől jeles férfiak életrajzával illusztrálta. Az új irányzat vívmányai Petrarcánál: az egyházi tudományok (<i>studia divina</i>) ellen az emberi tudományok (<i>studia humana</i>), azaz a teológiával szembeforduló gondol-kodás racionalizmusa, s a személyiség szabadságának kultusza, valamint a tudatosan hangsúlyozott életöröm. Műveltségeszménye a vallástól különvált, az antikvitással rokon szellemi élet. Vallásos volt, de ostorozta a papság bűneit
phüizisz	Görög φυσική: természet, 1. természet, ami első és alapvető. Az i.e. 6-5. századi gö-rög filozófia meghatározó tárgya és fő vizsgálódási területe. A ion természetfilozó-fusok életet tulajdonítottak az anyagnak (<i>hülozoizmus</i>), a lelket tartották a dolgok mozgatójának, s különböző arkhékban látták a dolgok örök alapját. 2. örökérvényű, szükségszerű és változatlan, a nomosszal szembenálló természettörvény. A szofisták ezen ősi természetjogi felfogása szerint a phüizisz szervesen jött létre, s ezért büntet-lenül nem hágható át, sőt a phüizisz egyesült az igazságossággal, s ezért "mindenkit szabadnak teremtett az isten, a phüizisz senkit sem tett szolgává". (Arisztotelész: Re-torika I.13. 1373b)
piaci érték	cserérték.
PID vezérlés	Az önszabályozó rendszerek vezérlési módja, amikor mindhárom összetevő együtte-sen részt vesz a szabályzó mechanizmusban.
plágium	szöveglopás, más változatlanul hagyott gondolatainak hivatkozás nélküli közzététe-le.

planetizáció	bolygóvá válás.
platóni kommuna	többszöri szabad párválasztást gyakorló, szülőközösséget megvalósító, ideális eugenetikára törő élet a két vezető osztály részéről.
poetika	Görög ποιητικός: költői, formált, képzett. Hasonló c. művében Arisztotelész által bevezetett elnevezés az epikai és drámaköltészet tudományára, a nyelvi műalkotás természetének, formájának és törvényeinek elemzésére, amely sem nem elméleti, sem nem gyakorlati, hanem a formálás, alkotás tudománya, a mai esztétika.
pogány	A zsidó és a keresztény felfogás szerint a nem hívó ember. Eredeti jelentése: paganius, azaz falusi.
polgári rend	a feudalizmust Nyugat- és Közép-Európában felváltó társadalmi rend.
poligámia	többnejűség.
Politeia	Görög: köztársaság, állam. Platón ama (fő)művének a címe, amelyben államelméletét, az igazságosságról szóló felfogását és társadalomelméletét fejtette ki, s amely egyben idea-tanának is összefoglalása.
politeizmus	sokistenhit.
politika	Hagyományosan a néphatalom, a nép (polisz) akaratának az érvényesítése, s általában az akaratérvényesítés társadalmi közegben, ill. méretekben. Az e tanulmányban érvényesített felfogás szerint az emberek felé helyes eszméket közvetíteni képes értelmiség által irányított (társadalmi) gazdaság és gazdagság elérése.
Popper	A kritikai racionalizmus iskolaalapítója, az osztrák származású angol filozófus, Karl Raimund Popper (1902–1994) a XX. század legkésőbb elhunyt filozófusa a legnagyobbak közül. Azon dolgozott, hogy minden ember felérhessen a legnagyobbak közé. Ezért a szabadságot választotta módszernek és célnak is. Azt akarta, hogy szabadon eldönthessük, tévedtünk-e, s ne üssék le a fejünket érte. Kijavíthassuk, ha tévedtünk, ne pusztítsunk a tévedéssel és a tévedés fenntartása érdekében. S tévedhessünk, hogy legyenek gondolataink. A gondolat erejében bízott, ami elmozdítja a hegynyi tévedést, a gondolat lelki küldetésében, mely tárgykörét minden esetben metaforikusan tágítva egyre inkább átfogja a mikro-, mezo(ember)- és makrovilágot. A gondolatok jobbakra cserélésében bízott s így a hibák kijavításában. Ezért sosem támogatott felfoghatatlan méretű és mértékű emberi áldozatokkal járó vagy azokhoz vezető téveszméket.
potencialitás	lehetőségi valóság.
pozitivizmus	egyoldalúan a természettudományt vallássá tevő filozófia.
predikció	előrejelzés, jóslás.
predikabiliák elmélete	Arisztotelész tanítása megkülönbözteti a szükségszerű és a nem szükségszerű, valamint a megfordítható és nem megfordítható kijelentést; szerinte az általános kijelentések, azaz a fajtákról szóló állítások viszonya a következő lehet: a predikátum a szubjektum definíciója; annak része, sajátossága; nem-fogalma; tulajdonsága vagy akcidenciája (ez nem szükségszerű); az első két eset megfordítható, a második kettő nem.
prediszpozíciók	eleve adott hajlamok.
princípium	alapelv.
preszokratikus	Szókratész előtti.
prófécia	jövendölés, előrelátás. Korábban főként vallási eszköz, újabban azonban hagyományos politikai (így szintén vallási) eszköz.
proletárdiktatúra	a proletár osztályérdekekre hivatkozó elituralom a létezett szocializmusokban.
propositio	Latin: mondat, ítélet, állítás. Az érvelés vezető premisszája Cicerónál. A középkori latinban a kijelentés jele, s mint ilyen Abelardus meghatározása szerint igazat vagy hamisat kifejező beszéd.
propositiones mentales	Latin: lelki kijelentések. Általánosan elfogadott középkori nézet, hogy a gondolkodás a lélekben folyik természetes jelekből álló lelki kijelentések által.
propozicionális tartalom	Amit állítunk, amikor egy kijelentést teszünk, s amit kifejezünk, amikor egy állítás nélküli részmondatot kimondunk; nyelvi megnyilvánulásaink gondolati tartalma, amelynek legjobban a kijelentő mondat felel meg.
protimoizmus	Az úrráteremtettség, azaz a kiválasztottság tudatának eszmerendszere. A magukat kiválasztottnak tekintők cselekvését, felfogását, társadalmi feladatát meghatározó eszmék összessége. Lásd még nibecharizmus.
prototudat	őstudat.
prototudatosság	őstudatosság.
pszichofiziológia	lélektani fiziológia.

Püthagorász	Görög matematikus és gondolkodó. Lásd: <i>dór iskola</i> .
Prágai Tavasz	az 1968-as lázadás a szovjet rendszerű szocializmus ellen, az emberarcú szocializmusért.
purgatórium	tisztítótűz, ahol a nem halálos, bocsánatos bűnöktől szabadul meg a halott lélek a keresztény felfogás szerint.
Qumrán	(1) római erőd, az esszénius szekta működési helye. (2) a Holt-tengeri Tekercsek fel-lelési helye.
qumráni kör	az esszéniusok.
rabszolga erkölcs	a kereszténység Nietzsche szerint.
Rahner	Karl Rahner (1878–1984) német jezsuita, talán a 20. század legnagyobb teológusa. Szent Tamáshoz visszanyúlva kereste kora filozófiai kérdéseire a választ. Szellem a világban (1939) című filozófiai disszertációjában a Szent Tamás-i <i>Summa theologiae</i> megfelelő részére építve meghatározza a módot, miként juthat az ember az anyagi világban általános érvényű, objektív ismeretekhez. Heidegger hatására szükségszerűnek tartja, hogy az ember kérdező lény, aki létezéséhez, felteszi a létre vonatkozó kérdést. Ezzel a kérdéssel azonban az ember azt is megmutatja, hogy létmegismerése folyamatában olyan kiinduló ismerettel rendelkezik, ami alapján kérdezni képes. E legalapvetőbb ismeret a lét birtoklása, a szenttamási létazonosság, az észnek és az ésszel felfoghatónak a cselekvésbeli azonossága.
Rama Theo	Isteni örökös. A Dávid trónörököse. Amíg Dávid legidősebb fia be nem tölti a 12. életévét és át nem esik a felnőtté avató szertartáson, a Dávid testvéröccse tölti be ezt a szerepet, azt követően Dávidnak a már nagykorúnak számító legidősebb törvényes fia.
rasszista	fajgyűlölő.
rasszizmus	fajelméleten, faji megkülönböztetésen alapuló társadalmi gyakorlat, faji felsőbb-, ill. alsóbbrendűség elfogadása, hirdetése.
reakciós elem	a szocialista haladás ellensége a sztalinizmus szerint.
redukcionizmus	visszavezetés, lecsökkentés, az emberi visszavezetése a pusztá természetire, az értelem fiziológiáira, a logika pszichologikumra csökkentése.
regulatív	szabályozó.
replikatív	ismétlődő, önismétlő.
reveláció	Latin <i>revelare</i> : kiiktakar. 1. vallási kinyilatkoztatás; 2. ismeretlen rejtett tények feltá-rása; 3. felismerés; megvilágosodás; 4. ihlet.
rézkor	Az a történelmi szakasz, amikor a vonatkozó műveltség jellemző eszközeit rézből készítette. Közép-európában ez a korszak a jelen előtt 7000 és 5500 között volt. A bronzkorszak váltotta fel.
rítus	szertartás, szertartásrend, megmásíthatatlan eljárás.
robot	meghatározott jobbágyi munkakötelezettség a földesúr felé (a kilenceden felül), és manapság a munkafoglalkozásra értik átvitt, ironikus értelemben.
robotika	robottechnológia.
Rousseau	Jean-Jaques Rousseau (1712–1778) bátran felvette a harcot a merev intellektualiz-mus ellen, az értelem jogai mellett érvényesülő, a lélek jogaiért. Fellépése reakció a szenzualizmus és materializmus rideg felfogására. A kultúrát, az ész világát mester-kéltnek találta, s úgy vélte, az ember igazi világa a természet. Az értelem helyére az érzést, az ész helyére a szívet akarta helyezni. Felvetette a szabadság, valamint a kultúra és a történetiség kérdését, s érzelmi mélységű logikája sokakat meghódított s követőjévé tett. A vallást az egyes ember magánügyeként teljesen ésszerűnek és természetesnek tartotta. Hangsúlyozta a materialista felfogással szemben, hogy Isten eszméjére szükség van. Fő érdeme, hogy megszilárdította az emberiség tökéletesé-désébe és a társadalom javulásába vetett hitet. Főbb művei: <i>Az emberek között lévő egyenlőtlenség okairól</i> (1755), <i>Emil vagy a nevelésről</i> (1762) és <i>Társadalmi szerző-dés</i> .
Russel	Bertrand Russel (1872–1970) angol pozitivist, szkeptikus filozófus. A matematikát tartja a filozófia eredeti eszményének. Platonikus lelkesedéssel vallja az <i>univerzális</i> ák emberi gondolkodástól független létét. Kidolgozza (Whiteheaddel közösen) a logikai relációk matematikai elemzését. A tiszta matematika fogalmait visszavezette kevés számú logikai alapelve, alapfogalomra. Bizalmatlan a metafizikával és a deduktív tudományokkal szemben. Szerinte a természettudomány nyújtja a tudást, a technika a haladást. A filozófia feladata a tudomány előfeltételeinek a kritikája. Jelszava a fi-lozófia tudományossá tétele.

Sang-ti	Legfőbb megtestesült ősi uralkodó főisten, aki a sarkcsillagon lévő bíborpalotában lakik, akinek a tekintete előtt zajlik le a világtörténelem. Nem beszélnek róla önálló mítoszokban, nincsenek csodás tettei, csak általánosságban írnak róla: az erényesen élőket boldoggá teszi, a gonosztevőket szerencsétlenséggel sújtja; mindennek előidézője, eközben tétlen, a jó uralkodó eszményképe, akivel az embernek nincs személyes kapcsolata. Bár személyként képzeltek el, csupán megtestesítője volt annak a rendszernek, amely a természetben, az erkölcsben és a rítusban nyilvánult meg, s mely segítségével a különálló egyes jelenségek összefüggéstelen tömkelegéből rendezett egésszé válik a világ.
Sartre	Jean-Paul Sartre (1905–1980): Az egzisztencialista filozófia második korszakának vezető francia filozófusa. A <i>Lét és a Semmi</i> (1943) című művében központi kérdés a szabadság, amely az egyén és a másik, valamint a lét és a semmi viszonyából adódik. Nála az egzisztencia maga a valóság, a dolgok, az ember valóságos léte. Semmilyen lényeg nem előzheti meg a léte. Fenomenológiai alapon elveti lényeg és látszat szétválasztását. A lét és a semmi viszonya az anyag és a szellem viszonya. A nem lényegi tulajdonságok a szemléletből fakadnak. Minden dolog zárt, önmagában elégséges, így a világ mint egység a szemlélet terméke. Mozgás sincs a világban, hanem csak az anyag eloszlása változik. Mozgás és fejlődés a szemlélet terméke, mert a szemlélet fogja fel mozgásként az önmagukban létezők eloszlási változásait.
Sátán	főördög, az ördögök vezére a keresztény vallás szerint.
Schelling	Friedrich Wilhelm Schelling (1775–1854) Leonbergben született lelkész családból. Tübingenben teológiát tanult, ahol megismerkedett Hegellel. 23 évesen a jénai egyetemen tanított, majd Würzburgban és Münchenben volt tanár. Öregén Berlinbe ment, de minthogy nem volt sikere, visszavonult. Fichte filozófiájából indult ki, de az objektív idealizmus képviselője lett.
Schleiermacher	Friedrich Ernst Daniel Schleiermacher (1768–1834) német teológus és klasszika-filológus, a romantika egyik megalapozója. Átértelmezte a hermeneutika addigi feladatát, és ezzel egy későbbi nagy sikerű filozófiai megközelítés elindítója lett. A hit szerinte a világegyetem teljességének megérzése és megélése. A vallás és az etika párhuzamos, az etika az egyéni benyomás és cselekvés. Az ember egyénisége a végtelen megjelenési formája. A vallás tehát az Isten munkálkodása a véges emberben.
Sion	Jeruzsálem szent hegye, a Templom Domb. Más neve Cion.
Smith	Adam Smith (1723–1790) skót közgazdász, ám történelemfilozófiája éppoly érdekes, mint az abból következtetett szükségletelmélete; társadalom-, politika- és államfilozófiája. A Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól (A nemzetek gazdagsága) a legismertebb műve, többi műve pedig társadalomelméletét tartalmazza. Például az emberi szükségletek smithi elméletét az Előadások a jogtudományról. Ez az elmélet az alapja az állam és a piac viszonyáról szóló további elméleti megfontolásainak. Smith szerint a modern társadalomban az emberi életminőség a civilizáció által teremtett mesterséges szükségletek kielégítésétől függ.
Sötétség	A Fény ellentéte. Erkölcsileg a legfőbb gonosz a gonszticizmusban.
Spinoza	Spinoza (Baruch D’Espinoza, 1632–1677) amszterdami spanyol zsidó családban született, nézetei miatt vallási közössége kiközösítette (1656). Megismeri Descartes filozófiáját, de független marad. Heidelbergbe se megy a hittel nem ütközve tanítani, mint a feltétel volt. Optikai üvegcsiszoló, s kora nagyjainak társa volt. Alakilag ugyan teljessé teszi Descartes rendszerét, de tartalmilag egészen átalakítja. Főbb műveiben, az <i>Ethicában</i> és a <i>Tractatus theologico-politicusban</i> a filozófia minden nagy kérdéséről értekezik: Az értelem fönségéről, az érzésekről s az érzelmek hatalmáról, az emberi szabadságról s az emberi társadalom összekötő eszméiről. Így a korszak legtermékenyebb és leggyakorlatibb filozófusa.
sub specie aeternitatis szabadakarat	Latin, az örökkévalóság szempontjából az isteni jószág jeleként a felelős emberi személyiség összetevője, egyben a büntető felelősségre vonás indoka a kereszténységben, ill. Szent Ágoston filozófiájában.
szabad energia	Termodinamikai fogalom. Két összetevője, a rendszer belső energiája, valamint az abszolút hőmérséklet és az entrópia szorzata. Természetes folyamatokban a rendszer szabad energiája csökken, a körfolyamatokban azonban változatlan.
szabadkőműves szaduceus	újkor eleji eredetű titkos társaság tagja. A júdaizmus egyik ága. A Templom született papságának a felfogásában az isteni törvények szigorú betartása, a polgári törvények liberalizmusa és a feltámadásban

szájhagyományok	vetett hit a jellemző. A Templom lerombolásával eltűnik. A Kr.u. VII. század eretnek felfogását, a karaitákét – sokak szerint helytelenül – ehhez az irányzathoz kötik. a népi tudást áthagyományozása mese, monda, rege stb alakban.
szamizdat	tiltott saját kiadású könyv, irat a szocializmusban.
szangvinikus	szenvedélyes jellem, de a pszichológiában ennél bonyolultabb emberi beállítódás.
szanhedrin	öregek tanácsa a héber társadalomban.
szaracén	szerecsen.
származási fa	Az egymásra épülő elődök—utódok kapcsolatát ábrázolva faszerű ábrát kapunk. Ilyen rendszerbe ábrázolhatók az egyes élőlények is, ahol az utód az előd fölött helyezkedik el, több utód esetén a fa elágazik.
szcientológia	tudományra hivatkozó mai érvényesülést hirdető vallás.
szecesszió	Latin secessio: különválás, kivonulás. A 19-20. sz. forduló a történeti formáktól elszakadó, főként növényi motívumokat alkalmazó, dekoratív hatású, szeszélyes formákkal dolgozó, néha öncélúan bizzar képző- és iparművészeti és építészeti stílus-irányzata, <i>art nouveau</i> ; az irodalomban újromantika néven ismert irányzat, amelynek jellemzője a dekadencia életérzése, a bágyadt hangulatok, a túldíszítettség, túlstilizáltság.
szefárdi	Zsidó szellemi áramlat, a nyugat-európai zsidóság hitbéli felfogása. A név Spanyolország héber megnevezése, ezért a spanyolországi kora középkori zsidósághoz kapcsolódik. Ellentéte az askenázi.
szelekcio	kiválasztás, kiválasztódás, főként biológiai, faji alapon, téren.
szellem	1. Az ember, vagy egy állat létfontosságú életben tartó eleme; 2. Értelmes, ésszerű lény test nélkül; 3. Anyagtalan lényeg, amely feltételezések szerint az eseményeket vezérli.
szellemi önkormányzatok	önirányító egyének és közösségeik.
szellemközpontú	Lásd: idealista
személyiség	Az ember egyéniségének jellegzetességeiből származó együttes tulajdonsághalmaz, amelyek a viselkedésében nyilvánulnak meg.
szénhidrát	Szerves vegyületek sora, amelyekben minden szénatomra egy víz molekula jut. Általános képletük $(CH_2O)_n$, ahol az alapmolekulákat tekintve n 5 és 6 lehet.
Szent Ágoston	Eredeti nevén Aurelius Augustinus (Kr. e. u. 354–430) keresztény–pogány szülőktől származott. Apja az észak–afrikai Numidia Tagaste nevű városának patríciusa, anyja a későbbi Szent Mónika. Karthágóban és Milánóban szónoklattant tanult. 19 évesen Cicero <i>Hortensius</i> a hatására az igazság megismerésére törekszik. A világot a jó és a rossz küzdelmének színtereként tekintő gnoszticizmus kései változatának, a manicheizmusnak a híve, majd az akadémiai szkepszis hatása alá kerül. A legnagyobb hatással azonban az újplatonizmus van filozófiai fejlődésére. De ismeri Arisztotelész kategóriáit és Platón némely dialógusát is. 387-ben, Milánóban Szent Ambrosius kereszteli meg. Utána visszatér Afrikába s visszavonultan él, majd pappá szentelik s Hippo püspökeként hal meg. A különféle eretnekségek elleni szellemi harc mellett nagy irodalmi tevékenységet és levelezést folytatott. Csak keresztényként írott bölcséleti művei maradtak fenn. Ezek filozófiai témái a következők: Az akadémiai szkepszis cáfolata, az igazság ismeretével azonos boldogság, a rend, az érzékfeletti igazság megismerése, a halhatatlanság, a szabad akarat, a zene és az érzékelés, az ismeret forrása, a platóni ideatan keresztény szellemű átalakítása, a keresztény hit indoklása, a megtérése (<i>Confessiones</i> [Vallomások]) és a történelemfilozófia (<i>De trinitate</i> [A szentháromság], <i>De civitate Dei</i> [Az isten városa]). Filozófiája erősen szubjektív jellegű, személyes élményeit teszi meg általános igazságokká, a rendszerességgel nem törődik.
Szentföld	Jézus életének, tanításának színtere a keresztény vallásban.
szent háború	dzsihád, az egyik iszlámot terjesztő módszer.
Szentháromság	Atya, Fiú és Szentlélek hármassága a keresztény (katolikus) hitvilágban.
Szentkorona	Magyarország Szent Koronája.
Szentlélek	A korai keresztény hitvilág női isteni része. Később a Szentháromság harmadik tagja az Atya és a Fiú mellett
szenzualista	Latin sentire sens: érez, érzéki észleletű.
Szet(h)	Egyiptomi istenség (lásd Ozirisz, Ízisz). Az Ószövetségben Ábel megölése után Ádám Szetet nemzi, akinek utódai alkotják a kiválasztott népeket (köztük Hénokh, Noé, Ábrahám, Izsák, Jákob stb.). A gnosztikusoknál Szet az Égi Ádám fia, akinek utódai az igaz gnosztikusok, akik lelkét a Krisztus visszavezeti az Atyához.

szignifikáció	Latin <i>significare</i> : megjelöl. Egy forma megjelenítése, hordozása egy szó vagy kifejezés mint terminus által a középkori <i>proprietas terminorum</i> elméletben.
szignifikancia	jelentés, jelentőség.
szimbolikus	jelképes.
szimbolizmus	Görög <i>συμβολο</i> : jel, jelkép. A misztikához vonzódó, francia eredetű, de európai kiterjedésű irodalmi és képzőművészeti irányzat a 19. sz. második felétől, amely a tárgyak és lények szellemi lényegét, a természet és a gondolat kifejező megfelelőjét kereste és hangsúlyozta.
szinkretizálása	felszínes összehangolása.
szintézis	összegzés, összegző következtetés.
szituációetika	Az egzisztencializmus szélsőséges individualisztikus erkölccselmélete, miszerint erkölcsi kötelességünk kizárólag a cselekvés konkrét szituációjából adódik, azt még a természetes erkölcsi törvény általános normái sem befolyásolhatják.
szkarabeusz	A galacsinhajtó bogár (<i>Scarabaeus sacer</i>) ábrázolása fontos szimbólumként szerepel az ókori egyiptomi vallásban. Ősi felfogásukban a hajnali napisten, Heper óriás szkarabeuszként görgeti a Napot az égen, majd később a kiterjesztett szárnyú szkarabeuszbogár a halál után fennmaradó emberi lélek jelképe a sírkamrák képein. Az amulettként vagy pecsétnyomóként használt, zsírkőből készült mázas bogárszobor lapos hátoldalát ábrákkal vagy feliratokkal díszítették. Egyes pecsétnyomókon fáraónév található, legrégebbi a 11. dinasztia korából való, s a 15. (<i>hükszosz</i>) dinasztia fáraónevei többnyire csak innét ismertek.
szkepticizmus	A szkepticizmus képviselői: A Nagy Sándor idején tanító eliszi Pürrhon (kb. Kr. e. 360–270) és kortárs tanítványa Timon, aki mestere tanítását ránk hagyta. A középső Akadémia idejéről Arkeszilaosz (Kr. e. 315–241), Karneádész (Kr. e. 214–129), Kleitomakhosz (Kr. e. 187–109). Késői szkeptikusok: Aineszidemosz (Kr. e. 1. sz.), Sextus Empiricus (Kr. u. 2. sz.). Tanításuk szerint az ismeret lehetetlen. Látva a sztoicizmus és az epikureizmus szenzualizmusát, elsősorban ezt cáfolták, azt állítva, hogy az érzékelés teljesen megbízhatatlan. Mert például ugyanazt az almát a tapintás érzékszerve simának, a látásé pirosnak, a szaglása illatosnak stb. érzékeli. Az különböző egyes emberek érzékelése között is nagyok a különbségek. Amit az egyik ember hidegnek érez, a másik melegnek stb. Ezekből az következik, hogy az érzéki adatok viszonylagosak, és így számunkra a dolgok igazi mivolta felfoghatatlan.
szociáldemokrata	Baloldali mozgalom, amelyben az állam szegény rétegei számára – az állam közreműködésével – a megtermelt új érték nagyobb hányadának rászorultsági alapon történő szétosztásáért küzd. Meg kell különböztetni a szocialistától, amely a nemzetközi, egységes munkásosztály hatalomra kerülése és állami tulajdon kiépítése érdekében ügyködik. Azaz a szociáldemokrata a tőkés rend megdöntését nem célul tűzve népszerűsíti programját, szervezi mozgalmát, s így alkalmas az államhatalom zökkenőmentes átvételére, a tőkés rend – szerinte igazságosabb – működtetésére, miatt a mozgalom vezetői végig politikusok maradnak.
szocialista	Baloldali mozgalom, amelyben a munkás rétegek, a munkásosztály képviselőiben nemzetközi összefogással, a munkásosztály politikai hatalmának megszerzése érdekében küzdenek. Hatalomra jutásukkor az állam központi uralmi, irányító és elosztó szerepét erősítik. Meg kell különböztetni a szociáldemokratától, ami elsősorban az adott állam szegény (nem föltétlenül munkás) rétegének gazdasági helyzete érdekében működik. Azaz a szocialista a tőkés rend megdöntését célul kitűzve népszerűsíti programját, szervezi mozgalmát az államhatalom megszerzéséért, de annak utána az államot tőketulajdonosként működtetve a mozgalom vezetőit, politikusait mintegy szocialista (tőkés) menedzserként alkalmazza, a munkások egyéni érdekeit esetleg lábbal tiporja.
szofia	Görög <i>σοφία</i> : bölcsesség.
Szofia	Görög: bölcsesség, a bölcsesség megismerésének megvalósítója. A gnosztikus hitvilágban az utolsó mennyi lény, aki nem ismeri az Atyát, holott benne lakozik. Keresésére indul és ezzel felbolygatja a mennyi világot. A rend helyreállításakor a tükröképe kikerül az Atyából és a reális világ teremtését indítja el, amit fia Ialdabaoth (vagy Samael) vitelezi ki.
szofisták	Fellépésük a Kr. e. 5. század közepére esik. Nevük eredetileg a bölcs, tudós embert jelölte. Az ifjúságnak tandíj ellenében főként retorikát (vitatkozásművészetet) tanító vándortanítók voltak, amivel tanítványaik közéleti érvényesülését, gyakorlati érde-

szovjet	keik mozdították elő. Ezzel kapcsolatban filozófiai ismereteket is átadtak. Kiemelkedik: Prótagorasz (Kr. e. 481–411) és Gorgiász (Kr. e. 483–385).
sztoicizmus	tanácsi, tanács hatalom, tanácsállami, a volt Szovjetunió népnek tekintett lakosságának hamis elnevezése. A sztoicizmus a cinikus iskola tanításait és Hérakleitosz felfogását kapcsolja össze. Nagyra becsüli a tudományt. A logikát és fizikát az etika alaptudományának tartja. Ismeretelméletében szenzualista és nominalista. Materialista panteizmusa szerint istent azonosnak tartja a világgal, így csak az anyag létezik. A világégéssel (<i>ekpiüroszisz</i>) járó világvége periódusonként ismétlődik, s a köztes rész tökéletesen egyforma. Az erkölcsös cselekvés célja a természet szerinti élet. Az erény lényege a tudás. Eléréséhez az indulatoktól mentes állapot (apátia) szükséges. Kitioni Zénón Kr. e. 334–262-ig élt, a sztoicizmus megalapítója Athénben a következő iskolák tanításaival ismerkedett meg: cinikus, megarai, akadémiai és peripatetikus. Maga a Polügnotosz festményeivel díszített csarnokban (στοα ποικίλη = festett csarnok, az iskola névadója) tanított. Utódja Kleanthész majd Khrüszipposz volt. Legfontosabbnak az etika kutatását tartotta. A logika és a fizika, mely utóbbi metafizikát, pszichológiát és teológiát is jelentett, csupán az etika megalapozására szolgál. A logika egyik része, a retorika a külső beszéddel foglalkozik, A Római Birodalom felé közvetíti a sztoicizmust. Panaitiosz (Kr. e. 180–100) Ciceróra volt nagy hatással. Tanítványa, Poszeidonosz (Kr. e. 135–51) pedig evolucionista felfogást képviselve a sztoikus iskola legnagyobb tudású alakja volt, a természetrajz, a földrajz, a csillagászat és a matematika területén is. A késői sztoa olyan római filozófusok tevékenységében valósult meg, mint Seneca (Kr. e. 4–Kr. u. 65), Epiktetos (55–135) és Marcus Aurelius (121–180).
szubsztanciális szülői személyiség	Latin substantia: alatt álló, önálló létezőkénti Bernes felfogása szerint egészséges embernél ez a működő embernél a tudat alá nyomódott, gyorsan reagáló összetevő. Tartalmazza mindazokat az adatokat, 'parancsokat', műveltségi összefüggéseket, elemeket, rítusokat, viselkedési mintákat, amelyeket az egyén elsősorban a szüleitől, de összességében a társadalomtól átvett, megtanult, azaz leginkább itt találjuk meg a műveltség átörökítését, azok egységeit, a <i>mémeket</i> . Az az egyéniség ebben az összetevőben hordozza a műveltségét, és mint-hogy tudat alatti, gyors reakciónál ez áttörhet és a cselekvés irányítójává válhat.
szürrealizmus	Francia, latin szó. Kb. 1910 óta, de különösen az első világháború után ható irodalmi és képzőművészeti irányzat; szembeeszegülve minden racionális iránnyal, erkölcsi, társadalmi értékkel és hagyománnyal a német romantika, Bergson és Freud hatása alatt, az álom, az ösztönök, a látomások, a szabad képzettársítások kifejezésére és ábrázolására törekedett, hangoztatva, hogy a látszatvalóság mögötti realitást ragadja meg.
Talmud	Az Ószövetség könyveiben lévő törvények magyarázatát szolgáló izraelita vallási irodalom. Első írott megjelenését a Kr.u. VI-VII. századra teszik a kutatók. Korábban szóbeli hagyományként élhetett. Minthogy számos szerző tollából fakad, egymásnak szögesen ellentmondó tételek, elgondolások is helyet kaptak benne. Egységes tartalmú, felfogású munkaként nem fogadható el, az ilyen szellemben fogantatott reá való hivatkozások tévesek. Elsődleges szerepköre az izraelita származású emberek életének irányítása, a diaszpórában élők társadalmi életének a vallási alaptörvényekhez igazítása. Sok izraelita származású ember már nem istenhívő, de a Talmudba foglalt polgári törvényeket, felfogást megtartja.
talmudista táltos, tátos tanácsállam Tao	A Talmudot a polgári életben elfogadó izraelita hívő ember. magyar tudós, orvos a kereszténységre térítés előtt, cseppet sem azonos a sámánnal. szovjet rendszer. Utat jelent. Jelenti a csillagok útját az égbolton, de jelenti a bölcs utat is, amely célhoz vezet, a rendet, a törvényt, amely mindenben érvényesül. Az egyetemes összhang gyakorlati megvalósulása: összhang a kozmossszal – az ember (mágikus módon: asztrológiával, teknősbéka hátpáncélból vagy cickafarkkóróval való jóslással) megismeri a világfolyamat jelenlegi és jövőbeli tendenciáját, harmonikusan alkalmazkodik hozzá.
társadalmi rendszer	Az emberi társadalom szervezetségi alakja amelynek valamilyen emberi cselekvés, tulajdon, vagy társadalmi viszony adja a meghatározó jellegét.
társaslélektan	szociálpszichológia

Templom	Az Isten háza. Eredetileg Salamon vélt templomát jelentette. Idegen szóhasználatban maga az egyház.
teogónia	Görög θεο+γονία: istenek születése): az istenek születéséről, származásáról szóló mitikus hagyomány. Az <i>Enúma elis</i> , az i.e. II. századi mezopotámiai teogónia F. M. Cornford (<i>Principium Sapientiae</i> . 1952.) szerint Hésziodosz Theogóniájának alapjául szolgált. Ludwig Fuerbach (1804-1872) pszichológiai megközelítésében az istenek születése, az emberi lényeg kivetítése, az emberi szellem elidegenülése.
természetfeletti terror, terrorizmus	transzcendens, túlvilági, metafizikai. nem szokványos (nem reguláris, nem partizán) harci vagy háborús tevékenység, de fegyveres fenyegetés, kényszerítés, ill. károkozás, öldökléses megfélemlítés általi egyéni vagy közösségi célélérés, ill. annak egyéni, csoportos, néha állami (Lenin, Sztálin, stb.) kísérlete.
tézis	tétel, elv.
Thalész	Lásd: <i>ion iskola</i> .
Tiámat	Sumér–akkád őslétező, mindenek ősanyja. Testének darabjából alkotta meg Marduk az anyagi világot. Apszuval szembeszáll, mire Apszu utódai harcban legyőzik, testét kettévágják, és egyik részéből az istenek lakóhelyét, a mennyet, másik részéből a földet teremtik meg. Teremtője, és védelmezője a harcban a kétarcú Kingu, alvilági isten.
Tien	Kínai tian: égbolt. Az égbolt a világ princípiuma, alapelve, sokszor Sang-ti helyett áll (pl. Konfuciusznál mindig), személy és egyúttal szigorú törvények szerint működő alkotó erő, tízezer lény apja és anyja. Az ég minden dolog oka, ő hoz létre mindent, a hitvesének tekintett, de neki alárendelt földdel együtt. A kanonikus iratokban az ég uralkodik a világ felett. Tienben csekélyebbek az emberhez hasonló vonások. Nem beszél, nesztelenül és nyomtalanul hat, viszont alkot.
Tillich	Paul Tillich (1886–1965) német származású amerikai teológus és filozófus, a modern protestáns gondolkodás képviselője. A személyes szabadság és a hagyomány értékeinek megőrzése foglalkoztatta. Istenről és a hitről szólva a hagyományos kereszténység és a modern kultúra kapcsolatát vizsgálta. Rendszeres teológiája (1951–63) olyan kiüresedett vallást kínál, amelyből hiányzik a hagyományos dogmatikai tartalom és jelképek. Teológiájában az egyéni és társadalmi élet egymásra hatásának három mozzanata az autonómia, heteronómia és teonómia.
timin	a DNS purin bázisainak egyike, az öröklődési kód egyik eleme.
Titánok	görög félistenek.
Tórah	Mózes könyvei, a Törvénykönyvek. Lásd: Törvény.
tőke	befektetett pénz, vagyon.
Törvény	A Mózes öt könyvében megfogalmazott vallási és polgári törvények összessége. Mózes öt könyvét magát nevezik törvénykönyvnek, héber szóval ez a tórah. A Törvény a Tízparancsolaton felül 603 előírást, törvényt tartalmaz. Ezek nagy része a vallási szertartásra és a társadalom vallási életére vonatkozik. A polgári törvények szelleme a babiloniak (sumér-akkádok, és Hammurabi) szellemiségét és nem az egyiptomit követik.
Tory	Parlamenti frakció a XVII. századi Angliában, a vidéki kisnemesek képviselőitében. Ellenlábas a Whig. II. Jakab mellett álltak. A szó föltehetően ír eredetű és <i>pápista</i> jelentése van. II. Jakab római katolikus volt, miközben a parlamenti képviselők zöme protestáns.
totalitás	olyan dialektikus egész Hegelnél, amely magasabb szerveződése folytán több, mint a részek pusztá összege, azokból fel sem tételezhető.
Toth	Egyiptomi istenség. A bölcsélet, az írás, a tudás képviselője. Jellemzője, hogy a dolgokat azok nevének kimondásával teremti meg. A kimondott szót a lélegzettel, a lehelettel, a lélekkel lehet kapcsolatba hozni. Görög megfelelője Hermész. Az Ószövetségben Sámuel 1. könyvében megjelenő Dávid ugyancsak megfelel Tothnak.
transzcendens	túlvilági.
transzcendentalis	emberek közti, emberek általi, emberösszességi, ami által a transzcendenset (a másik ember rajtam kívüli hatása) és az immanenset (én magam) egyesíti. .
transzhumán	Olyan legelőváltó, legeltető állattartást folytató, nomadizáló forma, amely nyáron a magashegyi, télen az alacsonyabban fekvő legelőket használja, oda is költözve, de állandó lakhellyel, és földműveléssel is foglalkozva.
triász	logikai hármas: tézis, antitézis, szintézis.

Trockij	Trockij Leon (1879-1940). Lenin kortársa, az Oroszországi Kommunista (Bolsevik) Párt aktív vezetője, elméleti meghatározója. Szembekerült a mozgalommal, ezért Oroszországból 1928-ban Kazahsztánba, majd 1935-ben Norvégiába, végül Mexikóba emigrált, ahol Sztálin utasítására megölték.
trockizmus	Trockij-követés
tudat	Az a szellemi képesség, amellyel az egyén önmagát és a környezetét felfogni, értelmezni képes.
Tuya	Yuya felesége, Tye anyja, Ehnaton nagyanyja.
tündér	magyar népmesei szereplő, hasonló a későbbi angyalok elképzeléséhez
Tye	Yuya és Tuya lánya, III. Amenhotep nem dinasztikus, de legbefolyásosabb felesége. Fiuk, Ehnaton. Más néven Teje.
újdarwinizmus	Lásd: neodarwinizmus
újkőkor	Történelmi időszak, a mezőgazdaság ébredése ideje. A korábbi halász-vadász, gyűjtő-gyűjtő életmódot váltotta fel. Jellemző eszközeit kőből pattintotta, csiszolta, de már kerámiát is égetett. Felváltotta a rézkorszak.
újliberalizmus	Lásd: neoliberalizmus
újskolasztika,	Az újskolasztika a katolikus egyházban a 19. század végén felgyorsult filozófiai mozgalom, amely összeegyezteti a katolikus világnézetet az új természettudományos ismeretekkel. Ennek része a tomista (Aquinoi Szent Tamás-féle) filozófiai és teológiai rendszer modern változata, a neotomizmus, az újkori katolikus filozófia legerősebb irányzata. A neoskolasztika kiinduló pontjai között szerepel még Szent Tamáson kívül Szent Ágoston, Duns Scotus és Francisco Suarez (1548–1617). Utóbbi, a spanyol jezsuita az ellenreformáció keretében maga is a skolasztika másodvirágzásán dolgozott. Megindult a forráskutatás, addig kéziratban lévő skolasztikus műveket adtak ki. Alapvető célja azonban nem egyszerű ismertetés, hanem az alapos történeti ismeretekkel elmélyített filozófiai és teológiai probléma megértés, az újszerű keresztény állásfoglalás elérése volt.
Újszövetség	Vallási könyvek sorozata, amire a kereszténység hitvilág támaszkodik. Alapja az Ószövetség, amit az idők vége előtt az Isten megújított. Hívei a megváltást Istennel kötött új szövetség keretében vélték megvalósítani. Ezzel a hagyományos júdaizmustól tértek el és teremtették meg a keresztény hitvilág alapjait.
Újtestamentum	Lásd: <i>Újszövetség</i> .
univerzálák, univerzálék	általános, egyetemes fogalmak, ill. létezők.
univerzizmus	kínai vallás.
univerzum	világmindenség.
uracil	A mtDNS purin bázisainak egyike, az öröklődési kód egyik eleme.
úrráihivatottság	Szellemi felfogás, miszerint egy ember, vagy embercsoport isteni, mennyei, általában hitbéli elhivatottság révén mások feletti uralomra szólítottatott. Az isteni hívás a gnosztikus, majd a keresztény hitvilágban ismerhető fel és ezek a papjai fogták fel saját szerepkörüket ebben a szellemben. Az úrráteremtettség fogalmának alesete.
úrrászületettség	Szellemi felfogás, miszerint egy ember vagy embercsoport arra született, hogy mások felett uralkodjon, másokat 'vezessen', irányítson, gazdaságilag kiaknázzon. A hűbéri rendben a született nemesség, különösen a főnemesség felfogása hordozza ezt a felfogást. Idegen szóval az arisztokráta. Az úrráteremtettség fogalmának alesete.
úrráteremtettség	Szellemi felfogás, miszerint egy ember, vagy embercsoport származása alapján jogot formál arra, hogy más emberek fölött uralkodjon. Az általános fogalom különleges fogalmainak tekinthető az úrráihivatottság, úrrászületettség és az úrráválasztottság.
úrráválasztottság	Szellemi felfogás, miszerint isteni kiválasztottság révén egy ember, vagy embercsoport mások feletti uralomra született. A kora rézkorszaki társadalmaknál a kurgán műveltség, majd a későbbi immár írott vallási felfogásban az Izraeli hitvilág tartalmazza ezt az elemet. Az úrráteremtettség fogalmának alesete.
úszia	Görög ουσια: lényeg, lét
Út	Vallási felfogás, amely a Fény Gyermekének az életmódját meghatározza. A Holt-tengeri tekercsekben megjelölt fogalom, ami azonban mind a későbbi gnosztikus, mind pedig a keresztény felfogásban is megjelenik.
Utnapistim	Sumér félisten, aki bárkát épített, hogy a vízözönből átmentse az emberiséget. Az égbe emelték.
utópikus	megvalósíthatatlan, elérhetetlen, de vágyott, remélt.
Valentin	Gnosztikus irányzat vezető egyénisége.

vallás	A vallástörténeti, vallásfilozófiai elemzés világosan különválasztja a vallások kialakulása előtti mágikus—rituális gyakorlatot maguktól a vallásoktól. A kialakuló világvallásoknál pedig kiemeli, hogy azok miként haladják meg a törzsi-rituális gyakorlatot. Azt is hangsúlyozza, hogy a vallások, világvallások mintegy 'humanizálják' a vallás előtti állapotokban érvényes magatartásformákat azzal, hogy valláserkölcsei normákat fogalmaznak meg és tesznek kötelezővé a hívők számára. Így a vallás, melynek régi alkotó rétegei is megőrződtek az újabbak mellett, összetett társadalmi jelenséggé legáltalánosabban közösségekbe szerveződő emberek olyan, eltérő eredetű istenhitét jelenti, amely általában magában foglalja természet fölötti lények és erők valóságosnak látását. Ami Isten, istenek tisztelete és a különböző vallási törvények, szertartások és előírások betartásában és elvégzésében áll, s mutatkozik meg. A vallásos közösség kapcsolatban áll e természetfölötti hatalommal és erővel, kifejezi tőlük való függését s e vak erővel szembeni tehetetlenségét, valamint vallási eszközökkel és gyakorlattal befolyásolni törekszik a hozzájuk fűződő viszonyát. E törekvését vallási szertartásokkal vagy rítusokkal, illetve azok rendszerével igyekszik véghezvinni, ami a vallási intézmények (papság, egyház) által szabályozott sokrétű tevékenységet jelent.
varázsló	a primitívnek tartott amerikai indiánok, afrikai és ausztrál bennszülöttek szellemi vezetője.
vaskor	Történelmi időszak, amikor a vonatkozó műveltség jellemző eszközeit vasból készítették. Felváltotta a bronzkorszakot, az írott történelmi idők követték. Közép-európában Kr.e. 8. évszázad körül kezdődött el.
Védák	A Védák (Kr.e. 1500–1000) könyvei kinyilatkoztatott szent szövegek gyűjteménye. Veda azt jelenti, hogy tudás: az ősi vallási világnézet. Képes nyelvezet jellemzi. Filozófia ez emberről, világról, erkölcsről. A Rigvéda a legrégebb indiai irodalmi emlékek gyűjteménye (<i>szanhitá</i>), vallási dalok, varázsmondák és 1028 himnusz (Kr.e. 1500). A himnuszok a természeti erőket megszemélyesítő istenekhez szólnak, akik nem különülnek el erősen, egyistenhit szunnyad nevük mögött. (Ez politeizmus és monoteizmus közötti henoteizmus: az egyik istenhez főistenként imádkoznak.) A Rigvéda késői részeiben: kétely a sok istennel szemben, a valóság rendje az Egyre megy vissza, különböző istenek az Egy nevei: hatalmi megnyilvánulásai szerint. A teremtés himnusza szerint: a teremtés az ember számára titok. A rendet (<i>rita</i>) meg kell tartani, mert az erény: isten törvényének betartása, a bűn: isten törvényének be nem tartása. A halál után ennek megfelelően jár jutalom vagy büntetés. A Jadsuvéda áldozati formulák gyűjteménye. A Számvéda a szertartásokat kísérő énekek gyűjteménye. Az Atharvavéda régi varázskének gyűjteménye. A Védák további két rétege: bráhma és upanisádok.
vegyi körfolyamat	Egymást követő több vegyi reakciólépés, amelynek során a kiindulási anyag újra termelődik. Az élő szervezetben számos vegyi körfolyamatot ismerünk. Legismertebb a sejtek elemi energiaellátását biztosító körfolyamatok. A növényeknél ez a széndioxid befogása és fény segítségével szénhidráttá alakítása, míg az állati szervezeteknél a sejtlegzést jelentő Szentgyörgyi-Krebs körfolyamat.
vegyi potenciál	A vegyi rendszerek molekuláris egységre jutó szabad energiája.
verbális	szóbeli.
világállam	a világ minden népén uralkodó kormányzás.
világi	nem egyházi, nem vallási, nem a klérushoz tartozó.
Világosság	A gnosztikus és a keresztény hitvilágban az isteni értelem által meghatározott jelenség. A végtelen fény eredménye. Ellentéte a sötétség, ami a gonoszt, a sátánt jelképezi.
Voltaire	François-Marie Arouet (Voltaire) (1694–1778) a század szellemi mozgalmainak vezetője, inkább nagyszerű író volt, mint eredeti gondolkodó. Szerinte tudásunk korlátozott, a világot fogyatékosnak látjuk. A kétségbeeséstől csak az ment meg bennünket, hogy hiszünk az igazságos Istenben. Így ha Isten nem lenne, fel kellene találni. Az Egyház szabadságunk ellen van. Az embernek az a hivatása, hogy Isten munkatársa legyen a világ alkotásában, enyhítse embertársai szenvedéseit, és erejétől kitelhetően küzdjön az igazságosság eszméjéért. Voltaire 99 kötetnyi művében szellemesen foglalmazta meg másoktól vett gondolatait.
voluntarista	akaratelvű.
vulgármarxista	hamisítással egyszerűsítő marxizmus-népszerűsítés.

Whig	Parlamenti frakció a XVII. századi Angliában. 1679-től ismert. Ellenlábas a Tory. A szó föltehetően skót eredetű és <i>lótolvajt</i> jelent és becsmérő jelzőként a skót presbiterénekre alkalmazták. A Whigek ellenezték II. Jakab uralmát, a feltörekvő polgárság képviselői voltak.
Whitehead	Alfred North Whitehead ((1861–1947) brit matematikus, és metafizikus, akit világszerte a legnagyobb 20. századi filozófusok közé számítanak. Cambridge-ben tanult, a Londoni Egyetemen, majd a Harvardon dolgozott. Az elméleti matematika nagy ismerőjeként mély filozófiai és szépirodalmi tudással is rendelkezett. Ilyen háttérrel tanulmányozta a matematika alapjait, a tudományfilozófiát és a szimbolikus logikát. Tanítványával, Bertrand Russelal együtt írta és adta ki a nagy logikai és matematikai mű, a <i>Principia Mathematica</i> három kötetét 1910–13-ig. A tudományos materializmussal szemben felállította az extenzív absztrakció módszerét. Miközben így a tudományos kifejezések alapvető természeti fogalmait kereste, megalapozta a természettudomány filozófiáját.
Wittgenstein	<i>Ludwig Wittgenstein</i> (1889–1951) osztrák, majd angliai filozófus. Eredetileg mérnök. Manchesterben matematikát és matematikai logikát tanult. 1911-től Russel tanítványa. 1914-től ausztriai önkéntes az első világháborúban. Olasz fogságban írja <i>Tractatus logico-philosophico</i> c. művét. 1929–47 között Cambridge-i egyetemi tanár. Posztumusz művei: <i>Filozófiai vizsgálódások</i> és egyetemi előadásai, jegyzetei.
Wolff	Christian Wolff (1679–1754) nagy érdemeket szerzett a filozófia szakmai szókincsének és oktatási tematikájának a kidolgozása terén, a második nemzedékhez tartozott. Leibniz filozófiájának az ismertetőjeként nem volt igazán eredeti gondolkodó, de logikus és módszeres gondolkodása nagy hatást tett a kortársaira otthon és Közép-Európa többi részén, így hazánkban is. Meggyőződése volt, hogy a tudáshoz, mely boldogítani tudja az embereket, a filozófia vihet közel. Ő honosította meg az ésszerű kifejezést. Tananyagát még Kant is oktatta.
Ygdrasil	Az élet fája a nordikus hitvilágban.
Zarathuszttra	Lásd: Zoroaszter
Zeusz	A görög hitvilág uralkodó istensége.
Zion	Lásd: Cion.
Zoroaszter	Iráni vallást alapító próféta. Feltételezett kora a Kr.e. VI. század, de több jel arra utal, hogy maga a próféta akár egy évezreddel is korábban élhetett a ma Irántól északra elterülő sztyeppén. Tanait az zoroasztrizmus néven ismerjük.
zoroasztrizmus	A Kr. e. első évezredben keletkezett, Zoroaszter (Zarathuszttra) tanaira alapított dualisztikus vallás Iránban, mely szerint a világ a jó (a fény) és a rossz (a sötétség) erőinek küzdőtere. E Zoroaszternek tulajdonított tanok összessége. Alapvetően kettős, azaz duális felfogású, ahol a fény és a sötétség (a jó és a gonosz) ösidőktől fogva létező ellentétpárok és harcuk az emberi lélekért határozza meg az emberi cselekvést és felfogást. A fény jelképe a tűz. Eredete Kr.e. másfél-két évezredig visszanyúlhat vissza. Kr.e. 500-ig tilos volt írásba foglalni, ám ekkor Perzsia államvallásává emelkedett, és a saját rendszerében kifejlesztett írással leírhatták.
zsidó	Izraelita hitet követő, avagy magát embertanilag Ábrahám utódjának tekintő ember. A szó eredete az orosz (szláv) <i>zsidovszkijra</i> vezethető vissza. A magyar törvények szerint a zsidóság vallási kisebbség, de a történelem során nemzeti (etnikai) kisebbségként is meghatározták magukat, mert hitük szerint ők Ábrahám utódai. Manapság számos magát zsidó származásúnak vélő ember ugyan már nem fogadja el a vallási tételeket, csupán a közös származást, közülük egyesek mégsem tartják etnikumnak a zsidóságot.
zsidóellenesség	Zsidó emberek megnyilvánulásaival szembeni ellenérzés. Élesen meg kell különböztetni az antiszemitizmustól. Jellegzetessége, hogy nem a zsidóság összessége ellen, hanem annak egyes tagjai, csoportjai ellen szól, azok felfogására, tetteire adott válaszként. A rómaiak, amikor Izrael lakosságát szinte teljesen kiirtották, tettük zsidóellenességgel volt jellemezhető, mert nem azért tették ezt, mert zsidók (antiszemitizmus), hanem azért, mert a hatalmuk ellen lázadtak.
zsinagóga	Izraelita hívők közösségi épülete, ahol hitük szerinti szertartásaikon felül társadalmi életük is folyik. Meg kell különböztetni a Templomtól, ami csak egyetlen lehet, Jeruzsálem Temploma. Áldozatot csakis a Templomban mutathat be a pap (kohen). A zsinagóga a rabbik felügyelete alatt áll. Kialakulása a Makkabeus idők környékére tehető, elterjedése Jeruzsálem lerombolását követően történt.

Tárgymutató

- 1Móz
 1, 118
 16, 119
 34, 136
 2Kró
 8, 139
 2Móz
 3, 118
 3Móz
 19, 138
 25, 138, 139
 4Móz
 36, 138
 5H1
 vírus, 57
 5Móz
 1, 118, 138
 11, 137
 15, 138
 17, 138
 2, 136
 23, 137, 139
 3, 136
 6, 136
 7, 132, 137
 603
 előírás, 243
 666, 307
 9.11, 159
a két Horizont Hórusza, 111
a kettő egy, 24
 A munka felszabadít, 185
a priori
 törvények, 353
 A Szellem fenomenológiája, 10
 Aakhunaten, 320
 ABC, 318
 abd Allah, 118
 Abd ul-Muttalib, 118
 Abdéra, 204
 Abdullah, 118
 Ábel, 174, 240
 Abelardus, 237
 Abjatar
 fogalom, 202
 vérvonal, 212
 Abodah Zarah, 138
 Ábrahám, 92, 116, 119, 136, 210,
 222, 240, 246
 fogalom, 202
 köldöke, 117
 Ábrám
 fogalom, 202
 abszolút, 13, 31, 117
 entrópia, 29
 érték, 42
 értékek, 20
 értékmérő, 197
 eszme, 12
 helyzet, 323
 hőmérséklet, 33
 hűbérúr, 171
 idealista
 filozófia, 10
 idealizmus, 11
 intellektualitás, 108
 lényeg, 90
 létező, 11
 megismerés, 15
 mérőszám
 értelmiségi, 157
 mód, 327
 pártfegyelem, 20
 státus, 79
 státusz, 339
 szellem, 12, 13, 29, 205
 személy, 88
 tézis, 10
 tudás, 10, 13, 28
 tudat, 11
 uralom, 153
 Abszolút
 Szellem, 22
 Abszolút Szellem, 364
 abszolút tudás, 13
 abszolútum, 13, 14, 17
 fogalom, 202
 Abszolútum, 11, 12, 13
 fejlődése, 209
 fokai, 11
 hegeli, 11
 absztrakt, 357, 360
 művészet, 362
 Abyss, 109
 fogalom, 202
 acenaftilén, 32, 35
 Adam
 Smith, 127
 Weishaupt, 190, 220
 Ádám, 105, 109, 116, 174, 202,
 240, 346
 fogalom, 202
 utódja, 117
 Adappa, 115
 adaptív, 202
 hajlamok, 342
 adatfeldolgozó
 egység, 36
 adekváció, 26, 202
 adenin, 50
 fogalom, 202
 Adenin, 210
 adenzin-difoszfát, 49
 adenzin-trifoszfát, 49
 Adon, 204
 fogalom, 202
 Adonáj, 204
 fogalom, 202
 ADP, 49
 Afrika, 188
 Afrodité
 fogalom, 202
 agy, 9, 28, 30, 62, 65, 66, 67, 68,
 69, 70, 72, 83, 92, 191, 313,
 324, 344, 359, 365
 befogadóképessége, 66
 beszéd processzor, 68
 elektromos rendszer, 62, 63
 emberi, 7, 87, 311
 idegsejtjei, 67
 jellegzetességei, 346
 mélye, 341
 modellje, 62
 működése, 87
 rezonancia, 63
 soros értelme, 93
 struktúrái, 347
 struktúrák, 346
 szerkezete, 62
 területei, 63
 agyagtáblák, 111, 202
 kutatói, 112
 agyfejlődés, 87
 agymosás, 73
 média, 197
 agymosott
 emberek, 185
 agytevékenység, 9, 68, 313
 Ahriman, 115, 116
 Ahuna Vairya, 116
 Ahura Mazda, 115, 116
 Ai, 113
 fogalom, 202
 Aineszidemosz, 241
 ajíva, 103
 akarat, 12, 26, 61, 107, 149, 331,
 364
 abszolút, 28
 általános, 190
 appercepciója, 25, 26
 ésszerű, 12
 kérdése, 91
 központi, 24
 közvetítői, 321
 megjelenése, 76
 szabad, 12
 szabadsága, 29
 tartalma, 327
 végrehajtása
 kíméletlen, 178
 akasztófa, 185
 Akhenaten, 113, 203, 320
 akkád, 111, 113, 114, 243
 agyagtáblák, 111, 319
 hitrendszer, 174
 hitvilág, 174
 idők, 113, 188, 320
 istenség, 222, 225
 király, 175
 korszak, 115
 kozmológia, 108
 öslétező, 203
 szellemi világ, 97
 teremtetélegendá, 112
 változat, 111
 akkumulációs lavina, 164
 aktualitás, 28
 alá- és fölérendelt, 219
 alakzat
 társadalmi
 rabszolgatartó, 181
 alamizna, 120

- Alan, 301
 alapkategóriák
 fogalom, 202
 alárendelő, 28, 101, 156, 230, 314, 315, 319, 362
 állítás, 155
 bölcsélet, 90, 194
 darwini
 gondolkodás, 58
 dialektika, 10
 életforma, 317
 eszmeiség, 193
 eszmék, 364
 eszmerendszer, 176
 eszmerendszerek, 89
 felfogás, 24
 fogalom, 202
 hatalom, 146
 hitvilág, 92
 hódítások, 187
 mód, 155
 mondák, 315
 műveltség, 188
 rendszer, 156, 180
 szándék, 196
 szemlélet, 23, 27, 46, 55, 73, 92, 96, 101, 103, 150, 152, 155, 156, 160, 181, 187, 314, 319, 321
 szemléleti mód, 23, 24, 123, 314, 315
 szemléletű, 24
 hitrendszer, 114
 szempontok, 157
 társadalmak, 136, 181, 317
 társadalmi alakzatok, 154
 társadalom, 141, 151, 161
 törekvések, 321
 uralom, 170
 változás, 8, 312
 viszony, 29, 155
 alárendelt
 szerep, 314
 alávetés, 319
 alávetett
 emberiség, 321
 halandók, 315
 népesség, 181
 Alberti, 207
 fogalom, 202
 Albi, 202
 albigens, 202
 fogalom, 202
 Aldebaran, 99
 áldemokrácia, 170
 áldozás, 106
 áldozat, 104
 alfa
 állapot, 62, 87
 Alfheim, 111
 Alford, 99, 100, 101, 110, 113, 136
 algoritmus
 fogalom, 202
 Alighieri, 208
 alkalmazott, 39, 45, 146, 165
 Alkmaion, 211
 alkotmány, 142, 171
 alkotmánybíróság, 171
 alkotmányos
 királyság, 153, 154
 köztársaság, 153
 monarchia, 171
 Allah, 120
 állam, 12, 16, 17, 18, 19, 124, 125, 128, 153, 171, 180
 adó, 164
 adósság, 164
 angol, 172
 bajor, 189, 191
 bevételei, 173
 egyház
 független, 143
 elhalása, 19, 126
 elleni összeesküvés, 184
 feje, 153, 154
 fölötti ellenőrzés, 130
 gazdag, 172
 globális, 196
 hitellevele, 172
 hűbéri, 142
 igényei, 191
 jogrendje, 171
 kialakulása, 186
 kommunista, 21
 korlátoz, 132
 közösség, 166
 központi uralom, 241
 központosuló, 165
 közreműködése, 241
 lényege, 151
 meghatározása, 153
 működése, 164
 náci, 191
 önálló, 224
 rendje, 155
 szavatól, 183
 szellemi alapjai, 175
 szovjet, 20
 tagadása, 124, 179
 teljes leépítése, 132
 törvényes fizetőeszköze, 166
 tulajdonos, 177
 védelme, 141, 183
 vezetés, 180
 világi, 143
 ügyei, 176
 zsidó
 neve, 222
Állam és forradalom, 20
 államadóság
 angol, 164
 államhatalom, 128
 államháztartás, 163
 államkapitalizmus, 178
 államok
 hitelezése, 163
 államosítás, 184
 államszocialista
 rendszer, 124
 társadalmak, 128
 államvallás, 176
 Államvédelmi Hatóság, 185
 állapotfüggvény, 40
 állapotok, 22, 30, 31, 39, 41, 42, 63
 átéapolt, 87
 átfedő, 63
 eszmei, 85
 frekvenciája, 66
Állatfarm, 128
 állati, 35, 36, 55, 59, 339
 áldozat, 95, 116
 élet, 115
 élet kioltása, 96
 evolúció, 82, 340
 jegyek, 96
 jellemvonás, 95
 lény, 61
 lét, 61, 159
 magatartás, 71
 megnyilvánulás, 9, 313
 rokon
 legközelebbi, 73
 sejtek, 35, 232
 származék, 331
 szem, 67
 szervezet, 55, 60, 150
 szövetek, 60
 tanulás, 323, 339
 tanulási mechanizmus, 79
 tanulási módok, 79, 323
 test, 55, 62, 88
 tetemek, 68
 tudat, 87
 állatok
 sötétben élő, 67
 Állatok farmja, 126
 állatok jogai, 190
 állatövi
 jegyek, 98, 99
 jel, 99
 jelek, 98, 100
 sáv, 97
 Allen, 82, 125, 340
 allergén, 69
 allergia, 69
 állítás, 9
 alárendelő, 155
 Almási, 78, 339
 álom, 311, 361
 Álom, 112
 álomszerű állapot, 219
 alsóház, 154
 Alsóház, 202
 altruizmus, 16, 202, 351
 Altstein, 32
 Alvás, 112
 alvilág, 100, 113, 137
 forrása, 112
 istene, 113, 219, 225
 kapuja, 100
 Amarna
 fogalom, 202
 amarnai
 királyság
 bukása, 115
 papok, 117
 papság, 202
 uralkodók, 113
 Ambrosy, 186

- Amenhotep, 113, 211, 320
 III., 203, 244
 IV.
 fogalom, 203
 Amerika, 96, 135, 168, 337
 amerikai
 függetlenségi háború, 189
 kivándorlás, 131
 politika, 191
 társadalom, 168
 Amerikai
 Egyesült Államok, 189
 Amerikai Egyesült Államok, 181
 amfotér, 38
 aminosav, 34, 50, 51
 fogalom, 203
 sorrend, 210
 Amis Réunis, 192
 Ammonita, 137
 amőba, 55, 180
 Amu-Darja, 194
 Amun, 113, 320
 An, 112, 113
 analitikus, 203
 analóg, 35, 342, 349
 jel, 34, 67, 68
 jelek, 68
 jelenség, 72
 szerkezetek, 84
 analógia
 fogalom, 203
 anamnézis
 fogalom, 203
 anarchia, 18, 24, 203
 anarchisták, 133
 harc kiáltása, 143
 anarchizmus
 eszmerendszere, 190
 Anatólia, 94, 318
 anatóliai
 fálvak, 317
 Anaxagorász, 224, 226
 Anaximenész, 221
 Anbar, 32
 anekantavada, 103
angakut, 96
 Anglia, 126, 164, 165, 175, 181
 háborúi, 172
 anglikán, 105, 203
 egyház feje, 175
 angol, 129, 164, 203
 állam, 164
 eladósodása, 172
 alsóház, 154
 empirizmus, 14
 filozófia, 17
 kifejezés, 74
 liberalizmus, 17
 munkásosztály, 126
 munkásvezetők, 19
 nemesség, 154
 nyelv, 69
 parlament, 178, 205, 223
 pozitivizmus, 17
 rendszer, 154
 ritus, 121, 141
 szenzualisták, 15
- Angol
 Nemzeti Bank, 164
 Angol Nemzeti Bank, 166
 angolszász
 arisztokrácia, 92
 angyalok, 106
 animizmus, 15, 203
 anómia
 fogalom, 203
 Anonymus, 129, 301
 Anselm, 234
 Antal, 19
 antiproton, 43
 antiszemizmus, 130, 132, 246
 fogalom, 203
 létrejötte, 131
 rasszizmus, 131
 antitézis, 9, 10, 11, 22, 176, 177,
 203
 antiutópiák
 fogalom, 203
 antropocentrikus, 21, 87, 203
 Anu, 113, 205, 225
 fogalom, 203
anua, 96
 anunnaki
 fogalom, 203
 anunnakik, 113, 174, 220, 224, 320
 anya, 60, 71, 114, 150, 223, 348
 örök, 108
 szülei, 350
 tej, 151
 testközelsége, 149
 utánzása, 71
 Anya, 91, 127, 215
 fogalom, 203
 anyaföld, 114, 318
 anyag, 12, 17, 23, 24, 28, 30, 31,
 32, 33, 34, 35, 36, 39, 42, 44,
 46, 48, 57, 61, 64, 66, 194, 327,
 328, 354, 356
 aktiváció, 33
 anti, 46
 élettelen, 356
 élő, 30, 36, 48, 49
 elrendeződése, 51
 elsődlegessége, 23, 64, 90, 124
 erősített, 54
 holt, 38
 hordozó, 36
 hullám, 40
 hullámtermészete, 42, 64
 írott, 116
 katalizátor, 29
 kibocsátás, 335
 kicsapás, 32
 koncentráció, 33
 központú, 64
 bölcselet, 64
 kvantumtulajdonságai, 326
 lelkes, 331
 lényege, 353
 mérleg, 32
 mindennapi, 36
 mozgékonyága, 31
 örök, 318
 örökletes
- kód, 62
 reakciója, 33
 része, 12
 szerves, 57
 tanult, 73
 térszerkezete, 32
 tömege, 43, 47
 tudat, 87
 tudatos tevékenység, 53
 tulajdonságai, 36
 uralma, 7, 312
 vegyülete, 37
 vizsgálata, 327
 anyagelvű, 206, 318
 anyagelvűség, 315
 anyagi, 22, 23, 24, 29, 30, 32, 36,
 39, 61, 109, 112, 152, 202, 205,
 220
 alap, 142
 alapok, 178
 alkotók, 86
 darabkák, 63
 együttes, 35
 élet, 119
 elsődlegessége, 124
 érdekeltség, 154
 erő, 132, 179
 értékek, 18
 eszközök, 349
 fedezet, 172
 feltétel, 61
 források, 176, 335
 gazdagság, 105
 hullám, 23
 irányítottság, 77
 javak, 142
 jellegű, 62
 lét, 110
 meghatározottság, 193
 oldal, 194
 összetevő, 152
 rendszer, 57, 64
 rendszerek, 42
 rész, 45
 részcsecke, 43, 46
 részcsekkék, 356
 részek, 39
 struktúrák, 327
 szint, 7, 312
 szükségletek, 162
 tényező, 346
 természet, 42, 321
 tulajdonság, 44
 változása, 36
 tulajdonságok, 39
 valóság, 102
 világ, 22, 36, 38, 64, 89, 90, 91,
 93, 104, 108, 109, 110, 116,
 175, 202, 318, 359
 viszony, 23
 anyagi világ, 108
 anyagi alap, 154
 anyagközpontú
 fogalom, 203
 anyai
 jog, 151
 szerepkörök, 150

- szeretet, 76
 anyai jog, 203
 anyajogú, 318
 anyaság
 istene, 222
 aonok, 109, 203
 apa, 106, 348
 utánzása, 71
 apai
 jog, 151
 kapcsolat, 314
 szerepkörök, 150
 szeretet, 76
 apeiron, 221
 Apolló
 fogalom, 203
 appercepció, 25
 fogalom, 203
 appercipial, 25
 apriori
 fogalom, 203
 Apszu, 112, 203, 211, 212, 243, 319
 fogalom, 203
 Aquinói szent Tamás
 fogalom, 203
 arab
 erők, 119
 írás, 318
 kereskedő, 118
 létiige, 108
 vallás, 119
 Aragon, 361, 362
 Aral-tó, 115, 319
 arámi, 204
 írás, 318
 arany, 99
 tojás, 185
Aranybulla, 136, 154
 aranykor
 fogalom, 204
 aranyműves, 130
 aranyművesek, 189
 arché, 23, 221
 archetipikus
 fogalom, 204
 Archipenko, 361
 Ardennek, 229
 argon, 40
 Ariadné, 87
 Arimathea, 223
 Arimathiai
 fogalom, 204
 József, 162
 arisztokrácia
 angolszász, 92
 istenei, 115
 született, 222
 arisztokrata, 125
 Arisztokrata
 fogalom, 204
 arisztokratikus
 fogalom, 204
 Arisztotelész, 204, 207, 212, 217, 224, 231, 234, 236, 240
 arisztotelianus, 363
 árja, 204
 csoportok, 130
 elit vére, 129
 faj
 felhígítása, 131
 ideológiája, 130
 felsőbbrendűség, 130
 németek
 szolgái, 131
 népek, 131
 vezetők, 130
 árják, 129
 Arkeszilaosz, 241
 Arkhüasz, 211
 armageddoni
 csata, 122
 árnyékvilág, 109
 Áron, 202
 Arp, 361, 362
 Árpád-házi
 királyok, 223
 nemesség, 223
 Arrhenius, 29, 32
 art nouveau
 fogalom, 204
 Artaud, 362
 árucseré, 168, 179
 árutermelés
 szabadsága, 143
 Asgard, 111
 Asher, 302
 Askenáz
 fogalom, 204
 askenázi, 240
 fogalom, 204
 zsidóság
 menekülése, 131
 Astár, 222
 fogalom, 204
 aszkétikus, 204
 élet, 103
 asztácium, 40
 aszteroida, 45, 110
 asztrológia, 97, 98, 99, 100, 114
 kialakulása, 99
 világnézet, 97
 asztrológiai
 elvek, 114
 szemlélet, 100
 asztrológus
 papok, 115
 asztronómia, 16, 97
 ateista, 92, 123
 ateizmus, 124
 hittétel, 185
 tudományos, 162, 192
 Aten, 113, 114, 202
 fogalom, 204
 Atén, 320
 hit, 117
 aténizmus, 108, 114, 115, 117
 fogalom, 204
 átfedési integrál, 41
 átfedő
 állapotok, 63
 lépcső, 151
 Atharvavéda, 245
Atharva-véda, 104
 Atkins, 85
 átlapolt
 állapotok, 85, 87
 átlapolt kvantumállapot
 fogalom, 204
 atom, 8, 37, 38, 41, 50, 52, 54, 312
 belseje, 356
 bomlása, 43
 mag, 38, 39
 semleges, 40
 vegyértéke, 37
 atomisták
 fogalom, 204
 atomsúly, 37
 átörökítés, 66, 210, 346
 tulajdonság, 194
 eredménye, 70
 átörökítő, 56
 ATP, 49
Attila, 129, 205
 atya, 64, 109, 176, 223
 szellemi, 24
 teremtő, 8, 312
 Atya, 91, 92, 100, 106, 108, 109, 110, 202, 203, 215, 223, 240
 fényesség, 109
 fogalom, 205
 inkarnációja, 109
 tükörképe, 109
 Atya-Fiú-Szentlélek, 203
 Audumla, 111
 Aurelius Augustinus, 208
 aurignaci, 205, 316
 kultúra, 316
 Auschwitz, 132
 ausztrál, 73, 95
 bennszülött, 314
 műveltségek, 94
 bennszülöttek, 94, 101, 135
 elképzelése, 103
 hite, 101
 hitvilága, 320
 regék, 101
 bor, 167
 wirum, 152
 Ausztrália, 58, 65, 135, 150, 167, 170, 179, 187
 ausztráliai, 190
 bennszülöttek, 315
 Ausztria, 155, 190
 autark
 fogalom, 205
 autokatalitikus
 folyamat, 29
 autonóm, 88
 fogalom, 205
 gondolkodási rendszer, 79
 gondolkodási rendszerek, 339
 ismeretelmélet, 24, 25, 26
 ismeretszerzési mód, 26
 logika, 358
 szellemi terület, 331
 autoritarianizmus
 fogalom, 205
 avantgárd, 360
 avantgarde, 232
 Avenarius, 17

- Avesta, 115, 116
 ÁVH, 185, 205
 ÁVÓ, 205
 Avogadro, 31
 az ész csele
 fogalom, 205
 azonosságtudat, 205
 kollektív, 334
 azték, 187
 Ázsia, 101, 117, 187, 188
 felemelkedése, 337
 ázsiai kistigrisek, 145, 168, 205
 Baba Kamma, 138
 Baba Mezia, 138
 Babeuff, 127
 Babilon, 92, 97, 116, 205
 istene, 230
 babiloni, 243
 elemek, 117
 fogság, 115
 hitvilág, 113
 mitológia, 119
 teremtéslegenda, 112
 Bacon
 fogalom, 205
 Baigent, 110, 127, 129, 162, 163, 301
 bajor
 fejedelem, 189
 rendőrség, 191
 uralkodó, 189
 Bajorország, 189
 bajorországi
 Illuminátus, 189
 baktériumok, 55, 60
 rothasztó, 56
 Bakunin, 19
 eszméi, 19
 Balázs, 19
 Balkán, 112, 317
 Ball, 362
 baloldali, 19, 21, 148, 170, 180, 205, 363
 eszmerendszer, 179
 felfogás, 22
 fogalom, 205
 forradalmár, 19
 kormányzat, 196
 liberális
 párt, 170
 modell, 179, 180
 mozgalmak, 362
 baloldaliság, 178, 232
 új, 334
 Baloo, 95
 Balsac, 18
 bank, 18, 162, 163, 164
 globális, 180
 kockázata, 172
 léte, 172
 Bank, 164
 bankár
 dinasztiák, 163
 bankárok, 189
 nemzetközi
 uralma, 130
 bankházak
 kialakulása, 163
 bankközpontok, 163
 banktőke, 131, 162
 egyeduralma, 162
 eredete, 163
 jelentősége, 163
 baptista, 105
 Barash, 78, 83, 84, 85, 338, 340, 341, 342, 343, 347, 348, 349, 350, 351
 baráti
 szeretet, 76
 barátság, 141
 Barbelo
 fogalom, 205
 Barlach, 361
 báró, 151, 182
 Barth
 fogalom, 205
 Bartók, 19
 Bassus, 191
 baszk, 316
 Batteson, 327
 Bauer, 14, 158, 214
 Bauval, 97, 111
 Bay, 184
 Bazaine, 362
 Bazille, 360
 beavató
 eskü, 191
 szertartás, 113, 127
 beavatott, 97, 105, 121, 125, 175
 beavatottak, 97, 213
 engedelmissége, 189
 Becher, 361
 Bécs, 156
 Bécsi Kör, 124, 205
 befektetés, 162, 183, 186
 békeharc, 206
 eszméje, 191
 békekölcsön, 185
 békétábor, 206
 Beliál Ádám, 138
 Belsen, 132
 Benjámín, 223
 fogalom, 206
 Bentham, 17, 206
 Bereckei, 82, 340, 348, 349
 Bereshith, 138
 Berg, 361
 Bergson, 242
 Berkeley
 fogalom, 206
 bémunkás, 163, 165
 Berne, 73, 81, 149
 modellje, 74
 Bernes, 242
 Bernstein, 19, 206
 revizionizmusa, 19
 Berresford Ellis, 111, 112
 besúgás, 206
 besúgó
 rendszer, 128
 beszéd, 65, 68, 69, 102, 159, 171, 330
 emberi, 87
 hangjai, 67
 képi megjelenítése, 69
 megértése, 68
 tagolt, 72, 84, 111
 béta
 állapot, 62
 bomlás, 43
 betéti
 érték, 164
 bevésődés, 221
 bibe, 36, 56
 Biblia, 92, 97, 114, 116, 117, 122, 153, 174, 176, 180, 224, 307, 308, 309
 bibliai
 Tízparancsolat, 320
 Bibó, 130, 206
 Big Bang, 236
 bika
 kultusz, 97
 Bika, 99
 csillagkép, 100
 Bilderberg
 fogalom, 206
 bioinformációs
 alap, 29
 biokatalizátor, 203
 fogalom, 206
 szerep, 66
 biológia, 14, 16, 30, 79, 82, 83, 329, 332, 333, 340, 365
 alkalmazása, 340
 evolúciós, 341
 fejlődése, 356
 fogalma, 323
 gondolkodó, 367
 kérdései, 366
 kultúra, 347
 meglátásai, 356
 törvényei, 352
 univerzáléi, 339
 biológiai, 323, 341, 351, 366
 célok, 338, 349
 csoda, 336
 evolúció, 343
 elemzés, 340
 erőtér, 313
 erőterek, 313
 evolúció, 339
 hálózat, 359
 hátrányok, 352
 korlátok, 365
 magyarázat, 341, 348
 megközelítés, 347
 múlt, 349
 öröklődés, 347
 összefüggések, 339
 rendszerek, 313, 366
 siker, 356
 szükséglet, 339
 törvények, 341
 tudat, 357
 tudomány, 338
 univerzáléi, 341
 zsarnokság, 342
 biotikus, 206
 Bírák könyve, 92, 153
 birka, 100, 106

- birodalom, 110, 140, 151, 162, 187
 feje, 182
 királya, 175
 bíróság
 rendszere, 171
 bizalmas
 együttlét, 82
 Bizánc, 162, 234
 trónja, 127
 bizánci
 császár, 127
 Blanc, 127
 Bloor, 79, 340
 Boáz
 fogalom, 206
 Bobula, 115
 Boccaccio
 fogalom, 206
 Boccioni, 361
bódihisztva, 102, 206
 bodrogkeresztúri
 műveltség, 316
 bogumil, 206, 220
 bogumilok, 110
 Bohm, 93, 324, 325, 326, 327, 328
 Bohr, 326
 Boian
 műveltség, 317
 Boiteau, 29, 32
 Boldogasszony, 88
 bolsevik, 20
 állam, 153
 diktatúra, 141
 fogalom, 206
 forradalom, 19
 kézikönyv, 128
 munkáspártok, 191
 rendszer, 169
 szárny, 124
 társadalmak, 158
 változat, 124
 Bolsevik
 Párt, 128
 bolsevizmus, 14, 20, 94
 vérengzése, 150
 Boltzman, 144
 állandó, 43
 egyenlet, 144
 eloszlás, 145
 Bólyai, 47
 bolygók, 97, 98
 állása, 320
 fényessége, 98
 minősége, 99
 mozgása, 114, 320
 pályája, 98
 Bornemissza, 362
 Bose-Einstein
 kondezátum, 63
 bostoni
 ütközet, 189
 bosszúvágy, 130
 Boyce, 115, 116
 bölcselet
 fogalom, 206
 bölcseleti
 felfogás, 115
 rendszerek, 313
 bölcsesség, 92, 107, 241, 354
 istene, 112
 legvégső foka, 353, 354
 Bölcsesség, 108, 109
 bővített
 újratermelés, 167, 177, 183
brahma, 104
 brahman, 104
 Brahman, 91, 105
 széke, 104
Brahmanák, 104
 bráhmaizmus
 fogalom, 206
 Brandenstein, 24
 Braque, 361
 Brecht, 361
 Breton, 361, 362
 Brissot, 192
 British Múzeum, 125
 British Petrol, 183
 Broadbent, 365
 bronzkor
 fogalom, 206
 Brown, 96
 Brunelleschi
 fogalom, 206
 Brunner, 205
 Bruno, 217
 fogalom, 207
 bszolút Szellem, 213
 Buddha, 101, 102
 fogalom, 207
 buddhák, 102
 buddhista, 102, 176
 hitvilág, 176
 buddhizmus, 96, 101, 102, 105
 kialakulása, 102
 tanítása, 116
 Buick, 32
 Bultmann, 205
 fogalom, 207
 bumeráng, 95
 Bunuel, 362
 Burke, 129
 Burljuk, 361
 Burri, 362
 burzsoá, 207
 közgazdászok, 128
 Bush, 72, 91, 169, 191
 butaság, 313
 Bükk-hegység, 316
 Bükki
 kultúra, 316
 bűnöző, 76, 198
 rokonság, 185
 büntetés, 101, 114, 156, 320
 erkölcsi, 135
 Cabet, 127
 Cage, 362
 Calder, 362
 Caltex, 183
 Camus
 fogalom, 207
 cári
 Oroszország, 168, 186
 uralom, 186
 Carr, 130, 164, 189, 190, 191
 Cassirer, 357
 Castel Gondolfo, 338
 Castro, 158
 Çatal Hüyük, 318
 Cato, 191
 CD, 107
 CeGevara, 158
 céhek, 163, 165
 rendszere, 142
 cellulóz, 32, 35, 53, 54
 molekula, 54
 szálak, 54
 centrokomplexitás, 87, 208
 Cézanne, 360
 Chagall, 361
 Chamberlain
 Houston Stewart, 129, 130
 Champfort, 192
chanuka, 117, 208
Chardin, 87
 Chartris, 127
 Chatelperoni
 műveltség, 316
 Chefdebien d'Armisson
 márki, 192
 chemoton, 30, 31, 32, 34, 35, 48,
 56, 57, 70
 elve, 62
 eszme, 36
 fogalom, 208
 fölépítése, 32
 jelleg, 34
 léte, 35
 modell, 34, 62, 66
 modellje, 31, 35
 osztódása, 32
 Childe, 315
 Chomsky, 217, 346
 Chormisa, 115
 Christianus, 107
 Cicero, 237, 240, 242
 cigányok
 kiirtása, 131
 Cion, 239, 246
 fogalom, 208
 Cion Bölcsi
 fogalom, 208
 cionista
 fogalom, 208
 cionizmus, 232
 fogalom, 208
 citoplazma, 49, 50, 56
 citozin, 50
 fogalom, 208
 Citozin, 210
 citrát ciklus
 fogalom, 208
 citrát-ciklus, 32
 Clotz
 nemzetköziség, 127
Cognitive Science, 366
 Colin-Garcia, 32
 Comte, 10, 15, 16, 17, 18
 fogalom, 208
 Condorcet, 17, 189
 Corbicius, 108

- Cornford, 243
corona regali, 135
corona regni, 135
 Corpus Juris Civilis, 140
 Cousins, 101, 102
crede ut intelligas, 221
 fogalom, 208
 Crick, 51
 Croce, 17
 Crosley-Holland, 111, 112
 Cubricus, 108
 Cucuteny
 műveltség, 318
 Cusanus, 207
 fogalom, 208
 Custine márkija, 192
 Cybele, 315
 Cyrus, 101, 115
 Czólofhád, 138
 Czibalmos-Kozma, 45
 család, 141, 149, 150, 151, 153,
 162, 185, 190, 212, 329
 azonos, 146
 ellátása, 151
 erkölce, 154
 fogalma, 196
 főszámolása, 190
 főpapi, 202
 keretei, 197
 kovásza, 195
 köteléke, 97
 lakóhelye, 152
 megszüntetése, 146, 150
 Merowing, 175
 polgári, 148
 szerepkör, 151
 szétverése, 150
 szintje, 351
 tagadása, 124
 tagja, 152
 tagjai, 72
 családfő, 152
 Csányi, 60, 82, 83, 85, 340, 341,
 343, 344, 346, 348, 350, 351
 Csapó Endre, 191
 császár, 127, 151
 bizánci, 175
 kelet-római, 175
 képe, 127
 Császár, 120
 császári, 190
 méltóság, 175
 csatatér
 piac, 179
 Csehszlovákia
 lerohanása, 185
 CSEKA, 147, 208
 cselekvés, 24, 65, 69, 70, 78, 80,
 82, 102, 326, 346
 együttes, 82, 87
 emberi, 21, 80, 338
 eszköze, 361
 folyamat, 70
 igénye, 94
 irányítása, 74
 irányítója, 74
 szándékolt, 327
 társadalmi, 147
 társas, 340
 vezérlése, 72
 cselekvési
 program, 125
 csengősokk, 185
 Cser, 23, 24, 32, 35, 92, 186, 302
 cserérték, 236
 Csihák, 135
 Csíksomlyó, 88
 csillagászat, 97
 csillagmítoszok, 7, 311
 csillagok, 44, 46, 47, 97, 98, 103,
 110
 állása, 97, 114, 320
 fényessége, 98
 helye, 321
 keletkezése, 359
 kora, 47
 mozgása, 318
 csillagvilág, 101, 114
 Csille, 167
 Csodálatos Atalanta, 315
 csoportörvények
 elvetése, 143
 csőd
 gazdasági, 173
 Csurlionisz, 362
 d'Alambert, 17, 189
 d'Holbach, 189
 da Vinci, 158
 dadaizmus, 360, 361
 Dain, 111
 Dali, 362
 Dalton
 tétele, 43
 Dánia, 165
 Dante
 fogalom, 208
 Danton, 192
 Danu, 111
 Darai, 88, 90, 92, 128, 156, 324,
 363
 Dáriusz, 101
 Darra, 361
 darwin
 elméleti, 60
 Darwin, 22, 57, 356
 elmélete, 58
 darwini, 22, 65
 alárendelő gondolkodás, 58
 elmélet, 55, 57, 58, 60, 127
 fajelmélet, 57
 fejlődés, 331
 fejlődés elve, 57
 fejlődéselmélet, 34, 78, 82
 fejlődési modell, 177
 fejlődésmodell, 194
 felfogás, 133
 haladás, 178
 kritériumok, 58
 megkátások, 356
 tételek, 65
 darwinizmus, 176, 191
 eszméje, 178
 feltételei, 179
 Dávid, 109, 110, 204, 210, 218,
 222, 223, 238, 243
 család, 212
 háza, 110
 őse, 206
 trónörököse, 238
 Davisson, 42
 Dawkins, 348, 350
 de Broglie, 42, 356
 De Pauly, 138
 Deamer, 32, 57
 Decameron, 206
decibel, 68
 dedukció, 208
 Degas, 360
 degenerált
 állapot, 42
déja vue, 66
 dekabrista, 208
 láza, 133
 dekadencia, 240
 Delaunay, 361, 362
 Delius, 360
 Delsemme, 32
 Delvaux, 362
 Demoklész
 kardja, 128
 demokrácia, 22, 139, 148, 169,
 179, 184
 ellenzője, 129
 elve, 169, 319
 elvetése, 130
 fogalma, 153
 jegyei, 154
 népi, 178
 demokratikus, 19, 20, 126, 130,
 132, 138, 139, 142, 147, 148,
 153, 171
 centralizmus, 178
 döntés, 170
 jogok, 161, 169
 rendszer, 170
 út, 19
 választói jog, 153
 választások, 154
 Démokritosz, 204, 231
 Dentu-Magyaria, 306
 Derain, 361
 Derrida
 fogalom, 208
 Descartes, 17, 28, 29, 61, 64, 124,
 239, 352, 353, 354, 355, 356,
 365
 fogalom, 209
 rendszere, 29
 Desmoulins, 192
 deteminizmus
 fogalom, 209
 determináció
 fogalom, 209
 társadalmi, 359
 determinizmus, 359
 deutérium, 44
 Deuteronomium, 117
 Deuteronomum, 92
devas, 104
 Dewey, 17, 209

- dezoxiribo-nukleotid, 32
 dhammák, 102
 dharma, 104, 105
 sasztrasz, 105
 szutrasz, 105
 dialektika, 9, 10, 22, 123, 124, 127, 212
 fogalom, 209
 hegeli, 125, 173, 177
 működése, 178
 dialektikus, 12, 13, 103, 314
 bölcseleti módszer, 230, 231
 fejlődés, 12, 209
 folyamat, 10
 gondolatmenet, 22
 materializmus, 21, 72, 126, 127, 158, 177, 178, 188, 192
 megoldás, 23
 modell, 19
 módszer, 10, 11, 27
 mozgalmasság, 78, 338
 totalitás, 13
 Diderot, 15, 189
 digitális
 adat, 35
 fényképezőgép, 67
 jel, 34, 68
 diktátor, 153, 171
 diktatórikus, 126, 153, 170, 236
 hatalom, 178
 rendszerek, 141
 szakasz, 126
 uralom, 128
 diktatúra, 139, 149, 153, 169, 171, 178, 206
 Dilthey, 20, 79, 340
 fogalom, 210
 dimenzió
 fogalom, 210
 Dimont, 128, 129, 130, 131, 132, 140, 189, 302
 Dina, 136
 dinasztikus, 117, 202, 223, 244
 örökösök, 182
 trónigény, 213
 utód, 117, 222
Ding an Sich, 364
 Dionüszosz, 129
 Dirac, 356
 diskurzus
 fogalom, 210
 diszciplína
 tudományos, 340
 diszkurzív, 210
 megismerés, 26
 diszpozíció, 210
 Dizaháb, 118
 DNS, 32, 35, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 84, 85, 202, 208, 217, 226, 232, 243, 328, 342
 állomány, 57
 bázisai, 50
 csomag, 57
 fogalom, 210
 kiolvasása, 52
 kódoló, 66
 lánc, 59
 szegmenscsere, 60
 térszerkezete, 51
 töredékek, 59
 Dnyeper, 111, 317
 Dnyeszter–Bug, 316
 dogma, 36, 90, 120, 210
 meghatározása, 90
 szintje, 178
 dohánymozzaik vírus, 57
 Dollfuss, 156, 210
 dombvidéki emberi műveltség, 205
 Don, 111, 307
 Donatello
 fogalom, 210
 Donyec, 111
 dór iskola
 fogalom, 210
 Dose, 32
 Dózsa, 315
 Döblin, 361
 döntéshozó, 152
 drogok, 73
 druida, 152
 Drumont, 131
 duális
 felfogás, 113, 246
 szemlélet, 108, 111
 Dubuffet, 362
 Duchamp, 361
 Duna, 111, 316, 317, 318, 335
 dunai
 vízlépcső, 335
 Dunakanyar, 316
 Duneyr, 111
 Durathor, 111
 Durkheim, 17, 79, 211, 339, 359
 Duve, 32
 Dümmerth, 308
 Dvalin, 111
 Dzik, 56
 dzsainizmus, 102, 103, 105
 fogalom, 211
 világképe, 103
 dzsihád, 120, 211, 240
 Dzsugaszvi, 20
 Éa, 113, 203, 230
 fogalom, 211
 echidna, 58
 École Normale Supérieure, 208
École polytechnique, 17, 18
 Éden, 105
 Edward
 Rhodes, 191
 EEG, 62
 Efraim, 223
 egek, 114
 egér
 kromoszóma, 59
 egészségügy, 128, 151, 161, 176, 193
 lezüllesztése, 173
 égi, 97, 99, 100, 101, 103, 319, 320
 alárendelés, 314
 eredetű, 136
 erők, 314
 fénypontok, 8, 312
 hierarchia, 42, 105
 istenek, 220
 teremtő, 318
 jelek, 101, 111
 jelenség, 111
 jelenségek, 97, 319
 jellegű, 156
 katasztrófa, 100
 képviselő, 222
 kör, 110
 körülmények, 98
 lény, 108
 lények, 111, 113, 320
 mozgások, 97
 személyek, 174
 testek, 99
 világ, 97, 100, 101, 114, 230, 318, 319
 megfigyelése, 320
 világítótestek, 98
 zónák, 114
 Égi Ádám, 240
 égitest
 felrobbanó, 110
 égitestek, 99, 101
 mozgása, 97
 egoizmus, 16, 17, 132, 193
 egzisztenciálfilozófia, 211
 egzisztenciális
 fogalom, 211
 egzisztencializmus, 218, 234, 241
 fogalom, 211
 egyed, 30, 31, 34, 35, 36, 49, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 66, 67, 68, 69, 70, 107, 125, 151, 321
 alkalmassága, 349
 cselekvő, 151
 élő, 194
 előnye, 350
 emberi, 150
 harmadik, 72
 személyisége, 73
 születése, 70
 társadalma, 149
 társadalmi, 90
 testtartása, 71
 tudata, 87
 versenyben, 133
 egyén, 12, 13, 16, 17, 25, 62, 67, 70, 72, 74, 76, 80, 81, 87, 104, 132, 149, 156, 190, 351, 357, 359, 364
 adaptivitása, 350
 biztonsága, 149
 cselekvő, 73
 ereje, 166
 érzékenysége, 77
 érzései, 71
 fejlődése, 13
 flegma, 77
 hangja, 63
 hatása, 80
 ismeretek, 330
 kézírása, 78
 kialakulása, 72
 közös gondolatrendszer, 80

- megsemmisülés, 356
 műveltsége, 88
 nem birtokos, 177
 önértékelése, 81
 szabadság, 143
 szabadsága, 143, 198
 személyisége, 80, 81
 szerepe, 95
 tapasztalatai, 11
 társadalom, 178
 társadalomban, 87
 versenyhelyzete, 133
 egyéni
 azonosságátudat, 334
 jog, 132
 kisajátítás, 125, 127, 177
 egyéniség, 11, 70, 74, 76, 77, 80
 elemei, 77
 fajta, 77
 jellegzetessége, 77
 egyenlőség, 104, 128, 134, 143,
 169, 195
 elve, 141
 eszméje, 143
 eszmerendszere, 124
 fogalma, 124, 150
 harmónia alapján, 124
 igénye, 143
 jelszava, 124, 133, 143, 145,
 150
 lényege, 140
 megvalósítása, 145
 nulla szinten, 177, 178, 186
 szakasza, 126
 teljes, 143
 egyenrangúság, 314, 316
 egyensúly, 33, 34, 44, 55, 60, 75,
 187, 197
 érzékeny, 96
 felbomlik, 187
 feltétele, 33, 172
 feltételei, 35, 70, 193
 ingadozó, 347
 megbomlott, 187
 töltés, 43
 egyensúlyi, 31, 32, 33, 172
 alak, 51
 állapot, 36, 85, 343
 helyzet, 188
 hőmérséklet, 44
 működés, 150
 rendszer, 35, 62, 155
 testmeleg, 70
 viszony, 58
 egyensúlyok, 70, 96, 156, 167, 170
 megbomlása, 172
 sorozata, 193, 194
 tömege, 197
 Egyesített Birodalom, 222
 Egyesült Államok, 172
 Egyesült Nemzetek Szervezete,
 140
 egyetemek
 tanári kara, 189
 Egyetemes Jogok Nyilatkozata,
 140
 egyetlen
 cél, 118
 család, 124
 erő
 politikai, 184
 Isten, 119, 120, 204
 igaz, 223
 létező, 109
 ős, 117
 ős-kezdet, 113
 öslélek, 117
 öslétező, 107, 108, 109, 112,
 113, 118, 205
 személytelen fogalom, 104
 szülött, 97, 109
 Egyetlen Szülötte, 109
 egyház, 78, 105, 106, 107, 122,
 124, 143, 155, 175, 212, 243,
 245, 329
 ellenesség, 126
 katolikus, 142, 338
 keresztény, 110, 176
 nazarén, 105
 ortodox, 176
 Egyház
 fogalom, 211
 egyházi, 132
 dogmák, 142
 függetlenség, 176
 iratok, 108
 kötöttségek, 178
 szervezet, 127, 176
 törvény, 98
 úr, 135
 uralom, 107
 vezetők, 338
 Egyiptom, 100, 101, 110, 117,
 137, 162, 219, 228, 315, 320,
 333
 Égyiptom, 136, 138
 egyiptomi, 110, 113, 114, 231
 bölcsség, 109
 dada, 119
 fáraó, 202
 felfogás, 107, 109, 111, 112,
 114
 gnoszticizmus, 108
 gnosztikusok, 109
 hatás, 188
 hitvilág, 111, 113, 114, 205,
 218, 319, 320
 irányzat, 216
 írás, 204, 318
 istenségek, 114
 jelenség, 117
 jelentés, 217
 kozmológia, 108
 könyvek, 135
 misztika, 111, 319
 módszer, 118
 ős, 117
 piramis, 319
 rendek szellemisége, 192
 ruha, 110
 sír feliratok, 111
 társadalom, 92
 teológia, 109
 terapeuta, 108
 tudás, 110
 vallás
 ókori, 241
 változat, 202
 egyiptomiak, 98
 Egyiptom-Szíria
 szellemi áramlat, 109
 egyisten
 fogalma, 120
 fogalom, 106, 119
 hit, 119, 120
 hívő, 116
 egyistenhívő, 224
 egy-párt
 rendszer, 170
 egység, 7, 12, 23, 30, 35, 88, 107,
 123, 302, 312
 anyagi, 32
 elő, 30, 49
 felbomlása, 35
 földrajzi, 151
 háromdimenziós, 45
 legkisebb, 144
 működő, 152
 önkormányzati, 199
 politikai, 153
 szervezeti, 35
 társadalmi, 151, 152, 165, 166
 vezérlő, 345
 együttélés
 erkölce, 136
 együttes, 9, 10, 26, 31, 35, 44, 76,
 80, 81, 82, 198, 313
 cselekvés, 80, 87
 fellépés, 350
 hatás, 46
 jelenlét, 171
 termelés, 177
 tevékenység, 317
 Ehnaton, 113, 114, 115, 202, 204,
 211, 244
 eidosz, 220
 fogalom, 211
 Einstein, 42, 46, 47, 85, 313, 356
 alaptétele, 47
 elmélete, 47
 elve, 47
 képlete, 43, 44
 Einstein—Bose
 statisztika, 43
 Ekhnaton, 320
 eladható ember, 132
 eladósodás, 164
eleáta, 23
 eleáták
 fogalom, 211
 Elefantin, 117
 elefantini
 közösség, 115
 elektroenkefalográf, 62
 elektron, 39, 41, 42, 43
 burok, 39
 eloszlás, 40
 héj, 40, 41
 héjak, 41
 hullámtermészete, 42
 kettős természete, 356

pálya, 40
 perdülete, 40
 sebessége, 43
 szóródás, 64
 élelmiszertermelés, 160, 161, 317
 élet, 8, 9, 16, 22, 28, 29, 30, 35, 38, 48, 51, 53, 54, 56, 61, 66, 86, 89, 98, 99, 102, 103, 104, 105, 123, 132, 158, 194, 195, 196, 312, 318, 319, 338, 345, 351, 353, 355, 364
 alapelemei, 152
 alapja, 105
 amerikai indián, 321
 bemutatása, 36
 biztosítása, 96
 célja, 353, 354
 családi, 149
 harmoniója, 359
 egysége
 legkisebb, 30, 48
 egységei, 31
 eldologiasodása, 21
 ellentétei, 351
 első hónapjai, 74
 emberi, 66, 78, 104, 106, 187, 190
 értelme, 352, 356
 eseményei, 312
 evolúciója, 356
 fája, 112, 246
 fejlődése, 85, 343
 feltétele, 57
 feltételei, 61
 fogalma, 29
 földi, 30
 főntartása, 159
 gazdasági, 156, 159
 uralma, 183
 gyakorlati, 90
 hírközlő rendszere, 91
 hordozója, 91
 istene, 129
 jelentésnélkülisége, 328
 jellemvonása, 36
 keletkezik, 36
 kérdése, 151
 kérdései, 93
 kialakulása, 48
 kifejezése, 361
 közösségi, 151
 központi kérdése, 156
 legkisebb
 egysége, 34
 lehetősége, 38
 lényege, 32, 194, 197
 maradványa, 12
 mechanizmus
 halála, 192
 meghatározása, 30
 mentális, 366
 mindennapi, 152
 modern, 365
 művelődési, 181
 nehézségei, 71, 95, 102
 örök
 joga, 105

titkai, 216
 perifériája, 333
 polgári, 120
 programja, 195
 sarjádó, 115
 sötét oldala, 129
 szabadsága, 198
 szellemi, 19, 158, 174, 199
 szervező, 124
 színtere, 319
 szubjektivitása, 58
 szükséglete, 323
 társadalmi, 16, 133, 154, 155, 176, 183, 198, 330
 hírközlő, 175
 kommunista, 184
 szereplői, 144
 társas, 24
 trásadalmi
 kritériumai, 27
 tulajdonsága, 32
 tulajdonságai, 331
 túlvilági, 89, 116
 vallási
 szerepe, 110
 vallásos, 359
 változatossága, 59
 vegytana, 34
 vírusszerű, 86
 vize, 100, 103, 223
 vizsgálata, 87
 Élet, 118
 Élet Fája, 105
 Élet Vize, 111, 224
 életerő, 30, 51, 102, 318
 forrása, 114
 életfa, 103, 318
 életforma, 19, 101, 103, 123, 126, 192
 cél, 133
 forradalma, 127
 terjeszkedő, 187
 váltás, 177
 életforma_manicheus
 lényege, 109
 élet-halál
 átmenet, 96
 harc, 58, 71, 176
 kérdés, 142
 életjelenségek, 30
 életrevalóság, 233
 élettan, 29, 56, 60, 78, 79, 195, 338
 élettapasztalatok, 151
 élettelen, 8, 30, 85, 312, 325, 331, 343
 alakzat, 35
 anyag, 356
 dolgok, 346
 információs lánc, 56
 természet, 8, 85, 343
 természettudomány, 335
 világ, 95, 329
 élettér, 131
 életút, 174
 elidegenedés, 174
 elit, 128, 129, 146, 148, 160, 161
 fogyasztása, 167

kiválasztott, 321
 önbecsapása, 358
 papi, 321
 uralkodó, 319
 vonala, 22
 Elitzur, 32
 ellenforradalmár, 185
 ellenforradalom
 magyar, 186
 elmebetegség, 73
 elmélkedés, 102
 elmélyedés, 102
 élő, 22, 28, 29, 30, 34, 35, 36, 56, 85, 100, 119, 124, 126, 135, 142, 152, 187, 194, 212, 312, 343, 351
 agy, 63
 alkotórész, 88
 állat, 68
 állatok, 60
 anyag, 36, 38, 48, 49, 356
 anyagok, 34, 38
 dolgok, 30
 egyed, 30, 31, 36, 70, 133, 194
 egyedek, 30, 36
 egyén, 89
 egyének, 87
 egység, 49
 legkisebb, 34
 ember, 24, 28, 78, 80, 94, 99, 103
 emberek, 27, 60, 74, 134, 191, 318
 fajok, 57
 fogalma, 36, 61
 hozzátartozók, 106
 idegrendszer, 62
 Isten, 93
 jelenségek, 8, 312
 földi, 37
 kommunizmus, 184
 közösség, 95, 134
 kultúra, 347
 lélek, 110
 állati, 96
 mechanizmus, 196
 minden, 351
 mítosz, 9, 313
 organizmusok, 353
 princípium, 101
 rendszer, 32, 35, 56, 57, 169, 174
 halála, 35
 rendszerek, 34, 36, 37, 38, 49, 50, 60, 61, 64, 78, 91, 197, 331
 sejt, 32, 35, 53, 165, 232
 sejtek, 32, 87
 személyiség, 86
 szervezet, 17, 36, 51, 53, 58, 59
 szervezetek, 61, 196, 352
 társadalmak, 180
 társadalom, 134, 141, 156, 173, 187, 188, 193, 194, 195, 197
 természet, 8, 85, 343
 természettudomány, 335
 töke, 167

- világ, 329
 - teremtése, 174
 - vizek, 160
- előkelők, 115, 130, 161, 164, 165, 170, 172, 315
 - léte, 174
 - sírja, 317
 - uralkodó, 178, 181
 - uralma, 172
- első
 - emberpár, 116
 - horizont, 111, 319
- Elsődleges Ember, 116
- elsődleges princípium, 108
- elsőszülött, 117
- Éluard, 361, 362
- élve feltámadás, 121
- elveszett gyöngy, 110
- elvont, 12, 13, 15, 64, 65, 324, 356, 362, 364
 - anyag, 7, 312
 - elvek, 16
 - fogalom, 137
 - gondolkodás, 65, 69, 93, 177, 318
 - kézzelfogható
 - megkülönböztetése, 326
 - matematika, 16
 - összetevő, 325
 - szempontok, 325
 - szintek, 326
 - tartalom, 325
 - tudományok, 330
 - tulajdonságok, 118
- ember, 101, 103, 111, 116, 202
 - áldozat, 116
 - egyforma, 145
 - érzelmei, 149
 - és Isten, 118
 - északi, 130
 - fehér
 - felsőbbrendűség, 129
 - gondolkodási módja, 110
 - haladási, 321
 - hivatott, 107
 - japán, 96
 - jellemzője, 99
 - képességei, 143
 - kitenyésztése, 133
 - korai, 100
 - kromoszóma, 59
 - nem hívő, 237
 - síkvidéki, 111
 - szabad, 128, 143
 - szabadsága, 143
 - társadalmi lény, 162
 - teljes szabadsága, 133
 - teremtése, 113
 - teremtő, 110
 - természete, 311
 - végtermék, 132
- Ember, 202
 - célja, 174
- emberáldozat, 317
- emberarcú szocializmus, 238
- emberbaráti
 - kép, 191
- emberek
 - kapcsolata, 314
 - közössége, 329
- emberevés, 95
- emberfajta
 - szintje, 351
- emberi, 79, 80, 195, 331
 - agy, 7, 62, 65, 69, 87, 311
 - agyak, 8, 312
 - akarat, 25
 - alacsonyabbrendű lények, 94
 - alak, 112
 - alapelvek, 14
 - áldozat, 95
 - alkotás, 17
 - alkotások, 314
 - beavatkozás, 327
 - beszéd, 67, 159, 344
 - bölcséleti rendszerek, 24
 - bűn, 105
 - bűnök
 - bocsánata, 106
 - cél, 330
 - célok, 329, 330, 337
 - csecsemő, 70
 - cselekedet, 73, 132, 353
 - cselekedetek, 114, 134
 - cselekvés, 18, 21, 80
 - csontleletek, 87
 - csontmaradvány, 316
 - csoport, 72, 134, 171
 - csoportok, 24, 173, 351
 - csúcsok, 322
 - egyed, 73, 150
 - egyén, 77
 - együttélés, 126
 - együttesség, 199
 - együttműködés, 24, 87, 350
 - élet, 66, 78, 103, 104, 106, 115, 123, 134, 146, 162, 187, 190
 - életkorok, 175
 - élettani
 - átöröklés, 86
 - élettér, 97, 112
 - ellenőrzés, 79, 339
 - ellentmondás, 180
 - elme, 73, 92
 - elődök, 111
 - előnyök, 349
 - emlékezet, 186
 - énmag, 329
 - érdek, 125
 - erkölcs, 134
 - erő, 160
 - érték, 356
 - értékek, 18, 332
 - értelem, 8, 90, 312
 - ész, 124, 180, 352
 - etika, 351
 - faj, 16, 79, 133, 323, 349, 361
 - létszáma, 188
 - fajok, 129
 - fejlődés, 21, 127, 364
 - felelősségvállalás, 141
 - fogalom, 86
 - folyamatok, 346
 - forma, 103
- funkció, 17
- fül, 67
- gén, 52
- gondolkodás, 54, 97, 143, 193, 352, 365
- gyakorlat, 323, 340
- hagyományok, 80, 340
- hallásküszöb, 68
- használat, 329
- hatás, 71
- hatékonyság, 333, 343
- hely, 87
- helyzet, 123
- hit, 25
- hitvilág, 96
- immunrendszer, 57, 60
- influenza
 - vírus, 60
- ismeret, 26
- ismeretek, 89, 198
- játszma, 81
 - eredménye, 81
- jel, 68
- jelentés, 357
- jelentőség, 350
- jellem, 98
- jellemek, 77
- jellemző, 64, 73
- jó cselekedet, 114
- jog, 141
- jogok, 139, 140, 141, 142, 169, 178, 192, 336
 - általános, 140
 - fogalma, 140
- jóság, 103
- kapcsolat, 81, 133
- kapcsolatok, 71, 73, 151, 198
- kapcsolatrendszer, 152
- képesség, 339
- képességek, 344
- kézírás, 77
- kommunikáció, 79
- kontingens, 339
- környezet, 362
- körülmények, 72
- kötelesség, 136
- közösség, 95, 105, 134, 141, 150, 170, 196
- közösségek, 124, 177, 180, 181, 199
- kultúra, 94, 347, 362
- különbözőségek, 145
- lélek, 17, 28, 89, 90, 101, 104, 108, 109, 110, 176, 191, 223, 241, 246
- lélektan, 84
- lét, 64, 86, 96, 143, 315
- létezés, 14
- magatartás, 71, 85, 338, 343, 347, 351, 352
 - forma, 349
- megismerés, 26, 79, 323, 366
- megismerő képesség, 79
- megkülönböztetések, 328
- meglátás, 330
- megnyilvánulás, 9, 313
- minőség, 28

- mód, 69
 múlt, 314
 munka, 18
 műveltség, 85
 műveltségek, 94
 nem, 11, 16, 19, 52
 szerepköre, 92
 nyelv, 29, 120, 344
 nyelvek, 345
 orr, 69
 osztályok, 177
 önzetlenség, 351
 összefogás, 132
 program, 193
 psziché, 149
 rasszok, 129
 reakciók, 320
 sajtóság, 69
 sokaság, 333
 sorsok, 97
 szabadság, 12, 140, 143, 190
 szándékok, 78
 származás
 eszméje, 92
 szellem, 13, 15, 16, 80, 142
 szem, 67
 személyiség, 78, 149
 személyiségvonások, 149
 szeretet, 78, 338, 349
 szervezet, 9, 54, 85, 313
 szükséglet, 18
 tapasztalat, 64, 91, 314
 társadalmak, 348
 társadalom, 9, 10, 15, 22, 87,
 93, 151, 313
 egésze, 174
 mintája, 91
 teljesítmény, 145
teljesítmények, 83, 341
 természet, 14, 79, 339, 353
 test, 12, 88, 113, 194, 319, 354
 testi átörökítő, 88
 tevékenység, 16, 154, 167, 344
 tevékenységek, 344
 törekvések, 78, 339
 történelem, 19, 359
 tudás, 8, 14, 312, 332, 336
 tudat, 28, 73, 93, 100
 tudatosság, 327
 tulajdonság, 95, 153
 túlélés, 96
 üzenet, 365
 vér, 77
 viselkedés, 80, 83, 84, 88, 341,
 342, 346, 349, 352, 356, 359
 formák, 342
 megfigyelése, 83
 viselkedésformák, 84
 viszony, 318
 viszonyok, 89, 135, 140, 157
 Emberi Jogok Nyilatkozata, 140
 emberiség, 329
 életereje, 195
 emberismeret, 157, 198
 emberközpontú, 203
 emberség, 134, 141, 195
 fogalma, 86
 embertudományok, 329
 embervilág, 203, 329
 Emek ha Melek, 138
 emergens, 10, 212
 empátia, 71
 empátias, 151
 készség, 157, 159
 empíria, 212, 357
 empirikus, 17, 25, 26
 dolgok, 25
 képzetek, 25
 megismerés, 26
 empiriokriticizmus, 212
 empíriokriticizmus, 17
 empirizmus, 10, 14, 26, 212
 emprizimus
 angol, 14
 emu, 150
 én, 74, 76, 84, 140, 357
 kép, 75
 logikus, 152
 tudatos, 75
 Encyclopaedia
 megszerkesztése, 189
 Endre
 II., 154
 énekek, 152
 energia, 9, 32, 33, 39, 41, 42, 43,
 44, 47, 183, 327, 328, 331, 356
 csere, 30
 ellátás, 49, 232
 eloszlás, 144
 fajlagos, 54
 fenntartó, 314
 gerjesztési, 42
 igény, 55
 ionizációs, 40
 küszöb, 43
 magfűziós, 324
 megnyilatkozása, 356
 mennyeiség, 55
 mérleg, 32
 szint, 39, 93
 szintek, 63
 tartalék, 31
 vízi, 335
 Engels, 13, 14, 19, 124, 125, 126,
 158, 364
 engelsi
 tévedés, 364
 Enki, 112, 113
 fogalom, 212
 Enkidu, 216
 fogalom, 212
 Enlil, 112, 113
 fogalom, 212
 Énókh, 218
 Ensor, 360
 ENSZ
 III. Közgyűlés, 140
 entrópia, 29, 31, 331
 fogalom, 212
 én-tudat, 235
 Enúma elis, 113, 243
 enzim, 49, 54, 206, 210
 fogalom, 212
 hiánya, 66
 kiválasztódás, 66
 peroxidáz, 54
 enzimek, 34, 49, 54, 73
 előállítás, 34
Ephedra, 93
ephedrin, 93
 Epiktetos, 242
 epikureizmus, 241
 Epikurosz
 fogalom, 212
 Epimenidész, 358
 episztemé
 fogalom, 212
 episztemológia, 79, 222, 323, 339,
 366
 fogalom, 212
 naturalizált, 79, 323, 339
 episztemon, 328
 érdekeltség, 154
 Erdély, 107
 erdélyi
 eredet, 107
 országgyűlések, 107
 Erebusz, 112
 Ereskirgál, 113, 319
 fogalom, 212
 eretnek, 114, 187, 211, 240
 eretnekség vádj, 190
 Eridu, 92
 erkölcs, 82, 89, 134, 141, 142, 143,
 150, 155, 166, 171, 195, 198,
 329, 330
 elvetése, 143
 ereje, 198
 érvénytelen, 126
 felfogás, 22
 hagyományos, 155
 haszontalansága, 193
 hiánya, 130
 jog, 156
 keresztény, 351
 oldala, 330
 szolga, 129
 tagadása, 124
 természete, 134
 új, 362
 vallási, 89
 vezérlő, 193
 erkölcselmélet, 19
 erkölcsfilozófia, 134
 erkölcsi, 80, 84, 94, 105, 107, 114,
 134, 135, 169, 202
 alaptétel, 199
 általánosítás, 331
 általánosságok, 331
 büntetés, 135
 döntés, 341
 elvek, 330
 értékek, 358
 értéktétel, 84
 eset, 328
 fegyelem, 134
 fogalom, 134
 gátlás, 197
 igény, 329
 károsodás, 340
 kötelezettségek, 120

- követelmény, 134
- követelmények, 135
- következtetés, 314
- lényeg, 135
- magatartás, 336
- megnyilvánulás, 329
- megújulás, 334
- mérce, 320
- norma, 134
- normák, 361
- oldal, 146
- önértelmezés, 330
- szwabadság, 169
- szabály, 355
- szabályok, 198
- szempontok, 330
- szokások, 134
- szubsztancia, 12
- tényezők, 21
- tevékenység, 352
- tökéletesség, 29, 102
- törvény, 14, 330
- tudat, 11, 134, 357
- tulajdonság, 17
- útvesztő, 78, 339
- valóság, 336
- vonások, 134
- erkölcsi érzék, 213
- erkölcsösség
 - főlszámolása, 190
- erkölccstan, 213
- Ernst, 361, 362
- Érosz, 112
- érték, 28, 52, 85, 89, 173, 180,
 - 196, 241, 352, 353, 359
 - adaptív, 84, 342
 - ár, 177
 - átlag, 144
 - betéti, 164
 - birtoklása, 144
 - elméleti, 361
 - forrása, 127
 - maximális, 343
 - megtermelt, 185
 - nagysága, 194
 - piaci, 183
 - termelési, 124, 181
 - változatlan, 167
 - viszonyított, 193
- értékítélet, 314
- erkölcsi, 84
- értékteremtő
 - réteg, 167
- értéktermelő
 - képesség, 233
 - tevékenység, 125
- értéktöbblet
 - elmélet, 127
 - társadalmasítása, 125
- értelem, 9, 12, 79, 92, 121, 149, 156, 171, 313, 324, 339, 354, 357
- állapotai, 11
- egyéni, 355
- emberi, 8, 90, 312
- építőkövei, 313
- főlmagasztlása, 124
- fölöttes, 87
- használata, 356
- hordozója, 167, 194
- isteni, 245
- megadása, 358
- nélküli, 361
- nélküli szózane, 362
- oszlopa, 222
- struktúrái, 356
- tanácsa, 355
- értelmes, 52, 61, 85, 343
- elme, 329
- kukattú, 65
- réteg, 157
- tevékenység, 93
- többlet, 61
- értelmiség, 20, 21, 134, 159, 169, 192
- befolyás, 184
- elkülönült, 182
- fogalma, 156
- leváltott, 184
- termékei, 171
- útja, 157
- világi, 162, 165
- erythrosaurus, 55
- érzéki, 79, 360
- bizonyosság, 11
- elképzelések, 353
- észlelés, 17
- interakció, 323, 339
- működés, 28
- neuronok, 325
- percepció, 326
- szemlélet, 13
- tapasztalat, 102
- tárgy, 348
- tudat, 11
- érzékszervek, 62, 73
- érzelem, 13, 76, 82, 92
- valódi, 366
- érzetek, 17
- komplexuma, 17
- szétválasztása, 354
- érzetmonista, 212
- érzetmonizmus, 17, 212
- esthajnalcsillag, 91, 95
- ész, 8, 9, 11, 25, 28, 304, 312, 313, 339, 354
- appercepciója, 25, 26
- csele, 10, 13
- emberi, 124, 180
- ereje, 352
- gyakorlati, 26
- megismerő, 353
- tiszta, 26
- rendszere, 11
- törvényei, 352
- trónfosztása, 20
- Észak–Afrika, 207
- Észak-amerikai Egyesült Államok, 171, 189, 193, 194
- észak-európai
 - tengeri államok, 163
- eszer, 20, 212
- eszkatológia
 - fogalom, 213
- eszkimók
 - hite, 96
 - hitvilága, 320
 - vallása, 96
- eszme, 11, 12, 13, 22, 35, 36, 88, 92, 94, 109, 143, 170, 178, 307
- bölcséleti alap, 124
- eredeti, 196
- fogalomköre, 88
- gnosztikus, 110
- harcosa, 126
- kommunista, 126
- közös, 180
- létrehozói, 195
- liberális, 132
- megvalósítása, 173
- nemzeti, 337
- neoliberális, 191
- ölése, 9, 313
- ősi alak, 88
- eszmeelvű, 206
- eszmei, 10, 21, 62, 171, 192, 360
- alap, 180
- alapok, 82, 114, 133, 334, 364
- alapozás, 134
- állapotok, 85
- áramlatok, 107, 141
- konzervatív, 141
- előkészítők, 364
- értékelés, 363
- felfogás, 188
- felfogású, 202
- fogalom, 86
- forгатókönyv, 183
- gyakorlat, 179
- hajtóerő, 179
- háttér, 127, 129
- hűség, 77
- irányzat, 363
- jelenségek, 90
- kapcsolatok, 134
- kormányzás, 180
- kör, 172
- liberális, 143
- körök, 192
- meghatározottság, 134
- modell, 179
- mondandó, 195
- oldal, 194
- program, 106
- programok, 93
- rendszer, 206
- szerepkör, 171
- társadalom, 177
- teljesítmény, 364
- törvények, 134
- valóság, 314
- vezér
 - forradalom, 20
- vezérlő, 174
- vezetés, 175
- vezetők, 152
- világ, 220
- eszmerendszer, 225
- párt, 154

- eszmerendszerek, 22, 88, 89, 90,
 92, 93, 159, 174, 180, 187, 188,
 195, 205
 kevert, 188
 szocialista, 94
 valláspótló, 123
 esszenek
 fogalom, 212
 esszenius, 224
 esszénius
 fogalom, 212
 esszénius szekta, 238
 esszénusok, 238
 ésszerű
 társadalom, 192
 észszerűség, 132, 149
 észszerűség, 124, 191
 egyetlen kód, 191
 törvénye, 124
 esztétikum, 21
 sajátosságai, 20
 Etana, 113, 320
 fogalom, 213
 Éter, 112
 éthosz, 213, 337
 etika, 16, 21, 134, 213, 334, 353,
 354, 355
 emberi, 351
 kidolgozása, 355
 paradoxonai, 354
 etnikai, 213
 múlt, 336
 etológia, 213
 etológiai
 magyarázat, 347
 etruszk, 316
 írás, 318
 Eufrátes, 137
 Eufrátesz, 100, 111, 316, 317
 eugenetika, 179, 213
 Eurázsia, 123, 153, 183, 191
 Európa, 106, 110, 127, 131, 135,
 145, 161, 165, 168, 175, 181,
 182, 185, 187, 196, 302, 304,
 316
 felemelkedése, 337
 földművelők, 136
 gazdasága, 186
 gazdaságai, 145
 kormányzása, 130
 láz, 337
 meghódítása, 131
 népessége, 316
 örökösei, 130
 társadalmi élete, 140
 újjászületés, 9
 zsidóság
 újra alakulása, 131
 európai, 18, 20, 21, 94, 123, 163,
 169, 186, 240
 alkotmány
 első, 136
 államok, 18
 alávetettsége, 130
 árja népek, 131
 értelem, 95
 észak
 népek, 175
 felsőbbrendűségi tudat, 129
 fogalomrendszer, 123
 hitvilág, 91, 320
 hódítás, 187
 hűbériség, 188
 kultúra, 314, 333
 legendák, 104
 műveltség, 157
 műveltségek, 161
 nép legyűrése, 131
 népek, 111, 319
 ország, 189
 szellem, 130
 szerepkör, 95
 szocialista országok, 186
 szövetség, 337
 telepések, 187
 teremtslegendák, 111
 teremtsmitosz, 319
 területek, 161
 uralom, 127
 zsidóság, 204
 visszatérése, 189
 Éva, 105, 109, 174, 190
 Franks, 190
 evilág, 109
 e-világ
 színtere, 92
 evolúció, 86, 88, 213, 325, 330,
 336, 343, 347
 állati, 82, 340
 általános elmélete, 83, 341
 biotikus, 356
 elmélete, 351
 felgyorsult, 350
 folyamata, 352
 konvergens, 347
 kulturális, 79, 323, 339
 liberális, 328
 struktúrái, 346
 szerepe, 83, 341
 története, 365
 evolúciós
 eredet, 342
 evolútív, 10, 213
 jellegű, 331
 kifejezés, 331
 expresszionizmus, 360
 irodalmi, 360
 extenzív, 167, 213
 bővülés, 167
 növekedés, 186
 extrovertált, 77, 213
 Exxon, 183
 ezoteria, 213
 ezotéria, 322
 ezoterikus
 fogalom, 213
 gondolatvilág, 100
 ezüst, 99
 ezüstműves, 130
 ezüstművesek, 189
 Ézsau, 222
 faj
 szintje, 351
 fajelmélet, 128
 faji tisztaság, 136
 fajnemesítés
 emberi, 179
 fajtaalkotó lényeg
 fogalma, 321
 falanszter, 18, 213
 fallusz, 104
 Faludy, 90
 György, 185
 faluközösség, 181
 fáraó, 113, 114, 211, 215, 222,
 315, 320
 fölkenése, 320
 trónja, 202
 farizeus, 224
 fogalom, 213
 fasiszta
 fogalom, 213
 fasizmus
 fogalom, 213
 Fatima, 118, 213
 fatimid, 118
 fatimida, 213
 Fatimida, 213
 fehérje, 32, 50, 52, 54, 210, 212,
 226
 burok, 56
 fogalom, 213
 szerkezete, 66
 szintézis, 51
 fehérjék, 34, 51, 52, 60
 kódolt, 210
 lebomlása, 48
 fejlődés, 12, 17, 20, 59, 72, 87, 93,
 126, 127, 165, 213, 322, 323,
 330, 336, 347
 anyagi értékek, 22
 egységei, 31
 élettani elve, 86
 elmélete, 22
 elve, 30
 darwini, 57
 emberi, 364
 eszméje, 13, 64
 fogalma, 60, 331
 fogalom, 214
 foka, 11
 fokozatai, 11
 gazdasági, 337
 gondolata, 175
 kapui, 363
 koronája, 65, 73
 kritériuma, 27, 58, 124
 léte, 14
 meghatározása, 60
 menete, 17
 mérőszáma, 167
 öntudata, 21
 szándéka, 331
 szocialista, 126
 társadalmi, 194
 útja, 133
 vonala, 175
 fejlődési
 elképzelés, 188
 elmélet, 127
 spirál, 22

- ütem, 168
- fejlődő
 - világegyetem, 88
- fekete
 - fejűek, 136
 - kő, 120
 - lyuk, 44
- Fekete Madonna, 108, 214
- Fekete-tenger, 117, 136, 160, 317
 - feltöltődése, 318
- felebarát, 138
- felelősség, 154
 - jog, 156
- félfeudális, 155
- felhalmozás, 164
- féligátereszto hártya, 31
- félísten, 215
 - sumér, 216, 244
- felnőtt, 74, 149, 152, 346, 349
 - állapot, 81
 - élet, 357
 - ember, 71
 - felnőtt
 - kölcsönhatás, 80, 81
 - kommunatagok, 147
 - kor, 77
 - kölcsönhatás, 80
 - összetevő, 82
 - személyiség, 74, 76, 77
- felnőtt személyiség
 - fogalom, 214
- felpumpált
 - rendszer, 63, 85, 215
- felpumpált rendszer
 - fogalom, 214
- fels[h'z, 154
- felsőbb
 - nemesség, 192
- felsőbbrendű, 22, 27, 58, 91, 120, 129, 150, 214
 - árja faj, 130
 - ember, 22, 129, 138
 - kitenyésztése, 133
 - tulajdona, 92
 - faj, 131
 - jog, 129
 - személyiség
 - szellemi, 93
 - személyiségek, 315
 - tudat, 161
- feltételes, 352
 - szeretet, 76
- felvilágosodás, 7, 311
 - eszméi, 363
 - fogalomköre, 190
 - százada, 364
 - tanai, 332
- felvilágosult, 178
 - erők, 183
 - értelmiség
 - baloldali, 180
 - fők, 332
 - gondolkodás, 192
 - uralkodók, 182
- felvilágosultság, 191
- fenntartó*, 9
- energia, 314
- erő, 91, 123
- tényezők, 347
- fenomenalista
 - felfogás, 17
- fenomenológia, 214
- fenomenológus, 214
- fenotípus, 83, 341
- fény, 109, 111, 222, 245, 246
 - Atya, 109
 - gyermekai, 231
 - hite, 204
 - hozója, 190
 - országa, 116
 - útja, 212
- Fény, 108, 214, 239
 - Gyermekei, 244
 - könyve, 190
- Fény-Asszonyunk, 108
- Fényatya, 109
- Ferenc, 302, 303, 304, 309
 - Lotaringiai, 229
- férfi, 91, 95, 104, 130, 235, 319, 348, 349
 - első
 - ember, 174
 - elsőszülött, 117
 - isten, 230
 - istenség, 115, 225
 - istenségek, 114
 - központú, 95
 - magtalan, 137
 - nő
 - egyenjogú, 94
 - kapcsolata, 146
 - öslétező, 113
 - sajátság, 92
- feudális
 - államtípus, 142
 - rendszer, 315
- Feuerbach, 14, 18, 19, 230, 233
 - fogalom, 214
- Feyerabend
 - fogalom, 214
- Fichte, 11, 13, 129, 224, 239, 364
 - fogalom, 214
- fiktív, 90, 215
 - pénz, 172
 - stádium, 15
- filmművészet, 159
- filozófia, 7, 11, 13, 14, 15, 17, 19, 23, 102, 311, 322, 323, 329, 334, 353, 356, 358, 365, 366
 - alakulása, 322
 - alapelvei, 354
 - alapja, 16
 - alapjai, 14
 - alapkérdése, 23
 - alappillére, 109
 - analitikus, 330
 - fejlődése, 13, 16
 - gyökérzete, 354
 - hagyományai, 78, 339
 - kultúrtörténete, 8
 - kultúrtörténete, 312
 - magaslata, 11
 - módszere, 11
 - platóni, 320
- pozitív, 16
- rendszere, 11
- történet, 22
- története, 26
- újralfelfedezése, 366
- Finkelstein, 92, 118, 138, 302
- Fiú, 91, 92, 99, 105, 106, 109, 110, 203, 215, 226, 240
 - fogalom, 215
- fizika, 14, 16, 17, 29, 39, 318, 327, 329, 332, 333, 353, 356
 - klasszikus, 39
 - tételei, 39
 - törzse, 354
 - valósága, 93
- fizikaApparátusa
 - elemzése, 357
- fizikai, 12, 17, 31, 103, 113, 125, 130
 - állapot, 152
 - befolyásolás, 325
 - cselekvés, 326
 - életképesség, 348
 - entitások, 346
 - erő, 143
 - erők, 51
 - erőtér, 313
 - foglalkozásuk, 317
 - folyamatok, 324
 - hatalom, 358
 - hátrányok, 352
 - jegyek, 365
 - jellegzetesség, 348
 - jellemzők, 84, 342
 - károsodás, 325
 - képesség, 83, 340
 - közelség, 150
 - létszükséglet, 159
 - magyarázat, 359
 - megoldás, 30
 - megsemmisítés, 126, 203
 - megerhelés, 348
 - mérések, 326
 - mozgás, 55
 - munka, 125, 139, 177
 - összefüggés, 87
 - összefüggések, 79, 339
 - szükséglet, 151
 - születés, 74
 - tárgyak, 356
 - teljesítmény, 69, 149
 - természet, 8, 312
 - tevékenység, 325
 - univerzu,, 9
 - univerzum, 313
 - uralom, 9
 - ügyesség, 349
 - válasz, 325
 - valóság, 110, 114
 - világ, 18, 109, 111, 118, 175, 344
- fiziológia, 353
- fiziológiai
 - összefüggések, 339
- flegma, 77
- flegmatikus, 215
- Flood, 94

- fluor, 41
fogalmi, 26, 79, 329, 344
 bölcselet, 13
 egység, 174
 elemzés, 366
 formák, 323
 gondolkodás, 344, 345, 346, 347
 hármasság, 312
 ismeret, 13
 konszenzus, 339
 megismerés, 26
 megragadás, 344
 rendszer, 173
 sémák, 79
 szint, 40, 312
 túlzások, 14
fogalom, 12, 13, 15, 29, 42, 61, 123, 202
 alkotórészei, 324
 általános, 244
 ellentétes, 194
 élő, 36
 ember, 174
 eszmei, 86
 fejlődés, 60
 gnosztikus, 121
 istenti, 190
 jele, 69
 kialakulása, 26
 lényege, 89
 létező, 11
 matematikai, 39
 szellemi, 35, 48
 tana, 12
 termodinamikai, 29
 tisztá, 11, 355
 tudat, 64
fogalomkészlet, 42
Fogarasi, 19
Folkert, 102, 103
Folyamköz, 97, 100, 181
fonalmolekula, 50
fordítóke, 164
formaldehid, 53
forradalmak
 társadalmi, 166
forradalmi, 12, 20, 183, 191
 átalakítás, 148, 177
 átalakulás, 126, 177
 átalakulások, 16
 diktatúra, 20
 elmélet, 19
 erők, 347
 eszmék, 126
 evolúciót gyrosító, 347
 gyakorlat, 20
 hirtelenség, 8, 312
 hullámok, 183
 ideológia, 19
 lépcsők, 165
 mag, 20
 mozgalmak, 124
 mozgalom, 125, 192
 világméretű, 192
 parancsok, 191
 program, 189
 történelemszemlélet, 20
 újdonőség, 87
 út, 19, 127
 változás, 72, 187, 192
 változások, 194
 vérontás, 18
forradalom, 20, 21, 126, 127, 185, 186, 215
 bolsevik, 19
 előkészítője, 190
 északultusza, 17
 eszméi, 139
 eszméje, 127
 francia, 16, 232
 ipari, 163, 164, 168
 kommunista, 188
 liberális, 329
 liberalizmusa, 17
 magyar, 21, 186
 1956-os, 186
 művészettörténeti, 360
 orosz, 361
 szocialista, 126, 146
 társadalmi, 125, 126, 146, 177, 189
 vérbefojtása, 185
 vezére, 20
foszfor, 37
fotoszintézis, 32, 53
Fourier, 18
 sor, 63
 transzformált, 63
fő-kvantumszám, 41
föld, 54, 91, 92, 99, 100, 101, 103, 110, 111, 115, 118, 123, 196, 223
 alatti, 21
 anya, 114, 319
 előkészítése, 160
 érdekköri, 321
 felszíne, 100, 112
 használata, 155
 helyzete, 114, 320
 hozama, 163
 istene, 212
 istenei, 113
 jövedelme, 162
 kimerülése, 188
 lakhely, 319
 lakosai, 136
 lakossága, 153
 megművelhető, 177
 megművelt, 18
 méhe, 112, 113
 mélye, 114
 nagysága, 162
 öslétező, 319, 320
 színe, 137
 szintje, 111
 teremtő ereje, 318
 termékeny, 365
 termő, 194
 termő ereje, 164
 termő erő, 318
 termőereje, 164
 tőkésített, 183
 tulajdona, 135
tulajdonosai, 184
 ura, 129
 üres, 95
 vonzása, 15
Föld, 9, 16, 38, 44, 47, 53, 54, 87, 91, 95, 98, 99, 112, 115, 174, 314, 321, 322, 331
 egyetlen pontja, 192
 élővilága, 56
 forgása, 47, 111
 lakossága, 128
 léghőköre, 55
 múltja, 176
 pályája, 99
Földes, 91
Földes-Pap, 24, 25, 26
földi, 98, 99, 100, 129, 202, 311, 312
 élet, 101, 136
 ember, 220
 erők, 314
 események, 114, 320
 hatások, 97
 helyzet, 99
 jelenség, 111
 jelenségek, 319
 király, 113
 királyok, 319
 királyság, 231
 környezet, 111, 113, 319, 322
 lények, 100, 101, 111, 321
 lét, 223
 megbízott, 320
 megtestesülés, 108
 népesség, 222
 pusztulások, 362
 szemlélő, 110
 társadalmi
 ranglétra, 320
 területek, 212
 tolmács, 97
 világ, 100, 103, 112, 114, 318, 319, 320, 322
 vizek, 112
Földközi-tenger, 108, 165, 188, 224, 228, 317, 319
földműves, 142, 155, 317
 gazdálkodás, 187
földművesség, 160
földtulajdon
 birtoklása, 177
földtulajdonos, 165
fölerendelt
 szerep, 314
fölfedezések
 földrajzi, 165
fölkénés, 215
fölkénési szertartás, 92
fölkent
 király, 113, 231
 pap, 231
fölkentség, 113
 joga, 320
fölköttes, 49, 65, 314
 birtok, 182
 értelem, 87
 párt, 178

- rend, 23
- öltőmadás, 107
- föníciai
 - írás, 318
- fönök, 314
- fönökség, 314
- főpap
 - született, 212
- fragmentált
 - fogalom, 215
- frakába harapó
 - kígyó, 110
- Franciaország, 165, 167, 189, 316
- franciaországi
 - szellemi
 - mozgalmak, 189
- Frankfurt, 189
 - aranyművesek, 130
- Frankista
 - mozgalom, 190
- Franklin
 - Benjámín, 189
- Franks
 - Jacob, 190
 - József névvel, 190
- Frege, 357, 358
 - fogalom, 215
- Freist, 362
- Freud, 242, 356
- Frigyes
 - Engels, 124
 - II., 189
- Frigyes Vilmos
 - II., 224
- From*, 82
- Frossard, 158
- Fröhlich, 204, 214
 - fogalom, 215
- Fröhlich-féle, 63
- Fröhlich-féle, 63, 85
- Fuerbach, 243
- fukszin, 49, 52
- funkció, 215
- futurizmus, 360, 361
- Fülep, 19
- Fülöp
 - IV. Szép, 175
- Gáboriné, 93
- Gábríel, 105, 119
- Gadamer, 79, 340
- Gaia, 112, 331
- Galápagos, 61
- Galaxis, 215
- galaxisok, 46, 215
 - eloszlása, 47
 - fénye, 47
 - távolsága, 46
- galaxis-rendszerek
 - keletkezése, 359
- Galilei, 78, 225, 338
 - fogalom, 215
- gamma
 - állapot, 62
- Gangesz, 101
- Gánti, 30, 31, 62, 66, 208
 - modellje, 83
- Gardner, 108, 162
- Gatha, 116
- gátlástalan
 - hazudozás, 192
- Gattemalata condottieri, 210
- Gauguin, 360
- Gayo-maretan, 115
- Gayomart, 116
- gazdaság, 16, 128, 145, 159, 167, 168, 169, 172, 186, 188
 - dübörgő, 171
 - élet, 359
 - globális, 167
 - működő, 167
 - szocialista
 - magasabbrendűsége, 168
 - termelő, 183
 - tőkés, 166, 167
 - kezdet, 183
 - vezérlése, 167
 - világa
 - megálmodott, 186
- gazdasági, 128, 132, 142, 143, 144, 162, 168, 186
 - ágak, 165
 - alak, 160
 - alap, 160, 182, 185
 - csőd, 173
 - determinizmus, 19
 - döntés, 159
 - egyenlőség, 143, 144, 145
 - egyenlőtlenség, 143
 - élet, 156, 159, 167, 171, 183
 - érdekek, 172
 - erő, 143
 - abszolutizálása, 179
 - eszközök, 18
 - eszme, 166
 - fejlődés, 127, 337
 - folyamatok, 166, 337
 - forma, 142, 161
 - forrás, 119
 - földrajzi
 - egység, 188
 - függetlenség, 197
 - hatalom, 21
 - helyzet, 241
 - hetilap, 132
 - javak, 187
 - jelle, 14
 - katasztrófa, 148
 - kényszer, 183
 - kérdések, 184
 - kezdemenyesések, 196
 - követelmények, 83, 341
 - modell
 - neoliberális, 167
 - normák, 134
 - növekedés, 167, 168, 186, 193, 195
 - összeomlás, 21
 - probléma, 19
 - rabság, 197
 - racionalitás, 363
 - rendszer, 21, 180, 188
 - szabadság, 142
 - teljesítmény, 22, 172
 - tényezők, 358
- terület, 182
- tevékenység, 162
- trend állandósága, 186
- verseny, 19
- gazdaságtudomány, 329
- GDP, 145, 167, 177
 - fogalom, 215
- Geb, 115
- gén, 50, 194, 195
 - állomány, 52
 - önzése, 350
 - önző céljai, 351
- gének, 86
- genetika, 52, 82, 83, 340, 341, 352, 356
- genetikai, 50, 57, 83, 329, 341, 342, 351
 - alapok, 341
 - befolyásoltság, 348
 - determinánsok, 347
 - eredet, 342
 - folyamat, 359
 - hajlamok, 84, 348
 - hajlandóság, 85, 343
 - hatalom, 22
 - hatás, 352
 - hatás, 351
 - korlát, 344
 - következmények, 348
 - meghatározottság, 350
 - módosítások, 322
 - összetevők, 341
 - program, 83
 - rokonság, 350
 - szabályozás, 83, 341
 - változás, 85, 343
 - változások, 347
- genetikai előnyök, 213
- genom, 328
- genotípus, 341
- génroncsolódás, 232
- Gergely
 - VII., 175
- gerjesztési színek, 43
- gerjesztett, 39
 - állapot, 42, 63
 - mesterségesen, 156
- germán
 - faj, 133
 - kultúrkör, 129
 - mitológia, 130
 - nemesség, 223
 - testvériség, 128
- Germes, 42
- Gesta Hungarorum*, 129
- gettók
 - felszámolása, 189
- Géza
 - I., 135
- Giacometty, 362
- Gilgames, 100, 113, 114, 212, 317, 320
 - fogalom, 216
- Gimbutas, 114, 136, 303
- Gineau, 129
- Giotto, 230
 - fogalom, 216

- Giroux, 132
 Giumarães, 32
 Glastonbury, 162
 Glatz, 107, 127, 161
 Gleizes, 361
 glikolaldehid, 53
 globális, 174
 bank, 180
 fogalom, 216
 gazdaság, 167
 hatás, 9, 313
 hatásfolyamatok, 322
 irányítás, 352
 problémák
 fogalom, 216
 világgazdaság, 145
 világmodell, 27
 globalista, 179
 globalista vilámpolgárság, 221
 globalizáció, 27, 174, 216
 lényege, 196
 globalizmus
 fogalom, 216
 gnoszceológia, 222
 fogalom, 216
 gnoszticizmus, 109, 115, 203
 eszméi, 109
 fogalom, 216
 szemléletrendszer, 108
 valentini, 109
 Gnoszticizmus, 89, 107
 gnosztikus, 64, 105, 108, 109, 110, 121, 202, 229
 áramlatok, 108
 elképzelések, 99
 eszmék, 110
 eszmerendszer, 108
 felfogás, 109, 110, 189, 244
 fogalom, 216
 hitrendszer, 174
 hitvilág, 107, 202, 203, 205, 215, 220, 241, 244, 245
 mozgalom, 202
 nézetek, 223
 rítusok, 108
 spekulációk, 114, 320
 szótár, 231
 tanok, 101, 108, 110, 176
 vallás, 115
 gnosztikusok, 98, 108, 240
 balkáni, 110
 szíriai, 109
 GNP
 fogalom, 216
 Gobineau
 Arthur, 129
 szociális elmélet, 130
god, 95
 Godden, 94, 95
 Goethe, 18, 217
 Gogarten, 205
 Goleman, 92
 gondolat, 42
 egyiptomi, 117
 Gondolat, 109, 118, 308, 309
 gondolat kíséret, 220
 gondolatot, 10, 45, 68, 70, 92, 192
 álruhában, 358
 gondolkodás, 10, 11, 13, 16, 20, 28, 29, 58, 62, 63, 68, 87, 92, 102, 330, 343, 352, 353, 365
 alapja, 8, 312
 alapkategóriák, 359
 ébresztői, 353
 elvont, 318
 emberi, 193
 fogalmi, 346, 347
 görög, 206
 integrált rendszere, 344
 kialakulása, 347
 melléremdelő, 321
 mellérendelő, 315
 ösztönlénye, 357
 soros, 365
 szerve, 16
 szociáldemokrata, 363
 története, 129
 utópikus, 20
 világa, 330
 gondolkodó
 biológia, 367
 elődök, 363
 ember
 korszaka, 315
 érvelés, 363
 megnyilvánulás, 329
 rész, 321
 szubjektum, 359
 XIX. századi, 364
 gonosz, 89, 109, 116, 129, 246, 319
 fogalma, 89
 jó
 küzdeme, 89
 legfőbb, 239
 lélek, 116
 léte, 106
 nyavalya, 137
 öslétező, 115
 szellemek, 112
 gonoszság, 109
 Gorgiasz, 242
 Goshem Ham, 138
 Gotama, 101
 goy, 138
 görög
 bölcselet, 10, 109
 ébredése, 24
 bölcslő, 22
 demokrácia, 169
 filozófia, 108
 gondolkodás, 206
 hermetika, 109
 hitvilág, 112, 114, 117, 246, 319, 320
 írás, 318
 istenség, 203
 kapcsolat, 127
 klasszikusok, 10
 mitológia, 112, 115, 129
 mítosz, 315
 mítoszok, 8, 313
 nevek, 37
 nyelv, 115
 szellemi élet, 101
 szó, 32, 54, 97, 100, 108
 társadalom, 129, 181
 bölcselete, 140
 teremtésmítosz, 319
 városállamok, 169
 Görögország, 101, 228, 333
 görögök
 műveltsége, 129
 Götz, 344
 Götz László, 234
 grafológus, 72, 216
 grafológusok, 77
 Grál
 legenda, 129
 grammatika
 fogalom, 217
 Grand Orient Loge, 189
 Grant, 112
 gravetti
 kultúra, 316
 szerszámok, 316
 gravitáció, 15, 44, 46
 erőhatás, 45
 gravitációs, 44, 45
 erő, 45
 hatás, 46
 kölcsonhatás, 46
 tér, 46
 Griffes, 360
 Gris, 361
 gróf, 129, 151, 182, 192
gross domestic product, 167
 Grosz, 361
 guanin, 50
 fogalom, 217
 Guanin, 210
 Guerber, 111, 112
 Guillaumin, 360
 Guimarães, 56
 gulág, 217
 gulágok
 hazai, 185
 Gusev, 32
 Guy, 301
 Guzman-Marmolejo, 32
 gyarmati
 lakosság, 162
 gyehenna, 217
 gyermek, 70, 73, 74, 76, 83, 84, 117, 147, 149, 151, 223, 341, 349
 alapválasz, 75
 élete
 kezdet, 76
 fejlődő, 344
 fiatal, 317
 gyermek, 81, 82
 kölcsonhatás, 81
 kapcsolat, 314
 lelke, 96
 névadás, 106
 nyelvtanulása, 344
 összetevő, 74, 80
 személyiség, 74, 75, 80
 kialakulása, 74
 összetevő, 74, 75

- születése, 75
szülő
viszony, 146
tudata, 150
gyermek személyiség
fogalom, 217
gyermeki, 149
szeretet, 76, 149
gyíkok, 61
gyógyszertechnika, 329
Gyula
II., 231
Gyurcsány, 132
Habermas, 79, 340
háború, 193
háborúk, 88, 164, 172, 188, 315,
318, 321
áldozatai, 193
idején, 172
napóleoni, 172
Habsburg
korszak, 155
Habsburg Birodalom
megroppantása, 189
szomszédsága, 189
Habsburg Monarchia, 142
Habsburgok, 191
hibája, 130
uralmának
megroppanása, 189
Haczeróth, 118
hadigazdaság, 172
hadoszlop
5.
elve, 130
hadurak, 217
Hága, 163
Hágár
gyermek, 119
hagyományos
életforma, 161
főpapi család, 202
istenfogalom, 189
rend, 192
megszüntetése, 192
vallás
japán, 96
zsido család, 125
hajlamok, 217
haladás, 16, 88, 127, 329
tana, 16
társadalmi, 178
haladók, 125
Halak, 99
halál, 22, 30, 51, 71, 86, 90, 101,
106, 114, 191, 194, 241, 318
béke biztosítása, 191
birodalma, 100
élet
harc, 58, 198
istennője, 319
korai, 127
közelsége, 66
mezsgyéje, 96
szív megmérettetése, 320
tábor, 185
újjászületés sorozat, 104
után, 110
utáni élet, 67
végleges, 175
Halál, 112
haláltábor, 185
Halasy-Nagy, 24
halász-vadász, 180, 187
társadalmak, 317
Haldane, 93
Halevy, 131
halhatatlanság, 315
halmazelmélet, 357
hamisítási hullám, 220
Hammurabi, 135
szelleme, 243
törvényei, 136, 139, 141, 175
Hamvas, 129
Hancock, 301
hangyászsün, 58
Hánok, 218
HANZA
szervezet, 163
Hara, 115
ha-Rama Theo, 204
harc, 10, 34, 36, 58, 60, 71, 78,
111, 193, 319, 358, 359
állandó
tétéle, 174
ellenség, 184
időtartama, 116
létért, 179
színtere, 198
társadalmi, 126, 178
uralomért, 188
választási, 154
harci-balta
fogalom, 217
hármasság, 212
Harminc-Hármasok Tanácsa
feje, 189
harmónia, 217
három, 7, 10, 15, 37, 54, 74, 158,
193, 311, 318
alegység, 31
atom, 38
dimenziós tér, 39
ékkő, 102
év
szerelem, 76
filozófiája, 10, 11
fokozat, 11, 121
fő fokozat, 12
gyűrűs, 35
királyok, 106
lépcsős teremtes, 108
napos halál, 101
ösistenség, 111
stádium, 15
személyiség összetevő, 73, 74
tanonc, 121
térdimanzió, 39
térirány, 39
test, 46
tudomány, 354
vezérelv, 355
vezérelve, 355
Harris, 73, 74, 75, 76, 80, 81, 82
Hartmann
fogalom, 217
Hartung, 362
Hasenclever, 361
hasonlított
elemek, 313
jelek, 68, 72
hatalmi, 10, 19, 126, 128, 136,
141, 142, 146, 148, 151, 153,
155, 166, 170, 171, 183, 192,
358, 359
beavatkozások, 198
érdek, 333
erőszakszervezetek, 182
fejlődés, 127
hatáskör, 175
jelleg, 314
múlt, 336
piramis, 179
rend
szigorú, 176
rendszer
egységes, 188
struktúrák, 147
szerepkör, 171
szint, 338
uralom, 156
hatalom, 19, 24, 105, 125, 140,
153, 155, 156, 165, 171, 187,
198, 199, 203, 217, 322, 332,
342, 363
berendezkedése, 337
égből jövő, 113
fenntartása, 146
genetikai, 22
gyilkos, 186
hajkurászása, 171
kegyei, 185
kérdése, 24
keze, 182
kifejezés, 195
királyi
égből, 320
központi, 126
machiavallista, 332
megszerzése, 184
megváltoztatása, 126
mesterkedései, 198
politikai, 17
ereje, 171
rendszer
kiépül, 175
személyes, 85
tudás, 332
ügynökei, 200
végrehajtó, 171
világi, 176
háttérsugárzás, 47
Hauser, 19
Hayek, 10, 363
hazaárulás, 184
hazafiság
fölszámolása, 190
házasság
fölszámolása, 190
hazug
eszmerendszer, 128

- héber, 240
 alapfelfogás, 120
 birodalom, 110
 fogalom, 217
 főpapi család, 202
 hitvilág, 136, 202, 232
 írás, 204, 318
 jelentése, 217
 klán, 119
 létige, 108
 megnevezés, 222, 240
 pap, 224
 rítus, 231
 szó, 243
 szöveg, 118
 társadalom
 erkölce, 140
 törzs, 206
 változat, 202
 héberek, 119, 188
 felfogása, 120
 Istene, 223
 Hegel, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 19, 22, 26, 126, 205, 230, 243, 363, 364
 államtan, 12
 elmélete, 22
 fogalom, 217
 hatása, 20
 rendszere, 10, 176
 hegeli, 14, 20, 22, 55, 176
 Abszolútum, 11
 állam, 27
 államelmélet, 127
 állammodell, 176, 178
 bölcselet
 bírálat, 13
 bölcseleti rendszer, 126
 dialektika, 20, 22, 125, 126, 173, 174, 177
 elmélet, 14
 ész, 225
 eszmerendszer, 22
 fejlődés, 20, 194
 fejlődési modell, 22
 felfogás, 10, 177
 haladás, 178
 hármasság, 23, 170, 194
 kinyilatkoztatás, 10
 modell, 169, 170, 186
 rendszer, 9, 13
 tanok, 14
 tévedés, 364
 változat, 124
 Heidegger, 209, 211, 218, 219, 238, 335
 fogalom, 218
 Heidelberg, 10, 19
 Heine, 18
 Heisenberg, 43, 356
 Heléna, 108
 Héliosz, 227
 hélium, 40, 41, 44
 Heller, 126, 146, 147, 148, 149, 151, 190, 191
 Helvetius, 189
 helyettesítő
 vallás, 129
 helyreállítás
 szakasz, 168, 172, 186
 hematit, 318
 Hennet, 29, 30
 Hénokh
 fogalom, 218
 henoteizmus, 245
 Henrik
 I., 154
 II., 175
 Henry, 362
 Heper, 241
 Hérakleitosz, 22, 221
 fogalom, 218
 nézetei, 23
 hercegségek
 német, 129
 Herder
 fogalom, 218
 hermeneutika, 239
 fogalom, 218
 Hermész
 fogalom, 218, 219
 hermészi
 megfogalmazás, 118
 hermetika, 109
 fogalom, 218
 Heródes
 lakomája, 210
 heródesi, 223
 Herodotos, 115
 Herrenrass, 132
 Herzl, 208
 Hesbon, 136
 Hess, 18
 Hesse, 79, 339, 340
 Hésziodosz, 204, 224, 226, 243
 heteronomizmus
 fogalom, 219
 hétmennyország, 98, 219
 Heym, 361
 hidegháború, 172
 hidrogén, 37, 38, 39, 41, 44, 50, 51, 52, 54
 atom, 40
 híd, 52
 rendszáma, 37
 hidroxil, 49, 51, 54
 hierarchia, 105, 155, 351
 égi, 42
 feje, 24
 tagadása, 124
 társadalmi, 123
 hierarchikus, 219
 alárendelt, 23
 fölépítés, 96
 rendszer, 24, 27
 társadalom, 10
 higany, 99
 higiéné, 219
 higiénés
 útvesztő, 339
 Hiketasz, 211
 Hilkiás, 117
 Hillél, 135
 him, 55, 56, 60, 150, 151, 348, 349
 Himnusz a gyöngyről, 110
 hinajána, 102
 hindu, 91, 104, 176
 hitvilág, 91, 174
 közösség, 188
 társadalom, 156
 tradíció, 103
 hinduizmus, 101, 104, 206
 alapfelfogása, 105
 hipergámia, 219, 348
 hipnotikus, 7, 219, 311
 álom, 7, 311
 látás, 7, 311
 Hippo, 240
 hippogriff, 353
 Hippomenes, 315
 Hiram, 121, 304
 hírközlés, 71, 88, 158, 180, 195
 elektronikus, 159
 fejlettségi szintje, 335
 hírvívő
 makromolekula, 50
 RNS, 51
 historizmus, 219
 hisztoricizmus, 17, 219
 hit, 16, 24, 25, 26, 88, 90, 92, 93, 94, 102, 105, 106, 123, 147, 149, 158, 195, 197, 240
 alapeleme, 91
 alapeszme, 96
 általános, 101
 Atén, 117
 ausztrál, 101
 ellenzői, 182
 érvényesítése, 366
 eszme hordozója, 90
 fogalma, 149
 fogalom, 219
 forrása, 25
 gyakorlata, 93
 jogba vetett, 16
 katolikus, 176
 képviselői, 119
 kérdés, 91
 kétkedés
 ellentétek, 90
 kötelező, 142
 közös, 180
 megfogalmazása, 103
 megnyilvánulása, 134
 rend, 174
 rítusa, 202
 szabadsága, 143
 tárgya, 92
 vallásos, 94, 120
 védelme, 175
 világ
 magyar, 320
 hitel, 162, 163, 164
 alapösszege, 164
 kamat, 172
 kereskedelmi, 166
 hitélet, 90, 117, 151, 158, 231
 alapelemei, 158
 azonossága, 151
 kozmosz, 181
 hitellel, 163, 166, 183

- Hitler, 129, 130, 131, 133, 232, 304
 főműve, 131
 korszak, 223
 könyve, 132
 önvallomása, 130
 vegetáriánus, 131
 hitvilág, 98, 114, 115, 117, 118, 119, 161, 223, 224, 244, 307
 egyistenhívő, 204
 eleme, 115
 elemei, 116
 eredete, 104
 gnosztikus, 107, 202, 220
 görög, 112, 246
 héber, 136, 202
 indiai, 207
 keresztény, 235, 244
 korai, 100
 magyar, 114
 papja, 225
 sumér, 112, 113, 220
 Hlebnikov, 361
 Hobbes
 fogalom, 219
 Hodgekins, 51
 hódító, 187
 Hold, 47, 91, 95, 97, 99, 101, 111, 112, 223
 mozgása, 97
 sarló, 97
 Holder, 360
 Hollandia, 131, 165
 holokauszt
 fogalom, 219
 holt, 28, 36, 38, 61, 318
 alkotórész, 88
 anyag, 30
 ember
 lelke, 103
 hamvában, 186
 információs lánc, 56
 holtak, 57, 106, 111, 114
 országa, 320
 tisztelete, 17
 világa, 114, 319
 holtak országa, 114
 Holt-tenger, 224
 Holt-tengeri, 214
 közösség, 231
 tekercsek, 244
 Holt-tengeri Tekercsek, 238
 homo finanicus, 133
 homo finanticus, 27
homo sapiens, 22, 195
 kora, 111
Homo sapiens, 315, 348
 homológia, 342, 347
 fogalom, 219
 homoszexuális, 146
 honfoglalás
 kora, 150
 hordozó, 45, 88, 174, 360
 célt, 331
 egység, 174
 élet, 45
 életet, 91
 eloszlást, 144
 eszme, 92
 eszmeiség, 173
 eszmék, 195
 eszméket, 90
 felület, 70
 gépezet, 180
 információ, 60
 közeg, 36, 38, 134, 150
 lelket, 89
 mechanizmus, 61, 86, 156
 megismerést, 366
 műveltség, 134
 öröklődést, 59
 szellem, 87
 szellemiség, 193
 szervezet, 192
 test, 92
 Hóreb, 118
 Horemheb, 113
 horizont, 111
 horoszkóp, 98, 335
 Hórusz, 222
 fogalom, 219
 Hölderlin, 10, 217
 Hölzel, 362
 hőtechnika, 329
 Hruscsov, 185, 194
 Hubble
 állandó, 46, 47
 távcső, 46
 Huelsenbeck, 361
 Hugo, 18
 hullám, 42, 185
 álló, 40
 anyagi, 23
 sűrűség, 45
 természet, 40
 hullámegyenlet, 40
 fogalom, 219
 megoldása, 40
 hullámfüggvények, 42
 szimmetria, 44
 hullámmechanika, 40, 42, 356
 hullámtermészet, 42
 humánetológia, 220, 229
 humánetológiai, 80
 megközelítés, 83, 340, 341
 szempontok, 352
 humanizmus, 218
 Humboldt
 fogalom, 220
 Hume, 17
 fogalom, 220
 pozitivizmusa, 17
 hun birodalom, 205
 Hunor, 305
 Husserl
 fogalom, 220
 húsvét, 106
 Hutchinson, 162
 Huygens, 42
 Huysmans, 360
 hűbéri, 106, 135, 142, 171, 244
 állam
 joga, 142
 Európa, 142
 gazdaság
 összeomlása, 167
 jegyek
 európai, 188
 kötöttségek, 183
 rend, 142, 143, 177, 182, 189, 194, 223, 315
 kiépítése, 182
 rendszer, 175, 182, 188
 társadalom, 127, 165
 hűbériség, 188
 hűbérúr, 171
 hűbérurak
 joga, 142
 hűbérúri
 rendszer, 315
 hűkszosz
 idők, 222
 hűkszoszok, 219
 hűlozoista, 346
 hűlozoizmus, 221, 331
 fogalom, 220
 Hvergelmir, 112
 hydor, 221
 Ialdabaoth, 92, 108, 109, 241
 fogalom, 220
 Ida, 301
 idea, 11, 12, 220
 idealista, 206
 bölcselet, 64
 fogalom, 220
 rendszer, 126
 rendszerek
 mémet, 14
 idealizmus
 fogalom, 220
 idegrendszer, 62, 77, 87, 149, 195, 198, 324
 élő, 62
 izgalma, 66
 központi, 65, 67, 345
 leépülése, 66
 működése, 35
 vezérlése, 75
 vezérlőműje, 65
 idegrendszeri, 77
 betegségek, 152
 működés, 85
 rendelleneségek, 325
 sajátosságok, 77
 sajátság, 73, 77
 válaszok sebessége, 77
 identitáshiány, 220, 337
 ideológia, 154, 220
 idő pergetése, 81
 idődilatació, 356
 időfizika, 30, 220
 idők vége, 108, 244
 időszámítás
 iszlám, 120
 időtöltés, 80, 82
 együttes, 80
 ifjú-hegelianusok, 18
 igazság, 115
 Igazság, 109, 185
 ígéret
 fizetés, 163

földje, 223
 Ígéret Földje, 224
 igigik, 113, 174, 203, 320
 fogalom, 220
 Iguillon hercege, 192
 Iker, 99
 iker kérdés, 131
 Illés
 együttes, 140
 Illig, 220
 illiminátusi
 eszmerendszer, 153
 illuminati, 190
 kifejezés, 190
 szó, 190
 Illuminati
 fogalom, 220
 illuminátus
 gondolat, 146
 Illuminátus
 eszme, 190
 eszmék, 192
 eszmerendszer, 191
 mozgalom, 190
 szervezet, 191
 tanok, 126
 társaság, 189
 Illuminátus Rend
 eredeti irományai, 191
 gondolatai, 125
 illuminátusi
 eszmék, 191
 felfogás, 133
 nézetek, 149
 illuminátusok
 fogalom, 221
 Illuminátusok, 131, 189
 eszmerendszere, 125
 fedőrendje, 192
 németföldi
 betiltás, 189
 tevékenysége, 232
illuminizmus, 170, 178, 195
 eszmerendszere, 178, 192
 imádság, 102, 158
 Imanishi, 58
 Imanushi, 58
 IMF
 fogalom, 221
 immanens, 79, 221, 339
 immunháztartás, 195
 immunrendszer, 57
 impresszionizmus, 360
 imprinting, 71, 221
 Ince
 III., 202
 India, 115
 indiai, 104
 mítoszok, 8, 313
 régió, 333
 individualitás, 234
 indoeurópai típusú, 204
 indukció, 221
 infláci, 221
 infláció, 163, 166

információ, 36, 48, 51, 53, 56, 57,
 60, 68, 85, 86, 194, 327, 343,
 365
 beiródása, 66
 csere, 30
 feldolgozás, 62
 felhalmozás, 347
 felhasználás, 345
 kezelése, 343
 közvetlen
 felhasználása, 345
 kulturális, 347
 módosítása, 51
 replikatív, 85, 343
 tartalom, 34, 63
 terjedés
 sebessége, 42
 vírusa, 73
 információs, 9, 48, 56, 60
 csomag, 49, 56, 57, 194
 elmélet, 30
 feltétel, 61
 hálózat, 62, 313
 különbség, 54
 lánc, 36, 53, 56, 59
 mennyeiség, 61
 oldal, 61
 rendszer, 57, 60, 62, 68
 társadalom, 194
 többség, 61
 infrahangok, 67
 inkvizíció, 142
 hatása, 143
 Innin, 113
 instrumentalizmus, 221
 integrált, 48, 63
 rendszer, 344
 szintek, 325
 integratív
 fogalom, 221
intellectual quotient, 157
 intellektualizmus
 fogalom, 221
 intellige ut credas
 fogalom, 221
 intelligencia, 29, 64, 157
 alapja, 327
 spirituális, 92
 világa, 366
intelligent life, 61
 intenció, 221, 325, 326, 327
 intenzív, 167
 bővülés, 167
 látomás, 360
 növekedés, 186
 totalitás, 21
 interakció, 221
 internacionalizmus, 191, 221
 internalizálódott
 fogalom, 221
 introspekció, 7, 221, 311
 introvertált, 77, 221
 intuición, 10, 221
 intuitív, 353
 megismerés, 26
 intuitivista
 filozófia, 361

ion iskola
 fogalom, 221
 ionos, 38
 hidrogén, 38
 vegyület, 38
 ipar, 18, 38, 163, 164, 165, 167,
 359
 értékteremtő, 167
 kézműves, 164
 ipari, 20, 90, 168, 189, 351
 forradalom, 163, 164, 165, 168
 kor, 17
 létesítmény, 163
 létrejötte, 194
 módszerek, 167
 nagytké, 131
 szennyezés, 335
 szervezettség, 16
 társadalmak, 168
 társadalom, 163, 165, 166, 168,
 188, 189, 232
 technika, 329
 technológia, 196
 termék, 167
 termelés, 18, 167, 168
 tőke, 162
 üzemek, 142
 vezetők, 18
 Ipolyi, 103, 304
 IQ, 157, 169, 171
 értéke, 157
 mérés, 157, 158
 ír
 bevándorló, 121
 Irán, 114, 115
 iráni, 108, 216
 gnosztikusok, 109, 214
 papi kaszt, 97
 szemlélet, 109
 sztyeppe, 115
 vallásalapító, 246
 zoroasztrizmus, 108
 irányítás, 122, 155, 186
 moszkvai, 186
 irányító
 hálózat, 313
 szerep
 vallás, 352
 írás, 68, 69, 70, 72, 88, 243, 318,
 325
 alapfeltétele, 70
 elemzése, 72
 feltalálása, 181
 szabályossága, 78
 írás>0nm\k0d], 362
 írásjegyek, 70
 írástudók
 árulása, 92
 Irenaeus, 216
 irredentizmus, 222, 223
 iskola, 329
 tudományfilozófiai, 363
 Ismaél, 119
 ismeret, 15, 17, 25, 26, 28, 64, 88,
 92, 353
 fogalmi, 13
 hírközlés, 198

- ideális váza, 358
- megbízható, 26
- tárgya, 346
- tudományos, 358
- ismeretelmélet, 25, 79, 222, 339, 357, 363
- autonóm, 24, 26
- hagyományos, 366
- kerete, 25
- társadalmasítása, 79
- társias, 323
- Issa, 120, 222
- Istállósköi
 - műveltség, 316
- Istár, 100, 113, 204, 319
 - fogalom, 222
- Isten, 13, 14, 25, 26, 28, 42, 93, 103, 105, 106, 107, 108, 112, 113, 118, 119, 120, 174, 175, 176, 189, 190, 202, 214, 223, 244, 314, 318, 320, 321, 322, 352, 353, 355, 356, 357
- ajándéka, 25
- akarata, 232
- Bölcs, 115
 - ítélkezik, 116
- büntet, 136
- egyetlen, 119
- élőlény, 36
- építész, 189
- eszméje, 28
- Fia, 231
- fogalma, 189
- földi inkarnációja, 108
- hármassága, 119
- háza, 243
- helyett, 124
- ígérete, 202
- imádata, 104
- jelei, 120
- képzete, 25
- képzetek, 25
- kiválasztottai, 116
- kiválasztottjai, 129, 136
- lélek, 107
- lelke, 107
- neve, 118
- országa, 107, 175
- örök lényeg, 11
- parancsai, 117
- prófétája, 119
- szerepe, 120
- tagadása, 124
- tettei, 14
- Isten Fia
 - fogalom, 222
- Isten hárfája*, 122
- istenek, 24, 92, 93, 100, 101, 103, 112, 113, 123, 203, 213, 314, 319, 320, 321
- alá rendelt, 174
- égi teremtmény, 318
- élete, 112
- emberek, 156
- földi, 112
- lakóhelye, 101, 112, 243
- mennyből lehullott, 320
- mozgása
 - égi, 97
- nélküli rítus, 117
- női, 104
- otthona, 113
- származása, 101
- szolgálata, 113, 174, 225, 319
- szolgálatára, 136
- tisztelete, 94, 181
- világa, 97, 101, 110, 112, 114
- istenfelfogás, 336
- istenfogalom, 124, 126
- istenhívő, 123, 242
 - eszmerendszer, 93
 - vallás, 14, 104
 - vallások, 104
- isteni, 10, 105, 106, 107, 114, 115, 117, 129, 138, 240, 315, 317, 319, 352
- ajándék, 320
- alkotórész, 28
- beavatkozás, 28
- cél, 107
- elhívatottság, 244
- eredet, 97, 174, 188
- eredetű, 101, 124, 188
- eredetű kiváltságok, 124
- erő, 25, 107, 205
- értelem, 245
- eszköz, 112
- felfogás, 118
- fény, 108
- fogalom, 190
- forma, 104
- gondolat, 123
- hit, 106
- hitregék, 362
- hívás, 244
- igazság, 28, 97, 133
- ígéret, 116
- irányítás, 356
- ítélőszék, 106
- jelleg, 357
- jog, 16, 100
- képességek, 321
- képmás, 100
- kinyilatkoztatás, 23, 352
- kiválasztott, 114, 129, 222, 244, 320
- kiválasztottak, 232
- korszak, 113
- kör, 99, 129
- lélek, 106
- lény, 111
- lényeg, 108
- lények, 100, 109, 112
- lét, 109
- meghatározottság, 320
- megnyilvánulás, 9, 313
- mitoszok, 117
- négyesség, 109
- normák, 180
- ország, 116
- parancs, 105, 174, 187
- parancsnok, 121
- parancsok, 117, 175
- rang, 124, 197
- rangú, 92
- rend, 114
- származás, 315, 320
- származásúak, 113
- Szentháromság, 106
- szubsztancia, 322
- szükségyszerűség, 22
- születettek, 224
- szülöttek, 203
- tárgy, 129
- tér, 100, 108
- teremtés, 92
- teremtmény, 104
- törvények, 239
- tudat, 318
- tudományok, 165
- tulajdonságok, 114, 115, 118
- utódok, 123
- világ, 108, 112, 321
- istenség, 110, 223
- egyiptomi, 219, 222, 235, 240, 243
- görög, 203, 218
- gyermek, 113
- legfőbb, 205
- neve, 113
- női, 222
- sumér, 203, 211, 212, 225, 230
- teremtő, 224
- Természet, 189
- istentagadó, 92, 117, 126
- csoportok, 130
- eszme, 126
- eszmerendszer, 130
- művész, 158
- István, 305
- I
 - alkotmánya, 154
- iszlám, 119, 120, 219, 240
- értelme, 120
- időszámítás, 120
- jelentése, 119
- Iszlám, 119
- Itália, 207
- IV. dinasztia, 114
- ivaros, 36
 - szaporodás, 36, 60
- Ízisz, 115, 219, 222, 235, 240
- fogalom, 222
- izostacioner*, 31, 36
- Izrael, 118, 137, 139, 208, 222
- fiai, 118, 138, 139, 232
- fiai, 118
- fogalom, 222
- hitvilága, 222
- kötelelességei, 140
- közösség, 140
- lakossága, 246
- népe, 217
- izraelita
 - fogalom, 222
 - hit, 224
 - hitű, 222, 246
 - hitvilág, 118, 218, 225, 229
 - hívó, 242
 - hívók, 246
 - irodalom, 242

- törzs, 222
vallás, 213, 233
izraeliták, 119
izzadás, 69
Izsák, 116, 117, 118, 119, 136,
210, 222, 240
fogalom, 222
ja'ah, 108
Jacob, 83, 86, 190, 340, 341, 343,
344
Franks, 190
Jadzsuvéda, 245
Jáfet, 204
Jakab, 162, 243
fogalom, 222
II., 246
Jákin, 206
fogalom, 222
Jákob, 116, 117, 118, 136, 206,
222, 223, 224, 240
fogalom, 222
Jakobinus
fogalom, 222
Jammes, 360
Ján
12, 109
15, 109
18, 109
6, 109
7, 109, 110
8, 109, 110
jang, 123, 223
fogalom, 222
János, 307
I., 154
Jelenések könyve, 108
titkos könyve, 108
János Pál, 78, 338
János vitéz, 103, 189
Jánosi, 160, 164, 168, 172, 186
Jánossy, 186
japán, 58
felfogás, 96, 153, 170
gondolkodók, 169
hagyományos vallás, 96
képírás, 69
szótagírás, 69
társadalom, 96
uralkodó ház, 97
Japán, 101, 167
Jaspers, 211
fogalom, 223
játzma, 80, 81, 82
egyszemélyes, 81
emberi, 81
igénye, 81
társas, 81
Jefferson, 129
Jehova, 122
szóhasználat, 122
tanúi, 121, 122
Tanúi, 122
jelenség, 12, 13, 17, 32, 39, 42, 94,
100, 110, 223, 315, 328
egyedi, 15
fontossága, 345
formája, 15
forrása, 23
kellemetlen, 104
társadalmi, 72
tudati, 64
jelképek, 91, 104, 121, 152
párhuzamos, 318
szarvas, 318
Jeremiás, 117
Jeruzsálem, 202, 206, 208, 224,
239, 246
eleste, 222
jeruzsálemi, 222
dombok, 224
Jésué, 223
Jézus, 92, 95, 100, 105, 106, 107,
109, 119, 122, 175, 215, 216,
223, 310, 362
címe, 231
fogalom, 223
föltámasztása, 108
helytartója, 175
keresztthalála, 106
kettős természete, 122
sikerei, 119
szavai, 109
születésnapja, 106
természetfölötti származása,
107
tettei, 119
titka, 108
trónja, 175
ujjáteremtése, 108
Jézus idején, 204
Jézus Társasá, 223
jézusi
tanítások, 176
jezsuita, 220, 223
jezsuiták, 127
JHVV, 108, 109, 117, 121, 202,
224
fogalma, 115, 117
fogalom, 223
hívő, 222
jin, 123, 222, 223
jiva, 103
jó, 109, 116, 246
fogalma, 89
gonosz
küzdeme, 89
öslétező, 115
végtelen, 214
jobbág, 223
Jobbág
fogalom, 223
jobbágyság
magyar, 142
Jobboldali
fogalom, 223
jog, 12, 13, 15, 16, 89, 132, 134,
135, 140, 141, 155, 359
alkotó, 153
egyéni, 178
emberi, 141
erkölcs, 156
eszköze, 159
filozófiája, 10
fogalma, 139
hagyományos, 155
jelenbeli, 14
kötelesség
egyensúlya, 155
nemzetközi, 336
választói, 153, 154
jóga, 105
jogok
emberi, 192
jogtudomány, 329
Johnstone, 30
Jónádáb, 122
Jonas, 98, 100, 101, 108, 109, 110,
114, 117
Joós, 24
Jordán, 100, 111, 118
Jor-Dán, 224
Jósiás, 92, 117
Jósua, 223
szerepköre, 223
Jossziv Visszarionovics
Dzsugaszvi, 127
Joyce, 57
József, 117, 127, 204
Arimathiai, 162
fogalom, 223
fölvett név, 190
II., 127, 182
halála, 127
Józsue
fogalom, 223
szerepköre, 223
jövedelemtermelő
forrás, 162
jövevény, 138, 139
Júda
fogalom, 224
júdai
értelem, 114
fogalom, 224
kiválasztottak, 136
vallás, 222
júdaizmus, 100, 105, 106, 115,
116, 117, 118, 119, 135, 136,
139, 213, 235
ága, 212, 239
áramlata, 222
eszméi, 116
felfogása, 108, 119
hitrendszer, 174
hívei, 117
keletkezése, 117
kialakulása, 116
szent könyvei, 117
talaja, 190
törvényei, 141
Júdaizmus
fogalom, 224
Júdea
fogalom, 224
júdeo-keresztény
mitológia, 190
Juhász, 360
Jupiter, 38, 45, 97, 99
holdja, 44
Justinianus
I., 140

- Ka'bah, 120
 kabbala, 189, 190
 kabbalista, 138
 kábitó
 szerek, 73
 kábitószer, 322
 kacsacsőrű emlős, 58
 Kádár, 307
 Kádár János, 185
 Kádes-Berna, 118
 Kafka, 360
 Kagán
 fogalom, 224
 Káin, 174
 káldeusok, 98
 kalifák, 120
 Kálmán
 I., 135
 kálvinizmus, 105
 kamat, 162, 163
 nagysága, 163
 visszafejtés, 164
 kamatgazdaság, 233
 kamatköltség, 164
 kamatos, 172
 kamat, 196
 kami, 96
 kampány, 154
 Kánaán, 116, 138, 202
 kanadai
 indiánok, 162
 Kananeusok, 136
 Kandinszkij, 362
 kánon
 pozitívista, 332
 kanonikus konjugált, 40
 kanonizált
 módszerek, 332
 Kant, 13, 23, 26, 79, 91, 209, 218, 229, 233, 323, 330, 339, 345
 fogalom, 224
 kanti
 Ding an Sich, 364
 eredmények, 323
 eszmék, 20
 fenomenalizmus, 14
 filozófia, 7, 311
 gondolatok, 365
 kriticismus, 26
 kantianizmus, 7, 311
 kantianus, 217
 Kantianus
 fogalom, 224
 káosz, 29
 fogalom, 224
 Káosz, 112
 kapitalizmus, 337
 karácsony, 106, 345
 Karácsony, 24
 Karaita
 fogalom, 224
 karizmatikusok, 235
 karma, 103, 104
 Karneádesz, 241
 Károlyi, 309
 Kárpát-medence, 24, 223, 316
 Karshvar, 115
 kasztrendszer, 102, 188
 Katalin
 cárnő, 127
 katalizátor, 29, 34
 katari, 220
 hadjárat, 202
 katari eretnokség, 206
 katariak, 110
 kategórikus imperatívusz
 fogalom, 224
 katolicizmus, 127
 ellenes, 190
 ellenesség, 189
 katolikus, 78, 105, 106, 222, 240
 egyház, 142, 143, 338
 gyónás, 106
 pápa, 176, 212
 római, 243
 szervezet, 124, 127
 katonaság
 hivatásos, 165
 Kautsky, 19
 Kawamura, 58
 Kazár, 304
 kazárok, 224
 kék
 kőművesek, 121
 szabadkőművesség, 189
 Kelet-Európa, 317
 kelet-európai
 szocialista országok, 126
 zsidóság, 204
 Kelet-igézete, 364
 Kelet-római Birodalom, 175
 kelta
 törzsek, 111
 keményítő, 32, 35, 53, 54
 kémia, 16, 329, 332, 333
 kémiai
 folyamatok, 324
 meghatározás, 31
 megoldás, 30
 működés, 324
 potenciál, 31
 kén, 37, 50
 Kennedy, 172
 kényszermunka, 184, 185
 táborok, 184
 képi, 66, 69, 70, 73, 361
 eszközök, 180
 híradás, 159
 hírközlés, 159
 információ, 73
 jelek, 195
 kapcsolatok, 360
 média, 159
 megjelenítés, 69
 Kepler, 217
 fogalom, 224
 képzelet, 7, 13, 311, 323, 326, 344
 használata, 324
 világa, 130
 kereskedelem, 143, 160, 161, 162, 165, 166, 167, 195
 eleme, 163
 jövedelem forrás, 162
 rabszolga, 140, 163
 kereskedelmi, 157, 160, 161, 162
 fizetőeszköz, 164
 haszon, 162
 hitelek, 166
 kölcsön, 163
 kölcsönök, 163
 szemlélet, 182
 tőke, 182
 útvonalak, 162
 kereskedő, 161
 kereskedő törzs, 191
 keresztelezés, 225
 keresztelező, 106
 keresztény, 14, 88, 89, 90, 91, 105, 106, 129, 176, 189, 218, 225, 240
 állammodell, 175, 176
 egyház, 110, 176, 211
 megalapítója, 107
 tagadása, 124
 egyházak, 158
 ember halála, 106
 erkölcs, 351
 eszmesség, 175
 Európa, 188
 felfogás, 119, 176, 237, 244
 hitre
 térés, 190
 hitvilág, 176, 203, 211, 215, 235, 240, 244, 245
 idők, 223
 ima, 114
 irányzatok, 106
 irodalom, 119
 közösség, 87
 megtestesülés, 120
 ritus, 106
 ritusok, 105
 szempont, 336
 Szentháromság, 8
 tanítás, 352
 tanok
 tagadása, 127
 társadalom, 175
 vallás, 105, 106
 világ, 106
 keresztények, 119
 Magdalénája, 108
 keresztényi
 értelem, 114
 kereszténység, 96, 118, 119
 előfutára, 212
 eszméi, 109
 hitvilág, 244
 keresztes hadjárat
 katar, 202
 keresztező
 kölcsönhatás, 75
 kereszthalál, 105, 225
 kérügmá, 207
 fogalom, 225
 Kesely, 90
 kétivaros
 szaporodás, 57
 kétkedés
 hit
 ellentétek, 90

nélküli hit, 92
 keto-enol izomerizáció, 52
 kettős
 beszéd, 191
 helix, 51
 jelleg, 129
 kereszt, 318
 kézírás, 69
 elemzése, 78
 KGB, 208
 KGST, 185
 Khámor, 136
 Khepera, 113, 319
 Khivveus, 136
 Khorezm, 115, 208
 Khrüszipposz, 242
 Ki, 112
 kibernetika
 fogalom, 225
 Kierkegaard, 364
 Kierkegaard, 132, 211, 223, 234
 fogalom, 225
 kígyó
 farkába harapó, 110
 kiirtás
 németek, 130
 kimondott szó, 321
 kiművelt
 értelem, 156
 Kína, 101
 kínai, 21
 bölcselet, 222
 császárság, 188
 felfogás, 123
 fizikus, 44
 írás, 318
 képírás, 69
 kommunista párt, 21
 kommunista rendszer, 21
 régio, 333
 társadalom, 123
 vallásfilozófia, 123
 Kingu, 113, 119, 243, 319
 fogalom, 225
 király, 92, 97, 105, 106, 108, 109,
 113, 114, 135, 137, 151, 153,
 154, 162, 171, 182, 189, 212,
 213, 231, 314
 akkád, 175
 fölkent, 176
 hindu, 188
 léte, 320
 magyar, 154
 ős, 206
 protestáns, 175
 sumér, 216
 születése, 320
 temetése, 317
 tiszte, 319
 királyi
 család, 212
 ház, 97
 leszármazás, 320
 sarj, 101
 vévonal, 113
 királyi beavatás, 215
 királylisták

sumér, 113
 királyság, 100, 113, 115, 135, 153,
 171, 182, 188, 320
 élő, 188
 fölszámolása, 190
 létrejött, 113
 Kirgízia, 94
 Kis, 312, 320
 királya, 113
 Kis Medve, 312
 kisajátítás, 127, 225
 egyéni, 177
 Kis-Ázsia, 181
 kiskereskedelem, 165, 182
 kitenyésztett
 Ember, 179
 kiválasztottak, 100, 105, 108, 117,
 118, 122, 136, 138, 156, 175,
 197, 222
 született, 137
 kiválasztottság, 118, 136
 isteni, 129, 244
 szemlélete, 136
 tudata, 129, 233, 237
 kiváltságok tagadása, 124
 kizsákmányolás
 növelése, 128
 kizsákmányoló
 osztály, 235
 klán, 97, 101
 tagjai, 119
 Kleanthész, 242
 Klee, 362
 Kleitomakhosz, 241
 Knight, 162, 189, 304
 Knorr, 122
Kó-Dzsi Ki, 97
 Koestler, 118, 185, 304
 kognitív
 fogalom, 225
 pszichológia, 365
 tudomány, 365, 366
 kognitivizálódás, 366
 kohen, 224, 231, 246
 Kohen
 fogalom, 225
 kohézió
 fogalom, 225
 Kokoschka, 361
 kolerikus, 77
 koleszterin, 56
 lerakása, 62
 kollektív, 16
 állapot, 63
 állapotok, 63, 87
 azonosságtudat, 334
 életmód, 147
 elmeállapot, 215
 folyamatok, 357
 gazdaság, 64
 ismeretelmélet, 79, 339
 meglévő tulajdonság, 364
 társadalmak, 129
 tudat, 359
 tudattalan, 358
 Kollektív tudat
 fogalom, 225

kollektivizálódott
 agyállapotok, 87
 kollektívum, 364
 kolostorok
 önellátók, 164
 kommuna, 147, 148
 kommunista, 21, 232
 agymosás, 186
 átalakulás, 147
 eszmé, 126, 186
 eszmék, 127, 145
 eltrjedése, 131
 eszmerendszer, 205
 fogalom, 225
 forradalom, 188
 hatalomátvitel, 184
 iga alatt, 128
 közösségek, 199
 mozgalom, 125
 nemzetközi, 185
 osztályelnyomás, 336
 párt, 20, 21
 pártok, 153
 rendszer, 21, 141, 169
 társadalmak, 158
 társadalmi élet, 139
 társadalom, 20, 125, 127
 vezetők belviszályai, 184
 világállam, 180
 Kommunista
 Párt, 128, 184
 Szövetség, 124
 Kommunista Internacionálé, 20
Kommunista Kiáltvány, 124
 antitézise, 130
 kiadása, 125
 kommunisták, 19, 91
 beavatott, 125
 forradalom, 131
 kommunizmus, 94, 123, 124, 125,
 126, 133, 146, 180, 185, 191,
 206
 célja, 125
 élő, 184
 építése, 185
 eszméje, 180
 eszmerendszere, 124, 125, 128,
 142, 184
 iránya, 147
 megvalósítása, 126
 megvalósulás, 128
 Kompanichenko, 32
 koncentráció, 33
 konceptuális
 fogalom, 225
 konfliktusok, 351
 társadalmi, 80
 konfucionizmus, 101, 225
 Konfucius, 243
 Konfuciusz, 225
 konnekcionista, 365
 fogalom, 225
 Konrád, 157, 307
 Konstantin, 110
 konstelláció, 99, 225
 konstitutív
 fogalom, 225

- konstruált
fogalom, 225
- konvergens, 225
evolúció, 347
- Kopernikusz
fogalom, 226
- Koponya és Csont, 92
- Kopornikusz, 226
- Korán, 119, 120
- Korbikosz, 229
- Kornis, 24
- koronaherceg, 110, 204
- Koronatan, 127, 135
- koronázó
szertartás, 113, 320
- korpuszkuális
fogalom, 226
- Kos, 99, 100
- Kosztolányi, 360
- Kováts Mihály, 189
- kozmosz, 87, 356
ellenőrzés, 104
erő, 104
fejlődés, 88
hitélet, 181
katasztrófa, 100, 110
lélekfelfogás, 114, 320
rend, 105, 318
szemlélet, 91
- kozmozgónia, 8, 312
fogalom, 226
- kozmológia
fogalom, 226
- kozmológikus, 319
jelenségek, 112
kép, 321
párhuzam, 102
- kozmosz, 100
fogalom, 226
kérdésköre, 356
kettőssége, 110
megnyilvánulása, 110
- kölcsön, 226
kereskedelmi, 163
- kölcsönhatás
keresztező, 75
párhuzamos, 75
- kölcsönhatások
elemzése, 73
- Kölcsönös Gazdasági Segítség
Tanácsa, 185
- kölcsönösség, 351
- kölcsöntőke, 167, 172
- kölcsönvett
pénz ára, 162
- könyv népe, 120
- körfolyamat, 31, 32, 33, 35, 48, 49, 161
alkotórészei, 48
bezár, 53
energia mérlege, 32
megfordíthatósága, 70
sejtlézés, 55
vegyi, 35
- környezeti, 340
hatások, 317
ingerek, 342
- szabályozás, 341
- Körös–Tisza
műveltség, 318
- kötelesség, 134, 135, 141
hatalmi, 136
jog, 156
egyensúlya, 155
választás, 154
- Közel-Kelet
titkos
rendjei, 190
- Közép-Európa, 317
- közép-európai
műveltség, 318
- közhatalom, 169
kialakulása, 141
- közönséges, 32, 37
ember, 92
erőtér, 313
- közös, 8, 10, 18, 28, 35, 44, 51, 57, 58, 67, 75, 80, 82, 83, 84, 86, 87, 89, 112, 124, 128, 146, 151, 155, 188, 246, 347
alapépítmények, 341
álláspont, 170
cél, 24
célok, 197
csoportidentitás, 350
dolgok, 128
döntés, 152
érdek, 151
érdekek, 193
eredet, 342
erőfeszítés, 196
eszme, 180
eszmei alap, 180
feladatok, 152, 176
formák, 341
gazdaság, 184
génak, 350
gondolatok, 357
gyökér, 147
hatáskör, 166
hiba, 331
hitelemek, 176
ismeretek, 152
javak, 120
jegy, 171
jólét, 12
kalap, 197
közeg, 34
léptek, 314
módszertan, 366
nyelv, 180, 312
ös, 318
rendszer, 63
sajátságok
logikai, 358
szálláshely, 151
szempontok
elemzés, 366
szerepkör, 153
terület, 151
tevékenység, 95, 151, 155, 166, 173, 182
tudás, 346
tudatmező, 9, 313
- tulajdon, 177, 196, 346
- ügy, 152
- ügyek, 152, 153, 166
- vadászat, 181
- védelmi szervezet, 185
- világnézati alap, 148
- világnézet, 148
- vonások, 343, 344
- közösség, 18, 72, 80, 81, 88, 96, 102, 132, 135, 140, 147, 151, 156, 161, 162, 168, 198, 199, 200, 231
állam, 166
boldogulása, 314
egészségi állapota, 152
együttélés, 94
együttélése, 134, 135
élete, 141, 199
emberi, 140, 141, 148
egysége, 150
együttműködése, 170
építése, 81
érdekei, 135, 143, 199
eredménye, 321
eszmeisége, 197
eszmerendszer, 156
fejlesztő, 80
feladata, 176
felfogása, 95
fogalma, 153
helyzete, 167
hindu, 188
hitvilága, 152
Holt-tenger-i, 231
kapcsolatrendszer, 152
keresztény, 87
kis, 351
magyar, 82
műveltsége, 152
népoktatás, 155
oktatása, 155
összetartás, 80
összetartozása, 197
próféta, 74
qumráni, 108
rendje, 16
szétverése, 150
tagjai, 152
tanácsa, 151
teljesítménye, 18
utódnevelés, 152
ügyei, 152
védelme, 153
- közösségek
emberi, 124
- közösségi
élet, 166
jog, 132
- központi
idegrendszer, 66
irányítás, 186
- köztársaság, 142, 153, 169, 171
új, 155
- közvélemény, 91, 134, 154, 180, 335
hatalma, 135
kutatás, 158

- közveszélyes
munkakerülő, 184
közvetítő lények, 203
közszolgálatosság, 159
Krisna, 91
Krisztus, 108, 110, 223, 240
fogalom, 226
helytartója, 105
Krisztus helytartója, 175
kriticismus, 10, 26, 226
kanti, 26
kromoszóma, 49, 52, 83, 341
állomány, 52
pár, 52
változások, 59
X, 52, 59
Y, 52
Kromoszóma
fogalom, 226
kromoszóma_pár, 52
kromoszómák, 49, 52
száma, 59
új, 60
Kronosz
fogalom, 226
Kronosz, 112, 115
Kroton, 210
Krúdy, 360
Ksatriya, 105
kubizmus, 204, 360, 361
analitikus, 361
szimult'n, 361
szintetikus, 361
Kuhn
fogalom, 227
kukkatú, 65
kultúra, 19, 72, 83, 85, 88, 128,
166, 341, 346, 347, 356
alapjai, 362
elő, 347
emberi, 94, 347
európai, 314
hagyományai, 333
Fekete-tenger, 317
gondolatai
közös, 357
gravetti, 316
népe, 316
keretei, 333
kettős, 338
kifejlődése, 350
magyar, 334
összehangoló szerepe, 343
szerepe, 351
technikai, 347
zenei, 165
kulturális, 17, 21, 85, 86, 142, 323,
343, 351
áthagyományozás, 84, 342
csere, 22
értékek, 358
evolúció, 79, 323, 339
fejlemények, 344
fejlődéstörténet, 347
felépítmény, 341
forradalom, 21
hagyományok, 352
hatás, 364
homológia, 347
homológia, 347
jegy, 346
jellegek, 343
követelmények, 83, 341
közsféra, 337
múlt, 336
összetevő, 83
összetevők, 340
struktúra, 346
tényezők, 347
viselkedés, 348
kulturális
örökség
kulturális, 129
kultúrkör, 227
kultusz
fogalom, 227
Kupka, 362
kurgán, 136, 244
műveltség, 181, 244, 317
kusiták, 117
Kürosz, 101, 115
küzdelem, 8, 10, 22, 34, 57, 58, 71,
176, 179, 312, 357
kvantum, 39, 40
kvantumfizika, 365
fogalom, 227
kvantumholizmus, 93
kvantumkoherencia, 93
kvantummechanika, 37, 39, 42, 52,
315, 318, 356
alapegyenlete, 39
érvényessége, 63
függvényei, 40
következményei, 40
módszerei, 40
Kvantummechanika
fogalom, 227
kvantummechanikai, 39, 41
rendszer, 63, 87
kvantumrezonancia, 93
Kvantumrezonancia
fogalom, 227
kvantumszámok, 40, 42
kvark, 45
elmélet, 46
La Franca juive, 131
Lábán, 118
Lafayette, 192
Lajos, 305
IX.
fogsága, 162
Lakatos
fogalom, 227
lamarcki
mechanizmus, 343
Lameth márkija, 192
Lánczos, 45
Lang, 361
Languedoc, 202
Lanze, 191
Laplace, 26
László, 150, 305, 307, 308
latin
hitvilág, 117
írás, 318
szó, 321
Laurens, 361
Layton, 109, 110
Lee, 44
Léger, 361
legfelsőbb
szint, 191
Lehman
Ernst, 131
lehullott
bolygó, 110
istenek
mennyből, 113
Leibnitz, 217
Leibniz
fogalom, 227
Lekh-Lekha, 138
lélek, 8, 12, 20, 24, 25, 28, 29, 61,
64, 88, 95, 98, 101, 103, 104,
107, 110, 117, 138, 318, 319,
324, 354
alaptulajdonsága, 104
bezárt, 110
bűnbocsánata, 106
elemei, 99
elemek, 318
élete, 104
emberi, 89, 109, 176, 191
eszmerendszerei, 88
felfogás, 110
felszabadult, 103
fogalma, 28, 29, 30, 61, 88
gonosz, 116
halhatatlansága, 117
hit alapeleme, 91
Isten, 107
jelentősége, 103
jelképe, 91, 104
jó, 116
képzetek, 25
körforgalma, 104
körforgása, 202
létezése, 104
megnyilvánul, 86
megszentelő, 312
megváltója, 226
mélységei, 345
mennyei élete, 106
orvosai, 152
örök, 320
örökéletű, 318
örökké létező, 89
paradoxonai, 354
szabad, 96
szenvédélyei, 354
szerepköre, 91
tagadása, 102
tapasztalata, 110
teremtése, 89
természete, 29
test
együtt, 101
együttese, 73
kettőssége, 110
testbe költözése, 88
útja, 174

- vallások, 101
- véges, 28
- világa, 78, 338
- visszatérő, 94
- Lélek, 107
 - fogalom, 228
- lélekfelfogás
 - kozmikus, 320
- lélekhit, 95, 96, 103, 181, 203
 - végcélja, 175
- lélektani
 - gyógyítás, 133
- lélekvallás, 203
- lélekvándorlás, 64, 102
- lelkes állat, 28
- lelki, 28, 29, 80, 81, 82, 90, 105, 107, 119, 120, 147, 152, 157, 158, 331, 354, 360
 - állapot, 81
 - gazdagság, 105
 - haszon, 81
 - igzaságcsirák, 353
 - károsodás, 340
 - kínzás, 182
 - sebek, 81
 - tevékenység, 353
 - vezető, 175
- lelki egészség, 219
- lelkipásztorok, 152
- lelkipásztorság, 175
- lengyel
 - bányászok, 186
- Lengyelország, 190
- lerohanása, 131
- Lenin, 20, 124, 127, 128, 158, 364
 - forradalmi elmélete, 19
 - holtteste, 20
- lenini
 - fejlődés, 194
 - haladás, 178
 - program, 184
- leninista
 - esztétika, 21
 - hazugság, 146
 - nyelv, 146
- leninizmus, 177
 - marxizmus, 90
- lényeg, 12, 13, 102, 359, 361
 - egyedi, 15
 - érzékelő
 - fogalma, 103
 - önmegvalósítása, 19
 - tana, 12
 - területe, 322
- Leonardo
 - fogalom, 228
- Leopold de Kollowrath-Krakowski gróf, 192
- Lessing
 - fogalom, 228
- Lesznai, 19
- lét, 10, 11, 12, 28, 30, 214, 312, 322
 - alapeleme, 193
 - állati, 55, 61
 - azonossága, 13
 - egésze, 327
- emberi, 315
 - fogalma, 321
 - hordozója, 8
 - igazi, 12
 - isteni, 114
 - lényege, 320
 - kérdése, 151
 - nehéz, 95
 - nemlét, 321
 - határa, 321
 - ontológiája, 20, 21
 - pereme, 165
 - politikus, 171
 - szellemi, 102
 - szellemi fogalma, 86
 - tana, 12
 - társadalmi, 134, 156
- letelepedett, 77, 97, 101, 103, 136, 153, 155, 160, 162, 174, 317
 - életmód, 187
 - műveltség, 317
 - műveltségek, 110, 319
 - népek, 176
 - öslakosság, 223
- letétnyugta, 164
- létezés, 11, 28, 101, 322
 - módja, 322
 - tiszta, 28
 - végző értelme, 93
- létező
 - örök, 88
- létminimum, 186
- Leukipposz, 204
- Levantin
 - fogalom, 228
 - műveltségei, 317
- levegő, 32, 54, 88, 91, 99, 103, 112, 113, 123, 174, 212, 223, 353
 - lélekelem, 318
 - őselem, 111
- levellois–mousteri, 316
- Lewis, 162
- liberális, 132, 213
 - cél, 198
 - eszmarendszer, 168, 178
 - evolúció, 328
 - felfogás, 143, 180
 - forradalom, 329
 - gazdasági modell, 179
 - kormányzat, 196
 - miniszterelnök, 71
 - párt
 - konzervatív, 170
 - pártok, 191
 - polgár, 180
 - propaganda, 200
 - szó, 180
 - társadalmi modell, 27
- liberalizmus, 123, 132, 142, 150, 168, 180, 191, 233
 - ezmei köre, 143
 - felfogása, 132
 - képviselői, 180
 - klaszikus, 143
- Liberalizmus
 - fogalom, 228
- Lifsic, 21
- lignin, 54
- limonit, 318
- lipid, 56
- Lipschitz, 361
- Liszt, 360
- lobbyérdekek
 - monopol, 335
- Locke, 127, 129, 228
- Loge de Contrat Social, 192
- Loge de la Candeur, 192
- Loge de Neuf Soeurs, 192
- logika, 11, 12, 16, 26, 28, 64, 79, 90, 157, 323, 339, 366
 - apriori, 358
 - bázisa, 330
 - fejlődése, 365
 - feladata, 11
 - ítéletfunkciója, 25
 - kérdései, 366
 - matematikai, 157
 - megalapozása, 357
 - módszere, 358
 - tiszta, 353
 - tudománya, 10
- logikai, 228
 - megnyilvánulás, 329
 - pozitívizmus, 124
 - struktúrák, 366
- logikai pozitívizmus, 233
- logikum, 25
- logikus, 75, 81
 - elme, 158
 - én, 74, 152
 - magyarázat, 35
- logosz
 - fogalom, 228
- López Garcia, 32
- Lorenz, 18, 84, 85, 86, 342, 343, 344, 345, 346, 347
- Lorenzo
 - II., 231
- Lorraine
 - fogalom, 229
- Lót, 110
- Lotar, 229
- Lotaringia, 229
 - fogalom, 229
- Lotaringiai Ferenc, 229
- Louis
 - Blanc, 127
- lovag
 - fenntartás költsége, 162
- lovagrend, 208
- lovak
 - társadalmak, 181
- Lovas, 140, 141
- Lucifer, 91, 108, 190, 220
- Lukács, 19, 20, 126, 231
- lulu, 113, 319
- Lux – ferre, 190
- Lytard
 - fogalom, 229
- Maat, 115
- Mach, 17
- Machiavelli, 229
 - fogalom, 229

machiavellista, 229
 macska
 kromoszóma, 59
 magántulajdon
 megszüntetése, 124, 190
 társadalmasítása, 125
 magánvaló, 17, 176, 229, 311
 valóság, 311
 magány, 80
 magasabbrendű, 125
 fajta, 132
 szellemi képesség, 133
 magasabbrendűség
 bizonyítéka, 168
 igazolása, 168
 tervezgárdálkodás, 186
 magatartásgenetika, 83, 229, 341
 magatartástan, 213
 Magdaléna, 108, 109
 magerők, 44
 mágikus
 háttérerő, 125
 Magna Charta, 154
 mágus, 97
 Mágus, 108
 mágusok, 97, 115, 319
 eredete, 115
 magyar, 69, 98, 100, 103, 105,
 127, 140, 185, 246, 301, 302,
 305, 308, 309
 államvezetés, 171
 bölcsele, 126
 ember, 88, 365
 felfogás, 89
 fordítás, 140
 forradalom, 21, 186
 gazdaság, 186
 hitvilág, 176, 320
 hitvolág, 114
 huszárság
 segítsége, 189
 iskolarendszer, 193
 jobbágyság, 142
 király, 154
 korona, 127, 189
 közösség, 82
 köztudat, 336
 kultúra, 334
 lakosság, 198
 megmaradás, 336
 műveltség, 88, 95, 152, 318
 nagy család, 150
 nemzet, 24, 199
 népi hitvilág, 116
 népmesék, 24, 104
 népmesevilág, 135
 nyelv, 24, 61, 69, 169, 222, 318
 nyelvi műveltség, 42
 nyelvújítás, 332
 ősvallás, 101, 103
 parlament, 169
 sajátságok, 337
 szabadságharc, 185
 szellemi élet, 199
 Szentkorona, 135
 szó, 142
 szocialista, 183

szokás, 162
 társadalom, 168, 198
 termőföld, 184
 terület, 316
 történelem, 315
 tudomány, 334, 337
 tündér, 320
 viszonyok, 185
 Magyar Alföld, 333
 Magyar Élet, 189, 191
 Magyar Királyság, 135, 154, 155,
 161, 199
 Magyar Kommunista Párt
 főtitkára, 184
 magyar őshonos, 236
 magyarok
 megvetése, 189
 Magyarok Világszövetsége, 140
 Magyarország, 144, 167, 168, 185,
 186, 335
 ura
 korlátlan, 184
 magyarországi
 faluközösségek, 127
 magyarság, 220
mahájána, 102
 Mahavira, 102
 Mahávira, 211
 Máimon
 hitfelfogása, 189
 Maimonidész
 fogalom, 229
 Majakovszkij, 361
 Majmúni, 229
 Majna-Frankfurt, 10
 Makarenko, 147
 Makkabeus, 222, 246
 Makkabeusok
 ideje, 222
 makromolekula, 31, 32, 35, 49, 50,
 54, 57, 62
 geometriája, 35
 kicsapás, 32
 kicsapott, 34
 önreprodukáló, 86
 makromolekuláris, 32
 reakció, 32
 Malájföld, 145
 Malevics, 362
 Mammu, 203
 Manasseh, 117, 223
 Manet, 360
 Mani, 108, 109
 fogalom, 229
 tanai, 108
 manicheizmus, 108, 119, 240
 manichenizmus
 fogalom, 229
 manicheus
 életforma, 109
 manipuláció, 230, 335
 manipulált
 hírközlés, 159
 Mannheim, 19
 historizmusa, 19
 Mao, 21, 158
 maoizmus, 21

Marc, 361
 Marcus Aurelius, 242
 Márdokeus-Naomi, 122
 Marduk, 113, 119, 211, 243, 319
 fogalom, 230
 Maréchal
 fogalom, 230
 Mária, 106
 képe, 127
 Mária Antoinett, 191
 Mária Magdaléna, 109, 214
 Mária Terézia, 127, 155, 182, 189,
 190, 229, 315
 hadjáratai, 189
 Mariamman, 91
 Marinetti, 361
 Maritain
 fogalom, 230
 márk, 182, 192
 Markó, 29
 Marrs, 22, 92, 133
 Mars, 45, 98, 99
 Marschalkó, 132
 Marshal, 63, 64, 92
 Marss, 92, 172, 179
 Márton, 180
 Marx, 10, 13, 14, 17, 18, 19, 21,
 124, 125, 127, 130, 158, 186,
 214, 358, 363, 364
 fogalom, 230
 halála, 128
 munkássága, 127
 született, 125
 marxi
 eszme, 19
 fejlődés, 331
 tévedés, 364
 történelemszemlélet, 20
 marxista, 19, 20, 190
 eszme, 185
 esztétika, 21
 felfogás, 148
 gazdaságtan, 125
 hazugság, 146
 ideológia, 19, 363
 irányvonal, 21
 nézetek, 149
 nyelv, 146
 osztályelmélet, 90
 vélemény, 148
 marxizmus, 10, 19, 20, 126, 177,
 178, 235
 bírálat, 363
 elindul, 131
 elmélete, 20
 eszméje, 125
 felülvizsgálata, 19
 forradalmi
 magja, 20
 híve, 147
 leninizmus, 90
 tétele, 179
 tételei, 127
 Masaccio
 fogalom, 230
 Masereel, 361
 második horizont, 111, 319

- másodlagos
 principium, 108
 mássálétel, 11, 12
 Masson, 362
 matematika, 16, 352, 366
 alapelvei, 357
 alapjai, 357
 bázisa, 330
 fejlődése, 356, 365
 logikai alapja, 357
 nyelve, 47
 törvényei, 353
 matematikai, 17, 23, 26, 39, 63,
 158, 327, 330, 357
 dedukció, 353
 egyenlet, 322
 egyenletek, 326
 elemzés, 357
 értelem, 48
 fogalom, 39
 forma, 63
 formula, 48
 jelek, 361
 képességek, 328
 készség, 157
 leírás, 90
 logika, 157
 megalapozás, 357
 megnyilvánulás, 329
 módszerek, 40
 nem lineáris, 194
 operációk, 39
 pont, 46, 47
 struktúrák, 366
 materialista, 124, 206
 fogalom, 230
 szemlélet, 19
 történelem, 18, 19
 materialisztikus
 fogalom, 230
 materializmus
 dialektikus, 158, 177, 178, 192
 módszere, 21
 rendszere, 72
 eszméje, 181
 eszmerendszere, 188
 fogalom, 230
 fogalomköre, 90
 illúziói, 14
 történelmi, 127, 177, 181, 188
 mathesis universalis
 fogalom, 230
 Mathieu, 362
 matriarchátus, 203
 mátrix, 39
 maximák
 fogalom, 230
 maya, 187
 Mazzini, 17, 129
 mechanikai, 12, 54
 ág, 16
 megoldás, 30
 szilárdság, 53
 törvények, 353
 mechanizmus, 230
 méd, 115
 uralkodó, 110
 média, 156, 158, 167, 193, 195,
 335
 agymosó, 197
 képi, 159
 képviselői, 199
 tozódása, 334
 Medici, 231
 Medina, 118
 meditáció, 133, 158
 megismerés, 10, 21, 26, 76, 79, 82,
 230, 323, 353, 365
 célja, 102
 emberi, 323, 365
 eszköze, 361
 fogalmi, 26
 igazsága, 352
 központok, 366
 módszertana
 stratégiája, 321, 323
 mozgalma, 366
 összetevői, 339
 tárgyai, 353
 tárgyköre, 323
 tudomány, 366
 tudománya, 366
 tudományos, 13, 359
 megsemmisítő
 munkatáborok, 131
 megtanult, 72
 jelek, 72
 magatartás, 72
 tulajdonság, 73
 viselkedés, 74
 megvalósító
 mozgalom, 125
 megváltás, 25, 89, 100
 első, 109
 kérdésköre, 110
 társadalmi, 149
 megváltó
 mennyei, 100
 Megváltó, 105, 117
 megvilágosodás, 230
 állapota, 93
 megvilágosodott, 220
 Mein Kampf, 129, 130, 132, 304
 Mekka, 118, 119, 120
 Melacka, 91
 Melanion, 315
 melankolikus, 77, 230
 Melbourne, 98, 179
 mellék-kvantumszám, 41
 mellérendelés, 24, 26, 89, 136,
 152, 154, 198
 példái, 314
 mellérendelő, 23, 24, 105, 123,
 169, 194, 236, 315, 366
 alapfelfogás, 156
 bölcseleti rendszer, 24
 értelmezés, 61
 felfogás, 89, 198
 fogalom, 230
 gondolkodás, 94, 315, 321
 gondolkodási mód, 91
 szeml, 101
 mód, 88
 rendszer, 156
 szemlélet, 96, 104, 135, 176,
 181, 187, 188, 314, 317, 321
 oktatása, 196
 szemléleti mód, 23, 123, 194,
 315
 szemléleti módszer, 202
 szemléletű
 társadalom, 155
 társadalom, 24, 187
 világszemlélet, 9, 313
 viszony, 155, 314, 318
 mellérendelt, 35
 viszony, 70
 mém, 195, 230, 242
 mémek, 74, 88, 152
 Mensáros László, 140
 mensevik, 20, 230
 kézikönyv, 128
 mentálhigiénés
 útvesztő, 339
 mentálhigiénia, 152, 231
 mentális, 231
 összetevők, 339
 menny, 123
 mennybemenetel, 106
 mennyei, 231
 dolgok, 222
 elhivatottság, 244
 eredetű, 123
 lény, 108, 241
 lét, 100
 megváltó, 100
 tér, 108
 mennyek
 ország, 114
 mennyország, 98
 menysevik, 206
 Merkúr, 98, 99, 223
 Mérleg, 99
 Merowing, 175, 182
 idők, 175
 Merz, 205
 mesék, 7, 9, 30, 151, 152, 311, 313
 tanító, 315
 messzah, 231
 Messiás
 fogalom, 231
 modernkori, 190
 várása, 189
 mester, 108, 121
 beavatása, 141
 Mester, 108, 109, 118
 fogalom, 231
 teremtő, 136
 mesterséges
 egyenlősítés, 145
 tárgyak, 357
 metafizika, 10, 103, 208, 354
 feltámasztása, 78, 339
 fogalom, 231
 kiküszöbölése, 124
 paradoxonai, 354
 törzse, 353
 metafizikai, 15, 26
 fogalom, 231
 gyökérzet, 354
 korszak, 16

- megismerés, 15
 spekulációk, 15
 szemlélet, 314
 metafizikai állapot, 15
 metafizikum, 25
 metafizikus
 bölcséleti módszer, 202
 megoldás, 78, 338
 metafora
 fogalom, 231
 metropolita, 105, 231
 Metzinger, 361
 Mezopotámia, 320
 mezopotámiai
 hitvilág, 112
 Mezopotámiai, 213
 mezőgazdaság, 100, 142, 148, 160,
 161, 162, 165, 167, 182, 317
 értékteremtő, 167
 kialakulása, 194
 munkaerő szükséglete, 165
 mezőgazdasági
 tőke, 162
 Michau, 362
 Michelangelo
 fogalom, 231
 Michelozzi, 207
 Mihály, 105
 Mill, 17
Millenial Dawnism, 121
 Miller, 57, 365
 Millne, 17
 mimézis
 fogalom, 231
 Mimir, 112
 Mind
 fogalom, 231
 mindenki egyenlő, 28, 124, 128,
 140, 144, 179
 mindenki mindenkié, 146
 Mindentlító királylány, 315
 Mirabeau, 192
 tanulmánya, 192
 Miró, 362
 Mises, 132, 143
 misztériumok
 fogalom, 231
 misztikus, 95
 erő, 117
 erők, 97
 mitikus, 51
 állatmesék, 8, 312
 emlékezet, 7, 311
 hagyomány, 9, 313
 jelenség, 97
 jelképek, 362
 lény, 95
 mitokondriális
 DNS, 232
 mitokondrium, 35, 49
 fogalom, 232
 mitológiai
 témák, 360
 mítosz, 232
 mítoszkincs, 313
 mítoszmagyarázat, 8, 313
 mítoszok, 7, 8, 114, 311, 312, 319
 feldolgozása, 8, 312
 isteni, 117
 jelentései, 313
 világa, 30
 Mitterer
 fogalom, 232
 Moábita, 137
 Mobil, 183
 modern
 rabszolgaság, 132
 szociológia, 359
 modernizmus, 204
 fogalom, 232
 Mohamed, 118, 119, 120
 halála, 120
 lánya, 118
 seregei, 119
 sikerei, 119
 tekintélye, 119
 mohamedán
 hitre
 tért, 190
 vallás
 alaptétele, 120
 mohamedanizmus, 119, 120
 Moholy-Nagy, 362
 moksa, 104
 moláris, 33
 szabad energia, 31
 molekula, 32, 33, 36, 53, 54, 69,
 212
 reakciója, 33
 szénhidrát, 54
 tömege, 31
 vegyület, 41
 víz, 38
 molekulapálya, 41
 molekuláris, 31, 35, 52
 biológia, 356
 hártya, 62
 hordozó, 210
 kifejezések, 357
 rendszer, 232
 szerkezet, 57
 vegyület, 38, 52
 moloch, 97
 Momotani, 32
 monarchia, 142, 171
 alkotmányos, 171
 Monash, 179
 monász, 207
 mondai példakép, 205
 Mondrian, 362
 Monet, 360
 monizmus, 211
 monokultúra, 188
 monomer, 32
 monopol, 232
 gazdaság, 179
 jog, 164
 lobbyérdek, 335
 monopólium, 162
 monopóliumok, 162, 183
 monoteizmus, 15, 232, 245
 Montesquieu, 17
 fogalom, 232
 Moore, 362
 morál, 134, 232, 323
 episztemológiája, 340
 normatív ismerete, 79
 morális
 technika, 329
 Mordechai, 125
 Morgan, 141, 305
 Morisot, 360
 Moritz Schlick, 205
 moszkvai
 irányítás, 186
 moszlimok, 120
 kötelessége, 120
 Mózes, 92, 100, 117, 118, 119,
 138, 202, 203, 223
 1. könyve, 108, 118, 136
 5. könyve, 117, 118, 136
 fogalom, 232
 könyvei, 243
 népe, 138
 története, 100
 törvényei, 92, 119, 138, 140,
 175
 mózesi
 felfogás, 131
 irodalom, 118
 könyvek, 118
 törvények, 136, 224
 mtDNS, 35, 49, 50, 52, 210, 232,
 244
 MtDNS
 fogalom, 232
 múltatlanság
 közös, 180
 Munch, 360
 munka, 21, 90, 95, 104, 122, 125,
 126, 127, 128, 135, 142, 145,
 146, 152, 154, 168, 190, 337
 emberi, 18
 értékelmélete, 177
 fizikai, 125
 kényszer, 178, 184
 mennyisége, 128
 szellemi, 125, 177
 szervezettsége, 16
 termelékenysége, 182
 munka-értékelmélet, 127
 munkakerülő
 közveszélyes, 184
 munkamegosztás, 16, 20, 170, 180,
 197, 359
 nemzetközi, 351
 munkanélküliség, 128
 munkás, 125, 126, 170, 177, 183,
 241
 arisztokrácia, 126
 ember, 185
 hatalom, 125
 oroszlány, 179
 osztály, 19, 235
 származás, 126, 184
 tömegek, 21
 munkás vezetők, 19
 munkárisztokrácia, 126
 munkásmozgalom
 fogalom, 232
 vezetése, 131

- munkások
 sztrájkja, 186
 munkáosztály, 125, 126, 128, 177, 178
 állama, 125
 angol, 126
 élcsapata, 126, 178
 elnyomása, 19
 felszabadítása, 364
 hatalma, 241
 képviselte, 241
 kizsákmányolása, 127
 nemzetközi, 128, 179
 orosz, 179
 öntudata, 126
 prófétái, 158
 vezető ereje, 125
 munkáspárt, 125
 munkáspártok
 bolsevik, 191
 munkásvezér, 206
 munkatábor, 232
 munkatáborok, 217
 megsemmisítő, 131
 Muspellheim, 111, 112
 mutáció, 51, 52, 59, 60, 66, 232
 állandó, 60
 meghatározás, 59
 muzulmán
 hitvilág, 119
 rendek szellemisége, 192
 muzulmánok, 119, 165
 istene, 118
 működő, 24, 30, 34, 35, 120, 189, 194, 327
 egyed, 36, 56
 egység, 152
 elkülönülten, 328
 ember, 73
 gazdaság, 167
 jelentések, 327
 mechanizmus, 36
 önszabályozott, 48
 rendszer
 önszabályozott, 70
 személyiség, 78
 társadalom, 135, 150
 természettudomány, 332
 világ
 teremtése, 174
 München, 189, 191
 műszaki
 tudományok, 335
 műveltség, 72, 87, 88, 95, 134, 151, 152, 156
 alkotásai, 157
 átorokító, 152
 átorokítása, 74
 ausztrál bennszülött, 94
 Çatal Hüyük, 318
 elemei, 150
 emberi, 85
 eszme, 133
 görög, 129
 indiai, 188
 jelképei, 103
 káros, 191
 lélekhívó, 101
 liberális, 180
 magyar, 152
 megtanulása, 72
 Subalyuk, 93, 316
 szellemi, 151
 szellemi összetevő, 152
 Uluzzi, 316
 műveltségi, 32, 74, 87
 átorokító egységek, 150
 elemek, 87, 197
 határok, 179
 igények, 188
 kapcsolatok, 134
 közeg, 157
 színvonal, 186
 terület, 181
 művészet, 13, 16, 19, 158, 360
 absztrakt, 362
 underground, 21
 művészi, 13, 360
 alkotásmód, 359
 alkotások, 157
 ellenállás, 362
 elrendezés, 360
 megjelenítés, 88
 megnyilvánulás, 329
 szközök, 361
 tevékenység, 361
 utánzás, 21
 náci
 állam
 eszmei alapja, 191
 eszmerendszer, 133
 fogalom, 232
 ideológia, 131
 ideológia
 alapja, 129
 párt
 zsidóellenessége, 131
 rendszer
 biológusa, 131
 Náci Párt, 132
 nacionalista, 223, 232
 zsidó, 208
 nacionalizmus
 fogalom, 232
 náciizmus, 14, 94, 123, 128, 131, 146, 191, 219
 bukása, 131
 eszméje, 130
 eszmerendszere, 130, 131, 142
 fogalom, 232
 kialakulása, 130
 létrejött, 131
 nemzet, 128
 vallás, 129
 vérengzése, 150
 Nag Hammadi, 306
 Nagy Bumm, 236
 nagy francia forradalom, 133, 142, 189
 ideje, 124, 127
 Nagy Frigyes
 hadereje, 130
 Nagy Hústál, 96
 Nagy Károly, 229
 Nagy Konstantin, 106, 175
 Nagy Medve, 312
 Nagy Sándor, 188, 241
 Nagy Testvér
 szervezete, 191
 Nagyasszony, 88
 nagybirtokos, 165
 Nagy-Britannia, 161
 nagycsalád, 155, 233
 nagykereskedelem, 165
 Nagymester
 Frigyes
 II., 189
 nagytökés, 125, 207
 Nammu, 112
 Nanna, 112
 Nap, 9, 44, 47, 67, 91, 92, 95, 97, 98, 99, 111, 112, 114, 115, 174, 222, 223, 314
 fia, 97
 hírnöke, 91
 korongja, 114
 mozgása, 97
 tányérja, 115
 napciklus, 103
 napéjegylenlőség, 97, 100, 117
 napenergia
 befogása, 35
 Naphtali, 138
 napi haszon, 233
 elve, 183
 napóleoni
 háborúk, 172
 vérontás, 18
 Nappal, 112
 nazarén egyház, 105
 Nazional Sozialist Partei, 132, 232
 Neilson, 32
 neandervölgyi, 93, 233
 elem, 316
 ember, 94, 316
 negatív, 32, 38, 39, 41, 43
 elemek, 38
 érzések, 76
 folyamatok, 352
 hangulati elemek, 334
 hatások, 78, 338
 jellegű, 38
 következmények, 331
 megítélés, 336
 tapasztalatok, 126
 tendenciák, 337
 töltés, 52, 63
 töltésű, 49
 töltet, 113
 töltetű, 319
 tömeg, 45
 válasz, 169
 Neh
 13, 137
 Nehémiás, 137
 Neisser, 365
 nem OK, 75
 nem-cselekvés, 123
 nem-én, 74, 76
 nem-En, 233
 nemes, 29, 37

- birtokos, 125
 elemek, 40
 fém, 183
 férfiak, 130
 gáz, 41
 igazság, 102
 nyolcas út, 102
 szándék, 194
 nemesgáz, 40, 41
 alak, 41
 nemesség, 139, 154, 161, 182, 192, 233, 244
 felsőbbrendűsége, 130
 fönntartása, 139
 képviselői, 223
 született, 114
 német, 14, 121, 129, 130
 dadaisták, 361
 élettér, 129
 eszmekép, 132
 faj
 élettere, 131
 fejedelemségek, 189
 filozófus, 14
 fogság, 162
 főnemesség, 129
 hadurak, 128
 hercegségek, 129
 historizmus, 19
 idealista rendszerek, 14
 idealizmus, 13
 irányzat
 politikai, 232
 katonai ellenőrzés, 130
 kommunisták, 131
 kritikus, 14
 kultúrkör, 129
 munkatáborok, 185
 náci
 állam, 191
 munkatábor, 185
 nacionalizmus, 232
 nácizmus, 219
 nemzeti
 szocialisták, 128
 nép, 130
 politikai gondolkodó, 19
 pozitívizmus, 17
 sör, 167
 szaporulat, 131
 szemlélet, 189
 szocializmus, 18
 vér
 felsőbbrendűsége, 129
 vezetők, 364
 németek kiirtása, 130
 németföld
 nácizmus, 131
 nem-indoeurópai őslakosság, 236
 nemzet, 233
 szintje, 351
 nemzetgyűlés, 154
 nemzeti, 128, 191
 alap, 208
 bank, 172
 bankok, 163, 164
 elkötelezettség, 199
 elnyomás, 336
 érzelmű, 199
 forradalom, 21
 hit, 96
 jelleg, 128
 jog, 14
 keretek, 352
 kisebbség, 246
 kötődés, 191
 felszámolása, 191
 közösségek, 351
 kultúra, 365
 műveltség, 180
 össztermék, 145
 polgár, 129
 rítus, 97
 sajtóságok, 337
 szocialista
 mozgalom, 130
 pártok, 191
 szocialisták
 eszmerendszere, 128
 termék, 145, 167, 168, 173, 216
 összes, 167
 Nemzeti Bank, 164
 pénzt kibocsátó, 164
 nemzetiség, 233
 nemzetközi, 233
 kommunista mozgalom, 185
 kommunizmus, 184
 munkamegosztás, 351
 munkásmozgalom, 186
 munkásosztály, 128
 pénzkölcsönző, 199
 bankhálózat, 131
 Nemzetközi Kereskedelmi Szervezet, 191
 Nemzetközi Valuta Alap, 221
 nemzetköziség, 128, 191
 nemzetség, 151, 152, 233, 357
 jelentősége, 154
 neoavantgard, 360
 neodarwinista
 eszmerendszer, 198
 neodarwinizmus, 22, 27, 78, 90, 132, 133, 179, 191, 334
 felfogása, 133
 fogalom, 233
 neoliberais, 146, 150
 eszme, 147, 148, 191
 eszmék, 156
 eszmerendszer, 133, 150, 151, 179, 192, 198
 felfogás, 180
 gazdaság
 monopol, 179
 gazdasági modell, 167
 modell, 166
 nézet, 149
 nézetek, 149
 rend, 196
 neoliberalizmus, 94, 132, 143
 eszmei hajtóereje, 179
 fogalom, 233
 szótára, 180
 neolitikus, 233
 társadalmak, 181
 neológ
 fogalom, 233
 neon, 40, 41
 neopozitivist, 203
 neopozitivist filozófia, 205
 neopozitívizmus, 124, 233, 358
 neoskolasztika
 fogalom, 233
 neotomizmus
 fogalom, 233
 NEP, 128
 nép
 ellenségei, 184
 ópiuma, 126
 népfőlség, 89, 153, 169, 233
 elve, 169, 170, 171, 179, 196, 319
 Nephtis, 115
 népi demokrácia, 126, 184
 ellenségei, 184
 népoktatás, 154, 155, 168, 176
 káros, 132
 lerobbantása, 195
 megvalósítása, 198
 színvonala, 193
 Neptunusz, 99
 Neschama, 138
 neurobiológia, 366
 neurofiziológia, 365
 fogalom, 233
 neuronhálózat, 66
 neutron, 29, 39, 40, 41, 43, 44
 diffrakció, 42
 gömb, 44
 hullámtermészete, 42
 tömege, 43
 nevelés, 88, 95, 134, 147
 célja, 190
 New Lanark, 124
 New York, 307, 309
 Newton, 42, 228
 Nezval, 362
 nformációs társadalom, 216
 nibecharizmus, 237
 fogalom, 233
 nicaei zsinat, 110
 Nicolas, 308
 Nidavellir, 111
Nibelung, 129
 Nietzsche, 22, 89, 129, 130, 139, 150, 364
 bölcséleti rendszere, 130
 eszméi, 129
 fajelmélete, 130
 felfogása, 129
 fogalom, 233
 Niflheim, 111, 112
 Nílus, 100, 111, 202
 áradása, 97
 Nintu, 112
 nirvána, 102
 nitrogén, 37, 52
 nivellálódás
 fogalom, 234
 Noé, 110, 204, 240
 hajója, 100
 noétikai

- fogalom, 234
 Nolde, 361
 nomádok, 116, 120
 Notre Dame, 108
 de Lumiér, 108
 nő, 61, 91, 95, 149, 223, 351
 férfi
 egyenjogú, 94
 kapcsolata, 146
 másodszülött, 117
 szerepe, 95, 318
 szülő, 203, 348
 ura, 315
 női
 istenség, 115
 nőtény, 55, 56, 60, 71, 150, 151, 348, 349
 növekedés, 167, 168, 186
 arányszáma, 168
 gazdasági, 168, 186, 192
 hajtóereje, 195
 trendje, 186
 üteme, 168
 növekedési
 ütem, 168
 növényi, 53, 54, 55, 60, 95
 áldozat, 116
 egysejtűek, 60
 élet, 61, 115
 fooszintézis, 53
 jegyek, 96
 lét, 55
 megnyilvánulás, 9, 313
 rendszer, 60
 rostok, 60
 világ, 22
 Nu, 114
 nukleon, 44
 numerikus analízis
 fogalom, 234
 Nunu, 113, 114, 319
 Nut, 115
 nyajogú társadalom, 203
 nyelvfejlődés
 elmélete, 344
 nyelvi
 eszközök, 357
 fordulat, 357
 követelmények, 341
 múlt, 336
 nyelvi kiegyenlítődés, 234
 nyelvkiegyenlítődési, 344
 nyelvtan, 68
 Nyilas, 99
 Nylon, 32
 Nyugat-európa, 131, 142, 192
 visszatérés, 189
 Nyugat-Európa, 333
 nyugat-európai
 társadalmak, 143
 Nyugat-római Birodalom, 175
 O'Brian, 59
 O'Brien, 52, 58
 objektív világ
 tükre, 64
 Odin, 92, 111
 Offenbach, 190
 bárója, 190
 OK, 74, 75
 Okeanosz, 227
 okkultista
 fogalom, 234
 ókori, 312, 322
 bölcselet, 91
 egyiptomi, 241
 társadalom
 görög, 129
 történelemhamisítók, 333
 törvények, 135
 világ, 8
 okosság, 313
 oksági, 321
 törvények, 17, 43
 oksági törvények, 221
 oktatás, 92, 128, 140, 141, 151, 161, 193
 ingyenessége, 185
 jelentősége, 168
 jellege, 155
 kérdése, 192
 közös, 155
 lezüllesztése, 173
 szinvonala, 193
 társadalmi, 152
 vezérelt, 198
 Oláh, 61
 olasz
 futuristák, 361
 Olaszország, 107
 ólom, 99
 Olümposz, 112
 omrid
 királyok, 222
 ón, 99
 ondó, 56, 91
 ontologiai istenérv
 fogalom, 234
 optikokinetikai, 345
Ora et labora, 164
 Orániai Vilmos, 228
 Orbán, 309
 organizmus, 234
 organon
 fogalom, 234
 Ormazd, 116
 orosz, 21, 124, 176, 186
 dekabrista lázadás, 133
 elnyomás, 131
 emigráns, 20
 forradalmár, 19
 forradalom, 361
 munkásosztály, 128, 179
 népek, 20
 síkság, 316
 szó, 246
 sztyeppe, 111
 Orosz Kommunista Párt, 20
 Oroszlán, 99
 Oroszország, 20, 127, 168, 186
 ipari termelése, 168
 összes nemzeti terméke, 168
 országgyűlés, 154
 ortodox, 18, 105, 106
 egyház, 176
 fogalom, 234
 marxisták, 21
 vallás
 fogalom, 234
 orvosi, 66, 152
 ellátás, 185
 hipnózis, 7, 311
 munka, 352
 technika, 329
 Orwell, 126, 128, 168, 173, 179, 180, 191, 305, 306
 víziója, 179, 193
 Ószövetség, 92, 105, 108, 109, 114, 116, 117, 136, 202, 203, 204, 218, 222, 235, 242, 244
 fogalom, 235
 nyelve, 217
 rasszizmusa, 129
 ószövetségi
 minta, 132
 osztály
 elmélet, 334
 fogalom, 235
 osztályellenség, 185, 235
 osztályelmélet, 125, 128, 235
 alapja, 125
 osztályelméletben
 marxista, 90
 osztályelnyomás, 235
 kommunista, 336
 osztályharc, 235
 elmélet, 334
 osztályhatalom, 126
 osztrák
 békeszerződés, 185
 parlament, 130
 Ótestamentum, 116, 235
 Ottawai Múzeum, 162
 Ovidius, 315
 Owen, 18, 19, 124, 127, 230
 fogalomtára, 127
 oxigén, 37, 38, 41, 52, 53, 54, 55, 61, 95
 hiány, 67
 Ozirisz, 106, 113, 114, 115, 219, 222, 235, 240, 320
 Ödipusz
 komplexus, 357
 öfelseje ellenzéke, 178
 ökumené
 fogalom, 234
 öldöklő harc, 78
 önállóság, 85, 342
 önellátó műveltség, 236
 önkényuralom, 191
 önkorlátozás, 102
 önreflexív, 235
 kritika, 339
 önreprodukáló, 235
 makromolekula, 86
 önsanyargató, 204
 önszabályozó
 mód, 151
 rendszer, 67, 73, 154, 166, 172, 192
 társadalom, 141
 önszabályozott, 48, 55, 75

- rendszer, 62, 67, 70, 194, 195
- öntudat, 11, 62, 235
 - emberi, 87
 - valósága, 353
- önzés, 350
- önzetlenség, 350, 351
 - biológiája, 350
- ördög, 110
 - világa, 109
- öregek tanácsa, 198
- Öreg-Európa, 181
- örök, 36, 89, 123, 352, 362
 - álom, 191
 - anya, 108
 - anyag, 318
 - béke, 23
 - búcsú, 106
 - élet, 105, 174, 175, 216
 - elvek
 - született, 353
 - gyehenna, 106
 - gyötrelem, 106
 - idők, 320
 - körforgalom, 104
 - lélek, 320
 - létező, 88
 - mehasonlottság, 357
 - szabályok, 198
 - teremtő, 129
 - tűz, 115
 - változatlan, 322
- örök lényeg
 - Isten, 11
- örök tűz, 235
- öröklés, 182
 - kódja, 59
 - női ági, 320
- örökléstan, 92
- örökléstani törzs-fa
 - fogalom, 234
- örökösödés
 - megszünttetése, 190
- örület, 361
- Ősádám, 92, 235
- ősanya, 203
- Ősanya, 123
- ősasszony, 319
- Ősatya, 123
- Ősbika, 115
- őselem, 109, 111, 112
- Ősemlő, 115
- őseredet, 235, 320
- Őséva, 92
- ősi tudáskincs, 235, 321
- őskáosz, 203
- őskereszténység
 - fogalom, 235
- őskezdő, 113, 319
 - lényege, 319
- Őskirály, 113, 320
- őskommunista_társadalom, 180
- ősközösség
 - ausztráliai, 187
- ősközösségi
 - társadalom, 127, 160, 180, 181, 187
- őslakosok
 - kipusztulása, 188
- őslélek, 236
 - isteni, 318
- őslény, 108, 111, 112, 114, 117, 236
 - megnevezhetetlen, 117
 - teremtő, 113
- őslétező, 8, 90, 110, 111, 114, 115, 117, 205, 214, 216, 223, 236, 319
 - egyetlen, 107, 108, 109, 112, 113
 - férfi, 113
 - fogalma, 319
 - két, 108
 - megszemélyesített, 89
 - passzív, 111
 - sumér, 203, 243
 - teremtő, 118
- ősleves, 236
- Ősnövény, 115
- ősóceán, 236
- ős-óceán, 112
- ősrobbanás, 46, 47, 236
 - fénye, 47
- ősvíz, 113, 114, 236
- összeadódott
 - tudat, 87, 88, 90
- összellelem, 236
- ösztönlény, 77
- Öveges, 335
- P2
 - fogalom, 236
- pacifisták, 236
 - felhigító, 131
- Padányi, 151, 306
- Palazzeschi, 361
- Palesztina, 109, 117, 224
- palesztinai, 222
 - állam, 222
 - elnevezés, 97
- páli, 102
- páli levelek, 236
- páli nyelv, 236
- Pályi, 29, 30, 32, 57, 61
- Panaitiosz, 242
- Pandóra-mítosz, 204
- pángermán
 - mozgalom, 130
- pánlogizmus, 10, 236
- panteista, 108
 - feldolgozás, 114
- panteizmus, 236
- papa, 104
- pápa, 78, 105, 106, 135, 175, 202, 338
- papírpénz, 163, 164, 166, 172, 183
 - árucikk, 166
 - értékcsökkenése, 166
- papság, 113, 123, 152, 245
 - amarnai, 202
 - beavatott, 175
 - feladata, 175
 - hatalmi szervezet, 176
 - intézménye, 321
 - képviselői, 223
 - uralkodó, 320
- Paradicsom, 119
- paradigma
 - fogalom, 236
- parajelenség, 236
- parajelenség, 87
- Párán, 118
- parancsnoki, 151
 - elvek, 23
 - feladatkör, 24
- parancsuralmi, 171, 236
- paraszt, 185, 236
- párhuzamos, 75, 80, 82, 143
 - evolúció, 347
 - folyamatok, 365
 - jelképek, 318
 - kölcsönhatás, 75
 - kölcsönhatások, 81, 82
 - logikai rend, 176
- Párizsi Kommün, 19
- Parkinson, 157
- parlagfű, 69
- Parmenidész, 211
 - fogalom, 236
- Parsiizmus, 115
- párszizmus
 - fogalom, 236
- Párt
 - egyetlen erő, 184
 - ideológiai szempontjai, 184
 - szelema, 185
- Párthus Birodalom, 319
- pártkatona, 74, 236
- pártprogram, 154
- Pártus Birodalom, 115, 229
- pártusok, 229
- pártvezetők, 178
- Parúzia, 363
- párválasztási stratégiák, 348
- pásztor, 116, 153, 187
 - műveltség, 317
- társadalmak, 151, 181, 187
- társadalom, 188
- törzsek, 217
- pásztortársadalom, 236
- pátriárka, 105, 117, 218
- Patrubány, 140
- Patterson
 - William, 164
- Pauler, 24
- Peano, 357
- Pease, 71, 159
- Pecquer, 127
- Peirce, 357
- pelagéz, 170, 236
 - városok, 169
- Penfield, 66
- Pentecost, 106
- pénz
 - abszolút értékmérő, 197
 - isten, 162
 - uralma, 162
- pénzcsinálás, 167
- pénzkibocsátás
 - monopóliuma, 164
- pénzkölcsönző, 131, 172, 173
 - bankárok, 180
 - rendszerel, 199

- pénzkölcsönzők, 189
 felfogása, 191
 pénzromlás, 163
 pénzromlás,, 221
 pénztorzó, 191
 percepció, 17, 236, 325, 326, 345
 érzéki, 326
 hallási, 343
 határai, 326
 Péret, 362
 perfekcionizmus
 fogalom, 236
 periodikus
 elrendeződés, 38
 periódusos rendszer, 37, 40, 41
 Perizeusok, 136
 peroxidáz, 54
 perzsa
 király, 108
 népesség, 116
 nyelv, 104
 történelem, 115
 Perzsa Birodalom, 118, 229
 perzsák, 117, 119
 Perzsia, 116, 117, 246
 Péter
 apostol, 77
 petesejt, 56
 Petőfi, 103, 143
 Petőfi Sándor, 143
 Petrarca
 fogalom, 236
 Petty, 127
 Philolaosz, 211
 Philon, 229
 Phülebosz, 209
 phüszisz
 fogalom, 236
 piac, 20, 132, 163, 166, 167, 168, 177, 183
 csatatér, 179
 eyesített, 359
 munkaerő, 183
 szabadsága, 183
 világ, 179
 piaci, 132, 143, 177
 érték, 183
 értéktörvények, 186
 mechanizmus, 17
 termék, 158
 piaci érték, 236
 Picabia, 361, 362
 Picasso, 361
 Pickthall, 120
 PID, 48, 49
 PID vezérlés
 fogalom, 236
 piramis
 feliratok, 111
 Pireneusok, 109, 110, 202, 214
 Pirin, 32
 Pisarro, 360
 Piscator, 361
 Placidus, 99
 plágium, 128
 Planck, 45, 356
 állandó, 33, 42
 planetizáció, 237
 planétizáció, 88
 platinus, 58
 Platon, 237
 Platon, 10, 23, 112, 114, 129, 133, 146, 150, 155, 170, 204, 217, 231, 240, 363
 állama, 139
 államfelfogása, 12, 139
 eszméi, 146
 platóni, 220
 állam, 27
 állammodell, 24, 176, 179
 elemek, 108
 elképzelések, 152
 étvágy, 149
 filozófia, 109, 320
 kommuna, 151
 modell, 133
 tanok, 110
 tökéletesség, 10
 platóni kommuna, 237
 Plotinosz, 231
 Plutarkhosz, 226
 Plútó, 99
 poetika
 fogalom, 237
 pogány
 fogalom, 237
 poklok, 106
 pokol, 114, 116
 polgári, 20, 21, 106, 120, 141, 146, 148, 154, 171, 198, 213, 239, 242
 család, 147, 148
 demokráciák, 191
 elégedetlenség, 199
 értelmiség, 192
 hatalom, 175
 hűbéresség, 142
 kör, 198
 körök, 198, 199
 radikalizmus, 20
 társadalom, 12
 társadalom érdekei, 142
 törvények, 242, 243
 vezető, 175
 polgári rend, 237
 polgárság, 142
 képviselői, 246
 köre, 189
 poli-acenaftilén, 32
 polietilén, 32
 poligám kapcsolatok
 szabadsága, 146
 poligámia, 237
 polimer, 50, 51
 lánc, 32
 Politeia
 fogalom, 237
 politeizmus, 15, 237, 245
 politika, 16, 21, 170, 172, 173, 237, 323
 episztemológiája, 340
 feladat, 171
 feladata, 170
 harc, 134
 nemzetközi, 88
 normatív ismerete, 79
 szintje, 163
 terjeszkedő, 187
 politikai, 10, 19, 20, 105, 119, 121, 122, 124, 125, 128, 141, 142, 146, 148, 149, 153, 154, 156, 159, 166, 169, 170, 223, 337
 amerikai, 191
 egység, 167
 egysége
 határai, 172
 élet, 183
 életforma, 120
 elit, 128
 erő, 170
 egyetlen, 184
 események, 97
 fejlődés, 127
 forradalom, 126
 fölépítmény, 171
 gondolkodás, 17
 gondolkodó, 19
 hatalom, 17, 21, 22, 171
 megszerzése, 241
 határok, 179
 irányzat
 német, 232
 manipulációk, 335
 megbízhatatlanság, 128
 mezőny, 143
 mozgalmak, 10, 21, 22, 177, 190
 mozgalom, 128
 napilap, 185
 nézetek, 170, 362
 normák, 361
 párt
 antiszemita, 131
 probléma, 19
 program, 190
 rendszer, 18, 21
 stratégia, 22
 szabadság, 169
 szervezetek, 18
 tényezők, 358
 tiszták, 178
 változás, 337
 vezetők, 186
 politikatudomány, 329
 politika, 169
 pollen, 36, 56
 anyaga, 69
 gyógynövény, 93
 Pollock, 362
 Polügnotosz, 242
 Pont d'Arc, 318
 Pontiff, 175
 Popper, 10, 14, 79, 90, 92, 127, 219, 302, 306, 339, 363
 fogalom, 237
 porosz
 király udvara, 189
 uralkodó, 189
 Portugália, 165
 Porzigo, 345
 porzó, 36, 56

- Posner, 365
 posteriori, 227
 Poszeidonosz, 242
 potenciáldoboz, 39, 40
 potencialitás, 28
 pozitív, 15, 38, 39, 52, 332
 cél, 15
 egész szám, 40
 elemek, 38
 érzések, 75
 eszmék, 363
 filozófia, 16
 jog, 140
 összefüggés, 348
 stádium, 15, 16
 szándék, 330
 társadalmi hatás, 21
 töltés, 38, 39, 43, 52, 63
 töltésű, 49
 tömeg, 45
 tudomány, 16
 válasz, 348
 visszacsatolás, 321, 325, 331
 pozitivisták
 kánon, 332
 pozitívizmus, 10, 14, 15, 19, 89, 237
 angol, 17
 francia, 15
 német, 17
 szcientista, 17
 tudományossága, 332
 pozitívizmus, 208
 pozitron, 43
 Prágai Tavasz, 238
 eltiprása, 185
 Prampolini, 361
 Pravda, 185
 pravoszláv, 234
 predikabiliák elmélete
 fogalom, 237
 predikció, 237
 predikciók, 347
 predispozíciók, 84, 237, 342
 presbiteriánus, 121
 preszokratikus
 fogalom, 237
 preszokratikus hűzoizmus, 356
 preszokratikusok, 331
 prófécia, 237
 próféta, 212, 246
 profit, 177, 182, 183, 233
 program, 35, 62, 70, 189, 341, 344
 cselekvési, 125, 330
 genetikai, 83
 idegen, 154, 167, 172
 kód, 77
 lenini, 184
 megbomlása, 35
 működtető, 48, 57
 politikai, 154
 szellemi, 80
 szerény, 352
 tanuló, 71, 72, 75
 vezérelt, 67
 vezérlő, 193, 195
 programvezérelt, 35, 75, 192
 rendszer, 70, 166, 194, 195
 társadalom, 141
 proletár, 126, 143
 család, 147
 diktatúra, 18, 19, 126, 178
 elmélete, 126
 proletár nemzetköziség, 221
 proletárdiktatúra, 230, 237
 proletárhatalom, 235
 Prométheusz, 204, 227
 propositio
 fogalom, 237
 propositiones mentales
 fogalom, 237
 propozicionális tartalom
 fogalom, 237
 prostituáltak
 királyi magasságba, 191
 Prótagorasz, 242
 protestáns, 203, 243
 államok, 163
 egyház, 105
 király, 175
 ritusok, 106
 vallások, 106
 protimoizmus, 233
 fogalom, 237
 proton, 39, 40, 41, 43, 44
 tömege, 43
 prototudat
 fogalom, 237
 prototudatosság
 fogalom, 237
 Proudhon, 18, 19, 230
 pszichikai
 atomizmus, 362
 elemek, 17
 folyamatok, 17, 357
 szerkezeti elemek, 357
 születés, 74
 pszichikum, 147, 362
 gyermek, 147
 pszichoanalízis, 356
 pszichofiziológia, 365
 fogalom, 237
 pszichológia, 12, 16, 17, 79, 82, 337, 339, 340, 356, 365, 367
 fogalma, 323
 kérdései, 366
 kognitív, 365
 pszichológiai, 81, 83, 359
 alakzatok, 325
 asszociációk, 358
 épség, 359
 követelmények, 341
 összefüggés, 87
 szemlélet, 365
 változások, 327
 pszichológiai eljárás, 219
 pszichologikum, 25
 pszichoszomatizmus, 80, 340
 Ptolemaiosz, 98, 226
 ptolemaioszi, 227
punya, 104
 purgatórium, 106, 238
 purim, 117
 purin
 bázis, 202, 208, 243, 244
 bázisok, 226
 Puskás, 159
 pünkösöd, 106, 117
 Pürhön, 241
 Püthagorasz, 210, 226
 Püthagorász, 23
 fogalom, 238
 püthagorászi
 elemek, 108
 püthagoreizmus, 211
 püthagoreus, 208, 211
 Queneau, 362
 Quesnay, 17
 Quigley, 307, 309
 Quine, 79, 339
 Qumrán, 212, 238
 qumráni
 eszmevilág, 107
 kör, 109
 Quraysh, 119
 Qurayzah, 119
 Ra, 113, 320
 rabbi, 231
 szefárdi, 229
 rabbinikus
 zsidóság, 135
 rabszolga, 140, 181
 kereskedelem, 140, 163
 kiszolgáltottság, 179
 morál, 150
 rendszer, 182
 tartó
 társadalom, 127
 tartó társadalom, 161
 uralom, 181
 rabszolga erkölcs, 22, 238
 rabszolgamunka, 181
 rabszolgaság, 172, 182, 187, 188, 191
 részaránya, 194
 rabszolgatartó
 rend, 194
 rendszer, 181
 társadalom, 181
 rabszolgatartó társadalom, 181
 ráció, 121, 357
 világossága, 26
 racionális, 23, 26, 360
 attitűd, 336
 érvelés, 23
 eszme, 17
 gondolkodás, 149
 jog, 166
 képzetek, 25
 megismerés, 26
 megközelítés, 92
 működés, 93
 szféra, 25
 technika, 166
 tervezés, 19, 128
 vallás
 fogalma, 26
 vizsgálat, 357
 racionalitás, 90, 190, 191
 jelképe, 158
 tudata, 357

- racionalizmus, 10, 13, 14, 17, 25, 26, 227
 atyja, 124
 radon, 40
 Raffaello, 228
 ragadozó, 52, 57, 58, 60
 állat, 103
 állatok, 60, 68
 élete, 61
 osztály, 59
 veszélye, 151
 ragadozók, 60, 65
 rágcshaló, 60
 Ráhel, 223
 Rahner
 fogalom, 238
 Raimund, 363
 Rajna, 335
 Rák, 99
 Rákos, 98, 100, 111, 112, 113, 114
 Rákosi Mátyás, 184
 Rama Theo
 fogalom, 238
 Ramsay
 előadása, 189
 intelmei, 190
 ranglétra
 kialakulása, 320
 Ranke, 14
 Ranschburg, 149
 rasszista, 232
 rasszizmus, 129, 131, 238
 alapjai, 133
 Ravel, 360
 Read, 119, 120, 162
 reakciós, 133, 205, 223
 eszmék, 148
 közeg, 33
 ország, 127
 személy, 148
 tér, 29
 reakciós elem, 238
 reakciók, 125
 recski munkatábor, 185
 redukcionizmus, 7, 312, 359
 fogalom, 238
 Reed, 94, 95, 101, 135
 reflexek, 62, 64, 65, 325
 református, 105
 regék, 151, 152, 315
 regulatív
 fogalom, 238
 Reid, 96, 97
 Reinhold, 214
 rejtett történet, 100
 relativitás, 42
 elmélete, 47
 rend, 9, 16, 19, 21, 24, 68, 100, 103, 105, 116, 125, 143, 149, 155, 185, 189, 192, 196, 241
 alárendeltség, 114
 belső, 96
 felborulása, 187
 felsőbb, 60
 fölöttes, 23
 hübéri, 182, 183, 223, 315
 kiépítése, 182
 jellemző, 319
 kozmosz, 105, 318
 logikai, 91, 174
 megszüntetése, 133
 öközőssége, 180
 rabszolgatartó, 182
 tagadása, 191
 társadalmi, 18, 186
 átalakítása, 18
 lényege, 196
 szocialista, 184
 váltás, 194
 teremtett, 89
 termelési
 tőkés, 125
 tőkés, 177, 183
 megdöntése, 241
 termelési, 182
 uralkodási
 megteremtője, 320
 uralkodó, 313
 uralmi, 107
 többszintű, 182
 világi, 175
 rendezettség, 8, 29, 61, 312
 rendi
 társadalom, 127
 rendnélküliség, 203
 rendszám, 37
 rendszer
 korruptsága, 186
 mechanizmusa, 35
 reneszánsz, 163, 190, 220
 festészete, 165
 mezőgazdaság, 165
 Renoir, 360
 replikáló, 235
 replikatív, 238
 információ, 85
res cogitans, 354
res extensa, 354
 Respighi, 360
 részecskék alatti világ, 220
 reveláció
 fogalom, 238
 revizionista, 206
 revizionisták, 124
 Rex Mundi, 202
 réz, 99
 rézkor, 204
 fogalom, 238
 rézkorszaki, 244
 társadalmak, 181
 társadalom, 160
 rezonancia, 42
 Rhaga, 115
 Rhama-Theo, 223
 Rhodes, 191, 309
 riboszóma, 50
 Ricardo, 177
 Richárd
 Oroszlánszívű, 162
 rigmusok, 96, 152
 Rig-veda, 104
 Rigvéda, 245
 Rioni, 316
 Ritter, 130
 rítus, 80, 93, 101, 116, 222, 238, 350
 alapja, 117
 beavató, 95
 családi, 97
 fölkénési, 92
 keresztény, 106
 külső, 120
 skót, 121
 vallási, 123
 végrehajtása, 315
 rítusok, 93, 152
 RNS, 51, 52, 54, 56
 önreprodukciója, 56
 Robert, 310
 Owen, 124, 127
 Robespierre, 124
 Robinson, 108, 118, 119
 robot, 142, 238
 robotika, 238
 robotikai
 megoldás, 30
 robottechnika, 329
 Rockefeller, 22, 179
 Rodbertus, 18
 Rodcsenko, 362
 Róma, 105, 143, 175, 176, 187, 333
 hatalma, 320
 polgárai, 140
 püspöke, 175
 rítusa, 202
 római, 106, 108, 224, 314
 állammodell, 175
 civilizáció, 140
 gladiátor, 179
 idők, 113, 191, 320
 Jog, 140
 katolikus, 243
 kor, 172
 polgár, 139, 143
 társadalom, 181, 187
 terjeszkedés, 187
 uralom, 120
 Római Birodalom, 172, 182, 187, 234, 242
 római katolikus, 105, 106
 egyház, 314
 rómaiak, 246
 romboló, 80, 81, 193
 egyed, 56
 erő, 91, 92, 100, 191
 hatás, 191
 vírus, 156
 játzsma, 81
 mód, 81
 szándék, 334
 Rosenberg, 131
 Rosslin kápolna, 222
 Rothschild, 158
 bankház
 megalapító, 130
 Rouault, 361
 Rousseau, 129, 190
 eszméi, 131
 fogalom, 238
 Roux, 93

- Rudgley, 93
Ruge, 18
Runciman, 118
Russel, 121, 122, 124, 246, 358
fogalom, 238
Russell, 357
Russell–Zermelo-féle paradoxon, 357
Russolo, 361, 362
Rutherford, 122
Ruth-Eszter, 122
Ryle, 366
Sabbatai
Zevi
inkarnációja, 190
sacra regni hungarici corona, 135
Saint-Simon, 15, 17, 18, 19, 124
hatása, 18
Saint–Simon, 230
saint-simonisták, 18
Salamon, 120, 139, 202, 203, 206, 243
halála, 222
intézkedése, 139
koronája, 135
temploma, 121, 222
Sally, 132
Samael, 108, 241
sámán, 96
Sama-véda, 104
Sammael, 138
Sámuel, 222
1. könyve, 110, 243
Sangha, 102
Sang-ti
fogalom, 239
Sanhedrin, 138
Sanidár, 316, 317
Sanning, 131
Sant’Elia, 361
Sára, 119, 202, 222
Sargon, 135
sarló és kalapács, 126
Sár-tenger, 100
Sartre, 211
fogalom, 239
Sárváry, 144, 145
Saso, 123
Sátán, 106, 109, 176, 239
szervezete, 122
utóda, 109
sátáni
despotizmus, 130
eszme, 130, 190
lét, 214
ritusok, 190
sátánizmus, 108
Saul, 110
Saussure, 217
Savigny, 14
Schaeffer, 362
Schelling, 10, 13, 217, 224
fogalom, 239
schimmel, 81
Schleiermacher, 218
fogalom, 239
Schmoller, 17
Schopenhauer, 364
Schöffler, 362
Schönberg, 361
Schrödinger, 356
Schulze-Makuch, 29
Schwitters, 361, 362
Scythianus, 108
Sedna, 96
See, 362
segéd, 121
sejt, 32, 35, 49, 51, 55, 56, 66
elemi, 62
élete, 60
élő, 53
ideg, 66
lélegzése, 48
mag, 49, 52
működés, 52
növényi
életciklus, 54
szaporító mechanizmus, 56
szaporodása, 72
szétesése, 57
szintje, 30, 36
vegyszeri konyha, 93
sejtlézés, 55
Sekhem, 136
semmitmondás, 337
Seneca, 242
Seurat, 360
Severini, 361
Sextus Empiricus, 241
Shaftesbury, 217
Shahak, 138
Shanidar, 93, 94
Shell, 183
shinto, 96
shintoizmus, 176
Shu, 115
Silberman, 302
Sillery márk, 192
Simeon, 136
Simmel, 20
simogatás, 74
Simon
Mágus, 108, 109
Sínai, 117
sine qua non, 314
Siófok, 316
Sion, 208
Bölcsei, 208
fogalom, 239
Sisley, 360
Sitchin, 92
Siva, 91
Skorpió, 99
skót, 246
bevándorló, 121
ritus, 121
Skousen, 164
Skull and Bone, 92
Smith, 17, 19, 177, 230
Adam, 127
fogalom, 239
Social Darwinism, 133
Solecki, 93
Sombart, 17
Sorbonne, 208
Sorel, 127
Sors, 98, 112
sorsisten, 98
sorsjelek, 98
sorskör, 98
Soupault, 362
Soutine, 361
sötétség, 97, 109, 111, 118, 245, 246
gyermekei, 214
hatalma, 110
ország, 116
Sötétség, 214, 223
fogalom, 239
Sötétség délben, 185
Spanyolország, 165, 240
Spartacus, 191
szövetség, 361
Spencer, 17
Sperling, 365
spin, 40
Spinoza
fogalom, 239
spirituális, 30, 104, 202
edzés, 101
feltámadás, 121
gyakorlatok, 103
intelligencia, 92
párhuzam, 102
vezető, 175
spóra, 36, 56, 57
sporttechnika, 329
stádium, 15
gondolkodási, 16
három
törvénye, 15
Stanton, 190
Stein, 18
stratégikus
gondolkodás, 365
Strauss, 14, 18
Stuart
királyok, 222
sub specie aeternitatis
fogalom, 239
Subalyuk, 93, 316
substantia, 321
sudra, 105
Sue, 18
sumér, 100, 113, 114, 116, 205, 307, 318
agyagtáblák, 111, 319
eredetmondák, 92
felfogás, 111, 112, 113, 320
hitrendszer, 174
hitvilág, 110, 112, 113, 114, 174, 203, 220, 319, 320
idő, 188
időszak, 161
istenség, 225
királyok, 135
korszak, 115
 kozmológia, 108
mitológia, 119
műveltség, 318
szellemi világ, 97

- teremtéslegenda, 112
törvények, 243
város, 320
sumér/akkád
istenség, 230
öslétező, 243
Surtr, 112
Svájc, 107
Svartalfheim, 111
Swiss Banking Society, 144
szabad
akarat, 12
kereskedelem, 142
munakerő, 166
pénztőke, 182
piac, 166, 179
sajtó, 167
választások, 169
verseny, 132
szabad energia, 31
fogalom, 239
moláris, 31
változás, 32
Szabad Nép, 185
szabadakarat, 239
szabadenergia, 41
szabadkőműves, 239, 305
beavatás, 141
páholy, 192, 236
szellemi háttér, 189
szervezetek, 192
testvérek, 141
Weishaupt, 191
szabadkőművesek
kék, 141
zsídok, 189
szabadkőművesség, 120, 121, 178
filantróp, 191
ritusa, 189
szabadpiac, 132
szabadság, 12, 18, 128, 132, 142,
143, 169, 178, 191, 195, 329,
330, 331
elleni támadás, 18
elve, 133
eszméje, 143
eszmeképe, 143
fogalma, 133, 142, 143
gazdasági, 142
jelszava, 142, 143, 150
korlátlan, 180
lelki, 29
megvalósítása, 12
mindenek fölé, 190
tőkemozgás, 180
Szabadság! Egyenlőség!
Testvériség!, 142
szabadságharc, 21
szabadversek, 362
szadduceus, 224
felfogás, 224
fogalom, 239
szájhagyomány, 240
szájhagyományok, 151
szakszervezeti
mozgalom, 131
szalát, 120
szálláshely
közös, 151
szállítás, 127, 165, 167
Szamária, 116, 117, 222
számítástechnika, 329, 366
számítógépes
program, 133
szamizdat, 21, 240
számjegy, 34, 63
alak, 72
forma, 65
jelleg, 49
jellegű adat, 35
kódok, 69
kódolás, 68
kódolt, 65, 72
jel, 68
rendszer, 69
számmissztika, 102, 108, 115
Számok könyve, 138
számvevőszék, 171
szangvinikus, 77, 240
szanhedrin
fogalom, 240
szanszára, 104
szannyaszi, 104
szaporodás, 34, 35, 36, 48, 56,
348, 351
egysejtűek, 60
elősegítője, 349
ivaros, 36, 56, 60
ivartalan, 60
spórás, 56
szaporodási
stratégia, 349
szaracén, 109
származási fa
fogalom, 240
szarvas
jelkép, 318
Szathmáry, 31, 32
Szaturnusz, 98, 99
szcientista
pozitivizmus, 17
szcientológia, 133, 240
SZDSZ, 198
szecesszió, 204
fogalom, 240
Széchenyi, 336
szefárdi
fogalom, 240
zsídó, 229
zsídóság, 204
Szegvár, 316
Szeir, 118
Székelyföld, 309
szelekcio, 61, 240, 348, 349
föltételezett, 61
mechanizmusa, 351
Szelényi, 126, 157
Szeleta, 316
műveltség, 316
szellem, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 17,
22, 23, 195, 313, 352
abszolút, 12
megjelenése, 13
alakulása, 22
anyag ellentét, 10
bölcselete, 11, 12
elsődlegessége, 23
emberi, 15, 16
emberiség, 193
európai, 130
fejlődése, 14
fellegvára, 17
fenomenológiája, 13
fogalom, 240
fokozatai, 12
forma, 312
haladó, 195
keresztény
kritikája, 179
keretei, 333
kifejlődése, 11
közösségi, 187
központú, 64
léte, 30
megnyilvánult, 11
megvalósulása, 12
növekedése, 87
objektív, 12
rendszer, 90
szubjektív, 12
fokozatai, 12
természeti, 12
világa, 78, 338
szellemháló, 314
szellemi, 8, 16, 18, 20, 23, 48, 61,
80, 92, 93, 94, 97, 108, 119,
121, 125, 130, 132, 158, 162,
172, 184, 189, 190, 192, 212,
223, 344
alapok, 175
szocializmus, 185
alapozottság, 154
alapozottságú, 87
állapot, 152
anarchiája, 16
áramlat, 109
zsídó, 204, 240
áramlatok, 117
atya, 24
barát, 10
beállítottság, 145
bevezetés, 24
célok, 198
cselekmény, 64
együttes, 35
élet, 16, 19, 101, 156, 157, 158,
159, 160, 162, 171, 174, 186,
199, 317
kommunista, 184
erő, 92, 164, 165, 194, 195
erők, 333
értékek, 167, 332
felkészültség, 110
felsőbbrendűség, 333
fogalom, 48, 86
foglalkozásúak, 317
fölelítés, 192
föleltes, 94
gyakorlat, 103
hagyományok, 332
hármasság, 312

hatás, 102
 hatások, 94
 háttér, 10, 189
 háttérismeretek, 199
 hűség, 77
 igény, 180
 információs csomag, 194
 irányítás, 155, 159
 irányítottság, 77
 irányzat, 193
 uralkodó, 188
 ismeretek, 152
 jelenségek, 89
 jelleg, 29
 jellegű, 64
 kapacitás
 társadalom, 193
 kapcsolatok, 87
 károsodás, 340
 képesség, 83, 133, 157, 340
 képességek, 157
 képviselő, 24
 kör, 109
 környezet, 117, 348
 központ
 diktál, 180
 lény, 64, 89
 lények, 36
 létező, 29
 meghatározottság, 80, 134
 megközelítés, 90
 minőség, 156
 mocsok, 199
 mozgalmak, 10, 144
 mozgató, 23
 munka, 125, 177, 315, 335
 műveltség, 151, 164
 oldal, 61
 örökös, 15
 összefogás, 198
 összetevő, 79, 152, 174
 összetevők, 341
 összetűzések, 187
 program, 80
 rendszerek, 195
 sötétség, 195
 személyiség
 felsőbbrendű, 93
 szerepkör, 53
 szint, 110, 167, 168
 szintézis, 88
 szintkülönbség, 154
 teljesítmény, 69, 149, 335, 337
 termék, 24, 88, 176
 természet, 29
 test, 315
 tevékenység, 165
 tevékenység, 159, 160
 tökéletesség, 22
 tulajdonság, 17
 uralom, 9
 út, 354
 vágyak, 70
 valóság, 7, 102, 312
 vezér, 127
 vezérlőerő, 191
 vezető, 139

világ, 108, 202
 szellemi önkormányzati
 egységek, 198
 szervek, 199
 szervezetek, 198
 tevékenység, 199
 szellemi önkormányzatok, 197,
 198, 199, 240
 feladata, 198
 létrejött, 199
 működése, 198
 rendszer, 197
 szellemileg
 vezérelt, 198
 szellemterület, 331
 szellemközpontú
 fogalom, 240
 személy, 73
 személyiség, 9, 70, 72, 73, 74, 75,
 76, 77, 78, 80, 82, 87, 134, 157,
 313
 alakja, 77
 állandósága, 77
 beteg, 74
 egészséges, 76
 elemei, 77
 emberi, 338
 érzelmi, 75
 fejlesztő, 80
 felnőtt, 81
 összetevő, 74
 fogalom, 240
 gyermek, 74
 gyógyítás, 74
 jegy, 73
 jegyek, 315
 keresztelő kölcsönhatás, 75
 kölcsönhatások, 82
 lelke, 88
 meghal, 121
 neve, 92
 öntevékeny, 134
 összetevő, 73, 74, 77, 149
 kialakulása, 75
 kölcsönhatás, 75
 összetevők, 75, 80
 kölcsönhatása, 75
 rendszere, 365
 szerkezet, 74
 szülő
 összetevő, 74
 tartalma, 89
 tranzakcióban, 75
 tudata, 87
 tudatos, 149
 uralkodó, 154
 személyiségi
 jegyek, 152
 kölcsönhatás, 82
 összetevő, 80
 összetevők, 86
 tényező, 76
 válasz, 76
 személytelen
 magyarázat, 359
 szemlencse, 67
 szén, 35, 37, 38, 41, 52

atom, 49
 atomok, 37, 54
 izotóp, 37
 vegyületei, 37
 szénhidrát, 53
 ciklus, 53
 fogalom, 240
 gyűrűs, 53
 molekula, 54
 Szent Ágoston, 208, 213, 239, 364
 fogalom, 240
 szent háború, 120, 240
Szent István, 129
 Szent Pál, 236
 szent rend, 124
 Szent Tamás, 230, 233, 238
 Szentföld, 204, 240
 védelme, 162
 Szentgyörgyi-Krebs, 32, 35, 48, 55
 Szentháromság, 8, 106, 119, 122,
 190, 203
 fogalom, 240
 fogalomköre, 8
 tagadók, 107
 Szentkorona, 42, 127, 135, 240
 feje, 135
 országa, 135
 tana, 135, 136, 154, 171
 teste, 136
 vizsgálata, 127
 Szentlélek, 91, 106, 108, 203, 215,
 222, 240
 fogalom, 240
 szenvedés, 102, 364
 legyőzése, 102
 leküzdése, 102
 szenzualista
 fogalom, 240
 szerelem, 76, 112
 istennő, 202
 szeretet, 14, 16, 80, 82, 88, 105,
 107, 124, 351, 354
 anyai, 76
 apai, 76
 baráti, 76
 befogadása, 76
 emberi, 78, 338
 fogalomköre, 80
 gyermeki, 76
 igazi, 76
 kialakulása, 76
 szülői, 349
 tárgya, 76
 testvéri, 192
 ünnepe, 106
Szeretet művészete, 82
 szertartások, 93, 94, 104, 121, 140,
 152
 szerves, 12, 49, 60, 187, 189, 191
 anyag, 30, 36, 55, 57
 anyagok, 37, 38, 44
 egység, 195
 elvek, 332
 fejlődés, 363
 folyamatok, 16
 földművelés, 131
 kölcsönhatás, 180

- molekulák, 53
 rész, 48, 67
 vallás, 94
 sorrend, 16, 321
 szerveződés, 314
 vegyület, 37, 45
 szervetlen
 anyag, 30, 36
 folyamatok, 16
 szerveződés, 314
 szerveződés, 12, 106, 118
 Istennel, 117
 társadalmi, 154, 169, 171
 Szet, 115, 222, 235
 fogalom, 240
 utódai, 108
 szexuális, 190, 349, 357
 aktus, 351
 élet, 350
 igények, 81
 öröm, 349
 telítettség, 70
 viselkedés, 349
 viselkedési stratégia, 349
 vonzerő, 348
 Szidhárta, 101
 szignifikáció
 fogalom, 241
 szignifikancia, 324, 325, 326, 327, 328
 felbomlása, 325
 információ, 327
 pólus, 325
 totalitása, 325
 szigorú
 törvények, 126
 Szilasi, 19
 Szilézia, 189, 191
 szilícium, 38
 szimbolikus
 funkció, 357
 kifejeződések, 339
 módszer, 358
 művészet, 13
 szimbolizmus
 fogalom, 241
 szimmetria, 32
 hullámfüggvény, 44
 szimulál, 65
 Szingapúr, 145
 színháztechnika, 329
 színek, 39, 46
 szinkretizálása
 fogalom, 241
 szintézis, 9, 11, 20, 22, 176, 177
 fehérje, 51
 Szir-Darja, 194
 Szíria, 109, 114
 szíriai
 gnosztikusok, 109
 irányzat, 216
 Szíriusz, 97, 100
 szituációetika
 fogalom, 241
 szivárvány kígyó, 95
 szkarabeusz
 fogalom, 241
 szkepticizmus
 foaglom, 241
 szkíta
 uralom, 187
 Szkrjabin, 360
 szlávok, 129
 kiirtása, 131
 Szlovákia, 335
 szóbeli, 71, 242
 erőszak, 197
 hírközlés, 159
 információ, 73
 kifejeződmód, 73
 kijelentések, 119
 rigmusok, 96
 szociáldarwinizmus, 191
 szociáldemokrácia, 131
 szociáldemokrata, 20, 191, 232
 állam, 142
 fogalom, 241
 gondolkodás, 363
 szociális, 130
 áthagyományozás, 84, 342
 dinamika, 16
 egyenlőtlenségek, 173
 ellátás, 132
 káros, 179
 gondoskodás, 205, 223
 helyzet, 113
 kapcsolat, 346
 statika, 16
 stratégiák, 350
 útvesztő, 78
 útvesztő, 339
 viselkedés
 állatok, 83, 340
 vonzódás, 350
 szocialista, 21, 127, 144, 185, 186
 állam, 142
 eszmei alapja, 191
 államok, 185
 átmenet, 21
 elképzelés, 128
 elmélet, 17
 elméletek, 18
 erkölcs, 126
 eszmék, 127, 145
 eszmerendszer, 94, 205
 fejlődés, 126
 fogalom, 241
 forradalom, 20, 126, 133, 146, 148
 gazdálkodás, 183
 gazdaság, 168
 magasabbrendűség, 186
 gazdaságok, 185
 gondolat, 21
 meggyőződés, 148
 nézetkör, 22
 országok, 126, 145
 realizmus, 21
 rendszer, 168, 169, 180, 184
 szövetkezet, 18
 tábor, 125, 145, 186, 191
 tanácsállam, 20
 tanok, 364
 társadalmak, 158
 társadalom, 178
 termelés, 128
 világrendszer, 186
 szocializmus, 17, 18, 19, 125, 168, 178, 185, 206, 213, 230, 334
 alapelvei, 184
 dogmarendszere, 180
 elvei, 184
 eszméje, 17
 hivatalos ideológiája, 20
 jajkiáltása, 359
 megvalósítás, 19
 munkatáborai, 185
 német, 18
 osztályok, 21
 tudományos, 124, 133, 183
 utópista, 15
 Szocializmus Vezető Ereje, 185
 szociobiológia, 78, 79, 82, 83, 84, 338, 339, 340, 341, 342, 348, 349, 352
 eredményei, 352
 megközelítés, 84
 módszere, 83, 341
 szociobiológiai, 340
 érvelés, 78
 érvelések, 338
 ismeretek, 80
 megközelítés, 341
 szempontok, 83, 341
 ténymegállapítás, 85, 343
 szociológia, 16, 82, 334, 340
 modern, 359
 szociológiai
 fölmérés, 158
 módszer, 323, 340
 probléma, 19
 szofia
 fogalom, 241
 Szofia
 fogalom, 241
 Szófia, 92, 109, 220
 második, 109
 tükörképe, 109
 szofista, 209
 szofisták
 fogalom, 241
 Szókratész, 225, 231, 237
 szolga, 155, 181, 223
 szolidaritás, 129
 társadalmi, 193
 szóma, 324, 325, 326, 327, 328
Szóma, 104
 szómaszignifikancia, 324, 325, 327, 328
 elemek, 328
 példái, 327
 szómaszignifikáns, 325, 326, 327
 szombatista
 mozgalom, 107
 szophosz, 221
 szovjet, 20, 185, 186, 242
 állam, 20
 fennhatóság, 131
 filmek, 186
 hadsereg
 veresége, 186

- időszak
 - magasabbrendűsége, 186
- irányvonal, 21
- kormány, 20
- nép, 20
- társadalmi élet, 139
- típusú szocializmus, 21
- vezetésű, 21
- Szovjetunió, 131, 148, 185, 364
 - fejlődése, 168
 - gazdasága, 186
 - gazdasági
 - növekedése, 168
- Szovjetunió Kommunista Pártja, 128, 178
- szövetkezesítési
 - mozgalom, 184
- Sztálin, 20, 127, 158, 186, 364
 - halála, 186
 - hatalma, 20
 - uralma*, 20
- sztegoszaurusz, 55
- sztoicizmus, 241
 - fogalom, 242
- sztyeppe, 317
 - társadalmak, 187
- sztyeppai
 - pásztorok, 136
- sztyeppék, 111
- szubsztancia, 322, 354
 - léte, 321
- szubsztanciális
 - fogalom, 242
 - valóság, 28, 353
- szupernóva, 44
- szuperorganizmus, 9
- születés, 74, 101, 113
 - fizikai, 74
 - jogán, 196
 - pszichikai, 74
 - társadalmi, 74
- született, 76, 86, 106, 108, 113, 118, 125, 146, 154, 190, 218, 239, 244, 361
 - alvilágba, 320
 - arisztokrácia, 222
 - egyenlőtlenség, 139
 - előjogok, 129
 - előkelő, 204
 - előkelőség, 190
 - főpap, 212
 - kiválasztottak, 137
 - nemesség, 114, 143, 154
 - örök elvek, 353
 - szerepkör, 153
- szülő, 56, 73, 80, 111, 149, 350
 - atya, 115
 - gyermek
 - kölcsönhatás, 80
 - viszony, 146
 - kapcsolat, 314
 - nő, 203, 318, 348
 - összetevő, 74, 80
 - személyiség, 73, 74, 75
 - kialakulása, 74
 - összetevő, 74, 75
 - szülő, 81, 82
 - utánzása, 71
 - szülő személyiség
 - fogalom, 242
 - szülői
 - stratégiák, 349
 - szeretet, 349
 - szülők, 18, 72, 151, 154, 349, 350
 - tisztelete, 135
 - szürke kéregállomány, 65
 - szürrealista
 - művek, 362
 - szürrealizmus, 360, 361
 - fogalom, 242
 - szürrealizmus>irodalmi, 362
 - Szüz, 92, 99
 - Szymanowski, 360
 - T'ai-chi*, 123
 - tábor
 - szocialista, 186, 191
 - tagadás, 10
 - tagadása, 10, 23, 127
 - tagolt
 - beszéd, 65
 - Taigetosz, 152
 - Takānāluk*, 96
 - Talleyrand, 192
 - Talmud, 117, 138, 229, 309
 - fogalom, 242
 - Talmudista
 - fogalom, 242
 - táltos, 104, 242
 - tanács, 151, 152
 - tanácsállam, 20, 242
 - tananyag, 72
 - tánc, 81, 85, 95, 342, 349
 - táncok, 152
 - Tanguy, 362
 - tanító, 72, 95
 - mesék, 315
 - tanonc, 121
 - Tanonc szlopa, 222
 - tanul, 70
 - tanulás, 70, 72, 73, 83, 84, 195, 326, 341, 342, 344, 346
 - állati, 339
 - folyamata, 72
 - önfelderítő, 344
 - tanulási, 73, 339, 344, 345
 - folyamatok, 71
 - mechanizmus, 79, 323
 - módok, 79, 323
 - állati, 339
 - tanuló, 70, 71, 72
 - program, 75
 - tao, 123, 176
 - Tao
 - fogalom, 242
 - taoizmus, 101
 - tapasztala
 - érzéki, 102
 - tapasztalat, 7, 15, 17, 23, 36, 38, 43, 44, 45, 47, 57, 58, 64, 70, 91, 155, 160, 181, 312, 321, 327, 353
 - emberi, 91, 314
 - értéke, 14
 - jelentésváltozása, 326
 - lehetősége, 359
 - megközelítése, 92
 - mentális oldala, 326
 - tényei, 14
 - vesztése, 8
 - tapintás, 69
 - társadalmi, 8, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 21, 79, 80, 86, 92, 93, 94, 105, 125, 126, 132, 133, 142, 143, 155, 156, 168, 171, 186, 189, 192, 193, 196, 331, 362
 - akciók, 192
 - alakulatok, 173
 - alakzat, 127, 161, 174, 180, 181, 182, 188
 - rabszolgaartó, 181
 - tőkés, 182
 - alakzatok, 32, 124, 188
 - alárendelő, 154
 - minősítése, 188
 - alapfunkció, 147
 - alapszerkezet, 323
 - alapzat, 79, 339
 - átmenet, 334
 - bank, 162
 - béke, 155
 - berendezkedés, 134
 - biztosítás, 132
 - bőség, 144
 - cselekedetek, 176
 - csoport, 160, 329
 - csoportok, 197, 198
 - determináció, 17, 359
 - egyed, 90
 - egyenlőség, 126, 184, 318
 - egyenlőtlenség, 317
 - egyenlőtlenségek, 143
 - egyensúly, 156, 193
 - egység, 151, 165, 166
 - egységek, 153
 - együttélés, 135
 - szabályok, 198
 - együttműködés, 151
 - elégedetlenség, 180
 - élet, 16, 27, 75, 120, 124, 133, 134, 139, 140, 141, 144, 152, 154, 155, 156, 169, 175, 176, 183, 187, 198, 242, 246, 330
 - kommunista, 184
 - életforma, 155
 - elgondolások, 179
 - elit, 126, 225
 - elképzelés, 179
 - ellenőrzés, 134
 - ellentmondás, 20
 - elmélet, 174
 - elvárások, 349
 - ember, 78, 350
 - emlékezés, 315
 - emlékezet, 315
 - érdekek, 323, 340
 - erő, 127
 - vezető, 19
 - érték, 193
 - események, 97
 - eszmék, 180
 - fejlemények, 350

fejlődés, 14, 87, 181, 194
 modell, 170
 feladat, 237
 feladatok, 176
 felfogás, 24, 89, 152
 magyar, 198
 felhasználás, 330
 folyamat, 7
 folyamatok, 311, 337, 346
 forma, 16, 126
 elavult, 127
 formák, 127
 forradalmak, 166
 forradalom, 125, 126, 189
 gyakorlat, 94, 124, 127, 144,
 169, 193, 208
 haladás, 178
 harc, 126, 178
 hasonmás, 88
 haszon, 167
 határ, 24
 hatás, 80
 hatások, 76
 háttér, 131
 helyzet, 125
 hierarchia, 24, 123
 igazság, 359
 igazságtalanság, 145
 igények, 366
 ismeretek, 328, 329, 331
 jelenség, 72
 jelenségek, 90, 181
 jelkép, 126
 kapcsolatok, 71
 képlet, 125
 kérdések, 184
 keretek, 324
 kisajátítás, 125, 127
 kisebbség, 363
 kiterjesztés, 199
 konfliktusok, 80
 kölcsönhatás, 74
 környezet, 348
 követelmények, 83, 341
 közösség, 199
 lény, 162
 lények, 150
 lét, 20, 134
 létszám, 181
 magatartás, 346, 347
 megfelelő, 177
 meghatározottság, 79, 340
 megkülönböztetések, 315
 megnyilvánulás, 9, 313
 megoldás, 124
 megváltás, 149
 modell, 22, 177
 liberális, 27
 platóni, 133
 modellek, 22
 mozgalmak, 166, 192
 mozgalom, 124
 mozgás, 14
 munkamegosztás, 170
 oktatás, 128, 141, 152
 orvoslás, 352
 osztály, 125, 177
 öngyilkosság, 109
 összefonódás, 92
 összejövetelek, 125
 összetétel, 144
 problémák, 17, 21, 361
 ranglétra, 320
 rend, 18, 143, 182, 186, 196
 felborulása, 187
 hűbéri, 182
 ösközösségi, 180
 rabszolgartató, 181
 tőkés, 182, 183
 rendek, 10
 rendszer, 18, 133, 186
 új, 126
 rendszerek, 127
 megvalósított, 126
 réteg, 126
 rétegek, 146
 rétegzettség, 124, 139
 rétegződés, 317
 státusz, 18
 szemléleti mód, 171
 szempontok, 331
 szerep, 157
 szerkezet, 92
 szervezet, 34, 188, 314
 szervezetek, 154, 195
 szervezetség, 181, 182
 szerveződések
 spontán, 166
 szint, 330
 szolidaritás, 193
 szrepmegosztás, 95
 szükséglet, 141
 születés, 74
 tagozódás, 320
 tagozódottság, 114
 tapasztalatok, 83, 341, 359
 termék, 181
 termékek, 167
 termelés, 125, 127, 351
 természet, 312
 tervezés, 335
 tét, 156
 többségi döntés, 153
 tudat, 85, 134
 valóság, 144
 változások, 327
 világ, 343
 vírus, 158
 vírusok, 196
 viszonyok, 24, 89, 124, 186
 társadalmi rendszer
 fogalom, 242
 társadalom, 8, 15, 16, 17, 18, 19,
 22, 23, 24, 27, 29, 58, 77, 78,
 82, 85, 86, 87, 95, 125, 126,
 129, 133, 134, 141, 145, 149,
 150, 153, 156, 157, 159, 160,
 162, 163, 164, 170, 171, 172,
 174, 184, 186, 193, 195, 196,
 197, 202, 206, 243, 312, 314,
 317, 318, 319, 327, 330, 339,
 347, 363
 alapegysége, 141
 alapvető tulajdonsága, 171
 átalakítása, 148, 183
 bankár, 196
 csoportja, 321
 egésze, 135, 187
 egységei, 194
 együttélése, 198
 élete, 89, 126, 150, 154, 162,
 169, 170, 171, 172, 195, 198,
 330, 334
 életjelenségei, 156
 elmélete, 10
 élő, 134, 156, 195
 élőlény, 132
 elszegényedése, 184
 emberi, 9, 87, 91, 173, 313
 egésze, 174
 építése, 120
 érdeke, 172
 érdekei, 142, 154
 erkölce, 140
 értelmiség
 lefejezése, 185
 politizáló, 126
 értelmisége, 97
 eszmei, 177
 fejlődése, 127
 felfogása, 16
 felforgatása, 191
 fogalma, 156
 forradalmi átalakulása, 177
 földművelő, 318
 gépezete, 170
 halála, 187
 helyi, 198
 helyzete, 338
 hírközlő szolgálata, 197
 hitélete, 155
 hűbéri, 127
 integrációja, 334
 intézményei, 328
 ipari, 166, 168, 188, 189
 irányítása, 7, 311
 ismeretek
 átöröklése, 86
 japán, 96
 jelenkori, 188
 jövője, 10, 193
 kényszermunkás, 184
 keresztény
 felfogás, 175
 kettészakítása, 173, 179, 193
 kialakulása, 90
 kiszolgáltató, 179
 kommunista
 létrejött, 20
 korábbi, 184
 kölcsönhatása, 329
 közös
 jellege, 166
 ügyei, 153
 lelki élete, 152
 léte, 134
 létezési feltételei, 359
 létszükséglete, 159
 mai, 136
 megreformálása, 18
 megváltoztatása, 192

- mellérendelő, 187, 315
 működése, 24, 150
 működési feltételei, 359
 műveltség, 194
 osztályai, 105
 ösközösségi, 160, 181, 187
 pásztor, 188
 polgári, 147
 rabszolgatartó, 181
 rétegei, 92
 római, 187
 sejtjei, 93
 struktúrája, 356
 szabadsága, 330
 szabályozó erő, 141
 szellemi élete, 157, 158, 159,
 160, 317
 korai, 158
 szellemi elitje, 110
 személyei, 92
 szemléleti módja, 24
 szervezett
 létrejötté, 317
 szerződés, 154
 szocialista, 178
 szövete, 197
 tagjai, 135, 151, 155, 196
 termelő rétegei, 161
 természete, 311
 tgjai
 jogai, 171
 többsége, 178
 többségi, 337
 törvényszerűségei, 78, 338
 tudattalanja, 358
 tudomány, 331, 340
 tudományai, 332
 tudományok, 332
 tulajdona, 346
 újjászervezése, 18
 versenyképessége, 168
 vezérelt, 193
 vezetője, 120
 társadalomtörténet, 312
 elmélete, 8
 társadalomtörténeti
 törvények, 166
 társas, 65, 76, 78, 80, 340, 341
 cselekvés, 82, 340
 élet, 24, 366
 forma, 158
 időtöltés, 80
 ismeretek, 328, 329
 ismeretelmélet, 323
 játszmák, 81
 kapcsolatok, 329
 kötelességek, 16
 lény, 151
 lények, 150
 magány, 80, 81
 magatartás, 347
 viselkedés, 82, 83, 339, 340,
 341, 346
 ember, 84
 viszony, 135
 viszonyok, 135
 társasélettan, 78, 79, 83, 338, 339,
 340, 341
 aktualitása, 340
 társasélettani, 79, 341
 irányzat, 82, 340
 ismeretek, 80
 terület, 83
 vizsgálat, 340
 társaslélektan, 242
 Tartarosz, 112
 tartózkodási
 hely
 lélek, 103
 valószínűség, 40, 42
 Tatlin, 362
 tátos, 152
 Távol-kelet, 165
 Távol-Kelet, 320
 Taylor, 161
 TBC, 131
 te, 76
te az enyém, én a tied, 104, 315
 technikai
 világ, 343
 Tefru, 115
 Teherán, 115
 Teilhard de Chardin, 208
 Tejút, 100, 215
 telefonhírmondó, 159
 Tell Halaf, 317
 Tem, 113, 114, 319
 temetési
 rítusok, 181
 templát, 32
 reakció, 34, 35
 Templom, 117, 208, 246
 Domb, 239
 építése, 139
 fogalom, 243
 papsága, 239
 templomi, 140
 rítus, 117
 Templomos Lovagok, 183
 Templomos Lovagrend
 bankhálózata, 163
 tengeri
 kereskedelem, 163
 tőke, 163
 szállítások, 165
 teogónia
 fogalom, 243
 teológia, 15, 165
 teológiai, 14, 15, 108
 állapot, 15, 16
 fogalmak, 15
 kategória, 25
 körülmények, 25
 megismerés, 15
 terapeuta
 egyiptomi, 108
 teremtés, 118
 formája, 111
 hogyanja, 113
 lánc, 109
 legenda, 97
 logikai, 123
 zoroaszteri, 115
 Teremtés könyve, 108, 118
 teremtő, 22, 23, 64, 99, 100, 113,
 120, 220, 313, 321
 atya, 8, 112, 319
 Atya, 97
 célja, 174
 ég, 319
 egyetemes, 17
 elleni bűn, 129
 erő, 9, 91, 110, 114, 318, 319
 erők, 319
 istenség, 224, 318
 képességek, 29
 legfőbb, 118
 Mester, 109, 136
 öslény, 113
 öslétező, 113, 319
 szellemi, 312
 tisztelete, 89
 világot, 205
 terjeszkedő
 életforma, 187
 műveltségek, 318
 népesség, 188
 politika, 187, 188
 termékenység, 113, 181
 istennője, 319
 kultusza, 318
 tisztelete, 181
 termékfelesleg, 161, 164
 termelékenység
 növelése, 128
 termelés
 megszervezése, 317
 társadalmi, 351
 termelési, 18, 124, 125, 142, 164,
 165, 166, 167, 172, 177
 érték, 181, 194
 eszközök, 177
 mód, 187
 tőkés, 181
 termelőeszközök
 társadalmisítása, 125, 186
 tulajdona, 125
 természet, 11, 12, 15, 17, 22, 39,
 42, 60, 79, 101, 194, 312, 322,
 324, 327, 329, 330, 339, 347
 állapotai, 328
 dialektikája, 21
 egésze, 325
 egyensúlya, 194
 elmélete, 332
 ember
 azonossága, 323
 egyensúly, 187
 emberi, 14
 erőforrásai, 330
 feletti megismerés, 359
 felhasználása, 330
 fogalma, 323
 hangja, 95
 jelenségei, 353, 359
 kísérlete, 356
 kutatói, 18
 létrehozója, 189
 működése, 330
 nyelve, 192

- objektív, 339
- rejteke, 94
- társadalmasítása, 323
- titkai, 332
- törvényei, 19, 347
- törvényrendszer, 327
- törvényszerűségei, 8, 78, 312, 338
- tudomány, 340
- tudományok, 332
- tudományos, 333
- ura, 353
- valósága, 323
- végtelen ereje, 23
- Természet
 - isteni
 - fogalom, 190
- természetbölcselet, 12
- természetes
 - eloszlás, 144
 - kiválasztódás, 356
 - mód, 144
 - szelekció, 22, 83, 341, 349, 367
- természetes kiválasztódás, 60
- természetfeletti, 15, 243
 - csodák, 119
 - erők, 15
 - lények, 15, 16
- természeti, 13, 23, 24, 28, 41, 79, 94, 97, 103, 120, 123, 134, 135, 166, 176, 188, 314, 359
 - állandók, 45
 - egyensúly, 55
 - értékek, 332
 - hangok, 362
 - hatások, 195
 - jelenségek, 15
 - környezet, 322, 348, 362
 - megjelenítés, 319
 - mozzanatok, 330
 - népek, 24, 94, 188, 315
 - összefüggések, 339
 - szellem, 12
 - szükségyszerűség, 9, 313
 - tárgyak, 357
 - valóság, 314
 - világ, 319, 322
- természet-kígyó, 8
- természet-közeli
 - mezőgazdaság, 131
- természettudomány, 323
 - felülvizsgálata, 79
 - működő, 332
- természettudományok, 165, 189, 329
- természetvallás, 131
- természetvallások, 94
- termodinamikuss
 - alap, 29
- termőföld
 - élő tőke, 167
- terror, 243
 - kiépítése, 184
- terrorista, 180
- területi
 - igények, 131
- tervgazdálkodás, 128
- tervgazdaság, 185, 186
- tervkölcson, 185
- Teshik-Tas, 94
 - barlang, 93
- test, 24, 28, 29, 30, 40, 61, 62, 65, 67, 80, 89, 107, 198, 324, 353, 354
 - állati, 55
 - élet hordozója, 86
 - emberi, 194, 354
 - fényessége, 47
 - három, 46
 - helyzete, 73
 - hőmérséklete, 35, 196
 - jellegzetességei, 346
 - lélek, 88
 - együtt, 101
 - együttése, 73, 176
 - kettőssége, 110
 - viszonya, 318
 - mozgása, 28
 - növényi, 54
 - vezérlése, 87
 - világító, 98
- testbeszéd, 71, 159, 198
 - megértése, 87
- testi
 - föltámadás, 106
- testvéri szeretet, 124, 141
- testvériség, 121, 128, 146, 150
 - germán, 128
 - jelszava, 128, 150
- tetragrammaton, 117, 223
- tézis, 9, 11, 22, 176, 177
 - ellentéte, 10
- Thalész, 221, 331
 - fogalom, 243
- The Poor Man's Guardian*, 127
- Théba, 100
- Theodore de Bon Conseil, 192
- Thiering, 108, 109, 307, 309
- Thierry, 358
- Thot, 219
- Thurneysen, 205
- Thutmószisz, 113, 320
- Thuya, 244
- Tiámat, 110, 112, 113, 203, 205, 211, 212, 225, 230, 319
 - fogalom, 243
- Tien
 - fogalom, 243
- tífusz, 131
- Tigris, 100, 111
- Tillich
 - fogalom, 243
- Timaues, 308
- Timaioz, 209
- timin, 50
 - fogalom, 243
- Timin, 210
- Timon, 241
- Timor-tenger, 94
- Tisza, 336
- tiszta, 360
 - adósságállomány, 196
 - bevétel, 172
 - élet, 109
 - ész, 11, 26, 339
 - fogalom, 11, 355
 - hangzás, 362
 - haszon, 170, 172
 - katolicizmus, 16
 - kép, 28
 - központ, 93
 - lét, 12
 - létezés, 28
 - spiritiális gyakorlat, 103
 - természettudomány, 16
 - tudományterületek, 335
- tisztítótüz, 238
- Titánok, 112, 243
- titkos
 - könyv, 108
 - rendek, 190
 - szervezet, 191
 - társaság, 190, 220
 - társulat, 192
 - üzenet, 189
- titkos társaság, 239
- Tito, 185
- tízparancsolat
 - elve, 133
- Tízparancsolat, 320
- Tófel, 118
- Toldoth Noah, 138
- Tolnay, 19
- tomizmus, 363
- topokémia, 32
- topokémiai
 - reakció, 32
- Tórah
 - fogalom, 243
- Tory, 246
 - fogalom, 243
- totalitárius
 - rendszerek, 128
- totalitás, 10, 13, 19, 26, 243
- totem, 95
- Toth, 106, 110, 112, 113, 114, 115, 118, 218, 219, 319, 320
 - fogalom, 243
- Tóth, 360
- Toulouse–Lautrec, 360
- többségi
 - diktatúra, 126
- tőke, 163, 243
 - erő, 183
 - felhalmozódás
 - eredeti, 164
 - ipari, 162
 - termőföld, 167
- Tőke, 125, 127
- tökéletes, 107
 - ember, 107
- tőkés, 125, 143, 177, 241
 - államtípus, 142
 - gazdaság, 164, 166, 167
 - haszna, 183
 - ország, 185
 - osztály
 - megdőntése, 125
 - reformfolyamatok, 18
 - rend, 146, 177, 183, 241
 - rendszer, 182

- társadalma, 126
társadalom, 18, 127, 182
termelés, 181
 modellje, 183
termelési rend, 125
világ, 178
tőkésosztály, 177, 178
 nemzetközi, 179
tömegtájékoztatás
 pártmonopólium, 184
törekvés, 15, 26, 34, 101, 102, 192, 195, 333
 csírája, 332
Törökország, 190
történelem, 19, 84, 151, 180, 190, 193, 246, 323, 325, 333, 362
 előtti
 ember, 87
 idők, 177
 emberi, 359
 episztemológiája, 340
 esetei, 342
 felfogása, 16
 ideje, 94
 materialista értelmezése, 18
 normatív ismerete, 79
 perzsa, 115
 professzora, 130
 tudat, 347
történelemhamisítók
 ókori, 333
történelmi, 10, 13, 19, 21, 90, 92, 104, 109, 111, 127, 130, 141, 145, 166, 347, 362
 elemzés, 194
 emlékek, 319
 események, 158, 314, 357
 felfogás
 lenini, 22
 igzaságtalanságok, 336
 kor, 349
 materializmus, 127, 177, 178, 181, 188
 módszertan, 14
 mozgásirányok, 333
 múlt, 174
 nézetek, 14
 prófécia, 128
 szakaszok, 193
 témák, 360
történet
 tudomány, 331
történettudomány, 14, 329
törvény, 105, 116, 140, 141, 143, 155, 197, 243
 erkölcsi, 14
 exponenciális, 29
 szigora, 199
 új, 154
Törvény, 117, 132, 136, 137, 138, 139, 140
 fogalom, 243
törvényalkotó, 171
 feladat, 153
 jogkör, 153
törvények, 11, 15, 17, 43, 89, 134, 135, 139, 141, 153, 169, 170, 190, 212, 239, 242, 246
 erkölcsi, 136
 hatása, 199
 megszabója, 153
 összessége, 243
 sorozata, 140
 tagadása, 191
törzs, 54, 60, 115, 151, 191
 arab, 119
 héber
 neve, 206
 jelentősége, 154
törzsek, 94, 95, 111, 116, 119, 187
 szövetsége, 151
 uralma, 188
törzsfelfutás, 13, 59, 61
 teteje, 64
Trakl, 361
trákok, 129
transzcendens, 79, 93, 243, 339
 fogalom, 243
 igzaság, 120
transzcendens szféra, 213
transzcendentalitás, 339
transzcendentalitása, 79
transzcendentális, 243
Transzhumán
 fogalom, 243
transznacionális, 221
tranzakció, 73, 75
trádsadalmi
 rend
 szocialista, 184
triász, 243
triászok, 11
Trier, 125
trinitro-toluol, 44
Tripartitum, 223
Trockij, 124
 fogalom, 244
trockizmus
 fogalom, 244
Troeltsch, 19
trotil, 44
Trubetzkoy, 344
TSzCs, 64
tudás, 108, 110, 216, 218, 243
 istene, 110
 ruhája, 110
tudásszociológia, 365
tudat, 8, 10, 11, 12, 13, 24, 48, 55, 61, 62, 64, 65, 68, 70, 73, 92, 115, 176, 194, 223, 313, 315, 327, 356
 abszolút, 11
 alatti, 62, 66, 74
 anyag, 87
 befolyásoló eszköz, 159
 bizonyítéka, 65
 elsődlegessége, 23, 90
 emberi, 78
 világa, 338
 érzéki, 11
 feltöltődése, 75
 fogalom, 64, 244
foka, 11
hordozója, 65
jelenségei, 314
jellege, 357
jellegű, 64
kollektív, 359
közös, 87
központú, 64
küszöbe, 345
másodlagossága, 124
meghatározása, 70
megnyilvánulása, 65
összeadódott, 88
szerepköre, 149
társadalmi, 85
tartalma, 73
történelmi, 347
vallásos, 11, 13
végtelensége, 14
Tudat, 109, 118
tudatelvű, 206
 dialektika, 126
tudati, 23, 48, 73, 196
 alap, 154
 átlapoltság, 215
 erőterek, 9, 313
 értelmezés, 65
 eszköz, 134
 fokozat, 13
 hűség, 77
 információs csomag, 194
 jelkép, 39
 meghatározottság, 77
 oldal, 61, 194
 összetevő, 62
 ráhatás, 135
 szerepkör, 53
 tartalom, 73
 hamisítása, 73
 tényező, 166
 tényezők, 85
 terület, 154
 tevékenység, 70
 tükröződés, 176
tudatmező
 közös, 313
tudatmódosító
 szerek, 73
tudas, 24, 53, 58, 84
 alkotás, 17
 állapot, 62
 cselekvés, 61, 65, 356
 döntés, 76
 egyénség, 73, 76
 ember, 14, 89
 én, 74, 75
 fejlődés, 88
 felfogás, 90
 forradalmi
 intenciók, 148
 gondolkodás, 358
 irányítás, 342
 jellem, 84
 képzetek, 7, 311
 lény, 12, 89
 megnyilvánulás, 64, 65
 összetevő, 82

- személyiség, 80, 149
 kialakulása, 74
 tapasztalat, 93
 tenyésztés, 160
 tevékenység, 53, 62, 64, 65, 68
 tudatosság, 325
 válasz, 74, 76
 válogatás, 160
 tudatosság, 7, 55, 61, 71, 311, 326, 327
 elemei, 328
 megjelenése, 76
 tudatos, 325
 válasz, 77
 tudomány, 7, 9, 11, 15, 16, 17, 18, 19, 42, 45, 51, 57, 70, 78, 92, 111, 158, 182, 311, 313, 314, 331, 332, 335, 336, 337, 338, 339, 352, 353, 354, 356, 357, 359, 366
 _feladata, 358
 békés átmenet, 334
 bizalom, 92
 eredményei, 362, 363
 eszközei
 nyelvi, 357
 eszméi, 180
 eszmeisége, 90
 fejlődése, 353
 karámai, 332
 keretei, 332
 kognitív, 365, 366
 megismerés, 366
 misztifikálása, 335
 múltbeli, 334
 önérték
 feladása, 78
 önérték jellege, 338
 pozíciói, 335, 337
 régészeti, 176
 szakágai, 332
 szémszöge, 338
 tanulmányozása, 79, 323, 340
 tárgya, 311
 vallásos, 26
 tudományfilozófia, 365
 tudományos, 7, 14, 15, 16, 17, 73, 78, 79, 87, 92, 93, 311, 332, 334, 352, 357
 akadémia, 329
 ateizmus, 162, 192
 belátás, 16, 336
 biznyítás, 335
 cél, 324
 célkitűzés, 7
 diszciplína, 340
 diszciplína, 82
 divatok, 331
 elemzés, 358
 élet, 331
 előkészítés, 334
 előrejelzések, 339
 előrelépés, 334
 elvek, 17
 eredmények, 337, 339, 359
 eszközök, 323
 eszme, 185
 eszmeáramlat, 191
 feldolgozás, 333
 fogalmak, 332
 forradalom, 357
 gegek, 335
 gondolkodás, 16
 időrend, 8
 igény, 30
 ismeret, 358
 ismeretek, 176, 321
 ismeretterjesztő író, 92
 kihívás, 335
 kihívások, 334
 konferencia, 338
 környezet, 334
 közösség, 333
 kronológia, 312
 kultúrák, 339
 kutatás, 42
 leírás, 363
 magatartás, 336
 magyarázat, 312
 mechanizmus, 323
 megismerés, 13, 359
 megközelítés, 7, 90, 311
 megközelítések, 336
 minta, 365
 módszer, 19, 158
 módszertan, 14
 nézőpontjai, 339
 problematika, 336
 redukció, 338
 reprezentációk, 366
 standardok, 334
 szocializmus, 124, 128, 133, 146, 180, 183, 184, 185
 tanácskozás, 29
 tervezés, 185
 tételek, 338
 üzenet, 365
 tudományosság, 335
 tulajdonos, 125, 142, 155, 182
 állam, 177
 érdekei, 158
 tulajdonság, 36, 43, 44, 48, 53, 61
 átörökítés, 70
 átörökítés, 194, 210
 átörökítő
 vizsgálatok, 194
 keletkezett, 356
 személyiség, 77
 túlvilág, 114
 túlvilági, 120, 212, 243
 élet, 89, 93, 94, 116, 119, 213
 szempont, 78
 szmpont, 339
 Turgot, 17
 Turul, 306
 Tutankhamon, 202, 302
 Tutankhamon, 307
 Tuya
 fogalom, 244
 Tübingen, 10
 tündér, 244, 320
 tündérek, 114
 tűz, 111, 115, 223, 246
 örök, 115
 őselem, 111
 teljes, 219
 TV, 73, 159, 195
 Tzara, 361, 362
 Tye, 244
 fogalom, 244
 új
 emberi faj, 133
 erő, 192
 érték, 167
 fogalomrendszer, 192
 gazdaság, 186
 gén, 60
 rend, 192
 társadalmi rend, 125
 társadalom, 126
 vallás, 162
 új baloldal, 21, 22
 Új Világrend, 192
 újdarwinizmus
 fogalom, 244
 újjászületés
 halál sorozat, 104
 újkőkor, 312
 fogalom, 244
 újkőkori
 társadalom, 160
 újkőkorszak, 160
 újliberalizmus
 fogalom, 244
 újplatonizmus, 208
 újplatonizmus, 110
 újratermelés
 bővített, 177
 újskolasztika
 fogalom, 244
 Újszövetség, 244
 fogalom, 244
 Újtestamentum, 105
 fogalom, 244
 Újzéland, 64
 Uljanov, 20, 127
 ultrahangok, 67
 ultra-liberális, 126, 151, 190
 vélemény, 148
 ultra-marxista, 151
 Uluzzi
 műveltség, 316
 Um-napisti, 114
 Ungváry, 126, 146, 147, 148, 149
 unitárius, 105, 107
 mozgalom, 107
 unitáriusok, 107
 alapelve, 107
 univerzálék, 347
 univerzáléak, 83, 238, 341
 fogalom, 244
 univerzum, 8, 312, 326, 327
 energia szint, 93
 fizikai, 9, 313
 harmóniája, 328
 univezizmus
 fogalom, 244
 Ur, 112
 Úr, 97, 117, 118, 136, 137, 138
 szolgája, 137
 uracil, 50

- fogalom, 244
 Uracil, 210
 uralkodó, 8, 23, 80, 99, 147, 170, 171, 187, 213, 363
 brutális, 76
 determinizmus, 356
 divat, 331
 elit, 319
 előkelők, 135, 142, 161, 172, 174, 178, 181
 előkelőség, 195
 eszmerendszer, 180
 eszmerendszerek, 22
 felfogás, 143
 fia, 110
 gazdasági forma, 142
 görög
 képe, 127
 ház
 legendája, 97
 házak, 187
 hűbérúr
 abszolút, 171
 irányzat, 363
 szellemi, 188
 istenség, 246
 jegy, 103
 mérték, 9
 morál, 22
 osztály, 20, 142
 osztályok, 126
 papság, 320
 párt, 159
 rend, 9, 313
 réteg, 139, 160, 161
 személyek, 92
 személyiség, 77, 154
 szükségletei, 164
 uralkodók
 szelektív szaporodása, 133
 uralom, 24, 114, 128, 170, 186, 192, 305
 alapja, 156
 céljai, 121
 érdeke, 141
 erkölce, 150
 fizikai, 9
 fogalma, 195
 idegen, 182
 keresztény, 88
 korlátlan, 175
 központi, 153
 pápai, 175
 rabszolga, 181
 szkíta, 187
 teljes, 171
 tudományos, 359
 Uranosz, 227
 Uránosz, 112
 Uránusz, 99
 Úr-Kasszidin, 202
 úrráhivatottság, 244
 fogalma, 126
 fogalom, 244
 úrrászületettség, 244
 fogalma, 128
 fogalom, 244
 úrráteremtettség, 244
 fogalma, 196, 244
 fogalom, 244
 tudata, 237
 úrráaválasztottság, 244
 fogalom, 244
 Uruk, 113
 Urukagina, 135
 USA, 72, 170, 179, 180, 193, 309, 310
 elnöke, 72
 forradalma, 194
 úszia, 244
 Út
 fogalom, 244
 utánzás
 szülő, 71
 utilitarianizmus, 17, 19
 utilitarista, 206
 Utnapisitin, 211
 Utnapistim
 fogalom, 244
 utolsó, 9, 50, 81, 105, 117, 316, 354
 aon, 109
 évezred, 175
 hét, 114
 ítélet, 92, 106, 363
 jégkorszak, 181
 kenet, 106
 lehülés
 würm, 316
 mennyei lény, 241
 nap, 116
 próféta, 120
 ruha, 98
 szakasz
 teremtes, 174
 személy, 144
 Utolsó Ítélet, 218, 231
 utópikus, 244
 gondolkodás, 20
 utópista
 szocializmus, 15
 utópizmus, 19
 Utu, 112
 üdvösség, 25
 üdvözülés, 219, 225
 üdvözült, 106
 VAGYOK A KI VAGYOK, 118
Vaisya, 105
 Vajda, 126, 146, 148
 vákuum olvadáspontja, 43
 választás
 fogalma, 126
 Valentin, 109
 fogalom, 244
 Valentinus, 216
 Valhalla, 111
 vallás, 8, 9, 13, 14, 16, 17, 19, 93, 105, 107, 119, 124, 140, 191, 213, 312, 329, 337
 alapító, 207
 amerikai indián, 321
 cselekedet, 80
 egyisten hívő, 116
 ellenesség, 126
 feje, 175
 feladata, 18
 fogalma, 93, 134
 fogalom, 245
 gnosztikus, 115
 gyakorlat, 142
 hívei, 93
 igény, 123
 intellektuális, 102
 irányító szerep, 352
 isten fogalma, 123
 Isten nélkül, 127
 katolikus, 106
 kérdése, 336
 keresztény, 105
 köre, 94
 külső formája, 16
 megszüntetése, 162
 mohamedán
 alaptétele, 120
 ortodox, 105
 racionális
 fogalma, 26
 struktúrája, 356
 szcientológia, 133
 szervezett, 190
 tételei, 116
 tételes, 94, 101
 új, 162
 unitárius, 107
 üldözés, 115
 vallásellenes, 94
 propaganda, 123
 vallásgyakorlat
 szabad
 joga, 140
 vallási, 16, 94, 114, 120, 132, 212, 242, 243, 244, 313, 328
 attitűd, 336
 bizonyítékok, 25
 dogma, 36
 dogmák, 101
 egység, 14
 élet, 110
 élmény, 96
 előírás, 97
 erkölcs, 89
 értékek, 358
 értelem, 321
 események, 7, 311
 eszmék, 127, 364
 eszmerendszer, 123
 felfogás, 97, 115, 117, 204
 japán, 96
 fogalmak, 133
 hit, 160
 hittételek, 314
 igény, 162
 irányzat, 105, 188, 216
 irodalom, 100
 jegyek, 318
 jelenségek, 314
 kérdések, 121
 kisebbség, 246
 korlát, 143, 180
 kötelmek, 142
 közösség, 154, 199

- kultuszok, 16
lényeg, 207
materializmus, 14
mechanizmus, 25
megfogalmazás, 233
megismerés, 26
mozgalom, 202
nevelés, 117
nézetek, 104
összejövetelek, 80
parancsok, 74, 134, 140, 352
rendszer, 104
rendszerek, 9, 313
rítusok, 124
szabályok, 75, 135
székhely, 113, 320
szemlélet, 100
szervezet, 211
tények, 314
törvények, 213
út, 118
ünnap, 117
viták, 18
- vallások
főszámolása, 190
új
megteremtése, 192
- vallásos, 91
buzgalom, 94
élet, 359
élmény, 25
ember, 14, 314
érzület, 357
eszmék, 192
tagadása, 192
felfogás, 133, 336
hit, 22, 90, 93, 94, 120
nagyközönség, 78, 338
szabályozás, 352
tisztelet, 16
tudat, 11, 13
tudomány, 26
zsizóság, 117
- vallásosság
kérdése, 336
- valláspótló, 127
- valóság, 11, 12, 13, 24, 28, 39, 42, 43, 61, 68, 88, 102, 180, 311, 315, 327
ábrázolása, 360
közvetlen, 362
adottságai, 19
belső lényege, 13
darabjai, 344
eredményei, 7
értékei, 7, 311
fogalom mögötti, 82
jellegzetességei, 64
két oldala, 194
közvetítése, 312
kulcsszempontjai, 324
látványa, 360
legalsó szintje, 326
létalapja, 14
magánvaló, 311
megismerése, 14
megváltoztatása, 125
- mozzanatai, 361
objektív, 46, 48, 64
oldalai, 318
összehasonlítása, 358
része, 24
szellemi, 7
szemléletmódjai, 324
szubsztanciális, 353
társadalmi, 144
teljes, 26
természete, 328
testi, 28
világ, 7
világszerűsége, 21
XX. századi, 145
- valóság ábrázolása, 343
valószínűségfüggvény, 42
Változás Tana, 123
van Gogh, 360
Vanaheim, 111
Van-der Waals, 51
varázsló, 245, 315
Vardhamana Mahavira, 102
Varga, 181, 185
varnas, 105
városlakók, 120
Varsó, 190
Varsói Szerződés, 185
vas, 99
Vasarely, 362
Vásárhelyi, 336
vashegy fiúk, 172
vaskor
fogalom, 245
Vass Imre, 55
Vatikán, 236
Ve, 111
véda, 104
Védák, 211
fogalom, 245
vegetáriánus, 60, 131
végrehajtó, 36, 56, 62, 126, 139, 171
feladat, 153
hatalom, 171
jogkör, 171
jogosítvány, 171
szerep, 314
szerepkör, 154
- végző
ok, 189
Végző Idők, 218
Végzet, 112
vegyi, 29, 31, 32, 41, 56, 70
egyensúly, 33
elemzés, 37
erők, 51
folyamat, 29, 66
oxidatív, 55
ipar, 183
képlet, 38
konyha, 34, 49, 50, 51, 56, 57, 60, 93
körfolyamat, 31, 32, 35, 49
kötés, 37, 38, 41
lépés, 53
potenciál, 31
- reakció, 32, 33, 38, 40, 43, 51, 165
reakciók, 212
reakciólánc, 32
rendszer, 31
szerkezet, 50
tulajdonság, 41
tulajdonsága, 41
változékonysága, 39
vegyi körfolyamat
fogalom, 245
vegyi potenciál
fogalom, 245
vektor, 39
véleménykimondás
szabadsága, 142
velentini iskola, 109
Vendidad, 116
Vénusz, 47, 91, 95, 98, 99, 190, 223, 315
jelkép, 91
verbális
fogalom, 245
információ, 73
Veres tenger, 118
vérfertőzés, 348
vérhas, 131
vérkeveredés, 129
Vermes, 309, 310
Versailles-i béke, 130
verseny, 132, 143, 179
abszolutizálása, 179
értékei, 20
szabadsága, 335
versenyképesség
társadalom, 168
Vezér
hite, 130
vezérelt, 70, 73
csoportok, 198
egyensúlyi rendszer, 35
mechanizmus, 194
mód, 151
oktatás, 198
program, 67
rendszer, 62, 131, 154, 172
társadalom, 86, 193
vezérlő, 9, 35, 48, 56, 57, 77, 105, 313
alap, 192
állapot, 70
egység, 345
elv, 189
erkölcs, 88, 193
erő, 194
eszmerendszer, 156
gondolkodás, 65
hatás, 62
jel, 70
jelek, 70, 156
eszméi, 174
jelkészlet, 196
kód, 62, 192
kör, 175
mechanizmus, 73
parancsnok, 139
program, 166, 174, 193, 195

- programkódok, 72
 sor, 36
 szerep, 198
 vezetés, 122, 139, 155, 156
 hozzá nem értése, 186
 politikai, 154
 vezető
 emberek, 185
 értelmiségiek, 184
 réteg, 126
 Vidal, 127
 Viktor, 306
 világ, 11, 13, 17, 21, 22, 88, 89,
 100, 111, 112, 138, 212, 235,
 241, 313, 328, 352, 353, 354,
 359
 ábrázolás, 344
 adott, 320
 amyagi, 90
 anyagi, 22, 30, 36, 64, 102, 359
 elsődlegessége, 23
 építőkövei, 38
 terméke, 89
 csodái, 312
 dolgai, 121
 egésze, 322
 égi, 97, 318, 320
 egyeteme, 9
 egysége, 24
 egységes, 8
 értelmetlensége, 362
 eseményei, 93
 eszmei
 Mester, 220
 fizikai, 12, 18, 109, 111
 teremtése, 109
 föld alatti, 114, 319
 földi, 103, 319
 tükre, 114, 320
 gazdagsága, 121
 időbeli, 343
 irányítása, 356
 globális, 352
 ismert
 határai, 137
 jelenségei, 101
 keletkezése, 109
 konkurencia, 350
 kormányzása, 130
 középe, 98
 közvetít, 96
 külső, 353
 lakossága, 144, 145
 lélektana, 133
 lényege, 116
 létezése, 28
 létrejötte, 320
 mechanikai, 12
 meglévő, 123
 modern, 78
 mozgása
 oka, 353
 népei, 117
 nyelv
 viszony, 313
 viszonya, 9
 ókori, 8
- örök, 102
 pénzügyi
 érdekei, 172
 rendje, 355, 361
 része, 321
 sokasága, 23
 szerkezete, 314
 szerves, 12
 tárgyi, 358
 teremtése, 109, 116
 természeti, 319, 322
 tervrajza, 13
 tőkés, 178
 törvénye, 104
 tudós, 333
 tükre, 64
 új szemlélete, 356
 urai, 117
 uralma, 130
 valósága, 323
 valóságtartalma, 7, 311
 változó, 89
 végtelen, 29
 végtelensége, 7, 311
 vezetője, 175
 zsidósága, 130
 világállam, 245
 Világállam, 191
 Világbank, 191
 világegyetem, 7, 8, 46, 87, 312
 egysége, 312
 fénye
 összes, 47
 kora, 47
 léte, 47
 tágulása
 látszólagos, 48
 teremtése, 46
 tömege, 47
 látható, 47
 végtelensége, 48
 világforradalmak
 megvalósítói, 133
 világforradalom, 185, 192
 jelképe, 91
 világgazdaság
 globális, 145
 világháború, 20, 21, 123, 130, 183,
 361, 362
 I.
 békekötések, 130
 békeszerződések, 130
 elvesztése, 131
 II., 140, 186
 alapja, 130
 ideje, 145
 rombolás, 168
 világhálózat, 159
 világi, 107, 123, 245
 állam
 megalkotása, 143
 bölcselet, 189
 értelmiség, 142, 162, 165, 189,
 192
 köre, 189
 értelmiségi, 165
 hatalom, 176
- tudomány, 182
 tudományok, 124
 úr, 175
 uralom, 175
 vezető, 176
 világítótest
 belső, 99
 égi, 98
 világítótestek
 égi, 98
 Világlélek, 104
 világmagyarázat, 221
 világmindenség
 Isten, 189
 világos
 fogalom, 355
 Világosság
 fogalom, 245
 világpiac, 179
 Vili, 111
 Vinča
 műveltség, 317, 318
 virtuális
 piac, 133
 vírus, 36, 56, 57, 72, 173, 195, 196
 élő, 56
 ereje, 197
 fogalom, 192
 hatás, 166
 információ, 73
 madárinfluenza, 57
 romboló hatás, 156
 társadalmi
 hatásai, 158
 tételrendeződés, 57
 vírusos
 fertőzés, 193
 vírusszerű, 85, 86
 élőlények, 343
 viselkedés, 36
vis vitalis, 30
 viselkedés
 emberi, 346
 viselkedési, 73, 84, 149, 342, 347
 eszköz, 78, 338, 349
 korlátok, 349
 minta, 74
 módok, 118
 stratégia
 szexuális, 349
 Vishtargan, 115
 Visnu, 91
 Visp-rat, 116
 vissza a természethez, 190
 Vitrac, 362
 víz, 37, 38, 48, 50, 53, 54, 55, 61,
 71, 91, 99, 100, 103, 110, 111,
 115, 123, 223
 istene, 112
 őselem, 111, 318
 reakciós közeg, 38
 tulajdonságai, 38
 Vízöntő, 99, 363
 vízözön, 317, 318
 vizsgálódás, 102, 321, 330
 filozófiai, 366
 Vladimir Iljics Uljanov, 127

- voksok
elnyerése, 154
Voltaire, 189, 192
fogalom, 245
voluntarista
fogalom, 245
vonalas, 39
szinkép, 43
Vörös Hadsereg, 20
vörös-eltolódás, 46
vulgármarxista, 245
nézetek, 20
Wagner, 129, 360
Wallenberg, 172
Wallis Budge, 111, 112, 113, 114,
115, 307, 310
Watson, 51
Weber, 20, 79, 166, 340
Webern, 361
Webster, 109, 118, 124, 125, 126,
127, 138, 146, 150, 163, 189,
190, 191, 192, 307, 310
Wehrgericht, 121
Weightman, 104, 105
Weishaupt, 124, 131, 220
Adam, 190
eszméi, 131, 191
legfőbb irányító, 192
levelezése, 191
nemzetköziség, 127
szabadkőműves, 191
beiktatása, 192
Wellington, 158
Werbőczy, 223
Werfel, 361
Whig, 228, 243
fogalom, 246
Whitehead, 238, 357
fogalom, 246
Wiene, 361
Wilde, 19, 360
William, 301
Patterson, 164
Wilson, 82, 310, 340
wirinum, 95
wirum, 152
Wittgenstein, 124, 209, 215, 229,
358
fogalom, 246
Wolff
fogalom, 246
Wong, 32
Wöhler, 30
würm, 181, 316
xenon, 40
Xenophanész, 211
Xerxes, 115
XIX. dinasztia, 203
XVIII. dinasztia, 114
Yajur-véda, 104
Yale, 92
Yang, 44
Yarmna, 116
Yasht, 116
Yates, 310
Yebamoth, 138
Ygdrasil, 112
fogalom, 246
Yihi, 95
Yinjibarndi, 95
Ymir, 111
Yockey, 30, 32
yogi, 104
yom kippur, 117
Yuya, 244
zacskó, 31, 32, 35
befűződése, 48
tömege, 62
Zadkine, 361
Zádok, 202
vérvonal, 212
Zagros-hegység, 317
Zakar, 100, 112, 113, 114, 135,
136
zakát, 120
Zakkai, 222
Zalai, 19
Zarathustra, 233
Zarathusztra
fogalom, 246
zárt, 31, 35
alak, 40
elektronháj, 40
eposz, 20
rendszer, 29, 31
zenei
jelek, 361
Zénón, 242, 357
Zétényi, 140, 307
Zeuner, 59
Zeusz, 204, 219, 227, 315
fogalom, 246
Zion
fogalom, 246
Zion's Watch Tower, 121
zodiákus
sáv, 97
Zohar, 63, 92, 138, 190
könyve, 138
Zoroaszter, 116, 214
bölcselete, 109
fogalom, 246
szmélye, 115
törzse, 116
vallása, 115
világképe, 115
zoroaszteri
elemek, 117
zoroasztrizmus, 97, 108, 114, 115,
116, 119, 246
fogalom, 246
hitrendszer, 174
Zöld Péter, 315
zöldek
mozgalma, 190
Zurvan, 115
Zwack, 191
levelezése, 191
zsidó, 105, 106, 117, 189, 190
állam, 222
család, 125
ellenes
rendszer, 131
ellenesség, 203
fogalom, 246
rasszizmus, 131
értelmiség, 131
felfogás, 237
fogalom, 246
gyűlölet, 203
hitélet, 231
hitvilág, 235
lakos, 131
messiás, 190
mozgalom, 208
rabbi, 229
szabadkőműves, 189
származású, 246
szellemi
élet, 189
tőke, 163
vallás, 107, 120
zsidók, 129, 131
elmenekülése, 131
kiirtása, 131
megsemmistül, 131
zsidó-keresztény, 105
Isten
fogalma, 189
zsidóság, 117, 189, 203, 246
askenázi, 204
menekülése, 131
európai, 240
gyűlölete, 131
helyi, 130
hitvilága, 224
keleti
szelleme, 189
képviselői, 131
megsemmisítése, 129, 131, 132
rabbini, 135
szefárdi, 204
vallása, 213
vallási kisebbség, 246
világ, 130
Zsigmond, 140
zsinagóga
fogalom, 246
zsinat
nicaei, 110

Irodalomjegyzék

Idézett irodalom

- Alford (2000), Alan F.: *When the Gods Came Down*, New English Library, Hodder & Stoughton.
- Allen (1972), Gary & Larry Abraham: *None Dare Call it Conspiracy*, Rossmoor, California.
- Allen (1975) L. és mások: *Against „sociobiology”*. *New York Review of Books* **22**, .
- Allen (1976) L. és mások: *Sociobiology — Another biological determinism*. *BioScience* **26**, .
- Ambrosy (2001), Anna: *The Brave Nation*, Hungarian Life, Melbourne.
- Anonymus (1977): *Gesta Hungarorum*, Hasonmás Kiadás. Pais Dezső ford. Magyar Helikon, Budapest.
- Baigent (1990), M., R. Leigh & H. Lincoln: *The Messianic Legacy*, Corgi, London (Eredetileg 1986).
- Baigent (1990a), M. & R. Leigh: *The Temple and the Lodge*, Corgi, London (Eredetileg 1989).
- Baigent (1992), M., R. Leigh & H. Lincoln: *The Holly Blood and the Holly Grail*, Corgi, London (Eredetileg 1982).
- Barash (1980), David P.: *Szociobiológia és viselkedés*. *Nature*, 1980. 13
- Bauval (1997), R. & G. Hancock: *Keeper of the Genesis; A quest for the hidden legacy of mankind*. Mandarin.
- Bereckei (1987) Tamás: *A szociobiológia társadalomképe*. *Janus* 1987. Tavasz, p.: 69.
- Berne (1961), Ernest: *Transactional Analysis in Psychotherapy*, New York, Grove Press.
- Berresford Ellis (1994), Peter: *The Druids*, Constable, London.
- Bloor (1976), David: *Knowledge and Social Imagery*. Routledge and Kegan Paul, London,
- Bobula (1982) Ida: *A sumír-magyar rokonság*, Editor Esda, Buenos Aires.
- Boyce (1991), Mary: *Zoroastrianism*, in Hinnells (1991), pp.: 171-190.
- Brown (1991), Joseph Epes: *Religions in Primal Societies*, in Hinnells (1991), pp.: 392-454.
- Carr (1958), William Guy: *Pawns in the Game*, Angriff Press, Hollywood, California.
- Cousins (1991), L. S.: *Buddhism*, in Hinnells (1991), pp.: 278-343.
- Cowan (1997), James: *The Elements of the Aboriginal Tradition*, Element Books, Shaftsbury (Eredetileg: 1992)
- Csányi (1978) Vilmos: *Magatartásgenetika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csányi (1979) Vilmos: *Az evolúció általános elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csányi (1985) Vilmos: *Kis etológia II*. Gondolat, Budapest.
- Csányi (1986) Vilmos: *Kis etológia III*. Gondolat, Budapest.
- Cser (1974) F. és Hardy Gy.: *Szerkezetvizsgálatok acenaftilénen* *Magy. Kém. Folyóirat* **80** 60-66, ill. Cser (1975), F. and Hardy. G.: *Acta Chim. Acad. Sci. Hung.* **84** 297-312

- Cser (2000) Ferenc: *Gyökerek: Töprengések a magyar nyelv és nép Kárpát-medencei származásáról*, Szerzői Kiadás, Budapest.
- Cser (2004) Ferenc: *A mellérendelő szemléleti mód. A magyar műveltség keleti kapcsolatai*. Előadás a Magyarok Világszövetsége Magyarság keleti kapcsolatai c. tudományos tanácskozás előadássorozata keretében, Budapest, 2004. május.
- Cser (2004a) Ferenc és Darai Lajos: *Az egység jelképe az eurázsiai műveltségekben*, ZMTE. Kéziratban.
- Cser (2005) Ferenc és Darai Lajos: *Magyar folytonosság a Kárpát-medencében*, FRIG Kiadó, Budapest.
- Cser (2005a): *Benjámin. Ben Jamini – a Jobbkezesek Fiai a Kiválasztottak, avagy vélhetőleg, kik is irányítják a világot?* Queanbeyan. Kéziratban.
- Csihák (1999) György: *Sacra Regni Hungarici Corona és a magyar közjogi rendezés kérdései ma* in Zürichi Magyar Történelmi Egyesület kiadványa, Budapest-Zürich, pp.: 51-77.
- Darai (1981) Lajos Mihály: *Karl Popper*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Darai (1989) Lajos: *David Bohm természetértelmi hídja. Agy-tudat team konferencia*. Budapest, BME Filozófia Tanszék, 1989. május 4. In: Darai (2002), pp.: 16-24.
- Darai (2002) Lajos Mihály: *Búvárlat a kor üdőerében. Magyar és egyetemes tanulmányok. Kodolányi Füzetek* 14. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár.
- Darai (2003) Lajos Mihály: *Filozófiatörténet*. In: A filozófia kultúrtörténete. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár.
- Darwin (1859), Charles: *On the origin of species by means of natural selection*, 2nd Ed.
- Dawkins (1986) Richard: *Az önző gén*. Gondolat, Budapest
- Descartes (1977) René: *Levelek Erzsébet hercegnőnek. Ima az Akropoliszon*. In: A francia esszé klasszikusai. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Descartes (1980) René: *Válogatott filozófiai művek*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Descartes (1993) René: *Értekezés a módszerről*. Teljes, gondozott szöveg. IKON Kiadó, Budapest
- Descartes (1996) René: *A filozófia alapelvei*. Osiris Kiadó, Budapest
- Desroches-Noblecourt (1963), C.: *Tutanhamon; Life and Death of a Pharaoh*, Penguin, London.
- Dilthey (1974) Wilhelm: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. Tanulmányok*. Gondolat, Bp. 1974.;
- Dimont (1994), M.I.: *Jews, God and History*, (Revised and updated edition) Mentor Book.
- Dömötör (1981) Tekla: *A magyar nép hiedelemvilága*, Corvina, Budapest.
- Durkheim (1978), Émile: *A társadalmi tények magyarázatához*. KJK,
- Dzik (2001), Jerzi: *Early diversification of organisms in the fossil records*, in: *Fundamentals of Life*, Ed. Gy. Pályi, Gyula, C. Zucchi, és L. Cagliotti. Elsevier, Paris. Pp.: 219-248.
- Faludy (1989) György: *Pokolbéli víg napjaim*, Magyar Világ Kiadó Kft. Pécs.
- Finkelstein (2002), Israel és Neil Asher Silberman: *The Bible Unearthed: Archaeology's new vision of ancient Israel and the origin of its sacred texts*. Touchstones, N.Y.

- Flood (1997), Josephine: *Rock Art of the Dreamtime*, Angus & Robertson, Sydney.
- Földes-Pap (1941) Károly: *Az autonóm ismeretelmélet fogalma. Rickert és Hartmann ismerettanának bírálata alapján.* Az Akadémia Filozófiai Könyvtára 13. Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Bizottsága, Budapest
- Folkert (1991), Kendall W.: *Jainism* in Hinnells (1991), pp.: 256-277.
- Fröhlich (1968), H.: *Long-Range Coherence and Energy Storage in Biological Systems*, in.: *International Journal of Quantum Chemistry*, 2, pp.: 641-649.
- Fröhlich (1986), H.: *Coherent Excitations in Active Biological Systems*, in: *Modern Bioelectrochemistry*. Ed. F. Gutman és H. Keyzer. Plenum.
- Frossard (1991), André: *Van Isten, találkoztam vele*, Szent István Társulat, Budapest.
- Gadamer (1984), Hans-Georg: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata.* Gondolat, Budapest.
- Gánti (1971) Tibor: *Az élet princípiuma*, Gondolat, Budapest.
- Gánti (1978) Tibor: *Az élet princípiuma*, Második kiadás: Gondolat, Budapest
- Gánti (1979) Tibor: *Az élet princípiuma*, harmadik kiadás: Kriterion, Bukarest
- Gánti (1979a), Tibor: *A Theory of Biochemical Supersystems and its Application for Natural and Artificial Biogenesis.* Akadémiai Kiadó, Budapest. Párhuzamos kiadás: University Park Press, Baltimore 1979.
- Gánti (1980) Tibor: *Az élet és születése.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Gánti (1983) Tibor: *Az élet princípiuma*, negyedik kiadás: OMIKK, Budapest 1983.
- Gimbutas (1991), M.: *The Civilization of the Goddess*, Harper, San Francisco.
- Glatz (1996) Ferenc: *Magyarok Krónikája*, 2. Kiadás, Officina Nova, Budapest.
- Godden (1997), Elaine, Jutta Malnic: *Rock Paintings of Aboriginal Australia*, Reed, Kew.
- Guerber (1992), H.A.: *Myths of the Norsemen - From the Eddas and Sagas*; Dover pub. Inc. NY, (Eredetileg: G.G. Harrap, London, 1909).
- Guimarães (2001), Romea Cardoso: *An evolutionary definition of life: from metabolism to the genetic code*, in: *Fundamentals of life*, ed. Gy. Pályi, C. Zuccini és L. Caglioti, Elsevier, Paris, pp.: 95-108.
- Guimarães (2001a), Romeu Cardoso, Carlos Henrique Costa Moreira: *Genetic code structure and evolution: Aminoacyl-tRNA synthetases and principal dinucleotides*, in: *Fundamentals of life*, ed. Gy. Pályi, C. Zuccini és L. Caglioti, Elsevier, Paris, pp.: 249-276.
- Habermas (????) Jürgen: *A kommunikatív cselekvés elmélete I-II.* A Filozófiai figyelő és a Szociológiai Figyelő külön kiadványa. ELTE Filozófiaoktatók Továbbképző és Információs Központja, ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ, Budapest.
- Halevy (1996), Y.: *Historical Atlas of the Holocaust. United States Holocaust Memorial Museum.* Macmillan Pub. N.Y.
- Hamvas (1993) Béla: *Hexakumion*, Életünk könyvek, Budapest.
- Harrison (1963), Thomas A.: *I'm OK, You're OK; How we use the time?* Avon Books, NY.
- Heller (1970) Ágnes, Vajda Mihály: *Családforma és kommunizmus.* In: *Kortárs*, 1970. október, pp.: 1655-1665.

- Heller (1997) Ágnes: *Vita az erkölcsről és a dogmákról, avagy hogyan kell a sorok között olvasni*. *Beszélő*, 1997. április, pp.: 98–100
- Hesse (1985) Mary: *Az episztemológia szocializálása*. *Filozófiai Figyelő* 1985/3
- Hinnells (1991), John: *Handbook of Living Religions*, Penguin Books, London. (Eredetileg 1984)
- Hitler (1972), Adolf: *Mein Kampf*, Radius Book/Hutchinson, London.
- Imanushi (1941), K.: *Seibutso no sekai (The world of livingthings)*, Kobundo, Tokyo. Idézi: Kawamura (2001).
- Imanushi (1949), K.: *Seibutso shakai no ronri (The logic of organic society)*, Mainichi Shinbun Sha, Tokyo. Idézi: Kawamura (2001).
- Imanushi (1970), K.: *Watashino shinkaron*, Shisaku Sha, Tokyo. Idézi: Kawamura (2001).
- Imanushi (1977), K.: *Darwin ron (Beyond Darwin)*, Chuo Koron Sha, Tokyo. Idézi: Kawamura (2001).
- Imanushi (1978), K.: *Shinkaron-higashi to nishi (Evaluationary theories – East and West)*. Idézi: Kawamura (2001).
- Imanushi (1980), K.: *Shutaisei no shinkaron (Evolutionary theory of subjectivity of life)*, Chuo Koron, Tokyo. Idézi: Kawamura (2001).
- Imreh (1973) István: *A rendtartó székelő falu*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Ipolyi (1853), A.: *Magyar Mythologia* Változatlan utánnomás. Magyar Kultúra, Buenos Aires, 1977.
- Jacob (1986) Francois: *A lehetséges és a tényleges valóság*. Európa, Budapest.
- Jacobs (1985), Virginia Lee: *Roots of Rastafari*. Avant Books, San Diego, California. Benke (1989) idézetében.
- Jánosi (1966) Ferenc: *A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periódusok* Közigazgatási és Jogkönyvek. Budapest
- Jánosi (1975) Ferenc: *A gazdasági fejlődés trendvonaláról*, Magvető Kiadó Budapest.
- Jánosi (1979) Ferenc: *Az akkumulációs lavina megindulása*, Magvető, Budapest.
- Jonas (1992), H.: *The Gnostic Religion*, Routledge, London.
- Kant (1913) Immanuel: *A tiszta ész kritikája*. Fanklin–Társulat, Bp. 1913
- Kawamura (2001) Kunio: *The origin of life from „the life of subjectivity”*. In: *Fundamentals of Life*, ed. Gy. Pályi, C. Zucchi és L. Caglioti, Elsevier, Paris, pp.: 563-575.
- Knight (1997), C. & R. Lomas: *The Hiram Key*, Arrow, London.
- Knight (1998), C. & R. Lomas: *The Second Messiah*, Arrow, London.
- Koestler (1981) Arthur: *Sötétség Délben*, Újváry-Griff, München.
- Koestler (1990), A.: *A Tizenharmadik Törzs - A Kazár birodalom Öröksége*, Kabbala, Budapest.
- Kompanichenko (2001), Vladimir: *Life as high-organized form of the intensified resistance to destructive processes*, in: *Fundamentals of life*, ed. Gy. Pályi, C. Zuccini és L. Caglioti, Elsevier, Paris, pp.: 111-124.
- Lacey (2001) Jr, James C, Gary W. Cook & Dail W. Mullins Jr: *Defining life*, in: *Fundamentals of life*, ed. Gy. Pályi, C. Zuccini és L. Caglioti, Elsevier, Paris, pp.: 125-130.

- Lahav (2001), Noam & Shlomo Nir: *Life's definition; In search for the most fundamental common denominators between all living entities through the entire history of life*. in: *Fundamentals of life*, ed. Gy. Pályi, C. Zuccini és L. Caglioti, Elsevier, Paris, pp.: 131-133.
- Lánczos (1974) Kornél: *Einstein és a jövő. Fizikai Szemle*, 1974 p.: 161
- László (1967) Gyula: *Hunor és Magyar nyomában*, Gondolat, Budapest.
- László (1997) Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete*, Püski, Budapest.
- Layton (1995), B.: *The Gnostic Scriptures, Ancient Wisdom for the New Age*, Doubleday, Sydney.
- Lorenz (1980) Konrad: *Összehasonlító magatartáskutatás. Az etológia alapjai*. Gondolat, Budapest.
- Lovas (2002), István: *Emberirtások* .
- Luisi (2001) Pier Luigi: *Some open questions about the origin of life*, in: *Fundamentals of life*, ed. Gy. Pályi, C. Zuccini és L. Caglioti, Elsevier, Paris, pp.:287-301.
- Markó (2001) László: *Some characteristics of life and their implications on its possible starts on Earth*, in: *Fundamentals of life*, ed. Gy. Pályi, C. Zuccini és L. Caglioti, Elsevier, Paris, pp.:303/306.
- Marrs (2003), Jim: *Titkos uralom; A Trilaterális Bizottságot, a szabadkőműveseket és a nagy piramisokat összekötő rejtett történelmi szálak*, Kapu Könyvek, Budapest (*Rule by Secrecy*, HarperCollins, NY, 2000 fordítása).
- Marschalkó (1958) Lajos: *Világhódítók*, Süli, London
- Marsden (1963), V.E.: *World Conquest through World Government*, Britons, London.
- Marshall (1960), I. N.: *ESP and Memory: A Physical Theory*, in: *British Journal of Theoretical Physics*, Vol. 21, No. 40.
- Marshall (1989), I. N.: *Consciousness and Bose-Einstein Condensates* in: *New Ideas in Psychology*, 7, pp.: 73-83.
- Matsumo (2001), Koichiro: *Biological organization as a material activity naturalizing the interface between quantum mechanics and thermodynamics*, in: *Fundamentals of life*, ed. Gy. Pályi, C. Zuccini és L. Caglioti, Elsevier, Paris, pp.: 135-140.
- Mises (1985), Ludwig von: *Liberalism in the Classical Tradition*, 3rd Edition, Cobden Press, San Francisco. (Eredetileg: 1927).
- Mónus (1996), Áron: *Összeesküvés: a Nietzschei Birodalom. A szabadkőműves bűnszövetkezet*. Interseas Ed. Santon, Isle of Man.
- Morgan (1827) W.M.: *Free Masonry Exposed*, Morgan, (Utánnymás).
- Nietzsche (1908) Frigyes: *Imigyen szóla Zarathustra*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1908. Reprint: Göncöl Kiadó.
- Nietzsche (1984) Friedrich: *A vidám tudomány V. könyv, 377. fejezet*. In: Válogatott írásai. Gondolat, Budapest.
- O'Brien (1999), S. J., M.Menotti-Reymond, W.J. Murphy, W.G. Nash, J. Wienberg, R. Stanyon, N.G. Copeland, N.A. Jenkins, J.E. Womack és J.A. Marshall Graves: *The Promise of Comparative Genomics in Mammals*, Science, 286 pp.: 458-481.
- O'Shea (2000), S.: *The Perfect Heresy; The Life and Death of the Cathars*, Profile Books, London.
- Orwell (2000), George: *Animal Farm*, Penguin Classic, London. (Original: 1945).

- Orwell (2000a), George: *Nineteen Eighty-Four*, Penguin Classic, London.
- Padányi (1989), Viktor: *Dentu-Magyarica*, Turul, Veszprém.
- Pályi (2001), Gyula, Claudia Zucchi, Luciano Cagliotti: *Dimension of Life*, in: *Fundamentals of Life*, Ed. Gy. Pályi, Gyula, C. Zucchi, és L. Cagliotti. Elsevier, Paris. Pp.: 1-13.
- Pályi (2001a), Gyula, Claudia Zucchi, Luciano Cagliotti: *Dshort definitions of Life*, in: *Fundamentals of Life*, Ed. Gy. Pályi, Gyula, C. Zucchi, és L. Cagliotti. Elsevier, Paris. Pp.: 15-55.
- Pap (1999) Gábor: *Hazatalálás*, Püski, Budapest.
- Pease (1999), Allan: *Body Language; How to read other's thoughts by their gestures*. Pease Training International, Mona Vale, Australia
- Penfield (1951), W.: *Memory Mechanism* *A.M.A. Archives of neurology and Psychiatry*, **67**, pp.: 178-198.
- Polishchuk (2001), Rostislav F.: *Life as a negentropy current and problem of infinity*, in: *Fundamentals of life*, ed. Gy. Pályi, C. Zuccini és L. Caglioti, Elsevier, Paris, pp.: 141-151.
- Popper (1950), Karl: *The Open Society and Its Enemies*. Princeten,
- Popper (1986), Karl: *A historicizmus nyomorúsága*. MKKE TEK-MIRROR könyvek. Budapest.
- Popper (1998) Karl: *Szüntelen keresés. Intellektuális önéletrajz*. 10. és 16. fejezet. Áron kiadó, Budapest.
- Quine (1969), W. O.: *Epistemology naturalised. Ontological Relativity*. New York—London.
- Quine (1985), W. O.: *Naturalizing Epistemology*. A Bradford Book, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London.
- Read (2001), P.P.: *The Templars*, Phoenix, London.
- Reed (2000), A.W.: *Aboriginal Stories* Reed Books, Sydney. (Original: Reed New Holland, 1994).
- Reed (2001), A.W.: *Aboriginal Myths, Legends & Fables* Reed New Holland, Sydney. (Original: Reed New Holland, 1982).
- Reid (1991), D.: *Japanese Religions*, in Hinnel (1991), pp.: 363-391.
- Rieu (1959), E.V.: *Homer: The Iliad*, Penguin, London (Eredetileg 1950).
- Rizotti (2001), Martino: *Living things are far from equilibrium: which equilibrium?* in: *Fundamentals of life*, ed. Gy. Pályi, C. Zuccini és L. Caglioti, Elsevier, Paris, pp.: 153-167.
- Robinson (1990), J.M.: *The Nag Hammadi Library in English*, Harper San Francisco, III. Ed.
- Roux (1992), G.: *Ancient Iraq* Pinguin, London. (Eredetileg Allen & Unwin, 1964).
- Runciman (1994), Steven: *History of the Crusade*, The Folio Society, London.
- Sally (2001), Razen: *What is liberalism? Dr Razeen Sally explore the intellectual foundations of liberal thought* <http://www.lse.ac.uk/>
- Sanning (1983), Walter, N.: *The Dissolution of Eastern European Jewry*, Institute for Historical Review. Torrance.
- Saso (1991), Michael: *Chinese Religions*, in Hinnells (1991), pp.: 344-364.

- Schechter (2001), Aaron & Geoffrey Zubay: *A central role of sugars in prebiotic chemistry*, in: *Fundamentals of life*, ed. Gy. Pályi, C. Zuccini és L. Caglioti, Elsevier, Paris, pp.: 349-359.
- Schulze-Makuch (2001), Dirk, Huade Guan, Louis N. Irwin & Everardo Vega: *Redefining life: an ecological, thermodynamic, and bioinformatic approach*, in: *Fundamentals of life*, ed. Gy. Pályi, C. Zuccini és L. Caglioti, Elsevier, Paris, pp.: 169-179.
- Skousen (1982) W. Cleon könyvbíró: *A leleplezett Kapitalizmus; könyvbírálat és kiegészítés Quigley Carroll dr.: (Tragedy and Hope - A History of the World in Our Time*, McMillan co. NY 1966) Tragédia és Reménység című könyvéhez. Ford: Ödövényi Péter. Canadian Intelligence Publications Box 130 Flesherton ontario, N0C 1E0 Canada.
- Stanton (1991), Don E.: *Mystery 666*, Mareanatha Revival Crusade, Secunderabad Perth.
- Szathmáry (2001), Eörs: *Units of evolution and units of life*, in: *Fundamentals of Life*, Ed. Gy. Pályi, Gyula, C. Zucchi, és L. Cagliotti. Elsevier, Paris. Pp.: 181-195
- Szelényi (1977) Iván, Konrád György: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Kéziratban.
- Taylor (1998), Timothy: *Thracians, Scythians, and Dacians, 800 BC-AD 300*. in: *Prehistoric Europe*, Ed. B. Cunliffe, Oxford Univ. Press, Oxford. pp.: 373-410.
- Thiering (1992), B.: *Jesus the Man, A New Interpretation from the Dead Sea Scrolls*, Doubleday, Sydney.
- Thompson (2001), Mel: *Ethical Theory*, Hodder & Stoughton, Abingdon, London.
- Ungváry (1998) Rudolf: *Mit ér a hit, ha politikai? Beszélő*, 1998. január
- Varga (2001), László (szerkesztő): *Kádár János bírái előtt*, Osiris – Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Wallis Budge (1989), E.A.: *The Book of the Deads*, Gramercy, (Eredetileg 1960)
- Wallis Budge (1991), E.A.: *Tutankhamon Amenism, Atenism and Egyptian Monotheism*, Dover Publ. New York, (Eredetileg 1923).
- Weber (1970), Max: *Állam Politika Tudomány. Tanulmányok*. KJK, Budapest.;
- Webster (1921), Nesta H.: *World Revolution*, Constable and Company, London.
- Webster (1924), Nesta H.: *Secret Societies and Subversive Movements*, The Christian Book Club of America.
- Weightman (1991), Simon: *Hinduism*, in Hinnells (1991), pp.: 191-255.
- Wilson (1975), E.O.: *Sociobiology: The New Synthesis*, The Belknap Press of Harvard University, Cambridge.
- Yockey (2001), Hubert: *Information theory, evolution and the origin of life*, in: *Fundamentals of life*, ed. Gy. Pályi, C. Zuccini és L. Caglioti, Elsevier, Paris, pp.: 335-348.
- Zakar (1973) A.: *A sumér hitvilág és a Biblia*, Szatmári I. kiadása, Garfield, (Eredetileg 1972).
- Zétényi (1997) Zsolt: *A Szentkorona-eszme mai értelme*. Püski, Budapest.
- Zeuner (1950), F.E.: *Dating the Past; An Introduction to Geochronology*, 2nd ed. Methuen, London.

Felhasznált de nem idézett irodalom

- Bánó (2004) Attila: "A régész ötlete volt Trianon. Gyűlölte a Monarchiát, rajongott a Balkánért - Nyíltan kiállt a szláv nacionalizmus mellett." *Reform* 24. szám (2004. 10. 01.)
- Bay (1990) Zoltán: *Az élet erősebb*, Csokonai-Püski, Debrecen-Budapest.
- Chadwick (1996), H. & G.R. Evans: *Atlas of the Christian Church*, Time Life (Eredetileg 1987).
- Chaloupka (1993), G.: *Journey in Time: The World's longest Continuing Art Tradition*, Reed.
- Clark (1965), G., S. Piggott: *Prehistoric Societies*, Hutchinson, London.
- Colles (1991), B. P. Donovan: *Pacific Religions*, in Hinnells (1991), pp.: 413-424.
- Courtois (1999), Stephan & Nicolas Werth: *The Black Book of Communism*, francia eredetiből angolra fordította: Jonathan Murphy Mark Krame. Harvard Univ. Press. Cambridge, USA.
- Döllinger (1890), : *Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters* München.
- Dümmerth (1977) Dezső: *Az Árpádok nyomában*, Panoráma, Budapest.
- Flood (1995), Josephine: *Archaeology of the Dreamtime*; The story of prehistoric Australia and its people. Angus & Robertson, Sydney.
- Folio (1993) VIP Kft.: *Biblia CD 5.0*. Budapest.
- Fortunes (1987), Dion: *The Mystical Qabalah*, Aquarian/Thorson, London (Eredetileg 1935).
- Hayek (1931) F. A.: *Prices and Production*. Routledge, London.
- Hayek (1933) F. A.: *Monetary Theory and the Trade Cycle*. London.
- Hazen (2001) Robert M.: *Emergence and origin of life*, in: *Fundamentals of life*, ed. Gy. Pályi, C. Zuccini és L. Caglioti, Elsevier, Paris, pp.:277-286.
- László (1974) Gyula: *Vértesszőlőstől Pusztaszerig*. Gondolat, Budapest.
- Lee (1977), Desmons: *Plato:Timaeus and Critias*, Penguin Books, London.
- Leick (2002), Gwendolyn: *Mesopotamia – The Invention of the City* Penguin Books, London. (Eredetileg 2001).
- Macartney (1974), C.A.: *Hungary - A Short History*, Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Major (1974), Mark Imre: *American Hungarian Relations 1918-1944*. Dumbian Press.
- Martin (1998), Hans-Peter, Schumann, Harald: *A globalizáció csapdája*, Perfekt, Budapest.
- Montgomery (1947), J.F.: *Hungary: The Unwilling Satellite*, The Devin Adair Co. N.Y.
- Moore (2002), Michael: *Stupid White Men*, Penguin Books, London.
- Nagy (2000) Ákos: *A kor halad, a vér marad. A vércsoport jelentősége a magyar őstörténet kutatásában*. Magyar Őstörténeti Kutató és Kiadó, Budapest.
- Nile (1995), R. & C. Clerk: *Cultural Atlas of Australia, New Zealand & The South Pacific*, Time Life.

- Oppenheimer (1999), S.: *Eden in the East* Phoenix, London. (Original: 1998).
- Orbán (1982), Balázs: *A Székelyföld. Válogatás A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismereti szempontból*, 1-6. kötetből, Pest, 1868 – Budapest, 1873.
- Palotás (2002), Pál: *Koszorús Ferenc öröksége*, Kézirat.
- Pap (2001) Gábor: „*A tizenegyedik parancsolat: NE HAZUDJ!*” c. előadássorozat keretében, 2001. december 5-én (Magyarok Háza) elhangzott előadás.
- Piper (2004), Michael Collins: *The Rhodes Scholarship & the Frive for World Empire*, The Barnes Review, May/June pp.: 36/40.
- Quigley (1966), C.: *Tragedy and Hope – A History of the World in our Time*, McMillan, N.Y.
- Raack (1991), B.C.: *Stalin's Plans for World War II*. J. of Contemporary History, **26** pp.: 215-227
- Ramsey (1952), A.H.M.: *The Nameless War*, Britton Publishing Co. London.
- Rieu (1989), E.V.: *Homer: The Odissey*, Penguin, London (Eredetileg 1946).
- Roaf (1991), M.: *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East*, Time Life.
- Rogerson (1992), J.: *Atlas of the Bible*, Time Life, (Eredetileg 1985).
- Shakir (1993), M.H.: *The Qur'an*, Tahrika Tarsila Qur'an, N.Y.
- Shanks (1993), H. in *Understanding the Dead Sea Scrolls*, Ed. H. Shanks, Vintage Books, New York.
- Sherrat (1998), Andrew: *The Emergency of Elites: Earlier Bronze Age Europe, 2500-1300 BC*. in: *Prehistoric Europe*, Ed. B. Cunliffe, Oxford Univ. Press, Oxford. pp.: 244-276.
- Shorter (1991), Aylward: *African Religions*, inn Hinnells (1991), pp.: 425-438.
- Steinsaltz (1976), A.: *The Essential Talmud*, Basic Book, USA.
- Sutton (1986), Antony: *America's Secret Establishment*, Liberts Home Press. magyar fordításban: <http://yama-guchy.netfirms.com/halalfejesrend.doc>
- Szegő (1999) György: *Két ima egy istenhez*. Múlt és Jövő, Budapest.
- Szent Biblia*. Károlyi Gáspár fordítása, Bibliatársulat, Budapest 19??
- Tagányi (1878?), Károly: *A faluközösségek története Magyarországon*. in: *A magyar néprajz klasszikusai; Az ősi társadalom magyar kutatói*, sz. Ortutay Gyula. Gondolat, Budapest, 1977. pp.: 336-380.
- Thiering (1995), B.: *Jesus of the Apocalypse, The Life of Jesus After the Crucifixion*, Doubleday, Sydney.
- Thiering (1998), B.: *The Book that Jesus Wrote: John's Gospel*, Doubleday, Sydney.
- Unterman (1991), A.: *Judaism*, in. Hinnells (1991), pp.:19-55.
- Valenzuela (2001), Carlos Y.: *A biotic Big Bang*, in: *Fundamentals of life*, ed. Gy. Pályi, C. Zuccini és L. Caglioti, Elsevier, Paris, pp.:197-202.
- Valenzuela (2001a), Carlos Y.: *Does biotic life exist?*, in: *Fundamentals of life*, ed. Gy. Pályi, C. Zuccini és L. Caglioti, Elsevier, Paris, pp.: 331-334.
- Vermes (1995), G.: *The Dead Sea Scrolls in English*, IV. Ed. Penguin Books.

- Vermes (1995a) G.: *A Zsidó Jézus*, Osiris Kiadó, Budapest.
- Vermes (1998), Geza: *The Complete Dead Sea Scrolls in English*, Penguin Books, London
- Vigh (1982) Karoly: *A Case Study on Trianon*, in: *Social Science Monography*, Vol. VI. *War and Society in East Central Europe*, ed. B.K. Kiraly, P. Partor and I. Sanders, Vol VI. Brooklin Press.
- Wallis Budge (1971), E.A.: *Egyptian Magic*, Dover Book, N.Y. (Eredetileg 1901).
- Walls (1991), Andrew: *Christianity*, in Hinnells (1991), pp.: 56-112.
- Webster (1919), Nesta: *The French Revolution*, Constable and Company Ltd. London,
- Welch (1991), Alford T.: *Islam*, in Hinnells (1991), pp.: 123-170.
- Wilson (1932), Robert McNair: *Monarchy or Money Power*,
- Yadin (1993), Yigael: *The Temple Scroll – The Longest Dead Sea Scroll*. In: *Understanding the Dead Sea Scrolls* ed. H. Shanks, Vintage, N.Y. pp.: 87-115. (Eredetileg Random Hous, 1992, N.Y.).
- Yates (1972), F.A.: *The Rosicrucian Enlightenment*, Barnes& Noble, USA.

Függelék

A Függelékbe néhány az egész munkához kapcsolódó, de tulajdonképpen független tanulmányt mutatunk be. A következő tanulmányok a munka gerincéhez adhatnak kiegészítő támogatást, de nem tartoznak a szorosan vett gondolati rendszeréhez. Így, ha netalántán ellentmondás tapasztalható a Függelékben lévő szövegek és a munka gerincét alkotó szöveg között, a szerzők egybehangzó véleményét a főszöveg tolmácsolja.

1) Ugyanolyan-e a társadalom és az ember természete?

A valóságot tudatos és nem tudatos képzeink, elképzeléseink, azaz elméleteink alakítják ki, s a tudatos valóság világként jelenik meg számunkra. A mindennapok valóságától eltér a filozófia és a tudomány által felfedezett magánvaló valóság, amelyet az emberi agy érzékelésétől függetlenül létezetten csak hasonlítás alapján ragadhatunk meg. Akár a felnagyított fényalakzatokat, akár a részecskegyorsítók érzékelhető eredményeit, akár az egyéb mérőeszközök kijelzéseit tekintve, ezek világa csak a hasonlítások révén válik számunkra valóságossá, s ezek a metaforák teszik lehetővé, illetve alkotják a tudományos megközelítést. E két valóság tehát ugyanannak a világnak a tagja, s elvileg a világ végtelensége végtelen számú eltérő valóságnak adhat otthont.

A szüntelen jelenné váló jövő s a múlttá váló jelen természetét az ember hasonlóan dolgozza fel, mint az érzékelhetetlen magánvaló valóságot. Így jövődőlés—emlékezet—képzelet hármassága egybemosódik, azonosnak látszik, de ugyancsak egybemosódik amint a negyedik szereplővel, a világgal. Bár utóbbi, mint láttuk, ezen kívül még számtalan valósággal bírhat. A jóslási, a tudományos és az emlékezeti tudatosság valóság-eredményeiről rögzített beszámolók szintén könnyen összemosódtak az elmúlt korokban, különösen ha sok idő elteltével elkallódtak, elfelejtődtek a létrehívó eszközeik és gondolkodási eljárásaik. Így a mítoszok, mesék, mondák ezeknek a keveredett valóságoknak az felidézői, és ma már nehéz elválasztani bennük a különböző valóságtartalmakat.

Ugyancsak eltérő valósági természetű a hipnotikus (vagy hipnotikusan megváltozott) tudattartalom, aminek világáról valószínűleg az egyes mesék, mondák és mítoszok szintén tudósítanak. Mindenesetre e többretegű világ valóságtartalmai előhozhatók a jelenkor tudományos megközelítései révén, a múltbeli emlékezet feldolgozása által vagy a hipnózisból származó információk megfigyelt segítségével. Az így kapott eredmény viszont azért nem csupán a világ három arcát fogja mutatni, hanem elvileg sokkal többet, mert ha a részecskevilág, a róla alkotott képet, a mérőeszközök természetének megfelelő valósággal válaszolva, maga is elbizonytalanítja, azaz megsokszorozza, akkor ugyanez még inkább elmondható a mesék és mítoszok képviselte valóságokról és a hipnotikus valóságokról is. Mintha a részecskék, ill. a hipnotikusan felidézett események a tudatosság, a mérés, a képzelet számára adott valóságon felül máshol is érdekeltek lennének, a miénktől különböző téridőkben.

Az eddigiek fényében remélhetően csak múlt állapot, amit a felvilágosodás félresiklása óta tapasztalhatunk, hogy a mitikus emlékezet és a hipnotikus álom beszámolóit kiiktatták a tudomány vizsgálandó tárgyai közül. Ugyanezt nem sikerült megtenni a magánvaló valóságot az érzékelhető jelenségvalóságtól egyértelműen elkülönítő kanti filozófiával, de azt mégis sikerült elérni, hogy a kantianizmus elméleti eredményei csupán a természettudományos gondolkodásba mentek át, azt a 20. századi eredményekkel, különösen a részecskefizikával rég nem látott magas színvonalra emelve, a társadalomtudományiba azonban nem hatoltak be. Ugyanakkor a társadalomtudományok vészes hiányosságai és végzetes hibái, és egyáltalán a tudománynak a társadalom irányítása terén történt háttérbe szorítása a legjobban a kanti tanítás feldolgozásának leállítással magyarázható. A társadalomtudományoknak ugyanis megfigyelhető tényei nincsenek, hanem csupán a társadalmi folyamat attitűdjei, vélekedések, hiedelmek léteznek. Ezért a társadalomtudományi tudás introspekción alapul és szubjektív jellegű. A társadalmi jelenségek összetettek, megfigyelésük nehéz, elemzésük elméleti kevésbé előremutatóak. Az a tudás, amitől a társadalom élete függ, nagyrészt gyakorlati jellegű és nem összpontosulhat egyetlen fejben, mert igen összetett, s mert habitusokban és diszpozíciókban ölt testet, s ilyenformán többnyire olyan tagolhatatlan szabályozások és szabályok irányítanak mindannyiunkat, amikről nincs tudásunk.

A kantianizmus társadalomtudományi jelenlétén kívül ugyancsak nagyon hiányzik a mai tudományból a másik két terület, a mítoszos emlékezet és a hipnotikus látás lehetséges és elvárható eredményeinek a feldolgozása, beépülése. A mítoszok renegát kutatók, újságírók, természettudósok, látnokok, sámánok, törzsi varázslók, és egyéb gyanús megszállottak részéről történő úgynevezett nem hivatalos feldolgozása nélkülözi a rendszeres megközelítést, a tudományos célkitűzés és nyilvánosság eszközeinek segítségét. Így bármilyen szenzációs eredmény sem képes igazi áttörést megvalósítani és kétségtelen bizonyítékokat szolgáltatni a csillagmítoszok közvetítette valóság tudományos értékeiről, hasznosságáról, a mában való kiváló alkalmazhatóságáról, igazságtartamáról. Viszont az már kezd nyilvánvalóvá válni, hogy a földi katasztrófák és elkerülésük, túlélésük témakörében ezeknek a mítoszoknak a feldolgozása és felhasználása sok mindennel ki tudná egészíteni a jelenben érvényes tudományt. És a mítoszok által közvetített ismeretek hézagait ugyancsak kiegészíthetik a hipnózisban szolgáltatott információk. A hipnózisnak az orvosi hipnózis esetein kívül olyan formái is megemlítendők itt, mint a különböző látnoki közlések, a múltba és a jövőbe tekintések, vagy a különböző korábbi vallási események újra átélése, a vallásalapítók régi cselekedeteinek vagy mai üzeneteinek közvetítése.

Másik gond, hogy ma a redukcionizmus uralkodik a tudományosságon, ami elvileg nem engedi meg valamiféle szellemi valóság közvetíthetőségét felénk. Helyette az elvi szintre csökkentett, vagyis igazából nem is létező, elvont anyag uralma, túlsúlya, meghatározó szerepe érvényesül a tudományos magyarázatokban kiinduló alapként. Ennek az anyagnak ekkor viszont olyan feltételezett tulajdonságai kapnak főszerepet, amik nagyban elétérnek a pusztá anyagi szinttől, azaz mégsem az anyag maga a kiindulás, és a monizmusból nem szándékolt dualizmus, pluralizmus lesz. Pedig minden tapasztalatunk a világegyetem egységére mutat. És ez az egység, mint láttuk, nem lehet pusztá anyagi egység, mert az anyag hatásaként a mutatkozó jelenségek megragadhatatlannak. Inkább fordított a tapasztalat, azaz bizonyos, logikai alapozású szellemi jelenségek hatása, egyfajta rendezettség és rendszerszerűség ragadható meg konkrét anyagi jellegű élettelen és élő jelenségek esetében. S mivel a világ egységes, a társadalom és az ember természete is ugyanolyan kell, hogy legyen. A társadalom és az ember egysége persze a világegyetemmél is fennáll, hiszen annak részeként és azt valamennyire felfogóként, megragadóként szerepel mindkettő. Ez a világ—ember—társadalom hármasság csak akkor magától értetődően természetes, ha ebben az egységben mind a három, azaz minden a világon logikai—szellemi jellegű, még az anyag is, azaz az egység fogalmi szintű.

E fogalmi, szellemi ‘szentháromságban’ tehát a világegyetem a szellemi ‘teremtő atya’, az ember a szellemi ‘megváltó fiú’, és a társadalom a szellemi ‘megszentelő lélek’. Ahogy a társadalom emberekből áll, az ember természetből, azaz világból épül fel. A természet kigyó pedig úgy harap a társadalom kigyó farkába, hogy mindkettő feloldódik a lét hordozójában, az emberiséget alkotó emberben. Azaz a természet atom alatti építőkövei energikus szellemként eltűnnek a boncoló ész elől, míg a társadalom annyiban állhat fenn, amennyiben az emberi agyak szellem formában összekapcsolódnak. Ezért helyes egységes módszerrel közelíteni az élő és élettelen külső természethez, valamint az emberi és társadalmi belső természethez. És ez a módszer azért nem lehet a fizikai természet vizsgálati módszerének a pusztá kiterjesztése, mert az képtelen megragadni a szellemi folyamatokat, mialatt a szellem irányából az élet és az élettelen természet mind jobban megközelíthető.

Mínhogy mindennek felfogása elérhetetlen lenne az emberi értelem nélkül, elsőrendűen fontos az értelem természetének a vizsgálata. Miáltal remélhető, hogy többet tudunk meg a világról és saját magunkról, valamint a társadalomról. A vizsgálat végeredményeként előálló kép azonban, érthető módon, nem sokban különbözik azután attól, ahogyan a külső természetet, magunkat és a társadalmat amúgy is látjuk. Különösen a kozmogónia, a földtörténet, ill. világtörténet, az organikus egyedfejlődés és a társadalomtörténet elméletei által láttatottaktól tér el igen kis mértékben. Azaz kizárhatatlan befolyással bírnak mindezen elméletek megszületésében és érvényesnek tekintésében az évezredek, évmilliók tapasztalatai, illetve tapasztalat-vesztései, valamint az utóbbi elleni emberi küzdelem eszközei, eredményei. Például ilyen a vallás, amely a szentség formájában egyik olvasat szerint az ember számára legfontosabbra figyelmeztet. Jobb olvasat természetesen – de nem áll ellentmondásban az előzővel –, hogy a mítosz az eltűnt tudás elromlott hírnöke, amikor és amiben már nem értették, miről is van szó: miről szól a mese. Azaz a mese a legpitánerebből a legfontosabbá válik ebben az olvasatban.

A mítoszok hatalmas területeit elemezve pedig kimutathatók az ún. magas civilizációk övezetében az összefüggő, kódolt nyelvi univerzum maradványai. Ez az egész földre kiterjedő közös nyelv figyelmen kívül hagyva a helyi ismereteket, az általános kereteket, szerkezeteket, a mozgásokra, a mértékekre, a számokra, a képletekre, a számtanra, a mértanra és a logikára figyelt. Ez a közlésre szolgáló képnelv a természet törvényszerűségeinek megfigyeléseiben és a napi élet eseményeinek megosztható tapasztalatán alapult. A mítosztörténet törvényekkel vagy szabályokkal összhangban álló rendezetten kifejezett rendszerként pedig a rendezett gondolkodás alapjául szolgált. A csillagászat csillagfejtő jelkódja nyújtotta az írásos nyomokat megelőző közös nyelv és tudás állandó elemeit, amint például bizonyos meghatározott helyen lévő égi fénypontok összekötésével adta a csillagképeket, amilyen a Kis Medve és a Nagy Medve és más ilyen égi állatok. Ma még ismeretlen előttünk, hogy az összefüggő egészet alkotó mitikus állatmesék ‘állatrendszertanát’ miért nem ismerjük. Talán azért nem ismerjük, mert a rendszernek az egész világon szétszóródó maradványai különböző nyelvek és kultúrák közötti átadás-átvétel révén nagyarányú, alárendelő jellegű változáson mentek keresztül és váltak rendkívül nehezen azonosíthatókká. Vagy pedig azért nem ismerjük, mert a különböző korokban bekövetkezett átfogó hatású földi katasztrófákból csak ennyire töredékes formájú ősi tudás menekülhetett meg számunkra. De az sem kizárható, hogy ilyen egységes, az egész földgolyóra kiterjedő egységes és átfogó tudás nem jött létre.

A filozófia kultúrtörténete képes bemutatni azt a rekonstrukciós kísérletet, amelyet a különböző korok filozófusai és filozófiai iskolái hajtottak végre az ősi emberi tudás jellegzetességei, illetve szükséges és lehetséges aktuális megjelenései elérésére. Akkor is, ha a filozófia módszere az első, eredeti feltalálás módosítását, s akkor is, ha az ősi tudás maradványainak megőrzését és egészszé tevését segítette elő. Ugyanígy nem lehet az újkőkor forradalmi hirtelenséggel megjelenő és hatékony vívmányait se az ősi tudás egy-egy meghatározó központból való szétterjedési folyamatának, se teljesen új találmánynak tekinteni. Ez a kettősség még az ókori világ csodáira is áll: ezek modern értelmezése nem megoldott, mert utánózatatlanságuk nem egyértelmű. Ahogy a világpusztulások, özönvizek, tűzőzönök mondai hagyománya sincs még tudományos kronológiába rendezve. S az írott hagyomány ókorra utaló részei szinte teljes mértékben ideológiai szempontok szerint lettek csoportosítva és megőrizve, s a tudományos feldolgozásuk hiányzik. S ennek hatása napjainkban még uralkodó a tömegképzésben és a tömegközlésben. Ugyancsak hiányos a mítoszok feldolgozása, értékelése, az átadás-átvétel megértési zavarai-

nak, roncsolásainak kiküszöbölése, s a rekonstrukció. A régészeti és kultúrtörténeti tudományos igényességgel kikutatott mítoszanyag rendszerezése, általános érvényű kiértékelése még csak a kezdeteknél tart, s alig megy túl a tudós körökön. Például akár a görög, akár az indiai mítoszok jelentéseinek megadása számunkra hiányokat, torzításokat mutat. A mítoszmagyarázat hiányosságainak pótlása azonban csak az egész emberiség már feljegyzett mítoszai és a ma is élő mítoszkincs, mítikus hagyomány teljes körű összegyűjtésével és annak rendszerét, egyéb tudományos vonatkozásait feltáró megfelelő feldolgozásával vihető végbe. Az őshagyományi mellérendelő világszemlélet nyomai tehát megtalálhatók a filozófiát megelőző vallási és bölcséleti rendszerekben, amelyek nem világmagyarázatok, hanem az élet célszerű és bölcs felhasználásának útmutatói. Így a filozófia termőföldje volt és a tudományunkhoz vezettek végül azok a vallások, amely lehetővé tették az ókori civilizációk csodáit. Az ókor papjai, vallási előjárói egyben koruk tudósai, jogászai, orvosai és mesterei is voltak.

Azért nem lehet mindezt kézlegyintéssel elintézni, mert a metaforikus, azaz hasonlító eszünk alacsony szinten is működik. Így a ma legmagasabb tudását is a tegnap legalacsonyabb képeihez, összefüggéseikhez, azaz a józan észhez hasonlítja. És viszont, a legalacsonyabb rendűnek tekintett mesék is hordozhatják a mainál sokszorosan fejlettebb tudás és civilizáció hasonlított-konzervált elemeit, információit. Mindeme bonyolultságokhoz méltón az ember agy–szellem elméje ugyancsak összetett, mint a letűnt magas, és ma még inkább alacsony, ám nagyra törő civilizáció és tudomány: a legkonkrétabb dolgai a legelvontabbak és fordítva. Gondoljunk csak a nyelv és a világ viszonyára, akár a leképező nyelv, akár a nyelvből teremtettt világok oldaláról. Ez a nyelv csak az agytevékenység perifériáinak megfelelő kifejlődése után működik a gyermekekben, akik egyébként már előtte is megcsillogtatják lenyűgöző értelmességüket. S a gyerekek mindig sokkal többet mutatnak, sokkal többet adnak vissza, mint amennyit megtanítottunk nekik. Mintha az értelem belülről működne bennük, s aminek mind kiválóbb megnyilvánulásait a külső, testi gátlások fokozatos megszüntetése tenné lehetővé.

Érdekes párhuzam merült itt fel a biológiai rendszerek szuperorganizmusnak nevezett állat együtteseivel, amelyek bizonyos létszám fölött – biológiai mérésekkel igazoltan – eluralkodnak az egyes organizmusok fölött. Vagyis ekkor az együttes biológiai erőter, amely az egyedeket összeköti, erősebb, mint a szervezet saját biológiai vezérlő tere. A különálló sugárforrások mind tudnak egymásról, és van saját belső irányításuk, amely bekapcsolódik a globális hatásba. Az egész szervezet egységes szabályozására a szervezet sejtjei között információs és irányító hálózat működik. Ezt az egész szervezetre kiterjedő sugárzási tér hozza létre, ami azonnali távolba hatásra képes folytonos biológiai erőter. E tudati erőterek képesek a szervezetek közti kapcsolatteremtésre, és egymás hatását erősítve, módosítva, túlsúlyra jutnak az egyes élőlény saját szervezetével szemben. Ez lenne a természetes biológiai távhípnózis, amiről tudjuk, hogy a vízibolhánál, a patkányoknál és a japáni majmoknál működik. De nem csak ott, hanem közönséges fizikai erőterben is, amit az Einstein-féle kondenzátumban a fizik rágyogóan meg is fogalmaz. Könnyen elképzelhető – és erre a munka során kísérletet is teszünk⁶⁶⁰ –, hogy az emberi társadalom esetében is működik ilyesmi, de mi, mindennapi emberek úgy érezzük, hogy nincs ilyen működés. Ám lehet, hogy önálló lénynek érezve magunkat, azért nem érzünk semmiféle biológiai úton fogadott távhípnózisos működést, mert a külső hatások eleve személyiségünk legmélyére érkeznek és épülnek be. Mindenestre az emberi társadalmat nehéz lesz ilyen célból megmérni.

Egyértelmű, hogy az esetleges közös tudatmező működésének megismeréséhez az egyéni tudatot is ismerni kell. Annak mélyén esetleg olyan alapelvek is vannak, melyek többnyire velünk születettek, s részben tudatosítottak, esetleg a biológiai erőterek hatásai. Az értelem eme építőkövei az egyedben eszméket alkotnak, a személyiség legmélyebb indítatásainak természetes teremtő erejét, mely egyre újabb és alapvetőbb megvalósulást keres. Az ész tehát a fizikai univerzum sajátos részén uralkodó rend, ama részén, ami mi magunk vagyunk. Bár elménkben az alapkategóriák, ill. alapstruktúrák nem a világ természeti szükségszerűségeinek kartéziánus univerzális és szükségszerű axiómái, hanem az emberi szervezet világbeli alkalmazkodását megvalósító elvek, mégsem zárható ki, hogy az egész univerzumon is ugyanúgy 'uralkodik' ész, mint magunkon. S ha az általunk észlelt, felfogott minőségek nem tárgyak tulajdonságai, hanem olyan utak-módok, melyeken egyénileg vagy fajként a külső ingereket csoportosítani vagy osztályozni megtanultuk, a világ és főszereplői harmonikus egysége megköveteli e minőségi osztályozás tőlünk tágabb eredetét.⁶⁶¹

Így az a tanulság adódik, hogy igen elavult dolog akármely eszme ölése, akárcsak bármely emberé, népé, ill. a növény- és állatfajok kipusztítása stb. Hiszen egyrészt a másik, szembeállított álláspont mindig csak esetleges lehet, és sohasem felsőbb rendű, másrészt minden tudás hasonló eredetű és egyedülállóan értékes, amint ugyanannak kristályi, növényi, állati, emberi, társadalmi vagy isteni megnyilvánulása is. Vagyis butaság és okosság ugyanannak eleje és fonákja. Semmit nem lerombolni kell, hanem megérteni. Sem a konstrukciót nem kell leépíteni, sem a megértést ellehetetleníteni, hanem ugyanúgy elválasztani az ocsút a búzától, mint eddig.⁶⁶² A sajátunk a többi valósággal egymásba fűződve alkotja a világ egyetemét. A világ folyása nem lineáris időbeli folyamat, hanem részecske, vagy az alatti szintű fénysebességgel száguldó jelen. Az ebből létrejött valóságok a

⁶⁶⁰ Lásd a 87. oldalon.

⁶⁶¹ Itt nem föltétlenül gondolunk egy fölöttünk álló értelmi lényre, ez a felsőbb értelem létrejöhet az egyedek értelmének összegződéséből is és ez a kollektívizálódott tudat tágabb, mint az egyedi értelmek tudata.

⁶⁶² Az ocsú és a búza értékítélete eleve föllállított minőségi kritériumokhoz való mérés eredményét jelenti. Más megközelítéssel az értékek akár fel is cserélődhetnek.

fénysebességnél gyorsabb folyamatokban épülnek, az annál lassabbakban leépülnek. A világegyetemet fenntartó energia vagy szellemháló alkotó eszközei közül nagy valószínűséggel a legjobban a legközelebbi csillag, a Nap, és a Föld hat ránk. A legnagyobb hatással azonban bizonyára egymásra vagyunk.

2) Földi egyenrangúság és/vagy égi alárendelés?

A meghatározott körülmények között született emberi alkotások, adott körülményekre, kihívásokra a maguk idejében adható emberi válaszokat tartalmazzák, ezért mai erkölcsi következtetések alapjául nem szolgálhatnak. Az emberi gyakorlat és róla szóló előadásuknak, összehasonlításnak sem szándéka a róla való értéktételek alkotás. Cél a téma, a kérdéskör az igazsághoz legközelebbi kezelése. Önmagában véve egyetlen minőség sem lehet értéktételek alapja, önmagában véve egyik emberi teljesítmény sem lehet értékesebb, jobb, használhatóbb, mint a másik, ha valóságos emberi eredményről van szó. Főként nem ajánlható – néhány szélsőséges esettől eltekintve –, hogy melyik tett, magatartás a követendő, melyik az elvetendő. Ugyanakkor egyértelmű, hogy minden múltbeli emberi tapasztalat megvívja a maga harcát bennünk. A főként a nyelvi tartalmak és a cselekvési, magatartási minták alapján közvetített képességek és ismeretek közül végső soron mindenki maga választ, még ha ebben segíti, vagy gátolja is a környezete. A szereplő egyének és az emberi közösség boldogulása, fennmaradása szempontként húzódik meg minden nevelődési esemény háttérében. Az emberiség működése pedig a természeti kihívásokra adott válaszokat jelenti. A természeti jellegű, az egész emberiséget megsemmisítő katasztrófák elkerülésére szolgálva viszont az összes ember teljes hatóköre olyan nagy kiterjedésű, hogy kisebb csoportjai azt átlátni képtelenek.

Annak a szándéknak azonban, hogy az emberi sikeres és sikertelen múlttal kapcsolatos adatokat, tanulságokat a történelmi események hitelessége alapján rendszerezzük és adjuk elő, nem lehet mindig maradéktalanul eleget tenni, különösen akkor nem, ha az elérhető történelmi híradások adatait valamely emberi csoport érdekei befolyásolták, befolyásolják. E hatásgyakorlásnak pedig a leghatékonyabb formáját mindig a vallási hittételek jelentik. Tehát hiába nem áll szándékunkban hitkérdésekben állást foglalni, a bemutatott események, elképzelések, fogalmak nem lehetnek teljesen mentesek attól. Vagyis a vallási tényeket a vallásos ember tudatában megjelenekként kell tekinteni, s nem a mögötti természeti vagy eszmei valóságnak. Ugyanakkor a tudomány mai állása nem teszi lehetővé, és félő, hogy a következők sem fogják lehetővé tenni, hogy a hitbéli valóságok egészét kritika alá vegyük, hogy azok valóságértékét megadjuk. Ennek figyelembevételével mégis amennyire lehet, nyomon követendők az emberi tudat vallási jelenségeinek változatos formái, történeti változásai és az emberi cselekvésre gyakorolt hatásai, s befolyásuk az adott korra és a kor társadalmára.

A mellérendelő és az alárendelő szemlélet jellegzetességei és következményei:

A társadalomban élő emberek kapcsolata egymást szemlélő módjaik függvénye. Az őskori múlt nagy korszakaiban egyenrangúnak tekintették egymást. Ennek eredményeképp hosszú időn át mellérendelő viszonyban tevékenykedtek. Ekkor az együttműködő embercsoportoknak mindig támadt egy-egy vezetője, akinek a vezérletére hallgattak, aki megadta a közös léptek ritmusát. Amikor azonban az egyik személy a másikat nem tekinti vele egyenértékűnek, kapcsolatuk hatalmi jellegű formát ölt. Ekkor önmagukat és a másikat kölcsönösen alacsonyabbra, illetőleg magasabbra értékelve, alá- és fölérendelt viszonyra lépnek. Az alárendelt szerep a végrehajtó, a fölérendelt a parancsnokló, ami az egész társadalom számára is főnökséget, fölöttes hatalmat jelöl ki.

A mellérendelés példáit megtaláljuk az archaikus népektől kezdve egészen a kamarazene együttesekig. Megjelenik ez a világ szerkezetének leírásakor is, amikor azt az égi és földi, az aktív és passzív, a férfias és nőies jellegű erők egyenrangú, egymást kiegészítő kölcsönhatásának tekintik. Ugyanezt látjuk a házastársi, az anyai és apai, valamint a gyermek és szülő kapcsolatban. A különbségek nem értékkülönbségek, dialektikus kölcsönhatásuk elfogadott. Ezt tekinthetjük az emberiség szerves, természetes szerveződésének. A szervetlen, mesterséges szerveződési mód pedig az, amikor a viszonyok és jelenségek egymásnak alárendeltek. Ebben a metafizikai szemléletben a jelenségek szigorúan követik egymást logikailag, időben és ok-okozatilag. Az indoeurópai nyelvek is alárendelő szemléletűek, s a mai európai kultúra meghatározó szemléleti módja az alárendelő. Ez a nem egyforma jelenségeket rögtön az elsődleges, illetve eredendő és másodlagos, azaz származtatott sorrendbe rakja. Nemcsak logikailag és időben tekintve az egymáshoz való viszonyt, hanem értéktételekkel, azaz az 'elsődlegest' értékesebbnek tartva, mint a 'másodlagost'. S a dolog természeténél fogva elsődlegesnek, magasabb rendűnek, értékesebbnek vélik a saját szemléleti rendszerüket és gondolatvilágukat. (Ma szinte valamennyi társadalmi szervezet archikusan, piramisszerűen épül fel, ahol az utasítás felülről lefelé halad. Az alsóbb szint a felsőbbnek alárendelt. Ez a szervezeti mód egyesek szemében a társadalmiság *sine qua non*ja, mert a társadalom főnök nélkül nem állhat fenn. Ahol ez ismeretlen, például az ausztrál bennszülötteknél, ott fejletlen hordákat lát ez a szemlélet. Van, aki az indoeurópai népek, műveltségek sikerét nyelvük alárendelő szemléletével magyarázza. Ha valamely kultúra hitvilágában istenek nem találhatók, azt szeretik elmaradottnak tekinteni, mondván, hogy még nem jutott el az Isten fogalmának megértéséhez.)

Az alárendelő szemléleti mód jellemzi például a római katolikus egyházat és működését, és általában a királyságok szervezetét. A király az istennek, az alattvalók a királynak vannak alávetve. A király ezért megközelít-

hetetlen, isteni származású vagy isteninek, az istenség fiának felkent, mint a fáraó Egyiptomban. Ez már bizonyos halhatatlanságot is jelent, a neki alávetett halandókkal szemben. Ezzel ellentétben, a mellérendelő szemlélet nem teremt olyan felsőbbrendű személyiségeket, akiket imádni kellene, akiktől félni kell. Ezért a két szemlélet találkozásokor, például a középkori magyar történelemben az uraság istenének járó térdhajtatást megadták a mellérendelő szemléletű alárendeltek, nem hergelték az istenfélő uraságot annak megtagadásával. Tehették bátran, többet ésszel, mint erővel, mert nem féltek emiatt saját istenségük büntetésétől. Amikor a teljes országgörnyezet alárendelő feudális hűbérúri rendszert mutatott, a magyarok a mellérendelő szemléletű koronatanal szakrális tárgyat tettek meg az ország tulajdonosának. E tartalmi személyiségjegyek nélkül formailag felsőbbrendű lénynek, a Koronának rendelve alá a királyt és az ország lakosságát. E két egyenrangú tag alkotván a Korona szellemi testét, ugyanennek, azaz önmagának lett alárendelve a király és a nép. Ilyenformán embert törvényesen egyáltalán nem birtokolt ember a Magyar Királyságban a Dózsa-vezette polgárháború utáni megtorlásig, s maga a hűbéri rend csak Mária Terézia korától, alig 50 évre lett általános nálunk.

A mellérendelő szemléletmóddal nem rítusokban élünk, hanem életszerűbb, célszerűbb formákban. Ez fejleszti a nyelvet, amely tükrözi a mellérendelő műveltséget. Az egyenértékű társ elfogadása hatékony tanítást tesz lehetővé. A mellérendelő társadalmi emlékezet előkelők hiányában a belső összefüggésekről szól, s így nem hősi regék születnek, hanem tanító mesék, történetek, versek, dalok. A mellérendelő szemléletű mese példája lehet a *Mindentlátó királylány*, vagy *Zöld Péter*. A neki megfelelő alárendelő szemléletű görög mítoszi példa a *Csodálatos Atalanta*. Mindkét történetben a férjet kereső leány próbatétel elé állítja kérőit, ők pedig feleiséget akarnak, ezért alávetik magukat annak. A mellérendelő szemléletű mesében a szereplők személyazonosságának nincs jelentősége, ezért nem is nevükön, hanem *királylány* és *kondásfiú* megnevezéssel szerepelnek. Az alárendelő szemléletű mesében lényeges a lány Atalanta neve, mert az isteni származás rendje a történet lényegéhez tartozik. Ennél kisebb értékkel ugyan, de rendkívül fontos a fiú, a görög regebéli Melanion (Ovidiusnál Hippomenes) származása és hősi múltja is. A fiúnak mindkét történetben segítségre van szüksége a feltételek teljesítéséhez. Előbbi esetben a fiú előzőleg emberségesen megsegíti későbbi viszontsegítőit, utóbbiban pedig Afrodité istennő (Ovidiusnál Vénusz) kegyeit kell elnyernie a rítus maradéktalan végrehajtásával. A saját érdem alapján való érvényesülés elsődlegességét az isteni segítséggel történőhöz képest a próbateljesítés jellege, a helyzet megoldása mutatja: A mellérendelő szemléletű mesében a próba teljesítése nem a másik legyőzése, hanem a megoldás *te az enyém, én a tied*. Az alárendelő történetben a fiú a legyőzött nő ura és parancsolója lesz, s egybekelésükkor az isteni beavatkozás negatívvá válik, mert Zeus (Ovidiusnál Cybele) haragja állattá változtatja őket. Alig látszik mindez az alárendelő környezetben, sőt rejtőzködni kell annak túlsúlya miatt.

A mellérendelő gondolkodás azzal a képes fennmaradni, hogy tudása nélkülözhetetlen, pótolhatatlan, s csak ő rendelkezik vele. Ilyen például a fémművesség, a fémek előállításának, tisztításának, edzésének, az eszközök kovácsolásának titkai. E mellérendelő társadalom mestereinek nincs név szerinti nyomuk az alárendelő mondákban, krónikákban, mert isteneik hiányában legendás nevük sincs, idegenek idegen országban, esetleg törpe szerepben. Ezalatt az alárendelő társadalmi emlékezés a teremtett előkelőség történetéről, származási vonaláról, hősi tetteiről szól. Állandóan és mindenütt előtérbe kerülnek a királyokról szóló mondák, a hősöket dicsőítő legendák, az e főszereplők származását rögzítő regék. Egyre-másra továbbadják őket szájról-szájra, köbe vésve vagy agyagba égetve.

Az alárendelő szemléleti mód hibás kérdésfeltevéssel állandóan gerjeszt a vitát abban a kérdéskörben, hogy az általa a kétféle szemléleti módhoz kötött tudat-elvűség és anyagelvűség közül melyik volt előbb, melyik elv az elsődleges eredendő és melyik a másodlagos származék, melyik elv létezik öröktől fogva és melyik teremtett, melyik elv az értékesebb. A mellérendelő szemléletmód szerint nem kell eldönteni e hibás kérdéskört, fel sem kell tenni e kérdéseket, mert a két elv és jelenség a valóság két oldalaként fogható fel, amely egymástól elválaszthatatlanul összetartozik, összekapcsolódik. Ahogy a kvantummechanika már régen kimutatta ezt, amennyiben felfedezte, hogy az anyag hullámtermészete és részecske mivolta – mintegy a tudat elv és az anyag elv – elválaszthatatlanul összetartozó.

A gondolkodó ember korszaka:

A gondolkodó ember, a *Homo sapiens* a kőkorszakban az egymással együttműködő emberek társadalmát hozta létre. A hideg égővön az élethez szükséges élelem megszerzéséhez nélkülözhetetlen volt a gondolatcsere és a tevékenységek összehangolása, egyesítése. Az újkőkort megelőző régészeti anyagban semmi nyoma nincs társadalmi megkülönböztetésnek, ember ember általi leigázásának. Ebben a korai szakaszban az emberi lét az egyenrangúságon és a mellérendelő szemléletmódon alapult. Jól példázzák ezt a természeti népek közül a XIX. században megfigyelt ausztráliai bennszülöttek társadalmi, akiknek nem voltak néven nevezett emberszabású isteneik, ahol nem voltak emberölő eszközök, csak vadászfegyverek, nem voltak háborúk, hanem az egész földrészt együttműködve használták. Egyszerűen nem jutottak el a fémek készítésének gondolatához sem, mert fémekre elsősorban hadieszközök készítéséhez van szükség. Ugyanerről számol be, a Kárpát-medencei kőkori maradványok tekintetében, V. Gordon Childe, azt hozzátéve, hogy mivel az akkori társadalomnak a túléléshez minden egészséges résztvevője, tagja közreműködésére szüksége volt, a szellemi munkát a testi fogyatékosok végezték, aminek késői hiedelmi maradványa valamilyen többletcsont meglétének követelménye a varázslóvá kivá-

lasztáshoz. E korai korszakokban az emberek temetkezése az egész földön egyenrangúságot tükröz. A sírmelléletek nem mutatnak megkülönböztetést ember és ember között rangra, gazdagságra nézvést. S a sírmelléletek nem formáztak embert. Sőt az Eufrátesz felső folyásánál, a Sanidár barlang melletti mintegy 50 évezreddel a jelen előtti, neandervölgyi embert temető sírokból a gyógyításnak, gyógynövények használatának, nyomorék ember megoperálásának, vagyis életben tartásának biztos jeleivel találkozunk. E korábbi, életmentő embert tehát nem lehet elmaradottnak tekinteni, különösen a későbbi, a modern emberhez képest, aki embert áldozott, s aki emiatt valóban primitív lett.

Amikor a Subalyuk műveltség átfejlődött Szeleta műveltséggé, a nagyon finom köeszközök között megjelentek a két oldalon élezett dárdahégyek. Utóbbi műveltség megjelenése idején az ősember hirtelen sok eszköztípust kezdett használni, csonteszközöket is, a szerszámok kimunkálása kifinomodottá vált és az ősemberi telepek, és lakosságuk száma megszázsorozódott–megkétszázszorozódott. Barlangi és sziklarajzokon, kultikus jelentésű szobrokon pedig a képzőművészet jelentkezett. Ekkor éri el tengeren ez az ősember Ausztráliát. A késői neandervölgyi ember kifinomult *levellois–mousteri kultúrájával* rendelkező modern ember a Don mellett és a Kaukázus nyugati völgyében (Rioni) fejleszti ki a későbbi *gravetti típusú* szerszámokat. Az orosz síkság folyóvölgyinek északi területeinek eljegesedése után a *gravetti kultúra* embere Közép- és Nyugat-Európában tűnt föl, s utóbbi helyen később ezt a kultúrát a cromagnoni ember művelte. Ugyanakkor a Bükkből egészen a Morva fennsíkig, délen pedig Erdélyig terjedt Szeleta műveltség adta a gravetti néppel való keveredés révén a későbbi *cromagnon B* egyik összetevőjét. A kétféle ősember a würm jégkorszak utolsó lehülése előtti, 65 ezer éve kezdődött melegebb időszakban, a Bükkben élt együtt, nem nagy távolságra egymástól, akár több ezer éven keresztül is. Egyik a Szeleta barlang finom megmunkálású kőszerszámokat használó, hegylábi, síkvidéki *Szeleta műveltségű* embere, a másik az Istállóskői-barlang csonteszközökkel rendelkező, középhegységi-dombsági *aurignaci műveltségű*, 60-55 ezer éve megjelent modern embere. Szerszámaik egyébként egymásra hatást nem mutatnak. Már a Szeleta műveltség kizárólag Kárpát-medencei termék, amelynek nem maradt emberi csontmaradványa, de a korábbi, szintén bükki, 130 ezer éves Subalyuk kultúra neandervölgyi embere folytatásaként vagy maga is neandervölgyi embertípus, vagy – műveltségéhez hasonlóan – szintén helyi eredetű. Az *Istállóskői műveltséget* – amelyből szintén nem maradt emberi csontlelet – a több mint ötezer évvel későbbi időből talált aurignaci modern emberi csontszerszámokról nevezték el, de szintén a Bükkből eredeztetik. A vadászat nyomai között feltűnően sok a madárcsont, az eszközök között pedig az apró lapolt csontból készült nyílhegy. A nyílhasználatot viszont majd' húszezer évvel későbbre teszi a szakirodalom. Az istállóskői telep tehát ennyivel korábbi, mint a hasonló eszközkészletű Franciaországban talált műveltségek. Istállóskő barlangjában találták a háromlyukú medvecsont sípot, amelyen pentaton dallam szólhatott. Mousteri korú előzmény a szórványos dunántúli Szeleta műveltség, kő- és csonteszközökkel. Folytatása pedig a Balla barlang mellett eltemetett 11 ezer éves gyerekesontváz.

Az apró kőből pattintott nyílhegyeiről elnevezett gravetti kultúra népe, a würm jégkor utolsó szakasza legnagyobb lehülése előtt, Európában – aurignaci kultúrájának is nevezve – az Ibériai-félszigetig szétterjedve, jött a Kárpát-medencébe a Dnyeszter–Bug melléki sztyeppéről, ahol mamutvadász volt. Itt viszont síkvidéki népként a rénszarvas vadászatára tért át. Legrégebbi a 29 ezer éves bodrogkeresztúri telep, későbbből Siófok és Szegvár mellett, a Dunakanyarban és Szegednél találták meg eszközeiket, vadásztanyáikat ezer-ezer feldolgozott állattal. A sokkal későbbi sztyeppéi pásztorokhoz hasonlóan ingáztak a Kárpát-medencei téli és a Duna felső folyása menti nyári szállásuk között. Nyílt téren, a mai északi tundranépek által is használt favázás sátor-lakásokat építettek, igen nagy számú csonteszközök mellé a kőszerszámaikat csiszolták. A legutóbbi, 12 ezer éves gravetti típusú eszközök azonban dombvidékről, a Pilis és a Gerecse barlangjaiból kerültek elő. S bár csontmaradványt találunk a Kárpát-medencében nem találtak, modern embernek tartják őket, a helyi cromagnon B másik összetevőjének a Bükki kultúra neandervölgyi eleme mellett. Az ekkor kezdődött csiszolt kőkori Közép- és Nyugat-Európa népességét az általánosan elterjedt gravetti (aurignaci) ember mellett a foltokban megmaradt neandervölgyi ember átalakult műveltsége alkotta. Ilyen folt volt az *Uluzzi műveltség*, melynek területén éltek később az *etruszkok*, a *Chatelperoni műveltség*, a későbbi *baszk* terület, valamint a *Szeleta műveltség* dunántúli és északi hegyvidéki magyar területe. E három nép nyelve ragozó a mai hajlító nyelvű környezetben.

A különböző embercsoportok egyenrangúságának biztos jele az a keveredés is, amire a Bükk-hegységben került sor. Már itt kidomborodik azonban a különbség a hideg éghajlathoz alkalmazkodott északi ember és a meleghez alkalmazkodott között, amennyiben előbbi nem tévedhetett, ha életben akart maradni, igen valóságyszerűen kellett gondolkodnia. Ugyanakkor az édeni vagy paradicsomi állapotokat nyújtó meleg éghajlaton élt déli ember megtehetette, hogy a valóságtól eltérő elképzeléseket, mondjuk egy varázslást, egy imát megkockáztasson, nem lakolt meg érte azonnal. Ez az alkalmazkodási különbség megnyilvánult a nehézségek, az esetleges katasztrófák eléviselésében is. Az északi ember körülményei kevésbé változtak, míg a déli igen sokat veszíthetett akár egy klímaváltozással. Az északi ember állandó fenyegetésben élve könnyebben élte túl a fokozott nehézségeket, míg a déli ember könnyebben feladta addigi elveit az alkalmazkodás sikere érdekében.

Az öntözéses kultúrájú, szervezett társadalom létrejötte:

Ám 10 évezreddel a jelen előtt a Sanidár barlang melletti sírokban már az emberáldozat első biztos jelei-vel találkozhatunk. A 26 feltárt sírból nyolcban a női csontvázak mellett odatemetett négyéves korú gyermekek csontvázát találták meg. Anyák és gyermekeik ilyen egyszerre történt elhalálózása, ilyen nagy arányban csak a gyerekek erőszakos halálával magyarázható. A terület azonban, hamarosan kiürült, s a Földközi-tenger egész keleti medencéje elszegényedett, amikor a holocén utolsó rövid lehűlésével olyan szárazság járt együtt, hogy az Eufrátesz felső szakaszán nem folyt víz. A Sanidár barlang embert áldozó műveltsége, a Zagros-hegység és a Levantin műveltségei ekkor állandó vízforrás mellé, a Fekete-tenger akkoriban édesvízi medencéjébe költöztek. E műveltségek emberei képezik az átmenetet a korábban általános mellérendelő szemléletű és a később elterjedő alárendelő társadalmak között, a vadon termő és háziasított gabonafélék között, a termérsz feldolgozása és a rézöntés között. Mert a nagyobb hozamú búza és árpa, s az ekés földművelés kifejlesztése, valamint az öntözéses gazdálkodás továbbfejlesztése nagyobb népsűrűséget megkívánván és teremtvén, átalakította a társadalom szellemi életét, létre hívta az istenség gondolatát és a későbbi megszemélyesített lélekszimbolikát.

A csatornaásáshoz szükséges, sok ember összehangolt, együttes tevékenységét, csak olyan szervezett társadalom tudta biztosítani, amelyet az alárendeltség működtetett. Az eredmény, a több élelmiszer termék, lehetővé tette, hogy ne mindenki közvetlenül az élelmiszer megtermelésével foglalkozzon, hanem a társadalom egy része e termelés megszervezését végezze, figyelje meg a környezeti hatásokat és szellemileg feldolgozza. Lehetővé vált és megvalósult tehát a társadalom fizikai és szellemi foglalkozásúakra való szétválása. Az egyik ember fölébe került a másiknak s annak termékéből élt anélkül, hogy az ebbe belepusztult volna. Halász-vadász társadalmakban az efféle alárendelés azért nem működhetett, mert az emberek csupán a pusztta megélhetésüket biztosító élelmiszert tudták előteremteni maguk és környezetük számára, s az élelem nem volt sem cserélhető termék, sem forgalmi cikk. A kialakuló földműves élelmiszertermelés közvetlen fogyasztáson túli részét, a terméktöbbletet a társadalom egy része megszerezte, magának alárendelte. Ezzel alárendelte magának a társadalom másik részét, mely alárendelés először a letelepedett földművelő és a pásztor műveltségek határán jelent meg. Az alárendelés első nyilvánvaló ébredését, jeleinek megjelenését a Fekete-tengert övező műveltségekben a jelen előtti 8. évezredben az embert formáló kerámia edények felbukkanása kísérte. A társadalmi egyenlőtlenséget tükröző legkorábbi sírt a sztyeppe északi peremén, a Volga mellett tárták fel, benne a környezethez képest nagy pompával eltemetett öt év körüli gyerekkel. E fiatal gyermek ezt nem életével, hanem származásával érdemelhette ki. E származási megkülönböztetés ideje a jelen előtt 7500–7300 körül történt. Ugyanitt megtalálták a későbbi temetkezésben az istenséget jelképező kőkést, mely később a sztyeppei kurgán műveltségben emberölő késként, harci törként, a fa hasításra szánt kőbalta pedig harci baltaként átalakulva isteni megtiszteltetéssel lett ábrázolva. És előkerült más sírokból embert formáló kerámia is. Itt bizony az ember alárendelte magát nálánál magasabbnak vélt hatalomnak, másokat pedig önmagának. Létrehozva ezzel az alárendelő szemléletű életformát és műveltséget, s az erre épülő, hatalomnak alárendelt társadalmi szerkezetet. A később itt, e területen az előkelők sírja fölé emelt királyi pompát mutató halomsírok, kurgánok, s benne sírmellékletként a lovak, a kiszolgáló emberek és harcosok tetemeinek tömege, s több asszonyi tetem, embertömegek rítusos halálát jelenti, s bizonyítja a király temetését kísérő emberáldozat meglétét.

A 'vízözön' és következményei:

A jégkorszak teljes felmelegedésének a vége felé, a harmadik lehűlési periódus felmelegedése végén a hirtelen megemelkedett szintű Földközi-tenger jelen előtt 7550 körül átszakította a Boszporusz-gátat, amelynek túloldalán kb. 130-150 méterrel alacsonyabb volt a tőszint. A Gilgames-eposzban – ahol nincs szó esőről, hanem gátszakadásról, hatalmas erejű déli szélviharról és áradásról, valamint környező hegyekről és csúcsokról – szereplő hat nap helyett valószínűleg nyolc-kilenc hónapig tartott a medence feltöltődése és a mai Fekete-tenger kialakulása. A termékeny, sűrűn lakott partvidék 100 – északon több száz – kilométeres sávja víz alá került, a vízzel borított terület megduplázódott. A lakosság részben elpusztult, részben elmenekülve a környező területen szétszóródott. Magával vitte hitét, ami az istenségnek bemutatott áldozat előképét tartalmazta, valamint hitét saját maga kiválasztottságában, ami a későbbi emberölő fegyver imádatát eredményezte, amint az a Volga-menti gyereksír mellékletekből látszik.

Anatóliában, Tell Halafban ekkortájt hirtelen a korábban ott előfordult típustól különböző műveltség bukant fel egyfajta védelmi rendszerrel együtt. Először az anatóliai falvakat veszik körül védőrendszerrel, majd a Tigris középső folyásánál és az Eufrátesz mellett jelennek meg falakkal megerősített földművelő közösségek. Később a templom központi szervezete, a templomgazdaság és a nem egyenértékű társadalmi rétegződés megjelenése következett ugyanitt. Ugyanekkor jelentkezett a Balkánon több új műveltség, s a Duna és a Dnyeper mentén a Vinča műveltség, illetve a Boian műveltség és etnikum. Vele együtt mindenütt az antropomorf kerámia, az ekés földművelés és a nemesített gabonafajták. S ettől kezdve Közép- és Kelet-Európa kultúráiban két ellentétes rendszer volt jelen: az egalitárius műveltség templomgazdaság nélkül, és a nem egalitárius műveltség estlegesen már templomgazdasággal, valamint mindkettő rendelkezett a letelepedett mezőgazdaság nyelvi alapkifejezéseivel. — Ez a katasztrofális vízszintemelkedéskor több irányban szétterjedt Fekete-tenger melletti kultúra, mint

közös ős lehet a magyarázata a későbbi sumér és a még későbbi magyar műveltség közötti nagyfokú hasonlóságoknak.

Termékenység tisztelet és lélekismeret:

A Fekete-tenger feltöltődése előtt oda és a Balkánra érkezett gabonatermelő kultúra származási helye az Anatóliában jelen előtt 8800 és 8400 között virágzó Çatal Hüyük műveltség, ahol mintegy tízezeren éltek szentélyszerű egymáshoz ragasztott négyszögletes, agyagtégla házakban. Háromféle búzát, árpat és zöldséget termeltek, marhát, kecskét tenyésztettek, disznóra, szarvasra vadásztak. Hematittal és limonittal díszítettek, termésrész-ből eladásra ékszert készítettek, kerámiát égettek. A házakban a termékenység kultuszára utaló vallási olyan jeget, szimbólumokat tártak fel, mint a kövér asszonyszobrok, bikafejek. Az e műveltséget mintegy folytató, a Balkánról észak felé terjeszkedő műveltségeket a közép-európai Körös–Tisza-i műveltség és a Duna-menti műveltség a maga sajátosságainak megtartásával vette át és alkalmazta, azaz templomgazdaság nélkül, a társadalom vagyoni-rangi megosztása nélkül, emberölő fegyverek vagy védelmi eszközök és háborúk nélkül. Az itteni kerámiák a teljes körű társadalmi egyenlőséget, a kozmikus rend tiszteletét és a termékenység szimbólumainak minden mást túlszárnyaló ábrázolását mutatják. A jelképek között a szarvas a jelen előtti 8. évezred elejéről ismert. A tulipánhoz hasonló holdsarló jelképek ismertek a Cucuteny kultúra területéről jelen előtt a 6. évezredből. A tatárlakai táblák egyikén életfa van a jelen előtti 8. évezredből, míg a Cucuteny kultúra területéről két kutya mintegy őrzi az életfát a jelen előtti 6. évezred végéről. Ismert a hegy szimbóluma is erről a tájékról, népmeséinkből az üveghegy. A kétfejú madár is jelen van a jelen előtti 8. évezred végén a Kárpát-medencében. Mint valamiféle madáristenség a korai Vinča műveltségben. A 7300–7500 éves tatárlaki és kicsit későbbi tordosi táblákon található írásjelek, illetve a Kárpát-medence első ABC-je, amely mind a mai napig fennmaradt és használt. Ezt az ABC-t és számjeleket használták a legalább 35 évezredes portugáliai Pont d’Arc barlangbeli festmény óta a barlangrajzokon, és föltehetően ebből lett a sumér ékírás, a három egyiptomi írás, a kínai, a héber, az arámi, a föníciai, a görög, az etruszk, a latin és az arab írás is. A nő szerepe ebben a kultúrában igen fontos. Anyajogú társadalomról van szó. A kettős kereszt jele a szülő nő testének jellegzetességeit tükrözi, a bikakoponya pedig a női szaporítószervek anatómiáját.

Mivel a földművelés az évkörben az évenként ismétlődő és az évszakokhoz kötődő tevékenységi folyamatban zajlik, annak mozzanatai logikai láncá kapcsolódtak össze az elemekkel: Az anyaföld mint teremő, a napsugárzás mint érlelő erő, a víz mint megtermékenyítő és táplálóerő, a levegő, mint a lélek és a csillagos égbolt mint vezérlőerő. A logikai kapcsolat a szabályos csillagmozgás és az évszakok váltakozása között, a föld teremő és az életerő vagy lélek között, az égi és földi világ megkülönböztetésére és kapcsolatának felismerésére vezetett. Mivel a tevékenységek kezdő időpontját, például a gabona elvetésének idejét a csillagvilágból számították ki, a létrejött földművelő társadalom az égbolttól származtatta a földi jelenségeket. Erre az időre már a halás—vadász—gyűjtögető társadalom a földön élő emberek halhatatlan lelkével népesítette be az eget. E valamilyen túlvilágban továbbélő, a személyiséget jelentő lelkek számára helyeztek a halott mellé a sírba tárgyakat, mely túlvilág reménye még ma is számos nép hitvilágában megvan. Későbbi, földműveléssel párhuzamos jelképek jelzik a különböző lélekformák felfogását: 1. a föld szülőanyaként, 2. a levegő az élő lélek megtestesüléseként, 3. a víz elsődleges megtermékenyítő és tápláló erőként, 4. a tűz a nap földre hozott részeként, mint növesztő és érlelő, s egyben pusztító erőforrás. A lélekformákat kifejező, az emberhez tartozó lélek jelképei: fa (föld), madár, méh, szélkerék (levegő), hal, kígyó (víz), nap (tűz). A lélek az emberrel mellérendelő viszonyban áll, kitölti az ember belsejét, s a halállal elhagyja azt. Bár az embernek a lélekről, mint fölötté álló isteni tudatról van érzési tapasztalata is – az egyes emberek agyállapotainak nagymértékű átlapoltsága miatt –, az emberek a ma ismert teremő istenségekig kizárólag logikai úton jutottak el. Azaz a lélek és a test viszonyának felfogása magyarázza az Isten és az ember viszonyát. A korábbi anyagelvű (az örök anyag hozza létre a lelket) és léleklevű (az anyagi világot az isteni őslélek teremtette) felfogáshoz képest, – ahol a lélek és a test viszonya meghatározó elem, amely valami őslétezőnek rendeli alá a másik létezőt, – a modern fizika és a kvantummechanika mellérendelő szemlélettel fizikailag is összekapcsolja a két jelenséget, az anyagot és a léleknek megfelelő információt (azaz hullámtermészetet), és az elsődlegesség kérdését számúzva, mindkettőt azonos valóság lényegi oldalainak tekinti. A lélek csak a Fekete-tengeri ún. ‘vízözön’ után, a szétszóródott társadalmakban, a lélekjelképekben öltött személyes formát. Az elvont gondolkodás a későbbi indogermánoknál az elemeket, a szelet, a tüzet, a vizet, a földet, mint a lélek összetevőit megszemélyesítette, az embert magát nekik alávetette. (Az él, élet, lélek, lélegzik, hal, halál, holt stb. szóbokorban az l-ek a levegő útjába állított nyelvvel képződnek. A magyarban a lélek és a halál ősi emberi viszonya távolsági, mivel a magyar nyelv eredetileg a magas hangrendű szavak a közelséget, a mélyek a távolságot fejezik ki.) Ennek az alárendelésnek a jellegét a sokkal később lejegyzett teremő mítoszok mutatják, melyek több hasonló és több alapvetően különböző elképzelést is mutatnak.

Teremő égi istenek:

Az örökéletűnek felfogott lélek, a csillagok mozgásának megfigyelt végtelen szabályszerűsége, a föld tapasztalt teremő ereje, a növekedéshez szükséges víz és napfény jótékony hatása a korai mezőgazdaságot létre-

hozó ember ismeretszintjének és gondolkodási módszernek megfelelően összegződött világképpé, hitvilággá. A megfigyelés két szintje a föld és az égbolt, a kettő összekötője a horizont. A horizontnak az egyiptomi misztikában meghatározó szerepe van. A horizontot megbontó hegyek összekötik az eget és a földet. Az első horizont alól bukkannak és emelkednek fel a csillagok elérhetetlen magasságokba, s a második horizont alá buknak le. Azaz az égbolt jelenségei elérhetetlen, s onnét közvetlen beavatkozás, üzenet sem jön az ember számára. Egyedül a meteorok érkeznek, amiket égi jelekként, földi jelenséggel elindítóiként fognak föl.

Az alárendelő szemléletben az égi és a földi világ is egymáshoz képest alárendelt viszonyban van. Az egyik hely az, ahol, vagy ahonnan a másikat teremtik. A földi világ, vagy az azon létező élet az általában teremtett és a teremtők az égi világot alkotó személyek, istenek, istenségek. Többféle teremtésforma ismeretes és ezek a földi egyenlítőhöz való távolság függvényében jellegzetesen különböznek.

Az egyik típusú teremtésforma az észak-európai népek teremtésmítoszaiban található. Ezekben a föld őslétező, ahol a teremtés lejátszódik. A teremtő erőkből kettő van, az egyik a jó, a másik a gonosz. Meghatározó jelentőségű itt a harc, ami a tűz és a jég harcaként domborodik ki. A jég az északi területeket, a tűz a délieket jelenti a mítoszokban.

A másik típusú, a Földközi-tenger melléki műveltségek teremtésformáiban a növénytermesztő műveltségek gondolatkörének kozmológikus jelenségei a meghatározók. Itt az élet színtere öröktől létezően a föld, a teremtők 'lakhelye', az ég a föld felett van, a teremtő és a teremtés magasság szerint határolódik el egymástól.

A harmadik teremtéstípus a görög hitvilágé, a két előző teremtéstípusok közötti, az elsőhöz hasonló két őselemmel és a másodikhoz hasonló magasság szerinti világtagolódással. A letelepedett műveltségek hitvilágában alapvető az örökéletű lélek, annak módosulása az istenek világa, akikhez a teremtési mítoszok köthetők.

Az égi és földi jelenségek összekapcsolása két helyen is szerepel a korai írott történelmi emlékekben: a sumér/akkád agyagtáblákon és az egyiptomi piramis és sírfeliratokon. Előbbi duális szemlélete – a görög és az észak-európai teremtésmítoszhoz hasonlóan – két őslétezőt tételez, utóbbi egyetlen. Mindkét írott emléken a kiindulás egy láthatatlan, megnevezhetetlen vizes jellegű lény, vagy lények, az egyedüli létező(k). Az egyetlen őslétezőtől elinduló mítoszokban az először önmaga tükörképét teremti meg. Ekkortól párhuzamosan, kettesben a két őslétezőt feltételezőkkel megegyezően létrehozzák az isteneket. Utána az istenekből vagy pusztán azok közreműködésével teremtdik meg a természeti világ, a földi környezet, növényekkel, állatokkal, emberekkel. A sumér kettős őскеzdet tehát Apszu, minden dolgok teremtő atyja vagy ő-óceán és Tiámat, az őssasszonyi lény. Az egyiptomi hitvilág egyetlen és megnevezhetetlen ő-kezdetre viszont az, amire tulajdonképpen a modernkori istenfogalom visszavezethető.

Az időben és térben közeli sumér és egyiptomi hitvilág tehát nagyban eltér az őскеzdet lényegét és alkotását, a földi környezetet tekintve. Előbbiben a két teremtő őslétezőt megöli Apszu harmadik vagy negyedik nemzedéki leszármazottja, Marduk. A férfi őslétezőből a tengereket teremti, Tiámat testéből pedig a földet, az eget, az égitesteket és azok mozgását. A teremtés mikéntje azonban a sumérek számára lényegtelen lehetett, mert a mítosz nem közli velünk. Az istenek szolgálatára a szintén megölt Kingu véréből, aki Tiámat kedvese, és földi agyagból meggyúrnák a lutut, az embert, akinek teremtését részletesen leírják. E férfi központú felfogás miatt, az őskettősségben a nő fél negatív töltetű. Két fontos női istenség marad két szöveges ellentétes szerepkörben: Istár, a bujaság, termékenység istennője és Ereskirgál, az alvilág, a halál istennője.

Az egyiptomi hitvilágban Nunu ősvíz önmagából hozta létre Tem és Khepera istenpárt. Az őslétező így azonnal hárommá válik. Nem önmaga párjaként hoz létre, tehát teremtő erejű további ősvizeket, hanem önmaga természeti megjelenítéseként. A két utódot ezért teremtő erőnek nevezik, míg ő megszólíthatatlan, leírhatatlan és ábrázolhatatlan marad. Tem és Khepera alkotta meg saját testéből a Napot, a Holdat, a Földet, az eget, és megteremtette ezek szívét, Tothot. Utána már a valódi teremtő Toth, mert amit kimond, létrejön. Az ember teremtése hiányzik a leírásokból. Tem és Khepera viszont ember formájú isten, míg a többi istenségnél gyakori az állatfej emberi testen. Minden férfi istenségnek megvan a női párja. Mindkét hitvilágban a föld anyaként szerepel, a föld mélye az anyaméh fogalmához kapcsolt. A föld alatti világ mégis a holtak világa, ami nyilván a gyakorlati tény követi, hogy a holtakat eltemetve visszaadták a teremtő anyaföldnek.

A kezdeti istenvilág később különbözőképpen finomodott, benne kimutathatóan megjelent a földi világot jellemző rend, alávetés. Egy-egy hitvilág történelmét mindig követte az isteni rend változása. Mezopotámia környékén más időben más az isteni rend feje, s Egyiptomban a területi istenségek ismereteseek. S bár az őslétező fogalma elhalványult, később a panteista felfogás alapjait képezte. Az őslétező egyedüliségét egyedüli istenséggént először Ehnaton fogta fel, s a majdnem ugyanabból az időből származó zoroasztrizmus. Ennek előfordulása viszont iratokban sokkal későbbi. Maga Zoroaszter nem Kr. e. 628–551-ig élt, mint köztudott, mely időpontot a Párthus Birodalom mágusai számítottak vissza, hanem mintegy évezreddel korábban, amikor az irániak még az Aral-tó környéki sztyeppén éltek.

Isteni földi királyok:

A ma jelentősen elterjedt elv, a népfőlség, demokrácia elve az elmúlt évezredekben igen ritkán került felszínre, mert az alárendelő társadalom az uralkodó elit és az azt kiszolgáló nép két alapvető rétegére bomlott. Az uralkodó elit feje, a király tisztébe általában csak beleszületni lehetett. Ha a király örökös nélkül halt meg, meg-

keresték azt a hozzá legközelebbi származású személyt, aki a származása jogán királlyá tehető. Már rég feledésbe merült a királyok alárendelő szemléleti módból fakadt hatalmának könyörtelen kizárólagossága, s bizony a királyság a törvényes uralkodási rend megteremtőjének és fenntartójának üdvös eszköze lett az uralkodó közfelfogásban. A görögöknél a *kozmosz* maga a rend, a *káosszal* szemben. A legenda szerinti első sumér város, Kis első uralkodója a rendet, a törvényt kapta isteni ajándékként. Mindez szorosan összefüggött az őseredet, a világ létrejötte kérdésével, és a válaszban szereplő különböző isteni teremtettséformákkal, amiknek során meghatározó szerepet kaptak az isten földi megbízottjai.

Az isteneket és az embereket a sumér felfogásban a kiválasztott emberek kötik össze, akik maguk is részben isteni származásúak. Lehetnek igigik, akik kizárólag égi lények, és anunnakik, akik a földön, az alvilágban és az égen is létezhetnek, s talán a mennyből lehullott istenek alvilágban született utódai. Gilgames például kétharmad részben isteni származású őskirály. Az első királlyal a királyság az égből szállt le, s a királyságot azután az isteni származású király születése teremti tovább. A király a nép őrzője, derék gazda, építőmester és a kormánypálca kezében tartója. A királylisták szerint Etana volt Kis első királya. Az égnek is van királya, aki az isteni rangsor tetején áll. Az Isten a terület tulajdonosa, akinek a király a helytartója. Az akkád idők óta a király ugyan továbbra is az istenséget képviseli, de annak birtokába lépve önmagának követeli az Istennek kijáró tiszteletet. Mely szemlélet a római időkben Európában törvényt és az azután következő eseményeket meghatározó jelentőségűvé vált. Az eredetileg arisztokratikus köztársasági Róma hatalmának a Földközi-tenger teljes medencéjére való kiterjesztésekor, Kr. e. 27-től váltott át a császárságra. Ettől eltérően az egyiptomi hitvilágban a király fölkentség jogán vált az istenség gyermekévé. A hajdani isteni korszak Őskirálya, Ozirisz később az alvilág istenévé vált. Az aktuálisan uralkodó istent képviselő papság keni fel királlyá, fáraóvá a királyi leszármazási vonalból származó utódot, aki ekkortól ember által illelhetetlen, megölhetetlen, megítélhetetlen félisten, a beavatott, avagy koronázó szertartást végző vallási székhely mindenható főpapja. A királlyá felkenetetés jogához női ágon való öröklés, vagy az örökös feleségül vételével lehetett hozzájutni. Az amarnai uralkodók közül Aye és Horemheb a női örökösöt vették feleségül. Az adott istenség, Toth, Ra, Atén vagy Amun a szertartás révén fiává fogadja a felkentet, kinek nevében megjelenik az isten is: Thutmószisz = Toth utódja, Amenhotep = Amun kedveltje, Akhenaten—Ekhnaton—Aakhunaten = életet adó Atén. Halálakor a fáraót a temetési szertartás készíti fel az istenek otthonába való utazásra, az őskirály—isteniség Oziriszszel azonossá válásra. Ameddig tehát a sumér hitvilágban a királyi hatalom az égből érkezik, itt a fölkent király halálakor az égbe távozik a lelke.

A király léte tehát Egyiptomban, Mezopotámiában az ember és az istenségek közötti is megszentelt forma. Az istenek azonban nem azonosak az őskézzel, a legfőbb teremttel, a megnevezhetetlen egyetlennel, akit azonban mai szóhasználatban istennek nevezünk. Van, aki következetesen a magyar tündér szóval fordítja megnevezésüket. De van, aki keresztényi vagy júdeai értelemben vett angyaloknak tekinti őket. Ugyanakkor csak az öslénynek vannak modern értelemben véve isteni meghatározottságai, mert az utódok, a néven nevezett istenek a társadalmi tagozódást tükrözik. Az is tény ugyanakkor, hogy az észak-európai és a görög hitvilág az öslényt nem ruházza fel isteni tulajdonságokkal, csak az utódait. Az istenek harcai sem elemei az isteni lét lényegének, hanem a földi társadalmi ranglétra kialakítását vetítik az égre. Azaz a csillagvilág és mozgása a földi világ tükrö: *amint a mennyben, úgy a földön is*.

Így az égi világ megfigyelése alkalom a földi események előrejelzésére, az asztrológiára. Az égi világ jelenségeit a csillagok állásából, a bolygók mozgásából vezetik le, amik alapján megpróbálják kideríteni a várható földi eseményeket. Sikerük oka kettős:

1. Mivel a földi események szorosan kapcsolódnak a föld helyzetéhez, azaz az évszakokhoz, a napi fényviszonyokhoz, valamint a naptevékenységhez, melyekre a bolygók, különösen a nagybolygók hatása kétségtelen tény, a megfigyelt kapcsolatok, emberi reakciók lehetnek leírható kapcsolatban a bolygók állásával.
2. Az embert élete, tevékenysége során milliárdnyi tényösszefüggés környékezi, amelyekből ha bármit jóslattal kiemelünk, az heurisztikus élményt fog okozni. Ugyanakkor a platóni filozófia nyomán a kozmikus lélekfelfogás: zónák a földre érkező lelket – a különböző égi zónákon áthaladás során – ért hatásokat asztrológiai elvekkel fejezte ki például a gnosztikus spekulációkban.

E szemléletből fakad az is, hogy a mennyek országa az egekben van, a pokol, a holtak országa pedig az alvilágban. A sumér hitvilágban a túlvilágon is van büntetés, de az igazi jutalom az egek országa, ahová Gilgames már nem jutott fel. Az egyiptomi hitvilágban az erkölcsi mérce csak a fáraót, az isteni kiválasztottat illeti, akinek jócselekedeteit Toth méri Ozirisz előtt. Az egyszerű emberre ez ugyan nem vonatkozik, de a Halottak könyvében 30 kérdés szerepel a tiltott tettekre vonatkozóan, amire válaszolnia kell a léleknek szíve halál utáni megmérettetésekor. Ezek között megtalálható a bibliai Tízparancsolat utolsó hét tétele is.

Adott világ, örök lélek:

A három teremtettséformától eltérő típusú fölfogásban nincsenek istenek, nincs teremtettség, nincsenek teremtettsémszokok, teremtettséglegendák, teremtetési elképzelések. A születő és meghaló embert öröktől fogva és örök időig létező lélek lakja és tölti ki. Példa erre a magyar hit és mondavilág, az észak-amerikai indiánok, az eszkimók, az ausztrál bennszülöttek vagy a Távol-Kelet korai hitvilága. Az ausztrál bennszülöttek legendáiban a föld adott

létező, azt senki sem teremtette, mialatt a növény- és állatvilágot, amely a földet benépesíti, a fényt adó nõi nap teremti. A földön lévõ Hatalmas Lélek sem teremt, bár ezt vallja magáról. Aztán a teremtõ felemelkedik az égboltra, amint a földi lények lelkei is, midõn feladatuk bevégezéssel csillagokként népesítik be az égboltot. A magyar hitvilágban az ember és a lélek viszonya bír meghatározó jelentõséggel. A csillagvilág és az ember kapcsolata nem oksági, bár szoktunk választani csillagot magunknak, vagy azt mondjuk, hogy lehullott valaki csillaga. Az eszkimók hite szerint a környezet és az ember, a lét és a nemlét között igen kis különbség van, az ember léte alapvetõen a környezetétõl függ, amiért azzal összhangban kell élnünk. Ez a hitvilág fejezi legjobban a mellérendelést. Az amerikai indiánok életében általában nem válik külön a vallás és az élet. Viszont magyarázatot nyer náluk a kimondott szó vallási értelme, amennyiben a szó teremtõ ereje abban áll, hogy amit a lélegzettel formált szóval kimondunk, abban élet lesz, abban létezik.

Tanulságok:

Az õskori tudományos ismeretek megjelenési formája, a csillagos ég idõtálló kozmológikus képe, a mellérendelõ gondolkodás és közösség eredménye, terméke. Ennek elértéktelenedését, érthetlenné, elavulttá válását az alárendelõ szemlélet megjelenése és érvényesülése okozta. Hiszen a földi érdekkörbe lehozván ezt a tudáskészletet, valójában lefokozta azzal, hogy egy kiemelkedõ hõsi, papi elit, kiválasztottnak titulált parancsnokok, királyok történetét faragta belõle. Ezt az irányt erősítette az is, hogy a csillagok helyére isteneket, isteni világot képzelt, ahová a földi fõnökök titkos módon kapcsolódnak, születésük elõtt és haláluk után tartoznak.

Az õsi tudáskincs tehát új szerepben, új összefüggésben találta magát, midõn saját céljaira kezdte azt felhasználni a társadalom egyik csoportja. E csoport azokból állt össze, akik a tudás birtoklása révén is erősíteni akarták alárendelõ törekvéseiket, az egész nép alávetését saját uralkodásuknak. Nem az eredeti tudás megértése, elsajátítása és gyarapítása lett ennek az elitnek a célja, hanem annak olyan, meghatározott érdekkörben való alkalmazása, amely szükségszerûen ellentétessé vált vele. Így ezen õsi ismeretek megértése, áthagyományozása nem valósult meg maradéktalanul, néha éppen az alávetettek szabotázsa miatt.

Végül az emberiség által addig féltve õrzött tudás elkezdett kikopni, teljessége csorbát szenvedett, általános ismertsége megszűnt. A mindentudás az istenség tulajdonságaként jelent meg, mely az alávetett emberiség számára elérhetetlen, elzárt, ezoterikus. Ám az isten vagy az istenek a kiválasztottakat beavatják, bevezetik ebbe az ismeretbe, miáltal egyedülálló, isteni képességeknek is birtokába kerülnek. Ezek elengedhetetlenek az uralkodáshoz, és olyannyira magasrendûek, hogy csak a kiválasztott kis elit képes elsajátítani õket. Ez alapozza meg a királyi papság intézményét. A papok és apostoli királyok az isteni akarat közvetítõi, az istenség hasonmásai, de mindennek valóban megteremtõi, létrehozói is, akik a körülmények alakításával teszik szerepüket evilági módon megkérdõjelezhetetlenné, azaz dogmatikusan bebiztosítottá.

Nagy kérdés a mai világban, hogy melyik érdektábor fogja meghatározni az emberiség jövőjét. Félõ, hogy az alárendelõ szemlélettel folytatódnak a háborúk, a legjobb erõk lekötése a hadi kutatás–fejlesztésre és gyártásra, s az emberiség végül nem lesz képes megoldani saját problémáit, mert a kicsinyes hatalomféltés a kontraszelekciót teszi általánossá, ami visszafogja az egyetemes emberi 'haladást', s végül pozitív visszacsatolást gerjesztve megsemmisíti bolygónkat és reményt veszített emberi lakóit. Reményt keltõ lenne, ha az emberek egyenrangúságát valló mellérendelõ szemlélet kerekedne felül és terjedne el a Föld teljes szelvében és hosszában, mert rögtön természetes és szerves sorrendbe tudná sorolni mind az emberiség elõtt álló legfontosabb és kevésbé fontos feladatokat, mind az azok megoldására leghivatottabbakat. Ezzel új, lelkesítõ távlatok nyílnának meg az emberek elõtt, mindenki újra megtalálná saját helyét, feladatát és boldogságát az emberi közösségben, lett légyen az a megvalósult a Földön vagy a világmindenség más pontján.

3) Van-e a megismerés módszertanának stratégiája?

Subszztancia: lét és nemlét határán:

A szubsztanciának⁶⁶³ mint önálló létezőnek a tulajdonságai teszik egyáltalán lehetővé, hogy a világról és dolgairól beszélhessünk. Mert bizony magának a szubsztancia létének a fennállása alapozza meg az egyes egyedi szubsztanciák létezését. Ezért a szubsztancia fogalma szorosan megfelel a lét fogalmának. Nem csoda hát, hogy midõn határozott okoknál fogva a létrõl szóló vizsgálódás került elõtérbe, a szubsztancia fogalma lassanként kiavult. Ennek során elõbb az egyed és a faj szubsztanciája került összetűzésbe és egyezett ki a szubsztancia fajtaalkotó lényeg fogalmában, s szorította az egyedet vizsgálatra érdemtelen faji lényegen felüli esetlegességbe, majd az anyagi és formai természettel bíró szubsztanciák mellett feltűntek az anyagtalan szubsztanciák, mint amilyen Isten és a bolygókat pályájukon tartó intelligenciák. Amikortól pedig már az egyedi, vagyis a pusztán 'ézség' is lényegnek és szubsztanciának számít, lehetővé válik a tapasztalat elõtérbe állítása, vagyis érzékelésünk észlelete kerül a középpontba, és nem az érzékelõ léte. A világ gondolkodó és a kiterjedt része mint szubsztancia

⁶⁶³ Szubsztancia a latin *substantia* magyar megfelelője. A szó a *sub-* és a *stare* szavakból képzõdik. Az elsõ jelentése: alatt, közel valamihez, valami felé, míg a második szó jelentése: áll. Filozófiában a szó jelentése: valaminek a lényege, anyaga, tartalma.

az ókori ezoteriát hozná vissza a földre, ha Istenen kívül lehetséges lenne más szubsztancia, aki viszont ekkortól monásként⁶⁶⁴ bezáródik, s ez a fejlemény monászi elérhetetlenségbe zár minden, harmóniába rendezett szubsztanciát.

A lét előtérbe kerülése nem is annyira a szubsztancia ellenében történt, hanem annak fennállási módozatai meghatározásaként, sőt továbbfejlesztéseként. Ez azt jelenti, hogy a valami, aminek létét megállapították, amit így létezőnek tekintettek, háttérbe szorult, s főként nem lehetett az maga a lét, és előtérbe került a valami létezése, előtérbe kerültek a létezési módok. Ezzel tehát a dolog lényege szintén háttérben maradt, viszont nélküle is lehetett tenni igaz megállapításokat a létezésről, például hogy térben és időben történik, vagy hogy valami egyáltalán létezik-e. Ez a mondanivaló gazdagodás a létről oda vezetett, hogy a létezés módját meg lehetett különböztetni a nem létező fennállás módjától, amilyen az érvényesség, például egy matematikai egyenleté. Sőt meg lehetett különböztetni a létesületlen, tértelen-időtlen létezést is, ebben a szubsztancia állásának, sorsának kifejezett taglalása nélkül. S érdekes itt, azaz nem véletlen, hogy ezzel a létmóddal éppen az ezoteriát alapozták meg, sőt teremtették, hiszen az indoklás szerint az örökkön változó, állandóan keletkező, azaz létesülő természeti világ valójában nem létezik a lét valódi értelmében, mivel az örök, változatlan meglét.

Igy hát, ha valamilyen létezés felmerült, arról már nemcsak azt állapíthatták meg, hogy rendelkezik-e létel, vagy nem, hanem azt is, kapcsolatban áll-e más létezéssel, sőt azt is, valóságos-e a létezése, vagy csak gondolati. Igaz, a gondolati létezésnek támadtak ezoterikus magasságai is, mégis inkább a nem valódi, nem igaz létezést jelentette, míg az ellenkezője, a valóságosság mindig a valódiságot és igazságot hordozta magában. Utóbb ez majd annyiban módosul, hogy kiderült, a létezés egyik esetben sem gazdagítja a dolgot, azaz nem lehet a kettő, a valóságos és a gondolati létezés között rangsort felállítani, s arra jutni, hogy a valóságosság tökéletesebb lévén a létezésben, mint a gondolatiság, a legtökéletesebb lény csak valóságos lehet, azaz Isten gondolatához nem ad semmit hozzá a létezése, megmarad az gondolatnak. És továbbá a valamire valóságának, a mibenlétének a megállapításával a létezés talaján maradván, a szubsztancia vagy a lényeg területét nem érintve, tudtak megkülönböztető megállapításokat tenni. Ezzel mintegy egyneműsítették a filozófiát, azaz olyan egyforma, létezési alakban tárgyalták, amely a természet egyneműsített vizsgálatához tette hasonlóvá. S ez a modern filozófia máig felmérhetetlen sikerességéhez vezetett, amint a hasonló is a természettudományokéhoz. Igaz csak az utóbbinak lettek nagy eredményei, mert a filozófiát, illetve társadalomtudományi hatásának szabad kibontakozását foglyul ejtette a világpolitika, míg a természettudományok fejlődését hadi célokra felhasználva lehetővé tette.⁶⁶⁵

És ezért inkább ez utóbbi fejleménnyel van kapcsolatban, hogy újabban már az ember létmódjára is teljes filozófiai irányzatok kénytelenek épülni, sőt a földi világ egésze létmódját is tudományosan ökológiával, globális hatásfolyamatok megfigyelésével kell vizsgálni. Hol van már az empirizmus, amely kiiktatta az érzékelő alanyt a létezők vizsgálatából, mert az eredmény volt a fontos, elég volt arra figyelni: jutott mindenkinek érzékelendő, a szájba is. S ne feledjük, ennek párhuzamaként tekinthető, hogy a kezdetekben tudományosan az egyéni szubsztancia is vizsgálhatatlan volt. Olyan nagyot és sajnos olyan rosszra változott tehát a világ, azaz az ember helyzete, hogy léte kérdéssé, létezése kérdéssé vált. Ezzel azonban nemcsak azért jutottunk nagy veszélyek közelébe, mert a létkérdés szükségszerűen felhasználja a válaszhoz a nemlét fogalmát, ami elképesztő, megszokhatatlan és értelmetlen a mai ember számára is, még ha marad is remény a létezés választását egyértelműsíteni, hanem főként azért, mert a létezés létéről szólván az ember is bekerült a létezők közé, mintha nem is ő végezné a vizsgálatot, nem is ő határozná meg a sorsát. Mintha lenne, lehetne valamiféle sors, végzet, hatalom felettünk, amely nem engedi meg, hogy végül mi döntsünk a létezők létéről, mert ő máris döntött, isteni szubsztanciaként, bennünket bolyongó pályákon mozgó intelligenciaként, felsőbbrendűségként.

S ami a nagy baj, hogy tehát rosszul döntött, s nincs erő, mely helyes útra térítsen. Igaz, az utóbbi pár évszázadban a filozófia alakulásával párhuzamosan épült ki ez a döntéshozó világhatalmi központ, mégsem vette figyelembe a filozófia színvonalas eredményeit. Valódi emberi csúcsoig jutottunk a filozófiával, mégpedig a szubsztanciától indulva, s a létezési módok megállapításával végezve. És a szubsztanciáig is elmondhatatlanul hosszú út és nagy emberi teljesítmény, fejlődés vezetett. Ezért kiváló gondolat, hogy a következő itteni ünnepi ülészak a teremtésről szóló konferencia lesz. Az ember ugyanis tényleg önmaga teremtője már igen régóta. Végzetes és tragikus, hogy éppen most látszik megszakadni ez a folyamat, S kár, bár persze nem kis eredménye, hogy éppen a szubsztancia filozófiai feldolgozása teszi lehetővé észrevenni a veszélyt, nyitja fel a szemünket. Hiszen már eleve is ő tette ezt, amikor elindította a filozófia pontos beszédét a világról, annak dolgai lényegéről. S mennyire sajnáljuk, hogy azok az emberi fejlődési távlatok is veszélybe kerültek, amikre oly büszkéek lehetnénk, ha nem kellene a végveszély árnyékában élnünk.

S végül a szubsztancia arra is figyelmeztet, hogy nélküle is van embertelen Föld, amint vele lett igazán emberséges abban az értelemben, hogy kinyíltak a távlatok, felmerült a lehetőség, hogy technikailag is nagyra törjünk, ne csak lelkileg. A szubsztancia a kicsinységünkre figyelmeztet, azokéra leginkább, akiknek képzelőereje nem tudja elérni a másik embert, megreked a saját önzésében. S majd a földi természeti környezet összeomlása magával hozza a társadalmiét, amivel megreked minden félúton, köztes állapotban a már nem és a még nem

⁶⁶⁴ Egyedi létező.

⁶⁶⁵ Sajnálatos, hogy már a társadalomtudományok területén is vannak hadi kutatások, mint pl. a tömeglélektan, az agynedvek lélektani hatásmechanizmusa, a hipnózis lehetősége, a kábítószeres hatása, a genetikai módosítások.

között. Már nem tudunk egyszerűen és nagyszerűen élni, de még nem tudunk korszerűen és elvszerűen se. Pedig fájként a feladataink igen nagyok lennének, ha felismernénk és vállalnánk őket. Évmilliókra is kiterjedők akár. Reménykeltő, hogy a kedvünk legalább még megvan. De már nem vagyunk önálló létezők, szubsztanciák, sem egyénileg, sem fajunk tagjaiként. Letöredező fogak vagyunk, s fogaskerekeink sorra összetörnek. Így hamarosan az egész gépezet leáll. Addig azonban mindazoknak jól megy a dolguk, akik feledik a filozófiát, benne a szubsztanciát, s helyette inkább magukkal törődnek, hogy felérjenek a csúcra, legyőzzék a többieket, mindenkit. Mindenki legyőzzön mindenkit, s az az egy győztes legyen mindenki. Hogy ezt a filozófia, a szubsztancia léte nem engedi meg? Akkor jaj a filozófiának! Vessen a szubsztancia! S utánunk a vízőzön és a végetlen nemlét.

A megismerés módszertanának stratégiája:

Az emberi megismerés mentális, érzékelési-értelmi összetevőinek Kant általi felismerése azt jelentette, hogy a kantianusok az emberi megismerést azóta konceptuális, fogalmi formák, sémák által szervezettnek tekintették, s az elméleteket egyre kevésbé vetették alá a külső, objektív adatok meghatározásának. A későbbi ismeretelméleti fejlődés azután naturalizálta az episztemológiát (természetszerűvé tette az ismerettant), miszerint mentális módszerek – amiket mások az állati tanulási módok sikeres meghosszabbításaként felfogtak fel – révén boldogulunk a környezetünkben. A biológiai folytatásakénti kulturális evolúció által rendre megerősített próbaszerencse módszerrel egyre jobb ismereteket nyerünk a tárgyi természetről, amelyek növelik tudományos előrelátásunk és a környezetünk feletti ellenőrzés képességének sikerességét. A kiválasztódás és fennmaradás mechanizmusaiiban sikeresnek bizonyult ésszerű előzetes elvek az emberi biológia és pszichológia kiegészítő általános fogalmaivá váltak. A világban való sikeres élet szükséglete az embert a világgal érzéki interakcióban tartva létrehozta a régmúltból örökölt mellé a mai tárgyi természetet.

Ez a naturalizált episztemológia viszont ily módon az ember boldogulására mégsem adhat magyarázatot, hiszen az ember nem egyénileg, hanem emberi fájként egyetemesen meghosszabbítja az állati tanulási mechanizmusokat, azaz azok természetes kiterjesztésébe beépíti a társasság sajátos emberi természetét. Ennek megfelelően a hagyományos emberi társadalmakban roppant sokféle kulturális és hiedelemrendszer működik, amik a társadalmi alapszerkezetet is kifejező önálló gondolkodási rendszerek. Amik az egyes elmék feltétlen behódolására tartanak igényt, vagyis ezekben a társadalmakban a logika, az igazság, az ok-okozat, az osztályozás, a számolás, a tér-idő fogalmi közmegegyezést és stabilitást, tekintélyt és majdhogynem abszolút helyzetet élveznek, mert a társadalmi normákban és szerkezetekben rejlő valóságos erőből származó hatalommal és szankciókkal bírnak.

A társi, társas, társias vagy társadalmasított ismeretelmélet sem tökéletes azonban, mert elfogult a természet- és társadalomtudományokkal szemben. Elmulasztva saját tudományos eszközeinek önkritikáját, csupán a nem tudományos kultúrák gondolati rendszereinek tanulmányozásához szolgált eszközöket, s így figyelmen kívül hagyja a számukra esetleg adódó alternatív megismerési módokat. Még akkor is, ha képes kidolgozni a történelem, a politika és a morál normatív episztemológiáját (előírt megismerési elméletét) az emberi kommunikációs és kölcsönös interpretációs (értelmezési) gyakorlat szempontjából, hiszen ez a gyakorlat nem léphet túl saját tudományos szempontú megértési kifejezésein, és az ezek által megfogalmazott társadalmi érdekeken. Ezért született az a javaslat, hogy a természettudományok felülvizsgálatát követnie kell a társadalomtudományokénak, jobban mondva a tudomány természettudományos tanulmányozásának felülvizsgálatát követnie kell a tudomány szociológiai módszerrel történő tanulmányozása felülvizsgálatának is, azaz meg kell kérdőjelezni magát a tudományt mint társadalmi intézményt.

Ezek után ennek módja csupán az lehet, hogy ha elégtelen a megismerés természetszerűvé tételét követő és kiegészítő annak társadalmasítása, akkor a kanti eredményeket következetesen érvényesítve el kell végezni magának a természetnek a társadalmasítását is, azaz a megismerés teljes körű tárgyi, módszer- és eszköztani önmagára vonatkoztatott vizsgálatát kell megtenni. Ezzel a természet fogalma kiszélesedik, mert most már magában foglalja az alany-tárgy azonosságát, azaz a természetben önmaga megnyilvánulásaként tételezett megismerő alanyt és a tárgyban a saját maga által megnyilvánuló természetet. És az alany fogalma is kiszélesedik, mert az alany-tárgy visszatükrözött azonossága által, azaz a kiszélesített természet által lehetővé válik a világnak az ismert természet, és az eddigiek szerint tovább megismerhető természet valóságán kívül létezővé tennie annak megismerésével olyan valóságot, amit eddig a megismerendő természet alanyaként eltakart.

Vagyis az ember és a természet azonosként való felfogásával a megismerésben olyan széles alany-fogalom születik, ami nem önmaga végtelen szemlélését végzi tovább megismerési munkaként, hanem annak az eredményeként, hogy felfogta az alany-tárgy azonosságát az eddigi megismerésben, képessé válik behatolni a világ olyan újabb dimenzióinak valóságába, amit a széles értelművé vált természet, mint olyat s mint még ismeretlen széles értelemben vett szubjektumként megkövetel. Mert az alany-tárgy azonossá válása a megismerésben elhárítja a természetet, mint akadályt a széles értelemben vett természet szűk értelemben vett alanyának szemlélete elől, hogy a széles értelemben vett természettel, mint alannal szembeállítsa a világ eddig nem vizsgált valóságát, s mely a képzelet igazi, nem analógiás feladatként teremődik a megismerés számára.

Mindez azért válhat lehetővé, mert csiráiban már eddig is működött azáltal, hogy a megismerés tárgykörébe vonta a tisztán következtetéssel, analógiák nélkül felfogott és teremtett valóságot, a részecske-világot. Az atomalatti részecskevilág és a részecskék alatti világ problémái miatt merül fel a feladat, a természet társadalma-

sítása, az alany–tárgy azonosítása a további megismerés számára, azaz annak tudomásul vétele és felhasználása, hogy a természetes megismerés társadalmi kerete csak a szűken vett természet számára elegendő, hiszen az analógiákat csak ennek a természetnek a valóságához kötheti. Az azonosított az alany–tárgy-szerű, a természettel kiszélesített alany számára – mint egész számára – tehát újabb összetevő részek válnak felfedezhetővé a képzelet használatával, mikor az elérendő cél már nem a természet dolgainak önmagára vonatkoztatott analógiás magyarázata, hanem a világ fennállásának, annak mikéntjének az ismert természet mint egész és az ismeretlen világunk mint részek halmaza következtetéssel történő összerendeléséből fakadó ismeretszerzés.

Az ilyenfajta ismeretek felhasználása azonban merőben másként történhet, mint a korábbi félké. Az elemteremtődés mechanizmusának biztosításával olyan célok megvalósítása válik lehetővé, ami a szélesen vett természet, azaz az azonossá vált alany–tárgy számára szükségesek, hasznosak, illetve lehetőek. Ezt a magfúziós energia alkalmazásával akár már a közeljövőben megvalósíthatja az ember. Ekkor a természet rekonstrukciós működtetése reális tudományos cél lehet, s így, a szubjektumba emelt természettel, megvalósulhat az emberiség saját maga megszervezésének túlélési formája, mely munka végtelen folyamatot eredményezvén, szép feladatokat és méltó eredményeket támaszthat a jó emberi egyének és közösségek számára.

4) *Van-e híd természet és értelem között?*⁶⁶⁶

Az egyik XX. századi nagy fizikus, David Bohm a *szómasznifikancia*⁶⁶⁷ fogalmával kívánja elérni, hogy elkerülje a pszichoszomatikus kifejezésben rejlő egymástól független és kölcsönható két tényező, a test és a lélek feltételezését, megfelelve a dolgok szerinte valódi állásának, valamint hangsúlyozván a test egységét az értelemmel, végső soron a jelentéssel. Bár Bohm a jelentésnek kulcsszerepet szán, de hogy kizárja a megismerendő valamiféle előzetesen sugallt ismertségét, explicite nem definiálja a jelentés jelentését, hanem a témában előrehaladván szeretné azt feltárni. Így az ő *szómasznifikancia* kifejezése nem tartalmazza a szokásos elkülönítést, hanem a teljességgel oszthatatlan valóság kétféle szemléletmódját, a valóság egész érzékelési, illetve gondolati megjelenési formáját nyújtja. Szerinte mindkettő magában foglalja és visszatükrözi a másikat, és mindkettő a valóság megbonthatatlan egészének más-más oldalról való megnyilatkozása. Hasonlóan ahhoz, ahogy egy tárgy két különböző kétdimenziós látványa láthatóvá teheti annak egyedüli háromdimenziós egészét. A végsőkéig megbonthatatlan egészre, mint szemléleti alapra hozza Bohm az elektromos és mágneses töltések, illetve pólusok példáját. Az elektromos töltéseket ugyanis elkülönült, valamely részecskéhez tartozó, határozott térfelületű létezőknek tartják, míg a mágneses sarkokat pusztán gondolkodásunk megkülönböztetésének az egy egész és oszthatatlan mágneses mezőben. A teljes mágneses térbeli alapviszonyokat kifejező szembenálló mágneses pólus párok mintájára Bohm a szómát és a szignifikanciát, azaz a testet és az értelmet a valóság egész áramlásmezejének tetszőlegesen szétválasztott két gondolati oldalaként fogja fel, akárha a mágnes rudat valahol eltörjük, s az előző pólus pár megkettőződik a két új rúddarabon.

Szóma és szignifikancia kapcsolatát Bohm azzal jellemzi, hogy minden egyes különleges szignifikanciaféleséget a megkülönböztethető elemek bizonyos testi elrendeződése, összekapcsolódása, szervezettsége hordozza. Azok a jelentések pedig, amiket például a papírlapra írott jelekből az olvasó felfog, vagy amiket a tévékészülékben az elektronnyalábhöz továbbított jelmozgás visz a nézőhöz, szomatikusan, további fizikai, kémiai és elektromos folyamatok által szállítódnak az agyba és az idegrendszer többi részébe, ahol ezek egyre magasabb intellektuális és emocionális szinteken ragadják meg őket. S ebben a folyamatban e jelentések szomatikus kísérőjelenségeikkel együtt meglehetősen kifinomultakká, kényesekké, nehezen megfoghatókká, érzékelhetetlen elvontságokká válnak. Azaz egyáltalán nem kézzel foghatókká, szemmel láthatókká, illetve nyilvánvalókká.

Ebből jön Bohm másik megfontolása, miszerint a valóság további két kulcsszemponja az elvontság és a kézzelfoghatóság. Így minden testi forma és szöveges oldal olyan jelentést takar, ami érthetően finomabb, elvontabb, mint maga a forma, ám e jelentés megragadható további szomatikus formák, az agy és az idegrendszer többi része elektromos, kémiai és egyéb működése által, ami nyilván finomabb és elvontabb, mint az őt létrehozó testi forma. Ezért relatíve ami kézzelfogható az egyik szinten, elvont lehet a másikon. Mint a televíziós jel esetében, ahol a szemmel látható tárgyat a kamera jóval elvontabb elektromos jellé alakítja, melyet még finomabb rádióhullám szállít a vevő antennához, mely aztán ismét elektromos jeleket küld a készülékbe, hogy annak ernyőjén újra feltűnhessen a szemmel látható hasonmásképp. Az egész folyamatban nyilvánvalóan bizonyos tartalom állandó jelleggel átalakítódik finomabb, elvontabb szintekre, s végül vissza a szemmel is láthatóra.

Bohm szerint az ilyen tevékenység elvben korlátlan mélységű és elvontságú értelmi szintekig folytatóthat, mert minden testi alakzatnak van finomabb testi szinteken megragadott jelentése. Így a jelentések a legkifinomultabb és a legátfogóbb struktúrákba szerveződve korlátlanul kiterjeszthető módon képesek egymást magukba foglalni, tartalmazni, illetve átfedni. Bizonyos tartalom előbb adott szinten, majd másikon található, s e szintek kapcsolata még másik szint lényegi tartalmának alkotórésze, és e struktúra végtelenül folytatódik. Ezért semmilyen elvontsági szint teljes tartalmát nem lehet visszavezetni egy másikra. A szintváltással együtt jár a tes-

⁶⁶⁶ Darai (1989).

⁶⁶⁷ A szóma jelentése *test*, a szignifikancia jelentése *értelem, jelentés, fontosság*. Ebben a tanulmányban Bohm fogalmát és a fogalom alkotórészeit nem fordítjuk le magyarra.

ti vagy kézzelfogható és az értelmi vagy elvont sajátos tartalom változása is. A szomatikus szint jelentése átvihetődik egy kifinomultabb testi szintre, melynek további jelentése van, s így tovább magasabb szintekig. A tapasztalatban mindkét pólusnak jelen kell lennie, hiszen a teljes tartalom nem jelenhet meg sem csupán a testi, sem csupán az értelmi oldalon.

Bohm figyelmet szentel a fordított, jel-szomatikus kapcsolatnak is, mely ugyanazon folyamatnak ellenkező oldala, ahol minden adott szintű jelentés kézzelfoghatóbb testi szintre hat. Ez az önálló létezők közöttinek tekintett pszichoszomatikus viszonytól abban különbözik, hogy egy egész áramlásmező elvont szempontjai, illetve pólusai közötti jel-szomatikus kapcsolat, ahol minden egyes szempont gondolati eszköz az áramlásmező más-más viszonyoldalának kifejezésére. Az ember lényén kívül végzett korábbi gondolati metszés, mely a szóma és a szignifikancia pólust eredményezte, itt az emberen belülre kerül, s a jelentés közvetlenül hat a testre, elkülönült psziché általi megértés nélkül. Ha valaki például egy sötét éji árnyat gyilkos támadónak vél, gyorsabban kezd verni a szíve, megnő a vérnyomása, ömlik az adrenalin, az illető kész küzdeni, elfutni vagy jéggé dermedni. Ha azonban árnyéknak gondolja, a szomatikus válasz egészen más lesz. A totális fizikai választ alapvetően és közvetlenül az befolyásolja, hogy mit jelentenek számára a fizikai és pszichológiai alakzatok. A jelentés a tudáshátér, a képességek, a feltételrendszer és egyebek által változik. Vagy például a talált tárgy szomatikus válaszreakciója sokkal intenzívebbé válik, ha úgy látszik, hogy drága ékszer. De ha kiderül róla, hogy csak bizu, a szomatikus válasz ismét lecsökken az új jelentés szerint, még ha külsőleg a tárgy ugyanolyan marad is. Amint egy írás is jelenthet számunkra csupán tintát a papíron, avagy nagyjelentőségű üzenetet a velejáró jel-szomatikus hatásokkal együtt.

Ez hát eddig a szómaszignifikancia normális vagy egészséges menete. Bohm szerint azonban ez lehet káros vagy rendetlen is. Normális esetben a gyors szívverést például a veszéllyel lehet magyarázni, rendellenességként viszont jelentheti a szív fizikai károsodását is, és ekkor a páciensnek még a veszélyérzete is megnő, s ettől a szíve még gyorsabban ver. Mindez elindít egy katasztrófába torkolló pozitív visszacsatolási lavinát, ahol a szóma szignifikációja jel-szomatikusan csatol vissza, úgy megváltoztatva a testet, hogy az még jobban növeli a szignifikációt. A testi károsodás a szómaszignifikáns és jel-szomatikus közötti pozitív visszacsatolás tipikus formájaként a széleskörű idegrendszeri rendellenességek makacs velejárója.

Akár egészséges, akár rendellenes folyamatban, mondja Bohm, amint adott jelentés a szomatikus oldalba bevesződik, folytatja az eredeti szignifikáció fejlődését. Az egész folyamat az eredeti szignifikancia felbomlása olyan formákba, melyek alkalmasak a testnek a jelentésből fakadó utasítására. A jelentésfelbontó szomatikus szintek kézzelfoghatóbb testi szintű tevékenységhez, egészen a környezet fizikai befolyásolásáig vezetnek. Bohm az energiamozgás két útjának tekinti ezt, ahol mindegyik szignifikancia szint a következő kézzelfoghatóbb testi szinten hat, mialatt a *percepció* a hatás jelentését az ellenkező irányba viszi. Ez a két mozgás a szómaszignifikancia folyamatában a szóma és a szignifikancia aspektusa között megy végbe, s a jelentés ezen átfogó struktúrája kerül be minden tapasztalatba. A fájdalominger például az idegkódolás veszi. Az érzéki neuronok szállította, elektrokémiai ingerület formájú jelentés olvasata egyben a fájdalomérzet, vagy jel-szomatikusan hat a mozgó neuronon keresztül az izom összehúzódásra, vagy a megfelelő mirigy kiválasztására.

A magasan integrált szinteken, mondja Bohm, együtt jár az alapjelenségek óriás totalitása az alacsonyabb szintű jelentések egész sorai jelentéseinek percepciójaként, s lényegében ebből ered a hormon felszabadítás, az emóciókeltés és az izomtevékenység. S amikor e folyamat kiterjed a környezetre is a hanghullámokon, a fény továbbította taglejtéseken keresztül, a jelentés átvivődhet egyik embertől a másikhoz. S összekapcsolódhat az egész társadalommal könyveken, újságokon, telefonon, rádión, tévéen keresztül egy hatalmas szómaszignifikáns és jel-szomatikus tevékenységshálón, ahol még az egyszerű fizikai tevékenység is mozgást és formát kommunikál az élettelen tárgyak felé. Emberi környezetünk pedig, Bohm szerint, annak az örökké változó jelentésnek a szomatikus eredménye, amivel a tárgyak az ember számára a történelem során rendelkeztek. Sőt ez a jelentés még a természethez és a kozmoszhoz való viszonyunkat is mélyen befolyásolja. A természet egésze civilizációkkal együtt egy szómaszignifikáns és jel-szomatikus mozgás, melynek egyszerűbb változatai az idegrendszerbe beépített reflexek, melyek ösztönökként a faj összegyűjtött tapasztalatát fejezik ki. S e viszonylag egyszerű reakciók egyre kiválóbb és változatosabb válaszokig jutnak, amint a méheknek a nektárforrás irányát és távolságát jelző tánca. A magasabb rendű állatoknál a jelentés működésmódja még nyilvánvalóbb, egészen addig, míg az evolúció során ki nem alakult az emberben a tudatos tudatosság, melyben a jelentés a legközpontibb és a legéletbevágóbb. Ezt Bohm azzal magyarázza, hogy a jelentés számunkra nemcsak szignifikancia hanem az irányába való szándékunk, intenciónk is.

Szerinte az intenció ama totális szituáció jelentésének vagy szignifikációjának megelőző felfogásából következik, mely a fontos lehetőségeket és a jobbat választás indokait adja. Valamely étel elfogyasztását például befolyásolhatja szimpátia és ellenszenv, vagy tápláló minőségének tudata, de még a megtartóztatás is egyfajta szignifikancia totalitásától függő cselekedet. Ezekben a cselekvésforrásokban a percepción, absztrakción és kifejezett tudáson kívül még a nyelvben közelebről meg nem határozott, konkrét jártasságokat és reakciókat tartalmazó hallgatolagos tudás is benne foglaltatik, amilyen például a biciklizés tudománya. És ez az egész szignifikancia az érzésként érzett intenciót adja, a késztetést meghatározott válaszra. Átmenni a nyitott helyzetű ajtón, vagy nem a zárt jelentésállásún konkrét intenciót például a totális jelentés összes más elvont összetevője

javasolja, illetve zárja ki. Az intenció meghatározásai tehát a jelentőségteljesként felfogott totális szituáció összes külső vagy belső tényezőjéből kell származzanak, nem nélkülözhetik e szignifikancia totalitását. S ennek csak kis részét tudjuk adott pillanatban érzékelni, cselekvésben vagy beszámolóban részletezni, ezért a jelentés és a szignifikancia legnagyobb része implicit. Beszédintencióban például az egyenként nem megválasztott szavak egész sorairól sem tudunk addig, míg ki nem mondtuk őket. A pillanatnyilag adott intencióba takart szavak olyan természetes rendben bukkannak elő, amely szintén el van fedve.

A cselekvés két szempontoldala Bohm szerint jelentés és intenció elválaszthatatlan viszonya. A jelentések intencióba takaróznak, az intenció cselekvésbe burkolózik, a cselekvésnek pedig szignifikációja, azaz értelme lesz, s így kialakul egy köráram. Így intencionál csak igen korlátozott mértékben lehet tudatosan megválasztott, hiszen a mélyebb intencionálást nyújtó totális szignifikancia általában nincs tudatosan ellenőrizve. Intencionálást azonban önreflexíve megfigyelt cselekedeteinkből felfedezhetjük, amelyeknek aztán akaratlan következményei még jobban feltárják, hogy mi van a valóságban hallgatólagosan beleértve, azaz implikálva abban, amit valaki elgondol. S az intenció elképzelt várható következményeivel együtt könnyebben meggyőz bárkit arról, hogy kövesse-e még. Az intenció azáltal változik meg, hogy implikációinak egyre teljesebb jelentését fogják fel, s e percepció is benne foglaltatik jelentés és intenció általános viszonyában. E percepció pedig nem a dologra, hanem a jelentésre vonatkozik, ami azután a megfelelő szándékot és tevékenységet kifejleszti. Ez az intencionális tevékenység teszi lehetővé a tanulás és felfedezés véget nem érő folyamatát. A gyerek megtanulja képzeletben megjelenítve felderíteni azt, ami nincs jelen az érzéki percepcióban. A képzelet a tárgy megjelenésének belső utánzását nyújtja, sőt különböző képzeletbeli nézőpontból is képes láttatni azt és a valósággal összevetve ellenőrizni, valamint az elméleti képet összehasonlítja hasonló tárgyakról való tudásával is. A kimenő fizikai cselekvés és a bejövő fizikai érzékelés relatív függetlenségét a tapasztalat mentális oldalának, a belső szómaszignifikáns és jel-szomatikus tevékenységnek véget nem érő kiterjedése okozza.

A folyamatot Bohm az implikált rendszer fogalmaiban tárgyalja tovább. A jelentésszintek szerinte beburkolják egymást és szignifikánsan hatnak egymásra, így a jelentés állandóan kiterjed és aktualizálódik, sohasem teljes vagy rögzített. A percepció határai homályosak, változnak, s az intenció is állandóan hozzáigazodik. Az ilyen határok végtelenül kiterjedhetnek az új jelentések percepciójával, s ott még mindig nem lesz harmónia az e jelenségekre alapozott intenciók és azok tényleges következményei között, mely harmóniát az újabb jelentések percepciója megszüntethet, egyúttal új határokat eredményezve. Vagyis a jelentés képes örökkön-örökké elvonatb és átfogóbb szintekre kiterjedni a feltárttól az implikáltig mozogva. A friss percepció teszi ezt lehetővé a rövidtávú memória segítségével, mely nem tart meg rögzített tartalmat, szemben a hosszú távúval, mely stabil minőségeket őriz, amik szintén módosulhatnak a tényleges tapasztalat jelentésváltozásával. A hosszútávú memória, a tudatosság nagyobbik tényezője azonban képes alapvetően átalakítani saját struktúráját, s emiatt alkalmazkodási kapacitása még új helyzetekben is korlátozott. Hiszen az új jelentés elvileg végtelen belső elvonási folyamat, aminek határa a valóság legalsó szintje lehet. Például a modern fizikában az elemi részecskék vagy alapvető mezők készlete lehetne ilyen, s akkor a jelentések is egyértelműek lennének, hiszen a legalsó szint dolgai nem függenének attól, amit számunkra jelentenek.

A tudásunk azonban nem enged meg ilyen legalsó szinteket, hangsúlyozza Bohm, még ha sokan hisznek is benne. Niels Bohr-ra hivatkozik, aki a kvantumelmélet fogalmait nem újaként képzelte el, hanem a klasszikus elmélet fogalmaihoz képest bizonytalanokként, kétértelműekként. Mindezt a matematikából véve, mely sikeresen leírva az anyag kvantumtulajdonságait, predikcióit csupán hasonló mérések statisztikai összegzésére vonatkoztatja, de képtelen a mérésen belüli folyamat egyértelmű leírására. Hiszen az egyes mérések kísérleti feltételek egész sorával állnak kapcsolatban, melyekre a matematikai egyenletek nem vonatkoznak. Ezek csupán bizonytalan és kontextus-függő jelentést adnak a mérésben megalapozott jelentésnek. Így a fizikában nincs a jelenségeken túli kontextus-független legalsó valóságszint. De Bohm szerint a jelentés egész tartománya is alá van rendelve a tartalom és a kontextus megkülönböztetésének, a szóma és a szignifikancia, valamint az elvont és a kézzelfogható közötti megkülönböztetéshez hasonlatosan. Ez a két aspektus impliciten minden átfogó szituációjelentést kutató vizsgálatban benne van. Amint minden szó is más szavakkal kielégített kontextusban definiálható, mialatt a többi szó a szavak szélesebb összefüggéseitől függ, ahol viszont előfordulhatnak általunk már definiált eredeti szavak. Minden kontextus pedig szélesebb kontextusokba tartozván végtelen összefüggés részese, amittől szignifikanciája függ.

Bár szerinte Bohr kvantumelméleti interpretációja konzisztens, Bohm elégtelennek találja, hogy csak a fizikai mérések jelenségeinek terminusaiban beszélhetünk róla. Ezért implikált rendszert javasol, melynek fogalmaiban olyan alternatív interpretáció lehetséges, mely az alapul szolgáló jelenségeknek mélyebb realitást tulajdonít, ami nem mechanikus, hanem implikált, s kibontott struktúrájú és működésű. A totális implikált rendszer al-egészeket határoz meg, melyeket ha elvonunk belőle, relatív autonómiával és kontextus-függő tevékenységgel rendelkeznek. Az összefüggés változtatásával viselkedésük is változik, egészen elvonhatóságuk megszűntéig. Bohmnak mindenestre nincs szüksége mérőapparátusra, s implikált rendszere a jelentéssel analógiaként az elvont szintek organizációja által létrehozza a kézzelfoghatóbb szinteket. Az elvont implikált rendszer működése a jel-szomatikus viszonyra hasonlít, s a jelentéshez hasonló fogalomként kiterjeszthető az egész univerzumra. Az univerzum minden tulajdonsága kontextus-függő, s a kézzelfoghatóbb tulajdonságok szignifikánsan függenek az el-

vontabb aspektusoktól. Mivel ez mentális és fizikai értelemben is igaz, hangsúlyozza Bohm, mindent, magunkat is általánosított jelentésváltozatként kell felfognunk. Így a természet és az elme egy szómaszignifikánsan és jelszomatikusan kiterjesztett alapvetően teljes folyamaton osztozik, melyben anyag és tudat nincs abszolút módon elválasztva.⁶⁶⁸ Az általánosított szóma és szignifikancia tehát az egész valóságmező egyetemes, de relatív megkülönböztetése. Az anyag egyszerűen a szomatikus tényezőre, míg a tudat a szignifikanciára tett hangsúly, mert mindig nagyobb elvontságra jutunk, akár a mentális, akár a fizikai oldalba hatolunk egyre mélyebben. Bohm szerint feltehető, hogy a lét egésze fundamentumán végtelen mélységekben a két oldal végül találkozik.

A valóságnak viszont szerinte nincs legalsó szintje, mint láttuk, mert minden szint szükségszerűen mélyebb szintektől függ, s így kérdéses az anyagi struktúrák belső jelentése is. Hasonló ehhez a Bohm által megvizsgált viszony az információ és jelentése között. Az információcikknek csak szélesebb kontextusban van jelentése, mondja, ahonnan az információ szignifikanciája ered. Szerinte a számítógépek esetében az információnak objektív szignifikanciája van, ez az információ-szignifikancia, melyben az információ sajátos, a szilíciumszelet-állományi állapotokra alapozott szomatikus nyelv, mely objektíven, emberi beavatkozás nélkül tud tevékenykedni a számítógépprogram részeként. Ennek magyarázatára Bohm Gregory Bateson meghatározását említi: Az információ különbséget tevő különbség. Az anyag vizsgálatában is állandóan találkozunk különbséget tevő különbséggel, mondja Bohm, s hozzáteszi, hogy ilyen esetekben az információ objektíven ténykedő általánosított intencióként funkcionál. Továbbá a természet olyan törvényrendszer, amelyben a korábbi körülmények különbségei szükségszerűen megfelelnek a későbbiek különbségeinek, s az anyagnak beépített intenciója van, hogy általános szabályok, mozgástörvények szerint mozogjon. Az anyag ezen intencióstruktúrája Bohm szerint elvontabb ugyan, de hasonló a számítógépéhez. A mozgástörvények általánosult jelentésformák, míg a számítógépek az objektív szómaszignifikancia példái.

Hogy a modern fizika alapvetően tartalmazza az egyetemes szómaszignifikáns és jel-szomatikus tevékenységet, azt Bohm a szimmetrikus és nem szimmetrikus matematikai mátrixok arra való alkalmasságával bizonyítja, hogy kifejezzék az anyag kvantumelméleti létállapotát, átalakulási és mozgástörvényét. Szerinte a mátrixhasználat tipikusan azt formulázza meg matematikailag, amit az implikált rendszer jelent. Így ez utóbbi lesz a leírás általános módja, mely lefedi az emberi tudatosság eredményeit, a számítógép tevékenységét s az e tudatosságon túl működő természetet is. A szómaszignifikáns és jel-szomatikus általánosítással kezelt természet egyetemes áramlásában Bohm bárhol képes intellektuális metszés által a szóma és szignifikancia kettősségét kialakítani. Az új és új metszetek aztán újbóli áramlásokat keltenek a végletek között, ám Bohm szerint már az embert is megelőzően létezett ez az áramlás, igaz az ember fellépése radikálisan megváltoztatta. Mert az ember végtelen elvontságokra képes, s a természetben benne foglaltatva potenciálisan fizikailag és szellemileg is korlátlanul lehet, míg a gép ily végtelen fejlődése megkövetelné az ember segítségét.

Bohm rámutat, hogy ezek a fogalmak körülölelik az anyag külső és az elme belső univerzumát. S a Bohm-féle implikált rendszer szempontjából a két alapvető aspektus, az energia és az anyag el van telve a harmadik aspektussal, a szignifikanciával, mely formát ad a tevékenységüknek és az ebből keletkező anyagnak. És az energia körülöleli az anyagot és a jelentést, mialatt az anyag az energiával és a jelentéssel teszi ugyanezt. A jelentés is körülöleli a másik kettőt, az anyagot is és az energiát is. Tehát minden alapfogalom körbeöleli a másik kettőt, s e változás során nyeri el az egész fogalom az egységét. Háromtagú szimmetriájuk azonban nem teljes, mert az anyag, energia és jelentés közti különbségek nyilván maguk is jelentésbe burkolóznak. Vagyis a jelentés totális mezője így körbeöleli saját magát, és megszületik a jelentés jelentése. Az energia energiája vagy az anyag anyaga viszont ilyen mód nem létezik. A jelentés-mező mint egész önmagára utal, olyan intelligencia alapjaként, mely képes felfogni az egészet, beleértve önmagát. Így az univerzum is vonatkozhat önmagára, s a jelentés az objektív univerzum saját része, s ezért megnyílik az út az egésznek mint önmagára vonatkozóan a megértése számára önmagának való jelentésén keresztül.

Persze itt a szóma aspektusa elválaszthatatlan a szignifikanciától, hangsúlyozza Bohm, amint az elménken létező jelentések is szomatikus struktúránk totalitásától. Ez utóbbi vagyunk mi magunk a bennünk működő jelentések totális sorozatától függve, melyek viszont többségükben a társadalomból mint egészéből származnak. Mindenki saját különleges vegyülékét a társadalom számára elérhető általános keverékből veszi. E relative másodlagos módon minden személy különbözik egymástól a földön, alkotó alapját tekintve azonban az emberiség egésze alapvetően hasonló. A jelentések az alkalmazással, az emberek cselekvésével változnak, s az ember képes felfogni őket. A régi jelentésen belüli ellentmondásokat feloldó új jelentés behatol a személyes intenciókba és intenció-változtatással megszünteti a képzeletben megjelenített és a szándékolt cselekvés közti különbséget. Gyakran röpké pillanat alatt új, koherens jelentés-egész alakul ki, melyen belül a régi jelentések saját kontextusukon belülre korlátozott értékkel bírnak. Az új jelentés kifejtése alkotótevékenység, hozzájárulás a valósághoz, s az emberek új jelentésfelfogása a teljes valóságot megváltoztatja.

A valóság így sose lehet teljes, hangsúlyozza Bohm, mert a jelentés valóságtól való eltérése pszichológiai és társadalmi változást okoz. Az akarat tartalma és a felfogott lehetőségek tartalma, azaz a belső és a külső tapasztalat különbsége jel-szomatikus következményként hozza a változást a totális szituáció jelentésében. S a vi-

⁶⁶⁸ A szómaszignifikancia folyamata teszi lehetővé a részecskék komplementaritását az őket mérő-létrehozó szerkezet, a gyorsító jellegzetességeivel.

lág jelenthet konfliktusban álló szétszakadt mechanikus részeket, melyek egyike az ember, s jelentések sokaságából álló egységes egészt is, melyben a jelentések teljesek és harmonikusak lehetnek, illetve nem ilyenek. Utóbbi esetben folyik azon új jelentések végtelen alkotó felfogása, melyek tágabban és harmonikusabban veszik körbe a régebbi egészeket, átalakítva a teljes valóságot. Tehát civilizációnk nem szenvedhet a sokaktól kifogásolt jelentés-, azaz értékhiányban, jelenti ki Bohm, még ha az emberek érzik is az élet jelentésnélküliségét, hiszen semmi sem lehet teljesen jelentésmentes, mert az általánosított szómaszignifikancia az élet egészére érvényes, azaz minden dolog önmaga totális jelentése. Bohm szerint a jelentésnélküliség egyszerűen a nem adekvát jelenítésre utal, mely mechanikus és erőltetett, ezért értéktelen. Az ilyen mechanikus jelentések a hosszú távú memóriákban szigorúan változatlanok, képtelenek az újat alkotó percepciókban részt venni. A nagy értékűnek érzett új jelentés felkelti az életmód megújításához szükséges energiát, míg a mechanikus jelentés gyengíti azt és besúvasztja az embereket. A jelentés tehát a Bohm-féle életjátékban alapvető szereppel bír.

A kozmoszra Bohm által kiterjesztett szómaszignifikanciában a kozmosz objektív jelentés szerint van elrendezve, mint szintén láttuk már, s az új jelentések ebben az átfogó rendszerben jelentkeznek. Így a kozmosz intencióinkban és tevékenységünkben annak eredménye, amit számunkra jelent, ránk tett hatása pedig annak jel-szomatikus válasza, amit mi jelentünk számára. Az al-részek jelentéseinek kölcsönös kiigazításával és az új részek percepciójával az univerzum teljes harmóniára törekszik, ami az általunk már részben felismert természet-törvények hatalmas rendszerében tárul elénk. E harmónia azonban nem lehet teljes az emberiség állandó jelen-tésalkotási folyamata ellenére sem.

Az ember tehát Bohm összegzésében potenciálisan végtelen: véges, amikor véges szignifikancia uralkodik tudatosságán, és végtelen, amikor új jelentést alkot az emberiség számára. A végtelenre nyitott eme kreatív tevékenységben nem különül el a tevékenység véges tartománya és mindennek végső végtelen forrása. Minden elgondolható e végtelennek az aspektusa, olyan jelenségforma, mely a valóság-egész természetét segít feltárni. Korrekt a jelenség, ha a formájából kiáramló jel-szomatikus tevékenység koherens és harmonikus kapcsolatra vezet vele, s ha nem, további percepcióval a jelenségek korrektté tehetők. Ám Bohm figyelmeztet, hogy a jelenséget nem szoktuk a gondolat mintájára igaznak vagy hamisnak tartani, hanem arra korlátozzuk, ami jelen van az érzetekben. De Bohm számára a gondolatok is jelenségek, melyek a dolgok lényegére, azaz alapvető természetére vonatkoznak. Mivel azonban ez is végtelenből eredő véges forma, nem lehet alapvető, s így minden jelenség lesz: a szóma, a szignifikancia, az anyag, az energia és a jelentés is. S mivel csak jelenségek által lehet az őket alapozó valóságról valamit is mondani, Bohm a szómaszignifikanciával alapjában ismerhetetlen valósághoz kénytelen közelíteni.⁶⁶⁹

5) Morális technika vagy liberális evolúció?

Az emberi megkülönböztetések:

Meglehet, helytelenül teszi, de az ember megkülönbözteti magát a világtól. Ezáltal két részre osztja a világot, természetre és megkülönböztetésre. Hamar újraegyesíti aztán a két részt, de nem ismét világgá, hanem technikává. Az ember megkülönbözteti magát más emberektől is. Ezáltal két részre osztja az emberiséget, önmagára és a többiekre. Nem tud azonban megenni a többiek nélkül, s együttműködésük társaságot, társadalmat alkot. A történeti ember feltételez ezenfelül nem a világban megkülönböztetett hanem a világmindenséggel szembeállított Istent. Vele egyesülve az ember is túlvilágivá válik, a feltételezés szerint. A természetből természetismeretet, önmaga vizsgálatából emberismeretet nyer. Ha ezek alapján működteti magát és a természetet, e természetnek mind nagyobb részét használhatja fel saját céljaira, s a társadalom mind több intézménye fog olajozottan működni az emberért.

Akár a világtól, akár az emberiségtől különül el az ember, önmaga megkülönböztetését gondolkodással és beszédtevékenységgel képes véghezvinni. Ezt az értelmi tevékenységet agyműködésének, azaz elmességének köszönheti, valamint mások hasonló képességének és tevékenységének, illetve Istennek. Agyának bal felét fejlesztve, élete során az ember logikai és matematikai képességekre tesz szert, amik alapján a természet és önmaga állapotából, tulajdonságaiból és ezek változásaiból természet- és embertudományokat tud levezetni, majd további alapkutatóval ezeket gyarapíthatja, a kutatott területet bővítheti. Agyának jobb felét fejlesztve a természettudományokat környezetvédelmi hozzáállással, azaz ökológiai szempontrendszer figyelembe véve alkalmazza, miáltal a természet és önmaga egyesítésének elveihez, technológiához, tehát elméleti technikához jut. Az embertudományokat továbbfejlesztve társas vagy társadalmi ismeretökké, melyek egy-egy elkülönülten működő társadalmi terület elméleti alapjaiként kapnak szerepet. A társadalomelmélet kialakításában az embertudományokat erkölcsi, esetenként vallási megközelítéssel kezeli. S pusztán életével, cselekedeteivel, munkatevékenységével és művészetével alkotja, tartja fenn és működteti a társadalmi–technikai komplexumot, melynek hasznélvezője és

⁶⁶⁹ A DNS és a gének is felfoghatók a szómaszignifikancia elemeinek, nemcsak a tudatosság elemei, azaz a géntérképünk megfejtése inkább a magyarázat a gének okozta automatikus működésre. Így a tudatot is lehetne vizsgálni és a genom mintájára egyfajta episztemont kialakítani, elkülöníteni a cselekvésből, érzelmi kitörésekből visszakövetkeztetve, illetve magyarázatot adva az eredeti pozíciók formáira.

kiszolgáltatottja. A társadalom intézményesített kölcsönhatásban van az őt alkotó emberekkel, míg a technika részesedik a természetből. Az ember- és természettudományok, valamint a társadalmi és technológiai ismeretek bázisán épül fel a társadalom és a technika valósága; nem azonossági, hanem fenntartási és képzési viszonyban az emberekkel és a természettel.

Az embervilág:

Azzal tehát, hogy megkülönbözteti önmagát a világtól, az ember még sok minden egyebet is elkülönít a világon belül. Az eredetiből létrehoz egy másik világot, amit éppen ennek az embervilágnak négy jellegzetes sarokpontját képező, de mindenütt kétfelé nyíló, s összesen nyolcágú csillagzatot alkotó mozzanataiból állít össze. E nyolc megkülönböztetett mozzanat a következő:

- I/1. A *természet*, parányi, közepes és óriás méretű részekkel; az ember számára érzékelhető és érzéskelésünkön túli területekkel; élettelen és élő növény- és állatvilággal;
- I/2. Önmaguk megkülönböztetésére képes *emberekkel*, akiknek testük, ezen belül agytestük érzékelő apparátusuk, valamint értelmes elméjük, szellemük és lelkük van.
- II/3. A *természettudományok* fizikával, kémiával, biológiával, természetföldrajzzal; s ezen belül részecskefizikával, biokémiával;
- II/4. *embertudományokkal*, s még ezen belül embertannal, orvostudománnyal és lélektanral.
- III/5. *Természeti technológiák*, amelyek a társadalmi ismereteket is magukba foglalva a természettudományok különböző területein megfejtett természettitkok és ismeretek alkalmazásai ugyanezek a területeken a valóságban, emberi használatra szolgáló eszközökhöz jutás céljából. Léteznek tehát a fizikára, a kémiára, a biológiára, a fiziológiára, a lélektanra épülő technológiák.
- III/6. A *társas (társadalmi) ismeretek* az embertudományok továbbfejlesztései, s általános összefüggéseket, azaz környezet lélektani és (vallás)erkölcsi igényeket figyelembe véve hoznak létre, gondolatilag elkülöníthető vagy valóságosan elkülönült, egymással kölcsönható társas együttesekről, szerveződésekről vagy társadalomrészekről szóló elméleteket, mint a történettudomány, a jogtudomány, a politikatudomány, a gazdaságtudomány.
- IV/7. A természetből technológia vezérletével alkotó munkatevékenység által létrehozott *technika*. Fény-, hang- és hőtechnika; atom-, robbanóanyag-, űr-, távérzékelő és műanyagtechnika; közlekedési, hírközlési, mély- és magasépítési technika; energetikai, elektronikai, ipari, műszer- és robottechnika; számítástechnika, mechanika; genetikai, orvosi és gyógyszer technika; városi infrastruktúra; játék- és iskolatechnika; sporttechnika; színháztechnika, hangszertechnika stb.
- IV/8. Az egymással és csoportjaikkal kölcsönhatásban lévő, minden társadalmi csoportot együttműködtető *emberiség*, az emberek legátfogóbb közössége, társas kapcsolata, összefüggései, társadalmi képződmény- és intézményrendszere.

Ami tehát ilyenformán megfoghatóan intézményekből és jelképrendszerekből épül fel. Ilyen intézmény a család, az iskola, az egyház, az egyesület, a község, az önkormányzat, az ország, a minisztérium, a kormány, a parlament, a bíróság, a hadsereg, a rendőrség, a tűzoltóság, a bűzamező, a gyárüzem, az utazási iroda, a busztársaság, a légitársaság, a vásárcsarnok, a tőkepiac, a bankrendszer, az egyetem, a tudományos akadémia, a NATO, az ENSZ stb. Ilyen jelképrendszer az irodalom, a néprajz és a művészetek, ezek elméletei, a vallás és tanításai. Itt is helyet kap (a III/6.-on kívül), ugyanakkor a világmindenség és az embervilág középpontjáról, az elméről vagy emberi énmagról szóló tudás, a filozófia, amely tehát a legáltalánosabb területek jelképes megkülönböztetése, és ennek megfelelően önmaga folytonos gondolkodó, beszélő, logikai, matematikai, erkölcsi, ökológiai, művészi és történeti megnyilvánulásának elméleti tudatosítása és kritikája.

Erkölc és szabadság:

A morális technika vagy liberális forradalom? kérdés magyarra fordítva, így hangzik valójában: Erkölcös működtetés vagy szabad haladás? Ennek a – talán nyelvi játéknak látszó – fordításnak komoly előnye, hogy általa rögtön kitűnik: az előbbi kérdés csupán látszólagos választó ítélettel szerepel, mert a két oldal a tartalom mélyén határozottan összekapcsolódik. E mélyebb összefüggés szerint tehát: erkölcsös működtetés és szabad haladás, azaz utóbbinak előbbi a feltétele. Ha ugyanis a technika a természetnek emberi célok érdekében való működtetése és felhasználása, akkor, hogy azonos fogalmi szintre kerüljenek, megfelelőbb az erkölcsösséget a tech-

nológiához, azaz a technika elméletéhez kapcsolni. Ugyanígy az evolúció, a természetes haladás, pontos fogalmi egyeztetéssel csak liberális revolúció, magyarul szabad előrelépés lehet. A természet erkölcsös felhasználása és a társadalom szabadsága nem áll szemben egymással, mert, ahogy Kant figyelmeztet, nincsen erkölcs szabadság nélkül, és nem szabadság, mely erkölcsöt tapos. Ugyanakkor a technológiának és a társadalomismereteknek egymás számára is van mondanivalója, s mindkettő meg kell feleljen ökológiai és erkölcsi szempontoknak.

Erkölcs és szabadság tehát két olyan viszonyfogalom, amely segítségével pozitív szándékot fejezünk ki az emberrel és a természet működésével, felhasználásával kapcsolatban. E pozitív cél érdekében elméleti tudásunkat szabaddá kell tennünk a fejlődés előtt. Kétféle akadály tornyosulhat a szabad előrehaladás elé: Először a természetről szóló tudás hiánya vagy elmaradottsága, ami így nem segíti elő kellőképpen a természet emberi célú felhasználását. Másodszer a természetismeretek alkalmazásának erőforrás korlátok vagy korlátozások általi meggátlása. Utóbbi korlátok a természetről szóló tudást is szűkíthetik vagy megszerzését béníthatják. Kulcsszerepe van tehát az erőforrásoknak, amelyek hiányában kezdetleges a természettudomány, ami viszont alacsony szinten tartja a technológiát, aminek következtében pedig kevés lesz az erőforrás. És itt a kígyó a farkába harapott. Van-e kijárat e bűvös körből? Hogyan lehet legalább a kör sugarát nagyobbítani? Megoldásunk nem az erőforrásokat, hanem az erkölcsöt tekinti kulcsszereplőnek. Egyértelműnek látszik, hogy akár a természettudomány—technológia—technika megkülönböztetés sor, akár az embertudomány—társadalomtudomány—társadalmi élet megkülönböztetés sor kölcsönhatás előtt csupán a legáltalánosabb szinten változtatva lehet szabaddá tenni az utat. Az általános szintet az erkölcs biztosíthatja, amennyiben a szabadságot erkölcsi törvényként vezeti be. A szűkebb általánosságú szinteken érvényesülnek a nem teljesen átfogó szempontok, amelyek így nem emelkednek az erkölcs, illetve a szabadság általánossági fokára. Ezeket az alacsonyabb fokozatú szempontokat azonban érvényesíteni kell, mielőtt az erkölcs szintjén a szabadság megvalósul. Ekkor nemcsak az egyes ember szerepel öncélként, hanem a természet sajátos, egymásra épülő területei is, azaz sem az embernek, sem a természetnek nem jön létre eszközjellegű felhasználása. Hanem az emberi társadalom élete is átalakul és a technika is olyan formává, hogy beilleszkedjen saját általánossági körébe, a társadalom az emberiség, a technika a természet követelményrendszerébe.

Így az ember nem saját céljaira, hanem az emberiségére, és nem egyénileg, hanem általános társadalmi szinten aknázza ki és használja fel a természet erőforrásait. A közösségeken belüli és a közöttük érvényesülő tudáelosztás szabályozása maga az erkölcs. A tudás hatékony működése így szintén az erkölcs érvényesülésétől függ. Az erkölcs elvi iránymutatásait azonban egyének és az embercsoportok hangadói értelmezik önmagukra vonatkozóan, aminek során az erkölcsi önértelmezésekből egyazon folyamatban felépül az általános erkölcsi szint s ugyanakkor levezetődik, lebontódik az egyedi és csoportszintű elv. Az értelmezés szerkezete ad magyarázatot a kettősségre, hiszen az egyén ismeretei és erkölcsi emelkedettsége segítségével képes eljutni az általánosan érvényesítendő és hatékony elvekig, míg ennek belátásával képes egyéni érdekeivel azonosítani az általános elveket, s ezekből lebontani az őrá érvényeseket, az általa követendőket. Az értelmezés elégtelen, mikor az erkölcs csorbát szenved, és a nyomában kialakuló tevékenység, akarva-akaratlanul hibához, mulasztáshoz, károkozáshoz vezet. Az emberekben igen könnyen kialakul az a hozzáállás, hogy nem látnak túl közvetlenül érdekeiként megpillantott adódó lehetőségeken, megoldásokon. Ezért az egyéni és csoportérdekek hamis tudata alapján érvényesülő egyéni és csoportérdekek miatt kevés cselekvési program juthat el az általános emberi meglátásáig és önmagára alkalmazásáig, és a történelemben egyelőre kevés példa akad az erkölcsöt nem csorbító értelmezésre.

A természetből elvont tudományok technológiai alkalmazásával nyert ismeretek segítségével tehát nemcsak technika van működtetve, hanem a technika által a társadalom emberi célok számára be van rendezve. Ilyen módon a technika társadalmi felhasználása nem nélkülözheti a társadalmi szempontokat. Ehhez azonban már magának a technológiának a kialakításánál figyelembe kell venni az embertudományokon alapuló társadalmi ismeretek, azaz általános erkölcsi elvek és az adott helyzetben érvényes lebontásaik igényeit. E technológiának természetesen főleg természettudományos megalapozása van. Am érdekes módon nemcsak az erkölcs oldaláról biztosítandó, hogy ne legyen túl sok áthághatatlan ellentmondás, azaz ember- és természetellenesség a technológiában, hanem ebben már a természettudományok logikai–matematikai megalapozása is segít. E segítség abban áll, hogy a logika és a matematika az emberi beszéd és gondolkodás bázisán, azaz a megkülönböztetések, általánosítások, és osztályozások bázisán épül fel. Végso soron az embertudományok által feltárt emberi természettel van összhangban.

A természettudományok az embertudományoknak ugyancsak kiegészítői, a vizsgálatok pontosításának elősegítői lehetnek. A pozitivistá tudományosságban, vádlói szerint, az arisztotelianizmust eltúlzó szcientizmus valósul meg, ami a természettudományok érvényességét egyszerűen és jogosulatlanul kiterjeszti az emberre. Pedig az ember, legalábbis a vizsgálódás számára, több mint csupán természet. Ezért aztán gondok vannak a pszichologizmussal, behaviorizmussal (viselkedéstan) és alaklélektannal is, amelyek még mindig nem szabadultak meg a szcientizmustól, csak most értelemként ragadnak meg természeti mozzanatokot. Ugyanebbe a körbe tartozik azonban az analitikus filozófia karteizianizmus elleni fellépése is amiatt, hogy az teljesen szétválasztja, ami számunkra magától értetődően összetartozik, a gondolkodás és a kiterjedt dolgok világát. Valószínű ezenkívül, hogy a fenomenológia és az életfilozófia sem jött volna létre, ha tisztázott volna a természet és a tudás viszonya.

Ám, még ha elvileg tisztázhatatlannak tartanánk is e viszonyt, be kellene tartanunk az erkölcsi általánosítás szintjén feltáruló követelményeket, hogy csökkenjenek azok az előre, illetve át nem látható és szándékolatlan negatív következmények, amik akár a technológiai, akár a társadalmi ismeretek megvalósításából, technikai és társadalmi felhasználásából következnek. Előbbi ugyanis természetrombolással, utóbbi emberrombolással jár. Mivel a természet és az ember úgyis entropikus,⁶⁷⁰ azaz önmagától is romló állagú, tehát energia és akarat kell akárcsak ugyanolyan színvonalú fenntartásához, a negantópiához, – miközben az erkölcsi életben még megállni sem lehet visszaesés nélkül, hanem állandóan fejlődni kell, azaz a fejlődés szándékával élni, – az ember által működtetett rombolás pozitív visszacsatolási mozgást indíthat el, amiben egyre gyorsul és növekszik a rombolás, hiszen a természeti rontja az emberit, az emberi a természetit, és így tovább a katasztrófaig. A tudomány természeti vizsgálódásait felhasználó alkalmazás tehát nem a természet mozgása, hanem annak művi mozgatása, műszaki működtetése. És ha csak hatékonyságát tartjuk is szem előtt, a technológiának határozottan el kell különülnie a természettudományoktól, s annak tudományától is, amit nem természeti, hanem lelki vagy szellemi autonóm területként tartunk számon. Azért adódhatnak viták, hogy ez utóbbi területbe beletartozhatnak-e az állatok és a növények, mert csak ezen a területen kívül szoktuk megengedettnak tartani a természetnek a saját céljainkra történő felhasználását. Kivételt csak az étkezési célokra történő felhasználás képez, bár a vegetarianizmus mellőzi az állati származékokat. Az autonóm területen belül létezők felfogásunk szerint önmagukban célok. A fejlődés – sokkal inkább a folyamatos változás – iránya afelé mutat, hogy még az élettelen természet is beveendjük az önmagában célt hordozó világrészek közé. Hiszen a nem is oly régen széleskörű a rabszolgák és vademberek eszközjellegű felfogásától ma már az állatok, esetenként a növények öncélként tételezése közelébe jutottunk. S ha az élettelen természet, melyet a legtöbb esetben a technikává tétel tárgyául választunk, szintén öncéllá válhat, vissza fogunk térni egy korábbi természetállapothoz, amikor szemünkben a természet egésze az élet tulajdonságait mutatta.⁶⁷¹ Ilyenformán a természet egésze élőként kaphat szerepet a világban s ilyenként kapcsolódhat az ember világába.⁶⁷² Ezzel nemcsak a természet megőrzésének és általános érvényű felhasználásának pozitív programja valósul meg, hanem az ember hatóereje világméretűvé válik.

Összefoglalás:

A legtöbb szokásos fejlesztési koncepció közös hibája, hogy nem elvi, netán erkölcsi általánosságokból, hanem konkrétumokból, technikai és társadalmi folyamatokból indul ki. Amikbe csak nagy néha szüremlenek be technológiai, társadalomelméleti ismeretek, s a legkevésbé erkölcsi vagy környezet lélektani megfontolások. A társadalomelmélet elvi alapját képező erkölcsi általánosítás szükségszerűen tágabb és mélyebb összefüggéseket vesz figyelembe, mint a technológiai folyamatokat leíró elmélet, ezért a technika társadalmi felhasználása miatt már a technológiában érvényesülnie kell erkölcsi szempontoknak. Azaz a technika evolútív⁶⁷³ jellegűvé teendő. Ezzel itt is létrejön a szabadság, vagyis a minden szempontból kívánatos állapot feltárási és megvalósítási kerete. S e tartalmaknak érzés- és viselkedésvilággá, gondolati kultúrává kell válniuk.

6) Áthághatók-e a tudományos divatok, módszertani karámok?

A változások korát éljük, amikor egyeseknek talán túl sok is, ami megváltozott, mialatt mások számára éppen a legfontosabbnak változása várat magára. Nem titkolom, nekem a tudományban, főként a társadalom- és történettudományban van hiányérzetem. Itt a változások mérete oly kicsiny, hogy nem elegendő még az áttöréshez, azaz nemzetünknek és történetünknek töretlen hagyományú megjelenítéséhez. A tudományban végbemenő átalakulások története azonban meglepő fordulatokat és sajátos megoldásokat mutat. Végletes ragaszkodást a fennálló formákhoz és módzatokhoz, és szinte ugyanakkor a teljes elfordulást tőlük. Vert helyzetben lévő székértábor kilátástalan és reménytelen védelmét, majd hirtelen, megmagyarázhatatlan átpártolást a túloldalhoz, az iménti ellenfélhez. Értelmetlen, néha már nevetséges, idejétmúlt előírások, kötelezettségek és alakzatok megtartását, és váratlan önfeladást, elfordulást: a majdnem öntudatlan mintakövetést. Ezért a tudományos életben még jobban érvényesül a divatszellelem, mint az öltözködés terén; vagyis a tudósok jobban divatolnak, mint a hölgyek. A kényszerű tudományos divatot azonban, mikor sor kerül rá, nem divatdiktátorok változtatják meg, hanem az új divat eleinte észrevétlenül lappangva kedvező körülmények közepette előbukkan és elfeledteti a régít. Mindenesetre a tudományt magát sokáig nem volt divatban vizsgálgatni, mára azonban a vizsgálat kimutatta, hogy még az elért eredményei sem függetlenek attól a tényről, hogy benne milyenfajta divat az uralkodó. Az addig pártat-

⁶⁷⁰ Az entrópiával főntebb foglalkoztunk. Természeti folyamatok entrópiája növekszik. Az élő rendszereknél azonban természetes folyamatok végbemehetnek úgy, hogy a rendszer és a környezete összes entrópiája csökken.

⁶⁷¹ Ez a preszokratikusok hülzoizmus volt, miszerint az anyag lelkes, tele van istennel, mint Thalész mondotta, sőt anyagot önmagában, mai értelemben, fel sem tudtak fogni.

⁶⁷² Vesd össze a Föld mint Gaia, egyetlen élőlény, összefüggő organizmus felfogással.

⁶⁷³ Az evolútív kifejezést használjuk, mert nem tudunk rá jobbat. Az értelme, hogy önmagában tovább alakulónak fogjuk fel, amely alakulás a társadalmi szempontokat, közösségi lényegét, az erkölcsöt is magába foglalja. Ez a kifejezés nem felel meg a darwini, vagy marxi fejlődés fogalmának.

lannak tartott tudósokból ilyenformán az uralkodó irány pártokon kívüli pártolói lettek, akiknek felelőssége egyenes arányban áll tudásuk nagyságával.

Mivel a tudomány nem olcsó mulatság, s az ember jobbára csak valakikhez kapcsolódva juthat hozzá műveléséhez, nem csoda, ha benne bizonyos csordaszellem érvényesül. Am elmondható, hogy nem feltétlen kellene itt majomszerűen utánozni a tekintélyeket. S a szükségszerű csordaszellemet, amelyben azért vannak nagy vetélkedések, nem feltétlen kellene felváltania a belenyugvó nyájösztönnek vagy birkatürelemnek. A tudomány területére tehát szigorúan csak szmokingban vagy frakkban lehet belépni, attól függően, hogy mi az előírás. S ha a csokornyakkendő jött vissza divatba, anélkül nemigen fogja a tudós megkeresni a szmokingra valót. Ellenben az életben nem kötelező a legutolsó divat szerint öltözködni. Valaki nyugodt szívvel lehet ódivatú vagy szegény, extravagáns vagy kövér; legfeljebb elmennek mellette, nem veszik észre, – ahogy felfigyelnének rá, ha divatos öltözete, megjelenése lenne. A tudomány karámain belülre kell hát kerülnie annak, aki el akarja fogadtatni magát tudósként, sőt még pénz is szeretne kapni kutatásaira. A mindenkor kanonizált módszerek használata persze megfelelően kimunkált eredményekre vezet a tudóst. Nem lóg ki a sorból, nem fecserli energiáit fölösleges, idejétmúlt vagy koraszülött dolgokra, ötletekre. Kiténtetik, sütkérezhet a sikerben. Idővel már nem is a tudás, az eredmények, hanem a tudós mítosza lengi körül; nem a tudomány műveléséért, hanem képviselétéért fizetik meg. Nem fogják azonban kiadni tanulmányát vagy műveit, ha nem felel meg a bevett gyakorlatnak, a standardoknak. Különösen a kíváncsok módszerek alkalmazását várják el tőle, mert az nem vezethet rossz eredményre.

A tudósok közössége persze sokrétű, tehát egyrészt a tudomány szakágai szerint elkülönülő, másrészt a szakágakon belüli vagy azok határait is keresztező tématerületek szerint szerveződő. Van bizonyos ellenségesség egymás iránt az egyes területek művelőiben is, főként a természet- és társadalomtudományok művelői között, ám ez sohasem olyan erős, mint a különböző tudományos korszakok között támadt feszültség. Ezt a feszültséget ugyanis a legutóbbi időkig mesterségesen szították. Az volt a célja, hogy minőségileg magasabb rendűnek, minden korábbit elsöprőnek tűntethessék fel a jelent, jelesül a 19. század második felét és a 20. századot. Ez a törekvés csírájában már a felvilágosodás tanaiban is megtalálható, nem szabad azonban egy kalap alá venni minden felvilágosult főt. Hiszen nem mindenki akarta a múltat végképp eltörölni a felvilágosítók közül; nem mindenki hitte, hogy ismeri az emberiség teljes múltját és természetét, s így annak jövőbeni sorsát is a kezében tartja. Voltak, akik az emberi tudás határait hangsúlyozták, amik korlátozzák az embert, s egyben megkövetelnek tőle bizonyos magatartásformákat, azaz a természeti, emberi és szellemi értékek védelmét. És ezen értékek között túlnyomó többségben voltak a hagyományok által közvetített múltbeli emlékek és tapasztalatok. Ugyanakkor az ember önértéke visszamenőleg is érvényesült; a megelőző korok teljesítményei legalábbis egyenrangúakként szerepeltek a legújabb fejleményekkel. Mindenestre nem igaztalan volta okozta ennek a felfogásnak a háttérbe szorítását. Inkább igazsága, amit a modern machiavellista hatalom sehol sem tűrhetett el, nehogy megkérdőjelezzék sajátos értékelfogásának megfelelő intézkedéseit és értékítéleteit.

Így a hatalom tudássá változott, mely tudás nem viselte el a kritikát, hanem csak az érte való érvelést. Ez a *pro*, és nem *kontra* magatartás, ez a sajátos pozitív hozzáállás felismerte a természet titkainak felhasználásából adódó kettős előny hasznát. Először is a természettudomány, előbb a fizika és a kémia, majd a biológia eredményeinek alkalmazásával olyan technikához, a haditechnikához jutott, amely megerősítette saját hatalmában. Másodszor pedig az ilyen frappánsan működő természettudomány valós vagy vélt módszereivel kívánta kifejleszteni a társadalom tudományait is, akikkel helyettesíteni szerette volna a társadalom és az ember addigi szellemi hagyományait, vallásait és elméleti ismereteit. Valószínűen bizonyos emberek lélekjelenlétének, eredendő jó szándékának és a Gondviselésnek köszönhető, hogy nem a hadicélú szakbarbárképzés, a hadseregnek és háborúknak alárendelt társadalom uralkodott el teljesen a földkerekségen, hanem a tudományokat alkalmazni kezdték az ember javára is, és idővel a káros mellékhatások kiküszöbölésére is gondot kezdtek fordítani. Elkezdtek tanulni a társadalomvezetés hibáiból is, s a beavatkozások kikerülhetetlen kárainak csökkentésére különböző tudományokat és intézményeket alakítottak ki.

A revolúció helyett az evolúciót javasolta a mi Széchenyi Istvánunk, fél évszázaddal megelőzve ezzel a természet evolúciós elméletét. Ugyancsak ilyen szerves elvek vezették az egyedülállóan sikeres magyar nyelvújítást is; amely tényt a rákövetkező pozitivizmus tudományossága ugyan sikeresen semmissé tett, de az eredményeit nem tudta elfeledtetni, hiszen még a pocskondiázáshoz is ezt a megújított nyelvet volt kénytelen használni. Az említett felvilágosodási filozófiai irányzat magyar befogadásának és művelésének hatása a bekövetkezett megsemmisítő elnyomás ellenére is érvényesült, bátorítást adva a magyar irodalomtörténeti, néprajzi és történettudományi munkálatok elindításához és fejlesztéséhez. Nem válhatott azonban mindez korszakos divattá, mert világméretű folyamatok nagyrégiókra ható következményei szerint a pozitivista kánon jutott uralkodáshoz, egészen napjainkig háttérbe szorítva aztán az említett kezdeményeket. Ahogy a tudomány se, úgy még inkább a társadalomtudományok se voltak sokáig vizsgálendő tárgyak, hiszen a tudományoknak általában is, de leginkább a társadalomtudományoknak a hatalom és a kormányzat volt mindig a legfőbb megrendelője és finanszírozója.

A fizikában viszont a kopernikuszi fordulathoz és a relativitáselmélet hatásához hasonló korszakváltások sorra kimutathatók. Ezek megváltoztatták a tudományos fogalmakat, összefüggéseket, a tudomány kereteit és vizsgálendő tárgyait. A tudósoknak választaniuk kellett, melyik fogalomsort követik. Természetesen többnyire a győztes elmélet, illetve módszertan mellé álltak, mármint ha látszott egyáltalán, hogy az győzni fog. Mert eleinte

inkább megérte a régi ítéletmód mellé állni, hiszen az új híveit még üldözhatték is. Az volt a gyakorlatban, hogy inkább a széleken, a tudományos élet periferiáin szabadultak el új, a régivel gyökeresen szakító gondolatok és módszerek. A tudós világ eleinte tudomást sem vett róluk, aztán meg kigúnyolta őket. Utána következett az eleve gyengébb ellenfélnek a felismert veszélyessége miatti kegyetlen üldözése, majd a vele való megmérkőzés, a vele szembeni alulmaradás, és a vele való megbarátkozás, a hozzászokás. A régi elmélet idősebb tudós hívei persze többnyire már nem tudtak megváltozni az új szerint, ezért a sirig hüek maradtak eredeti felfogásukhoz. A derék-had azonban egy bizonyos pillanatban egy csapásra az új elmélet oldalára állt, s szinte el is felejtette, hogy nem-rég még éppen ez ellen lépett fel. Ez az a bizonyos damaszkuszi út, ahol csak a bolond nem fordít köpönyeget.

Mindenestre nem csupán szerencse dolga, hogy az emberiséget egészében nem sikerült még egyetlen hatalomnak se birtokba vennie; azaz az emberi sokaság, az emberi közösségek szellemi erői kifogtak minden hatalmon. Ennek legfőbb okát abban látom, hogy a természet tudományos feldolgozásához hasonlóan végül is nem sikerült az emberi szellem és kultúra tudományos keretek közé szorítása, bár történtek erre számottevő és sok áldozattal járó kíméletlen kísérletek szerte a földön, különösképpen azonban inkább a demokráciát nélkülöző régiókban. Mert amennyire a természet és tudományai, a fizika, kémia és biológia alkalmas az egyöntetűség megvalósítására, úgy az emberi történelemnek, az emberi szellemnek és alkotásainak a tudományos feldolgozása nem tudott kizárólagosságra szert tenni, nem tudott egyeduralkodóvá válni. Itt mindig voltak, akik megtarthatták s megtartották különvéleményüket, zárványozódtak vele vagy búvópatakként elrejtőztek. — Bár meg kell hagyni, hogy a természettudományos módszertani és tartalmi korszakolások sem az egész világra vonatkoznak, hiszen akár a természetgyógyászok újra felbukkanása, akár a keleti orvoslás terjedése azt mutatja, hogy mégiscsak voltak, méghozzá nagy tömegekben olyanok, akik fittyet hánytak a fejlett világ tudományos követelményeinek.

A történelem egyöntetűsítésére tett legátfogóbb kísérlet azt célozta meg, hogy az egész emberiség fejlődését az újkori centrum országok győzelméhez és felsőbbrendűségéhez vezető folyamatnak állítsa be és fogadtassa el. Valószínű, hogy ez a törekvés nem előzmények nélkül való, azaz megfeleltethető a kora ókor jobbra feltáratlan folyamatainak, amikben a ma is csodált eredményeket létrehozó népeket és országokat megsemmisítették. Az ókori történelemhamisítók nagy eredménye, hogy köztudatunk nem rója fel az akkori győzteseknek ezt a pusztítást. Inkább a legyőzötteket kárhoztatja, bár nem tudja világosan, miért is. Ám amiként maradtak híradások és elítélő vélemények arról a pusztulásról, ugyanúgy nem mindenki, nem minden nép és nemzet fogadja el a közép- és újabb kori történelem egyneműsített felfogását. Világossá vált, hogy az emberiség nem egy Babilon—Egyiptom—Görögország—Róma—Nyugat-Európa vonal rövidre zárt áramának köszönheti mai fejlettségét, hanem nagy vizek, óceánok urává az igen nagy mennyiséget kitevő, szárazföldre hullott esővizek hasznosítása révén vált, távol az említett területtől. A feketeföld övezet, melynek nyugati vége a Magyar Alföld, tehát ugyanúgy átörökítője és megnagyobbítója az emberi hatékonyságnak, mint más nagy szárazföldi régiók, például a kínai vagy az indiai. A mai napig bizony többségben vannak, s nem véletlenül, azok a népek, akiket az átfogóra méretezett történelemelmélet igaztalanul marasztal el. Ezek a népek és nemzetek ugyan alárendelődtek a nagy történelmi mozgásirányoknak, amelyek nem nekik kedveztek, de nem fogadják el, hogy mostani helyzetük örökre, visszamenőleg és a jövőre vonatkozóan is érvényes. Azért őrzik a történelemről és történelmükről szóló saját változatukat, hogy ezzel megőrizték a bizonyítékát: nem voltak mindig a maihoz hasonló hátrányos helyzetben. Ugyanakkor az egyes alávalónak tartott népek egyes tagjai ha személyükben a győztes régiókhoz kapcsolódnak, amint a modern népvándorlás is ezt lehetővé teszi, bebizonyítják a fejlett népek tagjaival való egyenrangúságukat, egyenlő tehetségüket. Sőt az amerikai fejlemények odáig vezettek, hogy az egyetemen az ilyen származású hallgatók választásai által már túlsúlyra is jutottak a nem európai kultúra hagyományait tárgyaló előadások és szemináriumok.

Világosan kirajzolódik tehát az a tendencia, hogy a helyükre kell kerüljenek a történelemtudományban is a dolgok. Lehet, hogy még várat magára az áttörés, de már nem sokáig állhat fenn a világméretű történelemhamisítás és alárendelés, szellemi felsőbbrendűséget hirdetés állapota. Helyükre kerülnek a közelmúlt s régmúlt tényei, az értékesek és értéktelenek. Nincs mód tovább fenntartani a hazugságokat, a hatalmi érdekből történt ferdtételeket. Ezért tehát manapság már kezd nem érdemes lenni a régi történelemfelfogás mellé állni. Sőt már nem érdemes a régi elméletek cáfolatával se foglalkozni, ha azoknak amúgy is befellegzett. Helyette most már az új-jal kell törődni, teljes gözzel készülni arra, amikor hirtelen igény támad az új történelemelméletre, hogy legyen készen az elmélet, ne kelljen kapkodva valami újra hamisat kitalálni. Igaz, a nemzetközi tudományos közösségben itt-ott még vannak olyanok, akiknek érdeke fenntartani a régi módot. Ők azt hangoztatják, hogy egész népüket védelmezik, holott csak szűklátókörű véleményüket szajkózzák. Az ő népük is hamarosan felfedezi azonban, hogy a többiekkel együtt neki is meg kell változtatnia véleményét, különben az új korszakban hátrányba kerül, kimarad az új értékelés nyújtotta előnyökből. Így maga fogja megbuktatnia a hosszútávon máris kudarcra ítélt elméleteket és módszereket. Azért nem a régi, hanem az új elméletekkel kell foglalkozni, mert, még ha cáfoljuk is a régieket, fogalomrendszerükhöz kötődve mégsem szakadhatunk el tőlük, s több kárt okozunk, mint hasznot. Az új-jal kell tehát törődni, melléállni, felkarolni. Mert hogy napvilágra jutott, gyengécske még és a támadásoknak nemigen tud ellenállni. De nemcsak az új történelemelméletnek, hanem mi magunknak, a képviselőinek is meg kell erősödnünk. S amikor teljes mértékben melléállunk az újnak, kiderül, hogy milyen régóta folyik előkészítése, milyen régóta virrad ez a hajnal. Régi, rég elfeledett, elnyomott elméletekhez és emlékekhez kötődhe-

tünk hát, gyökereinket mélyeszthetjük történetírásunk múltbeli megegyező irányú teljesítményeibe. Azonosulhatunk végre valódi önmagunkkal, a régi és régóta változó, de ugyanannak megmaradt nemzetünkkel. A nemzet keblére ölelve a magyar kultúra minden gazdagítóját, s kiállva a népek nagyobb, regionális vagy világméretű közössége elé, büszkén elfoglalva ott szerény helyünket. Befogadva egész történelmünket, az elfeledtetett krónikások és krónikák becses híradásait.

7) Melyek az előttünk álló tudományos kihívások?

Szerintünk a tudomány előtt álló kihívásokon és a tudomány mai feladatain, lehetőségein túl minálunk érvényesülnie kell egyfajta hiánypótlásnak, újjáépítésnek is, mert helyre kell állítani azokat az intézményeket, eszmei alapokat, amelyeket korábban éppen a tudomány nevében megsemmisítettek, eltorzítottak – történt ez akár a szocializmus éveiben, akár előtte, a megelőző száz évben. Ezek mögött valójában tudománytalan vagy azóta cáfolt eszmék is voltak, ám ismeretes már e téren a meztelen igazság is, a nagyhatalmi és egyéb nemzetellenes érdekek, törekvések, manipulációk tömege, amiknek gondos feltárása és következményeik minél teljesebb felszámolása tudományos, tudományfilozófiai és tudománypolitikai feladatunk.

A legújabb fejleményekkel számolva, az egyetemes tudományos standardok hazai átvételével, a korábbi érdekeltségek lecsökkentésével és a különböző leleplezésekkel mára már lehetővé vált nálunk a múltból örökölt, a múltbeli tudomány által megerősített hamis állítások cáfolata, a megtévesztő beállítások megszüntetése és a ki-sebbitő elhallgatások pótlása. A manipuláció felszámolására irányuló cselekvésre az igazság szeretetén túl azért van szükség, hogy az emberek között ma tapasztalható zavarodottság és káros folyamatok helyett egészséges egyéni és kollektív azonosságtudat alakuljon ki s a társadalom integrációja teljesebbé váljék. De azért is, hogy javuljon meg magának az egyes tudományoknak az állapota, megszüntetve bizonyos kétértelműségeket, hiányosságokat, félelmeket és hiedelmeket. Változzon meg a tudományok művelésére vállalkozók megítélése, értékelése, javadalmazása és hangulata, s eredményeik újra az igaz világ színvonalát célozzák meg. Egységesüljön a magyar tudomány, egyesüljenek erői, beleértve minden tudományágat, s a külföldön elért magyar eredményeket is.

Amikor azonban konkrét példákkal jövőnk elő, illusztrációink elfogadását megnehezíti, hogy a szükséges speciális tudományfilozófiai kutatás, a manipulációk leleplezése még nem ment végbe igazán, azaz a jelenben még ható megtévesztés részét képezheti hipotéziseink megítélésének. Hiszen a rendszerváltozás *békés* társadalmi átmenete a tudomány terén különösképpen érvényes volt, s ezért a meghatározó eszmények és személyek kicsérelődésének elmulasztása akaratlanul is ellenérdekeltekké teszi azokat, akiket személyesen érint az ügy, máskülönben pedig a manipulációk kitörülhetetlenül és észrevehetetlenül beépültek a köztudatba. Ezért ha nem akarjuk, hogy a felvetett kérdés idő előtt és dolgavégezetlenül, illetve az eredeti romboló szándék szerint oldódjon meg, illetve ne oldódjon meg, akkor az elemzést a különböző tudományterületek egyes kérdései körül igen körültekintően s több irányból megközelítve kell elvégezni. A példákat és az elveket kölcsönösen fel kell tární és egymásnak aprólékos pontossággal megfeleltetni. Segíthetnek ebben a korábbi kellemetlen tapasztalatok emlékei, esetleges máig ható negatív hangulati elemek, a tudomány elvi követelményeinek tisztázása, a más tudományos környezetben elsajátított tudás és megszerzett tapasztalatok, valamint az újabb tudományfilozófiai megfontolások. Ám a dolog teljes elrendezettsége addig nem várható, ameddig nem zajlik le teljes paradigmaváltás a magyar tudományos életben.

A kérdés bizonyos vonatkozásai egyébként azért váltak igen időszerűvé és érdeklődésre számot tartóvá, mert a társadalomtudományok terén még sok tanulni való van a társadalom és az ember életébe a lehető legkevésbé durván beavatkozó, de a szükséges intézkedéseket megtevő eljárások tudományos előkészítésében. Bizonyos élettudományi és műszaki tudományi kérdésekben, amilyen például a természetgyógyászat vagy a dunai vízlépcsők ügye, máig ható következményű korábbi állásfoglalások elemzését, kiigazítását kell elvégezni. A természettudomány teljes megcsúfolásának látszik a média tobzódása a korábban tiltott, diszkvalifikált területek, például a csillagjósolás körül. A vallások szabad gyakorolhatása egymagában nem elegendő országunk erkölcsi megújulására. A konkrét aktualitásokon túl különösen a történelemtudomány, a szociológia, a vallásfilozófia és az etika, s általában a filozófia még adós a korábbi elfogultságoktól való megtisztulással, illetve a túlhaladott álláspontok beismerésével, kiigazításával, újjal helyettesítésével. Ám egyáltalán nem problémamentes a paranormális jelenségek tálalása, az egyébként ártatlannak tartott ufológia nagyfokú népszerűsége sem. S annyi-ra nehéz a helyzet, hogy még a kifejezetten tárgyilagos megítélésre törekvő elemzési szándék is vihart kavart és ellenreakciókat vált ki. Amint azt, mondjuk Trianon kérdésének kemény kezelése mutatja itthon, vagy a magyarok Trianon óta a környező országokban megtörtént, és őket még most is romboló elnyomásának, üldözésének kérdése nagyhatalmi vagy nemzetközi visszhangtalansága mutatja. Vagy ugyanezt jelzi például az osztály(harc)-elmélet terén manapság történő mély hallgatás, mintha az még érvényben volna valamiképpen, mondjuk a neodarwinizmus képében, mégpedig az új baloldaliság általában vett és feltétlen szalonképes mivolta miatt.

Eme felvetett és a még további kérdések rövid elemzésével ugyanakkor semmiképpen sem szándékunk valakit elítélni vagy valamilyen bevett tételét önmagában pellengérré állítani. Inkább a tudományfejlődés oldaláról közelítve a problémát, a tudományos előrelépés akadályait próbáljuk meg azonosítani, megnevezésükkel tor-

lasz jellegüket csökkenteni. Nem vagdalkozni szeretnénk tehát, hanem szerény mértékben hozzájárulni a hazai tudományos kutatás színvonalának emelkedéséhez, a tabutémák feloldásához, a szabad kutatás elmélyítéséhez. Hogyan is törhetnék pálcát bárki fölött, hiszen tételünk szerint mi magunk sem lehetünk teljesen mentesek a manipulációtól. Vannak azért olyan tiszta tudományterületek, ahová bejutottunk vagy bepillantottunk, s vannak kikutatott és eredményes módszereink, amelyek révén oda is beláttunk, ahová nem lett volna szabad, ahová még sajnos sokan nem értek el, s miáltal megfogalmazhatjuk igényünket a torzításoktól mentes tudományosságra.

A tudomány, a szaktudomány misztifikálása elitelendő és kiküszöbölendő jelenség még mindig. A társadalomtudományok nem dolgozták fel a traumát, amit a sztálinizmus leleplezése s a hosszú távú és nagyarányú merész társadalmi tervezés csődje okozott. Az élő és élettelen természettudományok és a műszaki tudományok pedig még mindig az atomkatasztrófát, a környezetszennyezést és a génmanipulálást idézik fel. Nincs megszerelve a tudomány eredményeinek megismertetése a közvéleménnyel. A tudomány bizonyos nyelvi elefántcsonttoronyba zárkózik, féltve a szűkös anyagi forrásokat, ha kiadja magát. A tömegközeli eszközök csak a szenzációkat és a könnyen emészthető tudományos gegeket karolják fel. Egyáltalán, leértékelődött a szellemi munka, a nagy szellemi teljesítmény, összehasonlítva egyes nem nagy tudományt igénylő területeken való sikerességgel. Maga a tudományos kutatás hatalmas pénzforrásokat igénylő elérhetetlen vállalkozássá vált, az egyéni ötleteknek, zsenialitásnak, innovációnak még mindig nincs meg az elismerési, beépülési, megtérülési mechanizmusa. Az agyelszívás ennek csak egyik következménye, a másik, hogy eltűnnek az Öveges professzorok és tanítványaik, illetve a tegnapiak és a maiak nem kerülnek már megfelelő reflektorfénybe, hatásuk elenyésző az ellenkező előjelű hatásokhoz képest. A tudomány eredményeinek az átkerülése az oktatásba egyébként is neuralgikus, azaz fokozottan érvényesülnek a tévedések, hiányosságok következményei, mert felnagyítja őket a didaktikai szempont.

Ugyanakkor a tudomány feladja régebben kivívott pozícióit is. Mert például sehol nem jelent meg a kérdéskör tudományos bizonyítása vagy a korábbi elitelő álláspontok cáfolata, mégis az asztrológia, a csillagjóslás, a horoszkóp-készítés, a kártyavetés, asztaltáncoltatás, halott idézés stb. olyannyira polgárjogot nyert, hogy ma már bizonyos megrökönyödést és ellenállást is kiváltana az egésznek a leleplező igénnyel történő bemutatása, bírálata, cáfolata. Ha lenne ilyen, de nincs, mert az üzleti érdekek itt is a józan tudományosság fölébe kerekedtek, akár csak a képzettség-képzetlenség terén történt. S itt is ugyanúgy hamis a szabad versenyre hivatkozás, mint ott, hiszen amint a képzetlenség támogatása hosszú távon aláássa a gazdaságot, ugyanúgy a tudománytalanság térnyerése a társadalmat. A képzettség és a tudományosság pedig emeli a színvonalat, elősegíti az eredményességet. S a verseny szabadságának szintén ez lehet csupán a célja. Így tehát nem csupán azért ítélendő el mindenfajta tudománytalanság megjelenésének eltérése, mert az sérti a tudományos közízlést, hanem azért is, mert megengedése hátrányos helyzetbe hozza a tudományos társadalmon kívül az egész társadalmat.

Kevés köze van a tudományhoz a politikai manipuláció szintjén történő hivatkozásnak a szaktudományokra, a szakértelemre. Hosszú ideig iskolapéldáját mutatta ennek sajnos a dunai vízlépcső ügye, amely még ma sem zárult le, mert a második, a visegrádi vízlépcsőről még mindig nem mondtak le bizonyos hazai és külföldi körök, pedig a Duna olyan hosszú duzzasztása sok-sok igen költséges bajt, esetleg végveszélyt okozna. Mindenesetre világos, hogy műszakilag minden kivitelezhető, minden optimálisan a kitűzött cél érdekében felhasználható. A mérnöki energetikai szemlélet nem számol a költségekkel, katasztrófális egyéb következményekkel, hanem a kitűzött célt hajszolja mindenáron, a technikai kihívásnak kíván megfelelni. Csak éppen vannak egyéb szempontok is, amire a technológiát imádók vakok. A Duna esetében ilyen a máskülönben, más összefüggésben szintén tudományos kihívást jelentő vízkészlet, vízellátás problémaköre. És érdekes módon más, ipari szennyezési esetekben, például a káros anyag kibocsátásban már a csökkentés kihívása dominál. A hagyományosan környezetbarátnak tekintett és még ma is annak hazudott vízi energia esetében még nem kerekedett felül a következő szintű kihívás, a környezet mindenáron való megőrzése, amely a Duna esetében például a természetes tisztulás biztosítását is megköveteli, nemcsak a mélyben lévő hatalmas édesvízkincs oxigénellátásának biztosítását. Martin Heideggernek, a XX. század egyik legnagyobb filozófusának gondot okozott, hogy „nem a Rajnára építenek erőművet, hanem a Rajnát építik be az erőműbe”. Bizonyára nem azért, mert a franciák ugyanúgy ellopták a németektől a Rajnát, mint Szlovákia Magyarországtól a Dunát, s Heidegger elvakult nacionalista lett volna. Hanem azért, mert azt érezte és veszélyesnek találta, hogy az ember általa beláthatatlan és ellenőrizhetetlen folyamatok elindításába fogott most már a természetben is, nemcsak a társadalomban, mely utóbbiról és következményeiről egyébként neki is, s a németeknek is általában, és mindenkinek a hitlerizmus elegendő sajnálatos példával szolgált.

S ha ma nálunk a közvélemény képtelen megismerni a világbeli nagy vízierőművek működésének tapasztalatait, azok környezetének alakulását – például a nagy szibériai folyókon lévő eliszaposodott, semmire se jó, fuccsba ment nagy beruházások sorsát, a duzzasztott vizek menti termőtalaj nagy területeken történt elpusztulását – annak nem az az oka, hogy a tudomány még nem dolgozta fel ezeket a tapasztalatokat, hanem az, hogy e tapasztalatok közzétételét nálunk is, máshol is sikerrel akadályozzák monopol- és lobbyszerkezetek. Amint azt is, hogy akár csak a tisztelői duzzasztásnak a Bodrog-közre gyakorolt visszavonhatatlanul katasztrófális hatását megismerje az ország — a média és a hírközlés mai fejlettségi szintjén, amikor már minden legapróbb problémát is szinte azonnal s teljes részletességgel közölnek a társadalommal. Mi más lehet itt az akadály,

mint a lobbyérdekeknek a megrögzött, beidegzett mechanizmusok felhasználásával való érvényesítése. És még talán egyéb összefüggésekre is lelhetünk itt, amely mutatja, az ország szegénysége, tökehiánya miatt még gyermekcipőben járó érdekegyeztetés durvaságát, elégtelenségét. Kiderült ugyanis, hogy az a pénz, amit a vízügytől elvettek, milliárdok, katasztrofális állapotokat okozott a karbantartások elmaradása miatt, ugyanakkor a Széchenyi—Vásárhelyi-féle Tisza-szabályozásnak is ismertek már a nagyarányú káros következményei, összefüggései, mégsem történnek meg az első lépések sem a pénzhány miatt az optimális állapot, a Tisza-vidéki televény, termőképeség, növény- és állatvilág gazdagság, biológiai csoda helyreállítására.

Mindenképp érintendő az itteni összefüggésben a vallás, a vallásosság is, az istenfelfogás kérdése eme felvetésünkben. A vallás modern megítélése többnyire hiányzik még a magyar köztudatból, s ezért leginkább a tudomány a felelős. Vannak ugyan egyéni kezdeményezések, mondjuk keresztény szempontú gimnáziumi filozófia tankönyv megírására, de ezek hatása egyelőre még elenyésző. Érzelmileg és hangulatilag a vallás közel-múltbeli negatív megítélése folytatódik, legfeljebb a magánszférában való megjelenésének ténye jelez változást, de annak is vannak olyan felhangjai, hogy maradjon is ott. Az újdonsült felekezeti iskolák magukra hagyatva küzdenek – vagy nem küzdenek – a megváltozott követelmények, elvárások nehézségeivel. Semmi jele, hogy a vallásnak az erkölcsre, netán a közerkölcsre gyakorolható jótékony hatására bárki is apellálna, azt igénybe venné, vagy hivatkozna rá. Ugyanakkor a vallás ellen ható, vagy azt önkényesen és szentségtörően helyettesítő, kizáró tényezőknek, a rendszerváltozás óta még jobban felvirradt a napja, mint azelőtt. Pedig volna lehetőség, hogy esetenként még a vallási attitűd helyébe is a racionális kerüljön – a tudományos belátás kiterjedésének megfelelően –, s ne a kvázi vallásosság, felfuvarozott hiedelmek, babonák és egyéb primitívság s az annak megfelelő erkölcsi alávalóság uralkodjon el ismét azt emberek között.

Nehéz kérdés, de megemlítené, hogy nincs minden rendben a fejlődés (evolúció), különösen az ember kialakulása tudományos problematikája körül. De nemcsak az a baj, hogy erről nálunk a tudomány jószerevével hallgat, hanem az is, hogy az evolúcióelméletet az iskolai tankönyvek nem egy eleddig sikeres hipotézisként, hanem tényként közlik, tanítják az ifjúsággal. Pedig a hiányzó láncszemek még mindegyre hiányoznak, az ellen bizonyítékok pedig már igen felszaporodtak. Legalább is becsületes lenne utóbbiak megfelelő közzététele, hatásuk, következményeik elemzése. Annak bevallása, hogy mindez nagyon bonyolult kérdés, s az egyszerűsített megközelítések csak találgatások (mint minden, az emberi tudás terén). Mindezen hiányosságok egyébként akadályozzák a tudományos kutatómunkát is, amely csak az igazságra épülhet, s kihatnak az előbb említett vallásos felfogások sorsára. Hiszen az evolúciós hipotézissel nem szegülhet szembe, legalább hipotézis szinten a teremtés hipotézise. Pedig előfordulhat, hogy a mai tudomány számára utóbbi hipotézissel több eredményt lehetne elérni, mint az előbbivel. A tudományos megközelítések váltása ugyanis már önmagában is eredménnyel kecsegtet. S még egyszer hangsúlyozzuk, nem arról van szó, hogy a teremtés-hipotézis szimpatikusabb vagy fejlettebb lenne, hanem arról, hogy azt a lehetőséget, azt a tudományos utat az evolúció-hipotézis bizonyított elméletként kezelése nem engedi meg se próbálni. Ráadásul, egy harmadik, esetleg a kettőt egyaránt magába foglaló elmélet kialakítására még csak kísérletek sem történtek.

Komplex kérdéskör a magyar megmaradás. Ez érinti az ország határain belül élők fogyását, önmegsemmisítését és a határon kívüliek helyzetét. Szociálpszichológiai jelentőségét tekintve feltűnő az a cinkosság, amellyel a mai tudomány folytatja az osztrákok által 1848 után kezdeményezett történelemfilozófiai eszközökkel végzett nemzeti elnyomás elemeinek, s az ezzel némiképp összhangba került 1948 utáni kommunista osztályellenemelés következményeinek mindenáron való fenntartását. A paradigma kötelezettség, hogy csak a paradigmához hű tudományos magatartást gyakorlók futhatnak be karriert, persze szintén érvényes és kényszerűen itt is hat. Ha azonban az említett jelenség vagy folyamat felépítő elemeit vizsgáljuk, sok helyen találunk lehetőséget a beavatkozásra, változtatásra. A kérdéskörnek olyan részei vannak, mint például az egész magyar krónikairodalom kirekesztése a magyar múlt tudományos igényű, rangú forrásai közül. Holott ezek korszakuk kiemelkedő tudósainak kiváló alkotásai. A magyar őstörténet megtagadása, eltérítése vagy eltitkolása — hol mi a legcélravezetőbb: tudományon kívüli szempontok érvényesítése a tudományos ítéletekben, mint amilyen a magyarok őshazáját a kérdéses időben majdnem lakatlan vidékre feltételezni. Minden értékes kapcsolat, viszony vagy párhuzam eleve megtorpedózása és fejletlen régiókkal és népekkel volt kezdetleges múltra való cserélése: akár az etnikai, akár a nyelvi, akár a hatalmi, akár a kulturális, akár a területi múlt folytonosságainak megsemmisítése egy viszonylag késői szinten, s minden korábbi összefüggésnek idegen népekre oktrojálása. A nyelvtudományban a közvetlen bizonyítékok elvetése és a többszörösen közvetett hipotézisek elfogadása, valamint magyar szövegeknek egyetlen idegen szóból eredeztetése: a kulturális sokféleség és régiség, valamint a magyar sajátosságok megtagadása, elhanyagolása. A magyarok régebbi nagyságának kicsinyítése: az emberiség számára példa értékű tettek, találmányok és erkölcsi magatartás számba nem vétele és nem tanítása. A történelmi igazságtalanságok, az igazságtalan bélyegek elfogadása az ellenük való tiltakozásról való lemondással stb. Egyáltalán annak megengedése, hogy a múlt egyetemességéből a mi múltunk kirekesztődjön. — Ha konkrétumokat kezdenénk el felsorolni, több ezerre rúghatna a kifogásolható eljárás és ügy. Ám a szociálpszichológiai deficit így is érzékelhető, különösen annak tükrében, amit a környező országok a maguk javára ellenünk és a tudomány vagy az emberi jogok, a nemzetközi jog ellen elkövettek, illetve amikre hivatkozva ezt tették, illetve még teszik is. Vissza kell utasítanunk ezzel kapcsolatban azt a hangzatos, hivatalosként ágáló vádat, hogy mi is hasonló eszközökkel kívánunk élni,

mikor igazunk tudatában legalább saját tudásainktól elváránk az objektív megítélést. Ezen kívül szintén elfogadhatatlan tudományfilozófiai szempontból, hogy a nemzeti eszme és forma elavult, idejétmúlt voltának – mára már teljesen képtelenné váló – hipotézisére hivatkozva bélyegezzék meg tudásaink nemzeti törekvéseinket, mintegy a nacionalizmus és patriotizmus közti választásra redukálva azokat. A nemzeti identitás mindenütt szervező erő még, a fejlett világban is. Ha építünk rá, magasabbra tekinthetünk s egyszer léphetünk mi is. Ha negatívumként közvetítjük a nemzeti éthoszt a magyarság felé, annak pusztulása megállíthatatlan lesz, mert az egyéni alkalmazkodások és sikerek feloldódnak majd a többi nemzet életében.

Ugyanakkor a magyar múltbeli és nemzeti sajátosságok igen érdekes és előremutató mozzanatokkal szolgálhatnak, ha megfelelő módon közelítünk hozzájuk. A nyugat és a kelet összeütközése, illetve összekapcsolódása kiválóan tanulmányozható ebben a keretben. Nemcsak azért, mert a legutóbbi nyilvántartott honfoglalás szerzői – valójában új hatalom berendezői – előtte kelet felől érkeztek a Kárpátok lábaihoz és Kárpát-medence a túlnyomó többségét adó őslakosaihoz, hanem azért, mert kultúránk összetevőit nemcsak eredeti itthoni tartalmakkal, hanem keleti párhuzamokkal is jól tudjuk jellemezni. Így utóbbiak – egyéb tényezők mellett – bizonyára alkalmasak ottani kapcsolatok kiépítésére, a kelet–nyugati viszony javítására és elmélyítésére. Hiszen az Európáláz és konjunktúra ellenére, az európai szövetséghez való csatlakozásunk után már a következő, Kínába vivő vonat csatlakozását is keresnünk kell, s ehhez a minden bizonnyal jó eszköz a nagy témává és divattá lett eurázsiai-ság bennünk meglévő gyökereinek feltárása. E magunknál kezdett – általunk is folytatott – kutatás hatására messze magunk mögött hagyhatjuk önmagunk megítélésében a ma még érvényesülő kicsiség és kicsinyesség rémét, ha egyszer múltunk és kultúránk jelentőségét az a kulcsszerep méri, amivel Európa őslakosaiként és Ázsia bizonyos közvetítőiként járultunk hozzá Európa és Ázsia felemelkedéséhez. S ez az identitástudat egyúttal újra igazán türelmessé tesz majd minket a többi nemzet, nemzetiség és ember irányában.

A tudomány adós a mai társadalmi és gazdasági folyamatok optimálisnak tekinthető útjának meghatározásával. A kapitalizmussal szembeni ellenszenv nemcsak érzelmileg taszítja az embereket annak elemei feldolgozásától, mechanizmusai megértésétől, hanem valóságos hátrányokat is jelent, illetve ez másoknak előnyt jelent, hogy a többségi társadalom tudatlan a kapitalizmus, illetve az eluralkodott társadalmi és gazdasági forma napi szintű és hosszú távú megítélésében. A politikai szélkakas megtévesztéseit a tudomány nem, vagy csak alig korrigálja, illetve nem nyomatékosítja az igazságot. Nem foglal állást mégoly negatív tendenciákat kiváltó negatívumokkal szemben sem, valamiféle hallgatólagos vagy kimondott beletörődéssel a vadkapitalizmus szükségességébe, holott az régen idejét múlt hivatkozás. Sem makro-, sem mikroszinten nem találkozunk a tudomány nyújtotta fogódzókkal, eligazításokkal és azok népszerűsítő lebontásaival. Ezen a területen a tudomány az ideológia foglya, de az ideológia nem a kapitalizmusé, hanem a fennálló rendhez való hűség követelményéé. A semmitmondás leleplezetlenül marad, sőt még hazugságokkal is azt sulykolják az emberekbe, hogy sokat fogyasztanak, nem lehetséges róluk szociálisan gondoskodni, nincs joguk az aranytojást tojó tyúkot saját tulajdonukba venni.

Végül a tudomány igen keveset nyújt az embereknek az erkölcsiség, az emberi egyéni és közösségi célok és értékek megítélésében. Egyes magasröptű filozófiai elemzések nem segítenek ezen a helyzeten, inkább elbizonytalanítanak. Visszaköszön aztán itt az összes eddig feszegetett kérdés. Az identitáshiány, az idegenmajmolás, a gyökértelenség, a tudatlanság, a tapasztalatlanság, a bizonytalanság, célnélküliség, pesszimizmus stb. S bármily magasán áll a pszichológia tudománya, az csak a magasán fejlett tudatú polgárokot segít. Aki lecsúszóban van, annak a tudata is lecsúszik. Ez nem Amerika, itt nem szokás minden rázós kérdést és ügyet a pszichológus (és az ügyvéd) révén megoldani, illetve nincs rá (adva) pénz. Pedig már igen kevés is elegendő lenne belőle sok ember mentálhigiénés állapotának, egészségének, közérzetének javítására. Érthetetlen tehát, hogy oly kevesen érvelnek mellette, ágálnak érte. S a tömegeken az ő ópiumuk, a vallás sem segíthet, hiszen a tömegek nem ismerik a vallás jótékonyosságait. A valláspótlékok pedig nem szolgálnak megoldással. Maradnak a pergő és pénzes műsorok a médiákból, meg a reklám, de azok a túloldalt szolgálják. Hogy emellett túl keményen rombolnak, az ellen sem emeli fel kellőképp a tudomány a hangját. Pedig itt a magyartalanság a tudománytalanság. Az idegenszerű érthetlenség és káosz az embertelenség. A közzsféra, illetve a kulturális közzsféra bitorlása a jogtalanság.

Végezetül arról, hogy pozitívumokat miért nem említünk. Nos azért nem, mert igen keveset lehetne, még ha azok szépek és kedvesek is, és azért, mert igen nagy a baj. S mert csak az emberekben, a fiatalokban bízhatunk, a megtartó és fejlesztő magánszférában és intézményekben, a hivatalos tudományban nem. Ugyanakkor nem reménykedhetünk, hogy a közvetlenül idegen nyelvről fordított tudományos eredmények külön színvonalat nyújtanak, mint a hazaiak, valamint hogy hamar és tömegesen beindul az azokat az itthoni viszonyokra alkalmazó munka, s divattá válik a felzárkóztató attitűd, ami végül belátható időn belül aktivizálja az igaz erőket és az igazi értékeket nálunk is a tudományban. Csálóka látszatként is megvalósulhat mindez, hiszen a több és jobb egyúttal igazolhatja és megerősítheti az eddigi tudomány pozícióit is. Véggökövetkeztetésünk ezért az, hogy a paradigmaváltás a magyar tudományban előbb-utóbb szükségszerűen be fog következni. Ám ez csak saját jogon és saját erővel történhet meg, mert azt sem politikai változás, sem gazdasági fejlődés nem siettetheti. Elősegíthetik viszont az attitűdök megváltozásai: az igényesség az igazság iránt, a magasabb szellemi teljesítmények befogadása, elismerése, valamint a szépek és a jónak a megkedvelése, tántoríthatatlan igénye. Az eredményeknek

a széles közönséggel való megismertetése. Ezért a tudomány emberei is egyre érzékenyebbek válnak ezekre a témákra s egyúttal egyre alkalmasabbá annak a tudományos szerepnek az elősegítésére, amelyet a társadalom és helyzete régóta megkövetel.

S még valamit. Talán nem kell külön hangsúlyozni, hogy itt nemcsak kifejezetten magáról a tudományról volt szó eddig, hanem mindenről, amit a tudomány érinthet, s ami kapcsolatos velünk. Mert egyrészt minden mindennel összefügg, másrészt népünk múltja azt mutatja, hogy nálunk is érvényesült ugyan a kettős kultúra az utóbbi ezer évben eléggé, de az mégsem a magas és alacsony kultúra tagozódását mutatta, hanem hatalmi és népi szinten érvényesült. Így a tudás, a tudomány és a táltosok, tudósok mindig közel álltak az emberekhez, többnyire közülük teremttek. Remélhetően a tudomány hamarosan újra közel kerülhet hozzánk, részévé válik életünknek, a mindennapok és az ember minden tevékenysége tudományossá válik. Ezt csak annak nehéz elképzelni, akit köt az alárendelés valamilyen ezt kizáró célja.

8) Társasélettan: az emberi magatartás a biológiai tudomány szempontjából

David P. Barash, a szociobiológia egyik kidolgozója szerint az emberi szeretet biológiai célokat szolgáló univerzális viselkedési eszköz. Kérdéses azonban, hogy az emberlét, az emberi élet, az emberi személyiség és az emberi cselekvés visszavezethető-e az élettan tudománya által szolgáltatott megfigyelések eredményeire. Am ha e kérdés megválaszolása előtt már megtörténik a visszavezetés, abban ugyan biztos láthatjuk a tudomány önérték jellegének feladását és tudományon kívüli célok szolgálatát, viszont ekkor sem mentesülhetünk a szembenézés kötelességétől ezzel az irányzattal szemben. Nézzük hát meg részletesebben a szociobiológiai érveléseket, azzal a további összefüggéssel a háttérben, hogy a szcientikus felfogásban az élettant szokásban van visszavezetni még a kémiaira, a kémiát a fizikára, azaz az élő az élettelenre, mivel utóbbi vizsgálatát tartják egyedül eredményesnek. S ha ez történik az élővel, az élettel, mi lesz az emberrel magával, mi lesz velünk, hiszen hol van ettől a visszavezetéstől még a lélek, az emberi tudat és a szellem világa?

A modern tudományok egyetemes érvénye:

A modern tudományok egyetemes érvényesülése előtt minden bizonnyal a legfőbb akadályt a közelmúltig a katolikus egyház és annak tekintélye jelentette. Miután azonban II. János Pál pápa rehabilitálta Galileit: emberei, és elismerte az evolúciós elmélet érvényességét, mindkét oldal módszertani kihívásokkal került szembe: A tudósoknak és a tudomány embereinek, a kutatóknak és az oktatóknak le kell bontaniuk a mindennapi alkalmazhatóságig a magas tudomány eredményeit, és ugyanakkor figyelniük kell megnövekedett felelősségükre, hiszen mostantól fogva a nagyközönség egy az egyben elfogadja tudományos tételeiket és közkeletű tanácsait. A papoknak és egyháziaknak, teológusoknak és egyházi vezetőknek pedig nyilvánvalóvá kell tenniük az új katolikus egyházi hozzáállást a modern tudományokhoz, azaz segíteniük kell a hívők alkalmazkodását az új helyzethez, amikor a tudomány eredményeinek módszeres elfogadásán és felhasználásán túl, illetve azzal együtt kell a vallásosságukat gyakorolniuk.

Magyarán ama kihívásról van szó – ami túlmutat a katolikus egyházon –, hogy miképpen lehet közvetíteni a modern tudományok emberképét⁶⁷⁴ a (nemcsak vallásos) nagyközönségnek, s ebben milyen feladatai vannak a két oldalnak, a tudós és a vallásos társadalomnak, amely két oldal sok azonosságot tartalmaz.⁶⁷⁵ Az egyik legnagyobb probléma az, hogy a tudományos redukció eredményes magyarázatokkal szolgálhat a tudományos kérdésfeltevés szempontjából, ugyanakkor nem nyújt kielégítő és felhasználható válaszokat az emberek által feltett kérdésekre. Hiszen a természet és a társadalom törvényszerűségeit a különböző egymást feltételező és egymásra épülő, illetve egymásra visszavezethető tudományterületek úgy fogalmazzák meg és egyértelműsítik, hogy közben leegyszerűsítik, leredukálják vagy lecsökkentik őket, azaz a bonyolultabb területeket visszavezetik az egyszerűbbekre – mint a kémiát a fizikára, a biológiát a kémiára, a fiziológiát a biokémiára, a pszichológiát és a szociálpszichológiát a fiziológiára. Ezzel lehetővé válik a tudomány számára a specializált ismeretek analógias alkalmazása más, határ- és szomszédos területekre, viszont a nem tudós társadalom nem tud mit kezdeni az ilyen eredményekkel, mert az emberek számára a mindennapokban felmerülő kérdések a maguk teljes bonyolultsági szintjén követelik meg a válaszokat. Az a régi ellentét nyilvánul itt meg és vár továbbra is megoldásra, amikor a jelentkező problémák dialektikus mozgalmasságára egyfajta statikus, metafizikus megoldást adnak, ahol nincsenek tekintettel a megoldás(ok) során újonnan keletkező társproblémákra és nem kívánt (nem mindig negatív) ha-

⁶⁷⁴ Vö. *A modern tudományok emberképe*. Gondolat, Bp. 1988. A bécsi Institut für die Wissenschaften vom Menschen (Emberrel Foglalkozó Tudományok Intézete) első tudományos konferenciájának anyaga. Érdekes, hogy az Intézet tudományos testületének első összejövetelére 1983 augusztusában Castel Gandolfóban, II. János Pál pápa nyári rezidenciáján és jelenlétében került sor, mely kollokvium témája "Az ember képe a modern tudomány szemszögéből" volt.

⁶⁷⁵ Nem foglalkozunk itt a tudományos tételek megértésének nem tudósok számára általános megértési nehézségeivel, vagy a tudománnyal és a technikával szemben támasztott előítéletekkel, félelmekkel.

tásokra, nem figyelnek a mellékkörülményekre, a sajátos emberi törekvésekre és hasonlókra, hanem megelégednek a valamilyen külső (túlvilági) szemponttal, körülményre tekintettel lévő válasszal.⁶⁷⁶

Mindenesetre az ebből a helyzetből kivezető utat csak közösen lehet megtalálni, azaz a tudománynak és a társadalomnak is érvényesítenie kell a maga képességeit és érdekeit. A tudomány végezze a dolgát a maga módján és a társadalom is boldoguljon a maga módján. Ha a tudomány segít eligazodniuk az embereknek a modern világ megismerési, erkölcsi, szociális, higiénés és mentálhigiénés útvesztőiben, akkor ők elkerülhetetlen döntéseikben nagy valószínűséggel – amennyire tudják – figyelembe fogják venni a tudomány eredményeit, s e tevékenységük jellegzetességei visszajelzéseként szolgálhatnak a tudomány számára is. E kölcsönösséghez mi itt most azzal járulhatunk hozzá, hogy a társadalomban egyedi és csoportéletet élő emberek helyes egyéni magatartása és megfelelő társas viselkedése megvalósításához alkalmazható magatartástan és társasélettan számára bemutatjuk a szociobiológia vagy humán etológia tudományos nézőpontjait, megfigyeléseit és eredményeit, valamint az azokat megalapozó természeti (fizikai, biológiai és fiziológiai) összefüggéseket. De semmiképpen nem dönthetjük el ennek a tudományos segítségnek a valódi felhasználását az egyes emberek és csoportjaik részéről, vagyis ő helyettük, ha közre is adhatjuk saját egyéni jól megfontolt vélekedésünket és döntésünket.

Az állati tanulás meghosszabbítása, a tudomány:

A megismerés mentális összetevőinek Kant általi felismerése⁶⁷⁷ azt jelentette, hogy azontúl a megismerést konceptuális sémák által szervezettnek tekintették, s az elméleteket kevésbé vetették alá az adatok meghatározásának. Ez még nem volt Mary Hesse szerint az episztemológia szocializálása,⁶⁷⁸ jóval később viszont bekövetkezett Quine részéről az episztemológia naturalizálása.⁶⁷⁹ A naturalizált episztemológia azt írja le, hogy a környezetünkben miként boldogulunk azoknak az induktív módszereknek a segítségével, amelyek egyébként pusztán az állati tanulási módok meghosszabbításai. Ennek során egyre jobb ismeretekre teszünk szert az objektív természetéről a biológiai és a kulturális evolúció révén megerősített próba–szerencse módszerrel.⁶⁸⁰ Ilyen ismereteink egyre tökéletesebbé váltak a tudományos előrejelzéseit növekvő sikerei mutatják, valamint a környezet feletti emberi ellenőrzés mind hatékonyabb volta utal rá.

„A racionalisták által elfogadott korábbi a priori elemek az emberi biológia és pszichológia kontingens univerzáléivá válnak,” mondja Hesse, „amelyek sikerességét nem a priori igaz voltuk, hanem a kiválasztódás és fennmaradás mechanizmusai biztosítják. Ha konstruktivista módon akarnánk fogalmazni, akkor azt mondhatnánk, hogy az ’objektívizált’ természet az embernek a világgal való érzéki interakciójában konstruálódik, minthogy fennáll a világgal való sikeres megbirkózás biológiai szükséglete.”⁶⁸¹

Naturalizált és szocializált ismeretelmélet:

A naturalizált episztemológia, vagyis az emberi természetet figyelembe vevő ismeretelmélet azonban így még mindig individualista marad, s nem látszik meggyőzőnek, hogy a bonyolult tudományfejlődés és a tudományos eredmények technikai kiaknázása az állati tanulási mechanizmusoknak az emberi faj általi természetes kiterjesztése lenne. Ezért Hesse szerint az episztemológiát szocializálni kell, azaz az emberi társadalmat figyelembe vevő, illetve kollektív ismeretelméletet kell művelni.

Már Durkheim kimutatta,⁶⁸² hogy a hagyományos társadalmakban roppant sokféle kategóriális és hiedelemrendszer működik. Ezek szerinte a társadalmi alapszabályokból erednek, a társadalmi struktúrák szimbolikus kifejeződései, kvázi-autonóm gondolkodási rendszerei. Ugyanakkor az elme feltétlen behódolására tartanak igényt, vagyis ezekben a társadalmakban a logika, az igazság, az ok-okozat, az osztályozás, a számolás, a tér-idő fogalmi konszenzust és stabilitást, tekintélyt és mintegy abszolút státust élveznek, mert társadalmi normákban és struktúrákban rejlő valóságos erőkből fakadó hatalommal és szankciókkal bírnak.

De Durkheim szocializált episztemológiája, amint arra Hesse rámutat, konzervatív és kritikátlan a természet- és társadalomtudományok vonatkozásában.

„Eszközöket szolgáltat a más, nem tudományos kultúrák kognitívnek tekintett rendszerei tanulmányozásához, ám saját eszközeinek önreflexív kritikáját és következőképpen a számunkra lehetséges alternatív megismerési módokat figyelmen kívül

⁶⁷⁶ Emellett az is tény, hogy napjainkban megjelent az igény a metafizika feltámasztására, azaz a filozófia klasszikus hagyományaihoz és alapkérdéseikhez való visszanyúlásra. Vö. Almási Miklós előszavával *i.m.* 12–13.

⁶⁷⁷ Röviden: a szemlélet a priori formáiról (tér és idő, okság) és az értelem kategóriáiról van szó, amelyek transzcendentalitása, hogy egyaránt immanens és transzcendens jelleggel bírnak, az emberi megismerő képesség emberi megismerésben alapvető mivoltát és emberi egyetemességét jelenti. Vö. Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája*. Fanklin–Társulat, Bp. 1913.

⁶⁷⁸ Vö. Hesse (1985).

⁶⁷⁹ Vö. Quine (1969) és Quine (1985).

⁶⁸⁰ Vö. Karl Popper: *Szüntelen keresés. Intellektuális önéletrajz*. 10. és 16. Fejezet, pp.: 42–50, 72–79. Áron kiadó, Bp. 1998.

⁶⁸¹ Hesse (1985), pp.: 22–23.

⁶⁸² Ld. Durkheim (1978).

bagyja.⁶⁸³

Dilthey, Max Weber, Gadamer és Habermas viszont a történelem, a politika és a morál normatív episztemológiáját az emberi kommunikációs és kölcsönös interpretációs gyakorlat szempontjából, azaz a megértés és a társadalmi érdekek terminusaiban dolgozta ki.⁶⁸⁴ David Bloor erős programja pedig már azt követeli, hogy a tudományt ugyanolyanfajta felülvizsgálatnak vessük alá, mint bármely más társadalmi intézményt. Azaz magát a tudomány tanulmányozásakor használt szociológiai módszert – amely nem azonos a természettudományok módszerével – is alá kell vetni a felülvizsgálatnak.⁶⁸⁵

A szociobiológia, vagy a társasélettan aktualitása:

A tudománynak, az emberről szóló természet- és társadalomtudománynak a felülvizsgálatára és alternatíva kidolgozására az egyik példa éppen a szociobiológia vagy a társasélettan kidolgozása. Ebben a biológia legújabb fejlődése és bizonyos társadalomtudományok kiépülése integráltan kapcsolódott össze egységes elméletté. Ennek az emberre vonatkozó ismeretei, illetve azok bizonytalan vagy már megalapozottnak tekinthető jellegzetességei kiemelésével és bemutatásával, vagyis az ember biológikumára koncentrált társasélettani vizsgálat eredményeivel megismerkedve, nagyban elősegíthetjük, hogy egységes látásmód alakuljon ki az ember élettani és társadalmi meghatározottságait illetően, amihez persze utóbbiakat is figyelembe kell venni, még ha ezt a szociobiológia nagyvonalúan és kártékonyan mellőzni is meri. Ez egyébként alapvető jelentőséggel bírhat az eltérő szerepű sajátosságok észrevételénél, valamint a mellékkörülmények feltárása által csökkentheti minden társas cselekvés nem szándékolt mellékhatásait. A szociobiológiai ismeretek gazdagodása eredményeképpen is növekedhet azonban az ifjabb nemzedékek társadalmi tapasztalata, ha ezeket a vonatkozásokat megfelelően az emberi hagyományoknak, szokásoknak, elvárásoknak és hiedelmeknek. Mivel az emberi viselkedés alapjai egyetemesebbé válhat azok felismerése megnyilvánulásaikból. Ezen kívül a szociobiológiai és társasélettani ismeretek és tapasztalatok figyelembe vételével könnyebben eldönthető a saját kompetencia határa is. Elméleti támpontokat kaphatunk ezen túlmenően a pszichoszomatizmus önfelismerésére, kezelésére például, valamint bizonyos testi, lelki, erkölcsi, szellemi stb. károsodások következményeinek feltérképezésére. De akár az emberi játszmák kialakulásának megelőzésére, vagy a kialakultak kezelésére, megszüntetésére. Mindazonáltal a humánetológiai vagy társasélettani megközelítés elsajátítása nem pótolja a funkcionális területek és integrációjuk ismeretének hiányosságait.

A szociobiológia felé:

Mivel foglalkozik hát az ember társasélettana? S főként mi újat mondhat az emberről? — A közelmúltban született tudományos diszciplínáról van szó, amely igazán csak a kilencszázhetvenes években kezdte meg látványos fejlődését.⁶⁸⁶ Ám a lelkes hívek támogatásán túl sok-sok tudós ellenvéleményét is kiváltotta.⁶⁸⁷ Csányi Vilmos akkori véleménye szerint

"a hatvanas évektől kezdve kibontakozott egy erőteljes integrációs folyamat a biológia bizonyos területei, elsősorban az etológia, a genetika, az evolúciós elmélet, valamint a társadalomtudományok, elsősorban a szociológia, a pszichológia, a nyelvészet és az antropológia között, amelynek az eredménye valószínűleg egy teljesen új tudományterület, egy természettudományos alapokon nyugvó 'ember-viselkedéstan' kidolgozása lesz".⁶⁸⁸

A társasélettani irányzat lényege az evolúciós biológia alkalmazása a társas viselkedésre, azaz a társas viselkedés mechanizmusainak feltárása és a társadalmak szerkezetének biológiai elemzése. Annak alapján, hogy

"az ember az állatvilág legfejlettebb tagja", akinek "anatómiája, biokémiája, magatartása döntő módon az állati evolúció során alakult ki".⁶⁸⁹

A szociobiológia az állatok szociális viselkedésének elemzésére összpontosít tehát, kiemelve a szociális viselkedésformáknak a többinél nagyságrenddel nagyobb fejlődéstörténeti távlatát.⁶⁹⁰ Hangoztatja, hogy a társas viselkedésnek genetikailag meghatározott egyedfejlődési és tanult kulturális összetevői vannak a környezeti tényezők meghatározó szerepe mellett. Mint Francois Jacob mondja,

"az embert negyvenhat kromoszómája egész sor olyan fizikai és szellemi képességgel ruházta fel, melyeket különféle módokon használhat fel és fejleszthet ki, attól a környezettől és társadalomtól függően, amelyben felnő, és amelyben él".⁶⁹¹

⁶⁸³ Hesse (1985), p.: 25.

⁶⁸⁴ Vö. Dilthey (1974), Weber (1970), Gadamer (1984), Habermas (????).

⁶⁸⁵ Vö. Bloor (1976).

⁶⁸⁶ Vö. Wilson (1975).

⁶⁸⁷ Vö. Allen (1975), Allen (1976).

⁶⁸⁸ Idézi Bereckei (1987).

⁶⁸⁹ Csányi (1985), p.: 114.

⁶⁹⁰ Vö. Barash (1980), p.: 13.

⁶⁹¹ Jacob (1986), p.: 118. Vö. 1. ábra.

Jacob figyelmeztet, hogy mindezt figyelembe véve napjaink biológiájának ténylegesen nem sok mondanivalója van az emberi viselkedésről és a szellemi képességek genetikai összetevőiről. Hiszen a genetika a megfigyelhető vonásokból, a fenotípusból, ami látható, abból indul ki, s abból vezeti le azt, ami rejtve van, a gének állapotát, amit genotípusnak nevezünk. Vagyis a genetikai eljárás a szellemi képességek vizsgálatánál nem működik.

*"Elvben be lehetne ugyan állítani egy mesterséges szelekciós kísérletet, és megbecsülni az öröklődés mértékét, a mesterséges kiválasztás azonban az embernél nem járható út" – hangoztatja Jacob. "Ezenfelül" – folytatja – "az egyénen megfigyelt intellektuális teljesítmény nem közvetlenül génjeinek állapotát, hanem annak a sok-sok struktúrának az állapotát tükrözi, amelyek a genotípus és a fenotípus közé ékelődnek: az agy mélyén rejlő struktúrákét, amelyek az integráció sokféle szintjén funkcionálnak, de amelyekhez jelenleg kísérletileg nem tudunk hozzáférni. Nem kétséges, hogy ezeknek az agyi struktúráknak a fejlődése valamiféle genetikai szabályozás alatt áll, mint az az emberi teljesítményeknek valamilyen mutációból vagy kromoszóma-rendellenességből fakadó csökkenéséből kiderül. Nem kétséges azonban az sem, hogy ugyanolyan mértékben valamilyen környezeti szabályozás alatt is áll, amint az kiderül a gyermekek érzelmi és kognitív teljesítményeinek hiányosságaiból, amikor nem kap elég figyelmet és szeretetet."*⁶⁹²

Jacob szerint az a legvalószínűbb, hogy a genetikai program valamiféle alkalmazkodási struktúrát határoz meg, ami lehetővé teszi a külső ingerekre való reagálást, a szabályszerűségek elvárását és észrevételét, memorizálásukat és elemeinek új kombinációkba való átrendeződését. A tanulás révén aztán a gyermeknek ezek az idegi struktúrái fokozatosan egyre kifinomultabbá és bonyolultabbá válnak.⁶⁹³

Evolúció és társasélettan:

Az evolúció általános elméletén belül⁶⁹⁴ a társaséletteni területet a viselkedés- és magatartásvizsgálat jelenti. Mivel az irányzat a biológiai, illetve genetikai alapok feltételezéséből indul ki, humánetológiáról beszélhetünk, az általános magatartásgenetika⁶⁹⁵ speciális alkalmazása révén. Hiszen, mint Jacob hangoztatja,

*"az emberek sem csak és kizárólag biológiai törvényeknek vannak alávetve. További követelményeket, pszichológiai, nyelvi: viselkedés, kulturális, társadalmi, gazdasági stb. követelményeket is teljesíteniük kell."*⁶⁹⁶

Ezért ha a társas viselkedésünk megmagyarázására más utak is kínálkoznak, mint az evolúciós biológia, a valószínű megoldás az lehet, ha *arányosan*, mindegyiket szerepének, jelentőségének megfelelően vesszük figyelembe. Mert ha az emberi viselkedés olyan összetett, hogy a csupán biológiai magyarázat szükségszerűen leegyszerűsítene és így meghamisítaná, akkor fordítva is igaz, és éppen az összetett mivolta követeli a többi mellett a szociobiológiai szempontok érvényesítését is.

A humánetológiai megközelítést az jellemzi, hogy az embereket a természetes, és nem kísérleti helyzetek, körülmények között figyeli meg. Mivel viszont így nem manipulálhatja környezetünket és génjeinket, a megfigyelt viselkedésben általában nehéz elkülönítenie a társadalmi tapasztalatokat, vagyis a kultúra és a biológiai összetevők, vagyis az evolúció szerepét. Ám ha közös formákat talál eltérő kulturális felépítményi körülmények között, az tükrözhet biológiai tendenciákat — a természetes szelekció határával összhangban. Ennek megfelelően olyan etológiai fogalmakat is lehet alkalmazni az emberi viselkedés megfigyelésében, mint a kiváltó ingerek, az öröklött mozgásminták és az öröklött kiváltó mechanizmusok.⁶⁹⁷

A szociobiológia módszere:

A társasélettan – evolúciós megközelítésének eredményeképpen – biológiai univerzálákkal dolgozik, amiket az emberi viselkedés meghatározóinak fog fel. Ezért ezeknek az univerzáláknak minden területen és kultúrában érvényeseknek kell lenniük. Ebből származik a szociobiológia módszere: ezen univerzálák vagy biológiai gyökerű közös alapépítmények predikciója, előrejelzése. Más szóval olyan hipotézisek készítése, amelyek vizsgálatát, ellenőrzését azon az általánosan az emberre érvényesnek feltételezett viselkedésmódon alapozza, amely a szociobiológia központi tételeként szerepel, hogy az emberek is hajlamosak viselkedésüket úgy alakítani, ami maximalizálja személyes teljes alkalmasságukat.

Megjegyzendő azonban, hogy a szociobiológiai megközelítéssel és módszerrel szerzett információk és magyarázatok nem minősítik vagy mentik fel a vizsgált emberi viselkedést. Mégcsak nem is igazolják. Mert ami biológiai eredetet vagy hatást tud maga mögött, az attól még nem szükségszerűen jó vagy kívánatos, illetve elvetendő rossz. Ha tehát az ember társas viselkedésének evolúciós alapjait megtaláltuk is, még akkor is ez csak kizárólag leíró és magyarázó funkciót kaphat, normatív vagy erkölcsi döntéshez nem szolgálhat támogatásként vagy tiltásként.

⁶⁹² Jacob (1986), p.: 124.

⁶⁹³ Uo. 125.

⁶⁹⁴ Vö. Csányi (1979).

⁶⁹⁵ Vö. Csányi (1978).

⁶⁹⁶ Jacob (1986), p.: 120.

⁶⁹⁷ Ld. Barash (1985), p.: 186.

Ugyancsak meg kell különböztetni az analógiát és a homológiát az ember és az állat hasonló viselkedésében, hogyha evolúciós univerzálákra akarunk rámutatni. A hasonló funkciót ellátó analóg szerkezetek vagy struktúrák hasonló szelekciós nyomás hatására alakultak ki, de a hasonlóság csak látszólagos. Például a rovarszárny és a madárszárny egész szerkezetét tekintve nem azonos szintű evolúciós képződmény. A rovarszárny csak a kültakaró kitüremkedése, míg a madaré ugyanazt a csontstruktúrát használja fel, mint a denevér szárnya vagy az ember karja. Bár elismerten mindkettő csapdosása a levegőben a kívánt funkciót, a repülést eléri.⁶⁹⁸ Azok a homológ struktúrák, amelyek alapját a közös evolúciós, azaz genetikai eredet képezi. Amint azt a madár és a denevér szárnya, valamint az ember karja esetében láttuk. Az ember és az állat analóg viselkedése esetén sincs genetikai kapcsolat, hanem a hasonlóság abban a viselkedésben teljes mértékben lehet a tanulás és a szociális, kulturális áthagyományozás eredménye. Homológia a viselkedésben csak akkor lehetséges, ha az hasonló gének hatására alakult ki, illetve jött létre.⁶⁹⁹

Az adaptív hajlamok szerepe:

Ugyanakkor az emberre nem jellemzők a környezeti ingerekre adott genetikailag kódolt, automatikus válaszok. Ha vannak is elmosódott általános hajlamaink egyes viselkedésfajtákra, ezeket tudatos irányítással felül tudjuk bíráltni, s tapasztalataink fényében módosítjuk őket. Így például vannak olyan fizikai jellemzők kisgyermeknél (nagy szemek, kerek formák, bizonytalan járás stb),⁷⁰⁰ melyekre fogékonyak vagyunk, bár nincs rá olyan automatikus felismerő mechanizmusunk, mint az állatoknak.⁷⁰¹ Nem kell azonban bizonygatni, hogy a történelem ismer eseteket, amikor nem érvényesült ez a fajta érzékenység — például katonák részéről a gyermekekkel szemben. A szociobiológia tehát feltételezi az adaptív hajlamok vagy predispozíciók meglétét az emberi viselkedésben. Barash elképzelése szerint

*"adott a hajlamok olyan – rugalmas, módosító és talán elég törékeny – rendszere, amely biológiánknak potenciálisan igen fontos része, s valószínűen múltunk evolúciós bölcsessége alapozta meg."*⁷⁰²

Ha például a szakmaválasztást vizsgáljuk azonban, látnunk kell, hogy ez már sokkal bonyolultabb és speciálisabb dolog annál, hogy a predispozíciók vagy genetikai hajlamok elegendők lennének a magyarázatára. És az emberi viselkedés többnyire hasonló bonyolultsági fokú mozzanatokot produkál. Ezért, amint Barash hangoztatja,

"evolúciós távlatban az emberi viselkedésformák egyetlen szempontból: más emberek létrehozása szempontjából érdekesek." Ezenkívül csak "azok a viselkedésformák alakulnak ki, amelyek nagyobb alkalmasságot biztosítanak, mint az egyéb lehetséges viselkedések – bár sok esetben az út a viselkedéstől az alkalmasságig kanyargós, és az adaptív érték homályos lehet."

Ismételten hangsúlyozza azonban Barash is – Jacobhhoz hasonlóan –, hogy mindez nem jelenti a viselkedés közvetlen gének általi irányítását.

*"A DNS csak tervezet," mondja, "lehetőség valaminek a felépítésére, aminek tényleges megjelenése igen különböző lehet a rendelkezésre álló anyagoktól függően. S ez nem elég: a viselkedési struktúra felépülése után is igen különbözőképpen alakulhat a különféle helyzetekben. Valamilyen összefüggés azonban mindig van a gének és a viselkedés között, még az emberi viselkedés esetében is."*⁷⁰³

A személyes elégedettség szerepe:

Mindennek megértéséhez figyelembe kell venni az emberig tartó evolúciót és azt, amit történetével az emberiség produkált. Vagyis egyedülálló mivoltunkat az állatok között: viselkedésünk látszólag felszabadult a természetes kiválogatódás biológiai zsarnoksága alól és az adaptív érték helyébe képesek vagyunk személyes megelégedésünket állítani. De az ember nemcsak tapasztalatainak eredménye, hanem állat is, aki – a kultúrára, a tanulásra, a nyelvhasználatra stb vonatkozó – genetikailag meghatározott képességekkel bír. Barash e kettősség illusztrálására őseink valószínűen töménytelen sok gyümölcssevését hozza fel. Az érett gyümölcs táplálébb, mint az éretlen, mert tele van cukorral. Így szelekciónk arra irányulhatott, hogy pozitívan reagáljunk az érett gyümölcsöket jellemző vegyületek ízére. Ezért nekünk édes a cukor, azaz az édesség nem a molekulákban, hanem ízlelőbimbóinkban – helyesebben: elménkben – van. Tehát a cukorvegyületekre való reakciónkban. A továbbiakban – Barash szerint – ez az édességérzet kiterjedt viselkedésünkre is. Ezt a következőképpen mutatja be:

"Melyek azok a viselkedések, amelyeket kielégítőnek találunk, és miért? A szex, a jó ételek, a pihenés, mások elismerése, a testi kényelem, a személyes hatalom és önállóság, az összehangolt és sikeres mozgás (sport, tánc), magunk és gyermekeink

⁶⁹⁸ Vö. 2. ábra.

⁶⁹⁹ Vö. 3. ábra.

⁷⁰⁰ Vö. 4. ábra.

⁷⁰¹ Lásd Barash (1985), p.: 191. és Lorenz: (1980), p.: 174.

⁷⁰² Barash (1985), p.: 192

⁷⁰³ Uo. Vö. 5. ábra.

eredményei. Mindezek az élvezetek végül alkalmasságunkat növelik, tehát szelektálódhatunk a felsoroltak élvezetére. Édesnek találjuk őket.⁷⁰⁴

Etológiai megalapozás:

Az édesség élvezetére tehát genetikai hajlandóságunk van, míg az édes viselkedést olyan társadalmilag közvetített dolognak kell tekintenünk, melynek csupán azonosítása tanult, azaz kulturális, alapja a genetikai hajlam az édesség élvezetére. Ez a szociobiológiai ténymegállapítás egyben bizonyító erővel is rendelkezik, különösen ha feltárjuk az e bonyolult állapothoz vezető utat. Vagyis betömjük a szakadékot a genetikai és kulturális meghatározottságú viselkedés között. Ugyanannak a szakadéknak az áthidalásáról van szó, ami korábban az élő és élettelen természetről vallott elképzeléseket jellemezte.⁷⁰⁵ Ilyen hídverés Csányi Vilmos jellemzése az evolúciós kiinduló- vagy nulla-rendszerről, ahol teljesülnek az evolúció feltételei:

*"A 0-rendszerben a replikatív információ spontán jön létre a következő okok miatt: a rendszerben keletkező struktúrák energiát tárolnak, keletkezésük, bomlásuk automatikusan olyan struktúrák szelekciójához vezet, amelyek az energiát tartósabban tárolják. Bizonyítható, hogy az önreplikációra képes struktúrák képesek a legtartósabb energiátárolásra, tehát ezek az idő folyamán feldúsulnak."*⁷⁰⁶

Csányi definíciója az evolúcióra azért érdekes itt, mert nemcsak az élettelen és az élő, hanem az élő és az értelmes közötti űrt áthidaló magyarázat is beleférhet:

*"Evolúciónak nevezzük azt a folyamatot, amelynek során egy energiaáramban álló nyílt rendszer az egyensúlyi állapottól eltávolodik, struktúráiban replikatív információ keletkezik, ami folyamatosan növekszik és maximális érték felé konvergál, mindaddig, amíg a teljes rendszer összehangolt replikatív egységgé nem válik."*⁷⁰⁷

A kultúra ilyen összehangoló szerepe vitathatatlan.

Az emberi magatartás etológiai alapjaival kapcsolatban Konrad Lorenz arra utal, hogy a legősibb víruszerű élőlényektől a főemlős közvetlen emberelődökig az információgyűjtés és információátvitel eredeti módja ugyanaz maradt,

*"nevezetesen a véletlenszerű genetikai változás és a természetes kiválogatódás régi, jól bevált próba—szerencse játéka". És "az élet fejlődésének rendkívül hosszú története során az első önreprodukcióra képes óriásmolekulák kialakulásától az emberszabású főemlősök megjelenéséig az információszerezés és -átvitel mechanizmusai lényegében változatlanok maradtak".*⁷⁰⁸

Ez nem zárja ki a valamifajta áthagyományozással történt egyénileg szerzett tudás átadódását, de ez az információ elhanyagolhatóan kevés volt a génekben rögzített és átörökítéssel átadott információhoz képest. Ellenben, mint Jacob megjegyzi, "a kulturális jellegek lamarcki mechanizmus révén terjednek, ezért a kulturális evolúció üteme nagyságrendekkel gyorsabb a biológiai evolúciónál. Biológiaiilag a huszadik századi ember látszólag nem különbözik a harminc–negyvenezer évvel ezelőtt élt embertől. Ezzel szemben annak a kulturális, társadalmi és technikai világnak, amelyben az ember a huszadik század végén meghal, alig vannak közös vonásai az a világgal, amelyben született."⁷⁰⁹

Alrendszeri mechanizmusok integrációja, a gondolkodás:

A harmadkor vége felé hirtelen feltűnt rendszer ugyanezeket az ősi funkciókat Lorenz szerint is néhány nagyságrenddel gyorsabban valósította meg.⁷¹⁰ Jacob azonban azt hangsúlyozza, hogy a hominidákra olyan szelekciós nyomásnak kellett hatnia, aminek eredményeképp felmerült a hallási percepció szükségége. Ez aztán lehetővé tette a hangkibocsátó források pontosabb lokalizálását. S a különböző érzékszerveken át beérkezett információk "a térbeni-időbeni világ olyan koherens képében integrálódtak, amelyben a mozgó tárgyakat látni, hallani, szagolni és tapintani lehetett, és amelyben – mivel biztosítva volt a tárgyak időbeni állandósága – ábrázolásuk memorizálhatóvá vált". Ezen kívül a nyelvnek az emberegyedek közötti

*"kommunikációs rendszerként betöltött szerepe csak másodlagosan jött létre", mert "elsődleges funkciója inkább egy finomabb és gazdagabb 'valóság' ábrázolása volt, — módszer a nagyobb mennyiségű információ hatékonyabb kezelésére".*⁷¹¹

Ám ennek ellentmondani látszik a nyelv eleve való közlési jellege, valamint az ember kommunikatív cselekvésének ténye. Vannak, akik az emberré válást egyenesen a kommunikáció emberi hatékonyságot megsok-

⁷⁰⁴ Barash (1985), p.: 194.

⁷⁰⁵ Vö. Atkins (1987).

⁷⁰⁶ Csányi (1979) p.: 125.

⁷⁰⁷ Uo. 123.

⁷⁰⁸ Lorenz (1980), p.: 345.

⁷⁰⁹ Jacob (1986), p.: 117.

⁷¹⁰ Lorenz (1980), p.: 344.

⁷¹¹ Jacob (1986), p.: 111-112.

szorozó hatásából eredeztetik. Elgondolkodtató az is, hogy az embert és nyelvét csak igen nehezen és későn tudjuk önálló individuumként elképzelni, illetve elkülönülve látni.

Jacob szerint viszont az emberi beszédet nem is annyira a cselekvési utasítások közlésében betöltött szerepe, hanem kognitív képeket felidéző, szimbolizáló képessége teszi egyedülállóvá. Szerinte kimondott szavainkkal és mondatainkkal ugyanúgy formáljuk, alakítjuk sajátos valóságunkat, mint látásunkkal és hallásunkkal. És

"az emberi nyelv hatékonyága egyben a képzelet fejlesztésének is egyedülálló eszközevé teszi: módot adván a szimbólumok végtelen számú kombinációjára, azaz lehetséges világok szellemi megalkotására".⁷¹²

Csányi rámutat még arra is ezzel kapcsolatban, hogy a sokféle emberi nyelvnek sok közös vonása van.⁷¹³ A nyelvszajátítás képessége általános az embernél és genetikailag meghatározott faji specialitás. A gyermek nyelvtanulása ugyanis nagyon gyorsan és intenzíven történik, a nyelvi környezet csak a konkrét nyelvről dönt, amit a gyerek megtanul. S az emberi nyelv

"csak egy lehetséges formája a kommunikációnak... Sokféle genetikai korlát határolja azt körül, hogy miféle lehet egyáltalán az emberi nyelv".⁷¹⁴

Annak az új életformának, melyet Lorenz fogalmi gondolkodásnak és szintetikus nyelvnek nevez, azaz Jacob szerint

"a külvilág egyre kifinomultabb ábrázolásának – a változatos helyzetekre való reagálás növekvő képességével párosulva – az organizmusok egyre nagyobb komplexitását kellett eredményeznie, általában az evolúciónak tulajdonított 'irányban'. Egyes emberi tevékenységek, az olyanok, mint a művészetek, a mítoszteremtés vagy a természettudományok," Jacob szerint "akár ugyanebben az irányban való kulturális fejleményeknek is tekinthetők".⁷¹⁵

És Jacob mindezen emberi tevékenységet a képzeleten alapulónak tekinti, amelyek a valóság darabjainak újrakombinálása révén működnek, és új struktúrákat, új helyzeteket és új eszméket hoznak létre. Arra pedig, hogy a világ ábrázolásának megváltozása a tényleges fizikai világ megváltozását is eredményezheti, a technikai fejlemények a bizonyítékok.

Azok a kognitív mechanizmusok viszont, amelyek végül is a fogalmi gondolkodássá integrálódtak, mind működnek az állatokban is. Ám külön utakon, hangsúlyozza Lorenz, önállóan, saját funkciójuk evolúciós nyomására fejlődtek ki. És ha ezeket a funkciókat csak az állatok esetében vennénk figyelembe, nem vetődne fel, hogy ezek együttesen magasabb rendű egységgé szerveződhetnek. S Lorenz azt is nyomatékosítja, hogy

"bár a korábban is létező alrendszerek új, magasabb rendű egészzé integrálódnak, nem szabad azt hinniük, hogy elvesztik eredeti tulajdonságaikat vagy funkcióikat. Éppen ellenkezőleg, az alrendszerek funkciói nélkülözhetetlenek, és immár az egész élőlény számára jelentősek".⁷¹⁶

A különböző tanulási mechanizmusok tehát olyan alrendszerek, melyekből a fogalmi gondolkodás integrált rendszere szerveződött. S ezek az alrendszerek az emberével azonos formában létezhetnek és működhetnek a fogalmi gondolkodásra képtelen állatokban is. Mutatja ezt Jacob szerint a következő is:

"A tanulás nem létezhet anélkül, hogy működésbe ne lépne egy program, amely meghatározza, hogy mit lehet megtanulni, mikor és milyen feltételek között. A fejlődő gyermek a tanulás jól meghatározott szakaszain halad át. A neurobiológusok munkája pedig kimutatta, hogy azok az idegi áramkörök, amelyek az emberi képességek mögött rejlenek, – legalábbis részben – már a születéskor be vannak 'huzalozva'.⁷¹⁷

Önfelderítő tanulás:

Milyen mechanizmusokról van itt szó? Az önfelderítő viselkedés útján való tanulásról, mely a tárgyak megragadásától a tárgy koncepciója fogalmi megragadásáig vezet. Ezek a koncepciók az agy modellező tevékenysége révén kialakult, a neuronok fölött álló, olyan asszociatív, sejtek közötti kapcsolatokról álló magasstruktúrák, melyek

"megfeleltethetők az ingernek, a drive-nak, a válaszreakciónak, sőt a lehetséges válaszreakciók várható eredményeinek".⁷¹⁸

⁷¹² Uo. 113.

⁷¹³ Vö. A Trubetzkoy-féle területi [areal] nyelvkiegyenlítődesi, nyelvfejlődési elméletével. E nyelvfejlődés elmélet szerint a nyelvek sokkal közelebb állnak egymáshoz, mint gondolnánk. A nagy területeken történt népesség elzáródások, érintkezési nehézségek, hiányok a felelősek a viszonylagos nyelvi elkülönülésért, amely nem igazán alapvető, hanem inkább szokincsi béli, illetve ragozási, s kevésbé nyelvszerkezeti. Ld. Götz (1994), pp.: 33-334, 498-511, 940-946, 1002-1005, 1067-1069.

⁷¹⁴ Csányi: (1985), p.: 124.

⁷¹⁵ Jacob (1986), p.: 115.

⁷¹⁶ Lorenz (1980), p.: 345.

⁷¹⁷ Jacob (1986), p.: 119. Vö. 6. ábra.

⁷¹⁸ Csányi: (1979), p.: 70.

S a koncepciók összekapcsolásával létrejönnek azok a magasabb rendű aktív neuronhálózatok, amelyek az állat magatartását egy-egy esemény során meghatározzák. Hozzá még az ilyen koncepcionális percepció azt teszi lehetővé, hogy az állat a már felderített, kitapasztalt tárgyat ezen absztrakció révén igen eltérő külső körülmények között is felismerje, azonosítsa.

Közvetlen információ-felhasználás:

Ugyancsak nélkülözhetetlen kellékei és részei a fogalmi gondolkodásnak a közvetlen információt kiaknázó mechanizmusok. Különösen azok, amelyek a tér központi reprezentációját szolgáltatják az alárendelt funkciókkal együtt, de azok az információk is, amelyek az akaratlagos mozgások reprezentációiból származnak. A közvetlen információ-felhasználás azt jelenti, hogy a tárolatlan információt nem a genom vagy a központi idegrendszer bocsátja rendelkezésre. Így az élet számára lényeges és értékelt, bár nem tárolt információ vonatkozhat a környezet változásaira, amit figyelembe véve a beépített szabályozó mechanizmusok kompenzálhatják a normális külső feltételektől való eltéréseket, stabilizálhatják belső állapotukat.

*"Jártunkban-keltünkben minden pillanatban rengeteg információt fogunk fel és értékelünk egyszerre", mondja Lorenz és így folytatja: "Proprioceptoraink folyamatosan tájékoztatják testrészünket saját helyzetükről, a nehézségi erőt érzékelő berendezésünk állandóan közli velünk, hogyan viszonylik súlypontunk helyzete a lábunk alatti felülethez. Optikai úton tapasztaljuk, milyen gyorsan mozgunk, optikokinetikai mechanizmusok jelentik az oldalirányban való esetleges elfordulásainkat és még ehhez hasonló jelenségeket. Minden ilyen jelentésre azonnal válaszolunk, de utána azonnal töröljük az információt s annak nyomtalanul el kell tűnnie, hogy a következő pillanatban az időszűrőülenné vált jelzést már egy másikkal lehesse helyettesíteni." Lorenz hozzáteszi még, hogy "amiről most beszélünk, az nem azonos a tapasztalattal, de előfeltétele annak, hogy a tapasztalás egyáltalán lehetővé váljon; vagyis Immanuel Kant meghatározása értelmében 'a priori' értelme van."*⁷¹⁹

Tér és idő viszonya: Ember és állat tájékozódása mindig térre és időre egyaránt vonatkozik. Nem tudunk teret anélkül elképzelni, hogy közben egyidejűleg valamilyen a térben végbemenő mozgást, változást ne szemléltetnénk. Vagyis a tér benne megvalósult történés nélkül ugyanúgy elképzelhetetlen, mint pusztá történések tér nélkül. Lorenz ezzel kapcsolatban idézi W. Porzigot, aki szerint

*"a nyelv az összes nem szemléletes viszonyt térbeli viszonyná alakítja át. Ez nemcsak egyes vagy azonos csoporthoz tartozó nyelvekben van így, hanem kivétel nélkül minden nyelvben. Ez a sajátosság az emberi nyelvek változtathatatlan (invariáns) vonásai közé tartozik. Az időbeli viszonyokat térben fejezzük ki: azt mondjuk, karácsony előtt vagy után, két éves időközben vagy két éven belül. Lelki folyamatokkal kapcsolatban nemcsak külső meg belső történésekről, hanem a tudat 'külsőbe alatti meg feletti', továbbá 'tudatalatti' eseményekről, előtérben lévő vagy háttérben lappangó, a lélek mélységeiben és különböző rétegeiben rejtőző világról beszélünk. Általában a tér szolgál minden nem szemléletes összefüggés modelljéül: a munka mellett oktat is, hiúságánál nagyobb volt szerelme, az intézkedés háttérben az áll – felesleges lenne a példák balmozgása, hasonlókkal találkozhatunk tetszés szerinti számban bármely írott vagy elmondott szövegben. E jelenség fontosságát annak teljesen általános elterjedettsége és a nyelv történetében betöltött szerepe adja. Nemcsak az előjárósavakban (prepozíciókban) és névutókban vannak jelen (ezek a szavak eredetileg mindig térbeli jelentéssel bírtak), hanem fellelhetjük a térbeliségre való utalásokat az egyes tevékenységeket és tulajdonságokat leíró szavakban is."*⁷²⁰

Belátás:

Az imént leírt, pillanatnyi információt értékelő mechanizmus által meghatározott célkitűzésen alapuló magatartást belátáson alapuló magatartásnak nevezik. Ilyen például a kerülőút legegyszerűbb megtalálása, amit nem lehet definitíve elválasztani a legösszetettebb intelligenciát kívánó teljesítményektől sem. Pedig utóbbiak tanulási elemeket is tartalmaznak, s rövid időre rögzíthetik valamely receptoros folyamat jelzéseit.

*"Ez az időtartam mindenesetre elegendő ahhoz," mondja Lorenz, "hogy több ilyen természetű jelentést olyan információvá szervezzék (integráljanak), mely a pillanatnyi szituáció minden ide vonatkozó elemét, ami jelentőséggel bír, átfogja, és megadja a szervezetnek a lehetőséget, hogy azokat egyidejűleg figyelembe vegye."*⁷²¹

Vezérlő egység: Lorenz – az eddig elmondottak miatt – feltételezi a központi idegrendszerben egy magasabbban szervezett vezérlő egység létezését. Ennek segítségével állandóan tájékozódhatunk környezetünk összes feltételéről, s azok kölcsönhatásairól. E vezérlő egység képes ellenőrizni az összes számításba vehető változást. Nagy teljesítményű, aktív, igen éber egységről van szó. Mindezek eredményeként az állatra és emberre nehezedő szelekciós nyomást a térszerkezet magas szintű átlátása követi, valamint a térbeli egyedi jellegzetességekhez való igazodás a mozgással. Nem szabad azonban itt elfeledkeznünk az érzékelő és motoros funkciók kettősségéről. S a térbeli mozgásunk bonyolultságához kapcsolja Lorenz – a Jacobnál is szereplő – az általa Noam

⁷¹⁹ Lorenz (1986), p.: 232.

⁷²⁰ Uo. 248.

⁷²¹ Uo. 249. Vö. 7. ábra.

Chomskynak tulajdonított gondolatot, miszerint a fogalmi gondolkodást nem a fajon belüli kommunikáció szükségessége, hanem a külső világgal való kapcsolat szelekciós kényszere hozta létre.⁷²²

Szerzett tulajdonságok átörökítése:

Bár az emberszabású majmok képesek fogalomalkotásra és e fogalmaknak szimbólumokhoz való kapcsolására, a szintaktikus nyelv csupán az ember birtoka. Egy, csak az emberben kifejlődött filogenetikai programon alapul. Ide kapcsolódik a szerzett tulajdonságok átörökítésének sokat vitatott témája, amennyiben az ember szintaktikus nyelven alapuló kommunikációja egyedülálló lehetőséget nyújtott az ismeretek elterjesztése és áthagyományozása terén. És a szerzett tulajdonságok nemzedékről–nemzedékre való átörökítése nagyban befolyásolta az emberi viselkedés, különösen a társas viselkedés evolúcióját. Hagyomány alakult ki és erősödött meg az átadott információk révén. A tudás léte és fennmaradása függetlenné vált az egyének életmódjától, ügyességétől, képességeitől és élettartamától. Ismerethalmozódás is bekövetkezett, mert nem volt szükség – mint az állatoknál – az ismeret tárgyának jelenlétére a nyelvi kommunikálás és átörökítés során. A felhalmozódás viszont a fogalmi gondolkodás még magasabb szintjét követelte meg, s a felhalmozott ismeretanyag a társadalom közös tulajdonává vált. Ez megemelte a társadalom szerepének értékét, mert az egyesek által birtokolhatatlan mennyiségben és minőségben őrizte a tudást. Az egyének hozzájárulásai a közös tudáskincshez szintén felértékelődtek, ha hozzátevésük addig nem szerepelt a köztudatban. Így lehet elképzelni például a mítoszváltoztatás hagyományának kialakulását, ami hülozoista természetfilozófián keresztül a metafizikához, illetve a természettudományok megszületéséhez vezetett.

Közös tudás és cselekvés: kultúra:

Mint Lorenz hangoztatja, a

*"közös tudás óhatatlanul összeköti az embereket, s ez ismeretlen az állatvilágban. Ez teremti meg a képességet a közös cselekvésre és magát a közös cselekvést is, s ez hozza létre a közös célokért mozgósító akaratot, a közös értékrendszert. A sok emberből álló közösséget, amelyet a hagyományokban gyökerező kötelek egyesítenek, nevezzük kultúrának."*⁷²³

Csányi szerint pedig

"bármilyen fajta kulturális struktúráról, tárgyról, szociális kapcsolatáról, elképzelésről legyen is szó, az mindig visszavezethető az egyes emberek idegrendszerének anyagi tényezőire". S "a kulturális evolúció struktúráit visszavezethetjük az agyban lévő koncepcióstruktúrákra, és egy-egy kulturális jegyet vagy komplexumot úgy foghatunk fel, mint az adott embercsoport tagjainak agyában lévő koncepcióstruktúrák populációját".

A társadalmi magatartásra utalva Csányi még hozzáteszi:

*"Egy szokás azon alapszik, hogy gyakorlóit mint egyének emlékeznek rá, megtartják, bonyolultabb esetben egymás cselekvéseit kiegészítik, s így az egyéni koncepciókból szuperstruktúra alakul ki. Ha a kulturális jegy vagy komplexum egy populáción belül terjed, akkor a jegyet végső soron létrehozó koncepcióstruktúrák együttese is szaporodik, több agyban lesz jelen. A kulturális jegynek, komplexumnak megfelelő koncepció–szuperstruktúrák tehát populációsztű, önálló fizikai entitások."*⁷²⁴

Az agystruktúrák szerepe:

Ilyenformán nemcsak a genetikailag meghatározott és a kulturálisan átadott, irányított emberi és társadalmi folyamatokról és történekekről, képességekről és tulajdonságokról, szükségletekről és vágyakról kell beszélni, hanem figyelembe kell venni közvetítőjük, az emberi test és agy jellegzetességeit is. Mint már láttuk, az emberi agy nagyon sok tevékenysége már előre be van programozva. A csecsemő agya bizonyos veleszületett elvárásokkal rendelkezik a környezet élettelen dolgaira vonatkozóan. Például a szembejövő tárgy vizuális ingeréhez valamifajta tapintási ingert is elvár. S Csányi arra is felhívja a figyelmet, hogy

*"már egy-két napos korában aktív kapcsolatok kialakítására törekszik, és nagyon sokféle módon kapcsolódik a környezetéhez."*⁷²⁵

Ugyanakkor a felnőtt számára lehetséges folyamat, Ádám szerint,

*"a tudattalanból a tudatba való átvitel állandó lehetősége a differenciálatlan, egészes, de 'megérzésszerűen' homályos észlelésnek tanulás útján tagolt, világos megismerésbe való szakadatlan átmenete a kogníció további evolúciójának lehetőségére utal."*⁷²⁶

⁷²² Ld. Lorenz (1980), p.: 346. Vö. 8. ábra.

⁷²³ Lorenz (1986), p.: 348.

⁷²⁴ Csányi (1979), p.: 97.

⁷²⁵ Csányi (1985), p.: 117.

⁷²⁶ Ádám i.m. 117.

Az emberi és társadalmi magatartás így visszavezethető az emberi agy struktúráira is, amikor is az agy egyes tulajdonságai lehetnek korábbi biológiaiilag releváns helyzetek genetikai determinánsai. Az agy fiziológiai vizsgálatának eredményei tehát felhasználhatók az egyéni és társas magatartás magyarázatához.

Agy és történelem:

Mindenesetre a tudat- és agyvizsgálat kettőssége másik dimenzióban is fennáll, hiszen az információ-felhalmozásnak az evolúciót forradalmi módon felgyorsító következményét a társadalomtudományok nem evolúciónak, hanem történelemnek nevezik. Lorenz érzékeli az eltérést, amikor ezt mondja:

*"S mivel az evolúció genetikai változásokra épülő alapvető folyamatai nem gyorsultak fel a fogalmi gondolkodás kialakulásával, a két folyamat, noha egymástól egyáltalán nem független, mégis külön utat követ."*⁷²⁷

Így az állatok, állatfajok fejlődési törzsfájának elfogulatlan összehasonlítása a különböző kultúrák történetével – az integrációs szintek távolsága ellenére – sok szempontból hasonló vonásokat mutat. Ingadozó egyensúly van például mindkettőben a beváltat megőrizni akaró konzervatív, és az újat kipróbálni akaró haladó, forradalmi erők között. Fontos azonban, hogy még itt is, a fajok és kultúrák összehasonlítása esetén is megtaláljuk a homológia és analógia kétféle hasonlóságát. A közös ősi formából való leszármazás, illetve az azonos külső tényezőkhez való rokon alkalmazkodás nyomán.

Továbbá sokáig azt a módszert alkalmazták az összehasonlító nyelvészetben a szavak eredetének kutatásánál, hogy amit egy szerv vagy szervezet törzsfajlódási múltjának felderítéskor. És az ember készítette tárgyak kulturális fejlődéstörténete is ezen törvényszerűségekkel jellemezhető. Például az egyenruhák történetileg kialakult és párhuzamos vagy konvergens evolúció okozta hasonlóságai is lehetnek homológok vagy analógok.

*"A páncél egy bizonyos darabja eredetileg a torok és a mellkas védelmét szolgálta, majd fokozatosan átalakult státusszimbólummá."*⁷²⁸

Ez kulturális homológia, amely tipikus funkcióváltás eredményeként jött létre.

Technikai kultúra:

Am a történeti jellegek még olyan rítustalannak vélhető területen is fennmaradtak, mint a technológiai fejlődés. Gondoljunk a vasútra, ahol a lóvasút eredeti kocsijainak formája megőrződött minden nehézségek dacára is.

*"E kulturális homológiák létezése rendkívül jelentőséggel bír elméleti szempontból, mert ezek bizonyítják, hogy a kulturális információ nemzedékről-nemzedékre való átadásakor olyan folyamatok játszódnak le, amelyeknek semmi közük a racionalitáshoz, és sok tekintetben funkcionális analógiában állnak a biológiai öröklésben megfigyelhető, állandóságot fenntartó tényezőkkel."*⁷²⁹

Am vannak, akik mégis vitatják, hogy a fogalmi gondolkodás és intuíció által meghatározható lenne, merre fejlődjön a kultúra. Lorenz azonban figyelmeztet, hogy a

*"kultúra is élő rendszer. S bár bolygónkon valóban a leghonyolultabb élő rendszer, a természet törvényei rá is ugyanúgy érvényesek."*⁷³⁰

A kultúrák viszont történelmi fejlődésük során sokszor túlságosan kifárasztják tagjaikat, s bizonyos differenciálódási fok után összeomlanak. Ettől azonban a mi kultúránk megóvható, ha magunkévá téve az emberi kultúra biológiai, etológiai megközelítésének gondolatát, eredményeit egy olyan társadalomtechnika érdekében alkalmazzuk, amely magában foglalja mind a természet technikai kiaknázását, mind a társadalom messzemenő lehetőségeinek fejlesztését.

Etológiai magyarázat és predikció:

Mint láttuk, a kultúra is utánozhatja a biológiát és a biológia is a kultúrát. A szelekciós folyamat ismerete alapján adaptív viselkedésformákat jelezhetünk előre. Ezt különösen a különböző kultúrákban kimutatott viselkedési univerzálék támasztják alá.

"E bizonyítékok különösen meggyőzőek akkor," hangsúlyozza Barash, "ha ezek az univerzálék megfelelnek az evolúció-elmélet predikcióinak. Ideális esetben ezek a predikciók kialakíthatók a valóságos tények előzetes ismerete nélkül. Az egyes esetekben a különböző formák, közvetlen megvalósulásukat tekintve, az adott kulturális tényezőkkel magyarázhatók, de a

⁷²⁷ Lorenz (1980), uo.

⁷²⁸ Lorenz (1980), p.: 350.

⁷²⁹ Lorenz (1980), p.: 351.

⁷³⁰ Lorenz (1980), p.: 349.

meggyező tapasztalatok legalábbis sugalmazhatják a végső, biológiai magyarázatát annak, hogy miért léteznek ezek a kulturális tényezők, s hogy a Homo sapiens miért reagál rájuk a megismert módon s nem másképpen."⁷³¹

Vagyis az ember feltételezett genetikai befolyásoltsága nem döntő mértékű. Középen az agystruktúra helyezkedik el, melynek genetikai determináltsága egyértelmű. Agyunk képességei és lehetőségei pedig magatartásunkat, kultúránkat határozzák meg, méghozzá a környezethez való alkalmazkodási követelményeknek megfelelően. S itt környezetként nemcsak a természeti, hanem a többi ember képezte társadalmi, szellemi környezet is szerepet kap. Különösen a többi emberhez való viszonyunk és magatartásunk mutat fel elemezhető alkalmazkodási jellegzetességeket, míg a természethez való alkalmazkodás jelei testünkben funkcionálnak.

Párválasztási stratégiák:

Barash gondolatmenete szerint

*"a potenciális partner szexuális vonzereje nem más, mint a potenciális táplálék édessége", továbbá "a minőség nem az érzéki tárgy, hanem az érzékelő sajátysága. S ahogyan a táplálék választásánál, a partner választásánál is olyat kell választanunk, aki jó nekünk. Amennyiben tehát a szelekció következtében a potenciális partnerek bizonyos fizikai jellegzetességei pozitív választ váltanak ki belőlünk, a szelekció azoknak az egyedeknek kedvez, akik a maximális szaporodási sikert biztosító partner részesítik előnyben."*⁷³²

Az egyedek tehát a legjobb választás esetén a legalkalmasabb egyének. Ezért pozitív összefüggést kell elvárunk a másik nem számára vonzó tulajdonságok, valamint a fizikai életképesség, egészség és szaporodási képesség nemén belüli jegyei között.

Vérfertőzés:

Más kulturális és egyben adaptív viselkedés ezen a területen a vérfertőzés elkerülése, aminek univerzális elterjedtsége genetikai hajlamokra is utal. A vérfertőzési tabuk betartásához nagy rokonsági tudatra volt az embernek szüksége, még ha maga a vérfertőzési tabu valószínűleg a beltenyésztéskor megjelenő recesszív gének káros hatásaival van is kapcsolatban. Ezzel lehet egyrészt kapcsolatban az, hogy

*"az ember az egyetlen olyan faj, amely bonyolult rokonsági rendszert tart számon."*⁷³³

(Másképpen azzal, mint később látni fogjuk, hogy génjeinek maximális továbbörökítéséhez megfelelő taktikát választhasson.)

Ugyanakkor Richard Dawkins differenciált képet rajzol a vérfertőzésről a nemekkel kapcsolatban:

*"Megvan a valószínűsége, hogy a vérfertőző párosodásnak, a hibridizációhoz hasonlóan, káros genetikai következményei legyenek... Abol vérfertőzési tabuk állnak fenn, arra kell számítanunk, hogy a nőtények merevebben ragaszkodnak a tabukhoz, mint a hímek. Ha feltesszük, hogy viszonylag nagyobb a valószínűsége annak, hogy egy vérfertőző viszonyban az idősebb partner az aktív kezdeményező, várhatjuk, hogy az olyan vérfertőző kapcsolatok, ahol a hím az idősebb, gyakoribbak, mint az olyanok, ahol a nőtény az idősebb. Például az apa és lánya közti vérfertőzésnek gyakoribbnak kell lennie, mint az anya és fia közti vérfertőzésnek. A fiú- és lánytestvérek közti vérfertőzésnek gyakoriság tekintetében közbülső helyet kellene elfoglalnia."*⁷³⁴

Hipergámia:

A szociobiológia szerint a nők arra szelektálnak, hogy fölfelé házasodjanak. Azaz a szaporodás szempontjából lényeges erőforrások birtoklása szerint minősítik a férfiakat.⁷³⁵ A nőknek tehát hajlamuk van a társadalmilag, gazdaságilag és kulturálisan felettük álló férfiakra összpontosítani érdeklődésüket.⁷³⁶ Azon kívül, hogy a lányok előbb serdülnek, mint a fiúk, az idősebb férfiak nagyobb valószínűséggel birtokolják a szülő nő számára, a szaporodás számára értékes eszközöket, mint a fiatalok.

Ezért az emberi társadalmakban többnyire a férfi az idősebb partner, míg fordítottja – különösen szélsőséges esetben – botránykönek számít. Lehetséges, hogy még azért is predispozíció, vagyis adaptív hajlam felelős, hogy a férfiak szaporodási potenciálja gyakorlatilag nincs korhoz szabva az öregedésben. Ugyanakkor az idős nők – biológiailag alkalmatlanok lévén – nem eshetnek teherbe, így elkerülik a terhesség fizikai megterhelését, amire idős koruk miatt szintén alkalmatlanok.

Nemi szerepek:

Így aztán

⁷³¹ Barash (1985), p.: 189.

⁷³² Barash (1985), p.: 194.

⁷³³ Csányi (1985), p.: 121.

⁷³⁴ Dawkins (1986), p.: 206.

⁷³⁵ Vö. Barash (1985), p.: 195, Bereckei (1987), p.: 9–10.

⁷³⁶ A jelenkorban a válások magas számát gyarapítja ennek a törekvésnek a sikertelensége is.

*"a házasságra – és minden egyéb emberi magatartásformára, szokásra, intézményre – vonatkozó törvényeknek messzemenően figyelembe kell venniük azokat a viselkedési korlátokat, amik biológiai múltunkban rakódtak ránk... A szélsőséges feministák ott hibáztatják el a dolgot, hogy úgy gondolják: a nemi szerepek teljesen plasztikusak, és a társadalmi elvárásoknak megfelelően alakíthatók. Csakbogy ezek az elvárások nem a semmiből jönnek. Nem véletlen, hogy a férfi szexuális viselkedésével kapcsolatban többé-kevésbé más szerepelvárások érvényesülnek, mint a nőkkel kapcsolatban, történelmi kortól és társadalmi berendezkedéstől függetlenül."*⁷³⁷

S a prostituáltak – nem véletlenül – majdnem mindig nők minden kultúrában. A pornográfia is inkább a férfiak fogyasztását célozza meg. A férfiak szeretik jobban a kalandokat, a rámenős szexuális viselkedésű nőket, míg a nők hajlamosabbak a romantikára, az őszinte érzelmek illúziójára. Ezek a sajátosságok is emberi fajunk hím és nőstény szaporodási stratégiáinak adaptív különbségeit mutatják. A két stratégia találkozása, egymás felmérése az udvarlásban történik, amely analóg (vagy talán homológ?) az állatok udvarlásával. Az anyagi eszközök megosztásának hajlamát demonstrálják a vacsorameghívások, virág és ékszer ajándékok. A fizikai ügyességet, alkalmasságot a sport, a tánc, a (hadi) játékok. Az együttélések és próbaházasságok pedig az összeférhetőség felmérését teszik lehetővé.

Válaszok a partner viselkedésére:

Szintén evolúciósan irányított szexuális viselkedési stratégia a féltékenység. Eben a férfiak az aktívabbak, mert a partner párkapcsolaton kívüli kopulációi őket jobban fenyegetik, mint a nőket. Hiszen a külső kapcsolatból származó esetleges utód a nőnek gyermeke lesz, férjének, illetve eredeti partnerének pedig nem. Ezért aztán a férfiak sokkal kevésbé tűrik el feleségük hűtlenségét, mint a feleségek a férjekét. Vagyis, amint a szociobiológia mondja, válaszainkat a partner viselkedésére saját alkalmasságunk szempontjai határozzák meg. Barash szavaival: "

*"Ugyanazért, amiért a cukor édes, a válás várhatóan keserű, különösen, ha gyerekeink vannak."*⁷³⁸

A partner viselkedésére válaszoló magatartásunk tehát a gyermek, az utód érdekében megy végbe. A szaporodás elősegítője pedig az a trükk, amit a természetes szelekció biztosított, hogy a szexualitást hatalmas szexuális öröm, kielégülés kíséri. Itt is ki kell emelni, hogy csupán az ember űzi a szexualitást nem kizárólag reprodukció céljából. S bár a szexuális aktust mint folyamatot hormonok szabályozzák, létrejöttében a döntő mozzanat az örömszerzés, azaz az odaadás, illetve a hódítás. Egyedülálló jellegzetesség még az embernél a női orgazmus, ami nincs az állatoknál.

A szexuális emberi előnyök a párkapcsolatban elősegítik az utódgondozás nehézségeinek legyőzését. A szelekció pedig ilyenformán azért tartotta össze a szülőket, mert ketten sikerebbek voltak a gondozásban.

Szülői stratégiák:

A terhesség során az egyre idősebb és fejlettebb magzat művi elvételét egyre jobban ellenezzük. A ráfordítás növekedésével mind erőteljesebben védjük a magzatot. Nagy ráfordítás után a szülői gondoskodást közvetlen mechanizmusok biztosítják. És a szülők jobban ragaszkodnak három éves, mint újszülött gyermekükhöz. Mert például a három éves már túl van a veszélyeztetettebb és több törődést megkívánó időszakon, több energiát fektettek belé a szülők. A kultúrák többségében a gyermekhalál kevésbé megdöbbentő, mint a felnőtt. De

*"miért szeretjük meg egyre jobban a gyermeket? Lehet, hogy azért, mert ahogyan növekszik, egyre nagyobb értéket képvisel evolúciós szempontjából? Akár a felnőttek szerelme, a szülői szeretet is rendkívül adaptív. Biológiai értelemben véve azok a szülők, akik az ilyen utódot preferenciálisan gondozzák, végül több utódba jutnak, mint az ellenkező stratégiát választó szülők, vagyis az előbbieket alkalmasabbak lesznek, és ezek a hajlamok pozitívan szelektálódnak. Az esetben a szeretet az a közvetlen mechanizmus, ami az effajta hajlamokat biztosítja. Lehetséges tehát, hogy az emberi szeretet biológiai célokat szolgáló univerzális viselkedési eszköz."*⁷³⁹

Az utód gondozása ugyanakkor csökkenti más utódok gondozási lehetőségét. Ha csökken a szaporodási potenciál, az a meglévő utódok intenzívebb gondozására készíti a szülőt vagy nagyszülőt. Ugyanakkor mivel az emberi viselkedés maximalizálja az egyed alkalmasságát, a genetikailag rokonságban lévők kölcsönhatása szintén intenzívebb, mint a nem rokonoké.

Ám a férfiak és a nők különbözőképpen érdekeltek az utódgondozásban. Itt is érvényesül a nemi kettős mérce. A nők ugyanis általában inkább a gyermeknevelést választják, míg a férfiak jobban szeretnek a hivatással foglalkozni. Ez származhat a hormonális különbözőségekből is, s akkor

"a végső ok, amire kíváncsiak vagyunk, az, hogy miért függenek össze a női hormonok a gyermekgondozással? Ugyanazért,

⁷³⁷ Bereckei (1987), 9.

⁷³⁸ Barash (1985), p.: 197.

⁷³⁹ Barash (1985), p.: 199.

amiért a férfi hormonok összefüggenek a gerincesek agresszivitásával, s ugyanazért, amiért a cukor édes."⁷⁴⁰

A nagyszülőknél is a lány anyja biztosabb az unokájával való genetikai rokonságban. A nagyszülők ezért lányukra általában több energiát fognak fordítani, mint menyükre. Az újszülött érkezésénél is az anya szülei segítenek többet. A mennyasszonyt pedig a különböző kultúrákban általában azért költöztetik a férj családjához, hogy ellenőrizhető legyen szexuális élete, azaz a férj szülei nagyobb genetikai biztonságban legyenek az unokákat illetően. Jellemző még, hogy a nagyszülők érdekeltsége utódaik szaporodásában fordítva arányos az utódok számával. De ha csak egy gyerekünk vagy unokánk lenne, igencsak kényeztetjük, mert hosszútávon ő sikereink kovácsa. Ha viszont egyre több gyerekünk születik, a szülővé és nagyszülővé válás élménye fokozatosan csökken.

A gyerekek arra szelektálódnak, hogy minél több szülői ráfordítást szerezzenek meg. Többet, mint amennyit a szülő adna a többi gyerek miatt. Ebből származik az úgynevezett (tej) elválasztási konfliktus. A gyerekek azonban a testvérével szemben csak addig önző, amíg az önzés adta előny több, mint a testvérnek okozott kár kétszerese, mert a testvérek génjeinek átlag a fele közös. A gyerekek szelektálódnak ugyan a szülői intelmek, tanítások befogadására, a szülők azonban sokszor eltúlozzák befolyásuk mértékét. Így aztán a gyerekek számára gyakran kényelmetlenné válik a szülők túlzott gondoskodása, ami már lényegében az unokák érdekében történik. Ezt a gyerekek igyekeznek lerázni magukról, az új ideális forma a fiatal házások különköltözött családja. Ám így nem használódik ki a nagycsaládok adta előny, a tapasztaltabb rokonok ráfordítása. De a modern kor nemcsak a családot teszi neutrálissá, hanem a közösségeket is elsorvasztja, s így az ismerősök, szomszédok, barátok kapacitása is felhasználatlan marad a gyermeknevelésben. Barash azt hangsúlyozza, hogy a biológiaiak rovására végbement társadalmi fejlemények

*"megfosztották a gyermeknevelést attól a nyugalomtól és derűtől, amely valaha hozzá tartozott."*⁷⁴¹

Szociális stratégiák:

Csányi Vilmos mondja, hogy a majomfélék között a legnagyobb mértékű szociális vonzódást az embernél találjuk.

*"Faji jellegzetessége az embernek, hogy csoportokban él, a csoportjához ennyi szálal kötődik, a csoport nélkül képtelen lenne önmagát húzamosabb ideig fenntartani. Nagyon sokféle, genetikailag meghatározott tulajdonsága van az embernek, amelyben a szociális vonzódás kifejeződik."*⁷⁴²

Minden kultúrában megvan az ajándékozás, a javak megosztásának szokása például, ami eredetileg döntően genetikai meghatározottságú, ám a társadalmi ember többnyire rítus szerint ajándékozik karácsonykor, esküvőre, évfordulóra stb.

A nagytestű állatokra való vadászás az ember evolúciója során valószínűleg növelte az emberi együttműködés iránti igényeket, a nyelvi izoláció pedig létrehozta a csoportok közötti ellenségeség csoportselektációs nyomását. Azok a csoportok jutottak a legjobb területekhez, melyeknek tagjaiban a csoportösszetartás a legnagyobb volt. A nyelvi kommunikáció döntő szerepet játszott a közös csoportidentitás kialakításában. Így a szociális vonzódást kiegészítette az idegengyűlölet, a másik csoport tagjaival való szembenállás. Minden kultúrára jellemző, hogy könnyen lehet az embereket benne valós vagy vélt csoportérdekért együttes fellépésre vezetni vagy valamely idegen csoport ellen hangolni. Miután a továbbiakban az evolúció

*"különösen felgyorsult, kialakultak a modern ember tulajdonságai, és a kultúra kifejlődése révén újra megváltoztak a szelektációs feltételek, előtérbe került a csoportok közötti kooperáció, amely aztán a civilizációt eredményezte."*⁷⁴³

Önzés, önzetlenség:

A mások iránti önzetlenség arányos a rokonsági fokkal. De a csoportokon belüli segítségadás is fokozza az egyén adaptivitását, mert kis csoportokról lévén szó, rokonai is lehetnek benne; másrészt az egyén a csoporttól hosszú távon vissza is kapja a segítséget. A csoporthoz tartozás így jelentős lehet az önzetlenség esetében, míg a kívülállóság önzést és agresszivitást idézhet elő. Ugyancsak idős emberek önzetlensége is nagyobb, mivel altruizmusuk nem okoz szaporodási veszteséget a potenciál lecsökkenése miatt.

Dawkins szerint az önzés és önzetlenség biológiájának emberi jelentősége kézenfekvő. Szerinte az evolúcióban nem a faj, hanem az egyed előnye a fontos, hiszen génjeink alkotta gépek vagyunk, mely gének az állatvilágban évmilliókig fennmaradtak nagy konkurenciájú világ közepette. A sikeres génnek így könyörtelenül önzőnek kell lennie, s a gén önzése rendszerint az önző egyéni viselkedésben is megnyilvánul. Ám

⁷⁴⁰ Barash (1985), p.: 201.

⁷⁴¹ Barash (1985), p.: 205.

⁷⁴² Csányi (1986), p.: 205.

⁷⁴³ Csányi (1986), p.: 105.

*"vannak olyan sajátos körülmények, amikor a gén saját önző céljait legjobban azáltal érvélteti, hogy elősegíti az önzetlenség bizonyos korlátozott formáját az egyedi állatok szintjén... Bármennyire is szeretnénk az ellenkezőjét binni, az egyetemes szeretet és a faj egészének érdeke olyan fogalmak, melyek evolúciós szempontból egyszerűen értelmetlenek."*⁷⁴⁴

Hogy mégis van önzetlenség az embernél, az a tanult kultúra szerepére vezethető vissza. Tehát a genetikailag öröklött önzés és az emberi önzetlenség együttese rejtélyes dolog. Hiszen a gének hatását még nem ismerjük, ezért nem mondhatjuk, hogy nincs ebben hatásuk. Valószínűleg a túlélést befolyásoló szerepről van itt szó, ami bármilyen kicsiny is, a rendelkezésre álló hosszú idő miatt nagy a jelentősége. Ráadásul a látszólagos önzetlenség gyakran leplezett önzés.

*"Az emberi etika zavaros abban a tekintetben, hogy melyik szinten kívánatos az önzetlenség – a család, nemzet, emberfajta, faj vagy minden élő szintjén –, s ez tükröződik a biológiában is, mert nem világos, hogy az evolúció elmélete alapján melyik szinten kell önzetlenségre számítanunk."*⁷⁴⁵

Ide kívánczik Csányi kiegészítése, amely nem festi ilyen borúsra az eget:

*"Az állatok evolúciójában általában az egyedi szelekciót tekintik a fő szelekciós mechanizmusnak, még csoportban élő állatok esetében is. Az ember esetében, úgy látszik, megváltozott a szelekció mechanizmusa, és kialakult egy új, csoportokon alapuló szelekció."*⁷⁴⁶

Ezt valószínűleg a nyelv kialakulása tette lehetővé.

*"A nyelv egyfajta izolációs tényezőként jelent meg, csökkentette az egyes csoportok közötti kapcsolatot, a csoporttagok 'vándorlását' a csoportok között, meghozza olyan mértékben, hogy a csoportszelekció mechanizmusa érvényre jutott."*⁷⁴⁷

Kölcsönösség:

A kölcsönösség lényegében az önzetlenség azon alete, amikor nem a rokonsági fok, hanem a viszontszolgáltatás az altruizmus mozgatója. Az önzetlenség mértékét benne befolyásolja, hogy a közösségek tagjai mennyire ismerik egymást. A vidéki kisközösségek, kalákák és a nagyvárosi élet ellentétei mutatják ezt jól. Ezenkívül nagy még az altruista adaptivitása, ha a potenciális viszonzót aránylag nagy valószínűséggel tudja megcélózni. Így előnyben részesülnek a gyerekek, fiatalok a gondoskodást illetően az idősekkel szemben.

Ha viszont a közvetlen rokoni és ismerősi, valamint erős identitástudatú helyi vagy nemzeti közösségek egymás közti kapcsolatait tekintjük, hasonlóságokat találunk az egyének viselkedésével. Az egyén is, a kis közösség is a legnagyobb identitást élvező részt támogatja leginkább, míg az idegen, ismeretlen egyénnel és közösségekkel szemben akár támadólag vagy rabló módon is felléphet. Ezért van az, hogy az olyannyira elterjedt és nagy karriert befutott keresztény erkölcs zátonyra jut, ha idegenek között alkalmazzák. A társadalmi termelés, a nemzetközi munkamegosztás és a turizmus terjedése lehet az a tényező, amely a regionális közösségek önzését és idegengyűlöletét a kölcsönösség jegyében feloldja.

Egyéb genetikailag befolyásolt viselkedések:

Csányi szerint

*"az emberi csoportokra is jellemző a hierarchia; az, hogy a hierarchiák konkrét formája tanult dolog, az adott kultúrától függ, de minden kultúrában van valamiféle hierarchia. Minden kultúrára jellemző, hogy tagjai elfogadják a vezetők irányítását, azok bizonyos előnyöket, jogokat biztosítanak nekik. A csoporton belüli élet a hierarchia kialakulása miatt bizonyos konfliktusokhoz is vezet, úgy tűnik, a konfliktusok levezetése sok biológiai tényezőt tartalmaz. Az agresszió megnyilvánulási formái, valamint az agressziót levezető viselkedéselemek minden kultúrában azonosak."*⁷⁴⁸

Még ha kevésbé feltárt is, genetikailag determinált viselkedésünk lehet a szaporodás, a táplálkozás, a pihenés és szórakozás, az osztozkodás és a verekedés. Azért állítható ez, mert a genetikai hatás viselkedésünkre az emberiség életének legalább 99%-ában közvetlenül érvényesült. A kulturális befolyásoltság teljes érvényesülése lényegében csak az ipari társadalmakban valósult meg. Ugyanakkor hirtelen és nagymértékű kulturális változások megnehezítik, illetve lehetetlenné teszik az alkalmazkodást. Így korábban kisajátított privilégiumok eltűnhetnek, korábban kialakult viselkedésmódok új környezetben megrázó konfliktusokat okozhatnak.

Rá lehet még mutatni egyéb jelenségekre is az emberi magatartásban, amik szintén az evolúciós vagy genetikai hatás alá eshetnek. Ilyen például a férfiak fokozottabb mortalitása, ami fokozott szaporodási potenciájukkal függhet össze. Vagy a homoszexualitás, amiben az oldalágon terjedő altruista géneknek adható szerep. De ide sorolható talán az emberi szexualitás intenzitása, ami a nő elvesztett ösztromszárával és rejtett ovulációjával lehet kapcsolatos, és a szexuális aktus állatoknál szokatlan intimitása is. Ezeknek és más ilyen, genetikailag determinált viselkedéseknek a feltárása azért fontos, hogy ne iktatódjanak ki a mai életünkéből, illetve ne torzuljanak

⁷⁴⁴ Barash (1985), p.: 13,

⁷⁴⁵ Barash (1985), p.: 22.

⁷⁴⁶ Csányi (1986), p.: 101.

⁷⁴⁷ Csányi (1986), p.: 101.

⁷⁴⁸ Csányi (1985), p.: 121.

túlságosan el, ne okozzon hiányuk esetleg visszafordíthatatlan negatív folyamatot az emberiség jellemzőiben, életében.

Esetleg a genetika tudományos és köztudatbeli újabb időkben tapasztalt előretörése úgy is felfogható, mint a régi vallásos szabályozás helyettesítője. Azaz mivel Isten és a vallás sokak számára elvesztette a mindennapokat irányító szerepét, ugyanazt a szigorú törvényt az emberi viselkedés számára, amit korábban Isten nyilatkoztatott ki és követelt meg, mostanság a genetika tudománya jelenti. Más kérdés, hogy az isteni kinyilatkoztatást is emberek kapták, értelmezték és jegyezték fel az utódok számára, azaz annak forrása ugyanaz is lehetett, mint a genetika tudományáé. A szigorú vallási parancsok elkerülhetetlen betartása mindenesetre jobban érvényesítette a kinyilatkoztatás mondanivalóját, mint a genetika tudományának mai alig szankcionálható ajánlásai.

Tanulságok:

Az ember nem valamiféle kivételezett, egyedülálló lény a világmindenségben. Mivel vonatkoznak rá a biológia törvényei, ezek korlátozzák is lehetőségeit, s meg kell hogy szabják fejlődése irányát. De kulturális hagyományai révén az ember máris legyőzött számos, az állatokra jellemző evolúciós nyomást. Értelmének segítségével bizonyos meghatározott funkciókra olyan intézményeket és szerkezeteket képes alkotni, melyek kiküszöbölik az élő szervezetek ama területen ható fizikai és biológiai hátrányait (például az igazságszolgáltatás vagy a mai közlekedés szabályozása). Mivel az emberek millióira nemcsak a kulturális hatás érvényes még továbbra is, hanem magatartásuk alapjait a genetikai hatás is alakítja, azok a globálisan ható tendenciák, amik ellentétben állnak a biológiai létünkkel (például környezetszennyezés, monopolizáció, protekcionizmus, kontraszelekció, elidegenedés, elszívárosodás, elnyomorodás, éhezés, alultápláltság stb), gyors társadalmi orvoslást kívánnak, ne-hogy megakasszák a kulturális evolúció folyamatát.

Hogy mindezeket figyelembe véve mi is a teendő, arra csak szerény elképzeléseink lehetnek. A szociobiológia ezért nem harsogó tudomány, ezért fogalmaz feltételes vagy megengedő módon általában. Biztos, hogy eredményt csak szerény program hozhat, ami figyelembe veszi a bizonytalanságokat is. Ugyanakkor a világ globális irányítása, illetve a globális problémák megfelelő kezelése még nem megoldott földünkön, ezért is kell szerényebben tervezni ezen a téren.

És van még tennivaló a nemzeti keretekben is a felvilágosítás, kulturáltság növelése, higiénia, mentálhigiénia stb. területén. Mindenekelőtt azonban a gyermekvadás és gyermeknevelés terén kell érvényre juttatni a szociobiológia által feltárt eredményeket és az azokra alapozott követelményeket. Hogy gyermekeink megszerzhessék, elérhessék azt az evolúciós színvonalat, amire a jövőben szükségük lehet. Szintén fontos a közösségek és kultúrák kapcsolatának, egymás megismerésének fokozása, különösen az egyéni tájékozódás és kapcsolatfelvétel által. Javíthat a mai helyzeten magának a humánológiai szempontnak a széleskörű érvényesítése is, hogy az emberi magatartás körülményeit és feltételeit javaslatok szerint lehessen megváltoztatni, fejleszteni. Az alkalmazásnak és figyelemfelkeltésnek mindazonáltal egyik legalkalmasabb terepe az orvosi munka gyakorlata lehet, de kidolgozandók irányelvek az óvodai és iskolai pedagógia számára, vagy a párválasztási tanácsadók számára és egyéb, szempontunkból frekvenciát helyszínek és funkciók számára is.

9) Logika és érték: René Descartes eszméje az élet értelméről

Az élet értelme: az igazság megismerése – a megismerés igazsága:

Descartes az élet értelméről vonatkozó nagy és örök filozófiai kérdésre az ész erejébe vetett bátor hittel és következetesen érvényesített módszer segítségével kereste a feleletet. Ezzel új utat tört a filozófiában és az emberi gondolkodásban. Már nem azt tartotta az ember lényegének, hogy nyomorult és bűnös, hanem azt az erőt, amivel megértheti a világegyetemet és elősegítheti az emberiség boldogulását. Ezért főként az ember megismerő képességével foglalkozott, s annak, azaz az észnek a vizsgálati eredményeiből vezette le magát az ész tartalmát is. Így magát a gondolkodást tekintette az erkölcsi tevékenységnek, s nemcsak az általa elérhető eredmények miatt, hanem a gondolkodás minősége miatt is, minthogy az igazság elragadtató csodálatának legemelkedettebb szenvedélye mozgatja. Descartes szerint az ember igazságkeresése azért örömteli, mert az erkölcsi jó az igaz tudásán alapul, a kettő könnyen összeolvad, és az igazság megtisztít a rossztól. Ugyanakkor minden bűn tudatlanságból származik, a rossz az elégséges igazság hiánya. Az igaz tudás a szellem szabadsága, mentes a szeszély, az önkény szenvedélyétől.

Hogy mi az igazság, az Descartes számára egyébként nem volt probléma, mert azt az isteni kinyilatkoztatás, az Evangélium szerint megmutatta. Az ő kérdése az volt, hogy miképpen lehet ezt a kinyilatkoztatott igazságot az emberi észből is megismerni. A világ és az ember viszonyáról szóló keresztény tanítás, előírás elfogadásán túl Descartes arra kérdez rá, hogy valójában mit tudhat, minek a megismerésére képes a keresztény ember. S még mielőtt ezt a világréteket megfogalmazná, Descartes megvizsgálja a lehetséges megismerési módokat. Kora tudományai közül a matematikát találja a legbizonyosabbnak, ezért arra az elhatározásra jut, hogy a matematika törvényeit tekintse logikának és az ész törvényeinek. Mivel a tudományok szerint az egyetlen ész megnyilvánu-

lásai, csak egyetlen ész, egyetlen tudomány és egyetlen módszer van, illetve lehet. A tudás az igazság belátása: vagy intuitív módon a végső, egyszerű oszthatatlan elemek, velünk született örök elvek, lelki igazságsírák esetében, vagy deduktív módon a tudás induktív és deduktív láncolatába való beilleszkedéssel. Előbbiek a gondolkodás ébresztői, amelyekhez az utóbbiak bonyolult feladatai kapcsolódnak.

Az igazságkereső elme eljárásának szubjektív helyességéről az evidencia tudata gondoskodik. Ezért a legfőbb módszertani szabály semmit se tartani igaznak, amit nem látunk tisztán és világosan annak. A tudomány fejlődésének útja eljutni e világos fogalmakhoz a zavarosaktól, a filozófiáé eljutni a feltétlen bizonyossághoz, azaz egyetlen biztos tételhez, kiinduláshoz, amiből dedukcióval az egész világkép megszerkeszthető. A legelső, közvetlenül belátott önmagában evidens tétel, aminek igazságához kétség sem férhet, hogy ha gondolkodom, vagyok is. Az öntudat e valósága tehát tudósít a létezők teljes köréről, mert a gondolkodás lelki tevékenységét a megismerés tárgyai keltik bennünk. A tudatunk a létezők háromféle természetéről értesít bennünket a gondolkodási képzetek három fajtájának megfelelően. Ezek az önkényesen magam által alkotott képzetek és okozó létezőik, mint a kentaur, a hippogriff; a külső világ mozgásai alkalmával az érzékek révén szerzett képzetek és okozó létezőik; s a mindenki által elgondolható velünk született képzetek és okozó létezőik, mint az igazság, az Isten.

Lélek és ismeret, logika és érték párhuzamai:

Descartes a természet jelenségeit tisztán a matematika törvényeivel kifejezett mechanikai törvényekkel magyarázta, ahol az ész a matematikailag megállapítható mennyiségeket ismeri meg, míg a zavaros érzéki elképzelést a tapasztalat csak tájékozódásra használja. Istent, mint a világ mozgása okát is szerepelteti a gépisen lezajló világfolyamatban. Az anyag lényegének a kiterjedést, a térbeli mennyiséget tartotta, elvetve minden rejtett minőséget. A természet esetében a matematikai dedukciót a kísérlet módszerével egészítette ki és igazolta. A mozgás *a priori*: kiterjedése törvényeit a mechanika szükségszerű észkövetelményeinek tartotta, mert a tapasztalat rájuk támaszkodva feltételezi és igazolja őket. Az anyag, mint a kiterjedt tér, összefüggő végtelen, s nem atomos. Üres tér sincs, ha a test és a kiterjedés azonos. A tér az anyaghoz hasonlóan végtelenül osztható, tér és anyag egyetlen szubsztanciális valóság. A mozgás a testek kölcsönös helycseréje, a levegő- vagy vízáramláshoz hasonlóan. A valóságos mozgás az örvénylő körmozgás, ami a súlyt, a hőt és a fényt is okozza. Eszerint mozognak az élő organizmusok is, mert az élő test bonyolultabb gépezet, a fiziológia bonyolultabb fizika. Az állatok és az ember teste egyszerű automata.

Az élet célja: megismerés és etika:

Descartes már 1637-ben hangot adott annak a vágyának, hogy a világ megismerésének nagyszabású kísérletével végül eljusson a minden emberi cselekedetre kiterjedő etika kidolgozásához.

*"Legfőbb kívánságom mindig az volt," mondja, "hogy megtanuljam az igazat megkülönböztetni a hamistól avégből, hogy tisztán lássak cselekedéseimben és biztonsággal haladjak előre ebben az életben."*⁷⁴⁹

Ezzel kapcsolatban a skolasztikával szemben így érvelt:

*"Mert fogalmaim megmutatták nekem, hogy el lehet jutni olyan ismeretekhez, amelyek rendkívül hasznosak az életben, s hogy ama spekulatív filozófia helyett, amelyet az iskolákban tanítanak, lehet találni egy gyakorlati filozófiát, s ezzel a természetnek mintegy uraivá és birtokosainá válhatnánk."*⁷⁵⁰

1644-es könyve előszavában pedig az etikáról ezt mondja:

*"Az egész filozófia egy fához hasonlatos, melynek gyökerei a metafizika, törzse a fizika, és az e törzsből kinövő ágai pedig az összes többi tudomány, melyek a három legalapvetőbbre, tudniillik az orvostudományra, a mechanikára és az erkölcsstanra, egy olyan legmagasabb és legtökéletesebb erkölcsstanra vezethetők vissza, amely a többi tudomány teljes ismeretét előfeltételezve, a bölcsesség legvégső foka."*⁷⁵¹

Ám ezt a természet urává és birtokosává tevő gyakorlati filozófiát 1649-es utolsó művéig nem dolgozta ki. Mert nála a természetet igába hajtó gyakorlati filozófia nem más, mint az emberi természet megzabolázására szolgáló etika.

Addig pedig, míg etikája el nem készült, az *Értekezés a módszerről* egyfajta ideiglenes etikáját érvényesítette. Descartes az ideiglenesség ezen alaphoz nélküli etikájáról írja:

"Gyakran az élet sem tűr halasztást a cselekvésben, ezért nagyon is igaz az: ha nem tudjuk felismerni a legigazabb nézetet, a legvalószínűbbet kell követnünk. Sőt, ha az egyiket a legkevésbé sem látjuk valószínűbbnek, mint a másikat, mégis valamelyikre el kell határoznunk magunkat, s ezt azután nem szabad többé kétesnek tekinteniünk, amennyiben a gyakorlatra vo-

⁷⁴⁹ Descartes (1980), p.: 172.

⁷⁵⁰ Descartes (1980), p.: 202.

⁷⁵¹ Descartes (1996), p.: 16.

natkozik; így kell tenniünk, mintha egészen igaz és egészen bizonyos volna, mert ilyen az az érv, amelynek alapján erre határoztuk el magunkat."⁷⁵²

Ezek az elvek szorosan kapcsolják Descartes filozófiáját a sztoikus és az arisztotelészi hagyományhoz, amit ő maga is elismer, amikor hangoztatja törekvését, hogy a legmérsékeltőbb és a szélsőségektől legtávolabb eső véleményekhez tartsa magát.⁷⁵³ Az állhatatosság sztoikus fogalmát⁷⁵⁴ is használja:

*"Második vezérelvem az volt, hogy a lehető legszilárdabb és legelhatározottabb legyek cselekedeteimben, s hogy éppoly állhatatosan kövessem a legkétségesebb nézeteket is, ha már egyszer erre elhatároztam magamat, mintha a legbiztosabbak volnának."*⁷⁵⁵

Az élet célja: a bölcsesség:

Amint azt *A filozófia alapelveinek* fa-metáforájában is, Descartes már 1647-ben Picot abbéhoz írott levelében megfogalmazza igényét, hogy az összes tudomány deduktíve egy

"legmagasabb és legtökéletesebb erkölcsstanra" vezethető vissza, amely *"a többi tudomány teljes ismeretét előfeltételezve, a bölcsesség legvégső foka"*.

A fa-metáforában megjelenő metafizikai gyökérzet az etikában hajtja ki utolsó és legtökéletesebb hajtását. Ez a metafora azt jelenti, hogy a metafizika princípiumai által nyílik út a végső etikai konzekvenciák levonására, és Descartes a dedukció módszerével jut el azokhoz. A Picot-levelben Descartes saját műveinek szellemi útját ismerteti a címmel, amely a filozófia gyökérzetétől, a metafizikától eljut az utolsó és legmagasabbrendűre: az erkölcsstanig.

*"Ezután, végül, ki kell fejtenem tudományosan az orvostudományt, az erkölcsant és a mechanikát."*⁷⁵⁶

A három tudomány, mely a fizika törzsének három hajtása, a legszorosabb egységet alkot, és az etika nagy hatást fejt ki az orvoslásra és fordítva, míg az emberi test működése a kor legnagyobb reményű tudományának, a mechanikának az eszközeivel fedezhető fel, amely viszont visszahat az etikára is. *A filozófia alapelvei* eredetileg hat részben tárgyalta volna a descartes-i filozófiát, azaz annak summájául szánta szerzője. Ebből azonban csak négy készült el, s *A Földről* című negyedik rész végéhez közeledve Descartes a következőket írja:

"Azzal fejezném be teljesen a filozófia alapelveinek ezt a negyedik részét, ha két másikkal egészíteném azt ki. Az egyik az állatok és a növények természetéről szólna, a másik pedig az ember természetéről, úgy, ahogyan célul is tűztem ki magamnak." (Descartes, 1996. 117)

Mivel *A filozófia alapelvei* eredetileg latinul 1644-ben elkészült, így a tervezett hatodik rész töredékes megvalósulásaként kell értékelnünk a néhány évvel későbbi befejezetlen *Az emberi test leírása* (1647–48) és a *A lélek szenvedélyei* (1649) című írást. Ugyanakkor *A filozófia alapelvei* "megelőlegezett" hatodik részeként is kezelhetjük az *Értekezés az emberről* című művet, melyet Descartes *A világ értekezéseibe* építve 1633-ban publikált volna, de a Galilei-per miatt visszariadt ezek kiadásától. *A lélek szenvedélyeiben* a legnagyobb mértékben felhasználja az emberről szóló értekezés eredményeit, különösen a mechanikus fiziológia emberképét és az emberi test működési automatizmusának jellegzetességeit. A test gépezetként való értelmezését éppen e művekben fejtette ki.

Test és lélek, metafizika és etika paradoxonai:

Descartes számára a legfőbb kérdés az, hogy miként lehetséges a testi és lelki funkciók szétválasztása. Ez talán a legsúlyosabb probléma a Descartes-i filozófiában. A *res cogitans* és a *res extensa*, – a gondolkodással: lélek, ész, értelem, és a kiterjedéssel: anyag, test meghatározott két szubsztancia – szigorú szétválasztása paradoxonokat eredményez a Descartes-i metafizikában és etikában egyaránt. A belső és külső érzetek szétválasztása eredményezi először a lélek–test dualitását még *A filozófia alapelveiben*. Eszerint a természetes vágyakozások: éhség, szomjúság stb és a szenvedélyek: öröm, bánat, szeretet, harag stb alkotják a belső érzeteket. A külső érzetek pedig az öt érzék útján jönnek létre.⁷⁵⁷ A belső és külső érzetek közösek abban, hogy hatásukat az idegek által a lélekre fejtik ki. A voltaképpeni érzetek nem abban a testrészen jönnek létre, amelyek kívánják vagy elszennvedik eme érzeteket, hanem az agyban székelő lélekben. Így a lélek nem oszlik szét az egész emberi testben, hanem az agynak, az értelem szervének lesz alávetve, amely őt a józan ész szabályos vezetésének csálhatatlan módszere által szabályozza. A józan ész a lélek koronás urává válik.

⁷⁵² Descartes (1993), pp.: 37–38.

⁷⁵³ Descartes (1993), p.: 35.

⁷⁵⁴ Vö. Descartes (1993), p.: 38.

⁷⁵⁵ Descartes (1993), p.: 37.

⁷⁵⁶ Descartes (1996), p.: 18.

⁷⁵⁷ Descartes (1996), p.: 118.

Descartes filozófiájának több oldalról is központi kérdése a legtökéletesebb etika kidolgozása. Az *Értekezés* első vezérelve:

*"Engedelmeskedjem hazám törvényeinek és szokásainak, állhatatosan ragaszkodjam ahhoz a valláshoz, amelyre Isten kegyelméből gyermekkorom óta oktattak, minden más dologban pedig a legmérsékeltőbb és a szélsőségektől legtávolabb eső véleményekhez tartsam magamat, azokhoz, amelyeket a legokosabb emberek, akikkel majd érintkezniem kell, tettek magukévá a gyakorlati életben."*⁷⁵⁸

A második vezérelv:

*"A lehető legszilárdabb és legelhatározottabb legyen cselekedeteimben, s hogy éppoly állhatatosan kövessem a legkétségesebb nézeteket is, ha már egyszer erre elhatároztam magamat, mintha a legbiztosabbak volnának. Úgy vagyok ezzel, mint az erdőben eltévedt utazó: nem szabad neki ide-oda bolyongania, majd az egyik, majd a másik irányban, még kevésbé szabad egy helyben megállnia, hanem mindig a lehető legegyszerűsebben kell haladnia egy irányban, s ezt még akkor sem szabad semmis okokból megváltoztatnia, ha eleinte talán csak véletlenül választotta is."*⁷⁵⁹

A harmadik vezérelv:

*"Mindig arra törekedjem, hogy inkább magamat győzzem le, mint a sorsot, inkább kívánságaimat változtassam meg, mint a világ rendjét; s egyáltalán ahhoz a hithez szokjam, hogy csakis gondolataink vannak egészen hatalmunkban, úgyhogy ha a külső dolgokra nézve megtettünk mindent, ami tőlünk tel, akkor mindaz, ami hiányzik a sikerhez, számunkra teljesen lehetetlen."*⁷⁶⁰

A három vezérelv nem lapos konformizmus, hanem ideiglenes etika arra az időre, ameddig Descartes ki nem dolgozza a végleges etikáját. Az *Értekezés* második fejezetének végén álló négy szabály a tiszta és világos (*clare et distincte*) fogalom- és ítéletalkotásra annak a programnak a beteljesítője, amely szerzője szerint az egész *Értekezés* célja. E négy szabály különös fénybe állítja az ideiglenes etika három szabályát, s az azt csak látszólag elismétlő Erzsébet-levélbéli három erkölcsi szabályt: „Az első: használja mindig arra elméjét, hogy lehetőségeihez képest megismerje, mit kell tennie és mit nem szabad tennie az élet különféle helyzeteiben.

A második: a szilárd és állhatatos elhatározás, hogy végre is hajtson mindent, amit értelme tanácsol, anélkül, hogy szenvedélyei vagy vágyai ettől eltértenék; s gondolom, éppen az elhatározás e szilárdságát nevezhetjük erénynek, jóllehet nem tudok róla, hogy bárki is így magyarázta volna; inkább több fajtáját állapították meg, mindegyiknek külön nevet adva, a tárgyak szerint, amelyekre vonatkoznak.

A harmadik pedig az, hogy miközben, amennyire teheti, értelmét követve cselekszik, a javakat, amelyek nincsenek a birtokában, ugyanebből az okból hatalmán kívül levőknek tekinti, s ily módon szokja meg, hogy ne vágyódjék utánuk; mivel csak a vágy és a sópánkodás vagy megbánás akadályozhat meg abban, hogy elégedet-tek legyünk:

*„de ha mindig azt cselekedjük, amit értelmünk diktál, sohasem lesz okunk megbánásra, ha akár a későbbi események azt mutatnák is, hogy tévedtünk, minthogy ez nem is a mi hibánkból történt."*⁷⁶¹

Descartes már nem az *Értekezés* három vezérelvét idézi fel, bár szöveg szerint arra utal. Az elme működésének a szabályos értelemvezetésre kell épülnie, s nem a konformistának tűnő szokásra, vallásra, törvényre és "a legokosabb emberek" véleményére. Az individuum itt magára marad, de éppen ez szabadítja fel a szokások járma alól. Az egyéni értelem helyes használata adja kezébe a megelégedettség, ezáltal a boldogság lehetőségét. A második szabályban egyrészt "a szilárd és állhatatos elhatározás" az értelem tanácsának köszönhető, nem pedig az "eltévedt utazó" tanácstalan vigasztalásának. Az értelem törvényadóvá emelkedik, s éppen nem azt tanácsolja, hogy "állhatatosan kövesse a legkétségesebb nézeteket is". A helyesen vezetett értelem ugyanis kétségtelen tanácsokat képes adni. Másrészt először válik a descartes-i szabályok koherens részévé a szenvedély az értelem elleni ellentmondása.

Az értelem tanácsának követését az *Erzsébet-levélbéli* a szenvedélyek és a vágyak gátolhatják, de a szenvedély és a vágy itt még nem kap kellő megkülönböztetést, azaz egymástól nem elkülönített. A harmadik szabály a tőlünk függő és tőlünk nem függő dolgok szétválasztásában látja az elégedettséghez (boldogsághoz) vezető utat, s ebben a vonatkozásban határozottan felidézi az *Értekezés* harmadik vezérelvét a sztoikus tanítás nyomán. De az *Értekezés*-beli vezérelvben ez kiegészül a sors akaratának elfogadásával, illetve az Én, valamint annak kívánságainak legyőzésével. Ezzel szemben a hercegnőnek szóló levél szövegében az értelem előírása szerinti cselekedet soha nem ad okot a megbánásra. Ezzel eltűnik a konformizmusnak még a látszata is, mert mindhárom szabályban élénk lép az értelem mint az életvezetés kérdéseinek törvényadója.

⁷⁵⁸ Descartes (1992), p.: 35.

⁷⁵⁹ Descartes (1992), p.: 37.

⁷⁶⁰ Descartes (1992), p.: 38.

⁷⁶¹ Descartes (1977), p.: 45.

Az élet értelme: a boldogság:

Végül Descartes szerint

„nem minden vágy összeférhetetlen a boldogsággal; csak azok, amelyeket türelmetlenség vagy szomorúság kísér. Az sem szükséges, hogy értelmünk sobase tévedjen; elég, ha lelkiismeretünk tanúsítja, hogy mindig azt cselekedtük, szilárd elhatározással és erénnyel, amit legjobbnak ítélünk, s akkor maga az erény elegendő, hogy elégedettek legyünk ebben az életben. Mégis, minthogy lelkiismeretünk, ha nincs megvilágítva az értelemről, tévedhet, vagyis a jó akarása ározása rossz cselekedetekre is vezethet, mivel jónak véljük őket, és a belőle eredő elégedettség nem szilárd; s minthogy ezt az erényt általában a gyönyörrel, a vágygal és a szenvedélyekkel állítják szembe, nagyon nehéz gyakorolni, viszont az értelem helyes használata, amely a jó igaz megismerését adja, megakadályozza az erény tévelygését, sőt a megengedett gyönyörökkel egyezkedve, oly könnyűvé teszi gyakorlatát, s feltárva előttiünk természetünk lényegét, olyannyira korlátozza vágyainkat, hogy az ember boldogsága minden kétségen kívül az értelem e helyes használatától függ, s következőleg a helyes használat elsajátításának megtanulása a lehető leghasznosabb foglalatosság, s egyszerűsége, minden bizonytalansággal, a legkellemesebb és legderűsebb is.”⁷⁶²

10) A modern eszmék

Korszakhatár a tudományban:

A fizika – filozófia és a többi tudomány számára jelentős – forradalmát a matematika fejlődése alapozta meg. Kialakult a nem euklideszi geometria, amivel már a szemlélet apriori tere és a fizika tere elkülönült egymástól. A kvantumelmélet (Max Planck) és a speciális és általános relativitáselmélet (Albert Einstein) pedig már fordulatot hozott, olyan továbblépésekkel, mint a hullámmechanika (de Broglie, Schrödinger, Dirac), a kvantummechanika (Heisenberg, N. Bohr) és a magfizika. Megjelent a hosszúság tömörülése, az idődilatació, a tér-idő kontinuum és a tömeg-energia azonosság fogalma. A még a 19. században is uralkodó szigorú atomi kauzális természetbeli determinizmus alapfeltételezését és minden jelenségnek – a legegyszerűbb végső elemi létező – anyagból való magyarázatát hirtelen megrendítették és felváltották az atom belsejébe hatoló fizika új felismerései. Ezek szerint az atomok olyan igen összetett szerkezetek, amelyek leírásához a fizikának szüksége van a matematika – szemlélettől teljesen elvont – formuláira. Sőt az energia fogalmával összeolvadó anyagfogalom, – az anyag mint az energia megnyilatkozása, – szintén magyarázatra szorult. Az új elemi építőkövek már nem tisztán anyagi részecskék, s az elektron a vizsgálati feltételektől, a megfigyelés eszközeitől függően hol pontszerűnek, hol pedig hullámtermészetűnek bizonyult. Azaz a mikrofizikai szinten nem lehet megfigyelést végezni beavatkozás, a megfigyelt folyamat befolyásolása nélkül, ami még a kauzalitást is statisztikai valószínűséggé változtatja. Így a világkép kiszélesült és kiterjedt a klasszikus fizika határain túlra, s a világ új szemlélete jelentkezett az igen nagy és igen kicsi fizikai tárgyak esetében.

A biológia fejlődéselmélete új emberképhez vezetett, mert megingott az emberről mint a teremtés koronájáról való kép. Darwin természetes kiválasztódás gondolatát – melyet később olyan felismerések támasztanak alá és szélesítenek ki, mint a genetika és a molekuláris biológia – az emberre is alkalmazták. Az embert is besorolták az élet evolúciójába, az ember csupán az életfolyamat egyik összetevő részévé vált. E felfogásban végül a biotikus evolúció a kozmikus evolúció különleges esetévé lett, ami újra viszonylagossá tette az élő és élettelen anyag közti hagyományos, a preszokratikus hűlozoizmus megszüntével támadt szakadékot. Ugyanakkor a túlélési alkalmazkodásban az evolúciós folyamat mutációja a véletlent, szelekciós nyomása a szükségszerűséget mutatta fel, ami szerint az evolúció törvényei a fejlődéssel együtt születnek. Így az anyag önszerveződése utólag stabilizált harmóniát alkot, az evolúcióban nincsen sem terv, sem okság, sem célszerűség. S a fejlődési gondolat aztán kiterjedt az antropológia, a kultúra és a kozmosz:kérdésköre kérdéskörére. Végül Haeckel mondta ki a biogenetika emberre is érvényes alapszabályát, hogy az egyedfejlődés a fajfejlődés rövid és gyors megismétlődése. A világ isteni irányítása helyére tehát a fejlődéselmélet lépett és az ember igen sikeres állatként értékelődött, aki Isten teremtményéből a természet bizonytalan végű kísérletévé vált. A csak az emberre jellemző tudat sem volt már a világmindenség irányítója, hanem csupán az anyag evolúciója során véletlenszerűen, viszonylag kevés ideje az emberrel együtt keletkezett tulajdonság. Az emberi értékek csak az ember világában léteznek, és akár a valóság, akár a társadalom, a kultúra és az értelem struktúrái a biológiai sikerért küzdő ember eléggé önkényes önkifejezési módjai. S bár az ember az evolúció élvonalaként a legcsodálatosabb teremtmény, nem több az állatoknál, akiknek nincsenek magasabbrendű céljaik. Az emberi fajnak sincs az univerzumban hosszú távú kilátása a sikerre, az egyén pedig a halállal biztosan teljesen megsemmisül.

A pszichológia is új dimenziókat tárt fel az ember saját magáról vallott elképzeléseiben, különösen a pszichoanalízis megjelenésével. Sigmund Freud megerősítette a biológia darwini meglátásait, amikor meggyőzően bizonyította, hogy az emberi viselkedést, a tudatos cselekvést a tudatalatti határozza meg. Ez igen sötét oldalakkal gazdagította az emberi tudatról való addigi képet. A psziché eme kijózanítóan sötét mélységeit az álmok, a fantáziák és a pszichopatológikus jelenségek elemzésével magyarázta. Ez a freudi pszichoanalízis rávilágított a

⁷⁶² Descartes (1977), p.: 46.

neurózis szexuális etológiájára és demonstrálta a gyermekkori élmények fontosságát, melyek kondicionálják a felnőtt életet. Felfedezte az Ödipusz-komplexust és bizonyította a mitológia és a szimbolizmus jelentős lélektani szerepét. Feltárta az én mint ego, a felettes én mint superego és az ösztön-én mint id pszichikai szerkezeti elemeket. Olyan mechanizmusokat is felfedezett, mint a hárítás, az elfojtás és a kivetítés, és még sok egyéb módon hozta felszínre a tudat jellegét és belső dinamizmusát. Ilyen módon a pszichoanalízis valóságos kinyilatkoztatásként hatott a 20. század első felének gondolkodására. Freud a tudatalatti és a racionalis vizsgálatával ugyan mintegy betetőzte a felvilágosodást, ám egyúttal szét is zúzta annak egyetemes racionalitás tudatát, amikor bemutatta a ráció mögötti nem-racionalis erők félelmetes tömegét. Ráadásul ez az irracionális alkalmatlannak mutatkozott az értelmi elemzésre, a tudatos befolyásolásra, s mint ilyen elsődlegesnek, alapvetőbbnek hatott a felszíni, másodlagos tudatos én törekvéséhez, sebezhetőségéhez képest. Ezzel nyilvánvalóvá vált, hogy a psziché is erős biológiai, tudattól független ösztönök irányítják, s az ember szabadságérzete ugyanúgy üres, mint a civilizáltság racionalitása, erkölcsi tudata vagy vallásos érzülete. S mivel ezek az ösztönök amorálisak, agresszívok, erotikusak és különféleképpen perverzek, a pszichológiailag tudatos egyén többé nem számíthatott másra, mint örök meghasonlottságra, elfojtásra, neurózisra, elidegenedettségre. Az ember sorsa az állandó küzdelem lett saját természetével, s az Isten mint gyermeteg kivetítés mellett az ösztön-énből csak nemrég kialakult értelem magasztossága is megszűnt. Az irracionális motivációkat és vadállati impulzusokat ráadásul a kor történelmi eseményei is bizonyították. Így hát az ember nemcsak isteni jellegét, de már emberségét is kezdte végleg elveszíteni, mivel a tudományos gondolkodás botrányos ösztönlényét egyre inkább belesüllyesztette az ősi istenektől általa megfosztott világba.

A nyelvi fordulat:

Mivel sok ismeretterület magas absztrakciós szintet ért el, ugrásszerűen fejlődtek a tudomány nyelvi eszközei. Az új tudomány-formalizálás, – az ismeretek logikai-matematikai elemzése, például az elméleti fizika matematikai apparátusának értelmezése, – egyenesen tudományos forradalomhoz vezetett. A tudományos nyelv elemzése azonban előidézte a matematika alapjainak a válságát, mert például az axiomatikus módszer, a deduktív logikai elméletek kérdésessé tették a matematikai egzisztenciát, a matematikai elméletek viszonyát a valósághoz.

A *nyelvi fordulat* az ismeretelmélet szemantikai színezetét hozta magával, a jelentésproblémák megjelenését. Eltűnt a tudomány és az empiria közvetlensége. Az ismerettartalom már nem fért a fogalmak kereteibe. Megindult a jelrendszerek interpretációja, azaz a jelek logikai-ismeretelméleti kutatása. Mindez nyelvfilozófiához vezetett, a nyelv és a szimbolizmus általános vizsgálatához, a jelentés mint filozófiai kategória megragadásához. Ernst Cassirer felvetette a tárgyak szimbolikus funkcióját. Eszerint az adott kultúra közös gondolatai, érzései jelennek meg a tudományos és a köznyelvben, a művészetben, az erkölcsben, a filozófiában. Az ember a szimbólumokkal túlhalad saját korlátain a kollektív pszichikai folyamatban. A természeti és a mesterséges tárgyaknak egyaránt emberi jelentése van.

A halmazelmélet eredményei összefonódtak a logikával, s megvalósult a matematika logikai alapjának kidolgozása. Azaz a matematika visszavezetése az aritmetikára, s az aritmetika ráépítése a halmazok absztrakt elméletére, melyek fogalmai általánosságuk miatt egyjelentésűek a logikai fogalmakkal. Az olyan matematikai logikusok, mint Frege, Peano, Peirce, sajátos logikai problémákkal foglalkoztak: a szám mint alapfogalom logikai megalapozásával, axióma-rendszerek ellentmondásmentessé, függetlenné és teljessé tételével, azaz a 20. század eleji – a fizikaihoz hasonló – matematikai válság elhárításával.

A *halmazelmélet*, mint a logika matematikai megalapozása a halmazelméleti paradoxonokkal több problémát is magával hozott a logikai alapokban, alapfogalmakban és következtetési módokban. Ezek analógiásan a formális logika paradoxonaként jelentkeztek. Ilyen például a Russell–Zermelo-féle paradoxon, miszerint ha a rendes halmazok nem tartalmazzák magukat elemként, s a nem rendes halmazok pedig elemei saját maguknak, akkor az összes rendes halmaz halmaza milyen. Csapdát rejt magában, hogy ha a halmaz rendes, egyben nem rendes is. Ilyen példa a borbély a faluban, aki attól az, hogy mindenki mást borotvál, akik így maguk nem borotválkoznak. De akkor ő maga milyen minőségben borotválkozik meg? Ha borbélyként tenné, akkor nem borbélyt borotválna a borbély definíciója szerint. Nem borbélyként pedig, a nem borotválkozók közé soroltan nem borotválkozna, ha borotválkozna. (Az eleai Zénón óta nem találkoztunk ilyesmivel.) Egyébként a rendes halmazok gyakoribbak. Például a nemzetség nem egyetlen ember, a csillagkép nem egyetlen csillag, az ásványgyűjtemény nem egyetlen ásvány. Megjelentek aztán szemantikai, ismeretelméleti paradoxonok is, a megnevezés, a meghatározás és az igazság fogalmáról.

A paradoxonok hatására megváltoztak a halmazelmélet alapjai, pontosabban definiálták a halmaz fogalmát, elemezték az ítélet logikáját és megvizsgálták a nyelv logikai mechanizmusait. Frege kimondta az axiómák összefüggését a nyelvhasználat természetével, s feltárta a természetes nyelv kétértelmű, bizonytalan kifejezéseit. Így a nyelv modern vizsgálata Frege, majd Russell érdeme. Utóbbi Whiteheaddel közösen kidolgozta a matematika alapelveit. Alapfogalomnak az elemi vagy atomi kijelentéseket tartva, melyek a legegyszerűbbek, mert az individuumról tulajdonságot, vagy individuumok közötti viszonyt állítanak. Ezekből épül fel az összes többi kijelentés, amikor különböző műveletekkel atomiból molekuláris kifejezéseket képeznek. Az általános kijelentések

analízise során pedig azokat a kijelentés–függvényből kvantifikációval képzett kijelentésekként értelmezhetjük. A halmazelméleti paradoxonok oka a halmaz fogalmának korlátlan alkalmazása, a nyelvi paradoxonoké a nyelv logikája, azaz a helytelenül képzett általánosítások körbenforgása. A halmaz vagy osztály fogalmának pontatlan kezelése például, ha nem jelölik meg szabatosan az osztály és elemei különbségét. Ilyen a krétai Epimenidész mondása: Minden krétai hazudik. Közös hiba a kétféle paradoxon esetében az absztrakció és ítéletalkotás különböző szintjeinek azonosítása. Például a szkeptikus kijelentése: Semmit se tudok. Ez minden ítéletre vonatkozik. És erre a sajátjára is? A paradoxonok kiküszöbölése a logikai típusokkal történhet, ahol a logikai szimbólumok objektumok, például individuumok, osztályok, osztályok osztályai – n , $n-1$, $n-2$, stb – predikátumai. Fő feladat tehát a jogosulatlan általánosítások, általánosságok elkerülése. Megjelennek az igaz és hamis mellett az értelmetlen kijelentések. Ilyet okozhat például a minden fogalmának korlátlan alkalmazása, vagy ha például $n-2$ típusú predikátumot $n-1$ típusú szubjektumra alkalmaznak.

Russellra támaszkodva Wittgenstein aztán megállapítja a jelek és a dolgok viszonyainak különböző típusait, s hogy a teljes kijelentések rendszerében a jelek különböző funkciót töltenek be. Am elveti mestere tételét, hogy az ítélet is egyfajta név lenne, mert a viszonyok, tulajdonságok logikai típusa különbözik a névtől. A hagyományos logikai–filozófiai problematikát átteszi a *nyelv vizsgálata* területére. Megvizsgálja a nyelv közös logikai sajátosságait, s filozófiai elméletet alkot a nyelvi szimbolika legfontosabb tulajdonságairól. Feltárja a szélsőséges viszonyokat a szavak és a dolgok, az állítások és az általuk ábrázolt tények között. Tisztázza, milyen viszony fennállása szükséges az egyik tény – a mondat – és a másik tény – a reális tény – között, hogy a mondat az utóbbi szimbóluma lehessen. Így a nyelv és a valóság összehasonlításával feltárul, a gondolkodásnak a valósághoz való viszonyában feltételeket keres, amelyek között a szimbólumok bizonyos kapcsolatait jelentést, értelmet fejeznek ki – és nem értelmetlenséget. Megállapítja a szimbólum–kapcsolati jelentések feltételeit, s ismeretnek azt tartja, amit világosan, egyértelműen lehet kimondani. Mert egyébként "*a nyelv áruhába öltözteti a gondolatot*", ahogy a ruha sejtetni engedi a testet. Így a természetes nyelv bonyolult, jelentésárnyalatok, jelentés-változatok jellemzik, valamint többfunkciós szavak, kifejezések, hallgatólagos megegyezések (sok mindenről, ami nem fejeződik ki), pszichológiai asszociációk. S bár nem hivatása az adekvát gondolat-kifejezés, ellátja feladatait. A mesterséges szimbolika a tudományos ismeret logikai analizisét szolgálja, de a logikai forma feltárásához nem igényel ontológiát. Hanem itt a logika apriori és autonóm, ami nem függ az egyedi tapasztalattól, és sajátos intuíció. Azaz a valóság logikai formája a nyelvből ismerhető meg. Az ideális nyelvben a jel és a megjelölt logikai forma azonos, a logikai forma a tény tagolási módja. A logika így nem valamit kimondó elmélet, hanem a logikusan felépített nyelv, a jelek és a dolgok különböző típusú viszonyait megtestesítő nyelv felépítési elve, szimbolikája. A logika tehát csak nyelv, mely a tényekről s nem önmagáról beszél, de megmutatja saját működési elveit.

Azonban már a Frege és Peirce által kezdeményezett *logikai szemantika* meghatározta a mesterséges nyelvek és az általuk kifejezett tárgyi világ kapcsolatát, azaz az igazság fogalmát. Megfogalmazta a formalizált szintaktikai rendszerekről interpretált szemantikai rendszerekre történő átmenet szemantikai szabályait. Az interpretálást megfeleltetésnek tekintette a logikai rendszer és a konkrét tárgyi terület elemei között. Olyan ismeretelméleti, filozófiai, világnézeti problémákat tárt fel, mint a szemiotikai jel szemantikai viszonya az objektumhoz, szintaktikai viszonya más jelekhez és pragmatikai viszonya a nyelvet használó emberekhez. A logikai–szemantikai kutatásokból a szimbolikus logika új módszereiből alakult ki aztán a 19. század végén a neopozitívizmus, amely középpontba helyezte a tudományos, a filozófiai és a mindennapi nyelv elemzését, a jelentés és az értelem megadását. Firtatva a kérdését, hogy meddig terjed a formális logika illetékessége, végül a logikát nem elméletnek tekintette, hanem a világ hatalmas tükrének, melyben a világ látható. Ideális nyelvi alapsémája szerint alapelemek a nevek, amik egyszerű szimbólumok s egyértelműen megfelelnek bizonyos objektumoknak. Az atomi kijelentések egymástól független, egyszerűbbre nem bontható logikai névkombinációk. Molekuláris kijelentések az atomi kijelentések igazságfüggvényei, univerzális és egzisztenciális kvantorral az egyedi kijelentésnél, és az összetett kijelentések felbonthatók őket alkotó elemi kijelentéseikre. A tökéletes nyelv logikai grammatikája, struktúrája az ismeret ideális váza. E struktúra elemzése a világ struktúrájának megismerése. Ez a logikai analízis nem ad új ismeretet, csak világosabbá teszi kijelentéseinket, melyek szabatosan kifejezik saját értelmüket. Így a filozófiának nem célja új ismereteket adni a világról, ez egy–egy konkrét tudomány feladata. A filozófia a tudományos kijelentések logikai formájáról, tartalmáról szól, nyelvi formájuk pontosításával, s az ismeretek logikáját a mesterséges nyelv eszközeivel kutatja.

Világlátás váltás:

A modern értelmiségi felfogás a kulturális értékeket, a lélektani indítékokat és a tudatos gondolkodást relatív történeti, naturalisztikus és kollektív tudattalan ösztön–törekvésekből származó jelenségnek látta. A társadalom tudattalanjából – a hatalmat és a gazdagságot biztosító gazdasági és politikai tényezők hatásából – levezetve a korszak filozófiai, vallási és erkölcsi értékeit. A civilizáció haladása, a kulturális értékek a hatalmi és gazdasági elit önbecsapása, valójában mindkét fél gondolkodásában a fizikai hatalomért a kirekesztett osztályokkal folyó harc (Thierry, Marx) tükröződik.

A modern ember minden jelenséget fizikai, személytelen tapasztalatok és szekularizált magyarázattal akart ellátni a tudomány forradalma jegyében, még a pszichológiai és a társadalmi tapasztalatok esetében is. Ám intellektuális horizontjának, látókörének bővülésével önbecsülése egyre inkább ellentmondásossá vált. A korábbi földrajzi felfedezésekkel kitágult világ most a múlt felé, évmilliárdokra növekedett, benne az emberi történelem igen rövid szakaszával. A kozmosz kutatásával a világ időbeli és térbeli kerete is hallatlanul kibővült. A kozmológia naprendszerünket százmilliárd Napból álló galaxisba helyezte, s az univerzumot szintén százmilliárd galaxisból állónak becsülte, a galaktikus rendszerek közti távolságot pedig százmillió fényévben fejezte ki. A csillagok és galaxis-rendszerek keletkezése elképesztően hosszú folyamatként tűnt fel, míg magát a világegyetemet tíz–húsz milliárd évvel korábbi ősrobbanásból eredeztették. Az emberi gondolkodásban erősödött az ember és az emberiség térbeli és időbeli jelentéktelensége. A különböző tudományos eredmények megnövekedésével az ember kozmoszban elfoglalt helye, szerepe lecsökkent. Az emberlét jelentéktelensége bukkant elő minden nagy időtávlatú és tértávlatú felfedezés mögül. És ráadásul a tudomány leértékelte az emberi lényeg minőségét, mert a redukcionizmust az emberre alkalmazva az emberi viselkedést visszavezették a biológiára és a biokémiára, ahol például az agy biológiai célú elektrokémiai hálózatoktól vált függővé e felfogásban.

Elmosódott hát a különbség a gondolkodó szubjektum és az anyagi világ között, az elme működése és az emberi viselkedés a tudomány által befolyásolható mechanikus reflextevékenységnek és genetikai folyamatnak látszott. A statisztikus determinizmus irányítása alatt az ember a valószínűség számítás tárgya lett, jövői lényegének alakulása pedig esetleges, mint egy természeti kérdés. Ám a természet feletti tudományos megismerés és uralom növekedésének igénye, mennél inkább ki lett elégítve, mennél jobban megértette a modern ember a természeti elveket, annál mélyebbre süllyedt metafizikailag ugyanebbe a természetbe. Mennél jobban megvalósította függetlenségét a természeti szükségyszerűségtől, annál inkább belevegyült a világ mechanikus és személytelen jellegébe. A személytelen univerzumban gyökerező ember ugyanis maga is személytelen, egyéni tapasztalat lehetősége nélkül. Így a modern ember nem saját életet, csak a faj fenntartását biztosító genetikai stratégiát valósít meg egyre bizonytalanabb kimenettel. S mennél több determinizmust vonatkoztat magára a tudomány segítségével, annál kisebb lesz lényének evolúciós esetlegességét és elszigeteltségét kizáró akaratszabadsága.

Modern szociológia:

Émike Durkheim (1858–1917) a modern szociológia egyik megalapítójaként a szociológiát, annak általa feltárt rendkívüli magyarázó erejével, a társadalomtudományok középpontjába emelte. Ennek tárgyát az egyénen kívül fennálló, de az egyénekben internalizálódott és az egyéneket korlátozó sajátos realitásban látta, amely társadalmi determinációként működve, még az öngyilkosságra is választ ad, nevezetesen a társadalmi integrációban és szabályozásban fellépő üzemzavarral, egoizmussal és anómiával magyarázva annak növekedési rátáját. A gazdaság, az ipar és a családi élet harmóniáját lehetetlenné tevő, az iparosítás gyorsaságából és a régi normatív keretek elkopásából adódó anómia abnormalitásként jelentkezik a modern társadalom létezési feltételeiben a már elért fokon. Mert a modern társadalmakban már az organikus szolidaritásnak kellene érvényesülnie a premodern – törzsi és hagyományos – társadalmak mechanikus szolidaritása helyett. A mechanikus szolidaritású társadalmakban a hasonlóság elve uralkodik és a társadalmi struktúra szegmentumokra oszlott, kis mértékű a kölcsönös függőség, alacsony a népességszám és a népsűrűség, represszív (elnyomó) büntetőjog és erős kollektív tudat érvényesül, a legfőbb érték a társadalom egész. A modern társadalmakat viszont már a munkamegosztás tagolja, szervezett a társadalmi struktúrájuk, az egyesített piac és a megnőtt városok kölcsönös függőségben állnak, magas a népességszám és népsűrűség, restitutív (helyreállító) a jog, humánus és világius a hiedelemvilág, nagyra értékelve az egyén, kíváncsi az esélyegyenlőség, a magas fokú munkaerőkölc és társadalmi igazságosság.

Bár a társadalmi igazságot fenyegetve látta atavisztikus erőktől is, mégis a modern társadalom működési feltételének, az individualizmus vallásának tekintette. Bizonyos társadalmi adottságok közepette az öngyilkosságot és a bűnözést normálisnak, a társadalmi egészség tényezőjének tekintette. Az osztálykonfliktus hidegen hagyta, a marxizmust tudománytalannak találta, a forradalmat pedig a csodaváráshoz hasonlította. A szocializmus jajkiáltását kiváltó társadalmi betegségek ellen a szociológusoknak kell szerinte tudományosan megalapozott gyógymódokat ajánlaniuk. Ugyanakkor a hatalomból fakadó igazságtalanságokat, a hatalmi harc kegyetlenségeit kevésbé vette tekintetbe, s az államban inkább kommunikációs rendszert látott, mely tudatosan reflektál a társadalomra. Ez az egyoldalúság viszont elmélyítette éleslátását a társadalom meghatározó hatásai vizsgálatában, egészen annak szélső határaiig. Így a vallásos élet elemi formáiról szólva a vallást a szent tárgyakra irányuló, társadalmi integratív szerepet betöltő hiedelemrendszernek tekintette. A hiedelmek és rituális szokások e társadalmi szerepén túl azok valódi értelmét a társadalom sokoldalú tükrözésében, az egyének pszichológiai épsége és a társadalmi kohézió fenntartásában látta. Még a gondolkodás olyan alapkategóriáit is, mint a tér, idő, okság, a korai vallásosság társadalmi eredetéből magyarázta.

Modern művészeti eszmék

A modern művészek tevékenységükkel megvalósították és megerősítették a művészi alkotásmód szabadságának elvét, valamint a téma személyes megközelítésének a jogát, eljárását és a természet jelenségeinek szán-

dékaik szerint leghűbb visszaadási gyakorlatát. A modern művészet a 19. század utolsó harmadában az impreszionizmussal indult, majd ennek hatása alatt folytatódott. *Avantgárd művészet* a neve összefoglalóan azoknak a 20. századi irányzatoknak, amelyek a maguk idején a művészi formát a legradikálisabban, a legújzerűbb formai megoldásokkal újították meg. Ide tartozik az expresszionizmus, a kubizmus, a futurizmus, a dadaizmus, a szurrealizmus, az absztrakt művészet. Az avantgárd mozgalom 1945 utáni jelentkezése a neoavantgárd.

Az **impreszionizmus** művészettörténeti forradalom jellemzője a valóság benyomásszerű ábrázolása, amikor a művészek a magukban keltett hatást próbálják meg visszaadni a téma jobb megjelenítése érdekében. Ennek az iránynak a kidolgozói előbb már elvetették az akadémizmus korlátjait, a történelmi és mitológiai témák irodalmias, anekdotikus ábrázolását. A festők a fény és a színek tünékeny hatásait követve a látott valóság viszonylag pontos és tárgyilagos ábrázolására törekedtek. A festészetben a 19. század végén és a 20. elején főként Franciaországban fejlődött ki ez az irányzat, amely azután a zenében is jelentkezett. Vannak azonban művei a szobrászatban is, és szintén hatott a szépirodalomra. Az irányzat a hasonló módszerrel dolgozó művészek gyűjtőhelye volt, akiknek legjellegzetesebb impreszionista művei 1867 és 1886 között születtek, és alkotói ez idő alatt összesen nyolc, akadémiától független kiállításon mutatták be őket. Ilyen festők: *Paul Cézanne, Claude Monet, Édouard Manet, Camille Pissarro, Auguste Renoir, Edgar Degas, Alfred Sisley, Berthe Morisot, Armand Guillaumin, Frédéric Bazille*. Ők nemcsak együtt, egymásra hatva dolgoztak, hanem együtt is állítottak ki, függetlenül az addig hagyományos kiállításoktól.

Az 1860-as évek végén Manet újfajta esztétikája a színnel, tónussal, a felülettel való öncélú műveletet fontosabbnak érezte a hagyományos témák feldolgozásánál. A perspektivikus mélységet minimálisra csökkentve, festményein a téma a színfoltok művészi elrendezését szolgálta. A néző nem a háromdimenziós teret, hanem a felületi mintázatokat és képi kapcsolatokat érzékeli. Mások például a tenger vagy az égbolt változatosságait ábrázolták élénk színekkel és sokféle új felületképzéssel. A vázlatok alapján való műtermi festést felváltotta a szabadban történő látványfestés. Monet, Pissarro és Renoir ugyanebben az időben tájképeiken a tárgyak színét és formáját az adott pillanat természetes megvilágításában rögzítették. A tájképeken a hagyományos tompa színeket felváltották a ragyogó, világos színek. Le tudták festeni a megfigyelt hatásaikhoz híven a vízen játszó fényt, a vízfodrozódás visszavert színeit, a napfényt és árnyékot. Az árnyékokat komplementer színekkel festették, amint azok a szem ideghártyáján megjelennek, a tárgyak körvonalazása helyett azok képét harmonizáló vagy ellentétes színfoltokból építették fel. A szabad ég alatti látvány valóságát a tárgyak kötetlen elrendezésével és a témaválasztással is biztosították, mert fákon, folyókon, tájakon kívül házakat, városi utcákat és vasútállomásokat is ábrázoltak.

Az impreszionista festőcsoport az 1880-as évek végére felbomlott, tagjai most már saját esztétikai nézeteiket követték. A csoport olyan művészeket indított el kiváló pályájukra, mint *Paul Cézanne, Paul Gauguin, Vincent van Gogh, George Seurat*. Az impreszionizmus Magyarországon is hatott a 19. század végétől kezdve, különösen a nagybányai iskolára és követőire.

A zenében az impreszionizmus a tiszta hangzás szépségének és titokzatosságának öncélú, megigézett visszaadása, amely visszafogott, statikus jellegű és erős színhatásokat hordozó zenét eredményez. Több jellegzetességének előzménye olyan zeneszerzőknél található meg, akiket egyébként a későbbi expresszionizmus romantikus elődjének tartanak, mint *Liszt Ferenc, Richard Wagner, Alekszandr Szkrjabin*. Az impreszionizmust a zenében *Claude Debussy* képviselte a legeredetibben, de nem törekedett a festészetben használatos technikával megegyező használatára. Impreszionista zeneszerző volt még *Maurice Ravel, Frederick Delius, Ottorino Respighi, Karol Szymanowski, Charles Griffes*.

Az irodalomban az impreszionizmus a szecesszióval és a szimbolizmussal összefonódva jelentkezett, és nem fogalmilag, hanem az érzéki benyomások rögzítése révén igyekezett kifejezni a külső és belső, lelki valóságot. Az irodalmi impreszionizmus kritizálta az elméleti–racionális megalapozási törekvéseket, helyette a szépírói hangnemet közvetítette. Ilyen szerzők bizonyos műveik esetében *Francis Jammes, Joris Karl Huysmans, Oscar Wilde*, és nálunk *Juhász Gyula, Kafka Margit, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula, Tóth Árpád*.

Az **expresszionizmus:irányzat** tartalomkifejező avantgárd művészi irányzat 1905–1920-ig, mely tudatosan eltávolodott az impreszionizmustól. A századelő összes avantgárd irányzatának gyűjtőneveként szerepelt előbb, majd saját mozgalmának neve lett, amelyet a drezdai Brücke-csoport kezdeményezett 1905-ben. Am voltak már korábban is olyan festők, mint *Van Gogh, Toulouse-Lautrec, J. Ensor, Edward Munch, F. Holder*, akik hasonló alkotóelvek szerint dolgoztak. Az expresszionizmus a képzőművészetben felszabadítja a színeket és a formákat a naturalizmus és az impreszionizmus természetelvű előírásaitól, a tartalom–kifejezést, expressziót hangsúlyozza. Az ábrázolás azonban, e cél szolgálatában, bizonyos deformációkkal is megtartja a valóság látványának felismerhető megjelenítését. Az irodalmi expresszionizmus csapongó, látomásos képalkotásával, extatikus metafora halmozásával, az igék túlzó használatával, a logikátlan mondatfűzéssel tünt ki. Uralomra juttatta a szabadverset, a drámában a szimbolista beállítást, a mondanivaló szájbarágását, az epikában a szimultánizmust és a montázstechnikát, a zenében az atonalitást és a dodekafóniát, valamint a gyorsan változó ritmust és hangszíneket, a filmművészetet is forradalmian átalakította, annak technika lehetőségei maximális kihasználásával. Az expresszionizmus megteremti a formák maximális kifejező erejét, a formarendszerek intenzív, látomásos hatását a befogadóra. Az eszmei mondanivalót harsány hirdetése érdekében kifejezővé deformálták az ábrázolt tárgyat

mellékes körülményeit, környezetét is, a színt, az alakot, a mozgást, a hátteret. A helyes fejlődéseszmé intenzív ábrázolása azonban megnehezítette a művek befogadását. A deformáció azonban – inkább az indulatokat kifejezve – eltérített a lényeg bemutatásától. Bár az első világháború előtt, alatt és után az expresszionisták humanisták, pacifisták, majd szocialisták lettek, önmagában a progresszív indulataik nem voltak elegendőek az egészen magas színvonalú művészi kifejezésre. Egy-egy alkotás azonban kiugró hatást ért el, az utókorban is. Expresszionista festő *E. Nolde, F. Marc, G. Grosz, O. Kokoschka, G. Rouault, Marc Chagall, Ch. Soutine, F. Masereel*, és *Picasso* pár művében. Expresszionista költő *G. Heym, G. Trakl, F. Werfel*, a fiatal *Bertold Brecht* és *Becher*, drámaíró *W. Hasenclever, E. Barlach, Brecht, Piscator*, író *A. Döblin*, zeneszerző *Schönberg, Berg, Webern*, filmrendező *R. Wiene, F. Lang*.

A **kubizmus** avantgardista képzőművészeti irányzata, amely három szakaszban fejlődött ki 1907 és 1920 között, a szubjektív értelmet emeli a teremtés rangjára, hogy a realizmuson túli igazságot a dolgok belső szerkezetében, geometrikus absztrahálásukkal ragadja meg. Az eszményi szépséggel nemcsak az emberi fajt, hanem a világegyetemet is ki akarták fejezni. A első szakasz az *analitikus kubizmus* 1907–1909-ig, amely a formákat geometrikusan átfogalmazza s az alakokat, tárgyakat a kompozícióban több nézőpontból is megszerkeszti, s a tereket, azaz a tárgyakat ölelő síkokat határozottan jelöli. A klasszikus távlattal azonban még nem teljesen szakít. A második szakasz a *szimultán kubizmus* 1910–1912-ig, amely a tárgyakat több nézetű síkokra bontott mértani elemekből felépülő tömegben, barnásszürke elemek kombinációjaként a síkra kiteríti. Ezzel az időbeli, a negyedik dimenziót szerették volna megjeleníteni s egyben a tárgyak esetleges külső burkának lehántásával kiküszöbölni a színek keltette illúziót, s felfedezni a tárgyak belső struktúráját. A harmadik szakasz a *szintetikus kubizmus* 1913–1920-ig, amely a felbontott tárgy egységét hangsúlyozta ugyan, de az ábrázolás képi struktúráját már egyáltalán nem igazította az ábrázolt jelenségek eredeti struktúrájához. A képsíkok az alakzatoknak csupán asszociáció révén történő felismerését kívánta elérni homogén színtestekből, ragasztott elemekből, tárgyrészletekből felépítve azt. A színek gazdagon dekorálják a kompozíciókat, melyek ritmikusan mozgalmasak. A figuralitástól azonban a kubizmus még itt sem távolodik el teljesen. Kubista festő *Pablo Picasso, J. Gris, G. Braque, A. Derain, R. Delaunay, A. Gleizes, Ferdinand Léger, J. Metzinger*. Kubista szobrász *Archipenko, J. Lipschitz, O. Zadkine, H. Laurens, Marcel Duchamp*.

A **futurizmus** avantgardista művészeti mozgalom, amely 1909 és 1944 közötti fennállása alatt a modern nagyvárosi élet és technika kifejezésére kereste a megfelelő művészi eszközöket. Főként Olasz- és Oroszországban jelentkezett, de hatása megnyilvánult az egész Nyugaton, azaz Amerikában és Japánban is. Esztétikai alapelvei leginkább polgárpukkasztó kiáltványokban láttak napvilágot, elméleti érték nélkül. A futuristáknál irracionalista és intuitivista filozófiai gyökerekre lehet következtetni. Ideáljuk a konvencióktól mentesség és gátlástalanság, a szubjektum kivetítése az alkotás során. A nem ilyen módon született korábbi művészi hagyományt pusztítandónak ítélték és az eredetiséget az örültség határáig vállalták. A társadalmi problémákat a múlt erkölcsi és politikai normáinak lerombolásától várták. Az olasz futuristák a fasiszmusnál, az oroszok a kommunizmusnál kötöttek ki. A futurizmus képviselői az irodalomban *Marinetti, Palazzeschi, Majakovszkij, Burljuk, Hlebnikov*, a képzőművészetben *Boccioni, Darra, Severini, Prampolini*, a zenében *Russolo*, az építészetben *Sant'Elia*. A futurizmus az irodalomban az írásképek külön hóbortjaiban, a nagybetűk és írásjelek elhagyásában mutatkozott. A költőszavakat matematikai vagy zenei jelekkel helyettesítették. Képvverseket alkalmaztak vagy összefüggéstelenül összehordott szavakat vagy értelem nélküli hang-csoportokat alkottak. A képzőművészetben az egymás után következő mozgási fázisokat egyszerre, szimultán jelenítették meg, és megfestették a mozgásirányt jelző erővonalakat is. A futurista szobrászat szoros kapcsolatot teremt a tárgy és környezete között az egyetemes dinamizmus érzékeltetésére. Az építészet vasbeton és üvegszerkezeteket alkalmaz. A zene a disszonanciával kísérletezik, zörejeket és természetes hangokat használ fel.

A **dadaizmus** avantgárd művészeti mozgalmának csoportjai 1915 és 1922 között Svájcban, New Yorkban, Párizsban és Németországban működtek. Közös ideológiájuk a háború kiábrándultságát tükröző nihilista anarchizmus volt. Ugyan az 1917-es orosz forradalmat üdvözölték, de csak a német dadaistáknak voltak hasonló törekvéseik, ezért egyesültek a Spartacus-szövetséggel. A dadaizmus igazából semmilyen elméleti alappal nem bírt, tisztán tiltakozás volt. A dadaisták művészi tevékenységének célja kizárólag a botránykeltés volt: véletlenszerűen összerakott vagy értelmetlen szavakból álltak irodalmi alkotásaik, egymás mellé ragasztott, szegelt hulladékokból, fényképkivágásokból képzőművészeti remekek, szoborként kerékpárokat, éjjeliedényeket állítottak ki – mindezt címmel, aláírással ellátva, s ráadásul a közönséget gyakran inzultálva. Vezető dadaista volt *Tristan Tzara, Marcel Duchamp, F. Picabia, André Breton, Louis Aragon, Paul Éluard, R. Huelsenbeck, M. Ernst, H. Arp, K. Schwitters*.

A **szürrealizmus** a legnagyobb hatású avantgárd irányzatok egyikeként 1924–1945-ig érvényesült, de a szürrealisztikus tendencia a non-figuratív művészetben maig felismerhető. A szürrealizmus központi kategóriája, a valóság igazi, szürreális mozzanatainak felmutatója a groteszk, a fantasztikus, az abszurd, a csodálatos. Ezen kívül szerinte a művésznek a szabad asszociációkat válogatás nélkül kell rögzítenie tudattalan énjének kifejezésére. A szürrealisták a művészetet a megismerés és a cselekvés eszközeként tartották. A világ rendjének képtelenségeit a valóság megszokott viszonyai fölé emelkedő humor révén kívánták feltárni. Szerintük az álom és az örület a gondolkodással egyenértékű megismerési forma, mert megszabadít az érdeklődikétől, behatol az én

mélységeibe, s a hasznosságmentes lényeglátást segíti elő. A szürrealista művészek az első világháború után szerveződő életben a fantázia, az irracionális tudattalan világát választották ábrázolandónak, a tudomány eredményeit pedig a pszichikumnak megfelelő rendszerbe foglalták. A tárgyakat kiemelve használati vagy természeti környezetükből, érték el a szürrealista hatást. A konfliktusokat az igazság abszurdumában oldották fel. Az André Breton-féle első szürrealista manifestum szerint a szürrealizmus pszichikai atomizmusa racionálisan nem ellenőrzi a gondolatok minden esztétikán és erkölcsön túlmenő diktátumát. A szürrealista forradalmak művekben ezen felül megjelenik a társadalmi forradalmakkal párhuzamos új erkölcs követelménye, az elidegenedett ember belső felszabadítása. Nemzetek fölöttiségük választóvize 1933 lett, amikortól a szürrealizmus egyik szárnya szakított a baloldali mozgalmakkal, másik szárnya pedig a szélsőbalhoz közelített. A fasiszmus megerősödésével azonban újra visszaállt a szürrealizmus egysége, művészi ellenállása, míg az eltérő politikai nézetek miatt a második világháború végére a mozgalom felbomlott.

A szürrealista festészet vagy fényképszerű, naturalistán részletező víziókkal élt, mint *Salvator Dali*, *G. Freist*, *R. Michau*, *P. Delvaux*, vagy plasztikusan formált, de valós tárgyakat legfeljebb csak közelítő ősi, mitikus jelképekkel dolgozott, mint *J. Miró*, *Paul Klee*, *Y. Tanguy*, *M. Ernst*, *A. Masson*, *Henry Moore*. Szürrealista szobrászok esztétikai értékkel ruháztak fel művészileg megmunkálatlan anyagokat, hétköznapi tárgyakat, mint *A. Giacometti*, *Henry Moore*, *H. Arp*. Az irodalmi szürrealizmus a tudattalanból az önműködő írás révén bányászik és képalkotással hozza felszínre az eredményt. A megszokott világkép fölé emelkedve hallucinációk, víziók és álmok képei segítségével a valódinál sajátosan valódibb világképet. Különösen a líra használja a féleber képzet-társítás pszichoanalitikus módszerét, a műveket képzuhatagokból megalkotva. A versek képekkel fárasztóan túlszúfolt, alaktalan szabadversek és prózaversek. Líra és epika határának elmosódása végül a prózának kedvezett, pár jelentős művet eredményezve. A kevés szürrealista dráma sikertelen volt, s a szürrealista film is csak botrányos kezdemény. Szürrealista költő *Louis Aragon*, *Paul Éluard*, *André Breton*, *Soupault*, *Raymond Queneau*, *Tristan Tzara*, *B. Péret*, *V. Nezval*, *See* szürrealista író *Aragon*, *Breton*, *A. Artaud*, *R. Vitrac*, szürrealista filmrendező *Luis Bunuel*.

Az **absztrakt művészet** az 1910-es évektől napjainkig tart, több más irányzat hívei is kipróbálták. Elnevezése először a geometriailag absztrakt motívumok alkalmazását jelentette képzőművészetben, később azonban ezt a fogalmat kiterjesztették bizonyos zenei, költészeti és táncművészeti irányzatokra is. Így az absztrakt művészet utóbb jelenti, hogy elvont formai összefüggéseket rögzít a valóság közvetlen ábrázolása helyett. Ez az elvontság azonban nem valódi összefüggéseket jelez, hanem az egynemű közeg elvont formaelvét és csupán elvont általános tartalmakat. Az absztrakt művészet konvenciói csak általános, elvont kaotikus életérzések kifejezésére alkalmasak, s a végtelen elvontság egyben végtelen konkrétság, így az absztrakt művészet konkrét művészet. A formaszűkítő elvont zene mellőzi a hagyományos dallamot, harmóniát, ritmust, és még a hangrendszert is, s kodifikálatlan hangokból, zörejekből, konkrét természeti hangokból építi fel kompozícióit. Az absztrakt költészet tiszta atomizált hangzást, értelem nélküli szózenét nyújt, mellőzve a hagyományos formákat. Tartalmai a semmivel egyenlők, vagy a világ értelmetlenségének irracionális hangulatai. Az absztrakt balett megtisztította a táncművészetet a drámai, lírai mozzanatoktól, elszakadt a zenétől, elvetette a hagyományos táncnyelvet és kodifikálatlan mozdulatokkal helyettesítette. Szűkebb értelemben tehát az absztrakt művészet az absztrakt képzőművészetet jelenti. Nem az emberi környezetet ábrázoló formai motívumokat használ, hanem geometrikus vonal és szín kombinációkat. Ezzel csupán életérzéseket fejez ki, vagy dekorációt alkot. Konkrét mértani alakzatait, foltkompozícióit non-figuratív, tárgy nélküli, nem ábrázoló művészetnek is nevezik. Igen sok irányzata alakult ki. Absztrakt festő *V. Kandinszkij*, *Csurlionisz*, *Hölzel*, *Picabia*, *Kupka*, *V. Tatlin*, *A. Rodcsenko*, *K. Malevics*, *P. Mondrian*, *Paul Klee*, *Moholy-Nagy László*, *Viktor Vasarely*, *A. Calder*, *N. Schöffer*, *Delaunay*, *J. Bazaine*, *J. Pollock*, *J. Dubuffet*, *H. Hartung*, *G. Mathieu*, *A. Burri*. Absztrakt zeneszerző *Russolo*, *Cage*, *P. Schaeffer*, *P. Henry*. Absztrakt költő *K. Schwitters*, *H. Ball*, *V. Hlebnikov*.

Elavult, százéves eszmék irányítanak bennünket

Az ezredforduló után, a harmadik évezred kezdetén igazán időszerű, és feltétlenül izgalmas a korszerű eszmék vizsgálata. Ahogy az elmúlt idők értékelése és az elkövetkezendők megjövendölése – ezer hasznos okból – mindig foglalkoztatta az embert. Sőt, egy-egy korszak lezárása, valamint az új korszak kezdetének meghatározása egyre nagyobb jelentőséggel bír, ahogy visszafelé megynünk a történelmi és a történelem előtti időkben. A világkorszakok váltakozását nagyszerűen kijelölte a felkelő nap mögötti csillagképek cserélődése a földtengely vándorlása miatt. A mondák kimeríthetetlenül gazdag világa lényegében e csillagviszonyokról szól. S ezen isteni hitregék alkotják az emberi kultúra alapjainak nagyobb részét. Bizonyos tekintetben örök eszméknek is tekintetjük őket, ám mégis, az alárendelő történelem viharaiiban elvesztették az ember számára eme örök jellegüket, időtálló iránymutatásukat, s azóta küzd az emberiség a zavart okozó eszmékkel, s hogy hosszabb-rövidebb távra legalább tisztán láthasson.

Tudjuk, hogy a világvége várakozások is azzal függenek össze, hogy az említett égövi, illetve világkorszakok vége felé felerősödtek az emberek félelmei az újtól, az ismeretlentől. Ennek azok a fájó emlékek lehettek az okai, amelyek korábbi korszakokból nagyobb földi pusztulásokat idéztek fel. Az pedig, hogy Bornemissza Péter a XVI. században egyik prédikációjában megemlíti a Jézus Krisztusra mint fönix-madárra való utalást, vala-

menyire megmagyarázza a korai kereszténység világvége várását, a Parúzia közeli bekövetkeztébe vetett reményt, majd az ötszáz és később az ezeréves időszak végére jövendölt utolsó ítéletet. S mivel a mostani század vég egyúttal ezredvég is volt, bizonyos körökben mostanában ismét felújultak a millenniumi várakozások és féllelmek. Ezért eléggé széles körben újra népszerűvé válhattak a csillagfejtés–csillagióslás mondanivalói, főként azzal kapcsolatosan, hogy lassan nemcsak a második évezred, hanem a Halak égővi korszaka is véget ér, s nemcsak a harmadik évezred kezdődik el, hanem a Vízöntő égővi korszak is.

Mindazonáltal nem kívánunk itt évezredes összefüggésekkel foglalkozni, megmaradunk a XX. század eszmei értékelésének és a XXI. század előrejelzésének tárgykörénél. Mindezt olyan módon, hogy kiderüljön, hogy a fogadjisten is olyan lesz, amilyen az adjonisten volt, azaz hogy ha százéves eszmék uralkodnak rajtunk, kell egy évszázad, mire az eszmék megvalósulnak, akkor nem mindegy, milyen eszméket teszünk magunkévá, milyen eszméket engedünk népszerűsödni, koreszmévé válni. Hiszen végső soron a dolgok egymásra következésének az eszmék esetén olyan alakzatáról van szó, amikor az előzmények teljes mértékben meghatározzák, előidézik a rákövetkezőket, a következményeket.

Hogy százéves eszmék irányítanak bennünket, ez érthető okokból a marxista ideológiai uralkodása idején, vagyis a közelmúltig nem volt szalonképes nálunk, illetve a volt Szovjetunió befolyása alatti országok tudományosságában. Nyugati gondolkodók⁷⁶³ azonban hangoztatták például, hogy a Karl Marx-féle évszázados elméletben a társadalmat jobbitani szándékozó baloldali, avagy szociáldemokrata gondolkodás, érzület és mozgalom sirásóját, amennyiben a marxista pártok akár az egyes emberek érdekei ellenére, sőt az emberek életének feláldozása árán is érvényesítik tanaikat. Karl Popper hamis prófétának tartotta Marxot, azokkal a gondolkodó elődeivel egyetemben a korábbi évszázadokból, mint például Hegel vagy Platón, akik hasonló módon elméletben szintén bezárták volna a társadalom előtt a fejlődés kapuit. S hogy miért tudott olyan hosszú időn keresztül érvényesülni e gondolkodók tanítása? A magyarázat Popper szerint erre az, hogy eme tanok érvényesülése révén remélhette meghatározott uralkodó réteg vagy a hatalom közelébe került társadalmi kisebbség – kiválasztott nép, faj vagy osztály –, hogy a hatalmat megtarthatja vagy megragadhatja. Ezért beszűkült tudattal még a társadalmi fejlődésről is lemondott, haladásként dicsőítve a társadalom egésze erőforrásait nélkülöző, illetve elnyomó berendezkedés szükségszerű romlását.⁷⁶⁴

Hayek sem tudta megérteni, miért szegülnek ellen a gazdasági racionalitásnak egész népek a XX. században. Hadakozott az objektív gazdaságtan ellen, mondván, hogy egyrészt a gazdaságnak csak szubjektív szereplői vannak, másrészt e tény miatt egyesek – a Popper által feltárt módon – saját gazdasági érdekeiket kiáltják ki objektívnek. Hayek bírálta a százéves pozitívizmust, amely minden saját vélekedés nélküli tudományos leírást ígért, holott pusztán sajátos érdekeket kifejező tant kívánt elfogadtatni. Ahogy Popper a marxizmus bírálatban felhasználta a XX. századi tudomány eredményeit az ismeretelmélet, illetve az ismeretelméleti társadalomelmélet terén, ugyanúgy Hayek is kénytelen volt agyelméleti fejtegetésekkel alátámasztani az ismereteink tévedéses jellegéről szóló megállapításait, hogy cáfolhassa a pozitivisták leírásait.⁷⁶⁵

Mindkét említett XX. századi gondolkodó érvelésében megtalálható tehát a bizonyítás arra nézvést, hogy különböző csoportérdekek érvényesítése mentén fogalmazódnak meg leginkább a társadalomról szóló olyan elméletek és tanítások, amelyek a tömeghatás igényével lépnek fel. Ha tehát hihetünk Hayeknek és Poppereknek, akkor azért volt olyan rettenetes a XX. század – világháborúkkal, népirtásokkal, éhínségekkel, elállatiasodásokkal stb – mert a XIX. század eszméi mindenre kiterjedő önkényuralmi irányokat vettek. Hayek hozzáteszi még, hogy szerinte a XIX. század viszont azért olyan gyönyörű, mert abban a XVIII. századi felvilágosodás szép eszméi valósultak meg. Mi pedig megállapíthatjuk, hogy a XVIII. században indult gondolati forradalomig pedig szinte egyöntetűen a Szent Ágoston által keresztényiesített platonizmus volt az uralkodó eszmei irányzat – kevés arisztoteliánus tomizmussal vegyítve –, amely egy lassú, szerves fejlődéssel párosulva jutott el saját maga meghaladásához.

A felállított modell alapján tehát el lehet végezni a XX. század értékelését úgy is, hogy a XX. századi eseményeket és fejleményeket XIX. századi eszmék megvalósulásaiként vizsgáljuk. Ami azonban fontosabb, hogy ugyancsak, a XXI. század esetében a XX. századi eszmékből lehet következtetni a XXI. századi eseményekre és fejleményekre. Meg kell, illetve meg lehet tehát pontosan határozni, hogy milyenek voltak a XIX. század eszméi, mert olyanok voltak a XX. század eseményei és fejleményei, s ha valakinek eddig voltak reményei a XIX. század főbb eszméinek pozitív mivoltát illetően, bizony a megvalósulás azokat cáfolja. Ám hogy melyek, és milyenek igazán a XX. század eszméi, nem szeretnénk, ha csak onnét tudnánk meg utólag, ahogyan megvalósulnak – várhatóan pontosan ugyanolyanok lesznek a XXI. század eseményei és fejleményei is, mint ők –, mert a folyamat bizonyára megállítható, nem bűvös kör, nem megmásíthatatlan fátum, s mai tevékenységünkkel, helyes értékelésünkkel jó irányban befolyásolhatjuk a jövőnket.

⁷⁶³ Például sir Karl Raimund Popper a kritikai racionalista tudományfilozófia iskola alapítójaként és Friedrich August von Hayek a szabadsággalví szubjektív közgazdaságtan képviselőjeként. Előbbi az eszmék dogmává válására, sőt érvényességük dogmatikus bebiztosítására figyelmeztetett, utóbbi pedig kifejezetten a száz éves, elavult eszmék utólagos hatásának károkozásait elemezte végig.

⁷⁶⁴ Darai (1981).

⁷⁶⁵ Friedrich Hayek: *A végzetes önhit*.

Mindenesetre könnyebb dolgunk van a XIX—XX. századi összekapcsolódással, mint a XX—XXI. századival, mert már maguk a XX. századi ismert események mintegy kiválogatják a meghatározó XIX. századi eszméket, mialatt a XX. századi eszmék esetében viszont ezt még nem tehetik meg – szerencsénkre persze – a XXI. századi események, mivel még nem ismertek, még ezután valósulnak meg a mi főszerepünkkel vagy háttértámogatásunkkal. Ugyanakkor mégiscsak van fogódzónk, mégpedig többek között az, hogy maguk a XX. századi események elegendően kegyetlenek és rombolók voltak ahhoz, hogy a XX. századi eszmékből a XXI. század számára ne a XIX. századiakhoz hasonló jellegű totális eszméket engedjünk előtérbe tolni, hanem inkább a XVIII. századiakhoz és korábbiakhoz hasonlókat. Az új, teljesen alárendelő eszmék helyett a régi mellérendelőket. Annak jogosságát és megvalósíthatóságát, hogy elvárhatjuk, megtehetjük a valóban az ember és az emberiség érdekeit érvényesítő eszmék előtérbe állítását az elmúlt évszázad eszmei teljesítményeiből, jól alátámasztja, hogy a XX. század, minden kegyetlensége ellenére, ugyanakkor sokkal nagyobb joggal tarthatja magát a felvilágosodás századának, mint a XVIII. század. Gondoljunk csak a különböző tudományterületeken elért valóságos eredmények értékére a XVIII. századi hasonló tudományosságokhoz viszonyítva.

A XIX. századi Gobineau-t szokásos említeni a náciizmussal kapcsolatban, mint eszmei előkészítőt. S ha a fajelméleten és fajüldözésen kívül a nemzetiszocializmus egyéb vonatkozásait nézzük, bizony még Karl Marxot is meg kell említenünk, s nemcsak azért, mert Friedrich Engels barátjával együtt németek voltak, hanem mert mindketten Hegelből építkeztek. Hegel annyira kihangsúlyozta, hogy az egyén semmi az Abszolút Szellem akaratát megvalósító államhoz képest, hogy amikor ezt a tételt Marx és Engels aprópénzre váltotta, szinte szabad kezet kaptak az osztály akaratának érvényesítése terén, akár az osztály tagjai szándékainak ellenére is. Legalábbis Marx és Engels Hegelen felnőve joggal érezhette így. Az más kérdés, hogy miként valósult meg az, hogy a szinte tanulatlan mozgalmárok egyből e magas szintű és elvont elméleti fejtegetés mellé álltak. Csak egy magyarázat lehetséges, hogy lépcsőzetesen lebontották a tévedést, és a viszonylag kicsiny hegeli mellé a nagyobb marxi–engelsi társult, s mire a doktrínerekig és pártmunkásokig elért a dolog, ott már szinte kiáltó és fájdalmas volt a baj. Ilyen módon ha Marx és Engels még a Nemzetközi Munkásszövetségben gondolkodott is, és hegeli mintára az egész munkásosztály felszabadításáról álmodozott, egyértelművé vált a harmincas évekbeli német nemzeti-szocialista vezetők számára: csak magukra számíthatnak, azaz a nemzetet kell mozgósítani, ha szükséges, fanatizálni. (S ugyanezt egyébként ugyanekkor Sztálin és bolsevikjai szintén megtették a Szovjetunióval.) Már Fichte megmondta ugyanis a XIX. században, hogy minden kapcsolat a fejlett Angliával és Németalfölddel, csak növeli utóbbiak hasznát és a németek lemaradását. A fanatizáláshoz pedig sajnos maga Marx és Engels adott támpontot, amennyiben a kevésbé megfogható – hegeli alapon kifejtett – proletár osztályelmélet helyébe önként adódott a német nép és faj elméleti magasabbrendűségének elmélete, amelyet csupán az osztályelmélet számára kialakított mintákba kellett betuszkolni. A felsőbbrendűség kapaszkodója kapcsán azonban felmerül egy másik XIX. századi gondolkodó, Friedrich Nietzsche neve, akinek gondolatai talán szándékai ellenére, de tartalmi összefüggéseik miatt válhattak ennek az összefüggésnek a főszereplőivé.

Nietzsche egyébként éppen a szocialisztikus elméletek keletkezésére reagálva hozta létre elméletét, miszerint az embernek magának, egyénileg kell törekednie saját maga természetének felülmúlására, különben nincsen emberi fejlődés. Nietzsche ugyanis érzékelte – Kierkegaard-hoz hasonlóan –, hogy a kollektivizáló szocialista tanok végső soron – amint szerinte a kereszténység – a gyenge, tehetségtelen és eredménytelen tömegemberek – a kollektívum – boldogítását ígérik, aminek eredményeképpen az igazi emberi tehetség és teljesítmény – az individuum – háttérbe szorul, s következképp emiatt szerinte az egész emberiség kerül végveszélybe. E gondolatok azonban nem a kollektívum ellen érvényesültek, hanem éppen annak érdekében Nietzsche küssé félreértelmezték, s úgy hivatkoztak rá, mint aki a magasabbat nem egyes emberi célként, hanem a németek kollektív meglévő vagy elérendő tulajdonságaként határozta meg. Nietzsche-nek a XIX. században divatos Kelet-igézete:hatása, aminek hatására főművét éppen Zarathusztra bőrébe bújva fejtette ki. Aztán a XX. században tovább terjedt a gyakorlatban is, s egyre jobban érvényesült a Kelet kulturális hatása, főként az ideológia hagyományos mezein, a keleti vallási eszmék megismerése, terjedése terén.

A Kelet idézése kapcsán megemlítendő továbbá a XIX. századból a buddhizmus jól ismerő Schopenhauer, aki szerint az élet csak szenvedés, még ha az szenvedélyesen is történik. Továbbá az akarat – lásd Szent Ágostont – önálló princípium, sőt az akarat az eddig nem említett – de éppen ezt a fejtegetést is lehetővé tevő – kanti *Ding an Sich* helyére állítandó. Bizony a XIX. századi német Schopenhauer voluntarizmusa is nagy hatással volt a XX. században megvalósult német voluntarizmusra. Ám nem szeretnénk őt utólag ugyanúgy belekeverni a dologba, mint az Nietzsche-vel történt. Csupán arra utalunk, hogy a valóságban kifejtett gondolkodói eszmék – utólag – sokféleképp értelmezhetők, s ezért félresiklunk, ha csupáncsak a gondolat kifejtőit tesszük felelőssé, a gondolat félreértelmezőit, félresiklatóit nem. Itt azért is nehéz a tisztánlátás – és ugyanannyira szükséges –, mert a XX. századi események kapcsán, amikor a XIX. századi elméletekre hivatkozunk, tévedhetünk is, amennyiben a XX. századi törekvésekhez keresett eszmei alapokat eltorzítva igazították hozzá saját törekvéseikhez a XX. századi főszereplők. Sőt olyan is volt, mint a marxizmust hirdető Lenin bevallja, hogy egyetlen sornyi eligazítást sem talált Marxnál és Engelsnél, de aztán persze nevükben hirdette meg saját elképzelését a megoldásra.

Tanulság és feladat tehát, hogy hagynunk kell, ne csak a százéves eszmék uralkodjanak rajtunk – amik uralkodását nem annyira eszmeiségük, mint inkább külsődleges célok határozzák meg –, hanem olyanok is, amelyek az éppen fennálló helyzet kortárs vagy egyidejű elemzését nyújtják. Fel kell szabadítanunk magunkat vélt érdekeink rabságából, amelyek többnyire mások érdekeinek ránk erőltetései, illetve a mi tévképzeteink valós érdekeinkről. Hinnünk kell az ember – esetünkben a magyar ember – alkotó erejében: hogy a föld termékeny, és nem fogunk éhen halni, ha az ország lakosságának többszörösére tudunk élelmet termelni; hogy nemzeti kultúránk alkalmas a túlélésre, amint más nemzeteké is, mert a nemzetek fölöttiség egyszerűen hazugság; hogy a múlt még nincs birtokunkban, ezért a jövő sem, pedig a múlt kimeríthetetlen, s amennyire előrehaladunk megismerésében, annyira tudjuk kiterjeszteni jövőnk távlatait.

Kognitív pszichológia

Az 1950–60–70-es évek kísérleti pszichológiája újra felfedezte a megismerő embert, kinek viselkedését szerinte döntő módon a környezetéről készült belső modellje határozza meg. A kognitív pszichológia, amely a viselkedés (behaviorista) felfogást váltja fel, figyelembe vette az emberi gondolkodásról szóló, a modern nyelvészet, logika és matematika fejlődésével elért eredményeket, valamint a gondolkodásunk számítógép sugallta modellezését. (Utóbbival bírálói szerint – bár a soros gondolkodás nagyon hasonlít a soros feldolgozásra, amit sok számítógép végez – a szekeret fogták a ló elé, mert a számítógép nem tud tanulni, s öntudata sincs). Észrevette, hogy a viselkedést nem a pusztán ingerhelyzet, hanem számos belső paraméter befolyásolja. Így a szélsőséges viselkedésvű szemlélet után, ismét a belső emberre helyezve a hangsúlyt, helyreállt a pszichológia klasszikus rendje. E belső embert azonban már az új pszichológia nem közvetlenül, a belső szem révén tartja megismerhetőnek, hanem csupán közvetve, a viselkedésen és a modellálás útján keresztül. Az irányzat kifejlesztői kiterjedt kutatásokat folytattak az észlelésről, a gondolkodás és a nyelv kapcsolatáról, a magasabb megismerési funkciókról, valamint a figyelmi kiválasztás, az emlékezeti táruk és a gondolkodási algoritmusok kérdéséről. Szerintük az ember környezetét modelláló lény, és viselkedését a modellekre vonatkoztatva tudjuk értelmezni, amelyek a kognitív tudományt is jellemző történeti ihletések lesznek. Broadbent, Sperling, Posner, George Miller szerint az emberi megismerés olyan kódolási lépésekből áll, amelyek megfelelnek az egyre elvontabb információ sajátosságainak. Előbb a beérkező szó fizikai jegyeit, akusztikai, grafikus képét azonosítjuk figyelmi szűrőssel, majd szakaszos mintavételekkel átkódoljuk a kis kapacitású és rövid memóriájú emlékezeti tárukba, végül szemantikai átkódolással mozgósítjuk az összes hozzákapcsolódó információt a hosszú távú memóriában. E szakaszok és táruk tehát nem pusztán absztrakciók. Ulric Neisser már új tudományos mintaként mutatja be az információ feldolgozás szemléletét. Ezt váltja fel az 1970-es években az a felfogás, amely a sémák, a megismerés magasabb információ csomagjainak elsődlegességét, és a lineáris szekvenciális gondolkodás helyett a párhuzamos folyamatokat hirdeti. A kognitív pszichológia különböző formákban – klasszikus információ feldolgozó modell, kognitív pszichofiziológia, konnekcionista elképzelések – máig él és aktív. Technikai paradigmája felől pusztán a billentyűket nyomogató ember rövid reakcióidőit vizsgálja, hogy feltárja az ember modelláló lényként való jellemzőit. Kritikusai kérdezik, mit modellál a valós emberi életből a gombnyomogatás, nem olyan-e a klasszikus kognitív pszichológia, mint az állatlélektan. Nem azzal foglalkozik, mit tesz az ember vagy az állat, hanem arra kíváncsi, mire képes az ember, ha erőltetik, ha lehetőségei határáig feszítik. Válasz lehet e kritikára, hogy bizony a modern élet – az autózvezetéstől az üzleti döntések világáig – erőlteti az embert a gyorsaság, a stratégikus gondolkodás irányába. S ez a kognitív pszichológiai szemlélet ekkortól már kiterjed a szűken vett megismerési folyamatokon túlra is. Felmutatja a szituáció, a helyzet értelmezésének alapvető szerepét az érzelmek keletkezésében, a társaslélektan és a személyiség modelláló rendszerében. Itt ragadható meg igazán a modernből a posztmodernbe való átmenet fordulópontja, mert a már Descartes által megsejtett kanti gondolat, – hogy a szubjektív értelmezésű, relatív, a semmiben gyökerező emberi tudás a szubjektum–objektum szakadékot átugorni képtelen, – végső bizonyosságot látszott nyerni. Amiből a kognitív pszichológia képviselőin kívül egyébként levonták a megfelelő következtetéseket más tudományterületek tudósai is, az antropológiától, a nyelvésztől és a tudásszociológiától kezdve, a kvantumfizikán át, a neurofizológiáig, a szemiotikáig és a tudományfilozófiáig.

Kognitív tudomány

Az így kialakuló 'megismerés tudomány' azonban nem akar különálló (szubjektív) terület lenni a világban, inkább olyan megközelítésnek tekinti magát, amely rákérdez az ismeretek rendjére, szerveződésére. A korábban alapvetőnek tekintett kérdésre keresett válaszok eredményeként új emberi és tudományos üzenettel jelentkezik. E kérdés az, hogy kezelhető-e az emberi gondolkodás csupán állandó fordítások sorozataként, függetlenül biológiai és evilági korlátaiktól, avagy a megismerő ember megértéséhez az evolúció történetéből, az agy felépítéséből és a kultúrából kell kiindulni. Az új üzenet az, hogy másik fordítással – a különböző szakterületek egymásra fordításával – lehet megérteni, mennyire nem pusztán fordítás az emberi gondolkodás. Az egymásra vonatkoztatás területei: a biológia, a pszichológia, a filozófia és a megismerés, olyan témákkal, mint agyműködés és gondolkodás viszonya, a nyelv szerepe az emberi életben és a gondolkodás gépi modelljei. A módszert a

tudományos racionalizmusba vetett hit érvényesítése adja, s cél a széttagozott tudás mesterséges határainak átlépése.

A kognitív szemlélet tehát gyorsan terjedt a pszichológiában. Nemcsak a társas életet kutatta és tette egyre szimbolikusabbá a szociálpszichológiát, hanem egyre inkább a reprezentációk tudományává, a társadalmilag releváns információk fejen belüli feldolgozásának tudományává vált. Szemlélete kiterjedt az érzelmek kutatására: valódi érzelmek szerinte olyan testi aktiváció, melynek oka értelmezések – kognitív interpretációk – együttese. Más tudományokban is megjelent ez a kognitivizálódás. Az antropológiában s a szociológiában közvetlenül, öncímkezésben: a társadalmat és eltéréseit modellálási problémaként fogják fel.

A megismerés–tudomány – vagy kognitív tudomány (*Cognitive Science*), kognitív tudományoknak (*Sciences cognitives*) – tehát nincs külön domíniuma, hanem dialógust próbál létrehozni a megismeréssel foglalkozó tudományok összekapcsolására. Kiindulása az elméleti számítástudomány, aztán a matematika, majd a logika és a filozófia (a hagyományos ismeretelmélet, a mai elmefilozófia és a tudományfilozófia a tudományos reprezentációk vizsgálata). A logikán és a matematikán belül az automataelmélet a kiinduló alap, ami a matematikai struktúrák létrehozását elméleti automatának képzei, mely kisszámú axiómából és levezetési szabályból végtelen szerkezetet hoz létre, pl. végtelen számú tételt, vagy végtelen számú mondatot. A biológiával és a pszichológiával a megismerési szemlélet úgy érintkezik, mint a valóságos, de nem ember alkotta világban a megismerést hordozó rendszerekkel, s bizonyos átfedéseiből a logikával alakult ki az evolúciós episztemológia és az ismeretelméleti neurobiológia. Abban az értelemben beszélhetünk tehát megismerés-tudományról, hogy az olyan problémák vizsgálata, amik a legkülönbözőbb területeken a tudásreprezentációval, az ismeretváltozással és a tudás formális jellemzésével kapcsolatosan felmerülnek. Legközelebb áll a hagyományos diszciplínák közül talán a pszichológiához, annak interdiszciplináris hivatásához. A francia terminológia, hogy kognitív tudományok, azt jelenti, hogy az egész kognitív vállalkozás nem egységes diszciplína. Mert sokan a megismerés-tudományt elsősorban a hagyományos filozófiai vizsgálódás egy új szemléletének tartják. A mentális élet, a tudásra vonatkozó kategóriák kategóriaelemzésének. Mások pedig a megismerés-tudományt elsősorban a formális tudományokkal, az elméleti számítástudománnyal, a logikával és a matematikával hozzák összefüggésbe, és elsősorban az ismeretreprezentáció „puszta” formai kérdéseivel foglalkoznak e címen. Biológiai irányba tolja a megismerés-tudományt a neurobiológia, az etológia és az evolúciós elméletalkotás. Az eklektikus álláspontot igazolja, hogy életlen határokkal jellemezhető hozzáállásról van szó, amely nem azonosítható egyik rész-attitűddel, egyik irányval sem.

Az egyetemi rendszerben létrejött különböző megismerés-tudományi központokban néhol elsősorban pszichológusok dolgoznak és mutatnak irányt, néhol a komputeres szakemberek a hangadók, illetve más formális szakmák képviselői, máshol pedig a biológiai és az antropológiai szemlélet a vezérelv. Néha máshová mutogatnak, hogy ott nem igazi kognitív tudományt művelnek. E központok léte tünetértékűen mutatja, hogy mennyire divatos a kognitivizmus, s hogy valóban diszciplína-közi, az egyes területeken túllépő szemléletről van szó, és sehol a világos nincsen külön megismerés-tudományi tanszék. Amint Gilbert Ryle hangsúlyozta kategóriaelemzésében, hogy az „egyetem” nem külön épület az egyetemi épületek sorában, hanem a tevékenység egyik szerveződési módja, hasonlóképpen a „kognitív tudomány” sem külön új tudomány, hanem az egyetem egyébként meglévő szervezetére épülő további szervezeti módja kutatási, oktatási tevékenységeknek, kongresszusoknak és a diszciplínák közötti együttműködéseknek. A kognitív mozgalomban tehát az egyébként a pszichológia, a biológia, a logika, a számítástechnika kérdéseinek dolgozó, saját identitású és szakmájú emberek összekapcsolódnak egymással. Ez a kognitív tudományi szakkönyvekben, gyűjteményekben is tükröződik, amikor a közös szempontot kiemelve egymás mellett mutat be különböző érintkező területeket, mellérendelő módon elemzi például a látáskutatást, a nyelv kérdéskörét, a filozófiát és a mesterséges intelligencia világát.

A kognitív tudomány olyan társadalmi igényeket elégít ki, mint a tudomány számára a filozófia újrafelfedezése példának okáért a gépek ihlette világképpel küzdve. Vagy ilyen, amikor az elveszett integrációt keresve igény támad olyan szuper-diszciplínák létrejöttére, amelyek a természettudósok szemében átvehetik a diszkreditált filozófia szerepét. Elősegítve, hogy a tudós úgy lépjen ki saját szakterülete provincializmusából, hogy közben ne kelljen filozófussá válnia. Az 1990-es évekre létrejött megismerés-tudományi mozgalom szándéka hasonló tehát, mint a korábbi tudomány-önreflexiós integratív próbálkozások, amilyen a kibernetika vagy a rendszerelmélet volt. Így a kognitív tudomány tehát nem mindenre alkalmazható közös módszertant ígér, hanem egymástól függetlenül fejlődő területek közös témájára figyel, a legtagabb értelemben felfogott modellalkotás megismerési folyamataira, a megismerési rendszerek formális jellemzésére. Ismerve a logikát például, tisztázható, miféle logikát követ különböző életszakaszokban az ember gondolkodása. S az elméleti nyelvészetnek a kognitív szemlélet tapasztalati megalapozást adhat, hogy a modellként értelmezett rendszernek mindig legyen gyakorlati megjelenése gépekben, emberekben vagy biológiai rendszerekben.

A megismerés-tudomány nemcsak felismeri tehát a megismerést mindenben, mint tette például a szemiotika a jelhasználat ilyen felismerésével, hanem az a célja, hogy mindegyik részdiszciplínát emlékeztesse a többiből származó követelményekre, azaz arra, hogy a tudós számára minden megismerés különböző szintű elemzési feladatokkal bír. Formális (komputációs) szinten – a filozófiai fogalmi elemzés, a nyelvészeti kompetencia modellje vagy megismerési rendszereink matematikai és logikai struktúráinak szintjén – az emberi megismerést a

laikus, naiv elméletek jellemzik. A következő, algoritmikus szinten – a kísérleti pszichológia, a fejlődésléktan, a fajok és szervezetek szintjén – a gondolkodó biológia valósul meg. Végül az implementációs szinten a gépek világában – a neurofiziológiai mechanizmusok, a természetes szelekció zsákutcákkal teli tényleges menetének szintjén – a tényleges végrehajtás történik.